

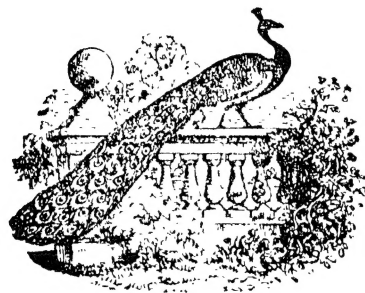

આર્ય ઔષધ,

બનાવનાર.

રાવલ વીરજી કીણા. એલ. એમ. એન્ટ એસ.

ખંભાળીઆ, રીસ્પેન્સરી ડાક્ટર.

અમદાવાદમાં.

મામાનીદેવલી મધ્યે અમદાવાદ યુનાઈટેડ પ્રીન્ટિંગ એન્ડ

જનરલ એજન્ટ્સી કંપની (લીમિટેડના) પ્રેસમાં

રણછોડલાલ ગંગારામે છાપ્યું.

સ. સ. ૧૮૮૯

સંવત ૧૯૪૫

દીર્ઘમત ૩૫-૦-૦

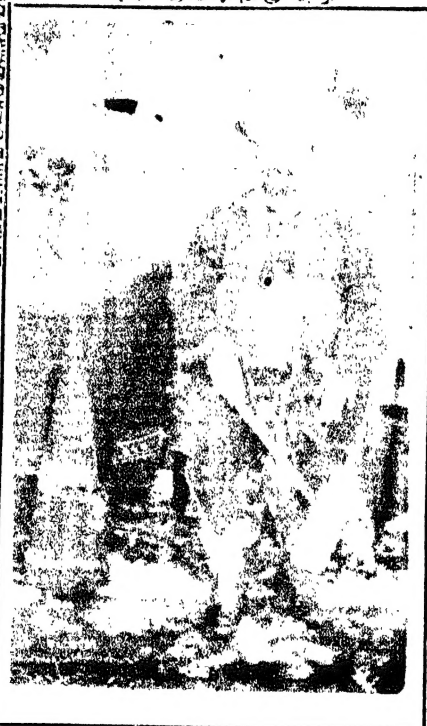

અંથ રવામિત્વના સર્વ હજ કલ્યાયે
સ્વાધિન રાખ્યા છે.

મહારાજાધિરાજ બામશ્રી વિભાઇ.કે.સી.એસ આઈ.

અખંડ પ્રૌઢ પ્રતાપ શ્રીમન્મહારાજ ધિરાજ
જનમ શ્રી ૭ વીભાજ બહાદૂર.
કે. સી. એસ. આઈ. શ્રીમન્મહારાજ.

આપ નામદારની વૈદ્ય વિદ્યા ઉપર પૂર્ણ પ્રીતિ છે,
અનેક વૈદ્યોને આપ આશ્રય આપોછો અને
વિદ્વાન વૈદ્યોથી આપ જન્મથીજ પરિવેષિત
રહ્યા છો તેથી આર્કષાઈને તેમજ વેદકશાન
સંબંધની મારી શક્તિ એ આપની કૃપાનુંજ
ફળ છે તથા આપની નીધેખાની નીચે નો-
કરી કરી જે સંતોષકારક હૃદયી ભોગવું-
છું વિગેરે વિગેરે આપના અનન્ત
ઉપકારોથી ઉપકૃત થઈ આ મારું
પુસ્તક આપ નામદારની હ-
જીર સાદર નમ્રતા પૂર્વક
અર્પણુ કરું છું.
હું છું આપનો કૃપા કાંક્ષી સેવક.

વીરજી ઝીણા રાવલ.

પ્રસ્તાવના.

માણસોના શરીરમાં પેદા થતા તરેહવાર રોગો જ્નેવામાં આવેછે, જેઓમાંના કેટલા એકની શાંતિ ઔષધોથી થઈ શકે છે અને કેટલા એકની શાંતિ શસ્ત્રક્રિયાથી થઈ શકેછે. જે દરેદ શસ્ત્રક્રિયાને લાયક હોયછે તેના પર કેટલેક દરજ્જે ઔષધ લાગુ પડેછે પણ જે દરેદ ઔષધને લાયક હોયછે તેના પર બિલકુલ શસ્ત્રક્રિયા લાગુ કરવામાં આવતીજ નથી; જેથી રોગને મટાડવાનાં સાધન તરીકે ઔષધ તથા શસ્ત્રક્રિયા આ બન્નેમાંથી ઔષધનું પ્રાધાન્યપાણું અનાયાસ સિદ્ધ થાયછે. ઔષધો વિષે જેટલું આર્ય વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં લખાયેલું છે તેટલું અનાર્ય વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં હોય એમ જણાતું નથી. અને શસ્ત્રક્રિયા વિષે જેટલું સુધારા વધારાથી અનાર્ય વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં વિવેચન થયેલું છે તેટલું આર્ય વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં નથી. એટલે આર્ય વૈદ્યક શાસ્ત્રના ક્ષેત્રોએ શસ્ત્રક્રિયા કરતાં ઔષધોપચારને વધારે પસંદ કર્યો અને શસ્ત્રક્રિયાને લાયક રોગોમાં પણ જ્યાં સૂધી ઔષધો પચારથી કામ થતું હોય ત્યાં સૂધી શસ્ત્રક્રિયાનો ઉપયોગ ન કરવો એવો પ્રબંધ બાંધ્યો અને જ્યારે ઔષધોપચાર પોતાનું પરાક્રમ ન બતાવી શકે ત્યારેજ શસ્ત્ર ક્રિયા કરવી એમ ઠરાવ્યું. આવા વિચારને લીધે શસ્ત્રક્રિયા પર વધારે ધ્યાન નહિ આપતાં તેઓ ઔષધની બાબતમાંજ ઉંડા ઉતરી વિચાર કરતા ગયા. રોગીને રોગથી મુક્ત કરવો તથા નિરોગીની આરોગ્યતા સાચવવી આ પ્રમાણે ઔષધ વર્ગના બે પ્રભાવ છે. એટલે કેટલાં એક ઔષધો ફક્ત રોગીને રોગથી મુક્ત કરનારાંજ હોયછે, કેટલાં એક ઔષધ નિરોગીની આરોગ્યતા સાચવનારાંજ હોયછે અને કેટલાં એક ઔષધ રોગીને રોગથી મુક્ત કરનાર તથા નિરોગીની આરોગ્યતા સાચવનાર આ બન્ને કામ કરવાવાળાં હોયછે. તેઓ પર પ્રાચીન આર્ય વૈદ્યક શાસ્ત્રના ક્ષેત્રોએ એટલું તો ધ્યાન આપતા ગયાછે અને તેઓના વિષે એટલો તો બારીક શોધ કરતા ગયાછે કે તેમના પછી થયેલા અનાર્ય વૈદ્યક શાસ્ત્રના ક્ષેત્રોએ પોતાના પ્રબંધોમાં તેમનો પુષ્કળ આશ્રય લીધો અને કાળને અનુસરીને તેમાં કેટલોક સુધારો વધારો કર્યો. આવા મહા મુનિઓના આર્ય વૈદ્યક સંબંધના પ્રબંધો સંસ્કૃત ભાષામાં હોવાને લીધે તે ભાષાના જ્ઞાન વગરના પુરૂષો તેમાં રહેલ અમૂલ્ય ઔષધના જ્ઞાનરૂપી ઉત્તમ ધનના ભંડારથી કમ નસીબ રહે એમાં જરા પણ ખોટું નથી. જેથી ગુર્જરે બંધુઓ પણ તે બાબતને જાણવા

માટે અચક્ત બને છે. અને ગુજરાતી બાવામાં તેવા ગ્રંથોની મોટી ખોટ છે. વાસ્તે ઔષધ વિષે વિવેચનના ઉત્તમ બંડાર ૩૫ આર્ય વૈદ્યક શાસ્ત્રનો આધાર બધાં તેમાં અર્ચાચીન અમૂલ્ય શોધોનો ઉમેરો કરી ગુણ તથા ઉપયોગના વિવેચન સહિત ઔષધ પ્રકરણ લખીને ગુર્જર બંધુઓની સેવામાં મૂકવું એવા વિચાર ૩૫૧ બીજા કેટલાક વખત થયા મારા અંતઃકરણની અંદરે રોપાઈ ચૂક્યું હતું. પછી તે ઉપર તે બાબતના અનુભવ ૩૫ જળનું સિંચન જારી હોવાને લીધે કાળને અનુસરી તેમાંથી આ ગ્રંથ ૩૫ વૃદ્ધ પેદા થયું, જેનો આશ્રય લેવાથી દરેક ૩૫ ઉપજેલા તાપ આપો આપ શાંત થઈ જશે એવી મારી આશા છે.

આ પુસ્તક સાથે આર્ય વૈદ્યક શાસ્ત્રનો તમામ બાબતમાં ગાઢ સંબંધ હોવાથી તથા તેમાં ઔષધના વિવેચનની પ્રાધાન્યતા અને જેના પર ઔષધની જરૂર પડે છે એવા બાધિઓના વિવેચનની ગૌણતા દીસવાથી તથા તે ઔષધની બાબતથી બરપૂર હોવાને લીધે આ ગ્રંથનું નામ આર્ય ઔષધ એ પ્રમાણે રાખેલું છે.

સ્થાવર તથા જંગમ એવા બિદ્યથી ઔષધના બે પ્રકાર થઈ શકે છે. તેમાં સ્થાવર ઔષધમાં ધાતુઓ તથા વૃક્ષાદિકનો સમાવેશ થાય છે અને જંગમ ઔષધમાં જે પ્રાણીઓના અવયવાદિક ઔષધ ૩૫ કામમાં આવે છે તેનો સમાવેશ થાય છે. આ તમામ ઔષધો જે સારી રીતે સમજીને યોજવામાં આવે તોજ તે ધારેલું કામ પાર પાડવા સમર્થ થઈ શકે છે, પણ જે સમજ્યા વગર તેજ ઔષધોનો ઉપયોગ કરીએ તો તે જથ્થો અપાવવાને બદલે અપજથ્થો અપાવે છે. બલે વિષનુલ્લ ઔષધ હોય અથવા તો વિષ ૩૫જ હોય તો પણ તેને સારી રીતે સમજીને તેને લાવક જગ્યા પર યોજવામાં આવે તો તે અમૃત સમાન ફાયદો કરનાર થઈ પડે છે. અને બલે અમૃત જેવું ઔષધ હોય પરંતુ તેને સારી રીતે નહિ જાણતાં તેને અયોગ્ય જગ્યા પર યોજવામાં આવે તો તે વિષ જેવા ગેરફાયદાને આપનારું થઈ પડે છે; માટે દરેક ઔષધનાં સ્વરૂપને ઓળખવું એ વધારે અગત્યનું છે. આ ગ્રંથમાં પણ એજ શૈલી રાખી તેનાં પાંચ પ્રકરણ રાખવામાં આવ્યાં છે.

૧ ધાતુ પ્રકરણ. આ પ્રકરણમાં ધાતુ, ઉપધાતુ, રસ, ઉપરસ, લવણ અને ક્ષાર વિગેરે તમામ ખનીજ પદાર્થનું વિવેચન આપવામાં આવ્યું છે.

મોતી, પ્રવાળ અને શંખ અર્થે જોતાં પ્રાણી વર્ગની પેદાશ છે તો પણ ધાતુ વર્ગના પદાર્થની પેદાશ તેમનું શોધન તથા મારણ થાયછે ને તેથી તેમને પણ આ પ્રકરણમાં ગોઠવવામાં આવેછે. દરેક ધાતુના શોધન તથા મારણને માટે અનુભવ સિદ્ધ હકીકત આપીછે અને દરેક રસાયણ સિદ્ધ કરતાં જે જે અડચણો નડી છે તે એ દર્શાવી છે.

૨ વનસ્પતિ પ્રકરણ—આ પ્રકરણમાં તમામ કાષ્ઠ પદાર્થોનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ મારો વૃક્ષોનું વર્ણન કરવા વિચાર હતો પણ તેમ કરતાં પુસ્તકનું કદ ધારી ઉપરાંત બહુ વધી જતું હતું તેથી તે કાઢી નાખી તેનું જે અંગ ઔષધમાં વપરાય છે તેની સંપૂર્ણ ઝાળખાણ આપીછે અને તેના સંબંધમાં કેટલેકઠેકાણે જરૂર પ્રમાણે વૃક્ષોનું વર્ણન પણ આપવામાં આવ્યું છે.

૩ પ્રાણી વર્ગ પ્રકરણ—આ પ્રકરણમાં જીવવાળાં પ્રાણીઓમાંથી બનતી તમામ ઔષધિની હકીકત આપી છે.

આ ત્રણ પ્રકરણોમાં ઔષધ આ દુનીઆમાં ઉપર છે. અને તેમના ઉપયોગનું વિવેચન મેં પ્રધાન્યપણે કરેલ છે. હું આ મારો હેતુ વિસરી નથી ગયો એ મારા સુસ્ત વાંચનારાઓને પુસ્તક વાંચ્યે જણાશે. જેટલે દરબજે એ ઔષધોના ઉપયોગનું સ્પષ્ટી કરણ કરેલ છે તેટલે દરબજે બીજા કોઈ પણ ગુર્જર પુસ્તકમાં તેમનું સ્પષ્ટી કરણ થયું હોય એમ મને લાગતું નથી.

ચોથું પ્રકરણ “ ચિકિત્સા પ્રકરણ ” છે. આમાં દવાઓના વર્ગ પાડી તે વર્ગમાં આવેલ દવા, તે વર્ગની દવાનો કેવો કેવો ઉપયોગ છે અને કઈ કઈ જાતના રોગ ઉપર તે લાગુ પડેછે તે યોગ્ય રીતી એ બતાવ્યું છે તેમજ કેવી જાતના આખ હવાના અને વર્તનના ફેરફારથી રોગો અટકે છે તે પણ બતાવ્યું છે.

પાંચમું પ્રકરણ—વ્યાધિપ્રકરણ છે આ પ્રકરણમાં રોગની ગણના કરી તેમના ઉપર લાગુ પડતી તમામ દવા આપીછે. આખું પુસ્તક ગમે તેટલી વાર વાંચી જાય તો પણ અમુક રોગ ઉપર કઈ કઈ દવા વપરાય છે તે જરૂરી પ્રસંગે બધી યાદ આવતી નથી. માટે બ્યાધિ ઉપર લાગુ પડતી તમામ દવાઓ નોંધી તેના ઉપયોગનું વધારે વિવેચન જોવા સાફ જ્યે પાને તે દવાનું વિવેચન થયુંછે તે પાનું પણ ટાંકયું છે. જેથી એક રોગ ઉપર

વપરાતા સંપૂર્ણ ઔષધોપચારનું તેને ટુંકામાં સ્મરણ થઈ શકે છે. તે સાથે વળી બાધિઓનું ટુંક નિદાન પણ આપ્યું છે.

વિશેષમાં આ પુસ્તકનો કોઈ પણ વિષય શોધવામાં અગવડ ન હોય તેટલા માટે તેમને અક્ષર વારંવાર ગોઠવવામાં આવ્યા છે તેમજ વળી પછવાડે અનુક્રમણીકા પણ આપેલ છે જેથી અમારા સુસ્ત વાંચનારાઓને કોઈ પણ જાતની હારકત રહેશે નહિ.

કેટલાએક ગ્રંથ કર્તાઓના એવી રીતિ હોય છે કે પોતાના ગ્રંથમાં જે બાબત લખાણ કરવાની ઇચ્છા હોય છે તે બાબતને લગતી બીજી બાબતો પણ તેમાંજ સમાવવાને પોતાના લખાણમાં થોડો થોડો સંકોચ કરે છે જેથી તેમાં કઠિનતા વિગેરે દોષો આવી વખતે મુદ્દાની બાબતનું એકાદ અંગ પણ ખોડ ખાંપણવાળું થઈ જાય છે ને તે ગ્રંથમાંથી ગ્રાહકોને વાંચવા વખત જે તત્વનું દોહન થયું જોઈએ તે તત્વ ખરા સ્વરૂપમાં નહિ દેખાતાં ટંકાઈ જાય છે. તેમાં પણ જે ગ્રંથો સાધારણ માણસના હાથમાં વિશેષ ઉપયોગમાં આવવાના હોય તેમાં તો ગ્રંથ કર્તાએ એવીજ રીતિ રાખવાની જરૂર છે કે જે પોતાના મુદ્દાની બાબત હોય તેનું પ્રાધાન્યપાત્રું પગલે પગલે સાચવતાં જરૂરની બીજી બાબતોને એવી રીતે તથા એવા સાધારણ સ્વરૂપમાં ગોઠવવી જોઈએ કે તેથી મુદ્દાની બાબત લખવામાં જરા પણ સંકોચ કરવો ન પડે. આથી તે બાબત વાંચતી વખતે તેમાંથી વાંચનારાઓને જે સમજણ થવી જોઈએ તે સમજણ પૂરે પૂરી રીતે થાય છે, તથા જે તત્વ તેમાંથી નિકળવું જોઈએ તે તત્વના ખરા સ્વરૂપને જોવા માટે વાંચનારાઓ શક્તિમાન થાય છે. આવા વિચારથી જં પણ આ પુસ્તકમાં ઔષધ વિચારને પ્રાધાન્યતા આપી તેને લગતી બીજી બાબતો સાધારણ સ્વરૂપમાં લીધી છે તે સુસ્ત વાંચનારાઓને વાંચતી વખત સહેજ સમજાશે.

છેવટ જેટલા અને જેવા વિચારો અનેક માણસોના મગજમાં આવે છે તેટલા અને તેવા વિચારો એક માણસના મગજમાં કદી પણ આવે શકતા નથી. આ નિયમના અનુસારથી મારા મગજમાં આવેલા તમામ વિચારો નિર્દોષજ હશે અને સંપૂર્ણજ હશે એમ માઈ માનવું નથી. તો પણ તેમાં જં જેટલું મારાથી બની શક્યું છે તેટલું સંભાળથી અને વિચાર કરીને કામ લીધેલું છે. તેમ છતાં પણ જો વેદક શાસ્ત્રના અનુભવી

વિદ્વાન પુરુષોને તેમાં કોઈ પણ ઢેકાણે સંદોષતા અથવા તો મુદ્દાની બા-
બતમાં અપૂર્ણતા અરી રીતે ભાસતી હોય તો તેમણે નિષ્પક્ષ પાત પણેથી
મને સૂચના આપવા કૃપા કરવી; જે સૂચના અરી હશે તો તે પર વિચાર
કરવામાં હું જરા પણ દુરાગ્રહ રાખનાર નથી.

પરંત્રાદિક કેટલીક અડચણોને લીધે આ ગ્રંથ મારી ધારેલી મુ-
દત પ્રમાણે બહાર પાડવામાં જરા ટીલ થઈ છે. જેથી અવકાશ મળતાં
તેનું છપાવવાનું તથા શૂદ્ધીટ વિગેરે તપાસવાનું કામ ઘણીજ અડપવડે
સેવાના સખબથી ગ્રંથમાં ક્યાંક ક્યાંક સરતદોષ રહી ગયો હશે તો તે મુતજનો
સુધારી વાંચવા કૃપાકરણે એવી આશા રાખું.

શ્રી મન્મહારાજધિરાજ જામશ્રી ત્રીભાજી કે. સી. એસ. આગ્રનો
મારા ઉપર અપૂર્વ ઉપકાર હોવાથી હું આ પુસ્તક તેમને અર્પણ કરી
કૃતાર્થ થશે સમજીશું. આ પુસ્તક અુદાવંદ મહારાજ જામસાહેબને અર્પણ
કરાવવામાં તથા તેમનો ફોટો મારા ગ્રાહકોને બક્ષીસ અપાવવામાં સ્ટેટ વજર
મેહરબાન રાધવ જેઠાણીએ ઘણી મહેનત લીધી છે તથા જે હીવાન સાહેબ
મગનલાલ બાપુભાઈએ પણ આ પુસ્તક પ્રત્તે સારો આત્મ અપાવ્યો છે.
બાદ આ પુસ્તકની યોગ્ય કદરે થવામાં મને મારા ઉપરી ડાકટર દાદાભા-
ઈ અરશદજી રેવીઠના એલ. એમ એન્ડ એસ તરફથી પણ સારી મદદ મળી
છે. જેથી આ પ્રસંગે તે સર્વેશ્વરથોનો હું ઉપકાર માનું. એજ આમીન.

ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૯.

રાવલ વીરજી ઝીણા

કર્તા

સાંકળીઉં.

વજન.	૧
ઔષધ આપવાનાં જૂદાં જૂદાં રૂપ... ..	૧
ધાતુ પ્રકરણ	૧૦
વનસ્પતિ પ્રકરણ... ..	૧૦૭
પ્રાણી વર્ગ પ્રકરણ.	૪૧૪
ચિકિત્સા પ્રકરણ... ..	૪૩૩
બ્યાધિ પ્રકરણ... ..	૪૬૭
અનુક્રમણીકા	૬૨૩

આર્ય ઔષધ.

વજન.

ઔષધ લેવાના વજનને માટે કોઈ પણ જાતની અગવડ ન નડે તેટલા માટે હાલતાં ચાલુ વપરાતાં વજનો અમે અહીં રાખ્યાં છે; તેઓ નીચે પ્રમાણે:—

- ૧ ધર્જીભાર=ધર્જીના એક સાધારણ દાણાનું વજન.
- ૨ ધર્જીભાર=એક ચણોડીભાર; ચણોડી=૨૧ી.
- ૩ ચણોડીભાર=એક વાલ.
- ૪ વાલ=૧ ખેઆનીભાર.
- ૨ ખેઆનીભાર=એક પાવલીભાર.
- ૨ પાવલીભાર=એક અરધાભાર. અર્ધાભાર=ગદીઆણું.
- ૨ ગદીઆણાભાર=એક તોલા.
- ૫ તોલા=એક નવટાંક.
- ૨ નવટાંક=એક પાશર.
- ૨ પાશર=એક અધશર.
- ૨ અધશર=એક શર.
- ૪૦ શર=એક મણ.

ઔષધ આપવાનાં જૂદાં જૂદાં રૂપ.

અરિષ્ટ=એસડના ક્વાથને અગર તેના કોઈપણ પાકને પાણી, મધ અને ગોળની અંદર એક મટોડીના ઠામમાં ઘણા દિવસ સુધી રાખી, તે વાસણના ઝાંતે ઢાંકણથી બંધ કરી, તેની આજુબાજુ કપડછણ કરી, પખવાડીઆં અગર મહિના સુધી તે છાપરા ઉપર રાખી મુકવું; આથી તેનો ઉત્તમ રસ થઈ ગએલો માલમ પડે છે. જ્યાં કોઈ પણ માપ ન લખ્યું હોય ત્યાં નીચે પ્રમાણે વજનો લેવાં:—૫ શર ક્વાથ, ૧૫ શર મધ, ૧૨૧ શર ગોળ અને ૩૨ શર પાણી એને ઉપર કઢા પ્રમાણે માટીના ઠામમાં રાખવાં તેથી ઉત્તમ અરિષ્ટ થશે. કેટલીક વખતે સુગંધાને માટે તથા રંગને માટે તેની અંદર યોગ્ય ઓળે નાખવામાં આવે છે. આવી રીતે બનાવેલા અરિષ્ટની માત્રા ૪ તોલા છે.

અવલેહ:—અવલેહ કરતી વખતે ઓસડના કરેલ ફાન્ટ અગર ક્વાથને ફરી ઉકાળી તેનું પાણી બધું બાળી દઈ સાકરની ચાસણી જેવો પાક કરવો અને તેને ધીમા તાપથી ખુબ ઘાટો થવા દેવો. જે તૈયાર થાય તેનું નામ અવલેહ. આ અવલેહ સાકર, મધ, દુધ અગર ક્વાથ જેવા પાતળા પદાર્થ સાથે પણ આપાય છે. અવલેહમાં જે સાકર મેળવવી હોય તો ચોગણી લેવી, ઐળ બમણો લેવો, અને દુધ, ક્વાથ, તથા પાણી વગેરે મેળવવાં હોય તો પાણીથી ચોગણાં લેવાં. જ્યારે અવલેહ બરાબર થાય છે ત્યારે તે પાણીમાં ડુબી જાય છે, તેના ચાસણીની માફક તાર નીકળે છે તથા તે ઉપર આંગળી દાખવાથી તેની રેખા ઉઠી આવે છે. આવી રીતે બનાવેલા અવલેહની માત્રા બા થી ૬ તોલા છે.

આસવ:—આસવની બનાવટ અરિષ્ટના પ્રમાણેજ છે. માત્ર ફેર એટલોજ છે કે અરિષ્ટ બનાવતી વખતે આપણે જે ૫ શર ઓસડનો ક્વાથ અરિષ્ટમાં લઈએ છીએ તેને બદલે ૧૧ શર ઓસડનું ચૂર્ણ નાખવું. તેની માત્રા પણ અરિષ્ટની પેઠે ૪ તોલા છે.

અંગરસ:—લીલી વનસ્પતિ લઈ તેને દસતાથી ઘુંદી રસ કાઢવો અને તે કપડાથી ગાળી લેવો. અંગરસને માટે જે લીલી વનસ્પતિ લેવી તે ઓખી ને સાફ હોવી જોઈએ; જીવંતથી ખાધેલી તથા અગ્નિથી બળી ગયેલી લેવી નહિ. જે લીલી વનસ્પતિ ન મળે તો સુકી વનસ્પતિ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં આઠઅણુ પાણી નાખી ઉકાળી ચોથો હિસ્સો રાખવો. આ પણ અંગરસને ઠેકાણે વપરાય છે. આ શિવાય અંગરસ કાઢવાની બીજી રીત એવી છે કે સુકી વનસ્પતિને બમણા પાણીમાં નાખી ૨૪ કલાક રાખી મુકવી અને પછી તે પાણીને ગળી લઈ અંગરસની પેઠે વાપરવું. આ પ્રમાણે અંગરસને બદલે જે બે કૃતિઓ અન્ને બતાવી તેને ક્વાથ કે હિમની સંતા આપી શકાતી નથી કારણ કે ક્વાથ અને હિમની અંદર એકથી વધારે ઓસડ હોય છે. પણ એકજ ઓસડનો ક્વાથ બનાવવામાં આવ્યો હોય તો તેનું નામ અંગરસ આપવું. લીલી વનસ્પતિમાંથી કાઢેલા સ્વરસની માત્રા સાધારણ રીતે બે તોલા છે. તે શિવાય શુષ્ક વનસ્પતિમાંથી કાઢેલા અંગરસની માત્રા ૪ તોલા છે. કેટલીક વખતે સ્વરસની અંદર સાકર, મધ, ઐળ, જવખાર, સિંધાલુણ અગર બીજા ઓસડનું ચૂર્ણ નાખવામાં આવે છે. બાળકને માટે સ્વરસની માત્રા અરવો તોલો છે.

અંજન:—એ આંખમાં આંજવાની કાંઈપણ બતાવટ છે. તે ચૂર્ણ, ગ્રેણી, વર્ત્તિ, પાસા વિગેરે રૂપમાં રહે છે; પણ તેનો ખાસ ઉપયોગ આંખે લગાડવાનો હોવાથી તેને અંજન એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. તેની કૃતિ બીજી બતાવટોથી કાંઈ જુદી નથી અને ચૂર્ણ, વટી, વર્ત્તિ વિગેરેમાં તે આવી જાય છે.

કલક:—સૂકાં એસડોને બારીક વાટી ઝીણો ભૂકો બનાવવો; ત્યાર બાદ તેને પાણીની અંદર લદી તેની લુપ્પી બનાવવી. લીલાં એસડોને વાટી તેની એમને એમ લુપ્પી કરવામાં આવે છે. કલકની માત્રા એક તોલાની છે. કલકમાં જો ધી અમર મધ મેળવવાનું કહ્યું હોય તો એસડથી બમણાં નાખવાં. સાકર ને ઓગ સમભાગ નાખવાં, તથા દુધ પાણી વિગેરે ઓગણાં નાખવાં.

કવાથ:—એક ભાગ એસડુ લઈ તેને સેળમણ પાણીમાં મેળવી એક મટોડીના વાસણમાં ઉકાળવું અને આઠમો ભાગ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું. કવાથ કરતી વખતે માટીના કામ ઉપર ઢાંકણ ઢાંકવા જરૂર નથી. સાધારણ રીતે એક વખતને માટે કવાથ કરવાના એસડનું વજન આર તોલા લેવામાં આવે છે તોપણ કેટલાક કવાથની અંદર ફક્ત બે તોલા એસડ પડે છે, તેમજ સેળમણ પાણીને બદલે આઠ ગાંધું પાણી મૂકી ઉકાળવામાં આવે છે અને આઠમો ભાગ પાણી રહે ત્યાંસુધી બા-
ળવાને બદલે ચોથો ભાગ રહે ત્યારે ઉતારી લેવામાં આવે છે. કવાથ ધાણું કરીને એકલો અમર થયાશ્ચિ દ્વાર, સાકર, ગ્રેણ, લવણ અમર બીજા કોઈ એસડના ચૂર્ણ સાથે લેવાય છે. કવાથની માત્રા ૪ તોલાની છે. કેટલીક વખતે સવારે કાઢો કર્યા પછી જ ઉકાળેલું ઔષધ બાકી રહે છે તેમાં નવું પાણી નાખી સાંજે પાચું ઉકાળવામાં આવે છે તેને પરકાડો કહે છે. તેની માત્રા પણ કાઢાના જેટલીજ છે તોપણ કાડા જેટલો ગુણ તેમાં રહેતો નથી.

કોગળા (કવણ):—એ સંસ્કૃત શબ્દ છે અને તે નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલી દવાએ પ્રવાહી હોય છે, અમર જો કોરી હોય તો તેને પાણીમાં નાખવામાં આવે છે તેમજ તેનો કવાથ અમર હીમ કરી કોગળા કરવામાં આવે છે. એાછામાં એાછા અરધા શર પ્રવાહીના કોગળા એક દિવસમાં કરવામાં આવે છે. કેટલીક વખતે કોગળા કરવાનો પ્રવાહિ પદાર્થ મોઢાની

અંદર એટલો લાંબો વખત રાખવામાં આવે છે કે તેથી કરી નાકમાંથી ને આંખમાંથી પાણી છૂટે છે; એને ગંડૂથ કહે છે. ન્યારે ઘટ પદાર્થો અગર ભુક્તો આંગળીએથી દાંત ઉપર ને અત્રાણ ઉપર લગાડવામાં આવે છે ત્યારે તેને પ્રતિ સારણ કહે છે.

ખંડપાક:—ખંડ પાક, મુરબા અથવા મિઠાઈ. ઔષધની અંદર ખાંડની ચાસણી નાખી તેની અંદર ઔષધ બરાબર મેળવી કરવામાં આવે છે. કેટલીક વખતે આ ખંડપાકની અંદર મધ નાખવામાં આવે છે. ખંડપાક આંગળીથી ચટાય એવો જાડો હોવો જોઈએ. તેની માત્રા ૨૦ રૂપિઆભારથી ૦૧ શેર સુધી છે.

ગોળી:—ઔષધના ચૂર્ણને ગોળ, મધ, અગર પાણીની અંદર મેળવી ગોળી વાળવામાં આવે છે. કેટલીક વખતે ચૂર્ણની અંદર કોઈ ઔષધનો ક્વાથ કરી તેમાંથી ઘન બનાવી તે તૈયાર થયેલા ઘનમાં ગોળી વાળવામાં આવે છે. તે શિયાવ ગુગળની અંદર તેમજ ગુંદની અંદર પણ ગોળીઓ વળાય છે. જે સીજ પોતાના ગુણને માટે ગોળીમાં આવતી હોય તે સીજ તેની માત્રાના વજનથી લેવાય છે પણ જે સીજ કુક્ત ગોળી વળે એટલાજ માટે લેવાય છે તેની માત્રાની કાંઈ જરૂર નથી. કદાપી તે સીજ વધારે થાય તો પણ હરકત નથી, કારણ કે સાધારણ રીતે ગોળી બનાવવા માટે એવા પદાર્થો લેવામાં આવે છે કે તેમાં કોઈ પણ જાતની ઝેરી અસર હોતી નથી. ગોળી સાધારણ રીતે એક વાલની અંદર હોવી જોઈએ. તેની જૂદી જૂદી આકૃતિ તથા કદને લઈને તેને મોદક, વટી, વર્તી, પીંડી વગેરે જૂદાં જૂદાં નામો આપવામાં આવ્યાં છે, પણ તે દરેકની બનાવટ ગોળીને મળતી છે.

ધૂત:—જે ઔષધનું ધૂત કરવું હોય તે ઔષધના સ્વરસ કે કલ્કથી ચાર ગણું ધી લવું ને ધીધી ચો ગણું દુધ પાણી અગર ગૌમૂત લેવાં, અને ધીમો ધીમો તાપ કરવો. જે ઔષધનો કાદો લેવાનો હોય તો તે ઔષધને સોળ ગણા પાણીમાં ઉકાળી એથી ભાગ પાણી રહે ત્યારે તે ગળી લઈ તે ક્વાથમાં ધી પાણી વગેરે નાખવાં અને તેને રીતસર તાપ આપવો. ન્યારે બધું પાણી બળી જાય ને માથે ફીણ ન રહે ત્યારે ધૂત પકવ થઈ રહ્યું એમ સમજવું. આ ધી જામ્યા પહેલાં તેને ગરણીથી ગળી લેવું, જેથી તેની અંદર નાખેલો કલ્કનો કુચો ઉપર રહી જાય. ન્યારે કોઈ

ધાતુનું ધી સિદ્ધ કરવું હોય ત્યારે તે ધાતુને શુદ્ધ કરી દુધમાં ઉકાળી તે દુધ જમાવી તેનું દહીં કરવું; ત્યાર બાદ તેને વલોવી અંદરથી માખણ કાઢી લેવું. આ માખણ તાવવાથી જે ઘૂત તૈયાર થાય છે તે તે ધાતુનું ધી એવા નામથી ઓળખાય છે. (ગંધ તૈલ જુઓ). જે પ્રમાણે તેને તાપ આપવામાં આવે છે તે પ્રમાણે તેના જૂદા જૂદા ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. મૃદુ, મધ્યમ ને સખ્ત. જ્યારે તાપ જરા ઓછો ને ધીમો આપવામાં આવ્યો હોય છે ત્યારે જે પાક થાય છે તે મૃદુ પાક હોય છે; તે સુંઘવાના કામમાં આવે છે. મધ્યમ પાક આવ્યાને માટે અને સખ્ત પાક બહાર લગાડવાના કામમાં આવે છે. જેવા પ્રયોજનને માટે ઘૂત કરવું હોય તેવા પ્રયોજનથી તેનો પાક કરવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે આ સિદ્ધ થયેલ ધીની માત્રા ૨ થી ૪ તોલા છે. ધી એક વરસ પછી હીનવીર્ય થઈ જાય છે. માટે એક વરસનું સિદ્ધ થયેલ ધી નાખી દેવું.

ચૂર્ણ:—સુકાં ઓષધો ભિગાં કરી તેને ખારીક આંડી કપડેથી ચાળી રાખવાં તેને ચૂર્ણ કહે છે. ચૂર્ણની સાધારણ માત્રા ૦૧ થી એક તોલા છે. ચૂર્ણ ત્રણ મહિના પછી અસર વગરનું થઈ જાય છે.

તૈલ:—તૈલની કૃત્તિ પણ ધીના પ્રમાણે જ છે. માત્ર ફર એટલો જ કે આમાં ધીને બદલે તૈલ લેવું અને તૈલ સિદ્ધ થાય એટલે કપડાથી ગાળી લેવું. સિદ્ધ થયેલા તૈલની અંદર ફટલીક વખતે સુગંધીદાર પદાર્થો નાખવામાં આવે છે. સુગંધી થવા સાર ૪ શર તેલ સાધારણ રીતે ૨ રૂપીઆભાર સુગંધી દ્રવ્ય પડે છે અને સિદ્ધ થયેલ તૈલમાં સુગંધી દ્રવ્ય નાખ્યા પછી તેને થોડીવાર ઉકાળવા જરૂર છે.

ધૂપ:—ધૂપ અથવા ધુંવાડી લેવી એ ધારાંને માટે તેમજ ફટલાક ત્વક્ દોષની અંદર ઉપયોગી છે. એક પહોળા કામની અંદર દેવતા રાખી તે ઉપર ધૂપ આપવાની દવા નાખી માથે માંચો અગર ખુરશી મેલી દરદીને ખુલે શરીરે બેસાડવો, ને માથું ખુલું રાખી ડોકની નીચેનો બધો ભાગ કપડકોટ કરવો. ધુમાડો બહાર નીકળી ન જાય તેને માટે કપડું ઠેઠ ભાંચે મુધી પહેાચે એવડું મોટું હોવું જોઈએ. દરદીના રહેવાના ઘરની હવા શુદ્ધ કરવા માટે ધૂપ વપરાય છે ને તે ધૂપ સાધારણ રીતે ખુલો મુકવામાં આવે છે જેથી તેની સુગંધી હવા ઘરમાંની ઝેરી અને દુષ્ટ હવાને દૂર કરે છે.

ધૂપપાન:—જેમ ધૂપનો ધુમાડો શરીર ઉપર લેવાય છે તેમ ધૂપ

પાનનો ધૂમાડો મોઢેથી યા નાકેથી લેવાય છે. કેટલીક વખતે દેવતા ઉપર ઝોસડ નાખી તે ઉપર એક ઉંધું ઠામ ઢાંકી તેમાં તીનું પાડી તેમાં પોત્રી નળી નાખી તે નળી મોઢામાં રાખી તેનો ધૂમાડો મોઢામાં લેવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે બીડી અગર ચલમ વપરાય છે તેમજ કેટલીક દવાઓ હોઝામાં પીવા માટે પણ અપાય છે. ધૂંત્રપાન વિશેષે કરી છાતીના રોગને માટે બહુ ઉપયોગી છે. ધૂંત્રપાનને માટે બીડી તમાકુ, ટીમરૂ, કે આમું-દરાના પાનની કરવામાં આવે છે. જે પદાર્થો બીડીમાં નાખવામાં આવતા હોય તેની માત્રા તેના ખાસ વિષયમાં આપવામાં આવશે.

નસ્ય:—ઝોસડની અંદર જે ચીજ નાકે લગાડવાની હોય છે તેને નસ્ય કહે છે. નાકે લગાડવાની ચીજોમાં ચૂર્ણ, ઘૂત અગર તૈલ હોય છે. તેમ કરવાથી નાકમાંથી કેટલીક વખતે પાણી છૂટે છે ને મગજમાં થયેલો લોહીનો જમાવ હલકો પડે છે. તેથી મગજની અંદરનો પિત્તનો પ્રકોપ શાંત થાય છે ને માથાના, આંખના, તથા છાતીના દરદોમાં ફાયદો થાય છે. બહુ છાંકો લાવી નાકમાંથી પાણી ઊડાવવાનું હોયતો સાધારણ રીતે તીક્ષ્ણ પદાર્થનું ચૂર્ણ સુંઘાડવામાં આવે છે ને ગરમી શાંત કરવા માટે મુખ્યત્વે કરીને ધી અગર તેલ વપરાય છે. નાના બાળકો અને અતિ વૃદ્ધ પ્રરોગને બને ત્યાં સુધી નસ્ય ન આપવું એવો રીવાજ છે. સન્નિપાત દોષની અંદર તેમજ બેશુદ્ધિમાં પડેલા દરદીને તીક્ષ્ણ પદાર્થનું નસ્ય આપવું કહેલું છે.

પાક:—કેટલીક વખતે ઔષધો બહુ લાંબી સુદત સુધી ચાલુ રાખવાનાં હોયછે ત્યારે તેને પાકના રૂપમાં આપવાથી દરદી કંટાળતો નથી. જે ઔષધનો પાક કરવાનો હોયછે તે ઔષધને ધીમાં અગર દુધમાં પકવી તેની અંદર સાકરની ચાસણી તથા યથારૂચી મસાલો નાખવાં ને પછી તેનાં ચોસલાં પાડવાં તેને પાક કહેછે. પાકની માત્રા નવટાંક છે.

પાન:—ઝોસડને ૩૨ ગણા પાણીમાં નાખી ઉકાળી અરધ પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારવું ને તે યથા રૂચી પીવા આપવું. એવી રીતના પાન તૃષા મરાડવા માટે દરદીને બાવે તેટલું પીવા અપાયછે. (કશીરાદિપાન). ઝોસડથી ૩૨ ગાણું, ૬૪ ગાણું અગર ગમે તેટલું પાણી નાખે તોપણ હરકત નથી પણ અવશ્ય ૩૨ ગણાં પાણીથી ઝોસડ નાખવું નહિ.

પુટપાક:—પુટપાકની અંદર લીલા ઓસડને કચરી તેનો ગોળો કરવો અને તે લુદ્દીને વડના, એરડાના કે જાંબુના પાનમાં મુકી તે માથે ઘડના લોટનો કે મટોડીનો જે આંગળ થર કરવો અને જ્યારે તે પાકીને લાલ થાય ત્યારે કાઢી લેવો ને મટોડીને દૂર કરી તે ઓસડના ગોળાનો રસ નીચોવી લેવો. જે લીલી વનસ્પતિ ન મળે તો સુકી વનસ્પતિ લઈ તેને પાણીમાં અગર જે કાંઈ બીજું ઓસડ કધું હોય તેના રસમાં વાટી ગોળો કરવો ને તેમાંથી રસ નીચોવી કાઢી લેવો. ગમે તેવી રીતે પુટપાક બનાવવામાં આવે તો પણ તેની માત્રા ૨ થી ૪ તોલા છે. તેની અંદર મધ અગર પીપર જે કદમાં હોય તે લેવાં.

પ્રમથ્યા:—પ્રમથ્યા એ એક જાતનો કવાથ છે જેની અંદર ઔષધ થી આઠ ગણું પાણી નાખી ચોથો ભાગ જ્યારે બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું અને તેની સાથે મધ નાખીને પાવું. માત્રા કવાથના જેટલી.

ફલવર્તિ:—ફલવર્તિ સાધારણ રીતે જાંબુના જેવી આકૃતિ વાળી બનાવવામાં આવેછે અને તેનું કદ તેવુંજ કરવામાં આવેછે. ધી અગર તેલ વાળી કરી યોની અને ગુદાની અંદર તે પેરાવાય છે. યોનામાં પેરાવવાની ફલવર્તિ જરા નાની હોયછે.

ક્રાન્ઠ:—ઔષધના ચુર્ણને આઠ ગણા પાણીમાં નાખી રાત્રીએ ખાર ફલાક રેહેવા દેવું. તેની માત્રા ૫ થી ૧૦ તોલા છે. તે પણ કવાથની પેઠે અપાય છે.

અસ્તિ:—પીચકારીમાં ઓસડ બરી તે પીચકારી મળમૂત્રના રથાનમાં મારવી તેને અસ્તિ કહેછે. અસ્તિમાં ધી, તેલ, પ્રવાહી, પાણી અગર કવાથ અગર શીતકથાય અપાયછે. જે ધી અગર તેલની અસ્તિ આપવી હોય તો ૩ થી ૬ છ તોલા પદાર્થ લેવો અને જે કવાથની તથા પાણીની પીચકારી મારવી હોયતો આશરે એક રતલ પ્રવાહિ પદાર્થ લેવો. અસ્તિ કરવામાં હમેશાં એટલું યાદ રાખવાનું છે કે ખાવાથી હમેશાં જેટલી દવા અસર કરેછે તેના કરતાં અસ્તિ કરવાને માટે ડબલ દવા વાપરવી.

બાક:—ઘણી રીતે આપવામાં આવેછે. સાંકડા મોઢાનો ઘડો લઈ તેમાં પાણી ઉકાળવું ને દરદીએ તે ઘડો પોતાના જોળા પાસે રાખી કમર ઉપરના બધા ભાગને વરાળ લાગવા દેવી ને શરીર ઉપર જાડું કપડું ઢાંકી દેવું ને વરાળ જ્યાંએ પણ જવા દેવી નહિ. ઓછામાં ઓછી ૧૫ મિનિટ

સુધી બાકી આપવાની જરૂર છે પણ જે દરદી બહુ ચુંઝાય તો ૫ અગર ૭ મિનિટમાં બાકી બંધ કરવા માટે હરકત નથી. કેટલીક વખતે બાકી લેવાના પાણીમાં લવિંગ, આ, ફુલો વગેરે જૂદી જૂદી જાતની દવાઓ મેળવવામાં આવે છે. તે શિવાય ઇંટ અગર તાવીયાને લાલચોળ કરી છાશ, કાંજી અગર બીજા કોઈ ક્વાથમાં બોળી પગ ઉપર લગાડવામાં આવે છે એને લાંછ આપવી કહે છે. આ શિવાય ગડગુમડની અંદર ઉનાપાણીમાં કપડું બોળી નીચોરી તે કપડું દુધતા ભાગ ઉપર મૂકવામાં આવે છે ને તેથી તેને બાકી લાગે છે. કેટલીક વખતે દરદીને કમર જુડા ઉના પાણીમાં બેસાડવામાં આવે છે. લોપરીનો હેતુ પણ પાક થતા ભાગને બાકી આપવાનો છે. જૂદી જૂદી જાતનાં બંધાણ પેટ ઉપર કરવામાં આવે છે તેથી પેટના અંતર પડને બાકી મળે છે અને દુખની શાંતિ થાય છે.

ભસ્મ:—ધાતુઓને શોધી તેને વિધિ પ્રમાણે ગજપુટમાં ટુંકવાથી તે ધાતુની રાખ થઈ જાય છે અને તે તે ધાતુની ભસ્મ એવા નામથી ઓળખાય છે. જૂદી જૂદી ભસ્મોની માત્રા જૂદી જૂદી હોય છે જે તેના ખાસ વિષયમાં આપવામાં આવશે.

મોદક:—મોદકની બનાવટ પણ ગોળીના જેવી જ છે. માત્ર ફેર એટલો જ કે તેની અંદર દવાની સાથે સાકર અથવા ગોળ નાખવામાં આવે છે ને તે સ્વાદ ગળ્યો લાગે છે તેમજ ગોળીનું કદ નાનું હોય છે ને મોદકનું કદ મોટું થાય છે.

મનથ:—ઔષધના સૂર્ણને તેથી ઓગણા પાણીમાં નાખી હલાવવું તેનું નામ મનથ.

યવાગુ:—ઓખા, જવ, મગ વગેરે અનાજ લઈ તેમાં છ ગાણું પાણી નાખી ઉકાળતાં ઘાટું થાય તેનું નામ યવાગુ. યવાગુ, વિલેપી, પેય, યૂષ અને મહડ એ બધી બનાવટો એક સરખી રીતે થાય છે, પણ યવાગુમાં છગાણું પાણી પડે છે, વિલેપીમાં ઓગાણું, પેય અને મહડમાં ઓઢગાણું ને યૂષમાં અગીઆર ગાણું. આ બનાવટોમાં કેટલીક વખતે ઔષધ મેળવી અપાય છે.

લેપ:—જે ઔષધનું સૂર્ણ બીનું સુકું ઓપડવામાં આવે છે તેને લેપ કહે છે. લેપ જૂદા જૂદા રોગ માટે કરવામાં આવે છે, તે ઘણો પાતળો ઓપડાય છે. કેટલાક ઝેરી પદાર્થોનો દોષ દૂર કરવા માટે જે લેપ ઓપડાવ-

માં આવેછે તે ઘણો ઘાટો ઓપડાય છે. લેપ ધણી જાતના થાયછે.

લોપરી:—ઘઉંનો લોટ, એરંડીના બીજનો ભુજો. અગર અળશીને ખાંડી તેમાં ઉનું પાણી મળવવાથી જે લુચ્છી થાયછે તેને લોપરી કહેછે. પાક થતા ભાગ ઉપર તે મુકવામાં આવેછે. કેટલીક વખતે અફીણ વિગેરે ખીડાશામક ચીજો લોપરીમાં પડેછે તેમજ ગુમરું કુટે એવા પદાર્થો પણ લોપરીના સાથે મળવવામાં આવેછે.

હિમ:—ઔપધના ચૂર્ણને તેથી છ ગણા પાણીમાં રાત્રી આખી પલાળી મુકવું ને સવારે ગાળી લેવું.

ધાતુ પ્રકરણ.

ધાતુ પ્રકરણની અંદરે ધાતુ, ઉપધાતુ, રસ, ઉપરસ, લવણ અને ક્ષાર વિગેરે તમામ ખનીજ પદાર્થ આવી જાય છે. જૂદા જૂદા વિભાગ પાડવાથી વિષય નિર્રસ થઈ જાય તથા દરેક વિષયની હકીકત ગોતવામાં કેટલીક મુશ્કેલી પડે તેટલા ક્ષેત્રે તે અડચણો દૂર થાય તેવા હેતુથી આ બધા પદાર્થોની અક્ષરવાર ગોઠવણ કરી તે દરેકનું પૃથક્ પૃથક્ વિવેચન કરવામાં આનું છે. મોતી, પ્રવાળ અને શંખ અરૂં જોતાં પ્રાણી વર્ગની પેદાશ છે તોફણ ધાતુ વર્ગના પદાર્થની પેઢેલ તેમનું શોધન તથા મારણ થાય છે અને તેથી તેમને પણ આ વિષયની અંદર ગોઠવવામાં આવ્યા છે.

૧ ધાતુ=સોનું, રૂપું, તાંબુ, કલઈ, જસત, સીસું, લોહું અને સોમલ વિગેરેને ધાતુમાં ગણવામાં આવ્યા છે. આમાં સોમલ વગરની બધી ધાતુ ટીપી શકાય છે અને તેમનો રસ કરી ઠાળ પાડી શકાય છે; અને તેમના વજનમાં ઘટારો થતો નથી.

૨ ઉપધાતુ=અશ્વપ્પ, સુવર્ણ-માક્ષિક, રૌપ્યમાક્ષિક, સુરમો, હરતાળ, બોદાર, આપરીઓ, ગેર, મનઃશિલ, હિરાકશી, સિંદુર, મોરચુચુ, શંખજરૂં, હિંગજોડ, રસકપૂર વિગેરે ઉપધાતુમાં ગણવામાં આવેલ છે. આ પદાર્થના દેખાવ ઉપરથી જ તે કહી આવે છે કે તે ખનીજ વર્ગની પેદાશ છે અને તે ઉપલી ધાતુઓની સાથે રસ ઉપરસ તથા ક્ષાર મળવાથી બને છે.

૩ રસની અંદર પારદ એક જ આવે છે અને તે હમશાં પ્રવાહિ રૂપે જ રહે છે.

૪ ઉપરસની અંદર ગંધક અને ફટકડી આવે છે. તેમને તપાવવાથી તેમનો રસ થાય છે અને વધારે તાપ આપવાથી પાછો તેનો ભૂકો થઈ જાય છે અને તેમના વજનમાં કેટલીક ઘટારો થાય છે.

૫ ક્ષાર=ટંકણ, નવસાર, સાજીખાર ને સુગેખાર એ ક્ષારમાં આવે છે.

૬ લવણ=મીઠું, વડાગરૂં મીઠું, સિંધાલૂણ, સંચળ અને સાંખર મીઠું વિગેરે લવણમાં આવે છે.

ક્ષાર અને લવણ બન્ને ચોમાસામાં પાણી મૂકે છે અને માટીના ઠામ ઉપર તેનો જમાવ થઈ રહે છે. લવણ એ પણ એક જાતના ક્ષાર જ છે; પણ જે પદાર્થો અમ્લ ક્ષારમાં ગણાયા છે તેમાં અને લવણમાં માત્ર

સ્વાદનોજ ફર છે. લવણનો સ્વાદ આરો છે અને ક્ષારનો સ્વાદ મીઠાનાથી જરા નૂદો છે.

અભ્રમ.

વર્ણન:—અભ્રમ ચાર જાતનો થાય છે. કાળો, ઘોળો, રાતો ને પીળો. બજારમાં ફરત જો જાતનો અભ્રમ મળી આવે છે. ઘોળો ને કાળો. તેમાંથી કાળો અભ્રમ ઔષધમાં વપરાય છે ને તેને વજ્રાભ્રમ કહે છે. બન્ને જાતના અભ્રમનાં પતરાં આવે છે. એક અભ્રમનું પતરું ઘણાં પતરાં મળી થયેલું હોય છે. તેને ભાગવાથી તે નહિ ભાગતાં તેનાં નૂદાં નૂદાં પતરાં થઈ જાય છે. સફેદ અભ્રમ રૂપાના જેવો ઝગઝગતો હોય છે અને કાળો અભ્રમ કાળો પણ ચકચકીત હોય છે ને ઠેકાણે ઠેકાણે તેમાં ઘોળાં ટપકાં હોય છે. ઘોળા અભ્રમ કરતાં કાળો અભ્રમ તોલમાં વધે છે.

શોધન તથા પ્રારણ:—અભ્રમની બરમ બતાવ્યા પેહેલાં તેને શુદ્ધ કરવો પડે છે. કાળો અભ્રમ લઈ તેને ખૂબ તપાવી ગાયના દુધમાં ઢારવો. આથી તેનાં પતરાં નૂદાં પડી જાય છે; પછી તે પતરાંને ખુબ તપાવી સાતવાર ત્રિકુળના કાઠામાં, સાતવાર ગૌમૂત્રમાં ને સાતવાર છાશની અંદર યોજવાં. તે શિવાય તેને શોધન કરવાની બીજી રીત એ છે કે અભ્રમનાં પતરાંને આઠ દિવસ સુધી તાંદળજનના રસમાં અને કાંજમાં યોળી રાખવાં. આવી રીતે શુદ્ધ થયેલા અભ્રમને કાઠી લઈ ઘોઈ સાફ કરવો. શોધન કરવાથી અભ્રમ પોતાની સ્વગતિ છોડે છે ને તેનો જલદીથી ભુકો થાય છે. તે શુદ્ધ થયેલા અભ્રમને એક ધાત્રીમાં અંદર નાખી તેમાં તેથી ચોથો ભાગ પરાળ નાખી તે બન્નેને ખૂબ યોજવાં. જે છેડામાં અભ્રમ યોજતા હોય એ તે છેડે પાણીથી ભરેલ તપેલાની અંદર રાખવો કારણ કે યોજવાથી અભ્રમના જે બારીક કણો ધાત્રીમાં છિદ્રમાંથી નીકળે છે તે પાણીમાં મળે છે. જે કોરા ને કોરા કપડામાં યોજવામાં આવે તો તે અભ્રમનાં કણો ઉડી જાય છે ને અભ્રમ બીલકુલ હાથ લાગતો નથી. આવી રીતે યોજવાથી બધો અભ્રમ પાણીમાં આવી જશે ને પરાળનો ડુસો ધાત્રીમાં પડ્યો રહેશે. બધો અભ્રમ પાણીમાં પડ્યા પછી તે પાણીને આછરવા દેવું અને પાણી આછર્યા પછી તે પાણી નીતારી નાખવું. નીચે ચકચકીત લોટ જેવો અભ્રમનો ભુકો પડ્યો રહેશે તેને ધાત્રીમાં કહે છે. અભ્રમની બરમ કર્યા પેહેલાં ધાત્રીમાં કરવાની જરૂર

છે. ધાન્યાભ્રમ કર્યાશિવાય અભ્રમની બારીક કટકીઓ કરી તેને સુરાખાર તથા ટંકણખાર સાથે ખલ કરી xગજપુટથી ડુંકી દેછે પણ તેથી શુદ્ધ અભ્રમ ભસ્મ થતી નથી તેમજ તેથી સારો ફાયદો પણ થતો નથી. શુદ્ધ અને ઉત્તમ અભ્રમ ભસ્મ કરવાનો સારો રસ્તો એ છે કે ધાન્યાભ્રમને ગૌમૂત્રની ભાવના દઈ એક દિવસ ખલ કરી ગજપુટની અંદર ડુંકી દેવો. આવી રીતે બે ચાર વખત ગૌમૂત્રમાં ખલ કરી ગજપુટ દઈ દેવા તેથી શુદ્ધ અને નિશ્ચિદ્ર અભ્રમ ભસ્મ થાયછે. તે શિવાય તૈયાર કરેલ ધાન્યાભ્રમને આકડાના છીરમાં બે ચાર વખત ખલ કરી ગજપુટો દેવાથી પણ શુદ્ધ અભ્રમ ભસ્મ થાયછે. ફક્ત એક અથવા બે ગજપુટ ડુંકવાથી જોઈએ તેવી અભ્રમ ભસ્મ થતી નથી. જે પદાર્થની ધાન્યાભ્રમને ભાવના દેવામાં આવે તેમાં તેને ખુબ ખલ કરી શરાવસંપુટમાં ઘાલી માથે કપડ માટી લગાડી અડાયા છાણાનો તાપ દેવો. શુદ્ધ અભ્રમ ભસ્મ લાલ ભુંખરા રંગની હોયછે ને અભ્રમની ચકચકીત કટકીઓ તેની અંદર હોતી નથી. જેની અંદર ચકચકીત કટકીઓ હોયછે તેને અશુદ્ધ ભસ્મ સમજવી. તે વાપરવા માટે અયોગ્ય છે અને તે વાપરવાથી જુદી જુદી જાતના ત્વક્કોષ ડુટી નીકળેછે, સોજો ચડેછે, ને હૃદ-રોગ તથા રક્તપિત જેવાં ચિન્હ જણાયછે. શુદ્ધ અભ્રમ ભસ્મ તૈયાર થયા પછી પણ તેને દુધ, ગૌમૂત્ર, ત્રિક્ષણ, અરડુરી, આકડો, એરંડ મૂળ, કુંવાર, અંધેડો એમ કેટલાંક જૂદાં જૂદાં ઔષધોની ભાવના દેવાયછે ને દરેક ભાવના પછી તેને ગજપુટમાં ડુંકવામાં આવેછે. જેટલી વખત ગજપુટ દઈ ભાવના દઈએ તે પ્રમાણે તેના ગુણમાં વધારો થાયછે અને તે પ્રમાણે તેને એકપુટી, દશપુટી, શતપુટી અને સહસ્ત્રપુટી એવાં જૂદાં જૂદાં નામ આપવામાં આવ્યાંછે. સહસ્ત્રપુટી ભસ્મ સૌથી ઉત્તમ ગણાય છે પણ તે ઘણી કડાકુટવાળી બનાવટ છે જેથી ૫-૧૦ પુટવાળી બનાવટ સાધારણ રીતે વપરાય છે. એક બે પુટવાળી અભ્રમ ભસ્મ ન વાપરવી, કારણ કે તે સાવ નિશ્ચિદ્ર થઈ ગ-

x ગજપુટ=એક ગજ લાંબો, એક ગજ પહોળો અને એક ગજ ઊંડો એવો ખાડો ખોદી તેમાં છાણાં ભરી તે છાણાંની વચમાં શરાવસંપુટ મુકવું અને ઝાં સુધી તે ખાડો છાણાંથી ભરી દેવો અને તેને સળગાવી તાપ કરવો. એવી રીતે તાપ આપવામાં આવેછે તે ગજપુટ તાપ આપ્યો એમ કહેવાય છે.

અલી હોતી નથી. અભ્રમ ભસ્મનો રંગ લાલ ભુંખરો થાય છે. તે રંગ સારી રીતે આવે તેટલા માટે તેને આકડાના છીરમાં અને વડની જઠાના રસમાં ખલ કરે છે. વડની જઠામાં ખલ કરવાથી અભ્રમ રાતો રંગ ઘણી જલદીથી પકડે છે. તે શિવાય મજાનો પાસ દેવાથી પણ લાલ રંગ જલદીથી આવે છે. ફેટલાક વેદો ઝાઝી ભાવના ન દેતાં રંગને માટે ફક્ત એક બે ભાવના દર્ધ અભ્રમ વાપરે છે.

ખનાવટ:—૧ અભ્રમ ભસ્મ ૨ અર્ઘુનાભ ૩ સુલોચનાભ ૪ શૃંગારાભ ૫ હરિશંકર રસ ૬ મહા લક્ષ્મિ વિલાસ રસ.

૧ અભ્રમ ભસ્મ=આની ખનાવટ ઉપર મારણમાં અપાઈ ગઈ છે.

૨ અર્ઘુનાભ=શુદ્ધ અભ્રમ ભસ્મને અર્ઘુન વૃક્ષની છાલના રસની સાત ભાવના દર્ધ સુકવવી ને વાટી ખારીક કરતાં જે તૈયાર થાય તે અર્ઘુનાભ.

૩ સુલોચનાભ=આઠ તોલા શુદ્ધ અભ્રમ ભસ્મ લઈ કોળાનો ગર-ભ, ચવક, વાળો, દાડમનું ફળ, લીંબુનો રસ, આંમળાં અને ચાંગેરી એ દરેકનો રસ આઠ આઠ તોલા લઈ તેની એક પછી એક અભ્રમને ભાવના દેવી. એ બધી ભાવના દેવાઈ રહે ત્યારે વાલ વાલની ગોળી વાળવી.

૪ શૃંગારાભ=અભ્રમ ભસ્મ ૧૬ તોલા લઈ તેમાં કપૂર, એળચી, જાયફળ, જવંત્રી, લવંગ, ગજપીપર, તેજ પત્ર, જઠામાંસી, તાલીસપત્ર, તજ, નાગકેશર, કુષ્ઠ, ધાવડોનાં ફલ, કાળોવાળો અને શુદ્ધ ગંધક એ દરેક એકેક તોલો લઈ ખાંડી ખારીક ચૂર્ણ કરી તેમાં ૧૦ તોલો શુદ્ધ પારો ખરાબર મેળવી પાણી સાથે તેની બધે રતી ભારની ગોળી કરવી.

૫ હરિશંકર રસ=શુદ્ધ અભ્રમ ભસ્મ લઈ તેને સાત દિવસ સુધી આમળાના રસની ભાવના દેવી.

૬ મહા લક્ષ્મિ વિલાસ રસ=અભ્રમ ભસ્મ ૮ તોલા, શુદ્ધ પારો ૪ તોલા, શુદ્ધ ગંધક ૪ તોલા, બંગ ભસ્મ ૨ તોલા, રૌપ્ય ભસ્મ ૧ તોલો, હરતાળ ભસ્મ ૧ તોલો, તામ્ર ભસ્મ ૧૦ તોલો, સુવર્ણ ભસ્મ ૧૦ તોલો, કપૂર, જાયફળ, અને જવંત્રી દરેક ચમચાર તોલા, ચમદર શોષનાં બી બધે તોલા, ધતુરાના બી ૧ તોલો, એ બધાંને સાથે મેળવી નાગરવેલના પાનમાં ખૂબ ખલી વાલ વાલની ગોળી કરવી.

ગુણ:—પૌષ્ટિક, ધાતુ પૌષ્ટિક, શોષક અને શીતળ.

ઉપયોગ:—અભ્રમ કૌવત આપનારી દવા ગણાય છે અને તેની

અસર લોહની સાથે લેવાથી ધણી વધે છે. નયનાઈ. કમકૌવતી, જીર્ણ જ્વર, સંગ્રહણી, જીર્ણ ખાંસી તથા ક્ષય ઉપર તે અપાય છે. જીર્ણ રોગ ઉપર તે સારો ફાયદો કરે છે. જીર્ણ રોગની અંદર જે ઝીણો ઝીણો તાવ રહે છે તેને તે દૂર કરે છે. જ્વર દૂર કરવા માટે અભ્રમની સાથે લોહ ભસ્મની યોજના કરવી એ એક ઉત્તમ પક્ષ છે. તેથી યકૃતોદાર ને ખી-હોદર દવાય છે, શરીરમાં કૌવત આવે છે, અને જીર્ણ જ્વર ખસે છે. લોહ ભસ્મને અભ્રમ એ બનેની રતી રતી ભાર માત્રા અરકુચીના રસમાં ખાવાથી ક્ષયમાં સારો ફાયદો થાય છે. શૃંગરાશ્વની બનાવટ પણ ક્ષય, જીર્ણ સસણી તથા ઉધરસ ઉપર પાન અને આદુ સાથે ચાવી ઠંડે પા-ણીએ ઉતારવી જોઈએ અને માથે ધી, દુધ વિગેરે સારો પૌષ્ટિક ખોરાક લેવો જોઈએ. અજીર્ણ, મંદાગ્નિ, ઉલટી, અશ્વિ ને થોડી થોડી થેથર અને તેથી થતી કમકૌવતીની અંદર અભ્રમ આપવી બહુ યોગ્ય છે. સુલોચનાશ્વની બનાવટ અજીર્ણના બાધિ ઉપર ઘણી પ્રસિદ્ધ છે તેમજ ધાતુપુષ્ટિને માટે પણ તે વપરાય છે. અભ્રમ ધાતુને પુષ્ટિ આપનાર દવા ગણાય છે અને તેથી કેટલાક ક્ષીણ વીર્ય પુરૂષો તેનું સેવન કરે છે. ધાતુ ક્ષીણતા, કળતર, માથાનો દુખાવો, કમરની પીડા અને શરીરમાં થતી ખેચેની અભ્રમ ભસ્મથી દૂર થાય છે. ધાતુને માટે દેશી વૈદ્યકારોએ ઘણાં ગુણો કહ્યાં છે પણ તે પ્રમાણે જોવામાં આવતા નથી તો પણ અભ્રમને માટે એટલું તો સિદ્ધ છે કે જે જે દરદોની અંદર પૌષ્ટિક દવાની જરૂર છે ત્યાં ત્યાં અભ્રમ આપવી યોગ્ય છે, અને તેનો ફાયદો ઘણું કરીને તે-ના પૌષ્ટિક ગુણમાંજ રહેલો છે. તે શીતળ હોવાથી મૂત્ર બાધિમાં ઘણી ઉપયોગી છે. ગુરદાના જીર્ણ વરમમાં અને આખા શરીરના સોજામાં અ-ભ્રમભસ્મ એકઢી અગર હરીશંકર રસ અપાય છે. જીર્ણ પ્રમેહ ઉપર તે ઉપયોગી છે. જે દરદો ઉપર અભ્રમ લાગુ પડે છે તે દરદના જીર્ણ રૂપ-માંજ અભ્રમ ઉપયોગી છે. પ્રમેહ તથા ઉધરસના તીક્ષ્ણ રૂપમાં અભ્રમ આપવો નકામો છે. બીજા બધા રોગના કરતાં તે છાતીના અને પેસા-બના રોગ ઉપર બહુ લાગુ પડે છે. ક્ષય ઉપર શૃંગરાશ્વ અને અભ્રમ ભસ્મ એ ઘણા સારા ઉપાય છે અને જ્યારે દરદી ઘણો ક્ષીણ થઈ ગયો હોય ત્યારે તેને શક્તિ આપે છે. અર્જુનાશ્વની બનાવટ એ ખસૂસ કરીને હૃદ્ રોગ ઉપર અપાય છે. મહા લક્ષ્મિ રસની બનાવટ ઘણી સારી ધાતુ

પૌષ્ટિક દવા છે. તે ક્ષીણ થયેલા પુરૂષોને પંદત્વ દૂર થવા માટે અપાય છે. દરેક જીર્ણ રોગમાં તે રોગને લાગુ પડતી દવાની સાથે અભ્યખ ભસ્મની યોજના કરવી ઘટતિ છે.

માત્રા:—શુદ્ધ અભ્યખ ભસ્મ ૧ થી ૨ વાલ, અર્જુનાબ્ધ ૧ રતીભાર, સુલોચનાબ્ધ ૧ વાલ, શૃંગારાબ્ધ ૨ રતીભાર, હરીશંકર રસ ૧ વાલ તથા મહા લક્ષ્મિ વિલાસ રસ ૧ વાલ.

અનુપાન:—પ્રત્યેક અને મૂત્ર રોગ ઉપર મધ અને પીપર સાથે, ક્ષય ઉપર સોનાના વરખ સાથે, ધાતુપુષ્ટિને માટે સુવર્ણ ભસ્મ સાથે, અ-જીર્ણના રોગની અદર ગાયના દુધ અને સાકર સાથે અભ્યખ અપાય છે. જોવા હેતુને માટે અભ્યખ ભસ્મ વાપરવી હોય તેવી સીન્નેનું અનુપાન અભ્યખની સાથે નાખવું જોઈએ.

કલઈ.

વાર્ણન:—કલઈ એ રૂપાના જેવી ચક્રચક્રીત ને પોચી થાય છે અને તેને ખરખડાબાથી અવાજ થાય છે. જોને આપણે સાધારણ રીતે કલઈનાં પતરાં કહીએ છીએ તે કલઈનાં પતરાં નથી પણ લોઢાનાં પતરાંપર કલઈ ચડાવેલ હોય છે.

શોધન તથા માંણુ:—દવા તરીકે ઉપયોગ કરવામાં કલઈની ભસ્મ વપરાય છે પણ ભસ્મ કરવા પહેલાં તેને શુદ્ધ કરવા જરૂર છે. કલઈની શોધનિધિ એવી છે કે તેને ઉકાળી તેનો રસ થાય ત્યારે તેને આકડાના છીરમાં અગર ગૌમૂત્રમાં ઠારવી અગર તે બને સાથે મેળવી તેમાં ઠારવી. પછી તેને કદમના પાણીથી અગર સાદા પાણીથી ધોઈ લેવી, તેથી કલઈ શુદ્ધ થાય છે. ઉકાળેલ કલઈના રસને આકડાના છીરમાં અને ગૌમૂત્રમાં ઠારતી વખતે વૈદને તથા લુહારને ઘણી સંભાળ રાખવાની જરૂર છે. કલઈનો રસ આકડાના છીરમાં ને ગૌમૂત્રમાં નાખતાં એકદમ ઉડે છે; તેથી દૂર ઉભા રહી હાથ લાંબો કરી સાણીથી કલઈવાળા વાટકાને મજબુત પકડી ઊંઘો વાળી દેવો ને તરત ખસી જવું. આમ કરવાથી કલઈ ઉડે છે પણ માણસ છેટે હોવાને લીધે તેને કાંઈ થતું નથી. જો કોઈ માણસ ખુલથી આકડાના છીરના ઠામ ઉપર મોઢું રાખી કલઈ રેડે તો છીર અને કલઈ ઉડી તેના મોઢા ઉપર ચોટી રહેશે. માટે કલઈની શુદ્ધિ કરતી વખતે અવશ્ય સંભાળ રાખવા જરૂર છે. દરેક વખતે જ્યારે કલઈનો રસ

ઠારવામાં આવેછે ત્યારે ઝીણી ઝીણી કરચું ઉડી હાથ બેહાથ છેટે પડેછે. માટે દરેક વખતે તે વીણી લઈ ફરીથી ગાળવી એમ સંભાળથી કરવું. છેલે ફેરે તેને ગૌમૂતમાં ન નાખતાં તેને ઉકાળી તેનો ઢાળ પાડી લેવો; પછી તેને ટીપીને બારીક પતરાં કરવાં. આવી રીતે શુદ્ધ થએલ કલઘના બારીક કકડા કરવા. ત્યારબાદ બે મોઠાં છાંણાં લઈ છાણાની સપાટીપર થોડી પારેવાનો ચરક પાથરી તે ઉપર કલઘની કરચું પાથરવી, માથે પાછી પારેવાની ચરક પાથરવી ને પાછી કલઘની કરચું ઘેરવી એમ બે ત્રણ ચાર પટ દઈ માથે પારેવાની ચરક પાથરી માથે મોટું છાણું મુકવું. આ બન્ને છાણાં અગાઉથી જ ઘસી સીધી સપાટીનાં કરવાં જોઈએ. ત્યારપછી થોડાં છાણાં નીચે મુકી તેની અંદર આ બન્ને છાણાં મૂકી દેવાં; માથે બીજાં થોડાં છાણાં ખડકી તેને સળગાવી દેવાં; આથી ભસ્મ થયેલ કલઘની સફેદ ગાંગડીઓ બંધાઈ રહેશે. જ્યારે દેવતા પોતાની મેળે ફરી જાય ત્યારે અડખે પડખેનાં છાણાં ખસેડી ઉપલું છાણું હળવેથી ઉતારી લેવું જેથી ભસ્મ થએલ કલઘની જામી ગયેલ સફેદ ગાંગડી બુકો થઈ પારેવાની ચરક સાથે મળી ન જાય. જે સફેદ ગાંગડી જામી રહી હોય તે બધી ઉપાડી લેવી. આમ કરવાથી ઘણીખરી કરચું ભસ્મ થઈ જાયછે, તોપણ કેટલીક કરચું કાચો રહી જાયછે ને તેની કકણ ગાંગડીથી વળી જાયછે તેને ફરીને બીજી વખતે તેજ પ્રમાણે પકવવી. પારેવાની ચરકને બદલે ભાંગ અગર અજમાની બુકી સાથે મુકીને સળગાવવાથી પણ સફેદ કલઘ ભસ્મ થાયછે. આ શિવાય અંગભસ્મ કરવાનો બીજો રસ્તો એ છે કે શુદ્ધ કલઘન લોઢાના ઠામમાં ઉકાળવી અને જ્યારે તે ગળે ત્યારે તેમાં ચોથો ભાગ જવખાર તથા આમલીનાં ફોતરાંનો બુકો નાખવો. અને લોઢાની સળીથી હલાવવું. થોડીવાર હલાવવાથી તે કલઘનો બારીક બુકો થઈ જાય છે તેને ઠંડા પાણીથી ધોઈ લેવો ને જરા ધીમા તાપથી શેકવો. આથી શુદ્ધ અંગભસ્મ તૈયાર થાયછે. શુદ્ધ અંગભસ્મ ધોળા બુખરા રંગની હોયછે.

ખતાવટ:—૧ અંગભસ્મ. ૨ અંગેશ્વર રસ. ૩ બૃહત્ અંગેશ્વર. ૪ સુવર્ણ અંગ.

૧ અંગભસ્મ=ખતાવટ ઉપર અપાઈ ગઈ છે.

૨ અંગેશ્વર રસ=રસ સિંદુર ને અંગભસ્મને સમભાગે લઈ તેને બરાબર મેળવવાં.

૩ બૃહત્ અંગેશ્વર=અંગમરમ, શુદ્ધ પારો, રૌપ્ય ભસ્મ, અલ્પઅભસ્મ, શુદ્ધ ગંધક એ દરેક બધે તોલા ને સુવર્ણભસ્મ તથા મૌક્રિક ભસ્મ એ બધે અરધો અરધો તોલો, એ બધાંને બરાબર મેળવી તેને ભાંગરાના રસની ભાવના દેવી અને બધે ચણોડીભારની ગોળી કરવી.

૪ સુવર્ણઅંગ=શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક અને અંગભસ્મ એ ત્રણે સમભાગે લઈ તે ત્રણેની બરાબર તવસાર લઈ તે બધાંને સાથે ઘુંટવાં પછી તે ભૂકાને કાચની શીશીમાં નાખી * વાલુકાયંત્રની અંદર પકાવવો આથી જે ચોજ શીશીના ગળામાં જામી રહે તેનું નામ સુવર્ણઅંગ. સુવર્ણ અંગનો રંગ સોનાની પેઠે ઝગઝગતો હોયછે.

ગુણુ:—શોધક, પૌષ્ટિક ને મૂત્રત્ર.

ઉપયોગ:—અંગ મૂત્રમાર્ગના રોગ ઉપર અતી ઉપયોગીછે જીર્ણ મૂત્રના રોગ ઉપર તે બહુ વપરાયછે મૂત્રપીડના જીર્ણવરમમાં, મધુપ્રમેહ તથા સર્વ જાતના જીર્ણપ્રમેહ ઉપર અંગ અપાય છે અંગના સેવનથી મૂત્ર રોગથી થતો શોક દૂર થાયછે તથા તેથી થતી કમકૌવતી અટકે છે. બૃહત્ અંગેશ્વર રસ પાકેલા ઊંબરાના કળના રસમાં મધુપ્રમેહમાં અપાયછે. તેમજ અંગની બધી બનાવટો સાધારણ રીતે મૂત્ર રોગમાં કામની છે. મૂત્રરોગ ઉપર તેના આસ મૂત્રલ ગુણુ શિવાય તેનો પૌષ્ટિક ગુણુ પણ ઉપયોગી છે. બહુ મૂત્રતામાં અગર મૂત્રની અંદર સંકેદ પદાર્થ પડેછે અને તજે જામી રહેછે ત્યારે અંગ આપની ધણી ઉપયોગી છે. સોમ રોગની ઉપર અંગભસ્મ એક ઉત્તમ દવા છે. જીર્ણમૂત્ર બાધિની અંદર અંગની ગમે તે બનાવટ આમળાના રસ સાથે આપની યોગ્ય છે.

જીર્ણ ઉધરસ, ક્ષય, ઉરઃક્ષત, તથા કાલી ઉધરસને તે ફાયદો કરેછે. ન્યારે દરદીને હાંફ ચડેછે તથા દરદીથી જરાપણ મેહેનત થતી નથી ત્યારે અંગનો ઉપચાર પ્રશસ્ત છે. જીર્ણ સંધીના, કળતર, પાંડુ તથા

* પહોળા મોઢાનું માટીનું ઠામ લઈ તેને તજેથી ડાગળી કાઢી તે કાણા આડું પાછું એક મોટું ઠીકડું મુકી દેવું ને અંદર રેતી ભરી તેની મધ્યમાં અગનશીશી મુકવી. અગનશીશીના મોઢા આડું પણ ઠીકડું મુકીને ઉપર કપડામાટી કરવી જેથી ધુંમાડો બહાર જઈ શકે નહીં ને તે ઠામને તાપ આપવો, સ્વાંગશીત થાય ત્યારે તે શીશી ફોડી ગળે ચોટેલા પદાર્થ કાઢી લેવો.

કુમકોવતી ઉપર બંગ અપાય છે. જીર્ણ વાત વ્યાધિમાં બંગનું સેવન કરવું મેષ્ટ છે. બંગ મગજને પ્રુષ્ટિ આપનાર છે અને તેથી આંખને તથા મગજને હંડક થાય છે. દમમાં પણ તે પીપર તથા મધ સાથે અપાય છે. મૂત્ર વ્યાધિમાં મૂત્રલ દ્રવા સાથે અપાય છે.

આત્રા:—બંગમરમ, બંગેશ્વર તથા બૃહત્બંગેશ્વર ૦૧ થી ૧ વાલ, મુવર્ણબંગ ૧ થી ૨ વાલ.

આપરીઓ.

વાર્ણન:—આપરીઓ એ જાતનો થાય છે. તેના કકડા કાળા રંગનાં હીકરાં જેવાં હોય છે ને બીજા જાતનાં ભુખરા રંગનાં આપે છે. ભુખરા રંગના કકડા વળદાર તજનાં ભુંગળા જેવાં હોય છે પણ તે જાડા ને મોટા થાય છે.

શોધન:—આપરીઆને સાત દિવસ જૌમૂત્રમાં દોલાયત્રે કરીને રાખવાથી અગર લીમડાના રસમાં કુંટવાથી તેમજ જૌમૂત્રની અંદર એક પ્રહર પર્વત ઉકાળવાથી તે શુદ્ધ થાય છે. ગમે તેવી રીતે શુદ્ધ થયેલો અર્પર ઔષધ તરીકે વપરાય છે.

ખનાવટ:—૧ રસકેશ્વર. ૨ અર્પર અંજન. ૩ વસંત માલીની.

૧ રસકેશ્વર=શુદ્ધ આપરીઓ, સિંધાલુલુ, કૂલાવેલ મોરધુચ્છુ કૂલાવેલ ટંકણ, મુંઠ, મરી ને પીપર એ બધી ચીજો સમભાગે લઈ તેનું બાફીક ચૂર્ણ કરી લીંબુના રસમાં ઘુંટી ગોળી કરી છાંયે સુકવી રાખવી.

૨ અર્પર અંજન=શુદ્ધ આપરીઆને પાણી સાથે ખરલમાં ખુબ વાટવો; જેથી કેટલોક આપરીઓ પાણીની સાથે મળી જશે અને કેટલોક કુઆવાળો ભાગ નીચે પેશી જશે. પછી આ પાણી નીતારી લેવું અને તળે રહેલ પુઓ ફેંકી દેવો. પછી તે પાણીને એક કામતી અંદર ઉકાળવું અને ઉકાળતાં જ તળે રહે તેને ત્રિકુળના ક્વાથની ત્રણ વખત ભાવના આપવી. બ્યારે સુકાય ત્યારે તેની અંદર દશમો ભાગ કપૂર નાખવું અને તેને બરાબર મેચવી બારીક લઈવું.

૩ વસંત માલીની=એક ભાગ ઘોળાં મરી ને બે ભાગ શુદ્ધ આપરીઓ લઈ તેને ગાયના માખણમાં કાલવી ખલ કરવાં. પાછળથી લીંબુનો રસ નાખતા જવું ને ખલ કરતા જવું. જ્યાંસુધી બધી ચીકાચ મટી જાય ત્યાં સુધી ખરલમાં બરાબર મર્દન કરવું ને સુકાયા પછી વાલ વાલની ગોળી કરવી.

ગુણુ:—પૌષ્ટિક, રોપણ, નેત્ર.

ઉપયોગ:—આપરીઓ પૌષ્ટિક તરીકે ધણા જીવા વખતથી પ્રસિદ્ધ છે. વસંત માસીની રસ અને સુગંધ માસીની વસંત જેની બનાવટ સોનાના વિષયમાં આગળ ઉપર આપવામાં આવશે અને જે જીર્ણજ્વરને માટે ધણી પ્રસિદ્ધ છે તે બંને બનાવટમાં આપરીઓ આવે છે. દરેક જાતના જીર્ણ જ્વરની અંદર, પ્રદર, અને જીર્ણ પ્રમેહની અંદર તે ધણી ઉપયોગી છે. અર્પર અગર વસંત માસીની લીંડી પીપરના ચૂર્ણમાં તથા મધમાં મેળવી આધારી તથા માથે દુધ બાતનું પચ પાળવાથી દરેક જાતના જીર્ણ જ્વર, વિશ્વમ જ્વર, ધાતુગત જ્વર, લોહીવાળો પાણી જેવો પાતળો ગ્રાણ, પ્રદર, ગુદભંશ તથા કમકૌવતી વિગેરે દરેક દરદોમાં ધણી સારો ફાયદો થાય છે. જ્ઞાતી ૫-૨૫ દિવસ યોગ્ય રીતે અર્પરનું સેવન કરે તો તેને રોગે વળતો બેઠક પસારનો બંધ થાય છે તેમજ તેનો ગ્રાણ બરાબર બંધાય છે ને તેથી શરીરમાં કૌવત આવે છે. વાત બાધિ જે થાંકે અપરમાર, હીચીરીઓ, અને જે જે વાત બાધિની અંદર અમુક મુદતે ખેંચ તાણ ઉપડી આવે છે તેવા દરદમાં અરપરથી ફાયદો થાય છે. તે મગજને બેઠક પુષ્ટિ આપનાર છે. મધુપ્રમેહ, જીર્ણપ્રમેહ, ઉપદંશ તથા દમની અંદર તે લેવું સાચું છે.

અરપરનો જુઓ ગુમડાં, ધારાં તથા બળી ગએલ ભાગ ઉપર લગાડવાથી તેમજ બાઠાં ઉપર તેનો જુઓ ભર ભરાવવાથી ધારાં રૂઝમાં આવે છે. ત્વક્કોપની અંદર તે લગાડવો ઠંડો છે તથા તે અંદરથી દાહને શાંત કરે છે. અરજવા તથા કચકચના ધારાં ઉપર તે છાંટવાથી રસાનો ભાગ સુક મારી જાય છે અને તેનો જુઓ ચાંદીના ધારાં ઉપર લગાવ છે.

આંખના દરદની અંદર આપરીઓ એક ઉત્તમ દવા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. રસકંથર અને અર્પર અંજન એ બે તેની સુપ્રસિદ્ધ બનાવટો છે. પિત્તના પ્રકોપથી આંખો બળતી હોય અગર આંખો ભારે રેહતી હોય તેમજ કમકૌવત દૃષ્ટિવાળાને આપરીઆનું અંજન ઉત્તમ છે. જે જે રાતા સુરમાઓ આવે છે તે દરેકની અંદર સાધારણ રીતે અર્પરનો ભાગ હોય છે. ગામરની અંદર આંખ આગ્ર યતા પડદા તેમજ આંખ આગ્ર યતો પુમાગ્રે વિગેરે રસકંથર તથા અર્પર અંજનના ઉપયોગથી દૂર થાય છે. તેથી તાજું દુલું ધસાઈ જાય છે તથા ગામરની અંદરની થતી બળતરા

બંધ તથા શાંત થાયછે. સાજ માણસોને પણ અર્પર અંજન આંજવાથી આંખે ઠંડક રહેછે તથા તેમની ટુંકી દૃષ્ટિ થતી નથી. ઉલટી દૃષ્ટિ મજબૂત થાયછે. આંખની અંદર ઉગેત્રાં તાપોડીઆને તે બેસાડી દેછે તથા તે ઉપર થતી માંસ વૃદ્ધિને દબાવેછે. કેટલીક જાતનાં રતાંધલાપણાની અંદર ઝાંખ અને ઘોડા દેખાવાની અંદર આપરીઆનું અંજન સાફ થું જોમ અર્પરે ખાવાથી મગજને પુષ્ટિ મળેછે તેમ આંખમાં આંજવાથી આંખને પણ પુષ્ટિ મળેછે.

માત્રા:—શુદ્ધ અર્પરને વસંત માલની અડક વાલ.

ગેર.

વર્ણન:—ગેર ત્રણ જાતનો થાયછે. સોના ગેર, પાષાણ ગેરને મૃદુ ગેર. આ દેશની અંદર ખત્રી લોકો રંગવા માટે જે ગેર વાપરે છે તે માટીના ઢેકાં જેવો હોયછે તથા બીજો ગેર કઠણ પાણા જેવો હોયછે તેને પાષાણ ગેર કહેછે. સોના ગેર સોના લોકો સોનાનાં દાગીનાંને તેજ આપવા સાફ વાપરેછે. ગેરની અંદર ફટકડી અને લોહનો ભાગ ઘણો રહેલોછે તેમજ સિલિકોન નામની ધાતુ પણ તેમાંથી મળી આવેછે. તે બહુધા બહાર લગાડવા માટે વપરાયછે તો પણ કેટલાક વૈદ્યો તેનું શોધન કરેછે.

શોધન:—ગેરને જંઝૂતા રસમાં ખસ કરી એક દિવસ તડકામાં સુકવવો એટલે તે શુદ્ધ થાયછે.

બનાવટ:—૧ ગેરનો લેપ ૨ ગેરનો ઉત્તરો.

૧ ગેરનો લેપ=ગેર, રસાંજન મજ્જક, જેડીમધ, વાળો, રતાંજળી, અને પચકાજ એ બધાને ભેગાં ખાંડવાં અને તે ચૂર્ણ લેપતરીકે વાપરવું. ગેરનો ઉત્તરો=કલાવેલ મોરચુષુ ત્રણ ભાગ, અને ગેર ૫ ભાગ તેને ખરાબર મળવવાં.

ગુણ:—શીતળ તથા રોપણ.

ઉપયોગ:—વિચર્યિકા અગર બીજા ત્વક્દોષની અંદર જ્યારે તેમાંથી બહુજ પાણી ઈઝરતું હોય તથા બહુ બળતરા થતી હોય ત્યાં તે ઓપડવાથી ઠંડક થાયછે. ગેરનો બીના સુકો લેપ કખવા તથા રતવાની ઉપર કરવામાં આવેછે તેમજ ગેરના લેપને ધીમાં કાલવી ક્ષત ઉપર

લગાડાય છે. ચાંદીના ધારામાં ગેરનો ઉભરો દાખવાને માટે વપરાય છે. અને સાદી ટાંકીનું ધાતુ તેથી જલદી રૂપર આવી જાય છે. બમરી, મધમાખ તથા ખીજા જંતુના ઝેરી ડંખ ઉપર ગેર ચોપડવાથી બળતરા શાંત થાય છે. ઉનાળાની અંદર જ્યારે છોકરાં છૈયાંને અળાઈ પુટી આવે છે ત્યારે તેને આખે શરીરે ગેરનો લેપ પાણીમાં વાટી ચોપડાય છે તેમજ તેનો શરીરે લેપ કરી રાખ્યો હોય તો ઉની લુ લાગતી નથી. જે ચાંદીના ધારામાં સખત બળતરા થાય છે તેવા ધારાની ઉપર ગેરના ઉભરા કરતાં ગેરનો લેપ વધારે માફક આવે છે.

ગંધક.

વર્ણન:—ગંધક ચાર જાતનો થાય છે. લાકડીઓ, આમળસારો, કચ્છી, તથા દાલગંધક. આમળસારો ગંધક સૌથી સોખો છે. અને તેના પીળા રંગના કટકા આવે છે. તેનો રંગ પાકલા આંખળાના રંગને મળતો હોવાથી તેને આમળસારો ગંધક નામ આપવામાં આવ્યું છે. તેનો રંગ ચક્રચક્રીત હોય છે. લાકડીઓ ગંધક લાકડીના આકારનો હોય છે. તેના પાંચ પાંચ સાત સાત ઇંચના લાંબા કટકા આવે છે. આ જ જાતના ગંધક ઔષધમાં વપરાય છે. આમળસારો ગંધક પેટમાં ખાવા માટે તેમજ બહાર લગાડવા માટે અપાય છે પણ લાકડીઓ ગંધક સુખ્યત્વે કરીને બહાર લગાડવાના કામમાંજ આવે છે, તો પણ આમળસારો ગંધકના અભાવમાં ખાવાને આપવામાં આવે તો પણ કોઈ જાતની હરકત નથી. કચ્છી અને દાળ ગંધક એ બહુ વપરાતા નથી.

શોધન:—લોહાની કડાઈની અંદરના ભાગમાં જરા ધી ચોપડી ગંધકનો ખારીક ભુકો કરી તે કડાઈની અંદર નાખવો. હેઠે બહુ થોડો અંગારાનો તાપ રાખવો; બડ બડ બળતો હોય અગર નીચે લાકડાં બળતાં હોય એવો તાપ રાખવો નહિ. આમ કરવાથી ગંધક બળી જશે ને ગંધકનો પીળો રંગ બદલાઈ રાતો થઈ જશે. ગંધક શોધવા સુકીએ ત્યારે કડાઈને જરા તાપની આંચ લાગે કે તે ઓગળવા માંડે છે ને એ ત્રણ મિનિટની અંદર સાવ ઓગળી જાય છે. ગંધક સુત્રા ઉપર રૂઝ રસ થાય ત્યાં સુધી રાખવો; રસ આકરો કરવાની જરૂર નથી. જે જરા વધારે રાખવામાં આવશે તો રાતો રગડો થઈ તજે ચોટવા માંડશે. રસ થયો કે તેને તરત ઢુધની અંદર નાખી દેવો. શર એક ગંધકના રસને

અટી શરૂ દુધની અંદર નાખવો. આથી ગંધક દુધની અંદર બુડ થઈ જશે ને દુધમાં ગંધકનો રસ પડ્યો કે તરત ગંધક તળે જમી જશે. જનમેલા ગંધકનું પોડું ઉખેડી લઈ તેને બારીક વાટી કપડે ચાળી સેવું. તેનો રંગ શુદ્ધ પીળો થાયછે તથા કાચા આમળસારા ગંધકની પોંઠે ચળકાટ રહેતો નથી. ઔષધમાં આ શુદ્ધ ગંધક વપરાયછે. તેની બસ્મ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. આ શિવાય ગંધક શુદ્ધ કરવાની બીજી રીત એવી છે કે ગંધકને વાટી કપડે ચાળી લોઢાની કડાઈમાં સમભાગ ધી નાખી હેંટો જરા તાપ કરવો અને જ્યારે ધી અને ગંધકનો રસ થઈ જાય ત્યારે તેને દુધમાં નાખી દેવું. ધી દુધ ઉપર તરી રહેછે ને ગંધક શુદ્ધ થઈ દુધ હેંટો જમી જાયછે. આવી રીતે શુદ્ધ કરવામાં પણ તાપ બહુ જ ધીમો કરવો નહિતો ગંધક લાલ થઈ જવાની ધાસ્તી રહેછે. તે શિવાય ગંધકનું શોધન કરવાનો ત્રીજો રસ્તો એવો છે કે એક દોણું લઈ તેને સાફ કરી તેની અંદર દુધ ભરવું ને દોણાનું મોઢું ખુબ કપડેથી બાંધવું ને તે કપડેથી બાંધેલ દોણાના કાંઠા ઉપર ધોળી અગર કોઈ ચીકાસદાર માટીની પાળ કરવી ને વચમાં કપડા ઉપર ગંધકનો ભુકો નાખવો અને તે ટેક પાળ બરાબર ભરવો. આ ગંધક ઉપર લોઢી મુકી તે લોઢીની ઉપર દેવતાના અંગારા નાખવા. તાપ લાગવાથી નીચેનો ગંધક ઓગળશે ને ટપકી નીચે દુધમાં પડશે ને તેથી ગંધકના બપકાદાર ફુલ પડેછે. આવી રીતે શોધન કરવામાં મોટો લાભ એ છે કે આકરો તાપ લાગવાની બીલકુલ ધાસ્તી રહેતી નથી, કારણ કે દેવતા વધારે હોય તોપણ તાપ બાગે ને તે ઓગળે કે તરતજ તેનો રસ કપડામાંથી ગળાઈ દુધમાં પડેછે; જ્યારે રસ થએલા ગંધકને તાપની અસર પાછળથી લાગતી નથી. આવી રીતે કરવાથી સર્વોચ્ચ ગંધક થાયછે.

બનાવટ:—૧ શુદ્ધ ગંધક. ૨ લઘુકબાધરસ. ૩ ગંધકાદિ સેપ. ૪ ગંધકવટી. ૫ સિંહનાદ ગુગળ. ૬ ગંધ તૈલ. ૭ ગંધક રસાયન. ૮ ગંધકાદિ તૈલ.

૧ શુદ્ધ ગંધક=ઉપર શોધનના વિષયમાં અપાએલ છે.

૨ લઘુકબાધરસ=શુદ્ધ ગંધક બે ભાગ, શુદ્ધ પારો એક ભાગ, લોહબસ્મ અર્ધો ભાગ, સંચળ એક ભાગ, ટંકણપાર એક ભાગ, મરી એક ભાગ, પીપર બે ભાગ, પીપરીમુળ બે ભાગ, ચીત્રક બે ભાગ, મુંઠ

બે ભાગ, લવિંગ બે ભાગ એ સર્વે પદાર્થોને એકઠા કરી તેને લીંબુના રસની સાત બાવના દેવી.

૩ ગંધકાદિ લેપ=ગંધક ૧૨ તોલા, મનઃશીલ ૧૨ તોલા પારો ૧૨ તોલા, ચણકબાળ, મોરધુધુ, કદ, જીરૂ તથા મરી એ દરેક તોલો તોલોને ધી ૨૦ તોલા, આમાં ગંધક ને મનશીલ એ બેને ભેગાં ખાંડી તેમાં પારો બરાબર મીલાવી દેવો. પાછળથી તેમાં બીજી ચીજોને સૂણું નાખવું અને તે બધાં બરાબર મેળવી તેમાં ૨૦ તોલા ધી પાછળથી મેળવવું. આ બનાવટમાં પારો મેળવવાને માટે સંભાળ રાખવાની છે.

૪ ગંધકવટી=શુદ્ધ ગંધક ત્રણ ભાગ અને સિંધવ, લસણ, સુંક, મરી, પીપર, શેકેલી હિંગ અને જીરૂ એ બધાં એક ભાગ સાથે મેળવી તેની ગોળી વાળવી.

૫ સિંહનાદ ગુગળ=શુદ્ધ ગંધક ૮ તોલા, ત્રિકુળાનો કાઠો ૭૨ તોલા, એરંડીએલ તેલ ૩૨ તોલા એ બધાંને લોઢાના કડાયામાં નાખી બટ યાપ સાં સુધી ઉકાળવું.

૬ ગંધ તૈલ=ગંધ તૈલ એ ખરું જોતાં ગંધકનું ધી છે. શુદ્ધ ગંધકને દુધની અંદર ઉકાળી તે દુધ જમાવી તેનું દહીં કરવું. ત્યારબાદ તેને વલોવી અંદરથી માખણ કાઢી લેવું. આ માખણ તાવવાથી જે ધી તૈયાર થાય છે તેનું નામ ગંધ તૈલ.

૭ ગંધક રસાયન=શુદ્ધ ગંધક બે ભાગ, શુદ્ધ પારો એક ભાગ; આને બરાબર મેળવી તેમાં કુંવારનો રસ નાખી બરાબર લદી તેના લુપ્ત કરવી. પછી તેને જરા શેકવી ને જ્યારે ઠરે ત્યારે તેમાં મધ અને ધી બને બન્ને ભાગ નાખવાં.

૮ ગંધકાદિ તૈલ=ધુતરાના ડોડવા ચોરી તેના અંદર ગંધક, મોરધુધુ ને મનશીલ ભરી તેના ઉપર કપડાં છાણ કરી તેને અગ્નિમાં પકવવા, અને જ્યારે તે પાકી રહે ત્યારે ઉપર છાણ વિગેરે ઉમેડી નાખી તે ડોડવાને એમને એમ ધુપેલ તેલમાં વાટી નાખવા.

ગુણુ:—શોધક. સારક અને કૃમિનિગ્ર.

ઉપયોગ:—ગંધક પેટમાં ખાવાથી પિત્તના પ્રકોપને શાંત કરે છે અને તેથી ઝાડો સાફ ઉતરે છે. વખતે એક બે દસ્ત પણ થાય છે. અર્શની અંદર ગંધક ઘણો ઉપયોગી છે. અર્શ વાળા દરદીને હમેશાં યકૃતનો

રક્ત હોય હોય છે જે ગંધક સાફ કરે છે. જ્યારે અર્ચની શરૂઆત થઈ હોય અને ગુદાના મુખ આગળ લોહીનો જમાવ થયો હોય અને ત્યાં સોજો ચડેલો દેખાતો હોય ત્યારથી જો ગંધક શરૂ કર્યો હોય તો સારો ફાયદો થાય છે. તેથી તે ભાગના દાહનું શમન થાય છે અને ઝાડો પાતળો ને સાફ આવવાથી જે છોલાયું જોઈએ તે છોડાતું નથી. અર્ષ દોષની અંદર શુદ્ધ ગંધક થોડા ઘણા દિવસ સુધી દુધની અંદર લેવું જોઈએ તેમજ ગંધક રસાયન પણ તેવીજ રીતે વપરાય છે. સાધારણ રીતે ઝાડો કપ્પજ રહેતો હોય તો તેથી સાફ આવે છે. આ શિવાય ગંધક પેટના અજીર્ણ રોગ ઉપર વપરાય છે. લઘુત્તરબાદરસ અજીર્ણમાં બહુ કામનો છે ને ભોજન સમયે જાશની સાથે આ ચૂર્ણ લેવાથી અજીર્ણ, ગોટો, પેટચૂંક, ઉલટી, મોળ વિગેરે મટે છે તથા જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે. જીર્ણ અજીર્ણના બાધિમાં ગંધક ઉપયોગી છે. યકૃત અને પ્લીહના બાધિમાં પણ તે અપાય છે. અજીર્ણથી થતા શૂળ ઉપર ગંધક વટી સાફ કામ કરે છે તેમજ કોલેરામાં પણ તે સારો ફાયદો કરે છે. ગંધકવટી આપવાથી કોલેરાનો ઝાડો ને ઉલટી દેખાય છે તેમજ કળતરને ગ્રેટલી પોચાં પડે છે. ગંધક કોલેરાના દરદમાં ફેરી રીતે ફાયદો કરે છે તે હજી નકી થયું નથી તો પણ ગંધક લેવા વાળો દરદી જલદી નિસ્તેજ થઈ જતો નથી. ગંધક, રાઈ, લસણ, અજમાના કુલ એ બધાંને કાંદાના રસમાં વાટી દરદીને પાઈ દેવાથી દરદીના શરીરમાં ધણું સાફ ચૈતન્ય આવે છે. ઠંડુ પડતું શરીર આથી ઉજા થાય છે. વાત બાધિમાં ગંધક અપાય છે. આમ વાયુ, કટીશૂળ, ગૃધ્રસી તેમજ બીજી જાતના વાત રોગ ઉપર સિંહનાદ ગુગુળ ધણું સાફ કામ કરે છે. જ્યારે સાંધાઓ ઝલાઈ ગયા હોય છે અને સ્લેસ્મ રસનો જમાવ તેઢકાણે થવાથી તેમની ગતિ ફટલેક દરજ્જે બંધ પડી ગઈ હોય છે ત્યારે ગંધક ઉપયોગી છે. વાત બાધિનું તીક્ષ્ણરૂપ શાંત થયા પછી તેના જીર્ણ રૂપમાં તે અપાય છે. ગંધક ત્વક્દોષમાં સૌથી સારો ઉપાય છે અને તે આવાને માટે તથા ચોપડવાને માટે અપાય છે. ખસ, ખરજવું, વિચર્યાકા, દદુ તથા કુષ્ટમાં તેનો લેપ ફાયદાકારક છે. આવા ત્વક્દોષની અંદર સાધારણ રીતે ખારીક કીટની ઉત્પતિ થએલી હોય છે જેનો ગંધક નાશ કરે છે તેમજ તેવાં પ્રાણીની ગતિથી થતી ચળને તે દબાવે છે. ખસ ઉપર ગંધકનો મત્તમ અત્યંત સરસ છે. ત્વક્દોષના લેપની અંદર ગંધકની સાથે કેટલીક

વખતે પારો પણ ઝળવવામાં આવે છે. ગંધકાદિ તૈલ અને ગંધકાદિ લેપ બહાર લગાડવા માટે બહુ વપરાય છે અને તેથી ચિત્રી, કરોળીઆ વિગેરે ખેસે છે. ગંધક અને પારાની કુન્જળી ત્વક્દોષ ઉપર ભુંસવામાં આવે છે. કોલેરાની ઝેરી હવા દુર કરવા માટે જે ઘરમાં કોલેરા વાળો દરદી યુગ્મરી ગયો હોય તે ઘરમાં ગંધક બાળવામાં આવે છે. ખસ ઉપર લોકો અનેક રીતે ગંધક ચોખે છે. ગંધ તૈલ પણ શુદ્ધ ગંધકને ડેકાણે ખાવાના કામમાં આવે છે.

માત્રા:—શુદ્ધ ગંધક ૨ થી ૪ વાલ, (શોધક તરીકે); (સારક તરીકે પાવનાબાર). લઘુક્રવ્યાધરસ ૧ થી ૨ વાલ. ગંધક વટી ૨ થી ૪ વાલ. સિં-હનાદ યુગળ પાવનાબાર. ગંધ તૈલ ક્ષત વારતીબાર પાન ઉપર આપવું. ગંધક રસાયન ૧ વાલ.

જસત.

વર્ણન:—જસતનો રંગ ભુખરો વાદળીઓ હોય છે પણ તે વજનમાં ઘણું ભારે હોય છે. જસતના લાટા બે જાતના આવે છે એક જાતનો જાડો આવે છે તે લંબાઈ તથા પહોળાઈમાં ઘણો ટુંકો હોય છે, અને બીજો જાતનો લાટો પાતળો આવે છે તે લંબાઈ તથા પહોળાઈમાં વધારે હોય છે. પાતળો લાટો વધારે શુદ્ધ અને ચોખો હોય છે ને તે કાપવાથી ચકચકીત દેખાય છે. આપરીઓ જે આંખના ઓસડમાં પ્રસિદ્ધ છે તે જસતનો એક ક્ષાર છે અને તે સ્વભાવિક રીતે ભાંયમાંથી મળી આવે છે. કાંસાં-જણ નામે લોખંડ ઓસડ જે આંખને માટે બહુ ઉપયોગી છે તે પણ જસતમાંથી બનાવવામાં આવે છે અને તે વારતિક જ્વેરાં તેનાં કૂલ છે.

શોધન તથા મારણુ:—જસતને દેવતા ઉપર પકાવી તેનો પાતળો રસ કરી ૨૧ વાર દુધમાં ઠારવી. તેની ભસ્મ કરવાની રીત એવી છે કે જસતને માટીના કામમાં મેલી તે નીચે ખુબ તાપ દેવો; એથી જસતનો રસ થશે. તે રસને લીમડાને બાકડેથી હાવાવો ને નીચે ખુબ તાપ રાખવો; આથી સફેદ રંગની ભસ્મ થશે. પછી તે ભસ્મને કુંવાર, ત્રિકુળા ને ભાંગ-રાના રસની ભાવના દેવી અને દરેક ભાવના દેવી વખતે તેને ગજપુટ દેવો; આવી રીતે જે તૈયાર થાય તે જસત ભસ્મ.

બનાવટ:—૧ જસત ભસ્મ ૨ કાંસાંજણ ૩ વાતારિ રસ.

૧ જસત ભસ્મ=આની બનાવટ ઉપર મારણુમાં અપાઈ ગઈ છે.

૨ કાંસાંજણુ=જસતના કટકા કરી એક જાડી તાવડીપર મુકવા અને હેઠે ધમણથી ચુમ તાપ કરવો; આથી જસત યોગળથે ને તેનો રસ થશે. રસ થઈ જાય તે છતાં પણ ધમણ ધમે રાખતી. તેથી રસ પાકી જશે. જ્યારે રસ પાકી જાય ત્યારે સળીઆ વડે તેને હલાવવો. આથી રસમાં ફૂલ પડવા લાગે છે. તે ફૂલ ચકચકીત તેજવાળાં ને બપોરીઆના જેવાં પ્રકાશવાળાં દેખાય છે. જે ફૂલ પડે તે બાજુ ઉપર તારવતા જવું ને હેઠલો રસ હલાવતા જવું. આથી બધા રસના ફૂલ પડી જાય છે અને દરેક ફૂલની પોલી ને ધોળી ગાંગડી બંધાઈ ગઈ હોય એમ દેખાય છે. તે ગાંગડીએને ખરલમાં વાટી કપડે સાળી તે બકા એક દામમાં ભરી રાખવો ને અંદર જસતની કાચી કટકીઈ રહી ગઈ હોય તે કાઢી લેતી. કંસારા લોકો પણ એ પ્રમાણે કાંસાંજણુ બનાવે છે. કાંસાંજણુની અસર વધારે શીતળ કરવા માટે તેના રસની અંદર હ્રીમજ નામે છેને પછી ફૂલ પાડે છે.

૩ વાતારિ રસ=જસત ભરમ ૫ વાલ, રોષ્ય ભરમ ૧ રતીબાર, અને ગજો સત્વ ૧૦ વાલ એ ત્રણ ચીજ મીલાવી અરધા અરધા વાલની ગોળી કરવી.

ગુણુ:—પૌષ્ટિક, રોષણ, અને શીતળ.

ઉપયોગ:—જસત તેના પૌષ્ટિક ગુણુને લીધે પ્રદરની અંદર ધણું ઉપયોગી છે. પ્રદરવાળા દરદીને જસત ભરમ લેવાથી ગર્ભાશયમાંથી પડતો મેત પદાર્થ અટકે છે અને શરીરમાં કૌવત આવે છે. જસતની અસર પૌષ્ટિક હોવાને લીધેજ આ ફેરફાર થાય છે તેમજ તે જીર્ણ પ્રમેહ, પાંકુ તથા આંખના દરદ ઉપર ઘણી ઉપયોગી છે. જસત ભરમ ક્ષયની અંદર તાવ અટકાવવા માટે બહુ સારો ઉપાય છે; જસત ભરમ અને ખાપરીઆના ગુણુ આ બાબતમાં એક સરખા છે. વાત બલાસક અને પ્રલેપકજવર જે આખો દિવસ શાન્ત રહી સાંજે હમેશાં ચડે છે અને જે કોઈ પણ ભાગમાં પાક થવાની નિશાની છે તેવા જવરની અંદર જસત ભરમ ઘણું કામ કરે છે. તેથી ક્ષયનો મેહદ પસાનો અટકે છે. આ બધી અસર મગજને પુષ્ટિ આપવાથી થાય છે. મગજનાં બાધિ જેવા કે અપરમાર, હિરટીરીઆ તથા મુદતે ઉપડતા અનેક જાતના વાત બાધિ ઉપર જસત ભરમ અપાય છે. અપરમાર અને અપરમારને મળતાં દરદ જેમાં દરદીને પ્રસંગે ફીણ આવે છે યા નથી આવતા, અને પ્રસંગે હાથ પગ

તણાય છે તેવા દરદોમાં જસત ભસ્મ, આપવી યોગ્ય છે. જ્યારે આવું દરદ ઉપડ્યું હોય ત્યારે જસત ભસ્મ આપવાથી કાંઈ પણ ફાયદો નથી પણ તે બેથી ગયા પછી જે વાતારિ રસ ચાલુ રાખવામાં આવે તો તેવું દરદ બીજી વખતે થતું અટકે છે, અગર તેની ઉપડવાની મુદત લંબાય છે. ઓછામાં ઓછી એકેકી ગોળી સતાર સાંજ ત્રણ માસ સુધી ખાતી જાય. ત્રણ માસની મુદત ફક્ત તેની અસર જણાવા માટે આપી છે પણ તેના ખરેખરા ફાયદાને માટે તો તે ઘણા લાંબા વખત સુધી લેવાની જરૂર છે. જેમ જસત ભસ્મ ખાવા માટે આપાય છે તેમ કાંસાંજણ બહાર લગાડવાને કામ લાગે છે. જસત ભસ્મ પણ કાંસાંજણને ડેકાણે વાપરી હોય તો તેવોજ ફાયદો થાય છે પણ તે બતાવવી ઘણી મહેનતવાળી છે તેથી તેને બદલે કાંસાંજણ વપરાય છે. જૂદી જૂદી જાતના અભિષેકની અંદર તેમજ આંખો જ્યારે ખરબડી આવે છે ત્યારે તથા કૃષ્ણ મંડળના ક્ષતની અંદર કાંસાંજણ આંજવામાં આવે છે. કાંસાંજણ સાધારણ રીતે ઘોળા બરણના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. રોપણ તરીકે તેની શક્તિ ઘણી ઉગ્ર છે. સાદું વૃણ તેમજ ઉપદંથ વૃણ ઉપર લગાડવાથી રૂઝ તરતજ વળી આવે છે. આંખની પાપણ ઉપર જ્યારે ફોડલી થઈ આવે છે અને જ્યારે આંખમાંથી બહુજ પાણી ઝરતું હોય ત્યારે કાંસાંજણ આંજવું કહેલ છે તેમજ ગંડમાળ અને બીજા રક્ત વિકારથી થયેલા ક્ષતની અંદર કાંસાંજણ ને જાત્રાદિ ધૂત અગર બીજા યોગ્ય મલમ સાથે કાલવી લગાડવામાં આવે છે. ક્ષત અગર વૃણ જે સાધારણ રીતે મોટા કદનાં હોય છે ને જેમાંથી પૂરે વહાં કરે છે તે ઉપર કાંસાંજણનો મલમ વાપરવો, અને ખીલ, મુંઢ ગુંમડાં, તાપોડીઆં તથા વિસર્પને લીધે ચામડીનું તડતડી આવવું તથા બીજા કેટલાક ત્વક્દોષ જ્યાં પૂરે નથી હોતું તેવે ડેકાણે તેને રત્ન પદાર્થ (તેલ ધી વિગેરે) સાથે મેળવવું નહિ. આવે પ્રસંગે તેને સુખડ સાથે ઓરસીયાપર ઘસી લગાડવું. જૂદી જૂદી જાતના ત્વક્દોષ જેવાં કે ખરજવું, વિચરિકા, પાદદારી, વિસફોટક, વિગેરે દરદોમાં કાંસાંજણ ઘણું ઉપયોગી છે. નાનાં બાળકોને ગળાંનો ભાગ, સાથળના મુળનો ભાગ. અને પેટનો ભાગ કેટલીક વખતે લાજ્યોળ થઈ આવે છે ત્યારે તે ઉપર કાંસાંજણને સુખડ સાથે ઘસીને લગાડવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. શરીરનો કોઈ પણ ભાગ દાહ્યક થઈ લાલાશ પકડે છે અને જેને લોકો રતવા કહે છે તેવા

દરેદની અંદર કાંસાંજાણુનો લેપ એક અકસીર ઇલાજ છે તેમજ જંતુના કરડથી થયેલી લાલીને પણ તે દૂર કરે છે.

માત્રા:—જસત ભરમ ૧ થી ૨ રતી ધીમાં લેવી.

ટંકણુખાર.

વર્ણન:—કેટલાક તળાવની અંદર ટંકણુ રહેલો છે, જે તેનું પાણી સુકાઈ જવાથી તળે જામી રહેછે. તે ચિત્રાય જે ત્રણ જૂદી જૂદી જાતનાં ક્ષારો ભેગા કરી ઉકાળી તેમાંથી ટંકણુ બનાવામાં આવેછે. ટંકણુ જે જાતનો થાયછે. સોહાગો ને પાટીઓ. આમાં સોહાગો વધારે મલો હોયછે અને તેની સંકેદ ગાંગડીઓ થાયછે. પાટીઓ ટંકણુખાર પ્રમાણમાં વધારે ઓખો થાયછે તોપણ જે ટંકણુખાર અહીં બજારમાં મળેછે તે શુદ્ધ ને ઓખો હોતો નથી. શુદ્ધ ટંકણુખારના સ્વછ પારદર્શક કટકા આવેછે અને તે પડ્યો પડ્યો થોડો થોડો ઓગળે છે. અશુદ્ધ ટંકણુ ખારને શુદ્ધ કરવાની રીત એવી છે કે એક રતલ ટંકણુ લઈ તેમાં અર્ધા રૂપિયાભાર કુળીચુનો નાખી ચાર રતલ પાણીમાં, ઉકાળવો પછી તે કપડાથી ગળી લેવો ને તે પાણી સુકાવી નાખવું. શુદ્ધ ટંકણુખારના આથી પાસા બંધાઈ જશે.

ગુણ:—મૂત્રલ ત્રરતુ લાવનાર, વેણુ લાવનાર, ક્ષાર હર અને રોપણુ.

ઉપયોગ:—ટંકણુખાવાની દવા તરીકે એકલી આપવાના કરતાં બીજી દવાની સાથે બહુ અપાયછે. તે આંસી, દમ, સંગ્રહણી અને અજીર્ણની અંદર ઉપયોગી છે. ગર્ભાશયની બાધિમાં ને ખસૂસ કરીને સ્તતિકા રોગને માટે તે એક ઉત્તમ ઉપાય છે. તે તેમજ તે કેટલીક રસાયનની અંદર તે પડેછે. કફની બાધિમાંજેવાં કે જીર્ણ સસણી, ને કફકાથ જેમાં બડખા ધણા ને બહુ ચીકણા નીકળેછે ત્યાં બડખાની ચીકાથ તોડવાને માટે ટંકણુ અપાયછે અને તેથી કફ ધણી સેહેલાંધથી બહાર નીકળી આવેછે. વછનાગ અને ધંતુરાના જેવી ઉગ્ર દવાઓની સાથે તે દમના રોગમાં અપાયછે. ગર્ભાશયના બાધિમાં ટંકણુ ધણા જીનુના વખતથી પ્રસિદ્ધ છે. જણુતી વખતે જે સ્ત્રી બહુ કષ્ટાતી હોય ને વેણુ આવતી બંધ થઈ ગઈ હોય અગર ધીરી પડી ગઈ હોય તો ટંકણુ એને જાગૃત કરેછે તેમજ ગર્ભશિયમાંથી થતા અત્યંત રક્તઆવને તે અટકાવેછે. નષ્ટાર્તવ તથા પીડિતાર્તવમાં પણ ટંકણુ આપવું યોગ્ય છે. નષ્ટાર્તવમાં અથવા અનાર્તવની અંદર જ્યારે

સ્ત્રીને અટકાવ બહુ ચડી જાયછે ત્યારે ટંકણની સાથે એળીઓ અને મંડુર મેળવી અપાયછે અને પીડિતાર્તની અંદર જ્યારે કમરનો સખ્ત દુખવો થાયછે ત્યારે ટંકણ એક વાલ ને શેકેલું અડીણુ અરધી રતી નાખી તેની ગોળી કરી ગળી જવાથી ઘણો સારો ફાયદો થાયછે. પ્રદરની અંદર જરા ઉઠણ અને કાંધક ક્ષાર યુક્ત શ્વેત પદાર્થોનો સ્વાવ થવાથી યોનીનું મર્મરથાન તતડી આવેછે ત્યારે ટંકણના પાણીની પીચકારી મારવાથી ફાયદો થાયછે તેમજ બીજા કોઈ પણ કારણથી યોની મુખ ઉપર એળ આવતી હોય અગર ડીલ બોલતું હોય તો ટંકણનાં પોતાં મેલાયછે. સૂતિકાના અતિસારમાં, સૂતિકાના સન્નિપાતમાં, ને ધનુરમાં ટંકણને ફૂલવી આપવાથી સારો ફાયદો થાયછે.

ક્ષારહર તરીકે ટંકણ મૂત્રાશયના બાધિમાં વપરાય છે. પેશાબની અંદર રેતી પડતી હોય અગર પેશાબમાં બહુ દાહ થતો હોય તો ટંકણ ખવરાવવાથી અગર ઉશ્ણોદક સાથે તેની પીચકારી મારવાથી પણ દરદીને શાંતિ થાયછે તેમજ તેની મૂત્રજ અસર ઘણી સરસ હોવાને લીધે તે પેશાબ છુટ લાવેછે અને તેટલા માટે તે મૂત્ર રોગ અને જલંદરમાં અપાયછે. અજીર્ણ, અરચી અને ખાધાની પેહેલાં પેટમાં દુખતું હોય ત્યારે ટંકણને વાત હર તથા દીપન પદાર્થ સાથે મેળવવામાં આવેછે.

મોઢામાં કોડલા ઉપડ્યાહોય અગર ચાંદાંપડ્યાં હોય અગર જીભઉપર ધારાંપડ્યાં હોય ત્યારે ટંકણ બહુ લાગુ પડેછે. મોઢા માણસને ટંકણના કોગળા કરવાથી સારો ફાયદો થાયછે. ટંકણ ૪ વાલ અને પાણી ૧૦ રૂપીઆભાર એ પ્રમાણે કોગળા કરવા માટે વજન લેવું. બાળકને કોગળા કરવાની ખબર નહિ હોવાથી તેમને ટંકણ મધમાં મેળવી મોઢામાં આંગળી વતી ચોપડાય છે ને ખસૂસ કરીને બાળકને મોઢાનાં ધારાંમાં ટંકણ બહુ ઉપયોગી છે. મોઢા માણસને એટલો ફાયદો થતો નથી. બાળકને અજીર્ણ થાને ગ્રાડામાં પણ મોઢું આવી જાયછે ને ગમે તેવા કારણથી મોઢું આવ્યું હોય તો પણ ટંકણ અપાયછે. ટંકણ મોઢું સાફ કરેછે એટલુંજ નહિ પણ દાંત સાફ કરવાનો ગુણ પણ તેમાં રહેલોછે અને જે સઘળાં દાંતનાં મંજન આવેછે તેમાંનાં ઘણાં ખરાંમાં ટંકણ રહેલો છે. ટંકણ પોતે ક્ષાર હોવાને લીધે દાંતની ખેરીને પોચી પાડેછે અને તેથી દાંત સાફ થાયછે તેમજ દાંતમાંથી નીકળતું લોહી બંધ થાયછે. ૧૦ રૂપીઆભાર

કુલાવેલ મોરથુધુ ૨૦ રૂપીઆભાર કુલાવેલ ટંકણુઆર ૩૦ રૂપીઆભાર
કુલાવેલ ફટકડી ૪૦ રૂપીઆભાર આક ૨ રૂપીઆભાર તજ ને ૨ રૂપી-
આભાર લવંગ એ બધી ચીજોનું મૂલ્યું કરી મંજન તરીકે વાપરવાથીદાંત
સ્વચ્છ થાયછે, ખેરી ઉખડી જાયછે, દાંતનાં પેદાંમાંથી લોહી નીકળતું
બંધ થાયછે ને અવાગુમાં લોહી ચડ્યું હોય તો તે પણ નીકળી જાયછે
આ મંજનમાં તજ અને લવંગ ફક્ત સુગંધીને માટેજ મેળવવામાં આવ્યાંછે.

ત્વક્દોષમાં ટંકણુનું પાણી કરી ચોળવાથી ચેળ કમતી થાયછે તથા
ખરજવું, વિચ્છિન્ન, દંડુ, ખસ વિગેરેમાં મલમ સાથે મેળવી લગાડવાથી
ફાયદો થાયછે. ત્વક્દોષની અંદર ખસૂસ કરીને ગંધક અને ટંકણુનો સંયોગ
અતિ ઉપયોગી છે. મોઢા ઉપરના સાદા ખીલ જે પાકવા ઉપર નથી
આવ્યા તેવા ખીલ ઉપર ટંકણુને ગુલાબજળની અંદર મેળવી લગાડવાથી
ખીલ ખેરી જાયછે તેમજ માથાની દાઢૂર ઉપર ટંકણુનું પાણી ફેરવવાથી
અગર ટંકણુના પાણીવડે માથું ધોવાથી જલદી આરામી આવેછે. મો-
ઢામાંથી જ્યારે બહુ થુંક વહેછે ત્યારે ટંકણુના પાણીના કોગળા કરવામાં
આવેછે. ઉદંથ વિકૃતિની અંદર જ્યારે કોષ્ઠપણુ દાંતની આસપાસની
ગ્રંથી સોજેછે ને મોઢામાંથી બહુ થુંક વહેછે ત્યારે, અગર કોષ્ઠપણુ જાતના
મુખપાકથી બહુ થુંક વહેતું હોય ત્યારે, તેમજ પારો, રસકપૂર, હિંગળો,
વિગેરે ખવગવવાથી મોઢું આવેછે ત્યારે ટંકણુના કોગળા ઘણા ઉપયો-
ગી નીવડેછે.

માત્રા:—૨ થી ૪ વાલ; કોગળા કરવામાં એક ભાગ ટંકણુ ને ૨૦
ભાગ પાણી; મધની સાથે કાલવી લગાડવામાં એક ભાગ ટંકણુ અને
પાંચ ભાગ મધ.

ત્રાંબુ.

વર્ણન:—ત્રાંબાનાં પતરાં લઈ તેને ખુબ ટીપી શૂળ ખોસવાથી તે
સોંસરી આવી જાય તેવાં ખારીક પતરાં કરવાં. આ કંટકવેધી પતરાંને ત્રણ
કલાક સુધી ગોમૂતની અંદર ઉકાળવાથી શુદ્ધ થાયછે. તે શુદ્ધ કરેલાં પ-
તરાંને ગંધક અને લીંબુના રસનો લેપ કરી તેમનો એક ગોળો બનાવી
વાલુકાયંત્રની અંદર ખાર કલાક સુધી મુસતું જાં બંધ કરી ખુબ તાપ
દેવો. સ્વાંગશીત થાય ત્યારે તેને કઢાડી લેવો. આવી રીતે તાજબસ્ત્ર થાય
છે. પછી આ તાજબસ્ત્રને કાંજીમાં ખાલ કરીને તેનો ગોળો કરવો અને

સૂરણના કલ્કનો ઉપર થર દઈ ગજપટથી ટુંકી દેવો. સ્વાંગથીત થાય ત્યારે કહાડી લેવો. આથી કરીને શુદ્ધ દોષરહિત તામ્રભસ્મ થાયછે. જો સૂરણના રસનો પુટ દેવામાં ન આવે તો તેથી ઝાડોને ઉલટી થાયછે. તામ્રભસ્મનો રંગ બુખરો કાળા રંગનો થાયછે અને તેની ઝીણી ઝીણી ગાંગડીઓ ખા-
ડી જાયછે. બધી ધાતુઓમાં સૌથી ભયંકર ત્રાણું છે, માટે ત્રાણુ વાપરતાં દરેક વૈદ્યે વિચાર રાખવો. લેહ અને સુવર્ણની માફક તે સોજા ધાતુ નથી.

ખનાવટ:—૧ સ્વચ્છંદભૈરવ રસ. ૨ ગુલ્મકજ્ઞાનન રસ. ૩ તામ્રેશ્વર રસ ૪ હૃદયાર્ણવ રસ. ૫ વિશ્વતાપ હરણુ રસ. ૬ શીતારી રસ.

૧ સ્વચ્છંદભૈરવ રસ=તામ્રભસ્મ અને વછનાગ સમભાગે લઈ ધં-
તુરાના પાનના રસમાં તેને ખુબ ખત્રી તેની અરધી અરધી રતીની ગોળી કરવી.

૨ ગુલ્મ કજ્ઞાનન રસ=શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, તામ્રભસ્મ, હરીતાલ ભસ્મ, ટંકણુ, યવક્ષાર, એ દરેક બન્ને તોલા લેવા ને મોથ, મરી, સુંક, પીપર, ગજપીપર, હરડે, વજ અને કુશ્ઠ એ દરેકનો તોલો તોલો લેવો; પછી તે સઘળાને બારીક ખાંડી સાથે મેળવવાં અને તેને અપામાર્ગની, પટોળની અને પીતપાપડાની ભાવના દેવી અને સુકવવું.

૩ તામ્રેશ્વર રસ=તામ્રભસ્મ, લોહભસ્મ, શુદ્ધ પારદ, શુદ્ધ ગંધક, મરી એ દરેકને સમભાગે લઈ તેને ક્ષીમડાના પંચાંગની, ગરમાળાના ગરની, ને ત્રિકુળાના ક્વાયની ભાવના દેવી અને પછી તૈયાર કરી રાખી મૂકવું.

૪ હૃદયાર્ણવ રસ=શુદ્ધ પારદ, શુદ્ધ ગંધક, બન્ને એકેક ભાગ ને તામ્રભસ્મ બે ભાગ એને બાર કલાક સુધી ત્રિકુળાના ક્વાયમાં ને કાક-
માચીના સ્વરસની અંદર ખૂબ લટવાં અને પછી તેમાંથી બન્ને રતીની ગોળી કરવી.

૫ વિશ્વતાપહરણુ રસ=તામ્રભસ્મ એક તોલો, શુદ્ધ પારો એક તોલો, શુદ્ધ ગંધક એક તોલો, શોધિલું ઝરફોચલું એક તોલો, શોધેલાં નેપાળાનાં બીજ એક તોલો, હરડે એક તોલો, પીપર એક તોલો, કકુ એક તોલો,

૧ કાકમાચી એ ભોરીંગણીની જાતનો છોડ છે. તે એક બે હાથ ઊંચો થાયછે ને તેમાં નાનાં નાનાં ધોળા ફુલનાં ઝુમખાં થાયછે. તેનાં ફળ ગોળ કાળા રંગનાં થાયછે. તેનું પંચાંગ રેચક અને મૂત્રજ છે; અને વકૂતો દર, ખીહોદર તથા જીર્ણવૃદ્ધોષમાં ઉપયોગી છે.

નસોતર એક તોલો એ પ્રમાણે બધી ચીજો લઈ પ્રથમ તેમાંથી પારા અને ગંધકની કજળી કરવી; પછી તેમાં બાકીની ચીજો નાખી તે બધી ચીજોને ધંતુરાના રસમાં એક દિવસ ખલ કરીને વાલવાલની ગોળી કરવી.

૬ શીતારિ રસ=ત્રાંબાની ભસ્મ, શોધ્યો ગંધક, કુલાવેલ ટંકણ, શો-ધેલું સોમલ, શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ આપરીચો, શુદ્ધ મોરથુથુ ને હરીતાળ ભસ્મ એ દરેક ચીજોને સરખે વજનને લઈ તેને કારેલાના રસમાં ખસી એક એક રતીની ગોળી બાંધવી.

ગુણુ:—પૌષ્ટિક, શોધક ને જ્વરહ્ર.

ઉપયોગ:—ત્રાંબુ સાધારણ રીતે પુષ્ટિની ઉપયોગી દવા ગણાય છે અને તેટલા માટે તે વપરાય છે. ધાતુ પૌષ્ટિક તરીકે તે ઘણી વખણાઈ ગઈ છે ને તેથી લોકોમાં તેનો ધગ્ગો મોહ છે. ઘણા લોકો આવી રીતે ત્રાંબુ ખાય છે ને પછી તેમને કુટી નીકળે છે. ત્રાંબા ઉપર ખસૂસ કરીને ધી અને દુધનો માવરો રાખવાની જરૂર છે. તેની વાજીકર અસર વિષે વધારે શોધ કરતાં કાંઈપણ વધારે ખાત્રી થતી નથી માટે તે ખાત્રત વધારે વિવચન કર્યું નથી.

ત્રાંબુ જૂદી જૂદી જાતના તાવનો ને તેમાં ઘણું કરીને વિષમજ્વરની અંદર તે અકસીર ઉપાય છે. સતતજ્વર, એકાહિક જ્વર, દ્વાહિક, ત્ર્યાહિક ને ચાતુર્થિક જ્વરની અંદર અને તેથી થતા બીજા દરદોની અંદર ત્રાંબુ અત્યંત ઉત્તમ દવા છે. જે તાવની અંદર વધારે ઠાઠ આવે છે તેને તાજ ભસ્મ ઘણો સારો ફાયદો કરે છે. વિષ્ણુપહરણ રસ ને શિતારિ રસ જે બન્ને બનાવટો ઉપર આપવામાં આવી છે તે તાવની અંદર ઘણી ઉપ-યોગી છે. શીતારિ રસ તેનું નામ કહી આવે છે તે પ્રમાણે વિષમજ્વરનો વેરી છે અને વિષ્ણુપહરણ રસ સાધારણ રીતે સજ્જ નવા અને તાજ વિષમજ્વરમાં ઘણું કામ કરે છે. શીતારિ રસ જીરા અને સાકરની સાથે દિ-વસમાં જે વખત લેવાયી જીર્ણ વિષમજ્વર નાશ પામે છે ને વિષ્ણુપહરણ રસ દિવસમાં જે વખત આફતા રસમાં ખવાય છે. તે સ્થિતિય શીતભંજ રસ નામની જે બનાવટ છે તે વિષમજ્વરની અંદર ઘણી સરસ છે. આ બનાવટની અંદર તાજભસ્મ પડતી નથી પણ બીજી રીતે ત્રાંબુ માર-વામાં આવે છે. જે ભાગ શુદ્ધ હરીતાલ, શુદ્ધ પારો એક ભાગ, શુદ્ધગંધક અરવો ભાગ ને શુદ્ધ મનઃશીલ પા ભાગ આ દરેક ચીજો શુદ્ધ લઈ તેને

કારેલીના રસમાં ખલ કરવી; પછી જોઈએ આ દવાનું વજન થાય તેટલે વજન ત્રાંબાનું પત્રુ લઈ તે ઉપર તેનો લેપ કરી દેવો ને તેને કુલડીમાં મૂકી વાલુકા યંત્રમાં બાર કઝાક સુધી તીવ્રાગ્નિથી તાપ દેવો. ઠરે તારે ત્રાંબાનાં પતરાં કાઢી લઈ તેને વાટી બારીક ભુકો કરવો. આ બનાવટ ગમે તેવી કડકડતી ઠાઠ આવતી હોય તેવા તાઢીઆ તાવની અંદર ઉપયોગી છે, અને ઘણો સારો ફાયદો કરે છે. આ રસની અરધો વાલ માત્રા ચાર કાળાં મરીની સાથે નાગરવેલના પાનમાં લેવામાં આવે છે. (એન્ટી પીરીઓડીક) મુદતસર થતા રોગ ઉપર ફાયદો કરનારી અસર જો ધાતુમાં લેતા બે-શીએ તો તે ફક્ત ત્રાંબા અને હરતાળમાંજ રહેતી છે. તે શિવાય સ્વચ્છંદ બેરવરસ ફક્ત અરધી રતી માત્રાથીજ આદુના રસ, સાકર, અને સિં-ધાલુણુ સાથે આપવાથી ઘણો સારો ફાયદો થાય છે. તામ્રની જે જે બનાવટો અહીં આપી છે તે તે બનાવટો વિષમ જ્વરની, યકૃતની ને પ્લી-હની બાધિને દૂર કરનાર છે તો પણ યકૃત ને પ્લીહની બાધિમાં તામ્ર ભરમની સાથે અગર તે દરદના જ્વર ઉપર લાગુ પડતી ત્રાંબાની કોઈ પણ બનાવટની સાથે લોહનો સંયોગ કરી દરદને આપવામાં આવે તો તેથી યકૃતોદાર, પ્લીહોદર, જલોદર, શેફ, પાંકુ, હલીમક કમળો વિગેરે રોગ દૂર થાય છે. જે વિષમ જ્વરની અંદર કોઈ મૂત્ર માર્ગનો બાધિ માલમ પડી આવે તો તેની તાવને હણનારી બનાવટોની સાથે યવક્ષારા-દિનું ચળવણુ કરવું યોગ્ય છે.

ઉદર રોગ ને તેમાં ખસૂસ કરીને જ્યારે પેટની અંદર ગુલ્મ થાય છે તેને માટે ત્રાંબુ એક ઉત્તમ ધ્વિલાજ છે. ગુલ્મ કલાનન રસ-હીમજની સાથે જે વાલ માત્રામાં આપવાથી પેટના શૂળને બેસાડે છે. જ્યારે પેટના જીર્ણ રોગની અંદર પેટ સાધારણ રીતે ફુપ્પા કરે છે, વખતો વખત આક્રોચડી આવે છે અને સાધારણ રીતે પેટ મોટું ને કઠણ લાગે છે અગર વાયુનો ભરાવ થઈ જવાને લીધે જરા ફોકવાથી નગારા જેવું વાગે છે તારે ગુલ્મ કલાનન રસ આપવો યોગ્ય છે. તેમજ શૂળ ઉપર પણ ત્રાંબુ ઘણું સરસ છે. ગુલ્મ રોગમાં હમેશાં શૂળ હોય છે અને તેની અંદર ત્રાંબુ ઉપયોગી છે. તે ત્રિદોષજ્વરની હેડકીની અંદર ઘણો સારો ફાયદો કરે છે. તામ્ર ભરમ, કડુ ને ગેર એ ત્રણે સમભાગ લઈ બીજીરાના રસની બાવના દહ જે રતીબાર મધની સાથે ચાટવાથી હેડકો ખસૂસ બેસે છે તથા

પેટનો આકૂરો હલકો પડેછે. શૂળ ઉપર તામ્ર ભસ્મની એક બીજી બનાવટ છે જે ઘણી ઉપયોગી છે. શુદ્ધ પારો એક ભાગ અને ગંધક બે ભાગ લઈ તે બનેને એકઠા કરી એક પ્રહર ખજ કરવાં. તે કળ્મલીની સમાન ત્રાંખાનાં પતરાને લઈને સંપુટની આકૃતિ કરી તેની અંદર તે કળ્મલી ભરી અને એક માટીનું ઠામ લાવી અરધું મીઠેચી ભરી વચમાં તે તામ્રનો સંપુટ મૂકી બાકીનું વાસણ મીઠેચી ભરી દેવું ને તે માથે બીજું ઠામ મૂકી કપડોટ કરી ગજપુટ દેવો. પછી પોતાની ઝેળે ઠંડુ થાય ત્યારે તામ્ર સંપુટનું બારીક ચૂર્ણ કરવું. આનું નામ ગજ કૃશરી રસ છે. આની રતીભાર માત્રા નાખરવેલતા પાન સાથે આપવાથી શૂળ બેશી જાય છે. જેમ જીર્ણ મૂત્ર બાધિમાં અંગ ઘણું ઉપયોગી છે તેમજ જીર્ણ ઉદર રોગની અંદર ત્રાંબુ છે.

ત્રાંબુ દમના બાધિની અંદર ખુબુ વપરાય છે સૂર્યાવર્તરસ નામની બનાવટ દમને માટે દેશી ઔષધિમાં ઘણી પ્રસિદ્ધ છે. પારો ને ગંધક શોધેલાં સમ ભાગે લઈ છ કલાક સુધી કુંવારના રસમાં ખજ કરવાં; પછી તે બનેની સમભામે ત્રાંખાનાં પતરાં લઈ તેનો તે ઉપર લેપ કરવો અને તેને મુસની અંદર મૂકી મોટું બંધ કરી બાર કલાક સુધી વાલુકા યંત્રમાં તાપ આપવો. સ્વાંગશીત થાય ત્યારે ત્રાંખાનાં પતરાં કાઢી લઈ બારીક વાટી બુકો કરવો. બે રતીભાર માત્રા મધ અને અરકુશીના રસ સાથે આપવાથી દમની અંદર ઘણો સારો ફાયદો થાય છે.

જેમ દમની અંદર સૂર્યાવર્ત રસ છે તેમ હૃદય રોગની અંદર હૃદયાર્ણવ રસ નામની બનાવટ ઘણી ઉપયોગી છે. બે રતીભારની તેની ગોળી કાકમાચી અને ત્રિકુળાના ક્વાથની અંદર આપવાથી હૃદય રોગની અંદર ઘણો સારો ફાયદો થાય છે.

ત્રાંબુ ત્વક્દોષની અંદર ઘણું ઉપયોગી છે અને તાન્ત્રેશ્વર રસ નામની બનાવટ એ ખસસ કરીને ત્વક્દોષને માટે છે. તાન્ત્રભસ્મ જે સૂરણના પુટ દીધા શિવાયની હોય તો તે ઉલટી અને ઝાડો કરે છે અને તેટલા માટે તેવી તાન્ત્ર ભસ્મ કાંઈ ઝેરી પદાર્થ પેટમાં ગયાનો શક આવે ત્યારે મધની સાથે ચાટવા અપાય છે. શુદ્ધ તાન્ત્ર ભસ્મથી ક્વચિતજ ઉલટી કે ઝાડો થાય છે બલકે તે અતિસાર અને ઉલટીને દબાવે છે. વખતો વખત તેની અંદર રત્નભન ગુણુ માલમ પડી આવે છે.

માત્રા:—તાન્ત્ર ભસ્મની શોધક ગુણુ તરીકે એકથી બે રતી, ઉલટી

કરવા માટે ત્રણવાલ, સ્વચ્છંદ ભૈરવ રસની અરધી રતી, શુભ કલાનન રસ એકથી બે વાલ, સુર્યાવર્ત રસ બે રતી, હૃદયાર્ણવરસ બે રતી, તાન્ત્રિકર રસ બે રતી, વિશ્વનાથ હરણુ બે વાલ, શીતારિ રસ એક રતી.

અનુપાન:—વિષયમાં આગળ કહેલા છે.

તાન્ત્ર ભસ્મ સેવન કરવા વાળાએ ખસૂસ કરીને ધી અને કુધનો મહાવરો રાખવો; ધણું કરીને તેને ધણો ખોરાક પચે છે અને તેટલા માટે તેને મુખ્યત્વે કરીને ચરબી વાળો ખોરાક આપવો પડે છે.

નવસાર.

વર્ણન:—નવસાર બળરની અંદર પુષ્કળ મળે છે અને તેના લાંબા રેસાદાર ક્ષારના કટકા થાય છે. ભાંગવાથી તે ક્ષારની કટકીઓ જૂદી પડી જાય છે અને તે ધણી ચપડ છે. જો કે તે સાધારણ દવા છે તો પણ તે ઓસડમાં અતિ ઉપયોગી છે.

બનાવટ:—૧ રાજ વલ્લભરસ.

૧ રાજવલ્લભરસ=૧ તોલો શુદ્ધ પારો, ૩ તોલા શુદ્ધ ગંધક, ૧ તોલો ચીત્રક, ૧૮ તોલા નવસાર એ બધી ઓગ્ગેને સાથે મેળવી તેનું વચ્ચગાળ ચૂર્ણ કરવું.

શુભ:—તીક્ષ્ણ, છેદન, શોધક, ત્રણ લાવનાર, અને પિત્તનો સ્થાવ કરનાર.

ઉપયોગ:—નવસાર યકૃતો દરપર ધણોજ પ્રસિદ્ધ છે; જૂદી જૂદી જાતના સતતજ્વર સંતતજ્વર અને સન્નિપાતજ્વરમાં વખતો વખત યકૃતની અંદર લોહીનો જમાવ થતો આપણે જોઈએ છીએ. આવે પ્રસંગે યકૃત જરા કુલ્લું હોય છે; પેટના જમણા પડખામાં કુખાવો થાય છે અને તે ભાગ સાધારણ રીતે ચડેલો દેખાય છે. આવા દરદીને દિવસની અંદર બે ત્રણ અગર ચાર વખત બે વાલ માત્રાથી નવસાર બીજી યોગ્ય જ્વરહર દવા સાથે આપ્યો હોય તો તેથી ધણોજ સારો ફાયદો થાય છે. જેમ જ્વરહર દવાઓ જ્વરનો નાશ કરે છે તેમ તેની સાથે યોજેલો નવસાર યકૃતના બાધિત તોડે છે. જ્વર જન્ય યકૃતના તાજ બાધિમાં સાધારણ રીતે ઠાઠા દેવાની જરૂર પડે છે પણ જો અગાઉથી યોગ્ય નિદાન કરી નવસારનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હોય તો ઠાઠા દેવાની કશી પણ જરૂર રહેતી નથી. તેથી યકૃતમાં થયેલો સોજો હટે છે ને તે ભાગનો કુખાવો શાન્ત થાય છે અને આવે પ્રસંગે

રહેલું બંધકુટ્ટ દૂર થાય છે, તથા યકૃત પોતાનું યોગ્ય કામ બજાવવા પાછું
લાગેછે. કેટલીક વખતે યકૃતનો પાક થાયછે અને તે ઝાડા માર્ગે અગર
થાસ નળીકાને માર્ગે ફેટે છે. અગાઉથી જો નવસાર સારી રીતે વાપર-
વામાં આવે તો વખતે આવો બચકર સમય આવતો નથી. કલેજના દરદ
ઉપર તેની આસ અસર છે ને અસૂસ કરીને તે પિત્તના સ્થાવને વધારેછે
તથા પાકના પૂર્વરૂપને દૂર કરેછે. યકૃતમાં પાકનું પૂર્વરૂપ થતું હોય તો નવ-
સાર આપવો. તે શિવાય જો શરિરના કોઇપણ ભાગમાં પાક થશે એમ
માલમ પડે તો અગાઉથીજ તેપર નવસારનાં પોતાં મુકવાં. પાકના પૂર્વ
રૂપની નિશાની એ છે કે જે ભાગમાં પાક થવાનો હોય તે ભાગમાં લો-
હીનો જમાવ થાયછે, તે ડોકાણે થોડો સોજો માલમ પડેછે ને તે ભાગ
શરૂઆતમાં લાલાશ તથા પાછળથી કાળાશ પકડેછે તેમજ તે ભાગ ઉપર
થોડો થોડો ફુઆવો થાયછે. આવે ડોકાણે નવસારને ઠંડા પાણીમાં નાખી
તેનાં પોતાં જો મૂક્યાં હોય તો પાક થતો અટકેછે. કમળો, હઝીમક તથા જે
જે દરદોની અંદર પિત્તનું રૂંધન થએલું હોયછે, તેવા દરદોમાં નવસાર
સારો ફાયદો કરેછે. ખીહોદર તેમજ પિત્તના પ્રકોપને લીધે થતા માથાના
ફુઆવામાં પણ તે ઉપયોગી છે. યકૃતના પોતાના વ્યાધિમાં તેમજ યકૃતના
વ્યાધિની અંદર ખીજ જે જે ઉપદ્રવ થાયછે તેની અંદર પણ નવસાર
કામ કરેછે. જલંદર અને અર્થ જે સાધારણ રીતે યકૃતના ફેરફારથીજ
થઈ આવેછે તેમાં નવસાર આપવો યોગ્ય છે. અર્થની અંદર નસોની
ઉપર વધતું એાહું દબાણ થવાને લીધે સફરાના નીચલા ભાગમાં લોહીનો
જમાવ થવા સંભવ છે ને જ્યાં જ્યાં લોહીનો જમાવ થાયછે ત્યાં ત્યાં નવ-
સાર લાગુ પડેછે. અર્થની અંદર નવસાર આપવાથી પિત્તનો સ્થાવ વધેછે
અને સફરાની અંદર થતો લોહીનો જમાવ હલકો પડેછે. કેટલીક વખતે
અર્થ જ્યારે બહુ પીડા કરેછે ત્યારે દરદીએ નવસાર આવોની ટેવ પાડેછે
અને તેથી તેને તેનું બંધાણ થઈ જાયછે. રક્તપિત્તની અંદર પણ નવ-
સાર અપાય છે. રક્તપિત્તની અંદર હોઠેથી, મોઢેથી, નાકેથી અગર ગમે
ત્યાંથી લોહી પડતું હોય તોપણ નવસાર આપવો યોગ્ય છે. આ દરદની
અંદર હમેશાં પિત્તનો પ્રકોપ હોયછે. રાજવલ્લભ રસ નામની બનાવટ જે
અર્થ ઉપર ઘણી ઉપયોગી છે તેમાં પણ નવસારનો મુખ્ય ભાગ આવેછે.

સ્તનપાક અને સ્ત્રિઓને સ્તનની અંદર દુધ થતી વખતે સુવાવડમાં

ત્રીજે કે ચોથે દહાડે જે કુખાવો થાય છે તથા સોળે થઈ આવે છે એ નવસારના પાણીનાં પોતાં મુકવાથી દૂર થાય છે, તેમજ રતનપાક થઈ કૂટવાથી સ્તનની અંદર કઠણ ગાંઠો બંધાઈ જવા સંભવ છે તે ગાંઠો ઉપર પણ નવસારનાં પોતાં મુકાય છે અને તેથી તે ધણી સારી રીતે પોચા પડી જાય છે.

કેટલાક દરદની અંદર દરદની શાંતિ કરવા માટે તે ભાગનો સંકોચ કરવાની જરૂર છે. અને તેટલા માટે અત્યંત ઠંડુ પાણી અગર બરફ વપરાય છે. પણ જો બરફ ન મળતો હોય અને તે ભાગને સંકોચ કરવાની અવશ્ય જરૂર હોય તો પાણીની અંદર નવસાર નાખી તેનાં પોતાં મુકવાથી તેજ ફાયદો થાય છે. વધરાવળ, સારણુ અને બદની અંદર નવસાર પોતાં મુકવાને માટે વપરાય છે. જ્યારે અંતરગળ ઉતરે છે ત્યારે બનેલાં સુધી તો હસ્તક્રિયાથી આંતરડું પાછું ચડાવવું. કેટલીક વખતે હસ્તક્રિયાથી પણ આંતરડું પાછું ચડતું નથી ત્યારે દૂરદીએ નવસારનાં પોતાં મુકવાં. આથી થોડા ધણા વખતમાં તે પોતાની મેળે ચડી જશે અગર હસ્તક્રિયાથી ચડાવવું સહેલ પડશે. અંતરગળ વાળો દરદી ગમે તેવી બયંકર સ્થિતિમાં પડ્યો હોય અને ગમે તેવી ઉલટી થતી હોય તોપણ નવસારનાં પોતાં લગાડવા ચુકવું નહિ. ફૂલેલું વૃશણુ તેથી સંકોચને પામે છે તથા આંતરડું થોડી ધણી કલાકની અંદર પાછું ચડી જાય છે. બાળકોને સાધારણ રીતે વધરાવળમાં એક વૃશણુ બીજા કરતાં બમણું ત્રણણું વધી જાય છે અને વખતે બન્ને વૃશણુ વધી મોટાં થાય છે. તે લાલ રંગનાં દેખાય છે ને તેમાં વખતે થોડી થોડી પીડા પણ થાય છે. થોડા દિવસ નવસારનાં પોતાં મુકવાથી આ વધરાવળ પોતાની મેળે મરી જાય છે. વધરાવળ એ વૃશણુ વૃદ્ધિની સામાન્ય સંજ્ઞા છે.

અનિયમિત આર્તવ અને અનાર્તવની અંદર તે લાગુ પડે છે. અટકી રહેલું તરતું તે પાછું લાવે છે. આવી રીતનો તરતુદોષ ગર્ભઅંડની અંદર લોહીનો જમાવ થવાથી થાય છે. ગર્ભઅંડની અંદર લોહીનો જમાવ થવાથી કેટલીક વખતે જલંદર જેવું તે સ્થાનમાં દેખાય છે. નવસાર આવા ગર્ભઅંડના બાધિને બેસાડે છે અને તેથી થતા રોગને અટકાવે છે. ઉધરસના દરદ જેવાં કે ક્ષય, જીર્ણકાસ, સસણી, દમ વિગેરેમાં જ્યારે કફ ધણી ભર્યો હોય છે ત્યારે નવસાર અપાય છે. તેથી કફની ચીકણ ત્રુટે છે ને બડખો જલદી બહાર આવે છે. તવક્ર્દોષની અંદર જ્યારે દાઢ ધણી થાય છે

ને એળ ઘણી આતી હોય ત્યારે નવસારનાં પોતાં મુકતાં યોગ્ય છે. માથાંના કુખાવાપર તેનાં પોતાં મુકાય છે તેમજ બીજા ભાગપર વાડુથી સોળે થઈ આવ્યો હોય તો તેનાં પણ તે ઉપયોગી છે. કેટલાક શૂળ રોગની અંદર તે વપરાય છે પણ ત્યાં તેની માત્રા મોટી છે.

માત્રા:—૨ થી ૩ વાલ. શૂળ ઉપર ૮ થી ૧૦ વાલ. રાજવલ્લભ રસ ૨ થી ૪ વાલ. પોતાંને માટે એક ભાગ નવસારને ૧૦ ભાગ પાણી.

પારદ.

વર્ણન:—પારો એ આર્ય રસાયનમાં સૌથી ઉત્તમ રસાયન છે. તેનું નામ રસ છે અને જેમાં તે આવે છે તે બધી બનાવટો રસાયનની ગણાય છે. સંસ્કૃત વૈદ્યકારો જેવો પારાનો બહોળો ઉપયોગ કરે છે તેવો બીજા એક ધાતુનો કરતા નથી. પારોએ પ્રવાહી, વજનદાર અને ખાખી રંગનો પદાર્થ છે. તેમાં તેજ બહુ થાય છે. ભુખરા, પીળા કે ધેળા રંગની ગ્રાંથ વાળો પારો અશુદ્ધ ગણાય છે અને તે ઔષધમાં વપરાતો નથી. તે શિવાય તેની અંદર સીસું, ધૂળ, કાંકરી વિગેરે કેટલીક જાતનો મેલ હોય છે. ઔષધની અંદર તેનો ઉપયોગ કરવાને માટે તેમાંથી આ બધી ચીજો કાઢી નાખવી જોઈએ.

શોધન:—પારદનું શોધન ઘણીક જૂદી જૂદી રીતે થાય છે. પારદ શુદ્ધ કર્યો એટલે ગમે તે કેટલાંયે વાપરવાની હરકત નથી. જ્યાં પારદ ભરમ વાપરવાનો લેખ હોય ત્યાં શુદ્ધ પારદ વાપરે તો પણ ચાલે. પારદ અશુદ્ધ હોય તો શોધન કરવાથી તેની અંદર શીસું, કલઈ વિગેરે જે કાંઈ મેલ હોય તે દૂર થાય છે. પારદના કેટલાક અઢાર સંસ્કાર લખે છે અને કેટલાક આઠ સંસ્કાર લખે છે. અહીંયાં અમે જેવી રીતે પારદનું શોધન કર્યું છે તેવીજ રીતે આપ્યું છે. પારદ શોધન કરવાની રીત ઘણી કડાકુટ વાળી છે તેથી જ્યારે તે કરવા વિચાર થાય ત્યારે સામઢું તેનું શોધન કરવું; વળી ધાતુ જેમ જીની થાય તેમ તેના ગુણમાં વધારો થાય છે માટે સામઢુંજ કરવું. અર્ધાશર રાઈ અને અર્ધાશર લસણની ફોતરા ઉતરેલ કળીઈ વાટી એ મુસ તૈયાર કરવાં. રાઈને જેમ વધારે સારી રીતે વટાશે તેમ તે વધારે સ્પીકાસ પડે છે; માટે તે બન્ને સારી પેઠે મળવી તેમાંથી અર્ધ આંગ્રો લાંદા લઈ તેનું એક મુસ કરવું. ખાકીના લોઢાંનું બીજું મુસ કરી એક મુસમાં પારો ભરવો ને માથે બીજું મુસ મૂકી તેને બરાબર

મળવી દેવું. આથી રાઈ અને લસણના પોલા દડાની અંદર પારો આવી
 જાય છે. પછી તે દડાને એક જગલાથીના કોરા કટકામાં બાંધી તે કટકાને
 છેડે તે ભાર ઝીલે એવો જડો દોરો બાંધવો. બાદ એક માટીનું કાળું મોટું માટલું
 લઈ તેની અંદર આઠ શેર કાંજ ભરવી; માટલું આઠ શેર કાંજ નાખ-
 તાં આશરે અર્ધ ઉપરાંત ભરાય એવડું લેવું. પછી તે પારદ વાળો દડો
 માટલામાં કાંજથી ઉંચે રાખી તેના મોમાં બેસતી આવે એવી બીજી
 દોણી લઈ તે ઉપર સરખી બેસાડી દેવી. દોણી બેસાડતાં તેના તળાના
 મધ્યમાં એક છેદ પાડવો, જેમાંથી પારદવાળી પોટલીએ બાંધેલો દોરો
 બાહાર કાઢી શકાય; એક દાતણ તે છેદ આડું રાખી તે દાતણે પેલા
 દોરડાની સપ્ત ગાંઠ વાળી રાખવી. આથી તે પોટલી અધર લટકી રહેછે
 અને નીચે કાંજમાં પડવા પામતી નથી. પછી તેનું મોટું બંધ કરી માથે
 માટી લગાડવી તેમજ દોણીના તળાના છેદ ઉપર જ્યાં દાતણ રાખ્યું હો-
 યછે ત્યાં પણ માટી લગાડી લેવી કે જેથી વરાળ ત્યાંથી પણ નીકળવા
 પામી નહિ ને નીચે ધીરો ધીરો તાપ રાખવો. આથી કાંજમાંથી વરાળ ઉ-
 ત્પન્ન થાયછે ને તેથી અંદરનો પારો બકાય છે. આવી રીતે ઝીણો ઝીણો
 તાપ ત્રણ દિવસ સુધી આપવો. તાપ બીલકુલ આકરો કરવો નહિ; જો
 તાપ આકરો થયો ને વરાળનો જોસ વધ્યો તો તે આપણી કરેલી મુખ-
 મુદ્રાને ઉમેડી નાખશે. વળી પારદનું પોટલું કાંજમાં જુડ રાખવું નહિ
 કારણ કે આપણે પારદનું સ્વેદન કરવું છે; કાંઈ તેને કાંજમાં ઉકાલવો
 નથી. કેટલાક લોકો પારદની પોટલી ઠાંગવા સાચું ઉપર છેદ કરવાને બદલે
 બે પડખે બે છેદ કરેછે ને તે સોસરું દાતણ કાઢે છે; પણ આ નકામી
 કુટું છે, કારણ કે વરાળ ન જાય તેટલા માટે પાછાં તેના બન્ને મોઢાં બંધ
 કરવાની જરૂર પડેછે. ત્રણ દિવસ પછી જ્યારે તે હાંડલું એના મેજે ટાહું
 થાય ત્યારે ઉતારી લેવું. ને મુખમુદ્રા ઉમેડી તેમાંથી પોટલું લઈ છોડવું.
 તે મુસને તળે એક સળી ખોસવાથી તેની અંદરથી પારદ નીચે રાખેલા
 ઠામમાં નીકળી આવશે. આ પારદ ધણે સ્વચ્છ અને ચક્રચક્રીત થયેલો
 હોય છે. આગલા પારામાં જે ધૂળની કપોટી કે થર જેવું હતું તે દૂર થઈ
 ગયું હોય છે, તેમાં ધણેજ અળગ્રાટ હોયછે ને તેમાં જોવાથી આપણું પ્રતિ-
 બિંબ સ્વચ્છ રીતે દેખાય છે. જેણે આવી રીતે સ્વેદન કરેલો પારો નજરે જોયો
 હોય તેનું મન સાક્ષી પુરેછે કે હવે આ પારો ખરેખરો સ્વચ્છ અને નિ-

મંજ થયો છે. તે મુસની પોલ ઉખેડી જ્ઞેતાં તેની અંદર પારદનો મેલ જામી ગયેલો દેખાય છે. આવી રીતે સ્વેદન કરેલા પારાનું પછી ચાર દિવસ સુધી મર્દન કરવું. પેહેલે દિવસે કુંવારના રસથી, બીજે દિવસે ચિત્રાના ક્વાથથી, ત્રીજે દિવસે કાકમાચીના રસથી, તથા ચોથે દિવસે ત્રિકુળાના ક્વાથથી. કુંવારના લફરાની ઉપત્તી લીલી છાલ કાઢવાથી તેમાંથી ધોળો સફેદ રક્ષાટિક જેવો ગર્ભ નીકળેછે અને તેજ કુંવારનો રસ છે. પાંચ છ કટકા આશરે ઇન્ધ્ર ઇન્ધ્રના હોય તો શર એક પારામાં પૂરતા થઈ રહે છે. જ્યારે કુંવારનો રસ પડેછે કે તરતજ એક રસ જે પારાનો પ્રવાહી હતો તેના છૂટા ખારીક દાણા દાણા પડી જાયછે. આ બધા દાણા શુદ્ધ પારાના જેવા ચળકેછે અને દરેકની અંદરથી પ્રતિબિંબ જણાઈ રહેછે. કુંવારના રસની અંદર સારી પેઠે મર્દન કરવું. પછી જેમ જેમ કુંવારનો રસ તેની અંદરથી સૂકાતો જાયછે તેમ તેમ તે દાણા પાછા મળતા જાયછે અને પાછો બધો પારો મળી જાયછે. ચિત્રાના ક્વાથથી, કાકમાચીના રસથી, તેમજ ત્રિકુળાના ક્વાથના મર્દનથી પણ તેવીજ રીતે દાણા પડેછે અને તે શુદ્ધ થતાં તે પાછો મળી જાયછે. આવી રીતે મર્દન થયેલ પારાને કાંજીથી ધોઈ નાખવો. ત્યાર બાદ પારાને ખરલની અંદર નાખી તેમાં પારાથી અધું સિંધાલુણ નાખવું અને તેને એક દિવસ લીંબુના રસમાં ખલ કરવો. પછી રાઈ, લસણ અને નવસાર એ બધા ચીજો પારાની બરાબર લઈ તેમને અને પારાને કમોદના પરાળના કાઠામાં સારી પેઠે ઘુંટવાં અને જ્યારે તે સુકાઈ જાય ત્યારે તેની ચાનકી કરવી અને તે ચાનકીને હિંગનો લેપ કરવો; આ ચાનકીને એક હાંડલીમાં મૂકી તે માથે મીઠું નાખવું ને તે હાંડલીના મોઢા ઉપર બીજી દોણી બેસતી કરી તેમને કપડ માટી કરવા. ત્રણ પહેર સુધી ખૂબ આકરો તાપ આપવો ને ઉપલા દોણકા ઉપર ટાઢા પાણીના પોતાં મુઝે જવાં; તેથી તે દોણકાને તળે પારો જામી રહેશે. આ શુદ્ધ થયેલો પારો સર્વોત્તમ છે, અને તે ઔષધમાં વપરાય છે.

આ શિવાય હીંગળાને લીંબુના રસમાં મર્દન કરી ઉર્ધ્વપાતન રીતીએ તેમાંથી પારો ઔષધમાં આવેછે. ઉપલા મગ માટીના ખાલામાં પારાની ખારીક કણીકાઓ જામી રહેછે તે ઉખેડી મર્દન કરવાથી પારાનો રસમય પદાર્થ મળી આવેછે. આ પારો શુદ્ધ છે અને આવી રીતે ખેંચેલા પારદની પુનઃશુદ્ધિ કરવી રહેતી નથી. હિંગળો એ પારદ અને ગંધકનું બંધારણ

છે અને જ્યારે તેમાંથી પારદ ખેંચાઈ જાય છે ત્યારે તેને ડોકાણે ગંધક અગર બીજી તેની સાથે જે પદાર્થ મળેલા હોય તેની રાખ પડી રહે છે. આ રાખ પણ ધારાં, ગુમડાં ઉપર ચોપડાય છે.

આવી રીતે પારો તૈયાર થયો તે શુદ્ધ પારો છે અને જ્યાં શુદ્ધ પારો વાપરવાનું લખ્યું હોય ત્યાં આ બેમાંથી એક રીતે શુદ્ધ કરેલા પારો લેયો.

બનાવટ:— ૧ પારદ ભસ્મ. ૨ રસસિંદુર. ૩ રસપર્પટિ. ૪ પંચામૃત પર્પટિ. ૫ ચિંતામણી ચતુર્મુખ. ૬ સમયાત્રીવટી. ૭ વલ્લિ રસ. ૮ ત્રિવિક્રમ રસ. ૯ ગલિતકુષ્ઠ કુઠાર.

૧. પારદ ભસ્મ=શુદ્ધ કરેલો પારદ અને ગંધક બંને સમભાગે મેળવી તેની કળ્મજળી કરવી. આ કળ્મજળીને કડાઈમાં થોડી કાઢવી. તેથી શુદ્ધ પારદ ભસ્મ થાય છે. આ કળ્મજળી જ્યાં પારદ ભસ્મ વાપરવી લખી હોય ત્યાં વપરાય છે.

૨. રસસિંદુર=એ પણ એક પારાની બનાવટ છે. શુદ્ધ ગંધક અને શુદ્ધ પારદ સમભાગે લઈ તેની કળ્મજળી કરવી અને તેને વડના કુંપળીમાં ના રસમાં ત્રણ દિવસ સુધી મર્દન કરવું. ત્યાર બાદ તેને અગત શીશીમાં નાખી કપડ માટી કરી વાલુકા ચંતની અંદર બાર કત્રાક સુધી પકવવું. આથી શીશીને ગળે રાતાં ચળકતાં કપોટાં જામી જાય તે રસ સિંદુર.

૩. રસપર્પટિ=શુદ્ધ પારદ અને શુદ્ધ ગંધકને લોઢાની કડાઈમાં ધી બુંસી તેમાં ઉકાળવા અને જ્યારે રસ થાય ત્યારે છાણના ગોર ઉપર પાથરેલ કેળના પાન ઉપર તેને ઢાળી દેવો ને માથે કેળનું પાન મૂકી ઉપર છાણાનો ગોર નાખવો. ઠંડે ત્યારે કાળા રંગના કપોટા જામી ગએલા માલમ પડશે તેનું નામ રસ પર્પટિ.

૪ પંચામૃત પર્પટિ=શુદ્ધ ગંધક અને શુદ્ધ પારદ બંને ચચાર તોલા, લોહ ભસ્મ બે તોલા, અશ્વખ ભસ્મ એક તોલો અને તામ્રભસ્મ ૧ તોલો; એને બરાબર ખરલમાં મેળવી લોઢાની કડાઈમાં રસ કરી તેને રસપર્પટિની માફક ઢાળી દેવો. જે તૈયાર થાય તેનું નામ પંચામૃત પર્પટિ.

૫ ચિંતામણી ચતુર્મુખ=રસસિંદુર ૨ તોલા, અશ્વખભસ્મ ૨ તોલા, લોહભસ્મ ૧ તોલો અને સુવર્ણભસ્મ ૧ તોલો એ બધાંને કુંવારના રસમાં ખજ કરી બંને ધર્જામારની ગોળી કરવી.

૬ સમઘાતીવટી=શુદ્ધ પારદ અને કાથો બને અર્ધા અર્ધા તોતો, અકલકરો એક તોતો અને મધ દોઢ તોતોલઈ ખુબ મદન કરવું. પારદના ખીંટુ અદૃશ્ય થયા પછી તેની ૦૧ રૂપીયાભારની ઓળી કરવી.

૭ વનિહ રસ=શુદ્ધ પારદ ૪ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક, હળદર, અને ત્રિકુળં એ દરેક ત્રણ ત્રણ ભાગ; સુંક, મરી, જીપર, દંતીમૂળ અને જીરું એ દરેક આઠ આઠ ભાગ; એ બધાનું બારીક ચૂર્ણ કરી તેમને અરણીના અને ભાંગરના રસની ભાવના દઈ તેને એરંડીઆ તેલમાં ઓળી કરવી.

૮ ત્રિક્રિમ રસ=શુદ્ધ પારદ, શુદ્ધ ગંધક અને તામ્રભસ્મ એ દરેક સમભાગે લઈ તેને નગોડના રસની ભાવના દેવી અને તેના કલકને વાલુકા ચંદ્રમાં જરા તાપ આપવો.

૯ ગલિતકુટ કુકાર=પારદભસ્મ, ગંધક, લોહભસ્મ, તામ્રભસ્મ, ગુગળ, ત્રિકુળા, બકાન, લીમડો, ચિત્રક અને શિંજાજી એ બધો એજે અકેક ભાગ અને કુરંજ બીજ અને અમ્બભસ્મ એ બને તે બધાંના સમઘાત વજનથી ચચાર અણા; તે બધાંને બરબર મેળવવું અને તેની ધીમાં ઓળીઓ કરવી.

ગુણ:—શોધક, પૌષ્ટિક.

ઉપયોગ:—આર્ય ઔષધમાં જોવો પારદનો બહોળો ઉપયોગ થાય છે તેવો બીજો એક ધાતુનો કરવામાં આવતો નથી. તેની અંદર બધા ગુણ રહેલા છે અને તેથી તેનો તમામ રોગ ઉપર ઉપયોગ થઈ શકે છે. પારદ ચાર જૂદા જૂદા રૂપમાં તૈયાર કરવામાં આવે છે પણ તેનો ઉપયોગ બહુધા બે રીતે જ થાય છે. ૧ પારદ કળ્લજી અથવા કૃણુભસ્મ ૨ રસસિંદુર અથવા રક્તભસ્મ, આ બે રીતે જ પારદનો ઘણો ખરો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ૩ ચેતભસ્મ અથવા રસકપૂર બનાવવાની કડાકુટમાં વૈદ્યો પડતા નથી કારણ કે તે બજારમાં તૈયાર મળે છે. તેનો ઉપયોગ તેના આસ વિષયમાં જ આપેલ છે. ૪ પિત્તભસ્મ—પારદ અને ગંધકની સમભાગ કળ્લ-લીને સાત દિવસ સુધી ભાંચઆમળાં અને હરિતશુંડીના રસની ભાવના દઈ તેને મુસમાં મૂકી વાલુકાચંદ્રની અંદર બાર કલાક સુધી તાપ આપવો. આથી તેની પીળી ભરમ થાય છે. આ બનાવટ પણ વૈદ્યો કરતા નથી અને વાપરતા નથી. ત્યારે પારદનો મુખ્ય ઉપયોગ પારાકળ્લજીના અને રસ સિંદુરનારૂપે કરવામાં આવે છે.

પારાની અંદર હચ્ચે રસ રહ્યા છે અને તે ત્રણે પ્રકૃતિની જૂદી જૂદી અગર તેમાંની કોઈ બેની અગર તે ત્રણેની સંકૃતિ વિકૃતિને મટાડે છે. જે જે આસડોની સાથે તેને મેળવવામાં આવે તે તે આસડોના ગુણમાં તે વૃદ્ધિ કરે છે.

પારદ તમામ જ્વરના જ્વર ઉપર લાગુ પડે છે. સત્ અને સંત જ્વરમાં તે સારી પેઠે લાગુ પડે છે. પારદ કબ્જળની લેવાથી ઝાડો સાફ આવે છે અને સાધારણ તાવ ગોચર પડે છે. એક ભાગ પારને ત્રણ ભાગ આકમાં મીલાવી તેમાંથી એક કે બે રતી મગવા આપવાથી બાળકોને એક બે દરત સાફ આવે છે, પેટનો ભાર મટે છે અને સાધારણ તાવ ઘોચર પડે છે. નવીન જ્વરને માટે જે જુદા જુદા રસસંસ્કૃતપુસ્તકોમાં કહ્યા છે તેમાં પારદ આવે છે, તેમજ જીર્ણ જ્વર ઉપર લાગુ પડતી તમામ પર્યાયોમાં પણ પારદ રહેલ છે. જીર્ણ જ્વરની અંદર દરદીને કોવત આપવાની જરૂર છે, જે ગુણ પારદમાં સારી રીતે રહ્યો છે. પારદની જે જે અનાવડે બહુધા વપરાય છે તેમાં કબ્જળની મુખ્યત્વે કરીને શેષક ગુણને માટે વપરાય છે અને રસસિન્દુર પૌષ્ટિક ગુણ માટે વપરાય છે. જીર્ણ જ્વર જ્યારે કાંઈપણ અમુક સ્થાનમાં રહેલી લોહીની વિકૃતિથી આવે છે ત્યારે કબ્જળની સાફ કામ કરે છે. આ લોહી વિકૃતિથી શરીરમાં કાંઈ બહુ ક્ષીણતા થતી નથી પણ જુદા જુદા ઉપદ્રવો જાણી આવે છે. કબ્જળની આ બધા ઉપદ્રવો સારી રીતે દવાવે છે. જે લોહી વિકૃતિથી આવ્યું શરીર શોષાઈ જાય છે અને દીનપર દીન ઘટતું જાય છે ત્યારે રસસિન્દુર બહુ માફક આવે છે. કબ્જળની શરીરના પિત્તાધિમ્ય દોષનું શમન કરે છે અને રસ સિન્દુર કફાધિમ્ય દોષનું શમન કરે છે. પૈત્તિકદોષ શમન કરવાના તેના ગુણમાં વૃદ્ધિ થવા માટે કબ્જળની સાથે સારક અને પિત્ત શામક યોગ્ય મેલવાય છે; અને કફાધિમ્ય દોષ શમન થવા સાથે રસ સિન્દુર સાથે આસ પૌષ્ટિક અને કફદત યોગ્ય મેળવવામાં આવે છે. વાતાધિમ્ય દોષ ઉપર કબ્જળની અને રસ સિન્દુર બંને જૂદી જૂદી રીતે અસર કરે છે, અને વાતાદિ દોષ શમન કરવા સાથે તે બંને સાથે ઉબા અને વાતહર દવાઓ મેળવાય છે. ઉબા અને વાતહર દવા મેલવી આપવાથી વાત બાધિની અંદર પ્રથમ કબ્જળનીયો લોહીનું શોધન થાય છે અને કબ્જળની સાથે રહેલી વાતહર અને ઉબા દવાઓ વાત પ્રકૃતિના શુદ્ધ પાણીનાંશને સ્તેજ કરી તેને તેના યોગ્ય પ્રમાણમાં લાવે-

છે. રસ સિન્દુર સાથે ઉબ્બુ અને વાતહર દવાઓ આપવાથી વાત બા-
ધિની અંદર પ્રથમ રસ સિન્દુરથી તેનો જે કાંઈ ક્ષીણતાનો દોષ હોય તે
દૂર થાયછે, અને જે પરમાણું જતાં રહ્યાં હોય અગર ઘટ્ટી ગયાં હોય તે
તેથી પાછા આવેછે અગર વધે છે; અને તેની સાથે રહેલી ઉબ્બુ અને
વાતહર દવાઓ પ્રથમ જતાં રહેલા પણ પાછલથી રસ સિન્દુર વડે પા-
છા આવેલ અને તેથી તેના શુદ્ધ પણહીનાંશને સતેજ કરેછે વાત પ્રકૃતિ
એટલે જ્ઞાન તંતુ પર આધાર રાખનારી પ્રકૃતિ અને વાત બાધિ એ-
ટલે જ્ઞાનતંતુ અને જ્ઞાનસ્થાનમાં ફેરફારથી થતા રોગ. આ શિવાય સંધિ-
વા, નજળો, કોઈ પણ ભાગનું અકડાઈ જવું, શૂળ, ચસકા વિગેરે પણ
વાત બાધિમાં ગણાયછે. જેમ આગળ એરંડાના વિષયમાં સ્પષ્ટીકરણ
કરવામાં આવ્યું છે. તે પ્રમાણે વાત બાધિના તેના ચિન્હ ઉપરથી જે વિ-
ભાગ યદ્ય શકેછે. જેને વાત બાધિમાં જકડાઈ જવું, શૂળ, અને સોજો
હોય ત્યાં કબ્જળી સાથે ઉબ્બુ અને વાતહર દવાઓ અપાય છે; અને
જે વાત બાધિમાં ખાસ મગજમાં કાંઈ ફેરફાર થયેતો હોયછે, અને જ્યાં
કંપ અને ગતિ મતિનો ભ્રમ પ્રાધાન્ય રૂપે રહેલાં છે ત્યાં ઉબ્બુ અને
વાતહર દવાઓ સાથે રસસિન્દુર કામનો છે. કબ્જળી વાત બાધિમાં લો-
હીની સાથે મળેલા ફુટ પદાર્થોને દૂર કરી કાયદો કરેછે એને રસસિન્દુર
ખાસ મગજને પુષ્ટિ આપી કાયદો કરેછે.

કબ્જળી પિત્તાધિક્ય દોષ શમન કરનાર છે અને સારક તરીકે ઉનીયા
તાવમાં અને મળા વરોધ વાળા તાવમાં સારો કાયદો કરેછે. યકૃતમાં જ્યારે
લોહીનો જમાવ થવા સંભવ છે ત્યારે કબ્જળીનો યોગ્ય ઉપયોગ થવાથી
લોહીનો જમાવ થતો અટકે અને તેથી ત્યાં પાક થતો નથી અને
ચુંત્રારાની ગાંઠ બંધાતી નથી. તીક્ષ્ણ સન્નિપાત જ્વરમાં પારદ કબ્જળી
ધણું સાફ કામ કરેછે સન્નિપાત ઉપર લાગુ પડતી તમામ આર્ષ રસાય-
ણોમાં પારદ આવેછે અને જોકે તેની સાથે બીજા ધાતુ મેળવવામાં
આવેછે પણ ત્યાં રાજ તરીકે પારદ જ હોયછે. તે લેવાથી કમજો હોયછે.
ત્વકદોષમાં હમેશાં પિત્તાધિક્ય દોષ હોય છે ને તેથી પારદ કબ્જળી ધણી
સારી માફક આવેછે. વાત રક્ત, કુષ્ઠ, શીતપિત્ત, વિચર્મિકા વિગેરે દરદોમાં
પારદ ઉપયોગી છે. ગળીત કુષ્ઠ કુઠાર એ વાત રક્ત જેવા ફુટ, ત્વકદોષ
ઉપર મણો ઉત્તમ પ્રયોગ છે ને તેમાં પારદ કબ્જળી રૂપે રહેછે. ગંડ માળા,

વિરક્તોટક અને ઉપદંચ વિકૃતિમાં પણ લાહીની અંદર કાંઈ કુભ્ય પદાર્થ મળેલા હોયછે અને તેટલા માટે તે દરદામાં કબ્જળી ઘણી ઉપયોગી છે. થોડા ઘણા દિવસ પારદનું સેવન કરવાથી થયેલ જમાવ વૃદ્ધિ, અગર ગાંઠુ પોચાં પડે છે અને તે ભાગ પોતાની યોગ્ય સ્થિતિ ધારણ કરે છે. ન્યારે દરદીનું શરીર સાધારણ રીતે ઉનું રહેછે ત્યારે કબ્જળી વાળી કોઈ પણ પિત્તચામક રસાયન માફક આવે છે. વળી એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે જે પિત્તાધિક્ય દોષ જીર્ણ રૂપે રહેછે તેમાં કબ્જળી ફાયદા કરે છે. તીક્ષ્ણ પિત્તાધિક્ય જે કેવળ દાહ રૂપે દેખાય છે તેમાં કબ્જળી કામની નથી. રસ સિન્દુરને માટે પણ એવોજ નિયમ છે. જે ક્ષીણતા ધીરે ધીરે થાયછે તેમાં રસ સિન્દુર ફાયદા કરેછે. તીક્ષ્ણ યક્ષ્મા જેમાં દરદીનું શરીર એકદમ લેવાઈ જાયછે ત્યાં કેવળ ઉજાળા વીર્ય દવાઓજ કામ કરેછે. આન્ડી, હીરણ્યગર્ભ વિગેરે ત્યાં ઉપયોગી છે. બાદ કબ્જળીમાં શોધક સાથે પૌષ્ટિક ગુણ પણ રહેલા છે.

રસ સિન્દુર પૌષ્ટિક ગુણ ને માટે ઘણો વપરાયછે. ક્ષય, જીર્ણ ઉધરસ વીર્યસ્થાવ, અત્યંત ક્ષીણતા, નબળાઈ વિગેરેમાં રસ સિન્દુર અપાયછે. ક્ષયની અંદર મૃગાંક નામની બનાવટ ઘણી સરસ છે; તેમાં પણ રસ સિન્દુર આવેછે. જો કે ત્યાં પારદ ભસ્મનો લેખછે પણ ત્યાં પારદ ભસ્મ કબ્જળી રૂપે નાખવા કરતાં રસ સિન્દુર રૂપે વાપરવી ઉત્તમ છે. પૂર્ણ અંદ્રોદય જે વીર્યસ્થાવ અને ધાતુપુષ્ટિને માટે વપરાયછે તેમાં પારદ રસ સિન્દુર રૂપે આવેછે. રસ સિન્દુર વાજીકર તરીકે બહુ ઉપયોગી છે.

પેટમાં ખાવાને માટે તમામ રોગમાં પારાનો ઉપયોગ કરવાનું આર્ય વૈદક શાસ્ત્રમાં લખેલ છે અને તેટલા માટે તેની અનેક બનાવટો તૈયાર રાખવામાં આવેછે. જે બનાવટો ઉપર આપવામાં આવીછે તેનો ઉપયોગ નીચે પ્રમાણે. રસ પર્પટિ અને પંચામૃત પર્પટિ જીર્ણ રક્તાતિસાર અને સંગ્રહણીની અંદર કામનાં છે. પર્પટિ સાધારણ રીતે સગોડ અનિસારમાં ઘાતું સાફ કામ કરેછે. પર્પટિઓ આધા માથે ધી કુધનો ખોરાક રાખવો. પંચામૃત પર્પટિ તેની શોધક અસર શિથિલ આસ પુષ્ટિને માટે પણ વપરાયછે. પર્પટિઓમાં પારદ કબ્જળી રૂપે રહેલો છે. કબ્જળીમાં પૌષ્ટિક ગુણ છે પણ રસ સિન્દુરની પેઠે તે બહુજ તેજદાર પૌષ્ટિક નથી. ચિન્તામણી ચતુર્ભુજમાં પારદ રસ સિન્દુર રૂપે રહેલ છે, અને તેટલા માટે

તે ખાસ પૌષ્ટિક છે; તેથી તે ક્ષય, જીર્ણ ઉધરસ, અપશ્માર, અને મગજની નબળાઈમાં ધણાજ કામનું છે. સકંપ વાત બાધિ જેની અંદર ગતિ મતિનો ભ્રમ થયેલો હોયછે. તેવા દરદોમાં ચિન્તામણી ચતુર્મુખ વાપરવું ઉચિત છે.

ઉપદંશની અંદર પારદ ખાસ ઉપયોગી છે અને તેથી તેની જૂદી જૂદી વિકૃતિ દર્શાયછે. કબ્જલી, રસકપૂર, અને હિંગૂલ એ ત્રણે રૂપમાં પારદ ઉપદંશ ઉપર વપરાયછે. જ્યારે કબ્જલી વાપરવી હોયછે ત્યારે તેની સપ શાલી-વટી નામની બનાવટ વાપરવી વધારે ઉત્તમ છે અને તે ચાલતી હોય ત્યાં સુધી ખાટું ખાટું ખાવાનો પ્રતિબંધ છે. રસકપૂર અને હિંગૂલ એ બન્ને પારદના ક્ષાર છે અને પારદ અને હિંગૂળ વાપરવાથી પણ શરીરના ઉપર રસકપૂરના જેવીજ અસર થાયછે; માટે ઉપદંશ ઉપર પારદના ઉપયોગને માટે રસકપૂરની પેઠેજ સમજવું. વનિહરસ નામની બનાવટ જળાંદર ઉપર ખાસ ઉપયોગી છે. પારદની શોધક દવા સાથે તેમાં રેચક દવાઓ પણ મળેલી છે, તેથી તે જળાંદર ઉપર સાફ કામ કરેછે ને એકથી બે વાલ માત્રામાં ઉના પાણી સાથે અપાયછે. જળાંદર ઉપર આ દવા ખાસ ઉપયોગી છે. ત્રિવિક્રમ રસ મૂત્રબાધિ ઉપર અને ગલિત કુષ્ઠ કુઠાર વાત રક્ત ઉપર ઉત્તમ ઉપાયછે. ત્રિવિક્રમ રસ બીજીરાના કથાયમાં અપાયછે અને તેથી પેશાબમાં રેતી પડતી હોય તો તે બંધ થાયછે. બહાર લગાડવા તરીકે પારદ ત્વકદોષ ઉપર કામનો છે. પારદ કબ્જલી દાખવાથી ઉપદંશનું ધાટું રૂપ છે. એક ભાગ પારાને ત્રણ ભાગ સાદા મલમ સાથે મેળવી લગાડવાથી કેટલીક ગાંઠું ગળી જાયછે. કુષ્ઠ વૃણુની આસપાસ જે સોજો રહેછે તે પારાનો મલમ લગાડવાથી હલકો પડેછે. ખસ, ખાજ, વિચરિકા વિગેરે ત્વકદોષ ઉપર પારાનો મલમ સોપડાય છે. ઉપદંશની વિકૃતિમાં બાળકોને જ્યારે પારદ અવરાવવો યોગ્ય નથી લાગતો ત્યારે પારાનો મલમ બગલમાં અને સાયળના મૂળમાં ઘસવાથી પણ તેજોજ કાયદો થાયછે. જે જે બારીક જંતુઓ ત્વકદોષ ઉપડવાનું મૂળ કારણ થઈ પડેછે તેવા જંતુઓનો તેથી નાશ થાયછે. પારો માથામાં નાખવાથી જીનો નાશ થાયછે.

માત્રા:—પારદ કબ્જલી ૧ રતીથી ૧ વાલ, રસ સિન્દુર ૧ રતી; રક્તપર્પટિ અને પંચામૃત પર્પટિ ૧ રતીથી ૧ વાલ, ચિન્તામણી ચતુર્મુખ

૧ રતી; સપ્તશલીવટી એ આનાથી પાવલાભાર; વન્હીરસ ૧ રતીથી ૧ વાલ, ત્રિવિક્રમરસ ૧ વાલ; ગલિત કુષ્ટ કુકારરસ ૧ વાલ.

પ્રવાલ.

વર્ણન:—ઔષધમાં પ્રવાલની ડાંડલી વપરાયછે પ્રવાળાં એ જાતનાં થાયછે, એક શુદ્ધ ગોળાકાર જેનાં માળા વગેરે દાગીના કરવામાં આવેછે તથા બીજી પ્રવાલની ડાંડલી જે રાતા રંગની તથા બંગડીના કટકા જેવી એ લાંબીઆંવાળી હોયછે.

શોધન તથા મારણુ:—પ્રવાલને ત્રિકુળાના ક્ષાયમાં સારી પેઠે ઉકાળવાથી શુદ્ધ થાયછે, અને શુદ્ધ પ્રવાલની ડાંડલીને ગોપૂત્રની અંદર ખસ કરી ગજપુટ દેવાથી તેની ભસ્મ થાય છે.

બનાવટ:—૧ વસંત કુસુમાકરરસ. ૨ પ્રવાલ ભસ્મ.

૧ વસંત કુસુમાકરરસ=સુવર્ણ ભસ્મ અને કપૂર બધે તોડા, બંગ, લોહ અને નાગભસ્મ દરેક ત્રણ ત્રણ તોડા; અશ્વત્થ, મોતીને પ્રવાલ એ દરેક અચ્ચાર તોડા, એ બધાંને મેળવી તેને દુધની, શેરડીના રસની, અરકુસીના રસની, લાખ અને વાળાના ક્ષાયથી, કેળના ફૂલ અને મૂળના રસની, કમલના મૂળાલના રસની ને માલતીના રસની, એ દરેકની જુદી જુદી બાવના દેવી, ત્યારબાદ કરતુરીને આઠગણા પાણીમાં ૧૨ કલાક રાખી, તે પાણીની બાવના દહ બધે રતીભારની તેની ગોળી વાળી.

૨ પ્રવાલ ભસ્મની બનાવટ ઉપર અપાઈ ગયછે.

ગુણુ:—પૌષ્ટિક, શોધક, અને વૃદ્ધ.

ઉપયોગ—પ્રવાળનો ગુણ મોતીને મળતો છે. જીર્ણ મૂત્રરોગ ઉપર ને છાતીના દરદની અંદર તેનો મુખ્ય ઉપયોગ છે. ક્ષય અને જીર્ણ સસ-ણીમાં તે ફાયદો કરેછે. તેથી શરીરમાં પુષ્ટિ વધેછે, કૌવત આવે છે, ને શરીરની કમ કૌવતી દૂર થાયછે. વસંત કુસુમાકરની ગોળી સાકર, મધ અને ઘીની સાથે લેવાથી જીર્ણ મૂત્રરોગ જીર્ણ પ્રમેહ, મધુપ્રમેહ, નપુંસ કત્વ, અને કમ કૌવતીની અંદર ફાયદો થાયછે ને શુક દોષ દબાયછે. પ્રગેહ પીટીક્રમાં, અજીર્ણમાં તથા વીર્ય સ્ત્રાવમાં આ દવા ઘણી ઉપયોગી છે. આવસંત કુસુમાકર રસ કુશાવલેહ સાથે શુક દોષમાં બહુ અપાયછે.

માત્રા:—ભસ્મ એકવાલ, વસંત કુસુમાકર રસ. ૧૨ તીથી એકવાલ.

ફટકડી.

વર્ણન:—ફટકડીના ચક્રચક્રીત સંદેહ કડકા આવેછે, અને તે સ્વાદિ આટી ને તમતમી હોયછે. ઔષધની અંદર ફટકડી એમનએમ અગર ડુલવીને વપરાય છે. ફટકડી ડુલાવવાની રીત એવીછે કે તેને છીંછરા ઠામની અંદર મૂકી નીચે તાપ આપવો. આથી ફટકડીનો રસ થાયછે, અને તે ઘણો સીકાયદાર હોયછે. વહોરા લોકો કાચનો સામાન ચોગડવા માટે આવી રીતે ફટકડીનો રસ કરી તેનો ઉપયોગ કરેછે, અને તેથી કાચ સજડ ચોટી જાયછે. ફટકડી ડુલાવવામાં આથી વધારે વખત તાપ આપવો પડેછે; તેથી ફટકડીનો રસ થઈ તેની અંદર ફીણ થતા જાયછે અને ફટકડી ઉપસીને ઠામ આપ્યું ભરાઈ જાયછે. આપરે જ્યારે ફીણ આવવા અંધ થાય અને કાંઈ પણ રસનો ભાગ ન રહે, ત્યારે તેને ઉતારી લેવી. ડુલાવેલ ફટકડી સંદેહ શંખ ભસ્મ જેવી થાયછે, અને તે હાથે ચાળવાથી તેનો બારીક ભૂતો થઈ જાયછે. ફટકડી ડુલાવવાથી જેટલી આપણે ડુલાવવા મૂકી હોય તેનું ફક્ત અરધું વજન રહેછે, બાકીનો પાણીનો ભાગ ઉડી જાયછે. જો ફટકડી પુરેપુરી પાક્યા વગર, ને તેની અંદર રસનો ભાગ છતાં ઉતારવામાં આવે તો તે ઠામ સાથે ચોટી જાયછે; ને કદાપિ તેનું કપોટુ ઉખડેછે, તોપણ તેને આંડનાં ઘણો મહેનત પડેછે.

ગુણ:—ગ્રાહી સ્તંભન અને રક્ત સ્તંભક.

ઉપયોગ:—ફટકડી ઔષધમાં જે રીતે વપરાય છે એક સ્વતઃ ને બીજી ડુલવીને. સાદી ફટકડી વાપરવા કરતાં ડુલાવેલ ફટકડી વધારે ફાયદા કારક છે. ઝાડો, આતિસાર, તથા જીર્ણાતિ સારમાં, કે જ્યાં લોહી પડતું હોયછે ત્યાં ફટકડી આપવાથી ફાયદો થાયછે. ઉરઃક્ષતમાં તથા બીજાં કેટલાંક ફેફસાંના દરદમાં જ્યારે લોહી પડેછે તથા અતિથય લોહાંના બડખા પડેછે ત્યારે બીજી યોગ્ય દવા સાથે ફટકડી અપાયછે; તેથી કફની બીજી વધારે ઉત્પત્તિ થતી અંધ થાયછે. આ શિવાય મોટી ઉધરસમાં તથા ગળાના રતવામાં ફટકડી ઠીક છે. જ્યારે ગળાના રતવાની અંદર ગળા આડુ લાલ પડ અંધાએલું હોયછે. ને તેથી દરદીનો શ્વાસ બહુજ ખેંચાયછે અને દરદી ધણીજ જાયભીત સ્થિતિમાં આવીગયેલ જણાય છે ત્યારે ચાર વાલ ફટકડો પાણી સાથે આપવાથી દરદીને ઉલટી થાય છે ને ગળા આડું જામેલું જાડું થાયછે. આ દરદ બાળકોને થાય છે

અને ફટકડી તેને માટે ધણીજ અકસીર ઉપાય છે. પેચોટી પડવાથી ઝાડો સાદો કે રક્ત મિશ્રિત થતો હોય તેમજ પછાટ લાગી હોય ત્યારે તથા ધુમધા અને કચર વિગેરેમાં ફટકડીને ગોળસાથે અપાય છે. રક્ત-પિત્ત ગત્તે તો ઉર્ધ્વગ અગર અન્નગ હોય તોપણ ફટકડી આપવી ચો-ગ્યછે; માટે મોઢામાંથી, ફેફસામાંથી, હોજરીમાંથી, તથા આંતરડામાંથી, અગર ગત્તે ત્યાંથી લોહી પડતું હોય તો પણ ફટકડી આપવાથી ફાયદો થાય છે.

ફટકડીનું પાણી તથા ડુલવેલી અથવા સાદી ફટકડીનો જુકો બહાર લગાડવાના કામમાં ઘણો ઉપયોગી છે. મોટું આવી ગયું હોય, અવાળુ ચડી આઆં હોય, અવાળુમાંથી લોહી નીકળતું હોય, તેમજ મોઢામાં અગર જીભમાં ધારાં પડી આઆં હોય, અને તેથી થુંક બહુ વેહેતું હોય, ત્યારે ફટકડીના કોગળા કરવા આપવાથી ફાયદો થાય છે. મુખની અંદરના દરદો-માં ફટકડી ધણી સારી છે ને તેટલા માટે દાંતના મંજન તરીકે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, અને તેની અસર આઆ મોઢામાં પહોંચે છે; તેથી દાંત મજબુત થાય છે, અને દાંતની પડખેથી અવાળુમાંથી નીકળતું લોહી બંધ થાય છે. ફટકડી, ચાક, મોરચુથુ, ટંકણુ વિગેરે મેળવી તેનું મંજન કર્યું હોય તો તે ઘણું ફાયદાકારક નીવડે છે. પારો અવરાવવાથી જ્યારે મોટું આવી જાય છે, ને જીભ, અવાળુ તથા તાળવું વિગેરે ખેલદ સુજી આવે છે ત્યારે તેનાં પાકનાં ચિન્હ શાંત થયા પછી ફટકડીના કોગળા ફાયદો કરે છે. જ્યાં સુધી પાક થતો હોય, અગર દરદનું તીક્ષ્ણ જોર હોય, ત્યાં સુધી ફટકડી વાપરવી નહીં. તેથી તે ભાગ ઉલટો તણાય છે ને તેની અંદર દાહ ઉત્પત્તિ વધે છે. જ્યારે તાવ વિગેરે કાંઈ ન રહે ત્યારેજ ફટકડી વાપરવી શરૂ કરવી. જો તે મોઢાના આગલા ભાગના રોગ ઉપર લાગુ પડે છે તેમ મોઢાના ઊંડા ભાગમાં રહેલ મર્મસ્થાનના વરમમાં પણ તેના કોગળા ઉપયોગી થઈ પડે છે. કાકડો બહુ વધ્યો હોય, અગર ચોરીઆના જીર્ણ વરમમાં, અગર તાળવામાં જો કાંઈપણ ધારાં પડ્યાં હોય ત્યારે અગર તે ભાગ ઉપર લોહીનો જમાવ થવાથી તે લાલચોળ થઈ આઆ હોય ત્યારે ફટકડીના કોગળા કરવા ઘણા ઉત્તમ છે.

નાકમાંથી વારંવાર નસકોરી ફટી લોહી નીકળતું હોય તો તેને ફટ-કડીના પાણીની પીચકારી ગુણુ કરે છે. આંખના કેટલાક બાધિમાં ફટકડી

ધણી સરસ અસર કરેછે. ફટકડી, રસાંજન અને અફીણ એ ત્રણે ઓળ સાથે ઝળગી પાંપણ ઉપર લગાડવાથી સોળે ઉઝકો પડેછે. સાધારણ રીતે જ્યારે આંખ આવેછે ત્યારે ફટકડીનું ટીપું આંખમાં નંખાય છે. જ્યારે આંખ ઉપર લોહી ચડી આવે છે, ડાંગો લાલચોળ થઈ આવેછે, ત્યારે તેનું ટીપું નાખવાથી લોહી તુટે છે. નવાં જન્મેલાં બાળકોને એપ અડી જવાથી આંખો એકદમ ઉઠી આવે છે, પાંપણ સોજી જાય છે, અને જે પાંપણો સાથે ભિગી ચોટી રહેછે, તે બાળક પોતાની આંખો ઉઘાડી શકતું નથી. હતા પાણીવડે તે પાંપણને ઘોઈ ઉથલાવવાથી પાંપણની અંદરનો ભાગ લાલચોળ ને સોજેલો માલમ પડેછે. આવાં બાળકોને ફટકડીનું ટીપું દિવસમાં ચાર, છ અગર આઠ વખત આંખમાં નાખવાથી ઘણું સાફ પરીણામ નીપજે છે. મોટા માણસોને પ્રતિહનો એપ અડવાથી આંખ અત્યંત સોજી આવે છે, અને આંખનો ડાંગો ઘણો મોટો વધીને બહાર દેખાય છે, તથા કૃણ્મંડળને પણ ધણી ઇજા પહોંચી હોયછે; આવા દરદીને ફટકડીનું ટીપું ફાયદાકારક છે. ઓરી, માતા, અછબડા, વિગેરે ઓખો નીકળેછે, ત્યારે ફટકડી વખતે આંખ ઉઠી આવેછે. કૃણ્મંડળને કાંઈ પણ ઇજા પહોંચી ન હોય તો ફટકડીનું ટીપું નાખવાથી ઉઠેલી આંખ બેસી જાયછે. ઉઠેલી આંખ ચડેલું લોહી તોડવાને માટે ફટકડીની સાથે વખતો વખત અફીણ નાખવામાં આવેછે. ગમે તે કારણથી આંખમાંથી બહુ પાણી ઝરતું હોય ત્યારે ફટકડીનાં ટીપાં પડેછે.

કર્ણસ્થાવ એટલે કાનમાંથી પડે કે પાણી વહેતું હોય તો કાનમાં તેની પીચકારી મારવામાં આવેછે. કાનના અર્બુદમાં અગર તેની અંદરના ક્ષતમાં પણ તે તેજ પ્રમાણે વપરાય છે.

યોનીપ્રદર, ગર્ભાશય પ્રદર, તથા કમળ કંદના મુખમાં ક્ષત હોય તો ફટકડીની પીચકારી આપવી યોગ્ય છે. અત્યાર્તવ તથા ગર્ભાશયમાંથી જ-ણા પછી જ્યારે બહુ લોહી વહેછે ત્યારે ફટકડીની પીચકારી અપાય છે. સુવાવડ પછીના સપ્ત રક્તસ્થાવમાં વખતે ફટકડીના પાણીની પીચકારી નખાવી માલમ પડેતો ફટકડીનો કટકો ડેડ ગર્ભાશયમાં રાખવાથી બારીક ધ-મીનીના તુટેલાં મુખો બંધ થાયછે, ગર્ભાશયનું શ્વેત્રમ પડ સંકોચને પાત્ર છે, અને રક્તસ્થાવ અટકે છે. પ્રદરની અંદર તેની પીચકારી નાખવાથી સફેદસ્થાવ બંધ થાયછે. પ્રદર અને આર્તવવિકારની અંદર જીને પીચકા-

રીની સાથે સાધારણ રીતે પૌષ્ટિક ઉપાય આપવાની જરૂર છે. આ શિવાય તાજવી, ડીલનું બહાર નીકળવું, તથા આમણની અંદર ફટકડીનું પાણી છાંટવાથી તે અવયવો સંકોચને પામેછે તથા પોતાની અસલ સ્થિતિ ધારણ કરે છે. ફટકડી વખતે સુવાવડને લોધે ગર્ભાશય તથા યોનીના ભાગ ટીલા થઈ જવાથી બેસતી અગર ઉઠતી વખતે જ્યારે પવનને ગતી મળે છે ત્યારે તેમાંથી અવાજ થાય છે. તે અવાજ જનનેદ્રીય ઉપર ફટકડીનું પાણી છાંટવાથી દૂર થાય છે. કુષ્ઠવૃણ તથા ધારાં ફટકડીના પાણીથી ઘોવાયછે તેમજ દાદર ઉપર ફટકડીનું પાણી ચોપડાય છે. ફટકડી કુલાવતી વખતે તેમાં લીંબુનો રસ નાખ્યો હોય, તો તે દાદર, ઊંદરી, વિચચિન્કા વિગેરે ઉપર સારી રીતે અસર કરે છે. ખરજવામાં તથા બીજા ત્વક્ દોષની અંદર જ્યારે બહુ ચેળ આવેછે ત્યારે ફટકડીના પાણીનાં પોતાં મૂકવાથી ચેળ કમી થાયછે.

માત્રા:—એકથી બે વાલ. પોતાં તથા પીચકારીને માટે પાવત્રાથી અર્ધાભાર સુધી ફટકડી તથા એક રતલ પાણી.

બોદાર.

વર્ણન:—એ સીંસાનો ક્ષાર છે, તેના ગોપીચંદનની માફક ભુંખરા પીળા રંગના ખડીના જેવા વજનદાર કટકા આવે છે. બજારમાં તે સાધારણ ચોજ છે.

ખનાવટ:—૧ બોદાર વિરેચન.

૧ બોદાર વિરેચન=બોદારકાંકરો ત્રણ ભાગ, વરીઆળી ૩ ભાગ. ગંધક બે ભાગ, એળચી એક ભાગ. એ ચારે ચીજોનું ચૂર્ણ કરવું.

શુભ:—રેચક અને રોપણ.

ઉપયોગ:—બાળકના જીલાખને માટે બોદાર વપરાય છે. જ્યારે પેઠમાં ભાર રહ્યો હોયછે ત્યારે તેનો જીલાખ આપવાથી પેટ પોચું પડે છે. ફટલાંક બાળકને ધૂળ ખાવાની ટેવ હોયછે અને તેથી તેનું પેટ કઠણ થઈ રહેછે, અને ખાઈ શકાતું નથી, ને હાંફ્યા કરે છે. બોદાર વિરેચન ચૂર્ણ બે વાલ માત્રાથી ધાવણમાં અગર ગાયના કુધમાં આપવાથી બાળકને રેચ લાગેછે અને જે ધૂળ ખાધી હોયછે તે નિકળી જાય છે. આવી રીતે ધૂળ ખાવાવાળા બાળકના બોદારના રેચ પછીના ગ્રાહા જોશે તો તે કાળા

કીટોડા જેવા અને ધૂળ મિશ્રિત દેખાશે. ધૂળ ખાવાવાળા બાળકને માટે, બોદાર એ ધણીજ ઉત્તમ દવા છે. બહાર લગાડવામાં તે ઠંડો છે. ધારાં તથા જખમ ઉપર તેને ધીની સાથે કાલવી લગાડવામાં આવે છે. તેથી ૩૪ તરત વળી આવે છે.

માત્રા:—બોદાર એક વાલ, બોદાર વિરચન બેથી ત્રણ વાલ.

મન:શીલ.

વર્ણન:—મન:શીલ એ સોમલ અને ગંધકનો ક્ષાર છે. તેના લાલ રંગના કટકા આવે છે. ગાંધી લોકો તેને મીનસાર કહે છે; તેમજ ગુજરાતના કુટલાક લોકો તેને મનસરસના નામથી ઓળખે છે.

શોધન:—મન:શીલને લીંબુના અગર આફુના રસમાં તેમજ ગો-મૂત્રની અંદર ઘુંટવાથી શુદ્ધ થાય છે, અને તે શુદ્ધ થયો એટલે ઔષધમાં વપરાય છે. પછી તેની ભસ્મ કરવાની કોઈપણ ભતતની જરૂર નથી.

ખનાવટ:—૧ ચંદ્રેશ્વર રસ. ૨ શ્વાસ કુઠાર. ૩ મન:શીલાદિલેપ. ૪ મન:શીલાદિ ધૂન્નપાન.

૧ ચંદ્રેશ્વર રસ=શુદ્ધ મન:શીલ, શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક અને શુદ્ધ વછનાગ એ સર્વ સમભાગે લઈ તેને નગોડ અને આફુના રસની ત્રણ ત્રણ ભાવના દેવી ને તેની રતી રતીભારની ગોળીઓ કરવી.

૨ શ્વાસકુઠાર=મન:શીલ, વછનાગ, પારો, ગંધક, ટંકણ એ દરેક શુદ્ધ કરેલ અંકેક ભાગ, કાળાં મરી સાત ભાગ, તથા સુંઠ અને લીંડીપીપર બંને ત્રણ ત્રણ ભાગ; એ બધાં સાથે ત્રણવી પાણી સાથે ખુબ ઘુંટવાં અને તેની બધે રતીભારની ગોળીઓ કરવી.

૩ મન:શીલાદિ લેપ=મન:શીલ, પારો, સિંદોર, ગંધક, મરી, જૂં, શાહજૂં, હળદર અને આંબાહળદર, એને સાથે ત્રણવી ધીમાં ખુબ ખલ કરી તેનો મલમ ખનાવી રાખવો.

૪ મન:શીલાદિ ધૂન્નપાન=મન:શીલ, મરી, જઠામાંસી, નાગરમોથ અને ફરડાની પાડ તથા ગોળ એ છને સમભાગે નાખી તેની ત્રણ ત્રણ વાલની બીડી કરવી.

ગુણ:—જ્વર, કફ ને ત્વક દોષહર.

ઉપયોગ:—મન:શીલનો જ્વર તરીકે આર્ય વૈદ્યોએ ઘણો બહોળો ઉપયોગ કર્યો છે. જેમ તાજ ભસ્મ વિષમ જ્વરમાં ઘણી ઉપયોગી છે

તેમ મનઃશીલ સજ્જ આણુઉતાર તાવમાં ધણું વપરાય છે. વખતો વખત જ્વરની અંદર તેનો યોગ પારદ અને હરતાળની સાથે કરવામાં આવે છે. સંતત્ જ્વર અને સન્નિપાત જ્વરની અંદર મનઃશીલ ધણું કામ કરે છે. ચંદ્રશ્વર રસ નામની ખનાવટની એક રતી બાર માત્રા લેવાથી સંતત્ જ્વરમાં સારો ફાયદો થાય છે તેમજ સન્નિપાતની ખેલાનીની અંદર પણ તે અપાય છે. જ્વરની અંદર મનઃશીલની અસર કેવી રીતે થાય છે અને તાવ કેવી રીતે ઉતરે છે તે જાણ નહીં થઈ શકતું નથી તો પણ ચંદ્રશ્વર રસ નામની ખનાવટ જ્વરની અંદર જે ધણો સારો ફાયદો કરે છે તે અસર મનઃશીલ કરતાં પારદ, અને વછતાળની વધારે હોય એમ માનવાને કારણ મળી આવે છે. શ્વાસ કુઠાર નામની ખનાવટ ભૂકો કરી સુંઘવાથી અગર મનઃશીલના ચૂર્ણને વજ, અને લસણના રસમાં ઘુંટી સુકવી તેનો ભુકો સુંઘાડવાથી જે શુદ્ધિ ઉડી જાય છે. તે શિવાય જ્વરથી બ્યારે સજ્જ માથું દુખતું હોય ત્યારે તથા આધાશીશીની અંદર પણ તે ચૂર્ણ સુંઘાડવામાં આવે છે.

મનઃશીલ ઉધરસની અંદર તેમજ છાતીના દરદની અંદર ખુબજ ઉપયોગી છે. દમની અંદર તે દવા ઘણીજ વખણાય છે. ઉધરસના જોરેને લીધે છાતીનો થતો દુખાવો તેથી બંધ થાય છે અને દમ ખસે છે. શ્વાસ કુઠાર નામની ખનાવટ ખાવાથી તેમજ મનઃશીલ એકલાની ઘુંવાડી લેવાથી અગર મનઃશીલને ખીડીના રૂપમાં પીવાથી દમ હઠો ખસે છે. મનઃશીલાદિ ધૂમ્રપાન જે એક એક ખીડીમાં ત્રણ ત્રણ વાલ પડે છે તે જરૂર પ્રમાણે અરધી અગર આખી ખીડી પીવી. આથી ઉપડેલો દમ હઠો ખસે છે. તે શિવાય મનઃશીલ ધતુરાના ડાંડલા અને ત્રિકટુ એ ત્રણે આજ સમભાગે લઈ તેની ખીડી કરી જે કે ત્રણ દમ લેવાથી દમ ખેંચી જાય છે. દમને માટે મનઃશીલ ખુબ સારો ઉપાય છે.

ત્વક્ક્રોષની અંદર મનઃશીલ ખહાર લગાડવામાં સાફ છે. જાદી જૂદી જાતના કુષ્ઠ, દુડ, ચિત્રી, તથા ખીજા કેટલાક ત્વક્ક્રોષની અંદર તે ઉપયોગી છે. જે જે ત્વક્ક્રોષની અંદર આમડીપર ચાઠાં પડી જાય છે તે તે કેકાણે તેનો લેપ કરવાથી તે ચાઠાંનો રંગ બદલાઈ ખરી આમડીનો રંગ દીઠામાં આવે છે. કુષ્ઠનાં સફેદ ચાઠાં, ચિત્રીનાં ચાઠાં તથા કરોળીઆ વિગેરે દરદોની અંદર તે લગાડવામાં આવે છે. ચાઠાં સાથે તેનું ધર્શણ

થવાથી તેના રંગમાં ફેરફાર થાયછે અને તે ચાઠાંની કોરનો ચડેલો ભાગ ખવાઈ બરાબર ચામડીની સપાટીની સાથે તે ચાઠું મળી જતું હોય તેમ લાગેછે. ખસ, ખરજ વિગેરે દરદોમાં પણ તે બીજી દવા સાથે વપરાયછે. મનઃશીલાદિ લેપ ખસસ કરીને આ બન્ને દરદો ઉપર ઉપયોગી છે. જે જે ત્વક્દોષની અંદર પડે નથી હોતું ત્યાં ત્યાં આ લેપ કોરા પાણીમાં વાટી ઓપડવો અને પડવાળા ત્વક્દોષમાં હઝશાં ધી વિગેરે પદાર્થ સાથે મળવવો. વિશેષમાં ત્વક્દોષની અંદર રહેતાં ખારીક કીટનો તે નાશ કરેછે. દદુ, ચિત્રી, કરોળીઆ વિગેરે ત્વક્દોષ એક જાતના જંતુને લીધે થાયછે અને તેથી મનઃશીલ ઉપયોગી થઈ પડેછે. જેમ મનઃશીલ ત્વક્દોષનાં ચાઠાંને દુર કરેછે તેમ આંખની અંદરનાં તેવાં ચાઠાંઓમાં પણ તે ઉપયોગી છે. જે હેતુથી તે કુષ્ઠ ઉપર બપરાયછે તેજ હેતુથી તે ચેત પુષ્પ ઉપર પણ લગાડવામાં આવેછે. (ચંદ્રોદ્યાવર્તિ જ્યુઓ.)

માત્રા:—ચંદ્રચર રસ એક રતી, આસ કુઠાર બે રતી,

મોતી.

વર્ણન:—મોતી ઘણી જૂદી જૂદી જાતનાં થાયછે. સાધારણ મોતી જે આપણે વાપરીએ છીએ તે દરિયાની અંદર શરદ ત્રસ્તુમાં તરતી છીપોમાં વરસાદનાં બીંડુ જામી જવાથી થાયછે. ઔષધમાં વગર વીંધેલાં એમને એમ મોતી વાપરવામાં કોઈ જાતની હરકત નથી. ફટલાક ચૈદો મોતીને અભાવે છીપો તથા કડા વાપરેછે. તે શિવાય હાથીના માથામાંથી તેમજ સરપની ફેણમાંથી મોતી નીકળેછે, પણ આવાં મોતી કવચિતજ મળી આવેછે; તેથી ઔષધમાં તેનો ઉપયોગ થતો નથી.

શોધન તથા મારણુ:—મોતીને જ્યંતીના રસમાં દોલાયંતથી ત્રણ કલાક સુધી ઉકાળવાં. તે શિવાય મોતીને તપાવી કુંવારના રસમાં ઠંડાં કરવાથી પણ તેની શુદ્ધિ થાયછે. શુદ્ધ થએલા મોતીને ખારીક આંડી તેને ત્રિકુળાના ક્વાથમાં ખલ કરી ગજપુટ દેવાથી તેની શુદ્ધ ભસ્મ થાયછે.

ખનાવટ:—૧ પિત્તાકરસ ૨ મુક્તાપંચામૃત ૩ મોક્તિક ભસ્મ.

૧ પિત્તાકરસ=જલકૃળ, જલવંત્રી, જટામાંસી, કુષ્ઠ, તાલીસપત્ર, શુદ્ધ વજનાગ, શુદ્ધમનઃ શીલ તથા શુદ્ધ સુવર્ણ માક્ષીક, લોહ ભસ્મ, અશ્વખ ભસ્મ એ બધી ચોળે સમભાગે લેવી અને તે બધાંની બરાબર શુદ્ધ મોતીની ભસ્મ લઈ પાણીથી ખુબ ઘુંટી બંધે રતીની ઘેળી કરવી.

૨ મુકતા પંચા મૃતરસ=મોતી એક ભાગ, પ્રવાળ ચાર ભાગ, યંગ ખે ભાગ, શંખ એક ભાગ, છીપ એક ભાગ, તથા કરીઆતું એક ભાગ લઈ તેને વિદારી કંદના રસની, કુંવારના રસની, શતાવરીના રસની અંદર ખે પ્રહર ખલ કરવું અને તેને મૃદુ અગ્નિના પાંચ પુટ દેવા.

૩ મૌક્રિક ભસ્મ:—આની બનાવટ ઉપર અપાર્છ ગર્હ છે.

ગુણ:—પૌષ્ટિક, ધાતુ પૌષ્ટિક, પિત્તશામક, ચક્ષુષ્ય.

ઉપયોગ:—મોતીકમ કૌવતીને માટે પ્રવાળાની પેઠે બહુ વપરાય છે. સુવર્ણ માત્રીની વસંત નામની બનાવટમાં સાચાં મોતી આવે છે અને તે જીર્ણ જ્વરમાં સારો ફાયદા કરે છે. પિત્તાંક રસથી પિત્ત કમી થાય છે. મોતી શીતવીર્ય છે અને તેથી જ્યાં પિત્તનો પ્રકોપ જણાય ત્યાં તે અપાય છે યકૃતના જીર્ણ વ્યાધિને લીધે તેમજ જ્યારે પિત્તનું બંધારણ અવ્યવસ્થિત થઈ જાય છે ત્યારે દરદીને વખતો વખત ઉજ્જવૃદ્ધ જ્વર આવે છે તેવા દરદીને મોતી ઘણું ફાયદાકારક છે. પિત્તાંક રસની અંદર અભ્રમ, લોહ અને માક્ષીક રહેલાં છે તે બધાં શીત વીર્ય હોવાથી સેજસાજ તપી આવતા તાવની અંદર આ બનાવટ ફાયદા કરે છે. આ પિત્તાંકરસને કેટલાક વૈદ્યો પિત્તભંજી રસ પણ કહે છે અને તેથી તપેલું લોહી ઠંડું થાય છે અને આંખની અંદરની હમેશ રહેતી પીળાશ હો છે. અજીર્ણ, કમળો, હમલીક, તથા બીજા કેટલાક યકૃતના વ્યાધિ તેથી નાશ પામે છે. યકૃતના જીર્ણ વ્યાધિમાં તેમજ રક્તપિત્ત, અર્થ અને બડખામાં લોહી પડતું હોય છે ત્યારે મોતી આપવાને માટે મજબૂત ભલામણ કરવામાં આવે છે. મોતી ખાવાથી મગજની અંદરની ગરમી શાંત થાય છે. શુક્ર દાષ તથા ધાતુ પુષ્ટિને માટે તે બહુ વપરાય છે.

મોતી આંખના દરદ ઉપર અત્યંત ઉપયોગી છે. જે જૂદી જૂદી જાતના સુરમાઓની અંદર મોતી પડે છે તે આંખે આંજવાથી ઠંડક થાય છે અને આંખ ઉપરની ચડી ગયેલી ગરમી દૂર થાય છે. જ્યારે ગરમાઈથી કર્ણને આંખે ઝાંખ આવે છે અને જોવામાં ફેર પડે છે ત્યારે શુદ્ધ મોતીનો સુરમો આંજવાથી વધારે સાફ દેખાય છે. પિત્ત પ્રકૃતિ હોવાને લીધે કેટલાક દરદીની આંખો હમેશાં બળતી રહે છે તેને મોતીનો સુરમો આંજવાથી ઠંડક થાય છે. શુદ્ધ મોતીનો સુરમો હમેશાં આંજવાને કેટલાક માણસોને ટેવ હોય છે.

માત્રા:—પિતાંક રસ બે રતીભાર, મુકતા પચામૃતરસ એક વાત.
મોક્ષિકભરમ એક વાત.

મોરથુથું.

વર્ણન:—મોરથુથું એ ત્રાંખાનો ક્ષારછે. તેના આસમાની રંગના કટકા આવેછે. તે બજારમાં ઘણો સાધારણ હોવાથી તેની વધારે હકિકત બખવાની જરૂર નથી.

શોધન:—ઔષધની અંદર વાપરવાને માટે મોરથુથુંને શુદ્ધ કરવાની જરૂર છે. મોરથુથુંને ધી અંને મધની અંદર કાઢતો કુલડીની અંદર તાપ દેવો. પછી તેને ત્રણ દિવસ સુધી કાંજમાં મર્દન કરી તડકે સુકવી નાખવો.

ખનાવટ:—૧ કુલાવેલો મોરથુથું, ૨ ગ્રહણીકપાટરસ, ૩ ગર્ભ વિલાસરસ ૧ કુલાવેલો મોરથુથું=મોરથુથુંને લોદાના વાટકામાં મુકી નીચે ખુખ તાપ કરવો જેમ જેમ મોરથુથુંને તાપ લાગતો જાય છે તેમ તેમ મોરથુથુંનો રંગ બદલાઈ ભુંખરો થઈ જાય છે. કુલાવેલ મોરથુથું વજનમાં ઓછો થાય છે.

૨ ગ્રહણીક પાટરસ=શુદ્ધ મોરથુથું, શુદ્ધ હરતાળ, શુદ્ધ પારદ, લોહ ભસ્મ, સુવર્ણ માલ્લિક ભસ્મ, શુદ્ધટંકણ, અને શુદ્ધ ગંધક એ દરેક અંકક ભાગ અને શંખ ભસ્મ ત્રણ ભાગ એ બધાંને લીંબુના રસમાં ખત્ર કરી તે દવાના લોદાને જરા શેકવો.

૩ ગર્ભ વિલાસ રસ=શુદ્ધ પારદ, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ મોરથુથું દરેક સમભાગે લઈ ત્રણ દિવસ સુધી લીંબુના રસમાં ખત્ર કરી તેમાં અંકક ભાગ નીચે લખેલું ચૂર્ણ નાખવું. જીરું, કાળીજીરી, લીંડીપીપર, મરી અને સુંઠ અને તે બધાંને બરાબર મીલાવી તેની વાલવાલની ગોળી કરવી.

ગુણ:—પૌષ્ટિક, સ્તંભન, વાંતિકર અને રોપણ.

મોઃથુથું વાપરતી વખતે રાખવી જોઈતી સાવચેતી:—વાપરતી વખતે મોરથુથુંને હદ ઉપરાંત લેવાય તો તેથી ઉલટી થાય છે. ત્રાંખું જે આપણે ભસ્મ કરી વાપરીએ છીએ તેમાં ત્રાંખા સાથે ગંધકનો સંયોગ થવાથી કેટલોક ભાગ મોરથુથું થઈ જાયછે જે લેવાથી ઘણી વખત ઉલટી થાયછે. જે વધારે મોરથુથું લેવાય તો જીભનો કાકડો ચટપટે છે, ગળામાં ચરાડો પડે છે, અને જરૂર તથા શ્વાસ નળીકાના શ્લેષ પીડનો ક્ષોભ થાય છે. જે મોરથુથું વધારે લેવાય તો તેને અટકાવવાને માટે ધી

પાવું, અગર ઇડાનો રસ આપવો. આથી મર્મસ્થાનના શ્લેષ્મ પોંડનો ક્ષોભ થતો નથી ને તેમાં હીદ્ર પડતાં અટકે છે.

ઉપયોગ:—મોરધુધુ, ઉલટી કરાવવા માટે ધણી ઉપયોગી છે. કેટલીક વખતે કાંઈ ઝેર અપાઈ ગયું હોય એવો શક થાય છે ત્યારે મોરધુધુ આપવાથી એકદમ ઉલટી થાય છે. વળી ઉલટી કરાવનારી ખીજ દવાઓથી જેમ દરદી નિસ્તેજ થઈ જાય છે તેમ મોરધુધુથી થતો નથી, કારણકે તે ઉષ્ણ વીર્ય છે. વિષથી જોકે દરદી બે થુદ્ધ થઈ ગયો હોય તો પણ મોરધુધુ અસર કરે છે, ને તેટલામાટે તે ઉના પાણી સાથે અપાય છે.

જીર્ણ અતિસાર, રક્તાતિસાર અને સંગ્રહણીની અંદર મોરધુધુ ધણી ઉપયોગી છે. ગ્રહણીકપાટ રસ અતિસાર ઉપર ધણી પ્રયશ્ન છે ને ક્ષયના સજ્જ આડાને પણ રોકે છે. એક રતી મોરધુધુ, એક રતી અફીણ, એક રતી ગજો સત્ત્વ, અને એક વાલ જળવંત્રીને સાથે મેળવી તુળશીના રસમાં ચાર ગોળી કરી એક ગોળી સવાર સાંજ આપવાથી સંગ્રહણી અને ક્ષયના આડામાં ધણી સારો ફાયદો થાય છે. તેમજ તે અરધી ગોળી સવારે તથા અરધી ગોળી સાંજે આપવાથી બાળકોનાં જીર્ણ અતિસાર જેમાં ધણીક ગ્રાહી અને શ્તંભન દવાનો ઉપયોગ નિષ્ફળ ગયો હોય છે તેમાં ધણી ફાયદો થાય છે. અતિસારની સાથે થતી પેટચુંક પણ તેને બીધે ખેસે છે તથા કેટલાક ગુલ્મ પણ દવાય છે. રક્તપિત્તમાં પણ પડતા લોહીના પ્રવાહને તે અટકાવે છે. બાદ એકદરદોમાં તેની બશિત અપાય છે. પ્રદર, જીર્ણપ્રમેહ, નાકમાંથી લોહીનું પડવું વિગેરે દરદોમાં તેની પીચકારી ફાયદા કરે છે.

ગર્ભીણી સ્ત્રીના તેમજ સુવાવડી સ્ત્રીના ઉદર બાધિમાં મોરધુધુ ધણી ઉપયોગી છે. ગર્ભીણી સ્ત્રીના પેટ શળમાં તથા અજીર્ણમાં તે વપરાય છે. ગર્ભવિલાસ રસ ઉર્ફે સૂતીકા વિનોદરસ એ બાબતમાં બહુ વપરાય છે. ગમે તે કારણથી સૂતીકાની ઉદર બાધિ થઈ હોય, પેટ મોટું રહી ગયું હોય, અગર ગર્ભાશય ગાફલાઈને બીધે યોગ્ય સંકોચને પામ્યું નહોય તો આ સૂતીકા વિનોદરસ લેવો યોગ્ય છે.

વાત્ર બાધિમાં મોરધુધુ ધણી સરસ છે. તે મગજને પ્રુષ્ટિ આપનાર છે. અપસ્માર, હિસ્ટીરીયા, અને મગજની નબળાઈ ઉપર તે બહુ વપરાય છે. ૨ રતીબાર માત્રાથી જે તે લાંબા વખતસુધી લેવામાં આવે તો

અન્યૂક તેથી ફાયદો દેખાવા સંભવ છે. જસત ભસ્મ એ ભાગ, થુદ્ધ મોરયુથુ એક ભાગ, રોપ્ય ભસ્મ એક ભાગ, ગજો સત્ત્વ એ ભાગ એ પ્રમાણે મળવી તેને વેખંડના રસમાં ત્રણ દિવસ સુધી ખસી અરધા વાલની ગોળી કરી દિવસમાં એ વખત લેવાથી અપશ્માર આવવાની મુદતમાં ફેર પડે છે; અને જો દરદની શરૂઆતમાંજ આક્રમ જારી રાખવામાં આવેતો આ દરદ વખતે અટકે છે ઉત્તમાદ રોગની અંદર પણ મોર-યુથુ આપવું યોગ્ય છે. મોરયુથુ લેવાથી ક્ષુધા બહુ લાગે છે, અને મગજના ઉપર તેની પૈષ્ટિક અસર થવાથી મતિશ્રમ દબાય છે.

બહાર લગાડવામાં મોરયુથુ ઘણો ઉપયોગી છે; અને અક્ષી રોગમાં મોરયુથુ અતિ ઉત્તમ ઉપાય છે. અભિખંદની અંદર તીક્ષ્ણ ચિન્હ શાંત થવા પછી મોરયુથુનું ટીપું નખાય છે. તેથી સ્નાયુ બંધ થાય છે, તથા રતાશ કપાય છે. જ્યારે આંખમાં ખીલ પડે છે ત્યારે જરૂર પ્રમાણે દરરોજ આગર એક એ દિવસને આંતરે ખીલ ઉપર મોરયુથુનો કટકો ફેરવાથી ખીલ જલકા પડે છે તેમજ કૃષ્ણ મંડળના રક્તજન્ય પુષ્પની અંદર અને કેટલીક વખતે સાદાં શ્વેત પુષ્પની અંદર મોરયુથુનાં ટીપાં નખાય છે. ઘણું કરીને આ દરદોનું મૂળ કારણ ખીલ હોય છે જે મોરયુથુથી મટે છે અને તેથી પુષ્પ વિગેરે તેનાં ઉપદ્રવો પણ શાંત થાય છે. રતન જ્વેતની સળીઓ જે જ્યુદા જ્યુદા રંગની આવે છે અને આંખમાં અંજલય છે તેમાં પણ મોર-યુથુ છે. એક ભાગ મોરયુથુ, એક ભાગ ફટકડી, અને એક ભાગ સુરોખાર એ ત્રણે સ્નાયુ ભેગી કરી તાપ આપયો એટલે તેનો રસ થશે; તેની અંદર તે ત્રણેનાં વજનથી પચાસમા ભાગનું કપૂર નાખવું અને તેની સળીઓ કરવી. આ સળીઓને રતન જ્વેતની સળીઓ કહે છે. તે પાંપણ ઉથલાવી દિવસમાં આશરે એ ત્રણ વખત ફેરવવાથી ખીલ ધસાઈ જાય છે. અસત્યુ એટલે આંખમાંથી ગત્તે તે કારણથી પાણી બહુ ઝરે છે તેનું મુખ્ય કારણ ઘણું કરીને ખીલ હોય છે; માટે તે દરદમાં પણ મોરયુથુનો કટકો ફેરવાય છે અને તેનાં ટીપાં આંખમાં પડે છે. બાળકોની આંખો ઉઠે છે તેમજ પ્રમેહનો ચેપ અડવાથી જે અક્ષી પાક થાય છે, તેમાં મોર-યુથુનો કટકો ફેરવવો યોગ્ય છે. આ શિવાય બીજી કેટલીક વર્તિની અંદર મોરયુથુ આવે છે જે પુષ્પ ઉપર સારો ફાયદો કરે છે. આંખના ખુણામાંથી કૃષ્ણ ભાગ તરફ થતી માંસ વૃદ્ધિ ઉર્ફે વેલમાં પણ મોરયુથુનાં ટીપાં પડે

છે. એક રતીભાર મોરચુથુને બે તોલા પાણીમાં નાંખી તેનાં ટીપાં બતાવવાં. નાનાં બાળકોને એ પચડવાથી જ્યારે આંખો ઉઠી આવેછે તેમજ શીળી, ઓરી, વિગેરે આખાની અંદર જ્યારે આંખ ઉઠેછે ત્યારે વરમનાં સજ્જ મિત્ર શાંત થયા પછી મોરચુથુનાં ટીપાં નંખાયછે.

આ શિવાય મોરચુથુ ત્વક્દોષની અંદર ઘણું વપરાય છે. તેનો ગુણ સ્તંભન હોવાને લીધે ખસ, ખરજવું, દાદર વિગેરેમાં જ્યારે કોઈ પણ ભાગ કચકચતો હાયછે ત્યારે યોગ્ય પદાર્થ સાથે મોરચુથુની યોજના કરવામાં આવેછે. ખસને માટે જે ગંધકાદિ લેપછે તેમાં પણ મોરચુથુનો મુખ્ય ભાગછે તેમજ ખસ ઉપર જે જૂદા જૂદા મલમો બતાવવામાં આવેછે, તેમાં ઘણું કરીને પારો, ધંતુરો અને મોરચુથુ નંખાયછે. સાધારણ રીતે મોરચુથુને પાણીમાં નાંખી તે પાણી કચકચતા ભાગ ઉપર રેડવાથી રસી સુક મારી જાયછે અને રક્ત જલદીથી આવેછે. માથાની ઊંદરી ઉપર તેમજ માથાના ગુમડા ઉપર પણ મોરચુથુવાળો મલમ સાફ કામ કરેછે. જ્યારે શરીરના કોઈ પણ ભાગ ઉપર મોઝાં ધારાં પડેછે તેમજ ફટનાંક વૃણો રક્ત ઉપર આવતાંજ નથી અને જારી રહેછે અને ઘણુંજ દુષ્ટ રૂપ ધારણ કરેછે ત્યારે મોરચુથુનો કકડો અડાડવાથી અગર તેના પાણીવડે પ્રક્ષાલન કરવાથી વૃણની દુષ્ટતા દૂર થાયછે. જ્યારે કારીખાર (અરેન્જી-નાઈટ્રસ) લગાડવાથી બળતરા ઘણી થાયછે ત્યારે મોરચુથુનો કકડો લગાડવો યોગ્ય છે; તેથી બળતરા થોડી થાયછે. ઉપદંથના ધારાંમાં મોરચુથુને ફૂલાવી તેને સમભાગ ગોપીચંદન સાથે મેળવી તેનો ઉમેરો દબાયછે. જો આ ઉમેરો દાખવાથી કદાપિ તે ધારામાં બળતરા થાય તો તેમાં ગોપીચંદનનો ભાગ વધારવો. ફટલીક વખત આ ઉમેરામાં ગોપીચંદનને બદલે ગેર પડેછે. તેથી બળતરા બીલકુલ થતી નથી ને ઠંડક થાયછે. વિસ્ફોટકની અંદર જ્યારે આખા શરીર ઉપર ધારાં પડી આવેછે, દાઢી વિગેરેનો બધો ભાગ સડી જાયછે, અને તે ઉપર બધું કચકચે છે, ત્યારે મોરચુથુના પાણીથી તે ભાગ સાવા જોઈએ. દરેક કચકચતા ભાગ ઉપર મોરચુથુના પાણીથી સાફ કરવું કહેલછે. બાદ મોરચુથુના પાણીને તેલ સાથે મેળવી શરીર ઉપર ઓપડવાથી ચિત્રી ઘણીજ જલદીથી મટેછે.

મુખપાકની અંદર મોરચુથુના પાણીના કોગળા કરવા ઘણાજ ફાયદાકારક છે. જીભ, અવાળ, તથા તાળવા ઉપર જ્યારે ધારાં પડેછે

અને પર નીકળ્યા કરેછે ત્યારે મોરથુથુના પાણીના કોગળા કરવા ધણાજ મોગ્યછે, મોરથુથુની સાથે ખીજા કટલાક સ્તંભન તથા ક્ષારહર પદાર્થો મેળવી તેનો ઉભરો ધારાંપર છાંટવાથી રૂઝ તરત આવેછે. તે જૂદી જૂદી જાતનાં દાંતના મંજન વપરાયછે. મંજનને માટે સાધારણ રીતે ફૂલાવેલ મોરથુથુ પસંદ કરવામાં આવેછે.

દંતમંજન.

ફૂલાવેલ મોરથુથુ એક બાગ.

ફૂલાવેલ ટંકણુ બે બાગ.

ફૂલાવેલ ફટકડી ત્રણ બાગ.

ચાક આઠ બાગ.

આ પ્રમાણે મંજન કરી દાંતે લગાડવાથી ધણો સારો ફાયદો થાય છે, તેથી દાંત સજડ અને છે, મોઢાની છારી દૂર થાય છે, અને અવાળુ પોચાં પડી તેમાંથી લોહી નીકળતું હોય તો તે પણ બંધ થાય છે. કટલાક લોકો આ મંજનની સાથે કાથો અને કાંટાળુ માયું ભિખવેછે. ગળાની અંદર પડેલાં ધારાંમાં મોરથુથુના પાણીના કોગળા કરવા અપાય છે. બાળકોને જ્યારે અજીર્ણ થાયછે ત્યારે અને તેને જ્યારે ધાવણ માફક નથી આવતું ત્યારે ફટલીક વખત મોઢાની અંદર થુલીઆં ઉપડી આવેછે. કુમળા બાળકને માટે જેમ અને તેમ થાંત ઉપાય કરવા જોઈએ, અને તે પ્રમાણે કાથો મધની અંદર મેળવી લગાડાય છે; અને કદાપિ થુલાં બહુ જોરમાં હોય અને ફાયદો ન થાયતો પછી મોરથુથુ લગાડવાથી ફાયદો થાય છે. બાદ મોરથુથુના પાણીની પીચકારી ખીજા સ્તંભન પદાર્થોની પેઠે પ્રમેહ અને પ્રદર ઉપર વપરાય છે. ગુદબંધ ઉપર પણ તેનું પાણી છંટાય છે. બગંદર અને અર્ધુદના ધારાંમાં મોરથુથુના કટકા લગાડવા કહેલ છે.

માત્રા:—પૌષ્ટિક અને સ્તંભન તરીકે પાથી અરધી રતી. ઉલટી માટે એક વાલ. આંખની અંદર નાખવા માટે એક રતી મોરથુથુ અને બે તોલા પાણી. ખીજાં ધારાં ઉપર એક વાલ એક તોલો પાણી.

રસકપૂર.

રસકપૂર એ પારાનો ક્ષાર છે. આપણો બજારનો રસકપૂર સાધારણ રીતે ધણાજ અશુદ્ધ આવે છે અને તેથી તે વાપરતાં ધણીજ સંભાળ રાખવી પડેછે. રસકપૂર એ મહા ઝેરી પદાર્થ છે, અને કટલાક હકીમો

હાથથી તેનો ગેરઉપયોગ થવાને લીધે ધણાક મૃત્યુ નીપજે છે. રસકપૂર મુંબઈની અંદર બનાવવામાં આવે છે. તેના સફેદ અને જરા પીળી બાં-
ધવાળા ધણા વજનદાર કડકા આવે છે. તેનો સ્વાદ ધણો તમતમીઓ
અને સખ ચરેડી પડે તેવો છે. રસકપૂરની બનાવટ વિષે એથી ત્રણ જૂદા
જૂદા મત નિર્ઘટવાળાએ આપ્યા છે, પણ સાધારણ રીતે દર્શીવેદો રસ-
કપૂર હાથે બનાવતા નથી પણ બજારનો વાપરે છે.

બનાવટ:—૧ કેશરાદિ ગુટીકા.

૧ કેશરાદિ ગુટીકા=કેશર, રસકપૂર, સાકર, સુખડ, લવિંગ, જાવંત્રી
સમભાગે લઈ મગ જેવડી ગોળી કરવી.

ગુણુ:—શોષક, ઉપદંથ વિધ્વંસક.

રસકપૂરની ઝેરી અસર:—મુંબઈ હલાકાની અંદર જે ઝેરી પદાર્થો
વેચવાનો સાધારણ રીતે પ્રતિબંધ છે તે ઝેરી પદાર્થોના લીસ્ટમાં રસ-
કપૂર દાખલ કરવામાં આવ્યો છે. રસકપૂરની ઝેરી અસર એ રીતે થાય છે.
એક તીક્ષ્ણ અસર અને બીજી જીર્ણ અસર. તીક્ષ્ણ અસરની અંદર
રસકપૂરનો ધણો મોટો ભાગ લેવાય છે, અને આત્મહત્યા કરવાવાળાઓ
તેનું સેવન વધારે કરીને કરે છે, ખુન કરવાના હેતુથી રસકપૂરનો ઉપયોગ
થઈ શકવો ધણો મુશ્કેલ છે, કારણકે તે મોઢામાં લેવાથી ધણું ઉગ્ર, દાહ-
કારક અને ગળામાં ચરેડી પડે તેવું છે, અને તેથી લેનાર માણસને ખબર
પડ્યા વિના રહે નહીં.

રસકપૂરના ઝેરી ચિન્હો:—જ્યારે રસકપૂરની બહુ મોટી માત્રા લે-
વામાં આવી હોય, ત્યારે લેનાર માણસને તેનો ઉગ્રસ્વાદ, તથા ગળાની
અંદર દાહ જણાય છે, અને ગળે મુંઝ આવતી હોય તેમ તેને લાગે છે.
તે ઠંડા પેટસુધી બળતરા થયા કરે છે. થોડી મિનિટમાં પેટની અંદર સખ
ડુખાયો થાય છે, અને પેટ ઉપર હાથ મૂકી શકાતો નથી. દરદીને મોળ
આવે છે, તરતજ ઉલટી થાય છે, અને ઉલટીની અંદર લોહી પડે છે.
તેમજ સખ ઝાડો થઈ આવે છે, અને તેમાં પણ લોહી પડે છે. નાડી જ-
લદ અને અનિયમિત થાય છે, દરદી મુંઝાય છે, તેનો શ્વાસ ધુંઝાય છે, હોઠ
કાળા પડી જાય છે, અને આંખો હંડી ઉતરી ગએલ જણાય છે. શરીરે
પરસેવો વળે છે, ડીલ ઠંડુ થતું જાય છે, હાથપગમાંથી ધૂળ છુટે છે, કેટલીક
વખતે પગમાં ગોઠડી ચડે છે, પેશાબ બંધ થાય છે, મોઢું ફીકું પડી જાય છે,

અને દરદી એવાન યર્ષ થોડા વખતમાં ગુજરી જાય છે. એક વાત રસક-
પૂર મોટા માણસને મૃત્યુ કરવા માટે બસ છે.

રસકપૂરના જીર્ણ ઝેરી ચિન્હ:—જ્યારે ઉપદંશને માટે અને ફીર-
ગને માટે ઉંટ વૈદ્યો રસકપૂર વાપરે છે, અને તેઓ માત્રાની ભૂત્ર કરે છે,
અગર તે વાપરતી વખત દરદીની યોગ્ય સંભાળ નથી રાખતા ત્યારેજ
રસકપૂરનાં જીર્ણ ઝેરી ચિન્હ માલમ પડે છે, અને આપણામાં સાધારણ
રીતે લોકો તેને રસકપૂર કુટી નીકળ્યો કહે છે. જ્યારે રસકપૂર દરદીને
ખવડાવવો ત્યારે એ વખત દરદીની યોગ્ય સંભાળ લેવી જોઈએ, અને
રસકપૂરની અસર શરીર ઉપર થઈ છે એમ માલમ પડે કે તરતજ તેનો
ઉપયોગ બંધ કરવો જોઈએ. જ્યારે રસકપૂર આવી રીતે ખવડાવવામાં
આવે છે ત્યારે તેનું ચિન્હ પેટેલ વહેલું એ દેખાય છે કે મોઢાની અંદર
થુંક ધણું વધે છે. એ ચાર કે આઠ દિવસ રસકપૂર આપ્યા પછી આ
ચિન્હ દેખાઈ રહે છે. અવાળુ મૂત્રી આવે છે, ને તે પોચાં પડી તેમાંથી
લોહી નીકળે છે, તથા શ્વાસ ગંધાય છે. જો આટલેથીજ ચેતી તેનો યોગ્ય
ઉપાય કરવામાં ન આવે અને રસકપૂર વધારે અપાય તો ગળાની ગાંઠો
સૂજ આવે છે, જીભ સૂજને જડી થઈ જાય છે, મોઢું આવી જાય છે,
આંખો એહરો સૂજેલો જણાય છે, અને દાંત બધા સડીને પડી જાય છે.
કેટલીક વખત તેની અસરથી બીજા ભાગના હાડકાંમાં પણ સજો પેસે છે.
ધણું કરીને આવી સ્થિતિમાં દરદી થોડા દિવસ રહી ગુજરી જાય છે, અને
જો કદાપિ તે જીવે છે, તો તેના અસર કેટલાંક વર્ષ સુધી અગર જીંદગી
પર્યંત તેને ભોગવવી પડે છે. કેટલાકને જીંદગી પર્યંત દાંત જસલ રહે છે,
બરાબર ચવાતું નથી, તેમજ મરચાં કે ગરમ ચીજ ખવાતી નથી. કેટ-
લાકને છાતીમાં દાહ અને બીંસ થાય છે, અને બડખામાં લોહી પડે છે.
કેટલાક ઉદર રોગના ભોગ થઈ પડે છે અને જરા ગરમ ચીજ ખાવાથી
તેમને લોહીખંડ ઝાડો થઈ આવે છે. એકને પેશાબમાં દાહ થાય છે, તો
બીજાનાં હાડકાં વળી જાય છે, અને ત્રીજાને વખતો વખત પેટ પીડ
ઉપડે છે.

ઉપાય:—જ્યારે તીક્ષ્ણ રસકપૂરનાં ઝેરી ચિન્હો માલમ પડે છે,
ત્યારે દરદીને ચીકાશદાર ચીજો આપવી. તકમરીઆનો લુઆખ લેવાથી
અગર તેને પાણીમાં નાંખી સાકર સાથે પીવાથી તેમજ ઈસિયગોલને

પાણીમાં નાંખી પલાળીને તે પીવાથી સારો ફાયદો થાય છે. ઇંડાનો સફેદ પ્રવાહી પદાર્થ રસકપૂરની તીક્ષ્ણ ઝેરી અસરને દૂર કરવાનો અતિ ઉત્તમ ઉપાય છે. એક ઇંડાનો સફેદ ભાગ અરધા વાલ રસકપૂરની ઝેરી અસરનું શમન કરે છે. તેમજ દૂધ વગેરે આપવાથી પણ સારો ફાયદો થાય છે. જીર્ણ ઝેરી અસર દૂર કરવા માટે એકદમ રસકપૂરનો ઉપયોગ બંધ કરવો જોઈએ. મોઢું અને મોઢાની અંદરના તમામ ભાગો ગરમ પાણીથી એકદમ સાફ કરવા. મીઠું અને ગરમ ચીજનો ઉપયોગ તદ્દન બંધ રાખવો, અને યોગ્ય ઉપાયવડે વરમના સજ્જ ચિન્હ શાંત થયા પછી મોરચુ અને ફટકડીના પાણીના કોગળા કરવા. સજ્જ પાકના ચિન્હ શાંત થવા માટે વરમ શાંત થવાની યોગ્ય ચિકિત્સા કરવી. ઝાઝાઉપર ઉના પાણીનો શેક કરવો. ઉના પાણીના કોગળા કરવા, ને સાવ સડી ગયેલ દાંત કાઢી નાંખવા. પરનો ભાગ સાફ કરવો, તેમજ અંદર ખાવાને માટે અહી ફેતની સાથે બીજી શીતળ અને પેટનો દાહ શમન થાય એવો દવા આપવી જોઈએ.

ઉપયોગ:—જે જે દરદો ઉપર પારો ઉપયોગી થઈ પડે છે, તે તે દરદો ઉપર રસકપૂર વાપરવો યોગ્ય છે. ઉપદંથની દરેક બાધિમાં રસકપૂર અપાય છે. ઉપદંથ એટલે ગરમી અગર ચાંદી જે કુટ્ટી નીકળે છે, તેમાં રસકપૂર એક અકસીર ધલાજ છે. શરીરમાં થએલાં ચાંદા રસકપૂરના સેવનથી રુદાય છે. હાડકાની અંદરનું કુખવું તથા સાંધાની પીડા તેમજ કેટલાંક કુષ્ઠ વૃણુ જે ધણો લાંબો વખત સુધી ચાલે છે અને રુદાતા નથી તથા જૂદા જૂદા ભાગમાં સળો કરી ઠેઠ હાડકાં સુધી ઉતરી જાય છે, તેવાં દરદોમાં કેથરાદિ ગોળા આપવી યોગ્ય છે. ઉપદંથને લીધે ખરી પડતા વાળ અને ચામડીની ઉપર કૂટ્ટીનીકળતા કોડલા અને ગ્રંથીની અંદર રસકપૂર ખાવા અપાય છે. તે શિવાય દાઢી ઉપરનો સળો, કેટલીક જાતના મૂખપાક, તાળવાનું સડવું, નાકનું ખેશી જવું, જૂદી જૂદી ગાંઠોનું ઉપડવું, વૃષણનું સોજા આવવું, તેમજ પૂંઠના મસા વિગેરે દરેક ઉપદંથજન્ય બાધિમાં કેથરાદિ અગર રસકપૂર અપાય છે. એક ભાગ રસકપૂર અને એક ભાગ નવસારને નવસેસાઠ ભાગ પાણીમાં મેળવી, તે પાણીમાંથી જરૂર પ્રમાણે દિવસમાં એક, બે, અગર ત્રણ વખત બે આનીથી પાવલાભાર પાણીની માત્રા બે ચાર માસ સુધી લેવાથી, શરીરે કૂટ્ટી નીકળતી ગરમી

દવાય છે. ઉપદંશને માટે જ્યારે રસકપૂર વાપરવાનો હોય ત્યારે તે ધણી લાંબી મુદત સુધી વાપરવો જોઈએ, અને તે વાપરતી વખતે વચમાં થોડા ધણા દિવસ સુધી તેનો ઉપયોગ બંધ પણ કરવો જોઈએ. આંખ, કાન, નાક તથા દાંત ઉપર ગરમીથી થયેલી વિકૃતિને તે દૂર કરે છે. ઉપદંશની અંદર જેમ રસકપૂર ખવાય છે, તેમજ ઉપદંશથી પડેલાં ધારામાં તેના પાણીનું પ્રક્ષાલન ધણું ઉત્તમ છે. ગંભીર ગુમડાની અંદર પણ રસકપૂરનો ઉપયોગ કરવો કહેલો છે. હવાની અંદર ખારીક ઝેરી જંતુઓ જે ફરે છે, અને જે કાપકૃપ કરેલા ભાગ ઉપર અડવાથી અમુક જાતનો ઝેરી સળો ઉત્પન્ન કરે છે, તે જંતુઓનો રસકપૂર નાશ કરે છે. હાથ, પગ વિગેરે કેટલાક અવયવોને કાપ્યા પછી જ્યારે રૂઝ નથી આવતી અને સળો થયા કરે છે ત્યારે ઝેરી જંતુઓનો અગર ઉપદંશનો શક પડે છે. એક ભાગ રસકપૂરને સો ભાગ પાણી સાથે મેળવી તે પાણી વડે જખમ ધોવાથી રૂઝ ધણી જલદીથી વળી આવે છે. જ્યારે શરીરના સાંધા બધા ઝટાઈ જાય છે ત્યારે કેશરાદિ ગોળી આપવાથી સાંધા છુટે છે. ફીરંગ બાધિ જે ઉપદંશનો ભેદ છે અને જે ઉપદંશનું એક સજ્જત છે, તેની અંદર રસકપૂર ધણો પ્રશસ્ત છે. રસકપૂરથી જૂનો એક દમ નાશ થાય છે. કેટલાક ત્વક્કોષની અંદર તે ફાયદો કરે છે. તેમજ તેનાં ટીપાં કેટલીક વખત અધિમન્ય રોગની અંદર આંખમાં પણ નાખવામાં આવે છે.

માત્રા:—રસકપૂરની $\frac{1}{4}$ થી $\frac{1}{2}$ ઘર્ષીબાર, કેશરાદિની એકથી ચાર ગોળી.

પૃથ્વ:—તેલ, મરચું, મીઠું વગેરે ખાવું નહીં. જ્યાંસુધી કેશરાદિકે રસકપૂરની કોઈપણ બનાવટ ચાલતી હોય, ત્યાંસુધી દાંતે હમેશાં મંજન ધસવું, અને મોઢું સાફ રાખવું.

રૂપું.

રૂપું:—રૂપું પણ સોનાની માફક દવામાં વપરાય છે. દવા તરીકે તેની ભરૂમ ઉપયોગી છે. સોનાની માફક તેનો પણ વરક થાય છે.

શોધન તથા મારણ:—રૂપાનાં ખારીક પતરાં કરી, અગ્નિ ઉપર તપાવી, તેને તેલમાં, કાંજીમાં, ગૌમૂત્રમાં ને કળથીના ક્વાથમાં ત્રણ ત્રણ વખત બોળવાં, તેથી તેની શુદ્ધિ થાય છે; પછી એક ભાગ હરતાળ લઈ તેને લીંબુના રસમાં ઘુંટી, તેથી ત્રણગણું રૂપું લઈ તેના માથે હરતાળનો લેપ કરી તેને મૂસની અંદર મૂકી, તેનું મોઢું બંધ કરી તેને ત્રીસ અડાયાં

છાણાનો તાપ દેવો, આ પ્રમાણે યૌદ વખત તાપ દેવાથી શુદ્ધ રૌપ્ય ભસ્મ થાયછે.

ખનાવટ:—૧ રૌપ્યભસ્મ, ૨ વાતગન્નંકુશ.

૧ રૌપ્યભસ્મ=આની ખનાવટ ઉપર અપાઈ ગઈ છે.

૨ વાતગન્નંકુશ=શુદ્ધ પારદ, અશ્વખભસ્મ, લોહભસ્મ, સૂવર્ણભસ્મ, તામ્રભસ્મ, રૌપ્યભસ્મ, શુદ્ધ હરતાળ, શુદ્ધ ગંધક, સુંક, ધાણા, ઓકણાના (ખા-પટના) મૂળીઆં, કાયફળની છાલ, કાકડાશીંગી, વછનાગ, પીપર, મરી એ બધાં અકક બાગ, હરડાં એ બાગ એ બધાંને બરાબર ઝળગી તેને નગોડ અને મુંડીના રસમાં અકક દિવસ ઘુંટી તેની બમે રતીમારતી ગોળી કરવી.

ગુણ:—પૌષ્ટિક તથા વાતહર.

ઉપયોગ:—રૂપાની ભસ્મ સોનાની માફક પૌષ્ટિક ગણાય છે, પણ તેટલી તે અસરકારક નથી. વિવિધ પ્રકારના વાત વ્યાધિ ઉપર તે બહુજ અપાય છે. નબળાઈ, અપરમાર, હીસ્તરીઆ, તેમજ મગના બીજા જીર્ણ રોગ ઉપર રૂપું પ્રશસ્ત છે તે દેવાથી આક્ષેપ આવવાની મુદત લંબાય છે, તેમજ રૌપ્ય ભસ્મ, રક્તપિત્ત અને અર્શના ઉપાયમાં આવે છે, ક્ષય, જીર્ણ ઉધરસ, પાંકુ વગેરે દરદોમાં રૌપ્ય ભસ્મ વપરાય છે. જીર્ણ પ્રમેહ, તથા પ્લીહા વ્યાધિમાં તે ઘણું સારું ઉપાય છે. રૌપ્ય ભસ્મ શીત વીર્ય છે; તેથી તે પિત્તના પ્રકોપને શાંત કરે છે. વાતગન્નંકુશ જૂદી જૂદી જાતના વાતવ્યાધિ ઉપર અપાય છે.

માત્રા:—રૌપ્યભસ્મ ૧૬ થી ૩૬ ઘઉંબાર, વાતગન્નંકુશ ૨ રતીબાર.

પથ્થ:—સોનું ખાવાના કરતાં રૂપું ખાવામાં વધારે સંભાળ રાખવાની જરૂર પડે છે. તેલ, મરચું, હીંગ, ગરમ ચીજ તથા મીઠાની સજ્જ મનાઈ કરવામાં આવે છે.

રૌપ્ય માક્ષિક.

જેમ સોના મૂખના પીળા ચકચકતા કટકા આવે છે, તેમ રૂપામખીના ઘોળા કટકા આવે છે.

શોધન તથા મારણ:—રૂપામખીને ખૂબ બીણી ખાંડી કપડે ચાળી, તેનો બારીક ભૂકો કરી તેને જૂદો રાખવો. પછી તે ભૂકાને બીણુના રસમાં ઘુંટી સજ્જ તડકામાં એક દિવસ સુધી સુકવવો. આથી તેની શુદ્ધિ થાયછે. કેટલાક વૈદ્યો તેને બીણુના રસમાં નાંખી ખૂબ ઘુંટી તડકે સૂકાવવાને

બદલે નીચે ખૂબ તાપ આપેછે, અને જ્યારે લાલ પાકે ત્યાં સુધી હલાવે છે. આ બેમાંથી ગમે તે રીતથી શુદ્ધ કરેલી રૌપ્ય માક્ષિક કામ લાગેછે; કારણ કે શુદ્ધવાથી તેનો ગુણ બરમ જેવો થઈ જાયછે. તોપણ તેની બરમ બનાવવાનો બીજો રસ્તો એવો છે કે લીંબુના રસમાં ઘુંટી તડકે સૂકવી શુદ્ધ કરેલ રૂપામજીને કળથીના કવાયની બાવના દઈ શરાવ સંપુટમાં નાંખી ગજપુટનો તાપ દેવો.

ગુણુ:—પૌષ્ટિક.

ઉપયોગ:—તેના ગુણુ સુવર્ણ માક્ષિકને મળતા છે, તોપણ તે સુવર્ણ માક્ષિક જેટલી દવામાં વપરાતી નથી. પ્રમેહ, કુષ્ઠ, પાંકુ, તથા અપરમાર વિગેરે દરદોમાં તે વપરાયછે; તે રૂપાનો એક ક્ષાર છે.

માત્રા:—શુદ્ધ રૌપ્ય માક્ષિકની, અથવા તેની બરમની એકથી બે વાલ.

લવણ.

લવણ આઠ જાતનાં થાયછે. ૧ સિંધવ અથવા સિંધાલૂણ. ૨ સમુદ્ર મીઠા અથવા સાધારણ મીઠું. ૩ બીડ લોણ અથવા બીટ્ લવણ અથવા વડાગરૂં મીઠું. ૪ સોવર્યલ એટલે સંચળ. ૫ સાંખર મીઠા જે મારવાડની અંદર એક તલાવની અંદર જામેછે તે. ૬ ઓદ્ભિદ. ૭ મુટિકા. ૮ પાંથુજ. આમાંના પહેલા પાંચને પંચલવણ અથવા લવણ પંચક કહેછે. જ્યારે કોઈ પણ જાતનું લવણ ન મળતું હોય ત્યારે તેના અભાવમાં સિંધાલૂણ લેવાનો આલછે.

૧ સિંધવ અથવા સિંધાલૂણ=એ સિંધુ નદીની તરફ થાયછે. આ સિંધુ નદીના ખારા પાણીમાં કાંઈ પણ જામેલું મીઠું છે. હાલમાં તે જયાબંધ ખાણોમાંથી નીકળી આવેછે. સિંધાલૂણ ત્રણ જાતનું થાયછે. ૧ ઘોળું ૨ રાતું અને ૩ પાસાવાળું. સાધારણ રીતે પાસાવાળું સિંધાલૂણ બધે મળી આવેછે. તેને બાગવાથી સરખાં ચપટાં કપોટાં ઉખડે છે. જે સફેદ સિંધાલૂણ મળેછે તે હવાની અંદરના પાણીના બાવને લીધે કુરંબે જામી ગયેલું સિંધાલૂણ હોય તેવું દેખાયછે. તેની અંદર પાણીનો બાગ વધારે રહેલો હોયછે.

૨ સમુદ્ર મીઠા=આપણે જે મીઠું સાધારણ રીતે વાપરીએ છીએ તે આ સમુદ્ર મીઠા છે. ફરિયાના પાણીમાંથી તડકાને લીધે જામી ગયેલું

તે મીઠું છે. અપવાસની વખતે અને જ્યારે મીઠું નથી ખવાતું ત્યારે તેને બદલે સિંધાલુણ વાપરવામાં કોઈ પણ જાતની હરકત નથી.

૩ ખીડલોણ=એ વડાગરૂં મીઠું છે. તે આમળાના પાણીની અંદર મીઠાને ઉકાળવાથી બને છે. કાલાનીમક (વડાગરૂં મીઠું) ને ખીટલવણની ખનાવટ એકજ છે. લવણની સાથે પ્રસારણીના કલ્કનો સંજોગ કરી તેને અગ્નિ આપવાથી ખીડ લોણ તૈયાર થાય છે.

૪ સંચળ=સંચળને પણ કાલાનીમક કહે છે, અને મરાઠી લોકો તેને પાદેલણ કહે છે.

૫ સાંખરમીઠ=એ અજમેરની પાસે એક સાંખર નામે તળાવ છે, તેનું જમાવેલ મીઠું છે.

૬ ઝોદ્ભિદ=એ એક જાતની ખારી ભાંવમાંથી ઉપસી આવી જામી રહેલું મીઠું છે.

૭ ગુટિકા=એ મીઠું હાલમાં મળવું મુશ્કેલ છે, પણ મીઠાને ઉકાળવાથી તેની ગાંડડીએ બંધાઈ જાય છે અને તેથી તેને ગુટિકા નામનું મીઠું કહે છે.

૮ પાંથુજ=ખારી ભાંવમાંથી આ મીઠું નીકળે છે, અને તે ધૂળ સાથે મળેલું હોય છે, તેથી તેને પાંથુજ કહે છે.

ખનાવટ:—૧ બાસ્કર લવણચૂર્ણ ૨ સોમાગિન મુખરસ.

૧ બાસ્કર લવણ ચૂર્ણ=મીઠું ખત્રીશ તોલા અને સંચળ વીસ તોલા; ખીડલવણ, સિંધાલુણ, ધાણ, પીપર, પીપરીમૂળ, કાળીજીરો, તાલીસપત્ર, નાગકેશર, તમાલપત્ર, આમ્લવેતસ એ દરેક આઠ આઠ તોલા; મરી, જીરું અને મુંદ એ ચાર ચાર તોલા; દાડમના બીજ સોળ તોલા; તજ, એલચી બન્ને તોલા. એ બધાંને ભેગાં કરી ચૂર્ણ કરવું.

૨ સોમાગિન મુખરસ=પંચલવણ સમભાગે લઈ તેને આડુના રસની પંદર દિવસ સુધી બાવના દેવી અને તેની ચણાના જેવડી ગોળી કરવી.

ગુણ:—દીપન, સારક, વાતહર, અને વાન્તિકારક.

ઉપયોગ:—આ બધા લવણના ગુણ મળતા છે, અને તેનો ઉપયોગ પણ મળતો છે; તેમજ એક બીજાના અભાવમાં એક બીજાને વાપર્યાં હોય, તો તેમાં ત્રાત્રો ફેર પડતો નથી. અજીર્ણના જૂદા જૂદા રૂપમાં

આ બધાં લવણો વપરાય છે. તેથી પેટ શૂન્ય મટે છે, આક્રમમાં અને પેટ
 મુંકમાં ફાયદો થાય છે. તેથી અપાનવાયુનો મોક્ષ થાય છે, શુધા લાગે છે, અને
 રૂચી ઉત્પન્ન થાય છે. પાચનશક્તિને માટે સિંધાલુણુ અને બીડ લવણુ
 એ બીજાં લુણુ કરતાં જરા ચડીઆતા છે અને તેથી તે અગ્નિની અં-
 દર અપાય છે. બડેલની વૃધીમાં ને ઉદરરોગમાં તેમની યોજના મુખ્ય
 છે. સમુદ્ર મીઠા અથવા સાધારણ મીઠું એ વધારે કરીને સારક છે અને
 સંચયની અંદર બધા લવણુ કરતાં અપાન વાયુનો મોક્ષ કરવાનો ગુણ
 વધારે રહેલો છે; જેથી આવી રીતે પંચ લવણુનો સંજોગ ભિન્નો કરવા-
 થી બાકો સાફ આવે છે, પવન છૂટે છે, પેટ ચડેલું હલકું પડે છે, અને
 અનાજનું પૂરેપૂરું પાચન થાય છે. મીઠાને તેમજ સિંધાલુણુને ઉષ્ણોદક
 સાથે પીવાથી ઉલ્લસી થાય છે, અને તેથી પિત્ત શાંત થાય છે તેમજ લ-
 વણુનો ઉપયોગ ગ્રાહ વાટે પણ પિત્તને મુક્ત કરે છે. પિત્તના ગુહ્ય ઉ-
 પર લવણુ સાધારણ રીતે વપરાય છે. આ દેશની અંદર મીઠાનાં પોતાં
 જખમ ઉપર મૂકવામાં આવે છે, અને તેથી રક્તસ્ત્રાવ જલદીથી અંધ
 થાય છે. મીઠાનાં પાણીનાં પોતાં મૂકવાં એ સાદા પાણી કરતાં દરદીને વ-
 ધારે દુઃખદાયક છે. કોલેરાની અંદર લવણુનો ઉપયોગ ધણાજૂતા વ-
 ખતથી કરવામાં આવે છે. થોડીમાત્રામાં લવણુભાસ્કર ચૂર્ણ આપવાથી
 ઉલટી દબાય છે, અને ગ્રાહમાં ફેર પડે છે. તે શિવાય સિંધાલુણુથી
 સિદ્ધ કરેલું તેલ ચોખું કે તરત કોલેરાની સજ્જ ગોટલી દબાય છે. સિંધાલુણુ
 અને કુર્લીજન સમભાગે લઈ તેને તેલમાં કકડાવવાં, અને તે તેલ ચોળ-
 વાના ઉપયોગમાં લેવું, અગર સિંધાલુણુ અને કુર્લીજન લઈ તેથી ચો-
 ગાળું મીઠું તેલ નાખી, મોઢે સોળ ગણી છાશ નાખી, છાશનો ભાગ બળી-
 જતાં કુકતતેલનો ભાગ બાકી રહે ત્યારે ઉતારવું. આ તેલ ચોળવાથી કોલે-
 રાની ગોટલી બેથી જાય છે, સદી કળતર દબાય છે, અને કોઈ પણ
 ભાગમાં શૂન્ય કે વેદના થતી હોયતો તે ઉપર ચોપડવાથી ફાયદો થાય છે.
 તે શિવાય આ તેલ ઉદ્ભ્રાંત અથવા બીજા સાંધા ઝલાઈ ગયા હોય તે
 ઉપર ચોળવાથી સાંધા છૂટ થાય છે. જ્યારે કોઈ પણ જખમ થવાથી અ-
 ગર મોઢું વૃણ થવાથી તે ભાગ રૂઝાતી વખતે સંકોચાઈને ટુંકો થઈ
 જાય છે, અને વળતો નથી ત્યારે પાંચ પંદરદિવસ તે ભાગઉપર સિંધાલુ-
 ણુનો કડકો રાખવાથી ધણો સારો આરામ થાય છે. કઠીશૂન્ય અને કઠી-

ગૃહ કેટલીક વખતે અજીર્ણની વિકૃતિમાંથી થઈ આવે છે, તેમજ કેટલીક અજીર્ણની વિકૃતિ આમવાતની વિકૃતિમાંથી ઓળખતો પણ મુશ્કેલ પડે છે તારે લવણ બાસ્કરચૂર્ણ આપવું યોગ્ય છે. આમવાતની અંદર તે આપાય છે. પ્લીહોદર અને ચક્રતોદરની અંદર સંચળ બીજા દ્વારા કરતાં વધારે સારો ફાયદો કરે છે. સાધારણરીતે કેટલાક ભાગની અંદરની પીડા ઉપર, તેમજ કેટલીક ગાંઠો ઉપર માઠાની ખીર ચોપડવાનો રીવાજ આ દેશમાં ચાલે છે, અને તેથી ફાયદો પણ થાય છે. મીઠાના પાણીવડે કુષ્ઠ વૃણ ધોવાથી તેનો સડો દૂર થાય છે અને રૂઝ તરત આવે છે. આંખના કુલાની અંદર અને આંખના ખીલની અંદર, તેમજ અભિષેકની અંદર વડાગરા મીઠાને છાશના ટીપા સાથે વાટી તેનું બરણ બરવાથી આંખના કાળા ભાગ ઉપર પડેલાં વાવલાં દૂર થાય છે. કૃષ્ણમંડળનાં ક્ષતના પૂર્વે ચિન્હ તરીકે કૃષ્ણ મંડળ ઉપર કેટલીક વખતે ધોળાં ધોળાં ટપકાં દેવાય છે. બે ત્રણ બરણ આંખવાથી આંખ સાફ થાય છે. સિંધાલૂણું કકડાવેલ તેલ કર્ણશૂળમાં પડે છે. તેમજ તે તેજકાતની આસપાસના ભાગમાં ચસકા નીકળતા હોય તે ઉપર પણ ચોપડાય છે.

માત્રા:—લવણ બાસ્કર ચૂર્ણ પાથી અરધો તોલો, સોમાગિન મૂખરસ એકથી બે ગોળી.

લોહ.

લોહું ત્રણ જૂદા જૂદા રૂપથી ઔષધમાં વપરાય છે ૧ કાન્તલોહ જેમાંથી લોહભસ્મ બનેછે તે, ૨ લોહકીટ જેમાંથી મંકુર થાયછે તે અને ૩ લોહાના જુદા જુદા દ્વાર. ઔષધની અંદર ખરૂં લોહું તેમજ ગજવેલ વપરાયછે, અને સાધારણ રીતે વૈદ્યો ઘોડા છાપની ગજવેલમાંથી લોહભસ્મ બનાવે છે. ઘોડાછાપની ગજવેલમાંથી લોહભસ્મ બનાવવામાં આવી હોય અગર ખરા લોહામાંથી લોહભસ્મ બનાવવામાં આવે તોપણ તેમના ગુણમાં કાંઈ ફેર નથી. તે બન્નેના ગુણ એકસરખાજ છે. મંકુર બનાવવાને માટે જેમ અને તેમ જૂના કટોડા લેવા. ઓછામાં ઓછા બે હજાર વરસ ઉપરાંતના કટોડા હોયતો વધારે સાફ.

શોધન તથા આરણ્ય:—ઘોડા છાપની ગજવેલ અગર ખરૂં લોહું લઈ તેનાં પાતળાં પતરાં કરવાં, અને તે પતરાંને તપાવી સાત સાત વખત તેલમાં, છાશમાં, ગોમૂત્રમાં અને કળથીના કવાથમાં બોળવાં. લોહાનાં પત-

રાને તપાવી આ પદાર્થની અંદર ઓળતી વખતે તેઓ તદ્દન ઠરી જાય છે. તેલ, છાશ વગેરે ચૂંચી શકાય તેટલો પ્રવાહી પદાર્થ ચૂંચી લે ત્યાં સુધી તેમને તે પ્રવાહીમાં રહેવા દેવાં. તપાવેલ પતરાંને ઝાંચોળી તરત કાઢી લેવાં નહીં કારણ કે તેથી તેઓ પૂરેપૂરો પ્રવાહી ચૂંચી શકતા નથી, અને તેથી પૂરેપૂરો શુદ્ધ થતાં નથી. ગોમૂત્ર અને કળયીના કવાયમાં ઓળતી વખતે બહુ સંભાળ રાખવાની કાંઈ જરૂર નથી. પણ તેલમાં અને છાશમાં ઓળતી વખતે વૈદ્યે સંભાળ રાખવી જોઈએ. છાશમાં પતરાં ઓળવાથી છાશ એકદમ ઉભરાય છે, અને બધી છાશ ઢોળાઈ જાય છે; માટે તેને પહોળા ઠામમાં રાખવી, અને જેમ જોઈએ તેમ છાશ લેવી. એક સામટી બધી છાશની અંદર પતરાં ઓળવાથી તે બધી છાશ ઉડી પડે છે. તેલની અંદર પતરાં ઓળતી વખતે તેમાંથી એકદમ ધુમાડાના ઘોટેઘોટા નીકળે છે. આ ધુમાડો નુકશાનકારક છે, માટે વૈદ્યે તે ધુમાડો લેવો નહીં. નુકશાનકારક થઈને તેમાં કાંઈ ઝેરી અસર રહી નથી પણ તેની ઉચ્ચ દુર્ગંધીને લીધે માથું ચડી આવવા સંભવ રહે છે એક બે વખત પતરાં ઓળ્યા પછી તેલ પાંકી જાય છે અને પછી તપેલ પતરાં તેમાં ઓળતી વખતે તેમાંથી એકદમ ભડકો થાય છે, અને બધું તેલ એકદમ બળવા માંડે છે; આમ થાય કે વૈદ્યે એકદમ તેપર બીજું વાસણ ઢાંકી દેવું. તેની અંદર પવન નહીં જવાથી ભડકો એકદમ ઠરી જશે. જો આ સંભાળ રાખવામાં નથી આવતી તો વખતે છાપરા સુધી ઝાળ પહોંચી જાય છે; માટે જ્યારે તે બળવા માંડે કે તેની અંદર બીજું કાચું તેલ રેડી દેવું જોઈએ. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ચારે ઓજમાં ઓળવાથી લોહ શુદ્ધ થાય છે. તે શુદ્ધ થયેલ પતરાંને કાનસથી ધસી ઝીણો ભૂંડો કરવો. આ શુદ્ધ ભૂંડાના વજનથી તેમાં બારમા બાગનો હીંગળો નાંખવો ને પછી કુંવારના રસમાં બે પ્રહર મર્દન કરવું. ત્યારબાદ શરાવસંપુટ કરી કપડ માટી લગાડી ગજપુટમાં ઢુંકી દેવું. આવી રીતે સાત વખત કરવું. આઠમો પુટ દેતી વખત હીંગળો ન નાખવો ને ફક્ત કુંવારના રસથી ખસ કરી શરાવસંપુટની અંદર ગજપુટ આપવો. સ્વાંગશીત થાય ત્યારે ખરલમાં કાઢી ખૂબ લલકવું, જે તૈયાર થાય તેનું નામ લોહભસ્મ. શુદ્ધ લોહભસ્મની નિશાની એ છે કે પાણીમાં નાખવાથી તે તરે છે, અને માથે ધર્જીનો દાણો નાખીએ તો તે પણ ખૂડતો નથી. જો લોહભસ્મ પાણીની અંદર ખૂડી જાય તો સમ-

જવું કે તેની અંદર કાચું લોટું રહી ગયું છે. આ મારણની રીત આ દેશની અંદર સુપ્રસિદ્ધ છે, અને આ દેશના વૈદ્યો એજ રીતે લોહભસ્મ બનાવે છે. કેટલાક વૈદ્યોનો મત એમ પડે છે કે શુદ્ધ લોહના બૂકાની અંદર હીંગળો ન નાંખતાં ફક્ત કુંવારના રસની બાવના દઈ શરાવસંપુટ કરવાથી લોહભસ્મ તૈયાર થાય છે.

બનાવટ:—૧ મંડુર, ૨ લોહભસ્મ, ૩ મંડુરવટિ, ૪ આમ્લકાદિલોહ, ૫ ગુડમંડુર, ૬ લોહાસવ, ૭ પ્રદરારિ લોહ, ૮ કલેક.

૧ મંડુર=લોહાના જીનામાં જીના કાટોડા લઈ તેને ખૂબ તપાવી સાત વખત ગોમૂતમાં ઓળવાથી તેની શુદ્ધિ થાય છે. શુદ્ધ લોહકીટના બારીટ ચૂર્ણને ત્રિકુળાના કવાથમાં ખલ કરી શરાવસંપુટ દેવાથી શુદ્ધ મંડુર થાય છે. શુદ્ધ મંડુર પણ લોહભસ્મની માફક વપરાય છે.

૨ લોહભસ્મ=આની બનાવટ ઉપર અપાર્ધ ગણ છે.

૩ મંડુરવટિ=શુદ્ધ મંડુર એક ભાગ, ગળોસત્વ એક ભાગ, હિંગા-જક બે ભાગ, એ પ્રમાણે મેળવી તેની વાલ વાલની ગોળી કરવી.

૪ આમ્લકાદિલોહ=આમળાં ને લીંડીપીંપર બંને અંકેક ભાગ, સાકર બે ભાગ, લોહ ચાર ભાગ, એ ચારે ચીજને બરાબર મેળવવી.

૫ ગુડમંડુર=ગોળ, આમળાં ને હીમજ એ દરેક અંકેક ભાગ, અને શુદ્ધ મંડુર ત્રણ ભાગ; એને ઘી અને મધની સાથે મેળવી રાખવાં.

૬ લોહાસવ=શુદ્ધ લોહાના ઝેર, ત્રિકુળાનું ચૂર્ણ, સુંક, લીંડીપીપર, મરી, અજમો, વાવડીંગ, ચિત્રક, એ દરેક બત્રીસ બત્રીસ તોલા લઈ તેનું બારીક ચૂર્ણ ખાંડી પાંચસો બાર તોલા મધ, આઠસો તોલા ગોળ અને ૪૦૯૬ તોલા પાણીમાં નાખી રાખી મૂકવા અને તે ઠામની મૂખમુદ્રા એક માસ સુધી બંધ રાખવી. આથી ઉત્તમ પ્રકારનું લોહાસવ તૈયાર થાય છે.

૭ પ્રદરારિ લોહ=કડાછાલ ચારસો તોલા લઈ, તેની અંદર ૪૦૯૬ તોલા પાણી નાખવું, અને ઉકાળતાં જ્યારે ચોથો ભાગ બાકી રહે ત્યારે તે પાણીને ગળી લેવું, અને ફરી તાપપર મૂકીને પાછું ઘાટું કરવું, અને તેમાં નીચે પ્રમાણે ચીજો નાખવી:—મોચરસ, મજીક, કાળીપાટ, બીલાં, મોથ, અર્તિવધની કળી અશ્વખભસ્મ ને લોહભસ્મ એ દરેક આઠ આઠ તોલા; જે તૈયાર થાય તે પ્રદરારિલોહ.

૮ કલેક=લોહાનો બૂકો બે તોલા, ફેરીની ગોઠલી પાંચ તોલા, હરડાં

બે તોત્તા, આમળાં બે તોત્તા, બેહડાં એક તોલું એ બધાં એસડને એકડા પાણીની અંદર ધુંટી એક રાત સુધી લોઢાના ઠામની અંદર રાખી મૂકવા.

ગુણુ:—રક્તશોધક અને પૌષ્ટિક.

ઉપયોગ:—લોઢું લોહીને સુધારે છે, અને તેના લાલ રક્ત કણનો વધારો કરે છે. લોહીની અંદર આવા રક્ત કણો રહેલાં છે. જ્યારે નિયમિત પ્રમાણથી આ બીંદુઓ એાછાં થાયછે ત્યારે શરીર પીળું અને ફીફું લાગેછે અને તે દરદને પાંડુરોગ કહે છે. લોખંડની દવા લેવાથી એાછાં થઈ ગએલાં રક્ત બીંદુ વધેછે અને આપણે જોઈએ કે થોડા દિવસમાં ગળવેલ અગર મંડુરનું સેવન કરેવાથી ફિકાશ મટે છે, દરદી લાલ મોળ થાય છે, તેમજ તેના હોઠની અંદરનો ભાગ, અને પાંપણની અંદરનો ભાગ, ફિકાશ છોડી રક્તતા ધારણ કરે છે. દરદીમાં કૌવત અને શક્તિ વધેલાં દેખાય છે, અને તેથી નબળાઈ દૂર થાય છે. સ્નાયુ તથા શ્લેષ્મ પીંડનું અંધારણ મોખ્ખું લોહી આવવાથી મજબૂત થાય છે, અને તેમની શીથીલતા જતી રહેછે. તે ઉત્તમ પૌષ્ટિક દવા છે, અને જ્યાં જ્યાં પ્રજિની સાથે રક્ત દોષ સુધારવાની જરૂર હોય, ત્યાં ત્યાં લોહ અપાયછે. બેહદ નબળાઈ થઈ ગયેલ તમામ દરદની અંદર લોઢું પ્રશસ્ત છે. તમામ પૌષ્ટિક દવાઓમાં લોઢું સૌથી ઉત્તમ પૌષ્ટિક તેમજ સોજ દવા છે. તેથી તે સાધારણ નબળાઈ, પાંડુ, જીર્ણજ્વર, ક્ષય, યકૃતોદર, પ્લીહોદર, સોમરોગ, વાતરોગ, ત્વક્રોગ વગેરેમાં ઘણું ઉપયોગી છે. જેમ માંદા માણસને તે માફક આવે છે, તેમ તંદુરસ્ત માણસોને પણ લોખંડની દવા લેવાથી સારો ફાયદો થાય છે. જેમ જીર્ણ રોગ તેમ લોખંડનો ઉપયોગ વધારે ફાયદો કરે છે. તીક્ષ્ણ રોગમાં લોખંડ આપવું યોગ્ય નથી. તેથી ઉલટો તાવ વધારે આવે છે. જીર્ણરોગની અંદર શરીર હમેશાં ઘસાઈ જાય છે, લોહી એાછું અને ફીફું થઈ જાય છે, અને શરીર અત્યંત ક્ષીણ જણાય છે; આવા દરદીને ગળવેલનો ઉપયોગ ધ્રુશરી બક્ષીસ વુલ્ય છે.

ઘણા દિવસનો વિષમ જ્વર ઉતરી ગયા પછી, તથા જીર્ણ જ્વર આવતો હોય ત્યારે તેમજ તે ઉતાર્યા પછી કેટલાકને યકૃત્ અને બેરેલ વધેલાં રહેછે તે, તે લોહાસવ અગર મંડુર વટિ આપવાથી તાવ જતો રહેછે. અને યકૃત્ અને પ્લીહની વૃદ્ધિ હલકી પડેછે. સતત એકાધિક દ્વાધિક ત્ર્યાધિક, આતુરિક, વિગેરે વિષમ જ્વર પછી હમેશાં બેરેલ વધેલીજ દેખાયછે.

અને કેટલીક વખત જમણી બાજુપર ચક્ર પણ વધેછે માટે આવા વિષમજ્વર મધ્યા પછી થોડા ઘણા દિવસ સુધી લોહનો ઉપયોગ કરવો જરૂરનો કહેલછે. “રોહીતક લોહ” નામની બનાવટ છે તે ખાસ આવી ઉદર વૃદ્ધિ ઉપર લાગુ પડેછે. રક્ત રોયડો ખાસ ચક્રના રોગ ઉપર બહુ સારો છે, અને તે અવયવોના કેટલાક ગુદ્ધને તે દૂર કરે છે, તથા ત્યાં જમાવ થએલા લોહીને ત્રોડે છે, અને લોહ રક્તક શુ વધારી આપી આ-ખા શરીરને પ્રજિ આપે છે. આવા દરદીના હાથ પગના માંસના લોચા પોચા પડી ગયેલ તથા લમડતા દેખાય છે, જે લોહના યોગ્ય સેવનથી દઢ અને મજબૂત થાય છે તેમજ દરદીનું શરીર ફેરેલ જેવું હોય તો તે પણ સાફ થાય છે. હઝીમક. કમળા વિગેરેમાં લોહ અપાય છે. પિત્તનો આવ કરનાર અને સારક દવાનો ઉપયોગ પહેલ વેહલો કરવો. પછી આ દરદમાં લોહ આપવું ઘટે છે.

અર્શ, સંગ્રહણી, અતિસાર, રક્તાતિસાર તથા રક્તપિત્ત વિગેરે દર-દમાં દેખીતો લોહીનો ક્ષય થાયછે. બેહદ લોહી જવાથી શરીરમાં એકદમ ક્રિકાશ અને નિસ્તેજપણું આવે છે, જઠરાગ્નિમંદ થઈ જાય છે, અને શરીર કમકૌવત થવાથી હાથે પગે સોજા ચડે છે, તેમજ આંખે પણ ઘેથર જેવું જણાય છે આ ઠેકાણે દરદને અટકાવવાના યોગ્ય ઉપાયની સાથે લોહ ભરમ, તેમજ દીપન અને પાચન દવાઓ વાપરવી જોઈએ. આમ કરવાથી થોડા દિવસની અંદર આપણે દરદીને સુધરતો દેખીએ છીએ. આ દરેક દરદની અંદર સાધારણ રીતે પિત્તનો પ્રકોપ પણ હોય છે; આમલક્યા-દિલોહ રક્તપિત્તમાં ઘણું ઉપયોગી છે. બડખામાં લોહી પડે ત્યારે આ દવા ઘણું સાફ કામ કરે છે. ઉરશ્લેષ્મ અને તંબોળીઆ બનની અંદર લોહ અચૂક અપાય છે. અર્શ શિવાયના તમામ દરદમાં લોહી પડતું હોય તેવા દરદની અંદર લોહની સાથે અફીણનું મેલવણ થઈ શકે છે. આક-ડાના રવયડાં, અફીણ અને લોહભરમ સમભાગે મેળવી અરધાવાલની માત્રા સીતોપલાદિ મૂર્ખામાં અગર ધીની અંદર આપવાથી લોહીના બ-ડખા પડતા અટકે છે. રક્તમૂત્રતા અગર પેશાબમાં લોહીનો ભાગ જે જાય છે તેમાં પણ લોહ ક્ષયદો કરે છે. રક્ત પડતું હોય તેવા રોગની અંદર લોહની બીજી બનાવટો કરતાં આમલક્યાદિ લોહ વધારે ઉપયોગી છે.

વક્ષા ગન્ધ તે જાતનો હોય પણ લોહ આપવું ઉચિત છે. તે દવાથી

તેનો જીર્ણીકરણ અટકે છે, બૂખ લાગે છે, અને શરીરમાં કૌતવ આવે છે. જો બડામાં લોહી પડતું હોયતો તે પણ અટકે છે અને શરીરમાં રક્તરતી વધારે જણાય છે. લોહની દવા સાથે બીજી પાચન દીપન દવા પણ અપાય છે ને ઘણા દિવસ સુધી લોહનો ક્રમ જારી રાખતો પડે છે. લોહ સાથે સોનું, અલ્પ વગેરે બીજી પૌષ્ટિક યોગ્ય મેળવવાથી તેની અસરમાં વધારો થાય છે. આના યોગથી યક્ષ્માની અંદરનું શરીરનું ગળવું અટકે છે. યક્ષ્માશિવાય બીજા ગમે તે કારણથી જીર્ણીકરણ આવતો હોય ત્યારે પણ લોહભરમ ફાયદો કરે છે. ધાતુક્ષય, મજ્જા ક્ષય, વગેરે ગમે તે ભાગમાં ક્ષયની અસર પોતી હોયતો પણ લોહ સાફ કરે છે. બીજી ધાતુઓની પેઠે લોહની પણ પર્યાપ્તિ થાય છે, ને તે ક્ષયમાં ઘણી સારી છે.

મગજના વ્યાધિમાં લોહ અપાય છે. અપરેમાર, મગજની નબળાઈ, જૂદી જૂદી જાતના જીર્ણ વ્યાધિ, તેમજ નબળાઈને લીધે મગજની અંદર ચક્રી આવવી, વખતો વખત આંખે અંધારાં આવી જવાં તથા માથાના દુખાવા વગેરેમાં લોહ અપાય છે. નબળા અને નાજુક માણસોના મગજમાં લોહી ઓછું હોય છે, અગર મગજ ખાલી પડી ગયું હોય છે. આવા દરદીને પ્રસંગે ભ્રમ થાય છે, તે પોતે અગર તેના હાથમાંની કાંઈ પણ સ્ત્રી સંસ્કૃતિ પડી જાય છે. આવા દરદીને અચૂક લોહ આપવું જોઈએ. કમરમાં દુખાવો, પગની કળતર, પક્ષાઘાત, અર્ધાંગવાયુ, ગૃધ્રાસી તથા સાંધાની નબળાઈ વિગેરેમાં લોહ પ્રશસ્ત છે. હૃદરોગ અને મૂત્રપીડના વ્યાધિમાં લોહ બહુ અપાય છે. હૃદરોગની અંદર લોહને કકુભ વૃક્ષની છાલના કત્રાચની સાથે મેળવવામાં આવે છે. મૂત્રપીડના વ્યાધિમાં તેમજ હૃદ રોગની અંદર ઘણું કરીને શેફ હોય છે, દરદીના શરીરમાં બીલકુલ તાકાદ રહેતી નથી, મહેનત કરવાને માટે તેનું વલણ થતું નથી અને દરદી હમેશાં ફેફસે લાગે છે. આમાંના ઘણાં ખરેખરે ચિહ્નો સાહચી દર્શાય છે.

સૃષ્ટિપતિ કર્મ અવયવોના રોગમાં લોહ અકસીર ઉપાય છે. બ્યારે અત્યંત વિષય લાલસાથી અગર હાથરસથી નપુંસકપણું આવે છે, વીર્યનો ક્ષય થઈ ગયેલો હોય છે અને તે અવયવની શક્તિ ઘણી નબળી પડી ગયેલી હોય છે ત્યારે 'વ્રજચર્ય' વૃત્તની સાથે લોહનો ઉપયોગ સર્વોત્તમ છે. વીર્યસ્થાવ, ઘણા દિવસ સુધી લોહ લેવાથી અટકે છે. લોહ પર્યાપ્તિ ને બીજી

સાધારણ પર્પટીઓની પેઠે બનાવવામાં આવે છે તે અને પંચામૃત પર્પટી આ દરદને માટે બહુ કરીને વપરાય છે. વાઈસ્લાવ અને અત્યંત રતિવિલાસ એ જીલ્લાનાના મુખ્ય કારણો છે, તેથી કમરમાં દુખાવો થાય છે, પગમાં ત્રુટ થાય છે, અને દરદીના શરીરનું ધીરે ધીરે શોષણ થતું જાય છે. લોહ આ બધું નુકશાન અટકાવવા સમર્થ છે. નાજુક બાંધાની સ્ત્રીઓને સાધારણ રીતે પ્રદરનો રોગ થાય છે જે મંડુરનું સેવન કરવાથી દબાય છે. આવી સ્ત્રીના લોહ બહુધા કાળા રહે છે, મહેનત કરવાથી શ્વાસ ચડી આવે છે, તરતુ અનિયમિત રીતે દુખાય છે, અગર તે ધોડું આવે છે, યાતો તેમાં પીડા થાય છે, તેમજ નબળાઈને લીધે કુટલીક વખતે તદન બંધ થઈ જાય છે. આ બધાં દરદો લોહના સેવનથી સમાય છે. પ્રદરારિ લોહની બનાવટ સ્ત્રીઓના પ્રદર રોગની અંદર ખસૂસ કરીને ઉપયોગી છે. સ્ત્રીઓને જનનેદ્રિય મારફત જોડે અગર રક્ત પાણી અગર ગમે તે પડતું હોય ત્યારે લોહ ઉપયોગી છે. કુટલીક વખત સ્ત્રીઓના ગર્ભાશયમાંથી ઉનું કળકળતું પાણી નીકળે છે અને તે ઘણાજ લાંબા વખત સુધી ટકે છે, તેમને કટીશૂળ તથા માથાનું દુખવું બહુ પીડે છે. આ બધાં દરદો શરીરમાં કૌવત આવવાથી દૂર થાય છે, જેને માટે લોહની યોજના કર્યા વગર છૂટકો નથી. નબળાઈનાં ચિન્હ તરીકે બાળકને તેમજ મોટા માણસોને બહુ મૂવતા જણાય છે ને તેટલા માટે લોહનું સેવન કરવાનું કહેવામાં આવે છે. મધુપ્રમેહ અને પેશાબમાં જ્યારે સાકર પડતી હોય છે ત્યારે લોહ અપાય છે.

જુદી જુદી જાતના ત્વક્દોષની અંદર લોહી સુધારવાની અવશ્ય જરૂર છે. માતા, ઓરી તેમજ બીજા કુટલીક જાતના ઓખા પછી શરીરનું લોહી બમડી ગએલું હોય છે. શરીરની અંદર જુદાં જુદાં ગુમડાં ફૂટી આવે છે તેમજ વિચચિકા, કુષ્ઠ, ખરજ વિગેરે દરદોની અંદર લોહી સુધારવાની અને પુષ્ટિ વધારવાની અવશ્ય જરૂર છે. ચિક્કી, ગલગંડ, અપચો, ગંડમાળ વિગેરે દરદોમાં લોહી સુધારવા સાથે કાંચનારચુગળ સાથે લોહ ત્રા મંડુરની કોઈ પણ બનાવટ લેવામાં આવે છે. લોહી સુધારવાને માટે લોખંડ વગર બીજાં એકે સારો ઉપાય નથી. જીલું પ્રમેહ અને છાતીના થડકામાં લોખંડથી સાફ થાય છે. લોખંડ કેશ રંગવાને માટે અતિ ઉપયોગી છે. જુદી જુદી જાતના કલેહ જે આવે છે તેમાંના

ધણાંખરાંમાં લોહ રહેલો છે. જે કલેક્ટની બનાવટ ઉપર આપેલ છે તે કલેક્ટ પાણીમાં વાટી લગાડવાથી સફેદ વાળ કાળા બને છે.

માત્રા:—લોહભરમ ૧ રતીથી ૧ વાજ, મંદુર ૧ થી ૨ વાલ. મંદુર ૨ થી ૪ વાલ, લોહાસવ ૪ તોલા, પ્રદરારિ લોહ ૦૧ થી ૦૩ તોલા, ગ્રુડમંદુર ૦૧ તોલા ભાર, આમલકચાદિ લોહ ૧ થી ૨ વાલ.

જોખંડ લેતી વખત રાખવી જોઈતી સાવચેતી.—લોહની દવા લેતી વખત ઝાડો કપ્પજ થાયછે અને તે કાળા રંગનો ઉતરેછે. જ્યારે એ ઝાડો થણો કાળો ઉતરે ત્યારે થોડા દિવસને માટે લોહ બંધ રાખવું. જ્યાં સુધી લોહનું સેવન કરવું હોય ત્યાં સુધી આટી સ્નોજ આવી નહિ તેમજ મીઠાનો ઉપયોગ બંધ રાખવો. બીજા પૌષ્ટિક પ્રયોગની પેઠે લોહ ભરમ પછી ૧૫-૨૦ દિવસ સુધી આપવી અને પાછી બંધ રાખવી અને પાછી શરૂ કરવી. તીક્ષ્ણ વરમની અંદર તેમજ જે શરીરે રૂષ્ટ પુષ્ટ હોય તેવા દરદીને લોખંડ આપવું નહિ.

શીલાજીત.

વર્ણન:—શીલાજીતને માટે લોકોમાં તરેહવાર ગપ ચાલેછે. પંજાબી લોકો તે આ દેશમાં લાવે છે. તેને વિષે એવું કહેવાયછે કે તે એક જાતના રાતી ચીકણી માટી છે. કેટલાકાનો એવો મત છે કે પર્વત ઉપર જે મોટી શીલાઓ છે તે ઉપર ઉનાળાનો તાપ પડવાથી તેમાંથી એક જાતનો રસ નીકળે છે તેને શીલાજીત કહે છે. ખરો શીલાજીત ક્વચિતજ મળી આવે છે. સાધારણ રીતે બજારમાં આપણે કૃત્રિમ શિલાજીત જોઈએ. શીલાજીતની પરિક્ષા કરવાને માટે એમ કહેવામાં આવ્યુંછે કે જે શીલાજીત ખરો હોય તો તે ઘેરો લાલ રંગનો હોયછે અને તેની અંદર જરા કાળા રંગની ઝાંઘ પડતી જણાય છે. તેને ફેવતા ઉપર મૂકવાથી ધૂમાડો નીકળતો નથી અને તેની સુગંધી ગૌમૂતના જેવી છે. પાણીમાં નાખવાથી તેની શેડો ફરે છે.

શીલાજીતની શુદ્ધિ:—શીલાજીતને ગાયના દૂધમાં, ત્રિફળાના કાઠામાં, તથા બાંગરાના રસમાં ખૂબ મદન કરવું અને તેને અંકક દિવસ સુકવવું. તૈયાર થાય તે શુદ્ધ શિલાજીત. શીલાજીતને શુદ્ધ કરવાની બીજી રીત એ છે કે શીલાજીતને ઠંડા પાણીથી ધોવું. ત્યાર બાદ લોઠાના ઢામમાં તે જુડે એટલું ગરમ પાણી નાખવું અને શીલાજીતને હાથે વતી આ

ઉના પાણીમાં ખૂબ ઓળવું. પછી તે ઠામને તડકે મૂકી દેવું. આથી પાણીમાંથી ફીણ વાળી તર પાણી ઉપર જામી રહેશે. તર ઉતારી લેવી. જ્યાં સુધી આવી તર ઉપર આવ્યા કરે ત્યાં સુધી તે ઠામ તડકામાં રાખવું અને તર કાઢતા જવું અને તેના અંદર ગરમ પાણી નાખતા જવું. એક દમ વધારે પાણી ન નાંખવું, કારણ કે તેમ કરવાથી ફીણ ઉપર ચડતાં નથી ને શીલાજીત હાથ આવતો નથી. શુદ્ધ શીલાજીતનો ભાગ પાણીમાં તરની પેઠે ઉપર તરી આવે છે. નાચે જે રગડો રહે છે તેમાં ધૂળ અને માટીનો ભાગ રહી જાય છે માટે તે રગડો ફેંકી આપવો. શીલાજીતની જે તર એકઠી કરી હોય તેને તડકે સૂકવવી. આવી રીતે શુદ્ધ થએલ શીલાજીતને ત્રિકુળાની, ભાંગરાની અને ગૌમૂત્રની ભાવના દેવી.

ખતાવટ:—૧ યોગરાજ. ૨ ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા

યોગરાજ:—શુદ્ધ શીલાજીત ૫ તોલા, લોહ ભસ્મ ૫ તોલા, સુવર્ણ માક્ષિક ૫ તોલા, રૌપ્ય ભસ્મ ૫ તોલા, ત્રિકુળા, ૩ તોલા, ત્રિકટુ ૩ તોલા, ચિત્રક મૂળ ૧ તોલું, વાવડીંગ ૧ તોલું, સાકર ૮ તોલા એ સઘળી યાત્રો ને ખાંડી તેનું ચૂર્ણ કરવું.

૨ ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા=કચેરો, વજ, નાગર મોથ, કરીઆતું, ગજો, દેવદાર, હળદર, અતિવીષ, દારૂ હળદર, પીપરી મૂળ, ચિત્રક મૂળ, ધાણાં, હરડાં, ખેહડાં, આમળાં ચવક, ગજપીપર, સુંક, મરી, પીપર, સુવર્ણ માક્ષિક ભસ્મ, જવખાર, સાજીખાર, સિંધવ, સંચળ, બીડ લવણ એ સઘળાં પા પા તોલો; નસોતર, દાંતીમૂળ, તમાલ પત્ર, તજ, એલચી, વંથ લોચન એ સઘળાં તોલો તોલો; લોહ ભસ્મ ૨ તોલા, સાકર, ૪ તોલા, શીલાજીત ૮ તોલા, ગુગળ ૮ તોલા, એ સઘળાં સાથે ખાંડીને તેની ગોળી આશરે બધે વાલની કરવી.

ગુણ:—પૌષ્ટિક, મૂત્રલ અને શોધક.

ઉપયોગ:—શીલાજીત મૂળથીજ મૂત્ર રોગને માટે અતિ પ્રસિદ્ધ છે. તે પેશાબની બળતરા શાંત કરે છે તથા તેની વૃદ્ધિ કરે છે. ઉનવા, તણખી-ઓ, પ્રમેહ, મૂત્ર કૃમ્જ, અસ્મરી તથા બીજા કટલાક દરદોમાં મૂત્રની વૃદ્ધિ કરી રોગને શાંત કરવો હોય ત્યારે શીલાજીત અપાય છે. ચંદ્રપ્રભા નામની ખતાવટ મૂત્ર રોગને માટે બહુ સારી છે તેમજ ગરમ પ્રકૃતિને લીધે થએલ પિત્ત પ્રકોપને તે શમાવે છે. પ્રમેહ તથા ગરમીની અસરને

લીધે જ્યારે લાઠી બગેલું હોયછે ત્યારે લાઠી સુધારવાને માટે ઘણા વખત સુધી ચંદ્રપ્રભાની યોજના કરવામાં આવેછે. કેટલોક વખતે ચંદ્રપ્રભાની સાથે બંગ વગેરે ધાતુઓ અપાયછે. ગરમીને લીધે શરીરમાં જે કાંઈ બીજા કોડલાં, ગુમડાં વિગેરે થયાં હોય તેને ચંદ્રપ્રભા સુધારે છે. જે ઝીણી ઝીણી રસી અને સ્નાયુ, પૂરવતી જનને દ્રિયમાંથી નીકળે છે તે ચિકાજી એકલાના અગર ચંદ્રપ્રભાના સેવતથી દૂર થાયછે. શીત પિત્ત ઉદ્દર્દ, કુષ્ઠ, સિધ્ધ મિત્રી, વાતરક્ત વિગેરે તમામ ત્વકદોષની અંદર ચંદ્રપ્રભા ફાયદો કરેછે. ત્વચાના જીર્ણ બાધિની અંદર શરીરનું શોધન કરવાની જરૂરછે અને મૂત્રજ ઉપચાર શોધન વિધિની અંદર આવી જાયછે. તેથી ચંદ્રપ્રભા જીર્ણ ત્વકદોષમાં સારી પેઠે ઉપયોગી થઈ પડેછે. વિર્ગસ્થાવ, કમકૌવતી, કળતર, કઠીશૂળ, શરીરમાં નબળાઈ રહેવી, નપુંસકત્વ વિગેરે દરદમાં કૌવતને અને મરદાઇને માટે લોકો દુધની સાથે શીલાજીત પીએ છે. તેથી તમામ જાતના શૂક દોષ દમાયછે. તે વૃષ્ય અને ધાતુને ચેતવનારી દવા ગણાય છે. શીલાજીતની પૌષ્ટિક અસરનો લોકોમાં ઘણો મોહ છે અને તેટલા માટે ઘણા લોકો તે લઇને પોતાના ઘરમાં રાખેછે, અને પ્રસંગે તેનો ઉપયોગ કરેછે. પ્રદર તથા ત્રસ્તુદોષને તે સુધારે છે તથા સ્ત્રીના કુષ્ઠ ગર્ભાશયનું શીલાજીત શોધન કરેછે. શીલાજીત પુષ્ટીને માટે સ્ત્રીના કરતાં પુરૂષને વધારે યોગ્યછે. તેથી જઠરાગ્નિ પ્રબળ થાયછે. શીલાજીત ઉધરસ, ક્ષય અને ધાસના રોગમાં પણ બહુ વપરાયછે. તે મગજને કૌવત આપેછે અને જૂદી જૂદી જાતના વાત રોગ ઉપર અપાય છે. યોગરાજ એ કૌવતને માટે તથા શોધક દવા તરીકે ઉપયોગમાં આવેછે. યોગરાજ અને યોગરાજ ગુગળ એ બંનેની બતાવટ તદ્દન જાદી-છે. યોગરાજ ગુગળની બતાવટ ગુગળની અંદર બતાવવામાં આવી છે. યોગરાજ લેવાથી જ્વર દૂર થાયછે. અર્શ અને મૂત્ર બાધિમાં તે બહુધા અપાયછે. ચંદ્રપ્રભાની બતાવટ તેની અંદરની ઓળિ ઉપરથી વધારે કરીને પિત્ત શામક છે. તેથી જીર્ણ જ્વરની અંદર થયેલા હઝીમક, કમળા વિગેરે દરદમાં તે અપાયછે. તેથી પિત્તનો સ્નાયુ વધેછે અને શરીર, આંખ તથા હોઠની પીળાશ કમતી થાય છે. શીલાજીતને તેની પૌષ્ટિક અસરને માટે જીર્ણ જ્વરની અંદર લાઠીની સાથે આપવું યોગ્યછે.

આત્રા:—શુદ્ધ શીલાજી ૧ થી ૨ રતી, યોગરાજ ૨ આનાથી પાવલા ભારે, ચંદ્રપ્રભા ૨ વાલ.

શંખ.

વર્ણન:—શંખ ભસ્મ એ પણ એક જાતનો ચુનો છે જેમ ઘોળી કાંકરીમાંથી ચુનો થાય છે તેમ શંખને બાળવાથી પણ ચુનો થાય છે. માટે શંખ ભસ્મના મથાળા નીચે ચુના વિષે પણ હકીકત સમજવી. ઔષધ તરીકે કળી ચુનો વપરાય છે. મકલાઈ પાણીને ભઠ્ઠીમાં પકવવાથી કળી ચુનો તૈયાર થાય છે તેમજ શંખ, કોડી તથા બીજી જાતની છીપો બાળવાથી પણ ચુનો તૈયાર થાય છે. જે ચીજનો ચુનો કરવામાં આવ્યો હોય તે ચીજ પ્રમાણે સંસ્કૃતમાં શંખ ભસ્મ, કપદિક ભસ્મ, શુક્તિક ભસ્મ અને શંબુક ભસ્મ વિગેરે નામ આપેલાં છે. શંખ એ જાતનો થાય છે. દક્ષિણવર્તી, અને વામા વર્તી.

શોધન તથા મારણુ:—શંખને લીંબુના રસની અંદર દોઢાવંતથી બે ચાર કલાક રાખવાથી શુદ્ધ થાય છે. પછી તેને મુસમાં નાખી તેનું મોઢું બંધ કરી બાળી રાખી મૂકવો.

બનાવટ:—૧ શંખ ભસ્મ, ૨ અગ્નિ કુમાર રસ ૩ શંખ વટિ ૪ ચંદ્રોદયાવર્તિ ૫ કળી ચુનાનું પાણી.

૧ શંખ ભસ્મ=આની બનાવટ ઉપર અપાઈ ગઈ છે.

૨ અગ્નિ કુમાર રસ=શુદ્ધ ટંકણ, શુદ્ધ પારો, અને શુદ્ધ ગંધક એ ત્રણે અંકેક ભાગ; શુદ્ધ વચ્છનાગ, કોડી ભસ્મ, તથા શંખ ભસ્મ એ ત્રણે ત્રણ ભાગ, તથા મરી આઠ ભાગ. એ સઘળાને લીંબુના રસમાં ૧૨ કલાક સુધી ખસ કરી તેની ગોળી વાલ વાલની વાળવી.

૩ શંખ વટિ=આમલીની છાલની રાખ ૪ તોલા અને પંચ લવણ ૪ તોલા મેળવી ખરલની અંદર લીંબુના રસમાં ભીંજવી રાખવા. પછી ૪ તોલા શંખના કડકા લઈ હાથે ઝીણો ભૂકો થાય ત્યાં સુધી અગ્નિમાં તપાવી આગલા લીંબુના રસમાં નાખી તે સર્વે ચીજનું મર્દન કરી તેમાં હીંગ, મરી, મુંઠ, અને પીપર એ દરેક અંકેક તોલો નાખી તેમાં શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ વચ્છનાગ તથા શુદ્ધ પારો દરેક પા પા તોલો નાખવાં અને એ બધાંને સાથે મેળવવાં. ત્યાર બાદ ખરલમાં નાખી તેનું ખુબ મર્દન કરવું, પછી તેની ખોરના ઢળીઆ જેવડી ગોળીઓ કરવી.

૪ ચંદ્રોદયા વર્તિ=શંખ નાભી, ખેહડાંનોગર, હરડાં, મનઃશીલ, પીપર, મરી, કઠ તથા વજ એ સઘળાને સમભાગે લઈ તેને ખરાના દૂધમાં ખારોક વાટી તેની જવના જેવડી જડાઈની લાંબી વાટ કરવી.

૫ કળી ચુનાનું પાણી=એક ભાગ કળી ચુનો અને એકસો સાઠ ભાગ સાફ પાણી. કળી ચુનાને પાણીમાં ડોઈ તે પાણી આછરી રહે તારે ઉપરથી નીતારી લેવું.

શુભુ:—વાતહર, પાચક, રોપણ તથા દંમક.

ઉપયોગ:—શંખ ભસ્મ અજીર્ણને માટે ઉત્તમ દવા છે. જ્યારે માન આવેછે અગર ખાટા ખાટા ધરુરકા આવી દાંત અંબાઈ જાયછે તેમજ પેટ ચડી આવી આક્રોધ ધર્મ આવ્યો હોય છે તારે શંખની કોઈ પણ ખનાવટ લેવાથી ફાયદો થાય છે. શંખ વટીની એક અગર બે ગોળી લેવાથી તેમજ અગ્નિ કુમાર રસ વાજ માત્રામાં લેવાથી પેટ ચુંક એકદમ ખેસી જાય છે. જ્યારે જરૂરાગ્નિની અંદર અમ્લરસની ઘણી પ્રદિધિ ધર્મ હોય છે અને તેથી ઉલટી તથા ઝાડો થયા કરે છે તથા દહીં જેવાં શક્ટાં વાળો ઝાડો ઉતરે છે તારે કળી ચુનો અગર શંખની કોઈ પણ ખનાવટ લેવાથી ફાયદો થાય છે. બાળકોને જ્યારે દૂધ માફક નથી આવતું, અગર અજીર્ણની અંદર ઉલટી કરી દૂધ કાઢી નાખે છે તારે બે ભાગ દૂધ અને એક ભાગ કળી ચુનાનું પાણી નાખી પીવાથી તે દૂધ બાળકને પચેછે, અને પેટમાં છબે છે. મોટા માણસોને પણ જમ્યા પછી થતી ઉલટી દવાવાવાને માટે કળી ચુનાનું પાણી આપવું યોગ્ય છે. જમ્યા પછી ૨-૪ કલાક પેટમાં દુખાવાનો ભાવ જણાય છે અને તેથી પેટના જૂદા જૂદા ભાગમાં તેમજ વાંસામાં શુળ નીકળે છે તથા વખતો વખત ઝાડે જવાની ખણસ થાય છે તારે શંખ વટીની ગોળી ઘણી અસર કારક નીવડે છે. વિષુચ્ચિકા અથવા કોલેરામાં શંખવટી એ ઘણો સારો ઉપાય છે. તેથી કાંઈ અજીર્ણનો અંશ રહી ગયો હોય તો તરત દૂર થાય છે તેમજ તે ઉબળ વીર્ય છે. તે યકૃતોદર તથા પ્લીહાદર ઉપર સાફ કામ કરે છે તથા હેડકી ખેસાડવાને માટે અપાય છે. આર્શ અને સંગ્રકણીની મંદાગ્નિને તે હટાડે છે તથા જરૂરાગ્નિને તે પ્રદિધિ કરે છે. શંખ ભસ્મ લીંબુના રસમાં પ્લીહાદર તથા ગુલ્મોદર ઉપર અપાય છે.

અજીર્ણની વિકૃતિ શિવાય દેથી વૈદ્યો શંખનો બીજા દરદોમાં આવનાર માટે ઉપયોગ કરતા નથી પણ બહાર લગાડવાને માટે તેઓ તેનો ખાણ ઉપયોગ કરેછે જે જે ત્વક્કોષની અંદર ઘણી ચેળ આવતી હોય તે ઉપર કળી ચુનાનાં પાણીના પોતાં મૂકવાથી ચેળ શાંત થાયછે તથા રક્ત

જલદી આવે છે, ને અંદરના પૃથ્વી વિગેરેથી કચકચતા ભાગને શુષ્કતા આવે છે અગ્નિથી બળેલા ભાગ ઉપર ૬૭ ફોલાની ચામડી ઉપડી જઈ ઉપલો ભાગ આલો થઈ જાય છે ત્યારે કળી ચુનાનું પાણી અને અળશીનું તેલ સમભાગે મેળવી તેને હાલવી તેમાં કપડું બોળી તે બળેલા ભાગ ઉપર મૂકવાથી ધણો સારો ફાયદો થાય છે. તેથી દાહનું શમન થાય છે, અંદર હવાનો ભાગ પેશી શકનો નથી, શળો થવાનું કારણ દૂર થાય છે અને ૩૪ જલદીથી આવે છે. અજગલીકા નામનો જીવ દાહ ત્વક્દોષ છે તેની ફાટેની પોચી પાડવાને માટે છીપનો ચુનો અને ફટકડી કોઈ ક્ષાર સાથે વારંવાર મેળવી લગાડવામાં આવે છે.

હંભક તરીકે કળી ચુનો, સાજીઆર અને મૂળાના ક્ષારનો લેપ પાણીમાં વાટી લગાડવાથી નાના મસા ખરી પડે છે તથા મોટી ગાંઠો અર્ધુદ વિગેરે ગળી પોચાં પડી જાય છે. ફટલીક વખતે આ લેપ સાથે ભોરધુધ અને ટંકણ નાખવામાં આવે છે. કળી ચુનો ચોપડવાથી વાળ ખરી પડે છે અને તે લગાડવાની રીત એવી છે કે કળીચુનો અને હરતાળ સમભાગે લઈ પાણીમાં નાખી ગરમ કરી તેનો વાળ વાળા ભાગ ઉપર લેપ કરવો. આથી વાળ તરતજ ખરી પડે છે. હરતાળ પાવલાબાર કળી ચુનો દોઢ રૂપીઆબાર અને પલાશનો ક્ષાર અર્ધા રૂપીઆબાર એ સઘળાને આકડાના છીરની અંદર ખત્ર કરી વાળ ઉપર લગાડવાથી વાળ ખરી પડે છે. બાળવાના કામમાં તેમજ વાળ ખરવાના કામમાં કળીચુનાને બદલે ફટકાક લોકો સાદો ચુનો પણ વાપરે છે. કળીચુનો ને નવસાર બંને સમભાગે ભેગાં કરી તે સુંઘવાથી છીકો આવે છે અને તેથી માથું દુખતું મટી જાય છે.

આંખના રોગની અંદર શંખ એમને એમ વપરાય છે. ચંદ્રોદયા વર્તિની અંદર શંખનાબી એમને એમ કામ લાગે છે. તે આંખવાથી આંખનું તાજું કુલું કપાય છે તથા ગ્રામરની અંદર આંખે આવતું અંધાઈ દૂર થાય છે તેમજ તેના ચેત પડની ઉપર થતી માંસની વૃદ્ધિ કપાય છે.

માત્રા:—શંખ ભસ્મ ૧ વાલ, શંખ વટી ૧ થી ૨ ગોળી, અગ્નિ કુમાર રસ એકથી ૨ વાલ, કળી ચુનાનું પાણી ૧ થી ૧૦ રૂપીઆ બાર.

શંખ ઝૂં.

વર્ણન:—શંખ જુરાના ધોળા બુખરા રંગના જેવા ચિકાશ વાળા કટકા આવે છે.

ખનાવટ:-શંખ જીરાનો લેપ.

૧ શંખ જીરાનો લેપ = શંખ જીરૂ ૫ ભાગ, કાથો ૧ ભાગ, એ બંને સાથે મેળવી તેનો ધીની અંદર લેપ કરવો.

શુભુ:-સ્તંભન અને રક્ત સ્તંભક.

ઉપયોગ:-શંખ જીરૂ એ ક્ષોભક પદાર્થ છે, અને તેટલા માટે કેટલાક વૈદ્યો તે બને ત્યાં સુધી ખાવાને માટે નથી વાપરતા. અતિ-સાર, રક્તાતિસાર, અત્યાતૈવ તથા ગમે તે ભાગમાંથી લોહી પડતું હોય ત્યારે તે અપાય છે. તેની ક્ષોભક અસર ન જણાય તેટલા માટે તે ખાંડમાં અગર દુધના તરની અંદર અપાય છે. ઉપદંશ વૃણની અંદર તેમજ બીજા કોઈ ભાગની અંદર ઘાંતું પડ્યું હોય ત્યારે તેનાં લેપ લગાડેથી સાફ થાય છે. તેથી રસોનો ભાગ સૂકાઈ જાય છે અને રૂઝ જલદીથી આવે છે. કાથાનો અને શંખજીરાનો જે ઉમેરો ઉપર બતાવ્યો છે તે ઉપદંશને માટે ઘણો સારો છે.

માત્રા:-૧ વાલ.

સાજીખાર.

વર્ણન:-સાજીખાર પંજબની અંદર બને છે. અહીં બજારમાં તેના કાળા કડકા આવે છે અને તેને માથે મીઠાનો તર જામી રહેલો દેખાય છે. જેવી રીતે માટીના વાસણમાં આપણે મીઠું રાખીએ તો એક જ ચોમાસા પછી માટીના ઠામ ઉપર મીઠાનો થર બહાર જામેલો દેખાય છે તેમ સાજીખારના કાળા કડકા ઉપર મીઠાનો ખાર જામી ગયેલો હોય છે. તેને ભાંગતાં અંદરથી કાળો બળી ગયેલ ભાગ નીકળે છે તથા અંદર ઢેકાણે ઢેકાણે ઘોળાં ઘોળાં ટપકાં હોય છે. પંજબની અંદર ખારી માટીની ભાંય ઉપર કેટલીક જાતનાં ઝાડો ઉગે છે. તે ઝાડોને કાંપી સૂકવી છ ફીટ ઉંડી અને ત્રણ ફુટ પહોળી ભટ્ટીમાં બાળવામાં આવે છે. ભટ્ટીની અંદર માં બંધ ત્રણ ચાર ઉંઘા ઘ્રાઝા મૂકેલા હોય છે અને તેના ઉપર ત્રણ ભાગોમાં ખારીક છિદ્ર પાડેલ હોય છે. જેમ જેમ ઝાડવાં બળતાં જાય છે તેમ તેમ તેમાંથી રસ નીકળે છે તે ઘડાની અંદર પડી જામતો જાય છે. આ સાજીખાર કહેવાય છે અને તે સૌથી ઉચ્ચ ગણાય છે. આ રસ ઘડાની અંદર પડે છે તેથી તેને લોઠા સાજી કહે છે. ભટ્ટીની અંદર બળેલાં લાકડાં, ધૂળનો ભાગ, તથા થોડોક રસ ઉપર જામી રહે છે તે

સાદો સાજીખાર છે અને તે ધણો હલકો છે.

ખનાવટ:—સર્જિકાદિ ચૂર્ણ.

૧ સર્જિકાદિ ચૂર્ણ= સાજીખાર ૧ ભાગ, જવખાર ૧ ભાગ અને પંચલવણુ ૫ ભાગ એ ત્રણે ચીજને બીજિરાના રસમાં અથવા દાડમના રસમાં ખૂબ ખલ કરી તે ચૂર્ણ તડકે સૂકવવું.

ગુણ:—પાચન, દીપન અને વાતહર.

ઉપયોગ:—એનો ઉપયોગ યવક્ષારને મળતો છે. પેટચુંક, આક્રો, ગોટો તથા પેટના ફટલાંક દરદોની અંદર તે વપરાય છે. તેથી જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાયછે, ભૂખ લાગેછે, અને પેટની અંદરનું શૂળ બંધ થાયછે. સર્જિકાદિ ચૂર્ણ પાવલાભાર માત્રામાં લેવાથી જમ્યા પછી પેટમાં ચુંથ થતી હોય અથવા ખાટા ધચરકા આવતા હોય, તથા દાંત અંખાઈ ખાટા થઈ જતા હોય તો સારો ફાયદો થાયછે. અજીર્ણના દરદમાં સાજીખાર ઘણો ઉપયોગી છે. સાજીખાર, મેંદાલકડી, તથા આંબા હળદર એ ત્રણેને વાટી નવશેકાં કરી કચર, ધુમધા, તથા મૂઢ માર ઉપર લગાવાથી જામી ગએલું લોહી ત્રુટેછે અને સોજો હલકો પડેછે. સાજીખાર અને જવખારને પાણીમાં વાટી તેની લુપ્પી કરી પાકતા ગુમડા ઉપર લગાડવાથી તે તરત કુટે છે.

માત્રા:—સર્જિકાદિ ચૂર્ણ પાવલાભાર.

સીંદૂર.

વર્ણન:—સીંદૂર એ સીસાંનો એક ક્ષાર છે અને તે બજારમાં પુષ્કળ મળેછે. સીંદૂરને શુદ્ધ કરવાની રીત એવીછે કે તેને લોંબુના રસમાં ખલ કરી તડકે સૂકવી નાખવું. સીંદૂર આવાને માટે ક્વચિતજ વપરાય છે.

ખનાવટ:—સીંદૂરાદિ તૈલ.

૧ સીંદૂરાદિ તૈલ=સીંદૂર ૪ તોલા, જીંડું ૮ તોલા, સરશીઉંતેલ ૧૪ તોલા તથા પાણી ૨૫૬ તોલા નાખી તેનું રીતસર તૈન સિદ્ધ કરવું.

ગુણ:—વૃણશોધન તથા રોપણ.

ઉપયોગ:—સીંદૂર ત્વક્દોષ ઉપર બહુ ઓપડાય છે. ખરજવું, ખસ, દુદ્ધ, કૃષ્ટ વિગેરે ઉપર સીંદૂર સાંડું કામ કરેછે. સીંદૂર અને મરીન ધીની સાથે મેળવી ખરજવા ઉપર લગાડવાથી ખરજવું એથી જા્ય છે, તેમજ

સીંદૂરાદિ તૈલ આંજણી ઉપર ચોપડવાથી આંજણી હ્રાસકી પડેછે. પામા, વિચરિકા, વિગેરે અનેક જાતના કૃષ્ટ ઉપર સીંદૂર લાગુ પડેછે.

સીંસું.

વર્ણન:—સીંસાના કાળા તેજવાળા મોટા કડકા આવેછે. તે પોચું અને ઘણું વજનદાર હોયછે. સફેદો, સીંદૂર, સૂરમાં અને બોદાર કાંકરો એ બધાં સીંસાના ક્ષાર છે.

શોધન તથા મારણુ:—સીંસાને અગ્નિપર તપાવી તેનો રસ કરી તે રસને આકડાના છીરમાં ઠારવો. એક હાંડલીમાં આકડાનું છીર ભરી તે ઉપર સહિદ્ર ઢાંકણુ કરી તે છિદ્રમાંથી સીંસાનો રસ રેડવો. જો વાસણુ ખુલ્લું રાખ્યું તો સીંસાનો રસ છીરમાં પડવાથી ઉડશે અને બંદુકની ગોળાની પેઠે શરીર ઉપર મોટી રહેશે. માટે આકડાના છીરના ઠામ ઉપર ઢાંકણુ ઢાંકવું એટલુંજ નહિ પણ ફક્ત છિદ્ર ખુલ્લું રાખી અડખે પડખે ઢાંકણુની ઉપર પણ મોટાં વજન રાખવાં; કારણ કે તેમ નહિ કરવાથી સીંસાના જોરથી તે ઢાંકણુ ઉડશે અને શરીરને ધજા કરશે. ત્રણવાર ઠારવાથી સીંસું શુદ્ધ થાયછે. આકડાના છીર વગર કુંવારના રસમાં, ત્રીફળાના કાઠામાં તેમજ ગૌમૂત્રમાં ઠારવાથી પણ શુદ્ધિ થાયછે પણ આકડાનું છીર ઉત્તમ છે. શુદ્ધ સીંસાને અગ્નિ ઉપર તપાવી રસ કરી તેમાં તેથી ચોથા ભાગનો અપામાર્ગ ક્ષાર નાખી અષેડાના લાકડાથી હલાવવો. આથી તેનું બારીક ચૂર્ણ થશે. ચૂર્ણ થયા પછી તેનો આઠમો ભાગ શુદ્ધ મનઃશીલ નાખી લીંબુના રસમાં ખલ કરી ગજપુટ દેવો; તેથી શુદ્ધ નાગભસ્મ થાયછે. એ ચાર વખત પુટ દેવાથી ઉત્તમ ભસ્મ બનેછે. આ શીવાય કેટલાક વૈદ્યોનો મત એવો પણ છે કે સીંસું ઉકળે ત્યારે તેની અંદર અપામાર્ગ ક્ષાર નહિ નાખતાં ફક્ત શુદ્ધ મનઃશીલ નાખવું. તે શિવાય સીંસાની ભસ્મ કરવાનો રસ્તો એવો છે કે સીંસાનો રસ થાય ત્યારે માથે આમલીના છોડીઆનો લુકો થોડો થોડો નાખતા જવું અને લોઢાની સળીથી ધુટવું. ફક્ત સીંસાથી ચોથા ભાગનો આમલીનો લુકો નાંખવો. એક પ્રહર ધુટવાથી સીંસાની ભસ્મ થાયછે. ત્યાર પછી તેમાં સમભાગ મનઃશીલ નાખી કાં જામાં વાટી શરાવસંપુટકરી ગજપુટ દેવો. આથી શુદ્ધ નાગભસ્મ થાયછે. નાગભસ્મ ઘોળા અને રાતા એવા બે રંગની કરવામાં આવે છે. લાલ રંગ

આવવાનું કારણ મનઃશીલ છે. સંકેત રંગની નાગ ભસ્મમાં મનઃશીલ નાખવામાં નથી આવતું.

ખનાવટ:—૧ વડવાનળ રસ, ૨ નાગ ભસ્મ.

૧ વડવાનળ રસ=૧ ભાગ શુદ્ધ હરતાલ, ૧ ભાગ શુદ્ધ પારો, ૧ ભાગ સીસાની ભસ્મ, ૨ ભાગ શુદ્ધ ગંધક, અને ૧૬ ભાગ મરી એ બધાં બરાબર મેળવ્યાં.

૨ નાગભસ્મ=આની ખનાવટ ઉપર અપાઈ ગઈ છે.

ગુણ:—પૌષ્ટિક,

ઉપયોગ:—નાગ ભસ્મ એકલી કવચિતજ વપરાય છે. ધાણું કરીને ખીજી ધાતુઓની સાથે કટલીક ખનાવટમાં તે આવે છે. ક્ષય, મેહ, સંગ્રહણી, અગ્નિમાંધ ઉપર તે અપાય છે. તે પૌષ્ટિક ગણાય છે અને તેને વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર માનવામાં આવે છે. વડવાનળ રસ ધીમાં લેવાથી કોલેરા, શૂન, બળેલ, પેટના રોગ, વાયુ, મંદાગ્નિ વિગેરે દૂર થાય છે. સીસું વાપરતું એ ધાણુંજ જોખમ ભરેલું છે માટે તે વાપરતી વખતે દરેક વૈદ્યે ધણીજ સંભાળ રાખવી. જો તે અશુદ્ધ વપરાય તો ધણીક જાતની નુકસાની થાય છે, તેથી ગુદમ, કુષ્ઠ, રક્ત વિકાર વિગેરે થઈ આવે છે.

માત્રા: - વડવાનળ ચૂર્ણ ૧ રતીભાર, નાગ ભસ્મ ૧૬ ઘઉંભાર.

સુરમો.

વર્ણન:—સુરમો એ જાતનો થાય છે. ૧ સૌવીરાંજન તથા ખીજી સ્ત્રોતાંજન. સૌવીરાંજન કાળા રંગનો થાય છે, તથા અંદર ચક્રચક્રીત કટકીઓ દેખાય છે. તે સીસાં અને ગંધકનો સંયોગ જન્ય પદાર્થ છે તથા તેની અંદર ચક્રચક્રીત કટકીઓ દેખાય છે. સ્ત્રોતાંજન જરા ભૂખરો છે અને તે ગુણમાં સૌવીરાંજનથી જરા ઉતરતો છે. તે હિંદુસ્તાન તરફથી આ દેશમાં આવે છે.

શોધન:—સુરમાને ખારીક વાટી તેને લીંબુના રસમાં ખત કરી ૧ દિવસ તડકામાં સૂકવવાથી તે શુદ્ધ થાય છે.

ખનાવટ:—૧ શુદ્ધ સુરમો, ૨ નયનામૃત.

૧ શુદ્ધ સુરમો=શુદ્ધ કરેલ સુરમાને અગ્નિ ઉપર તપાવી ત્રિકુળાના હીમની અંદર ડુંગો કરી ખરલમાં ખૂબ લટવો. આવી રીતે સાત દિવસ સુધી તેને ગરમ કરી ત્રિકુળાના હીમની બાવના દેવી. પછી જ્યારે ખૂબ

ખારીક થાય ત્યારે તેની અંદર એક શર સુરમો, ઘોળા મરી દાણા ૧૦, તથા એલચીના દાણા ૧૫ તથા ૯ રૂપીઆભાર ભીમસેની કપૂર નાખી તેને ખરલમાં ખૂબ લઢવું. બાદ તેને ત્રણ દિવસ સુધી દરરોજ ગુલાબ જળની બાવના દઈ ખત કરવો. છેલ્લે દિવસે સાવ સૂકાય ત્યારે ફરી એક વાલ ભીમસેની કપૂર નાખી ખલ કરી શીશીમાં ભરી રાખવો.

૨ નયનામૃત=સીસું શુદ્ધ કરી તેને અગ્નિ ઉપર તપવનાં તે પાતળું (ઓગળેલ) થાય, ત્યારે તેની અંદર તેટલોજ શુદ્ધ પારો નાખવો. પછી તે ખંનેની બરાબર સુરમો નાખી ખૂબ હલાવવું ને બરાબર તે ત્રણેનું ચૂર્ણ મળી જાય ત્યારે ત્રણેના સમગ્ર ચૂર્ણથી દશમાભાગનું ભીમસેની કપૂર નાખી તે સઘળાંને ખૂબ ખલ કરવાં. જે અંજન તૈયાર થાય તેનું નામ નયનામૃત.

ગુણ:—ચક્ષુષ્ય.

ઉપયોગ:—સુરમો આંખના દરદોમાં અત્યંત ઉપયોગી છે. સુરમો આંખના દરદની અંદર એટલો બધો પ્રસિદ્ધ છે કે સુરમા શિવાય બીજા કંટલાક પદાર્થોના અંજનને પણ સુરમા એવું નામ આપવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે આપરીઆના અંજનને રાતો સુરમા કહે છે અને મોતીના અંજનને ઘોળો સુરમા કહે છે, પણ તેમાં આ ખરો સુરમા આવતો નથી. સુરમો આંજવાનો ચાલ પંજાય દેશની અંદર બહુ છે. કંટલાક લોકો ક્ષત ખુબસુરતીની ખાતર સુરમો આંખમાં આંજે છે. ખુબસુરતીને માટે આંજવામાં આવે તોપણ તે આંખને ફાયદો કરે છે. તેથી આંખને ઠંડક થાય છે અને પ્રુષ્ઠિ મળે છે. કંટલાક ઉંચો જાતના સુરમામાં સાચાં મોતી પડે છે અને તે પ્રમાણે તેની કીમત થાય છે. સુરમો આંખમાં આંજવાથી આંખની બળતરા, ઝાંખ, આંખનું બળવું વિગેરે શાંત થાય છે. જ્યારે આંખ આડા ધુમાડા ધુમાડા દેખાય છે તથા દરદીને કંટલીક ચીળે વિકૃતિ પા- જલી દેખાય છે તેવા દરદોમાં સુરમો હીતકારક છે. બહુ વાંચવાથી આં- ખમાં થએલી કમકૌવતી તેથી સુધરે છે. સુરમો પોતે આંખની અંદર ઠંડો છે તોપણ તેની અંદર બીજી ચીજો પડવા પ્રમાણે તેનાં ગુણનો ફેર- ફાર થાય છે. સુરમાની અંદર એવી ચીજો ઝળવવામાં આવે છે કે તે આંજવાથી પહેલ વહેલું આંખમાંથી પાણી છુટે છે અને પાછલથી ઠંડક થાય છે. જ્યારે આંખની અંદર ગરમી રહેવાને લીધે માથાની અંદર

કુખ, ધો થાય છે ત્યારે સુરોમાં આંત્રવાધી માયું કુખતું મટે છે.

સુરોખાર.

વર્ણન:—સુરોખાર એ જાતનો આવે છે એક ધોએલો અને ખીજો વગર ધોએલો. ધોએલો સુરોખાર રંગે સફેદ હોય છે અને વગર ધોએલો સુરોખાર સફેદ પણ જરા મેતો હોય છે. ઔષધ તાં ધોએલો સુરોખાર વપરાય છે. સુરોખાર ધોવાની રીત એવી છે કે તેને ઉના પાણીમાં ગાળવો ને જે ડોળ (વગેરે ઉપર આવે તે કાઢી લેવો. પાછળથી તે પાણીને સ્વસ્થ રાખવું એટલે સુરોખાર નાંચે ખેસશે. ઉપલું પાણી કાઢી લઈ નીચે રહેલ સુરોખારની પાંચે કણિક બંધાવા દેવી. વગર ધોએલ સુરોખાર વાપરવાથી ઉલટી થાય છે ને તે પીવો ઘણો મુશ્કેલ છે. ખત્રી લોક તે રંગવાના કામમાં વાપરે છે.

ગુણ:—મૂત્રજ, સ્વેદન અને શીતળ.

ઉપયોગ:—સુરોખાર સ્વેદન હોવાને લીધે સજ્જ જ્વરની અંદર કામ લાગે છે સંતત્ જ્વર, સતત્ જ્વર, ફેફસાનો તીક્ષ્ણ વરમ તેમજ યકૃતના તીક્ષ્ણ વરમમાં જ્યારે તાવ અણઉતાર ભર્યો રહે છે ત્યારે ખીજી સ્વેદન દવાની સાથે સુરોખાર અપાય છે. જે દરદીની અંદર તાવ ભર્યો હોય ત્યાં પસીનો લાવવા માટે સુરોખારની યોજના કરવામાં આવે છે. તાવની અંદર પેશાબ ઘણું જ થોડું અને વધારે ક્ષારવાળું હોય છે. સુરોખાર લેવાથી પેશાબ વધે છે અને તેથી પડતું ધારું લાલ પેશાબ સ્વચ્છ ઉતરે છે; તથા પેશાબની અંદરનો દાહ શાંત થવાને માટે તે પ્રમેહ અને તણખીઆની અંદર પુષ્કળ પાણીની સાથે અપાય છે, તેમજ મૂત્ર કૃચ્છની અંદર થયેલી પેશાબની અટકાયતને તે દૂર કરે છે. મૂત્રજ અને સ્વેદન એ બન્ને ગુણો તેમાં હોવાથી તે જ્વરાદિક દોષની અંદર બહુ યોગ્ય છે. બાદતાવની અંદર જેમ તે પસીનો લાવે છે તેમ તે તૃપ્તિ શાંત કરે છે તથા દાહને ખેસાડે છે. મૂત્રજ ગુણને માટે તે જલંદર તથા કમળામાં અપાય છે. જલંદરની અંદર હમેશાં પેશાબ થોડું ઉતરે છે, તેથી પેટ ચડે છે, અને દરદીને હાંફ ચડે છે. સુરોખાર લેવાથી આ બધી હરકતો દૂર થાય છે.

સંદ્ર પ્રભા ગુટિકાની અંદર શીલજીત આવે છે પણ જે શીલજીત ન મળતો હોય તો તેને અભાવે સુરોખાર નાખવાની કોઈ પણ જાતની અડચણ નથી. બાળકની અંદર જ્યારે મૂત્રકૃચ્છ બંધાય છે ત્યારે સુરોખાર

સારો કાયદો કરે છે. તિક્ષુ તેમજ જીર્ણ સંધીવાની અંદર જેમાં દરદીનું લોહી સાધારણ રીતે તપેલું હોય છે તેવા દરદીને બીજી યોગ્ય દવા સાથે સુરોખ્ખા-રનું સેવન કરવું ઉચિત છે. પ્રતિહતી અને પીડિત તાત્ત્વના અંદર તે ઉપ-યોગી છે. દમની અંદર સુરોખ્ખાર ઘણું સાઈ કામ કરે છે અને તે વાપર-વાની રીતી નીચે પ્રમાણે છે.

૧૦ રૂપિઆભાર સુરોખ્ખાર લઈ તેને ૮૦ રૂપીઆ ભાર હના પા-ણીમાં નાખવો અને તેની અંદર અમદાવાદી કાગળ બે ત્રણ મિનિટ બોળી રાખવા પછી તેને તડકે અગર દેવતાપર છેટેથી સુકવવા. આ કાગળમાંથી ચાર ચાર ઇંચના ચોરસ કડકા કાપી રાખી તેમાંથી એક અગર બે કડકા બાળી તેનું ધૂંતપાન કરવાથી ઘણેજ સજ્જ દમ હોય તે પણ જાય છે. આ ઉપાય ઘણેજ સરસ છે અને તે દરેક વૈદ્યે અજમાવવા જેવો છે.

દાંતના મંજનની અંદર સુરોખ્ખાર આવે છે. તેની અસરથી ખેરી ગળી જાય છે અને દાંત સાફ થાય છે. આવું મંજન થોડા ઘણા દિવસ સુધી ચાલુ રાખવું જોઈએ.

માત્રા:—૧ થી ૪ વાલ.

સુવર્ણ માક્ષિક.

વર્ણન:—સોના મુખીના પીળા ચક્રચક્રીત કડકા આવે છે અને તેની અંદર સોનાની કટકીઓ જેવું તેજ હોય છે. તે ઉપરથી કોઈએ એમ ન ધારવું કે તેની અંદર સોનું છે. તે ગંધક અને લોહાનો એક સંયોગજન્ય પદાર્થ છે.

શોધન તથા મારણ:—સોના મુખીના કડકા લઈ ખૂબ ખાંડી કપડે ચાળી ઝીણો ભૂનો કરી તેથી ત્રીજે ભાગ સિંધાલૂણ મેળવી લીંબુના રસમાં ખૂબ ઘુંટી લોહાની કડાઈમાં નાખી નીચે ખૂબ તાપ કરવો અને લોહાની કડાઈથી હલાવવું. જ્યાં સુધી લોહાની કડાઈ અને ઉપર લખેલ દવા લાલ થાય ત્યાં સુધી હલાવવા રાખવું. પછી તેને ઉતારી લેવું. આવી રીતે સુવર્ણ માક્ષિક લાલ થાય ત્યારે શુદ્ધ થઈ કેહેવાય છે. શુદ્ધ થયા પછી તેને કળથીના કવાથમાં તેલની અંદર અગર બકરીના મૂત્રની અંદર ખલ કરી ગજપુટ દેવો તેથી શુદ્ધ સુવર્ણ માક્ષિક ભરમ થાય છે.

ખતાવટ:—૧ સુવર્ણ માક્ષિક ભસ્મ ૨ ગર્ભ વિનોદ રસ.

૧ સુવર્ણ માક્ષિક ભસ્મ=આની બનાવટ ઉપર અપાઈ ગઈ છે.

૨ ગર્ભ વિનોદ રસ=સુવર્ણ માક્ષિક ભસ્મ ૪ તોલા, હીંગળો ૪ તોલા મુંક ૩ તોલા, મરી ૩ તોલા, લવીંગ ૩ તોલા, જવંત્રી ૩ તોલા એ સર્વે પાણી સાથે મેળવી બન્ને રતીના અંકડી ગોળી કરવી.

ગુણુ:—શોધક અને પૌષ્ટિક

ઉપયોગ:—પૌષ્ટિક તરીકે તેના ગુણુ લોખંડને મળતા છે. પાંડુરોગ મૂત્રરોગ, જળોદર, શેફ તથા નેત્ર રોગની અંદર તે ઉપયોગી છે અને જે જે જગ્યોએ લોહ આપવું યોગ્ય લાગે તે તે જગ્યોએ સુવર્ણ માક્ષિક પણ અપાય છે. જીર્ણ મેહ, અર્થ, કુષ્ટ, વિગેરે બાધિમાં તે ઉપયોગી છે. સુવર્ણ માક્ષિક ભસ્મ અને ગળોત્વ સમભાગે મેળવી તેની ગોળી કરી લેવાથી જીર્ણ પ્રમેહમાં ઘણો સારો ફાયદો થાય છે.

સુવર્ણ માક્ષિક એ શોધક પૌષ્ટિક દવા છે અને તેટલા માટે બીજી શોધક પૌષ્ટિક દવા જેવી કે પારો, અખરખ વિગેરેમા મેળવી અપાય છે. ગર્ભિણી સ્ત્રીના કેટલાક રોગમાં તેમજ કમકૌવત સ્ત્રીના ગર્ભાશય બ્યારે નખખાં પડી જાય છે ત્યારે વખતો વખત ગર્ભપાત થવાનો સંભવ રહે છે તથા કસુવાવડ થાય છે. સુવર્ણ માક્ષિક આવા દરદીને ઘણો જ ફાયદો કરે છે. ઘણું કરીને આવા દરદી અંદર ઉપદંશનો શક જાય છે અને ગર્ભ વિનોદ રસ નામની બનાવટની અંદર હીંગળાનો સારો ભાગ આવવાથી ઉપદંશની અનેક વિકૃતિઓ ઉપર તે ખાસ ઉપયોગી છે. કમકૌવતી અગર ઉપદંશ અગર તે બન્નેના સંયોગથી કે ગમે તે કારણથી ગર્ભપાત થતો હોય ત્યારે ગર્ભ વિનોદ રસ વાપરવા કહેલ છે. સાધારણ રીતે કોઈ પણ સ્ત્રીને કસુવાડ થતી હોય અને બીજું કાંઈ પણ કારણ ન મળ્યું હોય તેવા અનિશ્ચિત રસ્તામાં ગર્ભ વિનોદરસ પ્રયશ્ત છે.

સોનામુખીને મધની અંદર વાટી આંખની અંદર આંજવાથી આંખનું કુલું કપાય છે.

માત્રા:—સુવર્ણ માક્ષિક ભસ્મ ૧ થી ૨ વાલ, ગર્ભ વિનોદરસ ૧ થી ૨ રતીભાર.

પ્રય:—ગર્ભ વિનોદરસ આલતો હોય ત્યાં સુધી તેલ, મરચું, ખટાઈ વિગેરે ખાવું નહિ ને ધી સાકર વિગેરે પૌષ્ટિક ખોરાક વાપરવો.

સોનું.

સોનું દેશી ઔષધિમાં એક ઉત્તમ ઔષધ ગણાય છે. ઔષધમાં સોનાનો વરખ તથા તેની ભસ્મ વપરાય છે તેમજ બીજી કેટલીક માત્રામાં સોનું આવે છે. ઔષધની અંદર ચોખ્ખું સોનું વાપરવું જોઈએ. તેની અંદર રૂપાનો કે ત્રાંબાનો ભેગ હોવો ન જોઈએ. સોનાનાં બારીક પતરાં ભઈ હરણનાં આમડાંના બેવડાંમાં નાખી મોગરીથી કુટી કુટીને તેનાં બહુ પાતળાં પતરાં કરવામાં આવે છે તેનું નામ વરખ.

શોધન તથા મારણુ:—ચોખ્ખું કુંદન લઈ તેને તપાત્રી કાંજીમાં, તેલ-માં, કળથીના કવાથમાં, ગૌમૂત્રમાં, છાથમાં ઠંડું કરી શુદ્ધ પાણીથી ષોષ નાખવું તેથી શુદ્ધ સોનું થાય છે. સોનાનાં શુદ્ધ કરેલાં ચોખ્ખાં પતરાં લઈ તેમાં બે ભાગ પારો નાખી લીંબુના રસની અંદર ખૂબ ઘુંટી તેનો ગોળો કરવો અને તે ગોળાના વજન પ્રમાણે ગંધક લઈ અરધો ગંધક એક શરાવની અંદર મૂકી તે ઉપર તે ગોળો મૂકવો અને અરધો રહેલા ગંધક માથે નાખી તે ઉપર બીજી શરાવ મૂકી કપડ માટી કરી ૩૦ અડાયાં છાણાનો તેને તાપ દેવો. ઠંડું થાય ત્યારે બહાર કાઢી લેવો. એ પ્રમાણે ૧૪ વખત કરવું એથી શુદ્ધ સુવર્ણ ભસ્મ થાય છે.

બનાવટ:—૧ સુવર્ણ ભસ્મ ૨ સુવર્ણ માલિની વસંત ૩ સુવર્ણ પર્પટિ ૪ રાજ મૃગાંક ૫ હીરણ્ય ગર્ભ પોટલી ૬ પૂર્ણ ચંદ્રોદય.

૧ સુવર્ણ ભસ્મ=આની બનાવટ ઉપર અપાઈ ગઈ છે

૨ સુવર્ણ માલિની વસંત=સોનાનાં પાના ૧ ભાગ, હીંગળો ૩ ભાગ આપરીઓ ૮ ભાગ, ખેતી ૨ ભાગ, મરી ૪ ભાગ એ બધાને માખણની અંદર ભેગાં કરી લીંબુનો રસ તેની અંદર નાખી જ્યાં સુધી સોનાનાં પરમાણુ અદૃશ્ય થાય ત્યાં લગી ખુબ ઘુટવું.

૩ સુવર્ણ પર્પટિ= સોનાનો વરક એક ભાગ, શુદ્ધ પારો આઠ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક, આઠ ભાગ, એ સઘળાંને લોઢાની કડાઈમાં ધી લગાડી એકત્ર કરી હોંઠે જરા તાપ આપવો. રસ થાય કે તરતજ છાણાના ભૂકા ઉપર ફેળવું પાન મૂકી તે ઉપર રસને ઠારી દેવો; માથે બીજી પાન મૂકી તે ઉપર છાણાનો ભૂકો નાખવો. જ્યારે પોતાની ઝેળે ઠરે ત્યારે તેના બમ્બી ગએલા કપોટાં ઉખેડી લેવાં.

૪ રાજમૃગાંક=પારદ ભરમ ૩ ભાગ, સુવર્ણ ૧ ભાગ, અમ-
રખભરમ ૧ ભાગ, મનઃશીલ, હરતાળ અને ગંધક એ ત્રણે શુદ્ધ કરેલ
બન્ને ભાગ એ સઘળાંને ભિગાં કરી ખૂબ ખારીક લઢવાં પછી શંખની
અંદર તે ભરવું: ટંકણખારને બકરીના દૂધમાં વાઢી તેથી શંખની ખુબ
મુદ્રા બંધ કરવી. પછી તેને શરાવ સંપુટ કરી ગજપુટ દઈ દેવો. ઠંડું થાય
ત્યારે ઔષધને બહાર કાઢી ખૂબ લઢવું.

૫ હિરણ્યગર્ભપોટલીરસ:—પારો ચાર ભાગ અને સોનાના વરખના
ખારીક ચોખાપત્રાં ૪ ભાગ લઈ તે બન્ને બરાબર મેળવી તેમાં ખાર
ભાગ ગંધકના નાખી તેની કળ્મલી કરવી. પછી તેમાં ૧૬ ભાગ મોતી-
ની ભરમ, ૨૪ ભાગ શંખભરમ અને એક ભાગ ટંકણ મેળવી, તે બધાને
પાકિલા લીંબડાના પાનનાં રસમાં ઘુંટવાં; અને તેનો ગોળો કરી શરાવ સં-
પુટથી ગજપુટ દઈ દેવો. પોતાની મેળે ઠરે ત્યારે તે કાઢી લઈ લઢી રાખી
મુકવું. જે તૈયાર થાય તે “હિરણ્યગર્ભપોટલી.”

૬ પૂર્ણચંદ્રોદયરસ:—સોનાનો ચોમો વરક ચાર તોલા, શુદ્ધ પારો
૩૨ તોલા અને શુદ્ધગંધક ૬૪ તોલા લઈ તેમની કળ્મલી કરવી. આ ક-
ળ્મલીને રાતા કાપૂસના રસમાં (જલસૂસ) અને કુવારના રસમાં ખસ કરવી
અને મુકવવી, પછી અગનશીશીમાં આ કળ્મલી નાખવી. બહુ તો તે
અર્ધાઅર્ધ શીશી ભરવી. આખી શીશી ભરવી નહીં, અને તેના ગળામુધી
કપડમાઢી કરી વાલુકાયંત્રમાં તે શીશી મુકી તાપ આપવો. શીશીઆકુ
આકનું ખુચ આપવું. શરૂઆતમાં તાપ ધીમો આપવો અને પછી વધારવો.
ઑછામાં ઑછા ત્રણ પ્રહરમુધી તાપ આપવાની જરૂર છે. થોડીવાર પછી
ખુચ કાઢી લેવું. આથી ગંધક શીશીને મોઢે બળ્યા કરે છે. જે જમાવ શી-
શીને ગળે જમી છે તે ચંદ્રોદય, પછી તે શીશીમાંથી ચંદ્રોદય કાઢી એક તોલા
ચંદ્રોદયે બરાસકપર, જાયપત્રી, મરી, લવીંગ, સુંક અને પીંપર દરેક ચ-
ચાર તોલા અને કર્તુરી ફક્ત બે વાલ મેળવવી તેની બન્ને વાલની ગો-
ળીઉ કરવી. ને આ ગોળીઉં નાગરવેલના પાનમાં લેવી.

ગુણ:—પૌષ્ટિક અને શોધક.

હિપયોગ:—સોનું પ્રુષ્ટિ માટે બહુ વપરાય છે. ક્ષયની અંદર તેમજ
જીર્ણ ઉદરસ, શ્વાસ, દમ તથા છાતીના દરદોમાં થએલી કમઠાવતિ
તે ઘણું સાફ છે. ક્ષયની શરૂઆતમાં જો સોનું યોગ્ય રીતે આપવામાં

આવે તો તેથી ક્ષય અટકે છે. ક્ષયીને સોનું આપવાથી શરીરમાં કૌવત આવેછે, શરીરનું વજન ઘટતું બંધ થાયછે, કળતર વિગેરે મોટેછે તથા શરીર સતેજ રહેછે. ક્ષયની અંદર સુવર્ણ માલિની વસંત, રાગમૃગાંક, તેમજ બીજા કેટલાક પૌષ્ટિક પ્રયાંગો જેમાં સોનું આવેછે તે વાપરવા સારાછે. સોનાની દરેક બનાવટ ક્ષયીને આપવાની છૂટછે એટલુંજ નહિ પણ કાચું સોનું આપવું પણ યોગ્યછે ને કાચું સોનું વરકના રૂપમાં વપરાય છે. સોનાનો વરક માખણ, સાકર તથા મધ સાથે આપવાથી જીર્ણ ઉ-ધરસ, તથા ક્ષય દબાયછે. જે દરદીને બડખામાં લોહી પડતું હોય તથા શરીર ઘણું ક્ષીણ પડી ગયું હોય તેવા દરદીને સોનાનો વરક ફાયદો કરેછે. થોડા ઘણા દિવસ સોનાનો વરક લેવાથી ક્ષયીનો જીર્ણજ્વર અટકે.

મગજના બાધિ, અપરમાર, મગજની કમકૌવતી, મગજનું બારે રહેલું વિગેરે મગજના જીર્ણબાધિની અંદર સોનું સાફછે. નપુંસક પણાને માટે તથા વીર્યસ્ત્રાવને માટે સોનું અકસીર ઉપાય ગણાયછે. કમરનો ફુ-ખાવો, પગની કળતર, વીર્યનું મૂત્ર માર્ગની અંદર ઝરવું તેમજ નપુંસક પણાથી થતા દરેક ચિન્હની અંદર સોનું ઘણો ફાયદો કરેછે. મૃગાંક અને ચંદ્રોદય નામની બનાવટ આ દરદીને માટે અતિ ઉત્તમ ઉપાયછે. નપું-સકત્વને માટે ચંદ્રોદયની સાથે કરેતુરી વિગેરે ઉજાણવીર્ય દવાઓ મેળવવામાં આવેછે અને તેથી મગજ તર રહેછે. સ્ત્રીને ત્રણ દોષ, પ્રદર અને બીજા કેટલાંક જીર્ણગર્ભાશયના દરદમાં સોનું અપાયછે.

સન્નિપાતની અંદર તથા બીજા કેટલાક ત્રિદોષ જન્યચિન્હની અંદર સોનાનું ઉકાળેલ પાણી પીવાથી ફાયદો થાયછે. જ્યારે શરીર ક્ષીણ થઈ જાય છે, દરદી બેભાન હોયછે, મોઢા ઉપર તંદ્રા ભરી હોયછે અને દરદી બડખડા કરેછે ત્યારે હીરણ્યગર્ભનો ધસારો પીંપરની સાથે આ-પવાથી દરદી સચેત થાયછે અને કેટલીક વખતે બેશુદ્ધિવાળો દરદી વાતો કરતો આપણે જોઈએ છીએ.

જે જીર્ણ જ્વરની અંદર કમકૌવતી ઘણીજ વધી ગઈતેમાં સોનું ઘણો સારો ફાયદો કરેછે. ઘણા દિવસના અતિસાર, સંગ્રહણી તથા જીર્ણ રક્તાતિસારની અંદર દરદીના શરીર ઉપર જ્યારે શોક થઈ આ-વેછે તથા દરદી ઘણો કમકૌવત થએલા માલમ પડેછે ત્યારે સુવર્ણ પર્પટિ આપવી યોગ્ય છે. સાધારણ રીતે દરેક પપટિઓ સથોક્ અતિસા-

૨ની અંદર અપાયછે. જ્યારે સોફ હોય ત્યારે પર્પટિવાળી દવા આપવી એવો નિયમ છે. બાળકના શોષ રોગની અંદર સોનું ઘણું ઉપયોગી છે. ઊંકરું જ્યારે ગળતું જાયછે, તેના સ્નાયુ શીથીળ થાયછે, માંસના લોચા ગળેલા તથા પીંડી વિગેરે ડેકાણાની આમડીનો ભાગ વૃદ્ધ માણસની પેઠે ગળી ગયેલો હોય ત્યારે દરદીને સોનું આપવું ઉચિત છે. જે સ્ત્રીઓના ધાવણ અ-રાખ હોયછે તે સ્ત્રીના બાળકને સોનું આપવું જોઈએ; તે તેના અસ્થિને દૃઢ કરેછે તથા બાંધો વધારે છે. શંઢ રોગ ઉપર પણ સોનું બહુ સરસ છે. જીર્ણ પ્રતેજ, હસ્તક્રિયા, અગર બીજા કારણોને લીધે જ્યારે કમકૌવતી થાયછે ત્યારે સોનું આપવું યોગ્ય છે. સોનાની રત્નગિરી ગામની બનાવટ નવીન જ્વરની અંદર ઘણી પ્રચલિત છે; તેથી ગમે તેવો સજ્જ જ્વર હોય તે પણ અટકે છે. માથે મગનું એસામણને ભાત અવાયછે. સુવર્ણ ભસ્મ હેડકીમાં ફાયદો કરેછે અને ખસૂસ કરીને ત્રિદોષ અવસ્થામાં જે હેડકી થાય છે તેમાં તે ઉપયોગી છે. ગજગંડની અંદર સુવર્ણ અને લોહ સાથે અપાય છે.

માત્રા:—સુવર્ણ ભસ્મ ૧ થી ૨ રતી, સુવર્ણ માલિની વસંત ૧ થી ૨ રતી, સુવર્ણ પર્પટિ ૧ વાલ, રાજમૃગાંક ૧ થી ૨ રતી, હીરણ્યગર્ભ પો-ટલી એક ઘસારો. પૂર્ણ ચંદ્રોદય ૧ થી ૨ રતી.

અનુપાન અને પથ્ય:—સુવર્ણ ભસ્મ, ધી માખણ અને સાકર, સાથે. વસંત માલિની મધ અને પીપર સાથે; રાજ મૃગાંક, દશ પીપર અને એગણત્રીશ મરીના ચૂર્ણ સાથે; સુવર્ણની બધી બનાવટો ખાતી વખતે ધી, દૂધ, માંસ વિગેરે પૌષ્ટિક ખોરાક ખાયો તથા તેલ, મરચું, અઠાઈથી દૂર રહેવું.

સોમલ.

વર્ણન:—સોમલ એ સૌથી ઝેરી દવા છે. બજારની અંદર સોમલ જે જાતનો થાય છે. એક સાવ સફેદ આવે છે અને બીજો રતાશપર આવે છે. સોમલને અહીં શંખીઓ પણ કહે છે. તે વેચવાને અહીં લાઇસેંસ આપવામાં આવે છે. લાઇસેંસ વગર બીજાથી તે વેચી શકાતો નથી. હીણ કૃત્ત કરવાવાળા આ ઝેર બીજાને ખવરાવે છે. તેના ઝેરની અસરથી માણસ ૫ થી ૧૫ કલાકની અંદર ગુજરી જાય છે. સોમલ નિઃસ્વાદ હોવાથી ગમે તે ખોરાકની સીજ સાથે મહેલાઈથી મેળવી શકાય

છે. વૈદ્યોએ સોમલવાળી દવા વાપરતાં ઘણી સાવચેતી રાખવી જોઈએ-
છીએ. આગળ તે આપણા દેશમાં આટલું બધું પ્રસિદ્ધ નહતું પણ
હાલ તે બહુ વપરાય છે. સંસ્કૃતમાં તેને શંખ વિષ, કૈનાશ્મ ભરમ અથવા
દાર મુચ્ચ કહે છે.

શોધન:—સોમલને લીંબુના અથવા કેળના રસમાં રાખવાથી તે શુદ્ધ
થાય છે અને શુદ્ધ સોમલ ઔષધ તરીકે વપરાય છે.

સોમલની ઝેરી અસર:—ઝેર તરીકે સોમલનો ઉપયોગ થયા પછી
એક કલાકની અંદર તેની અસર જણાઈ રહે છે અને જો તેની ઘણી
મોટી માત્રા આપવામાં આવી હોયતો તેનાં ચિન્હ તરત જણાઈ આવે
છે. તે ખોરાકમાં અગર પાન (વિગેરેમાં) અપાય છે. તેથી દરદીને તરતજ બે
ચેની થાય છે, મોજ આવે છે, ઉલટી થાય છે અને પેટમાં સખ વાદ
ઉપડે છે તથા બળતરા થાય છે અને પેટ ઉપર દાબ્યું ખમી શકાતું નથી.
પેટની અંદરનો દુખાવો ધીરે ધીરે વધતો જાય છે, અને ઉલટી ઘણી
સખ થાય છે, તથા ઉલટીમાં લોહી પડે છે. તરતજ દરદીને ઝાડો થાય છે,
અને સખ આંકડી આવે છે, ઝાડામાં પણ લોહી પડે છે, પાણીની તૃષા
બહુ લાગે છે, કાંઈ પણ ચીજ પેટમાં જવાથી ઉલટી થાય છે, ગળાની
અંદર સખ બળતરા થાય છે, અને ગળે કોઈ દાખતું હોય એમ દરદીને
જણાય છે. તૃષા વધતી જાય છે, શ્વસ્વાતમાં જરા શરીર તપે છે, પછી-
થી પસાનો આવે છે, અને શરીર ઠંડું થવા લાગે છે. નાડી ઘણી બા-
રીક, ઉતાવળી અને અનિયમિત થાય છે; પેટ ઉપર સખ પીડા થતી
હોય છે, અને તેથી શ્વાસ પૂરો લેવાતો નથી. આંખની ઉપર લોહી ચડી આવે
છે, પેશાબમાં બળતરા થાય છે અને લોહી પડે છે. અતિ દુઃખી હોય
તેવી રીતે અકાળા માર્યા કરે છે, પણ થોડીજ વારમાં તે બેભાન થાય
છે અને પછી તરતજ મરણ પામે છે.

ઉપાય:—એકદમ ઉલટી કરાવવી: રાત્રનો ભુકો હોના પાણી સાથે
પાવા; ગળામાં આંગળી નાખી ધસવાથી પણ ઉલટી થાય છે. જો ઝેર
અપાણે ઘણી વાર થઈ હોય તો એક દમ આક્રો રેચ આપવો. આશરે
૫ તોલા વિલાયતી એરંડીઉં એકદમ આપવું. ઉનું કરી ધી પાવાથી
ઉલટી થાય છે તેમજ ઝેરનો કાંઈ પણ ભાગ તે ધીની અંદર વીંટલાઈ
નીકળી આવે છે. કળી ચુનાનું પાણી, તેમજ છંડાનો સંકેત રસ પણ

પવાય છે. દરદી તદ્દન બે આન થઈ જવા લાગે તો તેને સતેજ કરવાને માટે ઉબણ વીર્ય દવા આપવી.

જીર્ણુ ઝેરી અસર:—ઔષધ તરીકે સોમલ દરરોજ થોડું થોડું આપવી વખતે જો દરદીની યોગ્ય સંભાળ રાખવામાં ન આવે તો તેની જીર્ણુ અસરના ચિન્હો મળી આવેછે અગર મારી નાખવા માટે સોમલની યોજના કરવામાં આવી હોય ત્યારે તેની માત્રા ઓછી રહી ગઈ હોય તો પણ આવાં ચિન્હ મળી આવેછે.

ચિન્હ:—આંખો લાલ યોગ થઈ આવે છે, તેજ સહન થઈ શકતું નથી, માથામાં બળતરા થાય છે અને નાકમાં પણ અગ્નિ અગ્નિ થઈ રહે છે; નાક ચૂસા કરે છે, અને આખા શરીરમાં બળતરા લાગી રહે છે. કેટલીક વખતે શરીરમાં ઝીણી ઝીણી ફોડલી ઉપડી આવે છે, અને તેમાંથી સફેદ વરાળું ચીકટ પાણી નીકળ્યા કરે છે. વખતે આવા ફોડલા ફૂટી જાય છે, અને ત્યાં ખાડા પડી રહે છે, આવા છિદ્રો મુખ્યત્વે કરીને હથેળી ઉપર અને પગને તળીએ વધારે જોવામાં આવે છે, અને વૈદ્યો ભૂલથી તેને વિચરિત્રાનો ભેદ ગણે છે. હાથ પગમાં ઝણઝણાટ અને જીભ ઉપર બળતરા થાય છે, તથા જીભ લાલ યોગ અને આળી થઈ રહે છે. વખતે વાળ ખરી પડે છે, અને આખા શરીરની ઉપત્તવ્ય ઉપડી જાય છે. કેટલીક વખતે પેશાબમાં દાહ થાય છે. આ ચિન્હ જણાય કે તરતજ સોમલનો ઉપયોગ બંધ કરવો.

સોમલ વાપરવામાં રાખવી જોઈતી સાવચેતી:—સોમલ વાપરવા માટે પેટની અંદર કાંઈ પણ બાદી હોય તો તે દૂર થવી જોઈએ. તેટલા માટે વિલાયતી એરંડીઆનો સાદો જીલાબ આપવો. તેની માત્રા જમ્યા પછી તરતજ આપવી; ભૂખ્યે પેટે કદી આપવી નહિ તથા તેની સૌથી ઓછામાં ઓછી માત્રા આપવી. સોમલ આપતું હોય ત્યાં સુધી દરદીને દરરોજ બે વખત જોવો અને બરોબર નિયમિત વખતે દવા અપાય છે કે નહિ તેનો બરાબર તપાસ રાખવો. જો આંખ તથા પોપચાં સુજ્યાં હોય અગર આંખે ગરમી ચડી લાલયોગ થઈ ગઈ હોય તો સોમલ બંધ કરવો અને યોગ્ય વારણ આપવું. કદાપિ છાતીમાં ગરમી જણાય અને તેથી ઉધરસ ઉપડી આવતી હોય અગર નાકમાં ગરમી જણાય તો પણ સોમલ એ કદમ બંધ કરવો જોઈએ. તેમજ પેશાબમાં બળતરા થતી હોય અગર પેશાબ થોડું અને લાલયોગ ઉતરતું હોય ત્યારે તેમજ ઝાડામાં પણ

કંઈ બળતરા થતી હોય ત્યારે સોમલનો ઉપયોગ બંધ કરવાની જરૂર છે. કોઈ પણ મર્મસ્થાનમાં તીક્ષ્ણ વરમ હોય ત્યાં સુધી સોમલ આપવું જ નહિ. જીર્ણ બાધિ થાય ત્યારે સોમલ આપવો યોગ્ય છે. સોમલની માત્રા પચવાડીઆ સુધી આપ્યા પછી તેનો ઉપયોગ બે ત્રણ દિવસ સુધી બંધ રાખવો અને તે દરમિયાનમાં તેને એક સાદો જીલાબ આપવો.

બનાવટ:—જ્યારે પ્રદાસ ૨ દારૂ પ્રદાસ ૩ સોમલની ગોળી.

૧ જ્યારે પ્રદાસ=શુદ્ધ શંખીઆ લઈ તેને ગૌમૂત્રની અંદર ત્રણ દિવસ સુધી પલાળી રાખવો ને પછી એક દિવસ સુધી કુક્ષીઆના રસમાં પલાળવો. આવી રીતે પલાળેલા શુદ્ધ સોમલને ઠંડા પાણીથી ધોઈ નાખવો અને તેને બારીક વાટી ઓસડની અંદર વાપરવો.

૨ દારૂ પ્રદાસ=શુદ્ધ સોમલ, હીંગળો, ધતુરાના બી, લીડીપીપર એ બધાને સમભાગે લઈ લીંબુના રસની અંદર તેની ગોળીઓ વાળવી.

૩ સોમલની ગોળી=એક ભાગ સોમલ અને ૭ ભાગ કાળા મરી લઈ તેની ગોળી કરવી.

ગુણ:—શોધક, જ્વરઘ્ન, તથા પૌષ્ટિક.

ઉપયોગ:—જ્વરઘ્ન તરીકે સોમલ હાલમાં ઘણી પ્રસિદ્ધિને પામ્યો છે. સંતતજ્વર, સતતજ્વર એકાહિક, દ્વાહિક, ત્ર્યાહિક અને ચાતુર્થિક વિગેરે વિષમજ્વરની અંદર તે ઘણોક સરસ છે. કાષ્ટની બીજી જ્વરઘ્ન દવાઓથી જ્યારે તાવને અસર થતી નથી ત્યારે આવા હઠીલા તાવને માટે સોમલ ઘણો અક્ષર ઉપાય છે. વિશેષમાં હાલમાં ક્ષીનાઈન નામની ઇંગ્લેન્ડ દવા જે વિષમજ્વર અટકાવવામાં સાર્વજનિક ઉપયોગની થઈ પડી છે તેથી પણ જ્યારે તાવ નથી હડતો ત્યારે સોમલ કાયદો કરે છે. જ્યારે બહુ જ ઠંડી આવેથી શરીર ધ્રુજે છે તેવા મેલેરિયાની ઝેરી હવાથી ઉપન્ન થયેલા

૧ કુક્ષીઆને સંસ્કૃતમાં કુલાહલ કહે છે. તે બહુ ધા બીની જગ્યામાં થાય છે. તે ખાદ્યની જાતની પેદાશ છે, અને તેના પ્રતિનિધિ તરીકે ખાદ્ય વપરાય છે. તેનો ગુણ શીતળ અને ગ્રાહી છે.

૨ મેલેરિયાની ઝેરી હવાનું જોર ભાદ્રપદ માસની આખરથી શરૂ થાય છે, ને તે કાર્તિક માસના અંત સુધી રહે છે. જે જગ્યાએ વરસાદનું પાણી ઘણું પડી ભરાઈ રહ્યું હોય તેવી જગ્યાએ ભાદ્રપદ માસમાં સુર્યનાં સપ્ત કિરણો માથે પડવાથી તેમાં એક જાતની ઝેરી હવા નીકળે છે જેના અસરથી અનેક જાતના વિષમ જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે. આ હવાને મેલેરિયા કહે છે.

વિષમજ્વરમાં સોમલ ઉપયોગી છે.

જ્વર પ્રજ્ઞાસ્થ નામની દવા એક રતીભાર લઈ તેને સાકર સાથે મળવી તેના ૧૮ ભાગ કરવા ને તેનો એક ભાગ તાવ આવવાની પહેલાં એક કલાક દરદીને ખવરાવી દેવો. એથી દરદીને નવીન જ્વર તથા જીર્ણ જ્વર તેમજ બીજાં સતત જ્વરમાં ફાયદો થાયછે. ઘણું કરીને ત્રણ કે ચાર વાર આ માત્રા આપવાથી ઘણા દિવસનો જીર્ણ વિષમજ્વર દૂર થાયછે.

દાર પ્રજ્ઞાસ્થ નામની દવાની એક રતીભાર માત્રા તુલશીના રસમાં આપવાથી સત્ત સંતતજ્વર જેની અંદર દરદીને ધ્રુજ છૂટતી હોય, બોલવાનું ભાન ન રહેતું હોય, તેમજ ખેલ પસાનો વળતો હોય. તેવા દરદીને ફાયદો થાયછે. જ્યારે તાવની અંદર કોઈ પણ મર્મસ્થાનનો પાક ન થયો હોય અગર કાંઈ પણ લોહીના જમાવનાં ચિન્હ ન જણાય ત્યારેજ સોમલ આપવો યોગ્ય છે. જીર્ણ જ્વરને પણ સોમલ દવાવે છે.

સોમલ વાત રોગની અંદર ઘણો સારો છે અને તે મગજને પ્રુષ્ઠિ આપનાર ગણાયછે. અપરમાર, હિસ્ટિરિયા તેમજ તેને મળતા બીજા વાત રોગની અંદર સોમલનો ઉપયોગ ઘણા દિવસ સુધી જારી રાખવાથી તે દરદ ઉપડવાની મુદત લંબાયછે ને વખતે દરદ નાશ્વત પણ થાય છે. જો વાત બાધિની અંદર જસત ભરૂં અગર રૌપ્ય ભરૂંનો સંયોગ તેની સાથે કરવામાં આવે તો તેની અસર ઘણી સરસ જણાઈ રહેછે. જે દરદો અમુક મુદતે ઉપડેછે, પાછાં ખેંચી જાયછે, ને પાછાં ઉપડેછે તેવા દરદોમાં સોમલની અસર ઘણી સરસ છે. દમ, શૂળ, આધાશીશી, મોટી ઉધરસ વિગેરેમાં સોમલનો ઉપયોગ કદાચ છે. વિષમજ્વર તથા વાત બાધિમાં દરદ પોતાની મુદતેજ ઉપડેછે અને તેટલા માટે સોમલનો ઉપયોગ દરેક રોગમાં ફાયદાકારક છે, જીર્ણ સંધીવાવાળા દરદીને સોમલ સારોછે.

આ શિવાય સોમલ તેની શોધક અસરને માટે ત્વક્રોષની અંદર ઘણો વપરાયછે. કુષ્ઠ તથા વાત રક્ત જે અસધ્ય ગણાયછે તેની અંદર સોમલનો ઉપયોગ ફાયદાકારક છે. સોમલથી જો કે આ દરદો મટાડાં નથી તોપણ એટલું તો નકી છે કે જો વાતરક્તમાં શરૂઆતથી સોમલ વાપરવામાં આવ્યું હોય તો તેથી ખસૂંસ ફાયદો થાયછે. વાતરક્તને માટે દૈનિક વૈદ્યો જે પોતાની ખાસ બનાવટો કોટેછે તેમાંની ઘણી ખરીમાં સોમલ હોયછે.

સોમલની ગોળી વાતરતમાં ઘણો સારો ફાયદો કરેછે. આ ગોળીની અંદર મરી અને સોમલ શિવાય બીજી કંટલીક ચીજો નાખવામાં આવેછે તો પણ તે ઔષધનો રાજ સોમલ છે. ઉંદર કરડવાથી એક જાતનો ત્વકદોષ ઉપડી આવેછે જે વાતરતને મળતો છે. જે આ દરદની અંદર ભૂલથી સોમલનો ઉપયોગ કર્યો હોય તો તેથી ઉલટું દરદીને નુકસાન થાયછે કારણકે તે રોગની અંદર ફક્ત સારક દવાની જરૂર છે. સોમલમાં કોઈ પણ જાતનો સારક ગુણ રહ્યો નથી. વળી સોમલ ઉબળુ વીર્ય હોવાથી ઉલટો દરદીના દાહમાં વૃદ્ધિ કરેછે. વાતરત અને ઉંદરના ઝેરમાં નીચે પ્રમાણે ફેરછે.

વાતરત સાધારણ રીતે ૨૦ થી ૨૫ વરસની ઉમરની અંદર શરૂ થાયછે અને શરૂ થયા બાદ તે દશથી બાર વરસની અંદર કૂટ કરેછે.

ઉંદરનું ઝેર, જે દરદીને ઉંદર કરડ્યો હોય તેની ગમે તે ઉમર હોય તો પણ કરડ્યા પછી થોડા વખતમાં કૂટ કરેછે. પચાસ વરસની ઉમરના માણસને ઉંદર કરડ્યા પછી જે આવાં ચિન્હ થયાં હોય તો ઉંદરથીજ થયાંછે એમ માનવું જોઈએ. વાતરતની ઉત્પત્તિનો કાળ અને તેનો કૂટવાનો કાળ એ વાતરતની આતરી કરી આપવાને બસ છે. વાતરતની અંદર ખસૂસ કરીને સોમલ વાપરવાની બલામણુ કરવામાં આવે છે ને જે ચાર છ મહિના સુધી તે વાપરવાની જરૂર છે.

સર્પદંશની અંદર સોમલની ગોળી ઘણી વખણાય છે. ઘણા ઝેરી સરપના કરડમાંથી પણ સોમલની ગોળી ખાવાવાળા દરદી બચેછે. જીલું શીત પિત્ત, ઉદંબર તથા બીજા ત્વકદોષની અંદર સોમલ ફાયદો કરેછે.

પૌષ્ટિક તરીકે સોમલ ઘણો ઉપયોગી છે. કંટલાક લોકો ઔષધની ખાસ બનાવટ કરી તેમાં સોમલ નખાવે છે ને ધાતુ પુષ્ટિને માટે તેનો ઉપયોગ કરેછે.

માત્રા:—શુદ્ધ સોમલ ૧૬ રતી, જ્વર પ્રહ્લાસ ૧૬ રતી, દારૂ પ્રહ્લાસ ૧ રતી, સોમલની ગોળી ૦૧

હરતાલ.

વર્ણન:—હરતાળ જે જાતની થાયછે એક પતરાં અને બીજી પીંડ હરતાળ. પત્ર હરતાલ સોનાના જેવી તેજસ્વી છે ને તેમાંથી અશ્વખની પેઠે તેજસ્વી કણીકાઓ દેખાઈ રહેછે. પીંડ હરતાળ ઔષધમાં નથી વ-

પરાતી. તે નિશ્ચય છે અને રંગ વિગેરેના કામમાં આવેછે. હરતાળ ઓષધ તરીકે વાપરવા પહેલાં તેનું શોધન કરવાની જરૂર છે.

શોધન તથા મારણુ:—હરતાળના બારીક કકડા કરી અંકક પ્રહર પયત દોલાયંતથી કાંજમાં, કોળાના રસમાં, તલના તેલમાં, અને ત્રિકુળાના કાદામાં ઉકાળવાં. તે દરેકના ઇંડા રસમાં રાખ્યાથી હરતાળ શુદ્ધ થતી નથી પણ તેમાં ઉકાળવાથી થાયછે.

શુદ્ધ કરેલ પત્ર હરતાળ લઈ તેને પુનર્નવાના રસની અંદર એક દિવસ ખલ કરી તેનો ગોળો કરવો. પછી ગાગરની અંદર અર્ધો અર્ધ પુનર્નવાની રાખ ભરી તે માથે હરતાળનો ગોળો મુકવો. આ ગોળો છુટ મૂકવાને બદલે કાંધક પાનના વેજનમાં રાખવો. પછી ગાગર પુનર્નવાની રાખથી ભરી દેવી અને તેને એક દિવસ અહોરાત અગ્નિ આપવો. તેથી શુદ્ધ હરતાળ ભસ્મ થાય છે. જ્યારે પોતાની ઞજે કરે ત્યારે તે ગોળો લઈ વાટવો. ગાગરને તાપ દેતી વખતે ગાગરમાંથી ધુમાડો નીકળવા નહિ દેવો જોઈએ. માટે જો ધુમાડો નીકળવા માંડે તો તે માથે ખૂબ પુનર્નવાની રાખ દાખવી; તેથી કરીને હરતાળ ઉડી જવા પામશે નહિ. હરતાળની ભસ્મ કરતી વખતે તેને ઉડી જવાની ધણી બીતિ રહે છે. હરતાળની શુદ્ધ ભસ્મ અગ્નિ ઉપર નાખ્યાથી તેમાંથી ધુમાડો નીકળતો નથી. અગ્નિ ઉપર નાખ્યાથી ધુમાડો નીકળે તે કાચો છે એમ સમજવું.

બનાવટ:—૧ હરતાળ ભસ્મ. ૨ ભૂત ભૈરવ રસ. ૩ તાલ કેશરી રસ. ૪ હરીતાલ રસ. ૫ હરીતાળનો લેપ.

૧ હરતાળ ભસ્મ=આની બનાવટ ઉપર અપાર્ધ ગઈ છે.

૨ ભૂત ભૈરવ રસ=શુદ્ધ હરતાળ અને શુદ્ધ શંખ ભસ્મ બન્ને સમભાગે લેવાં એને તેની અંદર તે બન્નેના વજનથી નવમો ભાગ મેરથુધુ નાખી તે બધાંને ડુંવારના રસની અંદર ખત્ર કરવાં ગજપુટ દઈ શ્વાંગ શીત થાય ત્યારે કાઢી લેવું. જે તૈયાર થાય તે ભૂત ભૈરવ રસ.

૩ તાલ કેશરી રસ=શુદ્ધ હરતાળ, શુદ્ધ સુવર્ણ માક્ષિક ભસ્મ, પારદ ભસ્મ, ટંકણુ, સિંધવ એ દરેક અંકક ભાગ લેવાં અને તે બધાંને લોબુના રસમાં એક દિવસ સુધી ખલ કરવાં. તે સમયે ઓસડના વજનથી ત્રીશમે ભાગ વજનાગ નાખતાં જે તૈયાર થાય તે તાલકેશરી રસ.

૪ હરીતાલ રસ=શુદ્ધ હરતાળ ૨ ભાગ, શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ ને ફટકડી

૫ ભાગ; એ સઘળાને એકઠાં કરી ઘોળી સાટોડીના રસમાં ખલ કરી તેને શરાવ સંપુટમાં નાખી કપડ માટી કરી ગજપુટ દેવો, સ્વાંગ શીત થાય ત્સારે કાઢી લેવું. તૈયાર થાય તે હરતાળ રસ.

૫ હરતાળનો લેપ—હરતાળ બે ભાગ, મનઃશીલ એક ભાગ, બાબચી એક ભાગ, કુવાળીઆનાં બીજ બે ભાગ, મારયુથુ એક ભાગ, ટંકણુ એક ભાગ, ગંધક બે ભાગ, કપૂર એક ભાગ એ પ્રમાણે ચીળે મળવી તેનું ચૂર્ણ કરી લીંબુના રસમાં લેપ કરવો.

ગુણુ:—શોધક, દંભક તથા જ્વરદ્વ.

ઉપયોગ:—જ્વરદ્વ તરીકે હરતાળ પણ સોમલતા જેવીજ ઉપયોગી છે. હરતાળ, સોમલ અને ગંધકનો બનેલો પદાર્થ છે અને તેથી સોમલને મળતા ગુણુ તેમાં રહ્યા છે તેમજ સોમલની ખેડે હરતાળ આપવામાં પણ ફેટલીએક જાતની સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે; તો પણ સોમલતા જેવી તે કાંઈ ઝેરી નથી. ટાઢીઆ તાવ જેવાકે સંતત્, સતત્, એકાલિક દ્વાલિક, ત્ર્યાલિક, ચાતુર્યિક વિગેરે વિષમ જ્વરની આંદર તે વપરાયછે. જેમ જીર્ણ રોગ તેમ હરતાળ વધારે ઉપયોગી થઈ પડે છે. ભૂત ભૈરવ રસ નામની બનાવટ સતત્ જ્વરને એકદમ રોકે છે ને તેની એક રતી ભાર માત્રા સાકર સાથે અપાય છે. ભૂતભૈરવ રસ લેવાથી ફેટલીક વખતે ઉલટી થાય છે. સાધારણ રીતે હરતાળની સાથે પારદ વચ્છનાગ વિગેરે બીજી જ્વરદ્વ દવાઓ મેળવવામાં આવેછે.

જૂદી જૂદી જાતના વાત વ્યાધિ ઉપર હરતાળ સરસ છે. પક્ષવાત, અર્ધાગ, ગૃધ્રસા, અદ્વિત તેમજ બીજી જાતના વાત રોગ જેને લઈને શરીરના કોઈ પણ ભાગની શક્તિ જતી રહે છે તેવા દરદેમાં હરતાળનો ઉપયોગ કરવો યોગ્ય છે. આવા વ્યાધિ જ્યારે જીર્ણ થાય ત્સારે હરતાળ વાપરવું અને તેનો ઉપયોગ ઘણા કાળ સુધી જારી રાખવો. તીક્ષ્ણ વાત વ્યાધિમાં હરતાળ વાપરવું એ ઘણુંજ નુકસાનકારક છે. જીર્ણ વ્યાધિમાં તેના ઉપયોગથી હાય પગ વિગેરે અવયવોમાં પોતાની મૂળ શક્તિ પાછી આવે છે, તેઓ અસ્થિર મટી દૃઢ થાય છે ને તે ફેટલીક મહેનત કરવાને શક્તિમાન થાય છે. આવા જીર્ણ રોગમાં ફેટલી અસર હરતાળથી થાય છે અને ફેટલી અસર કાળે કરીને થાય છે ને તે નકી કહી શકાતું નથી તોપણ તેથી થોડો ઘણો ફાયદો થાય છે એ નકી છે. અપરમાર અને તેને મળ-

તા બીજા કેટલાંક દરદોમાં હરતાલની યોજના કરવી કહેવ છે. ત્વક્દોષને માટે હરતાળ ઘણા પ્રસિદ્ધ ઉપાય છે. ઘણા જીના અને હઠીલા ત્વક્દોષને તે હઠાડે છે. ગલિત કુષ્ઠ, વાત રક્ત, વિચ્ચિકા, શીતપિત્ત, ચિત્રી, ઉંદઅર, અને ઘણા લાંબા વખત સુધી ચાલનારા ત્વક્દોષમાં હરતાળ ઉત્તમ દવા છે. દેશી દવાઓમાં જીર્ણ ત્વક્દોષને માટે હરતાળના જેવી બીજી એક ચીજ પ્રસિદ્ધ નથી. સવૃણ જીર્ણ ત્વક્દોષની અંદર તે વૃણના સ્થા- વને બંધ કરે છે, વૃણને રૂઝવે છે, તથા તેની થતી વૃદ્ધિને અટકાવે છે. તેથી દાહ તથા ચેળ કમી થાય છે. ગમે તે કારણથી ત્વક્દોષ થયો હોય તો પણ હરતાળ ઉપયોગી છે અને હરતાળની ગમે તે બનાવટ વાપરવાની છૂટ છે. તાલ કેશરી રસ નામની બનાવટ તમામ જાતના કુષ્ઠ ઉપર બહુ ઉપયોગી છે અને તે ૧ વાલ માત્રાથી ભિંસના ધી સાથે અવરાવવામાં આવે છે અને માથે બે આની ભાર કાળીજીરી આવવાને અપાય છે. કેટલાક વૈદ્યો કાળીજીરીને બદલે બાબચી આવે છે. જ્યાં સુધી આ ૬- વા ચાલતી હોય ત્યાં સુધી દરદીને મીઠું, મરચું, તેલ, હીંગ, પતકાળું વિ- ગેરે ગરમ ચીજ તમામ બંધ કરવામાં આવે છે ને દુધ, સાકર, ધી વિગેરે ખોરાક અપાય છે. કેટલાક વૈદ્યો તો આ ખોરાક નહિ આપતાં ફક્ત એ- કલા ચણા ખાવાજ કહે છે. કુષ્ઠ અઢાર જાતના થાય છે અને તેની અં- દર એક જાતના કુષ્ઠમાં આખા શરીરમાં રાતાં રાતાં ચાંભાં કુંડાળા જેવાં થાય છે. આવા દરદીને ત્રણ મહિના સુધી હરતાળ તથા ચ- લાનો ખોરાક અવરાવવાથી તે રોગનું શમન થાય છે. જેમ હ- રતાળ ત્વક્દોષની અંદર અવરાવવામાં આવે છે તેમ તે બહાર લગાડવામાં પણ ઉપયોગી છે. કેટલાંક ત્વક્દોષ જેવાં કે ઉંદરી, વિચ્ચિકા, કરોળીઆ તથા ચિત્રી વિગેરેમાં કોઈ પણ જાતના ક્રીડની ઉત્પતિ થઈ હોય એવો શક જાય છે. ત્યારે હરતાળનો લેપ લગાડવાથી તે ક્રીડનો નાશ થાય છે અને દરદ વધતું અટકે છે તથા નાશુદ્ધ થાય છે. માથાના વાળમાં જ્યારે ખોડો પડે છે ત્યારે હરતાળનો કોઈ પણ લેપ લગાડવામાં આવે છે. હરતાળ અને કળીચુનો લીંબુના રસમાં ઘુંટી લગાડવાથી વાળ ખરી પડે છે. હરતાળ દાદર ઉપર ઘણા સારો ફાયદો કરે છે અને જે લેપ અન્ન ઉપર આપ્યો છે તે લેપને લીંબુના રસમાં ઘુંટી તેની સોગઠીકે કરી તૈયાર રાખવામાં આવે છે. આ માંહેની ફક્ત એક કે બે સોગઠી

લગાડવાથી દાદર ખેરી જાય છે. જૂની જૂની જાતના ત્વક્દોષ ઉપર શંખ ભસ્મ, હરતાળ, મનાઃશીત્ર, સાજીઆર એ દરેકને સમભાગે પાણીમાં વાટી ચોપડવામાં આવે છે. તેનો ઉપયોગ ક્ષોભક છે અને જે ભાગ ઉપર તેનો લેપ કરવામાં આવે છે તે ભાગ ઉપર થયેલાં ચાકાં, ચકાંભાં, અને ધ્રામ-કાં વિગેરેને ખસાડે છે.

માત્રા:—હરતાલ ભસ્મ ૧ રતી, તાલ કુશરી રસ ૧ વાલ, ભૂત ભૈરવ રસ અને હરીતાલ રસ ૧ રતી.

પથ્ય:—હરતાળ માથે કોઈ પણ જાતની ગરમ ચીજ ખાવી નહિ અને ખસસ કરીને માથે ચણાનો ખોરાક આપવો. અશુદ્ધ હરતાળનું સેવન કરવાથી જૂની જૂની જાતના ત્વક્દોષ કૂટી નીકળે છે. તેથી પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે, શરીરમાં દાહ થાય છે અને કુષ્ટની માફક ચાંભાં થઈ આવે છે.

હીંગળો.

વર્ણન:—હીંગળો, લાલ જાસુસના ફૂલ જેવા હોય છે અને તેમાં ચક્રચક્રીત પારાના બીંદુ જણાય છે. તે પારાનો અને ગંધકનો એક જાતનો ક્ષાર છે અને તે વજનમાં ઘણો ભારે છે.

શોધન તથા મરણ:—હીંગળાને સાત પુટ મેઢીના દૂધના અને સાત પુટ લીંબુના રસના દેવાથી તે શુદ્ધ થાય છે. શુદ્ધ હીંગળાનો ભૂકો ૧ તોલો લઈ તેમાં પા તોલો હરતાળ તથા ૧ તોલો લવંગ નાખી એ તોલો આફુના રસમાં ખૂબ ઘુંટવું. પછી તેને શરાવ અગર મુસમાં નાખી કલાક અગર દોઢ કલાક સુધી મંદાગ્નિથી તાપ આપવો. પોતાની મેળે ઠંડું થયા પછી તેને કાઢી લેવું.

 હીંગળામાંથી પારો કાઢવામાં આવે છે અને તે પારો વપરાશને માટે ઘણો શુદ્ધ ગણાય છે. હીંગળાને લીંબુના રસમાં એક પ્રહર ઘુંટી તેને ડમર ચંત્રની અંદર ચડાવી દેવો. નીચે તાપ આપવો અને ઉપલા ભાગ ઉપર બીનું કપડું રાખી મૂકવું. હીંગળામાંથી શુદ્ધ પારો નીકળે તે ઉપલા ડામની અંદર જામી રહે છે; આ જામેલો પારો ખેરી લેવો તે શુદ્ધ પારો છે. પારદ ખેંચવાને માટે જે લીંબુના રસમાં ઘુંટેલ હીંગળાની લુપ્પી આપણે મૂકેલી હોય છે તેના સૌથી નીચલા ભાગમાંથી આ પારો ખેંચાય છે ને ઉપલો ભાગ એમનો એમ રહે છે જેથી તે લુપ્પીને તળે

પારો ઐચ્છાઈ જતાં બાકી રહેલી ગંધકની રાખ પડી રહે છે. આ રાખ પણ વૃણ ઉપર ઓપડવાને માટે ઘણી ઉપયોગી છે.

બનાવટ:—૧ હીંગુલ ભસ્મ ૨ હીંગુલેશ્વર ૩ કાસ કેશરી ગુટિકા ૪ દરદાદિ પુટપાક ૫ હીંગુલાદિ ધૂન્નપાન ૬ હીંગુલાદિ લેપ.

૧ હીંગુલ ભસ્મ=આની બનાવટ ઉપર અપાઈ ગઈ છે.

૨ હીંગુલેશ્વર=શુદ્ધ હીંગળો, શુદ્ધ વચ્છનાગ, અને લીંડી પીપર એ ત્રણે સમભાગે લઈ બધે રતીભારની ગોળી કરવી.

૩ કાસકેશરી ગુટિકા=શુદ્ધ હીંગળો, મરી, નાગરમોથ' ટંકણ અને શુદ્ધ વચ્છનાગ એ સઘળી ચીજને અરકુશીના રસમાં ખસ કરી મગ જેવડી ગોળી કરવી.

૪ દરદાદિ પુટપાક=શુદ્ધ હીંગળો ૧ ભાગ, અફીણ દોઢ ભાગ, ટંકણખાર ૧ ભાગ, જયફળ ૧ ભાગ એ ચારેને ભગાં કરી પુટપાકની રીતે પકવવાં અને તેની મગ જેવડી ગોળી કરવી.

૫ હીંગુલાદિ ધૂન્નપાન=હીંગળો, આકડાનું મુળ, અને એકલકંઠાનું મૂળ એ ત્રણે ચીજને ચલમમાં ભરી પીવું.

૬ હીંગુલાદિ લેપ=હીંગળો, ગંધક, સંચળ, સિંદૂર, કુવાડીઆનાં બી, વાવડીંગને ઉપલેટ એટલાં સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું.

ગુણ:—પૌષ્ટિક અને શોધક.

ઉપયોગ:—હીંગળો લોહીને સુધારે છે. તે પારાનો એક ક્ષાર છે અને જ્યાં જ્યાં પારો અને રસ કપૂર અપાય છે ત્યાં ત્યાં શોધક તરીકે તેની યોજના કરવામાં આવે છે. ઉપદંશની અંદર તે સરસ છે. ઉપદંશની જૂદી જૂદી વિકૃતિ જે ફિરંગ વાયુના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તેમાં હીંગળો વપરાય છે. હીંગળો ખાવાથી તેમજ ચલમમાં પીવાથી મોટું આવે છે અને જ્યારે મોટું આવે છે ત્યારે તેની અસર લોહીમાં પહોંચી એમ મનાય છે. વિસ્ફોટક, માથાનું દુખવું, પગની અંદર થતી કળતર, હાડકા ઉપરની ગાંઠો, સંધીવા તથા બીજી ઉપદંશની વૃદ્ધિમાં તે અપાય છે. દાંતનાં કેટલાક રોગ જેમાં દાંત સાવ ખવાઈ જાય છે ત્યારે તથા જડબાંના રોગમાં તથા બીજા અસ્થિ રોગમાં હીંગળો અપાય છે. વૃણ જ્યારે રૂઝાતાં નથી અને ઉપદંશનો શક જાય છે ત્યારે એ ભાગ હીંગળો અને એક ભાગ મનાશીલ એકઠાં કરી તેના ચૂર્ણનો ત્રણ વાલ ભૂકો લઈ

ખોરડીના સજગતાં છોડીઆં ઉપર નાખી કપડ કોટ કરી ધુંવાડી લેવાથી તે વૃણુ જલદીથી રૂઝાય છે. ભગંદર, ગંડમાળ તથા ખીજા જીર્ણ રોગમાં હીંગળાનો ઉપયોગ સારો છે.

હીંગળો પૌષ્ટિક છે અને પૌષ્ટિક તરીકે તે જીર્ણ વાત વ્યાધિમાં તથા ક્ષયમાં વપરાય છે. જીર્ણ સસણી, દમ, શ્વાસ, તથા ભરાધ આવવામાં તે ફાયદો કરે છે. કાસકેશરી નામની ગુટિકા દમના રોગ ઉપર ઘણી ઉપયોગી છે અને તેને આફુના રસમાં આપવાથી દમ ખેસી જાય છે. હીંગળો ધાતુ પ્રુષ્ટિને માટે ખીજા ઝેરી દવા સાથે અપાય છે અને તેટલા માટે તેને ખોરાસાની અજમો, જયફળ, અફીણુ, વિગેરે સાથે મેળવવામાં આવે છે. જીર્ણ અતિસારમાં જે અસર પારદ કરે છે, તેજ અસર હીંગળો કરે છે. જીર્ણ ત્વક્તોષમાં હીંગળાનો લેપ અગર મલમ બહુ વપરાય છે. તેથી જંતુનો નાશ થાય છે. આંખના પાંપણની કોરે ઉપર જે ઝીણી ઝીણી ફોડલીઓ ઉપજ્યા કરે છે અને તેથી આંખમાં બહુ ચેળ આવે છે ને પાણી ઝર્પી કરે છે તે દૂર કરવાને માટે હીંગળાનો મલમ અતિ ઉપયોગી છે. પાંપણના મૂળમાં કેટલીક વખતે કીટ હોય છે જેનો હીંગળો નાશ કરે છે. આંદીનાં ધારાં ને મોટ હીંગળો ૧ ભાગ અને કાથો ૪ ભાગ બંને સાથે મેળવી તે ભાગ ઉપર ભભરાવવાથી ઘાઈ ખેસી જાય છે. દાદર, ચિત્રી, ઉદંબર તથા કુષ્ટ ઉપર હીંગળાનો લેપ ફાયદા કારક છે. હીંગુલાદિ લેપ લીંબુના રસમાં ઘુંટી દાદર ઉપર લગાડવામાં આવે છે.

હીંગળો જ્વરની અંદર સારો છે. વિષમ જ્વર જેવા કે એકાહિક, દ્વાહિક, ત્ર્યાહિક તેમજ સંતત્ અને સતત જ્વર ઉપર તે અપાય છે, હીંગુલેશ્વર નામની બનાવટની અરધ વાજ માત્રા મધની સાથે આપવાથી વાત જ્વર દૂર થાય છે. હીંગળો ઉષ્ણ વીર્ય છે ને તેથી વાત જ્વરમાં જ્યારે તંદ્રા તથા બેશુદ્ધિ હોય છે ત્યારે તે ઘણું કામ કરે છે. જ્યારે જ્વરની અસર મગજમાં થએલી હોય છે ત્યારે હીંગુલેશ્વરની સાથે નેપાળો મેળવવામાં આવે છે.

માત્રા:—હીંગુલ ભસ્મ ૧૦ રતી, હીંગુલેશ્વર ૧૦ થી ૧૫ લ. દરદાદિ પુટપાક ૧ થી ૨ રતી, કાસકેશરી ગુટિકા ૧ રતીથી ૨ રતી.

હીરાકસી.

વર્ણન:—હીરાકસી લોખંડ તથા ગંધકનો એક જાતનો ક્ષાર છે.

તેના બીજા રંગના ગાંગડા મળી આવે છે અને તે બજારમાં સાધારણ છે.

બનાવટ:—૧ કાશી સાદ્ય તૈલ.

૧ કાશી સાદ્ય તૈલ=હીરાકસી, કળલાવી^૧, કોક, સુંક, પીંપર, સિંધવ, મન:શીલ, કરેણુ, વાવડીંગ, ચિત્રો, અરકુશો, દાંતીમૂળ, કુકડવેલ, ચોકર અને હરતાળ એ બધાં એસડો એક એક તોલા લઈ તેને તેલ ૧૪ તોલા અને ગૌમૂત્ર ૨૫૨ તોલામાં મેળવી, તેમાં થોરનું અને આકડાનું છીર આઠ આઠ તોલા નાખવું અને તૈલ સિદ્ધ કરવું.

ગુણ:—પૌષ્ટિક ને રતંભન.

ઉપયોગ:—લોખંડની બીજી બનાવટોની ખેડે હીરાકસી પણ લોહી સુધારવાને માટે અપાય છે. પાંડુરોગમાં તથા છાતીના થડકામાં બ્યારે હોઠ કાળા થઈ આવે છે ને શ્વાસ ભરાઈ આવે છે ત્યારે બીજી પૌષ્ટિક પદાર્થ સાથે હીરાકસી અપાય છે. જેવી રીતે ગજવેલ શરીરને મજબૂત કરે છે ને લોહીને પુષ્ટિ આપે છે તેવીજ રીતે હીરાકસીથી પણ થાય છે. તેથી લોહીના રક્તબીંદુ વધે છે ને ફીકાશ દૂર થાય છે. ખીહોદર, યકૃતોદર તેમજ વિષમ જ્વરની રહી ગએલી વિકૃતિની અંદર હીરાકસી આપવી યોગ્ય છે. વિષમ જ્વરના સપ્ત માયાના દુઃખાવાને તે બંધ કરે છે. એકાંતરીઆ તથા તરીઆ તાવની અંદર હીરાકસીને કડાછાલના અવલેહમાં ગોળી કરી આપવાથી જૂદી જૂદી જાતના વિષમ જ્વર અટકે છે. યકૃતોદર અને ખીહોદરની અંદર રેચક દવાની સાથે હીરાકસી નાખવાથી સારો ફાયદો થઈ આવે છે. સંગૃહણી, અતિસાર, જીર્ણ અતિસાર, રક્તાતિસાર તથા રક્ત પિત્તની અંદર હીરાકસીની રતંભન અસરથી ઝાડો કડણુ થાય છે ને આંતરડાનું ક્ષત રૂપાય છે. સાધારણ નબળાઈ તથા કમઝોર વતીને માટે હીરાકસી અપાય છે. હીરાકસીનું પાણી છાંટવાથી આમણ બેસી જાય છે અને જખમ તથા વૃણ જલદીથી રૂબરૂ આવે છે. કાશી સાદ્ય તૈલ નામની બનાવટ અર્શના મસા ઉપર લગાડવાથી મસા ખરી

૧ લાંચુલી જીઓ, ૨ તેને અહીંના એક પેહલીનો છોડ કહે છે. તેનો વેલા ચોબડાના વેલા જેવા થાય છે. તેના દાણા પીળા રંગના અને બીંડીના દાણાની આકૃતિના થાય છે. તે રંગે પીળા થાય છે અને તે દેશી મગમાં અને કળથીમાં બહુ હોય છે.

પડે છે ને તેનો ગુણ દંભક છે. બીજી એક બનાવટ કાચી સાદ્ય તૈલનદ નામથી પ્રસિદ્ધ છે જેમાં ફક્ત હીરાકસી, આસંધ, લોદર, ને ગજ પીપર આવે છે. આ દરેક ચચાર તોલા લઈ તેને ૬૪ તોલા તૈલ અને ૨૫૬ તોલા પાણીમાં મેળવી તેનું રીતસર તૈલ સિદ્ધ કરવું. આ તૈલનદ સેપથી સ્ત્રીના સ્તન તથા સ્ત્રી પુરુષોની જનનેદ્રિયો દૃઢ થાય છે.

પાંડુરોગને લીધે કુટલીક વખતે અટકાવ બંધ થઈ જાય છે ત્યારે હીરાબોળને એળીઆની સાથે હીરાકસી અપાય છે.

માત્રા:—૧ રતીથી ૧ વાલ.

વનસ્પતિ પ્રકરણ.

આ પ્રકરણમાં તમામ કાષ્ઠ ઔષધિઓનું વર્ણન અક્ષર વાર
ક્રમ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યું છે.

અકલકરો.

વર્ણન:—અકલકરો શુભ્ર અને જાગ્ભરમાં ક્યાંય પણ વપરાતો
જાણીતો નથી; તે ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે તેનો ઉપયોગ ઘણા
પાછળના વખતથી કરવામાં આવ્યો છે. શારંગધર અને ભાવપ્રકાશમાં તેના
ઉપયોગના દાખલા મળી આવે છે ઔષધમાં તેનાં મૂળીઆં વપરાય છે.
તેનાં મૂળીઆં ત્રણ ચાર ઇંચ લાંબાં, અંગુઠા જેવાં જડાં અને એક
છેડે મૂળીઆંના રેસા લટકતા હોય છે તથા બીજી તરફ ખરી ગએલા
પાનની ઉપર થઈ રહેલી નિશાનીઓ દેખાઈ આવે છે. તે ખરબચડું
ખવાઈ ગયેલ અને ભુંખરા રંગનું મૂળીકું છે. તેનો સ્વાદ તીવ્રો અને
જલદ છે અને તે ખાવાથી જીભને તમતમાટ લાગે છે તથા મોઢામાં
થુંક આવે છે.

ખનાવટ:—આકારકરભાદિ ચૂર્ણ.

૧ આકારકરભાદિચૂર્ણ=અકલકરો. મુંક, કંકોલ, કેશર, પીપ્પૈ, જાંબ-
ફળ, લવીંગ, સફેદ ચંદન, એ આડે ઔષધ આઠક તોલું ને અફીણ ચાર
તોલા, તે સમજાનું ખારીક ચૂર્ણ કરવું.

ગુણ:—ઉષ્ણ, ક્ષોભક, અને થુંક લાવનાર.

ઉપયોગ:—અકલકરોનો કટકો મોઢામાં રાખવાથી તમતમાટ થાય
છે ને મોઢાની અંદર અગ્નિ અગ્નિ જણાય છે; તેટલા માટે ત્રિદોષ
અવસ્થામાં અકલકરો, કુર્ચીજન અને મુંક એ ત્રણેનું કાન્ટ કરી પીવાય
છે. તેથી તંદ્રાંદૂર થાય છે અને વાધુનો પ્રકોપ વિશેષ કરીને હો છે. તે
ચાવવાથી થુંક છુટે છે ને દાંત દુખતા હોય ત્યારે ખસૂસ કરીને ચાવવા
માટે અપાય છે. આ શિવાય જો કાકડે વધી ગયો હોય અગર ચોરીઆનો
જીર્ણ સોજો હોય તો ત્યારે પણ તે મોઢામાં રાખવાથી ફાયદો થાય છે.
પેટના દુખાવા અને આફરાની અંદર બીજી વાતહર દવા સાથે અકલકરો
આપવામાં આવે છે. બીજી યોગ્ય દવા સાથે જળવાથી તે જૂદી જૂદી
જાતના વાત વ્યાધિ ઉપર ઉપયોગી થઈ પડે છે. આકારકરભાદિ ચૂર્ણનો

ધુણુ સ્તંભન છે અને વીર્ય સ્થાવને માટે લોકો તેનો ઉપયોગ કરે છે. તેથી ધાતુ કલ્પજ થાય છે. આ ઔષધની ખરેખરી અસર અફીણને લીધે છે. તે શિવાય ચૂર્ણમાં અફીણની સાથે બીજી ઉત્તણુ અને વાતહર દવા મળે છે તેથી તે અતિસાર, રક્તાતિસાર અને જ્યારે પેટમાં ઘણીજ વીંટ અને મરડો આવતો હોય તે ઉપર પણ ઘણો ફાયદો કરે છે. બાળા ગોળીમાં પણ તે પડે છે. અકલકરો પોપટને ખવરાવવાથી તે બોલતાં શીખે છે. અકલકરને બીજી ઉત્તણુ ચાંને સાથે મળવી તેનો નશ્વ આપવાથી એ શુદ્ધિ ઉડે છે.

માત્રા:—આકારકરભાદિ ચૂર્ણ ૧ થી ૨ રતીભાર રાત્રે મધની સાથે આટી જવું. અકલકરો એકલો કવચિતજ વપરાય છે પણ તે કવાથમાં તથા ચૂર્ણમાં બીજા પદાર્થો સાથે આવે છે. તે ઝેરી નહિ હોવાને લીધે તેની વધુ ઘટ્ટ માત્રા સામું જોવાનું નથી. ૧ થી ૪ વાલ સુધી તે લેવાય છે,

અખોડ.

વર્ણન:—અખોડનું ઝાડ મોટું અને જામડું થાય છે. તેનાં ફળ આપણા દેશનો સાધારણ મેવો છે અને તે અખોડના નામથી ઓળખાય છે. તેનું ફળ મોટા મીઠોળ જેવડું થાય છે અને તે બાંગવાથી તેની અંદરથી જે ગરબ નીકળે છે તે ખવાય છે. તેનાં ઝાડ મોટાં પચાસ પચાસ ફૂટ ઉંચાં થાય છે. તેનાં પાન પાંચ સાત ઇંચ લાંબા અંડાકૃતિ વાળાં તથા અણીશુદ્ધ હોય છે અને તે ઉપર ઘોળો ઘોળો તેજમય ભાગ જામેલો દેખાય છે. તેનાં ફૂલ નાનાં અને સફેદ હોય છે ને ફૂલનો ખુમખો દરેક ડાળખીને મથાળે થાય છે. અખોડને પીલીને તેલ કાઢવામાં આવે છે અને તે ગુણે બદામના તેલને મળતું છે.

ગુણ:—વૃષ્ય, રક્તદોષહર.

ઉપયોગ:—જેમ બદામ પૌષ્ટિક ગણાય છે તેમજ અખોડને માટે પણ માનવામાં આવે છે અને વૃષ્ય તરફ લોકો તેનો ઉપયોગ કરે છે. ખાત્રી પડેલ મગજ તેથી ભરાઈ આવે છે, આંખે આવતાં અંધારાં તથા માથાનો લમ દૂર થાય છે, તેમજ કાનની અંદર થતો ધોંધાટ દબાય છે. અખોડ જડ અને ડુર્બર છે ને તે ઝાઝી ખાવાથી તરત પચતી નથી. તેમાંથી જે તેલ નીકળે છે તે આપવાથી રેચ લાગે છે ને તેની અસર એ-

રંડીઆના તેલને મળતી આવેછે. વિશિષ્ટમાં તેથી ઘોળ અને પેટની અંદર ચુંક ખીલકુલ થતાં નથી તેમજ તેનો સ્વાદ અને ગંધ ખરાબ નથી.

માત્રા:—અખોડનું ફળ યથાર્થ. તેલની માત્રા ૨ થી ૪ તોલા (રેચક તરીકે ફુધની સાથે.)

અગથીઓ

વર્ણન:—અગથીઓ હાલમાં આ દેશમાં ઘણો સાધારણ છે ને તે બે જાતનો થાય છે. રાતો તથા ધોળો. તેનાં ફૂલ તથા શીંગોનું શાક કરવામાં આવેછે અને તેની શીંગોનું શાક સ્વાદે યોગાને મળતું થાય છે તથા ફૂલનું શાક જરા ગળચડું થાય છે. શાક તરીકે ફક્ત ધોળા અગથીઆનાંજ ફૂલ વપરાય છે ને શીંગો બેઉની વપરાય છે. તેનું ખાડ આપણા દેશમાં સાધારણ છે. તેનાં ફૂલ વાંકાં ને કાત્રાદાર હોય છે. તેની છાલ ભુંખરા કાળા રંગની થાય છે ને તેમાં ચોરાડીઆં પડી ગએલાં જણાય છે. તેની અંદર ચીકણો ગુંદ જામી રહે છે; તે હાલ હોય છે ને પાછળથી કાળો પડી જાય છે. ઔષધમાં તેની છાલ, પાન, મૂળ, ગુંદ વિગેરે વપરાય છે. અગથીઆને મળતું એક ખીજું ખાડ છે જેને જયંતી કહે છે. કેટલાક ઔષધને બાવના દેવામાં તેનો રસ કામ આવે છે. જયંતીને અભાવે અગથીઆનો રસ ચાલે છે.

ગુણ:—ગ્રાહી, વાતહર, ને કફપ્ર.

ઉપયોગ:—અગથીઆની છાલ કડુ પૌષ્ટિક તરીકે જ્વરાદિક ઉપર ક્વાથમાં પડેછે. કેટલાકોનું એમ માનવું છે કે તેમાં સ્તંભન ગુણ પણ રહેલો છે પણ તેમ નથી. ફક્ત તેના ગુંદમાંજ સ્તંભન ગુણ રહેલો છે માટે જો છાલની સાથે ગુંદ રહ્યો હોય તોજ તેની સ્તંભન અસર જણાય છે. અગથીઆનાં પાંદડાં અને ફૂલનો સ્વરસ શ્લેષ્મ, માયાનું ભારે રહેવું તેમજ સસણીની અંદર મધની સાથે આપવાથી ફાયદો થાય છે. શિવાય તેનાં રસનાં નાકમાં ટીપાં નાખવાથી નાકમાંથી પાણી ઝરેછે ને માંથાનો દુખાવો કમતી પડેછે. અગથીઆના મૂળ એકનાં અગર તેની સાથે ધનુરાનું મૂળ વાટીને તેનો કલ્ક ચોપડવાથી સંધી ચા તેમજ દુખના સોજામાં ફાયદો થાય છે.

માત્રા:—સ્વરસની એકથી બે તોલા.

અગર.

વર્ણન:—અગર અહીં બજારમાં બે જાતનો મળી આવેછે. એક કૃષ્ણાગર અથવા કાળો અગર અને બીજો ભુંખરો અગર. અગરને બદલે કેટલાક ગાંધીઓ તગરનું લાકું આપેછે. અગર સુગંધીવાળો પદાર્થ છે. તેનું લાકું પોચું થાયછે અને તે કાળા ભુંખરા રંગનું હોયછે. દેવતા ઉપર નાખવાથી તેમાંથી સુગંધી ફોર છૂટે છે. જ્યારે આ લાકું ખવાઈ જાયછે ત્યારે તેમાંથી એક જાતની સુગંધી નીકળેછે. ઘણાજ સુગંધીવાળો અગરનો કટકો કાળો ભારે અને તેજવાળો દેખાય છે અને તે પાણીમાં નાખવાથી તરતો નથી. બજારમાં તેની અગરબતી બનાવવામાં આવેછે.

બનાવટ:—વેદના રક્ષાનિ ધૂપ.

વેદના રક્ષાનિ ધૂપ=અગર, ગુગળ, રાજ, વજ, સરથવ, લોખંડાના ખાન, મીઠું ને ઘી બધાંને ઘીની અંદર કાલવી રાખવાં.

ગુણ:—શીતળ, ઉષ્ણ, અને દુર્ગંધી દૂર કરનાર.

ઉપયોગ:—અગર બહાર લગાડવામાં હોય છે અને તેથી બળતરા દૂર કરવાને માટે તેનો બીજા શીતળ પદાર્થો સાથે લેપ કરવામાં આવેછે. રતના તથા બીજા દાહયુક્ત વૃણ ઉપર ઓપડવાથી હંડક વળેછે. કપાળ ઉપર કપૂર, ચંદન, અને વાળાની સાથે અગર વાટી તેનો લેપ કરવાથી તડકાને લીધે ચડેલ માથાની ગરમી ઉતરેછે તેમજ આંખની ગરમી ઓછી થાયછે. પિત્તજ્વરની અંદર બીજા શીતળ પદાર્થો સાથે માથાના દુખવાની અંદર લેપ તરીકે તે કામ લાગેછે, અને ક્વાથની અંદર તે પડેછે. તે પિત્તને શાંત કરનાર છે અને પિત્તજ્વરની ઉલટીને તે બેસાડેછે. વેદના રક્ષાનિધૂપ નામની બનાવટને દેવતા ઉપર નાખી ધૂપ કરવાથી કાપ કૂપ કરતી વખતે દરદીને ચતી પીડા કમતી જણાયછે. તેથી વાતાવરણ સાફ અને શુદ્ધ થાયછે અને કાંઈ ખરાબ હવા તથા ઝેરી જંતુ થરીરને સ્પર્શ કરી શકતાં નથી.

માત્રા:—તે એકલું ક્વચિતજ અપાયછે.

અધેડો.

વર્ણન:—અધેડો આપણા દેશમાં ઘણા સાધારણ છે ને તેના જોડ ઓઘાસામાં આડે રહેતે મળી આવેછે. તેનાં ડાળ, મૂળ, કુલવાળી

કળીઉં, બીજ તથા રાખ વિગેરે સઘળું કામમાં આવેછે. તેના છોડને બાળવાથી તેની રાખ થાયછે. તેની અંદર એક જાતનો ક્ષાર રહેલોછે જે કપડાં ઉપર લગાડવાથી કપડાં સાફ થાયછે. અથોડો બે જાતનો થાયછે એક જે આપણે નાનો જોડિયામાં જોઈએ છીએ તે તથા બીજો રાની માટો થાયછે ને તેનાં પાંદડાં પણ માટાં થાયછે.

બનાવટ:—૧ અપામાર્ગ ક્ષાર ૨ અપામાર્ગ ક્ષાર તૈલ.

અપામાર્ગ ક્ષાર=અથોડાને બાળી તેની રાખ કરી તે રાખને તેથી ઓગણા પાણીમાં ડોહી તે પાણી સ્વસ્થ રહેવા દેવું. બાર કલાક પછી આછરેલ પાણી ઉતારી લેવું. આ પાણીને બાળતાં જે તળે જમી રહે તે અપામાર્ગ ક્ષાર.

૨ અપામાર્ગ ક્ષાર તૈલ. અથોડાની રાખને માટીના વાસણમાં ઓગણા પાણીમાં મેળવી તેને રાતના ચાર પહેાર રાખી મૂકવી. પછી સવારે આછરી ગએલ બધું પાણી લઈ પાણીથી ઓપો ભાગ તેલ નાખી ફકત તેલ બાકી રહે ત્યાં સુધી પકવવું. જે તૈયાર થાય તે અપામાર્ગ ક્ષાર તૈલ.

ગુણ:—કફ્તન, ઉષ્ણ અને મૂત્રલ.

ઉપયોગ:—કફ્તન તરીકે અપામાર્ગ ક્ષાર, ખાંસી, કફ, દમ, આસ વિગેરેમાં તે સારો ફાયદો કરે છે. તે કફની સ્ત્રીકાથ ત્રોડે છે, અને તેથી બંડા સાહેલાઈથી નીકળી આવે છે અને છાતીનો ઠંસો ઓછો થાય છે. મૂત્રલ તરીકે અપામાર્ગ ઘણું સરસ છે અને જળોદર, શોફ તથા બીજા ઉદર રોગની અંદર તે ઉપયોગી છે. અપામાર્ગના પંચાંગને સોળ ગણા પાણીમાં નાખી તેનું ફાન્ટ કરી ચચાર તોડા દિવસમાં બે ત્રણ વખત પીવાથી જળોદરવાળા દરદીનું પેટ તણાવું હલકું પડે છે અને મૂત્ર છૂટ આવે છે. તેની કુલ વાળી કળીનો રસ થીંછી અથવા બીજા ઝેરી જંતુના ડંખ ઉપર ચોપડવાથી તેનું ઝેર ચડતું નથી, તેમજ સર્પ દંથ ઉપર પણ તેવીજ રીતે લગાડવાથી ફાયદો થાય છે. તેનાં પાન તથા બી વાટીને પીવાથી હલટી થાય છે અને સર્પ દંથ તેમજ હડકતામાં અપાય છે. તેજો ક્ષાર પેટમાં ખવરાવવાથી પેટ ચુંક, ગુલ્મ, આક્રો વિગેરે બેથી જાય છે. તેનાં બી અત્યંત દુર્ગંધ છે. તેની ખીર કરી ઘણા માણસો ખાય છે ને તેથી ઘણા લાંબા વખત સુધી ભૂખ લાગતી નથી ને તેટલા માટે ભસ્મક રોગની અંદર તેની યોજના કરવામાં આવે છે. તેના બીનો કલ્ક ઓખા-

ના ઘોણામાં પીવાથી રક્તાર્પણનો નાશ થાયું છે. અપામાર્ગ દ્વાર તૈલનાં ટીપાં નાખવાથી કર્ણ શૂળ, કર્ણનાદ, બેચી જાય છે. કાનમાં ચસકા નીકળવા તેમજ અવાજ થવા એ એક જાતનો વાયુનો પ્રકોપ છે જેને અપામાર્ગ દ્વાર તૈલ દબાવે છે. અપામાર્ગ દ્વાર અને હરતાળ સાથે મળતી લગાડવાથી દાહ ઘણો થાય છે અને નાના મોટાં મસા ઉપર લગાડવાથી તે ખરી પડે છે.

અધાડાનું મૂળ ૧ તોલો માત્રા રાતે લેવાથી રતાંધળાપાણું દુર થાય છે અને તેનાં મૂળને પાણી સાથે ઘસી આંખે આંજવાથી પુષ્પ ઝાંખું પડે છે.

માત્રા:—અપામાર્ગ દ્વાર ૧ થી ૨ વાલ.

અજમો.

વર્ણન:—અજમો ઘણો જૂદો જૂદો જાતનો થાય છે. ૧ સાધારણ અજમો, ૨ બોડી અજમોદ, ૩ ધુંવારી અજમોદ, ૪ ખુરાસાની અજમો, ૫ દીવેચી અજમો, ૬ કીરમાણી અજમો. અજમો જે સાધારણ અજમો છે તેના ઝીણા બારીક દાણા આવે છે. આ દાણા લંબ ગોળ થાય છે અને તેમાં એક કોરે વરીયાળીની પેઠે વાંક હોય છે. બોડી અજમોદના દાણા ગોળ થાય છે અને તેને કટલાક જંગલી અજમાના નામથી ઓળખે છે. સાધારણ અજમો અહીં થાય છે અને તેના પાનની તથા અજમાની બનેની સુગંધી એકજ સરખી છે. જે અજમાના પાનનાં આપણે બજામાં કરીએ છીએ તેમાંથી અજમાના દાણા પણ થાય છે. ધુંવારી અજમો વગર ઝાટકલ અને ડાખળા સુદાંત મળી આવે છે. તેનો રવાદ કડવો તથા સુગંધી કીરમાણીના પાનને મળતી છે અને તે ઉપરથી નકી થાય છે કે ધુંવારી અજમો એ સાદા અજમાને કીરમાણીના પાનમાં ચોળી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે અને તેથી તેની વાસ તેમાં બેસી જાય છે. કીરમાણી અજમાના દાણા લંબગોળ ને પીળાશર હોય છે ને તેમાં લીલી ઝાંઘ પડતી દેખાય છે. તેને હવેળીમાં ચોળ્યાથી લીલા કીરમાણીના પાનને ચોળ્યા જેવી સુગંધી આવે છે. ખુરાસાની અજમો એ તદન જૂદો જાતની પેદાશ છે ને તેનું વર્ણન આગળ ઉપર આપવામાં આવ્યું છે.

બનાવટ:—૧ અજમોદાદિ ચુર્ણ, અજમોદાદિ ગુટિકા,

૧ અજમોદાદિ ચુર્ણ=અજમો, સંચળ, સિંધાલુણ, જવપાર, હીમજ, અને હરડે એ બધી ચીજો સમભાગે લઈ ખાંડી વચ્ચે ગાળ ચુર્ણ કરવું.

૨ અજમોદાદિ ગુટિકા=અજમો એક ભાગ, હરડે એક ભાગ, ખારેક એક ભાગ, કેશર એક ભાગ, જાયફળ, મોચરસ અને અફીણ ત્રણે અરધો ભાગ, મધ, જવંત્રી અને લવંગ ત્રણે બે ભાગ. તેની બાજરાના કણ જેવડી ગોળી કરવી.

ગુણ:—ઉષ્ણ, દીપત અને વાતહર.

ઉપયોગ:—પેટચુંક, આંકડી તથા વાયુ ઉપર અજમો સાફ કામ કરેછે. અજુર્ણ અને આકરાની અંદર સંચળ અને અજમાની ફાકી ભરાયછે. રેચક દવાઓની અંદર પેટમાં વાટ ઓછી અગર ન જણાય તેટલા માટે અજમો વિગેરે દવાઓ તેની સાથે મેળવવામાં આવેછે. કોલેરાની બીજી સ્તંભન દવા સાથે અજમો મેળવવો યોગ્ય છે. તે સારી પેટે વાતહર છે અને અજમો સિંધાલુણ, હીંગ અને હીમજ ગમે તે કારણથી પેટે પીડ થતી હોય તો તેને દવાવેછે. જીર્ણ સ્થાને તે બંધ કરેછે. જીર્ણ શસણીમાં જ્યારે પુષ્કળ બડખા પડતા હોય ત્યારે તે ઉપયોગી છે. અજમાની પોટલીવડે શેક કરવાથી આંખમાં થતી પીડા શાંત થાયછે. બોડી અજમોદના ગુણ અજમાને મળતા છે અને તે ગોળની સાથે અડવાડીઆ સુધી લેવાથી શીલસ બેસી જાયછે. બોડી અજમાથી મૂત્ર માર્ગનું શુષ્ક, હેડકી, ઉલટી વિગેરે દવાયછે. સાદા અજમા કરતાં તે વધારે ઉપયુક્ત છે. અજમો ખસૂસ કરીને પેટમાં થતી પીડાને માટે ઘણા માફક આવેછે, અને તે ઘણી સાધારણ દવા છે. બધી ચીજો તે પોતા પાસે રાખેછે. ઘણી ખરી બાળા ગોળીમાં અજમો પડેછે. જો અજમોદાદિ ગુટિકા અથવા ઉપર આપોછે તે ખાસ બાળકોને માટે વધારે ઉપયોગી છે. બાળક જો નિંદ્રામાંથી થડકી ઉઠતું હોય અગર તેને નિંદ્રા ન આવતી હોય તેમજ ઝાડો, ઉલટી, ઉમઝો વિગેરે થયાં હોય ત્યારે તેમને એક અગર બે ગોળી ઉમર પ્રમાણે સવાર સાંજ અપાયછે. હુંતારી અને કીરમાણી અજમા વિશેષ કરીને કૃમિની ઉપર વધારે લાયુ પડેછે. અજમાનું લૂણ કરવાથી હાથ પગતાં કુખતાં સાંધાઓમાં ફાયદો થાયછે.

અને મૂર્છા તથા ભ્રમવાળા દરિને તે શરીર ધસાય છે. કોલેરામાં જ્યારે શીત વળતું હોય ત્યારે અજમો ધસાય છે. અજમો કકડાવેલ તેજ દુષ્પતા સાંધા ઉપર ચોપડાય છે તેમજ જે સાંધા વાંચે ઝલાઈ ગયા હોય, કળતર થતી હોય, તેમજ જીર્ણ સંધીવાની અંદર તેનું એકલાનું અગર માલ કાંકણ સાથે કકડાવેલ તેજ ચોપડવામાં આવે છે.

માત્રા:—અજમો અને અજમોદાદિ ચૂર્ણ એ આનીયી ૧ તોલો, અજમોદાદિ ગુટિકા ૧ થી ૨ ગોળી.

અડદ.

વાર્ણન:—અડદ એ આપણા દેશમાં સાધારણ પૌષ્ટિક કકોળ છે. તમામ ખાવાના પદાર્થ કરતાં તેમાં પૌષ્ટિક ગુણ વધારે રહેલો છે.

ખનાવટ:—માથાદિ માદક ઉર્ફે અડદીઆ લાડુ.

માથાદિ માદક=અડદની ચોખી છડી દાળનો લોટ શેર પ લઈ તેને સત્તશેર ધી તથા સવાશેર દુધનો ધ્રાંચો દેવો અને તેને ચાળી લેવો. ધ્રાંચો દેવાથી અડદના લોટની ગાંગડીઢું વળી જાય છે જેથી ચાળની વખતે તે ગાંગડીઢું ભાંગતી પડે છે. આ ગાંગડીઢું બહુજ સ્વડી હોવાથી ભાંગતાં ધણી મેહેનત પડે છે. ચાળ્યા પછી તેને ધીમાં શેકવો અને લાલ દાણો પડવા દેવો. જ્યારે પાકી લાલદાણો પડશે ત્યારે તેમાંથી તેના ખાસ ખુશબો નીકળશે. પછી તેમાં સાડાસાત શેર સાકર ચાળી નાખતી. કેટલાક સાકરની ચાસણી કરે છે પણ ચાસણી કરવાથી પાક લીસો થાય છે ને ખાધામાં લીજન આપતો નથી. બીજા બધા પાકના પેડે આમાં પણ બગમ, પીસ્તાં, ચારોળી, દ્રાક્ષ, ખસખસ, એલચી, કેથર વિગેરે નખાય છે.

ગુણ:—પૌષ્ટિક.

ઉપયોગ:—અડદ ધણી પૌષ્ટિક છે ને ખસસ કરીને તે મગજને પુષ્ટિ આપનાર છે. તેથી શરીરમાં કૌવત આવે છે ને શરીરમાં કામ કરવાનું કૌવત વધે છે. અર્ધાગ, પક્ષાઘાત, અર્દિત વિગેરે વાત વ્યાધિમાં અડદ સારા છે. માથાબાદિ ક્વાથ જે આગળ ઉપર ચીકણાંના વિષયમાં આપેલ છે તે વાત વ્યાધિને માટે ધણી સારો છે. જીર્ણ સંધીવા, ગૃધ્રસ્ત્રી તથા કટીઝહની અંદર પણ જ્યારે દરદનું કારણ કંઈ નબળાઈ હોય છે ત્યારે અડદ બહુ સારું કામ કરે છે. આ દેશમાં શિઆળામાં લોકો પુષ્ટિને

માટે અડદ ખાયછે, અડદીઆ લાડુ શિયાળાની મોસમમાં સર્વોત્તમ ખોરાક અને સર્વોત્તમ મીઠાઈ છે. તેથી મગજ ભરાયછે, આંખોમાં તેજ આવેછે અને શરીરમાં શક્તિ વધેછે. જે માથાદિ મોદક અમે ઉપર આપેલ છે તે પણ અડદીઆની માફક પુષ્ટિને માટે વપરાયછે. ધાતુ પુષ્ટિને માટે તેમજ શુક્રોષને માટે અડદીઆ બહુ સારા છે.

માત્રા:—માથાદિ મોદક દરરોજ ૧ લાડુ.

અતિ વિષની કળી.

વર્ણન:—અતિ વિષની કળી જોકે વચ્છનાગ અને વખમાની જાતના ઝાડની પેદાશ છે તો પણ તે કાંઈ ઝેરી નથી. અતિ વિષની કળી અહીં જે જાતની મળી આવે છે એક સંહિત અને બીજી ભુંખરા કાળા રંગની સંહિત જાતની કળી ટુંકી, નીચે જાડી, ઉપરથી સાંકડી તથા ઉપર જતાં તેમાંથી જે ભાગ થયા હોય એમ જે અણીની પેઠે ફૂટેલી હોય છે. તેની આકૃતિ લસણની કળીના જેવી છે પણ તે લસણની કળી કરતાં વધારે જાડી અને વધારે મોટી થાય છે. તેની લંબાઈ એકથી બે ઇંચ સુધીની છે. તેને ભાંચવાથી ઘોળો લોટ જેવો બકો ખરે છે અને જે જરા જૂની થઈ તો તેને ચુનામાં રંગદોળી રાખી હોય તેવી દેખાય છે, તેમજ તેમાં છિદ્ર પડવાને લીધે તેમાંથી ભૂકો ખર્ચા કરે છે. કાળી જાતના લાંબા વળદાર કટકા આવે છે. ઘોળા અતિ વિષની કળી જેવી આ કળી ચુસુકારી નથી અને તે સસ્તિ કિંમતે મળે છે. તે બન્નેનો સ્વાદ ઘણો તીવ્રો હોય છે.

બનાવટ:—૧ બાળ ચાતુર્લદ્રક ચૂર્ણ ૨ અતિ વિષાદિ ગુટિકા ૩ અતિ વિષનો કાઠો.

૧ બાળ ચાતુર્લદ્રક ચૂર્ણ=અતિ વિષની કળી, મોથ, કાકડા શીંગી ને ચીપર સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું.

૨ અતિ વિષાદિ ગુટિકા=અતિ વિષની કળી ૧ તોલો, કાંકચના શુકલાં મીઠા ૧ તોલો મળેા સત્ત્વ ૧૦ તોલો, આ ત્રણે ચીજને બરાબર મેળવી કડાછલના ધનમાં ગોળી વાળવી.

૩ અતિ વિષનો કાઠો=અતિ વિષની કળી, લીમડાની અંતર છાલ અને મળેા આ ત્રણે ચીજ સમભાગે લઈ તેને અધ કચરી કરી તેના બન્ને તોલાની અંકક પડીકોને ૩૨ તોલા પાણીમાં નાખી દેકાળી કઠો

કરવો. જ્યારે આઠ તોલા પાણી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું.

ગુણુ—કટુ પૌષ્ટિક, જ્વરહન, કૃમિદમ.

ઉપયોગ:—અતિ વિષની કળી થોડી માત્રામાં પૌષ્ટિક છે. તેથી ખોરાકનું પાચન સાઈ થાય છે. જ્યારે ઉલટી થઈ પેટમાં કાંઈ ન રહેતું હોય ત્યારે અતિ વિષાદિ ગુટિકા લેવાય છે. વિશેષમાં તેમાં કૃમિ નાશ કરવાનો ગુણ સરસ રહ્યો છે ને કૃમિને લીધે જે જે વિકૃતિ થતી હોય તે તમામમાં અતિવિષ અપાય છે. અતિ વિષની કળી બાળકોને માટે બહુ શારી છે. તમામ જાતની બાળા ગોળીમાં અતિ વિષનો ભાગ આવે છે. બાળ ચાતુર્ભદ્ર નામની બનાવટ બાળકને મધની સાથે ચટાડવાથી તાવ, ખાંસી, ઉલટી, વિગેરે દબાય છે. દૂધ માફક નહિ આવવાથી છોકરું વખતો વખત બાળતું હોય અગર તેથી ઝાડો થઈ આવતો હોય તેમજ તાવ વિગેરે ગમે તે કારણથી બાળક માંડુ થઈ આવ્યું હોય ત્યારે આ ચૂર્ણ અપાય છે. બાળકને માટે આ ચૂર્ણ ધણું સાઈ છે ને તેથીજ તેનું નામ બાળ ચાતુર્ભદ્રક પાડ્યું છે. જ્વરહન તરીકે અતિવિષ મૂળથી પ્રસિદ્ધ છે. વિષમ જ્વર જેવા કે એકાંતરીઆ, રોજીઆ, તરીઆ, સંતત જ્વરમાં તે અપાય છે. પરસેવો આવવા લાગે કે તરતજ ત્રણ ચાર વાલ માત્રા અતિવિષની આપવાથી તાવ અટકે છે. વિશેષમાં તાવ ભર્યો હોય તે છતાં અતિવિષ આપવામાં કોઈ જાતની અડચણ નથી. અતિ વિષનો કાઠો સવાર સાંજ લેવાથી વિષમ જ્વર તેમજ બીજા જીર્ણ જ્વરમાં ફાયદો થાય છે. તાવ ઉતરી ગયા પછી આરામીના વખતમાં પણ થોડા દિવસ સુધી અતિ વિષનું સેવન કરવામાં આવે છે.

માત્રા:—કટુ પૌષ્ટિક તરીકે ૧ વાલ, જ્વરહન તરીકે ૨ થી ૪ વાલ; બાલ ચાતુર્ભદ્રક ૧ વાલ, અતિવિષાદિ ગુટિકા ૨ વાલ. અને અતિ વિષનો કાઠો ૪ તોલા.

અનંત મૂળ.

વર્ણન:—અનંત મૂળને ઉપલસાર તથા ઉપલ સરી કહે છે. તે ગુણુ-માં ઈન્દ્રેજી દવા સારસા પરીલાને મળતું છે. સંસ્કૃતમાં તેને સારિવા કહે છે. અનંત મૂળ તરીકે સારિવા અને ક્યામલતા એ બન્નેનાં -મૂળીઆં એક બીજા સાથે વપરાય છે અને તે બન્નેને સંયુક્ત દર્શાવવાને માટે સારિવદ્ એવો લખ્ય પ્રાચીન વૈદક પુસ્તકોમાં મળી આવે છે. શ્વા-

મનતાનું મૂળીકું જરા ગળચકું થાય છે. બાજરની અંદર અનંત મૂળની નનકડી પુડીયું બાંધેલ મળે છે જેમાં એક કરતાં વધારે છોડનાં મૂળીઆં આવી જાય છે. તે કેટલાક ડુટ લાંબા હોય છે અને તેની અંદર થોડોક ભાગ થડનો પણ આવી જાય છે. તેનાં મૂળીઆં લાંબાંને વાકાં થાય છે ને તેની છાલ ઉપરથી ઉખડી પડેલી હોય છે. તે છાલ ઉખડતાં તેમાંથી કઠોર પીળા રંગનું લાકડું જણાઈ રહે છે, તાજાં સુકેલાં મૂળીઆંની અંદર એક જાતની સારી સુગંધી રહી છે. અનંત મૂળ પણ સ્વાદે જરા મીઠું અને તમતમું હોય છે.

બનાવટ:—સારિવાદિ કવાય.

૧ સારિવાદિ કવાય=અનંત મૂળ, શ્યામજતાનું મૂળ, ઇંદ્રવર્ણીનું મૂળ ને પટોળ, એ સઘળાં અરધો અરધો તોલો લઈ તેને ૩૨ તોલા પાણીમાં ઉકાળી ૮ તોલા પાણી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું અને તે પીપર તથા ગુગળ સાથે રૂપિઆ ૪ બાર સવારે તથા ૪ બાર સાંજરે પાવું.

ગુણ:—શોધક મૂત્રલ ને સ્વેદન.

ઉપયોગ:—આ દવામાં શોધક ગુણ ધણો સરસ છે અને ઉપદંશની બગડેલું લોહી તે સુધારે છે. જે જે ઠેકાણે લોકો સારસા પરીલાનો ઉપયોગ કરે છે તે તે ઠેકાણે અનંત મૂળ વાપરવું યોગ્ય છે. સંધિવા, વિસ્ફોટક, વાળનું ખરી પડવું, શરીરની અંદર જૂદ જૂદ ઠેકાણે ગરમીના ફોડા ફૂટી નીકળવા વિગેરે અનેક ઉપદંશની વિકૃતિમાં તેમજ ખીજા કેટલાક ક્ષુદ્ર રોગ તથા કુષ્ઠની અંદર અનંત મૂળ ઉપયોગી છે. જાણુ ત્વક્કૂદાપમાં અનંત મૂળનું ધણા દિવસ સુધી સેવન કરવું પડે છે. તેથી લોહી સુધરે છે ને શરીરમાંથી વધારે દરદનું ફૂટી નીકળવું બંધ થાય છે. અનંત મૂળનો કવાય લેવાથી તૃષા, વમી અને ઉમકો બંધ થાય છે, પેશાબ સાફ ઉતરે છે, પસીનો આવે છે, અને જ્વરની અંદર સારો ફાયદો થાય છે. અનંત મૂળ, મોથ, સુંઠ. કડુને વાળો એ પચિને ભિગાં ખાંડી તેના તોલા એકનો ફાકડો ઉના પાણીમાં સવારે લેવાથી એ ત્રણ દરત સાફ ઉતરે છે ને જ્વર પોચો પડે છે. અનંત મૂળને કેળના પાનમાં બાંધી તેને ખૂબ શેકવું; પછી તેને જીરને સાકર સાથે લઈ જવું; તેથી ઉનવા અને પેશાબમાં થતી બળતરા શાંત થાય છે, અને મૂત્ર માર્ગના વરમની અંદર ફાયદો થાય છે. કેટલીક વખતે ઉપલું સાકરવાળું ચૂર્ણ ધી સાથે લેવાય છે. તે-

ની મૂળલ અસર ધણી સરસ છે. પાંચ રૂપિઆભારે અનંત મૂળ (૫. બે સારિવા સાથે) ને ૫૦ રૂપિઆભારે પાણીમાં નાંખી તેનું હીમ કરી તે હીમ પીવાથી પેશાબ પુષ્કળ થાય છે ને પસીનો પુષ્કળ આવે છે, જે જ્વરાદિકની અંદર ફાયદો કરે છે. તે પાચક છે ને ભૂખ લગાડે છે.

માચા:—અનંત મૂળ ૦ થી ૦૧ તોલા સારિવાદિ ક્વાથ ૪ તોલા.

અફીણ.

વર્ણન:—દેશી ઔષધિમાં અફીણ અત્યંત ઉપયોગી દવા છે અને તેના છોડને ખસખસના છોડ કહે છે. ખસખસના છોડ જ્યારે કાચા હોય છે ત્યારે તેમાં છરકા દવાથી તેનો રસ બહાર નીકળી જાય છે તેને અફીણ કહે છે. એકના એક ડોડવા ઉપર જ્યારે પ્રસંગે જૂદ જૂદ ટેકાણે છરકા દવામાં આવે છે. છરકા સાધારણ રીતે સાંજે દવામાં આવે છે ને અફીણ સવારે ઉતારી લેવામાં આવે છે. પછી તેને એક માટીના ઠામની અંદર અળશીના તેલમાં બાળે છે. આથી તેના વજનમાં કેટલાક વધારો થાય છે. આ શિયાય તેનાં પાંદડાનો કુચો પણ તેમાં ભિળવવામાં આવે છે. અળશીના તેલમાં બાળ્યા પછી તેને કેટલાક દિવસ સૂકવવામાં આવે છે. આથી વધારે પડતું તેલ હોય તે ઉડી જાય છે. આપણા કરતાં તુર્કસ્તાનનું અફીણ હંચું આવે છે. આપણા દેશમાં અફીણનો મોટો પાક માળવા, પટણા, તથા હિમાચલની તળાટીમાં થાય છે. અફીણ તદ્દન ઝેરી પદાર્થ છે ને આત્મઘાત કરવામાં લોકો તેનો ઉપયોગ કરે છે. થોડું અફીણ લેવાથી શરીરમાં કાંટો રહે છે ને તેથી કેટલાક લોકોને દિવસમાં બે ત્રણ વખત અફીણ ખાવાની ટેવ પડી જાય છે. આપણા દેશના લોકોમાં અફીણ ખાવાની ટેવ બહુ છે. ચીનની અંદર લોકો અફીણ હુંફામાં પીએ છે. કેટલીક માતાઓ બાળકને બાળાગોળી ખવરાવવાની ટેવ પાડે છે, અને ધણી ખરી જાતની બાળાગોળીમાં અફીણનો ભાગ આવે છે ને તેથી જરૂર વગર તેની ટેવ પાડવી એ અત્યંત નુકસાનકારક છે.

અફીણની અસર:—થોડી માત્રા લેવાથી પ્રથમ શરીરમાં કાંટો આવે છે, ચહેરો પ્રકુલિત થાય છે, આંખો સતેજ રહે છે, ને મગજ ખુશનુમય વિચારથી ભરપૂર બને છે. પાછળથી જ્યારે અફીણની અસર જતી રહે છે ત્યારે માથું બારે થઈ રહે છે, આદમી ઉઠવા માંડે કે ચકરી

આવે છે, ભૂખ લાગતી નથી તથા ઝાડો કબજ થઈ ગયેલ હોય છે. જો માત્રા જરા વધારે યત્ન તો શરીર વધારે પ્રદુષિત થાય છે પણ તેની સ્થિતિમાં માણસ થોડીવાર રહે છે ને એકદમ ઝોલાં ખાવા માંડે છે, તેને કાંઈ ભાન રહેતું નથી તેમજ ખેસવાની શક્તિ તેનામાં હોતી નથી અને તે લાંબો થઈ પડવા માંડે છે. જો અફીણની માત્રા આથી જરા વધારે થઈ હોય તો દરદી એવો ખેભાન થઈ જાય છે કે તેને રાડો પાડી પૂકારવાથી અગર તેને અત્યંત હલાવવાથી અગર નાક ઉપર કાંઈ ગરમ પદાર્થ ઘસવાથી તેમજ બીનો રૂમાલ મોઢા ઉપરથી મારવાથી પણ તે ઓલતો નથી. આંખની કીકી સાંકડી થઈ જાય છે તથા તેને અજવાળું અંધારું સૂઝતું નથી. કોઈ માણસને ઝાંઝું અને કોઈને થોડું ખાવાથી આવાં સજ્જિયિત થઈ આવે છે. બાળકને અફીણ સહન કરવાની શક્તિ ઘણી થોડી હોય છે.

અફીણની ઝેરી અસર:—ઝેર ખાવાના હેતુથી જે માણસો અફીણ લે છે તે સાધારણ રીતે તેની મોટી માત્રા લે છે ને તેથી તેને નિદ્રા આવવાનાં ચિન્હ જણાય છે, તરતજ ફેર આવે છે, જીવ ધુંટાય છે, ને તે પેનમાં પડી જાય છે. તેને કાંઈ પણ વિચાર કરવાની શક્તિ રહેતી નથી. જ્યારે તેને જોસ્સમાંથી હાક મારીએછીએ ત્યારે જવાબ આપે છે ને પાછો ઉંઘવા માંડે છે. નાંડી ધીમી, મંદ અને અનિયમિત થાય છે, શ્વાસ ઝડપથી ચાલે છે ને જીવ ધુંટાય છે, તથા શરીર ઉપર પસાનાના સેદ સેદ વળે છે. હોઠ જીભ અને નખ કાળા પડી જાય છે ને ચહેરો ફીકો લાગે છે. આંખની કીકી જે શરમાતથી નાની થઈ ગઈ હતી તે પાછી મોટી થઈ જાય છે. હાથ પગના સ્નાયુ શીથીળ થઈ જાય છે અને ઝાડો પેશાબ બંધ થઈ પેટ ચડી આવે છે. ગળાની અંદર કાંઈક અવાજ થતો જણાય છે ને થોડીવારમાં શ્વાસ ધુંટાવાથી દરદી ગુજરી જાય છે. કેટલીક વખત મરવા પહેલાં ખેચ તાણ અને આંચકી ઉપડે છે. જો આત્મધાત કરવાવાળા માણસે અફીણ ઘણું ઝાંઝું લીધું હોય તો તેથી તેને ઉલટી થાય છે. અફીણ લીધા પછી એક કલાકની અંદર તેની ઝેરી અસર જણાય છે.

અફીણનું ઝેર ઉતારવાના ઉપાય:—શરમાતમાંજ દરદીને ઉલટી કરાવવી; ને જેટલો બની શકે તેટલી ઉલટી કરાવી પેટની અંદરની તમામ

ચીજ કાઠી નખાવવી. બુંદનો કાવો એકદમ પાવો અને જવંતી, તજ, લવીંગ વિગેરે ઉજા ચીજો ચવરાવવી; તેને ઉંધવા ન દેવો. મોઢા ઉપર ઠંડું પાણી છાંટ્યા કરવું ને ભીનો રમાલ મોઢા ઉપર માર્યા કરવો. આંખની અંદર ગરમ ચીજનું અંજન કરવું, નાક આગળ કળી ચુના અને નવ-સારનું ચૂર્ણ ધરવું તેમજ પેટ અને પોંડી ઉપર રાઇનાં ખારટર મારવાં અને દરદીને શુદ્ધિ આવતી ન જણાય તો ખાન્ડીના એક બે ખાલા પાવા.

અફીણુ ખાવાની ટેવથી શરીરપર થતી અસર:—અફીણુના અંધા-ણીનું શરીર નબળું થતું જાય છે, તેનો ચહેરો નિસ્તેજ બને છે ને આંખો ઉંડી ઉતરી ગએલી હોય છે. અફીણુના અંધાણીનો ચહેરો એક જૂદી જાતનો ખાસ દેખાવ આપે છે જે જોઈને માણસ તરતજ તેને ઓળખી કાઢે છે. તેના શરીરના દરેક અવયવો કમકૌવત થઈ જાય છે, દસ્ત સાફ ઉતરતો નથી, જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે, અનાજનું સારી પેટે પાચન થતું નથી, હાથ પગ ગળી ગએલ જેવા દેખાય છે અને શરીરના સ્નાયુ પોચા અને ઢીલા પડી જાય છે. જ્યારે અફીણુ લેવાય છે ત્યારે કાંઈક સુખ જણાય છે પણ તેનામાં કામ કરવાની ઝાઝી તાકાત રહેતી નથી અને તેનું માનસીક બાળ પણ ઘણું હઠી ગએલું હોય છે. તેમને જરા વેહેલી જણાય છે ને મૃત્યુ વેહેલું આવે છે. જે બાળકોને બાલ્યાવસ્થામાં અફી-ણુ અવરાવવાની ટેવ પાડવામાં આવે છે તેઓ બીજાં બાળકોની પેઠે ૧૪ ૫૪ થતાં નથી.

અફીણુને મૂકવાથી શરીરપર થતી અસરને તેની ચિકિત્સા:—અફી-ણુનું અંધાણુ બે રીતે મૂકાય છે ને તે બાબતમાં અંધાણીને ખાસ ઇચ્છા હોવી જોઈએ. અંધાણીએ કોઈ પણ રીતે છાનું અફીણુ ખાવું નહિ. અફીણુ મૂકનાર માણસો કટલીક વખત વૈદ્યો પાસે હા કહે છે ને પાછળથી છા-નામાના અફીણુ ખાય છે; મારે આ બાબતમાં વૈદ્યો સાવચેત રહેવું જોઈએ અને તેમ કરતાં અંધાણીને અટકાવવો જોઈએ. જે અંધાણી છાનું અફીણુ ખાતો હોય તો તેના અંધાણીને અફીણુ મુકાવવાનું પ્રયત્ન કરવુંજ નહિ.

અફીણુ મૂકાવવાની રીતી:—અફીણુ હમેશાં બરાબર વજનથી અને નિયમિત વખતે લેવું. જેખ્યા વગર અફીણુ લેવાથી હમેશાં વધારે લેવાનો સંભવ છે કારણ કે તેમને માવાના કરતાં ઓછું અફીણુ લાગે તો

તેમને અફીણ મડવું નથી ને ફરીથી તેટલુંજ અફીણ લેવું પડે; માટે હમેશાં અફીણ જોખીનેજ લેવું ને પછી ધીરે ધીરે ઓછું કરવું. દરરોજ ભીંત ઉપર અગર લાકડા ઉપર એક એક ઘસારો વધારે દેવો; અગર હમેશાં અર્ધ રતીભાર જોખીને ઓછું લેવું. આથી થોડા અફીણ ખાવાવાળા બંધાણીમાંના કેટલાકનું બંધાણ જાય છે ને કેટલાકનું ઓછું થાય છે. આવી રીતે અફીણ મૂકવું એ ઘણું કુટ બરેલું છે ને ઘણા મોટા બંધાણી તો આવી રીતે બંધાણ મૂકી શકતાજ નથી. માટે એકદમ અફીણ મૂકાવી રહવું એજ ઉત્તમ રસ્તો છે. પાવના પાવના ભાર અફીણ એક ટંક ખાનાર બંધાણી પણ એકદમ મૂકવાની રીતથી એક પખવાડીઆની અંદર અફીણ મુક્ત થાય છે; પણ આમ કરવામાં વૈદ્યે અને બંધાણીએ ઘણી હિમત રાખવાની છે. જે બંધાણીનું અફીણ મુકાવવું હોય તે બંધાણીને વૈદ્યે દિવસમાં ચાર પાંચ અગર છ વખત જોવો, અને દિલાસો તથા હિમત આપવાં. જ્યારે અફીણ એકદમ બંધ કરવામાં આવે ત્યારે તેને બેહદ શરીરમાં પીડા થાય છે, તેનું શરીર શીથળ થઈ જાય છે ને તે હાથ પગ ઘસવા માંડે છે. તે મનમાં અત્યંત બીએ છે ને જોને દેખે તેના પાસેથી અફીણ માગે છે. આખો દિવસ અફીણ ઝંખ્યા કરે છે. જીભ માથે ઘોળી છારી વળે છે, હાથ પગમાં સખ કળતર થાય છે, કમર દુખે છે, વાંસો ફોટે છે, પેટમાં ચુંથ થાય છે ને ઝાડો જે આટલા દિવસ સુધી કમજોર રહેતો હતો તે એકદમ વધી પડે છે ને પેટ છુટી પડે છે. દિવસમાં આળીચકે પચાસ વખત ઝાડા થાય છે ને આખા શરીર ઉપર પરસેવાના સેદ સેદ વળે છે. બંધાણીને રાત્રી કે દિવસ બીલકુલ નિદ્રા આવતી નથી, મોઢામાંથી લાળ ઝરે છે, ને આંખમાંથી તથા નાકમાંથી પાણી ટપક્યા કરે છે; તૂષા સખ લાગે છે, જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે, ને કેટલીક વખતે પુષ્કળ પેશાબ છુટી પડે છે; દરદી આવે વખતે મુંઝાઈ જાય છે ને અફીણ વગર હું મરી જાઉં એવી રીતનો પૂકાર કર્યા કરે છે તો પણ આ બધી બિતી ખોટી માનસીક છે; માટે તે બાબત વૈદ્યે હિમત રાખતાં અને તેને યોગ્ય દિલાસો આપતાં ઝાડો પેશાબ તથા શરીરના જૂદા જૂદા ભાગ ઉપર જે પીડા વિગેરે થાય તેના યોગ્ય ધલાજ કરવા જોઈએ. આ બધાં ચિન્હો ઘણામાં ઘણાં તો એક અઠવાડીઆ પર્વત રહે છે. સાધારણ રીતે ચોથે દિવસે આ ચિન્હ હલકાં પડે છે તો પણ એક અઠવાડીઆ સુધી વૈદ્યે

હિમત રાખી અંધાણીની માવજત કરવાની અવસ્ય જરૂર છે.

ઉપાય:—અફીણ મૂકનાર અંધાણીને યોગ્ય દિલાસો આપતાં તેને કટુ પૌષ્ટિક પદાર્થો હમેશાં આપવા. કાળીપાટ, પટોળ, લીંબડા ને ગંજો એ ચારે સ્ત્રીજનો કાંડો દિવસમાં ચાર પાંચ વખત આપવો. આથી ક-રીને અંધાણીના શરીરમાં ઔવત આવે છે, ને તેને અંધાણ મૂકવું વસતું લાગતું નથી, આ કાંચે અફીણ મૂકાવવું તારથી તે અઠવાડીઆ સુધી જીવી રાખવો. નિદ્રા ન આવે તો દિવસમાં એક બે વખત વિજ્યા ચૂણું શેકીને આપવું. ખૂબ કઠેલું દૂધ દિવસમાં પાંચ સાત વખત પાવું ને ઓ-છામાં ઓછું આખા દિવસમાં બેક રેતલ દૂધ આપવું. કદાપિને તેથી ઓછું દૂધ ખવાય તો પણ હરકત જેવું નથી. દરદીને જે સજ્જ ઝાડો થાય છે તે અંધ કરવા માટે અફીણ કે બીજી સ્તંભન દવા આપવી નહિ. અફીણ આપવાથી જો કે સાફ થશે તો પણ તે આપવાથી તેને અફી-ણની ટેવ જશે નહિ અને બીજી સ્તંભન દવાઓ આપવાથી પેટ ચડી આવશે. આ ઝાડો બે ત્રણ દિવસ રહી પોતાની મેજે હલકો પડવા માંડ-શે માટે સ્તંભન દવાનો ઉપયોગ ન કરવો. અંધાણી માથે તો વખતે ગાં-જની કે તમાકુની ચઢમ દિવસમાં બે ત્રણ વખત આપવી; વખતે બીડી માથે તો તે પણ આપવામાં કાંઈ જાતની અડચણ નથી. આમ કરવાથી પાંચ છ દિવસમાં બધાં ચિન્હો દૂર થશે. અવલથી તે આખરે સુધી કઠેલું દૂધ શીરો વિગેરે સારો પૌષ્ટિક ખોરાક આપવો. એટલું તો અવ-સ્ય ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે અફીણ મુકનારા અંધાણી માણસને પુષ્કળ દૂધ ધીસળા ખોરાકમાં કોઈ પણ જાતની કસુર થવી નહિ જોઈએ. અફીણનું અંધાણ મૂકવાથી જે વસતું લાગે છે તે કાંઈ પણ ઔષધની મદદ શિયામ ફક્ત સારા ખોરાકથીજ અંધાણી સહન કરી શકે છે અને તે ગાંજતો નથી. પાછળથી તેના શરીરના જૂદા જૂદા ભાગ ઉપર પીડા તથા ત્રુટ થાય છે જેને માટે શીંગડાઆ વછનાગનો તાજ ધીની અંદર એક ઘસારો આપવો બસ છે. એક મહિના સુધી કટુ પૌષ્ટિક દવાને સારો પૌષ્ટિક ખોરાક આપવાથી અંધાણી અફીણ મુકત થાય છે. પાંચ છ દિવસ પછી સજ્જ ચિન્હો શાંત થવા માટે છે અને ધીરે ધીરે તેના મનમાં નવું ઔવત આવતું હોય એમ લાગે છે; તેનું મન શાંત થાય છે ને અફીણનું અંધાણ કયાં પછી કદી નહિ અનુભવેલો એવો સંપૂર્ણ આનંદ તેને આવે છે.

ખનાવટઃ—૧કુંભવટી ૨ આમરાક્ષસી ૩ દુગ્ધવટી ૪ આકાર કરે-
ભાદિ ચૂર્ણ ૫ અર્ક અહીંનાદિ ગુટિકા ૬ અહીંનાદિ ગુટિકા ૭ શંખના-
થ રસ.

૧કુંભવટી=અફીણ અને કેશર સમભાગે લઈ તેનું મધની અંદર
એખાના જેવડી ગોળી કરવી.

૨ આમરાક્ષસી=અફીણ, જાયફળ, લવિંગ, શુદ્ધ હીંગળો અને કપૂર
એ સમભાગે લઈ તેનું બધે રતીભારની ગોળી કરવી.

૩ દુગ્ધવટી=વછનાગ અને અફીણ એ બન્ને ચાર ચાર વાલ, લોહ
બરખ પાંચ રતી ને અભ્રમ બરખ છ રતી એ બધાને દૂધની સાથે મેળ-
વી તેની ગોળી કરવી.

૪ આકાર કરેભાદિ ચૂર્ણ=અકલકરો, સુંઠ, નાગ કેશર, કુંબોલ, પી-
પર, જાયફળ, લવિંગને રતાંજળી એ બધાં બધે તોલા અને અફીણ
આઠ તોલા એ બધાંનું ચૂર્ણ કરી કપડેથી ચાળી લઈ તે ચૂર્ણની અંદર
તેના વજન જેટલી સાકર નાખવી.

૫ અર્ક અહીંનાદિ ગુટિકા=આકડાના સુકાએલા રવાઈડાનો ભૂકો
એ તોલા, સીંધાલુણ એ તોલા ને અફીણ શેકલું ૦૧ તોલો, એ ત્રણેને મે-
ળવી વાલ વાલની ગોળી કરવી.

૬ અહીંનાદિ ગુટિકા=અફીણ ૪ તોલા, જવંત્રી ૪ તોલા, કરેતુરી
૧ તોલો ને કપૂર ૧ તોલો એ સઘળાંને ભગાં મેળવી રતી રતીની ગો-
ળી કરવી.

૭ શંખનાથ રસ=શુદ્ધ હરતાળ, શુદ્ધ મનઃશીલ, શુદ્ધ હિંચુળ, શુદ્ધસો-
મલ, શુદ્ધ ટંકણ, શુદ્ધ વછનાગ, ને ફટકડી એ દરેક અંકેક ભાગ, શુદ્ધ
પારદ, શુદ્ધ ગંધક ને અફીણ એ ત્રણે સાત સાત ભાગ એ બધાંને ભ-
ગાં કરી તેને સાત સાત દિવસ સુધી ભાંગના, નગોડના, લીંબડાના,
ને ધંતુરાના રસની ભાવના દેવી. ને તેની રતી રતીભારની ગોળી કરવી.

ગુણુઃ—ગ્રાહી, પીડા શામક, નિદ્રા લાવનાર, રવેદળ તથા પુરુષત્વ
આપનાર.

ઉપયોગઃ—ગ્રાહમાં અફીણ સૌથી ઉપયોગી દવા છે. અફીણ ગ્રા-
હો કમજ કરે છે એ વાતથી અભણા બધાં યોડાંજ માણસો હથે તી-
ક્ષ્ણ મરડો, જીર્ણ મરડો, સંગ્રહણી, અતિસાર, રક્તાતિસાર અને કોષ્ટરામાં

અફીણનો ધણો બહોળો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, અને આ દરદીની અંદર અફીણની સાથે બીજા ગ્રાહી પદાર્થો મળવાય છે. કેટલીક વખતે અફીણ આપવાથી ઝાડો કમળ થઈ પેટ ચડી આવે છે. તેથી તેની સાથે પાચન તથા દીપન દવા મળવવી યોગ્ય છે. કુંકુમવટી નામની બનાવટ ચોખા જેટલી આપવાથી ધણો સજ્જ ઝાડો એકદમ દબાય છે તેમજ આ-મ રાક્ષસી નામની બનાવટ કોલેરાના સજ્જ ઝાડને શાંત પાડે છે. બાદ તેના અંદર ઉણુ પદાર્થો હોવાથી તે શરીરને સતેજ કરે છે અને તેથી તે દરદમાં ચડતી ગોટલીઓ વિગેરે બંધ થાય છે, તેમજ તેમાં આવેલાં કપૂર અને હીંગુલ કોલેરાની અંદર સાંડું પરિણામ લાવવામાં ભાગ લે છે. સંગ્રહણીની અંદર જ્યારે આખે શરીરે સોજા થઈ આવ્યા હોય છે, જ્વરાગ્નિ મંદ થઈ ગઈ હોય છે ત્યારે દુધવટી દરરોજ સવારે દૂધ સાથે લેવાથી દરદીને સાંડું થાય છે. ખોરાકમાં હમેશાં જ્યાં સુધી દુધવટી ચાલતી હોય છે ત્યાં સુધી એકલું દૂધજ લેવું અને પાણી તથા મીઠું તમામ બંધ રાખવું. કેટલીક વખતે જીર્ણ સંગ્રહણીની અંદર વખનોવખન તાવ ચડી આવે છે, અને ઘણા બધાંકરે રૂપની અંદર તો તાવ બીલકુલ ઉતરતોજ નથી, ત્યારે શંખુનાથ રસ આફુના રસમાં લેવાથી તાવ પોચો પડે છે ને ઝાડો દબાય છે. તીક્ષ્ણ અજીર્ણમાં જ્યારે ઝાડો થાય છે ત્યારે અફીણ સાથે વિઝાયતી એરંડીઢું અગર બીજા કોઈ સારક દવા મળવામાં આવે છે. પેટમાં ચુંક આવવાથી શૂળ નીકળતું હોય અગર સજ્જ વાદ થતી હોય તો એકલું અફીણ આપવાથી દરદીના દુખમાં કેટલોક ફાયદો થાય છે. જો સજ્જ પેટ પીડ થતી હોય ને ધણો તાવ હોય અગર પેટના કોઈ પણ ભાગનો વરમ છે એમ માન્ય પડે તો અફીણ અને પારાનો સંયોગ કરવો રતુલ છે. આ ચિવાય વાંસામાં, પડખામાં, ખભામાં અગર ગરબે ત્યાં શૂળ નીકળતું હોય તો અફીણ તે દબાવે છે. પેટમાં ગરબે તેવું શૂળ નીકળતું હોય અગર શા કારણથી પેટમાં દુખે છે તે મા-લમ ન પડતું હોય ત્યાં સુધી અફીણ દેવાનો રીત્તજ છે. પિત્તની કાંકરી ઉતરતી હોય ત્યારે પેટની અંદર કલેજાના ભાગ નીચે સજ્જ પીડા થાય છે અને કેટલીક વખતે દરદી તેથી બેવડ વળી જાય છે ને અફાળા માર્યા કરે છે. આવી સજ્જ પીડા અફીણનો કસુંબો આપવાથી બેસી જાય છે. ઉન્માદ રોગમાં અફીણ ઘણી સારી અસર કરે છે. ઉન્માદની શરૂઆતથીજ

અફીણુ યોગ્ય વજનસર આપવામાં આવે તો વખતે ઉન્માદ થતો અટકે છે. ઉન્માદમાં જ્યારે દરદીને પોતાના શરીરની ધાર્મી રહે છે અને જ્યારે વખતો વખત જોરેસો અડ ઉતર થાય છે ત્યારે અફીણુ ધણો સારો ફાયદો કરે છે. આ રોગની અંદર દર વખતે રતી રતી બાર અફીણુ આપવું પડે છે. ઉન્માદની અંદર અફીણુની ધણી મોટી માત્રા દરદી શબ્દન કરી શકે છે અને વખતો વખત ધણી મોટી માત્રાથી પણ અફીણુનાં ઝેરી ચિન્હ જણાતાં નથી. વિશેષમાં તે રોગને લીધે રહેતી અનિદ્રા દૂર થાય છે. જે ઉન્માદની અંદર અહોરો ફીકો ને નાડી મંદ હોય છે ને ઉજગરાને લીધે શરીર ફીણુ થઈ જાય છે ત્યારે અફીણુ આપવું યોગ્ય છે. અહોરો લાલચોળ થઈ આવ્યો હોય અગર કપાળ અને મોઢાની નસોમાં લોહી અડ્યું હોય ત્યારે અફીણુ અપાતું નથી. આંચકી, ખેચતાણુ, ધનુર અને હડકવાની અંદર અફીણુ અપાય છે.

કટીશૂળ, મસ્તકશૂળ, તથા આધાશીશીમાં અફીણુ આપવાથી ખીડા શાંત થાય છે; ઝામરો, બળવું, પાઠાં, અરમરી, અર્જુદ અને વાગવા વિગેરેની અસહ્ય વેદના દરદીને ન જણાય તેટલા મોટે અફીણુ આપવામાં આવે છે. જે ભાગમાં દુખાવો હોય તે ભાગ ઉપર અફીણુ ચોપડવાથી આરામ થાય છે. જે કૂંજ મંડળના વ્યાધિમાં આંખની અંદર ક્ષેપ પડે છે અને જેમાંથી અધિમંથ રોગ થવા સંભવ છે તેમાં તેમજ કનીનીકાના વ્યાધિમાં અફીણુ અપાય છે. અફીણુ ચોપડવાથી એટલી સંભાળ રાખવાની છે કે આળી અગર છોન્નાએત્ર જગ્યા ઉપર તે ચોપડવું નહિ. આળી જગ્યા ઉપર ચોપડવાથી તે લોહીમાં મળી જાય છે અને તેની ઝેરી અસર જણાઈ રહે છે. વાળા ઉપર કેટલાક લોકો અફીણુ અને કરેણનાં ફૂલ વાટીને ચોપડે છે. તેઓનું એમ માનવું છે કે આથી વાળાને ઝેર ચડે છે અને તે નિર્માલ્ય થઈ જાય છે, પણ આ તેઓનું માનવું વજનદાર નથી. પાર્શ્વશૂળમાં અફીણુ ઉપયોગી છે.

જ્યારે નિદ્રા નથી આવતી ત્યારે અફીણુ અપાય છે. જ્યારે વગરના જૂદા જૂદા રોગની અંદર અફીણુના જેવી નિંદ્રા લાવનારી બીજી એક ચીજ નથી. કેટલાંક દરદો એવાં છે કે જો તેમાં નિંદ્રા આવે તો તેનું જોર હલકું પડે છે, ત્યાં અફીણુ અપાય છે. રક્ત પિત્તમાં જ્યારે ઉધરસની સાથે લોહી પડે છે તેમજ તે દરદમાં ગમે તે રસ્તે લોહી પડતું હોય ત્યારે અફી-

જુ આપવું સાં રૂ છે. તંબોળીયું ખેત અથવા ઉરઃક્ષતમાં દરદીને જ્યારે રક્ત મિમિત ખડખા પડે છે ત્યારે અફીણુ આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે. અર્ક અહીં ફેનાદિ ગુટિકા આ રોગમાં ધણી સરસ છે. રોગ સજ્જ હોવાન કરતી ઉધરસ એકદમ જોસ બંધ આવે છે, પાછી બંધ થઈ જાય છે, ને પાછી આવે છે તેવી ઉધરસમાં અફીણુની કણી દીવે શુક્રી આવાથી ઉધરસ ઉભડી પડે છે. ગર્ભિણી સ્ત્રીને આસપાસના અવયવો ઉપર ગર્ભાશયનું દબાણ થવાથી કેટલીક વખતે એવી સજ્જ ઉધરસ આવે છે કે તેથી વખતો વખત ઉભડી થઈ જાય છે તથા સ્ત્રી ઉધવા પામતી નથી. આવી સજ્જ ઉધરસ પણ અફીણુ શુક્રી આપવાથી એકદમ ખેથી જાય છે. ઉધરસના દરદ સાથે જ્યારે તાવ ભર્યા હોય ત્યારે અફીણુ નહિ આપવું જોઈએ. ઉધરસ, દમ, શ્વાસ, વિગેરે દરદો જ્યાં સુધી અફીણુનું જોસ હોય ત્યાં સુધી જોરો કરી શકતાં નથી; તેથી આવા રોગથી પીડાતા કેટલાક દરદી-એ નારંતર અફીણુનું સેવન કરે છે. દમની અંદર અફીણુ અને ફરતુરીનો સંયોગ ધણો સારો છે. ઉધરસના રોગમાં અફીણુ આપવાનો એવા નિયમ છે કે છાતીમાંથી પેહેલ વહેલો કફ કાઢી નંખાવવા અને પછી અફીણુ આપવું. જેથી અફીણુ વાત કાસ કે ઠાલી ઉધરસની અંદર ધણું સાં રૂ છે. કફગ્રન્થ કાસની અંદર અફીણુ આપવાથી ઉભડો છાતીમાં કફનો જમાવ થઈ રહે છે ને તેથી નુકસાન થાય છે.

પીડિત તાર્તવ તથા અત્યાર્તવની અંદર અફીણુ વપરાય છે. પીડિતાર્તવમાં પેડુની પીડ તથા વાંસાની ફાટને અફીણુ દબાવે છે, તથા અત્યાર્તવમાં ધણું લોહી જતું હોય તે પણ બંધ કરે છે. કસુવાવડ થવાની ટેવવાળી ગર્ભિણી સ્ત્રીને ત્રીજે અગર ચોથે મહિને લોહી વહેવા માંડે કે તરતજ અફીણુનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ગર્ભપાત થતો અટકે છે. સ્ત્રી-ને જણતી વખતે અથવા જણવા પહેલાં અગર જણ્યા પછી જો અત્યંત લોહી વહેતું હોય ને બંધ થતું ન હોય તો અફીણુ આપવાથી બંધ થાય છે. સાદી ઉભડી અગર ગર્ભિણી સ્ત્રીની ઉભડી દબાવવામાં અફીણુ સાં રૂ કામ કરે છે. પ્રત્યેકમાં જ્યારે ઇંદ્રી વાંકી થઈ જાય છે ને વચમાં ખાંચ પડી જાય છે ત્યારે તેમજ ઇંદ્રી જગૃત થતાં અત્યંત પીડા થતી હોય તેવા દરદમાં અફીણુ અને કપૂર સાથે આપવાથી પીડા દબાય છે, એટલુંજ નહિ પણ વાંકી થએલી ઇંદ્રી સીધી થાય છે. સ્ત્રીના સન્નિપાતની

અંદર તથા નાની ઉમરની સ્ત્રીઓને પુત્ર પ્રસવ થવાથી ફેટલીક વખતે ઘેઘછા થાય છે તેમાં અફીણુ આપવું યોગ્ય છે. અફીણુની માત્રા ઉપર ધ્યાન રાખી તેની ગતિ તે બતાવટ આપી શકાય છે. જીર્ણ સંધિવાની અંદર અફીણુ ખાવાને માટે તેમજ ઓપડવાને માટે અપાય છે. આંખો ઉઠી હોય ત્યારે અફીણુ અને અન્યમાની પોટલીથી શેક કરવામાં આવે છે, તથા અફીણુ અને ફૂલાવેલ ફટકડી ભિગાં કરી તેનું ટીપું નંખાય છે. કણ્ઠ શૂળની અંદર પણ અફીણુનું ટીપું નાખવાથી ચસકા બંધ થાય છે. દાંત કુખતો હોય અગર દાંતની અંદર કોતર પડ્યું હોય તો અફીણુની કટકી દાંત ઉપર ટુળશીના પાન સાથે મોઢામાં રાખવાથી ફાયદો થાય છે. જ્યારે મોઢામાંથી થુંક બહુ આવે છે, ત્યારે તથા મોઢું આણવામાં આવે છે ત્યારે થુંક બંધ કરવામાં ને મોઢું પાછું વાળવામાં અફીણુ કામ લાગે છે.

વાતરકત, ઉંદરનું ઝેર, કુષ્ઠ તથા વિચરિકા જેવા મહા અસાધ્ય ત્વક્રોચ ઉપર અફીણુ ફેટલોક ફાયદો કરે છે. જો કે અફીણુથી આવા રોગો મટતાં નથી તો પણ એટલું તો નફો છે કે આવા રોગને તે ખસસ કરીને દાખમાં રાખે છે. વાતરકતનો દાહ અફીણુથી શાંત થાય છે. પોંડીની અંદરની સજ્જ કળતર અફીણુ ખેસાડી દે છે. માથાની ઉંદરી ઉપર અફીણુ લીંબુના રસમાં મેળવી ઓપડાય છે. અફીણુની અંદર વૃષ્ય (વીર્ય વૃદ્ધિ કરવાનો) ગુણ નથી પણ તેમાં સ્તંભન ગુણ હોવાને લીધે તે ટકાવ કરી શકે છે. આટલા માટે ફેટલાક પુરષો અફીણુનું બંધાણુ કરે છે, પણ આમ કરવામાં તેમની મોટી ભૂલ છે. અફીણુને બીજા વૃષ્ય, સ્તંભન, તથા ઉબણુ પદાર્થ સાથે પુરુષત્વ આપવા માટે લેવાય છે. અફીણુ લેવાથી દરદીને શ્રમ જણાતો નથી અને તેથી તેમાં વાજીકર ગુણ રહેલો છે એમ લોકોનું માનવું છે.

મધુ પ્રમેહની અંદર અફીણુ ધણો સારો ઇલાજ છે. નીરંતર અફીણુ આપવાથી તેને ફેટલોક ફાયદો થાય છે. અહીંફનાદિ ગુટિકા નાગર વેલના પાન સાથે અપાય છે, મધુ પ્રમેહની અંદર અફીણુ આપવું જોષ્ઠ્યે એટલુંજ નહિ પણ તેની મોટી મોટી માત્રાઓ અપાય છે. દરરોજ એકથી બે વાલ અફીણુ જ્યારે દરદીને અંતરાત્તિ ત્યારે તેના કાંઈક અસર થાય છે. જો કે અફીણુથી દરદી તદન આરામી ઉપર આવતો નથી તોપણ બીજા ઔષધો કરતાં તે વધારે ફાયદો કરે છે. આવી મોટી માત્રાઓ મધુ પ્રમેહની અંદર ઘણા દિવસ સુધી જારી રાખવી

જોઈએ. જેમ જીર્ણ પ્રતિષ્ઠા ને જેમ ધરડા માણસને મધુ પ્રતિષ્ઠા તેમ તે વધારે ફાયદો કરે છે. જીવાન માણસને અફીણ એટલો બધો ફાયદો કરતું નથી. દરેક વૈદ્યે એટલું તો યાદ રાખવું જોઈએ કે મધુ પ્રતિષ્ઠાની અંદર દરદીને પાણીની સજ્જ તૃષા લાગે છે ને ગમે તેટલું પાણી પીએ તો પણ તેનું મન શાંત થતું નથી. મધુ પ્રતિષ્ઠાની આવી સજ્જ તૃષા શાંત થવાને અફીણ જેવો બીજો એક ઉપાય નથી. તેથી પેશાબની અંદર સાકર ઓછી પડે છે ને શરીરની શક્તિ ઓછી ક્ષીણ થાય છે. અફીણની સાથે કાંટાળુ માયાનો ભૂકો નાખવાથી તેની અસર વધારે થાય છે. અરધી રતી અફીણ ને એક વાલ કાંટાળુ માંયાની ભૂકીની ગોળી કરી દિવસમાં બે વખત આપવી.

અફીણના ડોડવાને ગરમ પાણીમાં નાખી તેનો શેક કરવાથી ગુમડાં અને પાકની પીડા શાંત થાય છે. ખસખસનો ગુણ સ્તંભન અને વાજીકર છે અને તે પાક તથા બીજી ખાવાની ચીજમાં મસાલા તરીકે પડે છે.

માત્રા:—અફીણ ૦ થી ૦૫ રતી, કુંકુમવટી ચોખાના દાણા જેટલી, આમ રાક્ષસી અને દુગ્ધવટી તથા અહીંફેનાદિ ગુટિકા અને શુંબુનાથ રસ એ બધે રતી, આકાર કરબાદિ ચૂણુ ૨ વાન.

અર્જુન વૃક્ષ.

વાર્ણન:—અર્જુન વૃક્ષને સાદડનું ઝાડ કહે છે. તેનો સંસ્કૃત પર્યાય કુકુભ છે. તેની છાલ કે ઇંચ બહારને કેટલાક ઇંચ લાંબી થાય છે. તે રંગે લાલ રંગની હોય છે ને સ્વાદે સહેજ સાજ તમતમાટ કરાવે તેવી છે. તેનું ઝાડ બહારના ઝાડને મળતું છે. ઔષધમાં તેની છાલ વપરાય છે.

ખનાવટ:—૧ અર્જુનધૂત.

૧ અર્જુનધૂત=અર્જુન વૃક્ષના સ્વરસ અને કથ્કને તેથી ચોગણા ધી અને સોળ ગણા પાણીમાં નાખી રીતસર ધી સિદ્ધ કરવું-

ગુણ:—શીતળ, પૌષ્ટિક અને સ્તંભન.

ઉપયોગ:—હૃદરોગની અંદર અર્જુન વૃક્ષની છાલ ઘણીજ ઉપયોગી છે. તેની છાલનો કવાથ કરી તે દુધની સાથે પીવાય છે અગર તેની છાલનો ભૂકો દૂધમાં, ગોળમાં, અગર પાણીમાં પીવાથી તેજ અસર થાય છે. તેનું સિદ્ધ કરેલ ધી પણ હૃદરોગમાં ફાયદો કરે છે. ઘણી સજ્જ કચરે લાગી હોય તેમજ જ્યારે કોઈ પણ હાડકું બાંગી ગયું હોય ત્યારે

અર્જુન વૃક્ષની છાલ દૂધની સાથે લેવાથી હાડકું જલદી સંધાય છે અને મરેલ લોહીની ગાંઠ ગળી જાય છે. ધારાં અને સડેલો ભાગ વોવાને તેનો કવાય વપરાય છે. જેમ તે હૃદરોગમાં સારો ફાયદો કરે છે તેમ તેથી આવતા છાણું જ્વરને પણ તે દૂર કરે છે, અને બડખામાં લોહી પડતું હોય તેને પણ દવાયે છે. અર્જુન વૃક્ષને બાળી તેની રાખને સમભાગ કાથા સાથે મેળવી તેનો ઉમેરો દાખવાથી ઇંદ્રી ઉપરનું ચાંદું સુકાઈ જાય છે.

માત્રા:—અર્જુન વૃક્ષની છાલ ૮ તોલો, અર્જુન ધૂત ૨ તોલા.

અરડુશી.

વર્ણન:—અરડુશીનો છોડ આપણા દેશમાં ઘણો સાધારણ છે. અરડુશી નામનું એક બીજું મોટું ઝાડ થાય છે જેની સાથે અરડુશીની ભૂલ ખાવી ન જોઈએ, અરડુશીના પાન લીલાં ત્રણથી ચાર ઇંચ લાંબાં તથા આશરે ઇંચ સવા ઇંચ પહોળાં થાય છે. ઉપરથી તે અણીઆળાં હોય છે અને તેનાં કુલ ધોળાં થાય છે. તેનો છોડ ચારથી આઠ ફીટ હંચો હોય છે. અરડુશીનું ઝાડ મોટું લાંબું અને જબરૂં થાય છે અને તેનું પાન એકથી બે હાથ લાંબું અને લીંબડાના પાંદડાંની માફક તેમાં ધણાં પાતરાં થાય છે. તેનાં પાન તથા છાલ વિગેરે સર્વે પીળા ભુંખરા રંગનાં થાય છે. અરડુશીના પાનમાં તથા આખા ઝાડમાં એક જાતની ખરાબ વાસ રહેલી છે. તેનાં ઝાડને ગમે તેઠકાણે અડીએ તો પણ હાથ ગંધાય છે. મરાઠીમાં આ ઝાડને મહારખ કહે છે ને ગુજરાતીમાં તેને અરડુશો કહે છે. જેને ગુજરાતીમાં આપણે અરડુશી કહીએછીએ તેને સંસ્કૃતમાં **વાસા** ને મરાઠીમાં અડૂલસા કહે છે. જેને ગુજરાતીમાં અરડુશી ને અરડુશો કહે છે તેને મરાઠીમાં અડૂલસા અને મહારખ કહે છે.

ખનાવટ:—૧ વાસા વલહે ૨ વાસા પુટપાક ૩ વાસા ખંડ પાક.

૧ વાસાવલહે=અરડુશીના પાનનો રસ ૨૫૯ તોલા, ખંડીસાકર ૯૪ તોલા, લીંડી પીપર ૧૬ તોલા, તાજું ઘી ૧૬ તોલા, એ બધાં ઘટ થાય ત્યાં સુધી ઉકાળવાં. જ્યારે ઠરે ત્યારે શ્પિઆ ૧૦ ભાર અંદર મધ નાખવું ને તેને હલાવી ખરાબર મેળવવું.

૨ વાસા પુટપાક=અરડુશીનાં લીલાં પાંદડાં બાવી તેને કુટી તેનો

ગોળો કરી રીતસર પુટપાકના રીતે પકવવો. પછી તે બહાર કાઢી બધાં તેમાંથી રસ કાઢી મધ નાખી પીવો.

૩ વાસા ખંડ પાક=અરડુથી ૪૦૦ તોલા બધાં ૩૨૦૦ તોલા પાણીમાં નાખી ઉકાળવી. ઓછે ભાગ પાણી રહે એટલે તેની અંદર ૧૦૪૦ તોલા ઉરડેનું ચૂર્ણ તથા ૪૦૦ તોલા અડીસાકર નાખી ખૂબ પકવવું. જ્યારે ઠંડું થાય ત્યારે ૩૨ તોલા મધ, ૧૬ તોલા વંચ લોચન, ૮ તોલા પીંપર અને ૪ તોલા ચાતુર્ભદ્ર એ સર્વેનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી નાખવું. જે તૈયાર થાય તે વાસા ખંડ પાક.

શુભુ:—કફ, રક્ત સ્તંભક.

ઉપયોગ:—અરડુથી ઉત્તમ કફ છે. કફ તરીકે તેનાં પાંદડાંનો સ્વરસ ઘણો વપરાય છે. ૧ તોલો તાજે રસ બધાં તેમાં પીંપર અને મધ નાખી મીઠા જવાથી ઉધરસ ઉઠકી પડે છે અને છાતીમાં જે કફ ભરેલો હોય છે તે નીકળી જાય છે. કાચની અંદર બણ દિવસ વાસા વલેલ અને વાસા પુટપાક લેવાથી ફેફસું ખરાતું અટકે છે, અને તેનો શુભુ જ્વર-શાંત પડે છે. આ બધો કાચદો કફ નીકળવાને લીધે થાય છે. જ્યારે બડખાની અંદર લોહી પડે છે ત્યારે તેની અસર એકદમ જણાઈ રહે છે; બડખામાં ગમે તેટલું લોહી પડતું હોય તોપણ તે એક અગર જે દિવસની અંદર બંધ થાય છે. કફ જ્વર અને શ્લેષ્મ જ્વર વિગેરે તેથી પોચાં પડે છે. આ શિવાય જ્યારે શરદીને લીધે બાળક ભરાઈ આવે છે, ગળામાં સૈડકી બોલે છે, તાજ ચડી આવ્યો હોય છે, અને શ્વાસ ઘણો જલદ ચાલે છે ત્યારે અરડુથીના પાંદડાંનો સ્વરસ નવશેકો કરી પાવાથી તથા તેનાં પાંદડાંનો ડુઓ નવશેકો કરી છાતી ઉપર લગાડી તે માથે ધીમો ધીમો શેક કરવાથી બાળક એકદમ સાચું થઈ જાય છે. કેટલીક વખતે આવી કફની વિકૃતિમાં બાળક ઘણી ભયંકર સ્થિતિમાં દેખાય છે અને તેને માટે ઘણી ધારતી રહે છે તેની સ્થિતિમાં પણ અરડુથી પોતાનો કાચદો જણાવ્યા વગર રહેતી નથી. શુભુ ઉધરસ, હમ તથા છાતીના દરેક આધિમાં તેની અસર ઘણી સારીરિતે સિદ્ધ થએલી છે. રક્ત પિત્તની અંદર તે એક અકસીર ઉપાય છે. રક્ત પિત્ત ગમે તો ઉર્ધ્વગ હોય યાને અધોગ હોય તોપણ વાસા ખંડ નામની બનાવટના જે તોલા દિવસમાં એક અગર જે વખત લેવાથી લોહી પડતું અટકવામાં

ધણી સારો ફાયદો થાય છે. તેના મૂળનું રીતસર સિદ્ધ કરેલ ધી પણ ક્ષયમાં અપાય છે. કટલીક વખતે વાસાના અંદર બીજી કક્ષ દવાઓ મળવામાં આવે છે. તે પિત્ત શામક અને શીત વીર્ય હોવાને લીધે જે દરદીનું લોહી સાધારણ રીતે તપેલું હોય છે તેને તથા પ્રતિકુલ હાલીમકને કમળાના દરદીને તે ફાયદો કરે છે, નેતની ગમે તે બનાવટ લેવાથી સારો ફાયદો થાય છે. અતિસાર, રક્તાતિસાર, અને ત્રિદોષ અવરથામાં દરદીને વાસા પુટપાક અપાય છે. અરકુશીના પાન, ગંગો, બોરીંગણી, હિમજ, કીસમીસ, પીપર એ બધાં સમભાગે લઈ તેનો રીતસર કાઠો કરી પીવાથી દમ, ઉધરસ, ક્ષય, તથા કફ જ્વરમાં સારો અમ્ભામ થાય છે.

માત્રા:—વાસા વલેહ ૧ થી ૨ તોલા, વાસા પુટપાક ૧ થી ૨ તોલા, વાસા ખંડ ૧ થી ૨ તોલા, અરકુશીના પાનનો ભૂકો ૦૧ થી ૦૨ તોલા.

અરકુશી.

વર્ણન:—અરકુશીના જાલ ઔષધમાં વપરાય છે, અને તેનું ગ્રાહ ધણું મોટું થાય છે. તેની જાલ જડી અને ભુખરા રંગની થાય છે. જ્યારે 'રેડુ' નથી મળતું ત્યારે તેને બદલે અહીંના લોકો અરકુશી વાપરે છે.

ગુણ:—કટુ પૌષ્ટિક, જ્વરજન, આહી.

ઉપયોગ:—તેની જાલ બીજી જ્વરજન દવા તરીકે ઉપયોગમાં આવે છે અને તે સ્વાદે ધણી કડવી છે. અહીંના અંદર બીજા વાતહર પદાર્થની સાથે તે વપરાય છે. તેમજ જીર્ણ વ્યાધિ પછીથી રહેલી નબળાઈની અંદર તે ઉપયોગી છે. અતિસાર, રક્તાતિસારમાં તે ધણો સારો છે. વૃદ્ધ ગંગાધર મૂર્છામાં તે પડે છે. તે ઉજી છે ને સ્તતિકા સ્ત્રીને ધણું કરીને વધારે માફક આવે છે. સુંક અને ગોળની સાથે તેની તાજી જાલ લેવાથી જલ્પા પછીની સજ્જ વ્યાધિ દબાય છે.

માત્રા:—૧ વાલ.

અરણી.

વર્ણન:—અરણીનું ગ્રાહ આપણા દેશમાં સાધારણ છે. તેનું ગ્રાહ આશરે વીસપચીસ ફુટ ઉંચું થાય છે અને તેનું થડ ટુંકું હોય છે. તે દશ મૂળમાં આવે છે અને બહુ પંચ મૂળના ગ્રાહમાંહેનું એક ગ્રાહ છે. તેના ગ્રાહમાંથી એક ખરાબ ગંધ નિકળ્યા કરે છે. તેના પાન ચાર પાંચ ઇંચ લાંબા અને અણીલાળાં થાય છે. તેના પાનની બન્ને બાજુ બીસી હોય

છે. તેમાં બારીક બુખરા સફેદ રંગના કુલ થાય છે. તેના કુળ વટાણા જેવડાં અને કાળાં થાય છે.

અનાવટ:—અગ્નિ મંથાદિ લેપ.

૧ અગ્નિમંથાદિ લેપ:—અરણી, કાળીજીરી, કીડામારી, સરપંખો ને સુંઠ આ પાંચે દવા સમભાગે લઈ તેને ખાંડી તેનો બારીક ભૂકો કરવો.

ચુલ્હુ:—ઉબ્બુ, વાતહર, શેયમ્ન ને કફમ્.

ઉપયોગ:—અરણીનું મૂળ દશ મૂળમાં આવે છે અને તેની સાથે તે ઘણા જૂદા જૂદા રોગ ઉપર વપરાય છે. અરણીનાં પાંદડાં સોજા ઉપર બહુ કામ લાગે છે. અગ્નિ મંથાદિ લેપને પાણીમાં લદી જરા નવ-શુકો કરી આપ્યા શરીર ઉપર લગાડી દેવાથી મહા બળકર શોક દૂર થાય છે. એ લેપ ઓપડતી વખતે એટલી સંભાળ રાખવાની છે કે તે આંખમાં જવો ન જોઈએ નહિતર આંખ બળવા માડે છે. આ લેપની બીનાશથી દરદીને ઠાઠ વાવા લાગે તો નાચે શુક નાખવો. સંધિવાને લીધે દુખતા તથા સુજી ગએલા સાંધા ઉપર આ લેપ ઓપડાય છે. સાધારણ રીતે સૂતિકા રોગમાં વાયુનો પ્રકોપ ઘણો હોય છે ને અગ્નિ મંથાદિ લેપ ગરમ હોવાને લીધે સૂતિકાના શોક ઉપર ઘણી સારી અસર કરે છે તેમજ જીર્ણ સંગ્રહણીના તથા વાયુથી થએલા શોકને તે હઠાવે છે. પેટની અંદર પણ ઉબ્બુ તથા વાતહર દવા તરીકે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને દરદના જોરથી થએલી તંદ્રાને તે દૂર કરે છે. તેના મૂળની અંદર સારી મુગંધી રહેલી છે. તેનું કાન્ટ પીવાથી વાત જ્વર દૂર થાય છે. ને અનાજનું પાચન થાય છે. તેનાં પાંદડાંનો શ્વરસ મરી સાથે લેવાથી શરદી મટે છે. જેને અકલગરો, સુંઠ, અને પીપર વિગેરે દવાઓ ઘણી ગરમ લાગે છે તેને આ દવા લેવી યોગ્ય છે.

માત્રા:—શ્વરસની ૧ તોલો, અરણીના મૂળની છાલ ૦ થી ૦ા તોલો.

અરીઠાં.

વર્ણન:—અરીઠાંનું ગ્રાડ મોટું અને જખંડું થાય છે. ઔષધમાં તેનાં કુળજ વપરાય છે. અરીઠાના ગ્રાડની ખુબી એવી છે કે તેનાં પાંદડાં બીલીની પેઠે ત્રણ ત્રણ ભાગાં થાય છે. તેનાં કુળ ગોળાકાર થાય છે ને ત્રણ ત્રણ કુળ ભાગાં જોડાએલ હોય છે. અરીઠાંના કુળને પાણીમાં ધસવાથી તેનાં ફીણ થાય છે અને તે વાળ ધોવાના કામમાં આવે છે.

શુભુ:—વાંતિ કારક ને ઉભણ.

ઉપયોગ:—અફીણુ વિગેરે કાંઈ પણ ઝેરી પદાર્થ ખવાણો હોય ત્યારે અરીઠાનું પાણી પીવામાં આવે છે. પાણીની અંદર અરીઠા ધસવાથી ફીણુ વળે છે અને થોડી વાર તેને સ્વસ્થ રાખવાથી આ ફીણુ ખેંચી જાય છે તથા પાણી ચોખ્ખું આછરી જાય છે. ત્યારે તે પાણી સરપ જેવા ઝેરી જનાવરે ડસેજ ને તેમજ અતિસાર અને કોલેરાના દરદીને આપવાથી શરીર સતેજ થાય છે. તેના પાણીનું ટીપું નાકમાં નાખવાથી ખેશુદ્ધિ દૂર થાય છે અને માથું આધાશીશી વિગેરે મટી જાય છે. શોક ઉન્માદ તથા હિસ્ટરિયામાં તેનો ધુમાડો ઘણી સારી અસર કરે છે. તેનું પાણી પીંડી ઉપર ચોપડવાથી કળતર ખેંચી જાય છે. તેનું મૂળ કફમ્મ છે. તેના ફળની ઉપલી છાલને ખાંડી તેના સોગડીઓ ખનાવી સ્ત્રીઓ નજાર્તવમાં પહેરે છે. દમમાં અરીઠા ઘણા ઉપયોગી છે. તેનો કૃમિમ્મ તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. અરીઠાના ફળનું અંજન કરવાથી સરપના ઝેરનો નાશ થાય છે.

માત્રા:—અરીઠાનું પાણી ઉત્તરી કરાવવાં સાદુ રૂપિઆ ૧૦ ભાર.

અશેળીઓ.

વર્ણન:—અશેળીઆના દાણા બજારમાં ઘણા સાધારણ છે અને તે રંગે રતાશપર હોય છે. દેખાવમાં તે અડખચડાં જણાય છે અને તે માથે એકકું ધોળું ટપકું હોય છે. તે રાઈની જાતનો પદાર્થ છે.

ખનાવટ:—૧ ચંદ્રસૂર રસ.

૧ ચંદ્રસૂર રસ:—અશેળીઆના દાણા લઈ આઠ ગણા પાણીમાં નાખી સારી પેટે ચોળવાથી જરાવારમાં તે પાણીમાં મળી જઈ ને તેનો ચીકણો લુવામ થશે; તે ગાળી લેવો. જે તૈયાર થાય તેનું નામ ચંદ્રસૂર રસ.

શુભુ:—પૌષ્ટિક, વાતહર.

ઉપયોગ:—અશેળીઓ ઘણા પૌષ્ટિક છે ને ધાતુ પુષ્ટિને માટે બીજી વાજીરે દવા સાથે અપાય છે. તેથી વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે તથા પેશાબ સાદુ ઉતરે છે. અશેળીઆને પાણીમાં નાખવાથી તેનો ચીકણો લુઆખ થાય છે અને તે હેડકી ઉપર ઘણા સારો વખણાય છે. ચંદ્રસૂર નામનો રસ ખરેખર હેડકી ઉપર ઘણા સારો છે. અશેળીઆને દૂધમાં પલાળી તેમાં ૩ બોળી તે રનાં પોલ આંખો સુજાવાથી હોય ત્યારે મૂકવામાં આવે

છે ને તેથી પાંપણનો શાક ઉતરી જાય છે. ખીલોદર તથા યકૃતોદરની અંદર થએલા લોહીના જમાવને તે ત્રોડ છે તથા તે અવયવોની વૃદ્ધિને સંકુચિત કરે છે. સંધિવા, કમર શુળ તેમજ ગોઠણ તથા કાંડું વિગેરે કોઈ પણ અવયવો ઝડાઈ જાય છે ત્યારે અશ્વળીઆની રાખ પીવાનો રીવાજ આ દેશમાં આવે છે. વાતહર તરીકે તેનો લેપ વાત વ્યાધિ ઉપર કરવામાં આવે છે. અશ્વળીઆ, હળદર, સાણખાર અને મેંદા લકડીને સાથે વાટી કચર તથા ધુમધા ઉપર ચોપડાય છે.

માત્રા:—ચંદ્રસૂરેસ ૨ તોલા, અશ્વળીઆ બે આનીથી પાવલાબાર.

અળશી.

વર્ણન:—અળશીના દાણા પાતળા ચપટા ને કળથીના દાણાને મળતા થાયછે. પણ કળથીના દાણાનો રંગ કાળાશ્વર થાયછે ને અળશીના દાણાનો રંગ રાતો ગુઢાશ્વર થાય છે તેમજ કળથીના કરતાં અળશીના દાણા જરા બીણા હોય છે.

ખનાવટ:—૧ અળશીનું તેલ ૨ અળશીની પોલટીસ.

૧ અળશીનું તેલ=અળશીને ઘાણીની અંદર પીલી તેનું તેલ કાઢવામાં આવેછે.

૨ અળશીની પોલટીસ=અળશીને ખાંડી તેની અંદર ઉનું પાણી નાખી હલાતી લૂગડા ઉપર ઘાટી પાથરી દેવી.

ગુણ:—શીતળ તથા મૂત્રજ.

ઉપયોગ:—મૂત્રલ હોવાને લીધે ઉનવા, પ્રત્તહ, અને સોમ રોગમાં તે વપરાય છે. તેના દાણાનો કચાથ કરી અગર તેના તેલનાં દૂધમાં પચીસથી પચાસ ટીપાં નાખી પીવાથી ફાયદો થાયછે. તે શ્લેષ્મમાં ઉપયોગી છે. અળશીનો મુખ્ય ઉપયોગ તેના દાણાની પોલટીસ કરવામાં રહેલોછે. ફેફસાંના તીક્ષ્ણ વરમમાં, તીક્ષ્ણ ઉધરસમાં, મુંઝારાની ગાંઠ ઉપર, પેટના પડદાના સોજા ઉપર, હૃદયના વરમમાં તેમજ જ્યારે જ્વરની સાથે કોઈ પણ મર્મસ્થાનની અંદર લોહી ચડી આવેછે અને તેમાં પાક થાયછે તે વખતે જો અળશીની પોટીસ દિવસમાં બે ચાર વખત મૂકી હોય તો ઘણો સારો ફાયદો થાયછે. આવી રીતે લોહીના થએલાં જમાવને તે ત્રોડે છે અને તે ટેકાણે નીકળતા શુળને તે દબાવેછે. અળશીના પોટીસથી પાક વધારે સેહેલાઈથી થાયછે અને પાકનો જ્વર બહુ જોર કરતો નથી

તેમજ તેથી દરદી બહુ ક્ષીણ થતો નથી. આ શિવાય બીજા બંધારના ગડ ઉપર તેમજ સંધિવાના પાક થએલા સાંધા ઉપર તેની પોટીસ બાંધવામાં આવેછે. જે દુખતા ભાગની અંદર બહુ પીડા થતી હોય તો સાદા પાણીને બદલે અક્ષીણના ડોડવાના ઉકાળેલ પાણીથી પોટીસ બાંધવી. અળશીની પોટીસ ચોટે નહિ એટલા માટે લૂગડાના જે પડ વચે નાખી તે દુખતા ભાગ ઉપર બાંધવામાં આવેછે. સુવાવડમાં ફટલીક વખતે ગર્ભાશયના આસપાસના ભાગોનો વરમ થાયછે તેમજ સ્ત્રી અંડનો સાળો થઈ આવેછે. તે ઉપર અળશીની પોટીસ લગાડવાથી ફાયદો થાયછે. બદ વિગેરે બીજી ફટલીક ગાંઠો ઉપર અળશીની પોટીસ લાગુ પડેછે. કાનની અંદરનો સપ્ત દુખાવો કાનની પછવાડેના હાડકા ઉપર અળશીની પોટીસ લગાડવાથી દૂર થાયછે. આ વખતે ઘણું કરીને કાનની અંદરના ભાગનો વરમ થએલો હોયછે ને તેથી દરદીને થોડો ઘણો તાવ પણ આવેછે. અળશીના તેજને કળી ચુનાના પાણીમાં સમભાગે મળવી બળેલા ભાગ ઉપર લગાડવાથી રૂઝ જલદી આવેછે. અક્ષીણના લીલા ડોડવા ઉપર છરકા દવાથી જમ્બેલા અક્ષીણને એકઠું કરી તેને અળશીના તેલમાં બોળવામાં આવેછે.

માત્રા:—તેલ ૨૫ થી ૩૦ ટીપાં, ફાન્ટ તરીકે રૂપિઆ ૫ ભાર દિવસમાં જે વાર.

આકડો.

વર્ણન:—આકડો જે જાતનો થાયછે. એક રાતા ફૂલવાળો અને બીજો ઘોળા ફૂલવાળો. ઘોળા ફૂલવાળાને આકડો કહેછે ને રાતા ફૂલવાળાને મંદાર કહેછે. ઔષધની અંદર તેનાં પાન, મૂળ, ફલ, ફળનું રસ, છીર વિગેરે વપરાય છે. ઉનાળાની અંદર તેનાં મૂળામાં ખોદાવી સૂકવીને તેનું ચૂર્ણ કરી રાખવું.

બનાવટ:—૧ અકાંદ તૈલ, ૨ અકાંદિ ચૂર્ણ ૩ અકાંદિ ક્વાથ ૪ અકાંદ અહિ ફનાદિ ગુટિકા ૫ કાસ કર્તરી ગુટિકા ૬ અકાંદુર રસ.

૧ સ્ત્રીઅંડ સ્ત્રીએને ડાબે તથા જમણે પડખે રહેલાંછે. જેમ પૂર-
ણની અંદર વીર્ય વૃશણમાં રહેછે તેમ આની અંદર સ્ત્રીનું શોણીત
રહેછે. જે સ્ત્રીને આવાં અંડ હોતાં નથી તે સ્ત્રી વંધ્યા હોયછે. તેને
રતી વિલાસ ખીલક્રમ રચતો નથી.

૧ અકૃતૈત્ત=મીઠું તેલ ૧ રતલ, આકડાનું હીર ૪ રતલ અને હળદર અને મનઃશીલ એ બંને અરધો અરધો રતલ એ સમગ્રજાને ઉકાળી તેનું રીતસર તેલ સિદ્ધ કરવું.

૨ અકૃદિ ચૂર્ણ=આકડાનાં મૂળીઆં ૧ ભાગ, લીંપડાની અંતર છાલ આઠ ભાગ ને ગળો આઠ ભાગ એ પ્રમાણે ત્રણે ચીજો લઈ તેને સૂકવી ચૂર્ણ કરવું.

૩ અકૃદિ ક્વાથ=ગજપીપર, મરી, સુંઠ અને સિંધાલૂણુ એ ચારે ચીજો સમભાગે લઈ તેના સમગ્ર વજનથી વીસમો ભાગ આકડાની છાલ નાખવી અને તેનો રીતસર ક્વાથ કરી આપવો.

૪ અકૃ અહિરેનાદિ ગુટિકા=આકડાનાં રવાઇડાં ને સિંધાલૂણુ ચાર વાલ, અફીણુ એક વાલ અને અજમો અરધો તોલો, એ ચાર ચીજો બરાબર મેળવી તેની ચણા નેવડી ગોળી કરવી. કેટલાક વૈદ્યો વખતે અજમો નાખતા પણ નથી.

૫ કાસકર્તરી ગુટિકા=૧૨૫ રવાઇડાંને સૂકવી તેમાં અકક તોલો જાયફળ, લવીંગ, જવંત્રી અને અકલકરો સાથે મેળવી બંને આના બારની ગોળી કરવી.

૬ અકૃકુર રસઃ—આકડાનાં કુણાં કુણાં પાંદડાં લઈ તેમને લીંબુના રસમાં વાટી તેમાં થોડું તેજને થોડું સિંધાલૂણુ નાખી ગોળો કરવો. પછી તેને જંબુતા પાનની અંદર બાંધી માથે કપડ મારી લગાડી પૂર-પાકની કૃતિ પ્રમાણે રીતસર પકવવો. પાંડે ત્યારે તે ગોળો બહાર કાઢી લઈ તેનો રસ નીચોવી લેવો.

ગુણુઃ—ઉષ્ણ, શોષક, શ્વેદન, વમન કરનાર, કફ, ક્ષોભક તથા વાતહર.

ઉપયોગઃ—આકડાના મૂળને ચૂર્ણ તરીકે અગર બીજી દવાઓ સાથે ક્વાથમાં નાખી પીતાથી લોહી સુધરે છે. કોઠ, વાતરક્ત, તથા ઉપદંથ વિગેરે જૂના રોગોને તે ઘણે દિવસે દાખમાં લાવે છે. શોષક તરીકે તેના માત્રા ઘણી નાની છે. એકથી બે વાલ માત્રા ઘણા દિવસ સુધી જરૂરી રાખવાથી લોહી સુધરે છે. એક વખતે તેની મોટી માત્રા લેવામાં આવેતો તેથી ઉલટી થાય છે. અકૃદિ ચૂર્ણ શોષક તરીકે ઘણું સાચું છે. કફના બાધિ ઉપર આકડો ઘણો પ્રશ્ન છે. આકડો પોતે કફના બાધિમાં ફાયદો

કરે છે એટલુંજ નહિ પણ જે જે દવાઓને આકડાના છીરની ભાવના દવામાં આવી હોય છે તે તે દવાઓ પણ કફ ઉપર સારો ફાયદો કરે છે. અર્ક અહિરનાદિ ગુટિકા ઠાઠી ઉધરસ, દમ, રક્તપિત્ત, ઉરક્ષિત અને ક્ષયની અંદર આપવાથી ઉધરસમાં સારો ફાયદો થાય છે. આકડાની અસર શ્વાસ નળીકા ઉપર ઘણી સરસ છે ને વખતો વખત તે ઠાલા કફનું શ્વસન કરે છે. સિંધાભૂણુ કફની ચીકાણને ત્રોડે છે અને તેથી તેને બહાર નીકળી આવવાને યોગ્ય કરે છે, અને જે શ્વાસો શ્વાસની ક્રિયા ઇશ્વરી નિયમ પ્રમાણે શરીરમાં ચાલ્યા કરે છે તેથી કફ બહાર નીકળી આવે છે. આની રીતે કફ બહાર નીકળતાં વધારે ઉધરસ થવાની જરૂર છે ને વધારે ઉધરસ આવવાથી દરદીની છાતી ન ફુગ્ગે ને તેને વસતું ન લાગે તેટલા માટે અફીણુ જેવી પીડા શામક દવાની તેની સાથે યોજના કરવામાં આવી છે. વિશ્વમાં જ્યારે દમ ચડે છે ત્યારે ઉલટી કાઢવાથી દમની શાંતિ થાય છે ને તેવોજ વમન ગુણુ આકડામાં રહેવાથી તે તીક્ષ્ણ દમના જોસને ખેસાડે છે. છ વાલ આકડાનું ચૂર્ણુ ઉના પાણીમાં આપ્યું હોય તો તેથી ઉલટી થાય છે. આવી રીતે દમનો જીસો ખેસી ગયા પછી દમ ફરીને ન ઉપડે એવી સાવચેતીને માટે કાસ કર્તરી ગુટિકાનું દરદી સેવન કરે છે. તે શિવાય આકડાના મૂળના ચૂર્ણને આકડાના જ રસની ભાવના દર્દીને સૂકવવું, અને તેમાંથી બીજું ફરી તેનો ધુમાડો દમ ઉપર લેવો. બાદ આકડાની ને જેડી મધની ગોળી ઠાલી ઉધરસને દબાવે છે. જે અશ્વખને આકડાના છીરની ટ્રાઝી ભાવના દેવાય છે તે અશ્વખ દમ ઉપર વધારે સારી અસર કરે છે તેમજ તેના છીરની ભાવના દેવાથી અશ્વખ ગુલાબી રંગ જલદી પકડે છે.

પ્લીહોદર, યકૃતોદર, જળોદરને કેટલાક ઉદર બાધિમાં આકડો આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે અને તેટલા માટે તેને ઉજાણુ અને વાતહર પદાર્થ સાથે મેળવવામાં આવે છે. અકાર્દિ કવાથ ખમ્બસ કરીને ઉદરના રોગ ઉપર વધારે માફક આવે છે. તેથી બડેલ અગર યકૃત વધ્યાં હોય તે પોચાં પડે છે. આકડાના પાંદડાંભિગુ સિંધાભૂણુ નાખી એક ઠામની અંદર ખૂબ બાળવાં અને તેનો ધુમાડો બહાર જવા ન દેવો. આની રાખ કાંજી સાથે જૂદી જૂદી બાધિમાં અપાય છે. આકડાનાં પાંદડાં શેકી કપાળે રાખવાથી સજ્જ બરેલો અણુઉતારે તાવ પોચો પડે છે.

અને પસીનો આવે છે. તાવને બીધે કુપ્પતું માથું તેથી મટી જાય છે. તડકામાં ચાલતી વખતે લૂ ન લાગે તેટલા માટે આકડાનાં પાન કપાજ ઉપર બંધાય છે. આથી પુષ્કળ પસીનો છૂટે છે ને મગજ ઠંડું રહે છે. તે શિયાવ આકડાના પાન શેડી પેટ ઉપર મૂકવાથી ગાંઠ, સોજો, વાયુ તથા ઝાડાની કબજીઅતમાં ફાયદો થાય છે. એરંડીઝિ તેલ અગર ધી ઓપડીને શેકવાથી તેની અસર વધારે સારી જણાય છે તેમજ બીજા ભાગની અંદર પણ વાયુનો સોજો થઇ આવ્યો હોયતો આકડાના પાન ખાફીને બંધાય છે. વાળાની અંદર આકડાનાં પાંદડાં ઘણો સાધારણ ઉપાય છે. આકડાનાં પાંદડાંને તેલ લગાડી જરા વરાળીઆં કરી વાળાના મોઢા ઉપર એરંડીઆ તેલનું પોતું મૂકી તે ઉપર તે પાન મૂકી પાટો બાંધી દેવો. તેથી વાળો વધારે સારીરીતે સચવાય છે. આકડાનું પાન રાખવાથી વહેલો વાળો બહાર નીકળી આવે છે એમ લોકોનું માનવું છે પણ તે કાંઈ સપ્રમાણ નથી. અકૌકુર રસનું ટીપું કાનમાં નાખવાથી કાનના અસકા, કર્ણનાદ વિગેરે દૂર થાય છે. કાનના અસકાની અંદર આ ઘણો સારો ઉપાય છે. આકડાનું છીર ઘાણું ક્ષોભક છે ને જે જે જગ્યેએ તે લગાડીએ તે જગ્યો તતડી આવે છે. જ્યારે સાંધાઓમાંથી અસકા નીકળતા હોય છે તથા તે સાંધા સૂજી ગએલા હોય છે ત્યારે તે જગ્યો એ આકડાનું છીર કેટલાક લોકો ઓપડે છે. કેટલાક લોકો આકડાનું અને થોરનું છીર ભેગું કરી તેનો લેપ કરે છે. જ્યારે કોઈ પણ બનાવટની અંદર આકડાના ગુણ લેવા હોય અને આકડો નાખવાનો વિચાર ન હોય તો એ બનાવટને આકડાના છીરની ભાવના દેવામાં આવે છે. બંગ, નાગ વિગેરે ધાતુનું શોધન આકડાના છીરમાં થાય છે તેમજ અલ્પઅને આકડાના છીરમાં ખુંટી કેટલાક પુટ દેવાય છે. ચામડાને રંગ દેવાને માટે તથા તે ઉપરના વાળ એરવાને માટે અમાર લોકો આકડાનું છીર વાપરે છે ને તેથી આકડાનું છીર બીજા મારફત મંગાવવાના કરતાં અમાર મારફત મંગાવવું વધારે સહેલું પડે છે; કારણ કે તેઓને છીર લેવાની ટેવ હોય છે. આકડાના ફળને આંહીના લોકો આકડાનો પોપટ કહે છે. તેનો રંગ પોપટના રંગને મળતો છે. તેની અંદર એક જાતનું રસ થાય છે જે ગરમ અને રવેદળ છે. તે રસનાં ગાદલાં ભરી તે ઉપર સુવાથી સંધિવા મટી જાય છે. છીરની ક્ષોભક અસર તપ્કુદોષમાં કામની છે. ઉંદરી અને હરસના મસા કાઢવાને

તે ઉપયોગી છે. દારૂ હળદરના ચૂર્ણને આકડાના ને યોરના રસમાં ખુંટી ભરંદરૂ અને નાળને લગાડવાથી તે જલદી રૂપાય છે. અર્ક તેલ લગાડવાથી ખસ ખરજવાં વિગેરે દૂર થાય છે. તેનો ચુણુ દંબક છે. તે તેલ લગાડવાથી અર્થના મસા સુકાઈ જાય છે તથા કેટલીક વખત ખરી પડે છે.

માત્રા:—આકડાની છાલનું ચૂર્ણ ૧ વાલ, વમન તરીકે એ આનીથી પાવલા બાર, અર્કાદિ ચૂર્ણ પાવલા બાર, અર્ક અહિ ફેનાદિ ગુટિકા ૧ વાલ, કાસ કર્તરી ગુટિકા ૧ ગોળી, અર્કાદિ ક્વાથ ૪ તોલા.

આદુ.

વર્ણન:—આદુ એ એક જાતના મસાલાનો પદાર્થ છે. તે સૂકાય ત્યારે તેને મુંઠ કહેછે. અટણીના મસાલાની અંદર તે પડેછે. આદુ એ-ટલી પ્રસિદ્ધ ઔષ્ઠ છે કે તેનું વર્ણન આપવાની કાંઈ જરૂર નથી.

ગુણ:—ઉષ્ણ, પાચન, હીપન, વાતહર અને રચીકર.

ઉપયોગ:—આદુ પેટમાં ચુંક નીકળતી હોય અગર પેટ ચડી આવ્યું હોય તો બેસાડી દેછે. હીપન પાચન તરીકે મંદ થએલી જઠરાગ્નિને તે પ્રદિપ કરેછે. ગમે તે કારણથી તંદ્રા થઈ હોય તો આદુનો રસ પીવાથી તેમજ ચોપડવાથી તંદ્રા દૂર થાયછે. બેભાન દરદીને સતેજ કરવા સારૂ આદુનો રસ પવાયછે. આદુના રસનું સાદું ટીપું અગર આદુના રસને સિંધાબૂણ સાથે તેજમાં નાખી કકડાવી તે તેજનું ટીપું કાનમાં નાખવાથી કાનના ચસકા બેસેછે. દાંતના સજ્જ ફુખાવામાં આદુના કટકાને તુળશીના પાન સાથે દાંત વચે રાખવાથી દાંત ફુખનો બંધ થાયછે. કેટલીક દેશી દવાઓના અનુપાનમાં આદુ આવેછે, તથા કેટલીક ગોળીઓ આદુના રસથી વાળવામાં આવેછે. તેનો સ્વરસ મધની સાથે પીવાથી ઉધરસ, રસેખ, તથા ભરાઈ આવવું હટકું પડેછે. તેમજ તેના સ્વરસને દૂધમાં નાખી મુંઘવાથી માથું ફુખતું મટેછે. અજીર્ણ તથા અર્થમાં આદુ સાદું છે. અજીર્ણના કેટલાક ચૂર્ણને આદુના રસની ભાવના દેવાયછે. આદુનો અને બીજાનો રસ ભેળાં કરી તેમાં સિંધાબૂણ નાખી અજીર્ણ ઉપરનું ચૂર્ણ તે રસમાં ખુંટવાથી તે ચૂર્ણનો સ્વાદ સારો થાયછે ને અગ્નિ પ્રદિપ થાયછે.

આંબલી.

વર્ણન:—આંબલીનું ગ્રાડ આપણા દેશમાં ઘણું સંધારણ છે. આંબલીમાં તેના ફળનો ગરબ, પાંદડાં, છાત્ર તથા છાલની રાખ વિગેરે વપરાય છે. તેના બીને આંબલીઆ અથવા કચુકા કહે છે. કેટલાક લોકો તેને શુક્રીને અગર એમને એમ સોપારીને બદલે ખાય છે. તેને શુક્રવાથી તેમાં કેટલીક ચોકાચ આવે છે અને તેને પથર ઉપર પાણી સાથે ઘસી ગુંદને બદલે કાગળ મોટાડવાને માટે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આંબલીમાં ખરાશ ગુણ હોવાથી તે દાળ કઠી વિગેરેમાં પડે છે. આંબલી બે જાતની થાય છે એક મીઠી ને બીજી ખાટી. મીઠી આંબલી નાની થાય છે, પણ પાન બનેલાં સરખાં છે. મીઠી આંબલીના કચુકા ટુંકા અને કાળા રંગના થાય છે.

બનાવટ:—૧ આંબલીકા પાન ૨ આંબલીકા મંથ.

૧ આંબલીકા પાન=થોડાક આંબલીનો ગર લઈ પાણીમાં મોળવો. પછી તે કપડેથી ગાળી લઈ તેની અંદર મરી, સાકર, લવિંગ, એલચી અને કપૂર નાખવાં.

૨ આંબલીકા મંથ=ખજૂર, દ્રાક્ષ, આંબલી, દાડમનાં બી, ફાલસાનાં ફળ, અને પાંદડાં આમળાં દરેક તોલો તોલો લઈ તેમને ભેગાં કરી ખાંડવાં અને ૩૨ તોલા પાણીમાં નાખી હલાવવા.

ગુણ:—સારક, રચીકર અને પિત્ત શામક.

ઉપયોગ:—આંબલી પિત્ત શામક તરીકે પિત્ત જ્વરમાં તાવની ગરમી શાન્ત કરવાને માટે ઉપયોગી છે ને તરસ છીપાવવાને માટે શરબત તરીકે પાવામાં આવે છે. “આંબલીકા પાન અને આંબલીકા મંથ એ તાવની સજ્જ તૃષ્ણને શાન્ત કરે છે ને તેની સાથે અનાજ ઉપર રચી ઉત્પન્ન કરાવે છે તેમજ તેની અંદર થોડો ગુણ સારક હોવાને લીધે તે ગ્રાહો સાફ ઉતારે છે; જેથી પેટની અંદર રહેલી બાદી દૂર થાય છે ને સુધા પ્રાદેહ થાય છે. પિત્તના પ્રકોપને લીધે ઉલટી થતી હોય તો તેનું મંથ તથા પાન લેવાથી ખેસી જાય છે, તેનાં પાનને ઘુંઘી તેનો સ્વરસ

૧ ફાળસાના ફળ કરમદાં જેવડાં થાય છે એને તે સ્વાદે ખટમીઠાં છે. તે શીતળ અને પિત્ત શામક છે અને તેનું શરબત થાય છે.

પીવાથી પેશાબની ગરમી શાન્ત થાય છે. તેના પાનને બાફીને પાંધવાથી આંખ ઉપરનો સોજો હલકો પડે છે તેમજ બીજી કોઈ જગ્યાએ સોજો થઈ આવ્યો હોય તો તે પણ દૂર થાય છે. તેના પાનનો સ્વરસ ૧ તોલો પીવાથી દુઝતાં હરસ બંધ થાય છે. તેને બાળવાથી તેની રાખ થાય છે. રાખને માટે તેનાં છોડીઆં બાળવામાં આવે છે. આ રાખ પ્રતેહ, પેશાબની બળતરા વિગેરે ઉપર ઘણી સારી કામ લાગે છે. શંખવટીની આંધર આંખલીની છાલની રાખ આવે છે. તેનો ગુણ દીપત પાચન છે. પાનો-માદમાં ૫ રૂપિઆબાર મન્ય આપવાથી ક્ષયદો થાય છે.

આંખલીના ઉપયોગ સામે ચેતવણી:—કાચી આંખલી કદી પણ ખાવી નહિ અને પાકી આંખલી પણ જેને માફક આવે તેણે જ ખાવી. પાકલ આંખલીમાંથી કચુકા કાઢી તેના ગરની સાથે તેથી દસમા ભાગનું મીઠું નાખી પછી તેને ઉપયોગમાં લેવી. આંખલી ખાવી માફક આવે છે એમ દરદી ખાત્રી આપતો હોય તોજ આંખલી આપવી નહિતર વખતે તે હલદી વિકૃત કરે છે. સાજા માણસના પણ આંખલી ખાવાથી દાંત આંબાઈ જાય છે, જડબું ફુગ્ગે છે, માથું ચડી આવે છે, અને વખતે સજ્જ જ્વર આવી જાય છે. કેટલીક વખતે તેથી ઉધરસ, સસણી, દમ વિગેરે ઉપડી આવે છે. જે માણસની કફ પ્રકૃતિ હોય તેણે તો આંખલી વાપરવીજ નહિ. જ્વરવાળા દરદીને તેમજ રૂસ્તાતા સ્ત્રીને આંખલી ખાવાથી કેટલીક વખતે આંચકી ઉપડી આવવાની ભીતિ રહે છે.

આંખલીની ઝેરી અસરનો ઉપાય:—જે દાંત આંબાઈ ગયા હોય તો મીઠું ચવરાવવું. જડબું અથવા માથું ફુગ્ગી આવે ત્યારે તજ, લવોંગ, સુંઠ, અજમા વિગેરેનો ગરમ લેપ ચોપડવો. તાવ સસણીને માટે રેવેદળને જ્વરમ્ન દવાઓ વાપરવી. મરી, સુંઠ, પીપર, ઉકાળીને પાવાં. મુદ્દર્શન ચૂર્ણ આપવું. આંચકીને માટે આંચકીના યોગ્ય ઉપાય કરવા. દમને માટે હલદીની દવા આપવી.

માત્રા:—અમ્લીકા પાનની મરજી મુજબ, અમ્લીકા મન્ય ૫ તોલા.

આંબાહળદર.

વર્ણન:—આંબાહળદરના પીળા અર્ધ ચોરસ સરખા કાતરેલ કટકા હોય છે. તે હળદરની જાતની ચીજ છે ને તેને જંગલી હળદર કહે છે.

માત્રા:—રોપણ, કફ, તથા શોષક.

ઉપયોગ:—આ દવા એકલી વાપરી શકાય તેવી જોસદાર નથી તો પણ ખીજી દવાઓની સાથે વાપરવામાં આવે છે. તે શોધક છે. તેથી રક્તાશય અને આમડીના જીર્ણ રોગમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. ચુંદ માર તથા જખમ ઉપર સાજીઆર સાથે વાટી તેને ઓપડવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે તે પાચન શક્તિ વધારે છે ને રચીકર છે અને અગ્નિનું દીપન કરે છે. કફ તરીકે શ્વાસ, દમ, ઉધરસ, વિગેરેમાં અપાય છે. નેત્ર રોગની અંદર તે ઉપયોગી છે. આંખાહળદર, કકુ, અજમા, અને હરતાળની સાથે સર્પ દંથની અંદર ઘણી ઉપયોગી છે.

આંધો.

કેરી આપણા દેશનો ઉત્તમ ઝવે છે. તેનો રસ ખાવાથી શરીરમાં ઇંડક થાય છે. તે રચીકર અને સ્વાદિષ્ટ છે. ઉનાળામાં બ્યારે સખ ગરમીનું જોર હોય છે ત્યારે કેરીનો ખોરાક ઉત્તમ ગણાય છે. તેનું ગ્રાડ તથા ફળ ઘણુંજ સાધારણ છે. ઓપધમાં તેનું ફળ, તેના ફળની ગોટલી અને તેનાં પાંદડાં, ફુલ, છાલ તથા તેના ગ્રાડમાંથી નીકળતો ચીકણો રાતો ચુંદ પણ ઉપયોગી છે.

ખનાવટ:—૧ આઆદિ હીમ.

૧ આઆદિ હીમ=આંખાની છાલ, જંજીની છાલ, તથા અગ્નિનું વૃક્ષની છાલ સમભાગે બધું તેનું ચૂર્ણ કરી તેનું રીતસર હીમ કરવું.

ગુણ:—પિત્ત શામક, ગ્રાહી ને કૃમિન.

ઉપયોગ:—આંખાનું આંખું ગ્રાડ ગ્રાહી ગુણથી બરેલું છે. ક્રૂત પાકેલી કેરીનો રસ સારક છે, ને તે બંધકુષ્ટવાળા દરદીને ઘણી સારી માફક આવે છે. તેની ગોટલી અને છાલ ગ્રાડ, રક્તતાપિ સાર, ને રક્ત પિત્ત ઉપર ઘણું ઉપયોગી છે તેમજ તે ફુલના હર્ષ તથા અપાનન ઉપર સારો ફાયદો કરે છે. કૃમિન તરીકે પણ તેનો ઉપયોગ ઘણો પ્રથક્ત છે. તેના ગોટલી શેકીને ખાવાથી ઉલટી બેસી જાય છે. ગોટલીમાંથી તેલ નીકળે છે જે જીર્ણ સંધિવા તથા દાહ સહિત શૂળ નીકળતું હોય તે ઉપર ઓપડવાથી ફાયદો થાય છે. તેના ગ્રાડમાંથી ચીકણો બાખ જેવો રસ નીકળે છે તે લીંબુના રસ સાથે ઝળવી ખસ, દાદર ઉપર ઓપડાય છે. તેની છાલ પણ ગોટલીની પેઠે ગ્રાહી છે અને અતિસાર રક્તતાપિસાર રક્ત પિત્ત ઉપર ખીજી યોગ દવાઓ સાથે અપાય છે. નાકમાંથી લોહી પડતું હોય ત્યારે

તેની ગોટલીનો સ્વરસ સુંઘવાથી લોહીપડવું એકદમ બંધ થઈ જાય છે. આંખાના વૃક્ષનો જે શુષ્ક ભાગ છે તેની અંદર ગ્રાહી ગુણ રહેલો છે. અને જે જે ભાગ લીલો છે જેવાં કે પાન, ફળ, ધૂન તેની અંદર પિત્ત શામક ગુણ રહેલો છે. આંખાનો મોર પિત્ત, પ્રમેહ, તથા પ્રદર ઉપર અપાય છે. આંખાના પાનનો સ્વરસ પણ સત્ત્વ પિત્ત જ્વરની અંદર ઓકારી, તૃષ્ણા, અતિસાર વિગેરેને દબાવે છે તેમજ તેના પાનનો રસ મધમાં ખાવાથી ગ્રાહી ખેંસી જાય છે. તેની છાલની રાખ થાય છે. અને તેમાંથી ક્ષાર નીકળે છે જે ગુણમાં ગ્રાહી, શીતવીર્ય તથા પાચન છે. કાચા ફરી જ્યારે મોટી મોટી થાય છે અને જલની બંધાય છે તેવી ફરીનો મુરખ્ખો થાય છે, જે ખાવાથી શરીરમાં પુષ્ટિ મળે છે તથા પિત્તનું શોધન થાય છે. તેથી હાય પગનો દાહ શાન્ત થાય છે તથા આંખે ચડેલી ગરમી ઉતરે છે. પિત્ત પ્રકૃતિવાળા માણસોને ફરીનો મુરખ્ખો સેવન કરવો યોગ્ય છે.

માત્રા:—આઆદિ હીમ ૫ થી ૧૦ તોલા મધની સાથે. ગોટલીની ૪ વાલ, છાલની ૮ વાલ.

આંમળાં.

વર્ણન:—આમળાં દેશી ઔષધની અંદર એક ઉત્તમ દવા છે અને તે ત્રિકુળાની અંદર આવે છે. તેનાં ફળ મોટાં બોર જેવડાં હોય છે ને તેનો રંગ પીળો તથા જરા રાતાશ્વર થાય છે. કાચા આંમળાંનો રંગ સાવ લીલો હોય છે ને તેનાં ફળમાં છ હાંચો થાય છે. સૂકેલાં આંમળાં જે બજારમાં મળે છે તે પાક્યા પછી સૂકવવામાં આવે છે. આ શિવાય એક બીજી જાતનું ગ્રાહી થાય છે તેના ફળને પણ આંમળાં કહે છે. આ ગ્રાહી જૂદાજ વર્ગનું છે. તેનાં ફળ નાનાં બોર જેવડાં થાય છે અને તે સ્વાદે અટમીલાં હોય છે. આ બન્ને ફળને જૂદાં પાડવાને માટે નાનાં ફળને આમળી કહે છે. તેના ફળનો રંગ સાવ પીળો હોય છે અને તેનું કદ મોટાં આમળાંના કરતાં અરધું હોય છે. આંમળાંના પાકાં ફળનો મુરખ્ખો થાય છે.

બનાવટ:—૧ ત્રિકુળા ૨ ખંડા મલકિ ૩ અયવન પ્રાશ્યા વધરે ૪ ધાત્રી લોહ ૫ રસાયન ચૂર્ણ ૬ ધાત્રી અરિષ્ટ.

૧ ત્રિકુળા=આમળાની છાલ ૪ રૂપિઆ બાર, ખેડેડાંની છાલ ૨ રૂપિઆ બાર, જે હરેડાની છાલ ૧ રૂપિઆ બાર એ ત્રણે ચીજને મળવી તેનું ચૂર્ણ કરવું.

અંડા મલકિ=જૂના કોળાનો ગરબ ૪૦૦ તોલા લઈ સૂકવવો અને તેને ૧૮૮ તોલા ધીમાં તળવો. પછી ૨૫૬ તોલા આમળાનો રસ તથા ૨૫૬ તોલા કોળાનો રસ લઈ તેની અંદર ૪૦૦ તોલા ખડી સાકર નાખી તેને ધીમો તાપ આપવો. ન્યારે તેની શરબત જેવી જાડી ચાસણી થાય ત્યારે તેમાં આગળ તજેલ કોળાનો ગર તથા નીચે પ્રમાણે ચીનિનું ચુર્ણ નાખવું. કાળીજીરી, બીંડીપીપર ને સુંક એ સોળ સોળ તોલા; મરી ૮ તોલા; ધાણા, તજ, તમાલપત્ર, એળસી, નાગેશ્વર, મોથ અને તાત્રીશપત્ર એ દરેક બધે તોલા. આ બધાનું ચુર્ણ કરી ચાસણીમાં નાખી હલાવવું. પછી તેની અંદર ૬૪ તોલા મધ નાખવું અને મીઠાઈની માફક મળી જાય ત્યાં સુધી હલાવવું અને ચાટવા જેવું જાડું કરવું. જે તૈયાર થાય તેનું નામ ખંડા મલકિ.

૩ અવન પ્રાશ્યાવલેહ=મોટાં મોટાં ૫૦૦ આંમળાં લઈ એક હાંડલાંની અંદર ભરવાં અને તેની અંદર દશમૂળ ૪૦ તોલા, જીવનીય-ગણુ અથવા તેના પ્રતિનિધી ૪૦ તોલા, પીંપર, કાકડાશીંગી, કાળીદ્રાક્ષ, ગળો, હરડે, ચીકણાં મૂળ, ભિંય^૧ આંમળાં, અરડુશી, કચોરો, નાગર મોથ, પોખર મૂળ, કાવળીનાં મૂળ વિદારી કંદ, પુનર્નવા, એળચી, કાળો અગર એ દરેક એાસડો ચાર ચાર તોલા લઈ થોડાં થોડાં કુટી

૧ ભિંય આમળાંનો છોડ આશરે વેંતક હિંચો થાયછે. તેના પાડદા આમળાંના પાંદડા જેવાંજ થાયછે અને તે એમાસામાં વાડુંની આસપાસ ઉગેછે. તેનો ગુણુમૂત્રલ અને કટુપૌષ્ટિકછે. તે કમળામાં અને પ્રચ્છમાં વપરાયછે. તેના પંચાંગની માત્રા એ આનીથી પાવલાભારેછે. તેના પંચાંગનું હીમ કરી પીવાથી રક્તાતિસારમાં ફાયદો થાયછે.

૨ કાવળીમૂળ અનન્તમૂળને મળતુંછે અને તે દેખાવમાં પણ તેના જેવુંજછે. તે આકડાના વર્ગનો છોડછે અને તેમાંથી આકડાની જે હીર નિકળેછે. તેના પાન ત્રણચાર ઈંચ લાંબા અને ઘાટા લીલા રંગના થાયછે. તેની ઉપલી બાજુ અળકતી હોયછે ને હેઠલી બાજુ ભુંખરીછે. સર્પના ડંસ ઉપર તેના મૂળનો ભૂકો દેખાયછે. તેનો ક્વાથ પાવાથી ઉલટી થાયછે. તેમાં પીળાં ફુલ થાયછે. તે ધણા ખારીકછે અને તેની વચમાં સફેદ પરાગ વળગેલુંછે, જેથી સેનાનાની અંદર મોતી જડેલું હોય તેવું તેનું ફલ યોમિછે. સંસ્કૃતમાં તેને **મેષગૃંગી** કહેછે.

આમળાવાળા હાંડલામાં નાખવાં ને તેમાં ૧૦૨૪ તોલા પાણી નાખી ઉકાળવું અને તેનું પાણી બળતાં જ્યારે આઠમો ભાગ રહે ત્યારે તે કાઠો જૂદો ગાળી લેવો. કલી વાળા વાસણને જાડું મજબૂત કપડું બાંધી તેમાં ઉકાળેલાં આમળાં નાખવાં અને તેને હાથથી ખૂબ મસજવાં. આથી તેનો મગજ કપડામાંથી ગળાઈને નીચે પડશે. આ મગજને ૨૮ તોલા ધીમાં નાખી તેને મંદાગ્નિથી પકાવી બરાબર ફીટી કરવી. બાદ જેટલો મગજ હોય તેથી અરધે વજનને ખડી સાકર લઈ તેમાં આગળ ગાળેલું કાઠાનું પાણી તથા ફીટી પાડેલ આમળાંનો મગજ નાખવો; પાણી બળી જઈ સારો પાક થાય ત્યાં સુધી ધીમો તાપ આપ્યા કરવું. જ્યારે તે આટવા જેવું ઘાટું થાય ત્યારે તેમાં પીપર તોલા ૮, વંથ લોચન તોલા ૧૬ ને તજ, એલચી, તમાલપત્ર તથા નાગ કેશર દરેક પોણા પોણા તોલો નાખીને ૨૪ તોલા મધ મળવવું; જે તૈયાર થાય તે સ્વચ્છ પ્રાશ્યાવલેહ.

૪ ધાત્રી લેહ=આમળાં ૬૪ તોલા, લેહ ભસ્મ ૩૨ તોલા, જેઠી મધનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા એ બધાંને બરાબર મળવી તેને ગળોના રસની સાત બાવના દેવી.

૫ રસાયન ચૂર્ણ=આમળાં, ગોખરને ગળો એ સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું.

૬ ધાત્રી અરિષ્ટ=૨૦૦૦ આમળાંનો રસ કાઢી તેમાં આઠમા ભાગનું મધ નાખવું. તથા લીંડી પીપર ૧૬ તોલા અને શાકર શર ૧૦ નાખી તેને થોડો વંચત ઉકાળવું ને બધું એક માટીના ઠામમાં ભરી ખૂબ મુદ્રા બંધ કરી એક માસ રાખી મૂકવું. જે તૈયાર થાય તે ધાત્રી અરિષ્ટ.

ગુણુ:—અમ્લ, શીતળ, પિત્તશામક, ને ત્ર્ય, શોષક, પૌષ્ટિક, કેશ્ય અને સારક.

ઉપયોગ:—પિત્તશામક તરીકે પિત્ત જ્વરની અંદર તાવનો જોરો કમતી પાડવા માટે અપાય છે. ઉનિયા તાવ અથવા ઉષ્ણ પૂર્વ જ્વરની અંદર હમેશાં પિત્તનો પ્રકોપ હોય છે જેમાં બીજી યોગ્ય પિત્તશામક દવા સાથે આમળાં અપાય છે. પિત્તને લીધે આંખો પીળી પડી ગઈ હોય, મોઢું સ્ફાક જતું હોય, જ્વરની અંદર સખ ઉલટી થતી હોય, અગર મોળ આવતી હોય, તો તે દવાવવામાં આમળાંનો સ્વરસ બહો સરસ છે.

જ્યારે પેટની અંદર કાંઈ પણ ચીજ છપતી નથી અને એકમદ ઉલટી થઈ જાય છે ત્યારે દરદી સજ્જર હોય અગર જ્વર રહીત હોય તોપણ આંમળાં, દ્રાક્ષ અને સાકરવાળું પાણી પીવાથી ઉત્તરી જેસી જાય છે. પાંચ પાંચ રૂપિઆભાર પાણી બન્ને કલાકને અંતરે પીવાથી સજ્જ તૃષ્ણા અને સજ્જ ઉલટી જેસે છે. જીર્ણ વ્યાધિની અંદર સૂડલાં આમળાં શેષક તરીકે વધારે ફાયદો કરે છે અને લીલાં આમળાંનો ગુણ દરદની અંદર તરત જલ્પાય છે. તેનો સ્વરસ સાકર ને મધ સાથે લેવાથી હેડકી, ઉલટી વિગેરે જેસી જાય છે તથા તૃષ્ણા શાંત થાય છે. તીક્ષ્ણ પિત્ત પ્રકોપની અંદર આંમળાંનો સ્વરસ આપવો યોગ્ય છે. ખંડામલકિ, અથન પ્રાશા-વલેહ, ધાત્રી લોહ તેમજ ખીજી આમળાંની ખનાવટો જીર્ણ પિત્ત વિકૃતિ દાખાવત્તને માટે અત્યંત ઉપયોગી છે. અર્શ, રક્ત પિત્ત, અજીર્ણ, પાંકુ, ક્ષય એ દરેક રોગની અંદર આમળાંનો ઉપયોગ કહેલો છે. જ્યારે જમ્મા પછી પેટની અંદર દુખાવો થાય છે, આધિલું અનાજ ઉલટી મારફત નીકળી જાય છે, વાંસામાં અગર પડખામાં શુળ નીકળે છે, અને અના-જનું ખરાબર પાચન થતું નથી, તેવી અજીર્ણની વિકૃતિની અંદર ખંડા મલકિ વધારે માફક આવે છે. અર્શની અંદર પિત્તનો પ્રકોપ ઘણો હોય છે, દરદીનું પેટ તપાસતાં જમણી બાજુએ યકૃતની વૃદ્ધિ જણાય છે, શરીર તદન પીળું પડી ગયેલું જણાય છે અને કમળાનો બાવ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આવા દરદીને અથન પ્રશ્ના વલેહ અગર આમળાંનો સુરખ્ખો સેવન કરવાની બલામણુ કરવામાં આવે છે. જે દરદીનું શરીર સહેજ સાજ તપી આવે છે તેવા દરદીનું લોહી સુધારવાને માટે આમળાં અપાય છે. રક્ત પિત્તમાં આમળાં સાથે દાડમ, ખીલી વિગેરેનું મિશ્રણ કરવામાં આવે છે, તેમજ અરધાભાર આમળાનો કલ્ક મધ સાથે ચાટી જવાથી અત્યંત તથા ગર્ભશયમાંથી થતો રક્તસ્ત્રાવ બંધ થાય છે. કસુવાવડ થશે એવી ધાસ્તી રહેતી હોય તો આમળાં આપવાં જોઈએ. જે સ્ત્રીએને વખતોવખત કસુવાડ થવાની ટેવ હોય છે તેવી સ્ત્રીઓમાં સાધારણ રીતે પિત્તનો પ્રકોપ હોય છે. તેમને આમળાનું સેવન કરવાથી કસુવાવડ થતી અટકે છે. તેમના શરીરમાં ગરમીનો ભાગ ઘણો રહે છે, તેમની આખુ વિગેરે બળ્યા કરે છે, તથા મોઢું શુષ્ક રહે છે. શરીર તદન ક્ષીણ થઈ ગયું હોય, અજીર્ણની માફક અનાજનું પાચન ન થતું હોય, હાઠ

અને આંખની પાંપણની અંદરના ભાગ ફીકા દબાતા હોય, તેવા પાંકુ વાળા દરદીને આમળા સાથે લોહ અપાય છે. ધાત્રી લોહની બે વાલ માત્રા આપવાથી પાંકુ રોગ તથા યકૃત અને પ્લીહની વૃદ્ધિ દબાય છે. કાસ, ક્ષય, શ્વાસ, તથા હાંફણની અંદર પણ અવન પ્રાશ્ના વલેહ કામનો છે. ક્ષયવાળા દરદીને તે અવલેહ આપવાથી બપ્પ સારી પેઠે ભાગે છે તથા અનાજ પચે છે. વિષ્ણુવાની અંદર આંખનાં ઉપયોગી છે. રસાયનચૂર્ણ પિત્ત પ્રકોપવાળા તમામ શુક્ર દોષને હણે છે અને તે મમ્-સ્થાનોના અયોગ્ય ઉત્પાત ને દબાવે છે. વીર્યાશયના શ્લેષ્મ પીડમાં કોષ પણ જાતનો વધુ પડતો ઉત્પાત થયા શિવાય વીર્ય વિના કારણ વારં-વાર અખલિત થવા સંભવ નથી.

જૂદી જૂદી જાતના ત્વક્દોષ ઉપર આમળાં ધણી સારી અસર કરે છે. શરીરની અંદરની ખોટી ગરમીને તે બહુધા દબાવે છે. ગુમડાં, તાપોડી-આં, લૂખસ, વિચ્છિન્નિકા, વાતરક્ત તથા કુષ્ઠ વિગેરેમાં આમળાંનું સેવન કરવું યોગ્ય છે. આમળાંની ગમે તે બનાવટ આપવાથી લોહીનું શોધન થાય છે. કુષ્ઠ વૃણ જે ધણા દિવસ થયાં રજતા ન હોય તેને તથા નાસુરને તે જલદી રૂઝવે છે. ત્વક્દોષની અંદર તેની અસર જણાવવાને માટે ધણા દિવસ સુધી તેનું સેવન જારી રાખવાની જરૂર છે. હાથ પગમાં અત્યંત પરસેવો વળતો હોય તથા હાથ આખો દિવસ બીનાજ રહેતા હોય તેવા માણસને આમળાંનું ચૂર્ણ આવાથી તથા આમળાના પાણીથી દિવસમાં પંદર વખત હાથ ધોવાથી પરસેવો કમી થાય છે. પાદ દારીવાળા માણસને પણ આમ કરવું કહેલ છે. ત્વક્દોષ ઉપર સાધારણ રીતે આમળાંનો મુરખો ને અવન પ્રાશ્ના વલેહ આપવાં યોગ્ય છે. ધણા દિવસની જાધુ મુસાફરીમાં બધાં બરાબર જમવાનો નિયમ રહેતો નથી, ટાઢાં બાતાં વિગેરે ખવાય છે, નિદ્રા કોઈ વખત વહેલી ને કોઈ વખત મોડી એમ અનિયમિત રીતે લેવાય છે, ત્યારે માણસના શરીરમાં પિત્તનો પ્રકોપ થઈ આવે છે. શરીર લૂખસને તાપોડીઆં ઉપડે છે ને આખે શરીર ચેળ, લૂખસ વિગેરે થવાથી દરદી ખરજ કપા કરે છે. આ માણસે પોતાને સ્થાનકે પોચા પછી થોડા દિવસ સુધી અવન પ્રાશ્ના વલેહ અગર આમ-ળાનો મુરખો સેવન કરવો જોઈએ. આમળાના પાણી વડે નાવાથી ચેળ તથા બળતરા મટે છે. બહાર લગાડવામાં તેનો ગુણ રોપણ છે. આમળાનું

તેજ માથામાં નાખવાથી જીનો નાશ થાયછે તથા વાળ રક્ષ મટી લીસા થાયછે ને વધે છે. તેમાં કાળા રંગનો પાસ રહેલો છે તેથી વાળ રંગવાના કલેક્ટની અંદર આમળાં આવેછે. તેનો કલેક્ટ લગાડવાથી ઘોળા વાર કાળા થાયછે.

આમળાના ભૂકાને પાણીમાં પલાળી પીવાથી અગર તેની પીચકારી મારવાથી પ્રમેહની બળતરા થાત થાયછે તથા ઉતવા મટેછે. પીવાને માટે આમળાના પાણીમાં સાકર, ગોખરૂં વિગેરે મેળવવામાં આવેછે. તડકામાં રખડવાથી જો પેશાબમાં ગરમી જણાઈ આવી હોય અગર ઝાડો થઈ આવ્યો હોય તો આમળાનું પાણી પીવાયછે. ત્રણ તોલા રસાયન ચૂર્ણ અને પાણર સાકર એક શેર પાણીમાં પલાળી રાખી તે પાણી દિવસની અંદર ત્રણ ચાર વખતમાં પૂરું કરવાથી મૂત્ર રોગમાં સારો ફાયદો જણાયછે. આમળાનો કલ્ક પેડુ ઉપર ચોપડવાથી બહુ મૂત્રતા બંધ પડેછે.

દૂધની અંદર આમળાનું ચૂર્ણ લેવાથી બેથી ગએલો સાદ પાછો ઉધડે છે.

આંખના દરદની અંદર આંખનાં ઘણાં સારાં છે. મગજ ઉપર ચડેલી ગરમીને તે ઉતારેછે. ગરમાઇને લીધે આંખે ઝાંખ આવતી હોય અગર આંખો બળ્યા કરતી હોય તો આંખનાં લેવાં યોગ્ય છે. ત્રિકુળા પણ જૂદી જૂદી રીતે આંખની અંદર વપરાયછે. ત્રિકુળાનું હીમ આંખે છાંટવાથી આંખની બળતરા હલકી પડેછે અને ઝામરની અંદર આંખ આડા થતા ધુમાડા આછા થાયછે. સોના ગેર, આમળાં અને હળદર એ ત્રણે ચીજને જળની અંદર ઘસી આંખમાં આંજવાથી કમળા દૂર થાયછે. આમળાં જ્યારે ઝાડ ઉપર હોય ત્યારે તેની અંદર છરકા મારવાથી જે રસ નીકળે તે તરતની ઉઠેલી આંખમાં નાખવાથી ફાયદો થાયછે.

માત્રા:—આમળાનો સ્વરસ ૧ થી ૨ તોલા, ત્રિકુળાનું ચૂર્ણ ૦૧ થી ૦૧૧ તોલા, ખંડામલકી, વ્યવન પ્રાશ્નાવલેહ ૨ થી ૪ તોલા, ધાત્રી લોહ ૨ થી ૪ વાલ, રસાયન ચૂર્ણ ૦૧ તોલા, ધાત્રી અરીષ્ટ ૫ તોલા.

આવળ.

વર્ણન:—આવળ આપણે ત્યાં સાધારણ મળી આવે છે. કુઠલાક લોકો તેનો દાંતણ તરીકે ઉપયોગ કરે છે.

ગુણ:—શોથક અને ગ્રાહી.

ઉપયોગ:—સોજા ઉપર તેનો શેક અગર બંધાણ કરવામાં આવે છે તથા તેનાં પાન મોઢામાં રાખવાથી ગરમીથી આવી ગએલ મોઢું મ-
ટે છે. તેનાં બી ચીન્નડની પેઠે બરણના કામમાં આવે છે. તેની છાલ
બીજા કેટલાક યોગ્ય પદાર્થ સાથે ક્વાથમાં આવે છે. ઔષધ તરીકે તે
એકની કવચિતજ વપરાય છે.

આસોંદરો.

વર્ણન:—આસોંદરાનું ગ્રાડ મોટું થાય છે અને તેનાં પાન કાંચના-
રના પાનને મળતાં થાય છે. આસોંદરાના પાનને આ બાગમાં
બીડીના પાન કહે છે અને તેના પાનમાંથી પીવાની બીડીઓ બનાવવા-
માં આવે છે.

ગુણ:—મૂત્રજ અને શોષક.

ઉપયોગ:—આસોંદરો મૂત્રજ હોવાને લીધે પ્રમેહ, ઉત્તવા વિગેરેમાં
અપાય છે. આસોંદરાનું મૂળીઉં તેમજ તેની છાલ દવાના કામમાં આવે
છે. તેના પાનની પીવાની બીડી બને છે. વાયુ અને સોજામાં તેના મૂ-
ળીઆં તીખાં સાથે વાટી પીવાથી તેમજ ઓપડવાથી ક્ષાયદો થાય છે.
બીજા કેટલાક વાત રોગ ઉપર પણ તે ક્વાથમાં અપાય છે. પિત્તજ તરીકે
સેતળ જ્વરના દાહ, તૃષ્ણ, ઉલટી વિગેરેને તે દવાયે છે. તેના મૂળનો કા-
દો કાળા મરી સાથે પીવાથી મુંઝારાની ગાંઠ ઉપર સારી અસર થાય છે.
તે ગ્રાડો સાફ લાવે છે અને પિત્તનો સ્થાવ કરે છે. યકૃત ઉપર થોડો
ધણો લોહીનો જમાવ થયો હોય ત્યારે પણ તે ક્ષાયદો કરે છે. સજ્વર સજ્ન
માથાના દુખાવાની અંદર તેના સ્વરસને મરીની સાથે કપાળ ઉપર ઓપ-
ડવાથી માથાનો દુખાવો હલકો પડે છે. તેની શોષક અસર ત્વક્દોષમાં ક્ષા-
યદાવાળી છે. ઉંદરનું ઝેર, વિચર્ચિકા તથા વાતરક્ત વિગેરે બીજા
જીર્ણ ત્વક્દોષ ઉપર લોહી મુધારવા સાથે આ દવા મરીની સાથે ચાર છ
મહિના મુધી લેવાની જરૂર છે.

માત્રા:—સ્વરસની ૧ તોલો, છાલની ૪ તોલો.

આસંધ.

વર્ણન:—આસંધને સંસ્કૃતમાં અશ્વગંધા કહે છે. આપણે તેને ઘો-
ડા આસંધના નામથી ઓળખીએ છીએ, આસંધ ઘણું કરીને રાફડા
ઉપર ઉગે છે તે વધારે સરસ ગણાય છે. જે આસંધ આપણને બજારમાં

મળી આવે છે તે આસંધનાં મૂળીઆં છે અને તે લગભગ ૭ થી ૮ ઇંચ લાંબાં થાય છે. તે બુખરા પીળા રંગના થાય છે ને તે ભાંગવાથી તે-
માંથી ઘોળો ભૂકો ખરે છે.

બનાવટ:—૧ અશ્વગંધાદિ સૂર્ણ ૨ અશ્વગંધાદિ ધૂત.

૧ અશ્વગંધાદિ સૂર્ણ=અશ્વગંધાને વરધારો બગે આળીશ આળીશ તોલા ૮૪ તેનું સૂર્ણ કરી એક રીઠાં ઠામમાં રાખી મૂકવું.

૨ અશ્વગંધાદિ ધૂત=આસંધનો ઉકાળો ૧ ભાગ, દૂધ ૧૦ ભાગ અને ધી ૧ ભાગ એને સાથે ઉકાળતાં ધી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું.

ગુણ:—પૌષ્ટિક, શોષક, અને ધાતુ પૌષ્ટિક.

ઉપયોગ:—ઘોડા આસંધ પૌષ્ટિક તરીકે ક્ષય, નબળાઈ તથા તેથી થતા બીજા રોગની અંદર ઉપયોગી છે. ધાતુ પૌષ્ટિક તરીકે પણ તે ઘણી પ્રસિદ્ધ છે અને દરેક જાતનાં પૌષ્ટિક સૂર્ણ, ગોળી, કવાથ, પાક વિગેરેમાં તે પડે છે. જે છોકરાંઆનો બાંધા ઘણો નબળો હોય છે અને પેટ દંડુડી જેવું થઈ ગયું હોય તેમને થોડા દિવસ સુધી દૂધની સાથે આસંધ પાવા-થી તેમનું શરીર વળી આવે છે. અશ્વગંધાદિ ધૂત પણ તેવીજ રીતે બા-ળકોની ક્ષીણતામાં ઉપયોગી છે. તેનો ઉકાળો લીંડી પીપર, મધ અને ધી સાથે આપવાથી ક્ષયની સારો ટેકો રહે છે. પગની કળતર અને કમરનો દુખાવો બંધ થાય છે. સંધિવા ઉપર તે કવાથમાં અપાય છે. તેનાં પાનને વાટીને સોજેલા સાંધા ઉપર લગાડાય છે તેમજ યોગ્ય દવા સાથે બીજા વાત રોગ ઉપર પણ તે વપરાય છે. અશ્વગંધાદિ સૂર્ણ ધાતુ પ્રુષ્ટિને માટે વપરાય છે. બીજાં ધાતુ પૌષ્ટિક દવામાં આસંધ પડે છે. પ્રુષ્ટિને માટે આ-સંધનો ઉપયોગ દૂધની સાથે કરવો યોગ્ય છે.

આત્રા:—અશ્વગંધાદિ સૂર્ણ બેઆનીથી પાવલા ભાર, ધૂત ૨ લો-લા, આસંધ ૦૧ થી ૦૩ તોલો.

ઈન્દ્રજવ.

વર્ણન:—ઈન્દ્રજવ બે જુદી જુદી જાતના ઝાડની પેદાશ છે. કાળોકડો ને દૂધલો. કાળાકડાની શીંગોમાંથી જે ઈન્દ્રજવ નીકળે છે તે ખરો ઈન્દ્રજવ છે. દૂધલાની શીંગોમાંથી જે ઈન્દ્રજવ નીકળે છે તેમાં આગલા ઈન્દ્રજવ-ના જેવા ગુણ રહેલા નથી. દૂધલાનું ઝાડ સફેત રંગનું થાય છે ને તેમાં છીર થાય છે. તેનું લાકડું ઘણું પોચું ને હલકું થાય છે; તેથી સંધાડીઆ

લોકો તેમાંથી ઘોડીઆના પાયા વિગેરે ઉતારે છે. દુધલાનું ઝાડ બહુ મો-
ટું થતું નથી. કાળા કડાનું ઝાડ મોટું અને કઠણ થાય છે ને તેનાં લાકડાં
ઈમારત બાંધવાના કામમાં આવે છે. દુધલાનાં બી કાળા કડાના જવાં
કડવાં થતાં નથી અને તેથી તેને કેટલાક લોકો મીઠો ઇન્દ્રજવ કહે છે.
કાળા કડાનાં બી કડવા ઇન્દ્રજવના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. કાળા કડાની છા-
લ ઔષધમાં બહુ વપરાય છે અને તેને કડાછાલ કહે છે. આ પ્રમાણે
કાળા કડામાંથી કડા છાલ અને ઇન્દ્રજવ એવી બે ઉત્તમ દવાઓ
આપણને મળે છે. મીઠો ઇન્દ્રજવ કડવા ઇન્દ્રજવ સાથે સરખાવતાં ત-
દન નકામો છે.

ખનાવટ:—૧ ઇન્દ્રવવાદિ ચૂર્ણ ૨ ઇન્દ્રવવાદિ કાઢો ૩ ઇન્દ્રવવાદિ
પ્રમથ્યા.

૧ ઇન્દ્રવવાદિ ચૂર્ણ=ઇન્દ્રજવ, નાચરમોથ, કુણાં બીલાં, લોદર, મો-
ચરસ અને ધાવડીનાં ફૂલ. આ છ ઓસડો એકઠાં કરી તેનું ચૂર્ણ કરેવું.
આ ચૂર્ણને લઘુ ગંગાધર ચૂર્ણ પણ કહે છે.

૨ ઇન્દ્રવવાદિ કાઢો=ઇન્દ્રજવ, ધાણા, અને પટોળ એ ત્રણે ચીજનો
રીતસર ક્વાથ કરી મધ અગર સાકર નાખી પીવો.

૩ ઇન્દ્રવવાદિ પ્રમથ્યા=ઇન્દ્રજવ અને મોથ અચાર તોલા લઈ પા-
ણીમાં વાટી લુબ્ધી કરી તેમાં ૬૪ તોલા પાણી નાખી ઉકાળવું. આઠ રૂ-
પિઆબાર બાકી રહે ત્યારે તેને ઠંડું પાડી અંદર મધ નાખી પીવું.

ગુણુ:—ગ્રાહી, દીપન, પાચન, જ્વરશ્નને કૃમિશ્ન,

ઉપયોગ:—ઇન્દ્રજવ આપણા લોકોમાં ઝાડાની દવા તરીકે ઘણો
પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં કોઇ પણ જાતનો ઝેરી ગુણ નહિ હોવાને લીધે તે દરેક
ધરમાં રાખવામાં આવે છે અને નિર્ભયપણે બાળકોને અપાય છે. સાદો
ઝાડો ને રક્તાતિસાર તેમજ ગરમીનો ઝાડો પણ આથી મટે છે. ઝાડો,
અર્થ, રક્તાતિસાર તેમજ ગમે તે આંતરડાના બાધિમાં જ્યારે પુંડેથી લોહી
પડેછે ત્યારે ઇન્દ્રજવ અપાયછે. તેનો કાડો તથા પ્રમથ્યા દરેક જાતના અતિ-
સાર તથા રક્તપિત્ત ઉપર ઘણા સારા લાગુ પડેછે. બાળકોના સજ્જ મરડાને તે
ખેસાડે છે તેમજ તે મોટા માણસને પણ ઘણો સારો છે. લઘુ ગંગાધર ચૂર્ણ
ઘણું જ સાફ સ્તંભન છે, ઇન્દ્રજવમાં ગ્રાહીની સાથે પાચન ગુણ હોવાને
લીધે તે ખીજી સ્તંભન દવાઓ કરતાં વધારે સાફ કામ કરે છે. ઇન્દ્ર-

જ્યને લીધે એક તરફથી ઝાડો બંધ થાય છે ને બીજી તરફથી આમનું પામન થાય છે, જેથી ઝાડો બંધ થતાં ઝાડો થવાનું કારણ પણ દૂર થાય છે અને ઝાડો કબજ થવાથી પેટ ચડી આવવાની પણ ધાસ્તી રહેતી નથી. ઇન્દ્રજવ બાળકને પાવાથી ઉલટી દબાય છે અને પિત્ત-શામક હોવાને લીધે જ્વરની અંદર તે વપરાય છે. તેની પ્રમથ્યા પીવાથી પિત્ત જ્વરની તૃષા અને ઉલટી હલકી પડે છે. કટુ હોવાને લીધે પેટ ચુંક, કૃમિની અંદર તે લાગુ પડે છે. ઇન્દ્રજવને વાટી દૂધમાં પવાય છે. મોટા માણસો પણ પેટના દુખાવા તથા કૃમિને મોટે ઇન્દ્રજવનો કા-કઠો મારે છે.

માત્રા:—ઇન્દ્રજવ ૦૧ રૂપિઆભાર, કાઠો રૂપિઆ ૪ ભાર, પ્રમથ્યા રૂપિઆ ૪ ભાર.

ઇન્દ્રવર્ણું.

વર્ણુન:—ઇન્દ્રવર્ણું સાધારણ રીતે વગડામાં આડે રહેતે મળી આવે છે અને તે બે જાતનું થાય છે. એક મોટું અને એક નાનું. સંસ્કૃતમાં તેનું નામ **ઇંદ્રવારૂણી** છે. મોટી ઇન્દ્રવારૂણીને ગાયસુકણું કહે છે. તે ઔષધમાં વપરાતું નથી. ઇન્દ્રવર્ણુના ફળ લંબ ગોળ કંટોલા જેવડાં થાય છે ને તે માથે કાંટા કાંટા હોય છે. ગાયસુકણું જરી મોટું અને કોઠીબા જેવડું થાય છે ને લીસું હોય છે તથા તેને માથે કાંટા હોતા નથી અને ઉપર લી-લા પીળા રંગના પટા હોય છે. ઔષધમાં સાધારણ રીતે ઇન્દ્રવર્ણું વપરાય છે, ગાય વસુકણું વપરાતું નથી. કેટલાક ગામડીઆ લોકો ગાય વસુકણાંનાં મૂળીઆં વાપરે છે ને તેથી ઘણો સજ્જ રેચ લાગે છે. ઇન્દ્રવર્ણુનો રેચ એટલો સજ્જ નથી. ઔષધમાં ઇન્દ્રવર્ણુની પાડ, ફળ તથા ગરબ શીઝે વપરાય છે.

બનાવટ:—૧ જ્વરશ્નિ ગુટિકા.

૧ જ્વરશ્નિ ગુટિકા=શુદ્ધ પારક ૧ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક, ઇન્દ્રવર્ણુનો-ગર, એળસા, લોંડી પીપર, હરડાં ને અકલકરો એ ચાર ચાર ભાગ. આ બધાંને ભગાં કુટી ઇન્દ્રવર્ણુની પાડના રસથી ઘુંટી તેને ગોળીઆ કરી.

ગુણ:—રેચક, કૃમિશ્ન અને પિત્તનો નાશ કરનાર.

ઉપયોગ:—ઇન્દ્રવર્ણું રેચને મોટે ઘણું ઉપયોગી છે અને તેની

રેચક અસરને લીધે તે જૂદા જૂદા રોગમાં વપરાયછે. તેનો રેચ લાગ-
વાથી પિત્તનો સ્થાવ થાયછે અને અજીર્ણ દુર થાયછે. અજીર્ણ, મળા
વરોધ, પેટના જીર્ણ રોગ, યકૃતો દર, પ્લીહોદર, કૃમિ વિગેરે ઉપર ઇન્દ્રવ-
ર્ણુ સાંડ કામ કરેછે. યકૃત અને પ્લીહની અંદર જ્વરને લીધે લોહીનો
જમાવ થાયછે અને તેથી તે મર્મસ્થાનોની દીર્ઘ વૃદ્ધિ થાયછે. આ અવ-
વયોના ભાગ ઉપર દાખવાથી કોઈ પણ જાતનો દુખાવો થતો નથી. બધે
અગર ચચાર દિવસને આંતરે બીજા ક્ષાર અને વાતહર પદાર્થ સાથે
ઇન્દ્રવર્ણુ આપવાથી ફાયદો થાયછે. આવા જીર્ણ ઉદર બાધિમાં કેટલાક
વૈદ્યો થોડા દિવસ સુધી લાગઠ ઇન્દ્રવર્ણુનો રેચ આપેછે પણ તેમ કરવા-
માં એટલી સંભાળ રાખવાની છે કે તેમાંથી મરડો ન થાય અગર આંત-
રડાની અંદર કોઈ પણ જાતનું ક્ષત ન પડે. ઘણા દિવસ સુધી રેચ
લેવાથી આંતરડાને ઇજા થવા સંભવ છે. કમળાની અંદર અને મળાવ
રોધની અંદર તે થોડા થોડા દિવસને આંતરે અપાયછે. જળોદરની અંદ-
ર પણ તેનો રેચ આપવો બાજબી છે. દેશી વૈદ્યોનું એમ માનવું છે કે
તેનો રેચ જળંદરની અંદર ઘણો ઉપયોગી છે અને તેથી પાણીનું શોષણ
થાયછે પણ આ તેઓનું માનવું બાજબી નથી. જળંદર ઉપર ઇન્દ્રવર્ણુ-
ની ખાસ અસર નથી. ફક્ત રેચ માર્ગે મળ નીકળી જવાથી આંતરડાં
ખાલી પડેછે અને જળંદરના પાણીને પાછું હઠવાની જગ્યો મળેછે.
આમ થવાથી પેટનું તણાવું પોચું પડેછે અને તેથી હાંફ કમતી જણા-
યછે. ખેલાન અવસ્થામાં અને ઉન્માદ રોગની અંદર જ્યારે મગજમાં
લોહીનો જમાવ બહુ થયો હોયછે ત્યારે ઇન્દ્રવર્ણુનો રેચ અપાયછે. પેટ
ચુંકની અંદર સાધારણ રીતે ગામડાના લોકો ઇન્દ્રવર્ણુની પાડ આપેછે.
સંધિવાની અંદર ઇન્દ્રવર્ણુની પાડ અને લીંડીપીપર સમભાગે લેવાયછે.
નવીન જ્વર, સંધિવા, અને જે જ્વરને લીધે મગજમાં કાંઠ પણ ફેરફાર
થયો હોયછે તેવા જ્વરમાં જ્વરશ્રિ ગુટિકા સાંડ કામ કરેછે; તેમજ મળા
વરોધ વાળા તીક્ષ્ણ જ્વરમાં પણ તે અપાયછે. બીજા વાત બાધિમાં તેમજ
નજળાની અંદર તેની ગોળી લેવામાં આવેછે. યુતાની લોકો ઇન્દ્રવર્ણુની
અંદર મરી ભરી તેનો વાતહર તરીકે ઉપયોગ કરેછે અને તે વાપરવાની
રીત નીચે પ્રમાણે છે:—

“ઇન્દ્રવર્ણુની અંદર એક છીદ્ર પાડી તેની અંદર મરીના દાણા ભરે

છે ને તે છિદ્રને બંધ કરી તે કુખની ઉપર માટીનો લેપ કરી થોડા દિવસ સુધી ઉની રાખની અંદર તેને ડાટી મૂકે. પછી તેમાંથી મરી કાઢી બાઈ રેચક તરફ તેને વાપરેછે”.

સાધારણ બેદ કુષ્ઠવાળા દરદીને આ રેચ બહુ અસર કરે છે તેથી ડાડો સાફ આવે છે ને જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે. ઇન્દ્રવર્ણ એકલું વાપરતાં તેની સાથે બીજાં વાતહર પદાર્થો વાપરવાની જરૂર છે. તેથી ચુંક લાવવાની ઇન્દ્રવર્ણની અસર જણાતી નથી. ઇન્દ્રવર્ણાનું કુળ અને ખડ તાપોડીઆં તથા સાધારણ ગુમડા ઉપર વાટીને એપડાય છે. જ્યારે આંગળીનું ટેરવું વિગેરે પાકે છે ત્યારે આંગળીની અંદર ઇન્દ્રવર્ણ પહેરીને ફરતાં ફરતીને આપણે જોઈએ છીએ.

આત્રા:—ઇન્દ્રવર્ણના ગર અને ખડ ૧ વાલ. જ્વરશ્નિ ગુટિકા ૧ થી ૨ વાલ. તેના મરીની માત્રા ૨ વાલ.

અનુપાન:—જ્વરશ્નિ ગુટિકા ગળોના રસમાં, ને મરી, મુંઠ તથા સિંધાલુ સાથે.

ઈસબગુલ.

વર્ણન:—ઈસબગુલ એ મૂળ આપણા દેશની પેદાશ નથી. ઇરાન તરફથી તે આપણા દેશમાં આવે છે અને તે આયમી જીરાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેના ઝીણા ચકચકીત જાંબુડા રંગના દાણા થાય છે. દેખાવમાં તેના બી અળશીના જેવાં હોય છે. અળશીના દાણા જરા મોટા અને ચપટા થાય છે. તેને પાણીમાં નાખવાથી તક મરીઆની પેઠે ચીકણો લુઆખ થાય છે.

ગુણ:—શીતળ અને શ્રાહી.

ઉપયોગ:—અતિસાર, રક્તાતિસાર, આમાતિસાર ને પિતાતિસારમાં તે બહુ ફાયદો કરે છે. તેના બીને પાણીમાં પલાળી સાકર નાખી પીવાથી ઘણાં જીર્ણ અને સ્વસ્થ ડાડો મટે છે. જ્યારે આંતરડામાં કાંઈ પણ બાડો રહેતો નથી અને વખતે વખત ડાડે જવાની ખુશ થાય છે ત્યારે આયમી જીરાની ઠંડી અસર ફાયદો કરે છે. ઉલટી અને તૃષાને તે બસાડે છે. આયમી જીરને શેકી દહીંમાં પીવાથી પણ બાડો બંધ થાય છે. બાળકોને મોટે આ એક સાધારણ ઉપાય છે. ઉનવા, તણખીઓ અને તડકામાં રખડવાને બીધે થતી પેશાબની બળતરામાં પણ તે અપાય છે. અસાતેવ, ધાતુક્ષય તથા પ્રદર ઉપર તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

તેને ખાંડી તેલ મળવી લાપરી કરી ખાંધવાથી સંધિસનો ને નજળાનો સોજો હલકો પડે છે, તેમજ સિંદોર નાખી તેની પોદ્દીસ લગાડવાથી વાળામાં ફાયદો થાય છે.

માત્રા:—પાવલાથી અરધા ભાર.

ઈસિસ.

વર્ણન:—ઈસિસ હીરાબોળ, ગુગળ, મોણો હરમા એ ચારે એકજ વર્ગના ગ્રાડની પેદાશ છે અને તે બધાના ગ્રાડ એક સરખાં થાય છે. સોખાં ને ઉપયોગમાં ઈસિસને મળતો છે અને જેને બદલે ઈસિસ વાપરી શકાય છે તે તદ્દન જુદીજ જાતના ગ્રાડની પેદાશ છે. આ ગ્રાડ અર્ધસ્તાનમાં અને આફ્રિકા ખંડમાં ધણાં થાય છે. ગુગળ અને હીરાબોળનું વર્ણન તેમના વિષયમાં અવધવામાં આવશે. ઈસિસને અહીંના લોકો શ્રેય ગુંદર કહે છે. અહીંના ગાંધીઓ ઈસિસ જુદી રાખતા નથી પણ હીરાબોળમાં જે વધારે ઝીણા ને પીળા ચક્રચક્રીત રંગના કટકા હોય છે તે વીણીને ઈસિસને બદલે આપે છે. ખરૂં જોતાં હીરાબોળને ઈસિસ એ બંને જુદીજ જાત છે. હીરાબોળના કટકા વધારે સફેદ અને ભુંખરા રંગના થાય છે અને તેનો રંગ ઘેરો ભુંખરો હોય છે. ઈસિસનો રંગ ચક્રચક્રીત પીળો ને તે જરૂરી હોય છે. અને તે દેખવામાં રૂમી મસ્તકીને મળતો છે.

ખનાવટ:—૧ ઈસિસનો લેપ.

૧ ઈસિસનો લેપ=ઈસિસ, લોખાન, ફટકડી, આંખાહળદર, એળાઓ, ગુજર, મેદાલકડી, રેવંચીનો શીરો અને જલ્દાર એ પ્રમાણે ચોખ્ખો સમ-ભાગે લઈ તેનું ચુર્ણ કરી તેને મહુડાના દારૂમાં ખુબ વાટી લેપ કરવો.

ગુણ:—રોપણ, ઉષ્ણ ને કફ.

ઉપયોગ:—ઈસિસ દવામાં ઘણો ઉપયોગી છે. તેના અંદર એક ખાસ ખુશબો રહેલી છે. જુર્ણ ઉધરસ દમ, તથા ક્ષયની ઉધરસમાં ખાવાને માટે અપાય છે. તેની અસર ફેફસાંના રોગમાં ઘણી ચમત્કારી

૧ ગુજરના ભુંખરા રાત્રી રંગના કટકા આવે છે. તે એક જાતના ગ્રાડનો જામી ગમેલ રસ છે. હાડ વૈદ્યોના લેપમાં ગુજર મુખ્ય છે.

૨ જલ્દાર વહનાગના વર્ગની ચોખ્ખી છે પણ તેઝરી નથી. તેના બીસા કટકા આવે છે અને તેમાંથી અફીણના જેવી સુગંધી નીકળે છે. તે ગુણે કટુ પૌષ્ટિક અને શોધક છે.

છે. તેના સેવનથી બડખો ચીકાસ ત્રોડી દેછે અને કફ ધણી સેહેલાઈથી બહાર નીકળી આવે છે. ઉના પાણીની અંદર નાખી હોકાની પેઠે પીવાથી ઉધરસમાં ફાયદો થાય છે. જ્યારે કફથી છાતી ભરી હોય છે ત્યારે આમ કરવું યોગ્ય છે. ઉધરસને લીધે ફુપ્પતી શ્વાસ નળીકામાં તેથી શાંતિ જણાય છે અને શ્વાસ શ્વાસ નળીકા ઉપર તેનું પીડા શામકપાણું દેખાઈ રહે છે. દરદીને સનિપાત અવસ્થામાં કફ કમતી કરવા સારૂ ઇસસ અપાય છે. સનિપાતના જે રૂપમાં શરીરને શાંત કરનારી માદક ઔષ્ઠ નથી અપાતી તે રૂપમાં ઇસસ તેના ઉબ્બા અને કફ ઘુણને માટે અપાય છે.

બહારનાં ગુમડાં ઉપર તે ઉપયોગી છે. તેનો મલમ બનાવવામાં આવે છે. તેમાં ચોસ લેવાનો ગુણ ધણો સરસ રહેલો છે અને તે વૃણમાં જે અરાબ ભાગ હોય તેને ખેંચી બહાર કાઢી નાખે છે. તેટલા માટે સાદા ગુમડાંના કરતાં ભર નીંગળ ગુમડાં ઉપર તે વધારે વપરાય છે. બદની ગાંઠને તે પોચી પાડે છે. ઇસસનો લેપ સોજ, કચર તથા ફુપ્પતા ભાગ ઉપર લગાડવામાં આવે છે. જે ભાગ ઉપર તેનો લેપ કરવામાં આવે છે તે ભાગ ઉપર તે ચોટી જાય છે, અને તે ભાગના લોહીને ફૂંચીત કરનાર આમને તે ખસેડે છે. કળતા ભાગો આ લેપથી સુધરી આવે છે. શેશ ગુંદર લોહી બંધ કરવાને માટે ધણો ઉપયોગી છે. જ્યારે કોઈ પણ સાધારણ કદની નાડી કપાયછે અને ઠંડું પાણી, સ્તંબન પદાર્થો, આગળાનું દબાણ, તથા બીજા કટલાક ઉપયોગ કર્યા છતાં પણ લોહી બંધ થતું નથી અને દરદી બચાનક સ્થિતિમાં આવી જાય છે અને લોહી વહેવાથી તે વધારે બચાનક સ્થિતિમાં આવી પડશે એવી ધાસ્તી રહે છે તેવો સજ્જ રક્ત સ્વાવ શેશ ગુંદરનો ભૂકો દાખવાથી બંધ થાય છે. કેટલીક વખતે તેની સાથે હીરાબોજ ચખવવામાં આવે છે. દાંત ઉખેચ્યા પછી અગર દાંત પોતાની મેળે પડી ગયા પછી જ્યારે લોહી નીકળે છે ત્યારે ઇસસનો ભૂકો દબાય છે. શેશગુંદર અને ઝરેર વધરાવળને માટે લેવાય છે. ધારાં, પાઠાં અને અર્ધુદના ફુલ વૃણ ઉપર તેની આગળી મારવામાં આવે છે.

માત્રા:—૧ થી ૩ વાત્ર.

ઉટંગણુ.

વર્ણન—ઔષધમાં તેના દાણા વપરાય છે અને તેનો રંગ ભુંખરો

રાખના જેવો હોય છે. પાણીમાં પલાળવાથી તેનો ચીકણો હુઆગ થાય છે.

ગુણુ:—ધાતુ પૌષ્ટિક અને મૂત્રજ.

ઉપયોગ:—ધાતુ પ્રુષ્ટિના જૂદા જૂદા પાક, ચુર્ણ વિગેરેમાં તે પડે છે, ચીકણદાર ચીજ ખાવાથી જેમ ધાતુને પ્રુષ્ટિ મળે છે તેમ આથી પણ થાય છે એમ લોકોનું માનવું છે. પેશાબની બળતરા શાંત કરવાને માટે તે અપાય છે.

માત્રા:—બે આનીથી પાવલાબાર.

ઉતકંટારો.

વર્ણન:—ઉતકંટારો આ દેશમાં ઘણો સાધારણ છે અને તે બે ત્રણ વૈત જોયો થાય છે. કુખાની પેઠે તેમાં ડોડવા થાય છે જેમાં તેનાં ફૂલ હોયછે. તેના ફૂલ આસમાની રંગના ને ફરતી ઘોળી કોર હોય છે. તેના ગ્રાડમાં અતિથય કાંટા થાય છે.

ગુણુ:—શીતળ અને મૂત્રજ.

ઉપયોગ:—મૂત્રકૃમ્હ, પાણીથી, પ્રમેહ, ઉનવા વિગેરે ઉપર અપાય છે. આખા છોડનું પંચાંગ ઉકાળી પીવાય છે. સંતત્ જ્વરની તૃષા ઉપર આ દવાથી ફાયદો થાય છે. પણ તે લોકોમાં બહુ વપરાતો નથી. અડખાઉ છોડ તરફે તે આખામાં સઘળે ઠેકાણે ઉગે છે. બીજા ધાતુ પૌષ્ટિક પદાર્થ સાથે તે શુક દોષમાં અપાય છે.

માત્રા:—પાવલાથી અરધાબાર.

ઉંદરકાની.

વર્ણન:—તે સારોડીના જેવી થાયછે, અને તેનાં પાન તેનાં જેવાં ટુંકા હોયછે. તેના પાનની આકૃતિ ઉંદરના કાનને મળતી આવાવાથી લોકો તેને ઉંદર કાનીના નામથી ઓળખેછે. તેનો વેલો થાયછે ને વડો જેમ જેમ વધતો જાયછે તેમ તેમ ઠેકાણે ઠેકાણે ભાંય ઉપર મૂળ નાખતો જાયછે. તેના પાનની કોરે કરકરીઆં હોયછે અને ડાંડના ઉપર રવાંટી હોયછે. તે ઘણું ફરીને પાણીની આસપાસ થાયછે અને શીઆળામાં તેનાં ફૂલ થાયછે. છેટેથી તેનો દેખાવ ખાહ્લીને મળતો છે. ખાહ્લીના અભાવમાં આ દેશમાં વૈદ્યો તેનો ઉપયોગ કરેછે.

ગુણુ:—શોષક અને મૂત્રજ.

ઉપયોગ:—તેનો શોધક ગુણ ધણો સરસ છે. તેનાં પાંદડાંનો સ્વરસ પીવાથી વિકાર પામવું લોહી સુધરે છે ને ખાસ પિત્તનો વિકૃતિ હોય તો તે ઉપર ઘણું સરસ કામ કરેછે. શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં થતો દાહ, વાતરકત તથા હંદરવાની અંદર હાથ પગની સખ બળતરા હંદરકાનીનો રસ પીવાથી શાંત થાયછે. દાહ શાંતિને માટે હંદરકાનીનાં પાંદડાં વાટીને પણ ચોપડાયછે. હંદરવા તેમજ બીજા એવા રોગ ઉપર તેની અસર થવા માટે એાછામાં એાછા ત્રણ માસ સુધી તેનો ઉપયોગ જરૂરી રાખવાની જરૂરછે. બહાર લગાડવાથી જે ઠંડક થાયછે તે ફક્ત તેની લીલાસને લીધે છે. સૂકાઈ ગયા પછી પાછી બળતરા શરૂ થાયછે. કેટલીક વખત જ્વરની અંદર દાહ વિગેરે શાંત થવા માટે તે અપાયછે. રતવા ઉપર પણ તે ચોપડવામાં આવેછે. હંદરવા ઉપર હંદરકાનીની ઘણી ખાસ અસરછે એમ લોકોનું માનવુંછે પણ તે તેમની માટી બનેછે.

માત્રા:—સ્વરસની ૧ થી ૨ તોલા.

ઉનાખ.

વર્ણન:—ઔષધમાં તેનાં સૂકાઈ ગયેલાં ફળ તથા મૂળની છાલ વપરાયછે. તેનાં ફળ બોર જેવાં થાયછે અને તેનું ગ્રાડ પણ બોરડીના જેવું થાય છે. તેનાં ફળ દેખાવમાં ખારેક જેવાં. જરા રાતાં હોય છે અને તેમાં ખારેકના જેવો લંબ ગોળ ઠળીઓ થાય છે.

ગુણ:—શીતળ, સ્વેદળ ને કફન.

ઉપયોગ:—તેનાં ફળ મીઠાં ને સ્તંભન છે. તાવ અને શ્લેશ્મમાં તે અપાય છે. તે પિત્તશામક છે. જ્વરાદિકની તૃષા તેથી બેસે છે. તેના મૂળની છાલથી જખમ ધારાં વિગેરે ધોવાય છે. જેમ આપણા દેશમાં બાવળ અને બોરડીની છાલનું હીમ ધારાં, જખમ વિગેરે ધોવાને માટે વપરાય છે તેમ અર્ધસ્તાનમાં ઉનાખનું હીમ વપરાય છે. તેનાં પાન ચાવવાથી થોડા વખતને માટે જીભની સ્વાદ બલુવાની શક્તિ જતી રહે છે. તેનો છાલમાંથી જે રસ નીકળે છે તેને લાખ કહે છે. તેનાં ફળાં પાનને હંપરાના પાન સાથે વાટી લુન્દી કરી વીંછીનાં ડંખ ઉપર લગાડવાથી વેદના હલકી પડે છે. તેનું મૂળ અને તેના ફળનું હીમ જ્વરમાં તૃષાની શાંતિને માટે વખતો વખત અપાય છે. ઉનાખની જાતનું બીજું

એક જંગલી ઝાડ થાય છે જેની લાખમાંથી જોડા ઉપર ચોપડવાનો કાજો રંગ (પ્લાકોંગ) નીકળે છે.

માત્રા:—હીમની ૨ થી ૫ તોલા.

ઉપજોટ.

વર્ણન:—ઉપજોટને સંસ્કૃતમાં કુષ્ઠ કહે છે ને ઔષધમાં તેનાં મૂળી-આં વપરાય છે. તેનું મૂળીહં ભૂખરા રંગનું ને હલકું હોય છે અને તેમાં એક જાતની મીઠી ખુશબો રહેલી છે. જે ઉપજોટ આપણે ત્યાં આવે છે તે ખવાઈ ગએલી હોય છે અને તેમાંથી ભૂકો ખર્ચા કરે છે. ચોખી ઉપજોટ હલકીને બરેલી હોયી જોઈએ. ઉપજોટનું ઝાડ નાનું થાય છે ને ભાંય ઉપર તેનાં પાંદડાં ફૂટી નીકળતાં દેખાય છે. તેનું થડ ભાંયથી વધારે ઉંચું ઉપડતું નથી. જેમ તાજા ઉપજોટ તેમ સારી. ચાર વરસ પછી તેનો યુણુ ઉડી જાય છે. તેના બન્ને ત્રણ ત્રણ ઈંચના કટકા લાંબાને વળદાર હોય છે. તેનો સ્વાદ તીખો હોય છે ને તેની સુગંધી જઠામાંસાને મળતી છે. ઉપજોટની અંદર ફેટલીક જાતનો ભિગ કરવામાં આવે છે અને તેમાં મુખ્યત્વે કરીને પોખર મૂળનો ભિગ હોય છે. પોખર મૂળ ઉપજોટના કરતાં વજનમાં ઘણું હલકું હોય છે અને તેનો ઘણો ભાગ અંદરથી ખવાઈ ગએલો હોય છે. ઉપજોટ એટલી સહેલાઈથી ખવાઈ જતી નથી. શિવાય ગાંધી લોકો તેને બદલે કાળીપાટ પાણુ આપે છે.

બનાવટ:—૧ અગ્નિમુખ ચૂર્ણ, ૨ કુષ્ઠતૈલ, ૩ કુષ્ઠદિતૈલ, કુષ્ઠાદિહીમ.

૧ અગ્નિમુખ ચૂર્ણ=હીંગ ૧ ભાગ, વજ ૨ ભાગ, પીપર ૩ ભાગ, મુંદ ૪ ભાગ, અજમો ૫ ભાગ, હરે ૬ ભાગ, ચિત્રક ૭ ભાગ, અને ઉપજોટ ૮ ભાગ એ બધાને ભિગાં કરી ખાંડો તેનું વજ ગણ ચૂર્ણ કરવું.

૨ કુષ્ઠતૈલ=ઉપજોટનું તેલ=ઉપજોટ, એરંડીએલ તેલને કાંજા એક, ચાર, અને સોળના પ્રમાણમાં નાખી રીતસર તૈલ સિદ્ધ કરવું.

૩ કુષ્ઠાદિતૈલ=ઉપજોટ અને સિંધાલુણ બન્ને એકેક ભાગ, શરસાઉ તેલ ૮ ભાગ અને કાંજા ૩૨ ભાગ લઈ તેનું રીતસર તેલ કરવું.

૪ કુષ્ઠાદિ હીમ=કુષ્ઠ ૩ ભાગ, એળચી ૧ ભાગ એને ૩૨ ભાગ પાણીમાં ૧૨ કલાક પલાળી રાખ્યાં.

ગુણ:—શોધક, પૌષ્ટિક, ઉષ્ણ, વાતહર, જંતુનાશક.

ઉપયોગ:—કુષ્ઠનો ઉપયોગ વાતહર તરીકે ધણો છે અને તે અજીર્ણમાં બહુ વપરાય છે. અગ્નિમુખ ચૂર્ણ મંદ જઠારાગ્નિ માટે દ્વાક્ષ સાથે અપાય છે તેમજ તે પેટ ચુંક અને પેકુના દુખાવા ઉપર લાગુ પડે છે. ઉધરસ, દમ વિગેરે દરદોમાં તેની યોજના થાય છે. બીજી યોગ્ય દવા સાથે તે જ્વરાદિક ક્વાથમાં પડે છે. તેનો ધૂપ કરવામાં આવે છે. ઉપજેટ ધાતુંજ સરસ શોધક છે અને તે જૂદી જૂદી જાતના ત્વક્દોષમાં ને જીર્ણ રોગમાં અપાય છે. ફેટલાકના માનવામાં તે મૂત્રલ, ત્રસ્તુ લાવનાર, પિત્તનો સ્થાવ કરનાર, કક્ષને છુટો પાડનાર, પૌષ્ટિક ને કૃમિહ્ર, છે. અને તમામ રીતે શોધક ગુણથી ભરપૂર છે. તેમાં ગમે તેટલા ગુણ થોડા થોડા હોય તો પણ તેમાં એકે ઉગ્ર ગુણ રહ્યો નથી. દમની અંદર તે ઉપયોગી છે અને ધૂન્નપાન તરીકે તેનો ઉપયોગ કરવાથી દમ, ઉધરસ વિગેરે શાંત થાય છે. એક વખતે તે અફીણને બદલે શરીરમાં ટેક રાખવાને માટે વપરાતી હતી અને હુકામાં પીવાતી હતી. હાલમાં તે તેની અંદર રહેલી ખુશબો ને માટે વપરાય છે. બનાત, રેશમ વિગેરે કિમતી કપડાંને ઉધી આઈન જાય તેટલા માટે તેનો ભૂકો કપડામાં છાંટવામાં આવે છે. તેનો ઉષ્ણ ગુણ ધણો સરસ છે અને કોલેરાની અંદર અરધી અરધી કઢાકે તેનું હોમ પીવાને માટે અપાય છે, જેથી શરીરમાં જરા જોસ્સો આવે છે. ઉપજેટ બહાર લગાડવાના કામમાં ધણી ઉપયોગી છે. સાંધા દુખતા હોય ત્યારે તેનું તેલ ચોપડાય છે તેમજ ગમે તે ભાગમાં ચસકા નીકળતા હોય ત્યારે તથા કટીશૂળમાં, માથાના દુખવા ઉપર તે લગાડવામાં આવે છે. જે જે પીડા વાત જ્વલ્ય છે તેમાં ઉપજેટનું તેલ લગાડવાથી ઉત્તમ ફાયદો થાય છે. ગુમડાં અને ધારાં ઉપર ઉપજેટનો ઉકાળો કરી છાંટવાથી તેમાંના કૃમિ દૂર થાય છે, તેમજ તેનો ભૂકો પણ જખમ ઉપર છાંટવામાં આવે છે. કુષ્ઠ વૃણ ઉપર તેનો મલમ બનાવી ચોપડવાથી તે વૃણ જલદી રૂઝાય છે તથા તેના ઉકાળાના પાણીવડે વાળ ખોવાથી જ્યું મરી જાય છે ને વાળ સાફ થાય છે. તે મુગંધી પદાર્થ હોવાથી ધુપેલ તેલના વસાણામાં આવે છે.

આત્ર:—અગ્નિમુખ ચૂર્ણ જે આનાથી પાવલામાર, કુષ્ઠાદિહોમ ૨ થી ૪ રૂપિઆભાર.

એખરો.

વર્ણન:—સંસ્કૃતમાં તેને કોકિલાક્ષ અને રૂષ્ણગંધા કહે છે. તેનો

હોડ આશરે જે ત્રણ હાય હંચો થાયછે. તેના થડમાં ને ડાળામાં ગાંઠો હોયછે અને તે માથે ત્રીણી રવાંટી હાયછે. ઓપધમાં તેનાં બી, મૂળ, પાન તથા ઝાડની રાખ વિગેરે વપરાયછે. તાજ કાપેલ ઝાડની સુગંધી શેરડીને મળતી છે અને તેથીજ તેને **ફુલગંધા** એવું નામ આપેલું છે.

બનાવટ:—ધાતુ પૌષ્ટિક ચૂર્ણ.

૧ ધાતુ પૌષ્ટિક ચૂર્ણ=એખરો, ગોખર, શતાવરી, કૌચાં, મુશળી, એ બધાં ચચાર તોલા, મોચરસ, નાગકેશર, જેઠીમધ બધે તોલા, જવંત્રી, મુંક અને લવીંગ અંકક તોલો એ પ્રમાણે ચીણે મેળવી તેનું ચૂર્ણ કરવું. અને તે સમગ્ર ચૂર્ણના વજનની બરાબર સાકર મેળવવી.

ગુણ:—મૂત્રલ અને ધાતુ પૌષ્ટિક.

ઉપયોગ:—એખરો, જળંદર, સંધિવાયુ, તથા સોજા ઉપર અપાપ છે તેમજ તે યકૃતના બાધિમાં ઉપયોગી છે. તેથી પેશાબ પ્રજ્વળ છૂટે છે અને સંધિવામાં ઘણો ફાયદો થાય છે, તથા તે પ્રમેહ અને મૂત્ર રોગમાં સાફ કામ કરે છે. તેનાં મૂળીઆંનો ઉકાળો કરી પીવાથી તેમજ તેના ઝાડની રાખ આશરે જે આનીબાર માત્રામાં લેવાથી જળંદર અને શોફ-ની અંદર ઘણો સારો મુધારો થાય છે. તેથી પિત્ત ક્રમી થાય છે અને લોહીનું શોધન થાય છે. ગુજરાત અને કાઠિયાવાડ દેશમાં એખરો ધાતુ પ્રજિ માટે ઘણો વપરાય છે અને તેના કાળા ખુંખરા રંગના દાણા બજારમાં ઘણા સાધારણ છે. આશરે અર્ધો તોલો એખરો દૂધ અગર સાકરમાં સવાર સાંજ ખાવાથી શરીરમાં ઘણું કૌચત આવે છે. આ દવા વૃષ્ય છે. કમકૌચત અગર નબળાઈને લીધે સાંધા દુખતા હોય તથા કળતર થતી હોય તો એખરો દુધમાં પીવાથી આરામ થાય છે. ઉપરું ધાતુ પૌષ્ટિક ચૂર્ણ સવાર સાંજ દૂધની સાથે લેવાથી શરીરમાં ક્ષીણતા થતી નથી અને સારો ટેકો રહે છે. એખરો પાણીવાળી જગ્યામાં બહુ ઉગે છે. બીજા વાતહર દવા સાથે લેપ કરવાથી વાતજન્ય શોફ હલકો પડે છે. એખરો, મુંક, સરગવાની છાલ અને પીહુડી પોપટીને શર-સીઆ તેલમાં કકડાવી તે તેલ વાચ્ચે રહી ગચ્ચેલા ભાગ ઉપર ચોપડાય છે.

આચ્ચ:—એખરાનાં બી ૧ થી ૧૧ તોલો, તેના ઝાડની રાખ ૧ તોલો.

એરંડો.

વર્ણન:—એરંડાનું આડ આપણા દેશમાં ઘણું સાધારણ છે. તે બે જાતનો થાય છે. એક ઘોળો અને બીજો રાતો. રાતો એરંડો વધારે ફાયદા કારક છે એમ મનાય છે. રાત એરંડાના દાણા ઘણું કરીને મોટા થાય છે અને ઘોળાના નાના થાય છે. એના બીને એરંડી કહે છે અને ને-પાળાની પેઠે એની પણ શુદ્ધિ થાય છે. તે ઉપરથી કોતરી ઉતારી નાખી તેને દૂધમાં ઉકાળવાથી શુદ્ધ થાય છે પણ તેને એમને એમ વાપરવાને કો-ઈ જાતની અડચણ નથી. ઔષધમાં તેનાં મૂળ, પાન, તેલ, બી વિગેરે વપરાય છે. એરંડીમાંથી પીકીને તેલ કાઢવામાં આવે છે. આ તેલ ઘણું મલું હોય છે. વિલાયતી એરંડીએલ તેલ ઘણું ચોખ્ખું આવે છે જેથી તે ઔષધ તરીકે આવડે વપરાય છે અને દેશી એરંડીનું કુકત બહાર લગાડવાના કામમાં આવે છે. પોખર મૂળનું આડ એરંડાને મળતું છે અને તેના મૂળને બદલે એરંડાનું મૂળ વપરાય છે.

ગુણ:—રેચક, શોષક, ને વાતહર.

ઉપયોગ:—એરંડીનું તેલ રેચક તરીકે ઘણું સાધારણ છે. જોકે તેનાં મૂળનો ઉપયોગ રેચક અગર સારક તરીકે કરવામાં આવે છે તોપણ તે એકલું વપરાતું નથી ને બીજી યોગ્ય દવા સાથે ક્વાથમાં અપાય છે. એરંડીએલ તેલ દૂધની સાથે પીવાથી સાધારણ જીભાખ લાગે છે. અ-જીર્ણની અંદર તેનો જીભાખ ઉત્તમ છે. તેથી નહિ જયેલો ખોરાક મળ માંગે બહાર નીકળી જાય છે ને પેટનો દુખાવો બંધ પાડે છે. આડમાં જ્યારે આપણને એવો શક પડે છે કે કોઈ પણ ટેકાણે આંતરડામાં મળ ભરાઈ રહ્યો છે અગર કાંઈ ગરીબ પદાર્થનો બાર રહ્યો છે ત્યારે જો કે તે વખતે દરદીને આડો જોય છે તે છતાં એરંડીઆ તેલનો જીભાખ આપ-વો યોગ્ય છે. તેથી આડો થવાનું કારણ દૂર થાય છે અને આડો બંધ થાય છે. તેવાજ હેતુથી અગાઉ કોલેરાની શરૂઆતમાં એરંડીઆનો જીભાખ આપવાનો રીવાજ હતો. આડો થવાનું કારણ—કાંઈ અજીર્ણ કરે એવી એજ પેટમાં લેવાણી છે એવા હેતુથી આ નિષ્કમ દાખલ કરવામાં આ-વ્યો હતો પણ હાલમાં બહુ મતે એમ નકી થયું છે કે કોલેરાની શરૂઆત-માં અફીણ સાથે સ્તંભન તથા ઉષ્ણ દવાઓ આપવી અને એરંડી-આનો જીભાખ આપવો નહિ. પેટ ચુંક, ગુલ્મ, વાયુ વિગેરેના દરદમાં એ-

રંડીઆ તેલનો જીલામ અપાય છે તેમજ જગોદરે અને ખીજા ઉદર રોગની અંદર એરંડ મૂળનો ક્વાથ ખીજા યોગ્ય દવાની સાથે દવામાં આવે છે. તેથી પેટની અંદરની માંદગી ગળે છે ને પેટ પોચું પડે છે. છોકરાંના પેટમાં કોઈ પણ જાતનો બાર હોય અને છોકરું ગચરા પચરું રહેતું હોય ત્યારે એરંડીઆ તેલનો જીલામ આપવો જોઈએ. બાળકોને પેટ ઉપર એરંડીઈં ઓપડવાથી જીલામ થાય છે. બાળકોને, સ્ત્રીઓને તથા નાજીક પુરૂષને માટે એરંડીએલ તેલનો જીલામ ઉત્ક્રમ છે અને તેટલા માટે સાધારણ રીતે તે હરેક ઘરમાં રાખવામાં આવે છે. શોષક તરીકે જૂદી જૂદી જાતના ત્વકદોષ ઉપર તેલને બદલે મૂળીઆં વપરાય છે. તેના મૂળનો ક્વાથ વાત રક્ત, શરીરમાં રહેતી ખોટી ગરમી, કુષ્ટ અને ખીજા જીર્ણ ત્વકદોષમાં અપવાદ કહેલ છે. એરંડીઈં તેલ ગળોના રસમાં પીવાથી લોહી સુધરે છે અને તેથી વાતરક્ત વિગેરે જીર્ણ ત્વકદોષમાં સારો ફાયદો દેખાય છે.

એરંડાના બીજને વાતારિ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે અને તે વાયુ ઉપર અકસીર દવા છે. ગમે તે વાત જન્યરોગ ઉપર તેનો ક્વાથ કરી અપવાથી ફાયદો થાય છે. વાયુને બીધે ઘણું કરીને જકડાઈ જવું, શૂળ, અને સોજો એ ત્રણે વાનાં થાય છે. આ ત્રણે વાનાં એરંડાના સેવથી દબાય છે. એરંડાના મૂળનો ક્વાથ ખીજા યોગ્ય ઉપણ દવા સાથે આપવાથી કટીશૂળ, પાર્શ્વશૂળ, રાંઝણ વિગેરે બેસે છે. એરંડીના ઉપલી કોતરી ઉતારી લુપ્તી કરી દૂધ અને પાણીની અંદર ઉકાળી કટીશૂળ, મૂંઝસી વિગેરે વાત બાધિ ઉપર અપાય છે. ને વાત બાધિ ખાસ મગજના ફેરફારથી થાય છે, અને જેમાં કંપ, મતિ ભ્રમ, વિગેરે ચિન્હો થઈ આવે છે તેમાં એરંડો કામ કરતો નથી પણ ને જાતના વાત બાધિમાં શૂળ, સોજો ને જકડાઈ જવું એ ત્રણે ચિન્હો પ્રાધાન્ય રૂપે રહેલાં છે તેમાં એરંડો ઉપયોગી છે. આગલી જાતના વાત બાધિમાં ખાસ મગજને પ્રજ્ઞ આપનારી દવાની જરૂર છે. ખીજા જાતના બાધિ જેને પણ વાત બાધિમાં ગણવામાં આવ્યા છે તેમાં શોષક અને સારક દવાની જરૂર છે. અંડે જોતાં આ બાધિમાં લોહી ફુશીત થયેલું હોય છે અને લોહીની અંદર એક જાતનો ચીકટ પદાર્થ બળેલો હોય છે. ઉકલીક

૧ આ પદાર્થને લકટીક એસીડ કહે છે.

વખતે એરંડ મૂળના કવાથમાં યવક્ષાર નાખવામાં આવે છે. ન્યારે વાથી કમર રહી જાય છે તથા દરદી વાંકો દેખાય છે ત્યારે શોધક પૌષ્ટિક દવાની સાથે એરંડ મૂળનું ચૂર્ણ આપવાથી દરદીની કમર જલદી છૂટે છે. સ્ત્રેધિવા, નળજો વિગેરે દરદોમાં તે ફાયદો કરે છે અને તેમાં તેના મૂળ અને તેલ એ બન્ને વપરાય છે. સશૂળ આમ વાતની અંદર એરંડ મૂળનો કવાથ અત્યંત ઉપયોગી છે. આમવાતની અંદર તેમજ મરડાની અંદર લોહી પડતાં પેટની અંદર સજ્જ શૂળ થાય છે ત્યારે થોડી સુંઠ લઈ તેને ખાંડી એરડાના રસની અંદર ઘુંટી તેનો ગોળો કરી તે ગોળાને એરડાના પાનની અંદર વીંટી પૂટપાકની અંદર પકવી તે પુટપાકનો રવરસ પીવાથી મરડો જલદી ખેસી જાય છે, જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે, અને પેટની સજ્જ શૂળ ખેસે છે. ક્રોષ્ટ શીર્ષ ઉર્ક જનવો વા જેની અંદર ગોઠણમાં સજ્જ સોળે થાય છે, અને દરદીને ઘણી પીડા થાય છે ત્યારે દશ મૂળની સાથે એરંડ મૂળ આપવાથી દરદીને આરામ જણાય છે. સૂતિકા સ્ત્રિને જાણ્યા પછી કેટલીક વખતે સજ્જ શૂળ ઉપડે છે તે દશ મૂળને એરંડાના કવાથથી એકદમ ખેસી જાય છે. સૂતિકા સ્ત્રીના શરીરમાં હ્રસ્વ થાં વાયુનો પ્રકોપ હોય છે ને તેથી તેના બાધિમાં એરડો ઉપયોગી છે. એરડાના પાન ઉપર તેલ ચોપડી વરાળીઆં કરી સોજા ઉપર બાંધવાથી સોળે હલકો પડે છે. બારેવગી સ્ત્રીનાં ન્યારે સ્તન પાકે છે ત્યારે તેમજ છોકરું ધાવતું હોય ત્યારે સ્તન પાકે તો એરડાના પાન સ્તન ઉપર મૂકવાથી સોળે હલકો પડે છે તેમજ દૂધ ઝરતું બંધ થાય છે. એરડાના પાનને પાણીમાં ઉકાળી તે પાણીવડ શેકવાથી તેવોજ ફાયદો થાય છે. વાતા ભિખ્યંદની અંદર ન્યારે આંખના પાંપણ ઉપર સોળે ચડે છે ત્યારે એરડાનું પાન નવશેકું કરી આંખ ઉપર બાંધવાથી સોળે ઉતરે છે અને ખટકો ખેસે છે. એરંડ તેલ અને ગુગળ એ બન્ને સાથે ઝળગી ગૌમૂત્ર સાથે પીવાથી અંડ વૃદ્ધિમાં સારો ફાયદો થાય છે. પ્રમહ પછી વૃષણનો જે વરમ થાય છે અને વૃષણ સોજા આવી કુખાવો કરે છે ત્યારે એરંડાનું પાન તેલવાળું અને નવશેકું કરી બાંધવાથી તેમજ એરંડીએલ તેલ અને ગુગળ ગૌમૂત્ર સાથે પીવાથી પીડા પાર પાત્ર છે. એરડાના બીજને એરંડી કહે છે. એરડીનાં મીંજ કાઢી ખાંડી તેના લોપરી કરી મૂકવાથી પાક જલદીથી થાય છે. આ લોપરીમાં વખતે ધઉંનો લોટ પણ ઝળગવા-

માં આવે છે. જે સ્ત્રીઓને અટકાવ ધણો એછો આવતો હોય અને રૂઠામાં અનિયમિત પાણું દેખાતું હોય તેને એરંડીએલ તેલના જીવાળ ફાયદાકારક છે. એરંડીએલ તેલ વૃણુ રોપણ છે. તે લગાડવાથી ધારાં રૂઠાય છે. ઘણા જીર્ણ રોગમાં જ્યારે ખાટલે પડી રહેવાથી બાઠાં પડે છે ત્યારે એરંડીએલ તેલ ઓપડવાથી તરત રૂઠ આવે છે. વાળા ઉપર એરંડીએલ ધણી રીતે વપરાય છે. જ્યારે જંતુ બહાર નીકળે છે ત્યારે એરંડીએલ તેલનાં પોતાં મૂકવાથી તે જલદીથી સૂકાઈ જતો નથી અને ધીરે ધીરે બહાર નીકળી આવે છે. વાળને લીધે થએલા સોજાપર એરંડીએલ પાન મૂકાય છે તેમજ વાળો નીકળી ગયા પછી તેનો રહેલ સોજો પોતો પાડવાને માટે એરંડીએલ તેલ ઓપડાય છે.

માત્રા:—મૂળનું ચૂર્ણ પાવલાથી અર્ધાભાર, તેલ ૨ રૂપિઆભાર, બે વર્ષની અંદરના બાળકને તેલની માત્રા બે આનાથી પાવલાભાર, બેથી પાંચ વર્ષના બાળકને પાવલાથી અર્ધા ભાર, પાંચ વર્ષની ઉપરના બાળકને એક રૂપિઆભાર.

એળચી.

વર્ણન:—એળચી આપણે ત્યાં ઘણી જાતની આવે છે, કાગદી, મલબારી અને ઘોએલી એ ત્રણ મુખ્ય છે. તે શિયાય મોટા એળચા પણ આવે છે. ખાવાને માટે મુખ્યત્વે કરીને કાગદી અને મલબારી એલચી વપરાય છે. ઘોએલી એલચી સ્વાદ એટલી સારી લાગતી નથી. એલચી આ દેશમાં મુખ્યવાસની મુખ્ય ચીજ છે. તે પોતાની મુગંધી તથા સ્વાદને માટે પાકમાં પડે છે.

બનાવટ:—૧ એલાદિ ચૂર્ણ.

૧ એલાદિ ચૂર્ણ=એલચી ૫ ભાગ, મોચ ૪ ભાગ, પીપર ૩ ભાગ, રાહ, રતાંજળી ને લવીંગ દરેક બે ભાગ અને નાગકેશર ૧ ભાગ, આ બધાંનું ચૂર્ણ કરવું.

ગુણ:—શીતળ.

ઉપયોગ:—એલચી બહુ જમલા દરદીને ખવરાવવાથી અગ્રેહીને મોળ મટે છે અને ખસસ કરીને દૂધના ખોરાક ઉપર તે ખાતી વધારે યોગ્ય છે. તેથી આધેલા ખોરાકનું જલદીથી પાચન થાય છે. તે ચાવવાથી મુખની શુદ્ધિ થાય છે. તે ઠંડી છે ને ગરમીને લીધે થએલી ઉધરસમાં ફા-

પદો કરે છે તથા ગરમ ચીજને લીધે સાદે બેસી ગયો હોય તો એલચી, ચણકબાબ તથા સાકર મોઢામાં રાખવાથી સાદે ઉઘડે છે. તેથી લોહી સુધરે છે ને લોહીની ગરમી હલકી પડે છે. એજચી ખાવાથી પેટ ચુંકા, આક્રો વિગેરે બેસી જાય છે. એલાદિ ચૂર્ણ ઉત્તરી દમાવવાને માટે ધણું કામનું છે. સીતોપલાદિ, ત્રિજાતક તેમજ ચાતુરજાતક ચૂર્ણની અંદર એલચી આવે છે. બહાર લગાડવામાં તે ઠંડી છે. તે દશાંગ લેપની અંદર પડે છે. એજચી આંખને બહુ ગુણકારી છે અને ઘણા ખરા સુરમામાં તે મેજવવામાં આવે છે. તેથી આંખે ચડેલી ગરમી ઉતરે છે અને ઠંડક થાય છે.

માત્રા:—એલાદિ ચૂર્ણ ૨ થી ૪ વાલ.

એળીચો.

વર્ણન:—એળીચો એ કુંવરનો સૂકાઈ ગયેલો રસ છે. આપણા દેશમાં એળીચો કરવાની કૃતિ નથી. તે આફ્રિકા અને અર્બસ્તાન તરફથી આપણા દેશમાં આવે છે. કાઠિયાવાડની અંદર જાફરાબાદના સીદી લોકો એળીચો બનાવે છે પણ આ દેશની ગરજ પૂરી પાડે એટલો એળીચો બનતો નથી. ભોંયની અંદર ખાડો ખોદી તેમાં ચામડું પાથરી તે ખાડાના કાંઠા ઉપર કુંવારના કાપેલાં લકરોં મૂકવામાં આવે છે ને તેમાંથી રસ બરી ઝરીને નીચે પડે છે તે એળીચો કહેવાય છે. તાજે એળીચો ઝગ ઝગતો પીળા રંગનો હોયો જોઈએ પણ ચામડાના પાસને લીધે તેમજ તેમાં કેટલીક રજતજ પાડવાથી તથા ઝાઝે ડેકાણે ફરવાથી કરીને તે કાળો પડી જાય છે.

ખનાવટ:—૧ કન્યા લોહાદિ ગુટિકા ૨ એળીઆની ગોળી ૩ હીરાબોળ અને એળીઆની ગોળી.

૧ કન્યા લોહાદિ ગુટિકા=એળીચો ૧૦ તોલા, હિરાકસી ૭૫ તોલા, તજ ૫ તોલા, એજચી ૫ તોલા, સુંઠ ૫ તોલા ને ગુણકંદ ૨૦ તોલા, એની બન્ને વાલની ગોળી ફરવી.

૨ એળીઆની ગોળી=એળીચો ૧ તોલા, કંબાવેલ ઝેર કોચલું એઆનીબાર, તજ ૧ તોલો, કલંબો ૧ તોલો, ને કકુ ૨ તોલા એ સઘળાંનું ચૂર્ણ કરી તેને બીજોરાંના રસમાં ઘુંટી બન્ને વાલની ગોળી ફરવી.

૩ હીરાબોળ અને એળીઆની ગોળી=એળીચો ૧૦ તોલા, હીરા

બોળ ૫ તોડા, કેસર ૨૧ તોડા ને ગુલકંદ ૧૨૧ તોડા તેની પણ બધે વાલની ગોળી કરવી.

ગુણુ:—રેચક તથા ત્રવુ લાવનાર.

ઉપયોગ:—બંધ કુષ્ટવાળા દરદીને એળીઓ ઝાડો સાફ લાવવાને માટે પેટુલા નંબરની દવા છે. દરરોજ અગર એક બે દિવસને આંતરે અગર જેમ અનુકુળ પડે તેમ રાત્રે સુતી વખતે એળીઆની ગોળી લેવાથી સવારે એક અગર બે ઝાડા સાફ આવેછે. જ્યારે દરદીની જઠરાગ્નિ મંદ થઈ ગયેલી હોયછે અને ઝાડે અનિયમિત રીતે જલું પડેછે ત્યારે એળીઆની સાથે દીપન પદાર્થ લેવાથી સારો ફાયદો થાયછે. ઉપર બતાવેલી એળીઆની ગોળીમાં દીપન દવાઓ નાખવામાં આવીછે તેથી તે ખસૂસ કરીને જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત કરતાં અભ્યર્ણુમાં ફાયદો કરેછે. સૂતિકા સ્ત્રીને ઝાડો કબજ થવાથી ઉન્માદ અને ખંચતાણુ થાયછે ત્યારે તે દરદી ઉપરની યોગ્ય દવાની સાથે એળીઓ પણ મળવવામાં આવેછે; અને જ્યારે ઝાડો સાફ આવેછે ત્યારેજ તે સ્ત્રીનું ખંચ તાણુ હટકું પડેછે. હિસ્ટરિયાવાળા દરદીને પણ એળીઓ આપવો ઉત્તમ છે. એને પણ વખતો વખત ઝાડો કબજ થાયછે જ્યાં એળીઆની યોજના યોગ્ય છે. હિસ્ટરિયામાં એળીઆની સાથે હીંગ મળવથી વધારે ગુણુકારી છે. એળીઆનો રેચ સાધારણ રીતે પિત્તનો સ્ત્રાવ કરનારછે અને તેથી પિત્તના પ્રકોપને લીધે જે જે દરદો થાયછે તે તમામ દરદોમાં એળીઆનો રેચ ઉપયોગી છે. કમળો, હૃદયીમક, અને યકૃતોદરની અંદર એળીઆનો રેચ એકાંતે આપવો જોઈએ. તે શિવાય આંતરડાંના જંતુને પણ તે કાઢેછે. એળીઓ પેટ ચુંક બેસાડેછે ને તેટલા માટે ડોકામાળીને એળીઓ સાથે વાટી પેટ ઉપર ચોપડાયછે. અભ્યર્ણુને લીધે માથું દુખેછે તેમજ કેટલાક દરદીને અમૂક મૂદતે માથું ચડી આવેછે ત્યારે એળીઆનો રેચ લેવો ઉપયોગી છે. અર્શમાંથી લોહી પડતું જ્યારે બંધ થાયછે અગર સ્ત્રીઓને અટકાવ ચડી જાયછે ત્યારે માથાનો ને કમરનો દુખાવો થાયછે. એળીઆના ઉપયોગથી દુખાવો હટકો પડેછે ને રજો દર્શપુનઃદેખાય છે. અનાર્તવ અથવા સ્ત્રીઓને જ્યારે અટકાવ મોડો મોડો આવેછે અગર મુદતસર નહિ આવવાને બદલે બધે ત્રણ ત્રણ મહિને દેખાયછે તેવી સ્ત્રીઓને એળીઓ ધણી ઉપયોગી છે. આ અનિયમિત ત્રવુદોષ મુધારવાને માટે

હીરાઓળ અને એળીઆની ગોળી વધારે માફક આવેછે. ન્યારે સ્ત્રી અત્યંત કમકૌવત હોય અગર પાંડુ રોગથી બીમાર હોય અને તેથી ત્રસ્તુ સ્વાય અનિયમિતને ધણી મુદતે આવતો હોય ત્યારે કન્યા લોહાદિ ગુટિકા આપવી સારી છે. જીર્ણ શીળસ અને વિચરિત્રિકાના રોગમાં એળીઆનો ગુલ્લાવ આપવો બીજા કરતાં વધારે સારો છે. બાઠાં અને ધારાંની અંદર એળીઆનો મલમ કરી લગાડવાથી રૂઝ તરત આવેછે. એળીઓ વાપરવાથી અર્થવાળા દરદીને ફાયદો થાય છે પણ ત્યારે એળીઓ ફક્ત સારક તરીકેજ આપવો જોઈએ. રેચ લાગે એવી મોટી માત્રા આપવાથી કોઈ પણ જાતનો ફાયદો થતો નથી. ઘણા દિવસ સુધી એળીઓ વાપરતાં સાવચેતી રાખવી જોઈએ. તેથી વખતે મરડોને અર્થ થઈ આવેછે ને પુંઠ બળેછે. એળીઓ ગર્ભવંતી સ્ત્રીઓને આપતાં ધણો વિચાર રાખવો જોઈએ. બને ત્યાં સુધી ઢાડો સાફ લાવવાને માટે ગર્ભિણી સ્ત્રીને એળીઓ ન આપવો એ ઉચિત છે. તેનામાં ત્રસ્તુ લાવવાનો ગુણ છે અને તેથી વખતે ગર્ભપાત થવા સંભવ છે; માટે એરંડીઆ તેજ જેવી કોઈ સારક ઓળ આપવી જોઈએ. પીડિતાર્તવ, અત્યાર્તવ તેમજ સ્નાતા સ્ત્રીને પણ એળીઓ આપવા પ્રતિબંધ છે.

માત્રા:—એળીઓ ૧ થી ૩ રતી, કન્યા લોહાદિ ગુટિકા ૨ વાલ, હીરાઓળ અને એળીઆની ગોળી ૨ વાલ. એળીઆની ગોળી ૨ વાલ.

અંકોલ.

વર્ણન:—અંકોલનું ગ્રાડ કરેણના જેવું થાય છે અને તેનાં પાન પણ કરેણના પાનને મળતાં છે. ફક્ત તેનું થડ કરેણના કરતાં વધારે જાડું હોય છે. ઔષધમાં તેના મૂળની છાલ અને આખું મૂળીઉં કામ આવે છે.

ગુણ:—શાધક, વાંતિકર અને સ્વેદન.

ઉપયોગ:—અંકોલ લોહી વિકારમાં ધણું સાફ કામ કરે છે. ઉપદંથ, વાતરક્ત, ને ઉંદરના ઝેરથી બગડેલા લોહીને તે સુધારે છે. તેના લાકડાને ધસી તેનો રસ પીવાથી ઉંદરના ઝેરનો નાશ થાય છે. ઉંદરના ઝેરથી લાલ ચાંદાં ઉપડ્યાં હોય તેમાં તથા તેથી થતા હાય પગના દાહમાં તથા સ્નાયુ સ્પંડકામાં અંકોલ સાફ કામ કરે છે. ઉંદરના ઝેરથી જે ધારાં પડ્યાં હોય તે ધારાં રૂઝવાને આ દવા ધણી અકસીર છે. ઉંદરવાનાં ધારાં વાત રૂઝતને મળતાં છે અને ઉંદરવામાં દરદીનું સ્વરૂપ પણ વાતરક્ત વાળા દર-

દીને મળતું આવે છે, જેમાં અંકોલનું લાકડું ધસીને પીવાથી ફાયદો થાય છે. બીજી શોધક બીજ સાથે તે ક્વાથમાં પડે છે. ઉંદરવામાં થએલું સજ્જ ધારૂં અંકોલનું લાકડું પાણીમાં ધસી ઓપડવાથી રૂઝાઈ જાય છે. એજ પ્રમાણે બીજાં કેટલાંક ઝેરી પ્રાણીના ડંખ ઉપર પણ તે કામ લાગે છે. વાતરફત અને ત્વકુદોષની અંદર તેની શોધક અસર ધણીજ સરસ છે. ઉલટી કરાવવાને માટે તેની પાવનાબાર માત્રા અપાય છે. તેની છાલ સ્વાદે કડવી છે ને ધણી ઓછી માત્રામાં લેવાથી પસીનો આવે છે. ત્વકુદોષમાં તેની શોધક અસર આકડાને મળતી છે. તેનાં પાન નવશેકાં કરી બાંધવાથી વાતજન્ય શોષ ઉતરી જાય છે.

માત્રા:—ઉલટી કરાવવાને માટે તેનું ચૂર્ણ પાવનાબાર, સ્વેદન તરીકે ૧ થી ૨ વાન, શોધક તરીકે ૧ રતીથી ૧ વાન.

કચોરો.

વર્ણન:—કચોરો એ હળદરની જાતનો પદાર્થ છે અને તેની અંદર સારી મુગંધા ખુશબો રહેલી છે. તેના ગોળ ભુંખરા રંગના કટકા આવે છે. તેની મુગંધા કપૂરને મળતી છે.

ગુણ:—શોધક.

ઉપયોગ:—જ્વરની અંદર તે અપાય છે, તેમજ લોહી વિકારને બીધે થએલા ત્વકુદોષની અંદર તે ઉપયોગી છે. બીજી યોગ્ય દવા સાથે તે ક્વાથમાં પડે છે તેમજ કેટલાક તેલમાં પણ તે આવે છે, કુષ્ઠ, શીળસ, અપચી, ગળગંડ વિગેરેમાં તે ઉપયોગી છે.

માત્રા:—પાવનાથી અર્ધાબાર.

કડવીનઈ.

વર્ણન:—ઐષધમાં કડવીનઈની ગાંઠ વપરાય છે. એની ગાંઠ જાડી ગોળ અને નીચે અણીઆળી હોય છે; તેનો દેખાવ ઉપરથી ઠાંડા વાળો હોય છે. તેનો વેણ બહુ પાતળો હોય છે અને તે અમથી પડી હોય તો પણ તેમાંથી કાંટા કૂટ્યા કરે છે.

ગુણ:—કટુ પૌષ્ટિક અને શોથપ્ર.

ઉપયોગ:—કડવીનઈની ગાંઠ પાવાથી ત્રીણો ત્રીણો તાવ હોય તે ઉતરી જાય છે. હાય પગના દાઢમાં તે ઓપડાય છે અને કોઈ પણ જાતની

ક્ષીણતાથી જ્યારે હાથે પગે શોક થઈ આવેછે ત્યારે તે ઓપડવાથી શોક ઉતરે છે.

માત્રા:—એઆનીથી પાવલાભાર.

કડાછાલ.

વર્ણન:—કડાછાલ ઇન્દ્રજ્વના ઝાડની છાલ છે. કાળો કડો જે-માંથી કડવો ઇન્દ્રજ્વ નીકળેછે તેની આ છાલ છે. દુધલાની છાલ દવામાં વપરાતી નથી. તેની છાલ જડી ગુદા લાલ રંગની ને ઘણી હલકી થાયછે. તે સ્વાદે ઘણી કડવી હોયછે ને ચાવવાથી જીભ રાતી થતી નથી.

ખનાવટ:—૧ ધન ૨ કુટજ વલેહ ૩ કુટજરિષ્ટ ૪ ધન મિશ્રિત કર્વીનાઈનની ગોળી ૫ કુટજશ્વક ૬ કુટજ પુટપાક ૭ કુટજદિ ચૂર્ણ.

૧ ધન=૪૦૦ તોલા કડાછાલને અથ કચરી ખાંડી તેમાં ૪૦૬૬ તોલા પાણી નાખી ઉકાળવું. ૧૦૨૪ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે તેને ગાળી લેવું. જે ફરી તેને ઉકાળતાં ધાટું થાય ત્યારે ઉતારી લેવું. જે તૈયાર થાય તેનું નામ ધન.

૨ કુટજ વલેહ=૪૦૦ તોલા કડાછાલ લઈ તેને અથ કચરી ખાંડી ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં નાખી ઉકાળવી. ઓથો ભાગ બાકી રહે ત્યારે તેની અંદર ૧૨૦ તોલા ગોળ નાખવો ને ફરી તે ઉકાળવું. ધાટું થાય ત્યારે તેમાં નીચે મુજબ ઓળે નાખવી. રસાંજન, મોચરસ સુંક, મરી, પીપર, હરડાં, ખેહુડાં, આંમળાં, રીસામણી, ચીત્રો, કાળીપાટ, કુણાં કુણાં બોલાં, ઇન્દ્રજ્વ, બીલામો, અતિ વિષ, વાવડોંગ, વાળો. એ દરેક ઓષધના ચચાર તોલા લઈ તેમનું ચૂર્ણ કરી નાખવું અને તેની અંદર એક કુડવ ધી નાખી થીજવું. જ્યારે ઠરે ત્યારે તેની અંદર એક કુડવ મધ નાખવું. જે તૈયાર થાય તેનું નામ કુટજ વલેહ.

૩ કુટજ રિષ્ટ=૪૦૦ તોલા કડાછાલનું ચૂર્ણ લઈ ૨૦૦ તોલા તેમાં કાક્ષ નાખી તેની અંદર ચાળીસ ચાળીસ તોલા મૌડાંનાં દુધ અને શીવણના દુધ નાખવાં, અને તેને ૪૦૬૬ તોલા પાણીમાં નાખી ઉકાળવાં. ૧૦૨૪ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે તેને ગાળી લઈ તેમાં ૮૦ તોલા ધાવડીનાં ફૂલ તથા ૪૦૦ તોલા ગોળ નાખવો; પછી એક માટીના કામમાં નાખી

૧ કુડવ=ચાર આંગળ લાંબું ચાર પહોળું અને ચાર ઊંડું એવું પ્રવાહિ ભરવાનું જે પાત્ર તેને કુડવ કહે છે.

મોઢું બંધ કરી એક માસ સુધી રાખી મૂકવું. જે તૈયાર થાય તેનું નામ કુટખરિષ્ટ.

૪ ધન મિમિત 'કવીનાઈનની ગોળી=કવીનાઈન અને ધન સમ-ભાગે મેળવી તેની વાલ વાલની ગોળી કરવી.

૫ કુટખષ્ટક=કડાછાલ, અતિવિષની કળી પાટ, ધાવડીનાં ફૂલ, લોહર, નામરમોથ, કાજો વાજો, આ આઠે એસડો સમભાગ લઈ તેનો રીતસર કાઢો કરવો.

૬ કુટખ પુટપાક=કડાછાલને ખારીક ખાંડી ચોખાનાં ઘોણામાં વાટી ગોળો કરવો ને તે ગોળાને જંચુના પાનમાં વીંટી માથે બે આંગળ ધર્વના લોઠનો લેપ કરવો; ને તે ઉપર માટીનો લેપ કરવો, ઉપત્રી માટી પાકી લાલ થાય ત્યાં સુધી તેને તાપ આપવો. પછી માટી તથા પાન એસવી તે ગોળાને નીચોની તેમાંથી રસ કાઢી લેવો.

૭ કુટખદિ સૂર્ણ=કાળીપાટ, ચીત્રો, સુંક, મરી, પીપર, જંચુની છાલ, દાડમની પાડ, ધાવડીનાં ફૂલ, કકુ, અતિવિષ મોથ, ઘર હળદર, કરી-આવુ, ઈન્દ્રજવ એ બધાં સમભાગે લઈ તે બધાંની બરાબર કડાછાલ લેવી, અને ખાંડી વચ્ચેગાળ સૂર્ણ કરવું.

ગુણુ:—ગ્રાહી, જ્વરશ્ન, શીતળ તથા પિત્તશામક.

ઉપયોગ:—અતિસાર, રક્તાતિસાર, પિત્તાતિસાર અને આમાતિ-સાર ઉપર આ દવા ધણી સરસ છે. આડાના મરજમાં તે જૂઠી જૂઠી રીતે વપરાય છે. ક્વાથ, અવલેહ, પુટપાક, સૂર્ણ વિગેરેમાં તે અપાય છે. તે શિવાય આડામાં બીજાં કેટલાંક સૂર્ણ આપવામાં આવે છે જેની અંદર કડાછાલ હોય છે. આડાની અંદર જ્યારે સત્ત મરડો આવે છે તથા લોહી પડે છે ત્યારે કડાછાલ ધણી ઉપયોગી છે. ગમે તેવો સત્ત રક્તાતિ-સાર હોય તથા ગમે તેવી સત્ત આંકડી આવની હોય તોપણ કડાછાલ એસાડી રહે. મરડાંમાં તથા રક્તાતિસારમાં કડાછાલની બરાબર કરી શકે એવું બીજું એક આર્થ એપધ નથી. ઇંગ્રેજ દવામાં આપ પીક રકયુ એન હા નામની

૧ કવીનાઈન એ ઇંગ્રેજ બનાવટની દવા છે અને તે સિન્કોનાના હોડી આમાંથી કાઢવામાં આવે છે. તે વિષય જ્વર ઉપર ધણીજ અકસીર દવા છે.

૨ એ નામની એક ઇંગ્રેજ દવા છે જે રક્તાતિસાર ઉપર અકસીર ગણાય છે.

દવા જે સખ અને તીક્ષ્ણ રકતાતિસાર ઉપર ધણી ઉપયોગી છે તેની બરાબરી કડાછાલ કરી શકે છે. પુટપાક અને અવલેહ એ બન્ને બનાવટો ધણી જલદીથી અસર કરે છે અને તેથી તીક્ષ્ણ મરડામાં ધણી ઉપયોગી છે. તેનું ચૂર્ણ તથા કાઢો બ્યારે દરદનું બહુ જોર ન હોય ત્યારે વપરાય છે; તથા કુટળરિષ્ટ જીર્ણ રોગમાં ઘણું સરસ છે, અર્ધ અને રક્ત પિત્તમાં પણ કડાછાલ તેવીજ રીતે ફાયદો કરે છે. કુટળ વલેહ લેવાથી અર્શના દરદીનું લોહી પડવું બંધ થાય છે, તથા અગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે, તેમજ તે ગરમ પણ પડતું નથી. બીજા દરદોમાં બ્યારે ઝાડો થઇ આવે છે ત્યારે તેની યોગ્ય ચિકિત્સા કરતાં તેની સાથે કડાછાલ પડે છે. વૃક્ષ ગંગા-ધર ચૂર્ણ જે દેશી ઔષધોમાં સ્તંબન તરીકે પ્રથસ્ત છે તે પણ કડાછાલ અને બીજા સ્તંબન પદાર્થોની બનાવટ છે. (મોચરસ જીર્ણ). રક્તપિત્ત-માં તે રક્તસ્થાવને દબાવતાં પિત્તાધિક્ય દોષનું શમન કરે છે. અર્શ ઉપર કડાછાલની ખાસ અસર છે; તેથી લોહી પડતું બંધ થાય છે, શરીરમાં કૌવત આવે છે, શરીર ખીજું મટે છે, ને ડોળાની ફીકાશ પણ ઓછી થાય છે,

જ્યરમ્ન તરીકે કડાછાલ વિશમ જ્યરમાં ઘણો સારો ઉપાય છે. તરી-આ, એકાંતરીઆ, રોજીઆ અને સધળા મુદતે આવનારા તાવમાં તે ખસસ ઉપયોગી છે, તેમજ પિત્તજ્યર તથા બીજા સાદા તાવમાં તે વપરાય છે. જ્યરમ્ન તરીકે ધન તેની બીજી બનાવટો કરતાં વધારે કામ કરે છે. ઇંગ્રેજ દવા કવીનાઇનથી આ જરાક ઉતરતું છે અને કવીનાઇન અને કડાછાલ એ બન્નેનું મિશ્રણ કરવાથી તેની અસરમાં વધારો થાય છે. વિશમજ્યરમાં બ્યારે કવીનાઇન એકલું અગર ધન એકલું કામ નથી કરતું ત્યારે આ ધન મિશ્રિત કવીનાઇનની ગોળી ધણી અકસીર અસર ખતાવે છે. વિશમજ્યરમાં પિત્તાધિક્ય દોષ વિશેષ હોય છે અને કુટ-લીક વખતે નાજુક બાંધાના દરદીને કવીનાઇન ગરમ પડે છે. જે વિશમ જ્યરમાં વાતદોષ પ્રાધાન્ય છે ત્યાં એકલી કડાછાલ આપવાથી તે દોષ-માં વૃદ્ધિ થાય છે; જેથી કવીનાઇન તેની સાથે મેળવવાથી તેનું દૂષણ ટળે છે; જેથી વાતાધિક્ય અને પિત્તાધિક્ય વિશમ જ્યરમાં ધન મિશ્રિત કવીનાઇનની ગોળી લેવી જોઈએ. કહ્યું દોષ પ્રાધાન્યવાળા વિશમ જ્યરમાં એકલી કડાછાલ એકલું કવીનાઇન અગર તે બન્ને ભિન્નાં વાપરો તોપણ

હરકત નથી, તોપણ તે સાથે કંઈક પદાર્થ નાખવાથી સાફ પરિણામ ની-
કળી આવે છે.

કડાછાલ કૃમિ ઉપર ઘણી સારી દવા છે. કૃમિ કુઠાર નામની બ-
નાવટ જે કપૂરના વિષયમાં આપી છે તેમાં કડાછાલ આવે છે. કડાછાલ-
નો ગુણ કૃમિ કાઢવાના કરતાં તેને નહિ ઉત્પન્ન થવા દેવાનો વધારે છે,
કડાછાલનો સ્વરસ મધ સાથે લેવાથી કમળામાં અને પ્રમેહમાં ફાયદો થા-
ય છે. પ્રદરની અંદર લોહની સાથે કડાછાલ અવાપ છે. પ્રદરારિ લોહમાં
ધન આવે છે અને તે અત્યાર્નવ અને પ્રદરમાં ફાયદો કરે છે. તેમાં કદુ
પૌષ્ટિક અસર સારી પેઠે રહેલી છે.

આત્રા:—ધન ૧ થી ૨ વાલ, ધન મિશ્રિત ક્વીનાઈનની ગોળી ૧
થી ૨ વાલ, અવલેહ પાવલાથી અર્ધાભાર, અરિષ્ટ ૨ થી ૫ તોલા, પુટ-
પાક ૨ તોલા, કુટખજક તથા કુટખદિ ચૂર્ણ પાવલાભાર.

કંડુ

વર્ણન:—કદુ આપણા દેશમાં ઘણી સાધારણ દવા છે. ઔષધમાં
તેનાં મૂળીઆં વપરાય છે. તે બજારમાં તૈયાર મળે છે. તેના લાંબા એક બે
ઇંચના કટકા આવે છે અને તેની બાજુપર હળદરની પેઠે આડા હોય છે,
જે તેનાં મૂળના તાંતણાંની નીચાની છે. તે સ્વાદે ધણું કડવું છે.

બનાવટ:—૧ ભજીત ૨ કદુકી ચુર્ણ.

૧ ભજીત=કદુને લોઢી ઉપર શેકી જ્યારે તે બળી જાય ત્યારે તેનો
ભૂકો કરવો.

૨ કદુકી ચૂર્ણ=કદુ, વજ, હીમજ ને સીત્રો સમભાગે લઈ ખાંડી તેનું
વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું.

ગુણ:—સારક, પાચન અને જ્વરગ્ર.

ઉપયોગ:—કદુ જ્વરગ્ર તથા પાચન દીપન તરીકે અપાય છે. તેમાં
સારક ગુણ હોવાને લીધે સાદા જ્વર ઉપર બહુ ઉપયોગી છે. સેહેજ
સાજ જ્વરમાં અજીર્ણનો ભાવ હોય છે અને બાળકોને જે સાદો તાવ
આવે છે તેનું મૂખ્ય કારણ પેટમાં કાંઈ પણ ભાર હોવાનું હોય છે. કદુની બ-
જીત નામની, બનાવટ ઉના પાણી સાથે આપવાથી એક બે ગ્રાડ સાફ
આવે છે જે જ્વર હલકો પડે છે. બાળકોના સાદા જ્વરમાં આ ભજીત
ધણુંજ ઉપયોગી છે અને તેટલા માટે તે દરેક વેદે ઉપયોગમાં લીધા

જેવું છે. બાળકોને સેહેજ સાજ તાવ આવયો એ તેનાં ઘણાંક દરદીનું ચિન્હ છે. સાધારણ રીતે ખાવામાં બાળકોને અનિયમિતપણું થવાનો સંભવ છે અને ધૂળ વિગેરે નુકશાનકારક ચીજો પણ તે ખાય છે. ભર્તૃ-તની વાલ માત્રા મધની સાથે ચટાડવાથી બાળકને એક બે દરત આવે છે, પેટનો દંડુડો પોચો પડે છે, તાવ ઉતરી જાય છે ને થોડીવાર પેટેનાં જે બાળક માંડુ હતું તે રમવા મંડી જાય છે. મોટા માણસોને પણ કકુ તાવમાં ફાયદો કરે છે. એકાંતરીઆ, તરીઆને રોજીઆ તાવમાં તે અપાય છે. તરીઆ તાવગળા દરદી તાવ આવવાની પેહિલાં બે કલાક આગળથી એક કટકો કકુનો અને એક કટકો સાકરનો એમ પાંચ સાત કટકા ઉપરા ઉપર ચાવી જાય છે ને કેટલીક વખતે દરદીને તેથી ફાયદો પણ થાય છે. કકુમાં પિત્ત શામક ગુણ હોવાને લીધે તે પિત્ત જ્વરમાં અપાય છે. કકુ, જેઠીમધ, દ્રાક્ષ, લીંબડાની અંતરછાત્ર એ દરેક અરધો અરધો તોલો લઈ ૩૨ તોલા પાણીમાં નાખી ઉકાળવું ને ચોથો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે તે દરદીને પાઈદેવું. તેથી જ્વર પાડે છે, મળાવરોધ દૂર થાય છે, ને તાવ ઉતરી જાય છે. આ બનાવટને પૈદ્યોએ કટુકી પાચન એવું નામ આપેલું છે. અ-જીર્ણની અંદર પણ તે ઉપજી તથા બીજી વાતહર દવા સાથે આપાય છે. કટુકી ચૂર્ણ ગૌમૂત્રની સાથે આપવાથી પેટ ચુંક બેસી જાય છે, અને આક્ર-રો મટે છે. મળાવરોધથી થતા તમામ ઉપદ્રવો કકુનું સેવન કરવાથી શાંત થાય છે. આશરે અર્ધાં રૂપિઆભાર કકુ, સાકરને બિના પાણી સાથે લેવાથી હલકો રેચ લાગે છે.

માત્રા:—કકુ ૮ તોલો, ભર્તૃ ૮ તોલો, બાળકને માટે ૧ વાલ. કટુકી ચૂર્ણ ૮ તોલો.

કપીલો

વાર્ણન:—કપીલો એ એક જાતના ગ્રાડની ઉધડતી ફૂલની ટીશીઓ છે. તે શિવાય તે ગ્રાડ ઉપર કેટલીક ગાંઠો બંધાય છે તે પણ કપીલા તરીકે ઉતારવામાં આવે છે. જે ગ્રાડ ઉપર કપીલો થાય છે તેનું નામ પુન્નાચ છે. કપીલાનો રાતા રંગનો ભૂકો થાય છે.

બનાવટ:—૧ કપીલક ચૂર્ણ.

૧ કપીલક ચૂર્ણ=કપીલો, વાવડીંમ, સંચળ, જવખાર ને હીમજ . એ પાંચે ચીજો સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું.

ગુણ:—કૃમિનિ, રેચક તથા રોપણ,

ઉપયોગ:—કપીલા પેટના કૃમિ ઉપર બહુ ઉપયોગી છે. ચપટા કં રમનો તે જલદી નાશ કરે છે. કપીલાનું ચૂર્ણ અરવો તોણા ગોળની સાથે લેવાથી પેટની અંદરના કૃમિ નીકળી જાય છે તેમજ તે ચૂર્ણ છાશની સાથે પણ લેવાય છે. જો કપીલાની મોટી માત્રા લેવામાં આવે તો તેથી રેચ લાગે છે ને પેટમાં સજ્જ ચુંથ થાય છે. એક તોણા કપીલા આપવાથી સજ્જ ચુંથ સાથે રેચ લાગે છે અને ત્રીજે કે ચોથે દહાડે મરેલાં કૃમિ બહાર પડે છે. આવી મોટી માત્રા આપવી યોગ્ય નથી, જેથી તેનું ચૂર્ણ આપવું એ વધારે સારું છે.

કપીલા બહાર લગાડવામાં ઠંડો છે. કચકચતાં ધારાં તેમજ વિચ-ચિકા ને વિસ્ફોટક ઉપર કપીલાનો મલમ લગાડવાથી રૂઝ તરત આવે છે. કપીલા અને હીરાદખણ એ બેઉનો સમભાગે ભૂકો ધીમાં કાલવી પશ્વાળા ભાગ ઉપર ઓપડવાથી તે ભાગ સાફ થાય છે. દાદર, વિચચિકા અને ખીલ ઉપર તે ઓપડાય છે. તે ખસના કોડનો એકદમ નાશ કરે છે અને તે લગાડવાથી ચેળ કમતી થાય છે. તે વૃણ રોપણ છે અને દુષ્ટ વૃણમાં પણ જલદીથી રૂઝ લાવે છે.

માત્રા:—કપીલાની બે આનીથી પાવત્રા બાર, કંપીલક ચૂર્ણ ૦૧૧ તોણા.

કપૂર.

વર્ણન:—કપૂર બે જાતનો થાય છે. એક પર્વ અને બીજો અપર્વ. આપણે ત્યાં જે સાધારણ કપૂર આવે છે તે પર્વ કપૂર છે ને તે ઘણો હલકો તથા સસતો છે. તેને અગ્નિથી પકવવામાં આવે છે ને તેથી તેને પર્વ કપૂર કહે છે. અપર્વ કપૂર એ એક જાતના ગ્રાડવાનો રસ છે અને તેને એમને એમ જમાવવામાં આવે છે. જેમ ગ્રાડ જૂનું અને મોટું તેમ તેના જમણ કટકા મળી આવે છે. પર્વ કપૂર એ પણ એક જાતનો પા-કેલા ગ્રાડનો રસ છે તોપણ તેનો પાછળથી અગ્નિવડે સંસ્કાર થાય છે. અપર્વ કપૂર એ બહુ ઓખખું ને ઉંચું ગણાય છે અને તેની કિંમત ઘણી આકરી હોય છે. અપર્વ કપૂરનો ભાવ સાધારણ રીતે એક રતલના રૂપિ-આ ૧૦૦ પડે છે અને સાદા કપૂરના રતલ એકનો રૂપિઆ ૦૧૧ પડે છે. અપર્વ કપૂરને કેટલાક લોકો ખરાસ કપૂર કહે છે ને કેટલાક લોકો બીમસેની કહે છે. બીમસેની કપૂરની બનાવટ બીજી કેટલીક વિધિવડે કરીને સા-

ધારણ કપૂરમાંથી કરવામાં આવેછે અને વેલો તેને બીમસેની કપૂરના નામથી વેચેછે. કેટલાક વેલો આ બીમસેની કપૂરને ખરાસ કપૂરની સાથે મળવી વેચેછે અને તેના મોટી કિંમત છે. આ જે ઉંચો ખરાસ કપૂર થાયછે તે બોર્નીઆના ટાપુમાંથી આવેછે. ધણામાં ધણો તો એક ગ્રાડમાંથી ૬૫ રતલ ખરાસ કપૂર નીકળેછે.

કૃતિ:—બીમસેની કપૂર:—કપૂરના થોડા કટકા લઈ તેને પાણી-વાળા કરી ઘ્રો, ચણકામાં, એળચી, મોથ અને હીમજ એ પાંચ વસ્તુનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ ત્રાંખાના ત્રાંસમાં પાથરી તે માથે કપૂરના બીના કટકા મૂકવા. તે ચૂર્ણ ઉપર બીજા એક પીતળનો વાટકો ઉંધો ઢાંકી દેવો. આ વાટકાના મોની અંદર પેલું ચૂર્ણ ને કપૂરના કટકા આવી જવા જોઈએ. ત્રાંસ અને પીતળના વાટકાના કાંઠા બધાં અડતા હોય ત્યાં સફેદ ચીકણી માટીને પાણીમાં પલાળી તેની સંધી અંધ કરવી કે જેથી વરાળ ક્યાંયથી પણ નીકળવા પાત્ર નહિ. તે ત્રાંસની નીચે ધીનો દીવો કરવો ને પવન ન લાગે તેવી જગ્યામાં રાખવો. વાટકા ઉપર ટાઢા પાણીમાં બોજેલ કપડું મૂકી રાખવું. જેમ જેમ દીવાનો તાપ તે ત્રાંસને લાગશે તેમ તેમ કપૂર ઉડીને વાટકાને તળે જમી જશે. વાટકો ઉનો થવાને બીધે કરીને કપડું કોરું થતું જાય તેમ તેમ તે ઉપર ટાડું પાણી છાંટતા જવું; એમ આઠ દશ કલાક સુધી રાખવું. પછી તે ત્રાંસ ઉતારી લઈ ધૂળ ખસેડીને વાટકો લઈ લેવો. વાટકામાં જે કપૂર જમી ગયો હોય તેનું નામ બીમસેની કપૂર. પછી તેનાં કપોટાં છરી વતે ઉખેડી એક ચીશીની અંદર મરીના દાણાની સાથે રાખી મૂકવાં. તે ઉપર ખૂબ તંગ બૂચ મારવું કે જેથી તે ઉડી ન જાય.

ખનાવટ:—૧ અહીંફિન કર્પૂરાદિ ગુટિકા ૨ કૃમિ કુઠાર.

૧ અહીંફિન કર્પૂરાદિ ગુટિકા=કપૂર પાંચ ભાગ અને અહીંજી એક ભાગ લઈ તેના ગોળમાં ગોળી કરવી.

૨ કૃમિ કુઠાર=કડાછાલ, ત્રાયમાણ, અજમો, વાવડીંગ, હીંગજો, વજનાગ, કેશર, પીતપાપડો એ દરેક સમભાગે લઈ તે સધળાંના વજન જેટલું કપૂર નાખી તેનું ચૂર્ણ કરી તેને આદ્ધી અને ઉંદરકાનીના રસની બાવના દેવી. જે તૈયાર થાય તે કૃમિ કુઠાર.

ગુણ:—ઉષ્ણ, સ્વેદન અને સ્નાયુ સેધીલકૃત.

ઉપયોગ:—જ્યારે તાવ અણઉતાર ભર્યા હોય છે ત્યારે સ્વેદન દવાની સાથે કપૂર આપવામાં આવે છે, અગર સખ્ત તાવને લીધે શરીર જ્યારે ક્ષીણ થાય છે ત્યારે કપૂર આપવાથી ચૈતન્ય વધે છે ને સુસ્તિ દૂર થાય છે. જ્યારે અગર બીજા રોગની અંદર ત્રિદોષ અવસ્થામાં દરદી જ્યારે બમ્બા કરે છે અને કપડાં ફેંકી નાખે છે, ત્યારે કપૂર દરદીને મંદ અને શાંત કરી ફાયદો દેખાડે છે; અને જો ખેભાન અવસ્થામાં પડી ગણુ ગણ્યા કરતો હોય તો તેની ઉજાણુ અસર પ્રદિપ્ત કરી દરદીને વધારે હુશી-આર કરે છે. કપૂર ઘણું કરીને બીજા દવાની મેળવણી તરીકે વપરાય છે. સૂતિકા જ્યારે પણુ તે તેજસ્વી રીતે કામ લાગે છે.

કોલેરાની ખેભાન અવસ્થામાં કપૂર ઉત્તમ છે. તેથી ઠંડું પડી ગયેલું શરીર ગરમ થાય છે, અને હાથ પગમાં ઉજાણુ આવે છે. જો કપૂર કોલેરાની શરૂઆતથી જ આપવામાં આવ્યું હોય તો તેથી ઝાડોને ઉલટી બંધ થાય છે ને ગોટલી ચડતી અટકે છે. કોલેરાના દરદીને આગમચેતી તરીકે કેટલાક લોકો કપૂરનો ઉપયોગ કરવા ભ્રામણુ કરે છે. કેટલાક કોલેરાના વખતમાં ગજવામાં કપૂર રાખે છે; કેટલાક રાત્રે સુતી વખતે પથારીમાં કપૂર વેરે છે; ને કેટલાક ઘરમાં બાળે છે. કેટલાક લોકો કપૂરનું પાણી કરીને પણુ પીએ છે. કપૂરનું તેજ ચોપડવાથી ગોટલી બંધ થાય છે. ઘણું કરીને હવાની અંદર ઝેરી ગંતુઓ ફેંકી કરે છે. કપૂર આત્રા બારીક કીડનો નાશ કરે છે; જેથી કોલેરામાં તેનો આટલો બધો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

મગજના કેટલાક બાધિમાં કપૂર અપાય છે. ઉન્માદ, આંચકી તથા ખેચ તાણમાં આપવાથી મગજ શાંત થાય છે. આવા વાત બાધિ-માં બીજા શરીરને શાંત કરનારી દવા સાથે કપૂર આપવું યોગ્ય છે, તેમજ તેમાં કપૂરની ઘણી મોટી માત્રાઓ વપરાય છે. જો થોડી માત્રાથી કપૂર વપરાય તો દરદીને ઉલટો વધારે જુસ્સો આવે છે; માટે ઉન્માદ રોગની અંદર કપૂરની મોટી માત્રા વાપરવી જોઈએ. વાલ વાત કપૂર દિવસમાં તણુ અગર ચાર વખત અવશ્ય આપવું જોઈએ.

દમ, ઉધરસ, સસણી, મોટી ઉધરસ, અને બીજા કેટલાક ધાસ નળીકાના રોગોની અંદર કપૂર ઘણો ફાયદો કરે છે. તે કફ શામક દવા ગણાય છે. ઢાલી ઉધરસને તે બેસાડે છે. ઇંગ્રેજ પદ્ધતિ પ્રમાણુ જે જે દવાઓની મેળવણી ઉધરસને માટે કરવામાં આવે છે તેમાં ઘણું કરી કપૂરનું પાણી વપરાય છે.

સૃષ્ટિયુત્પત્તિ કર્મ અવયવના રોગોમાં કપૂર ઘણો ફાયદો કરે છે. પીડિતાર્તવમાં અગર ગર્ભાશયમાં તેમજ ગર્ભપાંડમાં કાંઈ ફેરફારને લીધે તે અવયવમાં અગર તેની આસપાસના ભાગમાં જે શૂળ નીકળતું હોય તો બીજા પીડા શામક પદાર્થો સાથે કપૂર આપવાથી ફાયદો થાય છે. તેમજ કપૂરનું તેલ કમર અને પીઠ ઉપર ચોપડવાથી પણ તેનીજ અસર થાય છે. ગર્ભીણી સ્ત્રીને સાતમે અગર આઠમે મહિને કમરમાં પીડા થતી હોય તો કપૂર ઉપયોગી છે આવા દરદમાં કપૂર તથા શુદ્ધી ભાંગનું સમભાગ ચુર્ણ કરી તેમાંથી વાઝ અગર જે વાલ ચુર્ણ લીધું હોય તો તે ફાયદો કરે છે. કપૂર સ્ત્રી પૂરણોત્તી કામાન્ધ પ્રેરણાને મંદ કરે છે ને તેમજ ગુરુસો ઉત્તરો કરી નામે છે. પ્રમેહને લીધે ઉટલીક વામને ઇંદ્રી વાંકો પળી ગએલ હોય છે ને તે જનૂત થતી વખતે ઇંદ્રીમાં સખ પીડા થાય છે, ત્યારે અરધી રતી અફીણ અને જે રતી કપૂરની ગોળી કરી તેથી જે ત્રણ ગોળી દિવસમાં આપવાથી સારો ફાયદો માલમ પડે છે. વીર્યઆવના દરદમાં કપૂર પ્રચરત છે. ન્યારે ઇંદ્રી જનૂત થઈ એકદમ વીર્યસ્થાવ થઈ જાય છે ત્યારે એક વાઝ કપૂર એક રતી અફીણ સાથે દિવસમાં જે ત્રણ વખતમાં થઈ લેવાથી વીર્યસ્થાવ થતો અટકે છે. વીર્ય-આવના દરદી અંદર કપૂરની અસર જણાય તેટલા માટે તેને મહિનો અગર પંદર દિવસ સુધી આવાની જરૂર છે,

જેર કોચલાનું ચૂર્ણ જે વધારે અવાઈ ગયું હોય ને તેથી કાંઈ પણ જેરનાં ચિહ્ન યતાં હોય તો તેમાં કપૂર આપવું યોગ્ય છે.

કપૂર જેમ અવરાવવાથી સારો ફાયદો કરે છે તેમજ બહાર લગાડવામાં પણ તેની અસર તેવીજ છે. સંધિવા, ચરકા, કટિશૂળ તથા કળતર વિગેરેમાં કપૂરનું તેલ યોગવા અપાય છે. ભાડાં પડ્યાં હોય ત્યારે કપૂરને દ્રાક્ષા સત્તમાં મેળવી ઘાઁ સાફ રાખવાથી ભાડું તરત રૂઝાય છે. દાદર, ખરજી, તથા બીજા ત્વક્દોષમાં ન્યારે ઘણી એળ આવતી હોય છે ત્યારે તેને લાગુ પડતા મલમમાં કપૂર મેળવવામાં આવે છે. કપૂર જંતુ નાશક છે. ખરાબ ગંદી જગોમાં કપૂર બાળવાથી તેની હવા સ્વચ્છ થાય છે ને તેથી સાધારણ રીતે કપૂરની આરતી ઉતારવાનો રીવાજ પ્રસાર્યો હોય એમ લાગે છે. ધારાંમાં જીડા પડ્યા હોયતો તે ઉપર ખાંડ અને કપૂર નાખવામાં આવે છે. ધારાંની અંદરના જીડાઓ કાંઈ કપૂરથી મરતા

નથી માટે તેને ચોમરાવડે ઉપાડી લેવા તથા તેના બારીક ઇંડારના નાશને માટે કપૂર વાપરવું.

દાંતને લગાડવાના મંજનમાં કપૂર આવે છે અને તે મોઢાની ફુગ્ગાં ધીને દૂર કરે છે. સહેલું અનાજ દાંત વચે ભરાઈ રહીને બારીક જંતુઓ ઉત્પન્ન કરે છે; જેથી દાંત રક્તે રક્તે ખવાઈ જાય છે. આવા જંતુઓનો કપૂર નાશ કરે છે.

કપાળ જાત્રીમાં કપૂર ઘણું કામ કરે છે. તેને માટે એમ માનવામાં આવે છે કે તેની અંદર કોઈ પણ જાતનો બારીક જંતુ હોય છે, જેનો નાશ કપૂરનું ટીપું ઘણી ત્વરાથી કરે છે.

કપૂર આંખના રોગની અંદર એક ઉત્તમ ઉપાય છે. તેથી આંખની ગરમી શાન્ત થાય છે તથા આંખને ઠંડક વળે છે. આંખે આવતી આંખમાં તે ક્ષયદો કરે છે, તથા દૃષ્ટિને મજબૂત કરે છે. કેટલાક આંખ તથા સુરમાની અંદર કપૂર નખાય છે. કપૂરની સાથે લીઝીધો, ચણક બાબ અને એળચી નાંખી તેનાં કૂત્ર પાડવામાં આવે છે જેને બીમસેની કપૂર એવું કહે છે. આ બીમસેની કપૂર આંખના રોગમાં અત્યુત્તમ દવા છે. વડના છીરમાં કપૂર ઘસીને આંખમાં આંજવાથી આંખનાં કુત્રાંમાં ઘસારો થાય છે.

માત્રા:—કપૂર ૧ રતીથી ૧ વાજ. અહિકેત કપૂરાદિ યુટિકા ૧ રતીથી ૨ રતી. કૃમિ કુઠાર મેઆની ભાર.

કપૂર કાચલી.

વર્ણન:—કપૂર કાચલી એ આપણા દેશનું એક સુગંધી દ્રવ્ય છે. સુગંધી અને ઇંડા તેજમાં તે પડે છે તેને અહીં આપણે કક કહીએ છીએ. તેના ગોળ કટકા આવે છે અને તે કાંઈભાના કટકા કરતાં માંડ મોથા ભાગના હોય છે. વચલા ભાગ સંકેત હોય છે ને તેની ઉપરની છાલ રાતી હોય છે. અગીજની બનાવટમાં તે પડે છે. કક, વાગો, સુખડ અને તપખીર એ ચાર ચીજનો સંકેત અગીજ બને છે. કેટલાક લોકો કકને કુલીંજન ટેવે છે. જો કે તે બનેના ગુણ એકાદ બાબતમાં મળતા છે તો પણ તે બનેચીજ એક નથી.

ગુણ:—શીતળ.

ઉપયોગ:—કક ઉબકામાં બાળકોને અપાય છે, તેમજ તે બીજી યોગ્ય

દવા સાથે જીર્ણુ ત્વક્ષોષની અંદર લોહી સુધારવાને માટે વપરાય છે. તેનો મૂખ્ય ઉપયોગ બહાર લગાડવાનો છે. સુગંધી તેલ તેમજ અગરબત્તીમાં તે પડે છે. બહાર લગાડવામાં તે ઠંડી છે. મગજને તે ઠંડક કરે છે. અરજ, લુપ્તસ વિગેરેમાં એળ આવતી હોય તેમાં લગાડવાથી ફાયદો થાય છે. તેલમાં તેનો ભૂકો નાખી કકડાવી તે તેલ વપરાય છે. ગરમીને લીધે કપાળ બળતું હોય તો તેમાં કક ઓપડાય છે. માથાના વાળમાં જે ગુમડાં થાય છે ને કચકચે છે તેમાં કપૂર કાચલી બાર્જાને તેલમાં વાટી ઓપડવાથી ફાયદો થાય છે.

માત્રા:—૦૧ તોલા.

કમળ.

વર્ણન:—કમળકાકડી એ રક્ત કમળના ફળ છે. સફેદ કમળને પુંડરીક, લાલ કમળ ને રક્ત કમળ અથવા કોકનાદ, આસમાની કમળને ઈંદીવર, અને લીલા કમળને નીલોત્પલ કહે છે. કમળનાં ફૂલ સઘળાં એકજ આકૃતિનાં થાય છે પણ તેમના રંગમાં ફેર હોય છે. તેનાં ફૂલમાં કેટલાંક પાંખડાં થાય છે અને તે હારઅંધ ગોડવાચ્છેલ હોય છે. દરેક જાતનું પુષ્પ ઘણા અસજ્જના વખતથી પવિત્ર ગણાયું છે અને તે દેવાર્ચનમાં કામ લાગે છે. તેનાં પાન સમદર શોષના જેવાં પહોળાં ને ગોળ થાય છે અને પાણી ઉપર તરતાં દેખાય છે. સમદર શોષના અથ્ર ભાગ તરફ કાંઈક અણી જેવું હોય છે પણ કમળનાં પાન સરખાં ગોળ હોય છે. તેનું નૃણાલ કેટલાક ડુટ લાંબું થાય છે. કમળ કાકડીનાં કાળાંફળ આપણે ભાંગતાં ઘણાં સાધારણ છે અને તે પખડીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેને ભાંગતાં તેમાંથી લીલું મીંજ નીકળે છે. ઔષધમાં કમળાક્ષ (કમળ કાકડી) કમળ કેશર (તેના ફુલની અંદરના તાંતણા) અને મૃણાલ (પાનનું ડાંડવું) વપરાય છે.

બનાવટ:—૧ ઉત્પલાદિ શૃતમ.

૧ ઉત્પલાદિ શૃતમ=નીલોત્પલ, પુંડરીક ને કોકનાદ પુષ્પના તાંતણા અને જેઠીમધ દરેક અર્ધો અર્ધો તોલા લઈ તેને ૩૨ રૂપિઆભાર પાણીમાં નાખી ઉકાળવું, ને એથો ભાગ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું.

ગુણ:—શીતળ અને આહી.

ઉપયોગ:—કમળના તાંતણા, કમળકાકડી એ બધું શીતળ ગુણને

માટે વપરાય છે ન શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં દાહ થતો હોય ત્યારે તે ઉપર તે વાટીને ચોપડાય છે તેમજ પીચાય છે. કમળકાકડી એ સ્વાદિષ્ટ ભવો છે અને તે પાકમાં પડે છે. તેનું પાણી કરી પીવાથી પિત્ત જ્વરની સજ્જ તૃષ્ણા અને ઉલટી બેસે છે. કમળકાકડીનાં લીલાં મીઠાં, તેનાં પાંદડાં અગર કેશર, મધની સાથે લેવાથી અતિસાર બંધ પડે છે, અને ગુદચંથ થતો અટકે છે. તે શિયાય પણ અર્શની અંદર થતો રક્તસ્ત્રાવ, અત્યાર્તવમાં તેમજ ગર્ભાશયમાંથી પડતું લોહી ઉત્પલાદિ શૃતમ્ લેવાથી અટકે છે. જે સ્ત્રીને વખતો વખત કમુવાવડ થતી હોય તેવી સ્ત્રીને જે ગર્ભાશયમાંથી લોહી પડવા મંડ્યું હોય તો તે તથા ગર્ભ પડતો હોય તો તે ઉત્પલાદિ શૃતમ્ લેવાથી અટકે છે. રતવામાં અને બીજા બળતરાવાળા ત્વક્દોષની અંદર કમળનાં ફૂલ પાંદડાં શીષે રતાંજળી સાથે વાટી ચોપડાય છે. સજ્જ દાહની અંદર કમળનાં પાંદડાંની શય્યા ઉપર સુવાથી દરદીનો દાહ શાંત થાય છે તેમજ સજ્જ જ્વરમાં જ્યારે દરદીના શરીરમાંથી અગ્નિ છૂટે છે ત્યારે પણ કમળની શય્યા વાપરવી યોગ્ય છે. મખાણુ નામનો એક સફેદ રંગનો તપખીર જેવો પદાર્થ કમળના મૂળની અંદરથી નીકળે છે. તે ધણો હલકો અને જલદી પચે તેવો છે. દુકાળની અંદર ગરીબ લોકો તેનો ઉપયોગ કરે છે. મખાણુ એ દરદીને માટે બહુ સારો ઔષ્ઠક છે.

કમળ અને સુખડનો લેપ કપાળે લગાડવાથી આંખને ઠંડક થાય છે.

માત્રા:—કમળ કાકડીનાં બીજ ૦૧ તોલો, ઉત્પલાદિ શૃતમ્ ૫ તોલા.

કરીઆતું.

વર્ણન:—કરીઆતું આ દેશની સાધારણ દવા છે. તેની પુળાંડું ન પુળાંડું ગાંધી લોકો લાવે છે. ગામડાના લોકો તેને બદલે શેદરડી વાપરે છે. તે બનેલા ગુણ મળતા છે. તેની ડાંડણી કરતાં પાંદડી અને ફૂલમાં વધારે કડવાસ હોય છે.

બનાવટ:—૧ લઘુ સુદર્શન સૂર્ણ ૨ કરીઆતાનું હીમ.

૧ લઘુ-સુદર્શન સૂર્ણ=ગજો, પીપર, પીપરી મૂળના ગંડોડાં, કકડ, હરડો, મુંક, લવીંગ, લીંબડો, તજ, ચંદન એ બધાં સમભાગે લઈ તે બધાંની બરાબર કરીઆતું લેવું ને તેને આંડી વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરવું.

૨ કરીઆતાનું હીમ=એ તોજા કરીઆતું લઈ તેમાં ૩૨ તોજા પાણી નાખી ૧૨ કલાક પછી કાઢી લેવું.

ગુણ:—જ્વરઘ્ન, કટુ પૌષ્ટિક, સારક અને કૃમિઘ્ન.

ઉપયોગ:—બધી જાતના તાવ, જીર્ણજ્વર, તથા ટાઢીઆ તાવ ઉપર આ દવા અપાયછે. તાવ ઉતરી ગયા પછી રહેલ નબળાઈ તે દૂર કરેછે. લઘુ સુદર્શન ચૂર્ણ, કરીઆતાનું હીમ, વિગેરે જ્વરની અંદર અપાયછે. શિથિલ સુદર્શન ચૂર્ણ નામની એક ખીજ બનાવટ છે જેમાં કરીઆતાનો મૂખ્ય ભાગછે અને તે પણ જ્વરમાં અપાયછે. શરીરમાં જ્યારે ત્રીણો ત્રીણો તાવ રહેતો હોય ત્યારે સુદર્શનનો ઉપયોગ કરવો યોગ્ય છે. લઘુ સુદર્શન અને સુદર્શન ચૂર્ણ જે દેશી વૈદ્યોમાં તાવને માટે ઘણાં પ્રચરત છે તે બંનેના ગુણ સરખાજ છે. આ ચૂર્ણ નો ફાકડો મારવામાં આવે છે અગર પાણીમાં વાઢીને પણ પીવાયછે. કરીઆતું ત્રણે દોષને મટાડનાર ગણાયછે અને તેને વાપરવાને કોઈ પણ જાતની અડચણ જેવું નથી. કરીઆતું આદેશમાં તાવને માટે એટલી બધી પ્રસિદ્ધ દવા છે કે તેનાથી બાળકો પણ ભાગ્યેજ અજાણ્યા હશે. બાળકોના સાધારણ જ્વરમાં કરીઆતું અને સોનામુખી સમભાગે ઉકાળી ગોળની સાથે આ પવાથી પેટનો ભાર તથા તાવ હલકાં પડેછે.

મત્રા:—લઘુ સુદર્શન ૮ તોલો, હીમ ૨ થી ૫ તોલા.

કરેણુ.

વર્ણન:—કરેણુ ચાર જાતની થાયછે. ષોળી, રાતી, પીળી, ન ગુલાખી. તેમાં પીળી કરેણુ એ ક્રમ જૂનીજ જાતની છે. બાકી ત્રણે કરેણુ એક છે. ક્રમ તેના ફૂલનોજ ફેર છે. ઔષધમાં તે બહુ આવડી દવા તરીકે વપરાતી નથી, કારણ કે તે ઝેરી છે. ક્રમ પીળી કરેણુની છાલ જ્વરની અંદર વપરાયછે. કેટલાક વૈદ્યો ષોળી કરેણુની જડ પણ વાપરેછે. બનાવટ:—કરવીરાદિ તૈલ.

૧ કરવીરાદિ તૈલ=ષોળી અગર રાતી કરેણુના મૂળનો ક્વાથ ૮ શર, ગોમૂત્ર ૮ શર, મીઠું તેલ ૪ શર, મીઠક મૂળ તથા વાવડીંગ બંને અરધો શર એ બધાં સાથે ઉકાળવાં અને તેનું રીતસર તૈલ સિદ્ધ કરવું.

ગુણ:—જ્વરઘ્ન અને કૃત્વકદોષ હર.

ઉપયોગ:—જ્વરઘ્ન તરીકે ક્રમ પીળી કરેણુની છાલ જ વપરાયછે.

તેના એક રતીબર માત્રાથી વિષમન્વર અટકે છે. વધારે આપવાથી તેની ઝેરી અસર એકદમ જ ગુણ રહે છે. ઘોળી કરેલું નડ ધાતુપૌષ્ટિક મનાય છે. તેટલા માટે ઉદ્વેગીક વખત ધાતુ પૌષ્ટિક ચૂર્ણની અંદર તેપડે છે. ધાતુપૌષ્ટિક તરીકે પણ તેની ૧ રતીથી વધારે માત્રા બીજા ઓળખ સાથે મેળવવી નહિ જોઈએ, કારણ કે તે ઘણી ઝેરી છે, અને ત્યાં સુધી કરેલુ ખાવાને માટે ન આપવી એજ ઉત્તમ છે.

બહાર લગાડવાથી ત્વક્દોષમાં તે ઘણો સારો ફાયદો કરે છે. ખરજીયું, વિરકોટક, દદુ અને બીજા કેટલાક ત્વક્દોષમાં કરવીરાદિ તૈલ લગાડવાથી ફાયદો થાય છે. ઘોળી અગર રાત્રી કરેલુનાં મૂળ પાણી સાથે વાટી તૈયાર કરેલી લુબ્ધી માંદા ઉપર અગર ઇંદ્રીના બીજાં ધારાં ઉપર લગાડાય છે. કરેલુ જંતુનો નાશ કરનાર ગણાય છે ને તેથી તે ખસ ઉપર મોપડાય છે. ખસમાં ખારોક કીડ હોય તેનો તે નાશ કરે છે. તે ચિવાય કરેલુનું તેલ વાતરકત ઉપર વપરાય છે.

માત્રા:—પીળી કરેલુની છાત તથા ઘોળી કરેલુની જડ ૧ રતી.

કરંજ.

વર્ણન:—કરંજનું ઝાડ મોટું અને જામરૂં થાય છે. તેનાં ફળ બદામ જેવાં થાય છે. તેની અંદરથી બીજ નીકળે છે, તેને પીસીને તેલ કાઢવામાં આવે છે. ત્રણ શર બીજમાંથી આશરે એક શર તેલ નીકળે છે. ઔષધમાં તેનું તેલ અને તેની છાત વપરાય છે. તેની તાજી છાતની સુગંધી ઘણી ખરાબ અને ઉગ્ર છે.

ખનાવટ:—૧ પૃથ્વી સાર તૈલ ૨ તિક્તાદિ ધૂત.

૧ પૃથ્વી સાર તૈલ=કરંજનું તેલ ૧ શર ને કાંજી, ચિત્રકમૂળ, કરેલુનું મૂળ, વછનાગ અને નાડીકનાં બી દરેક પાંચ પાંચ તોલા બધું તે બધાંને કાંજીમાં વાટી લુબ્ધી કરી તેને કરંજના તેલમાં નાખવી અને તે તેલને તડકામાં રાખી મૂકવું. જે તૈયાર થાય તે પૃથ્વી સાર તૈલ.

૨ તિક્તાદિ ધૂત=કરંજના પાન અને ફળ, કડુ, મીણ, હળદર, જેઠી મધ, પટોળનાં પાન માલતી અને લોખંડો એ બધાં સમભાગે બધું તેનો

૧ આ નાડીકના દાણાને મુંબઈમાં રાત્રી જીરું કહે છે. તેનો જોડ બહુ ફળીના જેવો થાય છે. તેના દાણા પણ બહુ ફળીને મળતા છે, તેને પાણીમાં નાખવાથી ચીકણો લુઆય થાય છે.

કલક કરી તે કલકથી ઓગાણું ધી અને ૧૧ ગાણું પાણી લઈ રીતસર ધી સિદ્ધ કરવું.

ગુણુ:—વાતહર.

ઉપયોગ:—કરંજ એકલું આધાને માટે વપરાયું નથી તોપણ કેટલાક શોધક ક્વાથમાં તે પડેછે અને ત્વક્દોષ ઉપર આપાયછે. અપરમાર અને ઉદર રોગના ક્વાથમાં પણ તે આવેછે. તેનો મુખ્ય ઉપયોગ બહાર લગાડવાનો છે. વાથી ઝગાઈ ગયેલ સાંધા ઉપર તેનું તેલ ચોપડાયછે. તેના પાનની પોટીસ ફુજ વૃણુ ઉપર લગાડવામાં આવેછે. આજી, વિચચિકા, ઉંદરવા તેમજ બીજી જાતના ફુજ વૃણુ ઉપર કરંજ ધણું ઉપયોગી છે. કરોળીઆ અને ચિત્રી ઉપર કરંજ તેજ ચોપડવાથી ફાયદો થાયછે. પૃથ્વી-સાર તેજ પણ તેવીજ રીતે ત્વક્દોષ ઉપર વપરાયછે. અને તિક્તતાદિ ઘૃત ફુજ વૃણુ તથા ધારાં ઉપર મજમ તરીકે લગાડવામાં આવેછે. ફુજ વિચચિકાના રોગમાં કરંજનું તેજ, કડવાં કોકાનું તેજ, ગંધક અને કપૂરનો લેપ ફાયદા કારક છે. જ્યારે જખમમાં જીવડા પડ્યા હોય છે ત્યારે કરંજનું, લીંબડાનું અને નગોડનું તેજ મિશ્ર કરી તે જખમ ઉપર રેડવાથી જીવડા નીકળી પડે છે. પૃથ્વીસાર તેલ ચોપડવાથી ફુજનું ફુજ વૃણુ પણ જલદી સાધ્ય રૂપ ધારણુ કરે છે. કરંજના તેજને લીંબુના રસમાં ઝળવી ખુબ હાલાવી દાદર ઉપર લગાડવાથી દાદર દૂર થાય છે. તે શિયાય ભ-ગંદર વિગેરેમાં જખમ સાફ કરવાને તે વપરાય છે. કકુ, ખસ, ખરજવું વિગેરે તેનાથી સાફ રહે છે તેમજ જખમ વિગેરે ધોવાઈ જાય છે. કરંજ અને ચિત્રકના પાનને મરીની સાથે ચૂર્ણ કરી દર્ડીની અંદર આપવાથી વાતરકામાં સારો ફાયદો થાય છે.

માત્રા:—પાંદડાં અને છાલ બે તોલો.

કલંભો.

વાર્ણુત:—કલંભો આ દેશની ઘણી સાધારણ દવા છે. તેના રૂપિ-આથી મોટા અને રાજના જેવડાં પતીકાં આવે છે. તેનો રંગ ઉપરથી ભું-ખરો અને અંદરથી પીળો હોય છે. વધારે જીતા પતીકામાંથી પીળા રં-ગનો ભૂકો ખરે છે. આ પતીકા તેના મૂળમાંથી કાપી કાઢવામાં આવે છે. તેનાં પતીકાં બહુ હલકાં અને રવાદે કડવાં હોય છે.

ગુણુ:—કકુ પૌષ્ટિક, પાચન અને ભેદક.

ઉપયોગ:—કલંબો કડવો છે; તેથી સાધારણ જ્યરમાં જે કવાથ અપાય છે તેમાં તે પડે છે ને ઝીણા ઝીણા તાવ તેથી ઉતરી જાય છે. દરેક કટુ પદાર્થની પેઠે કલંબો જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત કરનાર છે. તેથી અનાજ વધારે પચે છે ને શરીરની નબળાઈ દૂર થાય છે. ઘણા દિવસનો મંદવાડ મઠ્યા પછી જે નબળાઈ રહી જાય છે તેમાં કલંબાની ચા આપવી સારી છે. આવે પ્રસંગે સાધારણ રીતે જઠરની શક્તિ પણ મંદ થઈ ગએલી હોય છે ને અનાજ પૂરે પૂરું લેવાનું નથી; ત્યારે અવશ્ય કલંબાનું હીમ પાવું યોગ્ય છે. તે અજીર્ણમાં ઉપયોગી છે. કલંબાનો કવાથ અગર તેને ઠંડા પાણીમાં ધસીને બાળકોને દાંત આવતી વખતે ઉઘટી તથા ઝાડો થયાં હોય ત્યારે અપાય છે. ગર્ભિણી સ્ત્રીની ઉલટીમાં પણ તેનો ઉપયોગ સારો છે. બાળક અને નબળા માણસને કલંબો બહુ માફક આવે છે. તે આમનું પાચન કરે છે ને તેથી જીર્ણ અતિસારમાં બીજી સ્તંબન દવા સાથે જોડવામાં આવે છે. વિશેષમાં તે ભેદક હોવાને લીધે કાંઈ અજીર્ણ અંશ રહેલો હોય તો તે પણ દૂર થાય છે. તેનું સેવન કરવાથી કૃમિનો નાશ થાય છે ને ફીરને પડવા પામતો નથી.

માત્રા:—કલંબાનું ચૂર્ણ ૧ થી ૪ વાલ.

કવચાં.

વર્ણન:—કવચાંનું ઝાડ લીંબુના ઝાડ કરતાં જરા મોટું થાય છે તેની શીંગને ખરડા ડુંગરના કપાડી લોકો ભરવ શીંગ કહે છે અને તેના ઝાડને ભરવ શીંગીનું ઝાડ કહે છે. તેની શીંગમાં ભુંખરા રંગનાં રૂંછડાં અગર કાંટા હોય છે, જેને અડકવાથી આપ્તા શરીરમાં ખરજ ઉપડે છે ને તેથી તેને કટલાક લોકો ખાજવણી પણ કહે છે. આ શિયાય બીજા ગોઠણ જેવડા જંગલી છોડ થાય છે, જેની ડુંડી અડવાથી શરીરમાં બહુજ ખરજ થાય છે અને તેને પણ ખાજવણી કહે છે. કવચાંની શીંગ વાંકી થાય છે. તે આશરે ત્રણ ચાર ઇંચ લાંબી હોય છે અને તેમાં પાંચ કે છ બી હોય છે. તેની શીંગના કાંટા $\frac{1}{8}$ થી $\frac{1}{4}$ ઇંચ લાંબા થાય છે. ભૂલ ચૂકથી કદાપી તે શીંગને અટકી જવાય ને ખરજ ઉપડે તો શરીર ઉપર દર્દી અગર માખણ ધસવું. ઔષધની અંદર તેના કાંટા, મૂળીઆંબી વિગેરે વપરાય છે.

બનાવટ:—૧ આત્મ ગુપ્તાદિ ચૂર્ણ; ૨ વૃદ્ધ દંડ ચૂર્ણ; ૩ વાનરો વટિકા.

૧ આત્મગુપ્તાદિ ચૂર્ણ=કવચાં અને ગોખર સમભાગે લઈ તે ખન-
ના બરોબર સાકર મળવવી. તે ત્રણેના ચૂર્ણને આત્મ ગુપ્તાદિ ચૂર્ણ કહે
છે. આત્મ ગુપ્તા એ કવચાંનું સંસ્કૃત નામ છે.

૨ વૃક્ષ દંડ ચૂર્ણ=કવચાં, ગોખર, ઘોળી મુથળી, ઘોળા શમળાનું મૂ-
ળ, આમળાં અને ગુણે સત્વ એ બધી સમભાગે લઈ તે બરોબર સાક-
ર મળવવી.

૩ વાનરી વટિકા=કવચાંને આઠગણા દુધમાં સારી પેઠે ઉકાળવાં.
આથી તેના ફોતરી પોચી પડશે તે ઉતારી તેને ખાંડી તેના પુષ્કળ ધીમાં
ફીટી કરવી. પછી કોચાંના વજનથી બમણી સાકર લઈ તેની ચાસણી
કરી તેમાં કોચાંની ફીટી નાખી દેવી. અને તેના નાના ગોળા કરી મધમાં
બુડ રાખી મુકવા.

ગુણુ:—(કાંટા) કૃમિવ્ર, (બીજ) ધાતુપૌષ્ટિક, (મૂળ) વાતહર.

ઉપયોગ:—ભિરવશીંગના કાંટા છરી વડે ખેરી દહીં, દૂધ, મધ
અગર ગોળમાં નાખી આપવા. એમ બે ત્રણ દિસ સુધી દરરોજ સવારે
આપવાની જરૂર છે. પાછળથી જીજાબ આપવો એટલે જખમી થએલા
કૃમિ બહાર નીકળી પડશે. ત્રણ ચાર વરસના બાળકને માટે એક શીંગના
કાંટા બસ છે. કાંટા લાગવાથી જંતુ જખમી થાય છે; તેથી તેઓ પોતા-
નું સ્થાનક છોડી બહાર આવે છે ને પછી જીજાબ આપવાથી મળ
ભેગા બહાર નીકળી પડે છે.

કવચાંનાં બી ધાતુ પૌષ્ટિક ચૂર્ણમાં આવેછે ને તે ધાતુની વૃદ્ધી કરેછે.
સાધારણ રીતે ધાતુ પૌષ્ટિક પાક, ચૂર્ણ, ગુટિકા જે કાંઈ બનાવવામાં આવેછે
તેમાં કવચાંના બી પડેછે. આત્મ ગુપ્તાદિ ચૂર્ણ દૂધમાં પીવાથી શરીરની
કમકોવતી દૂર થાય છે અને શરીર બળવાન થાયછે. થોડા દિવસ સુધી તેના
ચૂર્ણનું સેવન કરવાથી સાધારણ રીતે આપ્તા શરીરનું દુખવું કે જે નબળા-
ઈનું ચિન્હ છે તે દૂર થાય છે, તન અને મન વધારે પ્રકૃતિ બને છે,
અને શરીરમાં આગળ ન હતું એવું તેજ દેખાય છે અને સ્ફુર્તિ વધે છે.
મહેનતપર જે અરુચી દેખાતી હતી તે તેના સેવનથી દૂર થાય છે. વૃક્ષદંડ
ચૂર્ણ પણ તેવીજ રીતે ઉપયોગી છે. કમકોવતીની શંકા કરનારને આ ચૂર્ણ
સેવન કરવાની ખસસ બળામણ કરવામાં આવે છે. મેં ૬ પડી ગયેલું પ્રજાત
પાણું સતેજ થાય છે. જેમ વૃક્ષ માણસોને લાકડીની અવશ્ય જરૂર છે તેમ

ક્રમકૌવલ ધર્મ ગચ્છેલ યુવાનોને આ ચૂર્ણ જરૂરનું છે. તેથી કમરનો દુખાવો અને કળતર વિગેરે મટે છે. વાનરી વટિકાનો દરરોજ સવારે એક બાકુ ખાવાથી શરીરમાં સારી શક્તિ થાયછે. આત્મ ગુપ્તાદિ ચૂર્ણ અને વૃક્ષ દંડ ચૂર્ણ બીધા પછી દુધ પીવાની જરૂર છે. વીર્યસ્ત્રાવની અંદર કવચાંની બન્ને તે બનાવટ છેવી ઉચિત છે. કવચાં ઉત્તમ ધાતુ પૌષ્ટિક દવા છે.

તેના મૂળનો કવાથ પીવાથી અર્દિત વિગેરે વાન બાધિ દવાય છે. જીર્ણ વાત બાધિમાં આ દવા ઉપયોગી છે ને બીજી યોગ્ય દવા સાથે તે કવાથમાં પડે છે. પક્ષાઘાત તેમજ શરીરનો બીજો કોઈ પણ ભાગ વાયુથી શક્તિ હીન થઈ ગયો હોય ત્યારે કવચાંવાળો કવાથ અપાય છે.

આત્મા:—આત્મ ગુપ્તાદિ ચૂર્ણ, વૃક્ષદંડ ચૂર્ણ અને વાનરી વટિકા બા થી ૧ તોલો.

કળથી.

વર્ણન:—આપણા દેશમાં એક સાધારણ કઠોળ છે. તેની પોટાનીને ગોમૂત્રની અંદર પલાળી તેનાં ક્ષેત્રાં ઉતારી બીણી વાટી તેની અંદર સિંધવ, હીરાબોળ અને હળદર નાખી ત્રણ દિવસ સુધી રાત્રે લેપ કરવાથી ઉઠેલી આંખ સુધરે છે. તેનો લોટ શરીરે ઘસવાથી અત્યંત પસાનો વળતો અટકે છે. તેનો કવાથ પેચાબમાં રેતી પડતી હોય તે ઉપર અપાય છે તેમજ ધાતુઓનું શોધન કરવાને માટે તેમને તપાવી કળથીના કવાથમાં બોળવામાં આવે છે.

કાંકચ.

વર્ણન:—કાંકચના ઝાડ આ દેશમાં ઘણા સાધારણ છે. તેનાં પાન ટુંકાં અને સામ સામાં હોય છે. તેના ઝાડની અંદર કાંઠા રહે છે. થડ તથા ડાળી કાંઠાથી ભરપૂર હોય છે એટલુંજ નહિ પણ તેનું એક પાન કાંઠા વગરનું હોતું નથી. તેના ફળને કાંકચીઆ અથવા કાંકચ કહેછે. તે ઓળ બુંખરા વાદળીઆ રંગના થાય છે. તેમાંથી સફેદ મીઠાનો ગોળો નીકળે છે, જે ઘણો સજ્જ કડવો હોયછે. ઔષધમાં તેનાં બીજ, પાન તથા મૂળ વપરાય છે.

બનાવટ:—પૂતિ કરંજાદિ ચૂર્ણ.

૧ પૂતિ કરંજાદિચૂર્ણ=કાંકચી આદિ ચૂર્ણ=કાંકચના મીઠા તથા કાળાં મરી સમભાગે બધ તેનું વચ્ચગાળ ચૂર્ણ કરવું.

ગુણ:—કૃમિજ, કટુ પૌષ્ટિક, જ્વરજ, પાચન.

ઉપયોગ:—કાંકચનાં બીજ વિષમ જ્યારમાં અતિ ઉપયોગી છે. એકાંતરીઆ, તરીઆ તથા ચોથીઆ વિગેરે તાવમાં કાંકચનાં મીંજ ગળવાથી ફાયદો થાય છે. વિષમ જ્યારમાં એક દૃશી દવા કવીનાઇનની ખરોબરી કરી શક તેવી નથી તો પણ કાંકચ વિષમ જ્યારમાં ધણા ઉપયોગી છે. કેટલીક વખતે બીજથી અસર થતી નથી તો મૂળના ચૂર્ણથી અસર થાય છે. કવીનાઇનનો ફાયદો નિશ્ચિત છે અને કાંકચનો ફાયદો અનિશ્ચિત છે. કેટલીક વખતે તે કાર કરે છે અને કેટલીક વખતે ખાલી જાય છે.

પેટ ચુંક, અજીર્ણ, આક્રો વિગેરે બાધિમાં કાંકચ અને લવોંગ સાથે લેવાથી ફાયદો થાય છે તથા ગુલ્મ જેસે છે. સધળા કટુ પદાર્થની પેટે તે પાન શક્તિ વધારે છે અને વાયુના ઢેકને દૂર કરે છે. વધરાવળની અંદર લોકો કાંકચનું ચૂર્ણ ખાય છે તથા એરડાનાં પાન ઉપર તેને છાંટી વધરાવળ તથા વૃષણના વરમ ઉપર બાંધવામાં આવે છે. તેના પાનના રસમાં આંબા હળદર અને પીત પાપડો વાટી પીવાથી કૃમિનો નાશ થાય છે. આર તોલા કાંકચનો રસ પીવાથી વારાને દિવસે આવતો વિષમ જ્યાર અટકે છે. શરીર સાધારણ રીતે તુટતું હોય ને તાવનો બાવ જણાતો હોય તો કાંકચનું બી ખાવાથી તે ચિન્હ દબાય છે. ગોગની સાથે કાંકચનું બી લેવાથી હિસ્ટિરીયામાં વાયુનો કોપ શાન્ત થાય છે.

માત્રા:—કાંકચનાં મીંજ ૨ વાલ, કાંકચીઆદિ ચૂર્ણ ૪ વાલ, કાંકચનાં પાનનો રસ ૨ થી ૫ તોલા.

કાકડાશીંગી.

વર્ણન:—કાકડાશીંગી એ એક જાતના જાડાનાં ડાળીઓ ઉપર જીવડાને લીધે ટેકસની માફક થયેલો જમાવ છે. તે ડોઢ બે ઇંચ લાંબી, એક ઇંચ પહોળી. અને ૬ ઇંચ જાડી થાય છે. તેના કોકટી પાનની મોટી નસ ઉપર અગર ડાળ ઉપર બાઝે છે. તેના શેકટાની અંદર એક જાતનો જંતુ રહે છે, જે જંતુ પાછળથી નીકળી જાય છે. નજર આગળ બાંગતાં તેમાંથી રાતો ભૂકો ખરે છે, જંતુના શરીરના બાગનો જે તેના સડેલી ઇંડારનો અને મળનો બનેલો જણાય છે. કાકડાશીંગી લાંબી, પહોળી, અને અણીઆરી થાય છે.

બનાવટ:—૧ મુંઆદિ ચૂર્ણ, ૨ શૃંગી બારંગ્યાદિ ચૂર્ણ.

૧ મુંઆદિ ચૂર્ણ=કાકડાશીંગી, અતિ વિષમની કળી તથા પીંપર સમભાગે લઈ તેનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરવું.

શૃંગી ભારંગ્યાદિ ચૂર્ણ=કાકડાશીંગી, ભારંગી મૂળ, દાઢ, કમોરો પીપર અને સુંઠ એ ચીજો સમભાગે બધું તેને ખાંડી તેનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરવું.

ગુણુ:—કફ.

ઉપયોગ:—આ દવા બાળકોને ઘણી ઉપયોગી છે. બરાઈ આવેલ બાળકોના તાવ, ઉધરસ વિગેરેનું તે શમન કરેછે. શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ વાલ માત્રામાં બાળકને ચટાડવાથી તેનું હાંફણ હલકું પડેછે અને ઉધરસ ખસેછે. બાળક બળતું હોય તો તેથી બંધ થાયછે. દમ, ઉધરસ, અને ક્ષયની અંદર પણ તે ફાયદો કરેછે. ફેફસાંના સજ્જ રોગમાં કાકડાશીંગી ઘણી ઉપયોગી છે. મોટા માણસોને તે તાવ તથા ઉધરસ ઉપર ક્વાથમાં અપાય છે તેમજ તેના ચૂર્ણની મોટી માત્રા લેવાય છે. ઠાંડી ઉધરસમાં અગર વાત જન્યકાસની અંદર કાકડાશીંગી કાયફળ અને પીપર સમ-ભાગે મેળવી તેની રૂપિઆ ૦ થી ૧૦ ભાર માત્રા લેવાથી મોટા માણસને ઘણો ફાયદો થાયછે. યક્ષ્માની ઉધરસ તે ચાટવાથી ખસેછે. તેનો લેપ વિચરિકાની અંદર પ્રથસ્ત છે. સ્લેષ્મ તથા બાળકોને તીક્ષ્ણ સસણી ઉપર પણ તે ઉપયોગી છે.

માત્રા:—કાકડાશીંગી, શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ, ને શૃંગી ભારંગ્યાદિ ચૂર્ણ દરેકની ૧ થી ૨ વાલ. મોટા માણસોને ૦ થી ૧૦ તોલો.

કાકડીનાં બી.

વર્ણન:—કાકડીનાં બી ઔષધમાં પાક્યા પછી વપરાયછે. તડબુચનાં બી. ચીબડાંનાં બી અને કાકડીનાં બી પીવાથી બંધ થએલો પેશાબ છૂટેછે તેમજ પ્રમેહની બળતરા શાંત થાયછે. પ્રમેહ, ઉનવા, મૂત્રકૃમ્હ ઉપર તે અપાય છે. તૃષા શાંત થવા માટે તેનું હીમ વપરાયછે.

કાકભારી.

વર્ણન:—કાકભારીનાં બી વપરાયછે. આ ચીજ ઘણી ઝેરી છે તેથી પેટમાં આવેલા માટે વપરાતી નથી. બામનો ઇન્જરો મોંઘો પડવાને લીધે ટેડ લોકો લોટની સાથે તે ઠોરને ખરાવ છે તેમજ માછીઆ લોકો મા-છલા મારવા માટે આ દવાનો ઉપયોગ કરેછે. તેનાં ફળ આધાથી મોળ તથા હલદી આવેછે ને પેટમાં ચુંથ થાયછે; ગળામાં તે પેટમાં સજ્જ બળ-તરા થાયછે, અને પેટની ચુંથ વધતી જાયછે. મૃત્યુ થાય તેવા સજ્જ કેસમાં

જાડરની અંદર હિદ્રો પડેછે તથા દરદી બેબાન થઈ યુજરી ભાયછે.

ખનાવટ:—કાકમારીનો મલમ.

૧ કાકમારીનો મલમ=ફોતરાં ઉતારેલ કાકમારીનાં બીજ ૧ ભાગ તથા સાદો મલમ ૬ ભાગ તે બંનેને બરાબર મેળવવાં.

ચુલ્હુ:—જંતુમ્ર.

ઉપયોગ:—તેનાં બી વાળ સાફ કરવાના કામમાં આવેછે અને તેથી જીંનો નાશ થાયછે, જે જે ત્વક્દોષ જંતુથી થાયછે તેમાં એ મલમ ઉપયોગી છે, ખસ, ખજવું, વિચ્ચિકા, હંદરી વિગેરે ઉપર તેથી સારો ફાયદો થાયછે. તેના પાનના રસમાં લાંગુલીને વાટી તેનો કલ્ક લગાડવાથી વાળો મટેછે.

કાંચનાર.

વર્ણન:—કાંચનારનું ગ્રાડ આસોંદરાની ભતનું છે. આને કેટલાકો કંચનનું વૃક્ષ કહેછે. આસોંદરાના પાનની બીડી વળેછે. કાંચનારના પાનનો આકાર બીડીના પાનના જેવોજ છે જેથી તેની આસોંદરાના સાથે ભૂલ થાયછે. આસોંદરાના પાન નાનકડા થાયછે અને કાંચનારના પાન મોટા થાયછે. કાંચનારના ફૂલ ધણા ખુબસુરત થાયછે. તેમાં લાલ ચુલાબી વિગેરે જૂદા જૂદા રંગના ફૂલ થાયછે. ઔષધમાં તેની હાલ વપરાયછે.

ખનાવટ:—કાંચનાર યુગળ.

કાંચનાર યુગળ=કાંચનારની હાલ ૪૦ તોલા; ખેડાંને આમળાં દરેક આઠ આઠ તોલા; મુંઠ, મરી, પીપર, અને વાથ વરણો દરેક ચચાર તોલા; તજ, એલચી અને તમાલપત્ર દરેક અડેક તોલો; એ બધાંને કુટી તેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં તે બરાબર યુગળ નાખીને તેમાંથી ૦ તોલા ની ગોળી કરવી.

ચુલ્હુ:—શોધક, પૌષ્ટિક, સ્તંભન અને રોપણ.

ઉપયોગ:—જીર્ણ બાધિમાં બ્યારે શરીરની ધાતુ, ઉપધાતુ બગડી ગયાં હોયછે, શરીરમાં જીર્ણ જ્વરમાં રહેછે તથા શરીર બરાબર વધી શકતું નથી તેમજ શરીરના જૂદા જૂદા ભાગોપર ગ્રંથી ગ્રંથી ઉપડેછે ત્યારે કાંચનાર ધાતું ઉપયોગી છે. આવી સ્થિતિમાં ગળાની અંદર જૂદી જૂદી

• સાદા મલમની ખનાવટને માટે મીઠું જુઓ.

ગાંઠો થવાનો સંભવ છે; આવા ગળગંડને તે દબાવે છે. અપચી અને વિદ્ર-
 દિની ગાંઠોને પણ તે ફાયદાકારક છે. આવી ગ્રંથીઓ જ્યારે અસ્થિવાળા
 ભાગ ઉપર આવી રહે છે ત્યારે તે પાસેના હાડકાને સોજાવે છે ને તેથી
 તેમાં કુષ્ટ વૃણ થાય છે; તે વૃણ રૂઝવવાને કાંચનાર ઉપયોગી છે. કાંચનાર
 ગુગળ ખાવાને માટે અપાય છે, અગર કાંચનારની છાલને ચોખાતા ઘોણ-
 માં વાટી અંદર સુંઠ નાખી પાવાથી ગળાની ગાંઠો ખેંસે છે. જ્યારે બરડાની
 કરોડના કોઈ મધ્ય ભાગના હાડકામાં અગર મધ્ય ભાગની નીચેના હા-
 ડકામાં સડો પેસે છે ત્યારે તે ભાગ નબળો થઈ જાય છે. અને શરીરનો
 બાર ઝીલી શકતો નથી. ઉપલા ભાગના દબાણથી સડેલો ભાગ જરા
 બહાર નીકળી આવે છે અને ખુંધ જેવું જણાય છે. આવા દરદોમાં કાંચ-
 નાર આપવું યોગ્ય છે. આવું દરદ સાધારણ રીતે અસાધ્ય છે અને
 પંદર સતર વરસની ઉંમર પછી જો તે દરદ થઈ આવ્યું હોય તો દરદીને જી-
 વવાની આશા થોડી રહે છે અને જે ત્રણ વરસમાં દરદી ક્ષીણ થઈ મરણ-
 પામે છે; તોપણ શરૂઆતથી જ જો કાંચનાર આપવામાં આવ્યું હોય
 તો કેટલોક ફાયદો થાય છે અને વખતે દરદનો વધારો થતો અટકે છે,
 યાને તે ઘણું ધીમે ધીમે જોડાઈ જાય છે. બાહ્યાવસ્થામાં જો આવું દરદ
 ઉપડ્યું હોય તો કાંચનાર ઘણો સારો ફાયદો કરે છે અને દરદને તરત
 નાબૂદ કરી નાખે છે. બાહ્યાવસ્થામાં દરદ ઉપર કાંચનારની અસર ઘણી
 અમત્કારી છે. મોટી ઉંમરે દરદ અસાધ્ય હોવાથી કાંચનાર કાંઈ કાર
 શકતું નથી. કાંચનાર બાળકોની કમકોવતીને દૂર કરે છે. તથા લોહીને સુધા-
 રે છે. ગમે તે જાતના રક્ત વિકાર ઉપર કાંચનાર આપવું યોગ્ય છે. કુષ્ટ,
 વાતરક્ત, વિચ્છિન્નિકા, ફટકીઆં ગુમડાં વિગેરે તમામ લોહી વીકારથી થતાં
 ગુમડાંમાં કાંચનાર ઉપયોગી છે. કાંચનારની છાલનો ઉકાળો કુઝતા અર્થે,
 રક્તાતિસાર, તથા અત્યાર્તવની અંદર ઉપયોગી છે તેમજ તેના ઉકાળા-
 ના કોગળા કરવાથી અત્યંત મોઢામાંથી ધુંક વહેતું હોય તો તે બંધ થાય છે
 અગર મોઢું આવી ગયું હોય તો તે મટે છે. તેની રોપણ શક્તિ અતિ ઉચ્છે.

માત્રા:—કાંચનાર ગુગળ ૦ તોલો, કાંચનારની છાલ ૦ તોલો.

અનુપાત:—કાંચનાર ગુગળ ખેસારના કાઢાની અંદર અગર હર-
 ડના કવાથની અંદર પીવાય છે. કાંચનારનો કાઢો સુંઠ નાખી પીવાય છે.

કાંટા રોગીઓ.

વર્ણન:—કાંટા રોગીઆના હોડ જે ત્રણ હાથ ઉંચા થાય છે ને તેમાં

પીળા રંગના ફૂલ થાય છે. તેમાં બાંખા કાંટા હોય છે જે ઉપરથી તેને કાંટા શેળીઓ નામ આપવામાં આવ્યું છે.

ગુણુ:—કફ, ર્વેદન, શોષક અને રોપણ.

ઉપયોગ:—બાળકોને બરાઈ જવાથી કાંટા શેળીઓનો સ્વરસ પવાય છે. તેથી પરસેવો વળે છે, ઉધરસ હલકી પડે છે, અને શરદી દૂર થાય છે. તેની છાલનો કાઠો મોટી ઉધરસમાં અપાય છે તેમજ તેની છાલ વિચરિકા, કુષ્ઠ, કંકુ, વાતરક્ત વિગેરે દરદોમાં બીજી યોગ્ય રક્ત શોષક દવા સાથે ક્વાથમાં અપાય છે. તેના પાનની રાખ કરી ધીમાં કાલવી બરનીંગણ ગુમડાં ઉપર ચોપડવાથી તે શ્ત્રાઈ જાય છે. તેની લીલી છાલનો રસ દૂધમાં પીવાથી સોજો હોય તેમજ વરસાદને લીધે ચોમાસામાં પગ ન ફાટે તેટલા માટે દક્ષિણમાં લોકો તેના પાનનો રસ પગે ચોપડે છે.

માત્રા:—પાન અને છાલનો સ્વરસ ૨ તોલા અને છાલનું ચૂર્ણ ૦૧ તોલો.

કાથો.

વર્ણન:—કાથો અહીંની બજારમાં જે જાતનો મળે છે; એક કેવડીઓ અને બીજો ધૂળીઓ. કેવડીઓ કાથો જરા ગુદાથપર થાય છે અને તે પાનમાં ખાવા માટે વપરાય છે. બૂંખરો અથવા ધૂળીઓ કાથો નળીઓના બૂકાના રંગનો થાય છે. કાથો ખરેખર બાકડાના ઉકાળામાંથી બનાવવામાં આવે છે.

બનાવટ:—૧ કાથવટી ૨ કાથાનું ચૂર્ણ.

૧ કાથવટી=જયફળ, કપૂર, નાગકેશર, લવીંગ, ચંદન અને એળચી એ દરેક અઢેક ભાગ અને કાથો છ ભાગ એને બરાબર મેળવી તે ચૂર્ણની કસ્તૂરીના પાણીમાં ગોળી વાળવી.

૨ કાથાનું ચૂર્ણ=કાથો જે તોલા, હીરા દખણ એક તોલા, તજ અને તમાલ પત્ર અર્ધા અર્ધા તોલા; તેમને બરાબર મેળવી તેમનું ચૂર્ણ કરવું.

ગુણુ:—સ્તંભન, શીતળ અને રોપણ.

ઉપયોગ:—કાથો અતિસાર, રક્તાતિસારમાં ઉપયોગી છે. જ્યારે અતિસારનું તીવ્ર રૂપ મટી જાય ત્યારે ૩૫ થઈ ગયું હોય છે ત્યારે કાથો વાપરવો યોગ્ય છે. તેની અસર વધારે સારી જણાય તેટલા માટે તેની સાથે અફીણ મેળવવું ઉત્તમ છે. જ્યારે મોઢામાં ધારાં પડે છે ત્યારે કાથો મધમાં

છાતની ચોપડાય છે. ગરમ ચીજ ખાવાથી જ્યારે મોટું આવી જાય છે ત્યારે મોઢામાં કાથો રાખવો સારો છે. સાદા બેસી ગયો હોયતો કાથો રાખવાથી ઉધડે છે. કાથો કચકચામાં ધારા ઉપર છંટાય છે તથા સાદા મત્રમ સાથે જળથી લગાડવામાં આવે છે. કાથો બીજી યોગ્ય ચીજ સાથે જળથી ઉપેરો કરી લગાડવાથી ઉપદંશનું ક્ષત રૂપાય છે. મુખ્ય શુદ્ધિને માટે કાથાની ગોળી પાનમાં નાખી ખવાય છે.

માત્રા:—કાથો ૧ વાલ. કાથાનું ચુર્ણ ૨ વાલ.

કાયકુંળ.

વર્ણન:—ઔષધમાં કાયકુંળની છાલ વપરાય છે. તે એક જાતના ગ્રાડની છાલ છે ને તે આશરે અર્ધો ઇંચ જડી, ભુંખરા ૧ ગની અને ખરબચડી ખાડાવાળી હોય છે. તે છાલની અંદરનો ભાગ રનાયપર હોય છે અને તેમાં પાણી નાખ્યું હોયતો તે લાલમોળ થઈ જાય છે. તેના નામ ઉપરથી તે કુંળ છે એમ કોઈએ ટેવવું નહિ.

ખનાવટ:—કરકુંળાદિ ચૂર્ણ.

૧ કરકુંળાદિ ચૂર્ણ=કાયકુંળ, મોથ, કકુ, કચોરો, કાકડાશીંગી અને યોખર મૂળ એ ૭ ચીજો સમ ભાગે લઈ તેને ખાંડી ખારીક ચૂર્ણ કરવું.

ગુણ:—ઉષ્ણ, કફ પ્ર અને વાતહર.

ઉપયોગ:—શરદી, ઉધરસ અને તાવમાં તે ઉપયોગી છે. ઠંડી લાગવાથી જ્યારે તાવ ચડી આવે છે ને છાતીમાં કફનો જમાવ થાય છે ત્યારે કરકુંળાદિ ચૂર્ણ મધમાં ચટાડવાથી ફાયદો થાય છે તેમજ ક્ષય, જીર્ણ જ્વર, તથા જીર્ણ અતિસારમાં તે અપાય છે. તે ઉષ્ણ છે તેથી તેને સુંઠ સાથે જળથી કોલેરાના દરદીને તથા શીતાંગ સન્નિપાતવાળા દરદીને શરીરે ઘસવાથી શરીરમાં ગરમાઈ આવે છે. સગેખમ, દમ તથા ગળાની તાંત બોલતી હોય ત્યારે પણ કરકુંળાદિ ચૂર્ણ અપાય છે. કર્કજ્વરમાં તે આપવાથી કફ દૂર થાય છે, છાતી હલકી પડે છે, તથા દરદી મુંઝાતો હોય તો આરામ થાય છે. શરદીને લીધે જ્યારે માથું ચડી આવે છે ત્યારે કાયકુંળ એકલું અગર તજની સાથે સુંઘાડવાથી છોકો આવે છે અને માથું હમકું પડે છે તે ચુંક, વાયુ વિગેરે ઉપદ્રવમાં અપાય છે તથા ઉલટી બેસાડે છે. બીજી યોગ્ય દવા સાથે તે કવાયમાં પડે છે અને તે કફાતિસાર, બહુ મૂત્રતા તથા બીજા કફ પ્રકોપવાળા દરદો ઉપર ઉપયોગી છે. તેનો ભાગ

છાંટવાથી અગર તેના ઉકાળાવડે ઘોવાથી ફુટ વૃણ સાફ થાય છે. તેના કોગળા કરવાથી દાંત ફુપ્પતા ઘટે છે ને મજબૂત થાય છે અને મંજનમાં તેનું ચૂર્ણ પડે છે.

માત્રા:—કાયફળ તથા કટ્ફળાદિ ચૂર્ણ ૦૧ તોલો.

કાળાદાણા.

વર્ણન:—કાળાદાણાનું ઝાડ નશીતરના જેવું થાય છે. કાળાદાણા નાનાને કાળા રંગના થાય છે. સમદર સોશના બીના કરતાં તે નાના થાય છે અને એક ફળની અંદર ચાર દાણા હોય છે. તે દાણા સાથે હોવાથી એક બીજની હાંસો એક બીજ ઉપર પડી રહે છે. ગરણીનાં બી પણ કાળા દાણાને મળતા થાય છે પણ તેમાં કાળા દાણાની પેઠે હાંસો પડી રહેતી નથી.

ખનાવટ:—કાળાદાણા ચૂર્ણ.

૧ કાળાદાણા ચૂર્ણ=કાળાદાણા ૫ તોલા, સિંધાલૂણ ૬ તોલા અને મુંઠ ૧ તોલો તેને ખાંડી બારીક ચૂર્ણ કરવું.

ગુણ:—રેચક અને કૃમિધ્વ.

ઉપયોગ:—રેચક તરીકે તે મળાવરોધ, અજીર્ણ વિગેરેમાં અપાય છે. ખડેલ, યકૃતોદર, જળોદર, અને ફીઝો વધવામાં તેનો જીલ્લાય સારો છે. કાળાદાણા નસોતરની જાતનું એકાદ છે અને તેની પેઠેજ તેનો રેચ લાગે છે. તે એકલા લેવાથી મરણે અને પેટમાં વીંટ બહુ આવે છે અને તે લેતાં પેટમાં ચુંક એછી થાય તેટલા સાર તેની સાથે મુંઠ, સિંધાલૂણ મળવામાં આવે છે. પેટમાં કોઈ જાતનો ગુદમ હોય અને મગજમાં લાહી ચડેલું હોય અને તેનો જીરસો કમતી કરવો હોય તો કાળાદાણા આપવા ઉચિત છે. આખા શરીરના શોફમાં પણ કાળાદાણાનો રેચ અપાય છે. સુખાકારી રેચ જોઇતો હોય તો એરંડીઆથી બીજા નંબરની આ દવા છે. તેનો રેચ લેવાથી કૃમિ નીકળી જાય છે.

માત્રા:—કાળાદાણા પાવલા ભાર, કાળાદાણાનું ચૂર્ણ અર્ધાભાર.

કાળીજીરી.

વર્ણન:—કાળીજીરીના છોડ આપણા દેશમાં બધે ઢેકાણે મળી આવે છે. તે આશરે બે ત્રણ હાથ ઉંચાં થાય છે. તેનાં બીજ લાંબાંને કાળા રંગનાં થાય છે ને એક બાજુને ઉંડે ધોળું ચાકું હોય છે. બામચી અને

કાળીજીરીને માટે બાકુચી એવો શબ્દ હોવાથી કેટલાક લોકો બાકુચીને માટે બૂલ ખાય છે. કેટલાકો કાળીજીરીને બાબચી કહે છે અને કેટલાકો બાબચીને કાળીજીરી ટેવે છે, કારણ કે તે બનેને માટે “બાકુચી” એક સંસા હોવાથી તે બને ચીજ એકજ છે એમ ગણી શકાય, પણ તેમ નથી કાળીજીરીના દાણાના આકૃતિ ચોખ્ખાના દાણાને મળતી છે. બાબચીના દાણા ચપટા થાય છે. બાબચીને દાખતાં તેમાં તેલના જેવો કાંઈ ચીકાસ બાવ દેખાય છે. કાળીજીરીને દાખતાં અગર ખાંડતાં ખરાબર બૂકો થઈ જાય છે અને તેલવાળી ચીજની પેઠે તેને ખાંડતાં તેમાં કુચા વળતા નથી.

ખનાવટ:—૧ કાળીજીરી ચૂર્ણ ૨ અવલગુળદિ લેપ ૩ બૃહત્ સોમરાજિ તૈલ.

૧ કાળીજીરી ચૂર્ણ=કાળીજીરી અને કાળા તલને સમભાગે મેળવી ખાંડી તેનું ચૂર્ણ કરવું.

૨ અવલગુળદિ લેપ=કાળીજીરીનો લેપ=કાળીજીરી, કાસમર્દ, કુવાડીઆ, હળદર અને સંચળ એ ચીજો સમભાગે લઈ તેને ખાંડી તેનો લેપ કરવો.

૩ બૃહત્ સોમરાજિ તૈલ=કાળીજીરી એક રતલ લઈ તેને પાંચ રતલ પાણીમાં ઉકાળવી તથા એક રતલ કુવાડીઆ લઈ તેને પાંચ રતલ પાણીમાં ઉકાળવો અને જ્યારે તે બંને સવા સવા રતલ રહે ત્યારે ઉતારી લેવાં. પછી તે બંને ઉકાળાને ભેગાં કરો તેમાં સવા રતલ ગૌમૂત્ર, સવારતલ સરશીરું તેલ નાખી તેના અંદર નીચે પ્રમાણે ચીજોનું જા ૩-પિઆબાર ચૂર્ણ નાખવું ને રીતસર તૈલ સિદ્ધ કરવું. તેમાં નાખવાની ચીજોની વિગત.

ચીત્રો	લાંગુલી	મુંઠ.
હળદર	કુદ	કરંજનાં બી.
ગરણીનું મૂળ	કરેણું મૂળ	આકડાનું મૂળ.

૧ કાસમર્દનો છોડ પણ કુવાડીઆ જેવડોજ થાય છે ને તેના પાન પણ મળતાં થાય છે. કુવાડીઆનાં પાનમાં પાત્રાની સામી ત્રણ ત્રણ હા-ઈ હોય છે ને કાસમર્દમાં ૧ થી ૧૨ હાઈ હોય છે. કુવાડીઆના પાત્રાં રાત્રે ભેગાં મળી જાય છે ને કાસમર્દના પાન મળતાં નથી. કુવાડીઆનું બી કાપેલું હોય તેમ એક બાજુપર ઠોડાળું છે અને કાસમર્દનું બી સરખું થાય છે. તે બંનેના છોડમાંથી ખરાબ ફુગથી નીકળે છે.

(૧૪૬)

સાતવીણની છાત્ર ખરીરનું લાકડું	લોદર.
કાળાંમરી	લીંબડાનાં પાન
ગાયનું છાણ	હરતાળ
	મનઃશીલ.

ગુણુ:—શોધક ત્વક્ર્દોષ હર અને કૃમિમ્ર.

ઉપયોગ:—કાળીજીરી ત્વક્ર્દોષમાં ધણી ઉપયોગી ગણાયછે. જીર્ણ ત્વક્ર્દોષ જેવાં કે વિચ્ચિકા, કોદ, દાદર, શીળસ વિગેરેમાં તે ધણીજ ઉપયોગી છે. કાળીજીરીથી આવા ત્વક્ર્દોષમાં ફાયદો થવાને માટે ધણા દિવસ સુધી તેનું સેવન કરવું પડેછે. કુષ્ટ વિગેરે દરદોની અંદર સારી પેઠે મેહેનત કર્યા પછી પસીનો વળ્યા બાદ કાળીજીરી ચૂણું આશરે બે ચાર માસ લેવાથી ધણો સારો ફાયદો થાયછે. ચીત્રી, કરોળીઆ તેમજ વાત રક્ત ઉપર પણ તેનો ઉપયોગ કરવો ફાયદા છે. જીર્ણ શીળસની અંદર કાળીજીરીના ફાકડા દિવસગાં બે ત્રણ વખત લેવાથી તે દબાય છે. જ્યારે શીળસ ઉપડેછે ત્યારે ઉની રાખ ઓપડવાની સાથે કાળીજીરીનો ફાકડો મારવા અપાયછે. તે શિયાવ ત્રિકુળા સાથે મેળવી કાળીજીરીનું ત્વક્ર્દોષમાં ધણાદિવસ સુધી સેવન કરવું પડેછે. પેટના દરદની અંદર પણ કાળીજીરી ઉપયોગી છે. પેટચુંક, આફરો, અગર અજીર્ણ હોય ત્યારે તથા પેટમાં ગોટો ચઢ્યો હોય ત્યારે કાળીજીરી તેજવાળી કરીને અગર એમને એમ લેવાયછે. કાળીજીરી એટલી તો સારી દવા છે કે તે નિર્વિષ્ણે હરેક ધરમાં રાખવામાં આવેછે. તેથી જંતુઓનો નાશ થાયછે, અને કૃમિનો નાશ કરવાને તે અપાયછે. ઉધી જેવા બારીક જંતુથી કપડાંનો નાશ ન થાય તેટલા માટે કપડાની અંદર કાળીજીરી છંટાયછે. પેટના કૃમિ માટે કાળીજીરી ખરાબ પછી એક સાદો જીલ્લામ આપવા જરૂર છે. જેમ કાળીજીરી ત્વક્ર્દોષ ઉપર અપાયછે તેમ તે બહાર લગાડવામાં પણ આવેછે. કાળીજીરીનો સેપ અને બૃહત્ સોમરાજિ તૈલ ખરજ, ચીત્રી, દાદર, કુષ્ટ ઉપર લગાડવામાં ઘણું ઉપયોગી છે. કુષ્ટનાં ચાકાં તેના ઘેપથી ધીમે ધીમે ઝાંખાં પડેછે ને આછાં થાયછે. એક ભાગ હરતાળ, ચાર ભાગ કાળીજીરી, અને એક ભાગ ત્રિકુળા મેળવી તેને ગૌમૂતની અંદર વાટી સેપ કરવાથી શ્વેત કુષ્ટ અને ચિત્રી ધણી જલદીથી આછાં થાયછે. ચિત્રી દૂર કરવાને માટે તેનો આ પ્રયોગ ધણો સારોછે અને હરેક વેદે એ અજમાય કરવા નેવોછે. કાળીજીરીને લીંબુના રસમાં ધસી વાળને

લગાડવાથી ગુંનો નાથ થાયછે તેમજ તેને પાણીમાં વાટી પીવાથી ત્રીણા ત્રીણા તાવ હોય તે પણ મટી જાયછે.

માત્ર:—કાળીજીરી ૨ થી ૪ વાલ, બચ્ચાને માટે ૧ વાલ, મૂળ ૦૧ તોલો.

કાળીપાટ.

વર્ણન:—કાળીપાટને પાઠા કહેછે તેમજ તે પઠાડ મૂળના નામથી પણ ઓળખાય છે. તેનું મૂળ લાંબું અને પાતળું થાયછે અને તે બ્યાસમાં આશરે અર્ધો ઇંચ હોયછે.

બનાવટ:—પાઠાદિ ક્વાથ.

૧ પાઠાદિ ક્વાથ=કાળીપાટનો કાઠો-કાળીપાટ, ઈન્દ્રજ્ય, કરીઆતું, મોથ, ગળો, મુંઠ ને ખડસદીઓ પીત પાપડો એ સાત ચીજ મળીને બે તોલા તેને ૩૨ તોલા પાણીમાં નાખી ઉકાળવું. જ્યારે આઠ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું.

ગુણ:—કટુ પૌષ્ટિક, શોષક, ગ્રાહી, શોષક, મૂત્રલ.

ઉપયોગ:—કાળીપાટ એકલી અગર બીજી યોગ્ય દવાની સાથે જ્ય-શાદિકની અંદર અપાય છે. તેનો ગુણ મૂત્રલ છે ને તેથી કરીને સંતનુ જ્વરમાં મૂત્ર માર્ગે તે કટલીક જ્વરની ગરમીને દૂર કરેછે. તે શિયામ તમામ જાતના પિત્ત જ્વરની અંદર તેમજ વિષમ જ્વરમાં તે અપાય છે. સાદો અણઉતાર તાવ અને ઉનીયો તાવ જેમાં હાથ પગનાં તળાં બહુ બળેછે ને ઉલટી થાય છે ત્યાં પાઠાદિ ક્વાથ આપવો યોગ્ય છે. કટલીક વખતે પિત્તને લીધે ઘણીજ સજ્જ ઉલટી થયા કરે છે ને લીલાં પીળાં પાણી નીકળ્યા કરે છે; તેવા દરદીને પાઠાદિ ક્વાથ ઘણો સારો ફાયદો કરે છે. તરીઓ, એકાંતરીઓ તથા ચોથીઓ તાવ પણ તેની અસરથી દબાય છે. તેમાં કટલેક દરજ્જે ગ્રાહી ગુણ હોવાને લીધે તે અતિસાર વાળા જ્વરની અંદર અપાય છે. તે તૃષા બેસાડે છે, પેશાબ સાફ બાવે છે અને પેશાબમાં સફેત પદાર્થ પડતો હોયતો તે પણ કાળીપાટની બનાવટ સેવાથી દર થાય છે.

જ્યારે જ્વરની અંદર ચક્રત્માં લોહીનો જમાવ થયેલો હોય છે, કાળજાના બાગમાં સજ્જ કુખાવો થાય છે તેમજ તેથી કરીને શ્વાસ સતાં શૂળ નીકળે છે તેવા દરદમાં પાઠાદિ ક્વાથ ફાયદો કરે છે; અગર કાળીપા-

દનાં મૂળીઆને મોખાના ઘોણમાં ઘસી અંદર ઘોડું મધ નાખી પીઈ જવાથી ફાયદો થાય છે. પેશાબની અંદર જ્યારે ક્ષાર પડે છે ત્યારે કાળીપાટના મૂળને કુંવારના રસમાં ઝેળવી પીવામાં આવે છે. કાળીપાટ, પ્રક્ષ્ણ, પાણી, રીંગણી, જીંદીમધ, અને હન્દ્રજ્ય એ બધાંનું મૂર્ણું કરી તેમાંથી ૨ તોલા લઈ ૩૨ તોલા પાણીમાં ઉકાળી આઠ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારવું. ને આ એક દિવસમાં પી જવાથી પેશાબની બળતરા, ઉનવા, તણખીઆ દબાય છે. અજીર્ણની અંદર પણ તે ઉપયોગી છે. તેથી અનાજનું વધારે પાચન થાય છે તથા કૃમિનો નાશ થાય છે. કાળીપાટને વાટી તેનો રસ સોજા ઉપર મોપડવાથી તેમજ તેનો રસ ઉતો કરી જરા પીવાથી ઘણો સારો ફાયદો થાય છે અને આ દશમાં સાધારણ રીતે સોજા ઉપર કાળીપાટ મોપડવાનો રીવાજ ચાલે છે. પારી ગર્ભિક રોગની અંદર જો બાળકને શોક થયો હોય તો કાળીપાટ ઉત્તમ દવા છે. શીતજ્વરમાં તે ફાયદો કરે છે. કક્ષતિસારમાં કાળીપાટ પાચક અને ગ્રાહી દવાનો અર્થ સારે છે. તેમાં શોધક ગુણ હોવાને લીધે તે ત્વક્દોષના જૂદા જૂદા ક્વાથમાં પડે છે. ખરજ, શીળસ, લુખસ, કુષ્ઠ, વિચરિકા વિગેરે ત્વક્દોષમાં તે ફાયદો કરે છે. હર્ષના દરદીને પણ કાળીપાટનો ક્વાથ લેવો ઉચિત છે.

માત્રા:—કાળીપાટના મૂળના મૂર્ણની માત્રા ૨ થી ૪ વાલ, ક્વાથ ૨ થી ૪ તોલા.

કીડામારી.

વર્ણન:—કીડામારીના વેલા સાધારણ રીતે આપણા ગાંધાઆ પાસેથી મળે છે. તે વેલા આશરે હાથ દોઢ હાથ લાંબા થાય છે અને તેમાં ડોડવા થાય છે. તે ડોડવામાંથી તેનાં કાળાં બીજ નીકળે છે. સુકલ કીડામારીના ડોડવા કરતાં લીલા ડોડવા વધારે પવાય છે.

બનાવટ:—કીડામારીનો લેપ.

૧ કીડામારીનો લેપ=કીડામારી, સમદર ફળ, માલકાંકણાં ને કાળાં મરી એ ચારે આજને વાટી શરીરે લેપ કરવો.

ગુણ:—કૃમિઘ્ન, જ્વરઘ્ન અને શોથઘ્ન.

૧ પીડવણ. ૨ પોરાધલો લાગવો તે. ગર્ભવંતી સ્ત્રીને ધાવનાર બાળકને પારી ગર્ભિક રોગ થાય છે.

ઉપયોગ:—ક્રીડામારી સ્વાદે અત્યંત કડવી છે અને તેથી પેટના જીવડાના દરદમાં તે ઉપયોગી છે. ક્રીડામારી વાટીને પીવાથી અગર તેના બીનો ફાકડો મારવાથી પેટના જંતુનો નાશ થાય છે. મુઝેલાં જંતુને બહાર કાઢવાને માટે તે ઉપર રેસ લેવાની જરૂર પડે છે. જેમ તે પેટના જંતુઓનો નાશ કરેછે તેમજ તેનાં પાંદડાંનો રસ જીર્ણ અને ગંધાતા જખમ ઉપર લગાડવાથી તેની અંદર પડેલી જીવાતનો નાશ થાય છે. પેટચુંક, કૃમિ, વાયુ, ગુલ્મ, આફરો, અજીર્ણ, અરચો ઉપર પણ બીજી યોગ્ય દવા સાથે અગર એકત્રી ફાકી તરીકે તે લેવાય છે. બાળકોના ઉપક્રમ તથા ઉલટી ઉપર અપાય છે. આ દેશમાં સ્ત્રીઓની ધર વૈદ્યાંની પોટલી તપાસીએ તો તેમાંથી ક્રીડામારી અને કાળજીરી નીકળે છે અને પ્રસંગોપાત મજાવરોધ અને જ્વરને માટે તે બાળકોને પાય છે. બાળકને સેજ સાજ તાવ આવ્યો હોય અગર બાર રહ્યો હોય તોપણ સેજસાજ ક્રીડામારી વાટી પાવાથી તાવ ઉતરી જાય છે. તેમજ ગમે તેવા તાવની અંદર પણ બીજી દવાઓની સાથે લેપ તરીકે શરીર ઉપર તે ચોપડાય છે. ક્રીડામારીનાં પાંદડાંનો રસ છોકરાંને ડુંદીની આસપાસને પેટ ઉપર ચોપડવાથી દસ્ત સાફ આવે છે અને તેના રસને એરંડીઆ તેલ સાથે પેટ પીડ માટે અપાય છે. ક્રીડામારીના મૂળ અને પાંદડાંના રસને દુધની સાથે મેળવી ઉપદંશમાં અને અફીણની સાથે મેળવી પ્રમેહમાં આપવાથી ફાયદો થાય છે.

કટલીક વખતે વિષમજ્વરમાં તે સારો ફાયદો કરેછે. અણઉતાર, તરીઆ, રોજઆ, ને એકાંતરીઆ તાવમાં તે અપાય છે.

માત્રા:—ચૂર્ણ ૦૧ તોલા, સ્પરસ મોઠા માણસને માટે ૨ તોલા અને બાળકને માટે ૦૧ તોલા.

કીર્દમાન.

વર્ણન:—કીર્દમાન અસલ આપણા દેશની પેદાશ નથી. ઔષધમાં તેનાં ફળજ વપરાય છે. કીર્દમાન એ એક જંમત્રી જીરાની જાત છે અને તે ઝેરી છે.

ગુણ:—ષેત બાવનાર, પીડા શામક અને રતાયુ શૈથીલ્યકૃત.

ઉપયોગ:—કીર્દમાન ઘણી ઝેરી ઓજ છે; માટે તેનો ઉપયોગ હમણાં સંભાળથી કરવો. કીર્દમાન વધારે ખાવાથી ભેર ચડે છે, હાથ પગની

શક્તિ જતી રહે છે ને તે ખરેખરે આડ થઈ જાય છે. જે માત્રા વધારે થાય તો મગજ બેભાન થઈ દરેકી ગુજરી જાય છે. કીર્દમાનની ઝેરી અસરના નીવારણને માટે ઉભુ ચીજને આપવી. ઉધરસ અને દમની અંદર કીર્દમાન બહુ સાઈ છે. તેનો ગુણ કફ શામક છે ને તેથી તે આંત્રી ઉધરસમાં વધારે સારો ફાયદો કરે છે. જીર્ણ ઉધરસ અને ક્ષયની ઉધરસને માટે તે વપરાય છે. તેમજ મોટી ઉધરસમાં પણ તે અપાય છે. સંધિવા, શૂળ, ચરકાને હોળરીના ક્ષતની અંદર કીર્દમાન અપાય છે. રાંત્રણ તેમજ બીજા સાંધાના કુખાવાની અંદર તથા કઠીશૂળની અંદર કીર્દમાન ફાયદો કરે છે. કીર્દમાનનો ગુણ પીડા શામક હોવાને લીધે જ્યારે જ્યારે પીડા થાય છે ત્યારે ત્યારે કીર્દમાન આપવું યોગ્ય છે.

ધનુર, આંચકી, ખેંચતાણ, હિમ્તીરિયા અને બીજા વાત બાધિમાં જ્યારે જ્યારે શરીર બહુ જોસમાં આવી જાય છે ત્યારે કીર્દમાન જોસને ઢાંચે છે. હાથ પગનાં આંગળાં ઠંડાઈ જાય છે તેમજ જ્યારે વાયુને લીધે ગુલ્મ અડતો દેખાય છે ત્યારે કીર્દમાન અપાય છે.

કીર્દમાનનો ગુણ મગજની શક્તિને શાન્ત કરવાનો છે ને તેથી જેટલા રોગમાં મગજની અંદર જોરસો આવે છે તે દરેક રોગની અંદર કીર્દમાન આપવું યોગ્ય છે. કેટલાક વાત બાધિમાં હાથમાંથી તથા પગમાંથી ધ્રુજ છુટે છે તેમજ બાળકોને દાંત આવતી વખતે જે વાત બાધિનાં ચિન્હ જણાય છે તેમાં કીર્દમાન ઉપયોગી છે. અત્યંત વિષયથી જ્યારે દરેકી ક્ષીણ થઈ જાય છે ને પછી તેને વિષય વાંચના રહેતી નથી ત્યારે દરેકી કીર્દમાન શાન્તિ આપી વિષય વાંચના પ્રદિષ્ટ કરે છે, અગર જન-નેદ્રીયને વીસામો આપી કુખ જુલાવી તેને ફરી પ્રયાસ કરવા માટે જગૃત કરે છે ને તે ધાતુને ચેતવનારી દવા ગણાય છે.

માત્રા:—તેના બીના ભૂત્રો ૧ ચણોડીભાર.

કીરમાણી,

વર્ણન:—કીરમાણી એવાના ગ્રાડને આ દેશમાં સાધારણ રીતે કીરમાણી કહે છે. તેનાં પાંદડાંનો આકાર ગુલદાવદીના પાંદડાં જેવો થાય છે. ગુલદાવદીનાં પાંદડાંના આંચાની માફક તેમાં પણ આંચા આવે છે પણ તે ગુલદાવદીના પાન કરતાં નાના, ક્રીણા ને લાંબા વધારે થાય છે. તેના પાનની અંદર એક ખાસ ખુશબો રહેલી છે. તેનાં પાંદડાં અજમા

સાથે ઝળવી આ દેશના લોકો કૃમિને માટે વાપરે છે. તેને કીરમાણી
આવા કહે છે ને તે કીરમાણી આવનાં ઉપયોગ પણ કીરમાણીના જ-
વાળ છે. તેમાંથી “સેન્ટ નાઇન” નામની ઇંગ્રેજ દવા જે કૃમિ ઉપર
અકસીર ગણાય છે તે નીકળે છે. વગર ખીલેલા કીરમાણીના કૂલ બ-
જારમાં મળે છે. કેટલાકનો મત એવો છે કે અજમાને લઈને તેને કીર-
માણીના પાનમાં ચોળે છે ને તેથી તેના ખાસ તેમાં ખેસી જાય છે.
તે કીરમાણી અજમાના દાણા લંબગોળ તથા પીળાશપર હોય છે ને તેના
અંદર કાંઈ લીલી ઝાંય પડતી હોય છે. તેને હથેળીમાં ચોળવાથી લીલા
કીરમાણીના પાનના જેવીજ સુગંધી આવે છે.

શુભુ:—કૃમિમ્ન.

ઉપયોગ:—જૂદી જૂદી જાતનાં પેટનાં કૃમિ ઉપર તે અપાય છે.

કીરમાણીનાં પાંદડાંના રસને અજમામાં ચોળી ફાકડો મારી જવાથી
કૃમિનો નાશ થાય છે. કીરમાણી લેવા પછી એક સારો જીલામ લેવાની
જરૂર છે અને તેથી મરી ગયેલા જંતુ બહાર નીકળી આવે છે. અપ-
સ્માર, હિસ્ટીરિયા, ખેચ તાણ અને આંચકીની અંદર બાળકોને દરદનું
શુભ્ય કારણ કૃમિ વિકાર હોય છે. કીરમાણી આપવાથી દરદનું મૂળ જતાં
દરદ ખેસી જાય છે.

માત્રા:—આથરે પાવનાબાર.

કીલ.

વર્ણન:—કીલ સઘળે ડોકાણે સાધારણ છે. તે એક જાતના ઝાડનો
રસ છે અને તે લાકડાંને બાળવાથી નીકળે છે.

બનાવટ:—કીલનો મલમ.

૧ કીલનો મલમ=કીલ ૧ ભાગ, મીણ ૨ ભાગ અને મીઠું તેલ ૨ ભાગ;
મીણ અને તેલને ભેગાં કરી જરા તાપ ઉપર રાખવાં એટલે મળી જશે.
પછી જ્યારે જામી જાય ત્યારે તેની અંદર કીલ ઝળવી દેવો. કીલ કઠણ
હોય તો તેને તાપ આપવો એટલે રસ થશે અગર “ તાર ” જે પ્રવાહી
રૂપે છે તે ઝળવવો.

શુભુ:—રોપણ. કૃમિમ્ન.

ઉપયોગ:—કફ શામક અને મૂત્રલ તરીકે તે ઉધરસ, છાંચ ઉધરસ,
ક્ષય, અને કેટલીક જાતના મૂત્ર રોગમાં ફાયદો કરે છે તો પણ તે બહુ

કરીને ખાવાની દવા તરીકે વપરાતો નથી. દશગ્રેર ગરમ પાણીની અંદર પાંચ તોલા કીલ નાખી તેની વરાળ લીધી હોય તો તેથી જીલું ઉધરસ અને ક્ષયની ઉધરસ જરા હલકી પડે છે. તેનો મુખ્ય ઉપયોગ ત્વક્ક્રોષ ઉપર છે. ખરજીં, વિસ્ફોટકનાં ધારાં તથા જે ધારાંની હેઠે ગાંઠ ધાલી હોય તથા ઉપર ધારાં હોય ને જેમાં ઘણી ચેળ આવતી હોય તેમાં તથા વિચ્છિન્ન વિગેરે દરદમાં કીલ ઘણો સારો ફાયદો કરે છે. આ શિવાય બીજા ત્વક્ક્રોગ ઉપર પણ તે ઉપયોગી છે. દાદર, ઉંદરી તથા બીજા ત્વક્ક્રોષ, જેમાં ખારીક કીડને લીધે આમડીની અંદર ક્ષત થઈ પડે થાય છે તેવા દરદમાં કીલનો મલમ ઘણો સારો ફાયદો કરે છે. જે જે ત્વક્ક્રોષની અંદર પીળા કચ્છકચ્છતા ફોડલા ઉપડે છે, પાછા ફરીને બેસી જાય છે ને વળી પાછળથી ઉપડે છે તેવા ત્વક્ક્રોષનું તે શોધન કરી તેને ફરી ઉપડતાં અટકાવે છે. જે કોઈ ક્ષતમાં જીવડા પડ્યા હોય તો તેમાં પહેલી ખાંડ નાખી પાછળથી કીલ ચોપડવાથી જંતુનો નાશ થાય છે. જનાકરોને ધારાંમાં જીવ પડે છે તો તેને પણ કીલ લગાડવામાં આવે છે. કીલનો મલમ જે અમ્મ ઉપર ખતાવ્યો છે તે ત્વક્ક્રોષ ઉપર બહુ સારો ફાયદો કરે છે.

કુકડવેલ.

વર્ણન:—કુકડવેલ અને કોષાટકી આ બન્ને એકજ જાતની પેદાશ છે. કુકડવેલનાં વેલા થાયછે અને તેનાં પાન પહેાળાં પાંચ ખાંચા વાળાં ને રૂઝડાવાળાં થાયછે તથા તેના સોપારી સોપારી જેવાડાં ડોડવા થાયછે જેની અંદર કાળાં બી થાયછે. તેને આખો વેલો ઘણોજ કડવો હોયછે ને બજારમાં ડોડવા સુદ્ધાંત સુકાએલ વેલા મળી આવેછે.

ગુણ:—રેચક, છીંક લાવનાર, વિષારિ.

ઉપયોગ:—કુકડવેલમાં સત્ત રેચક ગુણ હોવાથી સર્પદંથ ઉપર તથા હડકવા ઉપર અપાયછે. કેટલાક ઝેરી તાવની અંદર તેનું હીમ શરીરે લગાડવામાં આવેછે, તેમજ પેટમાં ખવાય પણ છે. પેટ પીડની અંદર પણ તે અપાયછે. કુકડવેલનો રેચક ગુણ ઘણો છે ને તેથી ખીહોદર ને યકૃતોદરમાં સિંધાલૂણુ વિગેરેની સાથે અપાયછે, તેનો રેચ આપવાથી દરદીને કેટલીક ઉલટી થાયછે ને આવી રીતે સર્પના ઝેરના અસર કમતી થાયછે.

માત્રા:—પાન અને તેનો સ્વરસ બા તોલો.

કુબ્જો,

વર્ણન:—કુબ્જાને સંસ્કૃતમાં દ્રોણ પુષ્પી કહે છે. કુબ્જો ખરવાની જાતનું ઝાડ થાય છે ને તેના ડાડવામાં ખાસ સુગંધ રહેલી છે. કુબ્જાના છોડ ઘણા સાધારણ છે ને તે આડ વગડે બધે મળી આવે છે.

ગુણ:—કફ્ન અને શ્લેષ્મ.

ઉપયોગ: તે ઉષ્ણ વીર્ય છે. તેને ઉના પાણીમાં નાખી જ્વરવાળા દરદીને બોક દેવામાં આવે છે. વાતજ્વરની અંદર તે ઉપયોગી છે ને સાદી બોક આપવના કરતાં કુબ્જાની બોક આપવાથી તેની તંદ્રા હોંડે, ભ્રમ હોંડે, તથા શરીરમાં વધારે સ્ફુર્તિ જણાય છે. બાળકને ઉધરસ તથા રલેખની અંદર તેનો સ્વરસ મધ અને ટંકણમાં મેળવી અપાય છે ને તેથી કફ છૂટો પડી બહાર આવે છે. કુબ્જાને પાણીમાં ઘસી કપાળ ઉપર ઓપડવામાં આવ્યો હોય તો વાતજ્વરને લીધે તથા કફના પ્રકોપને લઈને માથું કુપ્પતું હોય તો તે ઉતરી જાય છે. કુબ્જાને કાળાં મરીની સાથે કપાળ ઉપર ઓપડાય છે.

માત્રા:—તેનો સ્વરસ બચ્ચાં માટે બા તોલો. મોટા માટે ૨ તોલા.

કુલીજન.

વર્ણન:—કુલીજન એ એક જાતના છોડની જડ છે. તે છોડ સુંઠના છોડને મળતો છે ને તે તે વર્ગનો છે. કેટલાક લોકોનું એમ માનવું છે કે તે નાગરવેલના પાનની જડ છે પણ તેમ નથી. કુલીજન એ જાતનું થાય છે; એક નાનું ને બીજું મોટું. નાના કુલીજનના કટકા ટચલી આંગળી જેવડા તથા આશરે એ ઇન્ચ લાંબાં થાય છે. તેનો રંગ તજના જેવો અને સ્વાદ તીખો અને પીંપરીમૂળને મળતો થાય છે. મોટા કુલીજનના કટકા નાના કુલીજનના કરતાં મોટા અને ગાંડવાળા હોય છે. નાના કુલીજનને ભાંગતાં અંદરનો ભાગ રતાશપર દેખાય છે અને મોટા કુલીજનનો ભાગ બુંખરો દેખાય છે. મોટું કુલીજન સુગંધે અને સ્વાદે કુષ્ઠ અથવા ઉપજેટને મળતું છે ને તેથી તેને કુષ્ઠ કુલીજન પણ કહે છે.

ગુણ:—દીપન, પાચન, વાતહર.

ઉપયોગ:—બન્ને કુલીજનના ગુણ સુંઠને મળતા છે. પેટ ચુંક, અજીર્ણ, આક્રા વિગેરેમાં તે આપવામાં આવે છે. કુલીજન ધાતુને

ચેતનવારી દવા ગણાય છે અને તે લેવાથી જનનેદ્રીય વધારે ભગૃત થાય છે. મધુ પ્રમેહમાં કુર્લીજન આપવાથી મૂત્રની ઉત્પત્તિ ઓછી થાય છે. જે બાળકો બોલતાં બહુ મોડા શીખે છે તેને તે ચવરાવેલ હોય તો તેઓ તરત બોલતાં શીખે છે. પાણી અગર તેલમાં ધસી મોઢા ઉપર ચોપડવાથી મોઢાના ખીલ ખેસી જાય છે.

આવા:—૨ થી ૪ વાલ.

કુવાડીઓ.

વર્ણન:—કુવાડીઓ, આવળ, ચીમડ, કસુંદી, કાસમદન, મીઠીઆ-વળ વિગેરે ઝાડો એકજ વર્ગના અને એકજ સરખાં પાનવાળાં થાય છે. સંધિસરો વિગેરે ઝાડો પણ તેજ વર્ગમાં આવે છે. કુવાડીઓ ચોમાસામાં આડે વગડે મળી આવે છે. કુવાડીઆના બીજની માફક આ દરેક વૃક્ષનાં બીમાં “ક્રાઇસોફિનીક” આસીડનો ભાગ રહેલો છે.

યુલુ:—ત્વક્દોષહર, જ્વરરૂઢ.

ઉપયોગ:—કુવાડીઆના બીજને ચોરના રસમાં પલાળીને તેને ગૌમૂત્રની અંદર ખૂબ વાટી લેપ કરવાથી ધુંચવાળી ગાંઠો ખેસી જાય છે, તેમજ તેનાં બીજ કરંજના બીને સાથે વાટી ચોપડવાથી દાદર દૂર થાય છે. વાતરકન, ધુંચવાળી ગાંઠ, વિચ્ચિકા તથા દુદ્ધ વિગેરે દરદમાં જ્યાં ચામડીમાં કઠશ જમાવ થઈ જાય છે તેને તે પોચો પાડે છે, તેમજ તેના બીને છાશમાં વાટી ચોપડવાથી ચેળ કમતી થાય છે, તથા તેના મૂળને લીંબુના રસ સાથે ધસી ચોપડવાથી દાદર ધણી જલદીથી હોંડે છે. કુવાડીઆનાં બીજ છ ભાગ, ગાજરનાં બી બે ભાગ, બામચીનાં બી ચાર ભાગ એ ત્રણે વસ્તુના ચૂર્ણને આઠ દિવસ સુધી ગૌમૂત્રમાં પલાળી રાખી પાછળથી તે કાઠી વાટીને લગાડવાથી દાદર, ચેળ અને ખસ જતી રહે છે તથા ત્વક્દોષમાં સારો ફાયદો થાય છે. તેના પાનની ચા બાળકોને

૧ ક્રાઇસોફિનીક એસીડનો ખુંખરો તપખીરીઆ રંગનો ભૂકો થાય છે. આ ઇંગ્રેજ દવા દાદરને મોટે ધણી સરસ છે. તે અમુક જાતની વનસ્પતિમાં રહેલો છે. ગોત્રાપાઉડર, સીટ્રીન એઇન્ટમેન તેમજ બીજા કેટલીક ખાનગી દાદરની સોગડીઓ, લેપ અને મલમ કરતાં ક્રાઇસોફિનીક એસીડ ચડે છે. દાદરને મોટે ક્રાઇસોફિનીક એસીડની બરાબરી કરે એવી બીજ એક દવા નથી. તેને આઠ ગણા સાદા મલમ સાથે મેળવી દાદર ઉપર લગાડવાથી દાદર જલદીથી મટે છે. વિશેષમાં તેની ખુબી એ છે કે તેથી બળતરા થતી નથી.

દાંત આવતી વખતે તાવ આવેછે ત્યારે પીવાયછે. ભીનામું ઉડવાથી
જ્યારે ઘરેર ઉપર સોળે થઇ આવેછે ત્યારે કુવાડીઆના પાનનો
રસ ચોપડાયછે.

આત્રા:—ચાની એકથી ૨ રૂપિઆભાર.

કુંવાર.

વર્ણન:—કુંવાર આપણા દેશમાં ઘણી સાધારણ છે. તેને ઘણાક
લોકો પોતાના કુળીઆમાં વાવેછે. તે બે જાતની થાયછે. કડવી અને
મીઠી. કડવીનાં લક્ષણં જડાં અને મોટાં થાયછે. મીઠીનાં ત્રીણાં અને નાનાં
હોયછે. મીઠીનાં લક્ષણંસ્વાદ મીઠાં હોયછે ને કડવી કુંવારના લક્ષણં સ્વાદ
કડવાં હોયછે. મીઠીનાં લક્ષણંનું આથણું થાયછે તેમ કડવીના લક્ષણંનું
થતું નથી. એ બેડના કૂલના ડાંડા જેને શેલરા કહેછે તેનું પણ આથણું
થાયછે ને શેલરાં ઉપર જે કૂલ હોયછે તે કઢીમાં નંખાય છે. તેના રસમાંથી
એળીઆ બનાવવામાં આવેછે.

બનાવટ:—૧ કુમારિકાસવ ૨ કુમારિકા ધૂત.

૧ કુમારિકાસવ=કુંવારનોરસ ૨૦૪૮ તોલા; ગોળ ૪૦૦ તોલા; ભાંગ
૧૦૦ તોલા અને પાણી ૧૦૨૪ તોલા લઇ તેનો કાઢો કરવો. જ્યારે ચતુ-
ર્થાથ રહે ત્યારે અધું ગાળી લેવું. પછી તેમાં ૨૫૬ તોલા મધ, ૬૪ તોલા
ધાવડીના કૂલ નાખી ધીના રીઢા ઠામમાં તે અધું ભરવું; ને તેની અંદર
જલકૂળ, લવીંગ નાગકેશર, ચણકઆમ, જટામાંસી, ચવક, ચિત્રક,
જવંત્રી કાકડાશીંગી, બહેડાં, અને પોખર મૂલ દરેક ચચાર તોલા અને
તામ્રભસ્મ તથા લોહભસ્મ દરેક બે તોલા નાખવાને તે ઠામની મુખમુદ્રા
બંધ કરી ૨૦ દીવસ સુધી એક દાણાના ઢગલામાં તે રાખી મુકવું. જે
તૈયાર થાય તે “કુમારિકાસવ”.

૨ કુમારિકાધૂત:—કુંવારનોરસ એક ભાગ, ધી ચાર ભાગ અને
પાણી સોળ ભાગ લઇ તેનું રીતસર ધી સિદ્ધ કરવું. કેટલાક વૈદ્યો પોતા-
ની મરજી મુજબ જેવો ગુણ જેનો હોય તેવા ગુણવાળી આયુર્ધિઆ
ધી સિદ્ધ કરતી વખતે નાખે છે, પણ બહુ કરીને તેમાં ક્ષાર અને દીપન
પાચન પદાર્થો પડે છે.

ગુણ:—રચક, શોધક, પિત્તશામક; ગુદમગ્ન.

ઉપયોગ:—કુંવાર સાધારણ રીતે બંધાણ કરવામાં બહુ ઉપયોગી
છે. તેનું બંધાણ કરવાથી પેટની અંદરની ગાંઠ ગળે છે, પેટ કઠણ
હોય તો પોચું પડે છે, અને મળનો જમાવ સાફ થાય છે. તે શિવાય

જ્યારે કોઈ પણ ભાગ પકવવો હોય ત્યારે કુંવારનાં લક્ષણોને સાજાપાર તથા હળદર સાથે ઓઠવીને તે ભાગ ઉપર અંધાય છે. વિશેષ કરીને પાળાની અંદર તેનાં બીજાં પકવવાને માટે તેનું લક્ષ્ઁ ઓઠવીને લોકો બાંધે છે. તે શિવાય શરીરના બીજા ભાગમાં પણ જ્યારે મોઢા ગડ ઉપડે છે ત્યારે કુંવાર વપરાય છે. પેટમાં આવડાને માટે કુમારિકાસવ અને કુમારિકા ધૂત એ બંને મુખ્ય બતાવટો છે. તે સારક તથા ઠંડી છે; તેથી યકૃતોદર અને ખીહોદરની અંદર તે અપાય છે. તે પિત્તનું શામન કરે છે તથા દસ્ત સાફ લાવી આ બંને ગાંઠમાં થયેલો લોહીનો જમાવ ત્રોડે છે. સાદા તાવની અંદર પણ કુમારિકાસવ આપવો યોગ્ય છે. એક બે દસ્ત લાવી તે સેજસાજ જ્યારે પોચો પાડે છે. વિષમજ્વરમાં જ્વરની અંદર રહેતા પિત્તાધિમ્ય દોષનું પણ તે શમન કરે છે. યકૃતની અને ખીહીની ગમે તેવી વિકૃતિ હોય તેમજ ઉદર રોગમાં, અર્શમાં અને રક્તપિત્તની અંદર કુંવાર ઉપયોગી છે. અર્ષની અંદર પિત્તનો મુખ્ય પ્રકોપ હોય છે અને કુમારિકાસવ લેવાથી તે દોષનું શમન થાય છે ને દસ્ત સાફ આવે છે. અર્ષની ચિકિત્સામાં મુખ્ય બે હેતુ રહેલા છે; એક તો દસ્તનું સાફ આ-ણવું, ને બીજું પિત્તનું શમન કરવું અને યકૃતનું સુધારવું. આ બંને હેતુ કુમારિકાસવથી પાર પડે છે. કમળાની અંદર કુંવાર આપવાથી દસ્ત સાફ આવે છે, ને તેથી કરીને પિત્તનો જમાવ હટે છે, આંખ પીળી મટે છે, ને દરદીને આરામ થાય છે. કમળાના ઔષધમાં કુમારિકાસવ એ મુખ્ય છે. ત્વક્દોષમાં તેની શોધક અસર સારી છે. કુષ્ઠ, વિચ્ચિક્ષા, વાતરક્ત, ફટકીઆં ગુમડાં તેમજ જે ત્વક્દોષની અંદર લોહી કુષ્ઠ થયેલું છે તેમાં કુમારિકાદિ ધૂત અથવા કુમારિકાસવ લેવાથી ફાયદો થાય છે. ત્વક્દોષની અંદર હમેશાં શોધન ક્રિયા કરવાની જરૂર છે, જે કન્યાથી થાય છે. વાતરક્ત અને કુષ્ઠની અંદર ઘણા દિવસ સુધી તેનો ઉપયોગ કરવો યોગ્ય છે. યકૃતોદર તથા ખીહોદરની અંદર કુમારિકાસવ અથવા ધૂતને બીજા ક્ષાર અને દીપન પદાર્થોની સાથે મેળવી લેવાથી વધારે સારો આરામ થાય છે. કુંવારના લક્ષણો ઉપરનું પડ કાઢી નાખી વચલો ગર લઈ તેની અંદર સંચળ તથા મુંઠ નાખી દરોજ સવારમાં દસ દિવસ સુધી આવાથી યકૃતોદર, ખીહોદર તથા કમળા વિગેરેમાં સારો ફાયદો થાય છે. બડેલવાળા દરદીને શલરાનું આ ચાર ઉત્તમ છે. કુમારિકાસવ

લોહીને સુધારનાર છે ને તે તેના પૈત્તિકદોષનું નિવારણ કરેછે; માટે ને તમામ રોગની અંદર લોહીમાં પિત્તાધિમ્ય દોષ હોય ત્યારે કુંવારનો ઉપયોગ કરવો કહેલો છે.

કન્યાસવ ને કન્યાધૂત એ બંને બનાવટો છૂટથી ગમે ત્યાં વાપરી શકાય છે. કુમારિકાસવ લેવાથી મગજની ગરમી શાન્ત થાય છે, માથાનો ભ્રમ ખસે છે, તથા આંખે ઠંડક થાય છે, ગરમાઇને લીધે આંખની આંદર થોડું થોડું જાંબું દેખાય છે ત્યારે કન્યાસવ અથવા ધૂત લેવાથી દષ્ટિ નિરોગી થાય છે.

સ્ત્રીઓના રોગમાં કન્યા સારી છે. નષ્ટાર્તવ, અનાર્તવ તેમજ અનિયમિત ત્રસ્ત્ર દોષની અંદર કુંવારની ગમે તે બનાવટ લેવાથી તેમજ તેનું પેટ ઉપર બંધાણ કરવાથી સારો ફાયદો થાય છે. તે ત્રસ્ત્રના સ્થાવર ને વધારે છે, પિત્ત પ્રકોપથી કેટલીક વખતે અતિત્વાર્તવ પણ થઈ આવે છે ત્યારે કન્યા ધૂત લેવાથી તેનો અટકાય થાય છે. અનાર્તવ તથા નષ્ટાર્તવની અંદર તે મળાવરોધ દૂર કરી રત્નસ્થાવરે નિયમિત રીતે લાવે છે, કારણ કે ત્રસ્ત્રસ્થાવરનું અનિયમિત થવાનું કારણ કેટલીક વખતે મળાવરોધ પણ હોય છે. કુંકામાં જે જે દરદા ઉપર કન્યા ફાયદો કરે છે તે ફક્ત બે રસ્તેથી કરે છે એકતો મળનો મોક્ષ કરીને ને બીજું લોહીના પિત્તાધિમ્ય દોષનું શમન કરીને, કુમારિકાસવ પીવાથી તૃષ્ણા હોંછે તથા પેટના ગુલ્મ, ચુંક, એક તેમજ ઉદર્દ રોગની અંદર પણ ફાયદો થાય છે. કન્યાસવ દરદ ઉપર યોગ્ય પડતી દવાઓ બીજાં સાથે મેળવીને પણ અપાય છે. કેટલાક વાત બાધિની અંદર જ્યારે શાધન ક્રમ ગ્રહણ કરવાની જરૂર છે ત્યારે કન્યાનો ઉપયોગ કરવો યોગ્ય છે. જીર્ણ વાત બાધિની અંદર ઉભૂ અને વાતહર દવાનો ઉપયોગ કરવા પહેલાં હંમેશાં મળ શુદ્ધિ કરવી પડે છે અને એક બે સપ્ત જ્યુતાબ આપ્યાને બદલે પાંચદસ દિવસ સુધી કન્યા અગર તેના જેવી બીજી દવાનો ઉપયોગ કરી મળ શુદ્ધિ કરવી એ ઉત્તમ છે.

માત્રા: —“કન્યાસવ” ૨ થી ૫ તોલા અને કન્યા ધૂત ૨ તોલા, મોટાને માટે. બચ્ચાને માટે ૦.૫ થી ૧ તોલા.

કેરડાની પાડ.

વર્ણન:—કેરડાનું ઝાડ હંમેશાં બીલું રહે છે ને તેમાં પાન બીલકુલ

૧ કન્યા=કુંવાર.

હતાં નથી. તેનાં ફૂલ લાલ પરદેશી થોરનાં જેવાં થાય છે. ઓપધમાં તેના મૂળની છાલ કામ આવે છે.

ગુણુ:—વાતહર.

ઉપયોગ:—કેરડાની પાડ બીજી યોગ્ય દવા સાથે ક્વાથમાં વપરાય છે. તે ગરમ છે ને ખાવાથી શરીરની સુસ્તી ઉડી જાય છે. તમામ જાતના વાત બાધિ ઉપર તે કામની છે. સંધિવા, નજ્જો ને જળદરના ક્વાથમાં તે પડે છે. તેના તાજા રસનું ટીપું કાનમાં નાખવાથી જંતુનો નાશ થાય છે તેમજ બહાર લગાડવાથી શ્વાક હટે છે. વાળાની અંદર તેની પાડ વાટીને ઓપડાય છે અને તે ઓપડવાથી અસહ્ય વેદના ને બળતરા થાય છે.

માત્રા:—૮ તોલા.

કેશર.

વર્ણન:—કેશર મૂળ આપણા દેશની પેદાશ નથી. તે એક જાતના કુદ્ધના રેશા છે અને તેને પાણીમાં ધસવાથી એક જાતનો રંગ થાય છે જેને કેસરીઓ રંગ કહે છે. તે રંગ ઘાંટો પીળો હોય છે. કેશરના બહારના દેખાવનો રંગ ઘાંટો રાતો હાય છે. કેશર ધણી ત્રાંધી ચીજ હાવાથી તેની અંદર કેટલીક જાતનો ભિગ કરવામાં આવે છે. સાચું અને ખોટું એવું જ જાતનું કેશર બજારમાં મળે છે. સાચા કેશરના તાંતણાને પાણીમાં બોળી હુગડાં ઉપર લગાડવાથી તરતજ પીળો ડાઘ થાય છે. ને ખોટાં કેશરની તેવીજ રીતે તપાસ કરવાથી પેહેલ વહેલા રાતો ડાઘ થાય છે અને પાછળથી પીળાશપર આવતાં તેમાં રતાશ વધારે રહે છે.

બનાવટ:—કુંકુમવટી.

૧ કુંકુમવટી=અફીણ અને કેશર બેઉ સમભાગે લઈ તેની મધમાં ઓખાના જેવડી ગોળી બાંધવી. કેશરાદિ ગુટિકામાં પણ રસકપૂર સાથે કેશર આવે છે.

ગુણુ:—શીતળ, સ્તંભન, વાજકર પૌષ્ટિક.

ઉપયોગ:—શીતળ ગુણુને માટે કેશર બહાર લગાડવાના ઈંડા લેપમાં પડે છે અને તે કપાળે લગાડવાથી મગજ અને આંખને ઈંડક થાય છે તથા શરીરની ખોટી ગરમી દૂર થાય છે; પણ તેનો સુખ્ય ઉપયોગ વાજકર તરીકે છે. ઘણાં ખરાં ધાતુ પૌષ્ટિક ચૂર્ણ તથા પાકની અંદર તે પડે છે. દૂધ ઉકાળી તેમાં સાકર અને કેશર નાખી ધાતુ પ્રછિન્ને માટે

અપાય છે. તે ચિત્રાય કેટલીક ખાવાની ચીજોમાં સારો રંગ લાગે તેટલા માટે પણ તે વપરાય છે. શંભન ગુણને માટે ગ્રાડ વિગેરેમાં બીજી મોઝ દવાની સાથે તેને મેળવવામાં આવે છે. કુકુમવટી નામની બનાવટ ગ્રાડની અંદર અકસીર છે. બકરીનું દુધ ઉકાળી તેની અંદર કેશર નાખી પીવાથી રક્તપિત્તમાં સારો ફાયદો થાય છે; તેમાં વિગેરે કરીને જ્યારે નસકોરી ફૂટતી હોય ત્યારે અગર બડામાં છાતીમાંથી લોહી પડતું હોય ત્યારે તેનો ઉપયોગ ઘણો સારો લાગુ પડે છે. કેશર બીજા ઘણાક રોગ ઉપર બીજી દવા સાથે વપરાય છે પણ તેમાં તેની કાંઈ ખાસ અસર રહેતી નથી.

માત્રા:—કેશરની રતી ૧ થી ૧ વાલ. કુમકુમવટીની અરધીથી એક રતી બાર.

કોકમનું તેલ.

વર્ણન:—કોકમનું તેલ કોકમમાંથી નીકળે છે. જેને અહીં આપણે કોકમનું ધી કહીએછીએ તેના ગોળ સફેદ રંગના સાચુ જેવા કરકા આવે છે. તેમાં સ્વાદ રહેતો છે અને તે ઉપર આંગળીના ટેરવા ધસાવાથી બીસપ લાગે છે.

ગુણ:—સ્નિગ્ધ.

ઉપયોગ:—પાદારિ અને હાથ પગની બા ફાટતી હોય ત્યારે તે વપરાય છે. તે કેટલાક મનમમાં પડે છે અને તે શરીર ઉપરની ચેજ મટાડે છે.

કોડ.

વર્ણન:—કોડનું ગ્રાડ ગુંદીના જેવડું મોટું થાય છે ને તેનાં પાંદડાં પહોળાંને લાંબાં થાય છે. તેમાંથી વરીયાળીના જેવી સુંગધી નીકળે છે. તેમાં બીજાંની માફક ફળ થાય છે, જેને કોડાં કહે છે. આ ફળ સ્વાદે ખાટાં હોય છે અને તે ચટણીમાં પડે છે. તેનાં ફળની ઉપલી છાત્ર બીજાંની માફક કઠણ હોય છે અને અંદર ગર રહેલો હોય છે. તેનો રંગ ખુંખરા વાદળીઆ રંગનો હોય છે ને તેના પાંદડા ફળની સુંગધી પાકા તરબૂચ જેવી હોય છે. ઔષધમાં તેના પાન, ફળને ગુંદ કાપ લાગે છે.

બનાવટ:—કપિત્યાષ્ટક ચૂર્ણ

૧ કપિત્યાષ્ટક ચૂર્ણ=કોડ ૮ ભાગ, સાકર ૭ ભાગ, દાડમ, આંપડી,

બીલી, ધાવડીનાં ફુલ, પીપર, અજમોદ એ સઘળાં ત્રણ ત્રણ ભાગ; મરી, જીરું, ધાણા, સંચળ, પીપરીમૂળના ગંડોડા, વાળો, અજમો, તજ, એલચી, તમાકુ પત્ર, નાગકેશર, સુંઠ અને ચિત્રો એ તેર એકપધો અંક ભાગ બઈ તેને ખાંડી બારીક ચૂર્ણ કરવું.

ગુણુ:—શીતળ, શોષક ને અગ્ન.

ઉપયોગ:—બીલાંને મળતોજ છે. ગ્રાહી ગુણને લીધે અતિસાર, રક્તાતિસાર તથા સંત્રહણીમાં તે અપાયછે. ગરમીમાં રખડવાથી અગર બોજ કાઢી જાતની શરીરમાં ગરમી હોય ને તેથી ગ્રાહી થયો હોય તો તેમાં તે બે રીતે ફાયદો કરેછે. એક તો તેના સ્તંભન ગુણથી ગ્રાહી કમજ કરેછે ને બીજું પોતાના શીતળ ગુણથી ગરમીને દૂર કરેછે. કુદબ્ધરની અંદર ગ્રાહી અગર મરડે હોય ત્યારે કોઠ આપવું નહિ કારણ કે તેનો અભિપ્પદી ગુણ મગજની અંદર લેહીનો જમાવ કરેછે અગર જડમાં ફુગ્ગે છે કે સાંધા ઝલાઈ જાયછે. કેટલીક વખતે આંચકી પણ ઉપડી આવેછે. અતિસાર, અને સંત્રહણીની અંદર કપિથાજક ચૂર્ણ સાધારણ રીતે વપરાયછે. જ્યેષ્ઠ કૃષ્ણ કાચું તેમ તેમાં સ્તંભન ગુણ વધારે હોયછે. પાકેલું કોઠું પિત્ત શામક ને શીતળ વધારે છે માટે અજીર્ણ અને ગ્રાહની અંદર હમેશાં કાચું કોઠુંજ વાપરવું ને પાકેલું કોઠું ચટાણી વિગેરેમાં વાપરવું યોગ્ય છે. વિશ્વપમાં નારંગીની માફક તે ગુણ શુદ્ધિ કરેછે. પિત્તના પ્રકોપને લીધે દરદીને અવાજ ચડી આવેછે ત્યારે તેનાં પાકેલાં કૃષ્ણ ખાવાથી ફાયદો થાયછે. તેનાં પાકેલાં કૃષ્ણમાંથી શરબત બનાવવામાં આવેછે અને તે લેવાથી જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાયછે અને અનાજનું પાચન થાયછે. કોઠું પણ લીંબુની પેઠે દીપન અમ્લ છે. તેના પાનની અંદર વરીઆળીના જેવી સુગંધી રહીછે અને તે ચાવવાથી દીપન અને વાનહર અસર જણાયછે. મોઢામાં મોજ આવતી હોય, પાણી આવતું હોય, અગર ઉલટી આવતી હોય તો કોઠાનું શરબત ફાયદો કરેછે. કોઠાનો ગર ઝેરી જંતુઓના દંડ ઉપર લગાડાયછે. તેના ગ્રાહમાંથી એક જાતનો ગુંદ નીકળેછે તે સાધારણ ગુંદની પેઠે વપરાયછે. જીર્ણ ત્વક્દોષમાં કોઠાનું શરબત પીવું યોગ્ય છે. પિત્ત શામક તરીકે તેની અસર જીવનજ્ઞાને માટે તે યોડી માત્રામાં ઘણા દિવસ લેવાની જરૂર છે. જ્યારે યોડી માત્રામાં લેવું હોય ત્યારે તે શરબત રૂપે લેવું યોગ્ય છે. જ્યારે લેહી તપેલું હોય ને શરીરમાં ખોટી ગરમી જણાતી હોય ત્યારે કોઠું ફાયદાકારક છે.

આત્રો:—કપિત્યાજક ચૂર્ણની પાવલાથી અર્ધાભાર.

કોહોળું.

વર્ણન:—કોળું મોટું લંબમોળ પતકાળા જેવું થાય છે. પતકાળાને લોકો સાકર કોળું કહે છે. કોળું અંતે સાકર કોળું જોડે અને એકજ વર્ગની ચીજ છે તોપણ તે બંને એક નથી. પાકિલ સાકર કોળું રંગે પીળાશવરે થાય છે અને કોળું ભુંખરું ઘોળા રંગનું થાય છે. તેના ઉપર રૂપેરી અળકાટ જણાય છે. કોળું આપણે ત્યાં ઘણું સાધારણ છે. ઔષધમાં તેનો ગર વપરાય છે. તેના બાંને તળી મસાલો લગાડી મુખ્યત્વે તરીકે આવામાં આવે છે.

અનાવટ:—૧ કુખમાંડા વલેહ ૨ વાસા કુખમાંડ ખંડ.

૧ કુખમાંડાવલેહ=સાઈ જીવું કોળું લઈ તેની ઉપલી છાલ કાઢી નાખી તેના બારીક કટકા કરી તે ૪૦૦ તોલા લેવું ને તેની અંદર ૮૦૦ તોલા પાણી નાખી બાકી ૪૦૦ તોલા પાણી રહેતાં સુધી ઉકાળવું. પછી તે પાણી ગળી લેવું ને જે કોળાના ગરનો ઉકાળેલ કુચો રહે તેને ૩૨ તોલા ધીન્દ્રિ અંદર તળવો; પછી બીજા ઠામની અંદર ૪૦૦ તોલા સાકર નાખી તેમાં ગાળી રાખેલું કોહોળાનું પાણી નાખી તેની ઘટ આસણી કરવી ને તેમાં ધીમાં તળેલ કોળાની કીટી તથા નીચે પ્રમાણે ઔષધો નાખવાં:—મુંક, જૂંને પીપર એ ત્રણે આઠ આઠ તોલા; ધાણા, તમાકુ પત્ર, એળચી, મરી ને તજ એ પાંચે બધે તોલા લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી નાખવું અને તેની અંદર ૧૬ તોલા મધ નાખવું. જે તૈયાર થાય તેનું નામ કુખમાંડા વલેહ.

૨ વાસા કુખમાંડ ખંડ=એક રતલ અરકુશીનાં મૂળીઆં લઈ તેમાં આઠ રતલ પાણી નાખાને તે ઉકાળવું અને જે રતલ પાણી રહે તારે તેને ગાળી લેવું. પછી ૩૨ તોલા કોળાનો ગર લઈ તેને ૬૪ તોલા પાણીમાં નાખી ૩૨ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું અને તે પાણીને અરકુશીના કાદા સાથે ગળીને રાખી ચેલવું; અને જે કોળાનો કુચો રહે તેને ૨૦ તોલા ધીન્દ્રિ અંદર ખૂબ તળવું. પછી ૬૪ તોલા સાકર લઈ તેની અંદર અરકુશીનું ને કોળાનું પાણી નાખવું અને તેને ઘટ કરવું. જ્યારે સાઈ ઘટ થાય ત્યારે તેની અંદર તળેલું કોળું નાખી દેવું. પછી તેને ચૂર્ણ ઉપરથી ઉતારી લઈ તેમાં નીચે પ્રમાણે ઔષ્ણું ચૂર્ણ નાખવું:—

માથ, આમળાં, વંચતોચન, બારંગી, તજ, તમાલપત્ર, એગચી એ દરેક
૧૫ પા તોલો; સુંઠ, ધાણા ને કાળાં મરી એક એક તોલો ને લીંડી પીપર
૪ તોલા. એ પ્રમાણે નાખી કરતાં મુધી હલાવવું. જે તૈયાર થાય તેનું નામ
'વાસા કુઠ્ઠાંડ ખંડ'.

શુભુ:—શોધક, પૌષ્ટિક તથા પિત્તશામક.

ઉપયોગ:—કોણું પિત્તશામક હોવાને લીધે તે રક્તપિત્તમાં ઘણું ઉપયોગી
છે. જ્યારે બડખામાંથી નાકમાંથી અગર ઉલટીમાંથી લોહી પડે છે ત્યારે કુ-
ખાંડા વલેહલેવો ઉપયોગી છે, ક્ષય, ઉરઃક્ષત જેવા દરદમાં તેની અસર ધણી
સરસ છે. છાતીના તમામ જીર્ણ રોગની અંદર અને તેમાં મુખ્યત્વે કરીને
જે જીર્ણ રોગની અંદર લોહી પડે છે તેમાં કોણું ઘણું કામનું છે. રક્તપિત્ત
અવોગ હોય તોપણ કોહોળાનો ઉપયોગ કરવો યોગ્ય છે. આ દરેક
રોગમાં પિત્તાધિમ્ય દોષ હોય છે, ને કોહોળું તે દોષને દૂર કરે છે. રક્ત
ઉર્ધ્વગ રક્તપિત્તની અંદર સ્તંભન દવાઓ કામ કરે છે અને અવોગ
રક્તપિત્તમાં તે બીલકુલ કામની નથી. કોહોળું તે બંને જાતના રક્તપિત્તની
અંદર ઉપયોગી છે. સ્તંભન દવાઓ લેહી પડવાની અટકાવત કરે છે પણ
તેથી તેનું મૂળ કારણ દૂર થતું નથી. કોહોળું લોહી પડવાના કારણને દૂર
કરી રક્તપિત્ત મટાડે છે. જ્યારે રક્તપિત્તથી અને ક્ષયથી દરેક ઘણોજ
કમકાવત થઈ ગયો હોય છે ત્યારે કોહોળું મૂળ રોગને કાયદો કરતાં દરદીને
શક્તિ આપે છે અને જરૂરિયાત પ્રદિપ્ત કરે છે. સ્વરભંગ અગર સાદ જોયી
ગયો હોય તોપણ તેથી ઉધડે છે, તથા દમ અને ઉધરસમાં તે કાયદો
કારક છે. અર્ધની અંદર તે ઉપયોગી છે અને દરદીને ઘણું લોહી પડતું
હોય તો તે અટકાવે છે સંઘ્રહણીમાં પણ તે તેવીજ રીતે વપરાય છે. હમેશાં
તેનો ઉપયોગ જીર્ણ રોગની અંદર કરવો કહેલો છે. કેટલીક જાતના હૃદય
રોગ ઉપર અને શ્લેષ્મ તથા પીનસ ઉપર પણ તે ઉપયોગી છે.

જૂદી જૂદી જાતના ત્વક્રુદોષ ઉપર કોહોળું અપાય છે. કુષ્ઠ, ચિત્રી,
ત્રિચિત્રિકા, સિંધુ અને વાતરક્ત ઉપર કોહોળું કાયદો કરે છે. જ્યારે
દરદીને ઘણી એળ આવે છે ને દાહ થાય છે ત્યારે કોહોળું અપાય છે.
ત્વક્રુદોષમાં પણ રક્તનું શોધન કરવાની જરૂર છે ને કોહોળું સેવાથી
એવો પિત્તાધિમ્ય દોષ દૂર થાય છે. આમડી ઉપર લોહીના જમાવને લીધે
શાંત આઠાં થાય છે ત્યારે સાધારણ રીતે આમડીના બાહ્યપડની નીચે

ખારીક ધમીનીઓનાં સુખમાંથી તેની અંદર રક્તસ્ત્રાવ થયો હોય એમ શંકા રહે છે. આવે પ્રસંગે કોહોળાનો ઉપયોગ કરવાથી ફાયદો થાય છે. કેટલીક વખતે નાની ઉંમરની અંદર વાળ ખરી પડે છે ત્યારે વાળમાં બાં-ગરાનું તેજ લગાડવા સાથે આવાને માટે કુખમાંડની કોઈ પણ બનાવટ અપાય છે. જીર્ણ શીળસની અંદર તેમજ શરીરે જે અળાઈ, હુપસ વિગેરે ફૂટી નીકળતું હોય તો કોહોળા પાક આવો યોગ્ય છે. કોહોળા પાક પિત્તશામક હોવાને લીધે કરીને ઉનાળામાં વધુ અવાય છે, તોપણ દરદીને જે દરદનું જરૂર હોય તો ગમે તે રૂતમાં આવો માટે હરકત નથી.

કોહોળું ગર્ભાશયને સુધારનાર છે. નષ્ટાર્તવ તથા પીડિતાર્તવમાં તેમજ અસ્તાર્તવમાં તે ઉપયોગી છે. ત્રુણ દોષવાળી કેટલીક સ્ત્રીને પાંડુ અને કમળાનો ભાગ દેખાય છે. તેમની આંખો સાધારણ રીતે બળ્યા કરે છે, કમર ત્રુટે છે, અને પ્રદર પણ હોય છે. શરીરની અંદર સાધારણ રીતે ખોટી ગરમી જણાઈ રહે છે. કોહોળા પાક આવેથી તેને આરામ થાય છે. કોહોળા પાક કુખમાંડ વલેહને મળતોજ છે. તેમાં ફેર માત્ર એટલોજ છે કે પાકમાં ધીનો જયો વધારે પડે છે ને કોહોળાની કીટી કરતી વખતે પણ ધી વધારે પડાય છે તથા આસણી કરી તેમાં કોહોળાની કીટી નાખતી વખતે પણ તેમાં કેટલુંક વધારે ધી નંખાય છે. અવલેહને માટે સાકરની આસણી બહુ ઘાટી કરવાની જરૂર નથી કારણ કે તે આટલા જેવું નરમ મધ બરાબર રાખવું પડે છે. જેમ સ્ત્રીઓ કોહોળા પાક ખાય છે તેમ પુરૂષો પણ ખાય છે. તે ધાતુ પૌષ્ટિક છે, જીર્ણ જ્યારને દૂર કરે છે, તથા નબળાઈને દેખાવે છે. મગજની ગરમીને તે ખસાડે છે. જેવી તેના પિત્તશામક અસર દેખાઈ રહે છે તેવી તેની પૌષ્ટિક અસર દેખાઈ રહેતી નથી. ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરનાર કુખમાંડ જેવી બીજી યોડી ચીજો છે.

માત્રા:—કુખમાંડ વલેહ ૨ થી ૪ તોલા, વાસા કુખમાંડ અંડ ૨ થી ૪ તોલા.

ખડસલીઓ—પીતપાપડો.

વર્ણન:—ખડસલીઓ આડે વગડે ખેતરોમાં ઉગે છે અને તે ભીંયથી વેંતને આશરે ઉગે છે. ખડની પેઠે તેમાં શળીક હોવાથી તેને ખડસ-લીઓ કહે છે.

બનાવટ:—૧ પર્પટાદિ હીમ.

૧ પર્પટાદિ હીમ=અડસલીઓ, દ્રાક્ષ, વાળો, ધાણા, ગજો ને કરીઆનું એ છ દવાઓ તોલો તોલો લઈ તેને અઢી રતલ પાણીમાં ચલાળી રાખવાં.

ગુણુ:—જ્વરઘ્ન ને પિત્તશામક.

ઉપયોગ:—અડસલીઓ તાવને માટે ઘણોજ સારો છે. તેનું હીમ પીવાથી સંતત્જ્વર સતત્જ્વર, સાદો તાવ વિગેરે ઉતરેછે. તાવની અંદર હમેશાં પિત્તનો પ્રકોપ હોયછે અને તેથી અડસલીઓ સારો લાગુ પડેછે. તેના હીમથી તાવની સજ્જ તૃષ્ણા છીપેછે તથા ગજાનો શોષ કમી થાયછે. અને જ્વરની સજ્જ ઉલટી થીથી જાયછે. પિત્તના ગ્રાહ વિગેરેમાં જ્યારે ઉલટી થતી હોયછે અગર તડકે રખડી આવવાથી જ્યારે મોળ, ઉછાળાને ઉલટી થાયછે ત્યારે ઉપરનું હીમ લેવું ઘણુંજ ફાયદાકારક છે. જ્વરને લીધે થતો હાથ પગ તથા શરીરની અંદરનો દાહ તેમજ માથાનો સજ્જ દુખાવો બંધ પડેછે. કેટલીક વખતે જ્વર વગર ગરમીને લીધે કરી માથું દુખ્યા કરેછે તેમાં તથા આધાશીથીમાં પીતપાપડો સારોછે. માથામાં ચડી ગયેલ ગરમીને તેહીમ ઉતારેછે અને આંખને ઠંડક કરેછે. પિત્તજ્વરના જૂદા જૂદા ક્વાથની અંદર તે પડેછે અને બીજી પિત્તશામક દવાઓ સાથે અડસલીઓ વંપરાયછે. જ્વરની અંદર મુખ પાક થાયછે તે આ હીમ પીવાથી અગર કોગળા કરવાથી હલકું પડેછે. તે મૂત્રલ છે અને તેથી જ્વરની ગરમીને હટેછે, તેમજ લાઙ્ગ્યોગ પેશાબ સાફ થાયછે. ઉનવા, તણખીઓ, તથા પ્રમેહની અંદર પણ બળતરા શાન્ત કરવા માટે પીતપાપડો સાકર સાથે અપાયછે. જીર્ણ ત્વકદોષમાં હગેશાં પિત્તાધિક્ય દોષ હોયછે ને થોડા ઘણા દિવસ સુધી અડસલીઓ લેવાથી ફાયદો થાયછે.

આત્રા:—અડસલીઓ ૦૧૧ રૂપિઆભાર.—તેનું હીમ ૫ થી ૧૦ તોલા.

ખાખરો.

વર્ણન:—ખાખરો આપણા દેશમાં ઘણોજ સાધારણ છે. તેનાં ફુલ લાલ રંગનાં થાય છે અને તેને કેસુંડાં કહે છે. તે રંગના કામમાં આવે છે. તેના બીજ રાતાં અને સપટાં થાય છે અને તેને પીતપાપડો કહેછે. દેવતા ઉપર શ્રેકતાથી તેની ઉપજી છાલ જલદીથી ઉખડી પડે છે. ઔષધમાં તેનાં ફુલ, બીજ અને ચુંદ અથવા લાખ વપરાય છે. તેના ગ્રાહ-

માંથી એક ઓકણો રાતો રસ નીકળે છે જેને આખરાની લાખ કહે છે. તેનો ગુણ હીરા દખ્ખણને મળતો છે.

બનાવટ:—૧ પલાશાંજન ૨ પલાથ કલ્ક.

૧ પલાશાંજન=રતાંજળી એક ભાગ, સિંધવ એ ભાગ, હરડે ત્રણ ભાગ અને આખરાનો ગુંદ ૪ ભાગ તેને બારીક વાટી ચૂર્ણ કરવું.

૨ પલાથ કલ્ક=પીતપાપડો. નશોતર, ખુરાસાની અજમો, કપીલો, વાવડોગ અને ગોગ એને પાણીમાં વાટી લુપ્તી કરવી.

ગુણ:—મૂત્રલ, સ્તંભન, કૃમિન.

ઉપયોગ:—આખરાના ડુલ ઘણાજ મૂત્રજ છે. પેશાબ બંધ થઈ ગયો હોય ત્યારે તેને બાફી પેટ ઉપર બાંધવાથી પેશાબ છૂટે છે તેમજ તેનો ઉકાળો પણ સુરોખાર નાખી પીવાય છે. મૂત્રજ તરીકે ફક્ત તેના ડુલજ વપરાય છે; કૃમિન તરીકે તેનાં બી વપરાય છે; અને સ્તંભન તરીકે તેનો ગુંદ વપરાય છે. આખરાના બીને શેકી તેની રાતી છાલ ઉતારી નાખી અંદરના ઘોળા મીંજનો ભૂકો કરી મધની સાથે આપવાથી જંતુનો નાશ થાય છે તેમજ પલાથ કલ્ક પણ જંતુ નાશ થવાને માટે છાશની સાથે અપાય છે. પલાથ કલ્કની અંદર નસોતર હોવાથી તે ઉપર રેચ આપવાની જરૂર નથી. તેના બીજના ભૂકાને પાણીમાં વાટી ચોપડવાથી દાદર ઉપર સારો ફાયદો થાય છે અને સજ્જ દાદરની અંદર તેને લીંબુની સાથે ચોપડવામાં આવે તો દાદરનાં ભીંગડાં ઘણી જલદીથી ઉખડી પડે છે. તેની લાખ હીરા દખ્ખણની પેઠે અતિસાર અને સંગ્રહણી ઉપર અપાય છે. પલાશાંજન વેત્ર અને કૃષ્ણમંડળના ડુત્તાં ઉપર અત્યંત ઉપયોગી છે. આખરાની રાખમાં પોટાસનો ભાગ રહેલો છે અને બીજી યોગ્ય દવા સાથે તેની દંમકવર્તિ બનાવવામાં આવે છે.

માત્રા:—પલાથ બીજ એ વાલ, ગુંદ એ વાલ, પલાથ કલ્ક એ વાલ.

ખુરાસાની અજમો.

વર્ણન:—ખુરાસાની અજમાના નાના ભુંખરા રંગના બીજ થાય છે. તેની વાસ કીકને મળતી છે.

ગુણ:—પીડા શમક, સ્નાયુ શૈથીલ્યકૃત્ અને પેન લાવનાર.

ઉપયોગ:—ખુરાસાની અજમો છાતીના બાધિમાં ઘણા કામનો છે. દમ, ઉધરસ અને શ્વાસની અંદર તે ખસખસની સાથે મળીને અપાય

છે; તેથી ઠાકી ઉધરસ દબાય છે તેમજ ઉધરસ ખાવાથી છાતીમાં જી
ડુખાવો થાય તે જણાતો નથી. તેની અસર અફીણને મળતી છે અને
જ્યારે જ્યારે શ્લેષ્મ પીંડ સંકોચને પામે છે ત્યારે ખુરાસાની અજમો કામનો
છે. ઉત્તમાદ રોગની અંદર ખુરાસાની અજમો કપૂરની સાથે બહુ ઉપયો-
ગી છે. ખુરાસાની અજમો એક વાલ અને કપૂર એક વાલ લઈ તેની ગોળમાં
ગોળી કરી સૂતિકા સ્થાનિ આપવાથી સુતિકા ઉત્તમાદ દબાય છે તેમજ
આંચકી, ખેંચતાણ, ધનુર વિગેરે હાતકાં પડે છે. રેચક દવાની સાથે ખુ-
રાસાની અજમો નાખવાથી પેટમાં થતી ચુંક બંધ થાય છે, તથા ગર્ભી-
ણી સ્ત્રીની ઉલટી દબાવવાને માટે તે વપરાય છે. વાંસાના શુળ તેમજ
કોઈ પણ ભાગમાં પાક થયો હોય ત્યારે અગર શુળ નીકળતું હોય ત્યારે
ખુરાસાની અજમો અપાય છે. સંધિવાની અંદર અને ખીજા વાત બા-
ધિમાં જ્યારે ડુખાવો થતો હોય છે ત્યારે ખુરાસાની અજમો વાપરવામાં
આવે છે અને તેનો કલ્ક સૂત્રેલા ભાગપર ચોપડાય છે.

માત્રા:—એકથી ૨ વાલ.

ખેર.

વર્ણન:—ખેરનું ગ્રાડ મોટું અને જબજ થાય છે. તે એક જાતનો
ખીજડો છે. ખેરના ગ્રાડમાંથી કાચો અને છે. તેના લાકડાની વચમાંથી
સફેદ પદાર્થ નીકળે છે તેને ખેરસાર કહે છે. ખેરસાર તોલમાં ઘણો
હલકો હોય છે.

ખનાવટ:—૧ ખેરસારની ગોળી ૨ અદિરાદિ કવાય ૩ અદિરાષ્ટક
૪ અદિરાશિષ્ટ.

૧ ખેરસારની ગોળી=લવીંગ ૧ તોલો, મરી ૧ તોલો, ખેડેડાંની છાત્ર
૧ તોલો, ખેરસાર ૩ તોલા એ દરેકના ચૂર્ણને મેળવી ખાવળની છાલના
કવાયની બાવના દેવી ને તેની વાલ વાલ માત્રાની ગોળી કરવી.

૨ અદિરાદિ કવાય=ખેર, હરડાં, ખેડેડાં ને આમળાં ત્યારે સીજ અર્ધો
તોલો લઈ એને પાણી ૩૨ તોલામાં નાખી ઉકાળવું. જ્યારે આઠ તોલા
પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું. તેની સાથે વાવડીંગ અને ભેંસનું
દૂધ નાખી પાવું.

૩ અદિરાષ્ટક=ખેર, હરડાં, ખેડેડાંને આમળાં, લીમડાની છાત્ર,
પટોળ, ગળો ને અરડુથી એ આઠે સીજનો રીતસર કવાય કરવો.

૪ અદિરાશિષ્ટ=ખેરની છાત્ર ૨૦૦ તોલા, દેવદાર ૨૦૦ તોલા, આમળી

૪૮ તોલા, દારૂળદર ૮૦ તોલા અને હરડાં, ખેડેડાંને આમળાં એ ત્રણ મળીને ૮૦ તોલા એ બધાં ઔષધોને ભેગાં કરી અધ કમ્પા ખાંડી તેમાં ૮૧૬૨ તોલા પાણી નાખી ઉકાળતાં ૧૦૨૪ તોલા પાણી ખાંડી રહે ત્યારે તેને ગાળી લેવું અને ન્યારે તે ઠંડું થાય ત્યારે તેની અંદર મધ ૮૦૦ તોલા સાકર ૪૦૦ તોલા, ધાવડીનાં ફુલ ૮૦ તોલા, અને ચણક બાબ નાગકેશર, જમ્બૂળ, લવંગ, એળચી, તજ, તમાલ પત્ર એ સાતે ઔષધ ચાર ચાર તોલા ને પીપર ૧૬ તોલા એ પ્રમાણે ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી નાખવું. પછી તેનું જાં બંધ કરી એક માસ સુધી રાખી મૂકવું. જે તૈયાર થાય તેનું નામ અદિરાશિષ્ટ.

ગુણ:—શોષક, શીતળ, રોપણ, કફશામક. કૃમિપ્ર.

ઉપયોગ:—ઝેરસાર બહુજીવ હોય છે અને તે ઉધરસને બેસાડે છે.

તેના ગુણ ક્રયાને મળતા છે. મોઢામાં રાખવાથી ખાલી ઉધરસ બેસી જાય છે તેમજ સાદ બેસી ગયો હોયતો ઉધડે છે. મોઢું આવી ગયું હોય, આંદાં પડ્યાં હોય, અગર બળતરા થતી હોય ત્યારે ઝેરસારની ગોળી રાખવાથી યાને ઝેરની છાલના ઉકાળાના કોગળા કરવાથી મોઢું સાફ થાય છે. મોઢાની અંદર અત્યંત યુંક આવતું હોય તેપણુ તેથી બંધ થાય છે. પારદની કોષ પણુ બનાવટ લેવાથી ન્યારે મોઢામાં યુંક બહુજ વધે છે ત્યારે ઝેરના ઉકાળાના કોગળા કરવાથી આરામ જણાય છે. પિત્તની ઉધરસની અંદર અગર કાંઈ પણુ ગરમ ચીજ ખાવાથી ઉધરસ થઈ આવે છે ત્યારે ઝેરસારની ગોળી જાંમાં રાખવાથી ઉધરસ એકદમ ઉભડી પડે છે. ઉપર બતાવેલી ઝેરસારની ગોળી ઠાલી ઉધરસ ઉપર બહુ કાયદો કરે છે તેપણુ તેમાં એટલી સંભાળ રાખવાની છે કે ઝેરસારની ગોળી કફ મિશ્રિત ઉધરસવાળા દરદીને ન આપવી; તેથી વખતે દરદીને શરદી થઈ આવે છે અને ઉધરસ વધારે જોરપર આવી જાય છે.

શોષક તરીકે ઝેરની છાલજ વપરાય છે. અદિરાશિષ્ટ, ઝેરની છાલનો ઉકાળો તેમજ અદિરાશિષ્ટ એ તેની છાલની બનાવટો છે અને તે જીર્ણ ત્વકદોષમાં અપાય છે. જૂઠી જૂઠી જાતના કુષ્ઠ, વિચરિકા, ગીત્રી વીગેરે જીર્ણ ત્વકદોષની અંદર તે અપાય છે. કુષ્ઠ વૃણુ જે નથી રૂઝાતાં તેમાં અદિરાશિષ્ટ લેવાથી કાયદો થાય છે અને ભગંદર જેવા મહારોગ પણુ તેથી દબાય છે. અસ્થિ, મગજ વિગેરે અંતર ગત ભાગની અંદર જે રકત

વિકૃતિ થાય છે તેનું તે શોધન કરે છે અને આવી રીતે થએલા કુષ્ટ વૃણુને તે રૂપે છે. ભગંદર વિગેરે ખીન્ન ગંભીર ધારાં ઉપર યોગ્ય ખાદ્યો પચાર સાથે અદિરાશિષ્ટ જેવી બનાવટ આપવાની અવશ્ય જરૂર છે. વાતર-કતમાં પણ તે ઉપયોગી છે. તે શિવાય પેટના ગુદ્મ, ચક્રતોદર અમર પ્લોહોદર ઉપર પણ તે અપાય છે. તેનો અરિષ્ટ કે ક્વાથ લેવાથી પેટના કૃમિનો નાશ થાય છે. ઝરની શોધક અસર ઘણીજ સરસ છે ને તેટલા માટે જીર્ણુ ત્વક્કોષમાં તે અચૂક અપાય છે. ઝરની છાલના ઉકાળાથી કુષ્ટ વૃણુ ધોવાય છે અને તેથી તે સાફ થઈ જલદીથી રૂપર આપે છે. તેની છાલના ક્વાથમાં કાયાની માફક સ્તંભન ગુણુ રહેલો છે અને તેથી અતિસાર વિગેરેમાં વપરાય છે અને અદિરાશિષ્ટ ગડ ગુમડ અને આગે શરીરે લુપ્ત હોય તો તેની અંદર અપાય છે, તેમજ તેના ઉકાળાવડે નાવાથી ચેળ હમકી પડે છે. અદિરના ઉકાળામાં જંતુ નાશક ગુણુ હોવાને બીધે કરીને તેના કાઠાવડે વૃણુ ધોવાથી તેમાં જંતુનો ખીલકુલ પ્રવેશ થઈ શકતો નથી અને સૂક્ષ્મદર્શકર્થવડે દુખાય એવા ખારીક ક્રીડ વૃણુમાં પડવાથી શરીરની અંદરના ખીજ કેટલાક રોગ ઉત્પન્ન થાય છે તેના ક્રીડનો પણ તે નાશ કરે છે. હાડ સુધી પહોંચેલા રોગને તે દુખાવે છે.

આત્રા:—અદિરાદિ ક્વાથ તથા અરિષ્ટ ૨ થી ૫ તોલા. અદિરા-શિષ્ટ ૨ થી ૫ તોલા. ગોળી ૨ થી ૪ ગોળીનો રસ દરરોજ ઉતારવો.

ગજ પીપર.

વર્ણન:—ગજ પીપરને બદલે અહીંના ગાંધી ચવકના મૂળીઆંની છાલ આપે છે પણ તે તથા ગજપીપર એ બંને જૂદાજ ઝડની પેદાશ છે અને કેટલાકનું માનવું એમ છે કે એક બાડના તે સમારેલ કટકા છે.

ગુણુ:—ઉષ્ણ, વાતહર.

ઉપયોગ:—ગજ પીપર ઉષ્ણ અને વાતહર હોવાને બીધે તે પેટ ચૂકે, અજીર્ણ, આક્રામાં અપાય છે. દેશી ગાંધીઓ તેને બદલે મરીનાં મૂળીઆંની છાલ આપે છે. જો કે આ બંને એક નથી તોપણ તે એક ખીજના પ્રતિનિધી તરીકે વાપરી શકાય છે. તે દમ, શ્વાસ અને અતિસાર-ની અંદર શૂળને માટે ઉપયોગી છે અને તે ખીજ વાતહર પદાર્થ સાથે મળવીને અપાય છે. અજીર્ણ ઉપરના કેટલાક ચૂર્ણમાં તે પડે છે.

આત્રા:—૨ વાલ.

ગરણી.

વર્ણન:—ગરણી જે જાતની થાય છે. ઘાળાં કુલવાળી અને કાળાં કુલવાળી; પણ તે બંનેના ગુણ સરખાજ છે. ગરણીના કુલની આ-કૃતિ ગાયના કાન જેવી હોવાને લીધે તે ગ્રાસ્તે ગોકર્ણી એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. ઔષધમાં બંને જાતની ગરણી વપરાય છે. તેનું મૂળી-ઉં તેમજ બી પણ વપરાય છે.

બનાવટ:—ગરણીનું મૂળી.

૧ ગરણીનું મૂળી=ગરણીનું મૂળ, શંખાવળીનું પંચાંગ, ઠાંતી મૂળ ને ગળી એ ચારે ચીજનું સમભાગે મૂળી કરવું.

ગુણ:—મૂજલ અને રેચક

ઉપયોગ:—ઉદર રોગ જેવાં કે યકૃતોદર, ખીહોદર ને જળોદરની અંદર ગરણીનાં બી આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે. ગરણીનું મૂળી ગોમૂત સાથે આવા ઉદર બાધિમાં જેવું કાર્ય સારું છે. કેટલીક વખતે તેનું મૂળીઉં આપવાથી મોળ આવે છે, ઉલટી થાય છે, અને તેટલા માટે જે તોલા તેના મૂળનો સ્વરસ જો દૂધમાં નાખીને આપ્યો હોય તો એકદમ જાતીની અંદર જાણું બંધાયું હોય તો તે છૂટે છે અને કફદૂર થાય છે. ઘાળી ગરણીના મૂળને ધસીને નાકમાં તેનાં ટીપાં નાખ્યાં હોય તો આધાશીથી મટે છે. તેના મૂળની છાલનો આ અરધા રૂપિઆભાર પીવાથી પેશાબની બળતરા શાન્ત થાય છે અને વખતો વખત પેશાબ જવાની ખાલુસ દૂર થાય છે. ગરણીનાં બીજ વાટીને ચોપડવાથી મેત કુષ્ટનાં ચાકાં ગ્રંથાં પડે છે.

ગરણીનાં બી એક ભાગ, જવખાર અને સુંઠ એ બંને બધે ભાગ લઈ તેનું મૂળી કરી અર્ધા રૂપિઆભાર આપવાથી પાંચ સપ્ત સારા ફરત આવે છે.

આચાર:—રેચક તરીકે તેના બીની ચારે વાલથી પાવલાભાર, ઉલટી કરાવવા માટે તેના મૂળનો સ્વરસ એક થી જે તોલા. બીની બચ્ચાને માટે પાંચથી દશ ધઉંભાર. મોટા માટે ૩૦ થી ૬૦ ધઉંભાર. મૂળી પાવલાથી અર્ધાભાર મોટાને.

ગરમાળાનો ગોળ.

વર્ણન:—ગરમાળાનું ગ્રાડ મોટું થાય છે અને તેનાં પાન ઘણાજ

લીલાશપર હોયછે તથા તેનાં ફુલ મોટાં, પીળાંને ચળકતાં થાયછે. તેની અંદર લાંબી લાંબી કાળા રંગની શીંગો થાયછે. આ બ્રાડ દેખવામાં ઘણુંજ ખૂબસુરત લાગેછે ને તેથી સંસ્કૃતમાં તે ગ્રાડને **રાજતલ** અથવા **શાકનો રાજા** એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. ઔષધની અંદર તેનો ગર વપરાય છે. તેનો ગર દેખાવમાં અને સ્વાદમાં ખંજુરને મળતો છે.

બનાવટ:—આરગ્ગધાદિ ક્વાથ.

૧ આરગ્ગધાદિ ક્વાથ=(ગરમાળાનો કાઢો) ગરમાળાનો ગર, કકુ, હરડે, લીંડીપીપર, અને મોથ એ બધાં મળી એ તોલા લઈ તેને પાણી ૩૨ તોલામાં ઉકાળતાં આઠ તોલા બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું.

ગુણ:—સારક.

ઉપયોગ:—અજીર્ણ, મળાવરોધ, તથા બાળકોને બાર રહ્યો હોય તે ઉપર અપાયછે. પેટમાં જ્યારે કાંઈ પણ બાધિ હોય અને તેની અંદર અજીર્ણાથ રહેલો હોય ત્યારે બીજી યોગ્ય દવાની સાથે ગરમાળાનો ગર પડેછે. તાવ, સન્નિપાત તેમજ બીજા બાધિમાં યોગ્ય ચિકિત્સાની સાથે જો મળાવરોધનો દોષ દૂર કરવો હોય તો ગરમાળાનો ગર નાખવો જોઈએ. મોટી માત્રામાં તે રેચક છે અને બીજી રેચક દવા સાથે જળોદર, યકૃતોદર અને પ્લીહોદર ઉપર ક્ષાર મિશ્રિત કરી અપાયછે. ગરમાળાનો રેચ ધણી સાદો ને હલકો છે અને તેથી બાળકોને નિર્ભયપણે અપાય છે. આથી થોડું ઘણું પેટમાં ચુંથાયછે અને તેની ચુંથ ન જણાય તેટલા માટે સુવાના રસમાં ધુંટી તે બાળકોને પવાય છે. ત્વચા રોગ ઉપર થોડા થોડા દિવસને આંતરે જ્યારે ધણા વખત સુધી જીલાબ લેવા પડેછે ત્યારે ગરમાળાનાં ગરનો સોનામુખીનો માંક જીલાબ તરીકે ઉપયોગ થાયછે; પણ જેવી રીતે સોનામુખીનો જીલાબ માંક આવેછે તેવી રીતે ગરમાળાનાં ગરનો જીલાબ માંક આવતો નથી. સોનામુખીની લોહી સુધારવાની અસર ગરમાળાનાં કરતાં વધારે સારી છે. ગરમાળાનો ગર યકૃતની અંદરના લોહીના જમાવને ત્રોડે છે. તેની રેચક અસરથી યકૃત ઉપર થતું દબાણ ઓછું થાયછે ને તેથી કરીને તે થોડો થોડો પિત્તનો સ્વાદ કરેછે. ગરમાળો પોતાની શોધક તથા સારક અસરથી વાતરજત ઉપર સારો ફાયદો કરેછે અને તે અજીર્ણ તથા બંધ કૃષ્ટમાં ઉપયોગી છે.

ગરમાળો બે ભાગ, પાષાણભિદ ત્રણ ભાગ, ધમાસો ચાર ભાગ, હીમજ પાંચ ભાગ, ગોખરૂ છ ભાગ એનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી લૂ લાગી હોય તો ઉતરે છે.

માત્રા:—સારકત રીંકિ અર્ધા રૂપિઆભાર. રેચક તરફે ૧ તોલો, કાદાની ૪ થી ૮ તોલા.

ગળજીભી.

વર્ણન:—ગળજીભીને આ તરફ ભાંપાયરી કહે છે. હિંદુસ્તાનમાં ગાજ બાન કહે છે સંસ્કૃતમાં તેને ગોજિવ્હક કહે છે કારણ કે તેનાં પાન કાળાં હોય છે ને તેની આકૃતિ ગાયની જીભ જેવી હોય છે. તેનાં પાન અણી-આળાંને અંડાકાર હોય છે અને પાનની કોર મોજની પેઠે ઉંચી નીચી હોય છે. તે આ દેશમાં ઘણી સાધારણ છે ને આડે રસ્તે તે મળી આવે છે.

ગુણ:—શોધક, શીતળ, મૂત્રજ અને પિત્તશામક.

ઉપયોગ:—તેનો ગુણ ઘણો શોધક છે અને તેટલા માટે તે વાતરકત, ઉપદંથ, વિસ્ફોટક, સંધિવા ત્રિગેરમાં અપાય છે. તે લોહી સુધારનાર છે અને ધીરે ધીરે આવા દરદમાં ફાયદો કરે છે તેમજ શરીરમાં બીજાં ગરમાહતાં ગુમડાં, તાપોડીઆં, ખસ, લખસ, ચેળ ત્રિગેર જે જે ત્વક્રોષમાં દાહ થાય છે તેમાં ગળજીભી ફાયદો કરે છે. ગમે તેવી ચેળ આવતી હોય અને ત્વક્રોષમાં બળતરા થતી હોય તે ગળજીભીનો રસ પીવાથી મટી જાય છે. ગળજીભીનો રસ ઓપડવાથી ફાયદો થતો નથી પણ પીવાથીજ ફાયદો થાય છે. શરીરના પિત્તાધિજ્ઞ દોષનું તે શમન કરે છે. વાતરકતની સજ્જ બળતરામાં પણ તેનો રસ પાવો યોગ્ય છે. વાતરકતની તેમજ બીજા ત્વક્રોષની બળતરામાં તે તેની શીતળ અસરથી ફાયદો કરે છે. બહાર લગાડવાથી ફક્ત લીલું હોય ત્યાં સુધી ઠંડક થાય છે. તેનો કલ્ક શુષ્ક થયા પછી તેમાં ઠંડક કરવાનો ગુણ રહેતો નથી. જેમ તે ત્વક્રોષની અંદર પિત્તનું શમન કરી ફાયદો કરે છે તેવી રીતે પિત્તાધિજ્ઞ દોષવાળા બીજા રોગમાં પણ તે વપરાય છે. પિત્તજ્વર, ઉનવા, તણખીઆ તથા તપેલા લોહી બળા દરદીને પણ તે ફાયદાકારક છે. પેશાબની બળતરા તેથી શાન્ત થાય છે ને બાલઓળ ઉતરતો પેશાબ સાફ ઉતરે છે અને તેની અંદર લોહીનો કાંઈ પણ અંશ દેખાતો હોય તો તે પણ અટકે છે. આં-

ખની અંદર ચડી ગએલી ગરમીને પણ ગળજીનીની અસરથી કાયદો થાય છે ને કેટલીક વખતે બીજા કાંઈ બાધિ વગર કુકૃત્ત આંખો બળતી હોય ત્યારે ગળજીનીનો રસ પીવાથી આંખે ઠંડક થાય છે. ગળજીની વાપરવાની રીત એવી છે કે અર્ધા રૂપિઆભાર આથરે બે પાથરીનાં પાન બધાં તેને પાણીમાં વાટી આથરે પાથરે પાણી કરવું ને તેમાં થોડી સાકર નાખી તે પી જવું; આમ દિવસમાં બે ત્રણ વખત પીવાથી બિચાર દીવસમાં સારો કાયદો દેખાય છે. ગરમીના રોગમાં જોટલું સારસાપરિલા કામ કરે છે તેથી પણ આ દવા વધારે કાયદો કરે છે. સખ્ત ખસ તેનો રસ પીવાથી કુકૃત ત્રણ દિવસમાં મટે છે.

માત્રા:—તેના પાન ૦૧ થી ૧ તોલો. તેના પંચાગની માત્રા પણ તેજ પ્રમાણે.

ગળો.

વર્ણન:—ગળોના વેલા લાંબા ને આંગળી જેવા જડા થાય છે. તે થોર, આંખો, લીંબડા વિગેરે ઝાડો ઉપર ચડે છે. લીંબડાની ગળો સૌથી ઉચમ ગણાય છે. તેનું ઝાડ હમણાં લીલુંજ રહે છે અને તેના વેલાનું ગુચ્છું ગમ્મ તે જગ્યાએ નાખી રાખો તોપણ ત્યાં તે ઉગી નીકળે છે. તેની છાલ ભુંખરા રંગની ધોળી છે ને તે ઉપરથી કીતરી ઉતરતી હોય એમ લાગે છે. તેને કાપવાથી ફેડાંના આરાની પેઠે તેના અંદરના ભાગમાં પડદા પડી રહેલા જણાય છે ને તેથી તેને સંસ્કૃતમાં ચક્રલક્ષ્ણા કહે છે. ગળો દશી ઔષધીમાં ધણીજ ઉપયોગી દવા છે અને જે દવાઓ પહેલા નંબરની ગણાય છે તેમાંની તે પણ એક છે.

ખનાવટ:—૧ અમૃતાષ્ટક ૨ પંચભદ્ર ૩ ગળોસત્ત્વ ૪ ગુકુચી સ્વરસ. અમૃતાષ્ટક=ગળો, લીંબડાની અંતર છાલ, નાગર મોચ, મુંઠ, કડવી ધોંસોડી, ઇન્દ્રજ્ય, રતાંજળી અને કુકુ એ આઠે યાજ્ઞે ૦૧ પાવનાભારે બધાં ૩૨૨ પાણીમાં ઉકાળતાં આઠ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારવું.

૨ પંચભદ્ર=ગળો, ખડસલીઓ પીતપાષાંક, નાગરમોચ, ફરીઆત્તુ અને મુંઠ સમભાગે બધાં ખાંડી બારીક ચૂર્ણ કરવું. એ પાંચે મળી બે

તોલા લેવું અને પાણી ૩૨ તોલા લેવું. તેને ઉકાળતાં ૮ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું.

ગળોસત્વ=લીલો ગળો બધું તેને સાફ ધોઈ ઉપલી કોતરી ઉતારી નાખી તેના બધે ત્રણ ત્રણ તમુના કટકા કરવા અને તે કકડાને પથ્થરથી ધુંદી પાણીના મોટા ઠામમાં નાખવા. પછી તેને ખૂબ પાણીની અંદર રહેવા દેવું. એક દિવસ મુધી પાણીમાં રહેવા દીધા પછી તેને પાણીમાં ખૂબ ઓળવા. પછી પાણી કપડેથી ગળી લેવું અને ગળોનો કુચો કાઢી લેવો. તે ગળેલા પાણીને આછરવા દેવું ને જેમ પાણી આછરતું જાય તેમ નીતારતા જવું. નીચે સફેદ ગળોસત્વનાં કપોટાં જામી રહેશે તે ઉપેડી સૂકાવી ઉપયોગમાં લેવાં.

૪ ગુડુઆ સ્વરસ=ગળોને ધુંદી તેમાં જરૂર પડે તો થોડું પાણી નાખી તેનો રસ નીચાવી લેવો.

ગુણ:—શ્મન, જ્વરમ્, પિત્તશામક, શીતળ, પૌષ્ટિક, મૂત્રલ અને શોષક.

ઉપયોગ:—ગળો અત્યંત સરસ શ્મન દવા છે. આર્ય આયુર્વેદના મત પ્રમાણે દરેક રોગમાં વાત, પિત્ત, અને કફ એ ત્રણેમાંથી કોઈ એકનો અગર કોઈ બેનો સંયુક્ત, અગર તે ત્રણેનો સંયુક્ત પ્રકોપ થવાના ચિન્હ મળી આવે છે. ગળો શ્મન હોવાને લીધે તે ત્રણે પ્રકૃતિને સરખી રાખે છે; જેનો પ્રકોપ થયો હોય તેને ખેસાડે છે, અને જેનું જેને દબાઈ ગયું હોય તેને પ્રદિપ્ત કરે છે; જેથી તે ત્રણે પ્રકૃતિને સમાન રાખનાર હોવાથી તેમાં શ્મન ગુણ છે એમ માનવામાં આવ્યું છે. આવી રીતનો શ્મન ગુણ બીજા એકે દવામાં નથી. જેમ સાલ માણસને ખોરાક છે તેમ માંદા માણસને ગળો ખોરાક રૂપ છે. કોઈ પણ પ્રકૃતિને તે માફક ન આવે તેમ બનતું જ નથી. ગળોના ગુણ આવા સરસ હોવાને લીધે વૈદ્યોએ તેને અમૃતા અથવા અમૃતવણી એવું નામ આપ્યું છે.

ગળો જ્વરમાં ધણી ફાયદાકારક છે. તમામ જાતના વિષમજ્વર જેવા કે રોજીઆ એકાંતરીઆ તરીઆ તથા ચોથીઆ જ્વરમાં ગળો બહુ સરસ છે. વિષમજ્વરમાં ગળો ક્વાથના રૂપમાં અગર તેના સત્વની ગોળી કરી આપવામાં આવે છે. જે કે ગળો વિષમજ્વરની અંદર કઠીનાઈનની ખરાબરી કરી શકતી નથી તોપણ તે ધણી સરસ છે. કઠીનાઈન

ક્રૂત વિષ્ણુજન્મમાંજ ઉપયોગી છે; ગળો વિષમજન્મમાં, પિત્તજન્મમાં, અને બીજા સંયુક્ત પ્રકૃતિના પ્રકોપવાળા જન્મમાં પણ ફાયદો કરે છે. તેથી દરદીના તુબ્બા, જમ વિગેરે દૂર થાય છે, અને દાહ મટે છે. શીતપૂર્વ વિષમજન્મની અંદર કવીનાઇનની ખાસ અસર છે અને તે જન્મની અંદર બીજી એકે દેશી દવા તેને ટોડે આવી શકતી નથી પણ ઉષ્ણ પૂર્વ વિષમજન્મની અંદર કવીનાઇનની તેવી અસર નથી; તેમાં ગળો ધણીજ સરસ દવા છે.

સનિપાત જન્મમાં પણ તે અપાય છે. તેથી ઉલટી વિગેરે બેશી જાય છે. જીર્ણ જન્મમાં ગળો અપાય છે. જીર્ણ જન્મમાં પિત્તનો પ્રકોપ વધારે હોય છે અને ગળોનું સેવન કરવાથી તેવો જીર્ણ જન્મ અટકે છે. કટલીક વખતે તેવા જીર્ણ જન્મની અંદર કફનો પ્રકોપ થઇ આવે છે અને ક્ષયીના જન્મમાં ગળો સાંઝે કામ કરે છે. તે દરદીને કૌવત આવે છે અને અનાજનું વધારે પાચન કરે છે. જન્મ ઉતરી ગયા પછી પણ દરદીને ગળો આપવાથી કાંઇ પણ શરીરમાં જન્મરાંશ રહેતો હોયતો તે પણ મટે છે. બીજા બાધિમાંથી સાજા થતાં જે નબળાઈ રહે છે તે ગળોના સેવનથી દૂર થાય છે. જન્મની અંદર ગળો કટુ પદાર્થોવાળા કવાથની સાથે અપાય છે. પંચભદ્રરસ તેમજ અમૃતાશ્રક જન્મમાં ખાસ વપરાય છે. ગળો સત્વની બનાવટ જ્યારે શરીરમાં જન્મરાંશ રહે છે ત્યારે સ્ત્રી યોગ્ય છે. જ્યારે જન્મનું સજ્જ જોરે હોય છે ત્યારે ગળોસત્વના કરતાં ગળોનો કાઠો આપવો વધારે માફક આવે છે અને જ્યારે નબળાઈ રહે છે ત્યારે ગળોસત્વ આપવું યોગ્ય છે. સજ્જજન્મની અંદર જો ગળોસત્વ વાપરવામાં આવે તો તેની ઝાટી માત્રાથીજ ફાયદો થાય છે પણ તેટલું ગળોસત્વ બનાવવાની કડાકુટમાં પડવા કરતાં કવાથ તરીકે ગળો આપવી સહેલી પડે છે. ગળોસત્વ સાધારણ નબળાઇને પૌષ્ટિક ઉપચારમાં આપવું યોગ્ય છે.

પિત્તશામક તરીકે ગળો બહુ વપરાય છે. જન્મ વિષે અન્ન આગળ કહી ગયા તે પ્રમાણે તેમાં પિત્તનો પ્રકોપ વધારે હોય છે તેને તે શાન્ત કરે છે. તે શિવાય પિત્તના બીજા બાધિમાં પણ ગળો વપરાય છે. જે કે ગળોમાં જણે દોષના પ્રકોપ ને શમન કરવાનો ગુણ રહેલો છે તોપણ પ્રમાણમાં પિત્ત શમનનો ગુણ તેમાં સૌથી વધારે છે અને તેથીજ અન્ન

તેને શમન ગુણવાળો લખ્યો છે છતાં કૂરીને પિત્તશામક લખ્યો છે. યકૃતના ફટલાક જીર્ણબંધિ જેવાંક યકૃતોદરમાં તથા ખીહોદરમાં ગળો બહુ સારો ફાયદો કરે છે. ગળોનો ક્વાથ અગર તેનું હીમ વપરાય છે તેમજ ગળો સત્વ પણ આપવું યોગ્ય છે. ગળોનો રસ મધની સાથે પીવાથી કમળો દૂર થાય છે તેમજ ગળોના સ્વરસને સાકર સાથે પીવાથી ઉનવા, પ્રમેહ વિગેરે હોય છે. જ્યારે શરીરમાં તથા પેશાબમાં દાહ થાય છે ત્યારે ગળોનો રસ સારો છે જેમ જ્યારે તરીકે તેનો કાઢો સારો છે તેમ પિત્તશામક તરીકે તેનો સ્વરસ વાપરવો ઉત્તમ છે. મગજની અંદર રહેતી ગરમી, આંખની ગરમાઈ તેમજ તાજેતર કૂરી નીકળતા પિત્તપ્રકોપવાળા ત્વક્દોષની અંદર ગળોનું સ્વરસ અપાય છે. ત્વક્દોષની અંદર પિત્તનો પ્રકોપ હોય છે અને તેમાં સ્વરસ કરતાં કાઢો વધારે માફક આવે છે અને ત્યાં તેનો શોધક ગુણ સારી અસર કરે છે. પિત્તશામક કેહેવાનો બાવાર્થ એટલોજ છે કે જે પિત્તનો પ્રકોપ દાહરૂપે દેખાય છે તેનું સ્વરસ શમન કરનાર છે; જીર્ણ ત્વક્દોષની અંદર પિત્તનો પ્રકોપ દાહરૂપે દેખાતો નથી અને તેથી તે પ્રકોપને સુધારનાર તેની અસરને શોધક અસર ગણવામાં આવે છે. વાત રક્તના સજ્જ દાહમાં ગળોનું સ્વરસ પીવાથી ફાયદો થાય છે. આ શિવાય બીજા જીર્ણ ત્વક્દોષમાં સજ્જ દાહ તરીકે પિત્તનો દેખાવ થતો નથી. બીજું ત્વક્દોષની અંદર જેવાંક, હુખસ, છુરટ, ખાજી વિગેરેમાં જેનું બહુ આવે છે ત્યારે ગળોનો સ્વરસ પીવો યોગ્ય છે; અને ત્યારે સાકર, ગળજીબીનો રસ, ગોખરૂ બહુકૃણી, વિગેરે જેને બીજા તરતમાં પિત્તનું શમન કરે છે તેવી શીતળ દવા તેની સાથે મેળવવામાં આવે છે. પિત્ત પ્રકોપને લીધે ઉલટી થતી હોય તો ગળોનો સ્વરસ અપાય છે તેમજ તડકામાં રખડવાથી થએલા ઝાડામાં અને રક્તપિત્તમાં ગળો સાફ કામ કરે છે. નસોરી ફૂટતી હોય ત્યારે ગળોનો સ્વરસ ઘોડા દિવસ પીવાથી તે બંધ થાય છે. રક્તપિત્તની અંદર ગળોની સાથે બીજા પાચન દીપન અને સ્તંભન દવાઓ મેળવવામાં આવે છે. ગળોનો સ્વરસ અમ્લપિત્તની અંદર ફાયદો કરે છે. તે પીવાથી આધાશીશી મટે છે.

પ્રદર, પાંડુ, નળખાઈ જેવા દરદમાં ગળો સત્વ ધણું સાફ છે. તેથી જરૂરિયાત પ્રદિશ થાય છે અને નળખાઈને લીધે શરીરમાં રહેતી બચેની તથા સાંધાનું કળવું વિગેરે દૂર થાય છે. આવા રોગની અંદર સાધારણ

રીતે ગજોનો લોહની સાથે સંયોગ કરવો ઉત્તમ છે. નેત્રબ્યાધિમાં તેમજ મગજના બ્યાધિમાં જ્યારે પૌષ્ટિક દવાની જરૂર છે ત્યારે ગજો અને લોહની મિશ્રિત બનાવટ અપાય છે.

જીર્ણ ત્વક્દોષમાં ગજોની શોધક અસર ધણી સારી છે અને તેથી તે કુષ્ઠ, વાત રક્ત, વિચ્ચિક્ષિકા જેવા દરદમાં ધણા લાંબા વખત સુધી વપરાય છે. તેટલા માટે તેને બીજી સારક ને શોધક દવા સાથે તેમજ ગુગળ વિગેરે પૌષ્ટિક દવા સાથે જીવનવામાં આવે છે. જ્યારે જીર્ણ ત્વક્દોષમાં વૃણ પડે છે ત્યારે ગજોનો ગુગળ સાથે ઉપયોગ વધારે સારો છે; અને જ્યારે જખમ નથી પડ્યા હોતા ત્યાં સુધી તે સારક દવા સાથે વાપરવી યોગ્ય છે.

માત્રા:—ગુડુચી સ્વરસ ૨ તોલા, અમૃતાષ્ટક ૪ થી ૮ તોલા, પંચ-બદ્ર ૪ તોલા, ગજોસત્વ ૧ થી ૨ વાલ.

ગાજર.

વર્ણન:—ગાજર ઔષધ તરીકે બહુ વપરાતું નથી. તેનો ઉકાળો ખીવાથી કમજો હોય છે. ગાજર બાફીને બજેલા બાગ ઉપર તથા કુષ્ઠ વૃણ ઉપર લગાડાય છે. ગાજરના ડાંડાનું તેમાં સુગંધીને લીધે દાતણ કરવામાં આવે છે. તેનાં બીજ ધાતુ પૌષ્ટિક ગણાય છે. તેના બીજને સેન-અળ સાથે વાટી ઓપડવાથી દાદર, વિચ્ચિક્ષિકામાં ફાયદો થાય છે. કુટીલ સ્ત્રીઓ તેના બીજનો ગર્ભપાતને માટે ઉપયોગ કરે છે.

ગુગળ.

વર્ણન:—ગુગળ દેશી દવામાં ધણી ઉપયોગી દવા છે અને બીજી સ્ત્રીને સાથે નાંખતાં તેમાંથી જે બનાવટ તૈયાર કરવામાં આવે તેને પણ ગુગળની સંતાવાળું નામ આપવામાં આવે છે. ગુગળનું ગ્રાડ આ દેશમાં ધણું સાધારણ છે અને તે ગુર્ગંદની પાસેના વગડામાં અને બરડામાં ધણું મળી આવે છે. તેનું ગ્રાડ કાળા રંગનું થાય છે અને તે સંધેસરાને અથવા સોદસરાને મળતું આવે છે. તેનાં ફળ બોર જેવડાં રાતાં થાય છે અને તેને સૂકવીને ચૂર્ણ કરી કબાડી લોકો શીળસની અંદર ફાકડો મારે છે. આપણે તેના ગ્રાડનો ગુંદ વાપરીએ છીએ જે ગુગળ કહેવાય છે; પણ વગડાના રેહવાશીઓ તેના ગ્રાડના ફળ તેમજ બીજ બાગો પણ વાપરે છે. ગુગળના બાડમાં છેદ દવાથી તેની અંદર તેનો રસ જામી જાય છે. જ્યારે

૨૨૨ તાળે હોય ત્યારે તે ૨૪૨૭, સીકાશદાર, સારી ખુશખોવાળો તથા સો-
નરી રંગનો ઝગઝગતો હોયછે. બજારમાં જે ગુગળ આવેછે તે ધણીજ
મલો હોયછે. દેવતાપર નાખવાથી તે બળેછે અને તેનો ધુંમાડો ખાસ
ઓળખાઈ રહે તેવોછે. ઉના પાણી સાથે નાખવાથી તેનો દૂધ જેવો રસ
જામી જાયછે. તે શિવાય જીનો ગુગળ આવેછે તે ધણો મલો, કાળો
અને ધૂળની સાથે મળેલો હોયછે તેમજ તેની અંદર વાસ આવતી નથી.
બધી જાતના ગુગળ સ્વાદે કડવા હોયછે. ગુગળ ચાર જાતના થાયછે
૧ સાધારણ ગુગળ, ૨ ભેંસા ગુગળ, ૩ મીણો હરમો, ૪ જીનો ગુગળ.
સાધારણ ગુગળ જે બજારમાં મળેછે તે ભેંસા ગુગળ વધારે ઓખોને
૨૪૨૭ હોયછે. મીણો હરમો કઠણ અને ચવડો હોયછે ને તેને ધસતાં
ધણી મેહેનત પડેછે.

ખનાવટ:—૧ યોગરાજ ગુગળ, ૨ કૈશોર ગુગળ, ૩ પડંગ ગુગળ, ૪
સિંહનાદ ગુગળ ૫ અમૃતા ગુગળ.

૧ યોગરાજ ગુગળ=ચિત્રકમૂળ, પીંપરી મૂળ, અજમો, વરીયાળી,
વાવડીંગ, જીરું, દેવદાર, ચવક, એલચી, સિંધાહુણ, રાસ્ના, કુલીજન, ન,
ગોખર, ધાણા, હરડાં, બેહડાં, આમળાં, નાગરમોથ, સુંઠ, મરી, પીંપર,
વાળો, જવખાર, તજ, તમાલ પત્ર અને તાલીશપત્ર એ સર્વ ચીજો સમભાગે
લઈ તે બધી દવાની બરોબર ગુગળ નાખી તેની અંદર ધી નાખી ખુબ
હલાવવું અને એક દિવસ સુધી રાખી મૂકવું. જે તૈયાર થાય તે યોગરાજ ગુગળ.

કૈશોર ગુગળ=મળો, હરડાં, બેહડાં, તથા આમળાં એ દરેક ચોસઠ
ચોસઠ તોલા લઈ તેને અધકચર્યા ખાંડી તેમને તે બધાના વજનથી છ
ગણા પાણીમાં નાખી ઉકાળવાં; જ્યારે પાણી અરધો અરધ બળી જાય
ત્યારે તે કાઢાને ગાળી છેવો અને તેમાં શુદ્ધ ગુગળ ૧૪ તોલા નાખવો
અને તે ઉકાળવું. ગોળ જેવું ધાટું થાય ત્યારે તેમાં નીચે પ્રમાણે
ચીજો નાખવી.

હરડાં, બેહડાંને આમળાં એ ત્રણ ચીજો બધે તોલા; ગળો ૪ તોલા;
સુંઠ, મરીને પીપર એ છછ તોલા; વાવડીંગ બે તોલા; દાંતીમૂળ અને ન-
શોત્તર બંને અઠક તોલો એ બધાં ઓસડોને ભિગાં કરી તેનું ચૂર્ણ ઉપરના
નાવેલ ગુગળની અંદર નાખવું, અને તેની પાવલા પાવલા બારની ગોળી
કરવી ને તે ધીના રીઠા ઠામમાં રાખી મૂકવી.

૩ પડંગ ગુગળ=હરડાં, બેહડાં, આમળાં, પટોળનાં મૂળ, લીંપડાની છાત્ર ને અરકુશીનાં પાંદડાં એ છ સીજનો કવાથ કરી તેની સાથે શુદ્ધ ગુગળ પીવાને માટે આપવો. આપડંગ ગુગળની બનાવટમાં માત્ર છ સીજનો કાઢો બનાવી તેની સાથે ગુગળ આપવામાં આવેછે પણ તેની બનાવટમાં કાંઈ ગુગળ પડતો નથી.

૪ સિંહનાદ ગુગળ=શુદ્ધ ગંધક ૮ તોલા, ગુગળ ૮ તોલા, ત્રિક્ષ્ણાનો કાઢો ૩૨ તોલા, એરંડીકું તેલ ૩૨ તોલા એ બધાને મિશ્ર કરી ઘાટું થાય ત્યાં સૂધી લોઢાની કડાઈમાં ઉકાળવું.

૫ અમૃતા ગુગળ=ગળો, પટોળ (મૂળ), ત્રિક્ષ્ણા, ત્રિકટુ અને વાવડોંગ એ બધાં સમભાગે લઈ તે બધાંની બરોબર ગુગળ લઈ ભેગાં કરી યોગ્ય રીતે ચળવવાં.

ગુણુ:—વાતહર, શોષક અને રોપણ.

ઉપયોગ:—ગુગળ દેશી ઔષધિમાં એક ઉત્તમ દવા ગણાય છે અને તેટલા માટે તેની જૂદી જૂદી બનાવટો બનાવવામાં આવે છે. ગુગળ વાત રોગ ઉપર બહુ વખણાય છે અને સંધિ વા, કટીશૂળ, અસ્કા, ગૃધ્રસિ, અર્દિત વિગેરે ઉપર તે સારો ફાયદો કરે છે. જીર્ણ વાત બાધિમાં ગુગળ ધણા દિવસ સુધી ખાવાની જરૂર છે અને તે મગજને પુષ્ટી આપે છે. વાત બાધિના સાધારણ રીતે જે મૂખ્ય ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે તેમાં એકની અંદર શરીરમાં જે હદ ગતિ આવી તે ખેંચાય છે અને તણાય છે:—જેવાં કે આંચકી, ખેંચતાણ, હિરેટીરિઆ વિગેરે. બીજા પ્રકારના બાધિમાં સાંધાઓની ગતિ બંધ થાય છે ને તે ઝલાઈ જાય છે:—જેવાં કે સંધિવા, નજળો, ગૃધ્રસિ, ગોઠણું ઝલાઈ જવું વિગેરે જૂદા જૂદા સાંધાઓ અકડાઈ જાય છે તે આ બીજા પ્રકારના બાધિમાં ગુગળ ઉપયોગી છે. જે પહેલા પ્રકારના વાતબાધિ બતાવ્યા તેમાં ગુગળ કામ કરતો નથી અને તેમાં તે આપવો યોગ્ય પણ નથી. પહેલા પ્રકારની વાતબાધિનાં બધાં ચિન્હો તીક્ષ્ણ છે ને એકદમ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેને એકદમ દબાવવાની જરૂર છે. જે તે ન દબાય તો મૃત્યુ તરત થવા સંભવ છે માટે તે દરદમાં ઘેન લાવનારી દવા આપી દરદીનો નેસ્સો શાંત કરવામાં આવે છે.

બીજા જાતના વાતબાધિ જીર્ણ છે, તે ધણી મુદતે ઉત્પન્ન થાય છે,

ને ઘણી મુદત સુધી ટકે છે. તેમાં દરદીનું લોહી સુધારવાની જરૂર છે ને
 ગુગળ શોષક ને સારક હોવાથી વધારે માફક આવે છે. તીક્ષ્ણ વાત
 બાધિમાં લોહી સુધારવા ખેસવા માટે વખત નથી ને તેમ કરવાની જરૂર
 પણ નથી જીર્ણ બાધિમાં તેમ કરવા જરૂર છે. માટે જીર્ણ વાત બાધિમાં
 ગુગળ ઘણા વખત સુધી આપવામાં આવે છે. શોધન સારી પેઠે થાય
 માટે ગુગળની દરેક બનાવટમાં સારક પદાર્થો પડે છે, તેમજ ગુગળનો
 ક્રમશઃ કરવા પહેલાં પણ એરંડીએલ તેલના એક બે જીલાબ આપવા
 યોગ્ય છે. વિશેષમાં જીર્ણ વાત બાધિની અંદર દરદીને ક્ષીણતા થતી
 જાય છે જે અટકાવવાનો આપણો મુખ્ય હેતુ છે. ગુગળ પોતે પણ
 પૌષ્ટિક છે છતાં તેની સાથે લોહ. અંગ વિગેરે પ્રજિકર પદાર્થો પડે છે. તી-
 ક્ષ્ણ વાત બાધિમાં શક્તિ નહિ આપતાં તેમજ લોહી નહિ સુધારતાં તેને
 એકદમ પેનમાં લાવવો એજ ઉત્તમ રસ્તો છે કારણ કે જે જોસભર તેના
 શરીરના અવયવો ખેંચાય છે તેથી કેટલીક આકસ્મીક ઇજાઓ થવા
 સંભવ છે, તેમજ વખતે દરદીનો શ્વાસ રૂંધાઈ જાય છે, ને મરી જાય છે;
 માટે તીક્ષ્ણ બાધિમાં ગુગળ વાપરવો નહીં. જે જે જીર્ણ બાધિમાં
 ગુગળ આવે છે ત્યાં ત્યાં સારક અને પૌષ્ટિક દવાઓ સાથે તેને મેળવ-
 વામાં આવે છે. વાતબાધિ શિવાય બીજા પણ કેટલાક જીર્ણ બાધિમાં
 ગુગળ ફાયદો કરે છે અને ત્યાં પણ તે આપવાનો ક્રમ વાત બાધિના
 જેવોજ છે. યોગરાજ ગુગળ, કૈશોર ગુગળ વિગેરે તેની બનાવટો બહુ
 વપરાય છે. ગુગળ વાત બાધિની અંદર ખાવા અપાય છે તેમજ બહાર
 ઓપડવાના કામમાં પણ આવે છે. શૂળ અને ચરકા નીકળતા હોય ત્યારે
 કેટલાક લેપ ઓપડવામાં આવે છે ને તેની અંદર ગુગળ પડે છે. જીર્ણ વાત
 બાધિમાં સાંધાઓ કળતા હોય છે ને તેથી બીણો બીણો ચરકો થાય છે.
 ગુગળ વાળો લેપ બરાબર ચૂસ લે છે ને તેથી ચરકો બંધ પડે છે. કેટ-
 લાક દરદીને આખા વાંસામાં સજ્જ ચરકો થાય છે ત્યારે તેઓ ભેંસા
 ગુગળની પટ્ટીઓ મારે છે અને આખો વાંસો કટકે કટકેથી ઓત્રી ગ્રહ્યો
 હોય એમ જણાય છે; આથી દરદીને સારો ફાયદો થાય છે અને ચરકો
 હલકો પડે છે. કેટલીક વખતે ચરકો ન ખેંસે ત્યારે કાંઈ બીજા
 અંદરના મર્મસ્થાનના રોગથી ચરકો થયો છે એમ સમજવું. જે વાકુનો
 પ્રકોપ થઈ વાંસામાં, કમરમાં, અગર પડખામાં બરાણો હોય તોનો ગુ-

ગળવાળા પદાર્થથી ચરકો હલકો પડવોજ નોષઁ; પણ જો તે ચરકો ફેફસાંના, યકૃતના, જઠરાના કે બીજા કોઈ અવયવના વરમથી થયો હોયતો તે ખેસવા સંભવ નથી. તે ઢેકાણે જે દરદ હોય તેના યોગ્ય ચિકિત્સા કરવી એજ ચરકો ખેસાડવાનો સિધ્ધો રહેતો છે. જેમ જીર્ણ વાત બાધિમાં ગુગળ સારો છે તેમ તે બીજા જીર્ણ મૂત્ર બાધિમાં તેમજ રક્ત વિકારમાં પણ ઉપયોગી છે. મૂત્ર પીડના કેટલાક બાધિમાં ગુગળ અપાય છે. જીર્ણ પ્રમેહ, શુક્રદોષ, તેમજ ત્રસ્તુદોષની અંદર ગુગળ વાપરાવો યોગ્ય છે. ચંદ્ર-પ્રભા નામની બનાવટ જે લોહી સુધારવા માટે ઘણી સરસ ગણાય છે તેમાં મુખ્ય ભાગ ગુગળનો આવે છે. જીર્ણ પ્રમેહની વિકૃતિ ચંદ્રપ્રભા લેવાથી દૂર થાય છે; તેમજ જીર્ણ ઉપદંશ, દુષ્પતા સાંધા વિગેરેમાં પણ તે અપાય છે. પેશાબની અંદર વીર્યસ્થાવ થતો હોય, જનનેદ્રીય મારકૂત સફેદ શ્લેષ્મ જેવો પદાર્થ પડતો હોય અને તેને લીધે કઠીશૂળ, કળતર અને કમકૌવત જણાતાં હોય તો ચંદ્રપ્રભાનું સેવન કરવું યોગ્ય છે. વિશેષમાં લોહીની અંદર રહેલો પિત્તાધિક્ય દોષ પણ ચંદ્રપ્રભા શમન કરે છે. ઉપદં. શની જૂદી જૂદી બાધિમાં તેમજ ફીરંગ દોષની અંદર ચંદ્રપ્રભા ઘણી સારી છે.

ગુગળની જૂદી જૂદી બનાવટો જૂદા જૂદા રોગને માટે પ્રયુક્ત છે. જનનેદ્રિયના રોગો, વીર્યસ્થાવ, આત્મવિકા, ઉપદંશ, ફીરંગ અને તેથી થતા વૃણુની અંદર ચંદ્રપ્રભા વખાણાય છે. અસ્થિરોગ, ગળગંડ, વિદ્રધિ, અપચ્ચી, દુષ્ટવૃણુ, ભગંદર, નાસુર તેમજ બરડાની કમાનના રોગની અંદર યોગરાજ ગુગળ વખાણાય છે. સંધિવા, વાતરક્ત, કુષ્ઠ, વિચ્ચર્મિકા, તેમજ બીજા જીર્ણ ત્વકદોષ ઉપર કૈશોર ગુગળ, સિંહનાદ ગુગળ વિગેરે સારાં છે.

અસ્થિવૃણુની અંદર ગુગળ સારો છે. જ્યારે કોઈ પણ હાડકામાં પાક થઈ સજ્જ સોજે ચડી આવીને ધ્રાડું પડેછે ત્યારે ગુગળની બનાવટ ફાયદો કરેછે. ગુગળની અંદર આવાં અસ્થિવૃણુ થતાં અટકાવવાનો ગુણ રહ્યો નથી તોપણ જ્યારે એવાં વૃણુ થાયછે, તેમાંથી હાડકાંની કટકીકં નીકળેછે, તેમજ ગંભીર વૃણુ થયું હોય ત્યારે બીજી દવાઓના કરતાં ગુગળની અસર સારી જણાયછે. જો કે ગુગળના ઉપચારથી પણ આવાં વૃણુ રજતાં નથી તોપણ તેથી લોહી તેમજ વૃણુનું શોધન થાયછે. યોગરા-

જ ગુગળ આવા અસ્થિવૃણુની અંદર ઘણા વખત સુધી અવરાવવામાં આવેછે. અપચી, વિદ્રધિ, ગંડમાળ એ પણ ઘણા જીર્ણ બાધિ છે અને તેમાં પણ ઉપલા દરદોના જેવીજ લોહીની વિકૃતિ હોયછે જેને યોગરાજ દેખાવેછે. લોહીનું વધારે સારી રીતે શોધન થાય તેટલા માટે યોગરાજ ગુગળને જૂદા જૂદા અનુપાનથી આપવામાં આવેછે. કુષ્ઠ વૃણુની અંદર યોગરાજને ખરેખર કાઢામાં અપાય છે, તેમજ અપચી વિગેરે ગ્રંથીની અંદર તેને ત્રિકુળાના કાઢામાં આપવો યોગ્ય છે. જીર્ણ ત્વક્કોષ જેવાં કે કુષ્ઠ, વિચ્ચિકા, વાતરક્ત ઉપર ગુગળ અપાય છે. જીર્ણ ત્વક્કોષ ઉપર ગુગળ ઉપયોગી છે. કૈશોર ગુગળ વાતરક્તની અંદર બહુ ઉપયોગી છે અને તે ગળોના કાઢાની અંદર લેવાય છે. કુષ્ઠમાં ગુગળ લીંબડાના કાઢાની અંદર લેવાય છે. ખરડાનું હાડકું નીકળતું હોય ત્યારે પણ ગુગળ અપાયછે. ખરડાની કમાનનું કોઈ પણ હાડકું સડવાથી તે પોચું પડી જાયછે ને ઉપલા ભાગનો બોળે નહિ ખમી શકવાથી તે ભાગ વધી બહાર નીકળી આવેછે ને તેથી ખુંધ જેવું જણાયછે; ત્યારે યોગરાજ ગુગળ આપવો સારો છે. ગુગળ જેમ પેટમાં અવાય છે તેમ વૃણુની અંદર લગાડવાના મલમમાં પણ પડેછે અને તે મલમમાં વાટ બોળી ગંભીર વૃણુની અંદર નાંખવામાં આવેછે. ગુગળનો લેપ કચર અને લચક ઉપર સારો છે. ગુગળનો લેપ લગાડવાથી હાડ સંધાય છે એમ લોકોનું માનવું છે પણ તેથી હાડ સંધાઈ જાય એમ બનતું નથી. ફક્ત તેનો લેપ કરી માથે ૩ લગાડવાથી ૩ ચોટી જાયછે ને તે લેપ સારો ઓસ કરેછે તેથી લોકોનો વિશ્વાસ એમ રહેછે. પણ તુટેલું હાડ સંધાવા માટે તો બને ભાગને પોતાના યોગ્ય સ્થળે બેસાડી સ્થિર રાખી તેને જોર લાગવા ન દેવું એજ કર્તવ્ય કર્મ છે અને તે બને ભાગ એક બીજાથી ખસી ન જાય તેટલા માટે આપીઆં બાંધ્યા શિવાય બીજાં એક સારો રસ્તો નથી. ફેટલીક વખતે ગુગળ એકલો ગૌમૂત્રની સાથે જળવી વાટ બાધિમાં લેવાય છે, અને તેવી રીતે તે ઉચ્ચત્તંબમાં સારો ફાયદો કરેછે.

માત્રા:—ગુગળ ૧ થી ૨ વાલ, યોગરાજ, કૈશોર ને અમૃતા ગુગળ ૦૧ તોલો; સિંહનાદ ૦૧ તોલો.

ગુંદ.

વર્ણન:—ગુંદ ઘણી જાતનો યાય છે. ગોરડનો, લીંબડાનો, બાવળનો,

કડાયાનો, જો કે તે ધણી જાતના આડમાં થાય છે પણ બાવળનો અને ગોર-
ડનો એ મુખ્યત્વે ફરીને વપરાય છે. લીંબડાનો ગુંદ ધણો મળતો નથી અને
કડછાશપર હોય છે. ગોરડ અને બાવળ એ બે ગુંદના મુખ્ય આડ છે.
બાવળનું આડ કાળા રંગનું ને મોટું થાય છે. પાન બને આડનાં મળતાં છે
અને તે બને એકજ વર્ગના આડ છે. ગુરગઢની આસપાસ અને બરડા
ડુંગરમાં ગોરડ ધણો થાય છે અને ત્યાંથી ગુંદ ભિગો થઈ અહીંની બ-
નરમાં વેચાવા આવે છે. આ ગુંદ ધણો ચોખા અને ઉંચો થાય છે અ-
ને મકલાઈ ગુંદ જે મુંબઈથી અહીં આવે છે તેના કરતાં દેશી ગુંદનો
બાવ વધારે બેસે છે. આ ગુંદમાં સીકાશ વધારે થાય છે. પરદેશી ગુંદમાં
દેશી ગુંદ જેટલું તેજ હોતું નથી તેમજ તેના ઝીણી બૂકી થાય છે ને તે-
માં બીલકુલ સીકાશ હોતી નથી. ગોરડનું આડ દેખાવમાં ખીજડાને મળ-
તું છે. ચોખો દેશી ગુંદ પીળો ચળકાટ મારતો હોય છે અને તેમાં રાતી
ઝાંચ પડતી દેખાય છે. આ શિવાય કડાયાનો ગુંદ થાય છે તે સફેદ અને
ચળકાટ મારતો હોય છે પણ તેમાં ગોરડના ગુંદ જેવી સીકાશ હોતી ન-
થી. જ્યારે શીઆળામાં બહુજ આકળ પડે છે ત્યારે બે લાખીઆ ઉપર
ગુંદ જમી જાય છે.

કડાયાનું આડ મોટું થાય છે અને તેના આડની ઉપલી છાત્ર સફેદ
રૂપા જેવી જગ ઝગતી હોય છે. તેથી એક વખત જો કોઈ માણસે તેનું
આડ જોયું હોય તો ફરી કદી તે બુલવા વાળો નથી. તેના કૂંડના કળીઉં
રાતા ગુઢા રંગની હોય છે ને તે ઉપર બારીક કાંટા હોય છે. કડાયો ગુંદ
રંગે સફેદ અને દાણાદાર થાય છે.

બનાવટ:—ગુંદરપાક.

૧ ગુંદરપાક=ગુંદને ધીમાં તળી તેને ચાસણીમાં ઝળવી તેનો પાક
કરવામાં આવે છે.

ગુણ:—પૌષ્ટિક.

ઉપયોગ:—ગુંદરનો ગુણ પૌષ્ટિક હોવાને લીધે તેનો પાક કરી લોકો
ખાય છે અને તે સ્ત્રીઓને ધણો માફક આવે છે. સ્ત્રીને કમરમાં સેહેજ
અગર ત્રસ્તુ સમયે જો સજ્જ પીડા થતી હોય તો ગુંદર ધીમાં તળીને અ-
ગર તેનો પાક કરીને ખવરાવે છે. નષ્ટાર્તવ, અત્યાર્તવ તથા પીડિતાર્તવ-
માં ગુંદ બહુ વપરાય છે. જો કે આવા દરદોની અંદર ગુંદની કોઈ પણ

જાતની ખાસ અસર નથી તોપણ સ્ત્રીઓની અંદર તેના સારા ગુણ વિશે બહુ વહેમ હોવાથી તે અવરાવવામાં આવે છે. સુવાવડની અંદર તેમજ સુવા રોગની અંદર ગુંદના લાકુ અવરાવવા રીવાજ છે, તથા જે કાટલાના લાકુ આપણા દેશમાં અવરાવવા રીવાજ છે તેમાં પણ મુખ્ય ભાગ ગુંદનો આવે છે. ગર્ભાશયમાંથી ચેત પાણી પડતું હોય ત્યારે તેમજ તેની નળખાઇમાં ગુંદ અપાય છે. માથાનું ફુખ્ણું, કળતર, ત્રુટ વિગેરેમાં પણ તેનો ઉપયોગ પ્રચલિત છે. નળખાઇથી સ્ત્રીને જે રોગ થયો હોય તેમાં તેમજ સ્ત્રીના સૂચ્યુંત્પત્તિ કર્મ અવયવના રોગોમાં ગુંદ આપવાનો રીવાજ ચાલે છે. પુરુષને ધાતુશ્લેષ, નળખાઇ, કમકોવની અગર શૂક દોષની અંદર તેનો પાક ખાવાથી ફાયદો થાય છે. તેનું પાણી સ્ત્રીકાચદાર હોવાને લીધે ગોળીક વાળવામાં તથા ફેટલીક દવાની મેળવણી કરવામાં કામ લાગે છે. તેનું પાણી બીજી યોગ્ય દવા સાથે મેળવી આપવાથી પ્રમેહ, તથા મૂત્રાશયના બીજા તીક્ષ્ણ વ્યાધિમાં ફાયદો થાય છે. આ દેશની સ્ત્રીઓ ગુંદના કટકા લૂપ્તા પણ ખાય છે.

માત્રા:—પાક ૪ થી ૫ તોલા.

ગુલાબનાં ફુલ.

વર્ણન:—ગુલાબ આપણા દેશ કરતાં તુર્કસ્તાનમાં ઘણો થાય છે. આપણા દેશને પૂરતો પડે એટલો ગુલાબ પણ આપણા દેશમાં થતો નથી ને તેથી તે તુર્કસ્તાન તરફથી આપણે ત્યાં આવે છે. ગુલાબ જે જાતનો થાય છે એક રતીઓ (મોસમી) અને બીજો બારમાસી. બારમાસી કરતાં રતીઓ ગુલાબ ચડે છે; તેમાં સુગંધી પણ વધારે થાય છે, તેમજ તેમાં ઈંડક પણ વધારે રહેલી છે. ગુલાબના ફુલના રંગ ઉપરથી તે ઘણી જાતનો થાય છે પણ આપણે અહીં રંગ ફેરથી તેના જૂદા જૂદા ભેદ પાડવાનું કાંઈ પણ વાસ્તવિક કારણ નથી. ગુણમાં બધા સરખા છે. ગુલાબજળ યંત્રની મદદવડે ખેંચવામાં આવે છે તે શિયાય તેમાંથી અનર ખેંચવામાં આવે છે જે સુગંધીને માટે વપરાય છે.

ખનાવટ:—૧ ગુલકંદ.

૧ ગુલકંદ=ગુલાબનાં પાંખડાં લઈ તેનો એક થર કરવો; માથે બીજો થર સાકરનો દેવો, પાછો ગુલાબના પાંખડાનો ને પાછો સાકરનો; એમ ઉપરા ઉપર થર દીધે જતા. પછી બરણીનું મોઢું બંધ કરવું. ગુલાબના

પાંખડીકું અંદર ગળી જાય ત્યારે ગુલકંદ તૈયાર થયો કહેવાય છે.

ગુણુ:—શીતળ, રેચક, પૌષ્ટિક.

ઉપયોગ:—શીતળ ગુણુને માટે કુલની પાંખડીકું સરસ છે ને રેચક ગુણુને માટે વગર ખીલેલી કળીકું વપરાય છે. ગુલાબના કુલનો રેચ લેવાની વિધી એવી છે કે તેની આશરે તોલો કળીકું ઓખા ચડી રહેલા આથે ત્યારે એક બાજુપર નાખવી. બધા ઓખામાં વેણી નાખવી નહિ કારણ કે જો પાછળથી ધી સાકર નાખી તે ઓખા ખવાય છે ને તેથી ઝાઝી મુશ્કેલી પડતી નથી તોપણ તે જો થોડા ભાગમાં પડી હોય તો તેટલા ઓખા જલદીથી ખવાઈ જાય છે ને પછી સારા ઓખા ખાવા તક મળે છે. તેની વાસ તેમાં ખેસી જાય છે ને પછી ખાતાં કેટલીક વખતે ઉકળાટ આવે છે. આવી રીતે ગુલાબના કૂલનો રેચ લેવાથી શરીરનું શોધન થાય છે ને તેથી કૂટાં નીકળતા કેટલાક ત્વક્દોષની અંદર ફાપદો થાય છે. ખસ, લૂખસ, વિચ્ચિકા વિગેરે દરદોમાં ગુલાબના કૂલનો રેચ અપાય છે. જેમ રેચ તરીકે લેવાથી ત્વક્દોષમાં ફાપદો થાય છે તેમજ ગુલકંદ શીત વીર્ય હોવાને લાંબે ત્વક્દોષમાં ખરાવવામાં આવે છે ને તેથી ખોટી ગરમી દેવાય છે. તે શિવાય શીતવીર્ય તરીકે બીજા દરદોમાં પણ ગુલાબનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ગુલાબ જળનાં પોતાં તેમજ આંખની અંદર નાખવાની દવા બનાવવામાં પાણીને બદલે ગુલાબજળ વપરાય છે. આંખમાં આજવાતા સુરમાને પણ તેની અંદર ઠંડો ગુણુ થવાને માટે ઘણા દિવસ સુધી ગુલાબજળની ભાવના દેવામાં આવે છે તથા તેની અંદર ખલ કરવામાં આવે છે; ને આવી રીતે તૈયાર કરેલો સુરમો આંજવાથી આંખને બહુ ઠંડક થાય છે. ગુલાબજળમાં ઘુંટેલો સુરમો આંખમાં આંજવાથી આંખની ઝાંખ તથા ગરમી દેવાય છે. કેટલાક દરદીઓની આંખ કાંઈ પણ દૃષ્યરોગ વગર બળ્યા કરે છે ત્યારે તેમને ગુલાબજળવાળો સુરમો આંજવાથી ફાપદો થાય છે. તાવની અંદર જ્યારે સજ્જ માયાનો કુખાવો થાય છે ત્યારે તથા ગરમીમાં રખડવાથી જ્યારે માથું કુખરા આવે છે ત્યારે ગુલાબજળનું પોતું મૂકાય છે. બાળકને ૩૧ બનાવી આપવામાં તેમજ ઔષધની ખરાબ વાસ છુટવાને માટે સાદા પાણીને બદલે ગુલાબજળ ઉપયોગી છે. ગુલાબજળ પીવાથી હેડકી તેમજ ઉલટી થાય છે અને તેથી મુખ્યત્વે કરીને પિત્તજ્વરમાં સારો ફાપદો

થાય છે. માથામાં ચડી ગયેલી ગરમીને ગુલાબજળ હઠાવે છે તથા આંખને તેજ આવે છે ને તેટલા માટે ગુલકંદ કામનો છે. ગુલકંદ પૌષ્ટિક ગુણાય છે તથા તે પિત્તનું શમન કરે છે. દરેક પિત્તની વિકૃતિ ને આમડીને કુષિત કરે છે તેમાં ગુલકંદ આવો યોગ્ય છે. ઓરી, માતા, ઓખાની અંદર ગુલકંદ તથા ગુલાબ પાક આવાનો આ દેશમાં રીવાજ સાથે છે. નાકની અંદર જરા કાંઈ ફોડલો થાય છે અગર માળણ હોય છે ત્યારે ગુલાબનું ફૂલ સુંઘવાથી તરત આરામ થાય છે. તંદુરસ્ત માણસને પણ ગુલાબનું ફૂલ સુંઘવાથી મગજ પ્રદુક્ષિત થાય છે. હાથ પગમાં બ્યારે દાહ થાય છે તેમાં તથા પાદદારી રોગની અંદર ગુલકંદ સારો ફાયદો કરે છે. આ શિવાય સુગંધીને માટે લોકો ગુલાબનું અત્તર તેમજ તેનું તેલ વાપરે છે. ગુલાબનું અત્તર અને તેલ દવાના ઉપયોગના કરતાં મોજ શોખના ઉપયોગમાં વધારે આવે છે. બહુ ચેળવાળા ત્વક્દોષની અંદર મલમની સાથે ગુલાબજળ ત્રણવામાં આવે છે.

માત્રા:—ગુલકંદ ૫ તોલા, ગુલાબના ફૂલની કળીકું ૦૫ તોલો (૨-૨૫ તર્કિ.)

ગોખરૂ.

વર્ણન:—ગોખરૂ જે જાતનાં યાત્ર છે. એક મોટાં ને બીજાં જોટાં. આ બંને ઢાડ તમામ જૂદીજ જાતના થાય છે તોપણ મુલમાં તે બંને મળતા છે; મોટાં ગોખરૂ વધારે ગુણકારક ગણાય છે. તેનો હોડ હાથ દોઢ હાથ ઉંચો થાય છે ને તેનાં પાન લંબગોળ અણીઆળાં તથા બા-ગ્યુપર ધારવાળાં હોય છે. તે બંનેનાં ફૂલ પીળા રંગના હોય છે અને તે બંને જાતના ફળ એક સરખી આકૃતિનાં ને કાંટાવાળાં થાય છે, જેને ગોખરૂ કહે છે. મોટાના ફૂલ લાંબા થાય છે તથા નાનાંનાં ફૂલ પ-હોળાં થાય છે. નાનાં ગોખરૂ દશમૂળમાં આવે છે. જોટા ગોખરૂના ફળ ઉપર ત્રણ કાંટા થાય છે ને મોટાના ફળ ઉપર પાંચ કાંટા થાય છે. ઓ-વધમાં તેનું પંચાંગ તથા બી વપરાય છે. જેમ ગોખરૂનાં નાનાં અને મોટાં એમ બે નામ છે તેમ તેનાં બીજાં પણ બે નામ છે. મોટા ગોખરૂને ઉભા ગોખરૂ ને નાના ગોખરૂને બેઠાં ગોખરૂ કહે છે.

બનાવટ:—૧ વૃષ દંડ મૂર્છ ૨ ગોક્ષુરાદિ અવલેહ ૩ ગોક્ષુરા-દિ કાદા.

૧ વૃદ્ધંડ ચૂર્ણ=કવચાં, ગોખર, ઘાળી મૃશલા, ઘાળાશમળાનું મૂળીઉં, આમળાં, ગળોસત્વ ને સાકર એ સાતે યીને સમભાગે ઝળવવી તેનું નામ વૃદ્ધંડ ચૂર્ણ.

૨ ગોક્ષુરાદિ અવલેહ=ગોખરનું પંચાંગ અઢી રતલ લઈ તેને પં ર તોલા પાણીમાં ઉકાળવું, ને જ્યારે ૧૦૮ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. પછી તેની અંદર સવા રતલ સાકર નાખી તેની બરાબર આસણી કરવી ને તેમાં નીચે પ્રમાણે યીજેનું બારીક ચૂર્ણ નાખવું:—સુંક, લીડીપીપર. મરી, તજ, એલચી, નાગકેશર, તમાલપત્ર, જામડળ, અર્જુન વૃક્ષની છાલ, કાકડીનાં બીજ એ દરેક બધે તોલા અને વંશ લોચન ચાર તોલા. જે તૈયાર થાય તેનું નામ ગોક્ષુરાદિ અવલેહ.

૩ ગોક્ષુરાદિ કાઠો=બાવળ, હરડે, ધમાસો, ગોખરનું પંચાંગ, ગરમાળાનો ગોળ, ને લાકડીઓ પાપાણુ ભિદ એ સર્વે એ તોલા લઈ તેને ૩૨ તોલા પાણીમાં ઉકાળવું. ચોથો ભાગ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું.

ગુણ:—ધાતુ પૌષ્ટિક મૂત્રલ અને શીતળ.

ઉપયોગ:—ગોખર ધાતુ પ્રજિને માટે ઘણાં વખણાય છે. નાના ગોખર કરતાં મોટાં ગોખર ગુણમાં ચડે છે, નખળાઈ, કમકૌવતી, વીર્યસ્થાવ, મૂત્ર વ્યાધિ તેમજ પંદત્વમાં ગોખર બહુ ઉપયોગી છે, ગોખર અને તલ એ બકરીના દૂધ અને મધની સાથે લેવાથી હસ્ત ક્રિયાથી થતા શૂક દોષમાં (નખળાઈમાં) સારો ફાયદો થાય છે. હસ્ત ક્રિયા શિવાય રાત્રીએ સ્વપ્નામાં કદાપિ વીર્યસ્થાવ થતો હોય તોપણ ગોખરનું ચૂર્ણ લેવું યોગ્ય છે. વૃદ્ધંડ ચૂર્ણ ખાસ શૂકદોષ ઉપર ઉપયોગી છે. તેથી હાય પગનું ત્રુટવું, અને કમરનો ફુખાવો બંધ થાય છે. ધાતુ પ્રજિને માટે ગોખરનો પાક કરી લોકો ખાય છે. શિવાય તેની અંદર મૂત્રલ અને શીતળ ગુણ સારો છે. તેના લીલા છોડને પલાળવાથી એકદમ ચીકણો લુઆમ થાય છે અને સાકરની સાથે ઝળવીને પેશાબની બળતરા, પ્રતેહ, ઉત્તવા, અશ્મરી વિગેરે મૂત્ર વ્યાધિમાં તે અપાય છે; અગર પેશાબમાં કાંઈ પણ સંકેદ પદાર્થ પડતો હોય તો તેથી બંધ થાય છે. તેનો લુઆમ જલદીથી બગરે છે અને તેથી જો દરેક વખતને માટે લુઆમ કરવામાં આવે તો વધારે સારું. ગોક્ષુરાદિ કાઠો લેવાથી તીક્ષ્ણ મૂત્ર વ્યાધિ જેમાં સજ્જ દાહ

હોય છે તે પણ શાન્ત થાય છે, અને મૂત્ર કૃમ્મણી સધળી પીડા દૂર થાય છે. મૂત્રધાતુમાં તે અપાય છે. પિત્તાતિસારની અંદર ગોખર ઉપયોગી છે. જ્યારે ગરમી લાગવાને લીધે ઘણો સખ પાતળો ઝાડો થાય છે ત્યારે ફક્ત પીત્તશામક દવાની જરૂર છે અને સંતબન દવાની કોઈ પણ જાતની જરૂર નથી. બીલી, કડાછાલ, બહુકળી, વાળો, તેમજ ગોખર એ બધી દવાઓ છૂટી છૂટી અથવા એકત્ર કરી આપવાથી દરદનું મૂળ કારણ દૂર થાય છે. ધાતુ પુષ્ટિને માટે ગોખરના ફળ ચૂર્ણ રૂપે અગર પાકમાં વપરાય છે અને શીતળ અને મૂત્રજ ગુણને માટે તેના પંચાંગનો અગર ફળનો લુઆમ અપાય છે. ગોખરનું ચૂર્ણ મૂત્રજ તરીકે લુઆમ જેટલો ફાયદો કરતું નથી. ગોખરનો અવલેહ પણ મૂત્ર રોગમાં ઘણા સારો ફાયદો કરે છે. જ્યારે પેશાબમાં લોહી પડતું હોય છે તે પેશાબ બંધ થઈ જાય છે અગર પેશાબ કરતી વખતે બહુજ મહેનત પડે છે તેમજ પથરી વિગેરેના રોગમાં ગોખર ઉપયોગી છે.

માત્રા:—ચૂર્ણ ૦ થી ૦ા તોલા, વૃદ્ધ દંડ ચૂર્ણ ૦ થી ૦ા તોલા, અવલેહ ૨ તોલા, કાઠો ૪ થી ૮ તોલા.

ચલુક્યામ.

વર્ણન:—ચલુક્યામ મૂળ આપણા દેશની પેદાશ નથી. તે નેપાળમાં થાય છે. તેનો મોટો જથ્થો શીંગાપોરમાંથી આવે છે. તે મરીના જાતની સીજ છે અને થોડા ફેરફાર ચિવાય તેના ગુણ પણ મરીના જેવા જ છે. તેના ફળ મરીના જેવડા અને ગોળ થાય છે પણ તેના ફળની ઉપલી છાલ મરીના પેઠે ખડખડી નથી હોતી તેમજ તેના ફળ નીચે ઠોંડું હાય છે જે મરીમાં નથી હોતું.

ગુણ:—દીપન, પાચન, મૂત્રજ, શીતળ.

ઉપયોગ:—ચલુક્યામ થોડી માત્રમાં સેવાથી જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે પણ તેટલા માટે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી. તેનો ખાસ ગુણ મૂત્ર વ્યાધિ ઉપર છે. પ્રમેહ, ઉત્તવા, તથા પેશાબની સખ બળતરામાં તે અપાય છે. ચલુક્યામ એ વાલને સુખડનાં તેલનાં ટીપાં ૫ માં ધસી તેમો ફાકડો મારવાથી અગર ગુંદના પાણી સાથે તેનો ગોળો વાળી બધ જવાથી પેશાબનો દાહ મટે છે. ઇંગ્રેજી રીતી પ્રમાણે ચલુક્યામનું તેજ કાઢવામાં આવે છે. તેનું અને સુખડનું તેલ એ દરેકનાં પાંચ

ખાંચ ટીપાને કળી ચૂનાના નિતારેલ પાણી રૂપિઆ ૪ બાર સાથે મળવી દિવસમાં ત્રણ વખત આપવાથી પેશાબની બળતરા શાન્ત થાય છે. મૂત્રાશયના વરમમાં જ્યારે પેશાબ ડોળું ઉતરે છે ને તળે કુચો જામી રહે છે ત્યારે ચણકબાબની ગોળી આપવાથી ફાયદો થાય છે. જો પ્રમેહ ન હોયતો તેની સાથે સુખડનું તેલ મળવવાની જરૂર નથી. તે મૂત્રને શાફ કરે છે તથા તેનો સ્વાદ વધારે છે. ફટકડી, સુરોખાર અગર પાપડખાર તેની સાથે મળવવાથી તેની અસર વધે છે. બાદ વીર્યસ્ત્રાવમાં તથા શુક્રદોષની અંદર પણ ચણકબાબ વપરાય છે.

અર્થ રોગની અંદર જ્યારે લોહી બહુ પડે છે ત્યારે ચણકબાબ, માખણ અને સાકર સમભાગે લેવાથી લોહી પડતું અટકે છે. ચણકબાબ ડંડો છે તેથી મોટું આવી ગયું હોય ત્યારે અગર સાદ બેથી ગયો હોય ત્યારે ચણકબાબ, એલચી અને સાકર જામાં રખાય છે. તેથી સાદ ઉધડે છે તથા મોટું આળું મટે છે.

જીર્ણ ઉધરસમાં જ્યારે બહુ બડખા પડે છે ત્યારે થોડી થોડી માત્રાએ ચણકબાબ લેવાથી બડખા કમી થાય છે ને દરદીને જરા ટેકો મળે છે.

માત્રા:—ચણકબાબનો ભૂકો ૨ થી ૪ વાલ, તેલનાં ટીપાં ૫ થી ૨૦.

ચણાનો ખાર.

વર્ણન:—ચણા આ દેશમાં બહુ થાય છે અને તે આ દેશનો અગત્યનો ખોરાક છે. તેમાં ફરસાણનો ગુણ હોવાને લીધે તે બધા લોકોને પ્રીતિ ઉપજવનાર છે. તેના છોડનાં ડાળાં પાતળાં ને ઉપર ત્રીણા ત્રીણા રેશા થાય છે. તે ઉપર શીઆણાની અંદર ગ્રાકળ પડે છે જે જામી રહે છે. ચોખ્ખું ત્રીણું મજમલનું કપડું લઈ તેના બન્ને ત્રણ ત્રણ હાથના કટકા ચણાના છોડ ઉપર પાથરવાથી તે ઉપર પડેલો રસ તે કપડું ચુસી લે છે ને પછી તે કપડું નીચોવી લઈ એક કાચના ખુચવાળી બાટલીમાં તે રસ ભરગો કરવામાં આવે છે; આને ચણાનો ખાર એવું નામ કહે છે. ઔષધમાં તે ક્ષાર વપરાય છે. ચણાની દાળનો ખોરાક ઘણો જ પૌષ્ટિક છે.

ગુણ:—અમ્લ, પિત્તશામક ને દીપન.

ઉપયોગ:—ચણાનો ક્ષાર પાણીમાં મળવી પીવાથી તૃષ્ણા શાન્ત થાય છે તથા શરીરનો દાહ મટે છે. પિત્તજ્વરની અંદર જ્યારે આખું

શરીર તથા કરતું હોય છે, આંખો બળ્યા કરે છે, અને પેટમાં અનાજ કે પાણી કાંઈ પણ પદાર્થ ટકી શકતા નથી ત્યારે તે ચણાના ક્ષારને શરબ- ત સાથે મેળવી પીવાથી એકદમ બંધ થઈ જાય છે તેમજ પેટ ચુંક, શૂળ અજીર્ણ અને આફરામાં શેકેલી હીંગને ચણાના ક્ષાર સાથે લેવાથી ફાયદો થાય છે. તે દીપન છે અને પેટની અંદરના વાયુના પ્રકોપને હરે છે. ખીહોદરની અંદર ચણાનો ક્ષાર એ ઘણી અગત્યની દવા છે. ચણાનો ખાર, સિંધાલૂણ અને બીજી યોગ્ય દવા સાથે પ્લીહોદરમાં અ- પાય છે. શેકેલી હીંગ, સુંઠ, મરી, પીપર, કુર્કોળન, જવખાર અને સિંધા- લૂણના ચૂર્ણનો ૦ તોલો ચણાના ખારની સાથે મેળવી પીવાથી ખીહોદર અને પેટનું ચુંક નાશ પામે છે.

માત્રા:—૨ થી ૫ તોલા.

ચણોઠી.

વર્ણન:—ચણોઠી ચાર જાતની થાય છે, રાતી, ઘોળી, કાળી અને પીળી. તેમાં રાતી તથા ઘોળી એ બે ઘણી સાધારણ છે- તેનો પાતળો વેલા થાય છે અને તેનાં પાન આંબલીનાં ફુલોં પાનને મળતાં છે. તેનાં મૂળીઆં જેઠીમધના જેવાંજ થાય છે ને તે પણ સ્વાદે ગળ્યાં છે. આ- વધમાં ઘોળી ચણોઠી વપરાય છે તેમજ દરેક જાતના ચણોઠીનાં મૂળ તથા પાન પણ કામના છે. ચણોઠી વાપરવા પહેલાં તેને શુદ્ધ કરવા જરૂ- ર છે અને તેને એક પ્રકરે સુધી કાંજમાં ઉકાળવાથી તેની શુદ્ધિ થાય છે.

ખનાવટ:—૧ ગુંજ ભદ્રરસ ૨ ગુંજાદિ તેલ.

૧ ગુંજ ભદ્રરસ=ચણોઠી ૬ ભાગ, શુદ્ધ પારો ૩ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક ૧૨ ભાગ, લીંબડાનાં બીજ, ભાંગ, ને નેપાળાના બીજ એ ત્રણે એક એક ભાગ એ બધાંને મેળવીને એક એક દિવસ ભાંગના રસની ધનુરાના રસની, તથા ૧ કાકમારીના રસની ભાવના દેવી અને તેની વાલ વાલની ગોળીઓ કરવી.

ગુંજાદિ તેલ=ભાંગરાનો રસ ૧૬ શર, ચણોઠીનો ભૂકો ૧ શર અને મીઠું તેલ ૪ શર એ સર્વેને મેળવી તેનું રીતસર તૈજ સિદ્ધ કરવું.

ગુણ:—પૌષ્ટિક, શીતળ, વાતહર અને રોપણ.

ઉપયોગ:—ચણોઠીનાં મૂળ જેઠીમધને મળતાં છે અને તેનો કલ્ક

---

૧ કાકમારી=ભોરોગણીની જાતનું ઝાડ છે.

પણ જોડીમધના થીરા જોવો થાયછે ન તે જોડીમધના પોંઠે ઉધરસમાં વપરાય છે. ગરમાધને લીધે ઉધરસ થઈ આવી હોય અથવા મેદું આવી ગયું હોય ત્યારે ચણોડીનાં મૂળ અગર પાન મોઢામાં રાખવામાં આવેછે. તેના મૂળ તેમજ પાનની અંદર ડંડો ગુણુ રહેલોછે અને તેને પાણીમાં વાટી પીવાથી તણુખીઓ, ઉનવા વિગેરે મટેછે. ચણોડીનાં પાન આવવાથી સાદુ ઉઘડેછે અને તેટલા માટે તે સાકર અને ચણુકચાખ સાથે મોઢામાં રાખવામાં આવેછે. તે વાતહર છે. વાતહર એટલે તે મગજના વ્યાધિને શમન કરનાર છે. ઉ-
દસ્તંભ, રાંઝણ તેમજ કટીચઢની અંદર ચણોડી ધણી ઉપયોગી છે. ગુંજ બદ્રસ વાત વ્યાધિને માટે ધણીજ સારી બનાવટ છે. ચણોડીને પાણી-
માં વાટી ઝલાઈ ગમેલ સાંધા ઉપર ચોપડવાથી સાંધા છૂટે છે અને તે ભાગનો દુખાવો અંધ પડે છે. ચણોડી ફટલાક ત્વક્દોષની અંદર પણ વપરાય છે. કુષ્ઠ, વાતરક્ત, વિચ્ચિકામાં તેનો કલ્ક ધણી સારો ફાયદો કરે છે તેના બીજને પાણીમાં વાટી તાજુ પડેલ ટાલ ઉપર ચોપડવાથી ફરીને તે જગ્યોએ વાળ ઉગે છે. ગુંજદિ તૈલ માથાના ફટલાક રોગની અંદર વાળ ખરી પડતા હોય ત્યારે તથા ખોડાની અંદર તેમજ માથાની આમડીમાંથી ઘોળી ફોતરી ઉખડતી હોય ત્યારે લગાડવામાં આવે છે. માથાની ઉંદરી તેમજ માથાના બીજ ગુમડામાં તેનું તેલ લગાડવાથી ધણી ફાયદો થાય છે. ધાતુ પૌષ્ટિક તરીકે ઘોળી ચણોડીનો પાક લોકો થી-
આળામાં ખાય છે. તેથી કમકૌવતી, નબળામ્મ મટે છે. નપુશકપણા ઉ-
પર તે વખણાય છે. ચણોડી મગજને કૌવત આપનાર હોવાથી વીર્યસા-
વના દરદમાં સારો ફાયદો કરે છે. તેનો પાક ખાતી વખતે સારો પૌષ્ટિક ખોરાક લેવાની જરૂર છે. શરીરમાં રહેતી ચેચેની, ક્ષીણતા તથા મગજનું બારે રહેવું તેથી દૂર થાય છે. ટાલની અંદર ચણોડીનો ભૂત્રો હાથીદાંત-
ની રાખ ને રસાંજન (રસવંતી) એ ત્રણેને સાથે જળવી જે જગ્યાએ ટાલ પડી હોય તે જગ્યાએ ચોપડવું. તેથી ગન્ન તેની સજ્જ ટાલ હોય ત્યાં પણ વાળ ઉગે છે.

ચણોડીની ઝેરી અસર:—ચણોડી વધારે ખવાય તો તેથી ઉલટી થાય છે. તે શિવાય બીજાં ઝેરી ચિન્હ યતાં નથી તોપણ બ્યારે તેને આર ઉપર ચડાવી આમડીની અંદર ભાંકવામાં આવે છે ત્યારે તેના ભકાની અસર લોહીમાં મળે છે ને તેથી એકદમ ઝેર ચડે છે. બામનો ધેનરો

જ્યારે જાંઘો પડે ત્યારે ચમાર લોકો આવી રીતે ઢોરને મારી નાખે છે. મનુષ્યની અંદર આવી રીતે મૃત્યુ થવાના દાખલા કદી બનતા નથી. જનાવરને જ્યારે ચણાડીના છાટવાળી આર ભાંકવામાં આવે છે ત્યારે તે જગ્યોએ એક કોલો ઉઠે છે. આની રીતે આજની ઢોરની ચિકિત્સા ઢોરને સરપનું ઝેર ચડ્યું હોય તે માફક કરવી જોઈએ ને ઢોરને છેરામણ થાય તેવા ઉપાય આપવાને ઉજ્જણ પદા-ર્થના યોજના કરવી.

માત્રા:—ગુંજ બદારસ એકથી બે વાલ.

ચાંગેરી.

વર્ણન:—સંસ્કૃતમાં અમ્લલોનીક કહે છે. તેનું ઝાડ મુંબઈની અંદર સાધારણ રીતે બધી વાડીઓમાં મળી આવે છે. ચાંગેરીના પાન-નું શાક થાય છે. તેના છોડ ભાંચ ઉપર પથરાએલા હોય છે.

બનાવટ:—ચાંગેરી ધૂત.

૧ ચાંગેરી ધૂત=ખીંપર, ખીંપરીમૂળ, ચિત્રક, ગજ ખીંપર, ગોખર, મુંઠ, ધાણા, કાળીપાટ, કુણા બીલાનો ગર અને અજમા એ બધાનો સમગ્ર કલક એક શેર, ધી બસે છપન તોલા, અને ચાંગેરીનો રસ તથા દહીં દરેક ૧૦૨૪ તોલા બઈ તેનું રીતસર ધી સિદ્ધ કરવું.

ગુણ:—શીતળ, પાચક, સ્તંબન.

ઉપયોગ:—ચાંગેરીનો સ્વરસ તૃષા શાન્ત કરે છે, ક્ષુધા લગાડે છે, ને શરીરમાં ઠંડક કરે છે. જ્યારે ધતુરાનો કેફ મગજમાં ચડ્યો હોય છે ત્યારે એ કેફ ઉતારવાને માટે ચાંગેરીનો તાજો સ્વરસ પીવાય છે. ઔષધમાં તેનું ધી પણ વપરાય છે અને તેનું ધી રક્તાતિસાર, પિત્તાતિસાર, ગુદ-ભંથ, અર્ધ ને મૂત્ર કૃમ્મની અંદર અપાય છે. તેનું ધી ગુદબંધને માટે બાહ્ય પ્રસિદ્ધ છે. ચાંગેરીના સ્વરસને ખાજના રસ સાથે મેળવી માયાપર લગાડવાથી માથું ગમ્મ તેવું સજ્જ કુખતું હોય તોપણ તે ઉતરી જાય છે. શીતળ તેમજ સ્તંબન તરીકે ચાંગેરીનો રસ અપાય છે.

માત્રા:—સ્વરસ ૧ તોલા. ધૂત ૨ થી ૪ તોલા.

ચીકણાં.

વર્ણન:—ચીકણાં એ ચાર જૂદી જૂદી જાતના ઝાડની પેદાશ છે. સંસ્કૃતમાં તેને ચીકણા કહે છે. બધા એ અહીં કાંસડી અને ખાંપટના ના-

મથી પ્રસિદ્ધ છે. તેના પાન હથેળીના જેવાં પહોળાં અને ખરસટ થાય છે. તે બળદાણાની જાતનું ગ્રાડ છે પણ તે બળદાણાથી મોટાં થાય છે. કુખાની પેઠે તેના ફૂલનો પણ ડોડવો થાય છે જેમાંથી બી ખંખેરી લેવામાં આવે છે. ચીકણાંની બી ભુંખરા અને ચપટા થાય છે અને તેમાં એક જાતનો તેલનો ભાગ રહેલો છે. તેને ખાંડતાં બહુ મહેનત પડે છે, માટે તે ખાંડતાં પહેલાં તડકાની અંદર સૂકવવાં જોઈએ.

બનાવટ:—૧ માષ બલાદિ ક્વાથ ૨ બલા તૈલ.

૧ માષ બલાદિ ક્વાથ=અડદની દાળ, ચીકણાં મૂળ, એરંડ મૂળ, કૌઆં, તાલીમખાના, રાસ્તા, આસગંધ એ બધાં મળી બે તોલા અને પાણી ૩૨ તોલા તેનો રીતસર ક્વાથ કરવો.

૨ બલા તૈલ=બલામૂળ ૪ શેર લઈ તેને ૩૨ શેર પાણીમાં ઉકાળવાં. આઠ શેર પાણી બાકી રહે ત્યારે તેની અંદર ૮ શેર દુધ, ચાર શેર તેલ અને એક શેર ચીકણાં મૂળ નાખવાં અને તેનું રીતસર તૈલ સિદ્ધ કરવું.

શુભ:—શીતળ, પૌષ્ટિક, મગજને પુષ્ટિ આપનાર.

ઉપયોગ:—વિષમ જ્વરની અંદર સુંઠની સાથે ચીકણાંનો ક્વાથ આપવામાં આવે તો તે હો છે. જેમાં ટાઢ સજ્જ આવતી હોય ને આખું શરીર ધ્રુજતું હોય ને ત્યાર પછી સજ્જ તાવ ચડતો હોય તેવા વિષમ જ્વરમાં ચીકણાંનો કાઢો બહુ ઉપયોગી છે. તે પૌષ્ટિક છે અને કૌવતને માટે બીજી યોગ્ય દવાઓ સાથે તે લેવાય છે. અહીંઆ ગાંધી લોકો ચીકણાના દાણાને ઝોળખતા નથી તેથી કેટલીક વખતે તેને બદલે બળદાણા આવે છે. બળદાણા પણ એજ વર્ગનું ગ્રાડ છે અને તેના ગુણ પણ ચીકણાને મળતા છે. ચીકણાંની પૌષ્ટિક અસર મગજને અસરકારક હોવાથી તે જીર્ણ વાત બાધિ ઉપર વપરાય છે. અર્ધાગવાયુ, અર્દિત, કર્ણનાદ, માથાનો દુખાવો અને ગલગ્રહ વિગેરે દરદોમાં માષ બલાદિ ક્વાથ હીંગ અને સિંધાલૂણ સાથે લેવાથી ધણે સારો ફાયદો થાય છે; તેમજ વાત બાધિમાં તેનું મર્દન કરવું પણ ફાયદા ભરેલું છે. ચીકણાંનો કાઢો દુધ સાથે પીવાથી અર્દિત શાન્ત થાય છે. તેની પાડનું ચૂર્ણ સાકર અને દૂધમાં મેળવી લેવાથી પ્રદર અને બહુ મૂત્રતા મટે છે. તે કૌવત આપનારી દવા છે. તેથી નખાણને બીધે રહેતી કળતર, તૂટ, તથા ક-

મરતો કુખાવો પણ દૂર થાય છે. તેના દાણા ધાતુ પૌષ્ટિક સૂક્ષ્મની અંદર પડે છે.

આત્રા:—ચીકણાના દાણા ૧ તોલો. માષ બલાદિ ક્વાથ ૪ થી ૮ તોલા.

ચિત્રક.

વર્ણન:—ચિત્રો એ જાતનો થાય છે; એક ઘોળો ચીત્રો અને બીજો લાલ ચીત્રો. ચિત્રકનો છોડ આપણા દેશમાં સાધારણ રીતે મળી આવે છે અને તેના પાનના બંને પડખાં વધીને થડની આસપાસ એવી રીતે મળી જાય છે કે તેનું ડાંડલું પાંદડાં સોંસરવું નીકળતું હોય તેમ લાગે છે. તેની અંદર એક જાતનો ક્ષાર થાય છે અને તે ક્ષાર પણ ઔષધમાં વપરાય છે.

ખતાવટ:—૧ ત્રિમદ, ૨ પડધરણુ યોગ, ૩ વડવાનળ સૂક્ષ્મ ૪ ચિત્રકાદિ લેપ.

૧ ત્રિમદ=ચિત્રક મૂળ, વાવડીંગ અને નાગર મોથ એ ત્રણે અંકક ભાગ લઈ બરાબર મેળવે.

૨ પડધરણુ યોગ=ચિત્રક મૂળ, ઇન્દ્રજવ, કાળીપાટ, કકુ, અતિવિપત્તી કળી અને હીમજ એ છ ચીજો સમભાગે લઈ તેનું સૂક્ષ્મ કરવું.

૩ વડવાનળ સૂક્ષ્મ=સિંધાલૂણુ એક ભાગ, પીપરી મૂળ ૨ ભાગ, પીપર ૩ ભાગ, અવક ૪ ભાગ, ચિત્રક ૫ ભાગ, સુંઠ ૬ ભાગ, બાળ હરડે ૭ ભાગ એનું સૂક્ષ્મ કરવું.

૪ ચિત્રકાદિ લેપ=ચિત્રો, દાંતી મૂળ, થોરનું છોર, (સ્તુભિ)આકડાનું છોર, બીલામું, હીરાકસી, ગોળ અને સિંધાલૂણુ એ બધું સમભાગે લઈ તેનો કટક કરવો.

ગુણ:—દીપન, પાચન, વાતહર, શ્રાહી અને દંભક.

ઉપયોગ:—ચિત્રો અને તેનો ક્ષાર અજીર્ણને માટે ઘણા ઉપયોગી છે. ત્રિમદ, પડધરણુયોગ અને વડવાનળ સૂક્ષ્મ એ બધાં અજીર્ણને માટે સારીરીતે પ્રયત્ન છે. તે શિવાય બીજાં જે અજીર્ણને માટે સૂક્ષ્મ ખતાવવામાં આવે છે તેમાં પણ ચિત્રો પડે છે. તેથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને આમનું પાચન થાય છે. પેટ શૂળ, ચુંક, આક્રો વિગેરે તથી દબાય છે. ગમે તેવું સશૂળ અજીર્ણ હોય તોપણ તેમાં તે ફાયદો કરે છે. બાદ

બહુ ખાવાથી ન્યારે અજીર્ણ થાય છે અને ગ્રાંથો ધર્મ આવે છે ત્યારે વડવાનળ ચૂર્ણ તેમજ પડધરણુ યોગ વપરાય છે. તેની અંદર દીપન તથા સારક પદાર્થો મળેલા છે અને તેથી અજીર્ણની અંદર ઘણાં ઉપયોગી છે. તે શિવાય યકૃતોદર, પ્લીહોદર વિગેરેમાં ચાત્રો ફાયદો કરે છે. તે દરદમાં ચિત્રાના મૂળ કરતાં તેનો ક્ષાર વાપરવો ઉત્તમ છે. અજીર્ણના ગ્રાંથોને તે દખાવે છે. અર્ષના રોગમાં ચાત્રક ચૂર્ણ ઉર્ક પડધરણુયોગ અપાય છે. અર્ષના દરદીને શરીરમાં પિત્તનો પ્રકોપ હોય છે અને જો કે ચાત્રકનો ગુણ પિત્તના પ્રકોપને પ્રુષ્ટિ આપનારો છે તોપણ તેની સાથે બીજી એવી યોજ્ય મળતવામાં આવે છે કે તેથી પિત્તને પ્રુષ્ટિ મળતી બંધ રહી ક્ષત જઠરનેજ પ્રદિમ કરવાનો ગુણ તેમાં રહે છે અને તેથી તે લોહીને વધારે શુદ્ધ કરે છે. તેથી અર્ષ, આમ, ગુલ્મ વિગેરે સફા થાય છે. ચિત્રક, ટંકણુ-ક્ષાર, હલદર અને ગોળ સમભાગે લઈ વાટી ચોપડવાથી અર્ષના મસા ખરી પડે છે. તે શિવાય અર્ષની અંદર ચિત્રક આપવાનો એક બીજો ક્રમ છે જેથી દરદીને બીલકુલ ગરમી જણાતી નથી ને ઉલટી ઠંડક થાય છે. એક માટીના કોરા ઢાંડલાની અંદર ચિત્રક મૂળનું ચૂર્ણ ભભરાવવું અને તેની અંદર રાત્રે દહીં જમાવવું. સવારે જે દહીં જમી રહે તે દહીં અર્ષવાળા દરદીને ખવરાવવું. આ દહીંની અંદર ચિત્રકની અસર આવી જાય છે અને પુંડે તેની ગરમી જરાય જણાતી નથી. કેટલાક વેદો દહીંને બદલે તે વાસણામાં કાંજ તૈયાર કરાવી ખવરાવે છે. ચાત્રકનો કોલો ઉઠાડવાને માટે સંધિવાની અંદર ક્ષત તે પંદર મિનિટ રહેવા દેવા જોઈએ. ચિત્રકનો લેપ ગુંમડાં કોડવાને કામ લાગે છે. જે ચિત્રકાદિ લેપ ઉપર આપ્યો છે તે લેપ ગુંમડાંપર લગાડવાથી ગુંમડું કૂટી જાય છે. જો આ લેપ અર્ષના મસાપર લગાડવામાં આવે તો તેથી દાહ ઘણો સખ થાય છે, જે દરદીથી સહન થતો નથી. ચિત્રકનો દંભક ગુણ ઘણો જબરો છે અને તેનું મૂળાઉં ઘસતને કોઈ જગ્યાપર લગાડ્યું હોયતો ત્યાં કોલો ઉઠી આવે છે. જીર્ણ ત્વક્દોષમાં ન્યાં કોઈ પણ ભાગ બહાર મારી ગએલ હોય છે ત્યાં ચિત્રક મૂળને કાંજ, સિંધાલણુ, અને દૂધમાં વાટી લગાડવાથી તે જગ્યાએ બ્લીસ્ટરની માફક કોલો ઉઠે છે. જે ભાગનું રક્ષિત્તાન નષ્ટ થયું હોય તે ભાગ ઉપર આવી રીતે ચાત્રક ચોપડાય છે. પડધરણુ યોગ થોડા દિવસ સુધી રાત્રે ઉઘોદક સાથે આપવાથી પ્લીહોદર (બળેલની

ગાંઠ) હલકી પડે છે. વાત રક્ત, કુષ્ટ તેમજ બીજા જીર્ણ ત્વક્રોષની અંદર ચિત્રકનો લેપ વપરાય છે અને મંડળ કુષ્ટની ચક્ષિકાનો તે નાશ કરે છે. તે શિવાય અતિસાર, રક્તાતિસાર અને સંગ્રહણીમાં તે અપાય છે અને ત્યાં તેની ઉબા અસર સારી રીતે સરસ છે. જે અતિસારની અંદર શોક થયો હોય છે ત્યાં અતિસારની યોગ્ય સ્તંભન દવાની સાથે ચિત્રકનો સંયોગ કરવો યોગ્ય છે.

માત્રા:—ત્રિમદ ૪ થી ૮ વાલ, વડવાનળ ચૂર્ણ અને ષડધરણ યોગ ૦ થી ૦૧ તોલો.

ચીમડ.

વર્ણન:—ચીમડનો છોડ જેઠીમધના જેવડો થાય છે અને તેમાં પાન પણ જેઠીમધના જેવાં જ થાય છે. દેખાવમાં ચીમડ, જેઠીમધ, ગળી, કસુંદી વિગેરે મળતાં છે. ઔષધમાં ચીમડનાં બીજ વપરાય છે. તેનાં બીજ કાળાં ચપટાં અને તેજદાર હોય છે. તેમાંથી પીંડું મીંજ નીકળે છે અને તે ઉપયોગમાં આવે છે.

ગુણ:—ચક્ષુષ્ય.

ઉપયોગ:—ચીમડ આપણા દેશની અંદર આંખની સાધારણ દવા છે. જ્યારે કોઈ પણ કારણથી આંખ ઉઠે છે ત્યારે લોકો ચીમડનું ભરણ ભરે છે. ચીમડના પીળા મીંજ કાઢી તેને થાળી ઉપર વાટી આંખમાં આંજે છે; તેથી આંખ ઉઠી હોય તો સાફ થાય છે ને રતાશ તૂટે છે. કેટલીક વખતે તેના મીંજને, થાળી નીચે દેવતા રાખી વાટતી વખતે શુક્રવામાં આવે છે. ચીમડનાં મીંજની સાથે જરા વડાગરં મીઠાની કટકી તથા છાશનું ટીપું નાખી આંજવાથી કુબાળ મંડળનો વરમ જલદી ખેસી જાય છે. જ્યારે કુબાળ મંડળનો વરમ થાય છે ત્યારે આંખના કાળા ભાગ ઉપર કેટલાંક ઘોળાં ઘોળાં ટપકાં દેખાય છે, અને તે ઠેકાણે ઘાંડ પડે એવો સંભવ રહે છે, ત્યારે વડાગરં મીઠું, છાશ અને ચીમડ એ ત્રણ વાટીને ભરવાથી આંખને આરામ થાય છે.

ચીમડ પૌષ્ટિક છે ને તેથી પ્રદર અને ત્રસ્ત દોષમાં પાકમાં નાખી સ્ત્રીઓને ખવરાવવામાં આવે છે. તે એકલી ખાધાની દવા તરીકે કદી વપરાતી નથી.

ચોપચીની.

વર્ણન:—ચોપચીની સારસાપરિલાની જાતની પેદાશ છે અને તેના

ગુણ પણ સારસાપરિલાને મળતાજ છે. તેના કટકા લાંબા અને પટેટાની આકૃતિના થાયછે. તેની છાલ કેટલીક વખતે ઉતરેલ હોયછે ને તેથી તે જંજીર રંગની તથા વજનદાર લાકડાના કટકા જેવી દેખાયછે. તે આ દેશમાં ચીન તરફથી આવેછે અને તેથી તેને ચોપચીની કહેછે.

ચોપચીનીનો પાક:—ચોપચીની ચોખી લઈ તેને ખાંડી કપડે ચાળી તેમાંથી તોલા ૪૮ લઈ તેની પુષ્કળ ધીમાં કીટી કરવી; પછી ૫૫ તોલા સાકર લઈ તેની ચાસણી કરી તેમાં ચોપચીનીની કીટી નાખી દેવી. બાદ પીપર, પીપરીમૂળ, સુંઠ, મરી, તજ, અકલકરો, લવોંગ એ બધાં તોલો તોલો લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી યથારૂચી મેષો નાખી પાક ઠારી ચોસલાં પાડવાં.

ગુણ:—શોધક અને પૌષ્ટિક.

ઉપયોગ:—ઉપદંશ તથા તેની તમામ વિકૃતિ ઉપર ચોપચીની અપાયછે. ચોપચીની લેવાનો સૌથી સારો રસ્તો પાક રૂપે છે. કેટલીક વખતે અનંત મૂળ જેવી બીજી શોધક દવા સાથે તે ક્વાથમાં પડેછે. જ્યારે ઉપદંશ શરીરમાં બધે કીટી નીકળેછે અને વિરકોટકનું રૂપ ધારણ કરેછે ત્યારે, તથા ગરમીને લીધે જ્યારે સાંધા ઝલાઈ જાયછે ત્યારે, ચોપચીનીનો પાક સારો ફાયદો કરેછે; ને કુષ્ટ જેવા કુષ્ટ રોગના દેખાવ વાળી ઉપદંશ વિકૃતિને પણ તે થમાવે છે. જ્યારે શરીર કાળું પડી જાયછે ને એકદમ ખરજ ઉપડી આવી શરીરમાં શીજસની માફક પ્રામદાં થઈ રહેછે અને પછી તે કાળા ડાઘ રૂપે રહેછે તેમાં ચોપચીની ફાયદો કરેછે. ટુંકામાં ઉપદંશની અંદર ચોપચીનીની અસર રૂક્ત તેની ત્વક્કોષની વિકૃતિ ઉપર છે; જે રક્તદોષ ત્વક્કોષનું પોષણ કરેછે તેને ચોપચીની દેખાવેછે. બીજા અવયવ ઉપર ઉપદંશની અસરને ચોપચીની સુધારી શકતી નથી. ઉપદંશથી થએલા કુષ્ટ વૃણ આ પાકનું સેવન કરવાથી રૂઝર આવેછે.

માત્રા:—પાકની ૫ તોલા.

ચંદન.

વર્ણન:—ચંદનની અંદર જે જૂદી જૂદી જાતની ચીજો આવેછે. એક રક્ત ચંદનને બીજી સફેદ ચંદન. રક્ત ચંદનને રતાંજળી કહેછે. તે રંગે સાવ લાલ હોયછે. તેનું વર્ણન આગળ ઉપર રતાંજળીના વિષયમાં આપવામાં આવશે.

સરિદ ચંદનને સુખડ કહેછે. તે સુગંધી દ્રવ્ય છે અને તેટલા માટે કપાળે લગાડવાને માટે ખૂબ વપરાયછે. તે પવિત્ર ગણાય છે અને તેથી દેવ પુજામાં તે કામ આવેછે. તેના લાકડાના નાના નાના ફટકા આવેછે અને તે ચંદન પણ બે જાતનું થાયછે. ૧ શ્રીખંડ ચંદન, ૨ પીત ચંદન. શ્રીખંડ એ ઉપરનું સરિદ ચંદન છે અને પીત ચંદન એ માઉનું લાકડું છે. પીતચંદન અથવા અંદરના ભાગના ફટકામાંથી તેલનો ભાગ વધારે નીકળેછે અને તેમાં સુગંધ પણ વધારે હોયછે ને તેથી તેની કિંમત શ્રીખંડ કરતાં વધારે હોયછે. સુખડના લાકડામાં કોતરણી કરી તેનો જૂદા જૂદા સરંજમ તૈયાર કરવામાં આવેછે. શયને બાજવામાં શ્રીમંત લોકો સાદા લાકડાને બદલે સુખડ વાપરે છે તેનું ગ્રાડ ૧૫ થી ૨૦ હાથ હેતું થાયછે અને તેની મલખાર કાંઠે મોટી જાડી છે. તે જાડને પુષ્પ થતાં આશરે ૨૦ વર્ષ લાગેછે અને પુષ્પ થયા પછીજ તેને કાપવામાં આવેછે. સુખડના આખા વન ઉપર ઈંગ્રેજ સરકારની દબરેખ રહેછે.

ખનાવટ:—શ્રીખંડ ચૂર્ણ.

૨ શ્રીખંડ ચૂર્ણ=ચંદન, વાળો, કુજ, કુલીંજન, નાગરમોથ, આમળા, કમળ, જીરીમધ, મહુડાના ફૂલ, દ્રાક્ષ અને ખજૂર એ ચીજો સમભાગે મેળવી તેનું ચૂર્ણ કરવું.

ગુણ:—શીતળ, પિત્તશામક.

ઉપયોગ:—સુખડ એકલી ખાવાની દવા તરીકે વપરાતી નથી તોપણ બીજી યોગ્ય દવા સાથે તે ક્વાથમાં અગર ચૂર્ણમાં અપાયછે. શ્રીખંડાદિ ચૂર્ણને સાકરના પાણીમાં પલાળી તેનું હીમ પીવાથી અગર તે ચૂર્ણને સાકરના પાણીમાં વાટી પીવાથી દાહ શાન્ત થાયછે. પિત્તજ્વરમાં તે અપાય છે ને તરસ છીંપે છે તથા ઉલટી બંધ થાયછે; તેમજ પ્રમેહમાં તે સારો ફાયદો કરેછે. તેના તેલનાં ૨૦ ટીપાંને ૧ વાલ વંશલોચન તથા એક વાલ એળચીના દાણા સાથે મેળવી પ્રમેહની અંદર આપવામાં આવેછે.

સુખડ ખાવાની દવા કરતાં લગાડવાની દવા તરીકે વધારે ઉપયોગી છે. સુખડને ઓરશીઆ ઉપર પાણી સાથે ઘસી લગાડવાથી શરીરમાં ઠંડક થાયછે; ને તેટલા માટે રતવા, ખીલ, તાપોડીઆં, હુખસ, અળાઈ વિગેરે ઉપર લગાડવામાં આવેછે. તેથી એળ કમી થાયછે. તંડકામાં ઉના

પવનની અસર ન જણાય તેટલા માટે બાળકોને બપોરે આખે શરીરે તે ચોપડાય છે. તેથી લુની અસર જણાતી નથી. કપાળે ચોપડવાથી તડકાને લીધે ચડેલું માથું હલકું પડે છે. ત્વફ્ફોપના બીજા મહત્ત્વ સાથે જો ચંદન મેળવ્યું હોય તો તે દરદમાં ફાયદો થાય છે. વધારે ઇંડક જોતી હોય તો સુખડને ગુલાબજળમાં ધસી તેમાં થોડું કપૂર મેળવી લગાડવું, અને તેથી ધણી સારી ઇંડક થાય છે. ચંદનાદિ ચૂર્ણ જેમ જ્વરની અંદર પીવાય છે તેમ તે દાહને માટે લગાડવામાં પણ આવે છે. સુખડનું તેજ ખસ ઉપર લગાડવાથી તેની અંદર થતી બળતરા હલકી પડે છે. તે ચિવાય તે તેની ઉત્તમ સુગંધોને માટે વપરાય છે.

માત્રા:—ત્રીઅંડાદિ ચૂર્ણ ૦૧ તોલો, તેલ ૧૫ થી ૩૦ ટીપાં

છાલ મોગરો.

વર્ણન:—છાલ મોગરાનું કળ ગોળ દડા જેવું થાય છે અને તે કદમાં સાધારણ લીંબુ બરાબર હોય છે. તેનાં બીજ આથરે ઇંચક લાંબાં હોય છે. તે બીજમાંથી તેલ નીકળે છે. ઔષધમાં કુત્ત તેનું તેજવ વપરાય છે. તેલ વાપરવું એ ઇંગ્રેજ વૈદ્યની પદ્ધતિ છે અને તેનાં બી વાપરવાં એ દેશી વૈદ્યની પદ્ધતિ છે. મુસલમાન હકીમો પણ તેના બી વાપરે છે.

બનાવટ:—છાલ મોગરાનું તેલ.

૧ છાલ મોગરાનું તેલ=છાલ મોગરાના બીજને પીસીને તેમાંથી તેલ કાઢવામાં આવે છે.

ગુણ:—શોધક.

ઉપયોગ:—છાલ મોગરો આપણા દેશી વૈદ્યો બહુ વાપરતા નથી તોપણ ઇંગ્રેજ વૈદ્યકારો તેનું તેલ પ્રખળ વાપરે છે. વાતરકતનું દરદ જે ધણુંજ ખરાબ છે તેની અંદર છાલ મોગરાનું તેલ કાંઈક પણ ફાયદો કરતું હોય એમ લાગે છે. વાતરકતને છાલ મોગરાનું તેલ નાશ્વત કરે છે એમ તો કદી બનતું નથી તો પણ દરદીના શરીરની સ્થિતિ તેથી કટણેક દરજ્જે સુધરે છે. વાતરકતનાં જે ધારાં નથી રૂઝાતાં તે છાલ મોગરાના તેલથી રૂપર આવે છે. છાલ મોગરાનું તેલ વાતરકતની અંદર ખાવા અપાય છે એટલુંજ નહિ પણ તે બહાર લગાડવામાં ઉપયોગી છે. છાલ મોગરાના તેલનાં પાંચ છ ટીપાં દિવસમાં બે ત્રણ વખત કળી ચૂનાના પાણીમાં મેળવી અપાય છે. છાલ મોગરો લેવાથી કેટલીક વખતે દરદીને હલકી

યાય છે. એક બે દિવસ દવા લીધા પછી ઉલટી બેસી જાય છે ને પછી થતી નથી; પણ જો પાંચ છ દિવસ સુધી યોસડ ચાલુ રાખતાં ઉલટી થયાજ કરેતો સમજવું કે છાલ મોગરો દરદીને માફક નહિ આવે માટે તે બંધ કરવો. છાલ મોગરાના તેલને એકલું તેમજ બીજા કોઈ તેલ સાથે મેળવી અગર મલમ કે ધી સાથે મેળવી લગાડવામાં આવે છે. જે વાતરકતની અંદર દરદીનું સ્પર્શ જ્ઞાન નષ્ટ થયું હોય છે તે વાતરકતમાં છાલ મોગરાનું તેલ વધારે ઉપયોગી છે. ક્ષયની અંદર છાલ મોગરાનું તેલ અપાય છે. 'કોડલીવર' ઓષ્ઠલ નામની દવા જે ક્ષયમાં ઘણી અકસારે ગણાય છે તેની સાથે છાલ મોગરાનું તેલ પણ મેળવવામાં આવે છે તેમજ ઉપદંથમાં પણ તે અવરાવવામાં આવે છે. છાલ મોગરાના તેલનો મલમ ખરજવા ઉપર આપવાથી તે રૂઝાય છે. અને જ્યારે ખરજવું સૂકું હોય છે ત્યારે તે વધારે માફક આવે છે.

માત્રા:—૨ થી ૫ ટીપાં. તેની મોટી માત્રા ઉલટી કરાવે છે.

જટામાંસી.

વર્ણન:—સલાયાના ટાપુ અને અજડતો “અંદર” મુર્ખા નામની એક જાતની વનસ્પતિ યાય છે. તેનું મૂળ પાતળું ને તે ઉપરથી જૂદાં જૂદાં થડને પાંદડાંનો ઘેરો યાય છે તે પાંદડાં પોળાં અને લાંબાં યાય છે. આને કેટલાક વૈદ્યો જટામાંસી તરીકે વાપરે છે. બજારમાં જે જટામાંસી આપવામાં આવે છે તે તદ્દન જુદીજ જાતની આવે છે. વાળાની પેઠે તે જટામાંસીના ત્રીણ ત્રીણ રેસા ઝુંચવાઈ ગએલા હોય છે. ઔષધમાં તેનું મૂળીઉં વપરાય છે. જેને મુર્ખા કહીએછીએ તેમાં એવાં મૂળીઆં થતાં નથી. મુર્ખાના મૂળીઆં મોથ અગર વજાળેવાં યાય છે જે હિંકથી મૂળ ધાલે છે, ઉપરથી ડાળું કાપે છે ને વચમાં થડ રહેલું હોય છે. ઔષધમાં તે થડ વપરાય છે.

૧ કોડલીવર ઓષ્ઠલ:—આ ઇંગ્રેજ દવા ક્ષયને માટે ઘણી સારી છે. તે કાંડ નામની માછલીમાંથી નિકળે છે તેથી ક્ષયોના શરીરમાં કાવત આવે છે ને તેના વજનમાં વધારો યાય છે. ક્ષય ઉપર કોડલીવર ઓષ્ઠલ જેવી દવા બીજી એકે નથી. સોનાનો વરખ, સુવર્ણમાલિની વસંત, સારપ ઓફલાઇપો કોસ્લાઇટ ઓફલાઇમિ નામની ઇંગ્રેજ દવા અને બીજી કેટલીક ઇંગ્રેજ અગર દર્શી પૌષ્ટિક બનાવટો પણ કોડલીવર ઓષ્ઠલની બરાબરી કરી શકે તેમ નથી.

 દશાંગ લેપમાં જટામાંસી આવે છે.

ગુણ:—સ્નાયુ શૈથીલ્યકૃત. (ઉબ્બુ)

ઉપયોગ:—જટામાંસીનો ગુણ મગજને પુષ્ટિ આપનારો છે. વાઈ, હિમ્દીરીયા, વિગેરે દરદમાં તે અપાય છે પણ તેની અસર તે દરદમાં કેવી રીતે થાય છે તેની ઉજી સુધી સોજવટ થઈ નથી. જટામાંસીનું ધી બનાની જીર્ણ વાત બાધિમાં અપાય છે. કળયી, બોર, પણખીજ, જવ ગુગળ, જટામાંસી, દશે મૂળ અને હરડે એ બધી સીજીને સમભાગે લઈ તેમાંથી એ રૂપિઆભાર મૂર્ણ લઈ બત્રીસ તોલા પાણીમાં ઉકાળવું અને આઠ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારવું. આ કવાથ વાતબાધિમાં ઘણો પ્રથક્ષ છે. તે લોહ અને હીંગની સાથે અપાય છે. એક ભાગ લોહ, ચાર ભાગ જટામાંસી અને ચાર ભાગ હીંગ મેળવી તેની એ વાલની ગોળી કરવી. દિવસમાં એ વખત આ ગોળી ખાવાથી અતિ રહેતી ઉદાસીન વૃત્તિમાં કાયદો થાય છે તથા મગજને પુષ્ટિ મળે છે

આત્રા:—કવાથ ૪ થી ૮ તોલા.

જવખાર.

વર્ણન:—જવના દાણા કમોદના જેવા થાય છે પણ તે તોલમાં હલકા હોય છે. કમોદના દાણા પ્રમાણમાં વધારે લાંબા થાય છે. જવની લીલો ડાંખળીએને બાળી તેની રાખને પાણીમાં સોળી તે પાણી ગાળી લેવું ગાજેલા પાણીને ઉકાળીને બાળવાથી નીચે જે ભૂકો રહે છે તેનું નામ જવખાર. ઔષધમાં જવ અને જવખાર બન્ને વપરાય છે. જવખારની અંદર સોડા અને પોટાશના ક્ષાર રહેલા છે.

બનાવટ:—૧ ચવક્ષારાદિ ગુટિકા ૨ ચવાદિ હીમ.

૧ ચવક્ષારાદિ ગુટિકા=(જવખારની ગોળી) જવખાર તોલો ૧, મરી તોલો ૨, પીપર તોલો ૨, દાડમની છાત્ર તોલો ૪ એ સઘળી સીજીને ૧૯ તોલા ગોળની અંદર નાખી બન્ને વાલની ગોળીઓ કરવી.

૨ ચવાદિ હીમ=(જવનું પાણી) જવની પોટલીને પાણીની તપેલીમાં રાખી તે પાણી ગળીને લઈ લેવું.

ગુણ:—દીપન, કફ, ઉબ્બુ અને મૂત્રલ.

ઉપયોગ:—જવના દાણાનું પાણી મૂત્રલ અને ક્ષીતળ તરીકે વપરાય છે અને તેના ક્ષારમાં ઉબ્બુ, કફને દીપન ગુણ રહેલા છે. પિચ

જ્યારેમાં જ્યારે બહુ તૃષા લાગે છે ત્યારે દરદીને જવનું પાણી પવાય છે; તેથી યીરનો દાહ શાન્ત થાય છે તથા ઉલટી અને હેડકી બેસે છે. જ્યારે જવરની અંદર દરદીને પેટમાં કાંઈ પણ ચીજ છબતી નથી અને જે કાંઈ ચીજ પેટમાં લે તે કાઢી નાખે છે ત્યારે જવનું પાણી આપવું યોગ્ય છે. જો કે જરૂર પહેલે કરે તો જવનું પાણી પણ કાઢી નાખે છે તોપણ એક બે વખત પછી તે જરૂરને શાન્ત કરે છે અને ઉલટી થતી બંધ થાય છે. જ્યારે સજ્જ ઉલટી થાય છે ત્યારે દરદી પાણી માગે તો તેને સાદા પાણીને બદલે જવનું પાણી આપવું. તીક્ષ્ણાતિસારમાં તથા રક્તાતિસારમાં જ્યારે ઝાડો તથા મરડો થાય છે ને પેટમાં કાંઈ પણ ટકી શકતું નથી ત્યારે દરદીને જવનું પાણી પીવાથી આરામ થાય છે. આ શિવાય જવનું પાણી ઉતવા તથા તણખીઆમાં અપાય છે અને તેથી પેશાબની બળતરા ઉત્તરી પડે છે, તથા પેશાબનું ગુરુત્વ કમી થાય છે, તેમજ મૂત્રકૃમ્હ છૂટે છે. મૂત્ર પીડના બ્યાધિમાં તેમજ અશ્મરી (પથરી) માં પણ જવનું પાણી આપવું કહેલ છે. જવખાર બીજા ક્ષારની માફક શૂળ, ચુંક, ગુદ્મ, યકૃતોદર, પ્લહિદર તથા બીજા ઉદર રોગમાં અપાય છે. અજીર્ણ તથા અરુચિમાં તે સારો ફાયદો કરે છે. બચું ભરાઈ આવે છે ત્યારે જવખારને પીપર સાથે મેળવી અપાય છે. યવક્ષારાદિ ગુટિકા ઉધરસ, દમ તથા ક્ષયની અંદર પણ અપાય છે. જવખાર સાથે હોવાયો કફની ચીકાશ ત્રુટે છે અને તેટલા માટે જ્યારે બડખા ધણા ચીકણા હોય છે ત્યારે યવક્ષારનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. બાળક ભરાઈ આવ્યું હોય ત્યાં તેમજ તાવ, માથું અગર પેટમાં કાંઈક દરદ હોય ત્યારે જવખાર વપરાય છે. જવખાર શૂળ ઉપર ઉપયોગી છે અને તેટલા માટે તેને બીજોરના રસમાં મેળવી અપાય છે.

આત્રા:—જવખાર ૨ થી ૪ પાલ, જવનું પાણી મરજી મુજબ, યવક્ષારાદિ ગુટિકા બેઆનીથી પાવત્રાભાર.

અંબુ.

વર્ણન:—જંબુનું ઝાડ આ દેશમાં ઘણું સાધારણ છે. તેના ફળ જંબુના નામથી બજારમાં વેચાય છે અને જેઠ માસની અંદર તે પુષ્કળ થાય છે. જંબુ આપણા દેશની સાધારણ પેદાશ હોવાને લીધે તેનું વધારે વર્ણન લખવા જરૂર નથી. આયુર્ધમાં તેની જાલ પાન વિગેરે વપરાય છે.

ખનાવટ:—જંબવાદિ સ્વરસ.

૧ જંબવાદિ સ્વરસ-જાંબુ, આંબોને આમળાં એ ત્રણેનાં લીલાં પાંદડાં લઈ તેને કુટી તેનો રસ કાઢીને ગાળી રાખવો.

ગુણ:—ગ્રાહી તથા શીતળ.

ઉપયોગ:—જાંબુના પાનના સ્વરસનો તેમજ છાલ તથા ગોટલીનો ઉપયોગ ગ્રાહી છે. તેના કૂળ આધે હંડા છે. તેની ગોટલી તથા સ્વરસ આપવાથી ઝાડો. રક્તાતિસાર, પિત્તાતિસાર તથા ઉલટીમાં ફાયદો થાય છે. તેની છાલનો ઉકાળો છાંટવાથી ગુદાગ્રંથ થતો બંધ થાય છે તથા પ્રદરમાં પણ તેના પાણીની પીચકારી મારવામાં આવે છે. તેનો સ્વરસ મધ અને ગાયના દૂધ સાથે મેળવી અપાય છે. જેમ તેનાં સ્વરસ, છાલ તથા ગોટલી વિગેરેનો ગુણ ગ્રાહી છે તેમ તેનાં પાકેલાં ફળને માટે નથી. તેના પાકેલાં ફળનો ગુણ શીતળ છે અને જ્યારે મૂત્ર કુદરૂ થયું હોય છે ત્યારે તે આવા અપાય છે મોટું કુખનું હોય ત્યારે કોગળા કરવા માટે તેની છાલનો ઉકાળો વપરાય છે. બાળકને તેમજ મોટા માણસોને જ્યારે લેહી પડતું હોય ત્યારે જંબવાદિ ક્યાથ ઘણો સારો છે. ઉંદરી ઉપર તેનાં પાકેલાં ફળ ઓડયાં હોય તોપણ ફાયદો થવા સંભવ છે. તેના મૂળમાં પણ રંગત ગુણ રહેલો છે. જાંબુના રસમાં લોહાનું પતરૂં નાખવાથી પતરૂં ખવાઈ જાય છે તથા વજન હલકું પડી જાય છે; પણ તે પતરાનો ભૂંડા કરી આંતરમાં પૌષ્ટિક તરાંકે વપરાય છે. મધુ પ્રમેહની અંદર જાંબુની ગોટલી વપરાય છે અને તેની ગોટલીનો ભૂંડા કરીને અપાય છે. તેથી ઘણો પેશાબ થતો હોય તે કમતી થાય છે, અને પેશાબમાં સાકર પડતી બંધ થાય છે. ફક્ત બે અગર ત્રણ દિવસજ જાંબુની ગોટલી અવરાવવાથી ફાયદો જણાય છે. જાંબુના પાનની પોટીસ વીંછીના દંથ ઉપર મુકવામાં આવે છે.

માત્રા:—જંબવાદિ સ્વરસ ૨ થી ૪ તોલા. ગોટલી બે આંબોની પાવલામાર.

જયફળ.

વર્ણન:—જયફળ આચરે બે ઇંચ લાંબું અને કોકડી જેવા આકારનું હોય છે. તેના માથે કાળા રંગની પાતળી ડાબલી (તોફી) હોય છે જેમાંથી જયફળ નીકળે છે.

ખનાવટ:—જાતિ ફળાદિ ગુટિકા.

૧ જાતિકૃષ્ણાદિ ગુટિકા=જયફળ, સુંઠ, અફીણ અને ખારેક સમભાગે લઈ મોખાના ધોણની અંદર ગોળીઓ કરવી.

ગુણુ:—ઉબણ અને ગ્રાહી.

ઉપયોગ:—અજીર્ણ, આક્રો, પેટ ચુંક તથા ગ્રાહમાં તે અપાય છે અને તે ગ્રાહો કબજ કરે છે; માટે સ્તંભન પદાર્થોની સાથે તેની યોજના કરવામાં આવે છે. તેમાં એક જાતનું તેલ રહ્યું છે. જ્યારે દાંતનો સપ્ત ફુપાવો થતો હોય છે ત્યારે તેના તેલનું ટીપું દાંતના કોતરમાં મૂકવામાં આવે છે. જયફળ અને જવંત્રી એ બંને એકજ ગ્રાહની પેદાશ છે અને જયફળનું તેલ જે બજારમાં મળે છે તે જવંત્રીના તેલના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ફુલ વૃણ ઉપર તેનું તેલ ખીજ મલમની સાથે લગાડવાથી રૂઝ તરત આવે છે ને પીડા ઓછી થાય છે. તે ધાતુ પૌષ્ટિક તથા માદક છે અને ગ્રાહની અંદર તે ફાયદો કરે છે. ગ્રાહની અંદર તેને થીકીને આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે. માથાના ફુપાવા ઉપર તેમજ વાત બાધિ ઉપર જયફળને વાટીને કપાળ ઉપર મોપડાય છે. તેથી આંખની દષ્ટિ મજબૂત થાય છે. કોલેરાની અંદર સપ્ત ઉલટીને જયફળ બેસાડે છે.

જયફળ માદક છે ને તે વધારે ખાવાથી નીચો થાય છે. પાકમાં અને બીજે ઠેકાણે તે પડે છે. ધાતુ પુષ્ટિને માટે તેને પુષ્ટિ પાકમાં નાખવામાં આવે છે. તે શિવાય તેની મુગંધી અને ગ્રાહી ગુણને માટે તે વપરાય છે.

માત્રા:—જયફળનો ભૂકો ૧ વાલ. જાતિ કૃષ્ણાદિ ગુટિકા ૨ થી ૪ વાલ.

જર.

વર્ણન:—જર જે જાતની થાય છે; એક મીઠી અને બીજી કડવી. તે જીવંત જાતનું ગ્રાહ છે. તેનાં પાંદડાં પણ જીવંતનાં જેવાં છે. કડવી જરનાં પાંદડાં સ્વાદે તીખાં હોય છે.

ગુણુ:—વાતહર અને ઉબણ.

ઉપયોગ:—ઔષધમાં તેનાં પાન, મૂળ, તેમજ છાલ વપરાય છે. મીઠી જરનાં ફળ ખાવામાં આવે છે. વાતહર તરીકે મીઠી જરના મૂળનો ક્વાથ વાતજ્વરમાં અપાય છે અને તેથી તંદ્રા દૂર થાય છે. તેનો ક્વાથ

તરતુ લાવનાર છે ને તેથી પ્રેશાબ સાફ ઉતરે છે. તેના પાનને બાફી પોટીસ કરી બાંધવાથી ગ્રંથીની પીડા એકદમ શાન્ત થાય છે ને કેટલીક વખતે તેવી ગ્રંથી ખસી જાય છે. સંધિવામાં તેનાં તથા નાગોડનાં પાંદડાં બાફીને બાંધવાથી આરામ થાય છે ને સાંધા છૂટે છે. તેની છાલ શરીરે ધસવાથી દાહ થાય છે. તેનાં મૂળનો ક્યાથ યકૃતોદર તથા ખીહોદરની અંદર ઉપયોગી છે.

માત્રા:—બીજી યોગ્ય દવા સાથે કુવાયમાં વાલ વાલ ખરે છે.

જવંત્રી.

વર્ણન—જવંત્રી મસાલામાં વપરાય છે. જેમ મકાઈના પોટા ઉપર ઝીણા ઝીણા રેશા થાય છે તેમ જવફળના ફળ ઉપર જવંત્રી રેશા રૂપે રહે છે. તેમાંથી તેલ નીકળે છે જે જવફળના તેલને બદલે વાપરી શકાય છે.

ગુણ:—ઉષ્ણ અને દીપન.

ઉપયોગ:—જવંત્રી જે કે જવફળની જાતના ઝાડની પેદાશ છે તોપણ તેની અંદર નીશા લાવનાર (માદક) ગુણ રહેલો નથી. તેના ઉષ્ણ ગુણને લીધે તે અજીર્ણ, પેટ ચુંક, આક્રો, મોળ વિગેરે દરદામાં વપરાય છે. તીક્ષ્ણ અજીર્ણની અંદર જવંત્રી સવરાવવામાં આવે છે ને તેથી અનાજનું પાચન થાય છે. કોલેરાની અંદર તેમજ બીજા દરદની અંદર જ્યારે જવ ઉંડો ઉતરતો લાગે છે ત્યારે જવંત્રી સવરાવવાનો નિયમ આ દેશમાં ચાલે છે. વાતબાધિની અંદર અને વાતજ્વરની અંદર બીજી યોગ્ય દવાની સાથે વાયુનો પ્રકોપ દૂર કરવાને માટે જવંત્રી અપાય છે. જ્યારે દરદીને ખાટલા પર પડી રહેવાથી મોઢામાં પાણી આવે છે ત્યારે જવંત્રી આપવી ફાયદાકારક છે.

માત્રા:—૧ વાલ.

જરૂં.

વર્ણન:—જરૂં ૭ જાતનું થાય છે ૧ જરૂં, ૨ શાહજરૂં, ૩ વિલાપતિ જરૂં, ૪ કલ્લાજરૂં, ૫ આયમીજરૂં, ૬ શંખજરૂં.

૧ જરૂં—આપણું સાધારણ જરૂં અગર સફેદ જરૂં. આ જરૂં આપણે ત્યાં ઘણું સાધારણ છે અને તે મસાલાનો મુખ્ય પદાર્થ છે. તેના દાણાની આકૃતિ વરીઆળીના દાણા જેવી છે. પણ તેના દાણા વરીયા-

ખીના કરતાં જરા વધારે લાંબા અને પાનળા થાયછે. તેની અંદર તેની સુકલ ડાંખળીઓ અને કળીઠું મળેલી હોયછે.

૨ શાહજીં અથવા કાળુંજીં. આ જીં પણ જરા જેવુંજ હોયછે, પણ તે રંગે કાળું થાયછે. કાળીજીરી જે તદન જીંદીજ જાતછે તે અને શાહજીં બન્ને એક બીજાને બદલે ભૂલી જવાયછે. કાળીજીરીના દાણા શાહજીરાના કરતાં મોટા થાયછે. અને કાળીજીરીના દાણાને એક છેડે જે ધોળું ટપકું હોયછે તે શાહજીરામાં હોતું નથી.

૩ વિલાયતિજીં પણ શાહજીરા જેવુંજ થાયછે પણ તે શાહજીરા જેટલું કાળું હોતું નથી.

 આ ત્રણે જીરાં ગુણમાં ને ઉપયોગમાં એક બીજાને મળતા છે.

૪ કૌંજીજીં-કૌંજીજીરાના દાણા ત્રિકોણાકાર હોયછે ને તેને એક કોરને છેડે અણી હોય છે. તે રંગે કાળું થાયછે. ન્યારે તેને હ-થેળીમાં ચોળવામાં આવેછે ત્યારે તેમાંથી લીંબુના જેવી ખુશબો નિક-જે છે અને તેની અંદર કાંઈક ગાજરના જેવી ખુશબો મળેલી હોય એમ દેખાયછે.

૫ એાથમીજીં એ તદન જીંદીજ ચીજ છે. તેનું બીજું નામ ધસખ-ગુલ છે (ધસખગુલ જીઓ.)

૬ શંખજીં એ વનસ્પતિની પેદાશ નથી. તેનું વર્ણન ધાતુ વર્ગમાં આવેલ છે. (શંખજીં જીઓ.)

૧ (જીં, શાહજીં. વિલાયતિ જીં.)

બનાવટ:-૧ જીરકાદિ મોદક ૨ જીરકાદિ તૈલ ૩ જીરકાદિ વટી.

૧ જીરકાદિ મોદક-ત્રિકૂળા, મોથ, ગજો સત્વ, અંબખ બસ્મ, નાગ-કુશર, તેજપત્ર, તજ, એળચી, લવંગ, ધાણા, સુંઠ, પીપર, ખડસલીઓ પીત-પાપડો, ધોળો વાળો, કાળો વાળો, ચિત્રક દરેક એકેક ભાગ અને જીં ઓગણીથ ભાગ અને તે સમગ્ર ચીજથી બમણે વજન સાકર લેવી. પછી તે બધાનું ખારીક ચૂર્ણ કરવું અને મધ અગર ઘીની સાથે લાડુ કરવા.

૨ જીરકાદિ તૈલ-જીં ૪ તોલા અને સિંદુર ૨ તોલા લઈ તેને ૨૪ તોલા શરસીઈ તેલ અને ૬૬ તોલા પાણી સાથે ઝળવી તેનું રીતસર તૈલ સિદ્ધ કરેલું.

૩ જીરકાદિ વટી-જીરું, મરી, હરડે, સિંધાલૂણુ અને કોદીનો સમ-
ભાગે લધ તેની ખાતી વખતે મધમાં ગોળી કરવી.

ગુણુ:—વાતહર, દીપન.

ઉપયોગ:—અજીર્ણ અને પેટ ચુંક ઉપર જીરું અપાય છે. તેથી
જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે. જીર્ણ સંગ્રહણી, અજીર્ણ અને અરૂચી ઉપર
જીરકાદિ મોદક સાંડું કામ કરે છે. ખોરાકમાં તે મસાલા તરીકે વપરાય
છે. જીરકાદિવટી લેવાથી હેડકો, આંકુરો અને શૂળ ખેસી જાય છે. વિલાય-
તિ જીરામાં જીરા ગ્રાહી, કૃમિશ્ન અને કફ શામક ગુણુ રહેલો છે. સિંધા-
લૂણુ અને શાહજીરાને સાથે મેળવી તેની ધીમાં લુપ્ત કરી મેલવાથી
વીંછીના કરડની પીડા હલકી પડે છે. જીરકાદિ તૈલ લગાડવાથી ખસ,
ખરજવું અને વિચર્યાકા વિગેરે ત્વક્દોષમાં ફાયદો થાય છે.

આત્રા:—જીરું, શાહજીરું અને વિલાયતિ જીરું બે આની બાર.
જીરકાદિ મોદક ૧ તોલો. જીરકાદિવટી ૧ તોલો.

૨ (કલૌજ જીરું.)

સંસ્કૃતમાં તેને કૃષ્ણજીરક કહે છે.

ખનાવટ:—કૃષ્ણ જીરકાદિ લેપ ૨ પંચજીરકપાક.

કૃષ્ણજીરકાદિલેપ-કલૌજજીરું. કાસમર્દના બીજ, કુવાડીઆના બીજ
અને કરંજના બીજ સમભાગે લઈ તેનું બારીક ચૂર્ણ કરી તેનો લેપ
તરીકે ઉપયોગ કરવો અને તે લેપ ગૌમૂત્રમાં વાટી લગાડવો.

૨ પંચજીરક પાક:—જીરું, શાહજીરું, વરીઆળી, અજમો, બોડી
અજમોદ, સુવા, ધાણા, મેથી, મુંઠ, પીપર, પીપરી મૂળના ગંઠોડા, ચિત્રક,
હાથુપ્, વિદારી ફળનું ચૂર્ણ, ઉપલેટ અને કપીલો દરેક ચચાર તોલા;
ગોળ ૪૦૦ તોલા; દુધ ૧૨૮ તોલા અને ઘી ૧૬ તોલા એ બધાંને ભેગાં
ઉકાળી તેનો પાક કરવો.

ગુણુ:—દીપન, પાચન, દુગ્ધદ, ત્રસ્તુ લાવનાર અને કૃમિશ્ન.

ઉપયોગ:—કલૌજ જીરું અજીર્ણ, પેટ ચુંક તથા ગ્રાહને મોટે બહુ
વપરાય છે. જ્યારે જઠરાગ્નિ મંદ થઈ હોય અને અનાજનું પૂરેપૂરું પાચન
ન થતું હોય ત્યારે તે આપવું યોગ્ય છે. તરત પ્રસૂત થયેલ સ્ત્રીને દુધ
ખરાબર ન આપતું હોય તો કલૌજજીરું આપવાથી દુધ વધે છે. વિષમ
જ્વરની અંદર તે શેકીને ગોળની સાથે આપવાથી તાવનો વારો અટકે

૧ એક જાતનું દીપન પાચન દ્રવ્ય છે.

છે. જેને અનાજ ઉપર પ્રીતિ થતી નથી અને બુખ બરાબર લાગતી નથી તેને કલૌણ જીંદગી, જીંદગી, મરી, દ્રાક્ષ, આંબલી, દાડમનોરસ અને સંચળ એ ભિગાં કરી ગોળમાં ચાટી જવાથી આરામ થાય છે. કલૌણ જીંદગી સ્ત્રીના સ્ત્રીને બહુ કામનું છે. જ્યારે સ્ત્રીને પશ્ચાદ્ વેણ બહુ આવે છે ત્યારે તેમજ સુવાવડની અંદર તાવ, કમકોવતી, અગ્નિ માં-દ્યતા વિગેરે જણાય છે ત્યારે તે અપાય છે. બાળક આવ્યા પછી જ્યારે ગર્ભાશય યોગ્ય સંકોચને નથી પામતું અને તેને લીધે તેની અંદરથી જે અનિયમિત સ્વાત થયા કરેછે તે અટકાવવાને માટે પંચજીરક પાક ધણો ઉત્તમ છે. જણ્યા પછી પેટમાં પીડ અગર વાદ થતી હોય તો કલૌણ જીંદગી, લીંડીપીપર અને સંચળ એ ત્રણે આજને સમભાગે મેળવી ૧ થી ૧૦ તોલો દ્રાક્ષાસવમાં પવાય છે. દાદર, ઉદંબર, અને વિચરિકા ઉપર કૃષ્ણ જીરકાદિ લેપ ઓપડાય છે. કુષ્ઠના અઢાર ભિદ છે અને જે ભિદમાં ચાંદાં, ચકાંભાં વિગેરે ઉપડી આવ્યા હોય તે જાતનાં કુષ્ઠમાં આ લેપ સારો છે.

માત્રા:—કલૌણ જીંદગી ૦ થી ૦૦ ભાર, પંચજીરક પાક ૦૦ થી ૧ તોલા ભાર.

જુધ.

વર્ણન:—જુધ એ જાતની થાય છે. એક નાની ને બીજી મોટી. આમાં નાની ભાંય ઉપર પથરાએલી હોય છે ને તેનો મોટો જખરો ફુંજ થાય છે. તેની ઝીણી ઝીણી ડાળો હોય છે. મોટીનો વેલો આશરે દશ બાર કુટ હિંચો ચડે છે. નાની જાતને ચંમેલી કહેછે તથા મોટીને જુધ કહે છે. દરે તરીકે ખેડના ગુણ સરખા છે. ઔષધમાં તેના પાન અને ફૂલ વપરાય છે, પણ મુખ્યત્વે કરીને પાન વપરાય છે. મોગરો અને માધવી એ પણ જુધની જાતની પેદાય છે.

ખનાવટ:—જાત્તાદિ ધૂત.

૧ જાત્તાદિ ધૂત=જુધનું ધી:—જુધનાં, પટાંગનાં, અંન કડવા લીંબડાના પાન, કકુ, હળદર, દારૂ હળદર, ઉપગેટ, મજીક, મેરથુથુ, મી-ણ, જેડીમધ, કરંજના બીજ, વાળો, એ બધી આજને એક એક તોલો, ધી પર તોલા અને પાણી ૨૦૪ તોલા નાખી રીતસર તેનું ધી સિદ્ધ કરવું.

ગુણ:—રોપણ, મૂત્રલ, ત્રસ્ત લાવનાર.

ઉપયોગ:—જુધનો રોપણ ગુણ ધણો સરસ છે ને તેટલા માટે

જૂદા જૂદા ત્વક્કોષની અંદર અને ક્ષત તથા ધારામાં તે વપરાય છે. જાતી-
દિ ધૂત ધણું સાફ રોપણ છે અને મોઢાં મોઢાં ધારાઓ પણ તેના નિય-
મિત ઉપચારથી શ્રાધ્ધ જાય છે. કણું સ્નાવની અંદર તેના પાનનું ટીપું
નખાય છે. મોઢું આવી ગયું હોય અગર મોઢામાં ચાંદા પડ્યા હોય તો
જુઘની પાન ચાવવાથી મોઢું સાફ થાય છે. જુઘનાં પાન, દારૂળદર.
અને ત્રિકુળા એ ત્રણેના કોગળા કરવાથી ઘણો સખ મુખપાક મટે છે.
વિસ્ફોટકની અંદર સદરહુ હીમનું સ્નાન ધણું પ્રચરત છે. મુસલમાન
હકીમો તેનો મૂવલ અને તરતુ લાવનાર ગુણ સ્વિકારે છે. તેમનું એવું
માનવું છે કે તેના ફૂલનો લેપ સાથળ તથા પેડુ ઉપર ક્યો હોયતો
કામાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે.

જેઠીમધ.

વર્ણન:—જેઠીમધનો છોડ ખરડામાં સાધારણ રીતે બધે મળી
આવે છે. તેનાં પાંદડાં લંબ ગોળ થાય છે અને તે દેખાવમાં કસુંદરીના
પાનને મળતા છે. તેના મૂળીઆંના પીળા રંગના કટકા આવે છે. તે સ્વાદે
ગળ્યાં લાગે છે. તેને પાણીમાં ઉકાળી ઘન કરી તેની થળીવું બજારમાં
વેચાય છે, જેને જેઠીમધનો શીરો કહે છે.

ગુણ:—શીતળ, કફપ્ર અને પૌષ્ટિક.

ઉપયોગ:—જેઠીમધ એકલું વપરાય છે તેમજ બીજી યોગ્ય દવાઓ
સાથે ક્વાથમાં અને ચૂર્ણમાં પડે છે. મુખપાક, સ્વરભંગ, તથા ઠાલી
ઉધરસમાં તેનું મૂળીવું તેમજ તેના શીરાની કટકી મોમાં રાખવામાં
આવે છે ને તેનો રસ ઉતારાય છે. જ્યારે મરચાં વિગેરે ગરમ ચાજ
ખાવાથી સાદ જસી જાય છે ત્યારે જેઠીમધ ફાયદાકારક છે. તેના પાનનો
ઉપયોગ પણ તેવીજ રીતે કરવામાં આવે છે ને તેથી મોઢું સાફ થાય છે.
તેને બદલે ચણેલીના પાન પણ વપરાય છે. ઉનવા, તણખીઓ, પ્રમેહ
વિગેરેમાં તે બીજી યોગ્ય દવા સાથે લેવાય છે. તેના પાનના કલ્કને સાકરના
પાણી સાથે મળવી પીવાથી ઉનવાની બળતરા શાન્ત થાય છે. તે પૌષ્ટિક
છે. વીર્યસ્નાવની અંદર તે ઉપયોગી છે, તેમજ ઘણો જીર્ણ પ્રમેહ જેમાં
કાંઈક સ્નાય થતો હોય એમ ફરદીને લાગે છે તેમાં તે અપાય છે. વિદ્યારી કંદ
ચૂર્ણમાં તે પડે છે. ત્વક્કોષની અંદર બહાર લગાડવામાં તે ઠંડું છે. દયાંગ
છેપમાં જેઠીમધ આવે છે.

પિત્તજ્વરમાં તૃષા અને ઉલટી બેસાડવાનું જેઠીમધ કામ સારે છે.
ખાંસી, દમ, બેહદ બલગમ પડતા હોય તો જેઠીમધનો શીરો વાપ-
રવો યોગ્ય છે.

માત્રા:—૧ થી ૧૧ તોલો, શીરાનો કટકો મોમાં રાખવો. એકાદ
બાકડી દરરોજ વપરાય તોપણ ફીકર જેવું નથી.

જંગલી પ્યાજ.

વર્ણન:—જંગલી પ્યાજનું બીજું નામ પાણકુંદો છે. ઘોળી ડુંગરી
માફક તેના પણ ગાંઠા થાય છે. ઘોળી ડુંગળીથી પણ મોટી તેના ગાંઠો
થાય છે અને તે ગાંઠ ઔષધમાં વપરાય છે.

ગુણ:—કફ્ર અને મૂત્રલ.

ઉપયોગ:—કફ્ર તરીકે દમ, ક્ષય તેમજ ફેફસાના વરમમાં તે ઉપયોગી
છે. બ્યારે છાતીની અંદર કફ બહુ ભર્યા રહે છે ત્યારે પાણકુંદો અપાય
છે. તેથી બડખાની ચીકાશ તૂટે છે, તથા બડખા જલદી બહાર નીકળે છે.
જ્વરની અંદર બ્યારે કફનો પ્રકોપ હોય છે ત્યારે પાણકુંદો લેવો ઉચિત
છે તેમજ જ્વર ઉતર્યા પછી પણ જે કફનો જમાવ રહ્યો જાય છે તે દૂર
કરવા માટે તે વપરાય છે. દમની અંદર પાણકુંદો, અફીણ અને સિંધવ
સાથે લેવાથી દમ જલદી બેસે છે. વધારે મોટી માત્રા લેવાથી ઉલટી
થાય છે. કેટલીક વખતે ઉલટી કરવા માટે પણ પાણકુંદો અપાય છે. દમની
સત્ત હાંફ અફીણ અને પાણકુંદાની ગોળીથી બેસે છે. ઉતવામાં પાણકું-
દો કામ કરે છે. તેથી પેશાબની બળતરા હોય છે ને પ્રત્યેક શ્વેત થાય છે.
મૂત્રલ તરીકે તે મૂત્ર વ્યાધિમાં તેમજ મૂત્ર પીડના વ્યાધિમાં તથા શોકમાં
અપાય છે. તેથી પેશાબ પુરુષ છોટે છે.

માત્રા:—પાણકુંદાનો ભૂકો ૧ થી ૩ રતી. ઉલટી સાર ૨ થી
૩ વાલ.

ઝરેર.

વર્ણન:—ઝરેરનો છોડ આશરે પુટક હિંચો થાય છે. આરબના ડુંગ-
રમાં તે પુષ્કળ મળે છે. બ્યારે સુકાઈ જાય ત્યારે તે બુંખરા કાળા રંગ-
નો દેખાય છે. તેના સુંગંધી ભાંગતે મળતી છે.

ગુણ:—સારક અને પિત્ત શામક.

ઉપયોગ:—ઝરેર સ્વાદે જરા અમ્લ છે. તેથી પિત્તજ્વરની તૃષા

જાન્ય થાય છે. યજ્ઞતના તીક્ષ્ણ તેમજ જીર્ણ વરમના ક્યાથમાં તે વ-
ખનો વખત પડે છે. ઝરેર અને શેશ ગુંદર વધરાવળમાં લેવાનો રીવાજ
આ દેશમાં ચાલે છે.

માત્રા:—પાવલાથી અર્ધાભાર.

ઝેર કોચલું.

વર્ણન:—ઝેર કોચલું જે આપણે વાપરીએ છીએ તે એક ઝાડના
ખીજ છે. ઝેર કોચલાના ઝાડ કોકણ તરફ ઘણા થાય છે. તેના ફળ ન્યારે
પાકે છે ત્યારે તેની ઉપલી છાલ સ્વાદિષ્ટ હોવાથી પંખીઓ આકર્ષિત
છે. આકર્ષિત ફળ અરધ આર્ધ હોઈ નાખી દેછે તેને લોકો ઘોઈ ભિગાં કરે
છે. ઝેર કોચલાનાં ખીજ ગોળ ચપટા હોય છે અને તે બહુ કઠોર થાય છે.
ઉના પાણીમાં બાફવાથી તે જરા પોચાં પડે છે ને ત્યારેજ તેની છાલ
ઉખરે છે. ઝેર કોચલાને ધી લગાડી તળવાથી શુદ્ધ થાય છે. ઝેર કોચલું
અસલ સંસ્કૃત (આર્ય) પુસ્તકોમાં મળતું નથી. પાછળથી તે દેશી ઔષધ-
માં દાખલ થયું હોય એમ જણાય છે. સંસ્કૃતમાં તેને વિષ મુષ્ટિ, વિષ
તિંદુક અથવા મર્કટ તિંદુક કહે છે.

બનાવટ:—૧ સમીર ગજ કેશરીરસ ૨ શૂળ હરણુ યોગ ૨ વિષમુષ્ટિ
ગુટિકા. ૪ ઝેર કોચલાની ફાકી.

૧ સમીર ગજ કેશરીરસ=ઝેર કોચલું, અફીણ, અને મરી સમભાગે
લઈ તેની રતી રતી ભારના ગોળી કરવી.

૨ શળ હરણુયોગ=હરડે, ખીપર, મરી, સુંક, ઝેર કોચલું, હીંગ, ગં-
ધક, સિંધાલૂણ એ બધી ઓળે સમભાગે લઈ તેની બન્ને રતીના
ગોળી કરવી.

૩ વિષમુષ્ટિ ગુટિકા=(ઝેર કોચલાની ગોળી) શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક,
શુદ્ધ વચ્છનાગ, અજમો, ત્રિકુળા, સાજપાર, જવપાર, સિંધાલૂણ, ચિ-
ત્રક મૂળ, જીરું, સંચળ, ગીરું, વાવડીંગ અને ત્રિકટુ એ બધી ઓળે
સમભાગે લઈ તે બધાની બરોબર શુદ્ધ કરેલ ઝેર કોચલું લેવું અને તેને
લીંબુના રસમાં ઘુંટી બન્ને રતીની ગોળી કરવી.

ઝેર કોચલાની ફાકી=ઝેર કોચલાને ગૌમૂત્રની અંદર કંઠાવી અ-
ગર તેને ધીની અંદર તળી તેનો બારીક ભૂકો કરી રાખવો. કેટલાકોને
આવી રીતે ઝેર કોચલાની ફાકીનું બંધાણ હોય છે.

ગુણ:—પાચન, પૌષ્ટિક અને વાતહર.

ઉપયોગ:—ઝેર કોચલાની ફાકી આપણા દેશમાં ઘણી સાધારણ રીતે વપરાય છે. તે અજીર્ણ, પેટ ચુંક તેમજ મંદાગ્નિમાં અપાય છે. તે ફાકી ઘણી ગરમ છે ને તેથી ક્ષુધા ઘણી વ્યાપે છે. ઝેર કોચલાને ગૌમૂત્રની અંદર કંબાવી બારીક ચૂર્ણ કરી તેને એકવીથ વાર ફરી ફરી બાવના દેવામાં આવે છે ને પછી તે ફાકી લેવાય છે. તેથી પગની કળતર દૂર થાય છે, નખળાઈ મટે છે, ઝાડા અને રક્તાતિસારમાં ફાયદો થાય છે તથા બીજા દરદોમાં જ્યારે નખળાઈ થાય છે ત્યારે પણ ઝેર કોચલાની ફાકી આપવી યોગ્ય છે. હાથ પગના સોજા તથા ગુદ ભંથની અંદર ઝેર કોચલું પોતાની પૌષ્ટિક અસર બતાવી ફાયદો કરે છે. જે જે દરદોમાં નખળાઈ થાય છે તે તમામ દરદોની અંદર ઝેર કોચલું સાડું છે. શારીરિક નખળાઈને લીધે વા, મગજની અને ખરડાના જ્ઞાનતંતુની નખળાઈને લીધે કુટલીક વખતે બાળકો રાત્રે પથારીમાં પેશાબ કરી રહે છે તેને ઝેર કોચલું આપવું યોગ્ય છે. વાત વ્યાધિમાં ઝેર કોચલાની થોડી માત્રા ઘણા દિવસ સુધી લેવી પડે છે અને ત્યારેજ તેની સારી અસર દેખાય છે. જીર્ણ સંધિયા, કઠીગ્રહ, તથા બીજા સાંધાના દુખાવામાં તેમજ અર્ધાગ વાયુ, અર્દિત વિગેરે વાત વ્યાધિમાં ઝેર કોચલું ઘાણું સાડું છે. સમીર ગજ કુશરીરસ એક રતીબારની માત્રાથી ઉપર કહેલા દરદોમાં અપાય છે. જ્યારે અર્ધાગ, પક્ષાઘાત, અર્દિત વિગેરે દરદો તાજાં ઉપરેલાં હોય છે ત્યારે ઝેર કોચલું આપવું યોગ્ય નથી. જ્યારે તે વ્યાધિઓને એચાર માસ થાય અને વાત જન્ય દોષ ચિવાય સાથેના બીજા દોષનું ચમન થઈ જાય ત્યારેજ ઝેર કોચલાનો ઉપયોગ કરવો યોગ્ય છે. જ્યારે ઉપર કહેલા વાત વ્યાધિમાં દરદી એવાન થયો હોય, પગ ધ્રુજતા હોય અને ઘણીજ બળ બીત સ્થિતિમાં હોય ત્યારે ઝેર કોચલું આપવાનું કાંઈ કારણ નથી; પણ જ્યારે એ બધાં ચિન્હો દબાઈ જાય, દરદી રીતસર ખોરાક લેતો જાય અને હેડકી ઉલટી વિગેરે બંધ પડી જાય અગર જો તે ચિન્હ બંધ ન પડ્યાં હોય પણ જીર્ણ થયાં હોય ત્યારેજ ઝેર કોચલું આપવું યોગ્ય છે. વાત વ્યાધિ તરત થયો ને તરતજ જો ઝેર કોચલું આપવામાં આવે છે તો તે દરદ ઉલટું જોરમાં આવે છે. કુટલીક વખતે ખરડાના દરદને લીધે હાથ પગ ધ્રુજે છે અને લખનારાઓને પણ લખતી વખતે કાંઠેથી ધ્રુજ છૂટે

છે, અને કલમ ગ્રાન્તી વખતે આગળાં ઠંડાઈ જાય છે, ત્યારે દરદીને ખેચાર માસ સુધી ઝેરકોચલું સેવન કરવું યોગ્ય છે.

ઝેર કોચલું સ્વાદે ધણું જ કડવું છે. જીર્ણીભરની અંદર તે અપાય છે. તે મંદાગ્નિ અને અજીર્ણને દૂર કરે છે. પૌષ્ટિક તરીકે ઝેર કોચલું ધણું પ્રશસ્ત છે. ધાતુ પૌષ્ટિક ચૂર્ણ અને ગોળીઓની અંદર તે આવે છે. શરીરને કૌવત આપીને સાધારણ રીતે નબળાઈથી તપતાં શરીરને તે ક્ષાયદો કરે છે. વીર્યસ્થાવ અને શુક્રદોષની અંદર તે ઉપયોગી છે.

આ દેશમાં જે લોકોને પોતાની પુરુષત્વ શક્તિને માટે વેહેમ છે તેઓ ઘણાખરા ઝેરકોચલાનો ઉપયોગ કરે છે. વીર્યસ્થાવ અને શુક્રદોષથી રહેતી નબળાઈને તે દૂર કરે છે. ગમે તેવી રીતે વીર્ય વાહિની નળી ઉપર તેની અસર થતી હોય તો પણ એટલું તો નફી છે કે વિદ્યાર્થીઓને વીર્યસ્થાવમાં તે ઘણો સારો ક્ષાયદો કરે છે. અત્યંત વિષય કરવાથી તેમજ બીજા ખરાબ ટેવથી વીર્યને રસ્તો આપવાને લીધે જે શરીરની નબળાઈ થાય છે તેને ઝેરકોચલું દબાવે છે. ઝેરકોચલાની અસર મગજને અને ખરડાની અંદર રહેલા જ્ઞાન તંત્રુઓને પુષ્ટિ આપનાર હોવાથી વીર્ય વાહિની નળીઓ જેની જ્ઞાનેન્દ્રિયનું સ્થાન ખરડામાંથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનતંત્રુમાં રહેલું છે, તેને તે કૌવત આપનાર છે; અને તેથી વીર્ય વાહિની નળીઓ પોતાની અંદર રહેલા પદાર્થોનો સ્થાવ જલદીથી કરી શકતી નથી. બ્યારે માણસની મનોશક્તિ કમી થઈ ગઈ હોય છે ત્યારે ઝેરકોચલું આપવું સારું છે. વાઈ, હિસ્ટીરિયા, તેમજ બીજાં પણ વાતબ્યાધિમાં તે અપાય છે.

અજીર્ણ ઉપર ઝેરકોચલું ઘણો સારો ઉપાય છે. સવારનું ખાધેલું સાંજે ન પચ્યું હોય અને રાત્રિનું ખાધેલું સવારે ન પચ્યું હોય તો ઝેર કોચલાની ફાફી ઉખેળાદક સાથે લેવાથી અનાજ પચી જાય છે. શૂળ હરણુ યોગ નામની બનાવટ પણ મંદાગ્નિને માટે અપાય છે. તે લેવાથી જઠરાગ્નિનો રસ ઘણો ઉત્પન્ન થાય છે અને અનાજનું પાચન થાય છે. અજીર્ણમાં સાધારણ ઉલટી થતી હોય તો ઝેરકોચલાની ફાફીથી દબાય છે. ઝેરકોચલું વિશેષ કરીને વાયુ પ્રકૃતિવાળા માણસને વધારે માફક આવે છે અને જે જે વાત જન્ય મિષ્ટ થાય તેનું તે જલદીથી શમન કરે છે. પેટમાં આક્રો, અરૂચ, અને મંદાગ્નિને માટે તે પ્રશસ્ત છે. કેટલાક અફીણના બંધાણીઓ હાથ પગમાં ત્રટ થાય છે ત્યારે ઝેરકોચલાંની ફાફી-લીએ છે

ને ફટલાક વછનાગનો ધસારો લે છે. ઝેરકોચલાની છાલ પણ દવામાં વપરાય છે. તેના લાકડાને ફટલાકો ભૂલથી ગોળાધરી લાકડું કહે છે; પણ ગોળાધરી લાકડું બે જાતનું થાય છે. જે ગોળાધરી લાકડું ઝેરો નાળીઝેર સાથે સોજા ઉપર ધસીને ચોપડામાં આવે છે તે ઝેર કોચલાની જાતના આડનો પેદાશ છે પણ તે કાંઈ ઝેરી નથી. ઝેર કોચલાનું લાકડું તેના બીજની માફક ઝેરી છે.

ઝેર કોચલાની ઝેરી અસર:—ઝેર કોચલું વધારે લેવાય તો ધનુરના જેવાં ચિન્હ થાય છે અને તેને ઝેરી અસર થયેલી માલમ પડે છે. શરૂઆતમાં ખમર પડતી નથી પણ પછી થોડા વખતમાં દરદી મુંઝાય છે. તેના માથાના અંતે હાથ પગના સ્નાયુ ખેંચાય છે અને હાથ પગમાં ધ્રુજા છૂટે છે. જરા વધારે વખત પછી આખું શરીર આંચકીની માફક ખેંચાય છે, શરીર કમાનની માફક વળી જાય છે, ને હાથ પગ ઠંઠડાઈ જાય છે. મોઢા ઉપર લોહીનો જમાવ થઈ લાલચોળ દેખાય છે. મોઢામાં શુષ્કતા થાય છે અને શોષ પડે છે. જડયું વખતે બંધ થઈ જાય છે અને મોઢામાં ફીણ આવી જાય છે. વખતો વખત પાણીની તૃષા લાગે છે. આઠલું બધું દરદ છતાં પણ દરદીની મનોચક્તિ અતિ ક્ષીણ થતી નથી. ખેંચતાણુ અને આંચકી બંને ત્રણ ત્રણ મીનિટે આવ્યા કરે છે અને ખેંચતાણુનો આંચકો ગયા પછી દરદી ચિથ્થીલ અને કમકૌવત થઈ પડે છે. જો માત્રા વધી હોય ને બે ચાર કલાક આવી રીતે રહે તો દરદી ગુજરી જાય છે.

ધનુરવાની અંદર દરદી વખતે બે ચાર પાંચ દહાડા કાઢે છે પણ જો ઝેરકોચલું વધારે ખવાણું હોય તો દરદી કાંતો બે ચાર કલાકમાં સાંજે થયો જોઈએ અગર ગુજરી જવો જોઈએ.

ઉપાય:—જ્યારે દરદીને આવી રીતનાં ચિન્હ થાય ત્યારે ઉલટી કરાવવી ને દરદીને જમ બને તેમ પેનમાં નાખી દેવો. કપૂરનું પાણી પાવું. કપૂર અને કસુંબો પણ ફાયદો કરે છે.

માત્રા:—સમીર ગજકેશરી રસ ૧ રતી. શૂળ હરણુ યોગ ૨ રતી. વિષમુષ્ટિ ગુટિકા ૧ થી ૨ રતી. ઝેરકોચલાની ફાકી ૧ રતીથી ૧ વાલ.

ટીપ્પર.

વર્ણન:—ટીપ્પરનું આડ બરડામાં પુષ્કળ મળી આવે છે. તેનું લાકડું કાણું થાય છે અને તેની છાલ ઉપરથી તરડી ગમેલ હોય છે. તેની અંદર

મોટી સોપારી નેવડાં ગોળ ફળ થાય છે જે ઉનાળામાં પાકે છે. તે પકિંછે ત્યારે આદિ સ્વાદિષ્ઠ થાય છે. ઔષધમાં તેનાં પાન અને ફળની છાલ વપરાય છે. તેના પાનની બીડીઓ વાળવામાં આવે છે.

ગુણુ:—સ્તંભન અને વાતહર.

ઉપયોગ:—ટીંબરનાં ફળ ન્યારે કાચાં હોય છે ત્યારે તેના રસનો ગુણુ ધણો સ્તંભન છે. તે ફળ પાક્યા પછી તેનો ગુણુ પિત્તશામક થાય છે. તેના રસનો અવલેહ કરીયાને તેના ફળનું ધન કરી અતિસાર તથા સંઘ્રહણીની અંદર અપાય છે. ટીંબરના ફળની છાલને સૂકવીને તમાકુની સાથે ચલમમાં પીવાથી ધણી સજ્જ હેડકી બેસી જાય છે તેમજ તે દમ ઉપર ફાયદો કરે છે.

આત્રા:—ધૂન્નપાન તરીકે તેનાં છોડીઆ ા તોલો.

ટેંદુ.

વર્ણન:—આને સંસ્કૃતમાં શ્યોનાક કહે છે. અરલૂ શબ્દ પણ શ્યોનાકને માટે છે. તેની છાલ ભુંખરા રંગની અને ખડખડડી હોય છે. પડી ગચ્છેલ પાનની નીચાનીની આડ તેમાં જણાઈ રહે છે. તેની છાલની અંદરનો ભાગ રંગે બહુ પીળો છે.

ખનાવટ:—૧ શ્યોનાક તૈલ ૨ અરલુ પુટપાક.

૧ શ્યોનાક તૈલ=ટેંદુ મૂળની છાલ લઈ તેનો કલ્ક કરી તેને ઓગણાં મીઠાં તેલમાં અને ૧૬ ગણા પાણીમાં નાખી તેનું રીતસર તૈલ સિદ્ધ કરવું.

૨ અરલુ પુટપાક=શ્યોનાકની છાલના કલ્કને જંબુના પાનમાં વીંટી તેને પુટપાકની રીતે પકવવો.

ગુણુ:—સ્તંભન, રોપણ અને સ્વેદન.

ઉપયોગ:—ટેંદુ દશ મૂળની અંદર આવે છે. અતિસાર, રક્તાતિસાર, અને સંઘ્રહણી ઉપર તે ઘણું ઉપયોગી છે. ટેંદુનો પુટપાક જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત કરે છે અને સંઘ્રહણી તથા અતિસારને દબાવે છે. તે મધ અને મોચરસના ચૂર્ણની સાથે લેવાય છે. “વૃદ્ધ ગંગાધર ચૂર્ણ” નામની ખનાવટમાં પણ તે પડે છે. (મોચરસનુઓ). તે એક ઉત્તમ સ્તંભન દવા છે. ટેંદુ અને દારૂ હળદરના હીમથી ધારાં તેમજ ફૂજ વૃક્ષનાં ઘોવામાં આવે છે તેમજ મુખ પાકની અંદર તેના ઓગણા થાય છે. તેના તેલનું

ટીપું કાનમાં નાખવાથી કાન વહેતો બંધ થાય છે અને રસી સુકાય છે. ન્યાં બીજી સ્તંભન દવાનો ઉપયોગ થઇ શકે તે કેકાણે ટેંકુ વાપરી શકાય છે. ટેંકુનો રવેદળ ગુણ ધણો ઉત્તમ છે. તીક્ષ્ણ સંધિવા ન્યાં તાવ ભર્યો હોય છે અને સાંધા ઝલાઈ ગયા હોય છે ત્યાં ટેંકુનું સૂણું આપવાથી પુષ્કળ પસીનો આવી સાંધા છૂટે છે. એક રૂપિઆભારે ટેંકુ લઈ તેને દશ રૂપિઆભારે પાણીમાં પલાળી તે પાણી દિવસમાં ત્રણ વખતની અંદર પીવાથી તીક્ષ્ણ સંધિવામાં બહુ સારો ફાયદો થાય છે. સેજસાજ શ્રીણી તાવની રહેતી હોય તેને પણ દૂર કરી જીર્ણ રોગમાં શરીરને તે જગા કાવત આપી ફાયદો કરે છે. તીક્ષ્ણ સંધિવા અને જીર્ણ સંધિવામાં તેના સૂણુંની સાથે જરા અફીણ મેળવ્યું હોયતો દરદીને પીડા પણ જણાતી નથી અને દરદીને પુષ્કળ પસીનો આવે છે. સંધિવાની અંદર સાંધામાં અમ્લ રસની વૃદ્ધિ થાય છે તેમજ લોહીની અંદર પણ એક જાતની વિકૃતિ થાય છે જેને માટે ટેંકુ ખાસ ઉપયોગી છે. સંધિવાના અને તેના ખાસ તાવ ઉપર જેવું ટેંકુ કામ કરે છે તેના પ્રમાણમાં સાદા તાવ ઉપર તેની અસર નજીવી છે.

માત્રા:—પુટપાક ૨ તોલા. ને સૂણું ૨ થી ૩ વાત્ર.

ડુંગળી.

વર્ણન:—ડુંગળી ઔષધમાં ઘણી ઉપયોગની ચીજ છે. ખોરાક તરીકે તે અમુલ્ય પદાર્થ છે પણ તેની ઉગ્ર વાસને લીધે કેટલાક લોકો તેનો ઉપયોગ કરતા નથી. રાત્રી અને ધોળી એવી રીતે તેની જાનત થાય છે.

ગુણ:—ઉષ્ણ, વાતહર.

ઉપયોગ:—ડુંગળી ખાવે ગરમ છે. ખોરાક તરીકે તેનો ઉપયોગ કરવાથી અનાજ સારી રીતે પચે છે. કોલેરાના દરદીને શરીર તેનો રસ મોપડાય છે તેમજ તે પીવા માટે પણ અપાય છે. તેથી શરીર સારી રીતે જાગૃત રહે છે અને જલદી ઠંડું પડતું નથી. તેનો રસ સુંગવાથી બેથદિ ઉડી જાય છે. તેનું ટીપું કાનમાં નાખવાથી કાનના ચસકા બેસે છે. તે એટલીતો ગરમ છે કે તે જીનતાં જીનતાં આંખમાંથી પાણી આવે છે. જલદી નહિ. પ્રાકૃતા ગડ ઉપર તેની પોટીસ બંધાય છે. વાત વ્યાધિ વાળાને લસણની પિંડે ડુંગળી પણ માફક આવે છે. ડુંગળી ખાવાથી સુરત અમમાં બહુ મીઠી ઉપજે છે.

ડેકામાળી.

વર્ણન:—ડેકામાળીનું ઝાડ અરકુશીના જેવું થાય છે. તેના ઝાડને ખરડામાં માલડી કહે છે. માલડીનાં પાંદડાં ઝરા લાંબાં અને અણીઆ-ળાં થાય છે અને તેની કુલવાળી ડાંખળીઓ ઉપર પાતના મૂળમાં તેનો રસ જામ છે તેને ડેકામાળી કહે છે. કચાડી (જંગલના ભોમિઆ) લોકો માલડીનો રસ બહુ વાપરે છે. સંસ્કૃતમાં તેનો વધારે ઉપયોગ ક્યાંય દેખાતો નથી. હાલમાં તે આ દેશની અંદર ધર વૈદ્યાની ઘણી અપનાવી છે. ડેકામાળી જ્યારે ઝાડ ઉપરથી તાજી ઉતારવામાં આવે છે ત્યારે અળકતી સોનેરી રંગની હોય છે અને તે સાથે પાનના પાણી કેટલાક કેટલાક વળગી રહેલા હોય છે. તે બહુ ફરવાને લીધે બજારમાં જે મળે છે તે ધૂળ જેવી કાળા રંગની દેખાય છે. તેની ગંધ બહુ ઉગ્ર અને ખરાબ છે, તેથી જેણે એક વાર ડેકામાળી સુંઘી હોય તે કદી ડેકામાળી ખૂલતો નથી.

ગુણ:—વાતહર અને કૃમિશ્ન.

ઉપયોગ:—ડેકામાળી પેટચુંક, ગોઠા તથા કૃમિ ઉપર બાળકોને પી-વશવવામાં આવે છે તેમજ એકલી અગર એળીઆ સાથે પેટ ઉપર મોપડાય છે. પેટમાં દુખતું હોય તો તેથી હલકું પડે છે. તે તદ્દન ન જોખમી આજ છે, તેથી બેધડક પણ સ્ત્રીઓ પણ વાપરતાં આંચકો ખાતી નથી. તેને પાણીમાં વાટી પાવાથી બાળકોને ઉલટી થતી હોય તો તે બસે છે.

માત્રા:—૧ થી ૨ રતીભાર. બાળકોને પવાય છે.

તકમરીઆં.

વર્ણન:—તકમરીઆં એ તુલશીની જાતના ઝાડની પેદાશ છે અને તેમાં તુલશીના જેવી સુંઘી રહી છે. તેનાં કાળાં બી થાય છે જેને આપણે તકમરીઆં કહીએ છીએ. તેને ફારસીમાં તુકમીરીહાન કહે છે અને તે ધરિનમાંથી આપણા દેશમાં આવે છે.

ગુણ:—શીતળ.

ઉપયોગ:—તકમરીઆંને પાણીમાં નાખવાથી ઓકણો લુઆમ થાય છે અને તે શ્લેષ્મ વરણના વરમ ઉપર બહુ કામ લાગે છે. પ્રમેહની અસહ્ય બળતરામાં તકમરીઆંનો લુવામ અપાય છે. તકમરીઆંનો ગુણ

દાઢ શામક હોવાને બીધે પેશાબની બળતરા, ઉનવા, લુ વિગેરેમાં તે અપાય છે અને તેની સાથે સાકર નાખવામાં આવે છે. પેટમાં ગમે તે કારણથી દાઢ થતો હોય તો તેને તકમરીઆં બેસાડે છે. પિત્તબ્ધરમાં તે ઉપયોગી છે તૃષા મટાડે છે, તથા મુખ્ય શોષ હલકો ખાડે છે. અત્યાર્તવમાં તેમજ પ્રદરમાં સ્ત્રીઆં તકમરીઆં બહુ પીએ છે. તકમરીઆમાં એવા કોઈ પણ જાતનો સ્તંભન ગુણ રહેલો નથી તોપણ તેમાં પિત્તાધિ-શ્વદોષ શમન કરવાનો ગુણ હોવાથી તે દરદમાં ફાયદો કરે છે. તડકામાં રખડવાથી બ્યારે માથું ચડ્યું હોય ત્યારે શરબતમાં તકમરીઆં પલાળી પીવાં યોગ્ય છે. જામરામાં તકમરીઆં અને મરી વાટી બાંધવામાં આવે છે. તકમરીઆનો લુગાબ સારો થવા માટે એક ભાગ તકમરીઆંને બે ભાગ સાકરનું પાણી નાખવું. વીર્યસ્થાવમાં પણ તેનો લુગાબ પીવાય છે.

માત્રા: - ૧ થી ૨ તોલા તકમરીઆં.

તજ.

વર્ણન:—તજનું ગ્રાડ આપણા દેશમાં મલબાર કિનારા તરફ થાય છે પણ તેાંનો તજ સોલોનના તજ કરતાં ઉતરતો છે. હાલમાં તજનો મુખ્ય ભાગ આપણા દેશમાં સીનથી આવે છે. તેનાં રાતાં ભુંખરા રંગનાં ભુંગળાં આવે છે. આ શિવાય તજનું તેલ બને છે તે પણ દવામાં વપરાય છે. તજ એ તેના ગ્રાડની છાલ છે. તે સ્વાદે તીખી છે.

બનાવટ:—ત્રિજાતકાદિ ચૂર્ણ.

૧ ત્રિજાતકાદિ ચૂર્ણ=તજ, તમાલપત્ર, અને એલચી એ ત્રણે સમ-ભાગે લઈ મેળવી ચૂર્ણ કરવું તેને ત્રિજાતકાદિ ચૂર્ણ કહે છે.

ગુણ:—ઉષ્ણ, દીપન અને વાતહર.

ઉપયોગ:—પેટમાં કુખતું હોય, ચુંક નીકળતી હોય ત્યારે તજનું પાણી પીવાથી અગર તજ આવવાથી ફાયદો થાય છે. તે જઠરાગ્નિ પ્રદેપ કરે છે અને અજીર્ણ મટાડે છે. અજીર્ણના ગ્રાડમાં, આક્રામાં, અને પેટના ચડવામાં તે અપાય છે. મોળ અને ઉછાળા આવતા હોય અગર ઉલટી થતી હોય તેને પણ તજ બેસાડે છે. વાતબ્ધરમાં તે બીજા વાતહર પદાર્થોની સાથે ક્વાથમાં અપાય છે. તેથી વાતબ્ધરની તંદ્રા દૂર થાય છે તથા શરીર શુદ્ધિમાં આવે છે, જે જે રોગમાં વાયુનો પ્રકોપ થયો હોય છે

ત્યાં તજ અપાયછે. શળ ઉપર તથા ચરકા ઉપર તજ યોગ્ય દવા સાથે ઓપડાયછે. તેનું ચૂર્ણ બીજી દવાઓ સાથે મેળવી આંખમાં આંજવાથી તંદ્રા તથા બેશુદ્ધિ દૂર થાયછે. કેટલાક ઝેરની અંદર તેનું અંજન કરવામાં આવેછે. સન્નિપાત જ્યારમાં જ્યારે દરદી બેભાન તથા ગમગીનીમાં પડ્યો હોય ત્યારે તજનું પાણી આપવું સારૂં છે. શરદીને લીધે માથું ચડી આવ્યું હોય ત્યારે તજ વાટીને ઓપડવાથી હલકું પડેછે. તેમાંથી જો તેજ નીકળેછે તે પણ તેવીજ રીતે અને તેવાજ ગુણને માટે વપરાયછે. વિશેષમાં જ્યારે દરદનું બેસ ઘણું હોય અને તજ આવડા જેટલી શક્તિ નહોતી ત્યાં તજનું તેજ કામ કરેછે. તેનું પુંખડું ચૂસવાથી અગર તેનાં એક બે ટીપાં પતાસામાં નાખી ખાવાથી પેટ ચુંકે વિગેરે બેસા જાયછે. ઘણો તજ ખાવાથી ફાયદો ન થાય તેવો ફાયદો તજના તેજના એક અગર બે ટીપાંથી દુધાદ રહેછે. શરદીને લીધે માથું દુખતું હોય તો તજનું તેજ માથે લગાડાય છે. કોલેરામાં અને બીજા રોગમાં થએલી બેભાન અવસ્થામાં જ્યારે શરીર તદન ક્ષીણ થઈ ગયું હોય છે ત્યારે શરીરને સતેજ કરવા માટે તેનું તેજ બીજી યોગ્ય દવા સાથે પીવરાવાય છે. કોલેરાની અંદર ગોટલી ચડતી હોય તે ઉપર તજનું તેજ લગાડવામાં આવેછે. તજનું તેજ સાદી જુચવાળી બાટલીમાં ન રાખતાં કાચના મજબુત જુચ વાળી બાટલીમાં રાખવું, કે જેથી તે ઉડના ન પામે; તેમજ તેને ડંડી જગ્યામાં રાખવું. તડકો લાગવાથી અગર તાપ લાગવાથી અંદરથી તેજ ઉભરાઈ જાય. કાચના જુચવાળી બાટલી હોય તોપણ તેને અડખે પડખે મીણુ લગાડી રાખવું. તજનું તેજ વાપરનાર માણસે તે તેજવાળા હાથ નાકે અગર આંખે ન અડે એવી સંભાળ રાખવી. જો તે તેજવાળા હાથ બે ચાર વખત અડે તો નાક બળેછે, અને છીંકી છીંકીને દમ જાયછે, અને શળખમ જેવું થઈ આવેછે; આંખે હાથ અડે તો આંખ બળેછે. તેના તેજમાં ૩નું પુંખડું બોળી કોરવાળા દાંતમાં રાખવાથી તેનો સજ્જ દુખાવો હલકો પડેછે. કેટલાક મંજનની અંદર તેના તેજનાં ટીપાં નાખવામાં આવેછે અગર તજનો ભૂકો વચ્ચગાળ કરી મુગંચી માટે મેળવવામાં આવેછે. ઝાઝો તજ ખાવાથી ગરમ લાગેછે, મોઢું આવી જાયછે, અને કેટલીક વખતે મોઢામાં કોઝા પણ ઉઠી આવેછે. માટે પ્રસંગેજ તજ ખાવો પણ આખો દિવસ તજ ખાધા કરવો નહિ.

માત્રા:—તેજ ૨ થી ૫ ટીપાં. તજ ૧ થી ૨ વાત.

તપખીર.

વર્ણન:—તપખીરનું બીજું નામ ઐરોર છે. આપણે ત્યાં સુંધવાની તમાકુને પણ તપખીર કહે છે. તપખીર (ઐરોર) નો અહીં ઘોળો સફેદ લોટ જેવો ભૂકો આવે છે. તે હળદરની જાતનું ગ્રાડ છે, અને તેની ગાંઠો થાય છે. તે ગાંઠોને ખમણી જેવા સાધનથી ભૂકો કરી તે ભૂકાને પાણીમાં પલાળી રાખવામાં આવે છે. એ કલાક પછી ઘોળો લોટ જેવો ભૂકો નાચે બેસે છે અને ઉપર મેલ તથા ડુચો તરી આવે છે. ઉપરથી બધું પાણી મેલવાળું તથા ડુચો નીતારી લેવામાં આવે છે. ફરીને અંદર તાજું પાણી નાખી તે ભૂકો ઘોળામાં આવે છે જેથી તેમાં કાંઈ મેલ હોય તે તરી રહે છે. એમ એ ત્રણ વખત કરવાથી ઘોળો લોટ જેવો ભૂકો થઈ જાય છે તેને તપખીર કહે છે. આ ઐરોર માંદા માણસોને ખોરાક તરીકે આપાય છે. તેની કાંજ કરવામાં આવે છે અને તે ગુણમાં ચોખ્ખાના લોટને મળતી છે. અબીલ બનાવવામાં તપખીર પડે છે. અહીંના ગાંધીઓ ગળોસત્તને બદલે તપખીર આપે છે. તે શિયાળ બીજા કેટલીક ચીજોમાં ભેળ કરવા માટે તપખીર વપરાય છે. ગળોસત્તને બદલે જો ઐરોર અપાય તો તેની પરિક્ષા ઘણી સાદી છે. આખવાથી માલમ પડે છે કે ઐરોર નિઃશ્વાફ છે અને ગળો સત્ત ઘણું જ કડવું હોય છે.

તમાકુ.

વર્ણન:—તમાકુનો ઉપયોગ અસલ આપણા દેશમાં હતો નહિ. પાછળથી ફિરંગી લોકો આપણા દેશમાં લાવ્યા છે. હાલમાં તે આપણા દેશમાં બહુ જ ફેલાઈ ગઈ છે અને તેના પાક ઉપર ઘણું ધ્યાન આપવામાં આવે છે. તમાકુનાં પાન લાંબાં પહોળાં ને તપખીરી આ રંગના હોય છે. તેના પાનના રંગ ઉપરથી ખાસ રંગનું પણ નામ પડેલું છે અને તેના પાંદડાંના જેવા રંગવાળી બનાતને તપખીરીઆ રંગની બનાત કહે છે. સુંધવાની તપખીર પણ તેજ તમાકુમાંથી બને છે. તેનો ઉપયોગ ઘણી જૂદી જૂદી રીતે થાય છે. હાલમાં તેનો ઉપયોગ એટલો વધી પડ્યો છે કે તેના કરમાંથી સરકારને મોટી ઉપજ થઈ પડી છે. કેટલાક લોકો તમાકુ આવે છે, કેટલાક સુંધે છે ને કેટલાક ખીડી, ચત્રમ અગર હોઠામાં પીએ છે. આ ચાલ એટલો બધો વધી પડ્યો છે કે દશ દશ વર્ષના બાળકો પણ ખીડી પીતા દેખાય છે. તમાકુનો ઉપયોગ કરવો એ

એક જાતનું ધાણુંજ અરાખ વ્યસન છે, માટે જરૂર થિવાય તેનો ઉપયોગ કર્યો નહિ. આપણા દેશની તમાકુ અને વિનાયત તમાકુમાં કેટલોક ફેર છે અને તે બંને જૂદી જૂદી જાતની છે. પરદેશી તમાકુના કરતાં આપણા દેશની તમાકુનાં પાંદડાં મોટાં થાય છે. તેના લીલા પાનની એમને એમ ઘડીવાળી રાખવામાં આવે છે.

ગુણુ:—કફ શામક અને રૂનાયુ શૈથીલ્ય કૃત્.

ઉપયોગ:—તમાકુના ધુંવાડાથી ખારીક જંતુઓનો નાશ થાય છે અને તેથી હવાનું શોધન થાય છે. તે માદક મીઠા છે ને વધારે લેવાથી નીશો આવે છે. તમાકુનું ધૂંત્રપાન કરવાથી દમમાં અને ખીજા છાતીના દરદોમાં ફાયદો થાય છે. બહુ ખાંસી આવતી હોય અને દરદો ઉપરા ઉપર ખાંસી આવવાથી મુંઝાતો હોય તથા શ્વાસ ધુંઝાતો હોય ત્યારે તમાકુનું ધૂંત્રપાન કરવાથી દરદને શાન્તિ થાય છે. ચલમથી, ખીડીથી અગર હુકાથી તેનું ધૂંત્રપાન થાય છે. એક, બે અગર ત્રણ ખીડી ઉપરા ઉપર પીવાથી દમનો નેસ હલકો પડે છે. કેટલીક વખતે તમાકુની સાથે ખીજા પણ એળે મેળવવામાં આવે છે. આસોંદરાના પાનમાં અગર ટીંબરના પાનમાં ખીડી વાળવામાં આવે છે. અને તે બંનેના પાનનો ધુમાડો તમાકુની સાથે લેવો દમને ફાયદાકારક છે. ધૂંત્રપાન કરવાથી ફેફસાંના અને શ્વાસ નળીકાના શ્લેષ્મ પીડને એક જાતની બે-બાની થાય છે, અને તેથી તેઓ પોતાનો નેસ્સો અરાબર દેખાડી શકતાં નથી, જેથી દમ એાછો દેખાય છે. તમાકુના પાનનો કલ્ક અગર લુબ્ધી કરી પુંક ઉપર રાખવાથી વીરચેન થાય છે. તમાકુના પાનને શેત્રારસ લગાડી વૃષણના વરમ ઉપર લગાડવાથી તેનો દુખાવો કમી થાય છે. આ દેશની અંદર વધરાવળ ઉપર તમાકુનું પાન અને શેત્રારસ બહુ જાહેર ઉપાય છે પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે જે વધરાવળ પાણીની છે તેમાં તમાકુનું પાન બીજકુલ અસર કરી શકતું નથી. આપણા લોકો વૃષણના તમામ સોજને વધરાવળ માને છે પણ તેમાં ઘણા જૂદા જૂદા ભેદ છે. જ્યારે વૃષણ સોજા જાય છે અને કઠણ થઈ આવે છે, તેમાં દુખવો થાય છે અને ચરકા નીકળે છે તે વધરાવળ ઉપર શેત્રારસ અને તમાકુનું પાન સાફ કામ કરે છે. વધરાવળ પાણીની હોય

યાને તેમાં કોઈ પણ જાતની ગ્રંથી હોય અને તેમાં કોઈ પણ જાતની પીડા ન થતી હોય તો તમાકુ લગાડવી નકામી છે.

તમાકુની લુબ્ધી બરડા ઉપર લગાડવાથી ધનુરની અંદર સારો ફાયદો થાય છે. જ્યારે કોઈ જખમમાંથી ધનુર ઉત્પન્ન થાય છે અગર એની જગે ધનુર ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે પણ તમાકુની પોટીય બાંધવાથી ફાયદો થાય છે. દરદીને ઘેનમાં નાખવો એ જો ધનુરનો ઉપાય બીજો એકે નથી તોપણ એભાનીની દવા દરદીને આપવા સાથે તમાકુના પાનની લુબ્ધી બરડા ઉપર બાંધવાથી આપણા ઉપચારને પ્રુષ્ટિ મળે છે. જે દરદોમાં સ્નાયુ અથવા શ્લેશ્મ પીડનો સંક્રાંત થાય છે અને ખેંચાય છે તેવાં આંચકી, દમ, શ્વાસ, ગોટલી ચડવી વિગેરેમાં તમાકુનો ઉપયોગ ફાયદાકારક છે. તેજ કારણથી યતા મૂત્રકૃચ્છમાં તમાકુ ઉપયોગી છે. તમાકુ ખવરાવવાથી દરદીને ઉલટી થાય છે અને શરીર બહુ નબળું થઈ જાય છે. તમાકુની શામક અને સ્નાયુ શૈથીલકૃત્ અસર મુખ્યત્વે કરીને ધૂમ્રપાનને રસ્તે રહી છે. મગજ ઉપર તેની ખાસ અસર છે. સંધિવાના સોજામાં તેમજ ઉપદંશ અને પ્રમેહની વિકૃતિથી થએલા સંધિવામાં તમાકુ બહાર લગાડવામાં ઉપયોગી છે. તમાકુ ચાવવાથી દાંતના કીડ મરે છે અને મેદુ સાફ થાય છે.

અજીર્ણવાળા દરદીને તમાકુ ચાવવી બહુ માફક આવે છે. જે દરદીને આડો ઉતરતો નથી, પેટ ચડેલું લાગે છે તેવા દરદીને તમાકુ ચાવીને અગર બીડી પીધને આડે જવાથી આડો સાફ ઉતરે છે. તેમજ જમ્યા પછી જે દરદીને પેટ ચડતું હોય અગર પેટમાં થોડો દુખાવો જણાતો હોય તેને બીડી પીવાથી અગર પાન સાથે ચાવવાથી પેટમાં આરામ થાય છે. વિશેષમાં તમાકુની એવી આશ્વત છે કે જે તેનો ઉપયોગ કરે તેને તેનું બ્યસન ચોટે છે અને પાછળથી જો અજીર્ણવાળા દરદીએ તેનું સેવન ન કરે તો આડો સાફ ઉતરતો નથી, અને પેટ ચડી આવે છે.

મગજના કેટલાક બાધિમાં અને વખતો વખત નાકમાંથી પડતું લોહી અટકાવવામાં લોકો તમાકુ સુંઘવાનું બંધાણુ કરે છે. તમાકુ સુંઘવાથી છીંક આવે છે ને શ્લેશ્મની અંદર ફાયદો થાય છે, તથા માથું દુખતું મટે છે. કપાળ છાલીના રોગમાં તમાકુ સુંઘવી અગત્યની છે. નાકમાંથી છોડ નીકળતાં તેથી બંધ થાય છે.

દાંતના આધિમાં તમાકુ ઉપયોગી ગણાય છે. સજ્જ દંત શૂળ તમાકુની ડાંડલી ચાવવાથી નાશ્વદ થાય છે. દાંતનું કળવું તથા દાંત હાનવા ઉપર લોકો દાંતે તમાકુ ધસે છે. પેદામાં ચડેલું લોહી તેથી હો છે.

જોકે જૂદી જૂદી જાતના દરદીને લઈને તમાકુનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ તોપણ શોખની ખાતર કોઈ માણસે તમાકુ વાપરવી જોઈએ નહિ. તેથી શરીરને હાની થાય છે અને તંદુરસ્તીને નુકસાન પહોંચે છે. તમાકુ ઘણી ગરમ છે અને તે શ્વાસ નળીકાને તેમજ ફેફસાને ધમ્મ કરે છે. તેના બંધાણીને સાધારણ રીતે ઠાલી ઉધરસ રહે છે અને કેટલીક વખતે ઉરઃક્ષત, હાનીમાંથી લોહી પડવું વિગેરે થઈ આવે છે. તેના હોઠ કાળા પડી જાય છે અને લોહી બરાબર ફરી ચકતું નથી. શરીર દીન પરદીન ગળતું જાય છે, તથા ચહેરો ફીકો દેખાય છે. બહુ હાલવા ચાલવાની કે કામકાજ કરવાની શક્તિ રહેતી નથી અને તેના અસર મગજને પણ પહોંચે છે. મગજની શાંતિ દૂર થાય છે અને કેટલીક વખતે મગજ મારકૃત આંખના જ્ઞાન તંતુઓને પણ નુકસાન થાય છે. તમાકુના અતિ ઉપયોગથી રતાંધળા પણ પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલીક વખતે સાવ અંધાપો આવે છે. બહુ બીડી પીનારની આંખે ગરમી જણાય છે અને હાથ પગ ગળી ગએલા જણાય છે.

ઝેરકોચલું આધારી જ્યારેઝેર ચડ્યું હોય ત્યારે તમાકુનો ઉકાળો પીવાથી દરદીને ઉલટી થાય છે. એક વાલ તમાકુને ૧૯ રૂપિઆભાર પાણીમાં ઉકાળી તેનું અરધો અરધ પાણી રહે ત્યારે ઉતારી લઈ તે એકજ વખતે અગર એ જૂદા જૂદા વિભાગથી કલાકે કલાકે પાષ દેવું. તેથી વખતે ઉલટી પણ થાય છે.

માત્રા:—માત્રાનો કાંઈ નિયમ નથી. દરદીના બસન ઉપર તેનો આધાર રહે છે.

તમાલપત્ર.

વર્ણન:—તમાલપત્ર એ તજના ઝાડનાં પાંદડાં છે. તેને તેજ પત્ર કહે છે. કેટલાક લોકો જૂલથી તાલીશપત્રને પણ તમાલપત્ર કહે છે, પણ તેમ નથી. તાલીશપત્ર એ તદ્દન જૂદીજ જાતની પેદાશ છે. તેના પાનમાંથી

હવીંગ અને તજના જેવી સુગંધી આવેછે. ઉપયોગ તથા ગુણ તજને મળતા છે. ત્રિજતકાદિ ચૂર્ણમાં તે આવેછે.

તેલ.

વર્ણન:—તેલ આપણા દેશમાં ઘણા વાવવામાં આવેછે. અષાડ મહિને તેનું વાવેતર થાયછે. તેલ આ પ્રાંતમાં બે જાતના થાયછે. ધોળા અને કાળા. ધોળા ધરતાં કાળા તેલમાંથી વધારે તેલ નીકળે છે પણ ધોળા તેલ વધારે સારા અને હિંચા ગણાયછે. આધામાં પણ ધોળા તેલનું તેલ વિશેષ કરીને આવેછે. કાળા તેલનું તેલ લોકો ખાવા માટે પસંદ કરતા નથી. તજને પીસવાથી તેલ નીકળેછે અને તે ખાવાના, ખાળવાના ને ઔષધના કામમાં વપરાયછે. તેલ નીકળ્યા પછી જે ડુચ્છો પછવાડે રહેછે તેને ખોળ કહેછે. ઢોરને તે ખરાવાય છે. દુકાળની વખતે લોકો પણ તે ખાયછે.

ખનાવટ:—૧ મીઠું તેલ.

૧ મીઠું તેલ=તજને ધાણીની અંદર પીસીને તેલ કાઢવામાં આવેછે.

ગુણ:—પૌષ્ટિક, દુગ્ધદ, મૂત્રજ અને સારક.

ઉપયોગ:—અર્ધની અંદર તે ફાયદાકારક છે. તેથી ગ્રાંડો સાફ આવેછે અને અર્ધની પીડા જણાતી નથી. તેલનું ચૂર્ણ, રતાગુના બીજ અને નાગકેશર એ ત્રણેનું ચૂર્ણ સાકર સાથે લેવાથી અર્ધ દબાયછે; તેમજ તેને ખાંડી જરા પાણી નાખી લુબ્ધી કરી માખણ સાથે લેવાથી દુગ્ધતા હર્ષમાંથી લોહી પડતું બંધ પડેછે, તેની લોપરી કરી દુધ વૃણ ઉપર લગાડવાથી રૂઝ તરત આવેછે. તેનું તેલ ઔષધમાં બહુ કામ લાગેછે. તેનો ઉપયોગ બે જાતનો છે એક બહાર લગાડવાનો ને બીજો ચેટ-માં ખાવાનો.

બહાર લગાડવામાં તે ઘણું સરસ છે. શરીરે લગાડવાથી રક્ષતા મટેછે ને શરીર કોમળ દેખાય છે; ખસ, ખરજબું, લુખસ, અળાઈ, ખુરટ વિગેરે બેસી જાયછે. ચિત્રી તથાકોઢ ઉપર લગાડવાથી પણ ફાયદો થાયછે. તેલ હંદરી ઉપર પણ ચોપડાય છે. હંદઈ રોગમાં તેલ ઉપયોગી છે અને સારે તેલમાં સિંધાલૂણ નાખી લગાડવું એ ઉત્તમ છે. અચ્છો ઢી આવવાથી જ્યારે તે ભાગ ઉપર ઝીણી ઝીણી ફોડલીઓ ઉપડી આવેછે ત્યારે તે ઉપર તેલ લગાડવાથી તે બેસી જાયછે. વાળને તે

લગાડવાથી વાળ કાળા અને લીસા રહે છે. તેમજ આંખ તથા મ-
ગજને ઠંડક થાય છે. જે માણસો માથામાં તેલ નથી નાખતા તે-
મની આંખો બપ્પા કરે છે. મલમ બનાવવામાં તેલનો મુખ્ય ભાગ
આવે છે. કાનમાં તેલનું ટીપું નાખવાથી કાનની રક્તના મોટે છે તથા કડણ
થઈ ગયેલ મેલ પોચો પડે છે ને સરી જાય છે બહાર આવે છે. તેલ
નાખ્યા પછી બીજે દિવસે કાન ધસી ધોઈ નાખવો ને મેલ કઢાવી લેવો.
જે તેમ કરવામાં ન આવે તો તેની અંદર રહેલી ચીકણને લીધે રજ
ધૂળ વિગેરે ચોટે છે. વિશેષમાં શરીરે તેલ લગાડવાથી માખીઓ વિગેરે
બીજા જંતુઓ પાસે આવતા નથી. કોઈ ભાગને ઝેરી જંતુ ન આવે
તેટલા માટે ધા તથા વૃણ ઉપર તેલ શીંચાય છે, યાને તેલવાળા મલમ લગા-
ડાય છે. માતા, અછબડા વિગેરેમાં જ્યારે દાણા સુકાય છે ત્યારે તેલ લગા-
ડવાથી બીંબડાં જૂંદાં ઉખડી આવે છે ને તે જગ્યા પર જંતુ વિગેરે બેસી
બીજા કોઈ જાતની વિક્રિયા કરતું નથી.

ત્વક્દોષ ઉપર અસર કરતી બીજી દવાઓના તેલ કે ધૂત બનાવવામાં
મીઠું તેલ વપરાય છે. કેટલેક કેકાણે શરશીઉં તેલ વપરાય છે તોપણ તેને
બદલે તેલનું તેલ વાપરે તો કોઈ જાતની હરકત નથી. એ બધાં તેલો
તેમનાં ઔષધનાં પેટામાં આપવામાં આવશે.

અજીર્ણના બાધિમાં સ્નેહપાન થાય છે. પેટ ચુંકની અંદર તેલવાળી
કાળીજીરી લેવાય છે.

તાંદળજી.

વર્ણન:—તાંદળજીની બાજી આ દેશમાં બહુ વપરાય છે. માંદાને
માટે બાજીનું શાક પથ્ય છે. તેનાં ફુલાં ફુલાં પાંદડાં વીણી લઈ શાક
કરવામાં આવે છે.

ગુણ:—સારક, શોષક, શીતળ અને પિત્તશામક.

ઉપયોગ:—તાંદળજી દવા તરીકે જેમ વપરાય છે તેમ કેટલીક
વખતે દરદીને ઔષધ તરીકે ખોરાક રૂપે આપવામાં આવે છે. કુષ્ઠ,
ત્રિચ્ચિકા, વાતરક્ત વિગેરે દરદોમાં તેની બાજી હમેશાં ખાવાથી ચેત
ક્રમતી થાય છે, અથવા દાહ બંધ થાય છે. તાંદળજીની બાજીમાં બાડો
સાફ લાવવાનો ગુણ રહેલો છે. વળી તે બીજકુદ ગરમ કે વાયુકારક કે
કફર નથી ને તેથી તે દરદીને બહુ સરસા માફક આવે છે. તેથી

પેશાબ વધે છે, સ્વચ્છ થાય છે, અને ઉનવા અગર તણખીઆની અંદર પેશાબની બળતરા શાન્ત થાય છે, તેમજ લોહી સુધરે છે, ખોટી ગરમી દૂર થાય છે, અને પિત્તનો પ્રકોપ દમાય છે. પિત્તજ્વરમાં પણ તે ફાયદા કારક છે; તેથી પિત્તજ્વરમાં તૃષા, દાહ, ઉલટી, માથું ફુપ્યું વિગેરે બંધ થાય છે અને શરીર શાન્ત થાય છે. રક્તપિત્તમાં તે આપવાથી તેનું જોર કમતી થાય છે. પેટ કઠણ રહેતું હોય અગર ઝાડો મચરા પચરો ઉતરનો હોય તો બીજા કાંઈ પણ ઉપાય કર્યા શિવાય પુષ્કળ પાણીમાં બાફેલી તાંદળજાની ભાજી લેવાથી પેટ સાફ આવે છે. તાંદળજાની ભાજીની લુપ્ત કરી તેમાંથી તેનો સ્વરસ નીચોવી લઈ સાકર સાથે મેળવી જે રૂપિઆ-બાર એક ટંકે લેવાથી ખસ, લુખસ વિગેરે ખોટી ગરમી દમાય છે. આ પ્રયોગ ઓછામાં ઓછો જે દિવસ સુધી કરવાની જરૂર છે. જે દરદીને યકૃતની અને પ્લીહની ગાંઠ વધેલી હોય છે તે દરદીને તાંદળજાની ભાજી લેવી ઘણી સારી છે. જે ચાર માસ સુધી તેનું સેવન કરવાથી ગ્રંથીનું જોર હલકું પડે છે.

માત્રા:—મરજી મુજબ.

તાલીસપત્ર.

વર્ણન:—તાલીસપત્રને લોકો બૂલથી તમાકુપત્ર ગણે છે. તાલીસપત્ર બજારમાં ડાળીડું થીજે વેચાય છે, અને તે કુટલીક વખતે ફૂલ સુકાં પણ મળી આવે છે. તાલીસપત્રને બીજાં કુટલીક ભતના પાંદડાં સાથે ભેળસેળ કરવામાં આવે છે. તેનાં પાન એક જે ઇંચ લાંબાં થાય છે અને તેની કોર સપાટી તરફ વળેલી હોય છે.

બનાવટ:—૧ તાલીસાદિ ચૂર્ણ ૨ તાલીસાદિ વટી.

૧ તાલીસાદિ ચૂર્ણ=તાલીસપત્ર એક તોલા, મરી એક તોલા, લીંડી પીપર ત્રણ તોલા, સુંઠ ૪ તોલા, વંથ લોચન પાંચ તોલા; એજબો અને તજ અર્ધો અર્ધો તોલા અને સાકર ૩૨ તોલા; તે બધાંને મેળવી તેનું ચૂર્ણ કરવું.

૨ તાલીસાદિ વટી=તાલીસપત્ર, ચવક અને મરી ચાર ચાર તોલા; પીપર અને થોપરી મૂળ આઠ આઠ તોલા; સુંઠ બાર તોલા; ચાતુર્જીત અને વાજો અઠક તોલા; એ સમ્પણના ચૂર્ણની અંદર તેથી ત્રણ ગણો ગોળ નાખી ગોળી કરવી.

ગુણુ:—વાતહર, પાચન, દીપન, કફઘ્ર અને ગ્રાહી.

ઉપયોગ:—તાલીસપત્ર છાતીના તેમજ પેટના રોગમાં ઘણું ઉપયોગી છે. ક્ષય, ઉધરસ અને દમમાં તાલીસપત્ર અપાય છે. તેથી થયેલો કફનો જમાવ નીકળી આવે છે અને તેનો પાચન ગુણ જડરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરી ખોરાકને પચાવે છે. કફથી ક્ષીણ થયેલા દરદીને તે વધારે કૌતલ આપે છે તેમજ તેની આંદર ઉજ્જલ ગુણ રહેલો છે તેથી તે જરા શરીરને સતેજ રાખે છે. તાલીસપત્રનો બૂકો અરકુશીના રસમાં મધની સાથે આપવાથી ઉધરસ, દમ તથા બડખામાં લેહી પડતું હોય તેમાં ફાયદો થાય છે. તે ઉર: ક્ષતમાં ઉપયોગી છે. તે શિવાય જે માણસને અગર બાળકોને ભરાઈ જવાની ટેવ હોય છે તેમને ઉપર બતાવેલું તાલીસાદિ ચૂર્ણ આપવાથી ફાયદો થાય છે. તે ચૂર્ણ દીપન છે અને બૂખ સારી પેટે લાગે છે, તથા ખોરાક ઉપર પ્રીતી થાય છે. શરીરની આંદર રહેલા વાયુના પ્રકોપને તે દૂર કરે છે. ડોઝ, ચક્રી અગર બેચેની અને શરીરના ઝીણા ઝીણા ફુવાવાને તે દબાવે છે. તાલીસ પત્રની સાથે બીજી ક્ષાર દવાઓ મેળવવાથી યકૃતોદર તથા પ્લીહોદરમાં ફાયદો થવા સંભવ છે. તેનો સ્વાદ તીખો તથા ઉજ્જલ છે. ગુલાબનાં તેલ સાથે અગર બીજું જે યોગ્ય લાગે તે તેલ સાથે તેનું ટીપું કાનમાં નાખવાથી શરદીને લીધે ચડેલું માથું ઉતરે છે. તે સુગંધી દ્રવ્ય છે. કેટલીક બનાવટમાં સુગંધાને માટે તે પડે છે. ધાતુ પૌષ્ટિક દવા સાથે તેનો ઉપયોગ થાય છે અને તે ધાતુને ચેતવનારી દવા ગણાય છે. અતિસાર અને ગ્રાહમાં તે બીજી સ્તંભન દવાની સાથે અપાય છે. તાલીસપત્ર મળતું ઘટ બંધારણ કરવામાં કામ લાગે છે ને તેથી તેનો ગ્રાહી ગુણ પ્રસિદ્ધ થાય છે. તાલીસાદિ વટી સંગ્રહણીની આંદર આપવાથી જડરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે અને આક્રો, આકારી તથા ગુલ્મ વિગેરે દબાય છે.

આત્રા:—તાલીસાદિ ચૂર્ણ બે આનીથી પાવલીબાર; તાલીસાદિ વટી તેજ પ્રમાણે.

તુળશી.

વર્ણન:—તુળશી દરેક હિંદુના ઘર આગળ વાવવામાં આવે છે અને તે હિંદુમાં ઘણું પ્રવિત્ર ગ્રાહ ગણાય છે. તુળશી બે જાતની થાય છે

અને તે એ જાત તેના પાનના રંગ ઉપરથી કળામાં આવે છે. એકનાં પાન કાળાશર હોય છે અને બીજાનાં પાન લીલાં હોય છે. તેનાં પાનમાં તથા મોંજમાં એક જાતની સુગંધી રહેલી છે. કેટલીક દવાઓને તેના રસની ભાવના દવામાં આવે છે. મરવો પણ તુળશીની જાતનું ગ્રાહ છે ને તેના ગુણ પણ તુળશીને મળતા છે.

ખનાવટ:—૧ લઘુરાજ મૃગાંક ૨ તુળશી તૈલ.

૧ લઘુરાજ મૃગાંક=તુળશીનો રસ, ધી અને મરી એ ત્રણે સમ-ભાગે મેળવવાં.

૨ તુળશીતૈલ=તુળશીના પાનનો કઢક, ભોરીંગણીનું મૂળ, દાંતી મૂળ, વજ, શરગવાની છાલ, સુંક, મરી, પીપર અને સિંધાલૂણ એ સમભાગે લઈ તે બધાંના વજનથી સોગાણું તેલ અને ૧૬ ગાણું પાણી નાખી રીતસર તેલ સિદ્ધ કરવું.

ગુણ:—કફ, ઉષ્ણ.

ઉપયોગ:—તુળશીનાં પાન શ્લેષ્મ, ઉધરસ, અને પાશ્વ શૂળમાં ઉપયોગી છે. ઉધરસમાં જ્યારે કફ ઘણે ભરેલો હોય છે ત્યારે તે કફ તોડવાને માટે તુળશી વપરાય છે. બાળકોને ભરાઈ જવાને માટે તેમજ મોટા માણસને ઉધરસ, દમ, શ્વાસ વિગેરેમાં જે દવાઓ અપાય છે તેમાં સાધારણ રીતે તુળશીના પાનનું અનુપાન આપવામાં આવે છે. તુળશી ઉષ્ણ વીર્ય હોવાને લીધે કોઈ પણ વખતે જો શરીરમાં વાયુનો પ્રકોપ જણાય તો તુળશી આપવી યોગ્ય છે. વાત જ્વરની ચિકિત્સામાં બીજી યોગ્ય દવાઓ સાથે તુળશી મેળવવામાં આવે છે. તેથી તંદ્રા દૂર થાય છે, પેત્ર ઓછું થાય છે, તથા ગણગણાટ કરતો દરદી બેથુક મઠી શુદ્ધિમાં આવે છે. એકલી તુળશી વાપરવાના કરતાં અનુપાન તરીકે તે બહુ વપરાય છે. તેનો ગુણ દીપન છે ને તેથી જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે. તુળશીથી પેટનો પવન, સુંક, આક્રો વિગેરે દૂર થાય છે. આડુનો કટકો ધુંદી બેવલુ પાન ઉપર તથા એ ત્રણ હેડે રાખી તે દુખતા દાંત વચ્ચે દબાવ્યો હોય તો તે દુખાવો બંધ પડે છે. દાંતના કોતરની અંદર અગર દાંત શૂળની અંદર આવી રીતે તુળશી અને આડુનો કટકો બહુ ફાયદો કરે છે. આંચકીના દરદ ઉપર અપાતી દવાઓનું અનુપાન સાધારણ રીતે તુળશી છે. તુળશીનો સ્વરસ મરીની સાથે લેવાથી વિષમજ્વરમાં આરામ થાય છે. લઘુ

રાજ મૃગાંક નામની બનાવટ લેવાથી સમ્રાજી જાતના વાયુ રોગનું હરણ થાય છે અને તેથી શરીર સતેજ થાય છે. નાકના બાધિમાં જ્યારે નાકમાંથી છોડ પડતું હોય છે ત્યારે તુળશીના સુકાએલ પાનનું ચૂર્ણ સુંઘાડવા િ તે પીનસ હઠકું પડે છે. તુળશી તેજનાં ટીપાં નાખવાથી નાકનો સડો બસે છે.

માત્રા:—સ્વરસ ૨ તોલા. લઘુ રાજ મૃગાંક ૧ તોલો.

તેજબળ.

વર્ણન:—તેજબળ એ એક જાતના ગ્રાડની છાલ છે. તેના કૃષ્ણે ચીરકૃષ્ણ કહે છે. તેની છાલ રાતા રંગનીને પોચી થાય છે. તેને ધુંદવાથી રસ નીકળે છે. તે છાલ લીલ્લની લીલ્લી તથા રસ બરેલી દેખાય તેઠ્ઠા માટે ગાંધી લોકો તે ઉપર પાણી છાંટે છે.

ગુણ:—ઉષ્ણ, દીપન અને ગ્રાહી.

ઉપયોગ:—પેટપીડ, ચુંક, અજીર્ણ વિગેરે ઉપર અપાય છે ને તે મંદાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે. તેનો ઉપયોગ મરી જેવી બીજી વાતહર ચીજને મળતો છે. જ્યારે મંદાગ્નિથી અનાજનું બરાબર પાચન થતું નથી ત્યારે બીજી યોગ્ય દવાની સાથે તેજ બળ અપાય છે. તેજબળ મસાલામાં આવે છે. ચીરકૃષ્ણ અને અજમાનું હીમ કોલેરામાં અપાય છે અને તે શરીરને ચેતન આવે છે તેમજ સંધિવા, નજજો, અને શરીરની સુસ્તાઈમાં તે ફાયદો કરે છે. જ્યારે કોઈ પણ રીતે વાયુનો પ્રકોપ જણાય છે ત્યારે તેજ બળનો ઉપયોગ કરવો કહેલો છે.

માત્રા:—૧ થી ૨ વાલ.

ત્રાયમાણ.

વર્ણન:—ત્રાયમાણ મૂળ આપણા દેશની પેદાશ નથી. બજારમાં તે કૃષ્ણ, કૂલને ડાળીઠું શીએ મળે છે, અને તેનો રંગ પીળો હોય છે ને તેમાં કોઈ લીલ્લી ગ્રાંથ પડતીદેખાય છે, આપણા લોકો તે બહુ વાપરતા નથી. મુસતમાન હકીમો તે ઘણું વાપરે છે.

ગુણ:—કટુ પૌષ્ટિક ને સારક.

ઉપયોગ:—તે એકલું કવચીતજ વપરાય છે. બીજી યોગ્ય દવા સાથે તે ક્વાથમાં પડે છે અને ત્રીણો ત્રીણો તાવ તેથી ઉતરી જાય છે. યકૃતોદર તથા પ્લીહોદર ઉપર તેનો ઉપચાર સારો છે. પિત્તજ્વરમાં તે બહુ અપાય.

છે. ત્રાયમાણુ, ખડસંલીઓ પીત પાપડો, કાળો વાળો, કડાછાત્ર અને કરીઆત્ર એ છ ચીજનો ક્રાંત્ર મધ મેળવી લેવાથી પિત જ્વરનું જલ-દી પાચન થાય છે. તેની રાખ ધીમાં કાલવી આજી ઉપર લગાડાય છે. મુસલમાન હકીમો તેને ધાતુ પૌષ્ટિક ચૂર્ણમાં નાખે છે.

આત્રા:—૩. ૦ થી ૦ા ભાર,

ત્રિક્ષ્ણા.

વર્ણન:—હરડાની છાલ ૧ ભાગ, ખેહેડાની છાલ ૨ ભાગ, આમળાની છાલ ૪ ભાગ; એ ત્રણે ચીજોના ચૂર્ણને ત્રિક્ષ્ણા કહે છે. તોપણ કેટલાક લોકો સમભાગે તે ત્રણે ચીજ નાખે છે.

ખતાવટ:—૧ ત્રિક્ષ્ણા ગુગળ ૨ ત્રિક્ષ્ણા ધૂત.

૧ ત્રિક્ષ્ણા ગુગળ=હરડાં, ખેહેડાં, આમળાં અને પીપર દરેક ચચાર તોલા અને શુદ્ધ ગુગળ ૨૦ તોલા લઈ તેને બરાબર મેળવી તેની ગોળી કરવી.

૨ ત્રિક્ષ્ણા ધૂત=હરડાં, ખેહેડાં, અને આમળાં એ ત્રણેનો સ્વરસ ઓસઠ ઓસઠ તોલા અને જો તે ન મળે તો ૩૨ તોલા હરડાં, ૩૨ તોલા ખેહેડાં ને ૩૨ તોલા આમળાં એ ત્રણે અધકચર્યા કરી તેમાં ૭૬૮ તોલા પાણી નાખી જ્યારે ઓથો ભાગ એટલે ૧૬૨ તોલા ઉકાળતાં બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું અને તે અંગરસના અભાવમાં વાપરવું. પછી તેમાં ૬૪ તોલા અરકુશીનો રસ, ૬૪ તોલા બાંગરનો રસ અને ૬૪ તોલા બકરીનું દૂધ એ બધાં મેળવી તેમાં ૬૪ તોલા ધી નાખવું; અને પાછળથી તેમાં હરડાં, ખેહેડાં, આમળાં, દ્રાક્ષ, પિત્ર ચંદન, સિંધાલુણુ, ચીકણું મૂળ, મરી, મુંઠ, સાકર, સાટોડી, દારહળદર, હળદર એ બધી ચીજો એક એક તોલો લેવી અને કાકોલી, ક્ષીર કાકોલી એ બન્ને અકક તોલો પણ તે ન મળેતો બન્નેના અભાવમાં આસંધ લેવી; જદા એક તોલો અને તે ન મળેતો જોડીમધ લેવું; ને તે બધી ચીજની લુપ્તી કરી ધીમાં નાખવી અને જ્યારે પાક કરતાં ધી બાકી રહે ત્યારે તે કાઢીને ગાળી લેવું. જે તૈયાર થાય તે ત્રિક્ષ્ણા ધૂત.

ગુણ:—શીતળ, પિત્ર શામક, શોધક, દાહ શામક.

ઉપયોગ:—ત્રિક્ષ્ણા જે રીતે ઉપયોગમાં આવે છે. એક પેટમાં ખાવાની દવા તરીકે તથા બીજી બહાર લગાડવાની દવા તરીકે. શરીરમાં

ખોટી ગરમી રહેતી હોય, લુપ્ત, અળાઈ, બુરટ, તાપોડીઆં, ગુમડાં વિગેરે ઉપડી આવતાં હોય અને આખા શરીરમાં ખરજ આવ્યા કરતી હોય ત્યારે ત્રિકુળાનું ચૂર્ણ મધમાં લેવાથી ફાયદો થાય છે. જે જે વ્યાધિ લોહી તમ્મ હોવાને લીધે થતા હોય તેમાં ત્રિકુળા સારૂ કામ કરે છે. હાથ પગનો દાહ, પાદદારી, કુષ્ઠ, વિચ્છિન્નિકા, વાતરકત વિગેરે દરદોમાં ત્રિકુળા ફાયદો કરે છે. ત્વક્દોષની અંદર હમેશાં પિત્તાધિક્ય દોષ હોય છે જેને માટે ત્રિકુળા ઉપયોગી છે. ત્રિકુળા શાધક છે અને તે લોહીને સુધારે છે ને તેથી ઘણા ખરા ત્વક્દોષની અંદર તે અપાય છે. ક્ષય રોગમાં પણ તે અપાય છે.

શરીરમાં ઉન્મિષ્ણ તાવ આવતો હોય, આંખો બળ્યા કરતી હોય, માથામાં ગરમી રહેતી હોય, હોઠ અને મોઢું સૂકાં રહેતાં હોય અને ગરમીને લીધે શરીર રક્ત રહેતું હોય ત્યારે ત્રિકુળા ચૂર્ણ મધ અને પીપરની અંદર લેવાથી ફાયદો થાય છે. આવા દરદીની આંખો હમેશાં પીળી હોય છે, શરીર ઉનું રહે છે, અને પેશાબમાં થોડી થોડી બળતરા રહ્યા કરે છે. કેટલીક વખતે કમળો, પ્રદર, અગર ઉતવાનો ભાવ હોય છે. તેમને ત્રિકુળા ચૂર્ણ ફાયદો કરે છે. કમળાને માટે ત્રિકુળા ઘણો સારો ઉપાય છે. ઉતવા, પ્રમેહ અને તણખીઆની બળતરાને તે શાન્ત કરે છે. આંખે બળ્યારે ગરમી લાગે છે, આંખું દેખાય છે, પુંવાડાના ગોટા આંખ પાસે તરતા માલમ પડે છે, અને આમર રોગનાં સજ્જ ચિન્હ થતાં હોય છે, ત્યારે ત્રિકુળાનું ચૂર્ણ સાકર અને પુષ્કળ ઘી સાથે લેવાથી ફાયદો થાય છે. ભગંદર, ફુલ્લ, અને ખરડાના કરોડના વ્યાધિમાં ત્રિકુળા ઘણી મુદતે ફાયદો કરે છે. ત્રિકુળા ગુગળ તે રોગની અંદર ઉપયોગી છે. જે રોગની અંદર ઘણાજ ફુલ્લ ક્ષત પડે છે અને ભગંદર જેવાં ક્ષત જઘ્નદીથી રૂઆતાં નથી ત્યારે ત્રિકુળા ગુગળની મતાવટ વપરાય છે. બાકીના બીજા તમામ પિત્તજન્ય રોગની અંદર તેનું ચૂર્ણ અને કવાથ વપરાય છે. રક્તપિત્તની અંદર ત્રિકુળા ચૂર્ણ અપાય છે. તેથી લોહી પડતું બંધ થાય છે અને જે કારણથી લોહી પડતું હોય તે કારણ પણ દૂર થાય છે. ત્રિકુળાની સાથે રક્તપિત્તની અંદર કોઈ રતંભન દવા મેળવવાની જરૂર છે. ત્રિકુળાનો કવાથ ઉઝડીને બંધ કરનાર છે. ત્રિકુળા ગુગળ ગૃધ્રસા અને બીજા વાત વ્યાધિમાં સારો છે તેમજ તે કુષ્ઠ ઉપર અપાય છે.

કૃષ્ણ ઉપર ત્રિકુળા બહુ સારો ઉપાય છે. જોકે તે રોગ ધણું કરીને અ-
સાધ્ય અને કેટલેક દરજ્જે કૃષ્ણ સાધ્ય છે તોપણ ત્રિકુળા દરદીને વધારે
સુખ શાંતિમાં રાખે છે.

આંખના રોગમાં ત્રિકુળા ધૂત ધણું સાફ છે. તેથી આંખની પીળાશ,
બળવું, ગરમીને લીધે પાણીનું ઝરવું તેમજ આંખ પર વિગેરે દરદમાં ફાયદો
થાય છે. આંખના જે રોગમાં પિત્તાધિક્ય હોય વિશેષ છે તેમાં ત્રિકુળા
ધૂત સાફ છે.

બહાર લગાડવાને માટે પણ ત્રિકુળા ઉપયોગી છે. ત્રિકુળાના હીમ-
ના કોગળા કરવાથી મોઢામાં ચાંદા ધારાં પડ્યાં હોયતો ફાયદો થાય છે.
મોઢામાં બ્યારે આગ થતી હોય ત્યારે પણ તેના કોગળા સારા છે.
ત્રિકુળાની રાખ મધની સાથે કાલવી દુખ્તા મોઢામાં લગાડી હોયતો તેથી
બળતરા શાંત થાય છે તેમજ તે રાખ ઉપદંશના ધારાં ઉપર બભરાવ-
વાથી તે ધાઈ જલદીથી રૂઝાઈ જાય છે. ઉપદંશના ઉભેરા તરીકે તેમાં
કાથો મેળવવામાં આવે છે. ત્રિકુળાનું હીમ આંખે છાંટવાથી ઘણો સારો
ફાયદો થાય છે. આંખની બળતરા, માથાની ગરમી, તેમજ આંખ
આડા તરતા ધુમાડા અને આંખના જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપ ત્રિકુળાનું હીમ
છાંટવાથી દૂર થાય છે. આંખના દરદીઓ જેઓ ધુમાડાના ગોટા ગોટને
લીધે બીલકુલ જોઈ શકતા નથી તેઓ દિવસમાં બે ત્રણ વખત એમ
આઠ દિવસ સુધી હીમ છાંટવાથી સારી રીતે વધારે જોઈ શકે છે, અને
જે ધુમાડો આગળ ધાટો દેખાતો હતો તે હવે પારવો પડી જતો હોય એમ
તેમના જોવામાં આવે છે. ત્રિકુળાનું હીમ આંખે લગાડવું ઠંડું છે.
આંખે આંજવાના તમામ સુરમા સારીરીતે ઠંડકવાળા થાય તેટલા માટે
તેમને કેટલાક દિવસ સુધી ત્રિકુળાના હીમની ભાવના દેવામાં આવે છે
અને આવી રીતનો બનેલો સુરમા ઘણો ગુણકારી છે. ત્રિકુળા ધૂત પણ
આંખના રોગમાં આજવામાં આવે છે. ત્રિકુળાનું હીમ આંખે છાંટવાથી
આંખો તેજદાર થાય છે. ત્રિકુળાની બરોબરી કરે એવી બીજી
ચોડી હવા છે.

માત્રાઃ—ત્રિકુળા ધૂત ૧ થી ૨ તોલા; ત્રિકુળા ચૂર્ણ ૦૧ તોલા;
ત્રિકુળા ગુણ ૨ થી ૪ વાલ.

દગડ ફૂલ.

વર્ણન:—દગડ ફૂલને હિંદુસ્તાનમાં પથર ફૂલ કહેછે. તે બે જાતનાં થાયછે; નાનાં અને મોટાં. દગડ ફૂલ એવી જાતની સીજ છે કે તેને વનસ્પતિમાં ગણવી કે ખનીજ પદાર્થમાં ગણવી એ પણ વિચારવા જેવું છે. તેના ભુંખરા રંગના સૂકેલા કટકા આવેછે.

ગુણ:—શીતળ અને મૂલક.

ઉપયોગ:—જ્યારે તડકામાં રખડવાથી માથું ચડી આવ્યું હોય ત્યારે તે વાટી કપાળ ઉપર ચોપડવાથી માથું મટેછે. તેની લોપરી કરી પેટ ઉપર મૂકવાથી પેશાબ પુષ્કળ છૂટેછે. બાદ તે ખાજી જેવા ત્વક્દોષની અંદર લગાડવાથી શાન્તિ થાયછે. બહાર લગાડવામાં તે ઘણું કડું છે. ખાવાની દવા તરીકે તેનો બીજકુલ ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી. જ્યારે તેને ઘસવામાં આવેછે ત્યારે તેમાંથી નારંગી જેવો રંગ દેખાયછે.

દશમૂળ.

વર્ણન:—દશ મૂળની અંદર દશ જૂદી જૂદી જાતની દવાઓ આવેછે અને તે દરેકનાં મૂળીઆંજ તેની અંદર પડેછે. જે દશ દવાઓ વપરાય છે તેનાં નામ.

૧ સાલવણ—૨ પીકવણ—૩ છોટી ભોરીંગણી—૪ મોટી ભોરીંગણી—૫ છોટાં ગોખર—૬ બીલી મૂળ—૭ અરણી મૂળ—૮ ટેટ્ટુ મૂળ—૯ શીવણ મૂળ—૧૦ પાડળ મૂળ.

આ દરેક જાતના વર્ણનને માટે તેમના ખાસ વિષયમાં જોવું. આમાં પેહેલાં પાંચ મૂળને લઘુપંચ મૂળ કહેછે તથા છેલાં પાંચ મૂળને બૃહત્ પંચમૂળ કહેછે.

ખનાવટ:—દશ મૂળાદિ ક્વાથ.

૧ દશ મૂળાદિ ક્વાથ=આ દશે સીજનાં મૂળને સરખે વજને ભગાં કરી તેમાંથી બે તોલા લઈ તેમાં ૩૨ તોલા પાણી નાખી આઠ રપિઆભાર પાણી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું.

ગુણ:—વાતહર, શોથધ્ર, અને ઉષ્ણ.

ઉપયોગ:—દશ મૂળનો ક્વાથ વાતજ્વરમાં ઘણો ઉપયોગી છે. તે લેવાથી કોઈ પણ ભાગનું શૂળ બેસી જાયછે. સ્ત્રીકા રોગની અંદર હ્રસ્વ-

માં વાયુનો પ્રકોપ ધણો હોય છે અને તેથી તેમાં દશમૂળનો ક્વાથ અપાય છે. સ્ત્રીકા સ્ત્રીને જ્વરમાં, આંચકીમાં, પીડમાં તેમજ બીજાં કોઈ પણ વાયુના ચિન્હની અંદર તેનો ક્વાથ અપાય છે. સુવાવડની અંદર એ ચાર દિવસ થયા પછી અગર તરતજ ગમેતેવી સજ્જ પીડ ઉપડી હોય તેને દશમૂળનો ક્વાથ દવાવે છે, તેમજ સ્ત્રીકા સ્ત્રીને કફ, શ્વાસ, ઉધરસ, શોફ અને ઉદર મોટું રહી ગયું હોય ત્યારે પણ તે ક્વાથ આપવામાં આવે છે. સ્ત્રીકા સ્ત્રીના ત્રિદોષ જ્વરને હરનારો આ ક્વાથ ગણાય છે. આ ક્વાથના દશ મૂળની પસંદગી એવી રીતે કરવામાં આવી છે કે તેમાં કોઈ વાતહર તો કોઈ પિત્તહર અગર કોઈ કફહર છે જેથી તે ત્રણે દોષ ઉપર લાગુ પડે છે. તોપણ જેટલા તેમાં વાતહર તથા કફહર પદાર્થો છે તેટલા તેમાં પિત્તહર પદાર્થો નથી. લઘુ પંચ મૂળમાં કફહર ગુણુ ધણો છે અને બૃહત્ પંચ મૂળમાં વાતહર ગુણુ વિશેષ છે. સશૂળ વાતજ્વરની અંદર બૃહત્ પંચમૂળનો ક્વાથ બહુ સારો છે. જેમ આ દશે મૂળ ભેગાં વપરાય છે તેમ લઘુ પંચ મૂળ અને બૃહત્ પંચ મૂળ એ જૂદાં જૂદાં પણ વાપરવામાં આવે છે.

બૃહત્ પંચમૂળનો ક્વાથ પીપર અને ગોળની સાથે લેવાથી જીર્ણ જ્વર, વિષમજ્વર, પાંડુ, કૃમિ, ખાંસી, શ્વાસ, અજીર્ણ, અશ્મી વિગેરે મટે છે. જીર્ણજ્વરની અંદર આ બૃહત્ પંચ મૂળનો ક્વાથ કેટલેક દરજ્જે ધણો સારો ફાયદો કરે છે.

લઘુ પંચ મૂળનો ક્વાથ કફ જ્વર, જીર્ણ ઉધરસ, તથા છાતીના ફુખાવાની અંદર અપાય છે. જ્યારે છાતીની અંદર કફનો જમાવ થએલો હોય છે ત્યારે લઘુ પંચમૂળ લેવાથી છાતીની અંદર થએલો કફનો જમાવ ત્રુટે છે. દશ મૂળનો ક્વાથ જૂદા જૂદા વાત રોગ ઉપર જૂદા જૂદા અનુપાનથી આપવામાં આવે છે. ઉરતંબની અંદર તેનો ક્વાથ ગુગળ, સારોડી અને ગજો સાથે પીવાથી આરામ થાય છે. ધનુર અને આંચકી ઉપર પણ દશ મૂળનો ક્વાથ પ્રસિદ્ધ છે, અને વિશેષ કરીને સ્ત્રીકાને ધનુર ઉપર સારો ફાયદો કરે છે. સાદી અગર સ્ત્રીકાની ઉલટી કે હેડકીને તે દવાવે છે. સ્ત્રીકાના શૂળની અંદર મુખ્યત્વે કરીને વાયુના પ્રકોપની સાથે મળાવરોધ એ મુખ્ય કારણ હોય છે અને તેટલા માટે દશ મૂળનો ક્વાથ ઉદાગતી વખતે તેમાં એરંડ મૂળ નાખવું અને પીતી વખતે તેમાં હીંગ મળ

વની. દશ મૂળના ક્વાથમાં જો એરંડ મૂળ ન નાખવામાં આવે તો પીતી વખતે તેમાં એરંડીએલ તેલ અને હાંગ નાખવી યોગ્ય છે. તેથી ગન્ન તે-
વું સન્ન શૂળ હોય તોપણ ખેસે છે, તેમજ તે શિવાય બીજા ઉદર રોગમાં
પણ તે ફાયદાકારક છે. સોજા ઉપર દશ મૂળ અપાય છે તથા પગે
જ્યારે બહુ સોજા હોય અને તે જ્યારે બહુ ઢીલા હોય અને ચા-
મડી ઝગ ઝગા કરતી હોય ત્યારે દશ મૂળનો ક્વાથ આપવો યોગ્ય છે.

માત્રા:—દશ મૂળનો ક્વાથ. ૪ થી ૮ તોલા.

દાડમ.

વર્ણન:—દાડમ આ દેશનો એક સ્વાદિષ્ટ ફળો છે. આપણા દેશના
ઠરતાં મસ્કતી દાડમ વધારે સારાં હોય છે. તેમનાં બીજા વધારે રસદાર,
વધારે સ્વાદિષ્ટ, અને વધારે ઠંડાં છે. તેમનું ફળ આપણા દેશમાં ઘણું
પ્રસિદ્ધ હોવાથી તેનું વર્ણન આપવાની કાંઈ જરૂર નથી. તેના ફળનાં
છોડીઆમાંથી પીળો રસ નીકળે છે, જેમાંથી કેટલાક લોકો રંગ બનાવે
છે, તેનો રંગ જુખરો પીળો થાય છે. લુગડાં ઉપર આ રંગ આવે
છે, તે રંગ મુખ્યત્વે કરીને આમડા ઉપર લગાડાય છે. આંધ્રમાં તેના
ફળની તથા મૂળની છાલ વપરાય છે.

બનાવટ:—૧ દાડમાષ્ટક ૨ દાડમ વટી ૩ દાડમનું શરબત.

૧ દાડમાષ્ટક=દાડમની છાલ ૧ શર, સાકર ૧ શર, ચાતુર્જાત ૧૦
તોલા, રતિકકુ ૧૫ તોલા, જીરૂ ૫ તોલા, ધાણા ૫ તોલા, અજમો ૫ તો-
લા, વાંસકપૂર ૧૧૧ તોલો એ સઘળી દવાનું વજન ગણ ચૂર્ણ કરવું.

૨ દાડમ વટી=સુંઠ અને જાયફળ અંકક ભાગ, અફીણુ ૨ ભાગ,
અને અપકવ દાડમનાં બીજા ચાર ભાગ એ બધાને ભેગાં મેળવી તેને
કાચા દાડમના છોડીઆની અંદર નાખી પુટપાકની અંદર પકવી તેની
મીણી બોરે જેવડી અંકક ગોળી કરવી.

૩ દાડમનું શરબત=એક ભાગ સાકર અને એક ભાગ પાણી લઈ
જરા તાપ આપી સાકર મળી ગયા પછી પાણી જરા બળવા દેવું. અને જ્યારે
ઠરે ત્યારે શરબતથી એક દશાંશ દાડમના પાકલા મીંજનો રસ નાખવો.

બુણ:—પિત્ત શામક, સ્તંભન અને કૃમિન.

ઉપયોગ:—પાકલ દાડમના ઢાણા જેમ તંદુરસ્ત લોકો ઇંડકને માટે
આપે છે તેમ બીમાર માણસને પણ તે અવરોધાય છે. પિત્ત જ્યારની

૧ એલચી, તજ, તમાલપત્ર અને નાગકથર ૨ સુંઠ, મરંહી પીપર.

અંદર તૃષા, શોષ, તેમજ માથાના કુખાવાની અંદર દાડમના દાણા ખચરાવવામાં આવે છે. તે લેવાથી શરીરની ગરમી યોગ્ય પડે છે તથા ઉત્તરી દબાય છે અને પેટની અંદર આગ, દાહ વિગેરે થતાં હોય તો દાડમ ખાવાથી શાન્ત થાય છે. કેટલીક વખતે હંડકને માટે લોકો દાડમનું શરબત પણ પીએ છે, પણ જો કફનો પ્રકોપ હોય તો શરબત પીવું યોગ્ય નથી. તડકામાં રખડવાથી જ્યારે માથું ચડી આવે છે અને ખૂબ તૃષા લાગે છે ત્યારે દાડમનું શરબત પીવું યોગ્ય છે. તેથી મગજને તથા આંખને હંડક થાય છે.

દાડમની છાલ સ્તંભન ગુણનેમાટે પ્રસિદ્ધ છે અને તેના ફળની છાલ કરતાં તેના મૂળની છાલમાં સ્તંભન ગુણ વધારે રહ્યો છે. દાડિમાષ્ટક નામનું મૂળું અતિસાર રકતાતિસાર તથા સંઘ્રણી ઉપર અપાય છે. તેથી ઝાડો, દબાય છે અને વાઢ હલકી પડે છે, કારણ કે તેમાં સ્તંભનની સાથે દીપન ગુણ પણ રહેલો છે. અર્શની અંદર તેની છાલનું મૂળું અગર દાડિમાષ્ટક મૂળું અપાય છે. દુગ્ધતા અર્શમાંથી પડતું લોહી તેથી બંધ થાય છે. તેનાં ફળનો રસ લવંગ, સુંઠ, અને કાંઠાળા માયા સાથે મધમાં અર્પના રોગ ઉપર અપાય છે. રક્તપિત્તના દરદ ઉપર તે ઉપયોગી છે. રક્તપિત્ત પુંઠેથી, મુખેથી, અથવા નાકેથી થતું હોય તોપણ દાડમ તેમાં ફાયદો કરે છે. દાડમના ફૂલનો રસ અને લીલી ધોનારસને મેળવી નસકોરી ફૂટી હોય ત્યારે નાકમાં તેનું ટીપું નાખવાથી બંધ થાય છે. દાડિમાષ્ટકની સાથે અફીણુ વિગેરે બીજી સ્તંભન દવા પણ મેળવવામાં આવે છે. દાંતના પેઢામાંથી જ્યારે લોહી નીકળે છે, આવાળુ અડ્યાં રહે છે, ત્યારે દાડમનું ફળ ખાવું ફાયદાકારક છે. કૃમિદ્વ તરીકે દાડમના મૂળની છાલનો ઉકાળો ઉત્તમ છે, અને નાના મોટા તમામ જાતના કૃમિ તેથી નાશ પામે છે.

દાડમના ફળની છાલ ઉધરસ ઉપર મોમાં રખાય છે. જ્યારે ગરમીને લીધે ઉધરસ થઈ આવી હોય ત્યારે છાલથી ઉધરસ ખસી જાય છે. દાડમ વટી નામની બનાવટ જે અન્ન આમાં લખી છે તે અતિસાર ઉપર ઉપયોગી છે. કેટલાક ઔષધોને દાડમના રસની ભાવના દેવામાં આવે છે અને તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ઉધરસની ગોળાઈને તેની ભાવના વધારે દેવામાં આવે છે.

માત્રા:—દાડિમાષ્ટક મૂળું ૦૧ થી ૦૩ તોડો, દાડિમ વટી ૨ થી ૪ વાલ, દાડમનું શરબત ૫ તોલા.

દાંતીમૂળ

વર્ણન:—દાંતીમૂળનું ઝાડ નેપાળાની જાતનું થાયછે અને તેનું ફળ પણ નેપાળાની ખરાબર થાયછે. ગાંધી લોકો નેપાળાના ફળને બદલે દાંતીનું ફળ આપેછે અને તે બંને ફળ એક બીજાને ભૂલવી દે તેવાં છે. નેપાળો અને દાંતી એ બંને જો કે એકજ વર્ગનાં તોપણ જૂદાં જૂદાં ઝાડ છે. જો કે તે બંનેના ગુણ મળતા છે અને તે એક બીજાના અભાવમાં એક બીજાના પ્રતિનીધિ તરીકે વપરાય છે તોપણ તે બંને જૂદાં જૂદાં મળે તો જ્યાં જ લખ્યું હોય ત્યાં તે વાપરવું. દાંતી અને નેપાળો એ બંને એકજ છે એમ કેટલાક વૈદ્યોનું માનવું છે તે ખરેખર ભૂલ બરેલું છે. તેના બીજને નેપાળાના બીની માફક દૂધમાં ઉઘાળી શુદ્ધ કરવામાં આવેછે.

ખનાવટ:—૧ દંતી હરિ તકી ૨ નારાયરસ ૩ ગુડાજક.

૧ દંતીહરિતકી=૨૫ મોટી હરડે લઈ એક કપડામાં બાંધી. પછી ૨૦૦ તોલા દાંતીમૂળ અને ૨૦૦ તોલા નયોત્તર લઈ તે બધાને ૪૦૬૬ તોલા પાણીમાં ઉકાળવાં. ૫૧૨ તોલા પાણી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું અને તેમાંથી હરડે કાઢી લઈ ૩૨ તોલા મીઠા તેજમાં તળવી. પછી ૨૦૦ તોલા ગોળ લઈ તેની અંદર ઉપલા ક્ષયનું પાણી નાખી બાદ તેની ચાસણી થાય ત્યાં સુધી ઉકાળવું. પછી તેની અંદર નાચે પ્રમાણે ચીણે નાખવી:—

નસોત્તર ૩૨ તોલા, લીંડીપીપર ૮ તોલા, અને સુંઠ ૮ તોલા; ઈર્ષા બાદ તેમાં ૩૨ તોલા મધ અને ૩૨ તોલા ચાતુર્જાત નાખવું. પાછળથી તેની અંદર આગત્રી ૩૨ હરડે ખૂડ રાખી મૂકવી.

૨ નારાયરસ=શુદ્ધ પારદ, ટંકણ ને કાળાં મરી અડક બાગ; ગંધક, સુંઠ, અને લીંડીપીપર બધે બાગ; દાંતીનાં બીજ ૬ બાગ તે બધાને ખરાબર મેળવી તેની રતી રતી બારની ગોળી કરવી.

૩ ગુડાજક=દાંતીમૂળ, નયોત્તર, ચિત્રક મૂળ, મરી, પીપર, સુંઠ અને પીપરીમૂળ એ બધી ચીણે સમભાગે લઈ તે બધાંની ખરાબર ગોળ નાખી ગોળી કરવી.

ગુણ:—રેચક.

ઉપયોગ:—આફરો, મળાવરોધ, સ્નેહ, જળંદર, કમળો, યકૃત

અને ખીહની વ્યાધિમાં તે અપાય છે. આ બધા વ્યાધિની અંદર વિરે-
ચન એ મુખ્ય ઉપાય છે અને દાંતીનો ગુણ ખાસ વિરેચન કરવાનો
હોવાથી તે તે દરદીને મટાડે છે. સપ્ત બંધ કુષ્ટની અંદર જ્યારે પેટ ધણું
કૂચ છે અને આકૂરો ચડી આવે છે ત્યારે નારાયરસ આપવાથી વિરેચન
પ્રબળ થાય છે, અને પેટ હલકું પડે છે. કેટલીક વખતે મળાવરોધને લીધે
જ્યારે માયું ચડે છે ત્યારે પણ નારાય રસ ઉપયોગી છે, તો પણ દંતી
હરીતકી તેમાં વધારે વપરાય છે. દંતી હરીતકીમાં નારાયરસ જોડીને વિરેચન
ગુણ નથી અને તેટલા માટે જ્યાં ઘણા દિવસ સુધી થોડું થોડું વિરેચન
આપવું પડે છે ત્યાં દંતી હરીતકીનો મુરબો અને એક હરડે દરરોજ
સવારે લેવાં; તેથી બે ચાર સાફ દસ્ત આવશે. આવો જીર્ણ અને શાન્ત
ક્રમ જ્યારે બેડલ વધેલી હોય છે ત્યારે અગર કલેજની બીજ કોઈ ગાંઠ
હોય છે ત્યારે અપાય છે. બેડલની ઘણી મોટી ગાંઠ આ ઉપચાર લગભ-
ગ ત્રણ માસ સુધી ચાલુ રાખવાથી દબાઈ જાય છે. ઉદરના ગુલ્મમાં
નારાય રસ સારો છે. શિયાળ આ ક્રમ કુષ્ટ જેવા રોગમાં પણ ફાયદો
કરે છે. દંતી હરીતકીના મુરબાની અંદર પિત્તશામક અને સારક ગુણ
રહેલો છે, જે કુષ્ટની ચિકિત્સામાં જરૂરના છે. ગુડાજક પણ નારાયરસની
જગ્યોએ વાપરી શકાય છે. સોજામાં, કમળામાં, મળાવરોધમાં તે ફાયદો
કરે છે માટે જ્યાં તીક્ષ્ણ વિરેચન કરાવવું હોય ત્યાં નારાયરસ અથવા
ગુડાજક વાપરવું યોગ્ય છે અને જ્યાં જીર્ણ સારક અને શોધક અસર
જોઈતી હોય ત્યાં દંતી હરીતકી પ્રથમ છે. અપચીની અંદર સરથવ,
લોખંડાનો પાલો તથા દાંતી મૂળ વાઢી ચોપડાય છે.

માત્રા:—નારાયરસ ૧ રતી બાર, દંતી હરીતકી ૨ તોલા, ગુડાજક
૦ થી ૦૫ તોલો.

દારૂ હળદર.

વર્ણન:—દારૂ હળદરના ગોળ અને લાંબા કટકા આવે છે. તે કટકા
આથરે ત્રણ ચાર ઇંચ લાંબા થાય છે અને ઇંચ બે ઇંચ વ્યાસમાં હોય છે.
તેના મૂળની છાલ લીસી અને ખુંખરા રંગની દેખાય છે, અને બાંગતાં અં
દરથી પીળી જણાય છે. દારૂ હળદરના ધનને રસવંતી કહે છે. ઔષધમાં
તેનું લાકડું મૂળની છાલ, ધનને ફળ વપરાય છે.

ખનાવટ:—૧ રસાંજન. ૨ રસાંજનાદિ ચૂર્ણ.

૧ રસાંજન= દારૂ હળદર ચાર રૂપિઆંબાર લઈ તેને બારીક વાટી કર રૂપિઆંબાર પાણીમાં ઉકાળી જ્યારે આઠ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમાં ૮ તોલા બકરીનું દૂધ નાખી ઉકાળવું અને પ્રવાહી બાગ બળી જતાં જે બાકી રહે તેનું નામ રસાંજન. તેને રસવંતી પણ કહેછે.

૨ રસાંજનાદિ ચૂર્ણ=રસવંતી, ઇન્દ્રજવ, અતિવિષની કળી, કડાછાલ, ધાવડીનાં ફૂલ અને સુંઠ એ સર્વ સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું.

ગુણુ:—શીતળ, ગ્રાહી અને પિત્તશામક.

ઉપયોગ:—દારૂ હળદર બીજી યોગ્ય દવાની સાથે જ્વરની અંદર ઉપયોગી છે. તે પિત્તશામક હોવાથી પિત્તજ્વરમાં અપાય છે. જ્યારે જ્યારે જ્વરની અંદર યકૃતમાં લોહીનો જમાવ થાય છે ત્યારે દારૂ હળદર જ્વર શોધક દવા સાથે પડે છે. રક્તપિત્ત અને કમળામાં તે ફાયદા કારક છે. રસવંતીનો ગ્રાહી ગુણુ ઘણો સરસ છે અને દારૂ હળદર તેવો ગુણુ દેખાડતી નથી. જ્યારે જ્વરની અંદર અતિસાર થઈ આવે છે ઉલટી સજ્જ આવ્યા કરે છે ત્યારે યોગ્ય દવાની સાથે રસવંતી જનવીને અપાય છે. એકલી રસવંતીને પાણીમાં વાટી સાકર જનવી પીવાથી અથવા રસાંજનાદિ ચૂર્ણ લેવાથી અતિસાર, રક્તાતિસાર, પ્રદર તેમજ અત્યાંતવમાં ફાયદો થાય છે. જ્યારે કોઈ પણ કારણથી ગર્ભાશયમાંથી બહુ લોહી પડેછે ત્યારે રસાંજનાદિ ચૂર્ણ આપવું યોગ્ય છે અને તે ઉપર લાગુ પડતા બીજા ક્વાથમાં પણ દારૂ હળદર અને રસવંતી ઉમેરવામાં આવે છે. દારૂ હળદરનો સ્વરસ યાને તેનો સ્વરસ ન મળે તો તેનો ક્વાથ રક્ત સ્તંભક તરીકે ઘણો સરસ છે. રસવંતી દુધ અગર મધની અંદર કાલવી ખવાય છે. દારૂ હળદરના સ્વરસમાં મધ નાખી પીવાથી કમળો તથા પ્રમેહ હલકાં પડે છે.

બાળકોના મુખ રોગની અંદર રસવંતીને મધમાં કાલવી અગર દુધમાં ઘસી ઓપડવાથી મોઢું સાફ થાય છે અને તેથી મોઢામાં પડેલાં સફેદ છાલાં, કોડલાઓ રૂઝાય છે. મોટા માણસના શરીર ઉપરના કોઈ પણ ક્ષતની અંદર દારૂ હળદરનો ઉકાળો ધોવા માટે વપરાય છે ને તેથી ઘણું દુષ્ટ ધારૂ જલદીથી રૂપર આવે છે. પ્રમેહની સજ્જ બળતરા તેની શાન્ત થાય છે. રસવંતી ચોખ્ખાના ધાણની અંદર લેવાથી પ્રદર હલકું પડે છે.

રસવંતીનો મુખ્ય ઉપયોગ આંખના રોગ ઉપર છે. જ્યારે આંખ ઊંચે છે ત્યારે કપાળે અને ભમર ઉપર રસવંતીને પાણીમાં ધસી લગાડવામાં આવે છે. રસવંતી, અફીણ, ફટકડી, સિંધાલુણ, હીમજ એ ચીજોને સાથે પાણીમાં વાટી આંખના દુખાવાની ઉપર લેપ કરવામાં આવે છે, તેમજ દૂધની અંદર ધસી જૂની જૂની જાતના અભિષેકની અંદર ટીપું નાખવાથી ફાયદો થાય છે. તેથી આંખની બળતરા અને આંખમાંથી પાણીનું ઝરવું બંધ થાય છે. રસવંતી આંખને માટે એટલી બધી પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ છે કે તેને રસાંજન એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. તેનું ટીપું કાનમાં નાખવાથી કર્ણસ્ત્રાવ મટે છે. તેનું ફળ ઠંડુ અને તૃષ્ણ શામક છે.

માત્રા:—રસાંજનાદિ ચૂર્ણ ૦૧ થી ૦૩ તોલો. રસવંતી ૧ થી ૨ વાલ, દારૂ હળદર ૪ વાલ.

દેવદાર.

વર્ણન:—દેવદાર એ જાતનો થાય છે. એક તેલીઓ અને બીજો ભુંખરો. તેના લાકડામાં એક સારી ખુશબો રહેલી છે.

બનાવટ:—દેવદારવાદિ કવાથ.

૧ દેવદારવાદિ કવાથ=દેવદાર, વજ, પીંપર, સુંક, કાયફળ, નાગરમોથ, ફરીઆતુ, કકુ, ધાણા, હીમજ, ગજપીંપર, ગોખર, કવચાં, ધમાસો, ભોરીંગણી, અતિવિષની કળી, ગજો, કાકડાશીંગી, શાહાજીરું, એ આજીભેગી કરી તેમાંથી રૂપિઆ ૨ ભારના એક પડીકાને રૂપિઆ ૩૨ ભાર પાણીમાં ઉકાળવું. ૮ તોલા બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું.

ગુણ:—સ્વેદન, મૂત્રલ, કફપ્ર.

ઉપયોગ:—સ્વેદન હોવાને લીધે સંતતજ્વર તથા સન્નિપાત જ્વર ઉપર કામ લાગે છે. જ્યારે જ્વરની અંદર કફનો ધણો પ્રકોપ થયો હોય ત્યારે કફ ત્રોડવા માટે દેવદારવાદિ કવાથ અપાય છે. તેથી તાવ પોચો પડે છે તથા પેશાબ સાફ ઉતરે છે. તાવ પોચો પાડવા માટે સ્વેદન તથા મૂત્રલ ગુણ ઉપયોગી છે. વિશેષમાં જ્યારે જ્વરાદિકની અંદર શોક થઈ થઈ આવ્યો હોય ત્યારે દેવદાર કામનું છે. દેવદાર સૂતિકા સ્ત્રીને ધણો ફાયદો કરે છે. સૂતિકા જ્વરમાં ઉધરસ તથા સોજા ઉપર તે અપાય છે ને તેથી શૂળ, હુડકી, વિગેરે બેશી જાય છે. દેવદાર ઉઘણ વીર્ય સ્વેદન

અને ઉભા વીર્ય મૂત્રજ હોવાથી જેમ કેટલીક દવાના ઉપચારમાં પસાનો આભા પછી શરીર હંકું થઈ જાય છે તેમ નહિ થતાં આથી ઉલટો દદદી વધારે જામૂત અને વધારે હુશીઆર થાય છે. કેટલીક સ્ત્રીઓને મુત્રાવ- અને પહેલજ દિવસે દેવદાર્વાદિ ક્વાથ આપવામાં આવે છે, જેથી આગળ ઉપર કાંઈ પણ સૂતિકા દોષ રહી મોટો હોય તે દૂર થાય છે. તેથી અડધા સીકાશદાર મોટે છે તથા જમદીથી બહાર નીસરી આવે છે.

પેશાબ લાલ પડતું હોય અગર તેમાં બળતરા થયાકરતી હોય તો તે દેવદારથી લાલ રંગ મૂકી વધારે સ્વચ્છ તથા દાઢ રહિત થાય છે. મૂત્રા-શયના કેટલાક આધિમાં પેશાબની અંદર સફેદ સ્ત્રીકણ પદાર્થ પડે છે, પેશાબ ડોળું દેખાય છે, તથા તેને તડે રાખવાથી તે ડોળ નીચે ખસે છે. આવો પેશાબ દેવદારનું સેવન કરવાથી સ્વચ્છ થાય છે. શરમવાની છાશ તથા અધેડા સાથે તે જળોદરમાં વપરાય છે.

બહાર લગાડવામાં દેવદારનું લાકડું એકલું વપરાતું નથી પણ બીજા યોગ્ય દવા સાથે લેખમાં પડે છે. તે હંકું છે. ન તેથી એજ લૂખસ વિગેરે ખસે છે.

માત્રા:—દેવદાર્વાદિ ક્વાથ ૪ થી ૮ તોલા

દ્રાક્ષ.

વર્ણન:—દ્રાક્ષ આ દેશનો સ્વાદિષ્ટ મેવો છે. કાળી, ઘાળી અને રાતી એમ તેની ત્રણ જાત થાય છે. બાદ મોશમની વખતે લીલી દ્રાક્ષ મળે છે તેમજ કામલી દ્રાક્ષના ડબા પણ આવે છે. આપણી દ્રાક્ષ સ્વાદિષ્ટ છે અને હંડકાઈ માટે બચ્ચ છે. ઔષધ તરીકે તેમજ માંદાને માટે ફક્ત કાળી દ્રાક્ષ વપરાય છે.

બનાવટ:—૧ દ્રાક્ષાસવ.

૧ દ્રાક્ષાસવ=૨૦૦ તોલા દ્રાક્ષ લઈ તેને ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં ઉકાળી એથી બાગ રહે ત્યારે ઉતારી લઈ તેમાં ૮૦૦ તોલા ગોળ નાખવો. પછી તજ, તમ્બાકુ, એલચી, નાગકેશર, રાણુ, મરી, પીપર, વાવડીંગ એ બધા ચચાર તોલા લઈ તેનું સૂણું કરી અંદર નાખવું ન તેનું મોઢું બંધ કરી એક માસ મુધી રાખી મૂકવું. જે તૈયાર થાય તેનું નામ દ્રાક્ષાસવ.

શુભ્રુઃ—પિત્તશામક અને સ્મરક.

ઉપયોગઃ—દ્રાક્ષ જ્વરાદિકમાં સારી છે અને પિત્તજ્વરમાં વપરાય છે. તે ખાવથી તાવવાળા માણસને ઠંડક થાય છે. અને તેથી તરસ મટે છે. શરીરનો દાહ શાન્ત થાય છે. દ્રાક્ષને પાણીમાં પલાળી પીવાય છે. દ્રાક્ષ, ખડસલીઓ અને ધાણા એ ત્રણેનું હીમ પીવાથી તાવ જલદીથી પાકી જાય છે. સાદા અને ઉનીઆ તાવમાં તેનો ઉપયોગ કરવાથી દરદીને ફાયદો થાય છે. આંખો ખલતી અટકે છે, અને માથાની સજા ફાટ હલકી પડે છે. દ્રાક્ષને પાણીમાં પલાળી પીવાય છે અને તેના દાણા ખવાય છે. દ્રાક્ષાસવ અમ્લપિત્તમાં અપાય છે તેમજ અર્પમાં સ્મરો ફાયદો કરે છે. આધ્મશીશીમાં દ્રાક્ષ અને ધાણા ખાવા સારા છે. બે આર દિવસ સુધી દ્રાક્ષને પાણીમાં પલાળી પીવામાં આવે તો હમેશાં ચડતું માથું ને આધાશીશી મરી જાય છે. વિશ્વેષ કાંઈ પણ અજીર્ણાંશને લઈને બે માથું કુપ્પતું હોય તો દ્રાક્ષ પેટ સાફ બાવી માથાનો દુખાવો પોચો પાડે છે. તેથી માથાની ગરમી ઓછી થાય છે ને આંખે ઝાંખ આવતી મટે છે.

ઉપરસ, સાદા બેસી જવો, ક્ષય, અને છાતીના જીર્ણ બાધિમાં આ ખડુ ઉત્તમ ઉપાય છે. દ્રાક્ષાસવ ક્ષય અને કફના જીર્ણ બાધિમાં ધણે ઉપયોગી છે. ઉરઃક્ષત અને ક્ષયાદિ રોગોમાં હમેશાં શરીર મળતું જાય છે, અને દરદી શક્તિ હીન બને છે. દ્રાક્ષાસવનું સ્નેય કરવાથી શરીર સતેજ થાય છે, ઉપરજી એકાદી આવે છે ને સારી રીતે અનાજનું પાચન થાય છે. કોઈ રીતે ક્ષયવા દરદીને મળવરોધ થાય છે ત્યારે એકદમ જલ્દી ચડે છે, તેમજ બે કોઈ પણ રોગક દવા આપવામાં આવે તો દરદી ખડુ ક્ષીણ થઈ જાય છે અને તાવનું જોર વધે છે. દ્રાક્ષાસવ ફક્ત એક દસ્ત લાવે છે અને તેથી જ્વર આવવાનું કારણ મળા વરોધ દૂર થાય છે, અને તેમાં તદન શાન્ત શુભ્રુ હોવાથી રોગ લાગવાથી થતા નુકસાનની કાંઈ પણ ખોતિ રહેતી નથી. દરેક ચિકિત્સકે એટલું યાદ રાખવું કે ક્ષયી દરદીને રોગ આપવો એ તેને ઝેર આપ્યાની બરાબર છે. કદાપિ મળાવરોધથી જ્વર ચડે તો ફક્ત સાફ ઝડો આવે એવી દવા આપવી અને તેમાં દ્રાક્ષાસવ ઉત્તમ છે. તેથી તરસ છોડે છે, શરીરમાં અગર છાતીમાં દાહ થતો અટકે છે અને શરીરમાં કૌવત આવે છે. ક્ષયની આખર અવસ્થામાં શરીરમાં શક્તિ રહે તેટલા માટે તેના યોગ્ય ઉપાયની સાથે દિવસમાં બે

ત્રણ વખત દ્રાક્ષાસવ આપવો જોઈએ. સુવર્ણ, લોહ, અશ્વત્થ અને પૌષ્ટિક ખોરાકની માફક તે ખાસ પુષ્ટિ આપનાર નથી તોપણ પૌષ્ટિક ખોરાકની સાથે તે દરદીને સતેજ રાખે છે અને તેથી પૌષ્ટિક ઉપચારની અસર વધારે જલદીથી થાય છે.

દ્રાક્ષ, પીતપાપડો, અને આમળાનું હીમ પીવાથી દાહ શાન્ત થાય છે.

દ્રાક્ષ, આમળાં, ખજૂર, પીપર અને મરી સમભાગે પાવલાભા-
ર લઈ મધ અને ધીની સાથે ચાટવાથી ઠાંલી ઉધરસ બેસે છે. દ્રાક્ષાસવ અમ્લપિત્તમાં સારો છે ને તેનો પિત્તશામક ગુણ અર્થમાં ફાયદો કરે છે. દ્રાક્ષ અને ધાણા આધાશીશીમાં પીવાય છે.

માત્રા:—દ્રાક્ષાસવ ૨ થી ૫ તોલા.

ધતુરો.

વર્ણન:—ધતુરો ત્રણ જાતનો થાય છે, ઘોળો, પીળો ને કાળો અને તે ત્રણેનાં જૂદા જૂદા રંગના ફુલ થાય છે. ઘોળા તથા પીળા ધતુ-
રાના પાન તથા ડાળીઓ લીલી અને એક બીજાને મળતી હોય છે, અ-
ને તેના ફુલમાંજ ફક્ત ફેર હોય છે. કાળા ધતુરાના પાનમાં કાળી ગ્રાંઠ
હોય છે, તેમજ તેનાં ફુલ તથા ડાળખી પણ કાળાં હોય છે. ઘોળા તથા
પીળા કરતાં કાળો ધતુરો વધારે ઝેરી છે. પીળા ધતુરાના ફુલમાં ત્રણ ચાર
અગર સાત પડ અંદર જણાય છે અને કાળા તથા ઘોળાના ફુલ એક
વડાંજ થાય છે. તેના ફળના ગોળ ડોડવા થાય છે અને તે ઉપર તીક્ષ્ણ
ને ટુંકા કાંટા હોય છે. ઔષધમાં તેના પાન, મૂળ, ડાંડલાં, તથા બીજ
વપરાય છે. ધતુરાના બીજને ચાર પ્રહર ગૌમૂત્રમાં રાખી મૂકવાથી
તેના શુદ્ધિ થાય છે. તે પછી તેની ઉપલી ફોતરી કાઢી નાખી ઔષ-
ધમાં વપરાય છે.

ખનાવટ:—૧ સ્વલ્પજ્યવરાં કુશ ૨ કનક સુંદર રસ ૩ ઉન્માદ ગજ
કુશરી રસ ૪ વિલાસીની વલ્લભ.

૧ સ્વલ્પ જ્યવરાં કુશ=શુદ્ધ પારદ, શુદ્ધ વચ્છનાગ, શુદ્ધ ગંધક, સુંક,
મરી, પીપર એ બધું એકએક ભાગ અને ધતુરાનાં બીજ બે ભાગ,
એ બધાને ભેગાં કરી લીંબુના રસમાં ખસ કરી તેના બે રતીની
ગોળી કરવી.

૨ કનક સુંદરરસ=મરી, શુદ્ધ હિંગળો, શુદ્ધ ગંધક, ટંકણ, શુદ્ધ વચ્છ-

નાગ, કાળીજીરી તથા ધતુરાના બીજ એ સર્વે ચીજો સમભાગે લઈ તેમને ભાંગતા રસમાં બે પ્રહર સુધી ખાવ કરવી.

૩ ઉન્માદ ગજકેશરી રસ=શુદ્ધ પારદ, શુદ્ધ ગંધક અને શુદ્ધ મતઃ-શીલ અંકક ભાગ અને તે સંધ્યાના બેરાબર ધતુરાના બીજ લઈ તેમને ઝેળવી સાત સાત વજનના અને રાત્રીના કાઢાની ભાવના દેવી; જે તૈયાર થાય તે ઉન્માદ ગજકેશરી રસ.

૪ વિલાસિની વલ્લભ=શોધેલા ધતુરાના બીજ બે ભાગ, શોધેલો પા-રો અને શોધેલો ગંધક એ બન્ને અંકક ભાગ એ ત્રણેને ખરલમાં નાખી ખાવ કરી વાલ વાલની ગોળી કરવી.

ગુણુ:—સ્નાયુ શૈથીલ્ય કૃત્ અને પીડા શામક.

ઉપયોગ:—ધતુરો ખાવાની દવા કરતાં ધૂન્નપાનની દવા તરીકે વધારે પ્રસિદ્ધ છે. ધૂન્નપાનથી તેની અસર જલદી જણાય છે. ખાંસી અને દમની અંદર ધતુરો સૌથી વધારે ઉપયોગી દવા છે. ઉધરસ ઉપર ખાવાની ગોળીઓને ધતુરાના રસની ભાવના દેવામાં આવે છે, અને ત્યારે તેની અસર આસ નળીકાના શ્લેષ્મ પીંડને ખેલાવ કરી પીડા ઓછી જણા-વા દેવાની છે તો પણ તેના કરતાં તેની બીડી કરીને પીવી એ વધારે સારી છે. ગમે તેવો સખ્ત દમ ચડ્યો હોયતો તે ધતુરાના પાનની અગર ડાંડલાની બીડી કરી પીવાથી એકદમ ખેસી જાય છે. દમને માટે ધતુરાની બીડી એક આસ ઉપાય છે એટલુંજ નહિ પણ તેની બેરાબર બીજો એક ઉપાય છે નહિ. ઘણે ખરે ડોકાણે તે કાયદો કરે છે. કોઈ દરદીની આસ જૂદી પ્રકૃતિ હોય ને તેથી તે કાયદો ન કરેતો તે જૂદી વાત છે. તે ઘણી ઝેરી દવા હોવાને લીધે વાપરતાં ઘણાજ વિચાર રાખવો જોઈએ. શરૂઆતમાં સૌથી ઓછી માત્રા આપવી અને જ્યારે બે ચાર વખત ધતુરો આપવાથી વૈધને ખાતરી થાય કે દરદીથી ધતુરો સહન થશે ત્યારેજ તેની મોટી માત્રા આપવી. ધતુરાના અર્ધ સૂકા પાનનો ભૂકો બે વાલ લઈ તેની કાગળમાં બીડી કરવી અને તે એક બીડી પીવી. આથી ઘણું કરીને તરતજ દમ ખેસી જાય છે. કદાપિ એક બીડીથી પા કલાક સુધી દમ ન ખેસે-તો પા કલાક પછી તેજ માત્રાની બીજી બીડી પીવી એમ ઘણામાં ઘણી ત્રણ સુધી બીડી પાવી. ત્રણથી બીજીકુલ વધવું નહિ અને જો ત્રણ બીડી પીધાં છતાં અસર ન થાય તો પછી સમજવું કે હવે ધતુરો

ફાયદો નહિ કરે. ધતુરો માફક આવશે કે નહીં તે ખાતત બીજી બીડી પાતાંજ વિચાર કરવો. જેને માફક નથી આવતી તેને તેથી બંધકર ચિન્હ થાયછે. તેથી માથામાં ચક્ર આવે છે, ગળું બળ્યા કરેછે, અને મોઢામાં શોષ પડેછે, તથા આંખની કીકી પહોળી થઇ જાય છે. આમ થાયતો પછી ધતુરાની બીજ કે ત્રીજી બીડી પાતી નહિ. જે દરદીને ધતુરાના પાનની બીડી માફક આવે છે તેમને વારંવાર તે બીડી પીવાની ટેવ પડી જાય છે, ને પછીથી તે થોડી અસર કરે છે. વધારે સરસ અસર થતા સાફ પાનને બદલે તેનાં બીજ વાપરવાં વધારે માફક આવે છે. પાનના કરતાં બીના અસર ઘણી વધારે છે. જેમ દરદ તાળું ઉપડેલું હોય તેમ ધતુરાની અસર વધારે જણાય છે. જે ચાર કલાક દમ ઉપડ્યાં થયા પછી જો તેની બીડી પીવામાં આવે તો તેટલી અને તરત અસર થતી નથી; માટે દમ ઉપડે કે તરતજ ધતુરાની બીડી શરૂ કરવી. સાધારણ રીતે દમ રાત્રીના પાછલા પહેરમાં ઉપડે છે માટે દમવાળા દરદીએ આવી બીડી પોતાની પાસે રાખવી અને દમ ઉપડે કે તરત એક બે બીડી પી જવી. કેટલીક વખતે દમવાળા દરદીને દમ ઉપડશે એવી આગળથી ખબર પડી જાય છે. રાત્રે જો વધારે ખોરાક લેવાણી હોય અને તેને ઝોલા બહુ જ આબ્યા કરતા હોય ત્યારે દમીયજન શક રહે છે કે પાછલી રાત્રે તેને દમ ઉપડશે. જો આવો શક પડેતો તેમણે આગલી રાત્રેજ એક બીડી પીવી. ધતુરાના પાન અર્ધા સૂકાએલની બીડી કરવી, પણ જો અરધા સૂકાએલ પાનની બીડી તૈયાર ન હોય તો પછી સૂકેલા પાનની પણ બીડી પીવી યોગ્ય છે. તે શિવાય બીજી કફ શામક દવાએને ધતુરાના પાનના રસની બાવના દેવામાં આવે છે. આ શિવાય ધતુરાની ડાંડલીકું લઇ તેના સુડી-વડે બારીક કટકા કરી, તડકે સુકી અધકચરા ખાંડતાં હોંડે જે લોટ જેવો ભૂકો પડે તે ફેકી દેવો ને બાકીની ડાંડલીની કટકીકુંની અમદાવાદી ભાડા કાગળમાં બીડી કરવી અને આ બીડીના બે ત્રણ દમ લેવા. એક બીડી બે ચાર દિવસ સુધી ચાલેછે. બીડીનો દમ લેવાથી એકદમ કફ છુટેછે ને છાતી હલકી પડી જાય છે. ધતુરાની ગતિ તે રીતની બીડી કરી તેના બેત્રણ દમ લેવાય કે તરતજ દમ હલકો પડે છે ને ચીકણો કફ બડખા રૂપે બહાર પડેછે. આ ફાયદો ફક્ત બે મીનીટમાં જણાઇ રહે છે.

જીલું ઉધરસની અંદર તેનો રસ આપવાથી ફાયદો થાય છે.

તેમજ ડુટલાક છાતીના બાધિમાં જ્યારે દરદીને હાંફ ઉપડે છે ત્યારે ધતુરાવાળી દવા ખાવાથી આરામ જણાય છે. જૂદી જૂદી જાતની હેડ-કીમાં પણ ધતુરાનું ધૂંસપાન કરવું યોગ્ય છે, અને તે લેવાની રીત પણ દેમના પ્રમાણેજ છે.

જ્વરની અંદર ધતુરો વધારે ઉપયોગી છે અને તેમાં મુખ્યત્વે કરીને વિષમ જ્વરમાં તેનો ખાસ ફાયદો છે. જ્વરોકુશ નામની ખનાવટ ઘણા સત્ત કદ જ્વર ઉપર ફાયદો કરે છે. તે ચિત્તયકેટલાંક દેથી આપણો જે જ્વર ઉપર ઘણાં સારાં ગણાય છે તેમાં ધતુરો આવે છે. ધતુરાના રસના પાંચ ટીપાં મરીના ભુકામાં નાખી તે ભૂકાનો ફાકડો મારી જવાથી ઠાઠીઓ તાવ અટકે છે. જ્વરને માટે બીજી ઘણી સારી દવાઓ હોવાથી ધતુરો ઘણું કરી વૈદ્યો વાપરતા નથી પણ એઈ સારી ખનાવટથી ફાયદો ન જણાય તો તે વાપરતાં ડર રાખ્યો નહિ.

ઉન્માદ રોગમાં એત ધતુરાનું મૂળીઉં દૂધમાં ઉકાળી તેમાં ઘી નાખી પીવાથી ફાયદો થાય છે. ઉન્માદ ગળકેશરી રસ નામની ખનાવટ પણ ઘેલછાની અંદર ફાયદાકારક છે. ઉન્માદની અંદર આપણાથી જેમ અને તેમ દરદીને ઘેનમાં લાવવો એવી ઇચ્છા હોય છે, પણ અફીણની માફક તે ઘેન લાવવાને માટે ખત્રી પૂર્વક દવા નથી. આધાશીશી, માથાનો દુખાવો વિગેરે તેથી શાન્ત થાય છે. તેનો ફાયદો ફક્ત મગજને જાનિત કરવામાં રહેલો છે. શૂળ ઉપર ધતુરો બહુ વપરાય છે. પાર્શ્વશૂળ, ક-ટીશૂળ તેમજ બીજા સાંધાના દુખાવામાં પણ ધતુરો આપણે યોગ્ય છે. જ્યારે વા એકથી બીજે ઠેકાણે ફર્યો કરતો હોય છે ત્યારે ધતુરો બહુ માફક આવે છે. જે જગ્યાએ પીડા થતી હોય તે જગ્યાએ ધતુરાવાળો લેપ કરાય છે, તેમજ ધતુરો પેટમાં ખાવાને પણ અપાય છે. હાડકાના દુખાવા ઉપર, દુઃખદાયક ગ્રંથી ઉપર તેમજ બીજી કોઈ પણ જાતના અચોક્કસ દુખાવા ઉપર ધતુરાનો લેપ વપરાય છે. સ્નાયુ પાક ઉપર ધતુરાના ડોડવાનો તથા હળદરનો લેપ કરવામાં આવે છે. ધતુરાના પાંદડાંને તેલમાં ફકડાવી તે તેલ માથામાં લગાડવાથી જીનો નાશ થાય છે.

ત્વકદોષની અંદર ધતુરો ઘણો સારો ફાયદો કરે છે. જે ત્વકદોષની અંદર ખારીક કીડ ઉત્પન્ન થાય છે તે કીડનો ધતુરો નાશ કરે છે. ખસ

અને વિચિત્રિકાના દરદમાં ધતુરો વપરાય છે. ધતુરાના ડોડવા લઈ તેમાં ચાર ચીરા પાડી તેમાં મોરચુથુ, ગંધક અને હીરા દખલુ બરી બંધ કરવા. બાદ તે ઉપર કપડું લગાડી માથે છાલુ વીંટી તે ગોળો દેવતામાં ઓઠવવો. પાછળથી તેને કાઢી લઈ તે ડોડવો આખો ને આખો તેજની અંદર ઘુંટી નાખવો. આ તેજ આજી ઉપર લગાડવાથી આજી જલદી મેટે છે. વિચિત્રિકા ઉપર ધતુરાના બીજને મીઠાં તેજ સાથે ખારા પાણીની અંદર ઉકાળી રીતસર તેજ સિદ્ધ કરી લગાડવામાં આવે છે. વાળા ઉપર ધતુરાની થેપત્રી મૂકાય છે તથા તેનું પાન તેજવાળું કરી વાળના મોઢાપર બાંધવામાં આવે છે અને તેથી વાળો સેડેલાઈથી નીકળી આવે છે એમ કંટલાક લોકોનું માનવું છે. વાળાના ઘણાક દરદી આવી રીતે ધતુરાના પાનની લુપ્તી અને પાન મૂકે છે અને કંટલેક ડેકાણે વાળો નીકળી પણ આવે છે પણ તે વાળો ધતુરાની અસરથી નીકળે છે કે પોતાની જાણે તે કાંઈ નહીં કહી શકાતું નથી. ધતુરાનાં બીજ વાટી તેની ગોળી કરી દાંતના કોતરમાં મૂકવાથી દાંતની સજ્જ પીડા બેસી જાય છે. ધતુરામાં એક જાતનો કેક રહેલો છે ને તેથી કામી પુરૂષો નીશ્ચા થવાને માટે તેનું સેવન કરે છે. કંટલીક વખતે સારી પેઠે નીશ્ચા થાય તેટલા માટે ભાંગની કોષ પણ જાતની બનાવટમાં ધતુરાનાં બીજ નાખવામાં આવે છે. તેમનું માનવું એમ છે કે તેથી નીશ્ચા રહે છે અને પુરૂષ જલદીથી સ્ખલિત થતો અટકે છે. દેશી વૈદ્યો વાજીકર બનાવટની અંદર ધતુર નાખે છે. વિલાસિનીવલ્લભ નામની બનાવટની એક ગોળી સાંજે સાકર સાથે ખાવાથી પુરૂષને વીર્યપાત મોડું થાય છે. અને તેની સુરત શક્તિ વધે છે.

ધતુરાની ઝેરી અસર:—ધતુરાની ઝેરી અસર થવાને માટે સુખ્યત્વે કરીને તેના બીજ વપરાય છે અને તેટલા માટે ધતુરાના બીજ વાપરતાં ઘણો વિચાર રાખવામાં આવે છે. ધતુરાના આશરે પાંચ બી ખાવાથી તેની ઝેરી અસર જણાઈ રહે છે. ધતુરો ખાનાર દરદીને ગળામાં શોષ પડે છે અને ગળું બળ્યા કરે છે. તેના માથામાં ચક્રી આવે છે, તેને કોઈ જાતની શુદ્ધિ હોતી નથી, ગાંડા માણસની માફક ઊંચું અને આડું અવળું નેચા કરે છે, અને ગતિ તેવી સંબંધ વગરની જખર કર્યા કરે છે. તે ઉઠી ઉઠીને દોડવા માંડે છે પણ ઉઠીને ચાલવાની ખબર રહેતી નથી તેમજ તે અકાડ બેસી શકતો નથી. તે ચિત્ર વિચિત્ર પદાર્થો હવામાં ફેંકે છે

અને તેને પકડવાને જાય છે. ફટલીક વખતે તે અડખડ હસ્યા કરે છે તેની આંખ લાલચોળ થઈ જાય છે, કીકી પહોળી થાય છે, અને તે ચોતાના કપડાંને અને બીજા જે કાંઈ ચીજ હડફેટમાં આવે તેને ખાત્રે છે. આ પ્રસંગે તે અરેખરો બેશુદ્ધ થયેલો હોય છે અને તેને કોઈ જાતની ખબર હોતી નથી. જો ધતુરાનાં બીજ વધારે ખવાએલાં હોય અને તેનું મૃત્યું થવાનું હોય તો તેની નાડી ક્ષીણ થઈ જાય છે શરીરે પસીનો આવે છે અને શરીર ઠંડું થઈ જાય છે. જો બીજ થોડાં ખવાણાં હોય ને દરદી પાછો સાળે થવાનો હોય તો આવી રીતે પાંચ સાત કલાક થયાં પછી તે શુદ્ધિમાં આવતો જાય છે અને એક બે દિવસે તે સાવ સાળે થઈ જાય છે; તોપણ તેનો ઓલાડ આઠ દસ દિવસ સુધી રહે છે. વૃદ્ધ-માર્ગુને બેભાન કરી લૂટવા માટે ડગ લોકો ધતુરાના બીજવાળી મીઠાઈ સાથે રાખે છે અને જ્યારે તેઓ મીઠાઈ ખાધાથી બેભાન થાય છે ત્યારે તેમને લુંટી ચાલતા થાય છે.

ઉપાય:—દરદીને એકદમ ઉલટી કરાવવી તેમજ રેચ આપવો. ઉ-
ણ વીર્ય દવાઓ પાવી. મોઢે ઠંડું પાણી છાંટવું. ચાંગેરીનો સ્વરસ પણ તેનો કેક ઉતારવા માટે પચાય છે.

માત્રા:—સ્વલ્પ જ્યારાંકુશ એકથી બે રતીભાર, ઉન્માદ ગજકેશરી રસ ૧ થી ૨ બે રતી. વિલાસીની વલ્લભ ૦૦ થી ૧ વાલ. ધતુરાના પાન પેટમાં ખાવા માટે એક રતીભાર. ધૂન્નપાનને માટે ૨ થી ૪ વાલ; તેના બીજ ૦૧ થી ૧ રતીભાર.

ધમાસો.

વર્ણન:—ધમાસો આ દેશમાં આડે વગડે મળી આવે છે અને તે ખેતરમાં ઘણો હોય છે ને ખરે ઉનાળે તે લીલો હોય છે. તેમાં ગ્રીણી ડાળીઓ હોય છે અને તેનો આખો છોડ કાંટાથી ભરપૂર થાય છે.

ખનાવટ:—ધમાસાનું હીમ.

૧ ધમાસાનું હીમ=ધમાસાને અધકચર્યા ખાંડી તેમાં તેથી ૧૬ ગાળું પાણી નાખી ૧૨ કલાક પછી તે ઉપયોગમાં લેવું.

ગુણ:—શીતળ.

ઉપયોગ:—ધમાસાને ખાંડી તેનો કુઓ કરી તેને પોટલીમાં ખાંધી તે પોટલી પાણીમાં ઉકાળી તે પાણીએ નહાવાથી શરીરની ચેળ કમતી થાય છે તથા ખસ, હુખસ, દાદર તેમજ વિચરિકામાં ફાયદો થાય છે.

ધમાસાના પાણીવડે નહાવાથી શરીરને વધારે ઠંડક થાય છે. ધમાસાનો રસ તથા શરડીનો રસ સાથે ઉકાળતાં તે ઘટ થાય ત્યારે તેનો લોંબો લઈ લેવો ને તે ગોળ થોડો થોડો વખતો વખત મોઢામાં રાખવાથી મોઢાની અંદરના ફોડલા ધારાં વિગેરે સાફ થાય છે. તેનો રસ જખમ ઉપર લગાડવાથી તેમાં પડે થતું અટકે છે તેમજ કુષ્ટના વૃણ, ક્ષત તેમજ ધારાં ધોવાને માટે તેનો ઉકાળો કામ લાગે છે. તેનું હીમ પીવાથી પિત્તજ્વરના તૃષા શાન્ત થાય છે તથા ઉલટી ખેસે છે. ઓડી થોડી ઉધરસ પણ તેથી ખેસી જાય છે અને પેશાબ સાફ ઉતરે છે. પિત્તશામક તથા મૂત્રલ એવા થોડા થોડા ગુણ હોવાથી સાધારણ રીતે તે જ્વરમાં વપરાય છે અને ઉલકા તથા ઉનીઆ તાવને તે ખેસાડે છે. તે બહુ શાન્ત દવા છે.

માત્રા:—હીમ ૫ થી ૧૦ તોલા.

ધાણા.

વર્ણન:—ધાણા આપણા દેશમાં મસાલાની ઘણી સાધારણ ચીજ છે. લીલાધાણાના છોડને કોથમરી કહે છે અને તેની ચટણી બનાવવામાં આવે છે તેમજ કડી તથા દાળમાં પણ તે ખડે છે. ઔષધમાં ધાણાના દાણા એમને એમ ખડે છે. તે શિવાય તે મુખ્યત્વે મમાં પણ આવે છે.

બનાવટ:—૧ ધાણા મુખવાસ ૨ ધન્વાપંચક.

૧ ધાણા મુખવાસ=ધાણાને પાણીની અંદર બાર કલાક સુધી પલાળી રાખવા. બાદ તેને પાણીમાંથી કાઢી થોડો તડકો દેવો. પલાળવાથી ધાણા જરા કુલે છે. પછી તેને ખાંડણીમાં ખાંડી ઉપરની તમામ છોતરી કાઢી નાખવી. ધાણા ઓછામાં ઓછા બાર કલાક પલાળવા. થોડીવાર પલાળવાથી ખાંડતાં તેની કણકી થઈ જાય છે, માટે પૂરે પૂરે બાર કલાક પલાળવામાં આમી રાખવી નહિ. આથી તેની અંદરનાં મીઠા આગે આખાં ચકચકીત નીકળે છે. પછી તે મીઠાને સિંધાલૂણના પાણીનો પૂટ દઈ તે બીજાને લીંબુના રસમાં સારી પેઠે મસજવાં. આથી મીઠાને મસાલો બરાબર લામી જશે. જે મસાલો લગાડવો તે નીચે પ્રમાણે:—પીંપર, ઘોળાં મરી ને શેકેલી હીંગ ત્રણે સમભાગે લઈ તેનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. બાદ તેને અને ધાણાને રંગ ચડે એટલી હળદર નાખવી. આ મસાલો લીંબુના પાણીમાં અને ધાણામાં ખૂબ ચોળી બાર કલાક સુધી રાખી મૂકી પછીથી ઠીકરાના કોરા ઠામમાં તે ધાણા શેકી

લેવા. જ્યારે સારી પેઠે આક્રમ થાય ત્યારે ઉતારી લઈ ઈર્ષા બાદ એક શીશીમાં ભરી રાખવા. છૂટ રાખવાથી તે હવાઈ જાય છે અને ચવડા થઈ જાય છે. શેકતી વખતે હલાવવામાં જો ધ્યાન ન રહેતો તે બળી જાય છે, માટે શેકતી વખતે હલાવતાં ખાંચ ખાવી નહીં.

૨ ધન્યાપંચક=ધાણા, વાજો, કુણાં બીલાં, નાગરમોથ અને સુંઠ એ પાંચે મીઠા ભેગી કરી તેમાંથી બે તોલા લઈ ૩૨ તોલા પાણીમાં ઉકાળવું. આઠ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું.

ગુણુ:—પિત્તશામક અને દીપન.

ઉપયોગ:—ધાણા જ્વરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરેછે તે અનાજનું પાચન કરેછે. યોગ્ય દવાની સાથે પિત્તજ્વરને શમવવામાં તથા તેથી થતી ઉલટી, તૃષ્ણા અનેદાહ ઉપર તે કામ લાગે છે. પિત્તજ્વરની અંદર ધાણાની સાથે કટુ તેમજ બીજા શીતળ પદાર્થો મેળવવામાં આવે છે. શેકેલા ધાણા મુખ શુદ્ધિને માટે જમ્યા પછી પાન સોપારી સાથે ખવાય છે. પેટમાં બરગ થતી હોય અગર બળતરા ઉઠતી હોયતો ધાણા સાકર સાથે અપાચ છે. આધાશીશી તથા તડકાને બીધે સેજ માથું ચડતું હોયતો ધાણા અને દ્રાક્ષનું પાણી પીવાથી ફાયદો થાય છે. ધાણાને સાકરના પાણીમાં રાતવાશી પલાળી રાખી સવારે પીવાથી હાથ પગનો દાહ શાન્ત થાય છે. જે જે દરદોમાં પિત્તનો પ્રકોપ હોય તે તે દરદોની અંદર ધાણાની યોજના કરવામાં આવે છે.

માત્રા:—શેકેલા ધાણા ૪૨૭ મુજબ, ધન્યાપંચક ૪ થી ૮ તોલા.

ધાવડીનાં ફુલ.

પર્ણન:—ઔષધમાં ધાવડીનાં ફુલ વપરાય છે. તેના ઝાડને તાજા પુષ્પી અથવા ગુચ્છ પુષ્પી કહે છે, કારણ કે તેના પુષ્પ લાલ હોય છે અને તેની અંદર પાંદડામાં ઘણા ગુચ્છ હોય છે. તેના પાન લાંબા અને બને છેડે સાંકડાં હોય છે. તેની હેઠલી સપાટી સફેદ રંગની હોય છે અને તેની અંદર કાળાં ટપકાં હોય છે.

બનાવટ:—ધાતક્યાદિ ક્વાથ=(ધાવડીનો કાઠો)

ધાતક્યાદિ કાઠા=ધાવડીનાં ફુલ, કુણાં બીલાં, લોદર, વાજો અને ગજબીપર તેનો રીતસર ક્વાથ કરવો.

ગુણુ:—રક્તબન્ધ.

ઉપયોગ:—ધાવડીનાં ફૂલ અતિસાર, રક્તાતિસાર, સંગ્રહણી વિગેરેમાં અપાય છે. દેશી દવાઓમાં અતિસાર ઉપરના કેટલાએક ક્ષત્રીયમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. વૃદ્ધ ગંગાધર ચૂર્ણ જે અતિસાર, રક્તાતિસાર તેમજ કોઈ પણ ભાગમાંથી લોહી પડવા ઉપર ઘણું સરસ છે તેમાં ધાવડીનાં ફૂલ આવે છે. અત્યાર્ત, બહુ મૂત્રતા, રક્તમૂત્રતા તેમજ રક્તપિત્તની અંદર ધાવડીનાં ફૂલ આપવાનો રીવાજ છે. રક્તાતિસારની અંદર દહીંની સાથે અને અત્યાર્તમાં મધની સાથે તે લેવાય છે. ધાવડીનો કાઠો બાળકોને અતિસારની અંદર મધની સાથે અપાય છે. એ પાંચ ચોળેના કાઠાને બદલે ચૂર્ણ કરી મધમાં ચાટવાથી પણ તેજ પ્રમાણે અસર થાય છે. તેનો સ્તંભન ગુણ ધણોજ ઉત્તમ છે. તેથી ઉલટી અને ઓઠારી બેસી જાય છે. આપણા દેશમાં બેરાંઓ સાધારણ રીતે બચ્ચાંને ઝાડામાં ધાવડીનાં ફૂલ પાચે.

આચાર:—ધાવડીનાં ફૂલ ૦૧ થી ૦૩ તોલો, ધાતક્યાદિ કાઠા ૪ થી ૮ તોલા, બાળકોને માટે ૦૩ થી ૧ તોલો.

નગોડ.

વર્ણન:—નગોડનું ઘાડ આપણે અહીં બધે કેકાણે થાય છે અને તેમાં ત્રણ ત્રણ યાને પાંચ પાંચ પાનની પાંખડી થાય છે. દરીઆ કિનારે જે નગોડ ઉગે છે તેમાં ત્રણ પાંદડાં હોય છે ને જમીન ઉપર ઉગે છે તેને પાંચ પાંદડાં હોય છે. નગોડના બીજને રેણુક બીજ કહે છે. તેનાં ફૂલ વાદળીઆં રંગના થાય છે અને ફળ કાળાં વરણા જેવડાં થાય છે. તેના પાન લાંબાં સાંકડાં ને અણીઆળાં થાય છે. તેની હેડલી સપાટી સફેદ તથા ઉપલી સપાટી ઘાટી લીલી હોય છે. કેટલાક લોકો બૂલથી મેદીના બીજને રેણુકબીજ કહે છે.

ગુણ:—વાતહર.

ઉપયોગ:—નગોડ વાતહર હોવાને લીધે કેટલાક વાતઆધિમાં વપરાય છે તેમજ વાયુને લીધે થતા સ્ત્રાવ તેમજ ટેફ ઉપર તે ઓપડાય છે. નગોડનાં પાન બાફી બાંધવાથી ગળગંડ અપચત વિગેરે બીજા ગાંઠો પોચા પડે છે. કેટલીક વખતે નગોડનાં પાન વાટીને પણ ઓપડાય છે. નગોડનાં બીજ અને પીપર એ ઓષધતા કાઠાની અંદર શુકલી હીંગ પીવાથી હેડડી બેસી જાય છે, સોળે તથા ગંધી ગુમ્મ તે કેકાણે હોય તે પર નગો-

ડનાં પાન બાફીને બાંધવા એ ઉત્તમ ઉપાય છે. નગોડના પાનના રસ ને કાળાં મરી સાથે મળવી એ તોલા રસ ગૌમૂત્ર સાથે પીવાય છે. તેનાં પાંદડાંમાં મુગંધી રહેલી છે, અને તે પૌષ્ટિક, કૃમિગ્રતરીક વપરાય છે. નગોડના પાનનો રસ કૃમિના નાશને માટે તથા ક્ષત રક્તવચનને માટે ઘણો સારો છે. તેના પાનની લુબ્ધીથી સિદ્ધ કરેલ તેલ કૃષ્ણ વૃણ, નાસુર અને બગંદર ઉપર ચોપડાય છે.

નસોત્તર.

વર્ણન:—ઔષધમાં તેનાં મૂળ વપરાય છે. તે એ જાતની થાય છે. ઘાળી અને કાળી. કાળી ઝેરી ઓળ છે અને તેથી ઘણોજ સખ રેચ લાગે છે. તે બીલકુલ વપરાતી નથી. ઘાળી આપણા દેશમાં બધે વપરાય છે. કાળી નસોત્તરનો રેચ વાળવો બહુ મુશ્કેલ છે અને તે લેવાથી અત્યંત ક્ષીણતા થાય છે અને માથામાં ફેર આવે છે. નસોત્તરના કટકા આવે છે અને તે મૂળ તથા થડમાંથી કાપેલા હોય છે. તેનો બહારનો દેખાવ કડચલીવાળો અને ભુંખરા રંગનો થાય છે. તેના અંદરના ભાગમાંથી રાજ જેવો પદાર્થ ઝરે છે. કાળી નસોત્તર દેખાવમાં વધારે કાળી, પાતળી અને નાની હોય છે.

બનાવટ:—૧ નારાય ચૂર્ણ ૨ પંચસમ ચૂર્ણ ૩ ત્રિવૃતાદિ ચૂર્ણ.

૧ નારાય ચૂર્ણ=નસોત્તરનું મૂળ ૨ તોલા, લીંડી પીપર ૨ તોલા, અને સાકર ૮ તોલા. એ ત્રણેનું ભિગું ચૂર્ણ કરવું.

૨ પંચસમ ચૂર્ણ=સુંઠ, હીમળ, પીપર, નશોત્તર અને સંચળ એ પાંચે ઓળ સમભાગે લઈ તેનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું.

૩ ત્રિવૃતાદિ ચૂર્ણ=નશોત્તર પાંચ ભાગ, સુંઠ એક ભાગ, અને સંચળ નવ ભાગ. તેનું ચૂર્ણ કરવું.

શુભુ:—રેચક.

ઉપયોગ:—નશોત્તર રેચક તરીકે બહુ વપરાય છે. આ દેશની સાધારણ રેચની ફાકીમાં સંચળ, સુંઠ અને નશોત્તર આવે છે અને તેટલાં માટે ત્રિવૃતાદિ ચૂર્ણનો સવારમાં ઉના પાણીથી ફાકડો મારવા યોગ્ય છે. તેથી પાંચ અગર સાત દસ્ત આવે છે તેમજ તેથી એક એ ઉલટી પણ થાય છે. આથી પિત્ત નીકળી જાય છે અને પેટની અંદર અજીર્ણનો બગાડ હોય તે દૂર થાય છે. યકૃતોદર, પ્લીહોદર, અને જ્વોદરની

અંદર નસોત્તર ઉપયોગી છે, તેથી મળાવરોધ દૂર થાય છે અને મળા-
વરોધથી જે બીજી વિકૃતિ થવી જોઈએ તે અટકે છે, તથા માથાનો દુ-
ખાવો હલકો પડે છે. તેથી લૂખસ વિગેરે બંધ પડે છે. વાતબ્યાધિમાં શ-
રીરનું શોષન કરવાને માટે નશોત્તરનો રેચ અપાય છે. સંધિવા, ગૂ-
ધ્રસી, કઠીયલ તેમજ બીજા જીર્ણ વાત બ્યાધિમાં તેનો રેચ અપાય છે.
તેથી હ્રસ્થશં રહેતી ઝીણી ચુંકની અંદર તે ફાયદો કરે છે. તેના કુલને
વાટી કપાળ ઉપર ચોપડવાથી આધાસીશી હલકી પડે છે. નશોત્તરનો
રેચ ત્રિવૃતાદિ ચૂર્ણ અથવા નારાય ચૂર્ણથી અપાય છે અને તેથી સજ્જ
બંધ કુષ્ઠ, અજીર્ણ, આંદરો વિગેરે હલકાં પડે છે. નશોત્તરનો રેચ ઉના
પાણીમાં લેવાથી બહુ લાગે છે. ભસ્મક રોગની અંદર પણ પિત્તનો પ્ર-
કોપ ઘણો થયેલો હોય છે. ભેંસના દૂધમાં નસોત્તર નાખી ખૂબ ઉકાળી
તે દૂધ ભસ્મક રોગીને પાવું; તેથી તેને દરત લાગે છે, પિત્તનું શમન
થાય છે અને દરદીની બહુ લુધા બંધ પડે છે. નશોત્તરનો રેચ સોજ
ઉપર લેવાય છે તેમજ તે પેટની અંદરના કૃમિને દૂર કરે છે.

માત્રા:—નારાય ચૂર્ણ, ત્રિવૃતાદિ ચૂર્ણ અને પંચસમ ચૂર્ણ ૦૧
થી ૦૧૧ તોલો.

નાક છીંકણી.

વર્ણન:—નાક છીંકણીનો છોડ શીઆળો ઉતરતાં મળી આવે છે
અને તે આઠ અંગર દશથી વધારે ઇંચ જગ્યા ન રોકે તેવી રીતે જમીન
ઉપર પથરાયેલો હોય છે. તેનું મૂળીકું પાતળું અને નાનું હોય છે તથા
તેની ડાળીઓ ભાંય ઉપર ઘણી પથરાયેલી હોય છે. તેની બધી ડાળી-
ઓ ઉપર થોડી થોડી સુંવાળી રૂંવાટી હોય છે. તેના બારીક દાણા તથા
આખો છોડ દવા તરીકે વપરાય છે.

ખનાવટ:—નાક છીંકણી.

૧ નાક છીંકણી અને અરીઠાની છાલ બન્ને ભાગ, નવસાર, તમાકુ,
સફેદ મરી, કડવી ધીસોડી અને કળીચૂનો અકક ભાગ એ પ્રમાણે
ઝળવી તેનું ચૂર્ણ કરવું.

ગુણ:—૧ છીંકું લાવનાર.

ઉપયોગ:—પીનસ, માથું દુખવું, તથા માથામાં શરદી લાગી હોય
ત્યારે નાક છીંકણી વપરાય છે. તે ફક્ત સુંઘવાના જ કામમાં આવે છે
અને તે સુંઘવાથી એકદમ છીંકે આવે છે. તેનું ચૂર્ણ દરદીના નાકમાં

કુંકવાથી અગર સુંઘાડવાથી ફરદી જાગૃત થાય છે. નાક છીંકણીનું નમ્મ કરવાથી અપસ્મારની બેશુદ્ધિ ઉડે છે તેમજ બીજી કટકી એક ઉપશ્ચાર ઓળેની સાથે જાગૃતિનું અંજન કરવામાં તે આવે છે. ઉપલું ચૂર્ણ માથું દુખવામાં, આધાશીશીમાં, તથા ચકરીમાં સુંઘવા અપાય છે.

નાગકેશર.

વર્ણન:—નાગકેશરના દાણા અહીં આવે છે. તે ચણક બાખથી મોટા થાય છે અને તેના દેખાવ ઉપરથી તે સુકાઈ ગયેલ કૂલની કળીકું હોય એમ લાગે છે. તેમાં એક સારી ખુશબો રહેલી છે.

બનાવટ:—નાગકેશરનું ચાટણ.

૧ નાગકેશરનું ચાટણ=નાગકેશર, સાકર અને માખણ એ ત્રણેને સાથે મેળવી ચાટી જવાં.

ગુણ:—શીતળ, ગ્રાહી અને દીપન.

ઉપયોગ:—ઉલટી તથા રક્તાતિસારમાં નાગકેશર અપાય છે. તે સાકર અને માખણ સાથે ખાવાથી દુઝતા હરસનું લોહી બંધ થાય છે. હઝર પાણીએ ધોયેલ ધીની સાથે તેલગાડવાથી હાથ પગનો દાહશાન્ત થાય છે. મગજમાં ગરમાઈ હોવાને લીધે આંખે કમતી દેખાતું હોયતો તે આંખને દૂર કરે છે તેમજ સાકર અને એલચી સાથે મોઢામાં રાખવાથી બેસી ગયેલો સાદ ઉઘડે છે. તેનો ગુણ શોધક અને ઠંડો છે અને તેથી તે કૃષ્ણ, વાત રક્ત, વિગેરે જીર્ણ ત્વક્દોષની અંદર યોગ્ય દવાની સાથે વપરાય છે. તેના ગુણ ચણકમાખને મળતા છે. ચણક બાખ મિંચી હોવાને લીધે તેને બદલે નાગકેશર વાપરવાથી ફાયદો પડે છે ને તે પેશાબના દાહને તે શાન્ત કરે છે. તેથી તૃષ્ણા છીપે છે, તેમજ ઉલટી થતી હોય તો તે પણ બંધ પડે છે. તેનું ચૂર્ણ લેવાથી અત્યંત પસીનો આવતો અટકે છે. તેની લુપ્તી દાંતના કોતર ઉપર રાખવાથી દાંતની પીડા હલકી પડે છે.

માત્રા:—એ આનીથી પાવલાભાર, ચાટણ ૧ થી ૨ તોલા.

નાગરમોથ.

વર્ણન:—નાગરમોથ એ ચીઆની જાતના ગ્રાડની પેદાશ છે અને તેના છોડ ચીઆને મળતા થાય છે. આ દેશમાં તો નાગરમોથને બદલે ચીઆનીજ ગાંડું અપાય છે. ખરી નાગર મોથની ગાંડું ચીઆના ક-

રતાં ઝાટી થાય છે અને તેની આકૃતિ વળને મળતી હાય છે. ઝાટી હાય તેને નાગરમોથ કહે છે અને નાનીને ઝાથ કહે છે. તેમાંથી એક સુંગંધી ખુશબો નીકળે છે અને તેથી તે જૂદી જૂદી જાતના તેલની અંદર પડે છે.

ખનાવટ:—૧ ષડંગ પાનીય.

૧ ષડંગ પાનીય=નાગરમોથ, રતાંજળી, વાળો, ખડસલીઓ પીત-પાપડો, સુંઠ અને નેત્રવાળો એ બધાંને સમભાગે મળવી તેની એક પોટલી બાંધી પાણીમાં રાખી મૂકવી અને તેમાંથી જેમ જેમ એ તેમ પાણી પીવા લેવું.

ગુણ:—ઉષ્ણ, સ્વદેળ અને મૂત્રલ.

ઉપયોગ:—નાગરમોથ જ્વરમાં અપાય છે. અણુઉતાર તાવમાં, સંતતજ્વર તથા બધા તાવમાં યોગ્ય દવા સાથે તે ક્વાથમાં અપાય છે. તેથી પસીનો છૂટે છે, તૃષ્ણ શાન્ત થાય છે, ઉલટી દબાય છે અને તાવ પોતો પડે છે. ઉધરસમાં તે આપવાથી ફાયદો થાય છે. તેનો કફશ્રુ ગુણ સારો છે અને તેથી તે કફને પોતો પાડી ઉધરસ વાટે જલદીથી બહાર કાઢે છે અને તેટલા માટે તે ખાંસી, જીર્ણ ખાંસી, ક્ષય તેમજ ફેફસાના તીક્ષ્ણ તથા જીર્ણ વરમમાં કામ લાગે છે. જ્યારે કફશ્રુ દવાની સાથે ઉષ્ણ ગુણુ જોતો હાય ત્યારે નાગરમોથ વાપરવી યોગ્ય છે. તેથી દરદીના શરીરમાં તેજ આવે છે. કફ જ્વરની અંદર તે ઉપયોગી છે. તેમાં મૂત્રલ ગુણ હોવાને લીધે તે આપવાથી પેશાબનો વધારો થાય છે અને જ્વરનો લાલચોળ પેશાબ સાફ થાય છે. ઉધરસની અંદર તે ધણી ઉપયોગી છે. તેનો સ્વરસ વૃણુ ઉપર લગાડવાથી વૃણુ જલદી રૂઝાય છે.

માત્રા:—નાગરમોથ ૦ થી ૦૫ લોહો, ષડંગ પાનીય મર-જી મુજબ.

નારીએળ.

વર્ણન:—નારીએળનું ગ્રાડ હંચું થાય છે અને તે ઉપર છેડે પાનનો ઝાટો ગુચ્છો હાય છે. તેનું ફળ આપણા દેશમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેમાંથી ટો-પર નીકળે છે જે આધાના તથા તેલના કામમાં આવે છે.

ખનાવટ:—નારીકેલ ખંડપાક.

૧ નારીકેલ અંડપાક=ટોપરાનું અમલુ ૧૬ તોલા લઈ તેને ૪ તોલા ધીમાં શેકવું પછી ૨૦ તોલા સાકરમાં ૬૪ તોલા નારીએળનું પાણી નાખી તેનો ગોળ જેવો ઘાટો પાક કરવો અને તેમાં ઉપલું અમલુ તથા ધાણા, ખીંપર, નાગર મોથ, વંશલોચન, એલચી, જીરું, શાકજીરું, તજ, તમાલપત્ર અને નાગકેશર એ દરેકનું અરવો અરવો તોલો ચૂર્ણ લઈ ઠંડું થાય ત્યારે નાખી દેવું.

ગુણ:—શીતળ, મૂત્રલ અને પૌષ્ટિક.

ઉપયોગ:—નારીએળનું પાણી પીવાથી શરીરમાં ઠંડક થાય છે, તરસ છીંપે છે, અને પેશાબ સાફ ઉતરે છે. પડી ગયા પછી અગર કચર થયા પછી નાળીએરનું પાણી પીવાય છે. તેથી પેશાબ પુષ્કળ છૂટે છે અને પેશાબના દાહનું શમન થાય છે. તે મૂત્ર કૃચ્છની ઉપર ઉપયોગી છે. ટોપરું બાળી લગાડવાથી અગ્નિ ઠંધ વૃણુ સાફ થાય છે. તેમાંથી તેલ નીકળે છે તે વાળ ઉપર લગાડવામાં આવે છે. નારીકેલ અંડપાક અજીર્ણની અંદર બહુ ઉપયોગી છે. તેથી જડરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે અને ક્ષુધા બાપે છે. બીજા પાકની ખેડે નારીએળના પાણી પાક બનાવવામાં આવે છે અને તે લવાથી શરીરમાં કૌવત વધે છે તથા વીર્યમાં વૃદ્ધિ થાય છે એમ લોકો માને છે. નારીએળ લઈ તેમાં ઉપરથી છિદ્ર પાડી અંદર મીઠું ભરી કપડ માઢી કરી તેને અડામાં છાણામાં જલાવવું. પછી તેનું ચૂર્ણ કરી ખીંપરના બરાબર અવરાવવું; તેથી શૂળનો નાશ થાય છે. અમ્લ પિત્ત, અરચી, રક્ત પિત્ત, ક્ષય, શૂળ, ઉલ્લટી વિગેરેમાં નારીકેલ અંડપાક અપાય છે. તેનું તેલ લગાડવાથી વાળ મોટા થાય છે.

માત્રા:—નારીકેલ અંડપાક ૨ તોલા, નારીએળનું પાણી ૦ થી ૦૫ શેર.

નારંગી.

વર્ણન:—નારંગીનાં ફળ મીઠાં લોબુથી જરા નાનાં થાય છે અને તેમો સ્વાદ મીઠાં લોબુને મળતો છે. નારંગીના પાન સુંઘવાથી પણ નારંગીના ફળ જેવીજ ખુશબો આવે છે. તેનું ફળ રવાદિષ્ટ ત્રેવા તરીકે અવાય છે.

ગુણ:—દીપન, શીતળ અને પિત્તહર.

ઉપયોગ:—નારંગી ખાવાથી અજીર્ણમાં ફાયદો થાય છે ને અજીર્ણનાં કટલાંક ચૂર્ણને નારંગીના રસની ભાવના દેવામાં આવે છે. નારંગીના ગુણ લોબુને મળતા છે અને તેનીજ માફક તે અમ્લ અને

દીપન છે. વિશેષમાં એટલું યાદ રાખવાનું છે કે અમ્લ ચીજના બે વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે. ૧ કેટલીક ચીજો અમ્લ હોવાથી જ્વરાગ્નિ પ્રદિપ્ત કરતી નથી ને કેટલીક ચીજો અમ્લ હોવા છતાં જ્વરાગ્નિ પ્રદિપ્ત કરે છે. નારંગી, લીંબુ, અને બીજાં જે બાકી ચીજો અમ્લ દીપન છે ને લુણી, આંબલી વિગેરે રક્ત અમ્લ છે અને તેમાં દીપન ગુણ રહેલો છે તો તે અમ્લ ગુણ આમળ દબાઈ જાય તેવો છે. અજીર્ણની અંદર તે ખવાય છે તેમજ તેના રસની અંદર અજીર્ણની ગોળીઓ વાળવામાં આવે છે. ૨ રક્તીના રોગમાં ખસૂસ કરી નારંગી ખાવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે અને ઘણા દિવસ સુધી ખાવાથી દાંતમાંથી પડતું લોહી બંધ થાય છે. શરીરની ખોટી ગરમીને તે દૂર કરનાર છે અને તે પિત્તનું શમન કરે છે. હાથ પગમાં દાહ, શરીર ઉપરનાં રાતાં ચાંભાં અને વિચરિકા જેવા ત્વરદોષમાં તે અપાય છે. તે શીતળ છે ને તેથી પિત્તજ્વરની ઉલ્લી, અશ્મી, તૃષ્ણા, દાહ જ્વમ, ગોળ વિગેરેમાં નારંગી ખાવી ફલદાકારક છે. શીતળપાન તરીકે નારંગીનું શરબત પીવાય છે. ગરમીમાં ફરવાને લીધે માથું ચડતું હોયતો નારંગી ચૂસવાથી ઉતરે છે. રક્તપિત્તની શરૂઆતમાં જો તેનું સેવન કરવામાં આવે તો તેથી રક્તપિત્ત હલકું પડે છે. ઉનાળાની રુઝમાં શરીરને ગરમી ન જણાય માટે નારંગીનું શરબત પીવાય છે.

અન્ના:—એક, બે અગર ત્રણ ફળનો રસ ચૂસવો.

નિર્મળી.

વર્ણન:—નિર્મળીનાં બીજ પાણી સાફ કરવા માટે કામ લાગે છે. તે ગોળ થાય છે અને તેનો આકાર ખટનના જેવો છે. તે બીજકુલ ઝેરી નથી. તેના બીજ ઉપર સુવાળા રેશમ જેવા વાળ હોય છે. તેનું એક બી માટીના ઠામમાં ઘસી તે ઠામમાં પાણી રેડવામાં આવેતો તે પાણીમાં જે કાંઈ મેલ હોય છે તે તળે બેસે છે અને ઉપરનું પાણી એ ખમ્બું રહે છે.

ગુણ:—ચક્ષુષ્ય, વર્તિકર, મૂત્રજ.

ઉપયોગ:—નિર્મળીને મધ અને કપૂર સાથે ઘસી આંખ ઉપર લગાડવાથી આંખમાંથી પાણી ઝરતું બંધ થાય છે તેમજ કૃમ્મણ મંડળના

---

૧ રક્તી=આ એક જાતની રક્ત વિકૃતિ છે જે તાજી અને લીલી-વનસ્પતિ એટલે શાક ભાજી ફળ, ફુલ વિગેરે નહીં ખાવાથી અગર યોગ્ય ખાવાથી થાય છે. આ ફરદનું ગુજરાતિમાં ચોકમ નામ મળ્યું નથી.

પુષ્પની અંદર તે વપરાય છે. શંખચૂર્ણ, નિર્મળી, સિંધાલૂણ અને સમદર ફળ એ સ્ત્રોત્રિને મધની અંદર કાલવી કૃષ્ણ મંડળના ડુલાં ઉપર લગાડવામાં આવે છે. આંખમાંથી પડું વહેતું હોય ત્યારે તે ઉપયોગી છે. જુખા અથવા ડુલાંની અંદર નિર્મળીનો લેપ કરવામાં આવે છે અને ક્ષતની પેઠે પુષ્પમાં પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે. પેટ ઉપર ઓપડવાથી પેટ પીડાવેલી જાય છે. તણખીઓ, પ્રમેહ અને ઉતવાની અંદર નિર્મળી દહીંની સાથે મેળવી સેવાય છે, તેમજ તે મધ પ્રમેહની અંદર પણ અપાય છે. તેના ત્રણ ચાર બીજનો ભૂંડા કરી તેમાં થોડું દહીં મેળવી તેને કપડામાં ઘાલી તે કપડું રાત્રી આખી પાણીમાં લટકતું રાખવું; આ પાણી પીતાથી પ્રમેહ ઘણી જલદીથી મટે છે. તેના બીજની મોટી માત્રા સેવાથી ઉલટી થાય છે અને તેથી છાતીમાં જ્યારે કફનો જમાવ થયો હોય ત્યારે અપાય છે. તે ખાણીને શુદ્ધ કરનાર છે ને તેથી તેનો સંસ્કૃત પર્યાય અમ્બુ પ્રસાદ છે.

માત્રા:—મૂત્રલ તરોડે ૨ વાલ, વાંતિકર તરોડે ૬ વાલ.

નેપાળો.

ચર્ણન:—નેપાળાનું જાડ આ દેશમાં ઘણું સાધારણ છે. દાંતી અને નેપાળો એ બન્ને એકજ જાતના જાડ છે, તે બન્નેના શુણ સરખા છે અને તે એક બીજને બદલે વાપરી શકાય છે. ઔષધમાં તેના બીજ અને તેજ વપરાય છે. તેના બીજ લંબ જોળ થાય છે અને તેની બાજુ-પર વાંક હોય છે. તેની ઉપસી જાલ કાળી થાય છે.

શોધન:—તેના બીજને બે ત્રણ વખત દૂધમાં ઉકાળી બરાબર સૂકવી ઉપલી છાત્ર તથા અંદરની જીભી કાઢી નાખવી અને રવચ પાણીવડે ઘાઈ કપડેથી ઘસી ખૂબ સાફ કરવાં. જો તેને શુદ્ધ કરવામાં ન આવ્યાં હોય અને જીભી કાઢવામાં ન આવી હોય તો તેથી સજ્જ જીલાય લાગે છે અને સજ્જ વાઢ ઉપડે છે.

બનાવટ:—૧ નેપાળાની ગોળી ૨ મહા નારાય રસ ૩ ઇચ્છા ભિ દી રસ ૪ રક્ત રસ.

૧ નેપાળાની ગોળી=શુદ્ધ નેપાળો લઈ તેની અંદર બમણો કાચો મેળવી રેતી રેતી બારની ગોળી કરવી.

૨ મહાનારાય રસ=હરેડાં, ગરમાળાનો ગર, આમળાં, દાંતી મૂળ, કડુ, સ્વિધારા ચોરનો રસ, તથોતર અને મોથ દરેક ચચાર તોલા લઈ તેને

અધકચર્ચા ખાંડી ૨૫૬ તોલા પાણીમાં ઉકાળવાં. જ્યારે આઠમો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમાં એક તોલા નેપાળાનાં બીજની લૂગડાંની અંદર પોટલી કરી મૂકી રાખવી ને તેને તાપ આપવો. જ્યારે ખૂબ ઘાટું થાય ત્યારે તે પોટલી કાઢી લેવી. પછી આઠ ભાગ નેપાળાનાં બીજ, ત્રણ ભાગ સુંક, એ ભાગ મરી, એ ભાગ શુદ્ધ પારદ અને એ ભાગ ગંધકનું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણમાં ગોળીવળે તેટલું ઉપલું ઘન નાખવું અને તેને ૧૨ કલાક ઘુંટવું. બાદ તેની રતી રતી બારની ગોળી કરવી.

૩ હ્રસ્વમિદ રસ=શુદ્ધ પારદ, શુદ્ધ ગંધક, ટંકણ અને મરી દરેક એકેક ભાગ; સુંક ૩ ભાગ, અને નેપાળાનાં બીજ ૯ ભાગ એ બધાને પાણીમાં મેળવી રતી રતી બારની ગોળી કરવી.

૪ રક્તેશ રસ=હરદે ૫ ભાગ અને નેપાળાનાં બીજ ૧ ભાગ એને મનુ-હીના રસમાં ખૂબ ખસ કરી તેની બધે રતીની ગોળી કરવી.

ગુણુ:—રેચક અને શોધક-

ઉપયોગ:—નેપાળો સૌથી સજ્જ રેચ છે અને જે બનાવટ આકરારેચ માટે કરવામાં આવેછે તેમાં નેપાળો નાખવામાં આવેછે. અહીંયાં નેપાળાની જે જે બનાવટો આપવામાં આવી છે તે બધી રેચક છે અને તેનો ફાયદો રેચ લાગવાથીજ થાયછે. તેથી સાત આઠ સારા દરત આવેછે. જે રેચ અહીં ગોઠવ્યા છે તે બહુ વસમા લાગે તેવા જીવાળ નથી તોપણ કદાપિને કોઈની પ્રકૃતિ ખાસ નખળી હોય અને રેચ વધારે લાગે તો તે વાળવાને માટે તેને લીંબુનું શરબત પાવું. મીઠાં લીંબુ અગર નારંગી ચૂસાડવી. સજ્જ પેટ ચડી; આવ્યું હોય અને બંધ કુજની અંદર સાદા રેચની અસર ન થતી હોય ત્યારે નેપાળાનો રેચ આપવો યોગ્ય છે. તેથી પેટ સાફ આવેછે. પેટનાં કેટલાંક દરદોમાં, ગુદમની અંદર, તેમજ જળદરની અંદર તે અપાય છે. તેનો રેચ અત્યંત ઉગ્ર છે માટે તે વાપરતી વખતે હૃદયમાં સંભાળ રાખવી અને તેની થોડીજ માત્રા આપવી ને પછી દરદીને જે પ્રમાણે રેચ લાગતા હોય તેના પ્રમાણમાં માત્રા વધારવી; તેમજ તે બહુ વૃદ્ધ અને ક્ષીણ દરદીને આપવું નહિ. જો નેપાળો વધારે લેવાય તો તેથી પેટમાં સજ્જ ચૂંક અને પીડ થાયછે ત્રાડા અતિથે થયા કરેછે ને તે બંધ થતા નથી, આંતરડામાં છિદ્ર પડેછે, જાડામાં લેહી પડેછે અને તેથી દરદીનો વખતે નાશ પણ થાયછે. ઉમાદ

અને બીજા કેટલાક મગજના રોગની અંદર તેમજ મગજને કાંઈ ઘટના થવાથી જ્યારે ઝાડો કપ્પજ થઈ ગયો હોય છે ત્યારે નેપાળાનો રેચ અપાય છે. બેશુદ્ધ દરદી નેપાળાના રેચથી શુદ્ધિમાં આવે છે અને સારી પેઠે રેચ લાગવાથી મગજ ઉપરનો બોજો હવકો પડે છે. શૂળ, ગૃધ્રસિ, અને જીર્ણ વાતવ્યાધિમાં નેપાળાનો રેચ અપાય છે. જ્યારે પેટમાં આક્રોચી આવ્યો હોય છે અને પેટ ઘાણું સોજેલું હોય છે તેમજ અજીર્ણને લીધે જે જૂદી જૂદી જાતના ચસકા અને શૂળ થાય છે તેમાં નેપાળાનો રેચ ફાયદો કરે છે. વાતવ્યાધિ ઉપર લાગુ પડતા કેટલાક તેજમાં તે પડે છે તેમજ ત્વકદોષની અંદર બીજી યોગ્ય ઓળની સાથે ક્ષોભક ગુણને માટે તે આવે છે.

ગુણ:-ઈચ્છા ભિદિરસ, નેપાળાની ગોળી અને મહા નારાયરસ એ ત્રણે એક એક રતીભાર; રક્તેશ રસ બે રતીભાર.

પથ:-નેપાળાનો રેચ આખા પછી ચોખા, દહીં અને સાકર મેળવી ખવરાવવાં.

પટોળ.

વર્ણન:-પટોળને જંગલી પડવજ કહે છે અને આ ભાગના વૈદ્યો તેના પ્રતિનિધિ તરીકે કડવી ધીંસોડી વાપરે છે. પટોળના આખા છોડમાં એક જાતની ફુગાંથી રહેલી છે. તેના પાન પહોળા થાય છે અને તેની હેઠલી સપાટી લીસી રૂવાંટીવાળી હોય છે. તેનાં ફૂલ ઘોળાં થાય છે અને તેનું ફળ અત્યંત કડવું હોય છે. કડવી ધીંસોડીનું ફળ પણ પટોળની માફક કડવું જ થાય છે અને તેની આસપાસની હવા જેમાં તેના રજકણ હોવા હોય છે તે પણ કડવી હોય છે. પવનને લીધે તેના ગર્ભના રજકણ જીભ ઉપર આવી પડે છે અને તેથી જીભને કડવાસ લાગે છે. કડવી ધીંસોડીનું ફળ મીઠા ધીંસોડા કરતાં જરા નાનું થાય છે અને જ્યારે તે સૂકાય છે ત્યારે તેનું ઉપલું ટોચકું ઉડી જાય છે. કડવી ધીંસોડીના સૂકા-મેઝ બધાં ફળ ટોચકા વગરનાં દેખાય છે.

ખનાવટ:-૧ પટોળાષ્ટક ૨ પટોળાદિ કાઠો.

૧ પટોળાષ્ટક=પટોળ, હરડાં, બેહડાં, આમળાં, લીમડો, કરીઆનું,

જેરની છાલ અને આસન^૧ સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું.

૨ પટોળાદિ કાઢા=પટોળ, ઇન્દ્રજવ, દેવદાર, હરડાં, ખેડેડાં, આમ-
ળાં, કાક્ષી, નાગર મોય, જેડીમધ, ગળો અને અરકુશી સમભાગે લઈ તે-
નો રીતસર કવાય કરવો.

ગુણુ:—રેચક, શોધક અને જ્વરપ્ર,

ઉપયોગ:—પટોળનો રસ ઠંડો છે અને તે પીવાથી દરત સાફ આ-
વે છે. પટોળના મૂળને કુંદ થાય છે અને તે બાણું રેચક છે. ઔષધમાં
તેનો રોષ અને ફળ વપરાય છે. સાધારણ રીતે પટોળ વાતહર દવા સાથે
અપાય છે. તેના બીજ જહરાગ્નિ પ્રદિપ્ત કરે છે અને તે જ્વરપ્ર તથા
મૂમિષ્ઠ છે. જૂદી જૂદી જાતના જ્વરોમાં તે ઉપયોગી છે અને મળાવરો-
ધ દૂર કરવાથી તેની સારી અસર જ્વરમાં થાય છે. પટોળાદિ કાઢો સંતુ-
ત અને સતત જ્વરમાં ઉપયોગી છે એટલુંજ નહિ પણ એકાંતરીઆ,
તરીઆ, ચોથીઆ વિગેરે વિષમ જ્વરે ઉપર તેમજ ઉણુ પૂર્વક વિષમ
જ્વર ઉપર પણ તે અપાય છે. તથા સજ્જ જ્વરમાં તે ફાવદો કરે છે. પ-
ટોળાદિ કવાય તેમજ પટોળાજક ચૂર્ણ ઉણુરદક સાથે લેવાથી સારો પેડે
રેચલાગે છે અને તેથી યકૃત્ત્વેદર, પ્તીહોદર, તેમજ બીજા ઉદર રોગની અંદર
તે વપરાય છે. કમળાની અંદર પટોળનો રેચ અપાય છે તેમજ તેના
પ્રતિનિધિમાં વપરાતી કડત્રી ધીસેડીનું ટીપું નાકમાં નાખવાથી લીંઝાં
અને પીળાં પાણી નાકમાંથી ઝરે છે અને તેથી કમળાનું જ્વર કમતી
થાય છે. પટોળને ધીમાં તળી મસાલો ભરી ઘઉંની રોટલી સાથે ખાવા-
થી વીર્યસ્થાવના દરદમાં ફાવદો થાય છે તથા તે ધાતુ પૌષ્ટિક દવા અણાવ
છે. પટોળમાં જે કટુ પૌષ્ટિક ગુણુ રહેલો છે તેથી તે જીર્ણ જ્વરમાં અતિ
ઉપયોગી થઈ પડે છે. પટોળનો શ્લેષ્મક ગુણુ થણો સારો છે. ઉપદંથની
વિકૃતિમાં તે અપાય છે. વિચરિકા, કુષ્ટ અને વાતરક્તની અંદર પટો-
ળનો કાઢો આપવો સારો છે અને તે જીર્ણ ત્વક્રોગની જૂદી જૂદી વિ-
કૃતિએને દવાવે છે. પટોળાજક પણ તેવીજ રીતે વપરાય છે. પટોળાજક-
નો કાઢો કરી તેમાં ગુગળ મેળવી પીવાથી ઉપદંથની ડુટ ખેસી જાય છે,

૧ આસનને અસાણા અથવા બીજા કહે છે. તેના ગ્રાડમાંથી ચી-
કણા ગુંડ થાય છે તેને કમરકસ કહે છે. અહીંના ગાંધીઓ કમરકસને
અદ્યે તેજગળ આપે છે.

અને તેટલા માટે તે ગળોની સાથે અપાય છે. અમ્મ પિતની અંદર પટોળાજકનું ચૂર્ણ ફાયદાકારક છે, અને તેટલા માટે પટોળ ત્રિકૂળા અને લોમડાની છાલ એ ત્રણેનો કાઢો કરી મધ મેળવી પીવાય છે. સંધિવા, આમ વાત તથા જીર્ણ વાત બાધિ ઉપર પણ પટોળ પ્રસિદ્ધ છે. પટોળના પાનનો રસ ટાલ પડી ગએલ જગ્યા ઉપર કેટલાક વૈદ્યો ચોપડવા ભલામણ કરે છે. પટોળનું ચૂર્ણ લેવાથી સોજો દૂર થાય છે. પટોળ જ્યાં સુધી ખવાય ત્યાં સુધી ધણોજ સાદો ખોરાક લેવો.

માત્રા:—પટોળાજક ૦ થી ૦ા રૂપિઆ ભાર, પટોળાદિ કાઢો ૪ થી ૮ તોલા.

પાખણ ભેદ.

વર્ણન:—તેનું લાકડું થાય છે. તેના ઇન્ડ્ર દોઢ ઇન્ડ્રના કટકા આપે છે. તેનો રંગ ભૂખરો થાય છે, તેની છાલ જલદીથી ઉખડી આવે છે અને તે ઉપર તુટલ સુળીઆંની નીશાની હોય છે. તેનો રંગ તથા દેખાવ ચોપચીનીને મળતો છે. ગુજરાતીમાં તેને પાખણ ભેદ કહે છે અને એવોને એવો બીજો એક ખનીજ પદાર્થ થાય છે તેનું નામ પણ પાખણ ભેદ છે. આ બંનેનાં નામ એક હોવાથી ભૂત્રાવો ન થાય તેટલા માટે વનસ્પતિ વર્ગની પેદાશને પાખણ ભેદ લકડી અને ખનીજ વર્ગની પેદાશને પાખણ ભેદ દગડી કહે છે. પાખણ ભેદ દગડીનાં વજનદાર ભૂખરા રંગના કટકા આવે છે અને તેની સુગંધી માટીના જેવી છે. તેમાં ક્યાંક ધોળા ડાઘા હોય છે. અજમાના પાનને પણ સંસ્કૃતમાં પાષાણભેદી કહે છે.

ગુણ:—મૂત્રલ.

ઉપયોગ:—તે પ્રમેહ, ઉત્તરા, અને પેશાબની બળતરા તથા મૂત્ર કૃચ્છમાં ઉપયોગી છે તેમજ બીજા કેટલાક જ્વરાદિક દોષની અંદર પણ તે અપાય છે. તેનો મૂત્રલ ગુણ ધણો સારો છે. તે પિત્તનું શમન કરનાર છે.

પાતાલ ગરૂડી.

વર્ણન:—પાતાલ ગરૂડીનો પેલો હંચો ચડે છે. તેનું મૂળીકું કડચલી વાળું અને વળદાર હોય છે. તેનો રંગ ભૂખરો થાય છે ને તેની સુગંધી કાચા ખેટાના જેવી છે. તેના પાન લાંબાં સાંકડાં અને અણીઆળાં થાય છે

અને તેના પાનનો રસ થોડા વખતમાં જામી જાય છે. તેનો આકૃશ્ય લુપ્તાય થાય છે.

ગુણ:—શીતળ

ઉપયોગ:—તેમાં ઠંડો ગુણ હોવાથી તે દાહવાળા ભાગ ઉપર લગાડવામાં આવે છે તેમજ પ્રત્યક્ષ અને અંદર સાકર સાથે પીવાય છે. પાતાળ ગરડીના મૂળને અને કાંકચના પાનને પાણીમાં વાટી પીવાથી પેટ પીડ દૂરાય છે. પાતાળ ગરડીના મૂળને બકરીના દૂધમાં ઉકાળી પીપર નાખી પીવાથી સંધિવા તથા ઉપદંશ વિકૃતિથી થતો દુખાવો મટે છે. તેના ગુણ સારસા પરીક્ષાને મળતા છે.

માત્રા:—સ્વરસ ૨ થી ૫ તોલા.

પારસ પીંપળો.

વર્ણન:—તેનું આડ મોટું થાય છે. તેના પાન પહોળાં ને ધેરા લીલા રંગનાં હોય છે. તેનાં ફૂલ ટોકરીની આકૃતિનાં અને પીળા તથા રાતા રંગનાં થાય છે. તેની અંદરનું બીટું અને પરાગ છોકરાંઓ આવે છે. તેના ડોડવામાંથી પીળો આકૃશ્ય રસ નીકળે છે અને તે વિચરિકા, ખસ, ફુટ વૃણ તથા નાસૂર ઉપર લગાડાય છે. તેના આડની છાલનો કાડો ત્વક્દોષમાં પ્રક્ષાલન તરફે વપરાય છે. તેના પાનને વરાળીઆં કરી દુખતા અને સોજાલા સાંધા ઉપર લગાડાય છે.

પીઠવણ.

વર્ણન:—પીઠવણ દશમૂળમાં પડે છે. પ્રશ્નવર્ણી એ તેનું સંસ્કૃત નામ છે. તેના છોડને આપણા તરફ પીલુડી પોપટી કહે છે. તેનો છોડ હાથ ને હાથ ઉંચો થાય છે અને તેમાં સ્ત્રીંગો થાય છે. તેના બીજ અળકતા ભુંખરા રંગનાં થાય છે, તેના દાણા ગાંજના દાણાને મળતા છે અને તે ઉપરથી કેટલાકે પીઠવણને રાત ગાંજે કહે છે.

ગુણ:—શોષક, પૌષ્ટિક અને શ્લેષ્મણ.

ઉપયોગ:—તે દશમૂળમાં આવે છે અને તે લઘુ પંચમૂળમાંનું એક મૂળ છે. ઉધરસ, બરાઇ આવડું, સસણી વિગેરેમાં તેનો સ્વરસ સારો છે. પીઠવણ સર્પના ઝેર માથે અતિ ઉપયોગી છે, તે સાધારણ રીતે પાણી કાઠે ઉગે છે.

પીંપર.

૧ જુન:—પીંપર એ મરીના જાતની દવા છે અને તે નાની ને મોટી બે જાતની થાય છે. નાની પીંપર હંદરની લીંડી જેવી હોવાથી તેને લીંડીપીંપર કહે છે ને બીજી પીંપર જે મોટી થાય છે તેને ઘોડા પીંપર કહે છે. આ શિવાય એક ગજપીંપર થાય છે, પણ તે જૂદા જ ગ્રાહની પેદાશ છે. લીંડીપીંપર વળદાર ને હંદરની લીંડી જેવી હોય છે ને તેમાંથી પીળા દાણા નીકળે છે. તે ત્રિકટુમાં આવે છે.

બનાવટ:—૧ કૃણા સૂણું ૨ કણાદિ કાઠો ૩ ત્રિકટુ ૪ અતુરોણ ૫ પંચકોલ ૬ ષડુણ ૭ પીપલ્યારવ ૮ વર્જમાન પીપળી.

૧ કૃણા સૂણું=પીંપર, પીંપરીમૂળ, સુંઠ, અને બહેડાં એ ચારે ચીજ સમભાગે લઈ તેનું બારીક સૂણું કરવું.

૨ કણાદિ કાઠો=પીંપર, લસણ, સુંઠ, ગજો, રીંગણી, કરીઆતું, નાગર મોથ, એ સમભાગે મેળવી તેનો રીતસર ક્વાથ કરવો.

૩ ત્રિકટુ=સુંઠ, મરી અને પીંપર એ ત્રણે સમભાગે મેળવી તેનું સૂણું કરવું.

૪ અતુરોણ=સુંઠ, મરી, પીંપરી અને પીંપરીમૂળનું સમભાગે સૂણું કરવું.

૫ પંચકોલ= પીંપર, પીંપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સુંઠ એ પાંચેના સમુદાયને પંચકોલ કહે છે.

૬ ષડુણ=પંચકોલના પાંચ પદાર્થમાં મરી મેળવવા એટલે ષડુણ તૈયાર થાય છે.

૭ પીપલ્યારવ=પીંપર, મરી, ચવક, હળદર, ચિત્રક, મોથ, વાવડોંગ, સોપારી, લોધર, પહાડમૂળ, આમળા, પટોળ, વાજો, રતાંજળી, કુષ્ઠ, લવીંગ, તગર, જટામાંસી, તજ, એળચી, તમાલપત્ર. નાગકેશર અને વાઘંટી-નું મૂળ એ બધાં તોલો તોલો લઈ ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં નાખી તેમાં ૬૦૦ તોલા ગોળ ઉમેરવો અને પાછળથી તેમાં ૨૦ તોલા ધાવડીનાં ફૂલ અને ૧૨૦ તોલા દ્રાક્ષ નાખી મુખમુદ્રા બંધ કરી એક માસ પર્યંત રાખી મૂકવું. જે તૈયાર થાય તેનું નામ પીપલ્યાસવ.

૮ વર્જમાન પીપળી=ત્રણ લીંડીપીંપર લઈ તેને દૂધમાં કઢી તે દૂધ

૧ વાઘંટી એ કેરડાની જાતનું ગ્રાહ છે.

અને લીંડીપીંપર બંને પીઈ જવાં. પહેલે દિવસે ત્રણ તો બીજે દિવસે છ એમ દરરોજ ત્રણ ત્રણ વધારેવી. દયમે દિવસે ત્રીશ લીંડીપીંપર થયે ત્યારે દરરોજ ત્રણ ત્રણ ઘટાડવી એમ કરવાથી વીશ દિવસની અંદર પાછું ઉતરાશે. આ પ્રયોગને વર્ધમાન પીપત્રી પ્રયોગ કહે છે. કેટલાક વૈદ્યો દરરોજ ત્રણ ત્રણ વધારવાને બદલે અડક વધારે છે. એમ એકવીશ દિવસ સુધી વધારે છે ને પાછી એક એક ઉતારે છે. ગમેતો એક અગર બે અગર ત્રણ વધારે પણ રીતસર અચુક મુદત સુધી વધારવી ને અચુક મુદત સુધી ઘટાડવી એ પ્રયોગને વર્ધમાન પીપળીનો પ્રયોગ કહે છે.

ગુણ:—ઉષ્ણ, દીપત, પાચન, વાતહર.

ઉપયોગ:—પીંપર એકલી તેમજ બીજી યોગ દવા સાથે ચૂર્ણ કવાય અને ગોળીમાં અગર બીજા કોઈ રૂપમાં લેવાય છે. અજીર્ણ, વાયુ, પેટચુંક તેમજ બીજા કેટલાક ઉદર રોગમાં તે અપાય છે. નબળાઈ, દમ, ખાંસી વિગેરે ઉપર તેનો ઉપયોગ સાધારણ છે. ઘણા દિવસની જીર્ણ ખાંસી ઉપર તે આપવાથી ઘણો સારો ફાયદો થાય છે. પીપલ્યા સવની બનાવટ ક્ષય, અને ઉધરસમાં લેવાય છે તેમજ ઘુંટેલી પીંપર અગર સાદી પીંપર મધમાં ચાટવાથી ઉધરસ, દમ, સ્વરભંગ, હેડકી તથા તંદ્રા મટે છે. સીતોપલાદિ ચૂર્ણ જે ઉધરસને માટે ઘણું સરસ છે તેમાં લીંડીપીંપર પડે છે. અજીર્ણમાં અને યકૃતોદર, પ્લીછોદર તેમજ જીર્ણ ઉદર બાધિમાં પીંપર સાફ કામ કરે છે. પીપલ્યાસવની બનાવટ એ તમામ દરેદોની અંદર ઉપયોગી છે તેમજ તેથી રહેતી નબળાઈ પીંપર લેવાથી દૂર રહે છે. પેટમાં વાયુ બહુ રહેતો હોય ત્યારે પીંપર ઘુંટેલી અપાય છે. પીંપર જેમ વધારે ઘુંટાય તેમ તેના ગુણમાં વધારો થાય છે. અને તેટલા મઠિ પીંપર ૬૪ પ્રહર સુધી ઘુંટવામાં આવે છે. વર્ધમાન પિપળીનો પ્રયોગ કરવાથી ઉદરરોગ હલકા પડે છે, તેમજ શરીરમાં કૌવત આવે છે. તે ચિત્તાય બીજા વાત બાધિમાં પણ તે ફાયદો કરે છે. પાંડું, નબળાઈ, કળાર વિગેરે તેથી હલકાં પડે છે, શરીરમાં કૌવત આવે છે, જડરાગિન પ્રદિષ્ઠ થાય છે, અનાજનું સારી પેઠે પાચન થાય છે, અર્થ વિગેરેમાં ફાયદો થાય છે, અને પિત્તના જમાકને તે દૂર કરી શરીરની ખોટી ગરમીને શાન્ત કરે છે. જ્વરની અંદર પીંપર ઉપયોગી છે. વિષમ જ્વર તથા વાત જ્વરની અંદર પીંપર અપાય છે; તેથી વાત જ્વરની તંદ્રા દૂર થાય છે ને ઘેન ઉડે છે. ત્રિકટુનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે લેવાથી યાને વર્ધમાન પીપત્રીના પ્રયોગથી

પણ સારો ફાયદો થાય છે, તોપણ વર્ધમાન પીપળીનો પ્રયોગ જ્યેષ્ઠ જીવરમાં ફાયદો કરે છે તેવો વિષમ જીવરમાં ફાયદો કરતો નથી. સૂતિકા દોષમાં પીંપર સારી છે. સૂતિકા દોષમાં હૃદયમાં વાયુનો વિશેષ કરીને પ્રકોપ હોય છે અને પીંપર ઘણી સરસ વાતહર હોવાને લીધે સૂતિકા સ્ત્રીને બહુ માફક આવે છે. સૂતિકા સ્ત્રીને માટે બનાવેલું કાટલું તેમજ સૌભાગ્ય ઘુંડી પાકની બનાવટમાં પણ પીંપરનો મુખ્ય ભાગ છે. વાત વ્યાધિમાં પીંપર ઘણી વપરાય છે. આંચકી, અપરમાર, ધનુર, હીમ્ત્રીરિયા વિગેરે દરદોમાં પીંપર વાપરવી યોગ્ય છે, તેમજ જીવંત વાતવ્યાધિ જેમાં શરીરના અવયવો સંકોચને પામે છે યાત્રો પ્રસાદ રહે છે તેમાં પણ પીંપરનો ઉપચાર કહેવલ છે. ગૃધ્રસા, અધાંગ, ઉશ્મંત, સંધિવા, વિગેરે જીવંત વાત વ્યાધિમાં લીંડી પીંપરને ગૌમૂત્રમાં પલાળી ગુગળ સાથે મેળવી પવન છે તેમજ તેનું સૂણું મધમાં ખવાય છે. જે દરદોમાં ઘણીજ જ શુદ્ધિ હોય છે તેવા દરદોમાં પણ પીંપર મધનો સાથે ચટાડવામાં આવે છે, યાને તે સુંઘાડવામાં અગર અંજન કરવામાં આવે છે. પીંપરને મધમાં ચાટવાથી હેડકી બેસી જાય છે. પીંપરવાળો પદાર્થ સુંઘવાથી એકદમ છીંકો બહુ આવે છે. અમ્લ પિત્તના રોગમાં પીંપરનો ઉપયોગ કહેલો છે. જ્યારે કોઈ પણ ભાગ વાથી રહી ગયો હોય છે ત્યારે પીંપરનું સેવન કરવામાં આવે છે. પીંપર, મરી, ઘોળાં મરી, અને સુંકતા ચૂણુંને અગધીઆના રસની ભાવના દેવી. આનું સૂણું સુંઘાડવાથી ઘણી સજ્જ બેશુદ્ધિ ઉડી જાય છે. અમ્લ પિત્તની વ્યાધિમાં ત્રિકટુ બહુ ઉપયોગી છે. શરીરનાં કંપ, હેડકી, તથા બેશુદ્ધિને તે અટકાવે છે. બહાર લગાડવા માટે પીંપર સારી છે. ત્રિકટુને જોય બહાર લગાડવાથી કોઈ ભાગ ઠંડો પડી ગયો હોયતો તે ગરમ થાય છે. તેનો બ્લેન્ડ લૂગો કરી જડના ઉપર ઘસવાથી બીડાઈ ગયેલ જડનું ઉઘડે છે. વાત વ્યાધિ ઉપર ચોપડાના તેલમાં પીંપર પડે છે અને તે પીંપરથી સિદ્ધ કરેલું તેલ કઠીરંભ, ઉશ્મંત તેમજ બીજા વાત વ્યાધિ ઉપર ચોપડાય છે.

આત્રાઃ—પીંપર ૧ થી ૩ વાલ, કૃણા ચૂણું ૨ થી ૪ વાલ, કણાદિ કાઠો ૧ થી ૪ તોલા, ત્રિકટુ, ચતુરોષ્ણ, પંચકોશ અને પડુણ દરેક ૨ થી ૪ વાલ, પેપ્સાચ ૨ થી ૪ તોલા.

પીંપરીમૂળ.

વર્ણનઃ—પીંપરીમૂળના જૂદા નાના નાના કાપેલા કટકા આવે છે.

તેને પીંપરીમૂળના ગંઠોડા કહે છે. આમાં તેનાં મૂળના કટકા હોય છે એટલુંજ નહિ પણ તેના થડના કટકા પણ હોય છે. જે ઝાડનું ફળ લીંડી પીંપર છે તે ઝાડનું મૂળ પીંપરીમૂળના ગંઠોડા છે. તેના ગુણ પણ પીંપરને મળતા છે.

ગુણુ:—ઉષ્ણ, દીપન, વાતહર.

ઉપયોગ:—પીંપર ઉષ્ણતામાં પીંપરીમૂળના કરતાં વધારે ઉગ્ર છે ને તેટલા માટે જ્યાં દીપન ગુણુ જોતો હોય અને બહુ ગરમી ન જણાય તેવી દવા જોતી હોય ત્યારે પીંપરીમૂળના ગંઠોડા વપરાય છે. છીંક લાવવા માટે અગર શ્લેષ્મ પીડનો ક્ષોભ કરવાને માટે પીંપરની માફક પીંપરીમૂળ વપરાતું નથી પણ પીંપરીમૂળ તેના કરતાં વધારે પૌષ્ટિક છે. ધાતુપ્રક્રિ માટે તે વપરાય છે. જ્યારે હાથે અગર પગે કળતર થાય છે ત્યારે પીંપરીમૂળના ગંઠોડા તથા મધ આવાથી તે હલકી પડે છે. જીર્ણ જ્વરમાં તે દવા ઘણી સરસ છે. કેટલાક વાત બાધિની અંદર દરદીને નિંદ્રા બીજકુલ આવતી નથી તેમજ ઘેનવાળી દવા આપવી માફક આવતી નથી ત્યારે પીંપરી મૂળના ગંઠોડાનું ચૂર્ણ ગોળની સાથે લેવાથી સારો ફાયદો થાય છે. તેથી દરદીનું મગજ તર થાય છે ને દરદી શાન્ત થાય છે. બાદ પીપરની માફક તાવ, અગ્નિમાંદ્ર, અજીર્ણ, અરૂચી, ઉદર રોગ, સંધીવા, નખળાઈ, કટીશૂળ, મરતક શૂળ, ધાતુક્ષય તથા પાંડુ રોગ ઉપર તે વપરાય છે.

માત્રા:—પ્રેથી ચાર વાત્ર.

પ્રસારણી.

વર્ણન:—પ્રસારણીનો વેલો ઘણો લાંબો થાય છે. તેને ધુંદવાથી એક ત્રિચિત્ર ઉગ્ર ડુંગ્રીની નીકળે છે ને તેમાં જાંબુડા રંગના ફુલ થાય છે. આ વેલાનું પંચાંગ ઔષધમાં વપરાય છે.

બનાવટ:—૧ પ્રસારણી લેઈ ૨ કુબ્જ પ્રસારણી તૈલ.

૧ પ્રસારણી લેઈ=પ્રસારણીનું પંચાંગ બશરે લઈ તેને બગીચ શેર પાણીમાં ઉકાળવું, અને એથે બાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉંતારી લેવું. આ પાણીને ગાળી તેમાં બશરે ગોળ નાખવો અને માટું થાય ત્યાં સુધી ઉકાળવું. પછી તેમાં પંચકોઝ અધાશર નાખવું. જે તૈયાર થાય તે પ્રસારણી લેઈ.

૨ કુખ્જ પ્રસારણી તૈલ=પ્રસારણીનું પંચાંગ. ૧૨૧ શર લઈ તેને ૧૪ શર પાણીમાં ઉકાળવું અને ચોથો ભાગ બાકી રહે તારે ગાળી લેવું. પછી આ ગાળેલ ઉકાળામાં મીઠું તેલ ૧૬ શર, કુંધ ૩૨ શર અને ૬ હીં તથા કાંકણ દરેક સોળ સોળ શર નાખી તેમાં પ્રસારણીનું મૂળ, ચિત્રક મૂળ, પીંપરી મૂળ, જેડીમધ, સિંધાલૂણ, વજ, સુત્રા દાણા, દેવદાર, રાસ્ના મૂળ, ગજ પીંપર, જરામાંસી અને બીલામું એ દરેકનું સવા સવા તોલો ચૂર્ણ નાખી રીતસર તૈલ સિદ્ધ કરવું.

ગુણુ:—શોધક અને વાતહર.

ઉપયોગ:—સંધિવામાં પ્રસારણી અકસીર ઉપાય ગણાય છે. તેનો લેહ ચાટવાથી તીવ્ર સંધિવામાં ફાયદો થાય છે. જે જે વાત બ્યાધિમાં શરીરનો કોઈ પણ ભાગ જકડાઈ આવે છે, ત્યાં સોળે થઈ આવે છે અને પીડા થાય છે ત્યાં પ્રસારણી લેહ આપવો યોગ્ય છે. કુખ્જ પ્રસારણી તૈલ પણ જૂદા જૂદા વાત બ્યાધિ ઉપર ચોપડાય છે, જે ભાગ જકડાઈ ગયો હોય છે ને લાંબો થઈ શકતો નથી ત્યાં આ તેલ ચોપડવાથી સારો ફાયદો થાય છે. તે તેલ ચોપડ્યા પછી કુખ્જતા ભાગ ઉપર કોરો શેક કરવો નેહએ. અર્દિત, ગૃધ્રસી, અધાગ, પક્ષાઘાત વિગે. રે ગત્ર તે જાતનો વાત બ્યાધિ હોય તે ઉપર કુખ્જ પ્રસારણી તૈલ ચોપડાય છે.

માત્રા:—પ્રસારણી લેહ ૧૧ થી ૧ તોલો.

બકુલ.

વર્ણન:—બકુલના બાડને બોલસરીનું અથવા મુલસરીનું ગ્રાડ કહે છે. આ ગ્રાડનો દેખાવ ઘણો સુંદર ખુશકારક છે. તેનાં પાંદડાં ઘણાં શુદ્ધોભિત સોનેરી રંગનાં ચળકી રહે છે તેમજ તેમાં ત્રીણા સુગંધીદાર પુષ્પ થાય છે. ખંડાણાની ખીણમાં તે પ્રુષ્કળ ઉગે છે ને ત્યાં તેને વુલા કહે છે.

ગુણુ:—સ્તંભન.

ઉપયોગ:—તેની છાલ તથા હીરકચા ફળ વપરાય છે ને તે બન્નેમાં સ્તંભન ગુણુ રહેલો છે. જ્યારે દાંત ઢીલા પડી ગયા હોય છે અગર સાવ હનતા હોય છે તારે તેના ફળ ચવાય છે તેમજ તેની છાલના કોગળા કરવામાં આવે છે. તેથી અવાગુ અને દાંતના પીડા ઉપર ચડેલો સોળે

હલકો પરેછે ને ત્યાં થએલા લોહીના જમાવનું શોષણ થાયછે. તેની છાલનો ઉકાળો કચકચતા વળુ અને ધારાં ધોવાના કામમાં આવે છે. તેના મુકેલાં ફૂલનો ભૂંકો ફરી સુંઘવાથી નાકમાંથી પુષ્કળ પાણી ઝરે છે અને માથું દુખતું મટેછે.

તેની છાલનો ઉકાળો પીવાથી પેશાબમાં લોહી પડતું હોય તો તે બંધ પડેછે.

માત્રા:—છાલની ૦૧ થી ૦૩ તોલો.

બદામ.

વર્ણન:—બદામ આપણા દેશનો એક સ્વાદિષ્ટ મેવો છે. તે બે જાતની થાય છે. એક કડવી ને બીજી મીઠી. ખાવાના કામમાં કૂત મીઠી બદામ વપરાય છે. બદામ એવી સાધારણ છે કે તેનું વર્ણન આપવાની કાંઈ જરૂર નથી.

ખતાવટ—બદામ પાકે.

૧ બદામ પાક=અથેર બદામ લઈ તેને પાણીમાં બાફી તેની ફોતરી ઉતારી પછી તેને સૂકાવી ખાંડી ચાળી તેનો ભૂંકો ફરવો. બાદ શેર સા- કરની ચાસણી કરી તેમાં બદામનો ભૂંકો નાખી થોડી વાર રાખી ત્રણ શેર ધી તેમાં રેડી દેવું. પછી તેમાં ત્રણ તોલા એળચી, પાંચ તોલા ખસ-ખસ, શેર ૧ પીસ્ટાં, ૫ તોલા ચારોળી ને એક તોલો કેશર નાખવું. કેશર દુધમાં ઘુંટીને નાખવું ને તેનાં એસડાં પાડવાં. આ પાકને અમૃત પાક પણ કહેછે.

ગુણ:—શીતળ, પૌષ્ટિક.

ઉપયોગ:—બદામ ધાતુ પુષ્ટિને માટે અવાય છે. વીર્યઆવ, કમકૌવ-લી, કળતર, તથા કમરના દુખાવામાં તે ફાયદો કરેછે. પહેલે દિવસ એક તો બીજા દિવસ બે એમ સો મુધી ચડેછે ને પાછા ઉતરે છે. કેટલાક લોકો તેનો આથો કરેછે તથા કેટલાક પાક કરી ખાયછે. તે શિવાય અણખરા મિષ્ટાનમાં બદામ પડેછે. બદામના મગજને ગાયના તાલ્લ ધીમાં મળવી સુંઘવાથી નાકનું છોડ મટેછે અને નાકમાંથી લોહી પડતું હોય તો તે પણ અટકે છે. ખાલી પડેલા મગજને તેથી પુષ્ટિ મળે છે ને માથામાંથી પિત્તનો જમાવ કમતી થાયછે. તે આંખને પુષ્ટિ આપે છે ને આંખનું તેજ વધારે છે. જ્યારે ગરમાઈથી અગર તડકામાં બહુ

ફરવાથી આંખે જાંખ આવતી હોય ત્યારે બદામ, ધી, અને સાકરનો આથો કરી ખાવાથી જાંખ કમતી થાયછે. મગજ ઉપર ચરેલી ગરમી ઉતરે છે અને ચક્રી, તમસ વિગેરે દૂર થાયછે. બદામને પીલીને તેમાંથી તેલ કાઢવામાં આવેછે અને તે તેલ માથામાં લગાડવાથી ખોટો દૂર થાય છે તેમજ બીજા ત્વકદોષ એજ, લુપ્તસ વિગેરે દરદો ઉપર લાગુ પડતા મલમમાં તે નાખવામાં આવેછે. તેનાં છોડીઆંની રાખ દાંતે ઘસવાથી દાંત સાફ થાયછે.

માત્રા:—બદામનો મગજ મરજી મુજબ; બદામ પાક બેથી પાંચ તોજા.

બળબીજ.

વર્ણન—બળબીજને અહીંઆં બળદાણા કહેછે. ગાંધી લોકો ચીક-ણાં અને બલને બદલે બળદાણા આપેછે. બળદાણાનો છોડ આશરે પેં નોટવેત ઉંચો થાયછે અને તેના ઝાડ ઉપર ઝીણી ઝીણી ઘાળી રૂવાંટી હોયછે. ઔષધમાં તેના દાણાજ વપરાય છે.

ગુણ:—પૌષ્ટિક અને મૂત્રલ.

ઉપયોગ:—બળદાણાને પાણીમાં પલાળવાથી તેનો ચીકણો લુઆબ થાયછે અને તે ધાતુ પુષ્ટિને માટે સાકર નાખી લોકો પીએ છે. તે શિવાય ધાતુ પૌષ્ટિક ઉપચાર સાથે તેનું સેવન કરવામાં આવેછે. તે પાક-માં પડેછે. તેના ચીકણા લુઆબને પુષ્કળ પાણીમાં નાખી સાકર સાથે મીઠાની પીવાથી પેશાબ સાફ ઉતરે છે તથા પેશાબનો દાહ શાન્ત થાયછે અને તે ઉતવા, પ્રમેહ તથા તણખીઆમાં અપાય છે. તેથી ડોઝું (ચેલું) પેશાબ સાફ થાયછે. બીજના કરતાં તેની છાત્રમાં મૂત્રજ ગુણ વધારે રહેલો છે તોપણ છાલ વાપરવાનો રીવાજ આપણા દેશમાં નથી. તેની છાત્રમાં બીજના જેવો ધાતુ પૌષ્ટિક ગુણ નથી. બળદાણાને દુધમાં પલાળી પીવાથી શાન્ત ઉન્માદ રોગમાં ફાયદો થાયછે.

માત્રા:—૧ તોલો.

બહુકળી.

વર્ણન:—બહુકળી આ દેશમાં આડે વગડે મળી આવેછે. તે જાંબ ઉપર લીલી છાત્રનીની માફક પથરાયેલી હોયછે. તેનાં પાંદડાં જડાં

અને નાનાં હાય છે. અહીંઆં સાધારણ રીતે બધા લોકો તેને ઓળખે છે.

ગુણ:—ધાતુ પૌષ્ટિક અને મૂત્રજ.

ઉપયોગ:—બહુક્રી ધાતુ પૌષ્ટિક તરીકે ઘણી પ્રસિદ્ધ છે. કેટલાક જીવાનીઆઓ રોગે મુતી વખતે બહુક્રી અને સાકરનો ફાકડો મારેછે. બહુક્રી કળતર, નબળાઈ, અશક્તિ તથા કમરના દુખાવામાં દુધની સાથે પીવાય છે. તે ધાતુ ક્ષીણતા મટાડે છે અને જે જે ચિહ્ન ધાતુ ક્ષીણતાથી થાયછે તેને તે દબાવે છે. તેના પાનને પાણીમાં પત્તાળવાથી ચોકળો લુઆબ થાયછે; તે સાકર સાથે પ્રમેહ, ઉતવા અને તણખીઆમાં દાહ શાન્તિને માટે પીવાય છે. લુ લાગવાથી જે ઝાડો થઈ આઓ હોય તો બહુક્રી લેવાથી ફાયદો થાયછે. કેટલાક લોકોને બહુક્રીની પૌષ્ટિક અસર વિશે એટલો બધો વેહમ છે કે તેઓ તેનું નિરંતર ચાર, છ માસ સુધી સેવન કરેછે. જીર્ણ પ્રમેહની અંદર કોઈ પણ જાતનો ગ્યારે દાહ રહેતો નથી અને સફેદ પદાર્થ પ્રસંગે ટપક્યા કરેછે ત્યારે બહુક્રી લેવાથી તે બંધ થાયછે. બહુક્રીની અંદર મૂત્રજ અને પૌષ્ટિક ગુણની સાથે સેજ-સાજ સ્તંભન ગુણ પણ રહેલો છે, જેથી જીર્ણ પ્રમેહની અંદર તે ઉપયોગી થઈ પડેછે.

માત્રા:—૧ થી ૧ તોલો.

બાદીઆન.

વર્ણન:—બાદીઆનનું ફળ આકાશના રવાઇડાની આકૃતિનું થાયછે અને તે રંગે કાળું હોય છે. તે મસાલાની ઓજ ગણાય છે. તેની સુગંધી ચણકબાબને મળતી છે.

ગુણ:—દીપન, પાચન, વાતહર.

ઉપયોગ:—તે જડરાગિન પ્રદિપ્ત કરે છે અને અજીજી, પેટચુક તથા આક્રામાં અપાય છે. તે સુગંધી દ્રવ્ય છે ને તેથી તે પાકવિગેરેમાં પડે છે. દવા તરીકે તે એકલું કવચિતજ વપરાય છે. તેમાં મૂત્રજ ગુણ પણ રહેલો છે તેમજ તેને આમાં નાખી પીવામાં આવે છે.

માત્રા:—૦ થી ૦૧ તોલો.

બાબચી.

વર્ણન:—ઔષધમાં તેના બીજ વપરાય છે. તેના બી કાળા રંગનાં

અપટાં અને કાળીજીરીથી કાંઈક ઝાટાં થાય છે. કાળીજીરીના દાણા જરા લાંબા હોય છે ને તેને છેડે ઘોળો ડાઘ હોય છે. કેટલાક લોકો ભૂતથી કાળીજીરી અને બાબચીને એકજ ગણે છે પણ તે બંને સીજ જૂદી જૂદી છે. બાબચી અને કાળીજીરી એ બંનેનું હિંદુસ્તાની નામ બાકુચી છે અને તેથી કેટલાક લોકો ભૂલ ખાય છે તોપણ આ બંને સોજના નમુના જોવાથી કદી ભૂલ થવાની નથી. તેના બીને મીઠા તેલમાં અગર કરંજના તેલમાં થોડો વખત પત્તાળી રાખી પીસવાથી તેજ નીકળે છે, જેને બાબચીનું તેજ કહે છે.

ગુણ:—શોધક.

ઉપયોગ:—બવાચી ઉર્ફે બાબચીનો શોધક ગુણ ત્વક્દોષની અંદર ઘણો ઉપયોગી છે અને તેટલા માટે ત્વક્દોષના શોધક કાઠાની અંદર તે બીજી યોગ્ય દવાની સાથે પડે છે. વિચરિકા, વાતરકન, અને કુષ્ઠ ઉપર તે ઉપયોગી છે. સ્વેત કુષ્ઠ અથવા ઘોળો કુષ્ઠ જે અસાધ્ય ગણાય છે તે ઉપર બાબચી જેવી બીજી એકે દવા સાથે કામ કરતી નથી અને તેમાં જે કાંઈ થોડો ઘણો ફાયદો થાય છે તે બાબચીથીજ થાય છે ને તેટલા માટે તે ખાવાના તેમજ બહાર લગાડવાના કામમાં આવે છે. ખાવાથી લોહી-નું શોધન થાય છે અને બહાર લગાડવાથી આઠાંના રંગમાં ફેર પડે છે. આવા ત્વક્દોષની અંદર તેનો ઉપયોગ ઘણા દિવસ સુધી કરવા જરૂર છે. તેનું તેલ કાઢવામાં આવે છે અને તે પણ સોપડાય છે. બાબચી લગાડવાથી કુષ્ઠના ઘોળા ડાઘ કાળા પડી જાય છે. કુષ્ઠ ઉપર બાબચીનું તેલ લગાડવાથી અગર કોઈ પણ તેનો લેપ લગાડવાથી તેનો સફેદ ડાઘ પડે. લ વહેલો લાલાશ પડે છે, અને થોડો થોડો તેની અંદર ફુખાવો થાય છે. થોડા દિવસ સુધી એમને એમ દવા લગાડે જવાથી તે ઉપર ઝીણી ઝીણી નાની ફુલુગી ફૂટે છે, અને ફુલુગી ફુટ્યા પછી જો થોડા ઘણા દિવસ સુધી દવા અંધ રાખી હોય તો તે ફુલુગી એમને એમ સૂકાઈ જાય છે ને એટલામાં ચામડું કાળું થઈ જાય છે તથા ધીરે ધીરે તેની આસપાસનો ભાગ પણ સોખી ચામડીની આકૃતિનો થઈ જાય છે. આમાં એટલું ધ્યાન રાખવાનું છે કે જ્યારે બાબચીના લેપથી કુષ્ઠના સ્વેત ચાંદાં ઉપર ફુલુગી ઉપડે ત્યારે પછી બાબચીનો લેપ અંધ રાખવો; કારણકે તે લેપ ફુલુગી ઉપડ્યા પછી જો જારી રાખવામાં આવે તો તે ફુલુગી ફૂટે છે

તથા ક્ષત થાય છે અને ધારાં પડે છે; જેથી ઉત્તરું ખરાબ પરિણામ નીવડે છે. બાળસ્ત્રીઓ લેપ સ્ત્રીની ઉપર પણ કાયદો કરે છે. એક તોડો હરતાળ, બે તોડા આમળાં, ને આઠ તોડા બાળસ્ત્રી એ તણેનું વસ્ત્રગાળા સૂણું કરી ગૌમૂત્રની સાથે કુછનાં ચાકાં ઉપર લગાડવાથી કાયદો થાય છે. બીજી જાતના કુછ ઉપર પણ બાળસ્ત્રીનો શોધક ઉપચાર પ્રચલિત છે. અને તે લેવાથી ખસસ કાયદો થવા સંભવ છે. બાળસ્ત્રીને ખાંડી દુધમાં વાટી કુછના ધારાં ઉપર ચોપડવામાં આવે છે, તેમજ તેના તેલને બીજા મલમની સાથે મેળવીને અગર એકલું લગાડાય છે.

માત્રા:—બાળસ્ત્રીનાં બીજ બે આનીથી પાવત્રા બારં.

બાવળ.

વર્ણન:—બાવળનું ગ્રાડ આપણે ત્યાં ઘણું સાધારણ છે. ઔષધમાં તેની છાત્ર, પાન તથા ગુંદ વપરાય છે. તેના ફળને પરડવાં કહે છે ને તેનું અથાણું થાય છે.

ગુણ:—ગ્રાહી, શીતળ, ને પાષ્ટિક.

ઉપયોગ:—ગ્રાહી અને શીતળ ગુણુ પાન અને છાત્રમાં રહેલો છે અને તેનો ગુંદ પુષ્ટિને માટે વપરાય છે. મોટું આબું હોય, ચાંદા પડ્યો હોય, જીભ લાલ થઈ આવી હોય તારે બાવળનાં કુણાં પાંદડાં ત્રણે રાખવાથી અગર તેની છાત્ર પાણીમાં ઉકાળી કોગળા કરવાથી આરામ થાય છે તેમજ તેની છાત્રની રાખ પણ તે ધારાં ઉપર દબાય છે. બાળકોનું મોટું આવી જાય છે તારે બાવળના પાન ચાવવા બહુ માફક આવે છે. કેટલીક વખતે સ્ત્રીના કસુંબાવાળા લુગડાં ચુસવાથી બાળકનાં મોઢાં આવી જાય છે તારે તેમજ બીજા ગમે તે કારણથી બચ્ચાંઆનું મોટું આવી ગયું હોય તારે સ્ત્રીઓ પોતે બાવળનાં પાન ચાવી તે ભૂકો જ્યાં બાળકનું મોટું આણું થઈ રહ્યું હોય ત્યાં લગાડે છે અને તેથી બાળકનું આવી ગયેલું મોટું સાફ થાય છે. ગરમ સ્ત્રીજાવાથી સાદા બેસી ગયો હોય અગર ગળામાં બળતરા થતી હોયતો મોઢામાં બાવળનાં પાન રાખવાં સારાં છે તેમજ ઠાંડી ગરમાઈની ઉધરસમાં તેનાં પાન ચાવ્યાં છે. ગ્રાહી ગુણને માટે તેનાં પાન રક્તાતિસાર અને કફતિસારમાં પ્રસિદ્ધ છે. ગ્રાહીમાં લોહી પડતું હોય તારે પણ તે અપાય છે. બાવળનાં પાન, જીરું,

અને શાહજીએ એ ત્રણે વાટી ચૂર્ણ કરી એક તોલો લેવાથી કફાતિસારનો ઘણો જલદીથી નાશ થાય છે.

આખ ઉડી હોય ત્યારે આવળના પાનની તે પોટલી રખાય છે તેમજ તેના પાનનું ટીપું નખાય છે. આવળનાં પાન વાટી તેમાં સાકર નાખી પીવાથી પ્રમેહ, તણખીઓ, ઉત્તમ વિગેરેની બળતરા દૂર થાય છે તેમજ શરીરમાં જે દાહ થતો હોયતો આવળનાં પાનને પડાળી સાકરમાં નાખી પીવાય છે. પીડિત્વર્ત્તમાં તથા અત્યાર્ત્તમાં પણ તે તેજ પ્રમાણે વાપરવામાં આવે છે.

તેની છાલના ઉકાળાથી ઘાસં જખમ વિગેરે ધોવાય છે. આવળ અને જોરડીની છાલનો ઉકાળો વૃણુ સાફ કરવાનાં કામમાં ઉત્તમ છે, તથા મોટું આંબું હોય ત્યારે તેમજ મોઢામાંથી અત્યંત થુંક વહેતું હોય ત્યારે ક્ષેગળા કરવામાં ઉપયોગી છે તેની છાલની રાખ ઘાસં તથા જખમ ઉપર દવાય છે તેમજ સાદા મલમની સાથે મેળવી વૃણુ ઉપર લગાડવામાં આવે છે. પૌષ્ટિક તરીકે તેનો ગુંદ વપરાય છે.

બીજીરું.

વર્ણન:—બીજીરાનું ઝાડ લીંબુની જાતનું છે. બીજીરાનું ફળ મોટા લીંબુથી બમણું ત્રમણું મોટું થાયછે પણ તે તેની માફક ગોળ થતું નથી અને તે વધારે લાંબું હોયછે. તેની છાલ ઘણી જડી અને ખાડા વાળી હોયછે.

ગુણ:—અમ્લ, પિત્તશામક, દીપન.

ઉપયોગ:—બીજીરું પિત્તશામક અને દીપન હોવાને લીધે અજીર્ણને માટે વપરાતાં ચૂર્ણોને તથા ગોળીઓને તેના સ્વરસની ભાવના દવામાં આવે છે. તે રૂચી આપનાર છે અને અનાજ ઉપર પ્રિતી કરાવે છે. તે સ્વાદિષ્ટ છે અને તેની સુગંધી માણસને પ્રીય હોવાથી જે જાજમાં તેનો રસ નાખવામાં આવે તે સ્વીજ સ્વાદ આવેછે. તેના દીપન ગુણથી મંદાગ્નિ દૂર થાયછે અને અનાજનું પાચન થાયછે; તેથી તે ગુલ્મ, આક્રોશ, બરોળ, પેટ થુંક વિગેરે દરદોમાં અપાય છે. ઉલટી, મોળ વિગેરે તેથી ખેસી જાયછે. અજીર્ણ અને તેની વિકૃતિ ઉપર બીજીગના રસને ક્ષાર અને દીપન પદાર્થ સાથે મેળવવામાં આવેછે, અને તેના પિત્તશામક ગુણને માટે બીજી પિત્તશામક દવા સાથે તેનો સંયોગ કરવો યોગ્ય છે.

બીજોરાનો રસ મધ અને જવખાર સાથે મેળવી પીવાથી પાર્શ્વશૂળ બંધિ શૂળ અને પેટ ચુંક વિગેરે બેસે છે. બીજોરાના રસને સિંધવ સાથે મેળવી પેટ શૂળ માટે પીવા અપાય છે અને તેથી ગમે તેવી પેટ ચુંક હોય તો તે પણ બેસી જાય છે. પિત્તશામક તરીકે બીજોરાના રસનો ઉપયોગ નારંગીના જેવો છે પણ નારંગીની માફક તેનું કૃળ ખવાતું નથી. તેના રસની અંદર સાકર અને એળચી નાખી પીવાથી દાહ તથા તૃષ્ણાશાન્ત થાય છે. તે શિવાય તે પિત્તજ્વરમાં અરૂચી, ઓકારી, આડો તથા ભ્રમ ઉપર અપાય છે. બીજોરાના પાનનો, આંબાના પાનનો તથા જંબુના પાનનો રસ પીવાથી ઉત્તરી દબાય છે. ઉનાળાના તડકામાં શરીરની કેટલીક ગરમી શાન્ત કરવા માટે શરબત સાથે બીજોરાનો રસ નાખી પીવામાં આવે છે. બીજોરાનો રસ કેટલીક ધાતુઓના મારણ માટે ઉપયોગી છે.

માત્રા:—રસ ૨ થી ૫ તોલા.

બીલી.

વર્ણન:—બીલી આપણા દેશનું એક પવિત્ર ગ્રાડ છે અને તે શિવાર્ચનને માટે હમેશાં વપરાય છે. તેના દરેક ડાંખળોમાં ત્રણ ત્રણ પાન હોય છે. તેનું કૃળ આપણા દેશમાં બીલાંના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ઔષધમાં તેના કૃળનો ગર્ભ, છાત્ર અને પાંદડાં વપરાય છે, તો પણ તેનો ગર્ભ જેવી રીતે વપરાય છે તેવી રીતે છાત્ર કે પાન વપરાતાં નથી.

અનાવટ:—૧ બિલ્વાદિ ચૂર્ણ.

૧ બિલ્વાદિ ચૂર્ણ=સફેદાં બીલાનો ગર્ભ, મોથ, ધાવડીનાં કુત્ર, કાળીપાટ, મોચરસ એ સર્વે સમભાગે લઈ તેનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું.

ગુણ:—ગ્રાહી, દીપન, તથા પિત્તશામક.

ઉપયોગ:—બીલીનું મૂળ દશ મૂળમાં આવે છે. બીલીના કૃળનો ગર્ભ અતિસાર, રક્તાતિસાર તથા સંગ્રહણી ઉપર અપાય છે. બિલ્વાદિ ચૂર્ણ ગોળ અને છાશમાં મેળવી પીવાથી ધણો સજ્જ અતિસાર દબાય છે. તે શિવાય તે ચૂર્ણ બાળકોને અતિસાર અને લોહી ખંડ ગ્રાડાનો અંદર ઉપયોગી છે. બીલીના ગર્ભને ગોળની સાથે લેવાથી તીક્ષ્ણ અતિસાર અને મરડાની અંદર ફાયદો થાય છે તથા તેથી પેડુની અંદર થતી પીડા દૂર થાય છે. જ્યારે અતિસાર લંબાય છે તે સંગ્રહણીનું રૂપ ધારણ કરે છે.

ત્યારે બીલીનો ગર્ભ અગર તેની કોઈ પણ સારી બનાવટ દીપન પેદાથ સાથે ઝળવી આપવી યોગ્ય છે.

અર્થ અને રક્ત પિત્તની અંદર તેનો ઉપયોગ કાયદાકારક છે. બીલીનો અંદર ગ્રાહી તથા દીપન ગુણ હોવાથી જેમ આડો કબજ થાય છે તેમ આમનું પણ પાચન થાય છે. તેથી જડરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થઈ શરીરમાં શક્તિ આવે છે.

બ્યારે આંતરડામાં છિદ્ર પડ્યું હોય છે અને આડામાં પર પડે છે ત્યારે બીલી આપવી યોગ્ય છે.

આડો બંધ થવાને માટે હીરકચ્ચાં ફળનો ગર્ભ ઉપયોગી છે. પાકેલાં ફળનો ગર્ભ ઉલટો સારક છે, તેથી આડો સાફ આવે છે અને પિત્તનું શ્મન થાય છે. તેનું શરબત કરી પીવાથી એક મે દસ્ત સાફ ઉતરે છે. પિત્ત જ્વરમાં તે કાયદો કરે છે. બ્યારે દાંતમાંથી લોહી પડે છે ત્યારે બીલીનો ગર્ભ એકલો અગર તેનું શરબત ઉપયોગી છે. રક્તપિત્ત ઉપર પણ તે કાયદાકારક છે.

બીલીનો ગર્ભ ઉલટી ઉપર ઉપયોગી છે તેમજ બીલીના મૂળના ઉકાળામાં સાકર નાખી પીવાથી પેટમાં બીલકુલ પાણી ન જમવું હોય તો તે પણ જામે છે.

બીલીનું મૂળ વાત બાધિમાં ઉપયોગી છે. ઉદાસીન વૃત્તિથી રહેતી દીલગીરીમાં અને માનસિક ગમગીનીમાં તથા છાતીના થડકામાં તેના મૂળની છાલ વપરાય છે. તેના પાંદડાનો રસ પણ તેના પાકેલા ગર્ભની માફક સારક છે. મરોની સાથે સોજા, બંધ કુષ્ઠ અને જળંદરની અંદર તે અપાય છે.

બીલીના ગર્ભને શેકવાથી તેના ગુણમાં વધારો થાય છે. બીલીનું શરબત પીવાથી મગજને ઠંડક થાય છે તેમજ તેથી તૃષ્ણ તથા દહ મટે છે.

માત્રા:—બીલીનો ગર્ભ બેથી ચાર આના બાર, બિલ્વાદિ ચૂર્ણ બેથી ચાર આનાબાર.

બહેડાં.

વર્ણન:—બહેડાંનું ગ્રાહી મોટું થાય છે અને તેનાં પાન આગળ પાછળ સાંકડાં અને વચમાં પહોળાં થાય છે. ઔષધમાં તેનાં ફળ વપરાય

છે. તેના લાકડાનો અંગાર કાઢોડા તપાવવાના કામમાં આવે છે. અં-
ને બેહેડાંના લાકડાંથી તપાવેલ કાઠોડાનું બનાવેલ મંદૂર ઉચમ
ગણાય છે.

બનાવટ:—બીભિતક પુટપાક=બેહેડાંનો પુટપાક.

૧ બીભિતક પુટપાક=બેહેડાંની છાલને જરા ધી લગાડી વડના પા-
નમાં બાંધી માથે ઘઉંના લોટનો લેપ કરી તે ગોળાને દેવતામાં પકવ-
વો. પછી તે ગોળો પાકે ત્યારે કાઢી લઈ તેની અંદરથી બેહેડાંની છાલ
કાઢી લેવી.

ગુણ:—શીતળ, શોધક અને પિત્ત શામક.

ઉપયોગ:—બેહેડાંનું ફળ ત્રિક્ષણમાં આવે છે, અને ખાવાને માટે
ફક્ત તેની છાલજ વપરાય છે. તેનું મીંજ ઝેરી હોવાથી ખવાતું નથી તો-
પણ તે બહાર ચોપડવાના કામમાં આવે છે. તેના મીંજને પાણીમાં વાટી
ચોપડવાથી દાહ શાન્ત થાય છે અને તેટલા માટે વાતરક્તવાળા દરદીને
હાથે અને પગે તેનો લેપ કરવો યોગ્ય છે.

ત્રિક્ષણની અંદર તેની છાલ આવે છે અને જૂદા જૂદા રોગ ઉ-
પર વપરાય છે તોપણ તે એકત્રી બહુ વપરાતી નથી.

પુટપાકની રીતે પકવેલી તેની છાલ ઝાંમાં રાખવાથી ઠાલી ઉધરસ
તેમજ સાદ બેસી ગયો હોય ત્યારે ફાયદો થાય છે. તે ચિવાય બેહેડાંની
છાલને ધીમાં તળી ઝાંમાં રાખવામાં આવે છે. તેથી ગળુ આવી ગયું
હોય તો તે પણ મટે છે. બેહેડાંના મગજનો લેપ બીલામું ઉડવાથી થએ-
લ સોજ તથા દાહ ઉપર ઉપયોગી છે અને બેહેડાંનો મગજ, જેડીમધ,
નાગરમોથ અને ચંદન એ ચારે ચીજના લેપથી બીલામું ઉડવાથી ઉઠેલી
ફોલીઓ બેસી જાય છે. સાદ બેસી જવાને માટે બેહેડાંની છાલ, સિંધાજૂણુ
અને પીંપરની સાથે મધમાં ચાટવાથી ફાયદો થાય છે.

અભિષંદની અંદર તેની છાલનો લેપ આંખ ઉપર કરવા-
માં આવે છે.

માત્રા:—તેની છાલ બે વાન.

બ્રાહ્મી.

વર્ણન:—બ્રાહ્મીનો છોડ બહુ મોટો થતો નથી. ભાંય ઉપર તેનાં યડ
પથરાતાં ચાલે છે. તેનાં પાંદડાં આશરે દોઢ ઇંચ પહોળાં અને બે ઇં-
ચ લાંબાં થાય છે, અને તેની હેઠલી બાજુ ઉપર ઝીણા ફાંચા હોય

છે. તે બીની જગ્યા ઉપર બહુ થાય છે. તેને અભાવે વૈદ્યો ઉંદર કાઢી વાપરે છે. તેનું થડ પાતળું થાય છે અને તેની વચમાં હાંસીઓ હોય છે. તે સ્વાદે કડવી છે.

બનાવટ:—૧ ખાહી ધૂત ૨ સારસ્વત ચૂર્ણ.

૧ ખાહી ધૂત=ખાહીનો રસ ૪ શેર, ધી ૪ શેર, વજ, કુષ્ઠ ને શંખ પુષ્પિના મૂળ એ ત્રણેનું ચૂર્ણ અર્ધાં શેર ભેળાં કરી ફક્ત ધી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું. તૈયાર થાય તે ખાહી ધૂત.

૨ સારસ્વત ચૂર્ણ-ખાહી, વજ, હરે, અરકુશી અને પીપર એ પાંચેનું ચૂર્ણ કરવું.

ગુણ:—શોધક અને પૌષ્ટિક.

ઉપયોગ:—ખાહી શોધક તરીકે ત્વક્દોષમાં ઉપયોગી છે અને મગજને પુષ્ટિ આપનાર તરીકે જૂદી જૂદી જાતના વાત બ્યાધિમાં વપરાય છે. ખાહી વાત રક્તમાં ઘણી અકસીરે દવા ગણાય છે. જો કે તેથી વાત રક્ત સાવ મટી જતો નથી તોપણ તેનાં ઘણાં ખરાં ચિન્હોને તે દવા છે અને શરીરની તંદુરસ્તીને સુધારે છે. જે ગુણ તે વાતરક્તમાં કરે છે તે ફક્ત લોહીને સુધારીને જ કરે છે, અને સુત પડી ગયેલા ભાગને સ્પર્શ જાનની શક્તિ તે પાછી આપે છે. ઉપદંશના બ્યાધિમાં પણ તે ઉપયોગી છે. જ્યારે તે કૂટી નીકળે છે, તથા તેથી ગ્રંથી અંધાય છે, અને જૂદા જૂદા ભાગ ઉપર વિસ્ફોટકતાં જેવાં ધારાં પડે છે, ત્યારે ખાહીનું ધી આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે, તેમજ તેનો ભૂકો છાંટવાથી પણ ઉપદંશનું ધારું જલદી રૂઝાય છે. ખાહીના પાતમાં એક જાતનું તેલ રહેલું છે, અને તે તેલમાં ખાહીનો ખાસ ગુણ રહેલો છે; માટે ખાહીનું ચૂર્ણ બનાવવા સાથે તેના પાંદડાંને છાયાની અંદર સૂકવવાં. જો સત્ત તડકાની અંદર સૂકવવામાં આવે તો તેની અંદર રહેલો તેલનો ભાગ ઉડી જાય છે, ને તેથી તે ચૂર્ણ કાંઈ પણ ફાયદો કરતું નથી.

ખાહી જેમ આવાથી ફાયદો છે તેમ તે લગાડવાને માટે પણ આવે છે. કુષ્ઠ, વિચરિકા તથા બીજા હકીલા ત્વક્દોષની અંદર ખાહીનું ધી ચોપડાય છે.

વાત બ્યાધિમાં અને ખસૂસ કરીને જે વાતબ્યાધિમાં મતિનો ભ્રમ

ધાય છે તે વાતબ્યાધિમાં આહ્તી ધણી ઉપયોગી છે. તે મગજને
 પ્રુષ્ટિ આપનાર છે અને સુધારનાર છે. ઉન્માદ રોગની અંદર આહ્તીનું
 ધી સેવન કરવાથી ફાયદો થાય છે; પણ આમાં એટલું યાદ રાખવાનું
 છે કે તીક્ષ્ણ ઉન્માદવાળાને આહ્તી ફાયદો કરતી નથી. જીર્ણ ઉન્માદની
 અંદરજ તે ઉપયોગી છે. જીર્ણ ઉન્માદમાં દરદી બેભાન પણ શાન્ત
 હાય છે, તેમાં કોઈ પણ જાતનું મદાન્મતપણું જોવામાં આવતું નથી,
 તેમજ તેને દવાવવાનાં કે તેને પકડીને કેદ રાખવાની જરૂર
 નથી. તેનામાં કોઈ પણ જાતનો જોશ દેખાતો નથી પણ ફક્ત બે
 ભાનપણું હોય છે. કોઈ પણ કામ તે રીતસર કરી શકતો નથી. ધડીકમાં તે
 કામ કરે છેને ધડીકમાં પાછો વીંખી નાખે છે તથા તેને બોલવાની શુદ્ધિ હોતી
 નથી અને જમ તેમ બેઠો બેઠો શાન્ત રીતે બખડ્યા કરે છે. આ-
 વા દરદીને આહ્તીનું ધી બે ત્રણ મહિના સુધી અવરાવવાથી તેની મતિ
 ઠેકાણે આવે છે, તે પોતાનાં કામ રીતસર કરે છે અને પોતે કેટલોક
 સાવચેત થયો હોય એમ દેખાય છે તેમજ તેનું નિત્યનું વર્તન ઘેઝઝા વગરનું
 જણાઈ રહે છે. આહ્તીનું ધી અગર સ્વરસ ગમે તે આપવામાં આવેતો
 પણ તે ફાયદાકારક છે. તીક્ષ્ણ ઉન્માદની અંદર દરદી ધણોજ જોસમાં હોય
 છે. આહ્તી ઉન્માદ રોગમાં ઉપયોગી છે એવું કેટલાક વૈદ્યોના ધ્યાનમાં
 હોવાથી તે આવે ઠેકાણે આહ્તીનો ઉપયોગ કરે છે પણ આટલું તેમણે
 ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે તીક્ષ્ણ ઉન્માદમાં આહ્તીનો ઉપયોગ કરવો
 નહિ. આહ્તી મગજને પ્રુષ્ટિ આપનાર હોવાથી તેથી દરદી ઉલટો વધારે જો-
 સમાં આવે છે. આ પ્રસંગે તેને પગમાં બિડી નાખી કમજ રાખવો તથા ધણા
 વખત સુધી પેનમાં રાખવો એજ વૈદ્યનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે અને તેથી ઉત્તરીજ
 રીતે જીર્ણ અને શાન્ત ઉન્માદમાં દરદીના મગજને સતેજ કરવું એજ વૈદ્યનું
 કામ છે. આહ્તીમાં મગજને સતેજ કરવાના ગુણ હોવાથી તે શાન્ત ઉન્મા-
 દમાં અગર ઉન્માદના પાછલા ભાગમાં ઉપયોગી છે અને તીક્ષ્ણ ઉન્માદમાં
 તે નુકસાનકારક છે. કોઈ પણ જાતનું જોસવાળું ચિન્હ દેખાણા સિવાય
 ઉન્માદ સ્થપિત થયે એમ લાગતું હોયતો આહ્તીનું ધી શરૂઆતથીજ
 આપવું; અને તીક્ષ્ણ રૂપ ધારણ કર્યા પછી શાન્ત રૂપ ધારણ કરતા
 ઉન્માદની અંદર પહેલ વહેલી પેનની અને નિદ્રા લાવવાની દવા આપવી
 અને પાછળથી આહ્તીનું ધી આપવું. આવી રીતે બુદ્ધિના રોગનું તે

શમન કરે છે. આહ્લીનું ધી મગજના ઉદાસીનપણામાં અપાય છે. આ કાંઈ કોઈ જાતની ચેત્રછા નથી તોપણ મગજમાં નબળાઈ રહેવાથી દરદીને સંશ્લેષ વિશ્લેષ થાય છે, જે સારસ્વત ચૂર્ણ લેવાથી દૂર થાય છે. તે શિવાય ગતિને હરકત કરનાર વાત બાધિમાં પણ તેનો ઉપયોગ પ્રશસ્ત છે. અર્ધાંગ વાયુ, અદિત, પક્ષાઘાત ને સંધિવામાં આહ્લી ઉપયોગી છે.

આહ્લીનો સ્વરસ, કોળાનો સ્વરસ, વજનો સ્વરસને શંખાવળીનો સ્વરસ ભેગાં કરી મતિ અને ચિત્તને હ્રમ કરનાર વાત રોગ ઉપર અપાય છે.

અપસ્માર ઉર્ધ્વ વાર્ધના દરદમાં આહ્લીનું ધી ધણુંજ પ્રશસ્ત છે. તેનો સ્વરસ, તેનું ધી અને તેનું ચૂર્ણ એ મુખ્યત્વે કરીને વપરાય છે, તેમજ બીજી યોગ્ય દવાઓ સાથે તે પાકમાં પણ પડે છે. તેમાં થોડો ધણો ગ્રાહી ચુણુ રહેલો છે અને તેથી બાળકોને આંકડી આવતી હોય ત્યારે અથવા આડમાં લોહી પડતું હોય ત્યારે તેનાં ત્રણ ચાર પાંદડાંનો રસ સાકર અને જીરાં સાથે મેળવી અપાય છે, અને તેના પાનનો ડુચો ડુંદી ઉપર ચોપડાય છે. ખોટી ગરમીથી કૂટી નીકળતા કોડનાઓને માટે આહ્લીનો રસ શરીરે ચોપડાય છે તેમજ કચર થઈ હોય તથા કોઈ પણ ભાગને સારી પેઠે વાગ્યું હોય ત્યારે તેના પાનનો તે ઉપર ખરડ કરવામાં આવે છે. સ્વરભંગને માટે આહ્લી ઉપયોગી છે. તેનાં પાંદડાંને ધીમાં તળી સાદ બેસા ગયો હોય ત્યારે જાંમાં રાખવામાં આવે છે તેમજ ક્ષયની અંદર બ્યારે સાદ બેસે છે ત્યારે આહ્લી, વજ, હરડે, અરડુશીને પીંપરના ચૂર્ણને મધના સાથે ચાટવામાં આવે છે. દિવસમાં બે વખત પાવલાભાર માત્રાથી જે ઉપલું ચૂર્ણ સાત દિવસ સુધી ચાટવામાં આવેતો ક્ષયીનો સાદ ઉઘડે છે.

માત્રા:—આહ્લીનો સ્વરસ વા થી ૧ તોલો; ધી ૨ થી ૪ તોલા, મુકાપાનનું ચૂર્ણ ૨ થી ૪ વાલ; સારસ્વત ચૂર્ણ પાવજાભાર.

ભાંગ.

જર્ણુત:—ભાંગના હોડ મોટા માણસના કદના થાય છે. તેનાં પાન બાંખાં અણીઆળાં થાય છે તથા તેની કોર કરવતીની પેઠે આંકાવાળી હોય છે. તેનાં કુખ પીળાં થાય છે. ભાંગનાં પાનનો રંગ ઘાટો લીલો હોય છે અને બજારમાં તેનાં સૂકાં પાનને ભૂકો દાણા સહીત મળે છે. તેમાંથી ખાસ ગંધ નીકળે છે, જે ભાંગ શિવાય બીજી કોઈ પણ ચીજમાં નથી. જેણે એક વખત ભાંગની મુગંધી લીધી હશે તે ફરીને કદી ખુલ-

માર નથી. ગાંજે એ ભાંગતા માદા આડની દુલવાળી ડાંખળીઓ છે અને તેમને તોડી સૂકાવી રાખવામાં આવે છે. તેના પાંદડાંને ભાંગ કાઢે છે અને દુલ અને દાણાને ગાંજે કાઢે છે. ભાંગની અંદર કોઈકજ દાણો હોય છે તેમ ગાંજાની અંદર પાનનો કુચો થયો હોય છે. ભાંગ કરતાં ગાંજે વધારે નેસમદાર છે.

ચરસ એ તેના આડમાંથી નીકળેલ રસનો જામી ગયેલ લીલો ભુંખરા રંગનો રાજ જેવો ભૂકો છે જેમાંથી ભાંગની ખાસ મુગંધી આવે છે, અને તેની અંદર ભાંગની ફાંટી અને પાંદડાંના કટકા હોય છે. આ લોટ જેવો ભૂકો ડાળીમાંથી, પાનમાંથી અને દુલમાંથી કાઢી લેવામાં આવે છે. ભુંખરાની અંદર જે દુલની ડાંખળીઓ હોય છે તેમાંથી આવો ભૂકો ખેરવામાં અતો નથી. તે શીવાય માજમ અને ભુરકી એ બે તેની સુપ્રસિદ્ધ બનાવટો બજારમાં તૈયાર મળે છે.

બનાવટ:—૧ વિજયા ચૂર્ણ ૨ મદન માદક.

વિજયા ચૂર્ણ=ભાંગને થેકી તેનું ચૂર્ણ કરવું.

૨ મદન માદક=ત્રિકુળા, ત્રિકટુ, કાકડાચેંગી, કુષ્ઠ, ધાણા, સિંધા-ભૂણ, કચોરો, તાલીસપત્ર, કાયકુળ, નાગકેશર, અજમા, જેઠીમધ, મધી દાણા, જીરું, શાહજીરું એ સમભાગે લઈ તે બધાંની બરાબર ધીમાં તળેલી ભાંગ લેવી અને જેઠી ભાંગ તેટલી સ્પષ્ટ લઈ તેની ચાસણી કરી ઉપલી બધી ચીજનું ચૂર્ણ તેમાં નાખવું. પછી તેમાં તાજું ઘી, મધ, તલ, એળચી, તજ, તમાલપત્ર અને કપૂર એ બધું અડેક ભાગ નાખી તેની ગોળી કરી રાખવી.

ગુણ:—પીડા શામક, નિદ્રા લાવનાર અને સ્નાયુ શૈથિલ્ય કૃત.

ભાંગના ઝેરી ચિન્હ:—ભાંગ વધુ ખાવાથી શરીરમાં પહેલ વહેલો વધુ જોરેસો જણાય છે, નાડી જલદ ચાલે છે, દરદી બહુ બોલે છે, ગાય છે ને ઘણો જોસનાજો હોય તેવાં કૃત્ય કરે છે. તેને કાપા બહુ પ્રદિશ થાય છે અને આવી અસર દરદીને એક બે કલાક સુધી રહે છે. તે દરમ્યાનમાં દરદીને નિદ્રા આવે છે અને તે બેભાન પડ્યો રહે છે. જો મૃત્યુ નીપજાવે તેટલી ભાંગ ન લીધી હોય તો પછળથી દરદી જગૃત અવસ્થામાં આવે છે અને ફેટલીક વખત દરદીનું સજ્જ માથું ફરે છે. જો ભાંગ વધારે લેવાણી હોય તોપણ ભાંગની અસરથી મૃત્યુ થતાં એટલી બધી વાર લાગે છે કે તે પેહેલાં ઔષધ ઉપચાર કરવા માટે પૂરતી તક મળે છે અને દરદી મરણ પામતો નથી. પણ જ્યારે કાંઈ ઉપાય કરતામાં

આવનો નથી ત્યારે દરદીનો શ્વાસ ધુંટાય છે અને તે ગુજરી જાય છે. બાંગનું ઝેર લીધા પછી સાત થગેલ દરદીને કેટલાક દિવસ સુધી પેત્રછા રહે છે. જ્યારે દરદીને બાંગથી નેસો આવે છે ત્યારે તે દોર છે, તેની આંખો લાલચોગ ચક્ર ચક્ર કર્યા કરે છે અને પૂર્ણ તંદુરસ્ત જેભાવાળો આણુ છે તેમ તે બધા કરે છે. જ્યોત્તે અતિથય બાંગ લેવાની ટેવ હોય તેવનો મગજ ખરાબ થઈ જાય છે, અને વખનો વખત ન દયાનો શકાય તેવા નેસ્સામાં તે આવી જાય છે. તેની ચાલ જૂદીજ રીતની હોય છે. તેની આંખો બહુ ચપળ, આંદની લૂચ્યાઈથી ભરપૂર દેખાય છે. ઘણા દિવસના બસનથી લુધા મંદ થઈ જાય છે અને શરીર નમળું થાય છે અને તેનો ચેહેરો તેના દીર્ઘ કાળના બસનની સાક્ષી પૂરે છે.

ઉપયોગ:—આવાની દવા તરીકે ફક્ત બાંગનોજ ઉપયોગ થાય છે. ગાંળે ખીવાના કરતાં ધૂન્નખતને માટે વધારે પ્રસિદ્ધ છે. આંચકી ધનુર, હડકવા, ઉન્માદ વિગેરેમાં બાંગ અપાય છે. બાંગની માટી માટી માત્રાએ વાતબ્યાધિમાં આપવામાં આવે છે. વાતબ્યાધિમાં બાંગને વાપરતા પહેલાં તેને શુદ્ધ કરવાની જરૂર છે. બાંગને દૂધની અંદર ઉકાળવાથી તે શુદ્ધ થાય છે. તે શૂળ તથા વાતરોગમાં વપરાય છે. તેથી ખેંચતાણુ કમતી થાય છે અગર તેનો અસવાનોજ વખત છેટો થતો જાય છે. આને માટે તેની ભૂકી શેદીને અગર ધીમાં તળાને અપાય છે. મગજના તેમજ બીજા કેટલાક બ્યાધિમાં થતી અનિદ્રામાં તે અપાય છે. જ્યારે નિદ્રા નથી આવતી ત્યારે બાંગની ભૂકી મધમાં મેળવી ચાટી જવાથી સારી પેઠે નિદ્રા આવે છે ને પીડા શાન્ત થાય છે.

કઠીશૂળ અને આર્ત્ત રોગને લીધે થતા કમરના દુઃખાવામાં, મસ્તક શૂળમાં તેમજ આધાશીશી વિગેરેમાં બાંગ સારો ફાયદો કરે છે. તેની અંદર માદક અક્ષર રહેતી છે ને તેથી આવા સજ્જ દુખાવામાં દરદીની પીડા જણાતી નથી. કેટલીક વખતે જ્યારે અફીણ આપવું યોગ્ય નથી ત્યારે નિદ્રાને માટે બાંગ અપાય છે. નિદ્રા લાવનાર તથા પીડાશામક તરીકે અફીણથી ઉતરતી બીજા નંચરની આ દવા છે. અસાર્ત્તવમાં આ દવા આપવાથી પીડા શાન્ત થાય છે તેમજ લોહીનું બહુ પડવું બંધ થાય છે કારણ કે તેમાં શ્રાહી ગુણુ પણ રહેતો છે. ગર્ભાશયના અર્જુદમાં તેમજ ગર્ભાશયના બીજા રક્તસ્થાવમાં બાંગ ઉપયોગી છે. તેથી સ્ત્રીની વેણુ

પાંજી પ્રદિમ થાય છે. દમ, સુકી ઉધરસ, ખાંસી વિગેરેમાં ભાંગ અપાય છે.

અપરમારના દરદીને બ્યારે માથું દુખે છે ત્યારે ભાંગનું ચૂર્ણ લેવાથી ફાયદો થાય છે. ગૃધ્રસિ, રાંઝણ અને જીર્ણ સંધિવામાં તે અપાય છે. જે જે વાતબાધિમાં શરીર નમળું પડી ગયું હોય છે અને દરદીને વિશાંતિની જરૂર છે ત્યાં દરદીને વિશાંતિ આપી તેની શ્રમિત શક્તિનું ભાંગ પુનઃઉદ્ઘાપન કરે છે. દમ, સુકી ઉધરસ, હેડકી વિગેરેમાં ભાંગ પીવાથી ફાયદો થાય છે. આદ્યમાં ભાંગની પેટમાં ખાવાથી ઘણી સારી અસર એકદમ જણાતી નથી. અને ગાંઝની બીડી કરી પીવાથી ઘણો સારો ફાયદો જણાય છે. અજીર્ણમાં તે ઉપયોગી છે, તેથી ઉલટીને મોજ બંધ થાય છે અને જરૂરિણ પ્રદિમ થાય છે. ઝાડો, અતિસારને સંગ્રહણીની દવામાં ભાંગ પીવી બહુ ફંડી છે, અને તે પીવાથી પિત્તનું શમન થાય છે. બ્યારે ઉનાળામાં દરદીને તરસ બહુ લાગે છે તથા શરીરમાં દાહ બહુ થાય છે ત્યારે ભાંગ વાટી પીવાય છે. આ દેશમાં ભાંગ પીવાનો રીવાજ ઘણો છે. ગાંઝો, માજમ અને ભુરકી એ કુક્ત શરીરમાં જોરસો વધારવા માટે લેવાય છે. ભાંગની થેપલી કરી આમણ ઉપર લગાડવાથી આમણ નીકળતી અટકે છે. ભાંગ કામની વૃદ્ધિને માટે બહુ વપરાય છે. કૌવત આપનારી કુટનીક દવાને ભાંગની ભાવના દવામાં આવે છે અને કુટ-લોક બનાવટોમાં અરધો અરધ ભાંગ પડે છે. તેથી મગજને થોડા વખતને માટે પ્રિય મળે છે અને તેને સુરત અમ જણાતો નથી.

મદન ઝાદક નામની બનાવટ વાજકરણ તરીકે ઘણી પ્રસિદ્ધ છે.

અરજવા વિગેરે ત્વક્દોષમાં બ્યારે ચેળ ઘણી આવે છે અને વાતરકતનો સજ્જ દાહ શાન્ત થતો નથી ત્યારે ભાંગની ઝાટી માત્રા આપવાથી દરદીને શાન્તિ જણાય છે. ઉંદરવાની સજ્જ બળતરામાં ભાંગ પીવી યોગ્ય છે. લુપ્તસ, જુરટ તથા સૂક્ષ્મ ત્વક્દોષ જે ખોટી ગરમીથી ઉપડી આવે છે તે ભાંગ પીવાથી શાન્ત થાય છે.

આવાઃ—ભાંગનો ખુકો શેકલો ૧ થી ૨ વાલ, મદન ઝાદક પાવનાથી અર્ધાંશાર.

ભાંગરો.

વર્ણન:—ભાંગરો જે જાતનો થાય છે. એક ઘોળો ને બીજો પીળો. ઘોળાં ભાંગરાનાં કુલ ઘોળાં ને પીળા ભાંગરાનાં કુલ પીળાં થાય છે, તે

બંને જાતનાં ત્રાડ જમીનથી વેંત દોઢ વેંત ઉંચાં થાય છે. પીળા ભાંગ-રામાં સારી ખુશખો રહેલી છે. તેનાં પાન સામસામાં લાંબાં અને જુડાં હોયછે અને તે લંબાઈના પ્રમાણમાં બહુ ટુંકાં છે. આ શિવાય એક કાજો ભાંગરો થાયછે તે દખ્ખીતો ધાળા ભાંગરાને મળતો છે પણ તેનું થડ, પાન, ડાળીઉં વિગેરે કાળાં થાયછે. તે શિવાય બાકી બધી રીતમાં તે ધાળા ભાંગરાને મળતો છે. ભાંગરાનો રસ ખુલ્લો રાખવાથી કાજો થઈ જાયછે. તેના આખા છોડ ઉપર ધાળો ફાંટાં હોયછે.

બનાવટ:—૧ ભૂંગરાજ ચૂર્ણ ૨ ભૂંગરાજ તૈલ ૩ ષડ્ભિંડુ તૈલ.

૧ ભૂંગરાજ ચૂર્ણ—જયફળ, વાવડીંગ, ચિત્રક, તગરનાં ફુલ, તલ, તાલીસપત્ર, રત અંદન, સુંક, લવીંગ, કપૂર, હરડાં, આમળાં, કાળાં મરી, પીપર, વંશસોચન, તજ, એલચી, તમાકુ પત્ર, નાગકેશર એ બધી ઓળે બેસે તોલા લઈ તેમાં છપત તોલા ભાંગરાના પાનનું ચૂર્ણ નાખવું અને તે બધાની બરોબર સાકર મેળવી ચૂર્ણ તૈયાર કરવું. આનું નામ ભૂંગરાજ ચૂર્ણ.

૨ ભૂંગરાજ તૈલ—તલનું તૈલ ૪ શર, ભાંગરાનો રસ ૧૬ શર, લોદાનો કાટોડો, ત્રિકુળા અને ઉપજેટ એ ત્રણે ઓળ મળી એક શર; તે બધી ઓળે ભેગી કરી રીતસર તૈલ સિદ્ધ કરવું.

૩ ષડ્ભિંડુ તૈલ—તલનું તૈલ ૪ શર, બકરીનું દુધ ૪ શર, ને ભાંગરાનો રસ ૧૬ શર એ બધી ઓળે ભેગી કરી તેમાં એરંડ મૂળ, તગર, મુત્તા, જીરંતી, રાસ્ના, સિંધાલુચુ, ભાંગરો, વાવડીંગ, જ્ઞેઠીમધ અને મુત્તા એ બધી ઓળનું સમભાગે એક શર ચૂર્ણ નાખવું અને રીતસર તૈલ સિદ્ધ કરવું.

શુભુ:—પૌષ્ટિક, પિત્તશામક અને કેશ કાળા કરનાર.

ઉપયોગ:—પેટમાં ખાત્રા માટે ભાંગરાનું ચૂર્ણ આપાય છે ને તેથી ઉધરસ, સળેખમ વિગેરે બંધ પડે છે. તેથી ત્વક્દોષ અને વાળના રોગમાં પણ ફાયદો થાય છે. જેવો તેનો ઉપયોગ બહાર લગાડવાનો છે તેના પ્રમાણમાં ખાવાને માટે તે ન જીવું છે. ભાંગરાનો રસ બહાર લગાડવાથી તે બાગ કાળો થઈ જાય છે. વાળને કાળા કરવા માટે ભાંગરાનું તૈલ ઘણું પ્રસિદ્ધ છે. તેથી માથાની અંદરનો ખોડો મટે છે ને ટાક ઉપર વાળ ઉગે છે. જો કે ઘણા દિવસની જીર્ણ ટાક ઉપર વાળ નથી ઉગતા

તોપણ વખતો વખત વાળ ખરતા જાય અને તેથી ટાલ પડશે એમ ધા-
સ્તી લાગે ત્યારે ભૂંગ રાજ તૈલ લગાડવાથી વાળ ખરી પડતા અટકે છે,
આ દરદ ગભીણી સ્ત્રીને ફટલકી વખતે જણાય છે. હજમત કરાવ્યા
પછી વાળ વધે તેટલા માટે ભાંગરાનો રસ લગાડવામાં આવે છે. પડ્મિંદુ
તૈલ સુંઘવાથી માથું દુખતું મટે છે. વાળ કાળા કરવા માટે ભાંગરાના
જેવી ખીજી એકે દવા નથી અને જે જૂદી જૂદી જાતના કલેફ વપરાય
છે તેમાં ભાંગરો આવે છે, અગર તે કલેફને ભાંગરાના રસની ભાવના
દવામાં આવે છે. ખાવાની દવા તરીકે પિત્ત વિકારમાં ભાંગરાનો રસ ઘ-
ણો ઉપયોગી છે. પિત્તનો સ્વાદ તેથી વધે છે. અર્થ, સંપ્રહણી, તથા
ખીજા વૃક્તોદર વિગેરે ઉદર રોગમાં ભાંગરો કાયદો કરે છે. અજમા અ-
ને ભાંગરાના ચૂર્ણને સાથે મેળવી પિત્તને ઓછું કરવા માટે અપાય છે
તેમજ તાજાં જન્મેલાં બાળકને ભરાઈ જવાને માટે એ ટીપાં ભાંગરાનો
રસ ને આઠ ટીપાં મધની સાથે મેળવી ચટાડવામાં આવે છે. મગજના
બાધિમાં તે ઉપયોગી છે. કોકણની અંદર આંચકી ઉપર તેની ખીર કરી
ખવરાવવામાં આવે છે. ભાંગરાનો રસ એક તોજો, કુખાનો રસ પા તોજો,
સુંડનો રસ એ તોજા, તગોડનો રસ એક તોજો અને અગથીઆનો રસ
ત્રણ તોજા, એ બધા રસથી ચોગણું નાળીયેરનું પાણી લઈ ઉકાળવું. તે-
માં થોડા ચોખ્ખા નાખી ખીર કરી તે દિવસમાં એક એ વખત ગોળની
સાથે આપવી; તેથી આંચકી બેસી જાય છે.

માત્રા:—ભૂંગરાજ ચૂર્ણ એ આનીથી પાવલાભાર.

ભારંગી.

વર્ણન:—ભારંગી એ આપણા દેશની એક સાદી ઓજ છે. ઓપ-
ધમાં તેનાં મૂળીઆં વપરાય છે. તેમાં સફેદ રંગના કુલ યાય છે, ને તેના
મૂળનો શ્વાદ અત્યંત કડવો અને તીખો હોય છે.

ખતાવટ:—૧ ભારંગ્યાદિ કથાય.

૧ ભારંગ્યાદિ કથાય=ભારંગી મૂળ, અરકુશીના પાન, દેવદાર, જેડી-
મધ અને મોથ એ છ ઓળે સમભાગે લઈ તેના એ તોજાનો રીસર
કથાય કરવો.

ગુણ:—ઉષ્ણ, જ્વરઘ્ન.

ઉપયોગ:—તે ખીજી દવાની સાથે જૂદી જૂદી જાતના જ્વર, શ્લેષ્મ,

સસણી વિગેરેમાં અપાય છે. ભારંગ્યાદિ કથાથ શ્લેષ્મ જ્યરમાં ઘણો લાગુ પડે છે. તેથી તંદ્રા, ભ્રમ વિગેરે દૂર થાય છે. દમ ઉપર ભારંગી અને મુંઝે ઉના પાણી સાથે અપાય છે, તેમજ દમ ઉપર તથા સસણી ઉપર કથાથમાં તે પડે છે. ભારંગીના મૂળના ઉકાળામાં તેની લુન્દી નાખી રીત-સર સિદ્ધ કરેલ તૈલ અમથા ગળતા બાળકને ચોપડામાં આવે છે.

માત્રા:—ભારંગી રસ એકથી બે તોલા, ચૂર્ણ બે આનાથી પાવનાભાર.

બીલામું.

વાર્ણન:—બીલામું એ ઘણી ગરમ દવા છે અને તેનો ઔષધમાં ઉપયોગ કરવા પહેલાં તેની બહુજ સંભાળ રાખવી પડે છે. તેના ફળની ઉપ-લી છાલની નીચે એક ભતનો રસ રહેલો છે, જે તેલ જેવો ઘાટો છે ને શરીરે અડવાથી આખા શરીરમાં દાહ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને ઔષધમાં વાપરવા પહેલાં તેની શુદ્ધિ કરવી પડે છે. તેના ફળનાં કાળા રંગનાં ગોળ, અંજીર જેવડાં ચક્રેડાં થાય છે. તેને ગાયના છાણની અંદર ઉકાળી ઢંડા પાણીએ ધોઈ નાખવાથી શુદ્ધ થાય છે.

બનાવટ:—૧ ભલાતકાદિ લેપ, ૨ ભલાતક હરિતકી, ૩ ભલાતકા મૃત, ૪ ભલાતકા વલેહ, ૫ કાંકાયની ગુટિકા, ૬ નારસિંહ ચૂર્ણ.

૧ ભલાતકાદિ લેપ=બીલામું, હીરાકસી, ચિત્રક મૂળ, થોરનાં મૂળ, દાંતીમૂળ અને ગોળ એ બધાં સમભાગે લઈ તેને આકડાના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો.

૨ ભલાતક હરિતકી-બીલામું, હીમજ, કાળીપાટ, કકુ, અજમો, શુરૂં, મોથ, ચિત્રક અતિ વિષ, વજ, કચરો, પુષ્કર મૂળ, હીંગ, ઇન્દ્રજવ, મુંઝે, અને સંચળ એ સઘળાંને ગૌમૂત્રની અંદર ખૂબ વાટવાં અને પછી છાંયે સૂકવી તેની વાલ વાલની ગોળી કરવી.

૩ ભલાતકા મૃત=૨૫૬ તોલા બીલામું લઈ તેની અંદર તેટલુંજ દૂધ અને તેટલુંજ ધી તથા યોગણું પાણી નાખી ઘાટું થાય ત્યાં સુધી ઉકાળવું. અને ધીથી ચોથા ભાગના સાકરે મધ, અને આમળાં નાખવાં; અને સાકરથી અર્ધો ભાગ હરડેનું ચૂર્ણ નાખવું; તથા હરડેથી અર્ધો ભાગ લોહ ભસ્મ અને ગળોસત્વ નાખી રીઠા ઠામની અંદર ભરી મોટું બંધ કરી દાણાના ઢગલામાં સાત દિવસ સુધી રાખી મૂકવું. તૈયાર થાય તે ભલાતકા મૃત.

૪ ભક્ષાતકા વલેહ=સારાં પાકેલાં બીલામાં ૧૦૨૪ તોલા લઈ તેની અંદર ૪૦૯૬ તોલા પાણી નાખી ચોથો ભાગ રહે ત્યાં સુધી કઢવું. પછી પાણી ગાળી લઈ તેની અંદર યોગશું દૂધ તથા ચોથા ભાગનું ધી નાખી ખૂબ ધાડું થાય ત્યાં સુધી અગ્નિ ઉપર રાખી હલાવવું. તેમાં ૬૪ તોલા સાકર નાખી સાત દિવસ સુધી રાખી મૂકવું. જે તૈયાર તેનું નામ ભક્ષાતકા વલેહ.

૫ કાંકાયની ગુટિકા=હળદર તોલા ૨૦; મરી, જીરું, પીપર, ચવક, પીપરીમૂળ, ચિત્રક, અને સુંઠ દરેક ચચાર તોલા, બીલામાં ૩૨ તોલા, દેવદાર ૬૪ તોલા, અને જવખાર ૮ તોલા. એ સર્વેથી બમણા ગોળ નાખી ગોળી વાળી લેવી.

૬ નારસિંહ ચૂર્ણ=બીલામાં, ત્રિકટુ, ત્રિકુળા અને તલ એ ચારે ચીજો સમભાગે લઈ વચ્ચગાળ ચૂર્ણ કરવું, ને મધની સાથે ખોર જેવડી ગોળી કરવી.

ગુણુ:—ઉષ્ણ, પાચન, વાતહર.

ઉપયોગ:—બીલામાના ગુણુ વિષે આપણા દેશી લોકોમાં બહુ મોહ છે. અને તેમાં ઘણો સરસ ગુણુ રહેલો છે એમ માનવામાં આવે છે. જો કે તેમાં કેટલાક સારા ગુણુ છે તોપણ તે એવું તો ઉગ્ર છે કે બનાવનાર અને હરદીને તે કેટલીક વખત ડુટીનીકળે છે ને તેથી ઘણુંજ નુકશાનકારક છે. જો કે તેનું યોગ્ય શોધન કરવામાં આવે અને પૂર્ણસંભાળથી યોગ્ય પ્રમાણ પ્રમાણે તેની કોઈ પણ બનાવટ કરવામાં આવે, તોપણ કેટલાક શરીરની એવી ખાસ પ્રકૃતિ હોય છે કે તે ડુટી નાકળે છે. માટે જેમ બને તેમ તેનો ઉપયોગ થોડો કરવો. બીલામાં તથા તેની જાદી જાદી બનાવટો અજીર્ણ અને ઉદરરોગમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેથી જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાયછે, ભૂખ સારી પેટે લાગે છે, અને શરીરમાં કૌવત આવે છે. જળોદરના બાધિમાં તેની ખાસ અસર વિષે કેટલાક દાખલાઓ સંસ્કૃત પુસ્તકોમાં લખેલા છે પણ તેમાં કોઈ પણ જાતના તેવા ગુણુ રહેલા હોય તેવું જણાતું નથી.

અર્થ અને ગંડમાળની અંદર તેનો લેપ ચોપડાય છે. ભક્ષાતકામૃત નામની બનાવટ તેમજ કાકાયની ગુટિકા અર્પની ઉપર ઘણીજ ઉપયોગી છે. અર્થની ચિકિત્સામાં જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત કરવાને તથા કસેજના દોષનું શમન કરવાને માટે બીલામાં જેવી બીજી થોડી બનાવટો છે.

વાતરકત અને બીજા જીર્ણ વાતવ્યાધિમાં તેમજ સંધિવાની અંદર બી-
લામું વપરાય છે. ઉચ્ચતંબ, ગૃધ્રસી વિગેરેમાં તે ફાયદો કરે છે. બલાતક
હરિતકી અજીર્ણની અંદર ઉના પાણી સાથે અપાય છે. તેને બાળી
તેની રાખ દાંતે લગાડવામાં કામ લાગે છે. તેની ધુંવાડી અર્થને દેવાય છે
તેમજ તેનો લેપ અર્થના મસા ઉપર ચોપડવામાં આવે છે.

બીલામું ખાનાર દરદીએ બહુજ કરી રાખવાની જરૂર છે. તેણે
ખાટું, તીખું વિગેરે કાંઈ પણ ખાવું નહિ. જીર્ણ વાતવ્યાધિમાં બીલામું
વપરાય છે. અપરમાર, અર્દિત અને તે શિવાય શરીરનો બીજો ગત્તે તે ભાગ
વાળે રહી ગયો હોય અગર શક્તિ હીન થયો હોય ત્યારે બીલામું
અપાય છે. તે દંભક છે અને તે લગાડવાથી બ્લીમરની માફક કંડ
કોલો ઉઠે છે.

બીલામાની ઝેરી અસર:—બીલામું અયોગ્ય રીતે અગર વધારે
ખાવાથી તેમજ શરીરે અડી જવાની કુટી નીકળે છે. ને શરીર ઉપર
ઝીણા ઝીણા કોડલા ઉઠે છે, ચામડી લાલચોળ થઈ આવે છે તેમજ
ચામડી સૂજી જાય છે અને અંદર સજ્જ બળતરા થયા કરે છે. જો
તેનો ધુંવાડો શરીરને લાગે તોપણ તેમાં ચિન્હ થઈ આવે છે. દરદીને
તાવ આવી જાય છે અને સજ્જ બળતરા થયા કરે છે. બીલામું ખાનાર
દરદીએ તાપ પાસે બેસવું નહિ, તડકે ફરવું નહિ અને કાંઈ પણ
ગરમ ચીજ ખાવી નહિ.

અર્થને ડાંબવા માટે અગર બીજા કેટલાક હેતુથી બીલામું લગા-
ડવામાં આવે છે અને તેથી શરીરનો ઘણો ખરો ભાગ સોજી ગયેલો
અને કચકચતો પણ બરેલો ખરજવાની માફક દેખાય છે. બીલામું બાળની
વખતે બહુ સંભાળ રાખવી પડે છે. તુવરની દાળ ઉપર બીલામું પાથરી
તેને ધુક્તિથી સળગાવવું. જ્યારે બીલામું ઉડે અગર કુટી નીકળે ત્યારે
દરદીને ટોપકું ખવરાવવું, ટોપરાનું અગર મીઠું તેલ શરીરે લગાડવું
તેમજ બીજા ટાઢો લેપ પણ ફાયદો કરે છે. બહેડાંના મગજનો લેપ
તેમજ નાગર મોથ અને રતાંજળીનો લેપ તેવીજ રીતે ઉપયોગી છે.
બીલામું હિડવાથી અપેલા સોજા ઉપર કુવાડીઆનાં પાનનો રસ
ચોપડાય છે.

માના:—નારસિંહ ચૂર્ણ એક વાજ, અમૃત બલાતકી બિંથી ચાર

આનીભાર, બહાતક હરીતકી ખેથી ચાર વાત, કાંકયની ગુટિકા એક વાત,
બહાતકા વલેહ બે આનીભાર.

ભોરીંગણી.

વર્ણન:—ભોરીંગણીનું પંચાંગ ઔષધમાં વપરાય છે. તે બે જાતની થાયછે; એક નાની અને બીજી મોટી. નાની ભોરીંગણી કુકત જમીન ઉપર પથરાયેલી હોયછે અને તેને બેડી ભોરીંગણી કહેછે. બીજી મોટી જોડી હાથે થાયછે તેને ઉભી ભોરીંગણી કહેછે. આ બેને જાતની ભોરીંગણી દશ મૂળના ક્રયાયમાં આવેછે. તે શિવાય ભોરીંગણીનાં જૂદાં જૂદાં નામ છે. નાની ભોરીંગણી જેને બેડી કહીએ છીએ તેને સંસ્કૃતમાં કંટકારિ કહેછે ને ઉભી ભોરીંગણીને વૃહાતિ કહેછે. આ શિવાય ભોરીંગણી એક એવી થાયછે કે તેનાં પાંદડાં, ડાળું વિગેરે કાળાં રંગનાં હોયછે અને તેને સંસ્કૃતમાં વ્યાઘ્રિ કહેછે. આવી રીતે રંગના ફેરફાર ઉપરથી પાંચ સાત ભોરીંગણી થાય છે. ઔષધોપાચારમાં મુખ્યત્વે કુંરીને નાની ભોરીંગણી વપરાય છે. પ્રમાણમાં બીજી ભોરીંગણીઓ એછી વપરાય છે.

ખનાવટ:—૧ કંટકારી અવલેહ. ૨ કંટકારિ ઘૂત. ૩ કંટકારિ પુટપાક. ૧ કંટકારિ અવલેહ-ચરસે તોલા ભોરીંગણી લઈ બે હજાર અડ-તાળીય તોલા પાણીમાં ઉકાળવી; એથો ભાજ રહે ત્યારે તેની અંદર ગળે, ચિત્રક, નાગરમોચ, કાકડાશીંગી, સુંક, મરી, પીપર, ધમાસો, ભારંગી મૂળ, રાસ્તા અને કચોરો એ દરેક ચાર ચાર લેખા; સાકર અં-સી તોલા, ધી બત્રીસ તોલા અને લોહભસ્મ બત્રીસ તોલા નાંખવાં. ઠંડું થાય ત્યારે તેની અંદર બત્રીસ લેખા મધ, સોણ તોલા વંચ લોચન ને સોણ તોલા પીપર નાખી માટીના કામમાં રાખી મૂકવું.

૨ કંટકારિ ઘૂત-ભોરીંગણીનો રસ ૪ શેર, ધી એક શેર, અને સુંક, રાસ્તા બલા, પીપર, મરી અને ગોખર દરેક એક તોલા લઈ તેનું રીત-સર ધી સિદ્ધ કરવું.

૩ કંટકારી પુટપાક-ભોરીંગણીનાં કુંપળ લઈ તેને કૂટી ઝેળો કર-વો; પછી તેને વડના પાનમાં વીંટી ઉપર કપડ માટી કરી તેને અગ્નિમાં પકવવો. તે પાકે ત્યારે તે કાઢી લઈ તેને પીસી તેમાંથી રસ કાઢવો.

ગુણ:--કફ, જ્વર, કફ, જ્વર, કફ, જ્વર.

ઉપયોગ:—કક્કર, ખાંસી, દમ, શ્વાસ વિગેરેમાં ભોરીંગણી અ-
તિ ઉપયોગી છે. ન્યારે છાતીમાં કફ ભરેલો હોય ત્યારે ભોરીંગણીનો
કાચ લેવાથી કફ બહાર નીકળી આવે છે, અગર ભોરીંગણીનો પૂટપાક
કરી તેમાંથી રસ નીચોતી લઈ પીંપર ચેળથી પીવાથી દમ અને કફમાં
ફેર પડે છે. બીજી યોગ્ય દવા સાથે ભોરીંગણી કવાથમાં આવે છે તેમજ
ભોરીંગણીના પંચાંગનો ભૂકો દુધમાં લેવાથી દમ હટકો પડે છે. શ્લેષ્મ
અને સંતતુજ્વરમાં તે અપાય છે. સંતતુ જ્વરમાં ન્યારે ફેફસાંના વરમ
થયો હોય છે ત્યારે તેમજ યક્ષ્મામાં જામીલો કફ ત્રોડવાને માટે કંટકારિ
અવલેહ સારો છે. તેના બીજને ધુવાડે દેવામાં આવે છે. તેથી થુંક
બહુ છૂટે છે અને દાંતનો થતો દુખાવો બંધ પડે છે. દાંતની અંદર
કોતર પડ્યું હોય અને ખારીક કીટને લીધે બે દાંત ખવાઈ જતો હોય
તો ભોરીંગણીના બીનો ધુવાડે લેવાથી તે કીટનો નાશ થાય છે અને
પીડા હટકી પડે છે. છાણું સજ્જ શૂળ જે અફીણ, તજનું તેજ, આદુ, તુ-
ળથી વિગેરેથી નથી બેસતું તે ફક્ત એક વખત ભોરીંગણીનો ધુવાડો
લેવાથી બેથી જાય છે. ભોરીંગણીના બીનો ધુવાડો લેવાની રીત એવી છે
કે એક કોડીઆમાં દેવતા નાખી તે ઉપર ભોરીંગણીના દાણા મૂકવા. પ-
છી તે ઉપર ઘડો ઉંચો વાળી તેનું તળું કે જે આ વખતે ઉપર રહેશે
તેમાં એક તીનું પાડવું ને તેની અંદર એરડાનું ભુંગણું રાખી અગર બી-
જી કોઈ જાતની નળી રાખી તે વાટે તેનો ધુવાડો જે દાંતમાં કોતર પડ્યું
હોય અગર જે દાંત દુખતા હોય તે ભાગ ઉપર લેવો.

કંટકારીના અવલેહ હેડકી, શ્વાસ વિગેરેમાં અપાય છે. ન્યારે ખ-
ભામાં શૂળ થતું હોય ત્યારે સધારણ રીતે કાંઈ પણ કફનો જમાવ છા-
તીમાં થએલો હોય છે જેને કંટકારીનો અવલેહ ત્રોડે છે. તેનાં મૂળીઆને
ઉકાળી તેમાં પીંપર અને મધ નાખી ઉધરસ અને રાજખમની અંદર
પીવાય છે તેમજ તેના ફળનો ઉકાળો સિંધાબૂણ અને હીંગ સાથે
ઘણાજ સજ્જ દમમાં અપાય છે. ભોરીંગણીને તેના વર્ષની બીજી અરડુ-
શીના જેવી કફદ્ર દવા સાથે સજ્જવામાં આવે છે જેવી રીતે કંટકારી
અવલેહ અપાય છે તેવીજ રીતે કંટકારી ધૂત પણ વપરાય છે. તેમાં થોડો
મૂત્રજ ગુણ પણ રહેલો છે અને તેથી મૂત્રક્રમ્હ, પ્રમેહ, અને પ્રમેહ
પીટિકામાં તે ઘણી વપરાય છે. બે તોલા ભોરીંગણીનો રસ લઈ તેમાં બે
તોલા અનંત મૂળનું સૂર્ણ નાખવું અને તે કાંજની અંદર આપવું. કફ

અને મૂત્ર એ સાફ થવાથી તાવનું જોર પણ પોચું પડે છે. કંટકારીમાં પ-
ણ થોડો ધણો તાવ ઉતરવાનો ગુણ રહેલો છે. દશ મૂળની અંદર નાની
અને મોટી એ બે ભોરીંગણી આવે છે. તેનો ઉપયોગ ખસૂસ કરીને ઉ-
ધરસના ઉપર વધારે છે.

આત્રાઃ— કંટકારી અવલેહ અર્ધાથી એ તોલા, કંટકારી પુટપાક ૨
તોલા રસ, ઘૂત ૨ થી ૪ તોલા.

મંજીક.

વર્ણનઃ—મંજીક એ એક જાતના ઝાડના મૂળ છે. મંજીકનાં મૂળી-
આના અહીં ગોળ પાતળા ભુંખરા રંગના કટકા આવે છે અને તે
સુરંગીના કટકા કરતાં જડા થાય છે.

ખનાવટઃ—૧ મંજીકાદિ લેપ ૨ મંજીકાદિ ચૂર્ણ ૩ મંજીકાદિ કાઢો
૪ મંજીકાદિ ઘૂત.

૧ મંજીકાદિ લેપ=મંજીક, કઠ, લોદર, વડનાં કુપંજીઆં, મસૂરનું
પીડું અને શેમળાની છાલ તેનું ચૂર્ણ કરવું. બાદ તે લેપ તરીકે વાપરવું.

૨ મંજીકાદિ ચૂર્ણ=મંજીક, ત્રિકુળા, ગજો, સોનામુખી, લીમડો,
કકુ અને દારૂ જળદર એ બધી ચીજો સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું.

૩ મંજીકાદિ કાઢો=મંજીક, ઇન્દ્રજવ, નાગરમોથ, સુંક, જળદર, દારૂ
જળદર, લીંબડાની છાલ, પટોળ, કકુ, વાવડીંગ, દેવદાર, કડાછાલ, પોંપર,
હરડાં, બહેડાં, આંમળાં, કરીઆતું, અરુણાની છાલ, અતિવિષ, બહેડાં,
બાજો, ગજો અને નયોત્તર એ બધી ચીજો સમભાગે લઈ તેનું ચચાર
રૂપીઆભારનું અંકેકું પડીકું કરવું અને તેનો રીતસર ક્વાથ કરવો.

૪ મંજીકાદિ ઘૂત=મંજીક, રતાંજળી, મરવો સમભાગે લઈ તેનો
કલક કરી રીતસર ધીસિદ્ધ કરવું.

ગુણઃ—શોષક, શીતળ અને પિત્તશામક.

ઉપયોગઃ—મંજીક જૂદી જૂદી જાતના ત્વક્દોષ ઉપર ઉપયોગી
છે અને તેટલા મોટે તે પીવાના અને ચોપડવાના કામમાં આવે છે. તે
લોહીને સુધારે છે અને ગરમીને દૂર કરે છે. કોઢ, પત, વિચ્છેદિકા,
વિચ્છેટક, લૂખસ, શીત પિત્ત, ખસ વિગેરેમાં તે અપાય છે. અઢાર
જાતના કુષ્ઠ જેવા કે દુદ્ધ, ચર્મદળ, ચિત્રી, હત્તાદિ રોગમાં તેમજ
શરીરના બીજા જૂદા જૂદા ભાગોમાં જ્યારે ખરાબ ચાંદાં પડે છે ત્યારે
તે બધાંમાં મંજીકાદિ ક્વાથનું સેવન કરવું યોગ્ય છે. તેથી પિત્ત પ્રકોપ

દેખાય છે અને દરદ હડતું જાય છે. મંજીષ્ઠાદિ લેપ ઓપડવાથી દાહતાળા ભાગમાં ઠંડક થાય છે. મંજીષ્ઠાદિ લેપ ધીમાં કાલવી કરોળીઆ, ખીલ, દાઝ વિગેરે પર ઓપડવાથી આરામ થાય છે, અને શરીરમાં જ્યારે ધણી એળ આવતી હોય ત્યારે મજીષ્ઠાના કટકાને દુધમાં ધસી લગાડવાથી એળ કમતી થાય છે. વાતરક્ત અથવા પત ને ધણું હડીલું દરદ છે તેમાં મંજીષ્ઠાદિ કાઠો લેવો યોગ્ય છે. વાતરક્ત, ચિત્રી, કરોળીઆ, ઉદંબર વિગેરે દરદોમાં દરદીનું લોહી ધણું ઉકળેલું હોય છે, ન તેથી તેવા દરદીને વખતો વખત તાવ ચડી આવે છે. આવા દરદની અંદર મંજીષ્ઠાદિ કાઠો લેવો યોગ્ય છે. હડીલા ત્વક્દોષની ચિકિત્સા કરવામાં શીત વીર્ય શોધક કાઠાની જરૂર છે અને તેવા શીત વીર્ય શોધક કાઠામાં ધણું કરીને મંજીષ્ઠા આવે છે, કુષ્ઠ અનેવાત રક્તની અંદર જ્યારે કોઈ પણ ભાગ સહે છે ત્યારે મંજીષ્ઠાદિ ધૂત લગાડાય છે તેમજ મંજીષ્ઠા આવાથી ક્ષાયદો થાય છે. બળવાથી પડેલાં ધારાંની અંદર મંજીષ્ઠાદિ ધૂત લગાડવું કહેલ છે. જીર્ણ ત્વક્દોષમાં મંજીષ્ઠા એ ધણો સારો ઉપાય છે અને તેટલા માટે તે આવામાં તથા લગાડવામાં ઉપ-યોગી છે. તે શિવાય મંજીષ્ઠા નેત્ર રોગમાં વપરાય છે. જ્યારે આંજે ગરમી ચડી જાય છે અને આંખમાં ક્રાંમ આવે છે ત્યારે મંજીષ્ઠાદિ કાઠો ક્ષાયદો કરે છે. જૂદી જૂદી જાતનાં કુટી નીકળતાં ગુંમડાં, તાપોડીઆં ને ગરમાધને લીધે એક પછી એક ઉપડે છે તે મંજીષ્ઠાનો ક્વાથ પીવાથી તેમજ લેપ લગાડવાથી દૂર થાય છે. ઉપદંશના લોહીમાં તે સુધારો કરે છે તથા તેની જુદી જુદી વિકૃતિને તે સુધારે છે. શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં રહેતા સજ્જ દાહતું તે શમન કરે છે. ઉંદરવાથી જ્યારે શરીરમાં કુષ્ઠના જેવાં ચાકાં થાય છે અગર દરદીનો દેખાવ પતીઅન્નના જેવો થઈ જાય છે ત્યારે પણ મંજીષ્ઠા ખાવું અગર ઓપડવું યોગ્ય છે. તે મૂત્રલ છે ને તેથી પ્રમેહ, ઉનવા, તણખીઆ વિગેરેમાં અપાય છે તેમજ અનાર્તવમાં તે આપવાથી ત્રવુ નિયમિત થાય છે અને પિત શાન્ત થવાથી પ્રદરમાં ક્ષાયદો થાય છે. કટલીક વખતે મજીષ્ઠા અને ઉપલેટ ભેગાં ધસી લગાડવામાં આવે છે.

માત્રા:—મંજીષ્ઠાદિ ચૂર્ણ ૧ થી ૧૦ ભારે, મંજીષ્ઠાદિ કાઠો ૪ થી ૮ તોલા, ધૂત ૨ થી ૪ તોલા.

મરડાશીંગી.

વર્ણન:—મરડાશીંગીનું ઝાડ સાધારણ માણસના કદનું થાય છે અને તેમાં લાલ અળકતાં ફુલ હોય છે. તેના ઝાડને બરડામાં આંટોડી કહે છે. તેની શીંગો ઔષધમાં વપરાય છે. સ્કૂની માફક તેની શીંગ વળદાર હોય છે, અને તે વળ ઉમેડતાં તેમાંથી પાંચ જુદી જુદી શેડો નીકળે છે. લગ્નની વખતે મીઠોળ અને મરડાશીંગી હાથે બંધાય છે. મરડાશીંગી આથરે બે ઇંચ લાંબી હોય છે.

ગુણ:—ગ્રાહી.

ઉપયોગ:—અતિસાર, મરડો, પેટ ચુંક, અને આફરાની અંદર તે ઉપયોગી છે. તે વાપરવામાં કોઈ પણ જાતનું જોખમ નથી અને તેથી બાળકોને ઝાડા વિગેરેમાં અપાય છે. બાળકોને જ્યારે કાનમાંથી પડે બહુજ વહે છે ત્યારે કાનમાં તેનો ભૂકો છાંટવામાં આવે છે.

માત્રા:—બાળકોને માટે ૧ વાલ, મોટા માટે ૦૧ રૂપિઆભાર.

મરવો.

વર્ણન:—મરવો એ તુળશીની જાતનું ઝાડ છે અને તુળશીની માફક તેની અંદર ઉઘણ ખુશબો રહેલી છે. તેના ગુણ પણ તુળશીને મળતા છે તેમજ તેનો ઉપયોગ પણ તુળશીની બરાબર કરવામાં આવે છે. જેમ તુળશી હિંદુમાં પૂજ્ય છે તેમ મરવો મુસલમાનમાં પૂજ્ય છે અને તેથી તેઓ દરેક કબર ઉપર તેના ઝાડ રોપે છે,

મરી.

વર્ણન:—કાળાં મરી એ મરીના ઝાડનાં મૂલ્લાં ફળ છે. ધોળાં મરી એ કાળાં મરી પાકે ત્યારે તેની છાલ ઉતારી નાખવાથી થાય છે. લીલાં મરીનું અથાણું કરવામાં આવે છે. તેનો પાક મજબાર તરફ થાય છે. તેનાં થડ અને ડાળીને સ્વક કહે છે. તે ટચલી આંગળી જેવું જાડું થાય છે અને તે ઉપર ભુંખરા રંગની છાલ હોય છે. તેના લાકડામાં ગ્રીણી ગ્રીણી ગાંઠું હોય છે.

બનાવટ:—૧ ત્રિકટુ ૨ પ્રાણુદા યુટિકા ૩ મરીની ચા.

૧ ત્રિકટુ=સુંઠ, મરી અને પીંપર એ ત્રણે ચીજ સમભાગે બાંધી જવવી તે ત્રિકટુ.

૨ પ્રાણુદા યુટિકા=કાળાં મરી ૩૨ તોલા, સુંઠ ૨૪ તોલા, પીંપર ૧૬

તોલા, ચવક અને તાલીશ પત્ર એ આઠ આઠ તોલા, નાગકેશર ૪ તોલા, પીંપરી મૂળના ગંઠોડા ૧૬ તોલા, તમાલપત્ર અને તંજ આકેક તોલા, એ-
ળચી અને વાળો બધે તોલા અને જીનો ગોળ ૨૪૦ તોલા એ બધાં સા-
થે નેજવી ગોળી વાળવી.

૩ મરીની ચા=મરી અને સાકરને પાણીમાં ઉકાળવાં.

ગુણુ:—દીપત, પાચન અને સારક.

ઉપયોગ:—તીંખાં વિષમ જ્વરમાં ઘણાં ઉપયોગી છે. સાધારણુ
રીતે જ્વરમાં કરીઆતું અને મરીનો ઉકાળો કરી પચાય છે. તે શિયાષ
બીજ સાદા જ્વરની અંદર પણ તીંખાં આપવાનો રીવાજ આ દેશમાં
છે. તેથી અનાજનું પાચન થાય છે, અને મળાવરોધ દૂર થાય છે. સાકર
અને તીંખાંનો આ પીવાથી ઝીણો ઝીણો રહેતો તાવ દૂર થાય છે. બાળ-
કો પણ આવી રીતનો આ ઘણી ખુશીથી પીએ છે અને તેમનાં તાવ,
ભાર વિગેરે પોચાં પડે છે તેમજ તે જ્વરનું પાચન કરનાર છે અને
જ્વર જ્યારે પાકી રહે છે ત્યારે પોતાની મેળે ઉતરી જાય છે. સેજસાજ
અગ્નિમાંદા, પેટ ચુંક, તૃષા અને અજીર્ણમાં તીંખાં અપાય છે. તંદ્રા, બમ,
હુડકી વિગેરે તેથી ખેસે છે તેમજ બેથુદ્ધિ ઉડે છે. તે વાતહર છે અને
બેથુદ્ધિ થઈ ગયેલ સન્નિપાતવાળા દરદીને તીંખાંનો ક્વાથ પીવાથી ફાય-
દો થાય છે. સન્નિપાતવાળા દરદીને તેનું અંજન પણ કરવામાં આવે
છે. માથામાં ચક્રી આવતી હોય, આંખે ગરમી જણાતી હોય ત્યારે તેમ-
જ હાથ પગની બળતરામાં તથા પીડીની ત્રુટમાં તીંખાં, સાકર અને ઘી
સાથે નેજવી ખાવાથી ફાયદો થાય છે. તેથી મગજ ઠંડું થાય છે અને
ગરમાઈને લીધે આંખે જે આંખ આવી હોય તે દૂર થાય છે. તડકામાં
કામ કરવાથી તથા ગરમાઈને લીધે દરદીની આંખે જ્યારે આંખ આવ-
તી હોય ને તેથી થોડું દેખાતું હોય ત્યારે તીંખાંનો આથો કરી ખાવાથી
તેઓ સારી પેઠે દેખી શકે છે. અર્ધ અને બીજા કટલાક કારણોને લીધે
જ્યારે પુંડેથી લોહી પડે છે ત્યારે તીંખાંનો આથો ખવાય છે. મરી એ અ-
ર્ધ ઉપર ઘણો સારો ઉપાય છે. અને પ્રાણુદા ગુટિકા નામની બનાવટ
આશરે અર્ધા ભાર લેવાથી અર્શમાં ઘણો સારો ફાયદો થાય છે.
જો અર્શનાં દરદીને પ્રાણુદા ગુટિકાથી કોઈ બળતરા જણાય તો
પ્રાણુદા ગુટિકામાં જે સુંઠનો ભાગ છે તેને બદલે હરેડે નાખવી.
આ બનાવટ લેવાથી અગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે અને આડો સાકર

આવે છે. જૂદી જૂદી જાતના વાત વ્યાધિમાં પણ બીજી યોગ્ય દવા સાથે તે પડે છે. મરી અવરાવવાથી મોળ વિગેરે બંધ પડે છે અને તે દરેક ઘરમાં રાખવામાં આવે છે. તે નિર્ભયપણે બચ્ચાંએને પણ આપી શકાય છે. પારિગર્ભિક રોગવાળાં બચ્ચાંને મરી અને સા-કરનો ચા આપવાથી જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે, હાથ પગ ને ગળી ગ-એલ જેવા હોય છે તે કઠણ થાય છે, અને જે વિકૃતિ હોય તે થોડા દિવસમાં દૂર થાય છે. સર્પ વિગેરે ઝેરી જંતુના ડંસમાં મરી અવરાવવામાં આવે છે. જો કે મરીથી સર્પનું ઝેર કાંઈ ઉતરતું નથી તોપણ જો સાપ ઓછો ઝેરી હોય તો તેના દંડથી થતાં ઝેરી ચિન્હોને મરી કેટલેક દરજ્જે દબાવે છે. પાણીના સર્પ બહુ ઝેરી હોતા નથી ને તેમના ડંડથી ક્રમ્પ ડોઝ વિગેરે આવે છે, ત્યારે મરી અવરાવવાં સારાં છે. ટાકવાળા બાગ ઉપર મરીનો ભૂકો ઘસવાથી તે ઠંકાણે પુનઃવાળ ઉગે છે. બ્રામરા ઉપર મરી અને તાંદળજો ચોપડાય છે. કોઈ પણ ઉપડતાં ગુમડાં ઉપર મરી બીણી લટી ચોપડવાથી તે ખેસી જાય છે. વાત વ્યાધિ ઉપર ચોપડાતા તેજમાં મરી આવે છે. જે રોગમાં વાત ચિન્હ પ્રાધાન્ય હોય તે રોગમાં તેની યોગ્ય દવા સાથે મરી પડે છે. મરી ધીમાં ચાટવાથી વાળાની વેદના ઓછી થાય છે એમ લોકોનું માનવું છે. અવક એ મરીની જાતની પેદાશ છે ને તેનો મરીને ઠંકાણે ઉપયોગ થાય છે.

માત્રા:—મરી ૧ થી ૪ વાલ, પ્રાણુદા ગુટિકા ૧૦ તોલો, ત્રિકટુ ૨ વાલ, ચા ૫ થી ૧૦ તોલા.

મહુડાં.

વર્ણન:—મહુડાંનું ઝાડ મોટું થાય છે અને તેમાં ઘાટાં લાલ રંગનાં ફુલ થાય છે. તેનાં બીજમાંથી એક જાતનું તેલ નીકળે છે જેને મધુકસાર કહે છે. તેનાં ફુલમાંથી એક જાતનો દારૂ નીકળે છે. તેના ફળનું ગુજરા-તમાં અથાણું થાય છે. તેના બીજને પીસતાં જે ખોળ પછવાડે રહે છે તેથી ઉલટી થાય છે અને જ્યારે કોઈએ ઝેર ખાધું હોય ત્યારે ઉલટી કરાવવા માટે તે ખોળ અપાય છે.

ગુણ:—શીતળ અને પૌષ્ટિક.

ઉપયોગ:—પિત્તજ્વરમાં મહુડાંનાં ફુલનું ફાંટ ઉપયોગી છે. તે ઠંડું છે અને દાહનું ચમન કરે છે. મહુડાંનાં ફુલ, શીવણની છાલ, રતાંજળી,

વાળો, ધાણા, અને દ્રાક્ષ એ ચીજો સમભાગે લઈ તેનું ફાન્ટ કરવું. આ ફાન્ટમાં સાકરે નાખવાથી તૃષા, દાહ, જમ વિગેરે શાન્ત થાયછે. તેનું તેજ કેટલીક જાતના ત્વકદોષ ઉપર લગાડવામાં આવેછે.

માત્રા:—ફાન્ટ ૨ થી ૧૦ તોલા.

માયફળ.

ચર્ણન:—કાંટાળુ માયું એ એક જાતના ગ્રાડ ઉપર જંતુથી બંધા-
એત ગાંઠું છે. માયાંના ઉપર ધણાંક ઠોંડા હોયછે અને તેથી તેને કાંટાળુ
માયું એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. માયાં એ જાતનાં થાયછે. કઠણુ
અને પોચું અથવા કાળું અને ઘાળું; તોપણ તે બંનેનો ઉપયોગ સરખોજ
છે. માયું કઠણુ હોયછે તેમાં હજુ તે જંતુએ પોનાનાં ઇંડાં રાખી મૂક્યાં
હોયછે. જંતુના ઇંડાં વગરનું માયું હલકું હોયછે અને તેમાં બીજી એક
ઉપર છિદ્ર હોયછે.

બનાવટ:—અફીણ અને માયફળનો મલમ.

અફીણ અને માયફળનો મલમ—અફીણ ૨ તોલા, માયાંનો ભૂકો
૫ તોલા, અને સાદો મલમ ૨૦ તોલા. આ ત્રણે ચીજોને બરાબર
મળવની.

ગુણ:—ગ્રાહી.

ઉપયોગ:—અતિસાર અને રક્તાતિસારમાં માયું વપરાય છે. જ્યારે
અતિસારનું જોર સત્ત હોયછે ત્યારે માયાંની સાથે અફીણ દેવામાં આવેછે.
કાંટાળુ માયાંનો ઉકાળો કરી તેમાં કસુંબાનાં બે ચાર ટીપાં નાખી પીવા-
થી બ્રાડા વાટે લોહી પડતું બંધ થાયછે. એકલા અફીણ અગર એકલા
માયા કરતાં તે બંનેની સંયુક્ત અસર લોહી ખંડ ગ્રાડો દવાવામાં ધણી
સરસ છે. પ્રમેહ, અને પ્રમેહ પીટીકાની અંદર માયાંનાં ઉકાળેલ પાણી-
ની પીચકારી મારવાથી તે મર્મસ્થાનમાંથી થતો સ્વાવ બંધ થાયછે. કેટલીક
વખતે તેના ઉકાળામાં ફટકડી નાખવાથી વધારે સારી અસર જણાયછે.
બુખ પાકમાં અને અવાળુ તથા ચોરીઆના સોજામાં ફટકડી અને
કાંટાળુ માયાંના કોગળા કરવા અતિ ઉત્તમ છે. જ્યારે આમણ નીકળતી
હોય ત્યારે પણ માયફળનું પાણી છંટાય છે. અર્શના મસા જે બહાર
દેખાના હોય તે ઉપર અફીણ અને માયફળનો મલમ ઘણો સારો
છે. તે જગ્યાએ થતો દાહ તથા પડતું લોહી બંધ થાય છે તથા મસા
પણ સુકાય છે.

માત્રાઃ—માયકૃણનો ભૂકો ૨ થી ૪ વાક.

માલકાંકણાં

વર્ણનઃ—માલકાંકણાંનો વેલો થાયછે જ્યોતિષ્મતિ અને માલકાંકણાં એ બંને એકજ છે એમ કટલાકનું માનવું છે પણ તે ખોટું છે. જ્યોતિષ્મતિનું ઝાડ ગલતુરા જેવું થાયછે અને તે અરીઠાના વર્ગનું ઝાડ છે. માલકાંકણાં એ તદ્દન જૂદીજ ન્જત છે. માલકાંકણાંનું બીજ વગરનું ફળ કાપૂસના ઠાલીઆ જેવું દેખાય છે.

બનાવટઃ—૧ માલકાંકણાંનું તેલ ૨ માલકાંકણાંની ગોળી.

૧ માલકાંકણાંનું તેલ= માલકાંકણાં તેલની અંદર કકડાવી તે તેલ વાપરવું.

૨ માલકાંકણાંની ગોળી= માલકાંકણાં આઠ તોલા, સુંઠ આઠ તોલા, અજમાના ફોતરા બે તોલા અને ગોળ જોઈએ તેટલો. એ સર્વ બધું તોલા તોલા બારની ગોળી કરવી.

ગુણઃ—ઉષ્ણ અને સ્વેદન.

ઉપયોગઃ—માલકાંકણાં અગ્નિમાંદ્ય, અજીર્ણ અને સંધિવામાં ખવાય છે. પક્ષાઘાત, અપસ્માર તથા બીજા વાત રોગમાં તેમજ મગજનાં ફેર, ચક્રી, ડોળ વિગેરે ઉપર તે અપાય છે અને તેની સાથે બીજા ઉષ્ણ વાતહર પદાર્થો મિળવવામાં આવે છે. માલકાંકણાંની ગોળી તોલા બાર માત્રાથી ધી સાથે ખાવામાં આવે અને યોગ્ય પથ્ય રાખવામાં આવે તો અપસ્માર જેવા વાતબ્યાધિમાં તે બહુજ સારો ફાયદો કરેછે. કટલીક વખતે અપસ્માર સ્પષ્ટપણે જણાય તેટલા જોસનો બ્યાધિ હોતો નથી પણ ક્રૂત બ્રમ થાય છે અને દરદી એક મિનિટને માટે બેથુક થઈ જાય છે; પછી તે શુદ્ધિમાં આવે છે અને મોઢે ફીણ વિગેરે આવતાં નથી. આવા દરદમાં દરદી માલકાંકણાં અને મરીનો ફાકડો રોજ મારતો હોયતો તેના સર્વ વાત ચિન્હ દેખાઈ જાય છે. માલકાંકણાંનું તેલ ચોળવાથી આંચકીની અંદર મળી ગએલા જડાં છૂટેછે ને કોલરાની ચડેલી ગોટલી બંધ થાય છે. તેની જડ ધસીને ચોપડવાથી સર્પ દંશમાં ફાયદો થાય છે. સંધિવા ઉપર પણ એ તેલ ચોપડાય છે. તેના પાનનો રસ અફીણનું ઝેર ઉતારવા માટે અપાય છે અને તેનાં બી ગૌમૂત્રમાં વાટી આજી ઉપર ચોપડાય છે.

માત્રાઃ—બે આનીથી પાવલાબાર તથા તેની ગોળી અર્ધાથીએક તોલા.

મીઠાળ.

ધર્મન:—મીઠાળનું કૂળ ગોળ અને મોટી સોપારી જેવું થાય છે. વિવાહ પ્રસંગે વર કન્યાને હાથે મીઠાળ અને મરડાથીંગી બાંધવાનો રીવાજ છે. ઔષધમાં તેનાં કૂળનો ગર્ભ વપરાય છે. એક મીઠાળની અંદરથી ઓછામાં ઓછો બેથી ત્રણ વાલ ગર્ભ નીકળે છે. તેનો દેખા-લ અખોડને મળતો છે પણ તે અખોડથી નાનું થાય છે.

બનાવટ:—મદનાદિવનન.

૧ મદનાદિવનન=અરડુશી, વજ, લીંબડાની છાલ, પટોળનાં પાન અને રાણના ઝાડની છાલ એ બધાં સમભાગે લઈ તે બધાના વજનથી ૧૬ ગાણું પાણી મૂકી એથો ભાગ બાકી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું અને તે પાણી ગળી લઈ તેની અંદર મીઠાળનો ગર્ભ આથરે એ આનીથી પાવત્રાભાર મળવી પીઈ જવો.

ગુણ:—વાંતિકારક, ગ્રાહી.

ઉપયોગ:—મીઠાળનો ગર્ભ ઉલટી કરાવવા માટે અપાય છે. જ્યારે કાંઈ પણ ઝેર અવાણું હોય ત્યારે તેથી ઉલટી કરાવવા જરૂર પડે છે. તે શિવાય તીક્ષ્ણ રક્તાતિસારમાં પણ તે આપવાથી ફાયદો થાય છે. કેટલીક વખતે એક કૂળના ગર્ભથી પણ ઉલટી થાય છે અને કેટલીક વખતે બેત્રણ મીઠાળનો ગર્ભ પણ જોઈએછીએ. આથરે દશ રૂપિઆ-ભાર પાણીમાં એ કૂળનો ગર્ભ ઓળી તે પાણી ગળી લઈ દરદીને પાક દેવું. દશ અંગર પંદર મિનીટમાં દરદીને ઉલટી થાય છે અને જો ઉલટી ઘણી જલદીથી અને વધારે કરાવતી હોય તો ઉપરથી ઉનું પાણી પાવું. મીઠાળના ઝાડની છાલ ગ્રાહી છે. તેના ગરમાં પણ મરડો મટાડવાનો ગુણ રહેલો છે.

માત્રા:—વનન તરીકે પાવત્રાભાર, મરડાની અંદર ૨ થી ૪ વાલ,

મુશળી.

વર્ણન:—મુશળી એ જાતની થાય છે. ઘોળી મુશળી અને કાળી મુશળી. ઔષધમાં મુખ્યત્વે કરીને ઘોળી મુશળી વપરાય છે. ઘોળી મુશળીને બદલે ગાંધી લોકો શેમળાનું મૂળ અને ચતાવરીનું મૂળ આપે છે. કાળી મુશળીને બદલે આમ ગોટો થવા સંભવ થયું. કાળી મુશળીના કરતાં સફેદ મુશળીના કટકા બમણા લાંબા હોય છે. કાળી મુશળી પોચા

હોય છે અને ઘોળી મુશળી કઠણ અને નકર હોય છે. કાળી કરતાં ઘોળી મુશળી વધારે ગુણકારી ગણાય છે.

અનાવટ:—૧ મુશળી ચૂર્ણ ૨ મુશળાદિ ચૂર્ણ. ૩ મુશળી પાક.

૧ મુશળી ચૂર્ણ=સ્નાવરી, ગોરખમુંડી, ગળો, ખાખરાનો પીતપા-
પડો અને મુશળી સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું.

૨ મુશળાદિ ચૂર્ણ=ઘોળી મુશળી, કાળી મુશળી અને ગોખર દરેક પાંચ પાંચ ભાગ; એખરો, શતાશ્રી, બળદાણા, બહુ ફળી ત્રણ ત્રણ ભાગ; કવચાં, મોચરસ, અને અકલકરો તથા નાગકેશર બે ભાગ તજ, તમાકુપત્ર, જલવંત્રી અને એલચીર અડેક ભાગ અને તે બધાંની બરાબર સાકર મેળવી તેમનું વજ્રમાળ ચૂર્ણ કરવું.

૩ મુશળીપાક=ઘોળી મુશળી શર ૧ લઈ તેને ખાંડી ચાળી દુધ મધ ૧માં તેનો માયો કરવો. બાદ તેની ત્રણ શર ધીમાં કીટી કરી તેને ૧૨૧ શર સાકરની ચાસણીમાં નાખતી અને ઉપર પાંચ શર ધી રેડવું. તેમાં સાલમખાક પ્રમાણે મસાલો નાખવો.

ગુણ:—ધાતુ પૌષ્ટિક.

ઉપયોગ:—ધાતુ પુષ્ટિને માટે મુશળી ઘણી પ્રસિદ્ધ ચીજ છે. તમામ જાતના પુષ્ટિ પાકમાં અને ચૂર્ણમાં મુશળી આવે છે. તે વાજીકર છે. આ મુશળીને પાણીમાં પલાળી રાખવાથી પણ તેનો ચોકણો હુ-આપ થાય છે. બીજી પૌષ્ટિક દવાએ સ્થાયે મેળવી તેનું ચૂર્ણ કરી ફા-કડો મારી માથે દૂધ પીવાથી કમરનો દુખાવો, કળતર, નમખાઈ, માથું દુઃખવું વિગેરે દૂર થાય છે અને શરીરમાં વધારે કૌશલ આવે છે. તે શિવાય તે પ્રમેહ, ઉત્તરા તથા પીડિત્વાર્તમાં વપરાય છે. તેથી પેશાબ સાફ ઉતરે છે અને દાહ બંધ થાય છે. સ્ત્રીને આ દવા પ્રદરને માટે અપાય છે. પુષ્ટિને માટે બે જાતની દવા વપરાય છે, એક રતંભન અને બીજી વૃષ્ય. જો કે કેટલેક ઠેકાણે પુષ્ટિને માટે રતંભન દવા વપરાય છે તો પણ બધે ઠેકાણે તે યોગ્ય નથી. ઘોળી મુશળી વૃષ્ય હોવાથી તમામ

૧ ગોરખમુંડીનો છોડ બહુજ નાનો થાય છે. તેના થડના કટકા અને પુષ્પવાળી ડાળખી સ્ત્રીએ તે વપરાય છે. તેના ફળ કદમનાં ફળની માફક ગોળ પણ નાનાં થાય છે. તેના છોડ ઉપર ઘોળી રવાંટી હોય છે. તેનો ગુણ કટુ પૌષ્ટિક છે.

જાતની પ્રજિને માટે વાપરવી યોગ્ય છે. મુશળીનું ચૂર્ણ ધાતુ પ્રજિને માટે ઘણા દિવસ મુધી ખાવાની જરૂર છે અને ત્યારેજ તેની સારી અસર જણાય છે. તે ઉપર દૂધ વિગેરે સારા ખોરાકની જરૂર છે. તેથી પિતાતિ-સાર, અર્પ અને કમળામાં ફાયદો થાય છે.

માત્રા:—મુશળી ચૂર્ણ અને મુશળાદિ ચૂર્ણ ૦ા તોલો. મુશળીપાક બેથી પાંચ તોલા.

મેથી.

વર્ણન:—મેથીની લીલી બાજીનું શાક થાય છે અને તેના દાણા વધારના કામમાં આવે છે. તે ચિવાય ઔષધ તરીકે પણ તેના દાણા વપરાય છે. જ્યારાદિક દોષની અંદર પથ્ય તરીકે મેથીની બાજી ખવરાવવામાં આવે છે.

ખનાવટ:—૧ મેથીમોદક ૨ મેથીપાક.

૧ મેથીમોદક=ત્રિકુળા, ત્રિકટુ, મોથ, ચાહાજીરું, જીરું, ધાણા, કાય-ફળ, કુણ, કાકડાચીંગી, અજમો, સિંધાલૂણ, સંચળ, તાત્રીશ પત્ર, નાગ-કેશર, તમાલ પત્ર, તજ, એળચી, જયફળ, જાવંતી, લવીંગ, ચંદન, અ-ને કપૂર એ બધાં એક એક બાગ અને મેથીના દાણા તે બધાની બ-રાબર લઈ ખાંડી જૂના ગોળમાં મેળવી ભાકુ કરવા.

૨ મેથી પાક=સુંઠ અને મેથી દરેક ૩૨ તોલા લઈ તેને ૩૨ તોલા ધીનો કરમો દેવો. ૨૫૬ તોલા દુધને ખૂબ કઠી તેમાં તે નાખી તેનો માવો કરવો. આ માવાની સારી પેંડે ધીમાં ફીટી કરવી. બાદ ૨૫૬ તોલા સાકરની ચાસણી કરી તેમાં ઉપલી ફીટી તથા નીચે પ્રમાણે ચૂર્ણ નાખવું. ત્રિકટુ, પીંપરીમૂળ, ચિત્રક, અજમો, જીરું, ધાણા, કજાજી જીરું, વરીયાળી, જયફળ, કચોરો, તજ, તમાલપત્ર અને નાગરમોથ એ દરેક ચચાર તોલા; અને સુંઠ અને મરી છ છ તોલા. જે તૈયાર થાય તે મેથી પાક.

શુભ:—વાતહર અને પૌષ્ટિક,

ઉપયોગ:—મેથી વાતહર હોવાને લીધે તીક્ષ્ણ ઉદર રોગને માટે વપરાય છે. પેટ ચુંક, ગુલ્મ, આક્રો તેથી ખેસી જાય છે. પેટનું દરદ, (ઉદરરોગ) કમરનો દુખાવો, કળતર તેમજ સંધિવા તથા મીઝ વાતરોગની અંદર અને સ્ત્રીની જૂદી જૂદી જાતની ધ્રુપણીની અંદર કેટલાક વૈદ્યો

શિઆળામાં મેથીનાં લાડુ કરી ખવરાવે છે. તેથી જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે, પાચન શક્તિ વધે છે, અને શરીરમાં કૌવત આવે છે. માથામાં ફેર અને ચક્રી આવતાં હોય તેમજ કાનમાં અવાજ થતો હોય તો તે પણ બેસી જાય છે. સ્ત્રીતકા સ્ત્રીને મેથી મોદક બહુ માફક આવે છે અને તેનાથી ઝાડો, ઉધરસ, નખળાઇ, તથા સ્નાયુની શિથિલતા મટે છે. જો પેટ મોટું રહી ગયું હોય અને બરડો લેવામાં કોઈ પણ જાતની કસુર રહી ગઈ હોય અને તેથી ગર્ભાશય પોતાના યોગ્ય સંકોચને પામ્યું ન હોય તો મેથી મોદક ખાવાથી ફાયદો થાય છે. બડેલની ગાંઠમાં અને પેટના બીજા કુટલાક ગુલ્મમાં તેમજ જળોદરની અંદર મેથી મોદક સાફ કામ કરે છે. તેથી ઝાડો સાફ હોતરે છે અને પેશાબ સ્વચ્છ થાય છે. મેથી પાકનો ઉપયોગ પણ મેથી મોદક જેવો જ છે.

માત્રા:—મેથી મોદક અર્ધાબાર અને મેથી પાક પંચ બાર.

મેંદા લકડી.

વર્ણન:—મેંદા લકડીની છાલ જડી, કઠણ, અને ભુંખરા રંગની આવે છે. તેનો ઉપલો બાગ ખાડાજો પણ ધણો લીસો છે, અને તે પોચા હોવાને લીધે સેહેલાઇથી ખંડાઇ જાય છે.

ઉપયોગ—મેંદા લકડી આ દેશમાં માર લાગવા ઉપર ચોપડાય છે. જ્યારે મારની કોઈ પણ જાતની કૂટ થઈ ન હોય તથા માર લાગવાને ઠેકાણે થોડો ધણો સોજો થઈ આવ્યો હોય અને તે ઠેકાણે ધણું કળ્મ કરતું હોય ત્યારે મેંદાલકડી, સાજીઆર અને આંખાહળદરનો લેપ થાય છે. મારને લીધે જમાવ થયેલ કાળા લોહીને તે ત્રોડે છે. તેથી પીડાની શાન્તિ થાય છે ને કળતર મટે છે. તેના લેપ ઉપર કોરો શેક કરવાની જરૂર છે. મેંદાલકડીનું હીમ પીણથી તીક્ષ્ણ અતિસાર અને મરડામાં શાન્તિ થાય છે અને દાહ થતો કમી થાય છે, તથા ઉત્તરી બેસે છે. તીક્ષ્ણતાના ચિન્હ મર્યા પછી મેંદાલકડી આપવી યોગ્ય નથી. તેમાં શીતળ ગુણ હોવાને લીધે કૂંટ અતિસારના તીક્ષ્ણ રૂપમાંજ તે ઉપયોગી છે. પાછળથી સ્તંભન દવાની જરૂર છે.

માત્રા:—તેનું હીમ ૨ થી ૫ તોલા.

મેંદી.

વર્ણન:—મેંદી આપણા દેશમાં ઘણી સાધારણ છે. બગીચામાં

વાડને ઠેકાણે થોરને બદલે મેંદી વાપવામાં આવે છે. આપધમાં તેનાં પાંદડાં વપરાય છે.

ગુણુ:—શીતળ.

ઉપયોગ:—મેંદીનાં પાંદડાં વાટી તેની લુબ્ધી કરી હાથ પગના તળામાં લગાડાય છે. તેથી સખ દાહ દૂર થાય છે. વાતરક્તની અંદર પગે અને હાથે મેંદી ઓપડવાથી બળતરા હસકી પડે છે તેમજ ગરમાધને લીધે જ્યારે નખ ઉતરી પડતા હોય છે અગર નખ જડા થતા હોય છે ત્યારે મેંદીના પાન વાટી ઓપડવાથી કુણા થાય છે. પાદદારીની અંદર જ્યારે હાથ પગ ફાટે છે ત્યારે પણ મેંદીના પાન વાટી ઓપડાય છે. ગરમાધને લીધે માથું ફુખતું હોય ત્યારે પણ મેંદીના પાન વાટી ઓપડવાથી ઠંડક થાય છે, અને આંખે પણ ઠંડક જણાય છે. વૃણ અને ધારાને રૂઝવાને માટે તેની લુબ્ધી ઓપડાય છે; તેના ઉકાળાથી જખમ ધોવાય છે અને કચકચતા ત્વક્દોષમાં જ્યારે ચેળ ધણી થતી હોય છે ત્યારે મેંદીનો લેપ કરવાથી અગર તેના પાણીવડે ધોવાથી શાન્તિ થાય છે. મેંદી ખાવાને માટે પણ ઠંડી છે અને વાતરક્ત, વિચ્છિન્ન, કૃષ્ણ વિગેરેમાં તેની છાલનો અને પાનનો ઉકાળો અપાય છે. તેના પાનના રસને સાકરના પાણીમાં પીવાથી વીર્યજ્વાલ બંધ થાય છે. સુદ્ર રોગ જેથી હાથમાં અને પગમાં છિદ્રો પડે છે, તથા ચામડીના નીચલા ભાગમાંથી ઝીણી ઝીણી ફુલગીઆ કૂટે છે, પાછી તે રૂઝાઈ જાય છે, અને પાછી વળી ઉપડે છે, તેમજ જે દોષ પિત્તાધિક્યતાથી થાય છે, અને જે મુખ્યત્વે કરીને હાથના અને પગના તળામાં જ હોય છે તે દરદ ઉપર મેંદીનો લેપ ફાયદાકારક છે,

મોચરસ.

વર્ણન:—મોચરસ એ શેમળાના ઝાડનો ગુંદ છે. જે છાલ નંતુઆથી ખવાઈ જાય છે તેમાંથી જ તે જાણાય છે. સારી છાલમાં છરકા દેવાથી મોચરસ જામતો નથી. સરગવાનો ગુંદ કૃત્ત્રીક વખતે મોચરસની સાથે જળવી દેવામાં આવે છે.

બનાવટ:—વૃક્ષ ગંગાધર ચૂર્ણ.

૧ વૃક્ષ ગંગાધર ચૂર્ણ=નાગરમાય, ઇન્દ્રજ્ય, ટેકુ, સુંઠ, ધાવડીનાં ફુલ, લોદર, વાળો, ખીલું, મોચરસ, કાળીપાટ, કડાછાલ, આંખાની ગો-

દેલી, અતિવિપની કળી અને રીસામણી એ સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું.

ગુણુ:—શીતળ, ગ્રાહી અને સ્તંભન.

ઉપયોગ:—ગ્રાહી પ્રવાહિકા તથા રક્તાતિસાર અને મરડામાં તે અપાય છે. ધણો સખત ગ્રાહી આ ચૂર્ણ લેવાથી ખસે છે. પ્રદર, વીર્વ-આવ અને અત્યાર્તવમાં તેનું ચૂર્ણ ઉપયોગી છે. વૃદ્ધ ગંગાધર ચૂર્ણ ચોખાના ધોણુમાં મધ મેળવી પીવામાં આવે છે અને તેથી ધણો સખ અતિસાર દબાય છે. કેટલીક વખતે વૃદ્ધ ગંગાધર ચૂર્ણ સાથે વાતહર અને ક્ષાર દવાઓ અપાય છે. તેથી પેટ ચડવાની ધારતી રહેતી નથી અને આમનું પાચન થાય છે. ધાતુ પ્રુષ્ટિના જૂદા જૂદા ચૂર્ણમાં યાચ-રસ પડે છે.

મંત્રા:—વૃદ્ધ ગંગાધર ચૂર્ણ બિઆનીથી પાવલાભાર.

રગત રોઇડો.

વર્ણન:—રગત રોઇડો ખરડાના ડુંગરમાં રાણપરની પાસે ધણો થાય છે, ને ત્યાં તેનાં ઝાટાં મોટાં બાડ છે. ઔષધમાં તેની છાલ વપરાય છે. તેની છાલ ખુંખરા રાતા રંગની થાય છે. તેના વૃક્ષની છાલ બાંગી જાય તેવી છે.

બનાવટ:—રોહિતા રિષ્ટ.

૧ રોહિતારિષ્ટ=૬૦૦ તોલા રગત રોઇડાને અધકચર્યો કુટી ૪૦૬૬ તોલા પાણીમાં ઉકાળી એથી બાગ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લઈ તે પાણી ને ઠંડું કરી ગળી તેની અંદર ૮૦૦ તોલા ગોળ, ૧૪ તોલા ધાવડીનાં ફૂલ, ૨૦ તોલા પંચકોળ, ૧૨ તોલા ત્રિજ્વલતક, ૧૨ તોલા ત્રિકૂળાં નાખી તેનું મોટું બંધ કરી એક માસ સુધી રાખી મૂકવું.

“આ કિવાય રગત રોઇડાની જાલનો બૂકો અરધો તોલો લઈ ૨૦ રપિઆ ભાર કુષ ખુળ ઉંડું થાય ત્યારે તેમાં નાખી ફેંચા અને પછી તે ઉતારી લેવું. આવી રીતે આ બૂકો આને કેટલાં વ-પરાય છે ને કેટલાક વૈદ્યો તેને શુભાખી આ કહે છે.”

ગુણુ:—શોષક, વાતહર, પૌષ્ટિક.

ઉપયોગ:—રગત રોઇડો રક્ત વિકારને સુધારનાર છે. જ્યારે કોઈ પણ અવયવમાં લોહીનો જમાવ થયેલો હોય છે. ત્યારે રગત રોઇડો અપાય છે. યકૃતોદર, પ્લીહોદર તથા માર લાગવાથી જમ્બની લોહીની ગાંઠો રગત રોઇડાને સેવવાથી ગળી જાય છે. રગત રોઇડો આપવાથી જે કાંઈ

ત્રીણી ત્રીણી જ્યારે રહેનો હોય તે દૂર થાય છે. તેથી જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે, અનાજનું પાચન થાય છે, ને શરીરમાં સારી પેઠે કૌવત આવે છે. રગત રોષડાનો મુખ્ય ઉપયોગ યકૃતની અને પ્તીહની જીર્ણ વૃદ્ધિ માનવાનો છે. રગત રોષડાનું ને હરડેનું ચૂર્ણ ગૌમૂત્રની અંદર પ્તીહોદરમાં પીવાય છે, તે જ તે અર્થને મટાડે છે.

માત્રા:—રગત રોષડાની છાંલ પાવમાથી અર્ધા ભાર. રોહિ-
તારિષ્ઠ ૨ થી ૫ તેલા.

રતાંજળી.

વર્ણન:—રતાંજળીને સંસ્કૃતમાં રક્ત ચંદન કહે છે. જો કે તે ચંદનની જાતનું લાકડું નથી તોપણ તેનો ઉપયોગ ચંદનને મળતો હોવાથી અને તેનો રંગ લાલ હોવાથી તેને રક્તચંદન નામ આપ્યું છે. તેના લાકડાંનાં રાતા રંગના કટકા આવે છે અને તે રંગના ઉપયોગમાં આવે છે. જ્યારે કોઈ પણ દવાને રાતો રંગ લગાડવો હોય ત્યારે તે દવાને તેના પાણીની બાવના દવામાં આવે છે. ઔષધ તરીકે તે એકલું અપાતું નથી.

ગુણ:—શીતળ, પિત્તશામક.

ઉપયોગ:—જ્યારમાં બીજી યોગ્ય દવા સાથે તે અપાય છે. તે પિત્તના પ્રકોપને શાન્ત કરે છે. ક્વાથમાં જ્યાં તે પડે છે ત્યાં તે તૃષ્ણા છીપાવવાનું કામ કરે છે ને ઉલટી જસાડે છે. તે શિવાય ઉપદંશ, વિચ્ચિક્ષા, વાતરક્ત ઉંદરવા વિગેરે દરદોમાં તે પીવાને માટે બીજી યોગ્ય સાથે અપાય છે. તાપોડીઆં, ગુંમડાં તેમજ બળતરાવાળા ભાગ ઉપર ચોપડવાના લેપમાં તે પડે છે. જ્યારે ગરમાઈને લીધે માથું ફુપ્પતું હોય ત્યારે રતાંજળીનો લેપ લગાડાય છે. રતાંજળી, કમળ અને મોથ એ દરેક યોગ્ય સમભાગે જનવી તેનું હીમ કરી પીવાથી તૃષ્ણા શાન્ત થાય છે. પિત્ત જ્યારમાં આનો ઉપયોગ કરવો યોગ્ય છે. તે દશાંગ લેપમાં આવે છે. અને કેટલાક તેલમાં રગને માટે પડે છે.

માત્રા:—૧ થી ૧૧ તેલા.

રાઈ.

વર્ણન:—રાઈ અને સરથવ એ બંને એક જ જાતની પેદાશ છે. સરથવ અથવા સિદ્ધાર્થ પીળી થાય છે અને રાઈ કાળી થાય છે. સંસ્કૃત માં તેને રાજીકા કહે છે. સરથવને પીલવાથી તેલ નીકળે છે, ને તે તેલ

સરશીઆ તેલના નામથી ઓળખાય છે. સંસ્કૃતમાં તેને **કટુ તૈલ** કહે છે, ને કટલાંક તેલની બનાવટમાં તે તેલ આવે છે. જે હાંડલામાં કાંજ બનાવવી હોય તે હાંડલામાં સરશીઈ તેલ બુંસવામાં આવે છે. રાઈ ઉપજી છે અને તે મસાલામાં પડે છે તેમજ તે બહાર લગાડવાના કામમાં બહુ ઉપયોગી છે.

બનાવટ:—૧ રાજીકા ચૂર્ણ ૨ રાઈનો લેપ.

૧ રાજીકા ચૂર્ણ=રાઈનું ચૂર્ણ=રાઈ, વજ, લોદર અને સિંધાપૂણ સમભાગે મેળવી ચૂર્ણ કરવું.

૨ રાઈનો લેપ=રાઈ, હળદર, કુષ્ઠ, તલ અને કુવાડીઆનાં બીજ એ બધાં સમભાગે લઈ સરશીઆ તેલમાં વાટી લેપ કરવો.

ગુણ:—ક્ષોભક, વાંતિકર,

ઉપયોગ:—રાઈ પાચાથી ઉલટી થાયછે. રાજીકાદિ ચૂર્ણ એક તોલો માત્રામાં ઉલટી કરાવે છે અને તે ગરમ પાણી સાથે લેવાય છે. બ્યારે કાંઈ ઝેર ખવાણું હોય છે અગર મગજને બેથુદિ થાય છે અને મગજ ઉપર લોહીનો જમાવ થયો હોય છે ત્યારે તે ઉલટી કરાવવામાં કામ લાગેછે. વિશેષમાં રાઈ ઉપજી બીર્ય હોવાથી ઉલટીને લીધે જે ક્ષીણતા થવી જોઈએ તે ક્ષીણતા થતી નથી. બહુ થોડી માત્રામાં તે જડરાગિન પ્રદિપ્ત કરનાર છે અને અજીર્ણમાં તે અપાય છે. મસાલામાં અને અથાણામાં તે મુખ્યત્વે કરીને ઉપયોગી છે. રાઈનો મુખ્ય ઉપયોગ બહાર લગાડવાનોજ છે. તેનો લેપ જૂદી જૂદી જાતના વાતબ્યાધિ ઉપર ઉપયોગી છે. સંધિવા, કટીગ્રહ, રાંત્રણ વિગેરે બીજા વાત બ્યાધિમાં પણ તે ચોપડાય છે. તેની અંદર થએલો વિકાર રાઈ લગાડવાથી છૂટો પડેછે અને તે ભાગમાં ફરી નવી શક્તિ આવે છે. બાદ બ્યારે ચામડું બહેંડે ખોડ થઈ રહ્યું હોયછે ત્યારે રાઈનો લેપ લગાડાય છે. વાયુનો સોળો રાઈના લેપથી ઉતરી જાય છે. રાઈ લગાડવાથી સારી પેટે ચટપટાટ થાય છે. તીક્ષ્ણ અતિસાર અને રક્તાતિસારમાં બ્યારે દવા અગર પાણી પીવાથી ઉલટી થાય છે ત્યારે પેટ ઉપર રાઈનું ખાસ્તર મારવાથી ઉલટી દબાય છે તેમજ કટલાક જ્વરાદિકમાં પણ એમ કરવું પડેછે. સ્ત્રીએને અટકાવ ઓછો આવતો હોય તથા અટકાવમાં બહુ પીડા થતી હોય ત્યારે રાઈ નાખેજ ઉના પાણીમાં કમરે બુડ બેસવાથી ફાયદો થાયછે. ઓછામાં

ઝોઘું આવી રીતે અર્ધા કે પોણા કલાક સુધી ખેસવાની જરૂર છે. દસ્તાન ઝોઘું આવતું હોયતો તે એક વખત દરરોજ, અગર બે દિવસે એક વખત, એમ પાંચસાત વાર કરવાની જરૂર છે; અને પીડીતાર્તવ વાળા દરદીએ તો દિવસમાં બેત્રણ વખત રાઇતા ઉના પાણીમાં કમરજુડ ખેસવું જોઇએ. જ્યારે મગજમાં લોહીનો જમાવ થાય છે, દરદીને નિદ્રા નથી આવતી, શાન્તિ નથી વળતી અને દરદી ચિંતાતુર જણાય છે, તે-મજ મગજમાં ઘણો જોસો હોવાને લીધે જ્યારે દરદીને ઉન્માદ થઇ આવે છે ત્યારે દરદીના પગ ગોઠણ સુધી રાઇતા ઉના પાણીમાં ઓળી રાખવા અને માથા ઉપર ઇંડા પાણીવાળું કપડું રાખી મૂકવું. આથી મગજમાં જે લોહીનો જમાવ થયો હોય છે તે હેઠો ઉતરે છે. રાઇતે ઇંડા પાણીમાં નાખી તેની લોપરી ફુપ્પા ભાગ ઉપર મૂકાય છે. બાળક તથા નાન્યુક સ્ત્રીઓને રાઇતી લુખ્દી ચામડી ઉપર સાવ અડો-અડ મૂકવી નહિ, કારણ કે તેથી માટો ફોલો ઉઠેછે; માટે હથેશાં રાઇતી લુખ્દીને કપડાના ખેવડમાં રાખી તે કપડું જ્યાં રાઈ લગાડવી હોય ત્યાં બાંધી દેવું. જે ભાગમાં શૂળ અગર ચસકો નીકળતો હોય તે ભાગમાં રાઈ લગાડવી. જ્યારે કોઈ મર્મસ્થાનમાં પાક અગર પીડા થાય છે ત્યારે તેના બહારના ભાગ ઉપર રાઇતી લોપરી લગાડયે પીડા અંદરથી બહાર આવેછે ને પછી તે જલદી દૂર થાય છે. સંતત્ જ્વરમાં જ્યારે યકૃતમાં લોહીનો જમાવ થાય છે ને ચુંઝારાની ગાંઠ ઉપડે છે ત્યારે કાળજના ભાગ ઉપર રાઇતો લેપ થાય છે. રાઈ લગાડવાથી જ્યારે બહુ બળતરા થવા લાગે ત્યારે તે લઈ લેવી, અપચતની ગ્રંથીમાં સરથવ, લોંબડાનાં પાન અને ઢાંતીમૂળને બકરીના દૂધમાં વાટી ચોપડવામાં આવે છે.

માત્રા:—રાઈનું ચૂર્ણ ૧ તોલો; રાઈ એકત્રી ૦૧ તોલો; બન્ને ઉના પાણી સાથે ઉલટીને માટે.

રાસ્તના.

વર્ણન:—રાસ્તાના નામથી બે જૂદી જૂદી જાતના છોડ ઓળખાય છે. ઔષધમાં તેનાં મૂળીઆં વપરાય છે. આ બાજુપર તેનું પંચાંગ વપરાય છે. જે સીજ રાસ્તાના નામથી અહીં પ્રસિદ્ધ છે તે અહીંથી ચાર ગાઉ ઉપર ચૂડેશ્વર નામે ગામછે ત્યાં દરીઆ કિનારાપરના બે ચાર ખેતરમાં ઉગેછે અને તે અહીંથી ચોતરફ જાયછે. જે રાસ્તા ચૂડેશ્વરમાં

થાય છે તેનો છોડ આશરે એક ફૂટ ઊંચો થાય છે. તેનાં પાંદડાં મેથીના જેવી આકૃતિના તથા ધોળાશપર રંગના થાય છે અને તે ઉપર ત્રીણી સફેદ રૂંવાટી હોય છે.

ખનાવટ:—રાસ્તા પંચક.

૧ રાસ્તા પંચક=રાસ્તા, ગળો, દેવદાર, સુંઠ, અને એરંડી મૂળ એ દરેક મીઠા સમભાગે લઈ તેને અધકચરી કરી રીતસર કપાય કરવો.

શુભુ:—ઉજાણ, વાતહર.

ઉપયોગ:—તમામ જાતના વાતબાધિ ઉપર ઉપયોગી છે અને તેના તે અસરમાં વૃદ્ધિ થાય તેટલા માટે તેને યુગળની સાથે મેળવવામાં આવે છે. સંધિયા, ગૃધ્રસી, રાંઝણ તથા ઉશ્મંભમાં તે ઉપયોગી છે. જૂદી જૂદી જાતના વાત રોગ ઉપર તેની જૂદી જૂદી ખનાવટો વપરાય છે. તે ચિવાય તે અધાગ અને અર્દિત રોગમાં અપાય છે. ફેટલીક જાતના વાત બાધિમાં જ્ઞાન તંતુની શક્તિ કમી થાય છે અને ફેટલાક બાધિમાં જ્ઞાન તંતુ ખરોખર હોય છે પણ તે ભાગનું લોહી દુષિત થયેલું હોય છે, અને ત્યાં કોઈ બીજા બહારના પદાર્થનો જમાવ થયેલ જણાય છે. લોહીમાં તે દરદોની અંદર એક જાતનો ચીકણો પદાર્થ મળેલો હોય છે ને ત્યાં રાસ્તા નો કવાય ઉપયોગી છે. જ્ઞાનતંતુની વિકૃતિથી થયેલ અધાગ, અર્દિત અને પક્ષાઘાતમાં તેની અસર ધણીજ મોટી છે. રાસ્તા આમ વાત ઉપર ઉપયોગી છે પણ બીજા રક્ત દુષિત વાત રોગની પેઠે તેમાં પણ બીજા સારક દવા મેળવવાની જરૂર પડે છે. આમ વાત ઉપર રાસ્તાને એરંડ મૂળની સાથે મેળવવું યોગ્ય છે અને તેટલા માટે રાસ્તા પંચક વધારે માફક આવે છે. લોહીની અંદર આ પ્રસંગે અમ્લ રસનો જમાવ થયેલો હોય છે અને તેથી તે દૂર કરવાને માટે રાસ્તાની સાથે સારક દવાની જરૂર છે.

માત્રા:—રાસ્તા પંચક ૨ તોલા.

રાળ.

વર્ણન:—રાળ એ સાત્ર અથવા અથ કરણ નામના લાકડાની અંદરથી ઝરતી રજ છે. બ્યારે સાલનું ગ્રાડ જૂનું થાય છે ત્યારે તેની ઉપલી છાલ અને અંદરના લાકડાની વચ્ચે રાળ જામી જાય છે અને બ્યારે તે છાલ ઉખેડવામાં આવે છે ત્યારે તે રાળ નીકળે છે. સળગતી

વાટ અડવાથી તેનો એકદમ ભડકો થાય છે.

ગુણુ:—ગ્રાહી.

ઉપયોગ:—રાજ બાળકોને ગ્રાહની અંદર અપાય છે. બાળકને માટે બે વાલ રાજ ખાંડમાં મેળવી આપવાથી તેનો ગ્રાહો કમજ થાય છે અને અસુસ્ત કરીને જ્યારે ગ્રાહમાં લોહી પડતું હોય ત્યારે તે વધારે સારો ફાયદો કરે છે. તે શિયાય રાજ મલમ બનાવવાના કામમાં આવે છે તેમજ તે સ્ત્રીકાશદાર પટ્ટીની બનાવટમાં પડે છે. તેનો ભૂગો રક્તસ્થાવ ઉપર છાંટવાથી રક્તસ્થાવ દબાય છે.

રાજ, સિંધાલૂણ, ગોળ, મીણ, મધ, ગુગળ, ગેર અને ધી એ સમભાગે લઈ જરા ઉનાં કરવાથી તેનો મલમ થાય છે. આ મલમ જ્યારે હાથ પગનાં તળાં ફાટે છે ત્યારે બહુ કામનો છે પાદદારી, ખરજવા ઉપર પણ આ મલમ ઉપયોગી છે. જ્યારે ધરમાં ઝેરી હવા બરા-એમ્લી હોય છે ત્યારે રાજ બાળવાથી તે હવા ચોખ્ખી થાય છે.

માત્રા:—૨ થી ૪ વાલ.

રેવંચીનો શીરો.

વર્ણન:—રેવંચીના શીરાને પીળીઆ કહે છે. તે ઔષધમાં વપરાય છે ને બજારમાં ઘણો સાધારણ છે. તે ભુંખરા પીળા રંગનો હોય છે. ગલની ગાંઠને પણ રેવંચી કહે છે. જે ગ્રાહમાં રેવંચીનો શીરો થાય છે તે ગ્રાહને રેવંચી કહે છે, અને તેનાં પાંદડાં અગર મૂળીડં તોડવાથી જે રસ નીકળી જામી જાય છે તે પીળીઆ છે.

ગુણુ:—રેચક, કૃમિધ્વ.

ઉપયોગ:—રેચ તરીકે આ દવા ઘણી સજ્જ છે. તેથી ઘણા રેચ લાગે છે તથા પુષ્કળ પાણી છૂટે છે અને પેટમાં સજ્જ ચુંચ થાય છે. આ દવાની ધીમાં ગોળી કરી ખવાય છે નહિતર તે ગળામાં દાહ કરે છે. તેનો જીલામ આપવાથી જળંદરમાં ફાયદો થાય છે. જળંદરની અંદર એકાંતરે તેનો જીલામ આપવો પડે છે. તેથી પુષ્કળ વખત પાતળો ગ્રાહો આવે છે ને પેટનો ભાર હલકો પડે છે.

સજ્જ બધું કુષ્ટની અંદર તેનો જીલામ અપાય છે તેમજ કેટલાક મગજના બાધિમાં જ્યારે તીક્ષ્ણ રેચ આપવાની જરૂર છે ત્યારે રેવંચીના શીરાનો રેચ સારો છે. તે રેચ એટલો બધો સજ્જ છે કે નાનકા બાળકો

દરદીથી તે સહન થઈ શકતો નથી. તે ખાધા પછી કલાક સુધી રેચની અસર જણાતી નથી પણ ત્યારબાદ પેટમાં થોડી થોડી ચુંચ થાય છે અને પા અગર અર્ધ કલાકની અંદર રેચ આવવા માંડે છે. તેની અસર થયા પછી રેચ એટલા બધા ઝડપથી આવે છે કે દરદીને વીસામો ખાવા પણ વખત મળતો નથી. એક કલાકની અંદર ઓછામાં ઓછા દશેક રેચ લાગે છે.

માત્રા:—એક રતીથી એક વાલ.

લવીંગ.

વર્ણન:—લવીંગ આપણા દેશમાં સુખવાસની ચીજ છે અને તે તેનાં સૂકાએલ ફૂલના કળીકું છે. તેનો સ્વાદ બહુ તીખો છે. તેની અંદર એક જાતનું તેલ રહેલું છે.

ખતાવટ:—૧ ચતુ:સમવટી ૨ લવીંગાદિ વટી.

૧ ચતુ:સમવટી=લવીંગ, સુંક, અજમો અને સિંધાલૂણ એ ચારે ચીજ સમભાગે લઈ તેની ગોળમાં ગોળી કરવી.

૨ લવીંગાદિ વટી=લવીંગ, કાળાંમરી, બહેડાંની છાલ અને ખરસાર સમભાગે લઈ ખારીક વાટી તેને ખાવળની છાલના ઉકાળામાં ખત્ર કરી ખોર ખોર જેવડી ગોળી કરવી.

ગુણ:—ઉષ્ણ. વાતહર, દીપન.

ઉપયોગ:—પેટ ચુંક, અજીર્ણ, ઉલટી અને જઠરાગ્નિની માંદગીમાં તે અપાય છે. પેટના કોઈ પણ દુખાવાને તે કાયદો કરે છે. ખસૂસ કર્કને ગર્ભીણી સ્ત્રીને બીજે ત્રીજે મહીને જે ઉલટી થાય છે તેમાં તે સારાં છે તેમજ તે બીજા ઉદર રોગ ઉપર ક્ષાર અને રેચક દવા સાથે અપાય છે. વાત જ્વરમાં તે બીજા જ્વરદ્ર દવા સાથે પડે છે. તંદ્રા, બેશુદ્ધિ, તથા મગજના ભ્રમને તે દૂર કરે છે. સન્નિપાતને લીધે જ્યારે દરદી બેબાન અવસ્થામાં ક્ષીણ થઈ પડ્યો હોય ત્યારે બીજા યોગ્ય દવા સાથ તે ક્વાથમાં અપાય છે. માથાના દુખાવા ઉપર તથા વાત જન્ય શોક-ઉપર તે ઓપડાય છે. ગ્રાહમાં જ્યારે સત્ત વીંટ આવતી હોય ત્યારે રતંબન દવા સાથે લવીંગ અપાય છે. તેમાંથી એક જાતનું તેલ નીકળે છે જેને લવીંગ-નું તેલ કહે છે. તે તેલનું ટીપું ગાઢમાં મૂકવાથી કળતી દાઢ સારી થાય છે તેમજ તે મગજના બાધિમાં સાફ છે. હિસ્ટીરિયા અને અપસ્મારમાં

મગજને પુષ્ટિ આપનાર સૂણું સાથે તે અપાય છે. તે વૃષ્ય છે ને વાછકર તરીકે તેનો ઉપયોગ થાય છે. ઉપ્પણ પદાર્થો સાથે તે ધાતુ પૌષ્ટિક સૂણુંમાં પડે છે. લવીંગનો ઉકાળો ગ્રાહી છે અને તે કોગળા કરવા માટે વપરાય છે. લવીંગનું સૂણું દંત મંજનમાં પડે છે. તેથી મોટું સાફ થાય છે ને અવાળુ દંત થાય છે. ચતુઃસમવટી તૃષાને શાન્ત કરનાર અને મોળ ઉલટીને બે-સાડનાર છે. લવીંગ ચાવવાથી માથાનો ફેર હલકો પડે છે. વાત જ્વરમાં અને માથાના દુખાવામાં લવીંગ વાટીને કપાળે ચોપડાય છે. દમ, ઉધરસ ઉપર લવીંગ સાફ કામ કરે છે ને લવીંગાદિવટીનો રસ ઉતારાય છે.

માત્રા:—લવીંગની ૧૧ થી ૧ વાલ, ચતુઃસમવટી ૧ થી ૨ વાલ. લવીંગાદિ વટી.—બેથી ચાર ગોળીનો રસ.

લસણ.

વર્ણન:—લસણ આપણા દેશની સાધારણ દવા છે. શીઆળામાં લોકો તે ધીમાં તળી ખાય છે અને તે વાતરોગને માટે વપરાય છે. લસણના લીલા છોડ ડુંગળીના જેવા દેખાય છે પણ ડુંગળીનાં પાન લસણનાં કરતાં બહુ મોટાં થાય છે, તેમજ તેની ગાંઠો પણ મોટી થાય છે. લીલું લસણ ધીમાં તળી ખવાય છે.

બનાવટ:—૧ લથુનાદિ સૂણું, ૨ લથુનાદિ વટી. ૩ સ્વલ્પ રસોત પીંડ ૪ લસણ પાક.

લથુનાદિ સૂણું=લસણ, જીરું, સંચળ, સુંક, મરી, પીંપર, અને હીંગ એ બધી ચીજો સમભાગે લેવી ને તેનું સૂણું કરવું.

૨ લથુનાદિ વટી=હીંગાજકના સૂણુંને લસણના રસમાં ઘુંટી તેની ગોળી વાળવી તે લથુનાદિ વટી.

૩ સ્વલ્પ રસોત પીંડ=લસણ ૧૨ તોલા મરખું કુટી હીંગ, જીરું, સીંધાલૂણુ, સંચળ, સુંક, લીંડીપીંપર અને મરી એમાંની દરેક ચીજ ૬ તોલા લઈ તે બધાને બરાબર મેળવવાં.

૪ લસણ પાક=લસણની સાફ કરેલી કળીકું શર ૧ લખ તેને છાશમાં પાંચ સાત દિવસ પલાળવી. દરોજ સવારે આગલી છાશ કાઢી નાખી નવી નાખવી અને તાજી છાશ નાખતી વખતે લસણને પણ ધોઈને સાફ કરવું. એમ પાંચ સાત દિવસ સુધી પલાળ્યાથી તેની ડુંગળીની માફક બીજી પેણુ થોડી કોતરી ઉતરી જશે. પછી તેને ધોઈ સાફ કરી ખાંડી એક મણ દૂધમાં માવો કરવો, પછી તે લસણવાળા માવાની ત્રણ શર ધીમાં કીટી કરવી. બાદ પંદર શર સાકરની ચાસણી કરી તેમાં તે કીટી

નાખવી ને માથે પીસ્યાં શર ૧૧, ચારોળી શર ૧, બદામ શર ૧ અને મુગલાઈ બે દાણા તોલા ૪ નાખવા. આ પાકમાં કેથર અને જાયફળ નાખવા નહીં.

શુભુ:—ઉપલુ અને વાતહર.

ઉપયોગ:—લસણ સંધિવા, કટીશૂળ, ચુંક, મુલ્મ, હેડકી, આંચકી વિગેરે ઉપર અપાય છે તેમજ તે વાટીને તેજ દરદો ઉપર ચોપડાય છે. બીલું લસણ ધીની અંદર તળીને ખાવાથી તમામ જાતના વાતબ્યાધિ દવાય છે. લસણ વાતબ્યાધિ ઉપર અકસીર ધલાજ છે માટે તેને જેવું તેવું નહીં ગણી નહીં કાઢવા બજામણ છે. ગૃધ્રસી રાંઝણ, અધાગ, તથા આમ વાતમાં લસણનો રસ, લસણ પાક અગર લસણની ગન્ધ તે બનાવટ લેવાથી ફાયદો થાય છે. સુંઠની પેઠે લસણમાં પણ આમનું પાચન કરવાનો ગુણ રહેલો છે. તેનો રસ એક તોલો ગાયના દુધમાં લેવાય છે. તેનો આસવ કરી અગર તેને તળી ગન્ધ તે રીતે ખાવાથી આમ વાતમાં ફાયદો થાય છે અને તેથી તમામ જાતના વાતબ્યાધિ હલકા પડે છે. સ્વલ્પ રસોન પીન્ડ નામની બનાવટ આશરે ચાર વાલની માત્રામાં એરંડ મૂળના ઉકાળાની સાથે લેવાથી અર્દિત, અધાગ, રાંઝણ, પક્ષાઘાત તેમજ ખેંચતાણુની અંદર ફાયદો થાય છે, વાતબ્યાધિમાં લસણનો ઉપચાર થોડા ઘણા માસ સુધી ચાલુ રાખવાની જરૂર છે. ઓછામાં ઓછું એક મહિનો તે ખાવું જોઈએ. જો લસણ ખાતાં તે ટુટી નીકળે કે ગરમ લાગે તો સમજવું કે લસણ માફક નહિ આવે. પછી તે ખાવું બંધ કરી એક રેત્ર આપવો અને થોડી ઠંડક કરાવવી. પણ જેને શરીરમાં વાનું જોર છે તેને લસણ માફક નહિ આવે એવું ક્વચિતજ બને છે. કોલેરાની સજ્જ ગોઠલી ચડતી હોય તેમાં લથુનાદિ વટી અપાય છે. તે ચિવાય વાતબ્યાધિમાં લસણ એક ભાગ, આઠ ભાગ પાણી તથા ચાર ભાગ દુધ એ પ્રમાણે નાખી ઉકાળી જ્યારે દુધ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લઈ તે હિસ્ટી-રિયા, આક્રો, રાંઝણ વિગેરેમાં વપરાય છે.

લસણ અજીર્ણમાં ઘણું ઉપયોગી છે. કોલેરામાં જો કાંઈ જાડો થવાનું ચિન્હ જણાય તો તે એકદમ દવાવવું જોઈએ. કોલેરાના વખતમાં કેટલીક વખતે અજીર્ણના ઝાડા પણ કોલેરાની ભીતિ આવે છે. આ ઝાડામાં લથુનાદિ ચૂર્ણ આપવું યોગ્ય છે. તેથી અજીર્ણ દર થાય છે અને ઝાડો અટકે છે. અજીર્ણ ઉપરના ઘણાખરા ચૂર્ણ, ગોળીઓ વિગેરેમાં પણ લસ-

છુ પડે છે. હિંગાષ્ટક ચૂર્ણની ગોળી વાળવામાં વૈદ્યો લસણનો રસ વાપરે છે અને તારે તેનું હિંગાદિ વટી નામ બદલીને લથુનાદિ વટી એવું નામ આપે છે, તે મસાલાની ચાજ છે અને મસાલા તરીકે તે ખોરાકમાં સેવાથી અનાજનું પાચન થાય છે. પગમાં કળતર થતી હોય તારે લસણ ખવાય છે. સ્ત્રીઓને વસ્તુ દોષમાં બ્યારે સજ્જ કટીશૂળ થાય છે તારે પણ લસણ અપાય છે. લસણ ખરજવા ઉપર ચોપડાય છે. આથી સજ્જ બળતરા હો છે પણ તેથી બધો ભાગ સાફ. લીસોને લાલ રંગનો થઈ જાય છે. પછી તે ઉપર સાદો મલમ લગાડવાથી રૂઝ આવે છે. લસણના રસનેજરા નવશેકું કરી તેનું ટીપું કાનમાં નાખવાથી કર્ણુ શૂળ બેથી જાય છે. તે ચિવાય લસણની કળી કાનના ફુઆવામાં કાનની અંદર ખોસી રખાય છે. લસણનું કકડાવેલ તેલ જે ભાગ વાચ્ચે ગ્રલાઈ ગયો હોય છે તે ઉપર ચોપડાય છે. કોઈ પણ જગ્યાએ શૂળ નીકળતું હોય તે પણ તેથી બેસે છે. કાંદાની સાથે ઘુંદી તેનો રસ સુંઘવાથી મૂઝામાં ફાયદો થાય છે.

માત્રા:—સ્વસ્થ રસોત પીન્ડ બેથી ચાર વાલ, લથુનાદિ ચૂર્ણ પાવ-ભાભાર. લસણ પાક બેથી ચાર તોલા.

લથુનાદિ વટી બ થી બા ભાર.

લાખ.

વર્ણન:—લાખ એક ભાગના જંતુમાંથી બને છે અને તે જંતુ કટ-ભીક જાતનાં ગ્રાડ ઉપર જમાવ કરે છે. જે ગ્રાડ ઉપર લાખ જાતે છે તેમાં આખરો, ખોરડી, વડની જાતનાં અને બીજાં થોડી ઘણી જાતનાં ગ્રાડો મુખ્ય છે. આ ગ્રાડોના રસ ચીકાશદાર હોય છે અને તેના લાલ રંગના જમાવને લાખ કહે છે. લાખ રંગના કામમાં આવે છે અને તેના પાણીને અજતો કહે છે. તે ચિવાય લાખ જોગણીને ઢેકાણે કામમાં આવે છે. લાખ પેટમાં ખાવાના કરતાં બહારના ઉપયોગમાં ઘણી આવે છે. કટલીક વખતે લાખના જંતુઓથી આખું ગ્રાડ ખવાઈ જાય છે. જે ડાંખળી ઉપર લાખ થાય છે તે ડાંખળી એમને એમ વેચાય છે અને તેને લાકડીઓ લાખ કહે છે. પછી તેને ઢેકાણે છે એટલે લાખ પીગળી જાય છે.

ખનાવટ:—લાક્ષાદિ તૈલ.

૧ લાક્ષાદિ તૈલ=લાખ ૬૪ તોલા લઈ તેની અંદર તેથી ૧૬ ગણું

પાણી નાખી ઉકાળવું અને જ્યારે ૨૫૬ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું. આ લાખના પાણીમાં ૨૫૬ તોલા મીઠું તેલ તથા ૧૦૨૪ તોલા કાંજી અને નીચે લખેલાં ઓસડો બધે તોલા નાખવાં: —

ઓસાંધ, હળદર, દેવદાર, કેવડાનું મૂળ, મરવો, રાસ્તા, સુવા, અને જેઠીમધનાં મૂળ. જ્યારે તેલ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું. ઉતારતી વખતે તેમાં ચાર તોલા કપૂર નાખવું.

ગુણ:—પૌષ્ટિક.

ઉપયોગ:—તે ક્ષત લગાડવાનાજ કામમાં આવે છે. બહાર છાતી ઉપર લગાડવાથી જીર્ણ જ્વર અને મક્ષામાં સારો ફાયદો થાય છે. લાક્ષાદિ તેલ લગાડવાથી જીર્ણ જ્વર અટકે છે, શરીરમાં કૌવત આવે છે અને દરદીની સ્થિતિ સુધરતી જાય છે. બીજા તેલમાં રંગ લાવવા માટે લાખ વપરાય છે.

લાંગુલી.

વર્ણન:—લાંગુલીનાં કળાવાં અથવા ખડીઆ નાગ એવાં મરાઠી નામ છે. તેનું ગુજરાતી નામ હજી સુધી મળેલ નથી. સંસ્કૃત વૈદ્યકારોએ તેને સાત ઉપવિષમાં ગણેલ છે. સંસ્કૃત વૈદ્યકારો તેને **ગર્ભઘ્ની** કહે છે. તેનાં પ્રુષ્પ ધણાં સુંદર થાય છે. ઔષધમાં તેની ગાંઠ વપરાય છે. તેના ગાંઠ આશરે સાત આઠ ઇન્ચ લાંબી હોય છે. તેનાં એક મૂળીઆમાં બે ગાંઠું હોય છે જે બંને ગાંઠું કાઢ ખૂણાથી જોડાયેલી છે. આ કાઢખૂણા ઉપર તેનું થડ ઉગે છે. તે કાઢખૂણાના ઉપલા ભાગ ઉપર થડની નીશાની જણાય છે ને હેઠલા ભાગ ઉપર મૂળીઆના રેશા બટકતા હોય છે. તેના મૂળમાંથી ઘોળો લોટ જેવો બૂકો ખરે છે.

ગુણ:—વેણુ લાવનાર.

ઉપયોગ:—તેના મૂળને વાટી ટુંટી અને પેડુ ઉપર ઓપડવાથી વેણુ ટુંકી ટુંકી મુરતે અને ખૂબ આવે છે અને સ્ત્રી જલદીથી પ્રસૂત થાય છે. જ્યારે ઓર પડતાં વાર લાગે છે ત્યારે તેના મૂળનો કલ્ક હાથે તથા પગે ઓપડવામાં આવે છે અને શાહજીં અને પીંપરનું ચૂર્ણ તે વખતે દ્રાક્ષાસવની સાથે પાવામાં આવે છે. તે ગૌમૂત્રની અંદર નાખવાથી શુદ્ધ થાય છે.

માત્રા:—૧ થી ૨ વાલ તેના લોટની.

લીંબડો.

વર્ણન:—લીંબડો દેશી વેદામાં ઘણાજ અસલના વખતથી જણાવ્યે લો છે. તેનું ગ્રાડ મોટું વડ જેવું થાય છે અને તેનાં પાન મીણાં સારી રંગનાં હોય છે અને જ્યારે પાન મોટાં થતાં જાય છે ત્યારે તેમાં બીલાથ આવતી જાય છે. લીંબડો બે જાતનો થાય છે. એક મીઠો ને બીજો કડવો ઔષધમાં કડવો લીંબડો વપરાય છે. મીઠા લીંબડાનાં પાન કઢીમાં પડે છે. ઔષધમાં લીંબડાની અંતર છાલ, પાંદડાં, તેનાં ફળ, ગુંદ અને બીજનું તેલ વપરાય છે. તેનાં ફળને લીંબોળી કહે છે અને તેમાંથી જે ડળાંઓ નાકળે છે તેને પીસીને તેલ કઢાડવામાં આવે છે.

ખનાવટ:—૧ પંચતિક્તધૃત ૨ નિમ્બ પંચાંગ ચૂર્ણ ૩ નિમ્બાદિ તૈલ.

૧ પંચતિક્તક ધૃત=લીંબડાની અંતર છાલ, પટોળ, બોરીંગણી, ગળો અને અરડુશીની છાલ એ દરેક ૮૦ તોલા લઈ તેને ૪૦૯૬ તોલા પાણીમાં ઉકાળવાં અને જ્યારે ૧૦૨૪ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે તેને ગાળી લઈ તેમાં ૨૫૬ તોલા ધી તથા ૩૨ તોલા ત્રિકુળા નાખી રીતસર ધી સિદ્ધ કરવું.

૨ નિમ્બ પંચાંગ ચૂર્ણ=લીંબડાનું પંચાંગ ૬૦ તોલા, અને લોહ બસ્મ, હીમજ, કુવાડીઆનાં બીજ, ચિત્રક, બીલાચું, વાવડોંગ, સાકર, આમળાં, હળદર, પીપર, મરી, સુંક, બાબચી, ગરમાળાનો ગર અને ગોખર એ દરેક ચચાર તોલા લઈ તેમનું બારીક ચૂર્ણ કરી તેને બાંગરાના રસની, ખેરની છાલના કાઠાની અને અસાણાની છાલના કાઠાની અંકક ભાવના દેવી જે તૈયાર થાય તે નિમ્બ પંચાંગ ચૂર્ણ.

૩ નિમ્બાદિ તૈલ=લીંબડાનું તેલ ચાર શેર અને પાણી ૧૬ શેર લેવું; બાદ હરતાળ, મનઃશિલ, ભિન્નાચું, એળચી, કુંવારનું મૂળ, ચંદન, તગર, અને જીરૂનાં પાન દરેક પાંચ પાંચ તોલા લઈ તેનો કલક તેમાં નાખી રીતસર તૈલ સિદ્ધ કરવું.

ગુણ:—પૌષ્ટિક, પિત્તશામક, જ્વરશ્ન અને શોધક.

ઉપયોગ:—લીંબડાની અંતર છાલનું હીમ જાદી જાદી જાતના રોગ ઉપર બહુ સરસ છે. રોજીઆ, એકાંતરીઆ, તરીઆ તથા ચોથીઆ વિગેરે વિષમ જ્વરમાં તાવના આવવા પહેલાં ખેત્રણ વાર લીંબડો આપવાથી તાવ અટકે છે. જોકે વિષમ જ્વરમાં કવીનાઇનને ટોડે આપી

શકે એવો તે નથી તોપણ કવીનાઘન કરતાં તે બીજા નંપરની દવા છે. જ્યારે તાવ બર્ષો હોય ત્યારે કવીનાઘન બહુધા બીજીવાર અપાતું નથી પણ લીંબડો તે વખતે આપવામાં કોઈ જાતની હરકત નથી એટલુંજ નહિ પણ ઉલટો ફાયદો થાય છે. પિત્તજ્વરમાં, સાદા અણુઉતાર તાવમાં તેમજ સંતત જ્વરમાં લીંબડાનું હીમ આપવું યોગ્ય છે. વિષમ જ્વરમાં હીમ તથા ક્વાથ બન્ને આપવામાં આવે છે, તેમજ જીર્ણ જ્વરમાં લીંબડાનું ઘણા દિવસ સુધી સેવન કરવું કહેલ છે. જીર્ણ રોગ થયા પછી અગર બીજા કેટલી એક વ્યાધિ થયા પછી રહેલી નબલાઈમાં લીંબડો શરીરને કૌવત આપે છે, તેથી જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે, અને અનાજનું સારી પૈઠ પાચન થાય છે. પિત્તજ્વરની દાહ, તૃષા, ઉલટી, મોળ વિગેરે ને તે શમાવે છે. લીંબડો, ગળો, પટોળ, રીંગણી અને ઇન્દ્રજવ એ પાંચે ચીજનો કાઢો મધની સાથે લેવાથી ઘણો જીનો તાવ દૂર થાય છે. તાવને માટે લીંબડાની દવા ઘણી ઉત્તમ છે. આપણા દેશમાં સાધારણ રીતે તાવની વખતે લીંબડાની અંતરછાલ પાવાને રીવાજ ચાલેછે, તેમજ સન્નિપાત જ્વરની અંદર પણ લીંબડો વપરાય છે. એ પિત્તશામક હોવાને લીધે શરીરમાં રહેતી ખોટી ગરમીને દૂર કરેછે, મગજને ઠંડો કરેછે, અને આંખની દૃષ્ટિને તેજ આપે છે. જ્યારે કોઈ પણ જાતનો જ્વર ઘણા દિવસ સુધી રહેવાથી જઠરાગ્નિ મંદ થઈ જાય છે અને પાછો વળી સેજ-સાજ તાવ આવી જાય છે ત્યારે લીંબડાની અંતરછાલ પીવી યોગ્ય છે. જ્વરથી થતી જૂદી જૂદી વિકૃતિમાં લીંબડો ઉપયોગી છે. જ્વરને લીધે જ્યારે યકૃત અગર પ્લીહમાં લોહીનો જમાવ થાયછે ત્યારે બીજા યોગ્ય દવા સાથે લીંબડો આપવો યોગ્ય છે. માતા, ઓરારી, અછબડા, નુરબીબી વિગેરે ઓખાની અંદર દરદીને લીંબડાનું હીમ પવાય છે. નેક કેટલાક વૈદ્યો આવા કૃદ્ધી નીકળતા તાવમાં કોઈ પણ જાતની દવા નથી આપતા તોપણ તે પ્રસંગે દવા આપવામાં ગેર ફાયદો નથી. તે તાવનું જોર તેમની નિયમિત સુદૃઢ શિવાય હલકું પડતું નથી તોપણ જો યોગ્ય ઉપચાર કરવામાં આવ્યો હોયતો તેનાં સપ્ત ચિન્હોનું બપુંકર દુખ ખમવું પડતું નથી. સદરહુ ઓખાની અંદર હમેશાં પિત્તાધિક્ય દોષ હોય છે. તેનું શમન કરવા માટે લીંબડાનું હીમ આપવું અવશ્યનું છે. તે દરદીની અંદર પિત્તાધિક્ય દોષ એટલો બધો જળ્યો હોયછે કે સદરહુ તાવ ઉતરી ગયા પછી માસ અગર બેમાસ સુધી શરીરમાંથી ગરમાઈ જતી નથી ને

આખે શરીરે ગુમડાં કૂટી નીકળે છે. જો લીંબડાનું પંદર દિવસ સુધી સેવન કરવામાં આવેતો આ બધું હલકું પડી જાય છે. હીમ કરવામાં હન્રેશાં અંતરહાલ વાપરવી. શોધક ગુણ તરીકે લીંબડો ધણો સરસ છે. અને તે જીર્ણ ત્વક્રોષમાં અપાય છે. લીંબડાનું પંચાંગ ધણા દિવસ સુધી જોવાથી કુષ્ઠ, વિચ્ચિકા, વાતરક્ત વિગેરેમાં સારી અસર માલમ પડે છે. નીમ્બ પંચાંગ ચૂર્ણ કુષ્ઠને માટે ખાસ ઉપયોગી છે અને હન્રેશાં તેની સાથે સારક દવા મેળવવામાં આવે છે. ત્વક્રોષની અંદર તે પેટમાં ખાવામાં આવે છે એટલુંજ નહિ પણ તેના પાનને પાણીમાં ઉકાળી તે પાણીવડે નવરાવવાથી ખસ, ખરજવું, દુદ્ધ તથા કૃમિની ચેળ કમતી થાય છે. ચામડી ગમે તેવી રક્ત અને ખરખચડી થઈ ગઈ હોય અને તે ઉપર હાથ ફેરવવાથી ફોતરાં ઉખડ્યાંજ કરતાં હોય તથા ખેહદ ચેળ આવતી હોય તેવા દરદીને લીંબડાના પાણીએ દિવસમાં ત્રણ વખત નવરાવવાથી શરીર સાફ અને લીસું થાય છે. જ્યારે શરીરે ખોટી ગરમી કૂટી નીકળે છે ત્યારે લીંબડાનાં પાનના ઉકાળાવડે સ્નાન કરવાથી ધણો ફાયદો થાય છે. કુષ્ઠ અને જંતુવાળા વૃણનું તેના પાણી વડે ધોવાથી શોધન થાય છે અને જંતુ મરી જાય છે. તેના પાનની લોપરી કુષ્ઠ વૃણનું શોધન કરવા માટે અપાય છે. પા તોલો લીંબડાનો રસ અને પા તોલો આમળાનો રસ એ બન્ને ધીની સાથે પીવાથી શીળસ, લુખસ, અને ખોટી ગરમાઇનાં ગુમડાં બેસી જાય છે. ગુમડાં ઉપર લગાડવાના મલમમાં પણ લીંબડો આવે છે. પંચતિક્તક ઘૂત અને નીમ્બાદિ તેલ ત્વક્રોષને માટે બહુ સારાં છે. તેનું તેલ પણ આજી, ખરજવા ઉપર ચો-પડાય છે. તે બર્ગંદર વિગેરેમાં ઉપયોગી છે. ગલગંડ જે ફૂટે છે અને બહુ છિદ્રો પડે છે તેમાં આ તેલ સાફ છે તેમજ મને તેવાં છિદ્રો પડ્યાં હોય અને ગમે તેટલું અંદરથી પડે નીકળતું હોય તેવી રાક્ષિ તે રૂપરે લાવે છે.

લીંબડો કૃમિજન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તે કડવો છે અને તેથી પેટમાં કૃમિ પડતાં નથી. લીંબડો, કડાહાલ, વાવડીંગ અને હીંગ એ ચારે આજના ચૂર્ણને મધમાં સેવાથી કૃમિનો નાશ થાય છે. તે શિવાય તેના તેલમાં પણ કૃમિજન ગુણ રહેલો છે, પણ તેનું તેલ કૃમિજન તરીકે બહુ અપરાધ નથી. લીંબડાનો રસ મધની સાથે પીવાથી કમળો દૂર થાય છે,

હલદી બંધ થાય છે, અને અમ્મ પિત્તમાં ફાયદો થાય છે. લીંબડાના પાનને પાણીમાં ઓળી તેનાં ફીણ શરીરે લગાડવાથી થતો દાહ હલકો પડે છે. જ્યારની અંદર જ્યારે અતિસાર થઈ આવે છે ત્યારે બીજી યોગ્ય દવા સાથે લીંબડો અપાય છે. તેથી સોજો હો છે. જેને વાત બાધિમાં સોજો થઈ આવે છે અને તે સોજો શરીરના જૂદા જૂદા ભાગોમાં ફેર્યા કરે છે, તે દરદમાં લીંબડાનાં પાન વરાળીઆં કરી બાફીને બાંધવાથી ફાયદો થાય છે. કેટલાક લોકો લીંબડાને બદલે બકાનનાં પાન વાપરે છે પણ તે બને એકજ જાતનાં ગ્રાડ છે અને તેમના ગુણ પણ મળતા છે. વાયુને લીધે ગમે તેવો સખ્ત અને ગમે તેટલા ભાગમાં સોજો થઈ આવ્યો હોય તોપણ લીંબડાના પાન અકક એ દિવસ બાફીને બાંધવાથી અને તે ઉપર કોરો શેક કરવાથી અચૂક સોજો ઉતરે છે. વાળાને લીધે શરીરના કોઈ ભાગમાં ટેફ થઈ આવે છે ત્યારે પણ લીંબડાનાં પાન બાફીને બંધાયે છે તથા શેક કરવામાં આવે છે. વાળાના અને બીજા ગડ પકવવાને માટે લીંબડાનાં પાનની પોટીસ વપરાય છે. લીંબડાનાં પાન બાફી તેને ગોળ સાથે વાટી ઓપડવામાં આવે છે પણ જ્યારે લગભગ પાક થવા આવ્યો હોય ત્યારે લીંબડાનાં પાનને ખૂબ બાફી વાટી એકલાંજ ઓપડવાં યોગ્ય છે. તે ઘણો ઓસ લે છે અને ગડને કોડે છે. ગોળ નાખવાથી તેની ઓસ લેવાની અસર કમી થાય છે. લીંબડાનું તેલ પણ રોપણ છે.

કટીશૂળ, અસ્થિ અને સાંધાના દુખવા ઉપર લીંબડાનું તેલ ઓપડવામાં આવે છે. લીંબડો, અર્જુનવૃક્ષ, પીંપળો, કદમ્બ, જાંબુ, વડ, ઉંબરો વિગેરેની છાજનો લેપ ઉપદંશના ધારાં ઉપર લગાડવો સારો છે.

લીંબડાની હવા નિરોગી ગણાય છે. તેનો મોહોર આંબલી અને મીઠાં સાથે ખાવાથી પિત્તનું શમન થાય છે, તથા ઉનાળાની ગરમ હવાની અસર જણાતી નથી. તેની હવા મિલેરિયાની ઝેરી હવાને દૂર કરે છે. જે ધરમાં જખમી પડ્યો હોય છે તે ધરમાં હવા દૂષિત ન થાય તેટલા માટે તે ધરના બારણામાં લીંબડો બાંધવાનો રીવાજ ચાલે છે. તેથી હવાનું શોધન થાય છે.

લીંબોળીનું તેલ માથામાં નાખવાથી જીનો નાથ થાય છે, ખોડો હો છે, અને ઉંદરી મટે છે.

આત્રા:—લીંબડાની અંતર છાલ ૭ થી ૧૦ તોલો, ક્વાથ અગર

ચૂર્ણ ૩૫ આપવી. નિમ્બ પંચાંગ ચૂર્ણ ૦૧ થી ૦૧ તોલો, પંચતિક્તક ધૂત ૧ થી ૨ તોલા.

લીંબુ.

વર્ણન:—લીંબુ ધણી જાતના થાય છે, નાનાં, મોટાં, ખાટાં, મીઠાં વિગેરે તેના ધણી જાતો છે. બીજાં, નારંગી વિગેરે ફળો પણ લીંબુને મળતાં છે પણ ખટાઈની બાબતમાં લીંબુ તે સૌથી ચડીઆતું છે. તેનાં પાંદડાંની સુગંધી પણ તેનાં ફળના જેવીજ છે.

ગુણ:—શીતળ અને પિત્ત શામક.

ઉપયોગ:—લીંબુ જલરાગિને પ્રદિપ્ત કરે છે અને તેટલા માટે તેનો રસ દાળ કઢી મસાલા વિગેરેમાં નાખવામાં આવે છે. જે કે તે આપણા નિત્ય ખોરાકના એક સાધારણ ચીજ છે તોપણ ઔષધ તરીકે તેનો ઉપયોગ ધણી સારો છે. ઉલ્લટી મોળ વિગેરે તેથી ખસે છે અને અજીર્ણની અંદર લીંબુના રસની સાથે વાળેલી ઉજા અને વાતહર ગોળી લેવામાં આવે છે. શરીરમાં રહેતી ખોટી ગરમાઈ તેથી દૂર થાય છે. સાકરના પાણીમાં લીંબુનો રસ નાખી તેનું શરબત કરી પીવાય છે તેમજ લીંબુના શરબતો તૈયાર પણ આવે છે. તે પીવાથી ગરમીની અસર જણાતી નથી ને લોહી સુધરે છે અને જે લોહીની વિકૃતિથી અવાળુ પોચાં થઈ જાય છે તથા દાંતમાંથી લોહી નીકળે છે તે દરદની અંદર લીંબુનો રસ ચૂસવો ફાયદાકારક છે. જ્યારે લીંબુનો રસ ગ્રાહ્ય ચૂસવો પડે અને ઘણા વખત સુધી તેનો ઉપયોગ જારી રાખવામાં આવે ત્યારે ખાટાં લીંબુ કરતાં મીઠાં લીંબુ વધારે માફક આવે છે. ખટાસ ખાવામાં કેટલીક વખતે જ્વર ચડવાની ધાસ્તી રહે છે, માથું ચડી આવે છે અને કેટલી વખતે જાડાં આંચકી પણ થઈ આવે છે. લીંબુનો ઉપયોગ કાઠિયાવાડના કરતાં ગુજરાતના લોકોને વધારે માફક આવે છે. તાવ ઉધરસ વિગેરે જે બીજી કાઠિયાવાડી લોકોને રહે છે તે બીજી ગુજરાતના લોકોને રહેતી નથી. લીંબુ દાદર, ઉંદરી ઉપર લગાડવામાં આવે છે. તે લગાડવાથી જરા ચટપટાટ થાય છે પણ દરદ નિર્મૂળ થઈ જાય છે. જેના માથામાં ઉંદરી હોય છે તેઓ હજમત કરાવ્યા બાદ લીંબુ અને અફીણ માથા ઉપર ચોપડે છે. દાદર ઉપર જે બધી સોગડીઓ આવે છે તેમાંની ઘણીખરી લીંબુના રસથી બાંધવામાં આવે છે અને દાદરની ઘણી ખરી દવા લીંબુના રસમાં મીલાવી

લગાડવામાં આવે તો તે વધારે ફાયદો કરે છે. જ્યારે આંખ ઉઠી હોય છે ત્યારે લીંચુના ફડાશીઆમાં ફટકડી ભરી તે માથે કપડું વીંટી પોટલી કરી આંખે લગાડવામાં આવે છે અને તેથી આંખ ઉઠી હોય તો મટે છે.

અજીર્ણની કેટલીક દવાઓને લીંચુના રસની ભાવના દવામાં આવે છે. જેમાંનાં હિંગાજીક અને કૃબ્બાદ મુખ્ય છે તેમજ કેટલીક ધાતુ ઉપધાતુના શોધનમાં તે આવે છે.

માત્રા:—મરજી મુજબ તોપણ ખારા લીંચુ કરતાં મીઠાં લીંચુની માત્રા વધારે લઈ શકાય છે.

લૂણી.

વર્ણન:—લૂણી આપણા દેશમાં ઘણી સાધારણ છે. લૂણી સ્વાદે ખાટી છે અને તેનો બાજી તરીકે ઉપયોગ થાય છે. દાંત દુખતા હોય ત્યારે રૂનું પુંખડું તેના રસમાં બોળી દાંતમાં રાખવાથી ફાયદો થાય છે. કેટલીક ઔષધિને તેના રસની ભાવના દવામાં આવે છે. તે અમ્લ છે અને પિત્તનું શમન કરે છે. તે મૂત્રલ છે અને તેથી પુષ્કળ પેશાબ છૂટે છે.

લોદર.

વર્ણન:—લોદરનું ગ્રાડ બહુ મોટું હોતું નથી. સાધારણ કદની બોરડીથી પણ તે નાનું હોય છે અને તે ભુંખરા રંગનું તથા કાંટાવાળું હોય છે. તેમાં રાતાં ફળ થાય છે જેને લોદરીઆં કહે છે. લોદરની છાલનો રંગ ભુંખરો થાય છે. તે ખરબચડીને બહુ પોચી થાય છે.

ગુણ:—શીતળ તથા ગ્રાહી.

ઉપયોગ:—અતિસાર, સ્ફોટાતિસાર તથા દુગ્ધતા હર્ષ વગેરેમાં લોદર અપાય છે તેમજ જૂદી જૂદી બનાવટોમાં બીજી દવાઓ સાથે તે આવે છે. તે શીતળ છે ને તેથી તીક્ષ્ણ દરદની શરૂઆતમાં પણ તે વપરાય છે. તેથી ઉલટી દાહ વિગેરે બંધ થાય છે. દાંતમાંથી લોહી પડતું હોય અગર અવાળું ચડી આંખમાં હોય ત્યારે તેના ઉકાળાના કોગળા કરવામાં આવે છે. લોદર, રસવંતી અને મોથનું મંજન બહુ સાફ છે. તેથી પેટાં મજબૂત થાય છે અને દાંતમાંથી લોહી પડતું નથી. અભિષ્યંદની અંદર લોદર, જોમધનું મૂળીઉં, ફલાવેલી ફટકડી અને રસવંતી સમભાગે લઈ પાણીમાં ધસી ચોપડવાથી આંખના દરદમાં ઘણો સારો ફાયદો થાય છે. લોદર સેપ તરીકે વપરાય છે તેમજ તે અત્યંત વ અને પ્રદરની અંદર અપાય

છે. જ્યારે આ ભાગના શ્લેષ્મ પીંડ ઢીલા પડી ગયા હોયછે ત્યારે લોદરનું ચૂર્ણ લેવાથી સારો ફાયદો થાયછે. ગંગાધર ચૂર્ણમાં તે પડેછે. લોધર, ધાત્રીતાં કૂત, બીલી, નાગરમોથ, આંબાની ગોટલી, અને કડાછાત્ર એનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી દહીની અંદર પિત્તાતિસારમાં અપાયછે. લોદરના પાણીના પીચકારી પ્રમેહમાં આપવામાં આવે છે. લોદરના ચૂર્ણને ધીમાં ઘસી તે ધી આંજવાથી આંખના જૂદી જૂદી જાતના અભિષ્પંદ ઉપર ફાયદો થાય છે. તેનો ગુણ કટકડી અને કાંસાંજણને મળતો છે.

માત્રા:—લોદરની છાલનો ભૂકો ૪ વાલ.

લોખાન.

વર્ણન:—લોખાન એ એક જાતના ગ્રાડનો ચીકણો રસ છે અને તે ગ્રાડમાં છરકા દેવાથી નીકળેછે. અહીંની બજારમાં બે જાતનો લોખાન મળેછે; એક ખોટો ને બીજો કોડીઓ. ખોટો લોખાન ભુંખરા રંગનો થાયછે. અને કોડીઓ લોખાન ક્રૂત એકલા રસનોજ જમાવછે અને તે રસની જામેલી ગાંગડીઉં કોડીના જેવી દેખાયછે; જે ઉપરથી કોડીઓ નામ પડ્યુંછે.

ગુણ:—કફશામક, રોચણ.

ઉપયોગ:—ઉધરસની અંદર તે અપાયછે. તેથી સારી ઉધરસ બેસી જાયછે તેમજ યક્ષ્માની અને દમની ઉધરસમાં પણ ફાયદો થાયછે. ઉતવાની બળતરા તે શાન્ત કરેછે. કુષ્ઠવૃણ રૂપવામાં લોખાન ઉત્તમ છે. લોખાનને મહુડાના દારૂમાં વાટી લગાડવાથી ધારાં રૂપરે આવે છે અને કપાઈ ગયેલો ભાગ સારી રીતે મંધાય છે.

માત્રા:—૨ થી ૬ વાલ.

વખમો.

વર્ણન:—આ દવા વચ્છનાગના વર્ગની છે પણ તે વચ્છનાગની યૌં ઝેરી નથી. કેટલાક વૈદ્યોનું એમ ટેવવુંછે કે વખમો અને અતિવિષની કળી બન્ને એકજ ગ્રાડની પેદાશ છે પણ તેમ નથી. તે બન્ને ગ્રાડ જૂદાં જૂદાં છે. વખમો વધારે કઠણ છે. અને અતિવિષનીકળી પ્રમાણમાં ઓછી છે અને જેમ તે ભાંગવાથી ઘોળો ભૂકો ઝરેછે તેમ વખમામાંથી ઝરતો નથી. વખમો વધારે કઠણ અને ચીકણો થાય છે. ગુણમાં તે અતિવિષના કરતાં ઘટેછે અને તે ઘણો મીઠો છે.

ગુણ:—કટુ પૌષ્ટિક, વાતહર, કૃમિનિ તથા ભેદક.

ઉપયોગ:—વખમો બહુ માંધી ચાલ હોવાને લીધે તેનો બહોળો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી. પેટપીડ, અજીર્ણ, તથા આક્રાન્તિ અંદર મરી અને જવંત્રી સાથે તે અપાય છે. અજીર્ણથી થતા ઝાડા ઉલટીને તે રોકે છે તથા પેટની અંદરના જંતુ (કૃમિ) નો નાશ કરે છે ને ઝાડા વાટે તેમને બહાર કાઢે છે. જીર્ણ તાવની અંદર તે ઘણો સારો ફાયદો કરે છે. તેની કડવાશ કવીનાષનથી ઉતરે તેવી નથી. પેટમાં જ્યારે ગોટો ચડે છે ને દરદી બહુ રાડો પાડે છે ત્યારે વખમાની કટકી ચવરાવવાથી તે મટી જાય છે. ભૂખ લગાડવાનો ગ્રુણ તેમાં ઘણો સારો રહેલો છે. વિષમજ્વરમાં તે એક આક્રો ઉપાય છે, તોપણ કવીનાષન જેવી તેમાં અસર નથી એટલુંજ નહિ પણ બીજા કેટલાક કટુ પૌષ્ટિક પદાર્થના કરતાં પણ ઉતરે તેમ છે.

માત્રા:—૧ થી ૨ વાલ.

વછનાગ.

બર્ણન:—વછનાગ એ દેશી દવામાં ઘણું ઝેરી ઔષધ છે. તે સાધારણ રીતે કેટલેક ઢેકાણે મળી આવે છે. તેનાં મૂળીઆં કઠણ તથા હરણના શીંગડાં જેવી આકૃતિનાં હોય છે તેથી તેને શીંગડીઆ વછનાગ કહે છે. તેનાં મૂળીઆં ચારથી પાંચ ઇંચ લાંબાં હોય છે અને એકથી દોઢ ઇંચ ગોળાષ્ટમાં હોય છે. બીજા મૂળની પેઠે તેના ઉપર ક્રીણા બારીક મૂળના તાંતણાઓ જોવામાં આવે છે. તે રંગે કાળો તથા તેલ ચોપડ્યું હોય તેવો ઝગઝગતો દેખાય છે ને તેથી તેને લોકો તેલીઆ વછનાગ પણ કહે છે. તે કઠણ તથા વજનદાર હોય છે. અને તે કાપતાં અંદરથી પણ કાળો નીકળે છે.

શોધન:—વછનાગના કટકા કરી એક કપડામાં બાંધી દોલાયંત્રથી એક પ્રહર પર્ણ દુધ અને પાણી ભેગાં કરી તેમાં બાફ આપવો. પછી એક પ્રહર બકરીના દુધમાં તથા એક પ્રહર ગાયના દુધમાં એમ ત્રણ વખત દોલાયંત્રવડે બાફ આપવાથી તેની શુદ્ધિ થાય છે.

તે શિવાય તેને ત્રણ દિવસ સુધી ગૌમૂત્રમાં પલાળી રાખવાથી તેની શુદ્ધિ થાય છે.

બનાવટ:—૧ ભૈરવ રસ ૨ મહા જ્વરાંકુશ ૩ આનંદ ભૈરવ રસ ૪ અજીર્ણ કંટક રસ ૫ કફ કેતૂ રસ ૬ રામ બાણ રસ ૭ પંચવક્ત્ર રસ ૮ જ્વર મુરારિ રસ ૯ મૃત્યુંજયરસ.

૧ ભૈરવ રસ=શુદ્ધ વચ્છનાગ એક ભાગ, સુંક જે ભાગ, પીંપર ત્રણ ભાગ અને મરી ચાર ભાગ એ બધાને આડુના રસની અંદર ખૂબ ઘુંટી અકેક રતી ભારની ગોળી કરવી.

૨ મહા જ્વરાંકુશ=શુદ્ધ પારો શુદ્ધ વચ્છનાગ, અને શુદ્ધ ગંધક એ ત્રણે અકેક ભાગ, ધતુરાનાં બીજ ત્રણ ભાગ અને સુંક, મરી અને પીંપર એ ત્રણે મળીને આઠ ભાગ; તેનું ચૂર્ણ કરી લીંબુ અગર આડુના રસમાં બલી તેની બધે ચણોદી ભારની ગોળી કરવી.

૩ આનંદ ભૈરવ રસ=શુદ્ધ હીંગળો, શુદ્ધ વચ્છનાગ, મરી ટંકણપાર અને પીંપર એ પાંચે સમભાગે લઈ બારીક ચૂર્ણ કરી મેળવવાં તેનું નામ આનંદ ભૈરવ રસ.

૪ અજીર્ણ કંટકરસ=શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ વચ્છનાગ એ ત્રણે સોળે સમભાગે લઈ તે ત્રણેની બરોબર મરી લઈ તેમને લીંબુના રસની એકવીચ બાવના દેવી. તૈયાર થાય તે અજીર્ણ કંટક રસ.

૫ કફકેતૂ રસ=શુદ્ધ વચ્છનાગ, ટંકણ, પીંપર અને શંખ ભસ્મ એ ચારે સોળે સમભાગે લઈ તેને મેળવવી અને આડુના રસની ત્રણ બાવના દેવી.

૬ રામબાણ રસ=શુદ્ધ પારદ, વચ્છનાગ, લવીંગ અને ગંધક દરેક અકેક ભાગ, કાળાં મરી જે ભાગ, જાયફળ અર્ધો ભાગ એ સઘળાંને આમળાના રસમાં ઘુંટી તેની રતી રતી ભારની ગોળી કરવી.

૭ પંચવકત્ર રસ=શુદ્ધ પારદ, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ વચ્છનાગ, મરી, ટંકણ એ બધી સોળે સમભાગે લઈ તેને ધતુરાના રસમાં બાર કલાક ખલ કરવાં. પછી તેની બધે રતીભારની ગોળી કરવી.

૮ જ્યેષ્ઠ મુરારિ રસ=શુદ્ધ હીંગળો, શુદ્ધ વચ્છનાગ, મરી, પીંપર, ટંકણ, હીમજ, એ બધાં અકેક ભાગ અને સુંક જે ભાગ લઈ તે સઘળાંની બરાબર જ્યપાળ (નેપાળો) લેવો. પછી તેની આડુના રસમાં રતી રતી ભારની ગોળી કરવી.

૯ મૃત્યુંજયરસ=શુદ્ધ વચ્છનાગ, ગંધક, મરી, પીંપર અને ટંકણ અકેક ભાગ, હીંગળો જે ભાગ, એ બધી સોળે પાણી સાથે મેળવી તેની રતી રતીભારની ગોળી કરવી.

ચુલુ:—જ્વરઘ્ન, વાતહર.

ઉપયોગ:—વચ્છનાગ જ્વરમાં, જૂદી જૂદી જાતના વાત બાધિમાં તેમજ કફની બાધિમાં પણ અપાય છે. દેશી ઔષધમાં વચ્છનાગ એ જ્વરનો પ્રસિદ્ધ ઉપાય છે અને તે જૂદી જૂદી જાતના જ્વરને માટે જૂદી જૂદી રીતે અપાય છે. જ્વરને માટે તેને હીંગળા તથા પારાની સાથે ઝેળવવામાં આવે છે. મૃત્યુંજયરસ, જ્વર મુરારિસ અને પંચવકત્ર રસ તીક્ષ્ણ જ્વરને માટે ઘણી સારી દવાઓ છે. જ્યારે સંતત જ્વરની અંદર વાયુનો પ્રકોપ ઘણો હોય છે, પવન છૂટતો નથી, તેમજ પેટ ચડ્યું જણાય છે ત્યારે મૃત્યુંજયરસ સારો ફાયદો કરે છે. તે દવા ખાવાથી પવન છૂટે છે અને પેટનો દુખાવો હલકો પડે છે. આનંદ ભૈરવ રસ નામની બનાવટ જે સાધારણ રીતે આપણા દેશના વૈદ્યો વાપરે છે તેમાં અને મૃત્યુંજયરસમાં વધારે ફેર નથી. આનંદ ભૈરવમાં પાંચચીળે સમભાગે છે અને મૃત્યુંજયરસમાં હીંગળાનો એક ભાગ ફક્ત વધારે આવે છે. ગુણમાં તે બન્ને સરખાજ છે. જ્યારે જ્વરની અંદર સખ્ત બંધ કુષ્ટ હોય છે ત્યારે પણ હીંગળા અને વચ્છનાગ વાળી માત્રા અપાય છે પણ બંધ કુષ્ટ દૂર થવાને માટે યોગ્ય દવા નાંખવાની જરૂર પડે છે. જ્વર મુરારિ રસ નામની જે બનાવટ તાવમાં અપાય છે તેમાં નેપાળાનો મોટો ભાગ આવવાથી બંધ કુષ્ટ ઘણી જલદીથી દૂર થાય છે. પંચવકત્ર રસ નામની બનાવટ સંત્રિપાત જ્વરમાં ઘણી પ્રસિદ્ધ છે. જ્યારે જ્વરને લીધે દર-દી ગમગીન પડ્યો રહે છે, પ્રસંગે બકે છે અને જેમ તેમ લૂગડાં ફેંકી નાખે છે, ત્યારે પંચવકત્ર રસ નામની બનાવટ આપવી યોગ્ય છે. હ્રિ-શાં જ્વરની અંદર વચ્છનાગની માત્રાઓ વાપરતાં વૈદ્ય બહુ ધ્યાન રાખવા-નું છે. તેથી કેટલીક વખતે દરદીનું મોટું સાવ સૂકું થઈ જાય છે અને નાકમાં અને આંખમાં બળતરા થયા કરે છે. વચ્છનાગ તીક્ષ્ણ જ્વરમાં જેવું કામ કરે છે તેવું જીર્ણ જ્વરમાં કામ કરતો નથી.

વાત બાધિમાં વચ્છનાગ ઘણો ઉપયોગી છે. જ્યારે શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં કળતર થાય છે અગર ચસકા અને શૂળ નીકળે છે ત્યારે વચ્છનાગ અપાય છે. જીર્ણ સંધિવામાં, નજામાં તથા કટીચઢમાં વચ્છનાગ વપરાય છે. જેમ વચ્છનાગ જ્વરના તીક્ષ્ણ બાધિમાં ફાયદો કરે છે તેથી ઉલ-દીન રીતે વાત બાધિના જીર્ણ રૂપમાં તે સારો છે અને તેટલા માટે વાત બાધિના તીક્ષ્ણ ચિન્હ શાન્ત થયા પછીજ વચ્છનાગનો ઉપયોગ કરવો

યોગ્ય છે, રાંઝણુ, આધાશીશી, તેમજ શરીરમાં બીજે ગમે તે ડેકાણે વા હોય ત્યાં વછનાગનો ઉપયોગ દરદીને વધારે માફક આવે છે. વછનાગ જેમ વાત બાધિના જીર્ણ રોગમાં ખવાય છે તેમજ ચોપડવામાં પણ આવે છે. તે પીડા શામક છે અને તેથી સાંધામાં થતો દુખાવો જણાતો નથી. ભૈરવ રસ વાત જ્વર ઉપર અને વાત બાધિની કળતર ઉપર વપરાય છે. અજીર્ણના બાધિમાં પણ વછનાગ ઘણી સારી દવા છે. અજીર્ણ કંટક રસથી જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે ને વાયુનો નાશ થાય છે. રામબાણુ રસ પણ તેવાજ હેતુથી વપરાય છે. કફકેતૂ રસ દમ, ઉધરસ, રવરભંગાદિમાં વપરાય છે ને તે આદુના રસની સાથે અપાય છે. ન્યારે શરદી થાય છે ત્યારે કફકેતૂ રસ આપવો યોગ્ય છે.

જીર્ણ રોગમાં બહુ કળતર થાય છે અને શરીર બેચેન રહે છે ત્યારે વછનાગ ધીની અંદર ધસા તેનો ધસારો ચાટવાથી કળતર જણાતી નથી તથા શરીર સતેજ થાય છે. કેટલાક લોકોને આવી રીતે વછનાગ ખાવાનું બંધાણુ હોય છે. કેટલાક અફીણના બંધાણુને શરીરે ઠીક નહોય ત્યારે તેઓ અફીણના અસરને વધારવાને માટે વખતે વછનાગનો એકાદ ધસારો લે છે. વછનાગ સાધારણ રીતે જડત્વનો દુશ્મન છે. તે શરીરની કમી થતી શક્તિને વધારે છે. અથવા તંદ્રાને દુર કરે છે. ન્યારે અફીણના બંધાણુ અફીણ મૂકવા માટે પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે થતી કળતરને વછનાગ દવાવે છે.

વછનાગની ઝેરી અસર:—જે તેનો કટકો ચાવ્યો હોયતો હાક તથા જીભ ખેરાં ખોડ થઈ જાય છે. વછનાગનો કટકો બહાર ધસવામાં આવેતો તે ભાગમાં જરા પીડા થાય છે તથા તે લાલ થઈ સોજી આવે છે. વછનાગ ખાવાથી જઠરાગ્નિમાં ઉજ્જ્વળતા પેદા થાય છે. જીભ, હોઠ, તથા તાળવે તમતમાટ થાય છે. વધારે આપવામાં આવેતો હાથ પગની આંગળીએ ખાલી ચડે છે. તેથી પણ જરા વધારે આપવામાં આવેતો શરીરમાં બેચેની જણાય છે, સુસ્તિ લાગે છે, તથા માનસીક અગર શારીરીક કામ કરવાની શક્તિ તેનામાં રહેતી નથી. નાડી કમકોતત થાય છે તથા શ્વાસની ગતિ ધીમી પડે છે. ને કેટલીક વખતે પેશાબ વધે છે. આવે વખતે દરદીના શરીરમાં જે કાંઈ દરદ હોય તે બહી જાય છે તથા ખેબાન થઈ જાય છે. આથી પણ તેનું ઝેર વધારે મેડ્યું હોયતો

મહેરો ફીકો દેખાય છે, મોટું ઉતરી જાય છે, આસ ઉંડો આવે છે ને શરીર ઠુંપડી જાય છે, તેને ચક્રી આવે છે, આંખ અને કાનથી પોતાનું કામ થઈ શકતું નથી, મોટે ફીણ વહે છે, બોલી શકાતું નથી, જરા ખેંચતાણ માલમ પડે છે ને દરદી આવી અવસ્થામાં થોડો ધણો આસ ધણી મુશ્કેલીથી બરે છે; તેટલામાં હૃદય પોતાનું કામ કરતું બંધ થાય છે ને દરદી મરી જાય છે.

વછનાગના ઝેરનો ઉપાય:—દિલટી કરાવવી. એરંડીએલ તેલનો જીલામ આપવો. ઉજાણ વીર્ય પદાર્થો આપવા. બહાર શરીર ઉપર ઈંડી લગાડવી. ઈંડું પાણી છાંટવું. બુંદકાફી પાવાં.

વછનાગ એ નવ સપ્ત ઝેર માંહેલું એક ઝેર છે અને તેનું સંસ્કૃત નામ વત્સનાભ છે. બીજાં જ આઠ ઝેર છે તે હાલ મળતાં નથી. બાકી તેના નવ ઉપાધિ છે તે મળે છે. વછનાગનાં પાંદડાં નગોડના જેવાં થાય છે.

આત્રા:—વછનાગનાં મૂળ ૧૧ રતી. ભેરવરસ ૧ રતી, મહા. જ્વરાંકુથ ૨ રતીભાર. આનંદ ભેરવ ૧ વાલ. અજીર્ણ કંટક રસ ૧ વાલ. રામબાણ રસ ૧ રતીભાર. કફ કેતૂ ૧ રતી. પંચવક્રરસ ૨ રતી. જ્વર મુરારિરસ ૧ રતી. મૃત્યુંજયરસ ૧ રતીભાર.

વજ.

વર્ણન:—વજ બે જાતનો થાય છે; એક દુધીઓ અને બીજો ગંધીલો. ગંધીલા વજને ઘોડા વજ પણ કહે છે. દુધીઆ કરતાં ગંધીલો વજ ગુણમાં ચડે છે ને તેમ તે ઝાંધો મળે છે. ગંધીલો વજ નાગરમોથની પેઠે ગાંઠો વાળો હોય છે પણ તેના કરતાં વધારે કઠણને વધારે ઘોળાયપર હોય છે. નાગરમોથ તેના દેખાવ ઉપરથી કહી આપે છે કે તે ખડની જાતની પેદાશ છે. વજનો દેખાવ સુંઠના કટકાને મળતો છે. વજના લાંબા અને ચપટા કટકા આવે છે, તેની સુંગંધી આસ ઉગ્ર, તીક્ષ્ણ તથા પસંદ પડે તેવી છે. તે સ્વાદે કડવો તથા તીખો છે.

બનાવટ:—૧ વજદિ સૂર્ણ ૨ વજદિ ક્વાથ.

૧ વજદિ સૂર્ણ—વજ, હીંગ, અતિ વિષની કળી, સુંઠ, મરી, સંચળ, હરડે અને પીપર એ બધી ચીજો સમભાગે લઈ તેનું સૂર્ણ કરવું.

૨ વજદિ ક્વાથ—વજ ૪ તોલા, ધાણા ૧૦ તોલા અને કાજાંમરી

૪ વાલ એને રૂતબ એક પાણીમાં ઉકાળતાં જ્યારે ૨૪ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું. બચ્ચાંને આપતી વખતે આ ક્વાથમાં સાકર મળવવામાં આવે છે.

ગુણુ:—(ફુધીઓ) કફ અને વાંતિકર (ગંધીલો) વાતધ્ન.

ઉપયોગ:—વજ દીપન, પાચન અને ઉષ્ણ છે. ફુધીઓ વજ પાવલાબારે આપવાથી ઉલટી થાય છે. વજના પાણીને પૂરકળ ઉતા પાણી સાથે લેવાની જરૂર છે. વળદિ ચુર્ણનો ફાકડો મારવાથી અજીર્ણમાં સારો ફાયદો થાય છે. વજ મગજને પ્રુષ્ટિ આપનાર છે ને તેથી અપસ્માર ઉર્ફે ફેફરાના બાધિમાં તે અતિ ઉપયોગી છે. અપસ્મારની અંદર વજ ધણા દિવસ સુધી ખાવાની જરૂર છે. તેની લોપરી કરી વાએ ઝાઝા ઝમ્મલ ભાગ ઉપર બાંધવાથી ધણો સારો ફાયદો થાય છે. અનાર્તવ અને સોમ રોગની અંદર જ્વિનિ તે ખવરાવાય છે. વજ અને કેશર એ બેની ગધેડાના ફુધમાં સોગડી કરી પેટરવાથી વેણુ જલદીથી આવે છે તથા જલુતર તરત પૂરું થાય છે. કેટલીક વખતે જલુવા તરપર ઘમ્મલ જ્વિનિ વજના ભૂકાવાળા નવચેકા પાણીની અંદર બેસાડવામાં આવે છે. આદેશમાં વજ બાળકોને માટે ધણી અકસીર દવા છે અને તે બાળ બચ્ચાંવાળી સ્ત્રીઓ પોતા પાસે રાખે છે. ઝાડો, મરડો, ઉધરસ, ભરાધ આવવું તથા ઉલટીમાં ફુધ કાઢી નાખતું હોય ત્યારે વજ ધસીને બાળકોને પચાય છે. જ્યારે કફ ધણો બધો હોય છે ત્યારે વજ પાઈ ઉલટી કરાવાય છે અને ખસૂસ કરીને બાળકોને દાંત આવતા હોય છે ત્યારે વજનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. મોઠા પ્રરૂષને વજ ધાતુ પ્રુષ્ટિ માટે અપાય છે. તેમાં વીર્ય ચેતવવાની શક્તિ રહી છે. તે કૃમિજ છે, ને તેથી કૃમિ અને કૃમિથી થતી બીજી વિકૃતિ અટકાવવા માટે તે વખતો વખત અપાય છે. વજ ઉષ્ણ વીર્ય છે ને તેનો કાઠો કોબેરાની ત્રિદોષ અવરેયામાં ફાયદો કરે છે. શરીરની તંદ્રાને તે દૂર કરે છે અને સ્નિપાતવાળા દરદીને તે સતેજ કરે છે. તેજ ઉકાળે સ્ત્રીઓની ત્રસ્તુ દોષથી ફુપ્તી થતીને આરામ આવે છે, સુસ્તીને ઉડાડે છે, અને સંધિવા જેવા બીજા દરદીને પણ આરામ કરે છે. કાંકચીઆ અને કરીઆતાની સાથે જીંદા જીંદા વિષમજ્જરમાં તે અપાય છે. વજ અને સિંધાભૂણની ફાકી લેવાથી આમનું પાચન થાય છે અને જો તે ફાકી મોટી માત્રાથી ઉષ્ણ-દક સાથે લેવામાં આવે તો તેથી ઉલટી થાય છે. મનઃશીત, લસણ અને

જય એ ત્રણેનું અંજન કરવાથી મૂર્છિત દરદી જાગૃત થાયછે.

માત્રા:—૨ વાલ, વળદિ ક્ષાય ૨ થી ૫ તોલા. વળદિ મુર્ચ્છા ૦૧ તોલો. ઉલટી માટે વજ ૬ વાલ.

વડ.

વર્ણન:—વડ આપણા દેશનું મોટું પ્રખ્યાત ગ્રાહ્ય છે. ઔષધમાં તેની છાલ વપરાય છે. વડ, પીંપળો, હંબરો, પીપરી, અને વેતસ એ પાંચેની છાલને પંચવલ્કલ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે,

ગુણ:—ગ્રાહી તથા કફ શામક.

ઉપયોગ:—વડની છાલ એકત્રી ગ્રાહી ગુણને માટે વપરાય છે. તેના ફળ જેને ટેટા કહેછે તે ઠંડા અને પ્રુષ્ટિકારક છે. તેનું છીર દંતિ લગાડવાથી દાંતની પીડા શાન્ત થાય છે તેમજ જેના દાંત ટીલા હોય તેઓ વડની વડવાઈનું દાંતણુ કરે છે. હાથ પગનાં તળાં ફોટે છે ત્યારે વડનું છીર ચોપડવાથી ઠંડક થાય છે. કપૂરને વડના છીરમાં ધર્સનિ ફુલાં ઉપર અંજન કરવામાં આવે છે. તેનાં નવાં કુંપળીઆં કફ શામક છે અને તે ચાવવાથી ઉધરસ દબાય છે. જે જીર્ણ રોગીને ઉધરસ થાય છે તેમજ ગંભીર વૃણવાળા દરદીને જે ઝીણી ઝીણી ઉધરસ આવે છે તેમાં તેનાં કુંપળીઆં ચાવવાથી ફાયદો થાય છે. આ પાંચે છાલના ઉકાળાને પંચ વલ્કલ ક્ષાય કહે છે; અને મોટું આવી ગયું હોય છે, તથા બ્યારે થુંક વધી પડેછે, પારદ કે રસ કપૂર કુટી નીકળવાથી મોઢામાં બહુ થુંક આવે છે ત્યારે મોઢામાં ધારાં રજવવા તેના કોગળા કરવામાં આવે છે. તેથી બીજાં ક્ષત ધોવાય છે તથા પ્રદરમાં તેનું પ્રક્ષાલન થાય છે અને વિરક્ષોટકનાં મોઢાં મોઢાં ધારાં પણ તેના પ્રક્ષાલનથી તરત સાફ થાયછે.

માત્રા:—છાલની ૦૧ થી ૧ તોલો. કુંપળીઆં મરજી મુજબ.

વરણો.

વર્ણન:—વરણાનું ગ્રાહ્ય પંદરથી વીસ ફુટ ઉંચું થાય છે. બીલીની પોંડે તેની ત્રણ ત્રણ પાનની ડાંખળીઓ હોય છે પણ બીલીનાં પાન વધારે ઘેરાં લીલાં હોય છે ને વરણાના પાન પોપટીઆં રંગના થાય છે. બીલીનાં પાન થડે પહોળાં તથા પીંછે સાંકડાં છે અને વરણાનાં પાન

થડે અને પીછે સાંકડાં અને વચમાં પહેાળાં હોય છે. તેનો સ્વાદ કડવો અને તીખોછે.

ખનાવટ:—૧ વરણાદિ કવાય. ૨ વરણાદિ ચૂર્ણ ૩ વરણાદિ ધૂત. ૪ વરણાદિ તૈલ.

૧ વરણાદિ કવાય=વરણાની છાલ, ગોખર અને મુંઠ સમભાગે લઈ તેનો કવાય કરવો.

૨ વરણાદિ ચૂર્ણ—વરણાની રાખનું પાણી કરી તેમાં વરણાની છાલ અને યવક્ષાર નાખી પાણી બળતાં સૂધી ઉકાળવું. જે રહે તે વરણાદિ ચૂર્ણ.

૩ વરણાદિ ધૂત—વરણાની છાલ ૧૨૥ શર લઈ તેને ૬૪ શર પાણીમાં ઉકાળવી અને જ્યારે યોથો બાગ પાણી રહે ત્યારે ગાળી તેમાં ૪ શર તાણું ધી નાખવું અને સવાસવા રૂપિઆ બાર નીચે પ્રમાણે ચીળે લઈ તેની લુબ્ધી કરી તેમાં નાખવી.

વરણાનીછાલ, કાચું કેળું, બીલું, તૂણું પંચક, ગળો, પાપાણુભિદ લકડી, કાકડીનાં બી, વજ, વંથ લોચન, તલની રાખ, અને આખરાની રાખ તથા ચંચેલીનાં મૂળીઆં આ બધાંનો કલ્ક કરી તેની અંદર નાખવો અને રીતસર ધી સિદ્ધ કરવું.

૪ વરણાદિ તૈલ—બશર વરણાની છાલ અને બશર ગોખરનું પંચાંગ લઈ તેને ૬૪ શર પાણીમાં ઉકાળવું. યોથો બાગ બાકી રહે ત્યારે તેને ગાળી લઈ તેમાં ૪ શર મીઠું તેલ નાખી અર્ધો શર ગોખરનું પંચાંગ અને વરણાની છાલ અર્ધો શર નાખી રીતસર તૈલ સિદ્ધ કરવું.

ગુણ:—અનુભોમન, અને મૂત્રલ.

ઉપયોગ:—વરણાના પાન બહુ ગરમ છે અને તેટલા માટે ઉદર રોગની અંદર ઉપયોગી છે. વરણો જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત કરનાર છે અને ઝાડો સાફ લાવનાર છે. મૂત્ર માર્ગના દરદમાં તે અત્યુત્તમ ઉપાય છે. અશ્મરી અગર પેશાબની અંદર કાંકરી ખરતી હોય તેવા દરદમાં વરણો અપાય છે. મૂત્ર બાધિમાં તે જૂદી જૂદી રીતે વપરાય છે. વરણાની છાલ ઉકાળી ગોળ મળવી પીવામાં આવેછે તેમજ વરણાદિ કવાય મધ અને જવાખાર સાથે મળવીને પણ પીવાય છે. વરણાદિ ચૂર્ણ ઉદર રોગ ઉપર

પણ ઉપયોગી છે. તે જળોદર, ખીહોદર તેમજ મૂત્રાશયના અને ગર્ભા-
શયના બાધિમાં અપાય છે. અશ્મરીની મૂત્ર પીડા અચૂક વરણાદિ કવા-
થથી શાન્ત થાય છે. વરણના કવાથને ખીજી મૂત્રલ દવા સાથે મળવી
મૂત્ર રોગમાં અપાય છે તેમજ વરણાદિ ધૂત પણ અશ્મરી અને મધુ
પ્રમેહમાં તેમજ મૂત્રકૃચ્છમાં બધે તોલા માત્રાથી લેવાય છે. જ્યારે પેશાબ-
માં બળતરા થાય છે તે ઉતવા જેવાં સપ્ત ત્રિન્દુ દેખાય છે ત્યારે ખીજી
મૂત્રલ દવાઓ કામ કરે છે, પણ પેશાબમાં અશ્મરી કે કાંકરી હોય ત્યારે
કાયદો કરે એવી દવાઓમાં વરણો એ પણ એક ઉત્તમ દવા છે. વરણા-
નાં પાન હાથ પગના સોજા ઉપર તથા હાથ પગની બળતરા ઉપર
ચોપડાય છે. તેનો સ્વરસ એક તોલા ધીની સાથે લેવાથી સંધિવામાં સારો
ફાયદો થાય છે. જ્યારે નાકનું હાડકું સડી જાય છે ત્યારે વરણના પાનની
ખીડી કરી તેનો ધુમાડો નાકમાં કાઢવાથી નાક સ્વચ્છ થાય છે. વરણનાં
પાંદડાંનો સ્વાદ ઘણો કડવો છે. તે શોષક છે. તેનો કાઠો મધ સાથે
લેવાથી ગંડમાળ બેસે છે અને ઘણી જૂની ગંડમાળો પણ તેથી રૂાય
છે. વરણો ગરમ હોવાને લીધે તે ચોપડવામાં આવે છે. તેના પાંદડાંનો
ભૂજો, આકડાનું છીર અને કરંજનાં બી બોકડાના મૂત્રમાં વાટી ચોપડ-
વાથી ગળગંડ પોતી પડે છે. શુદ્ધ તથા શૂળ ઉપર પણ તે અપાય છે.
ગંડમાળને માટે વરણની છાલ સાથે કાંચનારની છાલનો ઉકાળો મેળવ-
વામાં આવે છે. પેશાબમાં જ્યારે રેતી પડતી હોય ત્યારે વરણાદિ તૈલની
પીચકારી મારવામાં આવે છે.

માત્રા:—વરણાદિ કવાથ ૨ થી ૫ તોલા. વરણાદિ સૂણું પાવલા
બાર. વરણાદિ ધૂત ૨ તોલા.

વરધારો.

વર્ણુન:—વરધારો શું ચીજ છે તે હજી નક્કી થયું નથી. કેટલાકોનું
એમ માનવું છે કે વરધારો એ સમદરસોષનું મૂળાકું છે પણ અરૂં જો-
તાં તે તદ્દન જીહીજ જાતનું ગ્રાડ છે.

ખનાવટ:—૧ વરધારાનું સૂણું ૨ વરધારાદિ સૂણું. ૩ વૃક્ષ દા-
રૂં મોદક.

૧ વરધારાનું સૂણું=વરધારાના મૂળેનું ખારીક ચુંણું કરી શતાવરીના
રસની સાત દિવસ સુધી બાવના દેવી.

૨ વરધારાદિ ચૂર્ણ=અન્નમો, વાવડીગ, સંચળ, ચિત્રક, દેવદાર, લોંડીપીપર, પીપરીમૂળના ગંઠોડા, મરી અને સુવા દરેક બમે તોલા; ઉરે ૧૦ તોલા; અને મુંઠ અને વરધારો વીથ વીથ તોલા લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણને અન્નમોદાદિ ચૂર્ણ પણ કહે છે.

૩ વૃદ્ધ દાર મોદક-વરધારો, ભીલામું, મુંઠ એ ત્રણે સમભાગે મળવી તેથી બમણો તેમાં ગોળ નાખી લાડુ તૈયાર કરવા.

ગુણુ:—પૌષ્ટિક અને વાતહર.

ઉપયોગ:—વરધારો છાતીના બાધિમાં સારો છે. જીર્ણ ઉધરસ, દમ તથા હાંફ ચડતી હોય ત્યારે તે ફાયદો કરે છે. વરધારો શરીરને કૌવત આપે છે. ને દરદી સેહેજ સાજામાં થાકી રહે છે તથા હાંફી રહે છે તેને વરધારો પ્રુષ્ટિ આપી વધારે કામ કરવાને માટે શક્તિમાન કરે છે. ધાતુ પૌષ્ટિક તરીકે પણ આ દવા ઘણીજ પ્રસિદ્ધ છે. તેથી મગજને પ્રુષ્ટિ મળે છે અને બુદ્ધિ નિર્મળ થાય છે. વરધારાનું ચૂર્ણ ૦૧ તોલો માત્રાથી ધીની સાથે લેવામાં આવે છે અને તેની પ્રુષ્ટિકારક અસર ઓછામાં ઓછી એક માસની અંદર જણાય છે. જનવાવાની અંદર તેજ ચૂર્ણ દૂધમાં પીવાય છે. તે શિવાય જીર્ણ સંધિવા, પક્ષાઘાત, અર્ધાગ, અને અર્દિત વિગેરે દરદોમાં વરધારાદિ ચૂર્ણ અપાય છે. તે લોહીને સુધારે છે અને તેના સેવનથી સ્ત્રીઓને છોડ પાલવે છે. ગમે તે કારણથી ગર્ભની વૃદ્ધિ અટકી ગઈ હોય તો ફરી તે તેને જગૃત કરે છે. અર્ધના રોગ ઉપર વરધારા મોદક અપાય છે.

માત્રા:—વરધારાનું ચૂર્ણ ૦૧ તોલો. અન્નમોદાદિ ચૂર્ણ. ૦૧ તોલો. વૃદ્ધદાર મોદક. ૦૧ પાવલાબાર.

વરીયાળી.

વર્ણન:—વરીયાળીનાં ઝાડ ગુજરાતમાં ઘણાં થાય છે. એ ઝાડાં માથોડાં સમાન થાય છે તથા તેના ઉપરના ભાગમાં ફૂલ થયા પછી વરીયાળીના ઝુમખા બંધાય છે. તે પાક્યા બાદ બીજા અનાજની પેઠે તે પણ ખવાય છે. લીલી વરીયાળી ખવાય છે ને ઔષધમાં તેના દાણા વપરાય છે.

ખનાવટ:—વરીયાળીનું પાણી.

૧ વરીયાળીનું પાણી=વરીયાળી ૪ તોલાની પોટલી બાંધી એ રતલ

પાણીમાં નાખી દેવી અને જ્યારે દરદી પાણી પીવા માગે ત્યારે સાદા પાણીને બદલે આ પાણી આપવું.

ગુણુ:—દીપન અને વાતહર.

ઉપયોગ:—પેટ ચુંક અને આક્રામાં વરીયાળી આવવાથી કાયદો થાયછે. વરીઆળીનું પાણી પીવાથી ઉલટીનું શમન થાય છે. સંતતજ્વર, વિષમજ્વર તથા બીજા કેટલાક રોગ કે જેમાં ઉલટીનું જોર વધારે હોય છે તેમાં વરીયાળીનું પાણી અપાય છે. તે ચિવાય વરીયાળી બીજા કેટલીક દવા સાથે વપરાય છે.

વાપુંબા.

વર્ણન:—વાપુંબા એ એક જાતના કૂલ નીચેની બીલી પતરીઉં છે. દેશી લોઢો સાધારણ રીતે વાપુંબા વાપે છે. તેની આકૃતિ લવીંગને મળતી છે.

ગુણુ:—વાતહર અને શોધક.

ઉપયોગ:—બાળકોના ઓસડમાં વાપુંબા બહુ આવે છે. સાધારણ રીતે બાળકોના પેટમાં જીવ પડ્યા હોય ત્યારે વાવડીંગ તથા વાપુંબા અપાય છે. તેથી પેટ પીડ શાન્ત થાય છે ને બાળકોની જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે. તે સાધારણ રીતે ઉધરસ અને શરદીની અંદર અપાય છે.

માત્રા:—૨ થી ૪ વાલ.

વાવડીંગ.

વર્ણન:—વાવડીંગના કૂળ મરીના કરતાં સેજ સાજ નાનાં થાય છે અને તે મરીની સાથે સોંધાં હોવાથી મળવવામાં આવે છે. તેનાં કૂળ ભુંખરાં રાતા રંગનાં થાયછે અને તે પાછળથી કાળાં પડી જાયછે. બજારમાં આવણે તેનાં કૂળ જોડાએ જોડાએ. તે કાળા રંગના થાયછે. વાવડીંગનો દાણો ચણકબાબની પેઠે બીસો હોય છે. વાવડીંગ, ચણકબાબ અને મરી એ ત્રણેના ફરફારમાં એટલું જણવાનું છે કે મરીની ઉપની જાલમાં કડચલી હોય છે અને વાવડીંગ તથા ચણકબાબ ઉપર કડચલી હોતી નથી. ચણકબાબ વાવડીંગ કરતાં જરા મોટાં થાયછે અને તે ઉપર જરા ઠોંઠું હોયછે. મરી બાંગવાથી તેના અંદરનો ગર ધોળા રંગનો નીકળે છે. વાવડીંગમાંથી ભુંખરા રાતા રંગનો નીકળે છે અને ચણકબાબમાંથી ભુંખરા કાળા રંગનો નીકળે છે.

ખનાવટ:—૧ વિડંગાદિ સ્ત્રેપ. ૨ વિડંગાદિ ચૂર્ણ.

વિડંગાદિ સ્ત્રેપ=વાવડીંગ, સિંધાબૂણ, હરડાં, બાબચી, સરથવ, હ-
ળદર અને કરંજના બીજ તેને સમભાગે મેળવી વચ્ચગાળ ચૂર્ણ કરી
ગોમૂત્રમાં ઘુંટી બગાડવું.

૨ વિડંગાદિ ચૂર્ણ=વાવડીંગ, સુંઠ, કપીલો અને દાડમના મૂળની
જામ સમભાગે બધાં તેનું ચૂર્ણ કરવું.

ગુણ:—કૃમિગ્ર, વાતહર અને શોષક.

ઉપયોગ:—વાવડીંગ બચ્ચાંએને માટે આ દેશમાં ઘણી સાધારણ
દવા છે. કૃમિ વિકાર, પેટચુંક, અજીર્ણ તથા ઉપક્રામાં છોકરાંએને પચાય
છે તેમજ મોટા માણસેને પણ વાવડીંગ વાટી તેના ચૂર્ણની ફાકી દવામાં
આવે છે. જ આનીબાર ચૂર્ણ મધની સાથે સેવાથી અગર વાવડીંગના
ઉકાળામાં મધ સેવાથી તમામ જાતના નંતુએનો નાશ થાય છે તેમજ
નંતુએને લીધે જે બીજી વિકૃતિ થાય છે તે પણ દબાય છે. બાળકને
વાવડીંગનું ચૂર્ણ જે વાલ દુધમાં મેળવી પચાય છે; તેથી અનાજ પણ
સારી રીતે પચે છે અને બાળકને પેટની અંદર થતો દુખાવો હલકો
પડે છે. વાવડીંગમાં થોડો બેદક ગુણ રહેલો છે તોપણ તેથી જીવડા
નીકળતા નથી; માટે એક જે દિવસ વાવડીંગ આપ્યા પછી બાળકને એક
એરંડીઆ તેલનો જીભાખ આપવો. બાળકોનું પેટ ચડી આવતું હોય તે
પણ વાવડીંગથી બેસી જાય છે. શોષક તરીકે ત્વક્કોષના ઉકાળાની અંદર
બીજી યોગ્ય દવા સાથે વાવડીંગ વપરાય છે. વિડંગાદિ સ્ત્રેપ દાદર, ચિત્રી
અને કુષ્ઠાદિ વિકૃતિમાં ગોમૂત્રની અંદર વાટી ચોપડાય છે. વાવડીંગ ત-
થા ઇંદ્રજવના હીમથી ઉભટી બેસે છે અને તે પિત્તશામક છે.

માત્રા:—બચ્ચાંને માટે એકલાં વાવડીંગ ૧ થી ૨ વાલ, તથા મોટા
માટે ૦ થી ૦૦ તોલો. વિડંગાદિ ચૂર્ણ ૦ થી ૦૦ તોલો.

વાળો.

વર્ણન:—વાળો એ જાતનો થાય છે; એક સફેદ અને બીજો કાળો.
અહીં કાઠિયાવાડમાં ઘણું કરીને સફેદ વાળો વપરાય છે. કાળા વાળાનાં
ડાંખળાં સફેદ કરતાં જરા જડાં થાય છે. કાળાવાળાને નેત્ર વાળો કહે
છે અને તેને બદલે સપંટરી પણ વખતે મુંબઈમાં આપે છે. સફેદ વાળાને
સંસ્કૃતમાં જહારિ કહે છે અને કાળા વાળાને દ્વિવેર કહે છે. સફેદ વા-

જો એ ખડની જાતનું ગ્રાડ છે અને તેનાં પાંદડાં લીલી ચાના જેવાં હોય છે. કાળા વાળાનાં પાન પહોળાં થાય છે અને તેમાં જાંબુડા રંગનાં ફૂલ હોય છે.

અનાવટ:—૧ ષડંગ પાનીય ૨ ઉશીરાદિ સ્નાન.

૧ ષડંગ પાનીય=મોથ, રતાંજળી, કાળો વાળો, ઘોજો વાળો, ખડસલીઓ. પીત પાપડો અને સુંક દરેક દશ દશ વાલ એને ત્રણ રતલ પાણીમાં નાખી ઉકાળવાં. જ્યારે એક રતલ પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું.

૨ ઉશીરાદિ સ્નાન=અને વાળા, રતાંજળી અને પદ્મ કાષ્ટ તેનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી નહાવાના પાણીની ડુંડીમાં પોટલી કરી નાખી દેવી.

ગુણ:—શીતળ, પિત્તશામક તથા શોષક.

ઉપયોગ:—વાળો દેશી દવામાં ઠંડકને માટે ઉપયોગી છે. સંતત જ્વર, સતત જ્વર તથા પિત્તજ્વરમાં તે અપાય છે. તાવને લીધે શરીરમાં રહેલી ગરમીને તે પોચા પાડે છે તથા તૃષ્ણા શાન્ત કરે છે. ષડંગ પાનીય પિત્ત જ્વરમાં પીવાય છે. ષડંગ પાનીયનું બીજું નામ ઉશીરાદિ પાન પણ છે. વાળાનું પાણી સાકર સાથે પીવાથી ઉનવા તથા પ્રત્યેક બળતરા શાન્ત થાય છે તેમજ લોહીમાં જ્યારે ગરમીનો વિકાર થયો હોય ત્યારે બીજી ઠંડી દવા સાથે વાળો પડે છે. તેથી લોહી સુધરે છે અને થએલો પિત્તનો પ્રકોપ શાન્ત થાય છે. રતવા વિગેરેમાં તે અપાય છે અને તેથી તૃષ્ણા તથા દાહની શાન્તિ થાય છે. ઉનાળાની ઝંઘર વાળાનું વાસેલું પાણી પીવાય છે; નહિતો તૃષ્ણા જીપતી નથી અને આંધેલું અનાજ હેઠું બેસતું નથી. બહાર લગાડવામાં વાળો ઠંડો છે. તેથી શરીરની ખોટી ગરમી દૂર થાય છે. ગરમાઈને લીધે પુટી નીકળતાં તાપોડીઆં તથા ગુમડાં ઉપર વાળો ચોપડાય છે તેમજ બાળકોને પણ ગરમીની અસર ન જણાય તેટલા માટે તેના શરીરે વાળો ચોપડવામાં આવે છે. દશાંગ લેપમાં વાળો પડે છે. શરીરમાં જ્યારે બળતરા થતી હોય અગર બહુ એળ આવતી હોય ત્યારે વાળાના સ્નાનથી તે હલકી પડે છે. ઉશીરાદિ સ્નાનમાં જો ચાર મીઠા પડે છે તે મીઠાને પાણીમાં વાટી ચોપડાય છે. શરીરને કપાણુ લાગ્યું હોય અગર તાપ બહુ સહન કર્યો હોય અને તેથી માથું અચ્યું હોય અગર બીજી કોઈ જાતની બેચેની થઈ હોય તો વાળાનું વાસેલું પાણી પીવાથી અગર વાળાના લેપથી તે મટી જાય છે.

માત્રા:—ઉશીરાદિ પાંચ મરજી મુખ્ય.

વિદારીકંદ.

વર્ણન:—વિદારીકંદનો વેલો ખરડામાં ધણે ઠેકાણે મળી આવેછે. તેના વેલાનું લાકડું પાતળું તથા ઉપરથી ભુંખરા છોડાવાળું થાયછે. તેનો રંગ ખરખોડાના વેલાના રંગ જેવો છે અને તેનો દેખાવ પણ ખરખોડાના વેલા જેવોજ છે. તેના નીચે મૂળમાં મોટી ગાંઠ થાય છે તેને વિદારીકંદ કહે છે. કબાડી લોકો તેને ફગીઆની ગાંઠ કહેછે અને તે સુરણ જેવડી થાય છે; પણ તેની પેઠે ગોળ ન થતાં જરા લંબ ગોળ થાય છે. સાથળ સુધી ભાંમાં ખોદીએ ત્યારે તે ગાંઠ નીકળે છે.

ખનાવટ—૧ વિદારી ચૂર્ણ ૨ વિદારીકાદિ ચૂર્ણ ૩ વિદારી ખંડપાક ૪ મૂત્રકૃચ્છાન્તકરસ.

૧ વિદારી ચૂર્ણ=વિદારી કંદનું ચૂર્ણ કરી તેને તેના રસની ચૌદ ભાવના દેવીને પછી સૂકવવું. અહીં એટલું ધ્યાન રાખવાનું છે કે વિદારી કંદનું ચૂર્ણ એમને એમ થતું નથી. વિદારીકંદના નાનાનાના કટકા કરી તેને સૂકવવા અને પછી તેનું ચૂર્ણ કરવું. તે કટકા કયાંય ગર સાવ સૂકાતું નથી. વિદારીકંદ આપું સૂકાવાની રાહ જોઈએ તો તે સુકાયા પહેલાં સડી જાય છે અને ખરાબ થઈ જાયછે અને બીજકુલ હાથ નથી લાગતું. માટે તેના કટકા કરી સૂકવી ચૂર્ણ કરવું.

૨ વિદારીકાદિ ચૂર્ણ=વિદારીકંદનો ભૂકો, વંથ લોચન, જીમ્બ અને પીપર સમભાગે બધાં તેનું ચૂર્ણ કરવું.

૩ વિદારી ખંડપાક—વિદારીકંદનો ભૂકો, ધઉનો તથા જવનો લોઠ એ સમભાગે બધાં તેને કુધમાં નાખી માવો કરવો. તે માવાની ધીમાં કીટી કરી તે કીટીને સાકરની આસણીમાં નાખી તેમાં થોડું મધ નાખવું. જે તૈયાર થાય તે વિદારી ખંડપાક.

૪ મૂત્રકૃચ્છાન્તકરસ=વિદારીનો ભૂકો, ગોખર, જીમ્બ અને નાગ-કચર એ દરેક સીજ અર્ધા અર્ધા તોલો બધાં તેને ૩૨ રૂપિઆબાર પાણીમાં નાખી કુવાય કરવો. એથી ભાગ રહે ત્યારે ઉતારી લેવું.

શુભુ:—ધાતુ પૌષ્ટિક, મૂત્રજ તથા પૌષ્ટિક.

ઉપયોગ:—વિદારીકંદ પ્રુષ્ટિ માટે અપાય છે. તેનું ચૂર્ણ જેને તેના જરસની ભાવના દેવામાં આવી છે તે અને વિદારીકાદિ ચૂર્ણ એ બને

ધાતુ પ્રુષ્ટિ માટે ધણાં ઉપયોગી છે. નામરદાઈ, કમકૌવતી, શરીરની કળતર અને તે શિવાય બીજાં પણ ક્ષીણતાનાં ચિન્હ તેથી દૂર થાય છે. તે વૃષ્ય છે ને ધાતુની વૃદ્ધિ કરે છે. સ્તંબન દવાની પેઠે તે કબજ કરનાર ચીજ નથી ને તેથી તે વાપરવી યોગ્ય છે. વીર્યસ્થાવના દરદમાં વિદારીકંદનો સ્વરસ જીરાંના સાથે અપાય છે. વિદારીકંદ ચૂર્ણ ધાતુ પ્રુષ્ટિ માટે બીધા પછી તે ઉપર દૂધ પીંચું એ બહુ ફાયદો કર્તા છે. વિદારિકાદિ ચૂર્ણ સાકર સાથે અપાય છે. વિદારીકંદ ચૂર્ણની સાથે ધાતુ પ્રુષ્ટિને માટે બીજી દવાઓ પણ પડે છે. ગોખર, કવચાં, શતાવરી, ઘોળી મુશળી વિગેરેનું ચૂર્ણ તેના ચૂર્ણ સાથે મેળવવામાં આવે છે. પૌષ્ટિક પાકમાં પણ વિદારી કંદનું ચૂર્ણ પડે છે. જ્યારે બાળકો ગળતાં જાય છે અને અનાજ અવાતું નથી ત્યારે વિદારી અંડપાક તેમને અવરાવવાથી શરીરમાં કૌવત આવે છે તથા શરીર ભરાઈ પ્રુષ્ટ થાય છે. કેટલીક વખતે અંડપાકને બદલે વિદારી, જવ અને ધઉંના લોટની દુધમાં કાંજ કરીને પણ પીવા અપાય છે. તે દૂધને વધારનાર છે અને જે જીનિ ધાવણ કમતી હોય તે જીનિ દ્રાક્ષાસવમાં તે અપાય છે. મૂત્રકૃષ્ણાન્તકરસ નામની બનાવટ જરા રસસિંદુર મેળવી લેવાથી મૂત્રકૃષ્ણ છૂટે છે અને થોડું થતું પેશાબ વધે છે. વિદારીકંદ જડ છે ને તે જલદી પચતું નથી. કેટલીક વખતે ઝાંડો થઈ આવે છે ને તેટલા માટે તે ચૂર્ણ ભસ્મક રોગમાં અપાય છે. વિદારીના મૂળનો રસ ૮ ભાગ, દૂધ ૧૧ ભાગ, બેસનું ધી ૧ ભાગ અને જીવનીય ગણુ એક ભાગ એ પ્રમાણે ચીણે લઈ તેમાંથી સિદ્ધ કરેલ ધી ખાવા અપવાથી ભસ્મક રોગીને ભૂખ લાગતી અંધ થાય છે. વિદારીકંદ ધાતુ પ્રુષ્ટિને માટે એક ઉત્તમ દવા છે.

માત્રા:—વિદારી ચૂર્ણ ૦૧ તોલો. વિદારીકાદિ ચુરણુ ૦૧ તોલો. મૂત્રકૃષ્ણાન્તકરસ ૪ થી ૬ તોલા. અંડપાક ૧ તોલો.

વંશલોચન.

ધર્ણુ:—વંશલોચન એ પોલા વાંસની અંદરનો જમાવ છે. તે રંગે સફેદ તથા વજનમાં હલકો હોય છે. તે વાંસમાંથી નીકળે છે ને દેખવામાં કપૂર જેવો છે ને તેથી જાકો તેને વાંસકપૂર પણ કહે છે.

બનાવટ:—સીતોપલાદિ ચૂર્ણ.

સીતોપલાદિ ચૂર્ણ=સાકર ૧૬ તોલા, વાંસ કપૂર ૮ તોલા, પીપર ૪

તોલા, એળચી ૨ તોલા, તજ ૧ તોલા એ સર્વનું ચૂર્ણ કરવું.

શુભુ:—શીતળ, કફ શામક, પૌષ્ટિક અને પુષ્પત્વ આપનાર.

ઉપયોગ:—ઠાલી ઉધરસ, પિત્તની ઉધરસ, તથા કાંઈ પણ ગરમ ચીજ ખાવાથી ઉધરસ થઈ આવે છે તે ઉપર વંશલોચન સારો ફાયદો કરે છે. જૂઠા જૂઠા તાવની અંદર જ્યારે મોઢામાં છાલાં પડી જાય છે ત્યારે વંશલોચનની ગોળી મોઢામાં રાખવાથી ઠંડક થાય છે. વંશલોચન ઘણી ઠંડી દવા છે અને તેથી કેટલીક વખતે શરદી થઈ આવે છે. યક્ષ્મા, જીર્ણ ઉધરસ, હમ વિગેરે રોગમાં સીતોપલાદિ ચૂર્ણ ઉધરસને દવાયે છે. તે શીત વીર્ય છે અને તેથી બડખામાં પડતા લોહીની અટકાયત થાય છે. યક્ષ્માની અંદર શરીર બહુ કૃશ થઈ જવાને લીધે જ્યારે કોઈ પણ ચીજ માફક આવતી નથી ત્યારે સીતોપલાદિ ચૂર્ણ ઘણું સાફ માફક આવે છે. તેથી પડખામાં નીકળતું શૂળ બેસે છે, અનાજ ઉપર પ્રીતી થાય છે અને ઉધરસ દવાય છે. ઉલટીમાં જ્યારે લોહી પડતું હોય ત્યારે પણ સીતોપલાદિ ચૂર્ણ લેવું યોગ્ય છે. જે જે રોગમાં પિત્ત પ્રાધાન્ય હોય ત્યાં ત્યાં વંશલોચન વપરાય છે. તે વાજીકર દવા ગણાય છે અને ધાતુ પૌષ્ટિક ચૂર્ણમાં તે પડે છે. વંશલોચન, જેઠીમધ અને વિદારીકંદનું ચૂર્ણ ધાતુ પુષ્ટિને માટે વધારે પ્રસિદ્ધ છે. તેથી શરીરમાં કૌવત આવે છે અને વધારે મહેનત કરવાને પુરુષ શક્તિમાન થાય છે. તે લોહીને સુધારનાર છે અને ખોટી ગરમીને દવાયે છે. શરીરમાં દાહ થતો હોય તેમજ વાતરંત અને ઉંઢરવાની સજ્જ બળતરામાં વંશલોચન બીજી યોગ્ય, શોધક, સારક અને પિત્તશામક દવા સાથે ક્વાથમાં પડે છે.

માત્રા:—૧ થી ૨ વાલ, સીતોપલાદિ ૪ થી ૮ વાલ.

શીતાખ.

વર્ણન:—શતાખનો ઊંડ આશરે બે ત્રણ ફૂટ ઉંચો થાય છે. તેના પાન બીણાં અને ગોળ થાય છે. તે વેલા રૂપે મળી આવે છે. ઓષધમાં તેનો આખો ઊંડ વપરાય છે. તેનાં પાંદડાંની સુગંધી કાંઈક તુળશીને મળતી છે.

શુભુ:—મૂત્રલ, તરતુ લાવનાર, શ્લેષ્મમ, રેચક, અને ગર્ભપાતક.

ઉપયોગ:—શતાખના પાંદડાંનો સ્વરસ આપવાથી માડો સાફ ઉતરે છે તથા ખંધ કુષ્ઠનો ખુલાસો થાય છે અને શ્લેષ્મ મટે છે. તેનો સ્વરસ કાઢતાં

જે દુઝો રહે છે તે ગરમ કરી જોકરાની છાતી ઉપર અંધાય છે અને તેનો સ્વરસ ગરમ કરી પચાય છે. સપ્ત અંધ કુષ્ટમાં તે બે કલાકની અંદર કાયદો કરે છે અને સપ્ત અંધ કુષ્ટવાળા જીવરની અંદર તેનાં પાંદડાંનો રસ મળાવરોધને બહાર કઢાડે છે. બચ્ચાને તે આવી રીતે મળાવરોધમાં અકસીર દવા છે. તેનાં પાંદડાંનો ધુમાડો બચ્ચાંચ્ચાને બરાઈ જવાને માટે અપાય છે. અજીર્ણમાં તેમજ કેટલીક જાતના વાતબ્યાધિમાં તે ઉપયોગી છે. અધાગ વાયુ તેમજ બીજા બાગ જ્યારે રહી જાય છે ત્યારે તે ઉપર તેનાં પાંદડાં ખુંટીને લગાડાય છે. તેમાં ઉજ્જુ ગુણ હોવાથી તે હિસ્દીયામાં અપાય છે. નષ્ટાર્તવમાં તેમજ બીજા ગર્ભાશયના બ્યાધિમાં તે દવા સારી છે. ગર્ભીણી જ્ઞાને તે દવા કદી પણ આપવી નહિ જોઈએ; તેથી વખતે ગર્ભપાત થઈ જાય છે. મૂત્રજ તરાંકે તે જીર્ણ મૂત્ર પીંડના બ્યાધિમાં અપાય છે તેમજ બે આવાથી પસીનો પણ આવે છે. શતાબ હાલમાં વધારે વપરાતી નથી. શતાબ બચ્ચાંને માટે સારી દવા છે.

આત્રા:—સ્વરસ ગ ધી ગા તોલો.

શતાવરી.

વાર્ણન:—શતાવરીનો છોડ ગોઠણ જેવડો જોયો થાય છે અને તેનાં પાન પાતળાં લાંબાં અને સાવરણીની સળી જેવાં જડાં થાય છે. તેને ડાળી કહો કે પાન કહો તે બન્ને એક જ છે. તેનો રંગ ઘાટો લીલો હોય છે. તેના છોડને કાઠીઆવાડમાં એકલકંટો કહે છે. ગાંધી લોકો શતાવરીને બદલે વખતે અતિવિષનના કળી આપે છે અને કેટલીક વખતે ઘોળી મુશળીને બદલે શતાવરી આપે છે. તેના મૂળના ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર તમુના કટકા આપે છે અને તે ચવડા દખાય છે.

ખનાવટ:—૧ શતાવરીનું ધી ૨ ફળ ધૂત.

૧ શતાવરીનું ધી=શતાવરી ધૂત=ચાર શેર ધી, ચારશેર શતાવરીનો રસ, અને ચારશેર દુધ એ ત્રણેને ઉકાળતાં ફક્ત ધી બાકી રહે ત્યારે ઉતારવું.

૨ ફળ ધૂત:—ધી ચાર શેર, શતાવરીનો રસ તથા ગૌમૂત્ર દરેક સોળ શેર અને જીવનીય ગણના દવાઓ અડક તોલો; તેનું કલ્ક કરી તે ધીમાં નાખી રીતસર ધી સિદ્ધ કરવું.

ગુણ:—શીતળ, મૂત્રજ, ધાતુ પૌષ્ટિક અને ગ્રાહી.

ઉપયોગ:—શતાવરીના મૂળની ફાફી ખાંડ અગર મધની સાથે આપવાથી ગ્રાહો, અતિસાર, રક્તાતિસાર અને કોષ્ઠ પશુ જાતનો પિત્તનો પ્રકોપ હોય તો તેનું શમન થાય છે અને ત્યાં તેનો ગુણ ક્રકત ઠંડક કરવાનો છે. તેનો ગ્રાહી ગુણ બહુ તેજ નથી. મૂત્રલ તરીકે પ્રમેહ, ઉત્તવા અને તણખીઆમાં તથા બીજા મૂત્ર પીડના જીર્ણવરમમાં તે ગોખર સાથે કામ લાગે છે. બીજા વાનબાધિમાં શતાવરી અપાય છે. તે શરીરને તથા મગજને પ્રુષ્ટિ આપનાર છે તેમજ તે ધાતુ પૌષ્ટિક તરીકે પણ સારી પેઠે પ્રસિદ્ધ છે. ઘણા ખરા ધાતુ પૌષ્ટિક સ્વર્ણમાં શતાવરી પરોછે તેમજ તે પાકની અંદર પણ નંખાય છે, શતાવરીના મૂળનો રસ તેમજ તેનું ધી સાકર, મધ અને પીપર સાથે લેવાથી શરીરમાં વધારે શક્તિ આવે છે. ફલ ધૂત નામની બનાવટ વીર્ય વૃદ્ધિને માટે અપાય છે. તેથી સ્ત્રીના જનનેદ્રીઓના રોગનું શમન થાય છે અને સ્ત્રીઓનો વંધ્યા દોષ દૂર થાય છે. કૌવત આપનાર હોવાથી તે ક્ષય, જીર્ણ ઉધરસ, પ્રદર તથા વીર્યસ્ત્રાવવાળા દરદીને અપાય છે. પાંડુરોગ તથા નખજાધને બીધે આંખમાં આવતી આંખમાં તથા માથાની ચક્રીમાં શતાવરીનું ધી આપવું સાચું છે. શતાવરીને બીજા યોગ્ય દવાઓ સાથે મળવી તેનું રીતસર સિદ્ધ કરેલ તેલ સંધિવા, કટીગ્રહ, કોષ્ટશીર્ષ અને પક્ષાઘાતમાં ચોપડવામાં આવે છે. તે શોધક અને શીતળ છે. તેથી જીર્ણ ત્વક્દોષમાં તે અપાય છે. શરીરની રહેતી ખોટી ગરમીને તે શાન્ત કરે છે.

આત્રા:—શતાવરીના મૂળનું સૂર્ણ ૧૧ તોલો, શતાવરી ધૂત તથા ફલ ધૂત બન્ને તોલા.

શરપંખો.

વર્ણન:—શરપંખાનો છોડ ગળીના જેવો થાય છે. જેડીમધ, શરપંખો, કાસમર્દન, કુવાડીઓ વિગેરે ઘણા ખરા છોડ એક સરખા અને એક બીજાને મળતા થાય છે પણ શરપંખાની મુખ્ય નિશાની એ છે કે તેના પાનને જો વચમાંથી કાપવામાં આવે તો તે કઢી સરખું કપાતું નથી; તેની બે બાજુએ શીંગડા જેવી આકૃતિ રહી જાય છે.

ગુણ:—પૌષ્ટિક, મૂત્રલ તથા કક્ષ્મ.

ઉપયોગ:—ઔષધમાં તેનું પંચાંગ એમને એમ વપરાય છે. મૂત્રલ તરીકે તેનાં પાન સાથે મરી લાઠી પ્રમેહની અંદર પવાય છે તેમજ એક

ભાગ ભાંગ અને બે ભાગ સરખાંબો બધું અર્થને માટે અપાય છે. તે મૂત્રાશયના બાધિમાં કામ આવે છે અને ડોળો પેશાબ તથી સારો થાય છે. ઉપરસમાં તે ઉપયોગી છે અને તેના મૂળનો ધુંવાડો લેવાથી તે હલકી પડે છે. ખડેલમાં તેનાં મૂળ જાશમાં વાટી પવાય છે. તે લોહીને મુધારનાર છે અને ખોટી ગરમી તથી યોગ્ય પડે છે.

શીવણ મૂળ.

વર્ણન:—કાશ્મરીનું મૂળીઉં દશ મૂળમાં આવે છે અને તે બૃહત્ પંચ મૂળમાંનું એક મૂળ ગણાય છે. શીવણનું સંસ્કૃત નામ કાશ્મરી છે. યુણ:—મૂત્રજ અને શોષક.

ઉપયોગ:—તેનો સ્વરસ પ્રતિહ, ઉત્તવા, તણખોઆ, વગેરેમાં અપાય છે. કેટલીક વખતે શીવણને મોટા ગોખરની સાથે મળવવામાં આવે છે. તે શોષક છે અને તેથી ધણાક શોષક કાઠામાં તે પડે છે. તેનાં ફળ, જેઠીમધ, રતાંજળી, વાળો અને ધામણની જાનનો ઉકાળો પિત્તજ્વરની અંદર તૃષા મટાડવાને અપાય છે. તે પીવાથી શરીરનો દાહ મટે છે તથા ઠંડક થાય છે. જેઠીમધ, સાકર અને મધ સાથે શીવણ મૂળ લેવાથી દુધ વધે છે.

માત્રા:—શીવણ મૂળની છાલ ૦૧ થી ૦૧૧ તોલો.

શેમળો.

વર્ણન:—શેમળાનું બાડ ઘણું મોટું થાય છે અને તે પોણોસા કે એંશી હાય ઉંચું થાય છે. જે સૌથી ઉંચાંમાં ઉંચાં આપણા દેશમાં ઝાડ થાય છે તેમાંનું શેમળો એ એક છે. તેનાં મૂળીયાં અને યુંદ ઔષધમાં વપરાય છે. તેનાં મૂળ ગરમરની આકૃતિનાં થાય છે. તે સ્વાદ મીઠાં તથા પાણીમાં નાખવાથી અત્યંત ચીકાચદાર થાય છે અને તે ઘોળી મૂશળીને બદલે ગાંધી લોકો આપે છે. તેનો યુંદ મોચરસના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેનાં ફળ કેરી જેવડાં અને કેરીની આકૃતિનાં થાય છે. જ્યારે તે ફૂટે છે ત્યારે તેમાંથી સફેદ ૩ નીકળે છે. આ ૩ રેશમ જેવું ધુંવાળું હોય છે. આ ઝાડની એક ખૂબી એવી છે કે શીઆળામાં તેને એક પાન રહેતું નથી અને લાલ પ્રગ્વથી બરપૂર હોય છે.

યુણ:—શોષક, શીતળ, ધાતુ પૌષ્ટિક.

ઉપયોગ:—શેમળાનાં મૂળીઆં અતિસાર, રક્તાતિસાર અને અત્યા-

તૈવમાં સારી ષેઠ વપરાય છે. તેનો ચીકણો છુઆખ થાય છે. તેમાં સાકર મળતી પ્રમ્લ, ઉત્તવા તથા ધાતુ પ્રજિને માટે અપાય છે. શમળાનો ગુંદ જેને મોચરસ કહે છે તેમાં ગ્રાહી ગુણ રહેલો છે અને તેટલા માટે તે અતિસાર વિગેરેમાં અપાય છે. શમળાના તાજા ફુલનો રસ નવશિક્ષા પાણીમાં નાખી અગર દૂધમાં નાખી પીવાથી પશુ ગ્રાહી બંધ થાય છે. શમળાની છાલનો રસ હળદરના ચૂર્ણમાં મધની સાથે ખાવાથી પ્રમ્લ મટે છે અને દાહ શાન્ત થાય છે. શમળાનાં ફુલ બાફી તેનું પાણી કાઢી બધી રાત્રીભર રાખી મહુડાનું ચૂર્ણ માંડે નાખી પીવાથી ખીટા-દર યોગ્ય પડે છે.

માત્રા:—પાથી ૧૦ તોલા.

શેરડી.

વર્ણન:—શેરડી જે જાતની થાય છે. રાતી અને ઘોળી. તેમાંથી ગોળ ખાંડ અને સાકર થાય છે. તૂણું પંચકમાં જે પાંચ ચીજો આવે છે તેમાં શેરડી છે.

બનાવટ:—૧ તૂણું પંચ મૂળાદિ કવાય ૨ કુશાવલેહ.

૧ તૂણું પંચ મૂળાદિ કવાય=કુથ, કાથ, શર, દર્ભ અને શેરડી એ પચિ મળી જે તોલા બધી ૩૨ તોલા પાણીમાં નાખી રીતસર કવાય કરવો.

૨ કુશાવલેહ=તૂણું પંચકમાંના દરેકનાં પચાશ પચાશ તોલા મૂળીઆં બધી તેમને ૬૪ શેર પાણીમાં ઉકાળવાં અને જ્યારે આઠ શેર પાણી રહે ત્યારે ગાળી લેવું. પછી તેમાં ચાર શેર સાકર નાખી તેની ચાસણી કરવી. જ્યારે તે તૈયાર થાય ત્યારે તેમાં નીચે પ્રમાણે ચીજો સવાસવા તોલો નાખવી:—જેઠીમધ, કાકડીનાં બીજ, તરબૂચનાં બીજ, વંશલોચન, આમળાં, તમાલપત્ર, એળચી, તજ, વરણાની છાલ, ગળો, રાણના બીજ અને નાગકેશર. એ બધાંને બરાબર મળવતાં તૈયાર થાય તે કુશાવલેહ.

ગુણ:—પિત્તશામક અને પૌષ્ટિક.

ઉપયોગ:—શેરડીનો રસ ઠંડો છે. તેથી તડકે રખડવાથી બાગેલી તરસ છીપે છે. ખાંડ અગર સાકર શરબત અને પાકના કામમાં આવે છે. તે એક ઉમદો ખોરાક છે. સાકર ખાવાવાળો માણસ થરીરે પ્રજા થાય છે અને

પ્રીયંગુના પ્રતિનિધી તરીકે કેટલાક વૈદ્યો રાણ વાપરે છે.

તે ચરબીને વધારનાર છે. તેનું શરબત ઔષધ સ્વાદિષ્ટ બ્રવા માટે વપરાય છે. બચ્ચાંચોના ઓસડમાંતો અચૂક સાકર મળવવાની જરૂર છે. તેનો ઉપયોગ કરવાથી પેશાબમાં ઠંડક થાય છે. તુણ પંચ મૂળનો કાઠો ઉતવા, પ્રસિદ્ધ, અને મૂત્રકૃમ્હમાં સારો છે. તેથી પેશાબ વધે છે અને ડોળ સાફ થાય છે. તેમાં મીઠો સ્વાદ હોવાથી તે કૃમિને પોતા તરફ ખેંચે છે. જમ્ય. મમાં જ્યારે જીવડા પડે છે ત્યારે ખાંડ નાખી ઉપર જીવડા આવે ત્યારે કૃમિ નાશક દવા લગાડાય છે તેમજ પેટના કૃમિની દવાઓ પણ સાકર સાથે અપાય છે.

માત્રા:—તુણ પંચ મૂળાદિ કવાથ ૪ ધી ૮ તોલા. કુશાવલેહ ૧ ધી ૨ તોલા.

શેલારસ.

વર્ણન:—શેલારસ એ એક જાતના આડનો રસ છે અને તે આડનાં પાંદડાં તથા ડાળીઓ ઉપર જામી રહે છે. આ શેલારસ હિંચી જાતનો ગણાય છે. શેલારસને મળવવાની બીજી રીત એ છે કે તેના આડની જાલને પીલવાથી જે રસ નીકળે છે તે જામી ગયા પછી શેલારસ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે ત્રીજી રીત એ છે કે તેની જાલને અને પાંદડાંને પાણીમાં ઉકાળી તે પાણી ગાળી લેવું ને પછી તેને જામવા દેવું. આ શેલારસ સૌથી ઉતરતો ગણાય છે. શેલારસ મુગંધીને બીધે ધૂપની ઓળ તરીકે વપરાય છે.

ગુણ:—પૌષ્ટિક, કફશામક.

ઉપયોગ:—જે ભાગ ઉપર તે ઓપડવામાં આવે છે તે ભાગને તે કૌવત આપે છે. જીર્ણ ઉધરસ, દમ અને ઠાલી ખાંસીમાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આપણા દેશમાં શેલારસ વધરાવળને માટે પ્રસિદ્ધ છે. વૃષણ માથે શેલારસ લગાડી તે ઉપર તમાકુનાં પાંદડાં બાંધવામાં આવે છે. શેલારસ અને તમાકુનું પાન વરમ થએલા વૃષણ ઉપર બાંધવાથી કેટલીક વખતે સજ્જ ઉભટી થાય છે તોપણ શેલારસ વૃષણના વરમ ઉપર લગાડવામાં આવે છે. પાણીના જમાવથી થએલી વધરાવળમાં તેથી કાંઈ પણ ફાયદો થતો નથી અને ફક્ત વરમવાળા વૃષણ ઉપર તે લગાડવો યોગ્ય છે. હાકાની આંદર શેલારસ નાખી તેની વરાળ ઉધરસની આંદર લે.

વાથી ઉધરસ મટે છે તેમજ પુષ્કળ બડખા પડતા હોય ત્યારે છતી ઉપર શેલારસ ચોપડાય છે.

માત્રા:—

શંખાવળી.

વર્ણન:—શંખાવળીનો છોડ આશરે એક ફુટ ઉંચો થાય છે અને તેનું થડ ચોખ્ખું હોય છે. ઔષધમાં તેનું પંચાંગ વપરાય છે. મુખ્યત્વે કરીને સ્વરસ કામમાં આવે છે.

બનાવટ:—શંખીની ચૂર્ણ.

૧ શંખીની ચૂર્ણ=શંખાવળી, ગળો, અધિડો, વાવડીંગ, કુષ્ઠ, વજ, ઉરડે એ બધાં સમભાગે લઈ તેનું વચ્ચ ગાળ ચૂર્ણ કરવું.

ગુણ:—પૌષ્ટિક, સારક.

ઉપયોગ:—શંખાવળી મગજને કૌવત આપનાર છે અને તે ઉન્માદ, અપસ્માર અને મગજની નબળાઈમાં અપાય છે. તેનો સ્વરસ મધ અને કુષ્ઠની સાથે તમામ જાતની પેલછામાં ફાયદો કરે છે. તેના પંચાંગનો કલ્ક દૂધની સાથે મગજની પુષ્ટિ માટે અપાય છે. તે હૃદયને મુધારે છે અને તેથી ખાલી પડેલો મગજ ભરાય છે. તેના ગુણ પ્રાણીને મળતા છે. તેમાં સારક ગુણ હોવાથી વળી મગજ મુધરે છે. શંખીની ચૂર્ણ થોડા દિવસ મુધી ખાનાથી યાદ શક્તિ સારી થાય છે.

માત્રા:—શંખાવળીનો સ્વરસ ૨ તોલા. શંખીની ચૂર્ણ ૧ તોલો.

સડસડો.

વર્ણન:—સડસડાનું ગ્રાડ લીંબડાના જેવું મોટું થાય છે અને તેમાં સફેદ મુગંધી ફુલ થાય છે. તેનું ફુલ કેશરના જેવા બારીક રેશાથી ભરપૂર હોય છે અને તેનાં ફુલમાં મોટાં પાંખડાં હોતાં નથી. તેના તાંતણા સફેદ અને રેશમની માફક મુંવાળા હોય છે. ઉત્કંઠારાના ફુલમાં પણ તેવાજ રેશા થાય છે પણ તે જાંબુડા રંગના હોય છે અને આમાં સફેદ હોય છે. ઉત્કંઠારાનાં ફુલના તાંતણાની લીસાઈ અને મુંવાળપ સડસડાનાં ફુલ કરતાં ઘણીજ ઉતરતી છે. સડસડાનાં ફુલમાં તાંતણા બારીક અને ઘણા થાય છે અને સફેદ રેશમ જેવા દેખાય છે. ઔષધમાં તેની છાલ વપરાય છે. તેના ઢાડમાં શીંગો થાય છે અને તેના બીજમાંથી તેલ નીકળે છે.

ખનાવટ:—દશાંગ લેપ.

૧ દશાંગ લેપ=સડસડાની છાલ, જેઠીમધ, તગર, રતાંજળી, જટા-
માંસી, લોદર, દાફ હળદર, કઠ અને વાજો એને ખાંડી તેનું વચ્ચાળ
ચૂણું કરી પાણીમાં વાટી ઓપડવું.

ગુણ:—શીતળ અને દાહ શામક.

ઉપયોગ:—સડસડાની છાલ જ્વરાદિકની અંદર અપાય છે અને
તેથી પેશાબના દાહનું શમન થાય છે. તે શીતળ છે. દશાંગ લેપ બગાડ-
વાથી કુષ્ટ વૃણની આસપાસનો સોજો, વિસ્ફોટકનો સોજો તેમજ કોઈ
પણ ઝેરી ઓજ અડવાથી થયેલો સોજો ઉતરે છે. જે ગાંઠોની અંદર
સોજાથી બળતરા થાય છે તેમાં દશાંગ લેપ ઓપડવો યોગ્ય છે. વગર
સોજાએ જ્યારે કોઈ પણ ભાગમાં બળતરા થતી હોય ત્યારે પણ દશાંગ
લેપ ઓપડવાથી બળતરા શાન્ત થાય છે અને પૈત્તિક ગલગંડ જેમાં બળ-
તરા થયાજ કરે છે તેમાં દશાંગ લેપ ઘણીજ ઉપયોગી છે. સજ્જ માયાના
દુઆવાની અંદર તેમજ વાતરકતમાં દાહ ઉપર દશાંગ લેપ ઓપડાય છે.
સડસડાના બીનું તેલ સ્વેત કુષ્ટ ઉપર બગાડાય છે અને તેનાં બીજ બીજ
ત્વક્દોષમાં કુવાડીઆ સાથે વપરાય છે. તેનો ગુણ ગ્રાહી છે પણ ખાવા
માટે તે ધણું કરીને વપરાતાં નથી.

સરગવો.

વર્ણન:—સરગવો એ જાતનો યાય છે. ધોળો અને રાતો. આપણા
દેશમાં ધોળા સરગવાનાં ફૂલ અને શીંગું કઠીમાં પડે છે. તેનું બાકડું બહુ
હલકું અને પોચું થાય છે અને તેનું ગ્રાડ ધણું થોડું પાણી પાવાથી પણ
ઉછરી આવે છે. સરગવાની કાપેલી ડાળ જમીનપર અમથી પડી હોય
તોપણ તે સૂકાતી નથી અને અંદરથી કાંટા કટ્ટી કુંપળીઆં નીકળે છે.
તેનાં બીજ ધોળાં મરીને બદલે આપવામાં આવે છે અને તે દુઆવ-
માં પણ ધોળાં મરી જેવાંજ છે.

ખનાવટ:—દોષધ્ર લેપ,

૧ દોષધ્ર લેપ=સાટોડી, દેવદાર, સુંઠ, સરથવ અને સરગવાની છાલ
એ પાંચે એસડોને ખાંડી છાથમાં લેપ કરવો.

ગુણ:—ભૂતલ અને દંભક.

ઉપયોગ:—બાવ પ્રકારે સરગવાની એ જાત લખી છે. સફેદ જાતનું

મૂળાઉં વધારે હંભક છે, અને તેથી તે બહાર લગાડવાના કામમાં આવે છે. રાત્રી ભતનું મૂળાઉં પીવાના કામમાં આવે છે. સરગવાની છાલનો કયાય યકૃતોદર અને પ્લીહોદર ઉપર અપાય છે. સરગવાનાં મૂળની છાપ અને આમ્ર લોનીકનાં પાંદડાંના કયાયને પીંપર, કાળાંમરી અને સિંધાલણ સાથે મેળવીને યકૃતોદરમાં દરદીને પવાય છે. તે ચિવાય જીર્ણ ઉદર રોગમાં અને જળોદરમાં સરગવાના મૂળની છાલનો કયાય ચિત્રક મૂળનું ચૂર્ણ, સિંધાલણ અને પીંપર નાખી તે વાને એકસો જગમ્બર અથવા પલાય ક્ષાર નાખી અપાય છે. તેમાં મૂત્રન ગુણ હોવાથી પેશાબ સાફ ઉતરે છે અને તેના ઉજા ગુણથી થતી ઉદર ગૂંદ દમાય છે તથા પેટમાં રહેતો વાયુ પણ શાન્ત થાય છે. વિદ્રધિ અને શરીરના બીજા ભાગમાં થએલા ફેરલા એક વરમની અંદર સરગવાનાં મૂળનો કયાય સંમળ અને હિંગ સાથે અપાય છે. તેનું મૂળાઉં મૂત્રલ છે. તે પિત્તનો સ્વાદ વધારે છે, દમની અંદર ઉપયોગી છે અને પેશાબની અંદર રેતી પરે છે તેના દરદમાં તેનો ઉપયોગ વરણાની સાથે થાય છે. તેના જાડની છાલ દોષધ્ર લેપમાં આવે છે. તેની છાલ શરીરના કોઈ પણ ભાગ ઉપર ઘસવાથી તે જગ્યા પર બળતરા થાય છે અને તેથી વાતજન્ય દોષ ઉપર તે વપરાય છે. જે જે ગાંઠો ગળાની અંદર દેખાય છે તેમાં જે બળતરા થતી ન હોયતો તે ઉપર દોષધ્ર લેપ ચોપડવો. દોષધ્ર લેપ વાપરવાની રીત એવી છે કે તેને છાશમાં વાટી અંથી ઉપર લગાડવો; ઉપર લીંબડાના બાફેલ પાન મૂકી પાટો બાંધવો. સડસડાની છાલનો ગુણ જેમ લેપ તરફે ઠડો છે તેમ આનો ગુણ ઉજા છે. સડસડાની છાલ દશાંગ લેપમાં આવે છે અને સરગવાની છાલ દોષધ્રમાં આવે છે. પિત્તના શોફ ઉપર દશાંગ વપરાય છે અને વાન તથા કફના શોફ ઉપર દોષધ્ર વપરાય છે. દશાંગ દાહ થમાવે છે; દોષધ્ર દાહ કરે છે. માટે દશાંગને ઢેકાણે દોષધ્ર ન વાપરવા. જે દશાંગને બદલે પિત્તજન્ય શોફ ઉપર દોષધ્ર લેપ ચોપડવામાં આવેતો તેથી બળતરા ઉભરી વધે છે તેમજ વાતજન્ય અને કફ જન્ય શોફ ઉપર જે દશાંગ લેપ ચોપડવામાં આવેતો તે દરદને વધારે પુષ્ટિ મળે છે. સરગવાનો ગુંદ દુખના દાંતમાં રાખવાથી ફાયદો થાય છે અને તેને મીઠા તેલમાં મેળવી તેનું ટીપું નાખવાથી કર્ણુ શૂન બેસે છે. સરગવાના મૂળના બૂઠાની બોપરી કરી બાંધવાથી અંધી બેસે છે અને તે ઉજા

ગુણ માટે વાતઆધિ તથા સંધિવામાં વપરાય છે. જીર્ણ સંધિવા તથા બીજા શરીરના ભાગ જડકાઈ ગયા હોય અને સોજી ગયા હોય ત્યારે તેનો લેપ ફાયદાકારક છે. જનવો વાયુ જેમાં ગોઠણ સુજી જાય છે તે ઉપર સરગવાનાં પાન બાફી બાંધવાથી આરામ થાય છે અને સોજી ઉતરે છે. સરગવાની છાલ અને દેવદારને કાંજીમાં વાટી ચોપડવાથી અપચત રોગ પોચો પડે છે. દોષગ્ન લેપ અપચત ઉપર ફાયદો કરે છે. સરગવાની છાલ, ચિત્રકનાં મૂળ અને ખારેવાં તથા કુકડાની ચરક એ સાથે બાંડી તેનો લેપ કરવાથી વાળાનો નાશ થાય છે. આ લેપથી વાળો એકદમ બળી જાય છે એમ માનવામાં આવ્યું છે. સરગવાના પાંદડાંનો રસ આંખો ઉઠે તે ઉપર ચોપડાય છે તેમજ આંખમાં તેનું ટીપું નાખવાથી પણ ફાયદો થાય છે. સરગવાનાં બીજ, સિંધાલૂણ, સરચવ, અને કુષ્ઠ સમભાગે લઈ તેનાં ચૂર્ણને બકરીના મૂત્રમાં બદલ કરવું અને તે ચૂર્ણ દરદીને સુંઘાડવાથી બેથુદ્ધ દરદીની તંદ્રા દૂર થાય છે.

માત્રા:—૦ થી ૦૧ તોલો.

સમદર ફળ.

વર્ણન:—ઔષધમાં તેનાં બીજ વપરાય છે. તેનું ફળ છંડાંથી પણ મોટું મોટું થાય છે અને તેનું બીજ જયફળ જેવું થાય છે. દરેક ફળમાં એકેકું બીજ હોય છે. સૂકાય છે ત્યારે તે ફળ ઘણું કડણુ થાય છે પણ પાણીમાં પલાળવાથી તે ઘણું પોચું પડી જાય છે. તે સ્વાદે ઘણું જ કડવું છે.

ગુણ:—ઉષ્ણ, વાતહર, અને શ્લેષ્મણ.

ઉપયોગ:—ઉધરસ, ભરાઈ આવવું, સસણી, વિગેરેમાં બરચાંઓને અપાય છે તેમજ બીજી યોગ્ય દવા સાથે તે ચોપડાય છે. છોકરાંઓનું વધી ગયેલ પેટ પોચું પાડવા માટે રતી એ રતીભારની માત્રાથી તે દૂધમાં પવાય છે, તેમજ બાળકોની છાતીમાં કદુ બરેલો હોય છે ત્યારે તેના માટી માત્રા આપવાથી ઉઝરી થાય છે. તે ઉષ્ણ વીર્ય છે. તેનાં મૂળ અને છાલનો ગુણ કદુ પૌષ્ટિક છે. તેનાં ફળની છાલ સ્તંભન છે અને તેટલા માટે ધીની સાથે બાડા અને રક્તાતિસારમાં અપાય છે અને મુંઠની સાથે આપી હોય તો પેટની સજ્જ આંકડાંને તે દવાય છે. તે પિત્ત વિકૃતિને દવાવનાર છે. કમળો તેથી થાંત થાય છે, તેનું ફળ સવાથી વેણુ આવે છે.

માત્રા:—૧ થી ૨ રતીભાર.

સમદર શોષ

વર્ણન:—સમદર શોષનો વેલો ધગોળ સુંદર અને ભપકાર થાય છે. તેનાં પાન ઝાટાં પહોળાં અને મુંવાળાં થાય છે. તેનાં પાંદડાંની હેઠ્ઠી તરફ ઝીણા બારીક રેશ હોય છે ને તેથી તે 'ઝીંઝું' કામ સારે છે. તેનું મૂળ વરધારાને બદલે વપરાય છે. તેનું મૂળ પૌષ્ટિક અને વાતહર છે. તેનો ઉપયોગ વરધારાને મળતો છે અને સંધિયા તથા બીજા વાતરોગની અંદર અપાય છે. તેનાં મૂળની માત્રા આશરે આઠ વાલની છે.

સાટોડી.

વર્ણન:—સાટોડી આપણા દેશમાં ઘણી થાય છે તેનું સંસ્કૃતમાં નામ પુનર્નવા છે. તેમાં સોળે ઉતારવાનો ગુણ ધગો સરસ હોવાથી તેને શોથધ્વી કહે છે. સાટોડી એ શોથધ્વી શબ્દનો અપભ્રંશ હોય એમ લાગે છે.

ખનાવટ:— ૧ પુનર્નવાષ્ટક.

૧ પુનર્નવાષ્ટક=સાટોડીનાં મૂળ, લીંબડાની છાલ, કડુ, સુંક, ગળો, દેવદાર, હરડાં અને પટોળ એ દરેક પા પા તોલો લઈ ૩૨ રૂપિયાભાર પાણીમાં નાખી ઉકાળવું. ઉકાળનાં એથી ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું.

ગુણ:—સારક, મૂત્રલ, શોથધ્વ અને શોષક.

ઉપયોગ:—સાટોડીનો રસ થોડો થોડો પીવાથી ઝાડો સાફ ઉતરે છે અને તેથી પિત્તનો પ્રકોપ શાન્ત થાય છે. યકૃતોદર, ખ્રીહોદર તેમજ કમળા વિગેરેના દરદમાં તેનો સારક ગુણ ધણો ઉપયોગી છે. પુનર્નવાષ્ટક કમળામાં અપાય છે તેમજ તેનો સ્વરસ પણ પીવાય છે. તે શિવાય બીજા ગમે તે પિત્ત પ્રકોપના રોગ હોય તેમાં પુનર્નવા ફાયદો કરે છે. ઉતવા, મૂત્રક્રમ્હ, જળોદર તથા મૂત્રાશયના બાધિમાં પુનર્નવાષ્ટક અપાય છે. તે શીતળ છે અને દાહની શાન્તિ કરે છે. પેશાબમાં બ્યારે સ્ત્રીકાશદાર સફેદ પદાર્થ પડે છે ત્યારે પુનર્નવાષ્ટક અપાય છે. તેના મુળનો બુકો દિવસમાં પાવલાભારને આશરે બેત્રણ વખત લેવાથી ઝાડો અને મૂત્ર એ બન્ને સાફ ઉતરે છે. સોળની અંદર પુનર્નવા ઉત્તમ દવા છે. સોળે ગમે તે બાધિથી થયો હોય તોપણ પુનર્નવા એક સરખો ફાયદો કરે છે. શોકની

૧ હસ્તીતાલમાં વપરાતું રૂપેલીઉં કપડું.

અંદર રેચક કરતાં સારક દવાનો ઉપયોગ કરવો એ વધારે સાફ છે. ઇન્દ્રી માણસથી રેચક દવા ઘણા દિવસ સુધી સહન થઈ શકતી નથી અને સારક દવાઓ ઘણા દિવસ સુધી લેવી માફક આવે છે. તેથી શરીરમાં નળનાઈ પણ થતી નથી તેમજ સોજો પણ ઉતરે છે. જૂદો જૂદો ભતના ત્વક્દોષમાં પુનર્નવાજક અપાય છે. જીર્ણ ત્વક્દોષમાં ચિકિત્સાનો ક્રમ સારક અને શોધક દવાઓ યોજવાનો છે ને પુનર્નવાજકમાં બન્ન ગુણ સંયુક્ત હોવાથી જીર્ણ ત્વક્દોષ જેવા કે વિચ્ચિકા, શીતપિત્ત, વાતર ત અને કુષ્ઠની અંદર તે અપાય છે. ઉંદરના ઝેરની અંદર આ ક્વાથ બહુ સારો છે. જળાંદર અને સોજાની અંદર પુનર્નવાના મૂળનો કાઠો મુંક, અને સુશંખ ચૂર્ણ વિગેરે પીવાથી સારો ફાયદો જણાય છે. તેથી સોજો ઉતરે છે, પેટની અંદર પાણીનો બોળો બોળો જણાય છે, તથા જે થોડા ઘણો તાવ આવતો હોય તે પણ દૂર થાય છે. સાટોડીનાં મૂળ જૂદા જૂદા અનુપાનથી નેત્ર રોગમાં અંજનને સટે વપરાય છે. ઉશ્ચંભ, ગૃન્ધ્રસી, જીર્ણ સંધિયા વગેરે વાત વ્યાધિમાં પુનર્નવાજક અપાય છે. સ્મૃતિ-શક્તિને જે શોફનો ભાવ રહ્યો જાય એ તેમાં પણ પુનર્નવાજક ફાયદો કરે છે.

માત્રા:—પુનર્નવાજક ૪ થી ૮ તોલા; સ્વરસ ૨ તોલા; મૂળનો ભૂકો ૧ થી ૧૦ ભાર.

સાતવીણ.

વર્ણન:—સાતવીણનું બાડ મોટું અને જખમ્ થાય છે અને તેનાં પાન બહુજ લીલાં ઘાટા રંગનાં હોય છે. તેના ફળ મોટાં પારસ પીપળાના ડોડવા જેવડાં થાય છે. તેની છાલના કડકા જડા, અડઅડાને સેહેલાઈથી ભાંગી જાય તેવા હોય છે. તેના ગ્રાડમાંથી છોર નીકળે છે.

ખતાવટ:—૧ સાતવિણાદિ ક્વાથ.

૧ સાતવિણાદિ ક્વાથ=સાતવીણની છાલ, ગળા, લીંબડાની અંતર-છાલ, અને ભંજપત્રના ગ્રાડની છાલ દરેક અઘો અઘો તોલો લઈ ૩૨ તોલા પાણીમાં ઉકાળતાં એથી ભાગ રહે ત્યારે ઉતારી લેવું.

ગુણ:—પૌષ્ટિક, શોધક, રતંભન અને જ્યારણ.

ઉપયોગ:—સાતવીણ તાવની અંદર ઘણીજ ઉપયોગી દવા છે. જેથી

૧ તૂતીકરણી નામે એક સાટોડીની જાત છે જે નેત્રરોગમાં સારો ફાયદો કરે છે.

‘સીન્હોનાનાં છોડીઆનો ગુણ છે તેવોજ સાત વીણની છાલનો ગુણ છે અને ક્વીનાઈનના જેવું તેમાંથી પણ સત્વ નીકળે છે, જે ક્વીનાઈનના માફકજ વપરાય છે. સાતવીણ સંતૃત્તજ્વર, સતૃત્તજ્વર તથા તમામ જનના વિષમજ્વર ઉપર ઘણીજ અકસીર દવા છે.

તરીઆ, એકાંતરીઆ, રોજીઆ વિગેરે તાવ આવવા પેહેલાં ઠાઠ ચડેછે તેવા તાવમાં સાતવીણનો ક્વાથ ઘણો ઉપયોગી છે. વિશેષમાં ક્વીનાઈન વધારે ખાવાથી ધાક આવી જાય છે, અનિદ્રા થાયછે, ને શરીર થોડું તપત થાય છે તેમ સાતવીણના સત્વથી થતું નથી, વળી તેનું સત્વ ક્વીનાઈનના કરતાં સોંધું પડેછે. ક્વીનાઈન ફક્ત વિષમ જ્વરમાંજ અપાય છે; બીજા એક જ્વરમાં તેનો ખાસ ફાયદો નથી. સાતવીણ વિષમજ્વરમાં ઉપયોગી છે અને બીજા જ્વરમાં પણ ફાયદો કરે છે. જીર્ણ જ્વરમાં તે શરીરને કૌવત આપે છે, જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત કરેછે, અને જ્વર જારી રહેવાનાં કારણો દૂર કરે છે. સાતવીણ કડવું હોવાને લીધે તે કૃમિનો નાશ કરવા માટે અપાય છે. તે સ્તંભન છે ને તેટલા માટે અતિસાર સંગ્રહણી વિગેરેમાં કામનું છે. કડાછાલની પેઠે સાતવીણની છાલનું પણ ઘન બનાવવામાં આવે છે અને તે દૂધમાં લેવાય છે. સાતવીણ ત્વક્દોષના શોષક કાઠોમાં પડે છે.

માત્રા:—સાતવીણનો કાઠો ૫ થી ૮ તોલા; સાત વીણનું સત્વ ૧ થી ૩ વાલ.

સાલમ.

વર્ણન:—સાલમ એ એક જાતના ઝાડની પેદાશ છે, તોપણ સાલમની ઉત્પત્તિ માટે જે ત્રણ જૂદાં જૂદાં ઝાડને માન આપવામાં આવે છે. ઘણો સારો સાલમ કાબૂલ અને હરાન તરફથી આવે છે. તે ત્રણ જાતનો થાય છે. એક લસણીઆ, બીજો પંજબી ને ત્રીજો બાદશાહી અથવા બસરાઈ. પંજબી અથવા પંજઈ સાલમ પંજબની આકૃતિનો થાય

૧ સીન્હોનાનાં છોડીઆમાંથી ક્વીનાઈન નામનું સત્વ નિકળેછે જે વિષમજ્વર ઉપર ઘણીજ અકસીર દવા છે. જેવા રસાયણી પ્રયોગથી સીન્હોનાની છાલમાંથી ક્વીનાઈન નિકળેછે તેવાજ પ્રયોગથી સાતવીણની છાલમાંથી પણ સત્વ કાઢવામાં છે. આ સત્વને “ડીટન” કહેછે અને તે ઉપયોગમાં ક્વીનાઈનને મળતું છે.

છે અને તે બીજા કરતાં વધારે કઠણ, ગુણકારી અને હંમી જાતનો હોય છે અને તે મોંઘો પડે છે. બાદશાહી સાલમમાં ફક્ત એક મોટી ગાંઠ થાય છે અને લસણીઓ સાલમ લસણની કળીની આકૃતિનો થાય છે. આ શિવાય એક ખોટો બનાવટી સાલમ થાય છે જે ફક્ત ચોખ્ખામાંથી બનાવવામાં આવે છે. આરબ લોકોમાં અગાડી એવો વહેમ હતો કે તે શિયાળના વૃષણ છે. સાલમનાં તાજાં મૂળમાંથી મનુષ્યના વીર્ય જેવી સુગંધી નીકળે છે.

બનાવટ:—સાલમપાક.

૧ સાલમ પાક=એક શર સાલમ લઈ તેને ખાંડી હવારે આળી તેનો મણુ એક ફુધમાં માવો કરવો. પછી તે સાંલમવાળા માવાની, ત્રણ શર ધીમાં કીટી કરવી. બાદ ૧૨ા શર સાકરની ચાસણી કરી તેમાં પહેલ વહેલી સાકર કરેલી કાળી દ્રાક્ષ નાખવી અને તે જરા ધુસ એટલે તૈયાર કરેલી કીટી તથા ઉપર બીજી ૭ શર ધી નાખવું અને તેમાં ન્હાવે પ્રમાણે ચીજો નાખવી;

બદામના મીઠા શર ૧, પીસ્ટાં શર ૦ા, ચારોળી શર ૦ા, જાયફળ તોલા ૧, ખસખસ શર ૦ા, એળચી તોલા ૫ અને કેશર તોલા ૨ા નાખવાં; ને મરજીમાં આવે તે પ્રમાણે યોગ્ય માત્રાથી લોહ બરમ, અલખ બરમ અથવા સુવર્ણ બરમ નાખવાં. બીજો વધારે ઓસડીઆનો કુચો નાખવો નહીં; એથી પાક કડવો અને નિઃસ્વાદુ થઈ જાય છે અને તે ખવાતો નથી.

ગુણ:—પૌષ્ટિક, ધાતુ પૌષ્ટિક.

ઉપયોગ:—સાલમ પુષ્ટિને માટે લોકો ખાય છે. શીઆળામાં આ દેશમાં સાલમપાક ખાવાનો રીવાજ ચાલે છે. તે આખા શરીરને પુષ્ટિ આપે છે. દેશી ઔષધિમાં સાલમ એ ઘણી સારી ધાતુ પૌષ્ટિક દવા છે. તેનાં પાક પેડાં વિગેરે કરવામાં આવે છે તેમજ ઘણા ખરા ધાતુ પૌષ્ટિક ચૂર્ણોમાં સાલમ પડે છે. ધાતુ પુષ્ટિને માટે અને સાધારણ નમળાઈ દૂર થવા માટે તે ફુધમાં નાખી પીવાય છે. તે જૂદા જૂદા વાત વ્યાધિમાં અપાય છે. નબળાઈ, ક્ષીણતા, પગની ત્રુટ, તેમજ નપુંસકપણાને માટે સાલમનો ઉપયોગ કરવો કહેલ છે. અર્ધિત, પક્ષાઘાત અને અપ્રાગમાં સાલમ ખાવો યોગ્ય છે. જેનું શરીર બહુ નબળું હોય છે તેણે સાલમને

ફુધની અંદર ઉકાળી તેનો રેડ કરી પીવો. સાલમની પૌષ્ટિક અસર વધારે હૂંપાય તેટલા માટે તેની સાથે કેટલીક ધાતુઓ અને માત્રાઓ મળવવા-
માં આવે છે.

માત્રા:—સાલમ પાક ૨ થી ૫ તોલા.

સાલવણુ.

વર્ણન:—સાલવણુને સંસ્કૃતમાં શાલિપર્ણી કહે છે. તે દશ મૂળમાં આવે છે અને લઘુપંચ મૂળનાં પાંચ મૂળીઆંની ગણતરી માંહેનું તે એક છે. તેને રાત ભાલ કહે છે.

ખતાવટ:—શાલિપર્ણીદિ કવાથ.

૧ શાલિપર્ણીદિ કવાથ=સાલવણુ, ઉપજેટ, દ્રાક્ષ, ત્રાયમાણુ અને ગળો એનો રીતસર કવાથ કરી ગોળ નાખી પીવો.

ગુણ:—જ્વરઘ્ન અને શ્લેષ્મઘ્ન.

ઉપયોગ:—તે એકલું કફ, ઉધરસ અને છાતીના બીજા કેટલાક બાધિમાં ઉપયોગી છે. દશમૂળની અંદર પણ લઘુપંચ મૂળ કફની શાન્તિ કરે છે અને બૃહત્ પંચમૂળ વાતની શાન્તિ કરે છે. જ્યાં-જ્યાં કફનો પ્રકોપ હોય ત્યાં ત્યાં સાલવણુ ઉપયોગી છે. સંતતજ્વર, સૂતિકાજ્વર અને ફેફસા-નો વરમ જેની ગણતરી આપણા વૈદ્યોએ સન્નિપાતમાં કરી છે તે તે દરદની અંદર શાલપર્ણીદિ કવાથ ફાયદો કરે છે. સાલવણુનું રીતસર તૈયાર કરેલ મણ્ડ રક્તપિત્ત ઉપર અપાય છે.

માત્રા:—શાલપર્ણીદિ કવાથ ૨ થી ૫ તોલા.

સીકેકાઈ.

વર્ણન:—સીકેકાઈ અરીઠાની પેટે વાળ ધોવાના કામમાં આવે છે. તેની ચપટો શીયું થાય છે અને તેમાં કાળારંગનાં બીજ થાય છે.

ગુણ:—કફઘ્ન અને પિત્ત શામક.

ઉપયોગ:—કમળો, પિત્ત પ્રકોપ તથા યકૃતોદરની અંદર તે અપાય છે. તેથી બાડો સાફ આવે છે ને પિત્ત નીકળી જાય છે. સાધારણ મોળ આવતી, પેટનું ઉછાળા તથા અજીર્ણવિગેરે તેથી દૂર થાય છે. હવા તરીકે સીકેકાઈના ગુણ અરીઠાને મળતા છે. ઓડી થોડી મધની સાથે સવાથી ને મધ્યમ સમયે મળ બહાર નીકળે છે.

સુંઠ.

વર્ણન:—સુંઠ આપણા દેશની ઘણી સાધારણ ચીજ છે. તેનાં આ-
યાણું, ચટણી વિગેરે થાયછે તેમજ તે મસાલામાં પડેછે.

ખનાવટ:—૧ ત્રિકટુ ૨ શુંઠી પુટપાક ૩ સૌભાગ્ય શુંઠી પાક ૪ શુંઠી
ધૂત ૫ બોશાદિ ચૂર્ણ.

૧ ત્રિકટુ=સુંઠ, પીંપર અને મરી એ ત્રણે ચીજ સમભાગે લઈ તેનું
ચૂર્ણ કરવું.

૨ શુંઠી પુટપાક=સુંઠનો ભુકો કરી તેને ધીનો કરમો દઈ એરંડ મૂ-
ળના રસમાં તે ભુકાને જરા ભીંજવી તેનો ગાળો કરવો; પછી તે ગોળાને
એરંડીના પાનમાં વીંટી તે ઉપર છાણુ માટી લગાડી અંગારા ઉપર શેકી
માટી બળવા લાગે ત્યારે બહાર કાઢી લઈ તે ગાળો નીચોની લઈ તેમાંથી
રસ કાઢી લેવો.

૩ સૌભાગ્ય શુંઠી પાક=અમદાવાદી સુંઠ તોલા ૩૨ ને ખારીક વાટી
ભુગડે આળી ખત્રીય તોલા ગાયના ધીમાં કરમોડ્યા પછી આઠશર ગાય-
ના કુધમાં નાખી તેનો માવો કરવો. બાદ તે માવાની ધીમાં કીટી કરવી.
પછી આઠશર સાકરની આસણી કરી તેમાં આ કીટી તથા નીચે લખેલ
આસણીનું ચૂર્ણ નાખવું. ધાણા તોલો ૦, વરીયાળી તોલો ૧૧, વાવડીંગ,
સુંઠ, નાગકેશર, કાળામરી, પીંપર અને નાગરમોથ એ સઘળાં ચચાર
તોલા તથા લોહ ભસ્મ અને અલ્પ ભસ્મ દરેક તોલા સવા નાખવાં.
માથે યથાશ્ચો બદામ, પીસ્તાં, આરોળી વિગેરે નાખવાં, તથા ઉપર
થોડું ધી નાખવું. જે તૈયાર થાય તે સૌભાગ્ય શુંઠી ૧ પાક.

૪ શુંઠી ધૂત=એક શર સુંઠને ૧૬ શર પાણીમાં નાખી ૪ શર પાણી
રહે ત્યાંસુધી ઉકાળવું. બાદ તેમાં ૪ શર ધી, ૧૬ શર કાંજી તથા ૨ તોલા
સુંઠનો કલ્ક નાખી રીતસર ધી સિદ્ધ કરવું.

૫ બોશાદિ ચૂર્ણ=સુંઠ, મરી, પીંપર, એળચી, હીંગ, ભારંગ મૂળ,

૧ સંસ્કૃત વૈદ્યક પુસ્તકોમાં ધીમાં કીટી કરવાનો અને ઉપર ધી રેડ-
વાનો લેખ નથી પણ ધી વાપરવાથી પાક ઘણા દીવસ સુધી સારી રીતે
પોચો રહેછે, ખાવામાં સ્વાદિષ્ટ લાગે છે અને ખોટી ગરમાઈ જણાવતો
નથી. ધી વગરનો પાક મુકલ લાકડાં જેવો થાય છે અને તેથી શરીરે
ખોટી ગરમી પડી નિકળે છે.

વડાગરૂં મીઠું, જવખાર, કાળીપાઠ, અજસા, આમલીની છાલની ભરમ, ખવક, ચિત્રક, ગજ પીંપર, તજ, મીઠું પીંપરીમૂળ, અને છૂંદે એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરવું.

ગુણ—ઉષ્ણ, પાચન, દીપન, વાતહર.

ઉપયોગ:—સુંઠ ગરમ છે ને તે સાચી ગરમી પેદા કરે છે. સુંઠ, આકુરો, પેટ ચડવું, વિગેરેમાં તે બીજા વાતહર પદાર્થોની સાથે આપવામાં આવે છે. અજીર્ણતા વ્યાધિમાં તેમજ પ્લીહોદરની અંદર બીજા યોગ્ય દવા સાથે સુંઠ અગર ત્રિકટુ આવે છે. વિષમજ્વરમાં જ્યારે સજ્જ માથું દુખે છે ત્યારે સુંઠ ચોપડવાથી ફાયદો થાય છે; તથા સુંઠ વાટી નવશેકી કરી ઉષ્ણ પૂર્વ જ્વરમાં કપાળ ઉપર ચોપડી હોય તો થોડીવારમાં પરસેવો વળી તાવ ઉતરી જાય છે. ઉષ્ણ પૂર્વ વિષમજ્વરમાં તેમજ શીત પૂર્વ વિષમજ્વરમાં આ પ્રયોગ ઘણો ઉપયોગી છે. સુંઠને પાણીમાં વાટી જરા નવશેકી કરી કપાળે ચોપડવાથી ચટપટવા માંડ્યા છતાં દરદી એ ઓઢેલું કપડું ઉતારવું નહિ; કદાપિત પસીનો સજ્જ વળવાથી દરદી અકળાય અને માથેથી ઉતારવાનું મન કરે તોપણ માથે ઓઢેલાં કપડાં ઉતારવા દેવાંજ નહિ; પંદર અગર વીશ મિનિટમાં દરદી સાવ નાહી રહે છે. વાતજ્વરની અંદર બીજા જ્વરદ્ર દવા સાથે સુંઠ પડે છે ને તેથી વાતજ્વરનાં બધાં ચિન્હો દૂર થાય છે. વાતજ્વરની તંદ્રા તેથી ઉડે છે તેમજ જાદા ઉપર દેખાતી થેયર તથા આંખની અંદરનું ઘેન દૂર થાય છે. સુંઠ, ગજો, પીંપરીમૂળ, દેવદાર એ ચારે ઓળનો કાઢો કરો જ્વર તથા વાતજ્વર ઉપર પીવાય છે. વાતહર તરીકે સુંઠ બહુ વપરાય છે. દરેક સુવાવડી જ્વરને પેટમાં વાયુની અસર ન રહે એવા હેતુથી જે કાટલું અવરાવવામાં આવે છે તેમાં સુંઠનો મુખ્ય ભાગ આવે છે; તેમજ સૌભાગ્ય શુંડી નામની બતાવટ પણ આસ સૂતિકા જ્વરને માફક આવે છે. સૂતિકા જ્વરને જ્યારે પેટ જાડું રહી જાય છે તેમજ તેનું ગર્ભાશય યોગ્ય સંકોચને પામતું નથી ત્યારે તેના પેટમાં હ્રસ્વેશાં બાદી રહે છે, અવાજ થયા કરે છે, હેડકી આવે છે, અનાજ ઉપર અરુચી થાય છે ને સાધારણ રીતે જાળ ઉછાળા જણાય છે. ઘણો જોરો કાઢવાથી પણ પેટ ઢોલ જેવું થઈ રહે છે. આવા દરદીને સૌભાગ્ય શુંડીપાક ફાયદો કરે છે. સૌભાગ્ય શુંડીકેટલીક વખતે જ્વરને અવરાવવાથી તેના શરીરમાં ગરમાઈ ફટી નીકળે છે. તેમાં બીજા

ઘણી ઉપલા મીને પડે છે ને તેથી શરીર આજે બરડી બરડી થવા સંભવ
 વહે. જો સૌભાગ્ય શુંકીથી આવી રીતે ગરમાઈ કૂટી નીકળે તો થોડું
 દિવસ તે બંધ રાખવી ને એકાદો રોગ આપવો તથા શીત વીર્યને પિત શા-
 મક પદાર્થોના યોજના કરાવવી અને જ્યારે આ બરડી મટી જાય ત્યારે
 સૌભાગ્ય શુંકી પાછી એકી માત્રામાં આરંભવી. સૌભાગ્ય શુંકી કૂટી ની-
 કળવાનું કારણ એટલું જ કે દરદ થોડું હાય છે અને તેની માત્રા ઓછી
 અપાય છે. જો સ્ત્રીકા દોષ વધારે હોય તેને સૌભાગ્ય શુંકીના ઓછી
 માત્રા પણ કૂટી નીકળતી નથી. શરીરની આખર અવસ્થામાં અગર કોઈ
 વિષ ખાવાથી અગર બીજા કારણથી જ્યારે મગજને એકાએક આંચકો
 લાગે છે ત્યારે તથા હાથ પગ અને નાક ટાઠાં થઈ જાય છે ત્યારે સુંકનો બારીક
 ભૂંધો તે ભાગ ઉપર ધસવાથી ગરમી પુનઃજાગૃત થાય છે. કોલેરાના દરદીનું
 શરીર જ્યારે ઠંડું થાય છે અને તેને બેહદ પસીનો વળે છે ત્યારે સુંક ધસાય
 છે, સુંક ગ્રેણ અને ધી ભેગાં કરી ખાવાથી કાનમાં તમરાં યોગતાં હેતુ તો
 તે અને આંખે આંધારાં આવતાં હોય તો તે દૂર થાય છે. વહાણની અંદર
 અંકસમાત્ર થવાથી ખલાસી અને મુસાફરને ઘણા વખત સુધી પાણીમાં
 રહેવું પડે છે. તેઓ જ્યારે પાણીમાંથી બહાર આવે છે ત્યારે ઠંડકને લીધે
 તેઓનું શરીર કટલુંક જડ થઈ જાય છે ને શરીરમાંથી ધુજા છૂટ્યા કરે છે.
 આવા દરદીને સુંક, ધી અને ગ્રેણ ભેગાં કરી ખવરાવવાથી સારી પેટ
 શક્તિ આવે છે, તેના અંગે અંગમાં સાચી ખરમી પ્રાપ્ત થાય છે
 અને તેઓ સારી પેટ હુશીઆરીમાં આવે છે. ગ્રાડા અને અતિસારમાં
 પેટમાં જ્યારે સજ્જ શૂન થાય ત્યારે સુંક ધીમાં તળી આપવી. વીટ અને
 સુંક ખેસાડવાને સુંક સરસ દવા છે. શુંકી પુટપાકમાં સુંક અને એરંડનો
 પ્રયોગ ભેગો થવાથી તે સજ્જ અતિસાર ઉપર બહુ લાગુ પડે છે. સુંક
 વાતહર અને પીડ મટાડનાર છે અને એરંડ અતિસારનું અજીર્ણ વિગેરે
 કારણ દૂર કરે છે. આમ વાત તથા બીજા વાત બાધિ ઉપર સુંક અ-
 પાય છે. સુંકને બકરીના દુધમાં ઉકાળી અંદર સિંધાલૂણનાખી પીવાથી
 હેડકી ખેસે છે તેમજ સુંકને એરંડમૂળના ક્વાથમાં નાખી સાથે ઢીંગ
 ગળવી પીવાથી ગરમી તેવું સજ્જ શૂન નીકળતું હોય તે દવાય છે. જૂદી
 જૂદી વાત બાધિ ઉપર સુંક અપાય છે તેમજ તે બહાર લગાડવાના કા-
 મમાં આવે છે. પારોધલેલ છોકરને તેમજ અતિસારમાં થએલ સૌજ

જાળા હોકરાને અગ્નિમંથાદિ છેપ (જેની અંદર સુંક આવે છે તે) ફાક દો કરે છે. મૂધસી, જીર્ણ સંધિવા, કઠીમ્મલ તેમજ બીજી ગરુ તે બાગ વાંચે જ્ઞાતિ મયો હોય તે ઉપર સુંકનું કકડાવેલ તેજ ચોપડાય છે. સુંક સિંધાલૂણુ તથા રાઈ અડક રૂપિઆબાર લઈ તેને અધ શર તેલમાં કકડાવી તે તેલ વાંચે જ્ઞાતિ મયેલ બાગ ઉપર ચોળવા માટે અપાય છે. બાદ અનેક વિકૃતિમાં બ્યાં વાત પ્રકોપ પ્રાધાન્ય રૂપે હોય છે ત્યાં દરેકીનું બળાબળ જોઈ તે દરેકની યોગ્ય દવા સાથે સુંક મેળવવામાં આવે છે. વાતબાધિ ઉપર સુંકનું ધી અપાય છે.

માત્ર:—ત્રિકુટ પાવલાબાર. સૌભાગ્ય શુંડી પાક ૪ તોલા. શુંડી ધૂત ૧ થી ૨ તોલા. બોશાદિ ચૂર્ણ ૦૧ થી ૧ તોલો. શુંડી પુટપાકનો રસ ૨ તોલા.

સુરણ.

વર્ણન:—સુરણની ગોળ ચાકી હું આવે છે. તેનું તળીને શાક થાય છે. ઔષધમાં પણ સુરણ કામ આવે છે. હરસના રોગ ઉપર તે એટલું તો પ્રસિદ્ધ છે કે તેને અર્ચન એવું સંસ્કૃત નામ આપવામાં આવ્યું છે ને તેટલા માટે તે જૂદી જૂદી રીતે વપરાય છે.

બનાવટ:—૧ ખૂહત્ સુરણ વટક ૨ સ્વલ્પ સુરણ મોદક.

૧ ખૂહત્ સુરણ વટક=સુરણ ૧૬ ભાગ, વરધારો ૧૬ ભાગ, મુશળી ૮ ભાગ, ચિત્રક ૮ ભાગ, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, વાવડોંગ, સુંક, પીંપર, બીલાતું, પીંપરીમૂળ, તાલીસપત્ર એ દરેક ચચાર ભાગ, એળચી, તજ, મરી એ ત્રણે બધે ભાગ એ બધાને કુટી તેથી બમણો ગોળ નાખી છાડુ કરતા.

૨ સ્વલ્પ સુરણ મોદક=મરી ૧ તોલો, સુંક ૨ તોલા, ચિત્રક ૪ તોલા, સુરણ ૮ તોલા, ગોળ ૧૬ તોલા એ સર્વેને મેળવવું.

ગુણ:—શોધક, અર્ચન

ઉપયોગ—સુરણ અર્ચ ઉપર ધણા અસલના વખતથી વપરાય છે. સુરણનું શાક કરી, તેને તળીને અગર ગરુ તે રીતે સુરણ આપ તો અર્ચમાં ફાયદો થાય છે. સુરણને પુટપાકની અંદર પકવી તેમાં તેજ અને સિંધાલૂણુ નાખી અપાય છે. તે અજીર્ણ, બગંદર, તથા પ્લીહ વિમેરેમાં ફાયદો કરે છે.

આચાર:—સ્વલ્પ સુરણ મોદક ૧ તોલો, ખૂહત્ સુરણ વટક ૧ તોલો.

સુવાદાણા.

વર્ણન:—સુવાના દાણા આપણા દેશમાં બહુ વપરાય છે અને તે ધર વૈદ્યાની મુખ્ય ઔષ્ઠ છે.

ગુણ:—વાતહર, પાચન, દીપન.

ઉપયોગ:—સુવાનું હીમ સુવાવડમાં સ્ત્રીઓને ફાયદાકારક છે. અ-
જીર્ણ, પેટચૂંક, આફરો તથા પેટના દુખાવામાં તે અપાય છે. બાળ-
કોને બ્યારે પેટ પીડ ઉપડે છે ત્યારે તેના માં સુવા આવી પાંચ સાત
દીપાં તેના મોઢામાં નાખે છે તે તેથી પેટ પીડ હલકી પડે છે. સુવાનું પા-
ણી પીવાથી બાળકોને ઉલટી હેડકી ધસાદિ બેસી જાય છે. તેથી પેશાબ
સાફ ઉતરે છે. સુવામાં જરુ લાવવાનો ગુણ રહેલો છે પણ તેના ગુણને
માટે તે ક્વચીતજ વપરાય છે.

સોનામુખી.

વર્ણન:—સોનામુખીનાં ગ્રાડ બરડામાં ઘણા થાય છે; ઔષધમાં તે-
નાં પાન વપરાય છે. તેનાં પાન આપણી બજારમાં ઘણાં સાધારણ છે.

ખનાવટ:—પવિત્ર ચૂર્ણ.

૧ પવિત્રચૂર્ણ=સોનામુખીનાં પાંદડાં લઈ તેને સાફ કરી તેમાંથી
ગાંડલા વિગેરે બીજા કચરો કાઢી નાખી તે એક કોરા માટીના ઠામમાં
ગૌમૂત્રની અંદર બુડ રાત્રે ભરવાં; સવારે તે પાન કાઢી સુકવવાં. રાત્રે
ગૌમૂત્રમાં તેજ પ્રમાણે પત્તાળવાં ને પાછાં દિવસનાં સુકવવાં. આમ દય
દિવસ સુધી કરવું. છેલ્લે દિવસે સુખ્યા પછી તેનું વજન ગણ ચૂર્ણ કરવું.
ચૂર્ણ સુતી વખતે ગરમ પાણી સાથે લેવું.

ગુણ:—સારક, શોધક, ત્વક્દોષ હર.

ઉપયોગ:—સોનામુખી રચક તરીકે અપાય છે. તે ધણો હલકો જી-
લાબ છે. તેથી ફક્ત એક બે દરુત સાફ આવે છે ને બીજા બારે જીલા-
બની પેડે તેથી શરીરને બહુ નુકસાન થતું નથી. શરીરમાં ધાતુ, ઉપધાતુ,
તથા રસ વિગેરેના જે કાંઈ બગડેલા દોષો ભરાઈ રહેલા હોય છે તેને તે
કહાડી નાંખે છે; જેથી શરીરનું શોધન થાય છે. આવી રીતે તે પિત્તને
કમતી કરે છે. નિરંતર સોનામુખીનું સેવન કરવાથી ખોટી ગરમીનો નાશ
થાય છે. તેથી જીર્ણ જ્વરમાં કેટલીક વખતે ફાયદો થાય છે. બ્યારે ઘણા
વખત સુધી ઉનીઓ તાવ આવે છે તથા શરીર તપ થઈ આવે છે ત્યારે

સોનામુખીના બેચાર રેચ લેવાથી ફાયદો થાય છે. જે જે જનરમાં પિત્ત ધિક્ક દોષ હોય છે ત્યાં સોનામુખી ફાયદો કરે છે. અજીર્ણ અગર પેટની અંદરના કેટલાક દોષની અંદર ઝીણો ઝીણો તાવ રહે છે ત્યારે સોનામુખી આપવી યોગ્ય છે. સોનામુખી શોધક ગુણધી મંગળપર ચડેલી ગરમીને શાન્ત કરે છે. જીર્ણ સંધિવાં, જીર્ણ કઠીગ્રહ, શરીરમાં રહેતી બેચેની, અજીર્ણ તથા પેટનું કઠણ રહેવું અગર પેટના ગુદમ રોગમાં પણ સોનામુખી ફાયદો કર્તા છે. આ બધા દરદોમાં ઘણું કરીને ધાતુ ઉપધાતુની વિકૃતિના સાથે પિત્તનો પ્રકોપ હોય છે. જેને સોનામુખી મુધારે છે.

જીર્ણ ત્વક્દોષ જેવા કે ખસ, ખરજ, હુખસ, ખુરટ, વિચ્ચિકા, શીત પિત્ત, દુદ્ધ, વાતરક્ત વિગેરે દરદોમાં સોનામુખીનો રેચ આપવાની જરૂર છે. આમાંના કેટલાક સજ્જ અને વધી ગએલા ત્વક્દોષ ઉપર હમેશાં રાત્રે સોનામુખીની ફાકી લેવાય છે. ઘણું કરીને બધા ત્વક્દોષો પિત્તના પ્રકોપથી થાય છે અને પાછળથી બીજા પ્રકોપ પણ તેને મળે છે; તોપણ તેનું મૂળ કારણ પિત્તનો પ્રકોપ હોવાથી સોનામુખી તેનું શમન કરે છે. કેટલાક લોકો આવા ત્વક્દોષમાં ભારે જીભાબ લે છે પણ તેથી સોનામુખીના જેવો ફાયદો થતો નથી ને ઉલટી શરીરની ખુતારી અને ફાણીતા થાય છે. સોનામુખી લેવાથી ત્વક્દોષનું ધીરે ધીરે શમન થાય છે ને જેમ જીર્ણ ત્વક્દોષ તેમ સોનામુખી વધારે ઉપયોગી છે. કૃદ્ધ તથા બીજા ત્વક્દોષમાં સોનામુખી ઉપયોગી છે ને ત્વક્દોષની અંદર સોનામુખી જેવી ઉપયોગી બીજી થોડી યીજ મળશે. ઉદરનું ઝેર તથા બીજા ગરમીના વિકારથી શરીરનું રૂપ એવું ખરાબ થઈ જાય છે કે તેથી વાતરક્તને બદલે તેમનો બુઝાવો થાય છે. હાથપગનાં તળાંમાં દાહ થાય છે તથા આંગળાં પોંચા, નાક, કાનની ખૂંટ તથા આખા શરીર ઉપર રાતાં ચાઠાં થઈ આવે છે ને સુજ માલમ પડે છે. કેટલેક ઠેકાણે કઠણ રાતા રંગની ગાંઠું થાય છે અને બધો દેખાવ ગંઠીઆ વાતરક્તના જેવો લાગે છે ને વાતરક્તની પેઠે સજ્જ દાહ શિઆળામાં શાન્ત રહી ઉનાળામાં દરદીને અકળાય છે. આવા દરદોની અંદર સોનામુખીનો શાન્ત ઉપયોગ ધીરે ધીરે ફાયદો કરે છે. બેથી પાંચ વર્ષનો આયો ત્વક્દોષ તેથી ખેસી જાય છે. જો કે આ દરદ વાતરક્ત નહોય તોપણ એટલુતો નિશ્ચિત છે કે વાત

રક્તની શરૂઆતમાં જે દરદી સોનામુખીનું સેવન કરેતો વાતરકત વધવા પા-
મતો નથી અગર તેનો વધારો બેહદ ધીરો થઈ જાય છે. સોનામુખીનો આ-
વી રીતનો ફાયદો જણાય તેટલા માટે તેનો ઉપયોગ ઓછામાં ઓછા ત્રણ
મહિના સુધી કરવો જોઈએ; પણ તેનો સંપૂર્ણ ફાયદો લેવા માટે ઓછામાં
ઓછો એક અગર બે વરસ સુધી તેનો ઉપયોગ જારી રાખવા જરૂર છે.

પવિત્ર ચૂર્ણથી શરૂઆતમાં બે ત્રણ દસ્ત લાગશે અને પાછળથી
એક દસ્ત સાફ ઉતરશે ને તેથી શરીરની વિકૃતિ દૂર થશે. જે જે ત્વકરોષ વેદો
કષ્ટ સાધ્ય ગણે છે તેને આ પવિત્ર ચૂર્ણ ઘણો ફાયદો કરે છે. આ ચૂર્ણને
તેના અમુલ્ય ફાયદાથીજ “પવિત્ર ચૂર્ણ” એવું નામ આપ્યું છે. કુટલાક
લોકો સોનામુખીને સાદી ખાંડી ગરમ પાણીથી લે છે અગર સોનામુખીને
નાગરવેલનાં પાનમાં આવી જાય છે તોપણ પવિત્ર ચૂર્ણના જેવો ફાયદો
તેનાથી થતો નથી. સોનામુખી વાપરવાનો ઉત્તમ રસ્તો પવિત્ર ચૂર્ણ છે.
તેથી પેટની અંદર બીલકુલ ચુંથ થતી નથી.

પેટની અંદર જીવડા પડ્યા હોય તેને તે કહાડી નાંખે છે તથા
હરસ થવાને માટે લોહીનો જે જમાવ સફરાના હેઠલા બાગમાં થયો હોય
તેને પણ દૂર કરે છે.

આત્રા:--૧ થી ૨ તોલા. પવિત્ર ચૂર્ણ ૨ તોલા.

હરડે.

વર્ણન.—હરડેનું ગ્રાંડ બદામની જાતનું થાય છે. હરડાં, બહેડાં
તથા બદામ એત્રણે એકજ વર્ગનાં ગ્રાંડ છે. હરડે તેની અવસ્થા
પ્રમાણે ત્રણ જાતની થાય છે. સૌથી નાની હરડે જે કાચી ત્રોડી લેવામાં
આવે છે તેને હીમજ કહે છે; તેથી મોટી હરડેને હરડાં કહે છે. તે બદા-
મ જેવડાં અગર તેથી જરા ત્રાટાં થાય છે ને તે દવા તરીકે વપરાય છે.
તેમજ બીજા રંગવાના કામમાં આવે છે. જે સૌથી મોટી હરડે તેનેજ
હરડે કહે છે અને તે મુરવારી હરડે કહેવાય છે. જેમ હરડે મોટી તેમ
તેનો ગુણ વધારે માનવામાં આવે છે અને તેની કિંમત પણ વધારે બેસે
છે. ઘણી મોટી હરડે બાવ ખાવા સાફ કૃત્રિમ બનાવવામાં આવે છે.
હરડે દેશી ઔષધિઓમાં ઘણી સરસ દવા છે અને તેટલા માટે તેને કુટ-

૧ મુઝકેનીથી મટે ઓવા.

બાક વૈદ્યો ધન્યંતરીની સંજવની છુંદી કહે છે. મોટી હરડે કઠણ, કાળાશપર પીળા રંગની અને લીસી હોય છે. સારી મોટી હરડે આશરે વજનમાં બે તોલા થાય છે. આથી મોટી હરડે ઘણું કરીને કૃત્રિમ હોય છે.

ખનાવટ:—૧ ત્રિકુળા ૨ અભયાદિક ક્વાથ ૩ હરિતકી અવલેહ ૪ વૈશ્વાનલ ચૂર્ણ ૫ અમૃત હરિતકી ૬ પચ્ચાદિ ગ્રુહ ૭ મધુ પક્વ હરિતકી.

૧ ત્રિકુળા=હરડાંની છાલ ૧ ભાગ, બહેડાંની છાલ ૨ ભાગ અને આંમળાંની છાલ ૪ ભાગ એ બધાને બિગાં કરી તેનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું.

૨ અભયાદિક ક્વાથ=હીમજ, નાગરમાથ, ધાણા, રતાંજળી, પક્ષ કાજ, અરડુશી, ઈન્દ્રજવ, વાળો, ગળો, ગરમાળાનો ગર, કાળી પાટ, સુંઠ અને કડુ દરેક પાપા તોલો લઈ ૩૨ શ્પિઆભાર પાણીમાં ઉકાળી આઠ શ્પિઆભાર બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું.

૩ હરિતકી અવલેહ=(હરડેનો અવલેહ) ૨૫૬ તોલા જવ લઈ તેને અધ કચ્ચા આંડી તેથી ઓગણા પાણીમાં ઉકાળવા; ઓઘો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે તે પાણી ગાળી લેવું અને જવ નાખી દેવા. પછી દશ મૂળ ૮૦ તોલા અને ચિત્રક, પીંપરીમૂળ, અધેડો, કચોરો, કવચ બીજ, શંખાવળી, બારંગીની છાલ, ગજપીંપર, ચીકણાં મૂળ અને પૂઠકર મૂળ એ દશ ઓસડો આઠ આઠ તોલા લઈ તેને થોડાં કુટી ૧૨૮૦ તોલા પાણીમાં નાખી ઉકાળવાં; ઓઘો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે ગાળી લઈ જવના પાણી બેગું તે પાણી પણ મેળવવું. બાદ તેમાં સુરવારી હરડે ૧૦૦ તથા ધી અને તલનું તેલ બત્રીશ બત્રીશ તોલા તથા ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખવાં અને ઉકાળવું. જ્યારે ઘાટું થાય ત્યારે ઉતારી લેવું. અને ઠંડું થાય ત્યારે તેમાં પીંપરનું ચૂર્ણ અને મધ સોળ સોળ તોલા નાખવાં. જે તૈયાર થાય તે હરડેનો અવલેહ. આને અગસ્ત્ય હરિતકી પણ કહે છે.

૪ વૈશ્વાનલ ચૂર્ણ=સિંધાલૂણ બે ભાગ, જવખાર બે ભાગ, સુંઠ પાંચ ભાગ અને હીમજ દશ ભાગ તેનું ચૂર્ણ કરવું.

૫ અમૃત હરિતકી=૧૦૦ મોટા કદની હરડેને છાશમાં ઉકાળી તે યોગ્ય પડે એટલે અંદરથી ઠળીઆ કાઢી નાખવા. બાદ સુંઠ, મરી, પીંપર, તજ, ચવક, પંચ લવણ, અજમો, જવખાર, સાંજખાર, ટંકણખાર,

હીંગ અનેલવીંગ એ દરેક ચચાર તોડા લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણને આંબલીના રસની અને લીંબુના રસની ભાવના દેવી. પછી આ ચૂર્ણ હરડેમાં ભરવું અને તેમને તડકે સુકવવી. સુકાયા બાદ તેમનું ચૂર્ણ કરવું.

૬ પથ્થાદિ ગુડ=૧૨૮ તોડા હરડે; ૬૪ તોડા આમળાં; ૪૦ તોડા કૃષ્ણ; ૨૦ તોડા ઈન્દ્રવર્ણ; અને વાવડીંગ, લોદર, પીંપર, સિંધાલૂણ, મરી; અને આલુનાં ફળ એ દરેક આઠ આઠ તોડા; એ બધાં અધકચર્યા કરી ૨૦૪૮ તોડા પાણીમાં ઉકાળનાં. એથી ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું. તેમાં ૮૦૦ તોડા ગોળ અને વીથ તોડા ધાવડીનાં ફૂલ નાખવાં. તૈયાર થાય તે પથ્થાદિ ગુડ.

૭ મધુ પકવ હરિતકી=કદમ, કડવો હીમગો ને આંબલી એ ત્રણની છાલ ૬૪ તોડાને બકરી, ગાય અને બેસનાં મૂત્ર ૧૦૦૦ તોડામાં ઉકાળી ન્યારે એથી ભાગ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું ને અંદર ૧૦૦ હરડે નાખી ફરી ઉકાળવું. ન્યારે હરડે પોચી પડે ત્યારે અંદરથી ઠળીઓ કાઢી લઈ તે હરડેના અંદર સાજાખારને ભાંગ નાખી ઉપર દોરો વીંટી લેવો ને બધી હરડે મધમાં નાખી દેવી ને ત્રણ દિવસ સુધી એમજ રહેવા દેવી. પછી તે હરડે મધ સાથે ખાવી. (આ બનાવટ અર્થ ઉપર ઘણો સારો ફાયદો કરે છે.)

ગુણુ:—સારક, શોધક, શીતળ.

ઉપયોગ:—સૌથી નાની હરડે અથવા હીમજ ફક્ત સારક ગુણને માટે વપરાય છે. ધીમાં તળેલ ત્રણ ચાર હીમજ દરરોજ રાત્રે ખાવાથી સવારે એક બે દસ્ત સાફ ઉતરે છે. તેથી પિત્તનો નાશ થાય છે, શરીરની ખોટી ગરમી દૂર થાય છે અને પેટની અંદર અજીર્ણ વિગેરેની વિકૃતિ હોય તે પણ દબાય છે તથા કૃમિમાં ફાયદો થાય છે. સાધારણ કદનાં હરડાં પેટમાં ખાવા માટે એકબ્રાં કવચીતજ વપરાય છે. ત્રિકુળાની અંદર તેમજ બીજા ક્વાથની અંદર હરડાં પડે છે અને તેવી રીતે તે પેટમાં અપાય છે. ફક્ત એકલાં ખાવા માટે મોટી હરડે અને હીમજ છે. હીમજની સાફ મોટી હરડે પણ ગ્રાડો સાફ લાવે છે, શરીરને કૌવત આપે છે અને યક્ષ્મા, અજીર્ણ, અર્થ વિગેરે મહાન્, રોગમાં ફાયદો કરે છે. હરડે જૂદી જૂદી જાતના ત્વક્રોષમાં અપાય છે. ત્વક્રોષના તમામ શોધક કાઠામાં તે પડે છે. પિત્તજનરમાં તેમજ ઉષ્ણ પૂર્વ જ્વરમાં હરડાં ક્વાથમાં

અગર ત્રિકુળાંશુ પે લેવાં યોગ્ય છે. ઘણાજ કમકૌવત ધર્મ ગએલા દર-
દીના જીર્ણુ તાવમાં હરિતકી અવલેહ ઉપયોગી છે. મહિનો અગર એમાસ
સુધી હરિતકી અવલેહ ખરાવાયાથી દરદીનો તાવ દબાય છે, ઉધરસ એસી
જાય છે અને શરીરમાં કૌવત આવતું હોય એમ લાગે છે. બાળકોને શોષ
રોગની અંદર હમેશાં તાવ રહે છે અને તે ગળતું જાય છે. તેવા દરદીને
તેમજ જીર્ણુ જવરવાળા પુષ્પ ઉમરના દરદી જેમને સાથે કાંઈ પણ કફ-
ની બાધિ હોય છે તેમને હરિતકી અવલેહ લેવો યોગ્ય છે. તીક્ષ્ણ રોગની
માફક જીર્ણુ રોગમાં એકદમ ફાયદો દેખાતો નથી. દસ્ત સાફ લાવવો, અ-
નાજનું પરિપક્વ પાચન કરાવવું, જીર્ણુ બાધિથી જે ક્ષીણતા થતી હોય તે
અટકાવવી અને ધીરે ધીરે દરદીને કૌવત આપવું એજ જીર્ણુ બાધિમાં
બિક્રીસકોનો મુખ્ય હેતુ છે; જે હેતુ હરેથી સિદ્ધ થાય છે.

સાધારણ રીતે જે દરદીને શરીરમાં પિત્તનો પ્રબોધ હોય છે તેનું
શરીર ગરમ દેખાય છે, આંખો બળે છે તથા હાથ પગ ગરમ લાગે છે.
તેવા દરદીને હરિતકી અવલેહ આપવો યોગ્ય છે યાને હરેની બીજી કોઈ
પણ બનાવટ અપાય છે. મધુ પક્વ હરિતકી નામની બનાવટ ખાસ
ઉજી અને વાતહર પદાર્થોની મેળવણીથી બનાવવામાં આવે છે ને તેથી
તે અજીર્ણ ઉપર ઘણી ઉપયોગી છે. તેથી દસ્ત સાફ આવે છે અને
અનાજનું પાચન થાય છે. ગુલ્મોદર તેમજ યકૃતોદર વિગેરે જે કાંઈ જીર્ણુ
બાધિ અગર ગ્રંથી પેટમાં હોય તેને તે દબાવે છે. હરે ખાવાથી આં-
ખને ઠંડક થાય છે અને તે નેત્ર રોગમાં ફાયદો કરે છે. ત્રિકુળાનું ચૂર્ણ
મગજની ગરમીને શાન્ત કરે છે અને આંખનું તેજ વધારે છે. તેનું હીમ છાં-
ટવાથી આંખે આવતી અધારી દૂર થાય છે. નસકોરી ફૂટતી હોય, નાકમાંથી
વખતે લોહીનું જામી ગમેલ જોડ નીકળતું હોય, પુંડેથી લોહી પડતું હોય
ત્યારે હરેની બનાવટ ઘણી સારીરીતે માફક આવે છે. પ્રતેહ, ઉનવા
તથા પેશાબની સજ્જ બળતરામાં હરેડાંનો કવાથ અપાય છે. માટી હરે
દૂધની અંદર પીવાથી શરીરમાં કૌવત આવે છે, તાવ હોંડે, પગની
કળતર દૂર થાય છે અને કમરનો દુખાવો બંધ પડે છે. તે જીર્ણુ સંધિવા,
કટીગ્રહ તેમજ બીજા વાતબાધિમાં ઘણી ફાયદાકારક છે. જે વાતબાધિ-
માં જ્ઞાન તંત્રને બહુ અસર નહિ થતાં ફક્ત અમુક ભાગની જડતા થઈ
જાય છે તેમાં હરે ફાયદો કરે છે. આ ઠેકાણે લોહીની અંદર કોઈ પણ

જાતનો ખરાબ જમાવ થએલો હોય છે અને હરડે તે જમાવને પોતાની સારક અને શોધક અસરથી દૂર કરેછે. જે વાતબ્યાધિમાં તાન તંતુના ભાગજી બગડેલ છે અને જેને મગજ અને ખરડાની કમાનના ભાગ સાથે સંબંધ રહેલો છે તેવા દરદમાં આવી શોધક અને સારક દવા ફાયદો કરતી નથી. તે દરદમાં ખાસ મગજને પ્રુષ્ટિ આપનાર દવાની જરૂર છે. હરડે લોહીને સુધારે છે, ત્વક્દોષમાં વપરાય છે અને કુષ્ઠ, વાતરક્ત, વિચ્ચિક્રિયા વિગેરેમાં અપાય છે. રક્તપિત્ત, અર્શ, સંગ્રહણી, પાન્કુ ખીલ અને ગુલ્મ વિગેરેમાં તે કામની છે. પથ્યાદિ ગુડ નામનો બનાવટ એ દરદમાં ઘણી સારી છે. પાન્કુ રોગની અંદર હરડે અપાય છે. તે આડે માફ લાવેછે, તેમજ તે જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત કરેછે. પાન્કુ રોગમાં હરિતકી જેવી શોધક દવા સાથે લોહ બસ્મ યાને મંદુર આખવાન્દ્રી જરૂર છે. જીર્ણ પાંસી, ઉધરસ, આસ, દમ, યક્ષ્મા અને તમામ જાતની કફ વિકૃતિમાં હરિતકી અવલેહ અપાય છે. બાળકોનું મોઢું આવી જાય ત્યારે ઝેદી હરડે ઘસીને ચોપડાય છે. જૂદી જૂદી જાતના જ્વરમાં અભયાદિ કવાય સારો છે. તે કવાયમાં પિત્તશમક અને જ્વરશ્ન પદાર્થો મળેલા છે ને તેથી તે જ્વર ઉપર બહુ ઉપયોગી છે. ઘણા સખ્ત આલુકિતાત્તે તાવમાં તે ફાયદા કરેછે અને તેથી મળાવરોધ દૂર થાય છે.

માત્રા:—ત્રિકુળા ૦ થી ૧૦ તોલો. અભયાદિ કવાય ૪ થી ૮ તોલો. હરોતકી અવલેહ ૦૦ થી ૧ તોલો. વૈજ્ઞાનજ ચૂર્ણ ૦ થી ૧૦ રૂપીઆઆ-ર. અમૃત હરીતકી ૦ થી ૧૦ તોલો. પથ્યાદિ ગુડ. ૧ તોલો. મધુ પકવ્વ હરીતકી ૦૦ તોલો.

હીંગ.

વર્ણન:—હીંગ એક જાતનાં આડનો રસ છે. તે અફધાનારતાન તરફથી આપણા દેશમાં આવે છે. હીંગના આડની વગર ખીલેલી ડાળીકું કાપી નાખવશ્ચી તેમાંથી જે રસ પડેછે તે હીંગ છે. પાણીમાં નાખવાથી તેનો સફેદ દૂધ જેવો રસ થાય છે.

બનાવટ:—૧ હીંગાષ્ટક ૨ હીંગ ફલવર્તિ.

૧ હીંગાષ્ટક=શેકેલી હીંગ, સુંક, પીપર, મરી, અજમો, જીરું, શાક-જીરું અને સિંધાબૂણ સમભામે લઈ મેળવવાં.

૨ હીંગ ફલવર્તિ=હીંગ અને સિંધાબૂણની મધની અંદર સોગફી કરવી.

ગુણ:—ઉષ્ણ, વાતહર, કૃમિશ્ન અને સ્નાયુ શૈથીલ્ય કૃત.

હપખેમ:—હીંગ ખાવાથી પેટચુંક, વાયુ, આક્રો, બદકત્તી વિગેરે મટે છે ને અનાજનું પાચન થાય છે. પેટના કૃમિનો તે નાશ કરેછે. હીંગ પેટના દરદને માટે ઘણી સાધારણ દવાછે અને તે હીંચાજક રૂપે વપરાય છે. હીંગ પેટના દરદમાં સાધારણ રીતે શેકીને અપાય છે. અતિસાર, સંગ્રહણી અને અજીર્ણમાં યોગ્ય દવા સાથે હીંગ અપાય છે ને તેથી થતી પીડ બંધ થાય છે. બીજી જાતની પીડમાં પણ હીંગ ચેરંડમૂળના કયાશમાં અપાય છે. ફક્ત ગ્રાડા અને અતિસારના શૂળમાં હીંગને રતંબત દવા સાથે મેળવવા જરૂર છે. તે શિવાય શૂળ નીકળવાનું મળાવરોધ એ મૂખ્ય કારણ છે ને તેથી તે ચેરંડમૂળ અગર બીજી દસ્ત સાફ લાવનાર દસા સાથે આપવી યોગ્ય છે. બાળકોનું પેટ ચડેછે ત્યારે હિંગ, સિંધાલુણ, સુંઠ, એળચી અને બારંગીમૂળનું ચૂર્ણ કરી મધમાં ચટાડવાથી અગર પાણીમાં મેળવી ખાવાથી પેટ પોચું પડેછે ને શૂળ ખસે છે. મોઠાં માણસોને તેજ મોસાલનાં દરદોમાં હીંગ ફલવર્તિ ધી-વાળી કરી સફરામાં મૂકવાથી આક્રો અને પેટ પીડ ખસી જાય છે. અધાંગ વાયુ, હનુસ્તંભ, મન્યાસ્તંભ, અર્દિત, રાંત્રણ અને બીજા જાતઆધિમાં હીંગ શેકીને માથમત્રાદિ કાઢામાં અપાય છે. હીંગનો કટકો જરા નવશેકો કરી દાંતના કોતરમાં રાખવાથી પીડા શાન્ત થાયછે. જે જે દરદોમાં સ્નાયુનો અગર શ્લેષ્મ પીડનો સંગ્રેય થઈ શરીરના જૂદા જૂદા ભાગો, અવયવો તથા મર્મરયાનો ખેંચાય છે તેવા દરદોમાં હીંગ ઘણી અકસીર દવા છે. ખેંચતાણ, દમ, છાતીનો થડો તથા મોટી ઉધરસના પાછલના ભાગમાં હિંગ હપખેગી છે. હિસ્ટી-રિયાના રોગમાં પણ હીંગ અપાય છે. તેથી તેનો ચડેલો આક્રો તથા આવતી હેડકી દૂર થાય છે. હિસ્ટીરીયામાં સાધારણ રીતે અર્માથયમાં કોઈ પણ જાતનો દોષ હોય છે; તે દોષને જો કે હીંગ ખેસાડતી નથી તોપણ હિસ્ટીરીયાની ખેંચતણને તથા હાથ પગનાં આંગળાં કરડાઈ જવાને તથા તેની ગ્રેહલિની માટે તે ઘણી સરસ છે. ચિકિત્સાનો ક્રમ એવોછે કે હિસ્ટી-રિયાનો જ્વેસ્તો ઉપડેલો હોય તે વખતે તેમજ તે શાન્ત થઈ ગયા પછી દર-આનમાં પણ હીંગ હમેશાં અવરાવવી જોઈએ.

વાળાની અંદર હિંગ વિષે લોકોમાં તરેહતાર વહેમ ચાલેછે. તેને કુડલાક લોકો એમજ માને છે કે હીંગવાળાની અકસીર દવા છે પણ તેમ

નથી. એટલુંતો નફાં છે કે જે વાળાવાળો દરદી હીંગનું સેવન કરેતો વાળાની અંદર મોળ, ઉછાળો, ઉલટી વિગેરે વાયુના પ્રકોપનાં ચિન્હ તેને થોડાં હેરાન કરેછે. બાકી તેમાં વાળાને ખેંચી કાઢવાનો કે નાથ કરવાનો ગુણ છે એમ માનવું એ કોકટ છે.

માત્રા:—હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ ૦૧ તોલો.

હીરા દખ્ખણ.

વર્ણન:—હીરા દખ્ખણ એક જાતના આડનો રસ છે. તેના આડનાં ફળમાં હિરા દેવાથી જે રસ જામે છે તેને હીરાદખ્ખણ કહેછે. સૌથી ઉત્તરતી હીરાદખ્ખણ તેના ફળને કચરી પાણીમાં ઉકાળવાથી થાયછે. તેના રાતા ચૂદા રંગના કટકા આવેછે અને તે બહુ પોચાછે. આંગળી ઉં વચે ઘામવાથી તેનો ભૂકો થઈ જાયછે.

ગુણ:—સ્તંભન તથા શીતળ.

ઉપયોગ:—હીરાદખ્ખણ અતિસાર, સંયત્કણી, તથા આડમાં ઉપયોગી છે. જીર્ણ આડને તે કમજ કરેછે. હીરાદખ્ખણ લેપ તરીકે બહાર બગાડવાના કામમાં આવે છે. જ્યારે ખરજવામાં ધારાં પડ્યાં હોય છે, ખરજવું વધતું જાય છે તથા તેમાં સજ્જ બળતરા થાયછે ત્યારે હીરાદખ્ખણનો ભૂકો તે ઉપર બભરાવવાથી અગર મુખડની સાથે ઘસી ચોપડવાથી બળતરા શાન્ત થાય છે તથા ખરજવું રૂઝાય છે. જે ત્વક્દોષની અંદર ધારાં કચ્છે તે બળતરા થાય છે તેમાં હીરાદખ્ખણ આપવી યોગ્ય છે. ગરમાઈથી મોટું આવી જાય ત્યારે હીરાદખ્ખણ તથા કાથાનો લેપ ધણો અસરકારક છે. હીરાદખ્ખણ બાહારના બાગમાં જે રીતે અસર કરેછે. એક પોતાનો શીતળ ગુણ છે માટે દાહનું શમન કરેછે તથા બીજા સ્તંભન ગુણથી દરદના રવાબાવિક આવને બંધ કરી દરદને વધતાં અટકાવે છે અને રૂઝપર લાવેછે.

માત્રા:—૧ થી ૨ વાલ.

હીરાબોળ.

વર્ણન:—હીરાબોળ ગુગળની પેઠે એક જાતના આડનો ગુંદ છે. ઇસસ અને હીરાબોળ એ બન્ને એક સરખાં છે, ગાંધી લોકો ઇસસને બદલે હીરાબોળના ચોખા કટકા આપેછે. મીણુ હરમા પણ હીરાબોળની જાતની પેદાશ છે અને મીણુહરમાને બદલે હીરાબોળના કટકા આપાયછે.

અનાવદ:—બોલપર્પટિ રસ.

૧ બોલપર્પટિરસ=પારા અને ગંધકની કમળની કરી તેની સાથે હીરાબોળનું મૂર્ણ નાખી લોઢાની કડાઈમાં તપાવતું ને છાણના ભૂકા ઉપર ડેળનું પાન મૂકી તે ઉપર તે રસ રેડી માથે બીજું ડેળનું પાન ઢાંકી તે ઉપર છાણનો ભૂકો નાખવો. જે તૈયાર થાય તે બોલપર્પટિરસ.

ગુણ:—કફ, ઉષ્ણ, ત્રેતુ લાવનાર.

ઉપયોગ:—હીરાબોળ જીર્ણ ઉધરસ તથા ક્ષયની ઉધરસમાં અપાય છે. જ્યારે તાવ બર્ષો હોયછે ત્યારે હીરાબોળ આપવી યોગ્ય નથી. તે કફ શામકછે ને ખાલી ઉધરસને દમાવે છે. ત્રેતુ લાવનાર તરફકે તે ઘણી સરસ રીતે વખણાય છે ને તેટલા માટે એળીઆ સાથે તેનો સંગ્રોગ કરવામાં આવેછે. હીરાકસી, હીરાબોળને એળીઆ તેની વાલ વાલની ગોળી કરી સવારે સાંજ લેવાથી તમામ જાતના ત્રેતુવિકારમાં ફાયદો થાય છે. દરતાન એાધું આવતું હોય ત્યારે તેમજ દરતાનમાં પીડા થાય ત્યારે આ ગોળીઆ દરતાન આવવા પહેલાં અઠવાડીઆ આગળથી શરૂ કરવી અને તેથી નવું આવતું દરતાન યોગ્ય અને પીડા રહીત આવશે હીરાબોળ દાંતના મંજનને માટે વખણાય છે અને જૂદી જૂદી જાતનાં દંત મંજનમાં તેને ઐળવવામાં આવેછે. તેમાં કેટલેક દરજ્જે જંતુ નાશક ગુણ હોવાથી જે ખારીક જંતુઓ દાંતની આસપાસ રહેવાથી દાંતમાં કોતર પાડેછે તેવાં જંતુનો તે નાશ કરે છે, તેમજ દુષ્ટવૃણ જે રૂઆતાં નથી તે ઉપર તેનો લેપ લગાડવામાં આવેછે. તે રોપણુએ ને ભગંદર, નાસુર વિગેરે દુષ્ટવૃણમાં તેનો મહત્તમ આપવો યોગ્ય છે. તેમાં સ્તંભન ગુણ રહેલો છે. જ્યારે કોઈ પણ નસ ત્રુટેછે અને તેમાંથી ઘણો સ્રાવ રક્તસ્ત્રાવ થતો હોયછે ત્યારે હીરાબોળનો ભૂકો દાખવાથી રક્તસ્ત્રાવ આટકે છે. સ્ત્રીના અત્યાર્તવમાં, પુરૂષના રક્તપ્રસેદમાં તથા બીજી કેટલીક રક્તપિત્તની વીકૃતિમાં હીરાબોળ વપરાય છે,

માત્રા:—૧ થી ૪ વાલ. બોલ પર્પટિરસ. ૧ થી ૨ વાલ.

પ્રાણી વર્ગ પ્રકરણ.

આ પ્રકરણમાં જળચર અને સ્થળચર પ્રાણીઓમાંથી તેમજ પક્ષી વર્ગમાંથી નીકળતી દવાઓ આપવામાં આવી છે અને તેમનું વર્ણન પણ અક્ષર વાર ક્રમ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યું છે. મોતી, પ્રવાળ અને શંખ પ્રાણી વર્ગમાં નાખવાં જોઈએ, પણ તેમની ક્રિયા બધી ધાતુ-જી પેઠે હોવાથી તેમને આ પ્રકરણમાં નહિ ગોઠવતાં ધાતુ પ્રકરણમાં ગોઠવેલ છે.

છંડાં.

છંડાં:—ખોરાક તરીકે તથા ઔષધ તરીકે પુષ્કળ વપરાય છે. ખોરાક તરીકે તે પ્રુષ્ટિ આપનાર છે અને તેના ગુણુ કુપ્તને મળતા છે. એક છંડાંનું સ્પાધારણ વજન ચારથી પાંચ તોજા થાય છે. ઔષધમાં તેમજ ખોરાકમાં તાજાં છંડાં વાપરવાં જોઈએ. તાજાં છંડાં અજવાળા તરફ રાખી તપાસતાં તેનો વચ્ચો ભાગ સ્વચ્છ દેખાય છે અને પડતર અને ખરાબ થઈ ગ-એલ છંડાં ઉપલા ભાગમાં પારદર્શક દેખાય છે, કારણ કે તેની નીચેનો ભાગ ગળી ગયેલો હોય છે. એક ભાગ મીઠાંને દશ ભાગ પાણીમાં નાખી તે પાણીમાં તાજાં છંડાં નાખવાથી તે તળે બેસે છે અને બગડેલ છંડાં હલકું હોવાથી તરે છે. બગડેલ છંડાં કેટલીક વખતે ચોખા પાણીમાં પણ તરે છે. માટે હવેશાં તાજાં છંડાં લેવાં.

ઉપયોગ:—ક્ષોભક પદાર્થો લેવાથી જે કાંઈ દાહની અસર આંતર-ડાંમાં થાય છે તે દૂર કરવા સાથે છંડાંનો રસ વપરાય છે અને આવો ગુણુ તેના ઘોળા રસમાં વધારે રહ્યો છે; અને તેટલા માટે તેનો રસ સોમલ, રસ કપૂર, મોરચુલુ વિગેરે ઝેરી સીજ ન્યારે ખવરાવવામાં આવી હોય છે ત્યારે આપવામાં આવે છે. તેનો સફેદ પદાર્થ સ્તિગ્ધ હોવાને લીધે ઝેરી પદાર્થોના સૂક્ષ્મ ખીંટુ ઉપર તેનો લેપ થઈ જાય છે ને તેથી તેની ઝેરી અસર જણાતી નથી. છંડાંની સફેદી, ફટકડી અને આંબાહળદર કચર ભાગેલા ભાગ ઉપર વાટીને ચોપડાય છે. પૌષ્ટિક ખોરાક તરીકે તે નખળાં માણસોને બહુ માફક આવે છે.

ઉંદરની લીંડી.

ઉંદરની લીંડી ઉંદરના ઝેર ઉપર ચોપડાય છે. જે જગ્યો ઉપર ઉં-

દર કરડી ગયો હોય તે ઉપર તેની લીંડી ઓપડવાથી હંદરનો જખમ જલદી રૂપાય છે અને તેનાં ખીજાં ઝેરી ચિન્હ યતાં નથી.

અંબર.

અંબર એ એક જાતની માછલીની સૂકાઈ ગયેલી હગાર છે. તે ભૂંખરા રંગની અને લીલાસપર આવે છે. તે ઘણી જાંઘી હોવાને લીધે શુદ્ધ મળવી ઘણી મુશ્કેલ છે.

ગુણ:—ઉષ્ણ.

ઉપયોગ:—સ્થિતિપાત અને અત્યંત ક્ષીણતા જે, દરદીને કોઈ પણ મહારોગની અસાધ્ય સ્થિતિમાં થઈ આવે છે તેમાં અંબર ઉપયોગી છે. આંખર અવસ્થામાં શરીરને સતેજ કરવાને માટે અંબર અને કસ્તૂરી એ બન્ને સાથે ધસીને અપાય છે. જ્યારે શરીરમાં વાયુ પ્રકૃતિ રહે છે, માથામાં ભ્રમ તથા ડોલ જેવું લાગે છે તથા પગમાં કળતર થયા કરે છે તે શરીરમાં જે ચેની રહે છે ત્યારે કેટલાક લોકો અંબર કસ્તૂરીનું સેવન કરે છે. કેટલાક ગૃહસ્થ લોકોને આવી રીતે તેનું વ્યસન થઈ જાય છે. કમ કૌવતી, નખળાઈ તથા ધાતુ પુષ્ટિને માટે અંબરનો ઉપયોગ ઘણો પ્રશસ્ત છે. વાઈવાળા દરદીને તેમજ જે દરદીને વખતો વખત મગજમાં તમસ અને અંધારાં આવી જાય છે તેવા દરદીને અંબર ખવરાવાય છે. અંબર મગજને સતેજ કરનાર દવા છે અને મગજ શરીરમાં રાજા હોવાને લીધે કરીને જ્યારે શરીર અત્યંત ધસાઈ જાય છે ત્યારે ટકાવ રાખવા સારું અંબર અપાય છે. ક્ષયની અંદર અંબર કસ્તૂરીનો ઉપયોગ ઘણા દિવસ સુધી કરવામાં આવે છે તેમજ કોલેરાના રોગમાં જ્યારે દરદીને શીત વળવા લાગે છે, હાથ પગ ઠંડા થઈ જાય છે અને દરદીમાં કોઈ પણ જાતની શક્તિ રહેતી નથી ત્યારે તેને અંબર તથા કસ્તૂરી અપાય છે. ટુંકામાં ગમે તે કારણથી શરીર ક્ષીણ થઈ ગયું હોય અને શક્તિ રહીત હોય ત્યારે શરીરને સતેજ કરવા માટે અંબર ઉપયોગી છે. જ્યારે દાંત-જી દોઢ વળી ગઈ હોય ત્યારે અંબર કસ્તૂરી ઓપડાય છે.

માત્રા:—૧ ઘઉંથી ૧ રતીભાજ.

કરોળીઆનું પડ.

કરોળીઆનું પોતું પડ ઉખેડી તેની ગોળી કરી આપવાથી વિશ્વમ જ્વર ઉતરી જાય છે એમ માનવામાં આવે છે. તેની ગોળી ગાળમાં કરવામાં આવે છે. જ્યારે કોઈ પણ ભાગમાંથી રક્તસ્રાવ થાય છે ત્યારે તે

ઉપર કરોળીઆનું પડ લગાડવાથી બંધ થાય છે તેમજ આંખમાંથી જો બહુ પાણી પડતું હોય તો તે પણ તેથી બેસી જાય છે.

કસ્તુરી.

વર્ણન:—કસ્તુરી એ અત્યંત સુગંધી પદાર્થ છે અને તેના ડુંડા આવે છે. કસ્તુરીનો ડુંડો કસ્તુરી મૃગની નાભી અને જનનેદ્રીયના ભાગની વચ્ચેમાં થાય છે. સાચી અને ચોખ્ખી કસ્તુરી મગની બહુ મુશ્કેલી છે કારણ કે તેની બારે કિમત હોવાથી તેની અંદર ઘણી જાતનો ભગ કરવામાં આવે છે. તેના ડુંડાની અંદરનો ભાગ ઘણોજ લીસો હોય છે અને તેમાંથી કસ્તુરી ઝેર છે. તેનો ઉપલો ભાગ ખરબચડો ને વાળ વાળો હોય છે. આ વાળની ગોઠવણમાં પણ કેટલોક ફેર છે. ઉપલા ભાગમાં પુષ્કળ વાળ હોય છે તથા ડુંડાની આસપાસનો ભાગ થોડા વાળ વાળો હોય છે. તે ડુંડો લંબાઈમાં આશરે બે ઇંચ હોય છે અને દરેક ડુંડામાંથી અરધાથી એક તોલો કસ્તુરી નીકળે છે. કસ્તુરીનો રંગ કાળો, ગુડો ને જરા રતાશપર હોય છે. આ દેશમાં કેટલાક પરદેશી લોકો કૃત્રિમ ડુંડા લાવે છે. ખરા ડુંડામાંથી કસ્તુરી કાઢી લઈ તેની અંદર ધુળ અગર કાંકરા સારી રીતે ભરી તેનો છેદ બંધ કરી તે છેદ વાળના ડુંડાની અંદર સંતાડી દેવામાં આવે છે; માટે આવા કૃત્રિમ ડુંડા લેતી વખતે દરેક માણસે ઘણી સાવચેતી રાખવી જોઈએ. વાળની અંદર આવો કાંઈ પણ છેદ છે કે નહિ તેનો સારી રીતે તપાસ કરવો અને જો ક્યાંઈ સાંધો માલમ પડે તો સમજવું કે તેમાંથી કસ્તુરી કાઢી લેવામાં આવી છે. ખીજા જે કૃત્રિમ ડુંડા આવે છે તેના માથે ખીસકોલીના રંગના તેમજ તેના વાળ જેવા સુંવાળા વાળ હોય છે. ખરા ડુંડાના વાળ સાવ સફેદ, જડા અને ઠોંડાજેવા હોય છે.

બનાવટ:—કસ્તુર્યાદિ ગુટિકા.

૧ કસ્તુર્યાદિ ગુટિકા=કસ્તુરી અને કપૂર અડકે તોલો, લવીંગ બે તોલા, મરી, પીપર, બેહડાં ને કુલીંજન એ અરધો અરધો તોલો ને દાડ-મની છાલ ચાર તોલા. એ સઘળાને કાથાના રસમાં વાટી મગ મગ જેવડી ગોળી કરવી.

ગુણ:—આક્ષેપરિ, વાજકર.

ઉપયોગ:—કસ્તુરીનો ઉપયુ ગુણ ઘણો સરસ છે; તેથી જ્યારે શરીર ક્ષીણ થઈ જાય છે ત્યારે તે અપાય છે, જૂદી જૂદી જાતના જન-

૧, સંતતજ્વર, સન્નિપાત જ્વર વિગેરે દરદીમાં દરદી જ્યારે ખેબાન પડ્યો હોયછે તથા નિદોષ અવસ્થામાં ગણુ ગણ્યા કરતો હોય છે ત્યારે કસ્તુરી આપવી ફાયદા કારક છે. વૃદ્ધ માણસને ફેફસાંમાં વરમ થાયછે ત્યારે કસ્તુરી આપવી ધણી યોગ્ય છે. વૃદ્ધ માણસને જ્યારે પાંચ સાત દિવસ અણુઉતાર તાવ આવે છે ત્યારે તેને ફેફસાંમાં વરમ થઈ આવેછે અને તે એકદમ ક્ષીણ થઈ જાયછે અને તેને ખાસ ઉપડે છે. આવા દરદીને અવશ્ય કસ્તુરી આપવી જોઈએ. આવે વખતે સાધારણ રીતે ઉષ્ણ દવાની વધારે જરૂર છે ને કસ્તુરી ધણી સરસ ઉષ્ણ વીર્ય હોવાથી તે બહુ માફક આવેછે. સન્નિપાત અને વિશેષ કરીને શીતાંગ સન્નિપાતની અંદર કસ્તુરી ધણી સારી છે. શરીર જ્યારે નિર્માલ્ય અને શક્તિહીન થઈ જાયછે ત્યારે કસ્તુરી સેવાથી કાંટો આવેછે. તેથી ખાસ ઉપડેલો દવાય છે અને નાડી જોરમાં આવેછે તેમજ દરદીનો દુખાવ પણ વધારે શક્તિવાળો જણાયછે. કોલેરાની અંદર અને યક્ષ્માની અંદર જ્યારે દરદીની શક્તિ હઠવા માંડે છે ત્યારે કસ્તુરી અપાય છે. કોલેરામાં જ્યારે અત્યંત શીત વળે છે તથા દરદી થોડી મુદતમાં ખેબાન થઈ જાયછે ત્યારે અંબર અને કસ્તુરી ભેગાં મેળવી આપવાનો રીવાજ છે. તેથી શરીરની તંદ્રા દૂર થાયછે અને મગજ સતેજ બને છે. કસ્તુર્યાદિ ગુટિકા ત્રાંમાં રાખવાથી ઉધરસ દવાય છે તેમજ તે ગોળી ખાવામાં પણ આવેછે. ઉધરસના દરદની અંદર જ્યારે છાતી ભરાઈ આવેછે તથા શરીર ધીરેધીરે નબળું પડેછે ત્યારે કસ્તુરી અપાય છે. કસ્તુરી, અફીણ ને આકડાનાં રવાહડાંની ગોળી દમની અંદર બહુ ઉપયોગી છે. દમની અંદર ફેફસાંની ખારીક ખાસ નળીકાઓનો સંગ્રોમ થાયછે અને જેમ આંચકી, ધનુર વિગેરે વાત બાધિમાં શરીરને ખેહદ ગતિ આવે છે તેમ દમમાં પણ ખારીક ખાસ નળીકાઓ ખેંચાય છે. આ ખેહદ ગતિને કસ્તુરી દબાવે છે. મોટી ઉધરસમાં પણ કસ્તુરી અપાય છે. ખેંચતાણુ તથા અપસ્મારવાળા દરદીને કસ્તુરી એક ઉત્તમ ઉપાય છે. ક્ષીણ થએલા વાત બાધિના દરદીઓના કરતાં આવી રીતના સખ બાધિવાળાને તેની મોટી માર્ત્રા આપવી કહેલ છે. અપસ્મારના દરદમાં તે આપવાથી વાઈ આવવાની મુદતમાં ફેરફાર થાય છે અને તેથી વાઈ આવવાની મુદત લંબાય છે. મગજના જીર્ણ બાધિમાં અને કેટલાક દરદમાં જ્યારે દરદીને ધણીજ વેહેમ રહેછે ને કેટલીક જાતની ભીતિ હોય છે ત્યારે

તેમજ સભય ઉન્માદ રોગની અંદર જ્યારે અફીણથી નિદ્રા નથી આવતી ત્યારે કર્તુરી આપવાથી નિદ્રા આવે છે. કર્તુરી આપણા દેશમાં પુરુષત્વ આપનારી હવા ગણાય છે ને તેટલા માટે તે બહુ વપરાય છે. તેનો ઉપયોગ જૂદી જૂદી માત્રાઓ સાથે કરવામાં આવે છે. સુવર્ણ ભસ્મમાં કર્તુરી, અલ્પ ભસ્મમાં કર્તુરી, મૃગાંકમાં કર્તુરી, ચંદ્રોદયમાં કર્તુરી, એવી રીતે જ બધી હૈવત આપનારી માત્રાઓ છે તેમાં કર્તુરી મેળવવામાં આવે છે. કર્તુરી મગજને તર કરે છે ને લેહીને તપ કરે છે; તેથી શરીરમાં જીવંત રહે છે ને મગજ પ્રકૃતિ થાય છે. પુષ્ટિને માટે ત્રણ ભાગ સુવર્ણ ભસ્મ અને એક ભાગ કર્તુરી મેળવી તે ચૂર્ણ ૧ રતી બારથી ૨ રતીબાર માત્રામાં ધી, સ્તકર અને મધ સાથે ચાટી જવું. આથી શરીરમાં સારો જીવંત દેખાય છે ને શરીર પ્રકૃતિ થાય છે. કેટલાક અમારોને આવી રીતે કર્તુરી ખાવાની ટેવ પડી ગય છે અને તેથી તેમને કર્તુરી ખાધા વિના ચાલતું જ નથી. તેથી વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે, વીર્યસ્થાવનો મજબૂત દેખાય છે અને તેથી રહેતી કળતર તથા હિંમતનો કમરનો ફાવો દૂર થાય છે. જેઓ હિંમતમાં સુવર્ણ ભસ્મ, મૃગાંક અને ચંદ્રોદય અગર બીજી કોઈ બનાવટ સાથે કર્તુરી મેળવી ખાય છે તેઓએ કર્તુરીનો ઉપયોગ ઉનાળામાં બંધ કરવો જોઈએ. કર્તુરી ચોમાસામાં અને વરસાતે એવધારે માફક આવે છે. અને ત્યારે જ તે મગજને ખરેખરી આનંદ આપનારી થઈ પડે છે. ત્રિદોષની અંદર જ્યારે સત્ત હેડકી ઉપડી આવે છે ત્યારે કર્તુરી અને બાવળનાં છોડીઆં ચલમમાં બરી પુક માં રવાથી તે એકદમ બંધ પડે છે.

આત્રા:—કર્તુરી ૧ રતીથી ૧ વાલ. કર્તુર્યાદિ ગુટિકા ૧ થી ૨ વાલ.

ગોકળ ગાય.

વર્ણન:—ઔષધની અંદર ગોકળ ગાય વપરાય છે. ગોકળ ગાયને ચોમાસામાં વીણી સુકવી તેનું વસ્ત્ર ગાળ ચૂર્ણ કરવું. તે શિવાય ઔષધમાં તેને બાળી તેની ભસ્મ પણ વપરાય છે. ગોકળગાય વાતવ્યાધિમાં ઘણી ઉપયોગી છે. અર્ધાગ, પક્ષધાત, ને અર્ધિતમાં તેમજ વાઈની અંદર તે અપાય છે. પેટપીડમાં જયફળ અને ગોકળગાયનું ચૂર્ણ ફાયદો કરે છે. ખીણની સાથે મેળવી હાથે લગાડવાથી સોજો હિતરે છે. મુસલમાન હકીમોમાં તે બીબાટીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

આત્રા:—૧ વાલ.

ગોરોચન.

વર્ણન:—ગોરોચન એ ગાયના અગર બળદના પિતાચપમાં થતી એક જાતની કાંકરી છે. તે મોટી જલકૃષ્ણ જ્વડી થાય છે ને તેને ભાંચવાથી માત્રમ પડે છે કે તેનાં બંધારણમાં ઉપરા ઉપર ભુંખરા રંગના થર આ-વેલા હોય છે. બકરાનાં તથા હંટના પેટમાંથી એક જાતની કાંકરી નીકળે છે તેને પેદ બકાર અને હજારત હાથ કહે છે,

શુભુ:—સારક, શીતળ અને આક્ષેપારિ,

ઉપયોગ—ગોરોચન ગ્રાપ્તે સાફ લાવે છે અને બાળકોને ઉધરસ બરાઈ આવવું અને હાથ પગ તણાવ ત્યારે ધસીને પચાય છે તેમજ આંચકી, ખેંચતાણુ વિગેરે દરદોમાં તે અપાય છે. બહાર લગાડવામાં સપ તરીકે બીજા શીતળ પદાર્થો સાથે ખાજી ખરજ ઉપર ચોપડાય છે.

ગૌમૂત્ર.

વર્ણન:—મૂત્રની અંદર ગૌમૂત્ર મુખ્ય છે. તે શિવાય બકરીનું મૂત્ર તથા મનુષ્યનું મૂત્ર વપરાય છે, તોપણ તે બધાંના અભાવમાં ગૌમૂત્ર ઉત્તમ છે. ગૌમૂત્ર ખાવાને માટે તથા બહાર લગાડવાને માટે વપરાય છે. તેની અંદર ક્ષારનો ભાગ રહેલ છે અને તેથી તે મૂત્રલ તથા સારક તરીકે અપાય છે. ધાતુની શુદ્ધિને માટે તેમજ તૈલ, ધી વિગેરે સિદ્ધ કરવામાં ગૌમૂત્ર કામમાં આવે છે. કેટલાંક ઔષધો ગૌમૂત્રની સાથે પી-વાયછે ને મુખ્યત્વે કરીને તે મજાવરોધના રોગ ઉપર વધારે ઉપયોગી છે. ગમે તે રોગની અંદર મજાવરોધ થયો હોયતો તે દર કરવાને માટે ગૌમૂત્રની ભાવના દીધેલી સારક દવાઓ વધારે માફક આવે છે. મજા-વરોધ, બંધકૃષ્ણ, પેટપીડ, સોજો, કમજો, વફતોદર, પ્લીહોદર વિગેરે દરદોની દવાઓ ગૌમૂત્રની ભાવના વાળી વધારે સારી છે. સોનામુખીને ગૌમૂત્રની ભાવના દર્ધ તેનું મૂર્છુ કરી લેવાથી તેની શોધક અસર વધે છે. તેથી વાતરકત, હંદરવા તથા ખોટી ખરમી વિગેરે દવાય છે.

શરીર ચેળ થતી હોય ત્યારે ગૌમૂત્રના સ્નાનથી જરા ચટપટાટ જ-ણાય છે અને ચેળ ખેસી જાય છે તેમજ દરદ પણ રૂઝપર આવી જાય છે. ન્યારે જીર્ણ ત્વક્રોષમાં લોહી ફુલિત થવાથી શરીર ઉપર જૂદાં જૂદાં બ્રામઠાં ઉપડી આવે છે ત્યારે તે ઉપરનો ઔષધનો લેપ ગૌમૂત્ર સાથે ચોપડાય છે. કૃષ્ણ, ઉદંખર, ચિત્રી, દાદર તેમજ બીજા કેટલાક ત્વક્રોષમાં ન્યાં ચાઠાં

પડ્યાં હોય તે ઉપર લગાડવાનો લેપ ગૌમૂત્રની સાથે વાટી લગાડાય છે.

ગાયના છાણનો રસ ગાળી તે સાથે પીંપર ધસી આંખમાં આંખ-વાથી રતાંધળાપણું દૂર થાય છે. પુષ્પ ઉપર લગાડવાને કેટલીક વર્તિ-એને ગૌમૂત્રની બાવના દેવામાં આવે છે. મીઠું નાખવાથી ખવાઈ ગએ-લ ઠામના બૂકાને ગાયના છાણમાં નાખી શરીરે ચોપડવાથી સજ્જ વળતો પસાનો બંધ થાય છે. કેટલાક માણસને હાથે તથા પગે બિહદ પસાનો થાય છે અને થોડીવારમાં હાથ લુપા છતાં પાછા બીના થઈ જાય છે તેમને આ ઉપચાર કરવો યોગ્ય છે. કેટલીક વખતે બકરીનું ને મનુષ્યનું મૂત્ર વપરાય છે. ચંદ્રપ્રભાવર્તિ નામની દવા બકરીના મૂત્રમાં બનાવવામાં આવે છે.

ધી.

વર્ણન:—ધી સ્તિગ્ધ તથા દાહ શામક છે અને જેમ તાણું ધી તેમ ખાવા માટે વખણાય છે. ઔષધને માટે તો ફક્ત તાણું અને ગાયનું ધીજ કામમાં આવે છે. તે ખાવાથી શરીરની ચરબી વધે છે ને શરીરમાં ઠંડક થાય છે. જે ખોરાકમાં ધીનો ભાગ વધારે આવે છે તે ખોરાક ઉત્તમ ગણાય છે. તે ખાવાથી શક્તિ વધે છે તથા નખળાઈ અને ગરમી હો છે. ઠાલી ઉધરસ ઉપર ધી ચઢાય છે તેમજ સોપારી વિગેરે રક્ષ યાજ ખાવાથી ઉધરસ થઈ આવે છે ત્યારે ધી ચાટવું યોગ્ય છે. તડકામાં મહેનત કરનારને તેમજ બહુ જીને કામ કરવું પડતું હોય તેને ધીનો ખોરાક રાખવાથી મહેનત જણાતી નથી. કેટલીક દવાઓમાં અનુપાન તરીકે ધી અપાય છે. અજીર્ણના કેટલાક ભેદમાં સ્નેહપાન કરાવવાથી સારો ફાયદો થાય છે. ઝેર ખાધું હોય ત્યારે ઉલટી કરાવવા સારું ધી ઉનું કરી પાય છે. ઝેરમાં ધી પાવાનું કારણ ઉલટી કરાવવાનું છે તોપણ ધીમાં ઉલટી કરાવવાનો ગુણ રહ્યો નથી. ગમ્મ તે યાજ વધુ પડતી પેટમાં જાયતો તેથી ઉલટી થાય છે ને તેમજ ધી વિષે પણ છે. વિશેષમાં ધીથી ઉલટી કરાવવાનું કારણ એ કે તે યાકાશદાર હોવાથી ઝેરી પદાર્થનાં રજકણ તેમાં મળી જાય છે ને તે ઉલટી તથા ઝાડાવાટે બહાર નીકળી જાય છે અને જઠરાના તથા આંતરડાના કોઈ પણ ભાગને હાજ કરી શકતાં નથી. મીણ અને તેજ પાવાથી પણ ધીની પેઠે જ થાય છે પણ ધી સહેલાઈથી પીવાય છે અને મીણ તેજ સહેલાઈથી પીઈ શકાતાં નથી.

ધી બહાર લગાડવામાં ઠું છે. જ્યાં કોઈ ક્ષોભક મીઠા અડી ગઈ હોય ત્યાં ધી ચોપડાય છે. રેવતાથી અગર કોઈ તેજબથી બળેલા બાગ-પર ધી લગાડાય છે. હાથ પગનાં તળાંની અને કપાળની સજ્જ બળતરામાં ધી ધસાય છે. તાજ ધી કરતાં જીનું ધી વધારે ફાયદો કરે છે ને સાદા ધી કરતાં ધોએલ ધી દાહ શાંતિ કરવા માટે વધારે વખણાય છે. દશ વરસનું અગર તેથી જીનું ધી મળી આવે તે કોઈ લગાડવાથી દાહનું વધારે સાફ શમન થાય છે ને તેટલા માટે ૧૦૦ થી ૧૦૦૦ પાણીએ ધોએલ ધી લગાડવામાં આવે છે. ધીને ધોતી વખતે ધીમાં થોડું પાણી નાખી આંગળીથી હલાવવું; તેથી પાણીમાં ફીણ વળે છે. તે પાણી કાઢી નાખી બીજું પાણી નાખી ધોવું. જેમ વધારે વાર પાણીથી ધોવાય છે તેમ તે વધારે સ્વચ્છ અને વધારે સફેદ થાય છે. આ ધી પ્રાતરક્રમની સજ્જ બળતરામાં ચોપડાય છે. સજ્જ સંતતજ્વરના તાવને યોગ્ય પાડવાને માટે સો વખત ધોએલું ધી તથા સુખડનું તેલ ચોપડી પાછળથી નવશેકા પાણીમાં થોડીવાર બેસવું અને દરદીને પાછો કમળના પાનની પથારી ઉપર સુવાડી દેવો. તેથી તાવ ગમે તેવો સજ્જ ચઢ્યો હોય તોપણ યોગ્ય પડે છે. તાજું ધી સુંઘાડવાથી નાકમાં માલણ વિગેરે જે કોડલા થાય છે તે બેથી જાય છે તેમજ આંખ બળતી હોય ત્યારે કપાળે ચોપડવાથી બળતરા શાંત થાય છે. શિઆળામાં જ્યારે હોઠ ફોટે છે ત્યારે તે બાગ ઉપર ધી લગાડવામાં આવે છે. ધી બહાર લગાડવામાં રોપણ છે. કચકચતાં ધારામાં તેમજ બીજાં ફુલ વૃક્ષ ઉપર તે એકલું અગર બીજી દવા સાથે જળવી સિદ્ધ કરી ચોપડવામાં આવે છે.

ઘોડીની લાદ.

વર્ણન:—ઘોડીની લાદને પાણીમાં ચોળી તે પાણી ગળી લઈ તેમાં હિંગ નાખી પીવાથી સજ્જ શૂળ બંધ થાય છે. આ શિવાય ઘોડાનો વાળ બાંધવાથી મસ ખરી પડે છે.

જળો.

વર્ણન:—જળો તલાવમાં, કાદવમાં, અગર કીચડવાળા પાણીમાં રહે છે. સ્વચ્છ પાણીમાં તે ક્વચિતજ મળી આવે છે. તેના સાચવનારને તેને પાણી અને માટીમાં રાખવી પડે છે. તે આશરે ઇંચ લાંબી તથા ક્વીલ-

પેનના પોંછાથી અર્ધ જડી હોય છે પણ જ્યારે તે લોહી ચૂસે છે ત્યારે તે ડબલ લાંબી વધે છે તેમજ ક્વીનપેનથી પણ વધારે જડી થાય છે. એક જળો આશરે અરધા રૂપીઆભાર લોહી ચૂસી શકે છે. નાની જળોજ માણસને લગાડવામાં આવે છે. મોટી જળોને બેસાંજળો કહે છે અને તે લોહી બહુ ચૂસે છે. મોટી જળો કેટલીક વખતે કાઢવામાંથી નીકળતી બેસને પગે લટકેલી દેખાય છે. નાની જળોનું વજન આશરે પાંચ વામ હોય છે. આપણે જળોથી નેટલું લોહી ખેંચાવવું હોય તેના પ્રમાણમાં જળો લગાડવી જોઈએ.

જળો લગાડવાની રીત:—જે જગ્યાએ જળો લગાડવી હોય તે જગ્યા પહેલાં વહેલી પાણી અને સાબુથી સાફ કરવી; જેથી તે જગ્યા ઉપર કાંઈ પણ સેપ અગર ચીકણ રહે નહિ. જો જળો લાગતાં વાર લાગે તો તે ભાગ ઉપર જરા છેદ કરી થોડું લોહી ચોપડવું; આથી જળો એકદમ લાગી જશે; અગર કાગળમાં તીનું પાડી તે ઉપર જળો રાખવાથી તે એકદમ તે ભાગને લાગે છે.

જળો લગાડવામાં રાખવી જોઈતી સાવચેતી:—બાળકને તેમજ નાન્યુક બાંધાની સ્ત્રીને જળો લગાડતી વખતે ઘણી સંભાળ રાખવી પડે છે. જળો મૂખ્યત્વે કરીને પ્રુષ્ટ તથા મજબુત માણસને લગાડવામાં આવે છે. આંખનું પાંપણ કેટલીક વખતે લોહી ચડવાથી સોજા આવે છે પણ તે ઉપર જળો લગાડવી નહિ. તેમ કરવાથી આંખ ઉપર વધારે લોહી ચડી આવે છે ને ઉલટું નુકસાન થાય છે. ગુદા ભાગની અંદર અગર શરીરના કોઈ પણ છિદ્રની આસપાસ જળો લગાડવી નહિ. કદી અવસ્ય લગાડવા જરૂર હોય તો ઘણી સંભાળ રાખી લગાડવી, કારણ કે જો જળો અંદર ચાલી જાય તો તેને કાઢતાં ઘણી મહેનત પડે છે અને તે કાઢવામાં આવે તેની પહેલાં દરદી ઘણો હેરાન થઈ જાય છે. જળો તીક્ષ્ણ દરદવાળા ભાગના મધ્યસ્થાનમાં ન લગાડતાં તેની આસપાસના ભાગમાં લગાડવામાં આવે છે તેમજ જે જગ્યાએ તે લગાડવી હોય તે જગ્યાએ કોઈ મોટી તરી રહેલી લીલી નસ પણ હોવી ન જોઈએ. બાળકને એકથી છ વરસ સુધી નેટલાં વરસ થયાં હોય તેટલી જળો લગાડી શકાય છે. જળો જ્યારે ખરી પડે છે ત્યારે પાછુ તેના છેદમાંથી પણ તેણે ચૂસવું હોય તેટલું લોહી નીકળે છે અને વખતે તેથી વધારે

પણ લોહી નીકળે છે અને કટલક પ્રસંગે લોહી નીકળતું બંધ કરતાં ધણી મુશ્કેલી વેઠવી પડે છે. લોહી બંધ કરવાને ઠંડું પાણી છાંટવું અગર ઠંડા પાણીમાં ફટકડી અગર બીજી રક્ત સ્તંભક દવા નાખી તે પાણીનું પોતું મૂકવું; અગર જળોના જખમની આસપાસ હાડકું હોય તો આંગળીથી તે ભાગ ઉપર દબાણ કરવું. તેથી જખમ તરફ જતું લોહી બંધ થાય છે. સાધારણ રીતે બની શકે ત્યાં સુધી સવારેજ જળો લગાડવી; તેમાં ખસૂસ કરીને બાળકને તો સાંજે જળો લગાડવીજ નહિ કારણ કે જે રાત્રીમાં લોહી બંધ ન થયું તો બાળક ધણું હેરાન થાય છે.

ઉપયોગ:—જળો લગાડવાથી કટલાક જીણું તેમજ તીક્ષ્ણ રોગમાં લોહીનો જમાવ થયો હોય તો તે દૂર થાય છે. જ્યારે ચરીરના કોઈ પણ ભાગમાં અથવા મર્મસ્થાનમાં લોહીનો જમાવ થયો હોય છે અને તેથી તે ભાગમાં અગર મર્મસ્થાનમાં પાક અગર વરમ થાય છે ત્યારે તેની યોગ્ય ચિકિત્સા સાથે તે ભાગમાં જળો લગાડવામાં આવે છે. જ્યાં રમડીથી લોહી ખેંચવું યોગ્ય જણાય છે તે ક્રેકાણે જળો વપરાય છે. મગજની અંદર લોહી ચડી જવાથી દરદી જીભાન થઈ જાય છે ત્યારે તેમજ લોહીના જમાવને લીધે માથાનો સજ્જ ફુખાવો થાય છે ત્યારે લમણા ઉપર દથ બાર જળો લગાડવાથી લોહીનો જમાવ હટે છે. તેવીજ રીતે મુંઝારાની ગાંઠમાં કાળજાના ભાગ ઉપર અને ચેટના સજ્જવર સજ્જ ફુખાવામાં ચેટ ઉપર અવશ્ય જળો લગાડવા કહેલ છે. આંખની અંદર જ્યારે લોહી ચડી આવે છે અગર ઉપદંથ અગર બીજા કારણોને લીધે કનિનીકાનો અને કૃષ્ણ મંડળનો તીક્ષ્ણ વરમ થાય છે તથા લમણા ચસકે છે અને ફોટે છે ત્યારે લમણા ઉપર જળો લગાડવાથી સજ્જ પીડા હલકી પડે છે. કૃષ્ણ મંડળના આવા બાધિને અધિમંથ રોગ કહે છે અને તે અધિમંથ રોગમાં તેમજ આંખના જે જે બાધિથી અધિમંથ રોગ થાય છે તે તે બાધિમાં જ્યારે સજ્જ પીડા ઉપડે અને તેથી અધિમંથ રોગ થાણે એવી ધાસ્તી લાગે ત્યારે લમણા ઉપર જળો લગાડવી યોગ્ય છે. કાનના સજ્જ બાધિમાં ઘણું કરીને કોઈ પણ ભાગમાં પાક થએલ હોય છે ત્યારે કાનના પછવાડેના હાડકાના ઢેચા ઉપર જળો લગાડવી કહેલ છે. જે લોહીના જમાવથી કાનનો પાક થયો હોયતો જામેલું લોહી જળોની મારફત બહાર નીકળી આવે છે. જ્યારે ઉદર રોગની અંદર સજ્જ ઉલટી થાય છે ત્યારે ઘણું કરીને જઠરના તીક્ષ્ણ વરમનો શક પડે છે, નાભીના ઉપલા ભાગ ઉપર

હાય મૂકનાં અર્પત પીડા થાય છે તથા તે ભાગ ઉનો રગરગતો હોય એમ લાગે છે અને પેટમાં પાણી પણ ખીલકુલ જાયતું નથી ત્યારે હો-
જરીના ભાગ માથે ડુંદીથી આશરે ત્રણ ઇંચ ઉપર જળો લગાડવી જો-
ઈએ. આંતરડાંના તીક્ષ્ણ વરમમાં જ્યારે એકદમ રક્તાતિસર થઈ આવે
છે, પેટમાં સજ્જ મરડો થાય છે તથા પા પા અગર અરધી અરધી કલાકે
ઝાડે જવું પડે છે ત્યારે આંતરડાંના ભાગમાં વરમ થયેલો હોય છે. આ-
વે પ્રસંગે નાભીથી આશરે બે ઇંચ નીચે જળો લગાડવી પડે છે. મૂત્રા-
શયતા તીક્ષ્ણ રોગમાં પણ યોગ્ય ટેકાણે જળો લગાડાય છે. ગર્ભવંતી સ્ત્રીની
સજ્જ ઉલટીમાં તેમજ ખીજકટલાક તરતુ દોષમાં સ્ત્રી અંડની અંદર લોહીનો
જમાવ થએલો જોવામાં આવે છે. સ્ત્રીના ડાબા પેટમાં ગાંઠ જેવું દેખા-
ય છે અને અનાર્તવમાં આ ચિન્હ ખસસ કરીને મળી આવે છે. પેટની
ગાંઠ ઉપર જળો લગાડવાથી તરતુ દોષ સુધરે છે અને ઉલટી બંધ
થાય છે. જ્યારે સ્ત્રી અંડમાં તથા ગર્ભાશયમાં લોહીનો જમાવ થયો હોય
ત્યારે તરતુ સમયે ધણીજ સજ્જ પીડા થાય છે. સાયળના મૂળમાં અંદરની
ખાજીપર જળો લગાડવાથી આ પીડા બેથી જાય છે. કોષપિણુ ભાગની
અંદર સજ્જ શૂળ નીકળવાથી એમ અનુમાન થાય છે કે તે જગ્યોનું લોહી
ખગડેલું હશે અને તે ભાગને યોગ્ય પોષણ મળતું નહિ હોય. જળો લગાડી
તે ભાગનું લોહી કઠવી નાખવાથી અચૂક શૂળ બેથી જવા સંભવ છે. કટલાક
જીર્ણ ગડની અંદર કાંઈપણ ત્રાં માથું નથી હોતું ત્યારે જળો લગાડવાથી
તે ગડ હલકો પડે છે. બદ્ધ જ્યારે બહુ મોટી થાય છે અને સાયળના મૂ-
ળમાં લાંબી લોળ જેવી ઉપડી આવે છે તથા તે પાશ્વના કાંઈ પણ
ચિન્હ દેખાતાં નથી ત્યારે જળો લગાડવાથી તેમાંથી લોહી ખેંચાઈ જાય છે
અને તેની અંદર થતું તાણ હલકું પડે છે. ટુંકામાં જે જગ્યોએ લોહીનો
જમાવ થયો હોય તે જગ્યોએ જળો લગાડવાની જરૂર છે. સ્તનપાકની
અંદર તેમજ અજગલિકા નામના કુદ્ર રોગમાં થએલ ચાકની આસપાસ
જળો લગાડાય છે.

જળો સાધારણ રીતે પંદર મીનીટની અંદર પોતાની ઝેજે ખરી
પડે છે. કદાપિ ને તે ખરી ન પડે તો ઉપર ઠું પાણી રેડવું અને માથે
ખાંડની ચપટી ઢાળવી. કદાપિ જળો લગાડવાથી પૂરે પૂરું લોહી ખેંચા-
ઈ ન હોય તો તે ઉપર ઉના પાણીનો કપડો થાકે કરવો. એથી લોહી
વધારે વહે છે ને ધારેલી મુરાદ બર આવે છે.

દાંત.

વાર્ણન:—ઝોપધમાં હાથી દાંત મુખ્યત્વે કરીને વપરાય છે. દાંત આ દેશમાં નંગબાર તરફથી પુષ્કળ આવે છે. તેના લાંબા ગોળ કટકા થાય છે ને તેમાંથી સ્ત્રીઓને પહેરવાનાં કંકણ તેમજ બીજાં કેટલાંક નકસીદાર કામ કરવામાં આવે છે. તે બહુ માંચો હાવાથી તેનો છોલ પડે છે તેનોજ સાધારણ લોકો ઝોપધમાં ખપ લેછે ને તેની બાળીને રાખ કરવામાં આવે છે.

બનાવટ:—દંતવર્તિ.

૧ દંતવર્તિ=હાથીનો દાંત, ડુકરનો દાંત, ઊંટનો દાંત, બળદનો દાંત, ઘોડાનો દાંત, બોકડાનો દાંત, ગધેડાનો દાંત, સાચાં મોતી અને સમુદ્રકીણ એ બધી ઓળે સમભાગે લઈ તેનું બારીક ચૂર્ણ કરી તેની વર્તિ બનાવવી.

ગુણ:—સ્તંભન અને રોપણ.

ઉપયોગ:—હાથીદાંત પેટમાં આવેલાં માટે કવચિતજ વપરાય છે અને તે બહાર લગાડવાના કામમાં ઘણો ઉપયોગી છે. દંતવર્તિ દુલાં ઉપર લગાડવાથી આંખનું દુલું ઘણી જલદથી કપાય છે. દુલાં ઉપર આર્થ વૈદ્યોનાં ને ને પ્રયોગ છે તેમાં દંતવર્તિ એ એક ઉત્તમ પ્રયોગ છે. બાદ હાથીદાંતના ચૂર્ણને અર્ધા મોરધુત્ત અને ડોઢાકેશર સાથે દૂધમાં મેળવી આંખમાં લગાડવાથી અભીષ્પંદમાં સારો ફાયદો થાય છે. દાંતનો છોલ બાળી તેને ધીમાં કાલવી ખસ, ખરજવું તેમજ બીજાં કચકચતાં ધારાં ઉપર લગાડવામાં આવે છે. બરનીંગળ ગુમડાને રજવવા માટે તેનો મલમ બહુ સારો છે.

દૂધ.

વાર્ણન:—ગાયનું, બકરીનું, ભેંસનું, ગાડરનું, સાંઢણનું, ગધેડીનું, ઘોડીનું, અને સિંહણનું દૂધ આપણા દેશમાં મળી આવે છે. તંદુરસ્ત માણસો આવેલાં માટે સાધારણ રીતે ગાયનું, ભેંસનું, ગાડરનું અને બકરીનું દૂધ વાપરે છે અને તેમાં પણ મુખ્યત્વે કરીને ગાયનું અને ભેંસનું વપરાય છે. થોડા ઘણા ફેરફાર થિવાય બધાં દૂધો ગુણમાં મળતાં છે. સર્વોત્તમ ઉપયોગને માટે ગાયનું દૂધ પસંદ કરવામાં આવે છે. ગાયના કરતાં ભેંસનું દૂધ બહુ ભારે હોય છે અને તે બહુ કૌવતદાર આદમીને પચે છે. બક-

રાંતું દૂધ હલકું હોવાથી બચ્ચાંઓને નિર્ભયપણે આપી શકાય છે તોપણ
 બચાં સુધી ગાયનું દૂધ માફક આવે ત્યાંસુધી બકરાંનું દૂધ અપાતું નથી.
 ઓપધમાં અનુપાત તરિકે સ્ત્રીનું દૂધ પણ કામમાં આવે છે અને તે નાનાં
 બચ્ચાંઓને ખોરાકનું કામ સારે છે. બચ્ચાંને જેવી રીતે તેમની માનું
 દૂધ માફક આવે છે તેવી રીતે બીજાં એકે દૂધ માફક આવતું નથી.
 દૂધને કઠીનજ ઉપયોગમાં લેવું બિંધ્યે; અગર જો તેને ઉકાળવું ન હોય
 તો તે થોડું કદું વાપરવું.

ગુણુ:—પૌષ્ટિક અને વૃદ્ધ.

ઉપયોગ:—દૂધ એ મનુષ્ય જાતનો ઉત્તમ ખોરાક છે અને જે ગુણો
 અનાજમાં રહેલા છે તે ગુણો દૂધમાં પણ રહેલા છે. કેટલાક માણસો
 અનાજ લીધા વગર ફક્ત દૂધ મળેજ કેટલાંક વરસો કાઢેછે. દૂધ શિવાય
 એવા બીજાં એકે ખોરાક નથી જે એકલોજ લેવામાં આવે તે જીવતર
 ઘણા દિવસ ટકે. કેટલાક વૈદ્યો અમુક બાધિમાં દૂધને માટે અટકાયત
 કરેછે અને તેથી થતાં નુકશાનને માટે ઘણાજ ભયંકર વહેમ રાખે છે પણ
 આ તેમની ભૂલછે. કેટલીક જાતના અજીર્ણના બાધિમાં દૂધ માફક નથી
 આવતું અને આટા ધમરકા આવે છે એ વાત ખરી તોપણ તાવવાળા
 દરદીને તે લેવાથી કમજો થાય છે, જખમવાળો દરદી દૂધ ખાયતો તેને
 રસો થાયછે તેમજ સ્નાતા સ્ત્રીને તથા સુવાવડી સ્ત્રીને દૂધ લેવાથી નુ-
 કશાન થાય છે આ વહેમ ખરેખર નિરાધાર છે. જખમી દરદીને સ્નાતા
 સ્ત્રીને તેમજ સુવાવડી સ્ત્રીને કેટલીક જાતની ક્ષીણતા થાય છે અને તેથી
 કરીને દૂધની ઘણી જરૂર છે. તે પ્રસંગે તેમને દૂધ આપવામાં આવતું
 નથી એ ખરેખરી દીલગીરીની વાતછે. કદાપિને દૂધ ખાવાથી ઝાડો યઈ
 આવતો હોય અગર અજીર્ણના કોઈ પણ ભિદમાં તે માફક નથી આવતું
 એવું દરદીને યાતો વૈદ્યને અનુભવ સિદ્ધ થયું હોય તો દૂધ આપવું બંધ
 કરવું, તે શિવાય દૂધને માટે અટકાયત કરવી એ બહુજ ખોટું છે. દૂધ એ
 એક ધમરી તથા અમુલ્ય ઉમદો ખોરાક છે.

દૂધનો ઉપયોગ સારાં રીતે તમામ જાતના બાધિમાં બ્યારે
 ક્ષીણતા થાયછે ત્યારે કરવો યોગ્ય છે. જીર્ણ બાધિમાં જે નબળાઈ દેખાય
 છે તે દૂધના પૌષ્ટિક ખોરાકથી દુર્માઈ જાય છે. દૂધ ખસસ કરીને છતી
 ના દરદીને ખુબ માફક આવે છે. ક્ષયી તથા જીર્ણ ઉધરસવાળા દર-

હોમિ તેમજ ને દરદીને બહુજ કદ નીકળતો હોય ને શરીર સાવ ખાખું થઈ ગયું હોય તેને દૂધનો ખોરાક ખરેખર જીવનરૂપ છે. જીર્ણ નવરવાળા દરદીને પણ દૂધનો ખોરાક આપવો જોઈએ. અત્યંત વિવિધ સુખથી જ્યારે શરીર બહુ ક્ષીણ પડી જાય છે ત્યારે દૂધનો ખોરાક શરીરને કાંટામાં લાવે છે. દૂધ એક ઉચ્ચમાંઉચ્ચ ધાતુ પૌષ્ટિક દવા અને વાજીકર માત્રા છે. એક રતલ દૂધ સારી પેઠે કઠી તેમાં સાકર, એનચી, પીસ્ટા, બદામ અને કેશર નાખી પીવાથી જેવી શરીરની પ્રુષ્ટિ થાય છે તેવી બીજી કોઈ પણ દવાથી થતી નથી. આવી રીતે દૂધ સવારે સાંજ બે માસ પીવાથી શરીરમાં બેહદ કૌવત આવે છે, શરીરનાં હાડકાં મજબુત થાય છે ને ખાંસો પ્રકુલિત થાય છે. જે બાળક કાઠું ન કરતું હોય અને ગળી ગએલ જેવું દેખાતું હોય તેને આવી રીતે ઉકાળેલું દૂધ આપવાથી શરીર રૂઝ પુઝ થઈ આવે છે. આવી રીતે દૂધ પીવાથી મગજને અને શરીરને ગમે તેવો થાક જાગ્યો હોયતો તે તેથી ઉતરે છે ને ફરીથી નવું કામ કરવાને માટે તાકાત આવે છે. જઠરના અને આંતરડાંના બાધિમાં જ્યારે કાંઈ પણ કડણ ખોરાક પેટમાં રહેલો નથી ત્યારે દૂધ વાળો પ્રવાહી ખોરાક આવાથી તે મર્મરેયાનની અંદર દાહનો પ્રભોષ થતો નથી ને ઉલટો ઉત્તકો પડે છે અને તેને વધવાનું કારણ કાંઈ પણ મળી આવતું નથી હૃદ્ રોગને માટે દૂધનો ખોરાક ઔષધતા કરતાં પણ વધારે ફાયદા કારક છે તેમજ તમામ જાતના જીર્ણ બાધિમાં દૂધ આપવું યોગ્ય છે. જીર્ણ બાધિથી હમણાં શરીર ક્ષીણ થયા સંભવ છે અને ક્ષીણતા દૂર થવાને માટે દૂધ પીવું કહેલ છે. વીર્યસ્થાવ, ધાતુની કમકૌવતી તેમજ ગમે તે શૂક્રદોષ હોય તેને માટે દૂધ ઉત્તમ છે. દૂધ અને પાણી બંને સાથે મેળવી પીવાથી પેશાબ પુરુષા છટે છે ને પ્રમેહમાં ફાયદો થાય છે. દૂધનો ખોરાક લોહીને સુધારનાર ને પ્રુષ્ટિ આપનાર છે. કેટલીક વખતે બીજા પૌષ્ટિક પદાર્થો દૂધમાં મેળવી પીવાય છે તેમજ તમામ વાજીકર અને ધાતુ પૌષ્ટિક ઉપાયો યોગ્યા પછી વૈદ્યો દૂધ આપવાની બલામણુ કરે છે. જ્યારે બાળકને ગાયનું દૂધ માફક નથી આવતું ત્યારે તેને બકરીનું દૂધ પચાય છે. કેટલીક વખતે ગાયના દૂધ સાથે કળી ચૂનાનું નીતારેલ પાણી મેળવવામાં આવે છે અને તેથી જો બાળકને દૂધ પીવાથી ઉલટી થતી હોય તો તે બંધ થાય છે. બાળકને જ્યારે મોઢામાં કોડલા ઉપડે છે ને મોઢું આવી જાય છે ત્યારે બકરીના દૂધની થોડ નાખવાથી મોઢું ઉત્તરું પડે છે. સાંઢણનાં દૂધને માટે લોઢામાં

ધણી મોઢ છે. જળંદરના દરદની અંદર સાંઢણું દૂધ અકસીર ઉપાય છે એમ તેઓનું માનવું છે. તેઓનું વળી એમ પણ માનવું છે કે જે ખોરાક અને પાણી પેટમાં જાય છે તે બધું પેટમાં રહે છે ને જળંદર વધે છે પણ તેમ નથી. જળંદરનું પાણી લોહીમાંથી ઝરી એકડું થાય છે. સાંઢણું દુધ સારક છે અને જેમ બીજી સારક દવાઓ પેટમાં મળે એાછો કરે છે અને તેથી પેટનાં આંતરડાં પાછાં હેઠાં બેસે છે અને પેટનો ભાર એાછો જણાય છે તે પ્રમાણે સાંઢણનાં દૂધ વિષે પણ છે. જળંદરના ઉપર સાંઢણનાં દૂધની કાંઈ પણ ખાસ અસર નથી. મૂત્રલ અને સારક દવાનો સંયોગ સાંઢણનાં દૂધ કરતાં પણ વધારે ફાયદો કરે છે. કેટલાકોનું એમ માનવું છે કે જળંદરનું પાણી ઝરતું અટકાવવાનો ગુણ તેમાં છે. જળંદર કોડ્યા પછી દરદીને અમે ક્રૂત સાંઢણનાં દૂધ ઉપર રાગે લ છે તોપણ પોરાશના ક્ષારોની યોજનાથી પેટ ભરાતાં જેટલી મુદત લાગી હતી તેના કરતાં સાંઢણનાં દૂધથી થોડી મુદતમાં પેટ ભરાણું હતું.

આંખમાં આંજવાની કેટલીક દવાઓ દૂધમાં ઘસવામાં આવે છે તેમજ દુખતી આંખ ઉપર દૂધનાં પોત મૂકાય છે. બાળકોને ખાવાનાં કેટલાંક ઔષધો સ્ત્રીનાં દૂધમાં મેળવી અપાય છે.

દૂધમાંથી દહીં, છાશ, માખણ અને ઘી થાય છે. તમામ જાતનો સારો ખોરાક દૂધ અગર માવામાંથી બને છે. દહીં ગુણમાં ઠંડું છે અને તેને સાકરની સાથે મેળવી ખાવાથી શરીરની ખોટી ગરમી દૂર થાય છે. ઉનાળાની ઝાસમમાં શીખંડનો ખોરાક શરીરમાં કૂટી નીકળતાં તાપોડીઆં, અળાઈ, ખીલ વિગેરેને દૂર કરે છે. દહીં ખાટું નહિ હોવું જોઈએ નહિતો તેથી માથું ઝલાઈ સજ્જ દુખાયો થાય છે. પિત્ત પ્રકોપ વાળા દરદીને જ્યારે શરીરમાં બહુ દાહ થાય છે ત્યારે તથા પિત્તાતિસારમાં તેમજ તડકે રખડવાથી પેશાબમાં જ્યારે બળતરા થાય છે ત્યારે દહીં પીવું યોગ્ય છે. દમ અને કફ પદ્ધતિવાળા દરદીને દહીં બીજકુલ માફક આવતું નથી. તે હમેશાં પિત્ત પ્રકૃતિવાળા માણસને બહુ માફક આવે છે. તેની છા-

---

૧ પોરાશના ઘણા ક્ષારો થાય છે અને તે ઇંગ્રેજ વૈદાંની ઘણી ઉપયોગી ઓજ છે. તેના ક્ષારો તૃષા શામક, મૂત્રલ અને સારક છે. જળંદર, સંધિવા, અને પિત્તજ્વરમાં તે ઉપયોગી છે. તેની સંપૂર્ણ હકીકત માટે કોઈ ઇંગ્રેજ વૈદક પુસ્તકમાં જોવું.

જો કેટલાંક તૈલ સિદ્ધ કરવાના કામમાં આવે છે અને તેના ગુણ કે-
ટલેક દરજ્જે દહીંને મળતા છે. માખણ પૌષ્ટિક અને સ્તંભન છે. અર્થ-
ના દરદમાં ચણકમાખ સાથે તે અપાય છે, તેમજ સોનાનો વર-
ખ, સાકર, માખણ, અને મધ એ ચારે ચીજો મળવી લેવાથી ક્ષય-
માં સારો ફાયદો થાય છે. કેટલાંક ઔષધોના અનુપાનમાં માખ-
ણ આવે છે.

બગાં.

વર્ણન:—બગાં એ એક માખીની જાત છે. તેના પંખ લાંબા અને
અણીયાળા હોય છે. પાંપણમાં ખીલની અંદર જ્યારે લોહી ચડી આવે
છે ત્યારે તે ઉપર બગાંને ફરવવામાં આવે છે, તેના પગ અડવાથી
ખીલમાંથી થોડું ઘણું લોહી નીકળે છે ને ખીલ થોડા ઘણા પોચા પડે છે.

ભેંસનું છાણ,

વર્ણન:—ભેંસના છાણને પાણીમાં ખૂબ ડોહ ગાળી તેમાં સાકર
નાખી પીવાથી પ્રમેહની સજ્જ બળતરા શાન્ત થાય છે.

મધ.

વર્ણન:—મધ જે મધમાખીનાં પોડાંમાંથી કાઢવામાં આવે છે તે
મધ સાફ ગણાય છે. બજારમાં ખાંડની ચાસણીનું કૃત્રિમ મધ વેચાય છે.
તે શિયાવ એક જાતનું સફેદ દાણાદાર મધ અર્ધસ્થાનમાંથી આવે છે તેને
અખાઇ મધ કહે છે અને તે ઘણું ચોખ્ખું હોય છે.

ગુણ:—રોપણ અને કફ શામક.

ઉપયોગ:—જ્યારે મોઢામાં ધારાં પડ્યાં હોય ત્યારે મધ પાણીમાં
મળવી તેના દોગળા કરવામાં આવે છે તેમજ ખીજ કેટલીક દવાઓ
પણ મધમાં ચોપડાય છે. તેથી મોઢાનાં ધારાં અને છારી જલકી પડે
છે અને તે ભાગ જલદીથી રૂઝાય છે, કફના બાધિમાં મધ, જવખાર,
અને કાકડાડીંગી મળવી ચાટવામાં આવે છે અને તેથી સજ્જ ઉધરસ
મેશી જાય છે. દમવાળા દરદી રોટલી અને મધ ખાવાનો નિયમ રાખે
તો તેનો કફ પાકી નીકળી જાય છે. મુંઝરાની ગાંઠ ઉપર મધ અને
કુળી ખૂનો એપડી તે ઉપર નાગરવેલનું પાન મૂકવામાં આવે છે અને
તેથી તે ગાંઠ ગળે છે. કેટલીક દવાના અનુપાનમાં મધ આવે છે, તેમજ
તે પાક, અવલહ, આસવ, અરિષ્ટ વિગેરેમાં પડે છે.

માંકડ.

વર્ણન:—માંકડની ગોળમાં ગોળી કરી લઈ જવાથી વિષમ જ્વ-
ર અટકે છે.

મીણ.

વર્ણન:—મીણ પણ મધની પો મધપુડામાંથી નીકળે છે. તે કેટલીક
વખતે ચોખું તથા કેટલીક વખતે મેલું મળી આવે છે. તેની આક્રીઆ
પીળી તથા ઘોળી હોય છે.

ખનાવટ:—સાદો મલમ.

સાદો મલમ=મીણ એક ભાગ તથા તેલ ડોઢ ભાગ લઈ તે ખત્રેને
એક ઠામમાં ઉકાળવાં અને જ્યારે તે ખત્રેનો એક રસ થઈ જાય ત્યારે
ઉતારી ઠંડું કરવું. ઠંડું થઈ જમી જાય ત્યારે મલમ થયો કહેવાય.

ગુણ:—શિત્ત.

ઉપયોગ:—મીણ જૂદી જૂદી જાતના મલમમાં આવે છે અને
તેમાં સાદો મલમ એ મુખ્ય છે. ત્વક્દોષ ઉપર જે જૂદી જૂદી દવાઓ
લગાડવામાં આવે છે તે સાદા મલમમાં મેળની લગાડાય છે. અર્થ, પ્રદર
અને રક્તાતિસારની અંદર સ્તંભન પદાર્થની ફલવર્તિ કરી લગાડાય છે જે
ખનાવવામાં મીણની જરૂર પડે છે.

વાદળી.

વર્ણન:—વાદળી એ એક જાતનો પોચો હલકો અને મધપુડાની
આકૃતિ જેવો પદાર્થ છે અને તેમાં ખારીક છિદ્રો હોય છે. દરીઆની
અંદર કેટલીક જાતના ખારીક કીડા થાય છે તે આ છિદ્રોમાં રહે છે. વાદ-
ળી પાણીમાં ઓળવાથી પાણી ચૂંચી જાય છે. વૃણ પોતી વખતે તે દાખ-
વાથી પાણી નીકળે છે ને વૃણ સાફ થઈ જાય છે.

ગુણ:—શોષક અને જમાવને તોડનાર.

ઉપયોગ:—વાદળી એમને એમ તથા બાળીને વપરાય છે. તેની
રાખ અતિસાર, રક્તાતિસાર તેમજ જીર્ણ આંતરડાંના બાધિમાં અપાય
છે. તેલની સાથે વાટી તેની રાખ ગંડમાળ ઉપર લગાડાય છે. વાદળીની
અંદર આયોડીનનો ભાગ રહેલો છે. આયોડીન જો કે આર્ય વૈદ્યોની

---

૧ આયોડીન દરીઆ કીનારા નજીક અમૂક જાતના ઝીણાવેલા થાય
છે તેમાંથી નીકળે છે. તે ઇંગ્લીશ પદ્ધતિવાળા ડાક્ટરોની શોધ છે. તેનો
ગુણ ગ્રંથી શામક છે. શરીરના જૂદા જૂદા ભાગમાં ગાંડું થાય છે તે
પોચી પાડવાને આયોડીન લગાડાય છે. તેની ઘણી ખનાવટો થાય છે
અને તેનો ઉપયોગ પણ અનેક રોગ ઉપર કરવામાં આવે છે. આયોડીનની
સંપૂર્ણ હકીકત વિષે કોઈ ઇંગ્લેન્ડ વૈદ્યકપુસ્તક જોવું.

શોધનો પદાર્થ નથી તો પણ જે ગુણ આયોડીનમાં રહેલો છે તે ગુણ વાદળીમાં છે એ તેમના ધ્યાન બહાર નહોતું. આયોડીનનો ગુણ કોઈ ટેકાણે થએલા જમાવ અગર ગ્રંથીને ખેસાડનારો છે. પોટાસ આયોડીન નામનો ક્ષાર જેમાં આયોડીન આવે છે અને જેનાં ટીપાં આંખની અંદર ડુલાંને માટે નાખવામાં આવે છે તેવીજ રીતે દેશી લોકો પણ વાદળીના કટકાને પાણીમાં બોળી ડુલાં ઉપર લગાડે છે અને તેથી કેટલીક વખતે ડુલું કપાય છે. જેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે જે આયોડીનનો ભાગ વાદળીમાં રહેલો છે એમ ઇંગ્રેજ વૈદ્યો કારોએ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે તે ભાગના જેવાજ ગુણોને માટે વાદળીનો ઉપયોગ દેશી વૈદ્યો કરે છે અને તેથી તે ગુણ તેમના ધ્યાનમાં છે એમ અનુમાન થાય છે.

સર્પની કાંચળી.

વર્ણન:—સર્પની કાંચળીની ગોળમાં ગોળી કરી ખાવાથી વાજો બેશી જાય છે. તે ખાવાથી શરીરમાં બેહદ અગ્નિ જણાય છે. આની અજમાયશો કેટલાક ગામડીઆઓ કરે છે પણ તેથી તેમને નુકસાન થાય છે.

સમુદ્ર ફીણ.

વર્ણન:—સમુદ્રફીણ એક જાતની માછલીનું હાડ પીંજર છે અને તે બસરા તરફથી આ દેશમાં આવે છે. તે સફેદ રંગનું તથા ઉપરથી ખુલું હોવાને લીધે જરા ભુંખરા રંગનું થઈ ગએલું હોય છે. તેની અંદર કરકરીઆં વાળી કોર હોય છે. તે વજનમાં તદન ઉત્તરું છે ને તેની આકૃતિ માછલીની આકૃતિને મળતી આવે છે. સમુદ્રફીણને લીધુના રસમાં ખત્રી તડકે મુકવાથી તે શુદ્ધ થાય છે. કેટલાકનું માનવું એમ છે કે તે દરીઆનું જામી ગએલું ફીણ છે પણ તે ભૂત ભરેલું છે. શુદ્ધ કરેલ સમદર ફીણને દેવતા ઉપર શેકવાથી તેનો ભૂકો થઈ જાય છે.

ગુણ:—ચક્ષુષ્ય, સ્તંભન, શીતળ.

ઉપયોગ:—સમુદ્રફીણ આંખના દરદને માટે ઘાણું સરસ વપરાય છે. સતૃણ શુક્રોગની અંદર સમુદ્ર ફીણ ઉપયોગી છે. તેથી આંખનું ઘાં જલદી રૂઝાય છે તથા પુષ્પ કપાય છે. સમુદ્રફીણને સાકરની સાથે ઘસી આંખમાં આંજવાથી અર્જુનરોગ દૂર થાય છે. સમુદ્રફીણ કાનના રોગ ઉપર પણ સાફ ગણાય છે. તેનું ટીપું વહેતા કાનમાં નાખવાથી કાન વહેતા બંધ થાય છે. તેનો લેપ આજી ઉપર કરવાથી ચેળ કમતી પડે છે.

સાબરશીંગું.

વર્ણન:—સાબરશીંગું એ સાબરનું શીંગડું છે. તે ઘણું કઠણ, વલન-દાર અને ભુંખરા રંગનું થાય છે અને તેમાં ત્રણ ઉભાં ફડ હોય છે. તે શીંગડાને એમને એમ અગર તેની રાખ કરી તે રાખ વાપરવામાં આવે છે. તેનાં શીંગડાને ખુદી હવામાં એમને એમ બાળવાથી રાખ થાય છે. યાને તેના કટકા કરી તેને આકડાના રસમાં રાખી મૂકી તડકે સૂકવી પાછળથી શેકવાથી પણ તેની રાખ થાય છે.

ગુણ:—રતંભન અને પૌષ્ટિક.

ઉપયોગ:—તેનું ચૂર્ણ રકતાતિસારમાં અપાય છે તેમજ ઘા, જખમ ઉપર પણ લગાડવામાં આવે છે તેની રાખ જૂદી જૂદી જાતના ત્વક્દોષ ઉપર એમને એમ બભરાવવામાં આવે છે અગર ધીમાં કાતવી ચોપડાય છે. મધની સાથે તેની રાખ ચાટવાથી દમ, ઉધરસ, ક્ષય, વધરાવળ, ગ્રંથી, અપચી તેમજ શૂક્ર દોષમાં ફાયદો થાય છે.

માત્રા:—૧ વાલ.

હરણ શીંગ.

વર્ણન:—હરણ શીંગ ઔષધમાં વપરાય છે તેનું ચૂર્ણ અને તેની રાખ પાર્શ્વશૂળ, કટીગ્રહ, રાંઝણ અને બીજી સાંધાની પીડાઓમાં દૂધ અગર માખણમાં અપાય છે.

માત્રા:—૨ વાલ.

ચિકિત્સા પ્રકરણ.

ચિકિત્સા એ જ્ઞાતની છે. ૧ ઔષધોપચારથી. ૨ કુદરતના અને બ્યવહારના ત્રિચિત્ર ફેરફારથી. પહેલા વિભાગમાં જૂદાં જૂદાં ગુણવાળાં ઔષધો ગોઠવવામાં આવ્યા છે. ઔષધોના તેમના ગુણ પ્રમાણે કેટલાક વર્ગો પાડવામાં આવ્યા છે. બહુ બારીકાઈથી તપાસવા બેસીએ તો અસંખ્ય ગુણની ગણના થઈ શકે પણ તે બધો તાર્કિક ગોઠાવો કાઢી નાખી બ્યવહારિક ઉપયોગમાં સુગમ પડે એવા તેના ફક્ત ૨૬ વર્ગ અહીં પાડવામાં આવ્યા છે.

૧ અમ્લ.

૧૪ પિત્તશામક.

૨ ઉષ્ણ.

૧૫ નિદ્રા લાવનાર, માદક અને પીડા શામક.

૩ ત્રસ્તુ લાવનાર અને વેણુ લાવનાર.

૧૬ પૌષ્ટિક.

૪ કટુપૌષ્ટિક.

૧૭ મૂત્રલ.

૫ કફપ્ર.

૧૮ રેચક અને સારક.

૬ કફશામક.

૧૯ રોપણ.

૭ કૃમિપ્ર.

૨૦ વમન કરનાર.

૮ ગ્રાહી, સ્તંભન અને રક્તસ્તંભક.

૨૧ વાતપ્ર, વાતહર અને વાયુકર

૯ છોડું લાવનાર.

૨૨ શીતળ.

૧૦ દાહશામક.

૨૩ શોથપ્ર.

૧૧ દીપન-પાચન.

૨૪ શોષક.

૧૨ દંભક અને ક્ષોભક.

૨૫ સ્નાયુશૈથિલ્યકૃત્ ઉર્ફે આક્ષેપારિ

૧૩ ધાતુપૌષ્ટિક.

૨૬ સ્વેદન.

ખીજા વિભાગમાં કુદરતના અને આખા હવાના જૂદા જૂદા ફેરફારો ગણવામાં આવ્યા છે. આ બાબત ઉપર પ્રથમથીજ યોગ્ય લક્ષ્ય આપવામાં આવે તો કેટલાક બાધિઓ ઉત્પન્ન થવા પામતા નથી અગર જો થાય તો ઘણુંજ ધોડું જોસ કરે છે. કેટલીક વખતે જો બાધિ સજ્જ નથી હોતો તો ઔષધોપચારની માવજત થિવાય ફક્ત વર્ચનના ફેરફારથીજ સાફ થાય છે. સજ્જ ખીમારીમાં ઔષધોપચાર અને આરોગ્યતાના નિયમો એ બંને ઉપર આધાર રાખવાની અવશ્ય જરૂર છે.

આ વિભાગમાં નીચે પ્રમાણે વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૧ હવા.	૨ પાણી.	૩ ખોરાક.
૪ રહેવાનીરૂઠી.	૫ રીતભાત.	૬ ધંધો.
૭ સ્વભાવ.	૮ સહવાસ.	૯ રહેઠાણ.
૧૦ અનવાળું.	૧૧ સ્વચ્છતા.	૧૨ ગંધકી.
૧૩ કસરત.		૧૪ પોશાક.

વિભાગ. પહેલો.

અમ્લ દવાઓ.

અમ્લ.

જે દવાઓ શ્વાદે ખાટી હોય છે તેને “ અમ્લ ” દવાઓ કહે છે.

૧ આંખલી.

૨ આંખો.

કોઠ.

આમળાં.

ચણાનોખાર.

ચાંગેરી.

નારંગી.

ભાંયુ.

બીજીફું.

દાડમ.

લીંબુ.

કાલ.

અમ્લ દવાઓ બધી શીત વીર્ય છે પણ તે વર્ગનાં કેટલીક ઔષધ-
ધિમાં દીપનપાચન ગુણ રહ્યો છે અને કેટલીકમાં નથી. ચેહેલા વર્ગમાં
ગણાવેલ અમ્લ દવાઓથી જરૂરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે અને બીજા વિભા-
ગના અમ્લ દવાથી તેમ થતું નથી. વિશેષમાં અમ્લ દવાઓ કેટલેક દર-
જાને કફકર છે. દીપન અમ્લ દવાઓનો સમાધારણ રીતે લોકો મસાલામાં
ઉપયોગ કરે છે. અનાજના પાચનને માટે જરૂરની અંદર જે રસ ઉત્પન્ન
થાય છે તે પણ અમ્લ છે અને અમ્લ ઔષ્ધ ખોરાકની સાથે લેવાથી
ખોરાકનું જલદી પાચન થાય છે ને તેટલા માટે અમ્લ દવાઓ અભ્યર્થના
રોગમાં ઘણી ઉપયોગી છે. આ અમ્લ દવાઓ ભોજનની સાથે અગર
ભોજન પછી તરતજ લેવી જોઈએ. જ્યારે જરૂર નબળું પડી જાય છે
અને કોઈ પણ જીર્ણ આધિને લીધે પોતાનું યોગ્ય કામ કરી શકતું નથી
ત્યારેજ આ અમ્લ દવાઓ ઉપયોગી થઈ પડે છે.

વળી અમ્લ પદાર્થોને પુષ્કળ પાણીમાં નાખી તેમનું અમ્લ જોર
સૂક્ષ્મ કરી મોટી માત્રાઓમાં આપવાથી તૃષ્ણ શાન્ત થાય છે. જૂરો જૂદી

જાતના વિવર્તનમાં તેમજ સતત અને સંતત જ્વરની સજ્જ તૃપ્તિ માટે ઉપલી દવાઓનો રસ પાણી નાખી પીવાય છે. તેથી તૃપ્તિ હીંપે છે, મોઢું સૂકાતું અટકે છે ને જીભા વિગેરે મુખની અંદરના મર્મરથાનો આદ્ર રહે છે.

સજ્જ તૃપ્તિ લાચરી એ પિત પ્રકોપનું મુખ્ય ચિન્હ છે અને તેને માટે પહેલાં જિભાગ કરતાં બીજા વર્ગની અમ્લ દવાઓ વધારે આદ્રક આવે છે.

આ દેશમાં જ્વરની અંદર અમ્લ સ્વભાવનો ઉપયોગ કરતાં ઘણી સાધ્યેતી રાખવાની છે, ક્ષરણ કે લેચ્છે ક્ષર અને અલ્પિપંદી હોવાથી જીવંત જડ થઈ જાય છે ને વખતે કફનો પ્રકોપ થઈ આવે છે તથા ખેંચતાણની પણ બીતિ રહે છે. દરદીને અમ્લ પદાર્થોની ટેવ છે અગર અગતઃ પણ જ્વરની અંદર અમ્લ પદાર્થોના પાનથી તેની તૃપ્તિ શાન્ત થઈ હતી એવી હકીકત મળે તોજ અમ્લ દવાઓનો ઉપયોગ કરવો નહિતર સજ્જર પીપાસાની અંદર અમ્લ યોગને બદલે શીતળ પદાર્થોનું પાન કરાવવું એ વધારે સાચું છે.

જે જે દરદીની અંદર દરદીના શરિરમાં અગ્નિ બહુ રહે છે પણ તાવ નથી રહેતો તેજ દરદીને અમ્લ પદાર્થોનું પાન યોગ્ય છે તડકામાં રખડી આવેલા દરદીને, સજ્જ લૂલ્લચેના દરદીને અને અતિસારની સજ્જ તૃપ્તિવાળા બીમારને અમ્લ પદાર્થોનું સેવન કસાવાય છે. અજીર્ણમાં વધારે ઉપયોગી થઈ પડે તેટલા માટે તેને જ્વેમ દ્વાર અને દીપન પાત્રન પદાર્થો સાથે મેળવવામાં આવે છે તેમ તેની શીતળતા વૃદ્ધિ ખાતે તેટલા માટે તે શરબતના રૂપમાં વપરાય છે. અમ્લ પદાર્થો શીતળ હોવાથી પિત્તનું શમન કરે છે. પિત્તના પ્રકોપરૂઢે ઉલ્લટી, ઉઝાળા, મોળ વિગેરે આવતું હોય અમર જૂદી જૂદી જાતના ત્વકદોષ કુટ્ટી નીકળતા હોય ત્યારે અમ્લ પદાર્થો અપાય છે. અમ્લ યોગોનો રસ મુખ્ય શુદ્ધિ કરનાર છે અને જમ્યા પછી મુખવાસ તરીકે લેવાની સ્ત્રીજ નેવાંકે ધાણા, કોશાનાં બી વિગેરેને અમ્લ રસની ભાવના દેવામાં આવે છે. દાંતમાંથી લોહી નીકળતું એ એક પિત્ત પ્રકોપનું ચિન્હ છે જે અમ્લ પદાર્થોના સેવનથી દવાય છે, તેમજ અવાળુ અડેલાં અને સોજેલાં રહેતાં હાથતો તે પણ હો છે. ઉલટી ઉપર પણ અમ્લ દવાઓ લાગુ પડે છે.

અમ્લ દવાઓ ક્ષર હોવાથી તેના ઉપયોગથી થતી વિકૃતિ અર-

કાવવા તેમજ તેથી ઉત્તરોજ હેતુ પાર પાડવા માટે કેટલાંક ઔષધોનો એક બીજી પેટા વર્ગ પાડવામાં આવ્યો છે અને તેનું નામ “અમ્લ વિશ્ક” દવાઓ એવું આપવામાં આવ્યું છે. આ દવાઓ ઘણું કરીને ખરાબની અસરને દૂર કરે છે અને તે ક્ષારની બનેલી છે. નાચે બખેલી દવાઓ અમ્લ વિશ્ક ગણવામાં આવી છે.

શંખ.	સાજીઆર.	જવઆર.
સંચળ.	સૈંધા.	વડગરૂં મીઠું.
સાફું મીઠું.	અપામાર્ગ ક્ષાર.	ચીંચાક્ષાર.
ચિત્રકઆર.	પાપડઆર.	જવઆર.
ટંકણઆર.	નવસાર.	

જરૂરમાં અમ્લરસનું જ્યારે ઘણું જોર થઈ ગયું હોય છે ત્યારે આ ક્ષારો ઉર્ફે અમ્લ વિશ્ક ઔષધો ઉપયોગી છે. જ્યારે અજીર્ણની અંદર આટા ધચરકા આવતા હોય દાંત અંબાઈ જતા હોય તેમજ અનાજની પાચન ક્રિયા પૂરી થયા પછી જ્યારે પચનનું જોર પેટમાં ઘણું રહેતું હોય અને પેટ ચડી આવી આફરા જેવું જણાતું હોય ત્યારે આક્ષાર પદાર્થો આપવા યોગ્ય છે.

અજીર્ણના રોગવાળાને પાચન થવાના અંતમાં એટલે ખોરાક લીધા પછી ચાર પાંચ કલાકે આ “અમ્લ વિશ્ક” પદાર્થો આપવા; કારણ કે અમ્લરસની વૃદ્ધિથી થતાં ચિન્હો જેવાં કે દાંત અંબાઈ જવા, આટા ધચરકા આવવા વિગેરે તેમજ પેટ ચડી આવવું, પચન ભરાઈ આફરા જેવું થવું એ બધું અનાજ લીધા પછી ચાર પાંચ કલાકે થાય છે. આધા પછી તરતજ પેટમાં પચન ભરાતો નથી તેમજ આટા ધચરકા આવતા નથી. વિશેષમાં આધા પછી તરતજ અમ્લવિશ્ક પદાર્થો આપવામાં આવે તો ઉત્તરું નુકસાન થાય છે કારણ કે ખોરાકના પાચનને માટે જરૂરના રસમાં જેટલી અમ્લતા જોઈએ તેટલી અમ્લતા ક્ષાર લેવાથી રહેતી નથી અને તેથી ખોરાકનું યોગ્ય પાચન થતું નથી. ખોરાકનું પાચન વધારે સારી રીતે થાય તેટલા માટે ઉપજુ અને દીપન પાચન પદાર્થોની જરૂર છે માટે જો તે કદાપિને જમ્યા પછી લેવાયતો સાઈ. અમ્લવિશ્ક દવાઓ કાંઈ ખોરાકનું સારી રીતે પાચન કરનાર નથી પણ ખોરાકના પાચન થવામાંથી જ કાંઈ વિકૃતિ ઉત્પન્ન થાય તેને તે દૂર કરનાર છે.

વિશેષમાં અમ્મલ વિરૂદ્ધ અગર ક્ષાર પદાર્થો લેવાથી લોહી તેમજ ચ-
રીરના દરેક રસ અને પ્રવાહી પદાર્થો વધારે પાતળા થવા સંગવ છે અને
તેટલા માટે ક્ષય, જીર્ણકાસ વિગેરે દરદોમાં ન્યારે કફ ધારો ને ચીકણો
હોય છે ત્યારે કફ દવાઓની સાથે ક્ષારની યોજના કરવામાં આવે છે.
તેથી કફ પાતળો પડે છે અને બડખો સેહેનાઈથી નીકળી આવે છે. આવા
હેતુને માટે બીજા ક્ષાર કરતાં જવખાર, અપમાર્ગક્ષાર, ટંકણુ અને નવ-
સાર વધારે માફક આવે છે. બીજા ક્ષાર તથા લવણો કફના કરતાં અ-
જીર્ણ અને પાચનક્રિયાના દોષ દૂર કરવામાં વધારે ઉપયોગી છે.

નવસાર વળી પૈત્તિક વિકૃતિને શમાવનાર છે અને યદ્દમાં થયેલ
લોહીના જમાવને ત્રોડે છે.

ન્યારે પેશાબ રગડા જેવો ડોળો પડતો હોય છે ત્યારે ક્ષાર પદાર્થો
પુષ્કળ પાણીની સાથે આપવાથી પેશાબ સ્વચ્છ થાય છે; પણ જો તે
વધારે દિવસ આલુ રાખવામાં આવેતો સફેદ ખાર જેવો પદાર્થ પાછો
પડે છે જે ઠામમાં રાખી મૂકવાથી પાછો તળે જમી રહે છે. ક્ષારના સેવ-
નથી વખતે વખતે પેશાબ ઘોળો છાશ જેવો ઉતરે છે.

અમ્મલ પદાર્થથી થયેલી વિકૃતિમાં તેમજ સંધિવામાં અમ્મલ વિરૂદ્ધ
દવાઓ અપાય છે. ન્યારે ગોઠણુ, કમર, ઓડ, કાંડું વિગેરે શરીરના
જૂદા જૂદા ભાગો ઝલાઈ જાય છે અને તેમની ગતિ બંધ થાય છે ત્યારે
તે ભાગની અંદર એક જાતના અમ્મલ રસનો જમાવ થયેલો હોય છે
અગર તે રસ લોહીમાં મળેલો હોય છે. આવા દરદીને બીજી યોગ્ય દવા
સાથે ક્ષાર પદાર્થોનું સેવન કરાવવાથી ફાયદો થાય છે. લોહીમાં મળેલી
અમ્મલતા દૂર કરવામાં અને તેથી કરીને જકડાઈ ગયેલ સાંધાને છૂટ ક-
રવામાં ક્ષારનો ઉવો સરસ ગુણુ છે તે કોઈ જકડાઈ ગયેલ ભાગ ઉપર
સિંધાલુણનો કટકો રાખવાથી ખાતી થશે.

વિશેષમાં ક્ષારના ઉપયોગ કરનાર માણસને મદરોગ થતો નથી.

ઉષ્ણ દવાઓ.

જે દવાઓ પોતાના પ્રભાવવડે શરીરને જગૃત કરે છે તથા તેના
દરેક ભાગને પોત પોતાનું કામ કરવાને ચેતન આપે છે તેને “ઉષ્ણ”
દવાઓ કહેવી.

અકલકરો.	અગર.	અથેડો.
●અનમો.	●અરણી.	અરીકાં.
આકડો.	●અફડ.	હસસ.
●ઉપલેટ.	કપૂર.	કાપકળ.
●ગજપીંપર.	જટામાંસી.	જવખાર.
જાલકળ.	જર—	જવંગી.
●કુંગળી.	●તજ.	ગુળશી.
તેજબળ.	●શમૂળ.	નાગરમોથ.
●પીંપર.	પીંપરીમૂળ.	બારંગી.
●બીલાચું.	માલકાંકણું	●રાસ્તા.
●લવીંગ.	હસણ.	સમદરકળ.
●સુંદ.	હીંગ,	હીરાળોળ.
●અમ્મર.	●કરેતુરી	

ઉજળ દવાઓ સાધારણ રીતે મગજ ઉપર અસર કરીને જ્ઞાનતંતુને નેરસો આપેછે. અને જ્ઞાનતંતુને નેરસો મળવાથી હૃદયમાં આવેલા જ્ઞાન-તંતુઓ હૃદયને કામ કરવામાં સતેજ કરે છે. હૃદય સતેજ થવાથી શરીરની અંદરનું લોહી જલદીથી ફરે છે ને કોઈ પણ ભાગને કમતી પોષણ મળવાથી યંત્રોત્તી બેશુદ્ધિ દૂર થાય છે. વિશેષમાં ઉજળ દવાનો અતિ ઉપયોગ કરવો નુકસાનકારક છે. તેથી મનજમાં ઉત્તરી વધારે ગરમી ચડી જાય છે. દૃષ્ટિને પ્રેરણા કરનાર અજવાળું છે છતાં દાખજા તરાંકે ને વધારે અજવાળાના લોભથી સૂર્ય સાચું નેઈ રાખીએ તો જેમ દૃષ્ટિમંદ થાય છે તેમજ અત્યંત ઉજળ પદાર્થ લેવાથી મગજમાં પિત્તનો પ્રગોષ થાય છે.

યોગ્ય પ્રમાણમાં ઉજળ દવાઓનું સેવન કરવાથી હૃદય, કૃદ્ધિ અને બીજાં બધાં મર્મસ્થાનો પોતાનું યોગ્ય કામ સારી રીતે કરેછે ને તેથી પાન પણ સારી રીતે થાય છે. ન્યારે શરીરની શક્તિઓ ક્ષીણ થઈ જાય છે ત્યારે ઉજળ દવાઓનો ઉપયોગ કરવો યોગ્ય છે પણ જે જે દરદોની અંદર શરીર નેસમાં આવેલું હોય છે તેવા દરદમાં ઉજળ દવાઓ વાપરવી નહિ. તેથી મૂળ દરદની વૃદ્ધિ થાય છે, વખતે જ્યારે ચડી આવે છે, મગજની અંદર લોહી ઉજળા કરેછે અને વખતે દરદી બેબાન થઈ મુજરી જાય છે.

ઉબ્જ દવાઓ ધણા દિવસની નબળાઈમાં તથા ધણા દિવસના મંદ દવાડ પછી દરદી સાબ્જે થતો આવતો હોય ત્યારે તેમજ ન્યારે હાથપગ ઠંડા રહેતા હોય ત્યારે સારો ફાયદો કરે છે. તીક્ષ્ણ ન્યારની અંદર ઉબ્જ દવાઓ અપાતી નથી.

ઉબ્જ દવાઓના બે વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે ૧ શરીરીક ઉબ્જ ર સ્થાનિક ઉબ્જ. શરીરીક ઉબ્જ દવાઓ એકદમ લોહીમાં મળી જાય છે. તેની અસર શરીરમાં એકદમ પસારાઈ જાય છે અને તેથી આખું શરીર એકદમ જગૃત થાય છે. સ્થાનિક ઉબ્જ દવાઓ શરીરના એકજ ભાગને અસર કરે છે અને તેની અસર તે ભાગના કર્મને સતેજ કરવાની છે. ઉપલા લિસ્ટમાં જે દવાઓ ઉપર અધ્યાકૃતિ કરી છે તે બધી શરીરીક ઉબ્જ દવાઓ છે.

પૌષ્ટિક દવાઓ પણ ઉબ્જ દવાની પેઠેજ શરીરને સતેજ કરે છે. ફેર માત્ર એટલોજ કે ઉબ્જ દવાઓની અસર દવા લીધા પછી તરતજ જણાય છે અને પૌષ્ટિક દવાની અસર ધણા દિવસ સુધી દવા લેવાથી માલમ પડે છે.

સ્થાનિક ઉબ્જતો ધણી દવાઓ છે. કોઈ એસડ કોઈ ભાગ ઉપર તો બીજું એસડ બીજા ભાગ ઉપર અસર કરે છે. આ પ્રમાણે મૂજ્જ, કફ્ફ, રેચક, ત્રુતુ લાવનાર, યુંક લાવનાર, પિત્તનો સ્થાવ કરનાર વિગેરે દરેક વર્ગની દવાઓને સ્થાનિક ઉબ્જ દવાઓની સંખ્યા આપી શકાય.

ઉબ્જ દવાનો ઉપયોગ:—શરીરીક ઉબ્જ દવાઓ ન્યારે મર્મરેયાનો પોતાનાં કાર્ય કરવામાં શીથીલ થઈ ગયાં હોય ત્યારે તેમને જગૃત કરવાને તથા ક્ષીણતા અને થાક દૂર કરવાને માટે વપરાય છે. સ્થાનિક ઉબ્જ દવાઓ અમુક ભાગનાં મંદ અગર બંધ થઈ ગયેલા કાર્યને ફરીને ઠેકાણે લાવે છે.

ઉબ્જ દવાઓ સન્નિપાતમાં અપાય છે. શીતાંગ સન્નિપાત તથા જે સન્નિપાતમાં દરદી બેભાન પડ્યો રહે છે અગર ત્રીણું ત્રીણું ગણુગણ્યા કરે છે ત્યાં ઉબ્જ દવાઓ કામની છે. સન્નિપાત ન્યારમાં ન્યારે નાડી ધણી વેગ વાળી તથા અનિયમિત રીતે ચાલે છે ત્યારે તેમજ વૃદ્ધ માણસોને ફેફસાંનો જે તીક્ષ્ણ વરમ થાય છે તેમાં પણ ઉબ્જ દવાઓ સાફ કામ કરે છે. ફેફસાંના તીક્ષ્ણ વરમને જૂદો રોગ ન ગણતાં આર્ય વૈદ્યકારોએ તેને સન્નિપાતમાં ગણ્યો છે. યક્ષ્મા અને બીજા જીર્ણન્યારમાં પણ ઉબ્જ દવા-

ઓનો ઉપચાર પ્રથમ છે. બાદ જ્યારે દરદીને બેઠો કરતાં તેનું શરીર લથડી જાય છે અને તેનાથી બેસી શકાતું નથી ત્યારે તથા અત્યંત પરસેવો વળે છે અને સ્ફુર્તિ ન દેખાતાં ઉલટી વધારે ક્ષીણતા થાય છે ત્યારે, તેમજ તેનાં હાથ, પગ અને નાસીકા ઠંડાં પડી જતાં હોય ત્યારે ઉજ્જુ દવાઓ અપાય છે. વળી અત્યંત ક્ષીણતા થવાથી જ્યારે દરદીને ઉઠવા બેસવાની શક્તિ નથી રહેતી અને તે બેભાન પડ્યો રહે છે તથા આંખ પણ ઢળેલી, બેશુદ્ધ અને અર્ધ વિંચાએલ રહે છે ત્યારે, તેમજ તેનાં જીભ, હોઠ વિગેરે શુષ્ક અને શ્યામ થઈ જતાં હોય ત્યારે ઉજ્જુ દવાઓ વાપરવી કહેલ છે. વૃદ્ધ માણસને જીર્ણ ઉધરસમાં અત્યંત ક્ષીણતા થાય છે તેમજ દરદીને બાઝાં પડવાં એ પણ એક જાતનું ક્ષીણતાનું ચિન્હ છે. નાડીમંદ અને ત્રુટક થવી એ પણ ક્ષીણતાજ દર્શાવી આપે છે. આમ ક્ષીણતા થાય ત્યારે દરદી નિસ્તેજ થઈ જાય છે અને તેનામાં કાંઈ પણ શક્તિ રહેતી નથી. ઉજ્જુ દવાઓનો કાયદો આપે પ્રસંગે કેટલીક વખતે ચિકિત્સકને સાનંદાશ્વર્ષ પમાડ્યા વગર રહેતો નથી.

જે સંભિપાતના રૂપમાં દરદીનું સજ્જ માથું ડુખતું હોય અને લમણાની નસો જોરથી ધ્રમકતી હોય તો ત્યારે, તેમજ જે દરદી ઉડી ઉડીને દોડતો હોય અને બાહ્યો ન રહેતો હોયતો ત્યારે ઉજ્જુ દવાઓ આપવી નકામી છે એટલુંજ નહિ પણ ઉલટી નુકસાનકારક છે.

કોલેરા અને સર્પદંથની અંદર શરૂઆતથીજ બીજી યોગ્ય દવાઓના સાથે ઉજ્જુ દવાઓનો ઉપયોગ કરવો કહેલ છે. કોલેરામાં એક બે ગ્રાડા કે ઉલટી થયા પછી શરીર શીથીલ લાગે ત્યારે, તેમજ સર્પદંથની અંદર પણ શરીર શીથીલ થવા લાગે ત્યારે બીજી તમામ દવાઓ બંધ કરી ફક્ત ઉજ્જુ દવાઓજ વાપરવી નેહાયે.

જખમ થવાથી જ્યારે અત્યંત લોહી વહે છે ત્યારે તથા સુત્રાવડી ઝીની પણ સુત્રાવડમાં જખમ પછી બહુ લોહી વહી શરીર ક્ષીણ થઈ ગયું હોય ત્યારે ઉજ્જુ દવાઓ અપાય છે. ઘણે ઉંચેથી પડવાને લીધે તેમજ બીજી સજ્જ ઇજાને લઈને દરદી બેભાન થઈ ગયો હોય અને તેના મગજને સજ્જ ધક્કો લાગ્યો હોય ત્યારે ઉજ્જુ દવાઓ આપવી ઉચિત છે. પાણીમાં ડુબી ગયેલા દરદીને જે તરત કાઢવામાં આવ્યો હોય ને તેનો શ્વાસ કાયમ હોય તો કૃત્રિમ શ્વાસની સાથે ઉજ્જુ યોગે આપવાનું વિધાન છે.

ત્રસ્તુ લાવનાર અને વેણુ લાવનાર.

જે દવાઓ ગર્ભાશયના બ્લેસ્મ પોંડને કૌવત આપી તેમને સંકુચિત કરે છે તથા મંદ થઈ ગયેલી વેણુને પુનઃજગૃત કરે છે તે દવાઓને વેણુ લાવનાર દવાઓ કહે છે. જે દવાઓ પોતાના પ્રભાવ વડે અંધ થઈ ગયેલ ત્રસ્તુને પાછું જગૃત કરે છે તેને ત્રસ્તુ લાવનાર દવા કહેવી.

ત્રસ્તુ લાવનાર

વેણુ લાવનાર

ટંકણુ

ટંકણુ

નવસાર

લાંગુલી.

એળીઓ.

જીરું.

શતાખ.

હીરાબોળ.

લોહીને આસ પ્રુષ્ઠિ આપનારી દવાઓ. સારક અને રેચક દવાઓ.

ન્યારે ગમે તે કારણથી ત્રસ્તુ અનિયમિત આવે છે અગર મોઢું અગર ઓછું દેખાય છે ત્યારે ત્રસ્તુ લાવનાર દવાઓનો સંયોગ પ્રથક્ષ્ટ છે. મળાવરોધ અને નબળાઈ એ બહુધા આર્તવ દોષનાં મુખ્ય કારણો નીવડે છે તેથી ત્રસ્તુ લાવનારી ઓળે સાથે લોહ અને એળીઆની કોઈપણ બનાવટ અપાય છે.

ન્યારે ગર્ભના પૂર્ણ સમયે જે પીડ ઉપડે છે અને જે ધોરેધોરે ગર્ભને નાચે ઉતારે છે તે સ્વાભાવીક પીડ જે કાંઈ કારણને લીધે મંદ થઈ ગઈ હોય ને સ્ત્રી તેથી કષ્ટાતિ હોય ત્યારે વેણુ લાવનારી દવાઓ અપાય છે. આવે પ્રસંગે સ્ત્રીને કૌવત અને તેજદાર દવા આપવાની જરૂર છે. વેણુ વધારે જોસદાર અને વધારે જલદી આવવાથી સ્ત્રી તરત પ્રસૂત થાય છે અને તે કષ્ટાતી મટે છે તેમજ ડશીઓ કૂટ્યા પછી બાળક ઝાઝીવાર ગર્ભાશયમાં કે યોની માર્ગમાં રહેવાથી જે કુખદાયક પરિણામ નીપજવાની ભીતિ રહે છે તે અટકે છે. વેણુ ટાદી પડી જવાથી જો બાળકને બહાર નીકળતાં વાર લાગે તો તેનાથી પૂરેપૂરો આસ લેવાતો નથી ને તેથી તેમજ બીજા કોઈ ભાગના દવાણુને લીધે બાળક મરી જાય છે ત્યારે સ્ત્રીની જીંદગીની ધણી ભીતિ રહે છે. આ બધી ભીતિ અટકાવવા વેણુ લાવનારી દવાઓ આપવા જરૂર છે.

કટુ પૌષ્ટિક.

જે દવાઓ પોતાના પ્રભાવવડે શરીરમાં રહેતી નબળાઇને લઈને આવતા ઝીણા ઝીણા તાવને દૂર કરી શરીરને કેટલેક દિવસે કોવત આપે છે તે દવાઓ કટુ પૌષ્ટિક કહેવાય.

અતિ વિષની કળી

અરકુશો

કડવી નજી

કરીઆહ

કલંબો

કાંકચ

કાળીપાટ

ત્રમમાણ

વજ્રમો.

આવર્ગમાં જે દવાઓ છે તે કડવી છે અને તેથી તે ઝીણા ઝીણા તાવને રોકે છે. વિષમાં તે લેવાથી જ્વરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે અને બુખ સારી પેટે લાગે છે; જેથી તે તાવ ઉતારવાની સાથે સારી પેટે ખોરાક લેવાની શરીરને કૌવત આપે છે. વળી એ બધી દવાઓમાં કૃમિ નાશ કરવાનો ગુણ પણ રહ્યો છે. આ વર્ગની દવાઓ તમ્ભમ જ્વરના પિત્તજ્વરમાં, વિશમજ્વરમાં અને કૃમિવિકારમાં કામની છે. આ દવાઓ સાધારણ જોસવાળી છે; અને તે સાધારણ તાવ અને નબળાઇને દવાવે છે. જીર્ણ બાધિ પછી રહેલી નબળાઇમાં તેમજ દરદી સાને થતો આવતો હોય તે પ્રસંગે બીજા કાંઈ પણ ઔષધ ચિત્રાય ફક્ત કટુ પૌષ્ટિક દવા લેવાથી આરામ સારી પેટે થઇ જાય છે.

કક્ષ્મ.

જે દવાઓ પોતાના બળવડે શ્વાસ નળીકાના બ્લેસ્મ પીંડ ઉપર અસર કરી તેના સ્થાવના ગુણ તથા સમુદાયને બદલાવે છે તેને “કક્ષ્મ” દવા કહે છે.

*અગધીઓ.

અધેડો

અરકુશી

અરણી

આફડો

આંખાહળદર

હસસ

ઉનાબ

કાકડાશીંગી

કાંટા શેળીઓ.

કાયકુળ

કુખો.

જવખાર

*જેડીમધ

જંગલી ખાજ.

તાલીસ પત્ર

તુળશી

દેવદાર

પીડવણ

ભોરીંગણી

વજ

*શરપંખો

સમદરકુળ

સાલવણ

*સોફોકાઈ.

*હિરાબોળ.

કફ્ર દવાઓ આવી રીતે કફને જૂદો માડી તેને પાતળો કરી નાખે છે અને નિશ્ચિત રીતે ઉધરસ આવવાથી તે બહાર નીકળી આવે છે. કેટલીક વખતે આવા કારણોને બદલે કફ દવાથી ઉધરસ વધતી જણાય છે તોપણ કફ બહાર લાવવાને માટે તે ઉધરસ થવાની જરૂર છે. જ્યાં સુધી છાતીમાં કફ ભર્યો હોય ત્યાં સુધી કફ દવા આપવાની આવશ્યકતા છે. કફશામક દવાઓથી જો કે ઉધરસ ઘેરો જાય છે તોપણ જ્યાં સુધી છાતીમાં કફ હોય ત્યાં સુધી કફશામક દવા આપવી નહિ. આવે પ્રસંગે જો કફશામક દવા અપાય છે તો છાતીની અંદર કફનો જમાવ થઈ તે કોઈ કેકાણે ઓટી જાય છે અને તેમથી ક્ષય થવાની ધારની રહે છે. જ્યારે ખીલકુલ કફ ન રહ્યો હોય તે ફક્ત ઠાંલી ઉધરસ આવતી હોય ત્યારે જ કફશામક દવા અપાય છે.

કફ દવાઓના અર્થે જે વિભાગ ઘાડવામાં આવ્યા છે. પહેલા વિભાગની દવાઓ જેને માથે *નીચાની છે તે નિર્જ્વર કફના શમનને માટે કામની છે અને બાકીની સર્જ્વર કફની બાધિમાં ઉપયોગી છે. પહેલા વર્ગની દવાઓ ચીતવીર્ય છે અને બીજા વર્ગની દવાઓ ઉજ્જવીર્ય છે ને તેથી જ કફની સાથે જો કોઈવાત જન્યદાષ હોય તો તેને પાછું મુકારે છે. જીર્ણ ઉધરસમાં, ક્ષયમાં અને કફકાસમાં બીજા વર્ગની દવાઓ ઘણી સરસ છે. તેમનો કયાય કફજ્વર અને વાતજ્વરમાં પણ કામનો છે. તેથી પક્ષીનો વળે છે તંદ્રા ઉઠે છે કફની ચીકાથ છૂટી પડે છે ને બડખા સહેલાઈથી બહાર આવે છે.

કફ દવાના પહેલા વિભાગની દવાઓ વરમનું તીવ્રરૂપ શાન્ત થયા પછીજ અપાય છે.

કફ શ્વામક.

જો દવાઓ પોતાના પ્રભાવવડે શ્વાસ વળીકાના પ્લેક્ષ પોંડના સંગ્રો અને શાન્ત કરી અગર જ્વાલને કમી કરી ઉધરસ ઓછી કરે છે તેને કફશામક દવાઓ કહેવી.

*મનાશીલ.

અર.

*તમાકુ.

*ધતુરો.

લોખાન.

વડ.

પંથલોચન.

મધ.

ચેતારસ.

અફીણ.

શતાબ્દ.

જ્યારે છાતીમાંથી કફ નીકળી ગયો હોય છે અગર ઓછો થઈ ગયો હોય છે. ત્યારે કફશામક દવાઓ કામની છે. દમના રોગમાં અધિ-હવાળી દવાઓનું ધૂન્નપાન કરવું અતિ ઉપયોગી છે. જે થોડોત્રણો કફ શ્વાસ નળીકામાં ભર્યો હોય તે તેથી ઓછો થઈ જાય છે. ક્ષયની શરૂઆતમાં અને જીર્ણ ઉધરસમાં જ્યારે કફ નીકળી ગયો હોય છે ત્યારે આ વર્ગની દવાઓ કામની છે. બાદ બીજા આસપાસના મર્મરથાનમાં કાંઈ ફેરફાર થવાથી અગર તેમનું ફેફસાં ઉપર દબાણ થવાથી કેટલીક વખતે ઉધરસ અને હાંફ થઈ આવે છે ત્યારે પણ કફશામક દવાઓ અપાય છે. ગર્ભિણી સ્ત્રીની ઉધરસમાં તેમજ પેટની બીજી ગાંઠમાં જ્યારે ઉધરસ ઉપડી આવે છે ત્યારે કફશામક ઓળો ઘણી ઉપયોગી છે.

આ વર્ગની દવાઓ જેમ દમ ઉપર સાંકે કામ કરે છે તેમ હેડકીને પણ ખેસાડે છે. મનઃશીલ, ધતુર અને તમાકુનું ધૂન્નપાન હેડકીને માટે પણ સાંકે છે. હેડકીનો અને દમનો ક્રમ કેટલેક દરજ્જે મળતો છે જેથી કફશામક ઓળો જે દમને ખેસાડે છે તે હાંફને અને હેડકીને પણ ખેસાડે છે.

કૃમિદન.

જે દવાઓ પોતાના બળવડે આંતરડાની અંદર રહેલાં કૃમિનો નાશ કરે છે તે દવાઓ કૃમિદન કહેવાય છે. તેઓ નીચે પ્રમાણે.

ગંધક	અતિવિષની કળી	આંબો.
ઈન્દ્રજીવ.	ઈન્દ્રવાયું	કડાછાલ.
કપૂર.	કપીલો.	કરીઆતું.
કવચાં.	કાંકચ.	કાકમારી.
કાળાદાણા.	કાળીજીરી.	કીડામારી.
કીરમાણી.	કીન.	આપ્પરો.
એર.	ડેકામારી.	દાડમ.
રેવંચીનોશીરો.	લીમડો.	વખમો.
વજ.	વાવડીંગ.	હીંગ.

કૃમિદન દવાઓના તેમની અસર પ્રમાણે પાંચ વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે.

૧ ખાસ કૃમિનિ ઐટલે જે દવાઓ પોતાની ખાસ અસરવડે આંતરડાની અંદર રહેલ કૃમિનો નાશ કરે છે તે; જેમકે કપીલા, કીરમાણી, કીડામારી, ખાખરો, દાડમ, વખમો, વાવડીંગ, કાળીજીરી વિગેરે.

૨ જે દવાઓ કૃમિને આડી તેમને જખમી કરી તેમનું યોગ્ય સ્થાન છોડાવે છે તે; જેમકે કવચાં.

૩ કૃમિનિ દવાઓ જે આંતરડા ઉપર ધસારો કરી મળને બહાર ખેંચી કાઢતાં કૃમિને પણ સાથે ખેંચી કાઢે છે તે; જેમકે ઇન્દ્રવજ્ર, કાળાદાણા, રેવંચીનોશીરો, અને બીજી રેચક દવાઓ વિગેરે.

૪ જે દવાઓ કૃમિની ઉત્પત્તિ થતી અટકાવે છે તે પણ કૃમિનિ દવાઓ કેહેવાય; જેમકે આંબો, ઇન્દ્રજવ, કરીઆતુ, લીંબડો, હીંગ, વજ, ડોકામારી, અતિવિષની કળી અને ઝેર. મીઠું જે આપણે સાધારણ રીતે ખોરાકમાં લઇએછીએ તે પણ કૃમિની ઉત્પત્તિ રોકનાર છે તેમજ કટુ અને કટુપૌષ્ટિક પદાર્થોના સેવનથી પણ કૃમિ પડવા પામતાં નથી.

૫ એવી પણ કેટલીક કૃમિનિ દવાઓ છે કે જે બહારના ક્ષત અગર જખમની અંદર જીવ પડેછે તેને દૂર કરનાર છે. આ દવાઓ છાંટવાથી ક્ષતના કૃમિનો નાશ થાય છે; જેમકે કપૂર, કીલ, ઝેર, ગંધક, લીંબડો વિગેરે.

જે દવાઓ ખાસ કૃમિનો નાશ કરનાર છે તેમાં કેટલેક દ્રવ્યો કૃમિની ઉત્પત્તિ અટકાવવાના ગુણ પણ રહ્યા છે તેમજ જે કટુદવાઓ કૃમિની ઉત્પત્તિ અટકાવનાર છે તેમાં કેટલેક દ્રવ્યો ખાસ કૃમિનો નાશ કરવાનો ગુણ પણ રહ્યો છે. જે દવાઓ ખાસ કૃમિનો નાશ કરનાર છે તે દવાઓ ન્યારે કૃમિનો ઉપદ્રવ જણાય ત્યારેજ ફક્ત એક એ અગર જરૂર પ્રમાણે વધારે વખત અપાય છે અને દર વખતે તેનો ઉપયોગ કર્યા પછી સાદો રેચ આપવાની જરૂર છે. કપીલા જેવી દવા જે કૃમિનિ અને રેચક સાથેજ છે તે દવા આપ્યા પછી રેચ આપવાની જરૂર નથી. કૃમિની ઉત્પત્તિ અટકાવનારી દવા ધણા દિવસ સુધી સેવન કરવાની જરૂર છે અને જેઓને પેટમાં વખતો વખત કૃમિ પડે છે તેમને તેનું કેટલાક દિવસ સુધી અવશ્ય સેવન કરવું જોઈએ. કવચાં એ કૃમિને જખમી કરેછે અને તે વાપર્યા પછી પણ એક રેચ લેવાની જરૂર છે. રેચક દવાઓ જોકે મળની સાથે કૃમિને ખેંચે છે તોપણ તે આપ્યા પેટેલાં જો એકાદ ખાસ કૃમિનિ દવા આપી હોય તો ઘણાં ખરાં બધાં કૃમિ બહાર નીકળી આ-

પેછે. જે દવાઓ જખમની અંદર પડેલ કૃમિનો નાશ કરે છે તેનો ભૂખો અચર તૈલ અગર ક્વાથ ક્ષત ઉપર લગાડવામાં આવે છે.

જે દરદો કૃમિને લઈને ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં કૃમિન દવા આપવાની જરૂર છે. નીચે લખેલા રોગમાં કૃમિની ઉત્પત્તિનો શક પડેછે.

પેટચુંક, શૂળ, બદલજખી, આંડો, જળંદર, ખેંચતાણુ (બાળકની અંદર) અપરમાર, કોલેરા, નહિ રહ્યાતું વૃણ શરીરનું ફીફું રેહેલું, ઉલટી, મેળ, ગુલ્મનિદ્રામાં ખરજ વિગેરે દરદોમાં કૃમિનો શક પડે છે ને ત્યાં કૃમિન દવાઓનો ઉપયોગ કરવો યોગ્ય છે.

વાળની અંદર એક જાતના કૃમિ પડે છે ને તેથી આંખના પાંપણુ વિગેરે ખવાઈ જાય છે અને કચકચે છે. ટાલ પડવાનું અગર વાળ ખરી પડવાનું કારણ પણ કેટલીક વખતે ત્યાં પડેલાં કૃમિ હોય છે જેને માટે કેટલાક ક્ષાર પદાર્થો વપરાય છે.

ગ્રાહી, સ્તંભન અને રક્ત સ્તંભક.

જે દવાઓ શરીરના કોઈ પણ પ્રવાહી પદાર્થોનું શોષણ કરી તેમનું ઘટ્ટ બંધારણ કરે તેમને ગ્રાહી દવાઓ કહે છે અને જે દવાઓ પોતાના શીતવીર્ય તથા રક્ષ ગુણને લીધે કાંઈ પણ મળ મૂલાદિક પદાર્થને રોકી રાખે અને તેમને નીચે પડવા ન દે તેમને સ્તંભન દવાઓ કહે છે. રક્ત સ્તંભન દવાઓ ચૂર્ણ રૂપે અગર પ્રવાહી રૂપે ધમીનીઓનાં તુટેલા મુખને અડવાથી તેમની અંદર વહેતા પ્રવાહને ઘટ્ટ કરે છે તથા તે ધમીનીના રેશાઓનો સંકોચ કરી તેમની અંદરના પ્રવાહને બહાર જતાં અટકાવે છે.

અગથીઓ	૧ અફીણ	*અર્ચુન વૃક્ષ.
*અરડુશી	આંબો	આવળ.
હન્દ્રજવ	હસળગુલ	કાંચનાર.
કડાછાલ	કમળકાકડી	કાથો.
કાળીપાટ	કેશર	ખાખરો.
ચાંગેરી	જાંબુ	૧ જાયફળ.
ટીંબર	ટુંદુ	તાલીસ પત્ર.
તેજબળ	દાડમ	દાંત.
દાર હળદર	ખાગકેશર	*ફટકડી.

બકુલ	બાવળ	બીલી.
મરડાશીંગી	માયકૃળ	મીઠોળ.
૧ મોચરસ	૧ મોરથુથુ	રાળ.
લોદર	વડ	શંખજીં.
શતાવરી	સાતવીણ	સાચરશીંગું.
હીરાદખણ		હીરાબોળ.

ઉપર બાખ્યામાં બતાવ્યા પ્રમાણે ગ્રાહીમાં અને સ્તંભનમાં માત્ર ફેર એટલોજ છે કે ગ્રાહી પદાર્થો ગ્રાહને નહિ રોકતાં તેને કકણ કરે છે જેથી ગ્રાહો ગ્રાહો માલમ પડે છે. સ્તંભન દવાઓ તેને કકણ નહિ કરતાં ફક્ત તેનું રૂંધન કરે છે જેથી એકઠી સ્તંભન દવાઓ આપવાથી ગ્રાહો અંધ થઈ પેટ ચડી આવવાની ધારિત રહે છે અને તે ધારિત દૂર થાય તેટલા માટે તેની સાથે દીપન અગર વાતહર પદાર્થો મેળવવામાં આવે છે. ગ્રાહી દવાઓ જો ગ્રાહમાં આપવી હોય તો તેની સાથે દીપન અગર વાતહર દવાની જરૂર નથી; જેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ગ્રાહી ગુણ એ દીપન સ્તંભન અગર વાતહર સ્તંભન ગુણની બરાબર છે કારણ કે પેટ ન ચડે અને આમનું પાચન થાય તેટલા માટે સ્તંભનની સાથે દીપન અગર વાતહર દવા મેળવવી પડે છે જેની જરૂરી યાત ગ્રાહી દવા યોજતાં રહેતી નથી. ટુંકામાં ગ્રાહી દવાઓ મૃદુ સ્તંભન અને દીપન દવા છે.

સ્તંભન દવાઓ આપવાથી કોઈ પણ મર્મસ્થાનમાં યોગ્ય સ્વાવ થવાને બદલે બેહદ સ્વાવ થતો હોય તો તે અટકે છે તેમજ કોઈ પણ વૃણમાંથી બહુ પર વેહેતું હોય તો તે ગ્રાહું થાય છે, તેનું ક્ષત શુષ્ક દેખાય છે અને રૂઝપર આવતું જણાય છે તથા તેનો ગ્રાહો ભાગ જલદી સંક્રોચને પામે છે. બહાર વધેલ અગર શીથોલ થયેલ ભાગો સ્તંભન દવાઓના સ્પર્શથી સંક્રોચને પામી પોતાની મૂળ સ્થિતિ ધારણ કરે છે.

અમુક ભાગમાંથી સ્વાવ થવો શરૂ થાય તે પેહલાં તે ભાગમાં પાક થાય છે અને દરદીને ઘોડો ધણો જ્યારે ચડે છે. જ્યારે દરદનું આ તીક્ષ્ણ રૂપ શાન્ત થાય અને તે જીર્ણ રૂપમાં જતું હોય ત્યારેજ ગ્રાહી અગર સ્તંભન દવાઓ આપવી, જેમ દરદનું વધારે જીર્ણ રૂપ અને જેમ સ્વાવ વધારે તેમ વધારે સખત સ્તંભન દવાઓ આપવામાં આવે છે.

અતિસાર, રક્તાતિસાર અને બહુ મૂત્રતામાં ગ્રાહી અગર સ્તંભન દવાઓ ખાવાને માટે અપાય છે. પ્રમેહ, પ્રદર અને કર્ણસ્ત્રાવમાં તેના હીમની અગર કવાથની પીચકારી મારવામાં આવે છે. વીર્યસ્ત્રાવમાં અને ધાતુ કમજ કરવાને માટે સ્તંભન દવાઓ સાથે ધાતુપૌષ્ટિક દવાઓનું ચૂર્ણ પણ મેળવાય છે. તેના ઉકાળાથી ક્ષત ધોવાય છે. યક્ષ્મામાં અને જીર્ણ ઉધરસમાં જ્યારે બહુ બડખા પડે છે ત્યારે ગ્રાહી દવાઓ કામની છે. બડખામાં ગમ્મતેવું લોહી પડતું હોય તો તેને પણ અરકુથી રોકે છે. આમણુ અગર ગર્ભાશય બહાર નીકળતાં હોય તે ઉપર સ્તંભન દવાઓનું પાણી છંટાય છે. કેટલીક જાતના મુખપાકમાં પણ સ્તંભન દવાઓના કોગળા કામના છે. નાકમાંથી લોહી પડતું હોય ત્યારે તેના પીચકારી વપરાય છે. તેમજ આંખ ઉઘા પછી તેની સજ્જ બળતરા શાન્ત થયા કેડે જ્યારે રક્ત પાણીજ ઝરે છે ત્યારે સ્તંભન દવાઓનાં ટીપાં નખાય છે, જ્યારે જખમ થવાથી કોઈ નસ ત્રુટે છે ને તેથી રક્તસ્ત્રાવ થયા કુરે છે ત્યારે સ્તંભન દવાઓના ભૂકા ભભરાવાથી અગર પાણી છાંટવાથી લોહી વહેતું અટકે છે.

કોઈ પણ મર્મસ્થાનનો સ્ત્રાવ સાદો, આમવાળો અગર રક્ત મિશ્રિત હોય તોપણ સ્તંભન દવાઓ આપવી યોગ્ય છે.

ગ્રાહી અને સ્તંભન ગુણુ, ઉપર આપેલ લીસ્ટની દવાઓમાં એવી રીતે સેજમેજ રહેલ છે કે તેમાંથી કેવળ ગ્રાહી ગુણુવાળી અગર કેવળ સ્તંભન ગુણુવાળી દવા નોખી પાડવી ધણી મુશ્કેલ છે તોપણ ૧ વાળી દવાઓમાં ગ્રાહીના કરતાં સ્તંભન ગુણુ ધણીજ રહ્યો છે. *ચિન્હવાળી દવાઓ રક્તસ્તંભક છે.

છીંકું લાવનાર.

જે દવાઓ પોતા બળવડે નાકના બ્લેમ પડ ઉપર અસર કરી તેને એકદમ ક્ષોભમાં નાખી તેમાંથી સ્ત્રાવ કરાવે તેને “છીંકું લાવનાર” દવા કહેવી.

કુકડવેલ, નાકછીંકણી, તમાકુ, નવસાર અને કળીચુનો.

આ દવાઓ સુંધવાથી એકદમ છીંકું આવે છે. તેથી નાકમાંથી પુષ્કળ પાણી ઝરે છે અને માથું હલકું પડે છે. જ્યારે શરદી લાગવાથી માથું ભારે થઈ રહ્યું હોય અને નાક બમ્મઈ જવાથી બરાબર શ્વાસ ન

સેવાય ત્યારે છીંકું લાવનારી દવા અપાય છે. વિશેષમાં વાત જન્ય મા-
થાના દુખાવામાં, સૂર્યાવર્ચ તથા આધાશીશીમાં છીંકું લાવનારી દવા સુધવાનું
કહેલ છે. નાકમાં ઊંડ જમતાં હોય ત્યારે આ દવાઓ સુધવાથી છીંક
ભેગાં લોહીનાં જામેલ કપોટાં ઉખડી આવે છે. પીનસમાં આ વર્ગની
દવા ઉપયોગી છે.

 છીંકું લાવવાનો હેતુ નહિ છતાં બીજા કેટલીક દવાઓ નસ્ય
તરીકે વપરાય છે. તેથી મગજને ડુંડક થાય છે અને મગજના કેટલાક
બાધિમાં નસ્ય કર્મ કરવામાં આવે છે. માળણ નામના રોગમાં તામ્ર
ધીનું અગર સુગંધીનું પુષ્પનું નસ્ય ઉત્તમ છે. અપસ્માર, સન્નિપાત વિગેરે
દરદીમાં પણ નસ્ય અપાય છે. સન્નિપાતવાળા તથા મેથુક દરદીને ઉજણ
મીઠાનું નસ્ય કરાવવાથી પ્રસંગે છીંકું આવે છે.

દાહશામક.

જે દવાઓ શીતવીર્ય હોવાથી લોહીને સુધારીને અગર બહાર લ-
ગાડવાથી તેમની ડુંડક અસર થઈ શરીરના કોઈ પણ ભાગની બળતરાને
શાન્ત કરે તે દવાઓ દાહશામક કહેવાય.

ત્રિકુળાં.	સડસડો.	અગર.
એલચી.	કપૂરકાચલી.	કેશર.
તંદન.	તકમરીઆં.	ખેહડાં.

આ ચિવાય તમામ શીતળ અને પિત્તશામક દવાઓ પણ દાહશામક છે.
આ દવાઓ ત્વક્દોષમાં જ્યારે ઘણી એળ આવતી હોય અને બળતરા થતી
હોય ત્યારે ચોપડાય છે. તેમનું હીમ પ્રક્ષાન્ન તરીકે વપરાય છે અગર તેમનાં
પોતાં મૂકાય છે. દાહશામક દવાઓનું સિદ્ધ કરેલ ધી ચોપડવાથી પણ
ત્વક્દોષનાં ધારાંની બળતરા શાન્ત થાય છે અને રૂઝ તરત આવે છે. પેશા-
બમાં બળતરા થતી હોય ત્યારે તેમજ ઉનવા અને પ્રત્નહમાં આ
વર્ગની દવાઓનાં હીમ પીવાય છે તેમજ જઠરના ભાગમાં જ્યારે વરમ
થાય છે ત્યારે તે ભાગમાં ઘણો દાહ થાય છે અને ઉલટી થવા કરે છે. આ
વર્ગની દવાઓનું પાન કરાવવાથી જઠરનો વરમ શાન્ત થાય છે ને તેથી
થતી ઉલટી દબાય છે. આંખે બળતરા થતી હોય અને તેથી આંખ
આવતી હોય ત્યારે તથા બ્રામર ઉપર તેમજ ગન્ધે તે કારણથી બળતરા થતી
હોય ત્યારે આ દવાઓ ચોપડાય છે તેમજ પીવાય છે. વાતરકતના

દરદીને તેના હાથ પગમાં અસહ્ય દાહ થાય છે ત્યારે આ વર્ગની દવા સારો ફાયદો કરેછે.

કમ્પવાના શ્મનને માટે દહશામક દવાનો લેપ સારો છે.

દીપન-પાચન.

દીપન દવાઓથી ભુખ વધારે લાભે છે પણ તેમાં અપકવ ખોરાકનું પાચન કરવાનો ગુણ રહ્યો નથી. પાચન દવાથી અપકવ અનાજનું પાચન થાયછે પણ તેમાં ભુખ લગાડવાનો ગુણ રહ્યો નથી. કેટલીક દવાઓ એવી છે કે જેમાં દીપન પાચન બંને ગુણો રહ્યાં છે.

પાચન	દીપન	દીપન-પાચન.
શંખ	લવણ	સાજીઆર.
કકુ	અજમો	આદુ.
કેન્ડબો	ચણાનોઆર	ઈન્દ્રજવ. કુર્લીજન.
કાંકચ	જવઆર	ચણકખાખ.
ચાંગેરી	જવત્રી	ચિત્રક.
ઝેરકેચલું	તજ	તાલીસપત્ર.
નાગકેશર	તેજબળ. ધાણા	પીપર. બાદીઆન.
બીલામું	નારંગી	મરી.
	પીપરીમૂળ	સુંઠ
	બીજેરૂં	સુવાદાણા.
	બીલી	
	લર્ચીંગ	
	વરીયાળી.	

પાચન વર્ગની દવાઓ એવી છે કે તે જઠરમાં જવાથી જઠર રસની વધારે ઉત્પત્તિ થાય છે અને તેથી અનાજનું વધારે સારી રીતે પાચન થાય છે. પાચન દવાઓ આપવાથી જઠરના શ્લેષ્મ પીંડને પુષ્ટિ મળે છે. અજીર્ણમાં જ્યારે અનાજ પચતું નથી ત્યારે પાચન દવાઓ અપાય છે. પાચન દવાની સાથે સાધારણ રીતે દીપન દવાઓ જળવવામાં આવે છે અગર દીપન પાચન ગુણવાળી દવાઓ વપરાય છે. આમાં આટલું ધ્યાન રાખવાનું છે કે પાચન દવાઓથી જેમ અનાજનું પાચન થાય છે તેમ તેથી થી વિકૃતિને દીપન દવા દબાવે છે; જેમકે

અનાજનું પાચન થતાં તેમાંથી જૂદી જૂદી જાતનાં પવન ઉત્પન્ન થાય છે; તેથી પેટ ચુંક થાય છે અને આક્રોચડી આવે છે. દીપન દવાઓ આપવાથી અપાનવાયુનો મોક્ષ થાય છે ને પેટ પીડ હલકી પડે છે; જેથી પાચન દવાઓ પાચનક્રિયાને સતેજ કરે છે અને દીપન દવાઓ પાચન ક્રિયાને સુધારનાર છે. વિશેષમાં દીપન દવાઓ ઉજાણ વીર્ય હોવાથી આંતરડાને ખેંચાણું કામ કરવાનું તેજ આવે છે. પાચન દવાઓ ખેંચાણ લીધા પછી તરજ ઉપયોગના છે અને દીપન દવાઓ ખેંચાણ પકવ થવા આવે તે વખતે ક્રમની છે. દીપન દવાઓ તેટલા માટે મસાલા વરીકે વપરાય છે એ દીપન દવાઓનું લીસ્ટ જોવાથી પણ જણાશે. દીપન દવાઓ સાધારણ રીતે પેટ ચડ્યું હોય, પેટમાં પીડ થતી હોય ત્યારે અપાય છે. અજીર્ણ શિવામ કદાપ્તિને પવનથી અગર ખીજા અતિસાર, રક્તાતિસાર વિગેરે દરદમાં પણ જો પેટમાં વીંટ આવતી હોય તોપણ તે દરદોની યોગ્ય દવા સાથે દીપન ચીજો પડે છે. રેચ આપવાથી થતી વીંટ અને ચુંથ અટકાવવાને માટે દીપન દવાઓ અપાય છે.

પાચન અને દીપન દવાઓની સંયુક્ત યોજનાની જરૂર હોય ત્યાં દીપન પાચન દવાઓ વપરાય છે. સાધારણ રીતે દીપન પાચન દવાઓ હંમેશાં સાથેજ વપરાય છે.

દંભક અને ક્ષોભક.

જે દવાઓ કોઈ પણ જાગી ભાગ ઉપર અડવાથી અગર મચ્છા વિગેરે ઉપર લગાડવાથી તેનો નાશ કરે છે તેને “દંભક” દવા કહેવી.

આના પેટમાં ક્ષોભક દવાઓ આવે છે. ક્ષોભક દવા શરીરના કોઈ પણ ભાગને અડવાથી તે ભાગ લાલચોળ થઈ જાય છે અને ત્યાં કોહો ઉઠે છે. વધારે સજ્જ ક્ષોભક દવાઓ દંભક દવાના મથાળા નીચે આવે છે.

૧ શંખ, હરતાલ, ચિત્રક, સરગવો.

૨ અકલકરો, આકડો, રાઈ.

૩ અગ્નિ.

ક્ષોભક દવા ધણીવાર રહેવાથી દંભક દવા જેવીજ અસર કરે છે. જેમ ઇંગ્રેજ ઔષધોમાં તેજળો વિગેરે ધણીજ સજ્જ દંભક ચીજો છે તેવી દેશી વૈદ્યો પાસે નથી. તેમની અગ્નિ એજ ખરેખરી દંભક ચીજ

છે પણ તેનો ફાયદો આપણે તેજામવડે બાળીને લઈએ છીએ તેવો નથી. અગ્નિ પણ દેશી વૈદ્યો ખાસ દંભક ગુણને માટે નથી વાપરતા. તેઓ તેનો ઉપયોગ અંદરના કોઈ પણ મર્મસ્થાનના બાધિને બહાર ખેંચવા માટે કરે છે. ડાંભ દેવો એ આ કર્મને માટે આપણામાં સાધારણ સંસ્કાર છે અને જૂદી જૂદી જાતના બાધિમાં તે કરવામાં આવે છે.

તેજાબની પેઠે બાળવા સાડ નં. ૧ વાળાં ઔષ્ણો વપરાય છે. દુષ્ટ વૃણમાં અને બહુ પડપાચવાળાં અને ઘણો કાળ થયાં નહિ રૂઝાતાં ધારાં ઉપર અને અર્ધુદના મસા ઉપર તેનો લેપ લગાડવામાં આવે છે. દુષ્ટ ત્વક્કોષમાં ચાકાં ખવાઈ જાય તેટલા માટે તેમના લેપ અગર મનમો કામના છે. વાળ ખરવાનું તથા કેટલાક દુષ્ટ અને હડીલા ત્વક્કોષ ઉપડવાનું મૂળ કારણ અમૂક જાતના જંતુઓ છે. તેનો નાશ કરવા સાડ આ દંભક ચીજો વપરાય છે.

ક્ષોભક દવાઓ એ ઓછી દંભક છે અને તેમનો હેતુ દંભક દવાની પેઠે બાળવાનો નથી. તે લગાડવાથી અમૂક ભાગ વરમના ચિન્હ ધારણ કરે છે. વરમનો એવો નિયમ છે કે જે ભાગમાં વરમ થતો હોય ત્યાં આસપાસથી લોહી ખેંચાઈ જવું જોઈએ. જ્યારે અંદરના કોઈ પણ મર્મસ્થાનમાં વરમ થાય છે અને તેથી લોહીનો જમાવ ત્યાં થવા લાગે છે ત્યારે મર્મસ્થાનની ઉપરની ચામડીના ભાગ ઉપર ક્ષોભક ચીજો લગાડવાથી ત્યાં વરમ થાય છે. તેથી મર્મસ્થાનમાં થતો લોહીનો જમાવ અટકી તે જમાવ બહારના ભાગમાં થાય છે અને આવી રીતે મોટા દુખને બદલે એક નાનું દુઃખ સ્થાપન કરવાનો આપણો ક્ષોભક ચીજ વાપરવામાં હેતુ રહેલો છે.

ક્ષોભક દવાઓ જે થોડા જોસમાં લગાડવામાં આવે તો તેથી તે ભાગ લાલચોળ થઈ આવે છે. આથી જરા વધારે અસર થાય તો તેથી કોડલો ઉઠે છે અને તેથી પણ જે વધારે અસર થાય તો પીળા પડવાળા કોડલા ઉઠે છે. ફક્ત લાળચોળ થાય તેટલી જે ક્ષોભક દવાઓ લગાડવામાં આવે તો તેથી તે ભાગમાં જે કાંઈ વાયુનો પ્રકોપ હોય અગર થોડો ધણો સોજો હોય તો હો છે. કોડલો ઉઠે એટલે સુધી જ્યારે ક્ષોભક દવાઓ લગાડવામાં આવે ત્યારે જ અંદરના મર્મસ્થાનમાં થતો લોહીનો

જમાવ અટકે છે. આ કોડલામાં ચોકણું પાણી ભર્યું હોય છે. બળવાથી અને બ્લીસ્ટર લગાડવાથી પણ આવી રીતનાજ કોડલા ઉંડે છે. આ કોડલા કોડી તેમાંથી પાણી કાઢી નાખવું જોઈએ અને પછી જે ભાગ રહે તે ડામ અથવા ટાઢા દીધા જેવો જણાય છે. ડાંભ દીધાથી પણ ક્ષોભક દવાના બીજા દરજ્જાની એટલે કોડલા ઉડવા જેટલીજ અસર થાય છે. પેટ ઉપર કાળજના ભાગમાં ક્ષોભક દવાના લેપથી અગર બ્લીસ્ટરથી જે અસર થાય છે તેજ અસર ડાંભથી પણ થાય છે. દેશી વૈદ્યોમાં ડાંભ દેવો એ એક ચિકિત્સાનો મોટો ક્રમ છે. ગામડામાં કુંભાર તથા હળમના વૈદ્યામાં તેમજ ધર વૈદ્યામાં અને ડોશીડગરાના વૈદ્યામાં દરેક રોગ ઉપર ટાઢા દેવા એજ ઉપાય છે અને તેઓ દરેક રોગને માટે જૂદી જૂદી રીતે અને જૂદા જૂદા ડોકાણે ડાંભ દે છે; પણ તે બધે ડોકાણે અંદરના મર્મસ્થાનમાં વરમને લીધે જે લોહીનો જમાવ થાય છે તે અટકાવવાનો હેતુ તેમાં રહેલો છે. પરવાળા કોડલા ઉપડે તેટલે દરજ્જા ક્ષોભક દવા લગાડવાનો હેતુ નથી પણ વખતે ચૂકથી તેમ થઈ જાય છે તેમજ બીલાતું અડી જવાથી પણ તેવા કોડલા ઉપડી આવે છે.

ટાઢા દેવાનું અથવા ક્ષોભક દવાઓ લગાડવાનું વિધાન નીચેના રોગમાં કરવામાં આવે છે.

યકૃત્માં જ્યારે વરમ થાય છે અને પાકનાં ચિન્હ જણાય છે ત્યારે કાળજના ભાગ ઉપર ટાઢા દેવાથી આરામ થાય છે અને તેવીજ રીતે ફેફસાંમાં અને મગજમાં લોહીના જમાવનાં ચિન્હ માલમ પડે અને તેથી ત્યાં પાક થશે એવી ધાર્તી રહે છે ત્યારે છાતી ઉપર અને લમણા ઉપર ડાંભ દેવા યોગ્ય છે. જ્યારે સજ્જ ઉલટી થાય છે અને પેટમાં જરા પણ પાણી જામતું નથી ત્યારે નાભીથી બે ઇંચ ઉપર જરૂરના ભાગ ઉપર ડાંભ દેવાનો રીવાજ છે. બાળકોની વધરાવળને લીધે જ્યારે પેડુમાં કુખાવો થયા કરે છે અને પેટમાં પીડ થાય છે ત્યારે પેડુમાં ડાંભ દેવાથી આરામ થાય છે. આ શિવાય પીંડીમાં જ્યારે સજ્જ ત્રુટ થાય છે ત્યારે પણ કટલાક વૈદ્યો પીંડી ઉપર ચોખ્ખા દેવરાવે છે. તેમજ મોટી ઉમરના માણસોને પણ જે રક્તજન્ય વૃષણ વૃદ્ધિ થાય છે તેમાં ડાંભ દેવાથી ફાયદો થાય છે.

આ શિવાય ટાઢા દેવાનો તેમજ ક્ષોભક દવાઓના ઉપયોગનો બીજો હેતુ એવો છે કે જ્યારે શરીરની રસવાહીની નળીઓમાં બરાબર રસ ફરી

શકતો નથી અને પ્રસંગે અમુક ભાગમાં તેનો જમાવ થઇ રહે છે ત્યારે આ જમાવ છુટો પાડવાને માટે તથા તે રસને બરાબર નિયમિત કરતો કરવાને માટે ક્ષોભક દવાઓના તેજ ચોપડાય છે અને ઠાઠા દેવાય છે. આવી રીતે રસનો જમાવ થવાથી કોઈ ભાગ અગર સાંધો સોજી આવે છે, તે ભાગમાં ચસકા નીકળે છે, તેની મતિ નષ્ટ થએલી હોય છે અને તે ભાગ કેટલેક દરબને જકડાઈ મએલો જણાય છે. ક્ષોભક તૈલો, ડાંબ અથવા તેની આસપાસ કોરો શેક કરવાથી દરદીને સારી રીતે આરામ થાય છે. રક્તસ્થાવ થતો હોય તો તે અટકાવવાને ધમીનીના ત્રુટલા ઝુંખે ઉપર પછી ડાંબ દેવાય છે. બાદ આમરો, રસોળી, ગ્રંથી વિગેરે પોચી પડે અને તેમની થતી વૃદ્ધિ અટક માટે તે ડંબાય છે અગર ત્રોફાય છે.

ડાંબવાને માટે લોઢાનો સળીઓ વપરાય છે. જે ઠેકાણે અને જેટલા ડાંબ દેવાના હોય તે ઠેકાણે અને તેટલા ડાંબ દેવામાં આવે છે. આમરો ડાંબવાને માટે સોના લોકો સોનાની સળી વાપરે છે.

ડાંબ દેવાનો કેટલાકને મોહ હોય છે. જરૂર વગર ડાંબ દેવા એ બહુ ખોટું છે. લોઢાની કુંડલી કે કોથનું પાનું ડાંબ દેવાને માટે વાપરવું એ પણ ખોટું છે. જૂદી જૂદી આકૃતિના હથિઆરવડે જૂદા જૂદા ડાંબ દેવાય છે પણ ખરૂં જોતાં તેમ ન કરવું એજ વધારે યોગ્ય છે.

ધાતુ પૌષ્ટિક.

જે દવાઓ પ્રરૂપની જનનેદ્રિયોને સતેજ કરે અને તેમની સુરત સમગ્રમાં પ્રીતિ વધારે તે દવાઓ ધાતુ પૌષ્ટિક છે.

૧ અભ્યપ્ત, માતી વિગેરે તમામ પૌષ્ટિક અને કટુ પૌષ્ટિક દવાઓ.

૨ અપ્પોડ. વિદારીકંદ. ૩ અફીણ.

આસંધ. વંશલોચન. કેથર અને સ્તંભન દવાઓ (કેટલેક દરબને)

હટંગણ. શતાવરી. ૪ એખર.

એખરો. સાલમ. ચીકણા.

કચમાં. બળદાણા.

કસ્તુરી. બહુફળી.

કુધ. શમળો.

મૂશળી.

વરધારો.

જે દવાઓથી શરીરને સાધારણ રીતે પ્રુષ્ટિ મળે છે તે દવાઓથી જનનેદ્રિયોને પણ પ્રુષ્ટિ મળે છે. માટે તમામ જૂઠ્ઠાની પૌષ્ટિક અને કટુ પૌષ્ટિક દવાઓ પણ સુરતસ્થાનને પ્રુષ્ટિ આપે છે. ધાતુપૌષ્ટિક દવાઓના ચાર વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે.

૧ સાધારણ પૌષ્ટિક દવાઓ જે આખા શરીરને પ્રુષ્ટિ આપી ધાતુને અને વીર્યસ્થાનને પ્રુષ્ટિ આપે છે તે.

૨ ખાસ ધાતુપૌષ્ટિક દવાઓ જે ખાસ વીર્યની વૃદ્ધિ કરે છે તે. આ વર્ગની દવાઓને વૃષ્ય કહે છે.

૩ સ્તંભન દવાઓ જે વીર્યસ્થાનને અગર બહુ મૂત્રતાને અને સ્વપ્નામાં અગર બીજી કોઈ રીતે ધાતુ જતી હોય તેને અટકાવી ફાયદો કરે છે તે. આ વર્ગની દવાઓથી ધાતુ કબજ થાય છે અને તેથી ધાતુ જવાને લીધે થતી ક્ષીણતા અટકે છે. આ વર્ગની દવાઓની સાથે ખાસ ધાતુ પૌષ્ટિક દવાઓ પણ મેળવવામાં આવે છે.

૪ કેટલીક મૂત્રલ દવાઓ મૂત્ર માર્ગના બાધિને શાન્ત કરી વીર્યસ્થાવ થવાને મળતા ઉત્તેજનને દબાવે છે અને આવી રીતે વીર્યસ્થાવ થતો અટકે એ પણ ધાતુપ્રુષ્ટિ થવાનો એક રસ્તો છે.

જ્યારે સ્વપ્નામાં અગર જગૃત અવસ્થામાં કે પેશાબ કરતી વખતે વીર્યપાત થાય છે ત્યારે આ વર્ગની દવાઓ કામની છે. ધાતુક્ષીણતા, નપુંસકપણું અને તેથી થતા કળતર, ત્રુટ અને કમરના કુખાવામાં તેથી ફાયદો થાય છે.

ધાતુ ક્ષીણતા થવાથી અનેક જાતની શરીરમાં નબળાઈ થાય છે અને નબળાઈને લઈને જે શારીરિક અગર માનસિક પીડા થાય છે તે ધાતુ પૌષ્ટિક દવાઓનું સેવન કરવાથી દબાય છે.

પિત્તશામક.

જે દવાઓ પોતાના જોરવડે કરી રેચ માર્ગે પિત્તને કઢાવી નાખે છે અગર તેની સાથે મળી તેના પ્રકોપને શાન્ત પાડી નાખે છે તે દવાને “પિત્તશામક” દવા કહેવી.

૧ કહેાળું	બહેડાં.	૨ નવસાર	૩ મોતી અને શીતળ દવા.
ખડસલીઓ	ભાંગરો.	આંબલી.	ના પૌષ્ટિક પેટામાં ગણા-
ગળજીબી	મજીઠ	આમળાં	વેલી દવાઓ.
ગળો.	રતાંજળી.	ધન્નવણું	૪ આંબો

ચંદન	લીમડો	કુંવાર	કડાછાલ.
ઝરેર	લીંબુ.	તાંદળાં	દાડમ.
ધાણા.	વાળો	ત્રિકુળાં.	દારૂળદર.
નારંગી.	શેરડી	દ્રાક્ષ	ખીલી.
ખીન્નેરૂં	શીકિકાઈ	ચણાનો ખાર.	

પિત્ત શામક દવાઓના આર વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે.

૧ ખાસ પિત્ત શામક ૨ સારક પિત્ત શામક ૩ પૌષ્ટિક પિત્ત શામક
૪ સ્તંભન પિત્ત શામક.

૧ ખાસ પિત્ત શામક દવાઓ અદૃશ્ય રીતે લોહીના પિત્તાધિક્ય દોષનું શમન કરેછે અને સાધારણ રીતે જે માણસની પિત્ત પ્રકૃતિ રહેછે તેને તે વધારે માફક આવેછે. પિત્ત પ્રકૃતિવાળા માણસનું શરીર પાતળું થુબક, ફિક્કાશપર અને જરા ગરમ રહેછે. તેની આંખું બહુ ધા રક્ષ હોય છે અને તે વખતો વખત બળ્યા કરેછે. તે સ્વભાવે ઉતાવળીઓ અને મગજનો તેજ હોયછે. આવા માણસને ખાસ પિત્તશામક દવાઓનું સેવન કરવું બહુ માફક આવેછે. તેઓના શરીરમાં ગરમી બહુ રહેછે અને તેથી તેમને આ વર્ગની ઠંડી દવાઓ બહુ માફક આવેછે. તેથી લોહી સુધરેછે અને તેની રહેતી ગરમાઈ ઓછી થાયછે. લોહીની ઉપર વધારે સારી અસર થાય તેટલા માટે તેમને પુષ્કળ પાણી અગર શરબત સાથે મેળવી પવાય છે. સપ્ત જ્વરમાં જ્યારે તૃષ્ણ બહુ લાગે છે ત્યારે ખાસ પિત્તશામક દવાઓ પીવી કામની છે તેમજ મોળ, ઉલટી, દાહ વિગેરે તેથી દબાય છે. દાહની અંદર તેનું પાણી ચોપડાય છે. પિત્તજ્વરમાં અને વિષમજ્વરમાં આ દવાઓ ઘણા કામની છે. તડકામાં રખડવાથી લુ લાગે છે ત્યારે આ વર્ગની દવાઓ પીવી યોગ્ય છે. સ્કર્વીનો એક રક્ત વિકાર છે જેમાં દાંતમાંથી ને અવાગ્રમાંથી લોહી પડેછે તેમજ શરીરના જૂદા જૂદા ભાગમાં પણ લોહી ઉતર્યું હોય તેવાં લાલ ચાકાં થઈ રહેછે ત્યારે ખાસ પિત્તશામક દવાઓ અપાય છે. જીર્ણ ત્વક્દોષની અંદર લોહીનું શોધન થાય તેટલા માટે આ દવાઓનું સેવન થાયછે.

૨ સારક પિત્તશામક—આ વર્ગની દવાઓ વધારે સખ પિત્તના પ્રકોપને શાન્ત કરે છે. કાળજની નીચે પિત્તાશય છે અને તેમાં પિત્તનો પ્રવાહી પદાર્થ એકઠો થાયછે. આ પિત્ત યકૃતમાંથી ઉત્પન્ન થાયછે. જે માણસમાં

આ પિત્ત જરા વધારે ઉત્પન્ન થાયછે તે માણસ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે પિત્ત પ્રકૃતિવાળો હોયછે; જેથી પિત્ત પ્રકૃતિવાળા માણસમાં થોડું ઘણું પિત્તનું વિશેષપણું હોયછે. તેમાં પિત્તનો કાંઈ રોગ હોતો નથી અગર પિત્ત બહુ વધી ગયું હોતું નથી. પિત્ત પ્રકૃતિવાળા માણસને ખાસ પિત્તશામક દવાઓ કામની છે અને સારક પિત્તશામક દવાઓ ખસસ કરીને પિત્તનો બહુ પ્રકોપ થયો હોય ત્યારે અગર પિત્તનો કાંઈ બાધિ થયો હોય ત્યારે અપાય છે. યકૃતના તીક્ષ્ણ બાધિમાં વખતો વખત પિત્તનો પ્રકોપ થઈ આવેછે જેથી મુંઝારો, કમજો વિગેરે રોગ દેખાય છે, આ દરદમાં સારક પિત્તશામક દવાઓ બહુ કામની છે. વખતે આંખો, પેશાબ અને આખું શરીર હળદરવર્ણું થઈ જાયછે. આ વર્ગની દવાઓ પિત્તનો જમાવ ન નીકળતો હોય તેને આંતરડા વાટે બહાર ખેંચી કાઢે છે. યકૃતની અને પ્લીહની જીર્ણ વૃદ્ધિમાં પણ આ દવાઓ કામની છે. પિત્તના તીક્ષ્ણ પ્રકોપથી જે જે ત્વફ્લેષ ઉપડી આવે છે તેનું આ વર્ગની દવાઓ શમન કરેછે અને પિત્ત પ્રકૃતિના પ્રાધાન્યપણાથી જે કાંઈ ત્વફ્લેષનાં ચિન્હ જોવું જણાય તેને ખાસ પિત્તશામક દવાઓ દબાવે છે.

નિદ્રા લાવનાર, માદક અને પીડાશામક.

જે દવાઓ લવાથી નિદ્રા આવે છે તે દવાઓને નિદ્રા લાવનાર દવા કહેવી. જે દવાઓ પોતાના પ્રભાવવડે દરદીને બેમાન કરી આવેછે અગર બકવાખોર કરી મેલેછે તેને માદક દવા કહેવી. જે દવાઓ લવાથી અગર લગાડવાથી દરદીની પીડાનું શમન થાયછે અને તેની બેચેની કમી થાય છે તે દવાઓને “પીડાશામક” દવા કહેવી.

૧ અફીણ.

૩ કીર્દમાન.

૨ બાંગ.

ખુરાસાની અજમો.

ધતુરો.

માદક પદાર્થો એવાછે કે તેથી પહેલ વહેલો શરીરમાં જીુસ્સો આવે છે ને પછી તે શાન્ત પડેછે. માદક, નિદ્રા લાવનાર અને પીડાશામક કેટલેક દરજ્જે એક બીજા સાથે સંબંધ રાખે છે જેથી કોઈમાં એક ગુણુ ઓછો તો બીજા ગુણુ વધારે છે.

આમાં જે ઓસડો ગોઠવ્યાં છે તેમાં પહેલામાં અમુકગુણુ વધારે તો બીજામાં ઓછો એમ ગુણુના સમુદાય પ્રમાણે ક્રમવાર ગોઠવેલછે. નિદ્રા આવ-

વાને માટે મગજ સ્વસ્થ અને શાન્ત થવું જોઈએ. અફીણ અને ભાંગમાં નિદ્રા લાવનાર, માદક અને પીડાશામક ત્રણે ગુણો છે. ધતુરામાં માદક અને પીડાશામક એ બે ગુણો છે અને કીર્દમાન અને ખુરાસાની અજ-મામાં ફક્ત પીડાશામક ગુણ રહ્યો છે. જેથી પીડાશામક ગુણ તે પાંચેમાં, માદક ગુણ ત્રણમાં, અને નિદ્રા લાવનાર ગુણ ફક્ત બેમાં રહ્યો છે.

અફીણ અને ભાંગ બંને નિદ્રા લાવવાને માટે અપાય છે પણ તે બંનેની અસરમાં ઘણો ફેર છે. અફીણ સ્વસ્થ નિદ્રા લાવે છે અને દરેક વાળા ભાગના સ્નાનતંતુને તે બેથુદ્ધ કરે છે અને તેથી પીડા પણ જણાતી નથી. ભાંગ દરદીને સ્વસ્થ નિદ્રા નહિ લાવતાં તેને એક જાતના ભ્રમમાં નાખી દે છે અને તેથી તે ઘેનમાં પડ્યો રહે છે અને તેને પીડા જણાતી નથી. આટલા માટે ઉત્તમ નિદ્રા લાવનારી દવા અફીણ છે. ભાંગ નિદ્રા લાવવાના ગુણમાં અફીણથી ઉતરે છે પણ માદક ગુણમાં તેથી ઘડે છે, ધતુરામાં અફીણની પેઠે સ્વસ્થ નિદ્રા લાવવાનો તેમજ ભાંગની પેઠે અમુક જાતનો ભ્રમ કરી દરદીને ઘેનમાં નાખી દેવાનો ગુણ પણ નથી અને ઉઘાટો તે મગજને અયોગ્ય જુસ્સો આપે છે; માટે તે ફક્ત પીડાશામક તરીકે થોડી માત્રામાં અપાય છે. નિદ્રા આવે એવડી મોટી માત્રા આપવાથી તે દરદીને ખેડદ જુસ્સો આપે છે.

નિદ્રા લાવનારી દવાના સેવનથી મગજની સ્નાયુશક્તિ કમી થાય છે. મગજ પોતાના સ્નાનિદ્રિયો સાથેના સંબંધવડે શરીરના દરેક ભાગનું સ્નાન જાણે છે અને મગજનો હન્દ્રિયોની સાથેનો સંબંધ થોડા વખતને માટે ભ્રષ્ટ્ર કરવો એજ નિદ્રા લાવનારી દવાઓનું કામ છે. કદાપીને આવી રીતના ગુણવાળી દવામાં જુસ્સો લાવવાનો ગુણ રહ્યો હોય તો તે માદક ગુણને દવાવે એવી બીજી કોઈ દવાનો ઉમેરો તેની સાથે કરવો જોઈએ. નિદ્રા લાવનારી દવાથી મનની બહિર્તાન શક્તિ ઓછી થાય છે, મનોવિકાર ઉત્પન્ન થતા અટકે છે, દુષ્ક્રિયાનું સ્નાન થતું નથી ને નિદ્રા આવે છે. સ્પર્શ-સ્નાયુશક્તિ પણ કુટલેક દરજ્જે કમી થઈ જાય છે અને તેના શરીરના કોઈ પણ ભાગને અડીએ તો તેની તેને ખબર પડતી નથી.

ઔષધમાં પણ આપણને માદક ગુણની જરૂર નથી પણ તેવા ગુણ-વાળી દવાઓ યોજતાં સાવચેતી રાખવા ખાતર તે ગુણનું આ વિષયમાં થોડું વિવેચન આપ્યું છે.

જે ક્રમ નિદ્રા લાવવાનો છે તેજ ક્રમ પીડાશમન કરવાનો છે. વિશેષમાં નિદ્રા લાવનાર દવાઓમાં પીડાશમક ગુણ રહ્યો છે પણ પીડા શમક દવાઓમાં કાંઈ નિદ્રા લાવવાનો ગુણ રહી શકતો નથી. મગજના ઉપર અસર થાય તેવી દવાની યોજનાથીજ નિદ્રા આવે છે અને પીડાની શાન્તિ તો મગજના ઉપર અસર કરનારી દવાથી તેમજ જે ભાગમાં દરદ હોય તે ભાગ ઉપર અસર કરનારી દવાથી પણ થાય છે. અફીણ, ભાંગ, ધતુરો, કીર્દમાન તથા ખુરાસાની અજમો એ પાંચે દવા પેટમાં લેવાથી તેમજ ફુખ્તા ભાગ ઉપર લગાડવાથી પણ પીડા શાન્ત થાય છે. વિશેષ જે દવાઓ દરદનું કારણ દૂર કરે છે તે દવાઓથી પણ પ્રસંગે પીડા શાન્ત થાય છે; જેમકે ફુખ્તા સાંધા ઉપર કેટલાક તૈલનું મર્દન, પાકની પીડા થતી હોય તેવા ભાગ ઉપર ઉના પાણીનો શેક, મળાવરોધથી પેટમાં પીડ થતી હોય ત્યારે રેચક દવાઓનો ઉપયોગ એમ બીજી કેટલીક દવાઓ પણ જૂદે જૂદે પ્રસંગે પીડા શાન્ત કરનાર થઈ પડે છે.

પૌષ્ટિક.

જે દવાઓ લોહીનું અંધારણ સાફ કરી શરીરના દરેક ભાગને યોગ્ય પોષણ આપે છે અને શરીરમાં સ્ફુર્તિ લાવે છે તથા માંસની વૃદ્ધિ કરે છે તેને “પૌષ્ટિક” દવાઓ કહેવી.

૧ અભ્રક.	અડદ.	મહુડા.	૨ લેહ.	૩ લીંબડો.
કલક.	અશળીઓ.	મથી.	મુવર્ણમાક્ષિક.	સાતવીણ અને
જસત.	આસંધ.	વરધારો.	હીરાકથી.	કટુપૌષ્ટિક દવાઓ.
આપરીઓ.	કવચાં.	વિદારીકંદ.	અ અર્જુનવૃક્ષ.	
ત્રાંબું.	કેશર.	વંશલોચન.	આમળા.	૪ પારો અને બીજી.
મોતી.	ગુંદ.	ચરપંખો.	ઉપલેટ.	શોષક દવાઓ.
મોરચુપુ.	ચણોઠી.	શંખાવાળી	કાંચનાર.	
ફૂં.	ચોકણાં.	સાલમ.	કહોળું.	
રૌખમાંક્ષિક.	બદામ.	સાબરચીંચુ.	ગળો.	
ચિત્રાજીત.	બગબીજ.	ફુધ.	ગુલાબનાં ફૂલ.	
સીસું.	બાવળ.		રગતરોષડો.	

સોનું. આઘી.

સોમલ. બાંગરો.

પૌષ્ટિક દવાઓની અસર એકદમ જણાતી નથી. તેઓ ધીરે ધીરે શરીરના દરેક ભાગને પુષ્ટિ આપે છે, તથા રેનાયુને દૃઢ કરે છે અને તેથી જઠર, હૃદય, ફેફસું અને મગજ વધારે કામ કરવાને શક્તિમાન થાય છે. ઉબ્બુ દવાઓ પણ શરીરના દરેક અવયવને સતેજ કરે છે તોપણ પૌષ્ટિક દવાઓમાં અને ઉબ્બુ દવાઓમાં ફેર માત્ર એટલોજ કે ઉબ્બુ દવાથી શરીરમાં એકદમ તેજ આવી જાય છે અને પૌષ્ટિક દવાથી ધીરે ધીરે આવે છે; તેમજ વળી ઉબ્બુ દવાથી મળેલું તેજ થોડીક વખતજ ફક્ત જીંદગી જોખમમાં આવી પડી હોય તે વખતનો મામલો સાચવવા સાફજ રહે છે અને પૌષ્ટિક દવાનું તેજ ઘણા લાંબા વખત સુધી ટકે છે. (એટલે તેનો હેતુ જીંદગી જોખમમાં આવી પડે તેવો મામલો અટકાવવાનો છે.) જોયી પૌષ્ટિક દવાઓ દરદીને દરદના પૂર આવવા પહેલાં પાળ બાંધવા રૂપ છે અને ઉબ્બુ દવાઓ દરદના પૂરમાં તણાતા દરદીને તારા રૂપ છે. જેમ પૂરમાં તણાતાં માણસને યોગ્ય અને શક્તિમાન તારાની મદદ મળે તો તે સહીસહામત કાંઠે પહોંચે છે તેમ યોગ્ય અને ઉત્તમ ઉબ્બુ દવાઓ પણ દરદના ભરપૂર વેગમાંથી દરદીને બચાવી લે છે. જેમ મજબૂત પૂલ બાંધવાથી પૂરની બીક પાત્રને ભાગતી નથી તેમ પૌષ્ટિક દવાની યોગ્ય યોજનાએ બાધિના આવા ભયંકર રૂપમાંથી પણ દરદીની ગંભીર જવાની બીતિ રહેતી નથી.

હૃદયમાં જીર્ણ રોગની અંદર પૌષ્ટિક દવાનો ઉપયોગ થાય છે. તેથી તમામ મર્મસ્થાન પોતાની શીથીલતા દૂર કરે છે. શરીરના જૂદા જૂદા ભાગ ઉપર અસર કરનારી જૂદી જૂદી પૌષ્ટિક દવાઓ હોવી જોઈએ અને તેટલા માટે પૌષ્ટિક દવાઓના ચાર વિભાગ પાડવામાં આયા છે.

૧ મગજને પુષ્ટિ આપનારી દવાઓ:—૨ લોહીને પુષ્ટિ આપનારી દવાઓ ૩ જઠરને પુષ્ટિ આપનારી દવાઓ ૪ શોષક પૌષ્ટિક દવાઓ.

૧ મગજને પુષ્ટિ આપનારી દવાઓ મગજ શરીરમાં રાજા હોવાથી જે ઔષધો મગજને પુષ્ટિ આપે છે તે વાસ્તવિક રીતે આખા શરીરને પુષ્ટિ આપે છે. મગજના જીર્ણ બાધિમાં આ દવાઓ ઘણા કામની છે. મગજના બાધિઓ જે વાતબાધિના નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને જે જે વાતબાધિમાં ગતિમતિનો લ્હમ પ્રાધાન્ય રૂપે રહે છે તેવા વાતબાધિમાં આ

વર્ગની દવાઓ કામની છે. અપરમાર હિસ્ટીરીયા, ખેંચતાણ, થડકી જવું ઉન્માદ, અધાગ, પક્ષાઘાત, અર્ધિત વિગેરે બાધિમાં આ દવાઓ અપાય છે. ઉન્માદ જેમાં બુદ્ધિનો ભ્રમ થાય છે અને અપરમાર, ખેંચતાણ જેમાં શરીરનાં અવયવોને અસાધારણ ગતિ મળે છે અને જે વાત બાધિઓ અમુક મુદતે ઉપડે છે તે વાતબાધિમાં આ વર્ગની દવાઓ આપવાથી તેઓ ઉપડતા અંધ થાય છે અગર તેમની ઉપડવાની મુદત લંબાય છે.

૨ લોહીને પુષ્ટિ આપનારી દવાઓ—આ વર્ગની દવાના બે વિભાગ થઈ શકે છે.

૧ ખાસ લોહીને પુષ્ટિ આપનારી દવાઓ ૨ લોહીની શોધક પૌષ્ટિક દવાઓ. પેટાવર્ગ ઍ જીવો લોહ, સુવર્ણ માક્ષિક અને હોરાકસી એ લોહીને ખાસ પુષ્ટિ આપનારી દવાઓ છે. લોહીની અંદર રહેલાં રક્ત કણ ગત્તે તે કારણથી ઓછાં થઈ ગયાં હોય તેને તે પાછાં લાવે છે. ધણા દીવસના જીર્ણી જ્વર પછી, વિષમજ્વર પછી, તેમજ વૃક્ત અને પ્લીહના જીર્ણ બાધિમાં શરીર સાવ ફીકું થઈ જાય છે. આ ફીકાશ થવાનું કારણ એટલું જ કે લોહીમાંથી રક્ત કણ ઓછાં થઈ ગયેલાં હોય છે. અર્થ, સંગ્રહણી, વક્ષા અને બીજા તમામ રોગમાં પણ એજ પરિણામ થઈ આવે છે ત્યારે લોહના વર્ગની દવા આપવી ઉચિત છે. લોહીને પુષ્ટિ આપવાનો અને શરીરમાં રતાશ લાવવાનો ગુણ લોહના વર્ગની દવામાં જોયો રહ્યો છે તેવો બીજો એ કે દવામાં રહ્યો નથી.

૨ લોહીનું શોધન કરી પુષ્ટિ આપનારી દવાઓ. આ દવાઓ સાધારણ રીતે લોહીના પૈત્તિક દોષનું શમન કરે છે. તમ્મ રહેતું લોહી તેથી શાન્ત થાય છે અને જે લોહી વિકૃતિથી જૂદી જૂદી જાતના ત્વક્દોષ ફૂટી નીકળે છે તે પણ તેથી શાન્ત થાય છે. વિશેષમાં લોહીને ખાસ પુષ્ટિ ન આપતાં રક્ત પિત્તને લીધે જે લોહીનો ક્ષય થાય છે તે થતો ક્ષય અટકાવવાનો ગુણ તેમાં હોવાથી આ દવાઓ લોહીને પુષ્ટિ આપનારી દવાઓ ગણવામાં આવી છે.

૩ જરૂરને પુષ્ટિ આપનારી દવાઓ—આ વર્ગની દવાઓ અનાજનું સારી પેઠે પાચન કરે છે અને અનાજનું યોગ્ય રીતે પાચન થવું એ પણ શરીરને પુષ્ટિ મળવાનો એક રસ્તો છે.

આ શિવાય દીપન પાચન દવાઓ પણ આજ વર્ગમાં આવી જા-

ય છે ન તે પણ પુષ્ટિ આપનાર દવાઓને સહાય ભૂત થઈ પડે છે. જ્યારે જઠરાગ્નિ મંદ થઈ ગઈ હોય અને અનાજનું પૂરે પૂરું પાચન થતું ન હોય અને તેથી નબળાઈ થયા કરતી હોય ત્યારે આ વર્ગની દવાઓ આપવી કહેલ છે.

૪ શોધક પૌષ્ટિક=પારો એ સર્વાત્મ શોધક દવા છે અને તે શરીરની નમામ વિકૃતિ દૂર કરે છે. લોહીને પુષ્ટિ આપનારી દવાના પેટા વર્ગમાં જે બીજી લીસ્ટ લોહીની શોધક પૌષ્ટિક દવાનું છે તે ખાસ લોહીનું શોધન કરી તેને પુષ્ટિ આપે છે પણ આ ચોથા વર્ગની દવાઓ શરીરના અનેક જૂદા જૂદા રોગો મટાડી શરીરને પુષ્ટિ આપવાનું કામ સારે છે (શોધક દવા જુઓ.)

ખાદ્ય તમામ ઔષધો શરીરના જૂદા જૂદા રોગો મટાડનાર અને તેનું આરોગ્ય વધારનાર હોવાથી તે ઔષધો તેમજ સારો ખોરાક, સ્વચ્છ હવા, ચોખું પાણી, સ્વચ્છતા, સારી ગમત, ખુશનુમય વિચારો, ઉમદા પોશાક, અલંકાર વિગેરે જે જે વિષયો શરીરને સુખાકારી રાખે છે તે તે અદૃશ્ય રીતે પૌષ્ટિક દવાઓનું કામ સારે છે.

પારો એ શોધક પૌષ્ટિક છે અને કન્ઝર્જી રૂપે તેની અસર લોહીના ઉપર અને રસ સિન્ડુર રૂપે મગજના ઉપર થાય છે.

મૂત્રલ.

જે દવાઓ પોતાના પ્રભાવવડે મૂત્ર પીંડના કાર્યને સતેજ કરે છે અને તેથી પેશાબનો જથ્થો વધે છે તે દવાઓને “મૂત્રલ” દવા કહેવી.

૧ કલઈ	અનંતમૂળ.	ચણકખાત	પાખણ ભેદ
શોલાજીત	અળશી	જવખાર	બળબીજ
ઉટંગણુ	આસોંદરો	જીર્ણ	બહુકળી
એખરો	ઉત્કટારો	જંગલી ખાજ	વરણો.
ગોખર	ઉંદરકાની	તલ	શતાત્મ
વિદારીકંદ	કાકડીનાં બી.	દગડકૂલ	શરપંખો.
શતાવરી	કાળીપાટ	દેવદાર.	શીવણમૂળ
૨ ટંકણુખાર	ખાખરો	નાગરમોથ	શરગવો.
સુરોખાર	ગરણી	નાર્મળી	સાટોડી.

અધિગો. ગળજીની નાળીએર

મૂત્રલ દવાઓના એ વિભાગો થઈ શકે છે.

૧ પૌષ્ટિક મૂત્રલ અને ૨ ખાસ મૂત્રલ.

ગોખર શિવાયની પૌષ્ટિક મૂત્રલ વર્ગની સઘળી દવાઓ જીલું મૂત્ર બાધિમાં કામની છે. જેમ તીક્ષ્ણ બાધિ તેમ ખાસ મૂત્રલ દવાઓ વધારે સારી અસર કરે છે અને તે વધારે સારી રીતે અસર કરે તેટલા માટે તેમને પૂષ્કળ પાણીમાં મેળવી અપાય છે.

અમૂક મૂત્ર બાધિ લાંબો વખત રહ્યાથી મૂત્ર પીંડ અને મૂત્રાશય શીથીલ થઈ જાય છે તેમજ તેથી વીર્યાશયને પણ ધ્વજ પહોંચે છે ને વખતે શુક્ર દોષ ઉપડી આવે છે.

પૌષ્ટિક મૂત્રલ દવાઓ મૂત્ર બાધિને તેમજ તેથી થતા શુક્ર દોષને અટકાવે છે. મૂત્ર પીંડના તીક્ષ્ણ તેમજ દીર્ઘ વરમને લીધે જ્યારે પેશાબ ઓછું આવેછે ત્યારે તેમજ દાહકારક ઓજા ખાવાથી અગર તડકે રખડવાથી જ્યારે પેશાબ ઓછું અને દાહ યુક્ત થાય છે ત્યારે મૂત્રલ દવાઓ અપાય છે. તેથી પેશાબની બળતરા શાન્ત થાય છે અને તેનાં મર્મરથાનનો વરમ પોચો પડે છે. જ્યારે પેશાબ ગમે તે કારણથી રોકાઈ રહે છે અગર દબાવવામાં આવે છે ત્યારે પેશાબમાં દાહ થાય છે. જ્યારમાં પણ પેશાબ લાલમોળ ઉતરે છે અને બળતરા થયા કરે છે. પેશાબમાં દાહ અને બળતરા થવી એ પણ પૈત્તિક દોષનું એક ચિન્હ છે. તમામ જાતના જ્યારમાં પિત્તનો પ્રકોપ હોય છે જેથી તેમાં મૂત્રલ દવાઓ અપાય છે.

વિશેષમાં મૂત્રલ દવાનો ઉપચાર એ જ્યારની ચિકિત્સાનું એક ઉપયોગી અંગ છે, પૈત્તિક વિકૃતિ મટાડવાને મૂત્રલ ઓજા અપાય છે, કમજો, હઠીમક અને જળદરની ઉપર મૂત્રજ ઉપાય પ્રશસ્ત છે. મૂત્રલ ઉપચાર યોજવાથી કમજાના દરદીને પૂષ્કળ પેશાબ છૂટે છે અને તેથી આંખની અને શરીરની પીળાશ કમી થાય છે. સોજે મૂત્ર પીંડના રોગથી થયો હોય અગર હૃદય રોગથી થયો હોય તો પણ મૂત્રલ દવાઓ આપવી સારી છે.

આખા શરીર ઉપર સ્પર્શ સોજે થયો હોય તો તે પણ તેથી બેશી જાય છે. જ્યારની અંદર મૂત્રલ ઓજાને સારક પદાર્થો સાથે મેળવવામાં આવે છે અને પૈત્તિક વિકૃતિમાં તથા શાકમાં તેમને રચક દવાઓ સાથે મેળવવામાં આવે છે. મૂત્રલ દવાનો ઉપચાર એ શોધન ક્રિયાનો એક

પ્રકાર છે અને તેથી જીર્ણ રોગમાં જ્યારે શરીરનું શોધન કરવું હોય છે ત્યારે તે અપાય છે.

મૂત્રલ દવાની અસર અફીણના બંધાણીને ધણી કમી જણાય છે તેમજ તેની સાથે અફીણ બળવવામાં આવે તેમજ રેચક અગર રવેદળ દવાની યોજના કરવામાં આવે તો પણ તેની અસર ઓછી થાય છે.

રેચક અને સારક.

રેચક દવાઓના સંસ્કૃત વૈદ્યકારોએ ચાર જૂદા જૂદા ભેદ પાડ્યા છે

૧ અનુલોમન એટલે જે ઓસડો મળતો કોપ શાન્ત કરી તેને પચાવે તથા બંધકુટનો મળ જૂદો પાડી તેને નીચે ઉતારે તેને “અનુલોમન” દવા કહેવી.

૨ સંસન એટલે જે દવાઓ મળાદિક દોષને પાચન ન કરતાં તેને એકદમ ધસડીને નીચે પાડે તે “સંસન” દવાઓ.

૩ ભેદન એટલે જે દવાઓ શુષ્ક અને ગ્રંથી બંધાએલ મળને છૂટો પાડી તેને નીચે પાડે છે તે “ભેદન” દવાઓ.

૪ રેચક ઔષધો એટલે જે ઔષધો પક્વ અગર અપક્વ મળને પોતાના બળવડે પાણી જેવો પાતળો કરી તેને આંતરડાની બહાર ખેંચી કાઢે છે તે “રેચક” દવાઓ.

 મળ એટલે પક્વ થવાનો હોય અગર એમને એમ અપક્વ નીકળવાનો હોય પણ જડરમાંથી આંતરડામાં આવેલો ખોરાક.

જોકે સંસ્કૃત વૈદ્યકારોએ આવી રીતે ચાર ભેદ કર્યા છે તો પણ બે-વહારોપયોગી અને અનુભવથી સિદ્ધ થઈ શકે એવા તેના બે વિભાગ છે.

૧ શાન્ત રેચક, સારક, સાક્ર ઝાડો લાવે તે અગર હંતકો જીજીયા લાગે તેવી દવાઓ.

૨ સજ્જ રેચક, રેચક અથવા ભારે જીજીયા લાગે તેવી દવાઓ.

૧ સારક ઔષધો.

ગંધક	આમળાં	ગરમાળો	તાંદળજી	મરી	સોનામુખી
લવણ	કકુ	ઝરેર	ત્રાયમાણ	શંખાવળી	હરડે
આંબલી	કરીઆતુ	તલ	દ્રાક્ષ	સાટોડી	ગોરોચન.

૨ રેચક ઔષધો.

ખોદાર	એળીઓ	કુકડવેલ	ચુલાબનાં ફૂલ	નેપાળો
-------	------	---------	--------------	--------

ઈન્દ્રવાયું કપીલો કુંવાર દાંતીમૂળ પટોળ.
અરડો કાળાદાણા ગરણી નશોતર રેવંઓનોશીરો.

સારક દવાઓ આપવાથી મળાવરોધ દૂર થાયછે. પેટમાં સેજસાજ અજીર્ણ રહેતું હોય, તેથી માથું ભારે લાગતું હોય અને શરીર જડ થઈ રહ્યું હોય ત્યારે સારક દવાઓ અપાય છે. ત્વક્દોષની અંદર શરીરનું શોધન કરવાની જરૂર છે. પિત્તાધિક્ય દોષથી ઘણું કરીને ત્વક્દોષ ઉપડેછે, સારક દવાનો ઉપયોગ થોડા ઘણા દિવસ સુધી કરવાથી ઘણા સારો આરામ થાય છે. વાતરક્ત, ઉંદરનું ઝેર, શીતપિત્ત અને બીજા હઠીલા ત્વક્રોગમાં સારક દવાઓનો શાન્ત ઉપયોગ કેટલાક માસ સુધી જરૂરી રાખવો પડેછે. સજ્જ રેચની દવા આપવાથી ઉલટી શરીરમાં વધારે ક્ષીણતા થાય છે અને તે જીર્ણ ત્વક્રોગીને વધારે હેરાન કરેછે. અમૂક વાત વ્યાધિ જેમાં થોડા ઘણા ચક્ષુકા નીકળે છે અને તે ભાગ ઝલાઈ ગયો હોય છે ત્યારે વાતહર દવાઓની સાથે સારક દવાની યોજના કરવાથી લોહીમાં જે કુષ્ટ પદાર્થ મળેલો હોય તે દૂર થાય છે.

વિશેષમાં તે સારક હોવાથી પિત્તનો પણ સ્થાવ કરેછે અને હલ્મીમક, કમળા વિગેરેમાં તે અપાય છે. યકૃત અને પ્લીહની જીર્ણ વૃદ્ધિથી પેટમાં મોટી ગાંડું થાય છે જેને સારક દવાઓ ગાળેછે. ગમે તે કારણથી સોજે થયો હોય તેને માટે સારક દવાઓ અકસીર ઉપાય છે. જ્યારે ઘણા દિવસ સુધી શોધન ક્રિયા કરવાની જરૂર હોય ત્યારે સારક દવાઓ અપાય છે. કૃમિની દવા આપ્યા પછી માથે સારક દવાની યોજના કરવી એ ઉત્તમ છે તેમજ કૃમિથી ઉત્પન્ન થતા બીજા વ્યાધિમાં તેમનું વિધાન કહેલ છે.

કોલેરાની ચર્રઆતમાં પેટમાં રહેલ અજીર્ણાશને દૂર કરવા સારક દવાઓ અપાય છે તેમજ ઘણા દિવસના ઝાડાનું પણ અજીર્ણાશ એ મુખ્ય કારણ થઈ પડેછે ત્યારે સારક દવા આપવી યોગ્ય છે.

રેચક દવાઓ જ્યારે સજ્જ બંધકુષ્ટ થયો હોય ત્યારે અપાય છે. સન્નિપાતમાં અને કેટલીક વખતે મગજને ઈજા થાય છે ત્યારે પણ સજ્જ બંધકુષ્ટ થઈ આવે છે. રેચક દવાઓ આવા બંધકુષ્ટમાં ફાયદો કરે છે. લોહી સુધારવાને માટે કેટલાક વૈદ્યો સારક દવા વાપરેછે અને કેટલાકો રેચક વાપરે છે પણ આસ જરૂરીયાત શિવાય રેચક દવા અને ત્યાં સુધી વાપરવી નહિ. જ્યારે લોહી બગડેલું હોય ત્યારે રેચ લેવાનો આ દેશમાં સાધારણ રીવાજ છે.

રોપણ.

જે દવા પોતાના ગુણવડે ધારાનાં ફુટ બાગને દૂર કરી અદરના તં-
ફરસ્ત બાગને સતેજ કરી ધારૂં રૂઝવે છે તેને “રોપણ” દવા કહેવી.

૧ કાંચનાર, ગુગળ અને બીજી કેટલીક શોધક દવાઓ.

૨ આપરીઓ	સીન્દુર	એર
ગેરૂ	આંબાહળદર	ચણોડી
જસત	ધસસ	જીર્ણ
ટંકણ.	કપીલો	ટેંકુ
બોદાર	કાંઠાશેળીઓ.	લોખાન.
મોરથુથુ	કાથો	દાંત
શંખ	કીલ	મધ.

પહેલા વર્ગની દવાઓ આવાથી લોહીનું શોધન થાય છે અને તેથી
જે ધારાં પડ્યાં હોય તે રૂઝવે આવે છે અને સુકાઈ જાય છે. તે શિવા-
ય બીજી કેટલીક શોધક દવાઓ પણ અદૃશ્ય રીતે રોપણ દવાનું
કામ સારે છે.

બીજા વર્ગની રોપણ દવાઓ એ અરેખરી રોપણ છે અને તે
બહાર લગાડવાથી રૂઝ આવી જાય છે. ક્ષત ઉપર તેમાંની કેટલીકના લે-
પ, ઉમેરા, ધી, મલમ વિગેરે લગાડાય છે તેમજ તેમનાં પાણીથી અગર
કાઠાથી પ્રક્ષાલન કરવામાં આવે છે. ફુટ વૃણ જે જલદી રૂઝાતાં નથી
તથા કચકચ્યા કરે છે તે ઉપર તે ઉપયોગી છે. જૂદી જૂદી જાતના
ત્વક્દોષમાં તે લગાડવાથી એળ કમી થાય છે, પરંતુ ઓછું થાય છે અને
દાહ શાન્ત થાય છે. રોપણ દવાઓ બધી શીત વીર્ય છે. ઉપદંશ, ગ્રામ-
રો, બાઠાં, અર્ધુદ, ગડગુમડ, વાતરક્ત, ફુલ, ખસ, ખરજવું, ગંભીર
ગુમડું, જખમ અને કોઈ ભાગનું સડવું વિગેરેમાં બહાર લગાડ્યા તરીકે
આ વર્ગની દવા કામની છે.

વમન કરાવનાર.

જે દવાઓ પોતાના નેસથી પિત્તને, કફને અગર કાંઈ અપક્રમ
મીઠને જઠરામાંથી અગર તેથી ઉપલા ભાગમાંથી નેરથી કાઢી નાંખે છે
તે “વમન” દવાઓ કહેવાય છે.

૧ મોરથુથુ.

મીઠોળ.

રાઈ.

૨ લવણ.

અરીઠાં.

આકકો.

અંકોત.

નિર્મળી.

વજ.

વમન દવાઓના તેમની અસર પ્રમાણે એ વિભાગ પાડવામાં આ-
બા છે. પેહેલા વર્ગની દવા જઠરમાં જઈ તેનો ક્ષોભ કરવા માંડે છે અને
તેથી પુષ્કળ જઠરરસ પ્રદિષ્ઠ થઈ તે જઠરરસ, દવા અને જઠરમાં આવે-
લી તમામ ઓળે એકદમ બહાર નીકળી આવે છે. આ વર્ગની દવા જ્યારે
કાંઈપણ ઝેરી ઓળ ખવાણી હોય છે ને એકદમ ઉલટી કરાવવાની જરૂર
છે ત્યારે ઉપયોગી થઈ પડે છે.

૨ બીજા વર્ગની દવાઓ લોહીમાં મળી મોળ કરાવે છે ને પછી
તેથી ઉલટી થાય છે. તેથી શરીરનો જીવંતો નરમ થાય છે અને કોઈપણ
મર્મસ્થાનના બ્લેક્ષ્મ પીડનો સંક્રોચ થતો હોય ત્યારે તે અપાય છે. દમની
અંદર આ વર્ગની વમન દવાઓ અસુસ ઉપયોગી છે અને તેથી છાતીમાં
થયેલો કફનો જમાવ જલદીથી બહાર નીકળી આવે છે.

કાંઈ પણ રક્ત અગર અજીર્ણ કરે એવી ઓળ ખવાણી હોય ત્યારે
તેમજ કાંઈ ઝેર ખવાણું હોય ત્યારે તથા જે શરીરનું શોષન કરવું હોય
તો વાન્તિકર પદાર્થો આપવા.

અફીણ, સોમલ વિગેરે ઝેર આધા પછી ઉલટી કરાવાય છે તેમજ
કોલેરાના દરદીને ઝાડો ઉલટી બંધ થઈ જવાથી પેટ ચડી આવે છે ત્યારે
તેને ઉલટી કરાવવાની જરૂર છે.

જ્વરવાળા દરદીને ઉલટી કરાવવાથી ફાયદો થાય છે. વિષમજ્વર
જેવા કે એકાદિક, દ્વાદિક, ત્ર્યાદિક અને ચાતુર્દિકજ્વરની અંદર તેમજ
સંતત અને સતતજ્વરમાં ઉલટી કરાવવી યોગ્ય છે. જેમ તરતનો જ્વર
તેમ ઉલટીથી વધારે સારો ફાયદો થાય છે અને તૃતીયક તથા ચાતુર્દિક
વિગેરે લાંબી મુદત સુધી ચાલનાર જ્વરમાં તાવ આવવાની પેહેલાં ઉ-
લટી કરાવવાથી સારો ફાયદો થવા સંભવ છે. આ બધા જ્વરમાં પિત્તનું જોર
હોય છે અને ઉલટી કરાવવાથી પિત્તનું જોર કમી થાય છે અને પિત્ત ક-
મી થવાથી જ્વરની અંદર ફાયદો થવા સંભવ છે. જ્વરની અંદર પિત્તનો
પ્રકોપ હોવાથી ઘણું સજ્ન માથુ દુખે છે જે ઉલટી કરાવવાથી પોતું પડે છે.

ઉન્માદ રોગની અંદર દરદી જ્યારે ઘણો જોસમાં હોય છે ત્યારે

તેને ઉપરા ઉપરી ઉલટી કરાવવાથી તેનો જોરસો શાન્ત થાય છે અને નિદ્રા આવી જાય છે. સ્ત્રીકા સ્ત્રીને પણ થયેલી પેલછામાં ઉલટી હીતકારી છે. બાદ આંચકી, ખેંચતાણુ અને બીજા કેટલાક વાતબ્યાધિ જેમાં શરીરનાં જીવાં જીવાં અવયવો ખેંચાય છે અને જે કાંઈ અયોગ્ય જુસ્સે પદાર્થ લેવાણાથી અગર બાંગ, ઝેર કોચલું, ધતુરો વિગેરે વિષથી થઈ આવેલ હોય છે તેમાં ઉલટી દરદનું મૂળ કારણ દૂર કરી દરદીને ફાયદો કરે છે. અપરમાર આવવાનો શક થાય કે તરતજ ઉલટી કરાવવાથી વાઈ આવતી અટકે છે.

જીણું ઉધરસની અંદર જ્યારે જ્યારે હોતો નથી પણ થોડો ધણો દમ કે હાંફ હોય છે ને છાતીમાં પુષ્કળ બળગમ ભર્યા હોય છે ત્યારે જ પણ દિવસ સુધી દરોજ ઉલટી આપવાથી કફ કમી થાય છે. આવી રીતે કફ કમી થયા પછીજ કફ શામક દવાઓ આપવી. બાળકો જ્યારે ભરાઈ આવે છે, તેમની છાતીમાં તાંત બોલે છે, આખી છાતી સોવાય છે ને શ્વાસ ધણો જલદ આવે છે ત્યારે પણ ઉલટી કરાવવાથી દરદીને ફાયદો થાય છે. સજ્જર કફવાળા દરદીને એટલે તીક્ષ્ણ કફજ્વરમાં પણ યોગ્ય પ્રસંગે વમન પ્રયત્ન છે; પણ જો દરદી બહુ ક્ષીણ થઈ ગયો ન હોય તોજ ઉલટી કરાવનારી દવા આપવી.

ઉલટી કરાવવામાં રાખવી જોઈતી સાવચેતી:—અત્યંત ક્ષીણ તથા વૃદ્ધ માણસોને તેમજ જે માણસને અંતર્ગળ ઉતરતી હોય તેને, તથા જે બાળકને આમણુ નીકળતી હોય તેને ઉલટી કરાવવી નહિ. ઉલટી કરાવવાથી આ દરદીઓનું મૂળ દરદ વૃદ્ધિ પામે છે. સાતમે, આઠમે કે નવમે માસે ગર્ભિણીસ્ત્રીને ઉલટી કરાવવાનો પ્રતિબંધ છે. સજ્જ ઉલટી કરાવવાથી ગર્ભપાત થવાની ભીતિ રહે છે. જઠરના કેટલાક વર-મમાં ઉલટી કરાવવાથી ધણું નુકસાન થાય છે.

કેટલીક વખતે ઉલટી કરાવવાથી દરદી બહુ મુંઝાય છે અને જો તે બહુ ક્ષીણ હોય તો તેના ડોળા ફાટી રહે છે, આંખમાંથી નાકમાંથી પુષ્કળ પાણી ઝરે છે, પરસેવે રેખ જેવું થઈ રહે છે ને તેનું આખું શરીર તણાઈ જાય છે ને કેટલીક વારે તેને સોં વળે છે.

વળી ઉલટી કરાવવાથી બહાર નીકળતા પદાર્થ કેટલીક વખતે બહાર નહીં નીકળી આવતાં શ્વાસ નળીકામાં ઉતરી જાય છે; તેથી વખતે

દરદી મુંઝાય છે, છાતીમાં બીસ જેવું લાગે છે, ધાસ રૂંધાય છે, જીભ ઢોઢ કાળાં થઈ જાય છે ને તેનો જીવ ઉંડો તરી જતો હોય તેમ લાગે છે. મોઢા ઉપર અને આખા શરીર ઉપર ટાઢાં પાણીનાં મોતીઆં વળે છે. એક ક્ષણવાર રહી તેને પાછી વળતરે થાય છે પણ જો વળતર ન થાય તો વખતે તેના જીવને પણ જોખમ લાગી જાય છે. આવી રીતે કવચિતજ અને છે; બહુધા ઉલટી કરાવવાથી શરીરને ધણી મહેનત પડી હોય એટલુંજ, રૂંકત જણાય છે.

વાયુહર. વાતહર અને વાતધ્ર.

વાયુહર, વાતહર, અને વાતધ્ર એ ત્રણે સંજ્ઞાને એક જ કને બદલે કુટલાકો વાપરે છે તોપણ તે દરેકના ગુણમાં ફેર છે. તેમના યથાર્થ ભેદનું સ્પષ્ટીકરણ થવા, તેમની નીચે પ્રમાણે બાખ્યા ગોઠવવામાં આવી છે.

૧ વાયુહર દવાઓ=જે દવા પોતાના ઉષ્ણ દીપન અગર પાચન ગુણવડે પેટની અંદર રહેલા પવનને દૂર કરે છે અગર તે પવનનાં ઉત્પન્ન થવાનાં કારણોને દબાવે છે તેને “વાયુહર” દવા કહેવી.

૨ વાતહર દવાઓ=જે દવાઓ પેટમાં ખાવાથી અગર બહાર બગાડવાથી શૂળ, ચરકા, જકડાઈ જવું વિગેરે જૂદાં જૂદાં વાત જન્ય ચિન્હોને શાન્ત કરે છે તે વાતહર દવાઓ કહેવાય,

૩ વાતધ્ર દવાઓ=જે દવાઓ પેટમાં ખાવાથી મગજને પુષ્ટિ આપી ગતિ મતિનો ભ્રમ જેમાં પ્રધાન્ય રૂપે રહેલ છે તેનાં દરદોને દબાવે છે અગર તેમની આવવાની મુદત બંધાવે છે તે દવાઓ “વાતધ્ર” કહેવાય છે.

૧ વાયુહર	૨ વાતહર	૩ વાતધ્ર
૧ બવણુ મધી	૨ અગધીઓ	૩ રૂપું
શંખ	અરણી	ઉપજેટ.
સાજીઆર બસણ	આકડો	કવચાં
અજમો વાપુંઆ	એરડો	ગુગળ
આડુ	વવડીંગ	દશમૂળ.
કુલીજન	સુંઠ	પીપરીમૂળ
ગજપીપર	સુવાદાણા	બીલામું
ચિત્રક	હીંગ	રાસ્તા

ઝેરોએચલું	જાડ	લસણ
તજ	ટીંબર	વજનાગ
તાલીસપત્ર	ડુંગળી	વજ
ખીંપર	દથમૂળ	સમદરફળ
આદીઆન	નગોડ	ગોકળગાય.

૧ વાયુહર દવાઓ દીપત પાચન છે. તેથી પેટ ચુંક, અછોછી, આ-
ક્રો વિગેરે મટે છે, ને તીક્ષ્ણ અણુમાં આ વર્ગની દવાઓ અપાય છે.
પેટમાં શૂળ થતું હોય ને અણુને લીધે શરીર બારે થઈ રહ્યું હોય તથા માથું
ચડી આવતું હોય તો તે વાયુહર દવાથી મટે છે. તેથી અનાજનું સારી રીતે
પાચન થાય છે, બૂખ ખૂબ લાગે છે, પવન છૂટે છે ને પેટ હલકું પડે છે.
રેચ આપતાં પેટમાં ચુંથ ન જણાય તેટલા માટે રેચક દવાઓની સાથે
વાયુહર ઔષધનો સંયોગ કરવામાં આવે છે. આ વર્ગની દવાથી પેટનો
પવન હટે છે.

૨ વાતહર:—આ વર્ગની દવાઓ ખાવાથી તેમજ ચોપડવાથી વાત
જન્ય દોષ શાન્ત થાય છે. ગૃધ્રસી, કોષ્ટશીર્ષ, કટીશૂળ, પાર્શ્વશૂળ, ચસ્કા
વિગેરે દરદોમાં આ દવાઓનો ક્વાથ પીવાય છે તેમજ તેમનું તેલ વિગેરે
ચોપડાય છે. આ રોગોની અંદર લોહી ફુશીત થયેલું હોય છે. લેક્ટીક એ-
સીડ નામનો આકટ પદાર્થ લોહીમાં મળેલો હોય છે. વાતજન્ય શોફની
ઉપર આ વર્ગની દવાઓના લેપ ચોપડાય છે.

૩ વાતપ્ત દવાઓ ખાસ મગજને પ્રુષ્ટિ આપનાર છે અગર મગ-
જને તેજ કરનાર છે. મગજમાં તેની કેવા પ્રકારે અસર થવાથી મુદતે
ઉપડતા વાતવ્યાધિ દબાય છે તે હજી નકી થયું નથી તો પણ ઘણા દિ-
વસ આ વર્ગની દવાઓ આપવાથી તેમની મુદત લંબાય છે અને તેનો
જોસ હલકો પડે છે એ સિદ્ધ છે. અપસ્માર, હીસ્ટીરિયા, અર્ધાગ, પક્ષા-
ધાત, અર્દિત વિગેરે વ્યાધિમાં તેમનું સેવન કરવું કહેલ છે. આ વ્યાધિમાં
કેટલોક કાયદો કાળે કરીને થાય છે અને કેટલોક કાયદો ઔષધથી
પણ થાય છે.

શીતળ.

જે દવાઓ પોતાના ઠંડા ગુણવડે તાવનાં તૃષા, દાહ વિગેરે જૂદાં જૂદાં
ચિન્હોને તેમજ શરીરના કોઈ ભાગમાં ગન્ધ તે કારણથી થતા અમસ્તા દા-

હને કાંતો ખાવાથી કે ચોપડવાથી દૂર કરે તેને “શીતળ” દત્તા કહેતો.

૧ અમ્બા. અશ્વિનવૃક્ષ. આમળાં. ગોખર. ચણાડી. જેઠીમધ.
બદામ. ખાવળ. વંશલોચન. શતાવરી. શેમળો.

૨ ગેર. કાથો. ખેર. મેંદી. હોરાદખણ.

૩ આમળાં. કડાછાલ. ગળજીભી. ગળો. ગોખર
ચંદન. તાંદળજો. ત્રિકુળા. દારૂળદર. ધમાસે.
નારંગી. મજુક. રતાંજળી. લીંબુ.

૪ મુરોખાર. અળશી. ઉત્કટારો. ગળજીભી. ચણકખાખ.
દગડકૂલ.

૫ હસખગુલ. કડાછાલ. કમળકાકડી. કાથો. કેશર.

ચાંગેરી. જાંબુ. ખાવળ. માચરસ.

૬ આમળાં. ગુલાબનાંફૂલ. હરડે. ગોરોચન.

૭ અગર. એલચી. કપૂરકાચલી. કેશર. ચંદન.

તકમરીઆં. ત્રિકુળાં. બહેડાં. સડસડો.

શીતળ શીવાય તેમની સાથે રહેલા બીજા ગુણુ પ્રમાણે તેમના સાત વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે. શીતળ ગુણુ હોવાથી દરેક રોગના પિત્તાધિક્ય દોષનું તે શમન કરેછે. શીતળ પદાર્થોના જે સાત વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે તેમનાં નામ.

૧ શીતળ પૌષ્ટિક. ૨ શીતળ રોપણ. ૩ શીતળ પિત્તશામક. ૪ શીતળ મૂત્રજ. ૫ શીતળ સ્તંભન. ૬ શીતળ સારક. ૭ શીતળ દાહ શામક.

જ્યારે શરીરમાં સાધારણ રીતે ગરમાઈ રહે છે ને કાંઈ ખાસ બાધિનાં ચિન્હ માલમ પડતાં નથી ત્યારે શીતળ દવાઓ અપાય છે. દરદીનું શરીર ગરમ રહેતું હોય અગર તેની આંખો બળ્યા કરતી હોય અને શરીરમાં ફીકાશ જણાતી હોય તો શીતળ પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવો. આંખે જ્યારે ઝાંખ આવે છે, ઝાંઝવાં જેવું દેખાય છે અને આંખોના ડોળા પીળા જણાય છે ત્યારે શીતળ પૌષ્ટિક દવાનો ઉપયોગ કરવો યોગ્ય છે. શીતળ રોપણ, શીતળ સારક અને દાહશામક પદાર્થો ખસૂસ કરીને ત્વકદોષમાં ઉપયોગી છે. શીતળ રોપણ દવાઓ ત્વકદોષનાં કચકચતાં ધારોને જલદી રૂઝવર લાવે છે; શીતળ સારક ત્વકદોષના મુખ્ય કારણ રૂપ રક્તવિકારનું શોધન કરે છે અને શીતળ દાહશામક ત્વકદોષમાં થતાં દાહ અને ચેળનું શમન કરે છે. શીતળ મૂત્રજ પ્રમેહની સત્ત બળતરામાં અ-

પાય છે. તેથી પેશાબ પુષ્કળ થાય છે અને તેની અંદર રહેલા ક્ષાર પ્રમાણમાં ઓછા થાય છે. શીતળ પિત્તશામક તમામ જાતની પૈત્તિક વૃદ્ધિને દબાવે છે. જોકે બધી શીતળ દવામાં પિત્ત શમાવવાનો ગુણ રહ્યો છે તો પણ પિત્તશામક શીતળ દવામાં તે ગુણ વિશેષે કરીને છે અને તે પિત્તના તીક્ષ્ણ પ્રકોપને શાન્ત કરે છે. જે જે રોગમાં સ્તંભન દવાની જરૂર છે તે તે દરદમાં જે પિત્તપ્રકોપનાં ચિન્હ મુખ્યત્વે કરીને મળી આવતાં હોય તો બીજી સ્તંભન દવાઓ કરતાં આ શિતળ સ્તંભન દવા વધારે સાફ કામ કરે છે.

શોથઘ્ન.

જે દવાઓ ખાવાથી રેચની મારફત અગર શરીરને કોવત આપીને અગર સોજે થવાના જૂદાં જૂદાં કારણો દબાવીને અગર લેપ તરીકે તેમની ખાસ અસર હોવાથી સોજાને કમી કરે તે દવાને “શોથઘ્ન” દવા કહેવી.

૧ અરણી, આવળ, કડવી નધ, કાળીપાટ, કીડામારી, દશ-મૂળ, સાટોડી.

તે ચિવાય તમામ પૌષ્ટિક દવાઓ. સારક દવાઓ અનેવાતહર દવાઓ વખતે સોજે ઉતાર થઈ પડે છે.

સોજે એ કાંઈ ખાસ રોગ નથી. ઘણાક જૂદા જૂદા રોગોનું તે એક ચિન્હ છે. સાધારણ રીતે સોજે એ વાયુનો પ્રકોપ ગણાય છે ને તેથી વાતહર દવાઓ તેમજ ઉપર બતાવેલી દવાઓ બહુ માફક આવે છે. સોજ ઉપર વાતહર દવાનો લેપ કરવાથી અગર તેમનું તેજ ઘસવાથી આરામ થાય છે. બાદ લોહી ફરીત થવાથી જે કાંઈ સોજે થયો હોય તો સારક દવાઓ માફક આવે છે તેમજ નબળાઈ અને ક્ષીણતાને લીધે જે કાંઈ થેયર જેવો ભાવ જણાય તો તેને પૌષ્ટિક દવાની જરૂર છે.

અતિસાર, સંગ્રહણી, અર્થ અને જેથી શરીરમાં ક્ષીણતાની સાથે શોક થયો હોય તેમાં પર્પટીઓ કામની છે. પર્પટીઓ સાધારણ રીતે સ-શોક બાધિ ઉપરજ લાગુ પડે છે તેમજ ખ્વીહની અને યકૃતની જીર્ણ વૃદ્ધિથી જે શોક જેવું થઈ આવે છે તેમાં તથા હૃદ્ રોગથી અને મૂત્રપી-ડના બાધિથી જે શોક ચડી આવે છે તેમાં રેચક દવાઓ બહુ અપાય

છે. લોહીમાં કુશીત પદાર્થ મળવાથી ન્ને અમૂક ભાગમાં સોજી થઈ આમ્હો હોય તો વાતહર પદાર્થો આપવા.

આ શિવાય સોજી ગમતે કારણથી થયો હોય તો તે કારણ દૂર કરવું; જ્યાં સોજી ઉતરેછે. કેટલાંક અવયવોની સ્થિતિમાં ફેરફાર થવાથી અગર દુષ્પનો ભાગ નહીં ઝુલાવવાથી શોક ઉતરે છે. પાકના શોકને પોષ્ટીસ અને વાળો ત્રુટ્યાથી થએલ ખેલ શોકને લીંબડાનાં અને એરડાનાં વ-રાણીઆં પાન વધારે માફક આવે છે. હૃદ રોગના અને મૂત્ર પીડના વ્યાધિને લીધે થએલો પગનો શોક ક્રૂત સાધારણ તંગ પાટો બાંધવાથીજ ઉતરી જાય છે.

શોધક.

જે દવાઓ શરીરના કોઈ પણ મર્મસ્થાનની વિકૃતિ દૂર કરી તેને પોતાની યોગ્ય સ્થિતિએ અગર ન પડે તેવી રીતે પહોંચાડે છે તે દવાને “શોધક” દવા કહેવી.

પૌષ્ટિક શોધક	સારક શોધક	પરચુરણ શોધક.
૧ અભ્રમ્ય	ગંધક સેનામૂખી	૧ કમ્બોરો પ્રસારણી
કલઈ	પારદ (કુન્જળી) હરડે.	કોક વાપુંઆ
આસંધ	આંબાહળદર	કહોળું વાવડીંગ
ગુગળ	આમળાં	એર પીંકવણ
ખાહ્લી	આસોંદરો	ગળજીબી શીવણમૂળ
૨ લોહ	ઉંદરકાની	ગળો ૩ કાળીપાટ
શિલાજીત.	એરડો.	ખેહડાં છાલ મોગરો
સુવર્ણ માલિક	અંકોલ	મજીક બાબરો
સોનું	કુંવાર.	લીંબડો સાતવીણ.
૩ ત્રાંબુ.	તાંદળજી	વાળો ૪ કાંચનાર
સોમલ	ત્રિકુળાં	શેમળો કાંટા શેળીઆ
હરતાળ	નેપાળો.	સૂરણ. ૫ અનંત મુળ
હીંગળો.	પટોળ	૨ આકડો રગતરોષડો
પારદ (રસસિન્દુર) સાટોડી		ઉપળેટ ૬ રસકપૂર
		૭ નવસાર

એક રીતે બધી દવાઓ શોધક ગણી શકાય પણ જે દવાઓના ગુણનું ખાસ રૂપ જણાયું છે તેવી દવાઓને તેમના ખાસ ગુણના વર્ગમાં આપેલ છે. શોધક દવાઓ લોહીના બંધારણમાં કાંઈ ફેરફાર કરે છે અને તેમની અસર શરીરના જૂદા જૂદા ભાગમાં પહોંચે છે. આ પ્રમાણે આપણે જોઈએ છીએ કે શોધક દવાઓ ગાંઠો ગાંઠો છે, વૃણ શમવે છે, જીર્ણ વિક્ષોષને સુધારે છે અને બીજા મર્મસ્થાનના જીર્ણ રોગને દબાવે છે.

શોધક દવાની અસર થકાને માટે ઘણાં લાંબો વખત લાગે છે અને તેમનો ઉપયોગ પણ જીર્ણ રોગમાં જ કરવામાં આવે છે. તીક્ષ્ણ રોગમાં ઘણી સખ દવા એકદમ અપાય છે અને જે રસ્તે તે અસર કરે તે પ્રમાણે તેમના ગુણ ગણવામાં આવે છે; જેમકે નેપાળાથી રેવ લાગવો, મીઠાળથી ઉલટી થવી અને અફીણથી ઝાડો કબજ થવો એ અસર પ્રત્યક્ષ રીતે થોડા વખતમાં દેખાઈ રહે છે. જોકે આ દવાઓ પછી શરીરમાં રહેલી વિકૃતિને સુધારે છે તોપણ તેમને શોધક દવાની સંજ્ઞા આપી નથી. શોધક દવાનો દાખલો “લોહથી રક્તને પ્રુષ્ટિ મળવી, સોમજથી કોઈ જીર્ણ વાતબ્યાધિનું દબાવું, સોનામુખીના શાન્ત ઉપયોગથી જીર્ણ વિક્ષોષનું સુધરવું તેમજ કોહોળાથી કોઈ પૈત્તિક વિકૃતિનું શમન થવું” એ બધું શોધક દવાની અસર છે અને તે અસર ઘણી જ અદ્ય રીતે થાય છે. બીજી દવાઓની અસરથી અમુક કલાકમાં શું ફેર થયો તે જેમ જોઈ શકાય છે તેમ શોધક દવાની અસરથી શું ફેરફાર થયો તે અમુક દિવસે પણ જણાતો નથી. તેની અસર જણાવાને માટે તો ક્રટલાક માસ જોઈએ છીએ. દવાઓના જે ગુણ યઈ શકે તે ગુણનું શોધક ગુણ એ ફક્ત પરમાણું રૂપ છે. જેમ ઘણાંક પરમાણું ભેગાં થવાથી અમૂક ચીજ બને છે તેમજ અમુક રીતના શોધક ગુણનાં પરમાણું ભેગાં કરવામાં આવે તો તેમાંથી એક ઉગ્ર ગુણવાળી ચીજ બને છે,

દાંતમાંથી લોહી પડવું (સ્ક્રી) વિગેરે દરદીમાં જ્યાં રક્ત ફેરફાર જીભીતો જણાઈ રહે છે તે દરદમાં ફાયદો કરનાર દવા રક્ત શોધક ગણાય છે.

આ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે શોધક ગુણનાં અસંખ્ય પેઢાં પાડી શકાય તો પણ બ્યક્તીક ઉપયોગીપણાની ખાતર અત્રે તેના પણ વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે.

૧ પૌષ્ટિક શોધક   ૨ સારક શોધક   ૩ પરચુરણ શોધક

૧ પૌષ્ટિક શોધક દવાઓ. એ અસૂસ કરીને શરીરને પુષ્ટિ આપીને તેને સુધારે છે અને જો કાંઈ જીર્ણ વિકૃતિનો અંશ હોય તો તેને દવાયે છે તેમજ તે જીર્ણ વિકૃતિ ધણા વખત સુધી શરીરમાં રહેવાથી જે કાંઈ નબળાઈ થઈ હોય તેને તે દૂર કરે છે.

આ પેટા વર્ગની નં. ૧ ની દવા જે જીર્ણ પિત્તશય શરીરમાં હોય તેને સુધારે છે. તેથી તે મૂત્ર પીડના જીર્ણ વ્યાધિમાં અને શૂક દોષ-માં ધણી ઉપયોગી છે. આ વ્યાધિઓ થવાનું કારણ પણ પિત્તની પ્રાધા-ન્યતા છે જેનું તેઓ શીતવીર્ય હોવાથી રમત કરે છે. નં. ૨ ની દવાઓ સ-મસીતોજી વીર્ય છે અને અસૂસ કરીને લેવ્યે લોહીને પુષ્ટિ આપનાર છે. નબળાઈ, પાણુ, ક્ષીણતા વિગેરે દોષો તેથી દવાય છે. નં. ૩ ની દવાઓ ઉબણ વીર્ય છે અને વાત અગર કફનો જે કાંઈ જીર્ણ રોગ હોય તે ઉપર તે વપરાય છે. મુદને ઉપડનારા વાત અને કફના વ્યાધિમાં તેમનો ઉપયોગ કરવો કહેલ છે. અપરમાર, દમ, ખેચતાણ, આધાશીશી, માથું દુખવું વિગેરે દરદો આ વિભાગની દવાના સેવનથી સારાં થાય છે. અમુક મુદને ઉપડનારા વિષમજ્વરપણુ તેથી દવાય છે.

૨ સારક શોધક દવાઓ ઝાડો સાફ લાવી શરીરનું શોધન કરે છે અને પિત્તપ્રકોપથી થતા રોગ ઉપર તે અપાય છે. વાતરક્ત, કુષ્ઠ, વિચ-ર્મિકા વિગેરે જીર્ણ ત્વક્દોષમાં તેમજ પિત્તાધિક્ય દોષવાળા ઉદર રોગમાં આ વર્ગની દવાઓ કામની છે. તેથી દાહની શાન્તિ થાય છે, દસ્ત સાફ આવે છે અને મળાવરોધ મટે છે. પિત્ત પ્રકૃતિ રહેતી હોય તેને તેમજ પ્રહર, અને ત્રસ્તુ દોષવાળી સ્ત્રીને સારક શોધક દવાઓ ધણી ઉપયોગી છે.

૩ પરચુરણ શોધક દવાના લીરટમાં ધણી જૂદા જૂદા રીતે અસર કરનારી દવાઓની ગણના કરવામાં આવી છે. આ પેટા વર્ગની નં. ૧ ની દવાઓ અસ, અરજવું, લુખસ, તાપોડીયાં વિગેરે ત્વક્દોષ જે તીક્ષ્ણ દાહ રૂપે દવાય છે તેમાં અપાય છે. તેમજ પિત્તશામક શોધક છે અને તેથી તમામ પૈચિક વિકૃતિ દવાય છે. નં. ૨ ની દવાઓ ઉબણ વીર્ય શો-ધક છે અને શરીરમાં કફાથ કે વાતાથ જે રહેતો હોય તેને હરે છે. નં. ૩ ની દવાઓ આસજીર્ણ ત્વક્દોષનું શોધન કરે છે. કેવી રીતે આ દવાઓ ફાયદો કરે છે તે નિશ્ચિત થયું નથી તોપણ એટલું તો સિદ્ધ છે કે ધણાક

માસ સુધી તેમનું સેવન કરવાથી કુષ્ટ, વાતરક્ત વિગેરે જીર્ણ ત્વક્ર્દોષમાં ફાપદો થાય છે. વિશેષમાં બાબચી અને છાત્ર ભાગરો તો બહાર લગાડવાથી પણ ફાપદો કરે છે. નં. ૪ વાળી દવાઓ પોતાની શોધક અસરથી શરીરના જૂદા જૂદા ભાગના અને મર્મસ્થાનના વૃણને રૂઝવે છે અને તેથી થતી ક્ષીણતાને અટકાવે છે. નં. ૫ ની દવાઓ ખાસ લોહીને સુધારનાર છે. અને તેથી લોહીની તમામ વિકૃતિ દૂર થાય છે. નં. ૬ ની દવા ખાસ ઉપદંશથી બગડેલ લોહીને સુધારનાર છે અને નં. ૭ ની દવા ખાસ યકૃતની ઉપર અસર કરે છે અને પિત્તનું બંધારણ સુધારી તેથી થતી વિકૃતિને અટકાવે છે.

સ્નાયુ શૈથીલ્ય કૃત્-આક્ષેપારિ.

જે દવાઓ પોતાના બળવડે શરીરના ખેંચાતા સ્નાયુને અગર શરીરના ગુહ્ય અવયવમાં રહેલ શ્લેષ્મ પીડને સંકુચિત અવસ્થામાંથી દીલા કરેછે તેમને “સ્નાયુ શૈથીલ્ય કૃત્” દવા કહે છે. આવી દવાને આક્ષેપાન્તક અથવા આક્ષેપારિ દવા પણ કહે છે કારણ કે શરીરના જૂદા જૂદા ભાગમાં થતા આક્ષેપને તે દૂર કરે છે.

૧ અફીણ	૨ ત્રાંચુ	ધતુરો
કીર્દમાન	કપૂર	૩ હીંગ
ખુરાસાની અજમો	જરામાંસી	કરુરી
બાંગ	તમાકુ	વાતમ્ન દવાઓ

સ્નાયુ શૈથીલ્યકૃત્ દવાના ચાર વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે ૧ શામક સ્નાયુ શૈથીલ્યકૃત્ ૨ ખાસ સ્નાયુ શૈથીલ્યકૃત્ ૩ પૌષ્ટિક સ્નાયુ શૈથીલ્યકૃત્ ૪ વિવિધ દોષરે સ્નાયુ શૈથીલ્યકૃત્ ઔષધો.

૧ શામક સ્નાયુ શૈથીલ્યકૃત્ દવાઓ:-જ્યારે દરદ તીકણ રૂપે ઉપડ્યું હોય છે, આક્ષેપ ઓખી રીતે જણાઈ રહે છે અને હાથ પગ તથા શરીરના બંધા સ્નાયુ સાધારણ રીતે ખેંચાય છે ત્યારે આ વર્ગની દવા અવશ્ય આપવી પડે છે. આક્ષેપનો જીક્ષ્ણ શાન્ત કરવામાં ખરેખર આજ વર્ગની દવાઓ ઉપયોગી છે. શા કારણથી આક્ષેપ થઈ આવ્યો છે તે માલમ પડે તો આ વર્ગની દવા સાથે તેનું કારણ દૂર કરવાની દવા મેળવવી જોઈએ. કારણ દૂર થયું કે તરતજ આક્ષેપ ખેસી જાય છે પણ કદાપિને આક્ષેપ ન ખેસે તોપણ શામક સ્નાયુ શૈથીલ્યકૃત્ દવાઓ ખસસ આપવી

જોઈએ અને તે આપ્તાથીજ આક્ષેપનું જોર હનકું પડે છે.

૨ બીજા વર્ગની દવાઓ પણ આક્ષેપ ઉપર ખાસ અસર કરે છે. તે કેવી રીતે અસર કરેછે તે હજી નકી થયું નથી તો પણ એટલુંતો સિદ્ધ છે કે જેમ પહેલા વર્ગની દવાથી આક્ષેપનો જીરૂસો હનકો પડે છે તેમ આ વર્ગની દવાથી તેની આવવાની મુદત લંબાય છે; જેથી તીક્ષ્ણ આક્ષેપમાં પહેલા અને બીજા વર્ગની દવાઓ હમેશાં સાથેજ અપાય છે.

૩ પૌષ્ટિક સ્નાયુ શૈથીલ્યકૃત્ દવાઓ હમેશાં જીર્ણ વાત વ્યાધિમાંજ અપાય છે. તે મગજને પુષ્ટી આપી દરદ નાશુદ કરેછે અને જો કદી દરદ નાશુદ થતું નથી તો તેની ઉપડવાની મુદત લંબાય છે. બીજા વર્ગની દવાઓમાં ને આમાં ફેર માત્ર એટલોજ કે બીજા વર્ગની દવા તીક્ષ્ણ રૂપમાં અપાય છે અને આ વર્ગની દવા જીર્ણ રૂપમાં અપાય છે. તેમની અસરનો ક્રમ એક બીજાને મળતો છે. ટુંકામાં જે સંબંધ ઉપર દવાઓ પૌષ્ટિક દવા સાથે ધરાવે છે તેજ સંબંધ ખાસ સ્નાયુ શૈથીલ્યકૃત્ દવાઓ પૌષ્ટિક સ્નાયુ શૈથીલ્યકૃત્ દવા સાથે ધરાવે છે એટલે ખાસ સ્નાયુ શૈથીલ્યકૃત્ દવાઓ આક્ષેપના પૂરમાં હુબતા દરદીને બચાવે છે અને પૌષ્ટિક સ્નાયુ શૈથીલ્યકૃત્ મગજ ઉપર એવી અસર કરેછે કે તેથી દરદ ઉપડતુંજ નથી અને જો ઉપડે છે તો તે ઘણુંજ હલકું અને ઘણીજ લાંબી મુદતે.

૪ વિવિધ દોષહર સ્નાયુ શૈથીલ્યકૃત્ દવાઓ:-આક્ષેપનું અમુક કારણ મળી આવે તો તે દૂર થાય એવી દવા આપવાથી પણ આક્ષેપ પોતો પડેછે અને તેટલા માટે પાચન દીપન, કૃમિનિ અને સારક દવાઓ તથા રક્ત મોક્ષણ પણ આક્ષેપના શ્વેતને માટે ઉપયોગી થઈ પડે છે.

ધનુર, આંચકી, દમ, હિસ્ટીરીયા, અપસ્માર, હડકવા, મોટી ઉધરસ, ઉન્માદ, આધાશીયી, માથું દુખવું વિગેરે દરદોમાં સ્નાયુ શૈથીલ્યકૃત્ ઉર્ફે આક્ષેપારિ દવા આપવાનું વિધાન છે.

સ્વેદન.

જે દવાઓ શરીરમાંથી પસીનો છોડાવેછે તેને “સ્વેદન” દવા કહેવી.

સુરોખાર -	ઉનાળ	કુબો	માલકાંકણાં
અનંતમૂળ	અંકોલ	રેંકુ	ઉબણોદક.
અફીણ	કપૂર	દેવદાર	
આકડો	કાંઠાશેળીઓ	નાગરમોથ	

સ્વેદન દવાઓ જ્વરાદિક દોષને શાન્ત કરવાને અપાય છે. ગમે તે કારણથી જ્વર આવતો હોય, જ્વર વિષમ, આગનુક કે પ્રક્ષપક હોય તો પણ સ્વેદન દવા ઉપયોગી છે. તેથી પૂષ્કળ પસીનો છૂટે છે અને શરીરની ગરમાઈ ઓછી થાય છે. શરીરના કોઈ પણ ગુદ્ધ મર્મસ્થાનમાં વરમ થતો હોય ત્યારે તેમજ કોઈ બહારના ભાગમાં પાક થતો હોય ત્યારે જ્વર ચડી આવે છે, સ્વેદન દવાઓ આપવાથી શરીરમાં પસીનો વળે છે અને તેથી તે ભાગનો વરમ ઓછો થાય છે. વરમ થવાથી તે મર્મસ્થાનમાં લોહી વધારે બરાઈ રહે છે. સ્વેદન દવાઓ આપવાથી લોહી ઝડપથી ફેરે છે અને તેથી વરમને બીધે જમાવ થયેલું લોહી ઓછું થાય છે અગર જે મિલું લોહી ત્યાં બરાઈ રહ્યું હોય તે વધારે ઓછું થાય છે.

સંધીવાની અંદર અને બીજા કટલાક વાતબાધિમાં તેમજ ઉપદંશ-માં જ્વર આવે છે ત્યારે તે દરદીની યોગ્ય દવા સાથે સ્વેદન દવાઓ મળવાય છે.

જોડાદર અને હૃદ્ રોગમાં સ્વેદન દવાઓ અપાય છે અને તેથી તેનો શોફ હટકો પડે છે. શોફ થવાનું કારણ પણ શરીરના અમુક ભાગમાં જળની વૃદ્ધિ થવાનું છે અને નસું ઉપર અમુક ટેકાણે વધતું ઓછું દબાણ થવાથી તેમાંથી પાણીનો ભાગ ઝરી જાય છે ન તેથી સોજો થઈ આવે છે. સ્વેદન દવા આપવાથી લોહીની અંદરનો પાણીનો ભાગ બહાર ખેંચાઈ આવે છે અને તેથી સોજો પોચો પડે છે. સ્વેદન દવાઓ ના કરતાં કલાલીન પહેરવાથી તેમજ ઉનાપાણીની બોક લેવાથી પૂષ્કળ પસીનો છૂટે છે. પસીનો લાવવાને માટે ઉના પાણીની બોક જેવી બીજી એક દવા નથી.

ત્વક્દોષની અંદર શરીરના કટલાક ભાગમાં પસીનો આવતો નથી, તે ભાગ શુષ્ક અને રૂક્ષ રહે છે તથા દરદીને બેચેની આપ્યા કરે છે. પસીનો આવવાથી આ રૂક્ષતા મટે છે.

બેહદ પસીનો આવવાથી કટલીક વખતે દરદીને બહુ વસતું લાગે છે ન તેનું શરીર ઠંડુ પડી જાય છે. જો આમ થઈ પડે તો એકદમ ઉષ્ણ ઉપાય યોગ્ય જોઈએ.

વિભાગ બીજો.

કુદરતના અને આ બધાના ફરફારથી થતી ચિકિત્સા.

આ વિભાગમાં જે વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે તેમાં ના પેલલા ત્રણ એટલે હવા, પાણી અને ખોરાક એ જીંદગીને ખસસ જરૂરના છે. આ ત્રણમાંના ગમિ તે એકના અભાવથી મનુષ્યનું જીવન ખીસકુલ ટકતું નથી અને જ્યાં લગી દહમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી આ ત્રણે ઓજની આવશ્યકતા છે અને તેટલા મોટેજ આ ત્રણે પદાર્થો “જીંદગીના આધાર ભૂત પદાર્થો” કહેવાય છે. આ બાબતો બાદ કરતાં આ વિષયમાં બાકી જે બાબતો રહી તેને “જીંદગીની સહાય ભૂત બાબતો” એ પેટામાં ગણવામાં આવી છે અને તે મનું અહીં ટુંક વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

જીંદગીના આધાર ભૂત પદાર્થો.

હવા.

શુદ્ધ હવા લેવાની દરેક માણસને જરૂર છે. ઓખી હવા લેવાથી શરીરમાં શક્તિ આવે છે, ભૂખ બરાબર લાગે છે, ઝાડો સાફ ઉતરે છે તથા લોહી સ્વચ્છ થાય છે અને તે વધારે જલદીથી ફરે છે. દરેક મનુષ્યનો જીવનઆધાર શ્વાસો શ્વાસ ચાલવા ઉપર રહેલો છે અને જેમ શુદ્ધ હવાનો શ્વાસ લેવાય તેમ લોહી વધારે સારી રીતે સ્વચ્છ થાય છે તથા દુષિત લોહીથી જે રોગ થવા સંભવ છે તે બધા થતા અટકે છે. ઓખી હવા નહીં મળવાથી અગર શ્વાસમાંથી બહાર કાઢેલી હવાનો પાછો શ્વાસ લેવાથી મનુષ્યના ફેફસાંમાં બગાડો થાય છે. તેમના હોઠ સાધારણ રીતે કાળા રહે છે, આંખું નિસ્તેજ દેખાય છે અને શરીર બેચેન અને કમકોવત જણાય છે. જેવી સ્વચ્છ અને છુટ હવા ગામડાના લોકોને મળે છે તેવી શહેરના લોકોને મળતી નથી અને તેથી તેમનાં શરીર નબળાં અને કમકોવત માલમ પડે છે.

શુદ્ધ હવા એને કહેવી કે જેમાં કોઈ પણ જાતની દુર્ગંધી ન હોય તેમજ તે શરીરને અડવાથી બહુ ઉની કે બહુ ઠાઠી લાગવી નહીં જાય.

અશુદ્ધ, બંધિય અને દુર્ગંધી વાળી હવા લેવાથી નાચે પ્રમાણે રોગો થાય છે:—માથું દુખે છે, અજીણ થઈ આવે છે, ઝાડો સાફ ઉતર તો

નથી, અનાનું પુરેપુરું પાચન થતું નથી અને શરીરનો બાંધો ખરાબર વધતો નથી. છુટ હવા નહીં લેવાવાળાનું શરીર ગળી ગએલ જેવું લાગે છે, તેના માંસના લોચા ઢીલા થઈ જાય છે અને તેની કામ કરવાની શક્તિ ઓછી થઈ ગયેલી હોય છે તથા મનોશક્તિ નામળી પડી જાય છે.

છુટ હવા લેવાથી આ રોગો થતા નથી.

અહુશીત અથવા શરદ હવાનો આસ લેવાથી અગર શરીરને સ્પર્શ થવાથી શ્લેષ્મ, ઉધરસ વિગેરે થઈ આવે છે. શરદ હવાનો આસ લેવાથી લોહી ફેફસાંની અંદર ઘાટું થઈ જાય છે અને બધા ભાગમાં યોગ્ય રીતે ફરવાને બદલે અમુક ઠેકાણે એકઠું થાય છે. શરીરના જૂદા જૂદા ભાગોમાં લોહી એકઠું થવાથી નિચે પ્રમાણે રોગો થાય છે:—મગજમાં લોહી ચડી જાય છે અને મનુષ્ય ખેમાન થઈ જાય છે. કાનનો બહાર ભાગ સૂજી આવે છે, વખતે કાનમાં ચસકા નિકળે છે અને આંચકી ઉપડી આવે છે. વિશેષમાં નજીબો, સંધિવા વિગેરે પણ શરદહવામાં જ નેર કરે છે તેમજ ઉધરસ, દમ, સસણી વિગેરે પણ અહુધા તારેજ ઉપડવા સંભવ છે. વખતો વખત શરદી થતી એ ક્ષય ઉત્પન્ન થવાનું મુખ્ય કારણ છે. ઠંડી હવા લાગવાથી હૃદયમાં, કલેજમાં, આંતરડામાં, જઠરમાં, મૂત્રપિંડમાં અને ગર્ભાશય વિગેરે દરેક મર્મસ્થાનમાં લોહીનો જમાવ થાય છે અને તેથી તે દરેક મર્મસ્થાનનો તીક્ષ્ણ વરમ ઉપડવા ભીતિ રહે છે. વખતે મૂત્રકૃચ્છ્ર બંધાય છે અને અટકાવ પણ બંધ થઈ જાય છે. દરેક ભાગનું શૂન્ય અગર પીડા શરદીથી નેર કરી આવે છે. શૂન્ય, સોજે અને જકડાઈ જવું વિગેરે વાત બાધિઓ પણ શરદી લાગવાથી નેર કરે છે.

આવા દરદીને યોગ્ય ઔષધોપચાર સાથે શુદ્ધ હુંફવાળી હવામાં રાખવો. બહાર શુદ્ધ હુંફવાળી હવા મળવી મુશ્કેલ છે. યોગ્ય સાધનથી ઘરમાં જ શુદ્ધ હુંફવાળી હવા થઈ શકે છે.

અહુજ ઉબ્જી પવન લાગવાથી શરીરમાં ફરતું લોહી વધારે તમ્બ અને વધારે પાતળું થાય છે. જેમ અહુજ શરદપવનથી કફ અને ફેફસાં દરમિયાન વાતનો પ્રકોપ થઈ આવે છે તેમ અહુજ ગરમ પવનથી પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે. તેથી શરીર બળે છે અને અળાઈ, બુરડા, હાથસ વિગેરે ઉપડી આવે છે. આજ ત્રસ્તુમાં કુષ્ઠ, વાતરક્ત, વિચ્ચિકા વિગેરે ત્વકદોષનું નેર વધે છે અને દાહ થાય છે. ઉનવા, પ્રજીહ, પ્રદર, અને અત્યાર્તિય ઉનો પવન સેવવાવાળાને અહુ પીડે છે. ઓસરી, માતા, અજબડા વિગેરે ઓખાનું નેર પણ ઉબ્જી

કાલમાંજ નજીમ છે તેમજ પિત્તાતિસાર, કોલેરા વિગેરે બધંકર દરદો ઉપડવાનો સંભવ પણ ઉજળુ હવાનું જોર હોય ત્યાં સુધીજ છે. ગરમ હવા ઝીલવાથી મગજમાં હ્રમ થાય છે, આંખે અંધારી આવે છે, પાણી બહુ પીવું પડે છે અને કપાણુ લાગે છે તથા શરીરને ચેત પડતું નથી.

આવા દરદીને યોગ્ય ઔષધોપચાર સાથે દરીયા કિનારાની અગર પર્વત ઉપરની ઠંડી હવામાં રાખવો.

પાણી.

પાણી પણ હવાની જેમ જીવંતની આધારભૂત ચીજ છે. પીવાનું પાણી શુદ્ધ અને ચોખું હોવું જોઈએ. મેલું અને ગંદું પાણી પીવું નહીં તેમજ ધોત્ત્રા વિંછળવાના કામમાં પણ બની શકે ત્યાં સુધી તે લેવું નહીં. ખરક એટલે જમણું પાણી ને બહુજ ઠંડું છે તે તથા ઉનું ઉકાળેલું પાણી પણ ઔષધમાં વપરાય છે. બ્યવહારિક ઉપયોગમાં સુગમ પડે માટે પાણીના ત્રણ જૂદા જૂદા વિભાગ પાડી તેનો ઉપયોગ ખતાવવામાં આવ્યો છે.

૧ શુદ્ધોદક. ૨ ઉષ્ણોદક. ૪ શીતોદક.

શુદ્ધોદક:—જે જે રોગો ખરાબ પાણીથી થાય છે તે બધા રોગો ખરાબ પાણીને બદલે સારા અને ચોખા પાણીનો ઉપયોગ કરવાથી શાન્ત થાય છે. કેટલાંક પાણીમાં ક્ષારનો ભાગ વિશેષ હોય છે તો કેટલાંક પાણીમાં જૂદી જૂદી જાતનાં જંતુ રહેલાં છે તેમજ તેમાં વખતે સડેલો ગંદો પદાર્થ મળેલો હોય છે. જ્યારે પાણીની તંગાસ હોય છે ત્યારે પણ પાણી જલદીથી ગંદુ થઈ જાય છે અને લોકોને ગંદુ પાણી વાપરવું પડે છે.

નાચે લખેલાં દરદોમાં ખરાબ પાણીનો શક પડે છે:—

અજીર્ણ, અતિસાર, મરડો અને કોલેરામાં મુખ્ય દોષ પાણીનો હોય છે. કોલેરાની મહામારી ચાલતી હોય તે વખતે જે કુવામાંથી અગર વાવમાંથી પાણી પીવાનું હોય તે પાણી સ્વચ્છ રહે છે કે નહીં તેમજ તેમાં કાંઈ કૃત્રિમ ખિગાડો કરવામાં આવે છે કે નહીં તેનો તપાસ રાખવા સારું લોકો ત્યાં ચોકી બેસાડે છે. ગરમ તે રીતે પાણી બગડે તોપણ ઔમાસાની મોસમમાં જ્યારે વગડામાંથી ડોળ, ગંદકી વિગેરે હસડાઇને નદીમાં આવે છે ત્યારે સાધારણ રીતે ગ્રાડા મરડાનું જોર વિશેષ રહે છે. વિષમજ્વરમાં અને બીજા કેટલા જેરી જ્વરમાં બીગાડો પાણીવાટેજ થાય છે. બાક ગલગંડ અને પથરીના રોગનું કારણ પણ પાણીમાં ક્ષારનો

ભાગ વિશેષ હોવાનું નિવડ્યું છે. અમુક ભાગનું પાણી ક્ષારયુક્ત હોવાથી તે ભાગમાં પથરીનું દરદ વધારે થાય છે એ ગણતરીથી સિદ્ધ થઈ ચુક્યું છે.

ખાદ અસ, દાદર, વાળો અને કેટલીક જાતના ફુલ વૃક્ષનું તેમજ પેટનાં કૃમિનું કારણ પણ અમુક પાણી છે.

આ બધાં દરદો શુદ્ધોદકનો ઉપયોગ કરવાથી અગર જે પાણીમાં જેવો દોષ હોય તે પાણીમાંથી તે દોષ કઢવી નાંખી ઉષ્ણયોગમાં લેવાથી અમુક અટક છે.

ઉષ્ણોદકઃ—આપણે જાણીએ છીએ કે નહાવાથી તેમજ અસ્રસ કરીને ગરમ પાણીવડે નહાવાથી શરીરનો મળ ધોવાય છે ને તે બરાબર સાફ થાય છે. કેટલાએક એવી ત્વચા રોગ ઉષ્ણોદકથી નહાનારા આદર્શીને થતાજ નથી. ખસ, ખરજવું, લૂખસ, દાદર વિગેરે કેટલાએક ચામડીના રોગનું જોર ગરમ પાણીવડે નહાવાથી કમી થાય છે તથા તેમાંની એળ હલકી પડે છે. દરેક જાતનાં ક્ષત, ચાંદાં, તથા બ્યાં બ્યાં સડેલો ભાગ વળગેલો હોય છે તે તે ઠેકાણે ઉષ્ણોદકનો ઉપયોગ ઘણો ફાયદાકારક છે; તેમજ બીજા સ્પ્રેશન દ્વારા લગાડવામાં આવી હોય તે પણ જો ઉના પાણીવડે ધોવાય તો તેનું દુઃખ ઘણું કમતી જણાય છે. ઉઠેલી આંખો બ્યાં ચીપડા ઘણા વળગેલા હોય છે તથા કાન વિગેરે જેમાંથી ખર ધાણું વહેતું હોય છે તે પણ ગરમ પાણીથી સાફ કરવામાં આવે છે.

૨ આવી રીતે સાફ કરવાના કામ શિવાય તે પાક કરવામાં અતિ ઉપયોગી છે. નાનાં મોટાં ગુમડાં, પાકું ગ્રામરો, સાતપાક, પેન્ડી પાકવી, રતનપાક, બદ, મલગંડ વિગેરે બ્યાં સુધી કાચાં હોય છે ત્યાં સુધી તેમને ગરમ પાણીનો શેક કરવામાં આવે છે. ગરમ પાણીની અંદર ફલાડીનું કપડું બોળી નીચેથી સહેવાય એવું દુપ્પતા ભાગ ઉપર લગાડવું. આવી રીતે તેની અંદરની વરાળની અસરથી તેનો જલદીથી પાક થાય છે તથા દરેક કાચો ભાગ બ્યારે પાકે છે ત્યારે તેમાં કેટલીક પીડા થવાનો સંભવ છે તે પીડા ગરમ પાણીનો શેક કરવાથી ઘણી કમતી થાય છે. જૂદી જૂદી જાતની લોપરીઓ (પોલ્ડીસ) અગર બીજા દવાના લેણે જે પકવવાને વારંતે વાપરવામાં આવે છે તેમાંનો એક ઉપાય પાક ક્રિયામાં ગરમ પાણીની તુલનાએ આવે એમ નથી. પાકની સાથે જે સોળે ચડી આવ્યો હોય છે તે પણ ગરમ પાણીથી હોં છે ને દરદ થોડી જગામાં આવી બરાબર રહે.

છે. પાકનો ગમે તેવો બપોરે સોજો હોય તેપણુ જે તણુ દિવસની અંદર તદન નાખૂત થઈ જાય છે. જે ગડ પકાવવા જવા નથી હોતા તેવા મડને ગરમ પાણીનો શેક પકાવવાને બદલે શાન્તપણે ખેસાડી દે છે. દરદીને પીડા ઓછી જણાય તેટલા ઘાટે અફીણના ડોડવા, અફીણ, કસુંબો, વિગેરે બીજી પીડા શામક દવા ગરમ પાણીમાં નાખવામાં આવે છે.

૩ ગરમ પાણીના શેકથી પેટના સજ્જ દુઃખાવામાં છાતી અને ખાંસજાની અંદરના શૂળમાં, તથા ખુંઝારાની ગાંઠની સજ્જ ધીડામાં સારો ફાયદો થાય છે. ઘણું કરીને આવે સમયે ત્યાં પાક થતો હોય છે અગર લોહીનો જમાવ થયો હોય છે જેમાં આ શેકની અવશ્ય જરૂર છે. જમાવ થયેલા લોહીને તે તોડી નાંખે છે.

૪ મગજના ફેટલાક બાધિમાં દરદીને ગરમ પાણીની અંદર ખેસાડવાની જરૂર પડે છે. આંચકી તથા ધનુર રોગમાં દરદીને કમરે જડ આશરે દશ પંદર મિનિટ સુધી ગરમ પાણીમાં રાખ્યો હોય તો તેથી સારો ફાયદો જણાય છે. બાબકને બ્યારે ખેંચતાણુ થાય છે ત્યારે આશમ કરવાની અવશ્ય જરૂર છે. ઓમાઈડ ઓફ પોટેશ્યમ તથા ફેઝારલ્ક હાઇડ્રેટ વખતે કામ નથી કરતાં ને ગરમ પાણી ઘણો સારો ફાયદો કરે છે.

૫ ગર્ભાશયના ફેટલાક બાધિમાં ને તેમાં અસુસ્ત કરીને નજીર્તવ અને પીડિતાર્તવમાં જે સ્ત્રીઓના પગ ધુંટણ સુધી અસુખ બાણીમાં બોળી રાખ્યા હોય તો તેની સારી અસર જણાય છે. બરાબર ફાયદો જણાવાને ઘાટે ગરમ પાણીની અંદર રાખનો ભૂકો નાખવામાં આવે છે. જનનેન્દ્રિયના કોઈ પણ ભાગની અંદર કાંઈ પાક થતો હોય તો ગરમ પાણીનો શેક કરવાથી તે તરત ખાકી જાય છે. તેજ પ્રમાણે વૃષણના વરમ ઉપર પણ ગરમ પાણીનો શેક કરવામાં આવે છે. ઈંડો પવન અગર શરદી લાગવાથી જે મૂત્ર મર્દનો સંક્રાંત થયો હોય, પેશાબ ઉતરતો ન હોય ને પેકુની અંદર સજ્જ પીડા થતી હોય ત્યારે દરદીને નવશેકા પાણીમાં પા કલાક સુધી ખેસાડવાથી પેશાબ છૂટે છે. ફેટલીક વખતે પેકુ ઉપર ગરમ પાણીનો શેક કરવાથીજ આરામ થાય છે. પેશાબ છોડાવવા સાથે

૬ આ બધે ઇંગ્રેજ બનાવટની દવાઓ છે ને તે ખેંચતાણુ અને આંચકી ઉપર ઘણી પ્રચસ્ત છે.

શબ્દો (કેષર) નાખ્યા પછી કેટલીક વખતે પેડુમાં સજ્જ કુખાવો થાય છે ત્યારે ગરમ પાણીનો શેક કરવો યોગ્ય છે.

૧ ગળાની અંદર અગર સાસ નળીકામાં ન્ને કોઈ પણ જાતનો પાક માલમ પડે અગર ચોરીઆનો તીક્ષ્ણ વરમ જણાય ત્યારે ગળા ઉપર ગરમ પાણીનો શેક કરવો ન્નેહ્ય છે. જ્યારે મોઢું આવી જાય છે, અવાળું પાકે છે અને મોઢામાં ચાંદાં પડે છે ત્યારે ગરમ પાણીના કોગળા કરવાથી તેની અંદરની બળતરા શાન્ત થાય છે. દાંત પડી ગયા પછી અગર દાંત છેાટી બીધા પછી ન્ને પીડા થતી હોય તો ગરમ પાણીના કોગળા કરવા એ સારો ઉપાય છે.

૭ સંકરોના કેટલાક બાધિમાં જ્યારે સજ્જ બંધકુદ્ધ માલમ પડે છે ને રેચ આપવા છતાં પણ બીલકુલ અસર થતી નથી ત્યારે ગરમ પાણીની સાદી બસ્તિથી મળ બહાર નીકળી આવે છે. ગરમ પાણીની સાથે બીજી રેચક દવાઓ પણ મેળવવામાં આવે છે. કેટલીક વખતે પખવાડીઆના અથવા મહિનાદિના સજ્જ બંધકુદ્ધમાં ગરમ પાણીની બસ્તિથી કાયદો બ-યેલો આપણા જ્નેવામાં આવે છે.

૮ પાણી અત્યંત ગરમ કરી તેની વરાળ સેવાથી શરીરમાંથી પૂંક-જ પસીનો છૂટે છે. જ્યારે તાવ સજ્જ જ્યો હોય છે તથા શ્વેદલ દવાઓ આપવા છતાં પણ ઉતરતો નથી તેવા સતત જ્વર, સતત જ્વર અ-ને બીજા અણઉતાર તાવમાં ગરમ પાણીનો બાફ પસીનો લાવ-વા ચૂકતો નથી.

૯ રેચક અને વમનકારક પદાર્થો ગરમ પાણી સાથે સેવા-થી વધારે સારી અસર કરે છે ને તેટલા માટે રેચક દવાઓ હમેશાં ગરમ પાણી સાથે અપાય છે.

૧૦ સુવાવડની અંદર અને બીજાં કેટલાંએક દરદોની અંદર જ્યાં ઠંડું પાણી પીવાથી દાંત કળી પડે છે ને જડબું તણાઈ જવાની ધા-સ્તી રહે છે તેવે સમયે આપણા દેશમાં ગરમ પાણી પીવાનો રી-વાજ ચાલે છે.

શીતોદકઃ—ઠાંડું પાણી પણ ઉના પાણીની પેઠે દવા તરીકે વપરાય છે ને ઠાંડા પાણીવડે નહાવાથી ગરમ પાણીની પેઠેજ શરીરનો મળ ધોવાય છે. ઉનાળાની ત્રસ્તમાં તંદુરસ્ત માણસોએ હમેશાં શીતોદકથી નહાવું યોગ્ય છે, તેથી શરીરની ગરમી શાન્ત થાય છે તથા શરીર ઠંડું થાય છે. આવી રીતે જ ત્રણ વખત નહાવાથી અજાઈ, ખુરદ વિગેરે

પિનાધિક્ય ત્વકદોષ^૧ થવાનો ઉનાળામાં ને સંભવ છે તે દર થાય છે. બીજા ત્રણુઓમાં પણ મનુષ્યોએ શીતોદકથી સ્નાન કરવું નોંધ્યે પણ ને અતિ કમકોવતીને બીધે શરીરમાંથી ધ્રુજ છૂટતી હોય અગર ધણી ડંડી ત્રણુમાં જ્યારે સ્વભાવિક રીતે ધ્રુજ છૂટવાનો સંભવ છે ત્યારે માણસો એ ઠાઠા પાણીવડે નહાવું નહિ. બરે પેટે અગર પૂરકજી જમ્યા પછી ઠાઠા પાણીવડે નહાવું એ અપોગ્ય છે. તેથી જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે તથા આધિલું અનાજ પચતું નથી.

ગુણુ:—ગરમી શામક, સંકોચકૃત્, રક્ત સ્તંબક^૨ તથા સંસા સ્થાપક.^૩

ઉપયોગ:—ગરમી શામક તરીકે ઠાઠા પાણીનો ઉપયોગ ધણી રીતે કરવામાં આવે છે. આંખે ચડેલી ગરમીને પણ ડુંડું પાણી શાન્ત કરે છે. દરેક વખતે હંધી ઉઠ્યા પછી આંખે ઠાઠું પાણી છાંટવાનો રીવાજ રાખવો એ ધણો ફાયદાકારક છે. તેથી સુરિત દૂર થાય છે તથા આંખની અંદર થતો દાહ શાન્ત થાય છે. ધણા ખરા અભ્યાસ કરનારાઓને આંખે પાણી છાંટતાં આપણે નોંધ્યે છીએ. આ રીત દૃષ્ટિને ધણી મજબૂત કરનાર છે. બહુ વાંચવાથી ચડેલો યાક તે ઉતારે છે તથા કાગળની ગરમીને તે હરે છે. હાથ પગમાં તેમજ શરીરના બીજા કોઈ ભાગમાં જ્યારે સજ્જ દાહ થાય છે ત્યારે ઠાઠાં પાણીનાં પોતાં મૂકવાથી આરામ થાય છે. આવા દરદીને વખતો વખત બીલી વનસ્પતિ ઓપડવાનું બતાવવામાં આવે છે પણ વનસ્પતિના ખાસ ગુણુ કરતાં દાહ શમન કરવાને માટે તેના અંદરનો રહેલો ઠાઠો રસ વધારે ઉપયોગી થઈ પડે છે. વાત રક્તના દરદીને ઉનાળામાં જ્યારે સજ્જ દાહ થાય છે ત્યારે તેના ખાટલા નીચે દથ વીથ ખેડાં પાણી છાંટવાથી અગર ને બાજુથી પવન આવતો હોય તે બાજુ તરફ પાણીથી છાટેલ ધાસની, વાળાની, અગર પાણેરાંની તટી રાખવાથી દરદીનો દાહ શાન્ત થાય છે. તાવના દરદમાં જ્યારે સજ્જ તાવ ચડે છે ત્યારે દરદીને ઠાઠાં પાણીવાળાં કપડાં શરીરપર વીંટવામાં આવે છે અને કેટલીક વખતે તેના મસ્તક ઉપર ઠાઠા પાણીના ગાબા બાંધવા પડે છે. સજ્જ સંતત્ જ્વરમાં અને મગજના તાવમાં તેમજ કેટલીક જાતના સજ્જ સંબિપ્પાતની અંદર દરદીના કપાળ ઉપર બરફથી બરેલ રબરની કોથળી મૂકવાથી સારો ફાયદો થાય છે. એકસો ચાર, પાં.

૧ આમડીના રોગ. ૨ લોહી રોકનાર ૩ શુદ્ધિમાં લાવનાર.

અ અને છ ડીગ્રી સુધી ગરમી થડે છે એવું ગરમી માપક યંત્ર દર્શાવી આપે ત્યારે આ પ્રમાણે ટાઢો ઉપચાર કરવાનો રિવાજ ચાલે છે. આમ કરતાં એકસો ડીગ્રી સુધી ગરમી ઉતરે ત્યારે ટાઢો ઉપચાર અંધ કરવો. સો નીચે ગરમી ગયા પછી જો શીતોદક વધારે જરૂરી રાખવામાં આવે તો તે નુકસાનકારક છે. જ્યારે સજ્જ તૃષા લાગે ત્યારે જેમ વધારે ઇંડું પાણી તેમ થોડા પાણીથી તૃષા છીંચે છે. જ્યારની અને કોલેરાની સજ્જ તૃષા છીંચવાને માટે બરફના કકડા ચુસવા અપાય છે. ત્વકદોષમાં જ્યારે બહુ ચેળ આવે ત્યારે ટાઢા પાણીનાં પોતાં મૂકવાથી ફાયદો થાય છે. કખવાની સજ્જ અસહ્ય બળતરામાં ટાઢાં પાણીનાં પોતાં મૂકવાં કહેવાં છે.

જ્યારે કોઈપણ જગ્યાએથી લોહી નીકળે છે ત્યારે ઇંડા પાણીની યોજના પ્રથમ છે.^૧ નાકમાંથી નસકોરી ડુક્યા પછી અગર દાંત પડ્યા પછી અગર કોઈપણ બાગકાખા પછી જ્યારે લોહી નીકળે છે ત્યારે ટાઢું પાણી છાંંધાથી તે અંધ થાય છે. તેટલા માટે નાકમાં તેની પીચકારી મારવામાં આવે છે તેમજ દાંત ઉખેડ્યા પછી તેના કોગળા કરવા રીવાજ ચાલે છે. ઇંડું પાણી રક્તસંબંધક તરીકે એક અકસીર ઉપાય છે. ગમ્મ તેવો સજ્જ તરવારનો ધા બાગ્યો હોય અગર બીજા કોઈ પણ કારણથી લોહી નીકળતું હોય ત્યારે ઇંડા પાણીનો પાટો બાંધવો એ એક ઉત્તમ ઉપાય છે. મોટી કાપકૂપ ક્યાં પછી ડાકટરો પણ ઇંડા પાણીના પાટા બંધાવે છે. કાપકૂપ કરતાં જે બારીક નસોનું છેદન થયું હોય તેના મુખને તે સંકુચિત કરે છે તથા કપાએક મુખ તરફ આવતા લોહીને ઘટ કરે છે; જેથી વધારે લોહી બહાર નીકળવા પામતું નથી. (કોઈ પણ ધોરી નસ કપાયા વગર) બીજી નાની નસો કપાયાથી તેમજ ઘણા વિસ્તારવાળા બાગમાં ઇજા થવાથી ગમ્મ તેવો રક્તપ્રવાહ થતો હોય તો પણ ઇંડું પાણી તેમને અટકાવે છે. આવી રીતે ઇંડું પાણી એક જ દિવસ સિંચવું પડે છે અગર લાકડાની ઘોડી કરી તેમાં ગળતી બાંધી જખમ ઉપર તે ટપકવા દેવાની અવશ્ય જરૂર છે. આથી દરદીને ઇંડું ચડશે એવી ધાસ્તી કોઈ પણ વૈદ્યે રાખવી નહિ; કારણ કે ઇંડું પાણી જોકે સ્પર્શે શીતળ છે તોપણ શરીરની અંદરની ગરમીને તે જાગૃત

કરે છે જાણવા પછી જ્યારે ઘણો બંધકર રક્તસ્ત્રાવ થાય છે ત્યારે ગર્ભાશયની અંદર ઠંડું પાણી રેડવાથી ફાયદો થાય છે. ઠંડું પાણી ગર્ભાશયની ધમનીનાં ત્રુટેલાં મુખને એકદમ સંકુચિત કરે છે તથા રક્તસ્ત્રાવ બંધ કરે છે. પેડુ સાયળ તથા જનનેદ્રિઓ ઉપર પણ ઠંડા પાણીનાં પોતાં મૂકવાથી ફાયદો થાય છે. જો લોહી જમદીથી બંધ ન થાય તો ગર્ભાશયમાં બરફનો કડકો મૂકવો કહેલ છે. કસુવાવડમાં પણ લોહી બંધ કરવા માટે આ ઉપાય લાગુ પડે છે. થોડું થોડું લોહી વહેવાથી કસુવાવડ અગર ગર્ભપાત થશે એવી જ્યારે ધાર્મી રહે છે ત્યારે પેટ, પેડુ અને જનનેદ્રિયો ઉપર ઠંડા પાણીનાં પોતાં મૂક્યાં હોય તો વખતે ગર્ભપાત થતો અટકે છે.

દીલા પડી ગયેલા બાળોનો સંકોચ કરી ઠંડું પાણી તેમને કૌવત આપે છે. નસો સુજવાથી જ્યારે વૃષણ મોટું થઈ આવે છે (રક્તજન્ય વૃષણ વૃદ્ધિ) ત્યારે ઠંડા પાણીનાં પોતાં રાખવાથી સોજો ઉતરે છે તેમજ જ્યારે વૃષણની અંદર આંતરડું ઉતરે છે ને બરાબર હસ્તક્રિયાથી ચડાવતાં પણ ચડતું નથી તેવે સમયે ઠંડા પાણીનાં પોતાં અગર બરફ રાખવો એ ઉત્તમ ઉપાય છે. ફેટલીક વખતે અંતરગળ ઘણું બંધકર થઈ પડે છે અને ઘોડી મુદ્દતમાં દરદીનો જીવ જશે એવી ધાર્મી રહે છે તેવા કષ્ટ સાધ્ય અંતર્ગળની અંદર બરફ અગર ઠંડા પાણીનાં પોતાં મૂકવાથી ફાયદો થાય છે. જો બરફ ન મળે અને પાણી વધારે ઠંડું કરવું હોય તો તેની અંદર નવસાર નાખવો. પ્રદર રોગની અંદર ઠંડું પાણી છાંટવાથી અગર પીચકારી મારવાથી નીકળતો સફેદ પદાર્થ બંધ થાય છે. સુવાવડ ને બીધે નખળી સ્ત્રીઓના ગર્ભાશયના શ્લેષ્મ પોંડ કમકૌવત થઈ જવાથી ગર્ભાશય બહાર નીકળશે એવી ધાર્મી રહેતી હોય તો યોની માર્ગમાં ઠંડા પાણીની પીચકારી મારવાથી ડીલ બહાર નીકળતું અટકે છે. યોની નાદ એટલે સુવાવડ પછી સ્ત્રીને એક જાતનો એવો રોગ થાય છે કે ગર્ભાશયની અંદર પવન બરાવ છે તથા જ્યારે સ્ત્રી પોતે ખેસવાની અગર ઉઠવાની સ્થિતિ બદલાવે છે ત્યારે પવન બહાર નીકળે છે ને અવાજ કરે છે. આવા દરદને સ્ત્રીઓ ડીલ બોલે છે એમ કહે છે. સંસ્કૃત શબ્દ એને માટે યોનીનાદ છે. આ દરદની અંદર ઠંડા પાણીનો ઉપયોગ પ્રદરની માફક કરવામાં આવે તો ફાયદો થાય છે. જીર્ણ ગ્રાહ અને અતિ-

૧. નાડી. ૨ વૃષણમાં આંતરડાનું ઉતરવું. ૩ કાણી મહેનતે મટે તેવું.

સારની અંદર અતિ કમકૌવતી થવાથી બાળકોને ગુદ્દાંશ થાય છે (આમણી નીકળે છે) ત્યારે પુંડ ઉપર ઠંડું પાણી છાંટવું યોગ્ય છે. તેથી સફરાના શ્લેષ્મ પીંડમાં કૌવત આવે છે તથા ધીરે ધીરે પુંડ નીકળતું બંધ થાય છે. વીર્યસ્ત્રાવના દરદમાં ઠંડું પાણી અતિ ઉપયોગી છે. જે માણસને વખતો વખત વીર્યસ્ત્રાવ થાય છે તે માણસે હનિશાં રાત્રે સુતી વખતે પેડુ તથા કમર ઉપર ઠંડું પાણી છાંટવું. તે ભાગના નખળા પડી ગએલા સ્નાન તાંતુઓને તે કૌવત આવે છે. જેમ આંખે દિવસમાં બે ચાર વખત પાણી છાંટવાથી કાયદો થાય છે તેમ પેડુ, કમર અને જન-નેદ્રિયો ઉપર ઠંડું પાણી છાંટવાથી વીર્ય વાહિની નળીઓને કૌવત મળે છે, તેની ઉબાટા દૂર થાય છે તથા તે ભાગનાં શ્લેષ્મ પીંડ સંકોચને પામી દૃઢ થાય છે ને તેથી વીર્યસ્ત્રાવ થતો અટકે છે. મજબૂત બાંધાના માણસને વીર્યસ્ત્રાવ થતો હોય તો હનિશાં વહેલા ઉઠી ઠંડા પાણીથી તેમણે નહાવું ને દૃઢ મિનિટ સુધી પેડુ તથા કમર ઉપર ઠંડા પાણી-ના ધાર પડતા દેવી. જે સ્ત્રી ત્રસ્ત્રમાં હોય તે સ્ત્રીએ ઠંડા પાણીનું સેવન કરવું નહિ કારણ કે તેથી ત્રસ્ત્ર દેખાતું વખતે બંધ થાય છે; પણ જે સ્ત્રીઓને અત્યાર્તવ હોય તે સ્ત્રીને ખસૂસ કરીને ઠંડા પા-ણીનો ઉપયોગ કાયદો કરે છે.

ખોરાક.

હવા અને પાણીની પૈંડ ખોરાક પણ જીંદગીનો એક આધારભૂત પદાર્થ છે. દૈન્ય દૈન્યની હવાને માફક આવે તેવો ત્યાં ત્યાંની જમીનમાં ઈશ્વરે ખોરાક ઉત્પન્ન કર્યો છે. જો કે ખોરાક એ એક ઈશ્વરી બક્ષીસ છે તોપણ તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવામાં નીચે લખેલી ત્રણ સૂચનાઓ અવશ્ય મનન કરવા જોગ છે. ખોરાક (૧) પ્રકૃતિને માફક આવે તેવો, (૨) યોગ્ય પોષણ આવે તેવો અને (૩) યોગ્ય પોષણ આવે તેટલો હોવો જોઈએ.

(૧) ખોરાક પ્રકૃતિને માફક આવે તેવો હોવો જોઈએ:—આ મનુ-ષ્ય દેહમાં ત્રણ જુદી જુદી પ્રકૃતિઓ રહી છે. વાત, પિત્ત અને કફ પ્રકૃતિ, જે માણસની વાત પ્રકૃતિ હોય તેને વાયડી સીજ માફક નથી આવતી. તુવર, ચણા, વટાણા, વાલ, ઘીંસોડા, ગુવાર વિગેરે ખાવાથી તેમને પેટમાં ચુંચ થાય છે, અજીર્ણ, આક્રો વિગેરે થઈ આવે છે તથા માથું

૧ પુંડની ઉપરનો આંતરડાનો ભાગ. ૨ ત્રસ્ત્રનું ધાણું દેખાવું.

ભારે રહે છે અને તેનામાં કામ કરવાની તાકાદ રહેતી નથી. આવા મા-
ણસને બાજરો વધારે માફક આવે છે અને રીંગણા, મધી વિગેરે ગ-
રમ ચીજ આવી યોગ્ય છે. જે જે ખોરાક તે લે તેમાં તેને પુષ્કળ મસા-
લાની જરૂર છે. તેને મરચાં બહુ માફક આવેછે. ટુંકામાં જેની વાત
પ્રકૃતિ હોય તેણે ખસૂસ કરીને ગરમ ચીજનું સેવન રાખવું જોઈએ.

(૨) કફ પ્રકૃતિવાળાને હ્રિયમાં ખાંડ ખટાણથી આડવેર રહે છે.
કઠોળ તથા વાયડી ચીજ તેમજ ગરમ મસાલાદાર ચીજ પણ તેને માફક
આવે છે. કફ પ્રકૃતિવાળો જે ખાંડ ખટાણ ખાય તો તેને જ્વર ચડેછે,
છાતી ભરાઈ આવે છે, દમ ઉપડેછે અને આખું શરીર જકડાઈ ગયેલ
જેવું જણાય છે. તેને વખતો વખત ઉધરસ થઈ આવે છે અને ગળામાં
તાંત બોલે છે. તીક્ષ્ણ ફેફસાંના વરમના જેવાં અગર તીક્ષ્ણ સસણીના
જેવાં બધાં ચિન્હો મળી આવે છે. આમ થાય ત્યારે તેને જ્વરશ્ન, કફશ્ન
અને શાન્ત વાતહર ઉપચાર સાથે લવણાદિક મિશ્રિત કરી મસાલાવાળો
ખોરાક આપવો જોઈએ.

પિત્ત પ્રકૃતિવાળો માણસને ગરમ ચીજ બીલકુલ રચતી નથી, જે
તે લાગલું જે દીવસ મરચ્યાનું શાક ખાય અગર ઘણી ગરમ ચીજનું સે-
વન કરે તો તેના પેટમાં દાહ થાય છે, મોઢું શુષ્ક લાગે છે, આંખું બળે
છે અને ઝાડે વધારે વખત જવું પડે છે તથા દાહ થાય છે. વાયડી ચીજ
ગમે તેટલી તે ખાય તો પણ તેને તે નડતી નથી અને હજમ થઈ જાય છે.

(૨) ખોરાક યોગ્ય પોષણ આવે તેવો હોવો જોઈએ:—દરેક મનુ-
ષ્યના ખોરાકમાં પોષક પરમાણું, અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરનાર પરમાણું તથા ક્ષાર
અને પાણી રહેલાં છે. પોષક પરમાણું (નાર્ટ્રીજનસ સમ્પ્રેસ) કઠોળમાં
બહુ છે અને અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરનારાં પરમાણું (સ્ટાર્ચ) ધી, તેલ, સાકર,
ગ્રાણ વિગેરેમાં મળી આવે છે. મનુષ્યના ખોરાકમાં ઓછામાં ઓછો ચોથો
ભાગ પોષક પરમાણુંનો હોવો જોઈએ અને પોણો ભાગ સ્ટાર્ચનો હોવો
જોઈએ. ખોરાકમાં પોષક પરમાણુંનો ભાગ વિશેષ આવવાથી જરૂરાગ્નિ
મંદ થાય છે અને અજીર્ણ થઈ આવે છે. સ્ટાર્ચનો ભાગ વિશેષ આ-
વવાથી શરીર કમકૌવત અને મેદથી ભરપૂર થાય છે.

(૩) યોગ્ય પોષણ આવે તેટલો ખોરાક હોવો જોઈએ:—ગ્રાહ્યો યોગ્ય
ખોરાક ખાવો એ મનુષ્યની જરૂરાગ્નિ ઉપર આધાર રાખે છે. દરેક મનુ-
ષ્યને ચોવીસ કલાકની અંદર એક અગર સવા રતલ ખોરાકની જરૂર છે. પોતાની

ખમન શક્તિથી પચે તે ઉપરાંત ખોરાક ખાવાથી પેટ તણાય છે, જઠર કુલે છે, પેટમાં પીડ થાય છે, આફરો ચડી આવેછે અને વખતે ઝાડો થઈ પડેછે. અજીર્ણ થવાથી દરદીનું માથું દુઃખેછે અને માથું બારે શલ થઈ રહે છે. અકરાંતીઆની પેઠે ખાવાવાળો માણસ થોડી મુદતમાં નબળો થઈ જાય છે. શરીરને પોષણ આપવાનો જે હેતુ ખોરાક લેવામાં રહ્યો છે તેથી ઉલટીજ રીતે વધુ પડતો ખોરાક લેવાથી શરીર નબળું અને રોગી થઈ જાયછે. જેમ વધુ પડતો ખોરાક લેવો એ નુકસાનકારક છે તેમ જોઈએ તે કરતાં ઓછો ખોરાક લેવાથી પણ નુકસાન થાય છે. ઓછો ખોરાક લેવાથી અગર ભૂખે મરવાથી શરીરને કેવી જકા પહોંચે છે તે વિષે દુકાળમાં લોકોની જે ખરાબી થાય છે તેનો વિચાર કરવાથી ખાતરી થશે. તેથી શરીર નબળું થાયછે, દીનપરદીન ગળતું જાયછે અને જઠરનો અગર આંતરડાનો કોઈ પણ બાધિ થઈ આવે છે. કેટલીક વખતે ત્વક્દોષ કુટી નિકળે છે. વિશેષમાં દુબ્બાજને લઈને એક ચેપી તાવ ઉત્પન્ન થવા સંભવ છે. ટુંકામાં ભૂખે મરવાથી પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે અને વધુ પડતો ખોરાક લેવાથી વાતાધિક્ય દોષ માલમ પડી આવે છે.

મિત્રહારથી આ ઉભય પ્રકોપનું પ્રશમન થાય છે.

જીંદગીની સહાયભૂત બાબતો.

રહેવાની રીત, રીતભાત અને સ્વભાવ.

આ ત્રણે અદૃશ્ય રીતે તન્દુરસ્તીને સુધારવાને અગર બગાડવાને સહાયભૂત થઈ પડેછે. જેવો જેનો સ્વભાવ તે પ્રમાણે તેની રહેવાની રીત હોય છે અને તદ્દનુસાર તે પોતાની રીતભાત સ્થપિત કરે છે. જેમ આ શરીરના બંધારણમાં વાત, પિત્ત અને કફ એવી ત્રણ પ્રકૃતિ રહીછે તેમ સ્વભાવ અગર માનસિક વૃત્તિના બંધારણમાં પણ સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એવા ત્રણ ગુણ અગર પ્રકૃતિઓ રહ્યાં છે. જેનામાં જે ગુણ પ્રાધાન્યપે રહેલ છે તેને અનુસરીને તેની રહેવાની રીત અને રીતભાત હોય છે. સત્ત્વગુણ વાળાની રીતભાત બધી શાન્ત હોયછે અને તે શરીરને વધારે સુખાકારી રાખેછે. કદાપિને તેને કોઈ બાધિ થાય તો તેની તેને ઓછી પીડા જણાય છે. તેની રહેવાની રીત અને રીતભાત એવાંછે કે તે થોડો ખીમાર થવા સંભવ છે. રજસ્ અને તમોગુણવાળા કરતાં પ્રમાણમાં તેની જીંદગી વધારે સુખાકારી અને દુઃખરહિત ગુજરે છે.

રજેગુણુ જો કે શરીરને વધારે સાચવનાર દેખાયછે તો પણ તે શરીરને બહુધા નાજીક કરેછે. જેમ ઉછીનું લીધેલું ધન સાચવવાની પંચાત પડે છે તેમ રજેગુણુની કેટલીક વધુ પડતી રીતભાત જાળવવાની વળી તે મનુષ્યને કુટ પડેછે અને મગજને તથા શરીરને ઉપાધિરૂપ થઈ પડેછે. આ સ્થિતિના સાધનોને અભાવ શરીરને પીડેછે. આવાં વધુ પડતાં સાધનોની સત્વગુણીને જરૂર નથી ને તેથી તેમને તેમના અભાવની પીડા થાય એ કદી બનતું નથી.

તમોગુણી સ્વભાવવાળાની રહેવાની રીતી અને રીતભાત હંમેશાં અવિચારી અને નુકશાનકારક હોયછે. તેમનું નિત્યવર્તન નિયમિત રીતે તેમના શરીરને ધસાવનાર છે. આ સ્વભાવની સાથે સર્વ જાતની લુભ્યાઈ, લાંડ્યાઈ અને બક્ષનો જોડાયેલ છે અને તેને લઈને અનેક જાતની આધિ, બાધિ અને ઉપાધિ ઉત્પન્ન થાય છે જે આ દુર્લભ દેહનો ધસવી ધસવીને વહેલો અંત લાવે છે. અગર તેમનું અકાલમૃત્યુ કરાવે છે.

સાર:—રહેવાની રીતી અને રીતભાત એ સ્વભાવ ઉપર આધાર રાખે છે અને સ્વભાવ એ સત્વ; રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણનું બંધારણ છે; જેથી આ ત્રણે ગુણના વધતા ઓછા પ્રમાણ પ્રમાણે દરેક મનુષ્યના સ્વભાવમાં, રહેવાની રીતીમાં અને રીતભાતમાં ફેર પડેછે. સત્વગુણી સ્વભાવવાળાની રહેવાની રીતી અને રીતભાત એવાં છે કે તે પોતાને પૈસે (સત્વગુણુ રૂપી સાધનવડે) તન્દુરસ્તિનો વેપાર કર્યા બરાબર છે અને જેમ પોતાની સોડ તેવડી પછેડી પ્રમાણે વેપાર કરનાર માણસ ગાંજતો નથી તેમ સત્વગુણી માણસ બહુધા દુઃખી થતો નથી.

રજેગુણી સ્વભાવવાળાની રીતી અને રીતભાત એવાં છે કે તે પારકે પૈસે (રજેગુણુ રૂપી પંખાજવડે) તન્દુરસ્તિનો વેપાર કર્યા બરાબર છે અને જેમ પારકી મુડીવડે વેપાર કરનાર માણસને અનેક જાતની ચિન્તા રહે છે ને ફાવતો નથી તેમ રજેગુણુનું શરીર બહુ સુખી રહેતું નથી.

તમોગુણી સ્વભાવવાળાની રહેવાની રીતી અને રીતભાત એવાં છે કે વગર નાણે ઓછા ડોળધાલુની પેડે (તામસાઈને લીધે) આ અમુલ્ય તન્દુરસ્તિનો ઉધો વેપાર કર્યા બરાબર છે અને જેમ આવી રીતનો ઉધો વેપાર કરનાર માણસ હંમેશાં ઓટ ખાયછે તેમ તમોગુણીનું શરીર પાયમાલ થયા વગર રહેતું નથી.

(૪૯૨)

ધંધો.

ધંધો દરેક મનુષ્યને અવશ્યનો છે. ધંધા વગરના માણસને આજસુ ખેસી રહેવું પડે છે ને તેથી તેનું મન વિપરીત વર્તન કરે છે. નઠારા સહવાસથી જે પરિણામો નીપજે છે. ધંધા વગરનો માણસ ભોગ થઈ પડે છે. શરીરને વસતું ન લાગે તેટલે દરન્ને ઉદ્યોગમાં મગ્ની રહેવાથી તન અને મન બંને પ્રકૃષ્ટિત રહે છે અને શરીરમાં કૌવત વધે છે. સારી સોખત, ખુશનુમય વિચાર અને જે બધી બાબતો જીંદગીને સહાયભૂત થઈ પડે છે તે બધું શારીરિક સુખ જનવવાને ધંધો કરવાની જરૂર છે.

સહવાસ.

સહવાસ કેટલેક દરન્ને રીતભાત અને રહેવાની રીતનાં બંધારણુ બંધાવામાં સહાયભૂત થઈ પડે છે અને જેવો સહવાસ તે પ્રમાણે મનુષ્યની રીતભાત બંધાય છે. સારા સહવાસથી સારી રીતભાત બંધાય છે અને નઠારા સહવાસથી નઠારી રીતભાત બંધાય છે ને તેથી સહવાસ અદૃશ્ય રીતે રીતભાતના બંધારણુમાં ફેરફાર કરી તન્નુરસ્તીને નુકસાનકર્તા અગર સુધારનાર થઈ પડે છે. સારી સોખત એ ક્ષીણુ યતા દરદીને સારી પૌષ્ટિકદવાનું કામ સારે છે અને કેટલાક જીર્ણ રોગ કે જે કાળે કરીને સારા થાય છે અને જેમાં દીલાસાની અવશ્ય જરૂર છે તેમાં સારી સોખત એ દીલોજન દીલાસા તરીકે સંપૂર્ણ રીતે સંતોષકારક નીવડી છે.

અજવાળું.

મનુષ્યે પોતાનાં ઘર બાંધવામાં હવા અને અજવાળું સારી રીતે જળવાય છે કે નહીં તે વિષે અવશ્ય ધ્યાન આપવું જોઈએ. જે ઘરમાં અજવાળું પુરેપુંડે હાય છે તે ઘરમાં હવા પણ સ્વચ્છ રહે છે કારણ કે સંપૂર્ણ રીતે અજવાળું જનવવાને માટે બારી, બારણા વિગેરે જે સાધનોની જરૂર છે તેજ સાધનવડે પુરતી હવા ઘરમાં આવી શકે છે. જે ઘરમાં અંધાઈ હાય તે ઘરમાં ઓખી હવા પેસવા કદી પામતી નથી તેમજ તેમાં સ્વચ્છતા છે કે કેમ તે પણ બરાબર જોઈ શકાતું નથી. અંધારામાં રહેવાથી આંખના કેટલાક રોગ થાય છે. આંખનાં ખીલ, તાપો-ડીઆં વિગેરે બહાર ફરવાવાળી સ્ત્રીઓનાં કરતાં ઓઝલવાળી સ્ત્રીઓને વધારે પીડે છે. તેથી માથું બારે રહે છે, શરીર કૃશ બને છે અને તેના શરીરનો બાંધો વધવા પામતો નથી. યોગ્ય વરસાદ થયા પછી જો આકાશ

ખુણું થતું નથી અને દહાડા ગમગીન રહેતો જેમ મોલ સારો પાકતો નથી તેમ ગમે તેવા રૂઝ પુષ્ટ બાળકને અંધારામાં રાખવામાં આવે તો તે વધી શકતું નથી. અંધારામાં જોવાવાળા માણસોને આંખ બહુ ખેંચવી પડે છે અને તેથી દૃષ્ટિ કમકૌવત થાય છે. પુરતુ અજવાળું અનુભવવાથી આ દુઃખદ પરિણામ દૂર રહે છે.

સ્વચ્છતા અને ગંદકી.

આ બંને એક બીજાને અભાવે વૃદ્ધિ પામે છે. જ્યાં સ્વચ્છતા ઓછી દેખાય છે ત્યાં ગંદકી વધારે હોય અને જ્યાં ગંદકી ઓછી હોય છે ત્યાં સ્વચ્છતા વધારે રહે છે. સ્વચ્છતા એ શરીર સાચવવાનું મુખ્ય સાધન છે. ઘર, ચોક, આંગણાં, લુગડાં વિગેરે દરેક સ્થળ સ્વચ્છ રાખવાથી શરીર વધારે સુખાકારી રહે છે. સ્વચ્છતા રાખવાથી કેટલાક રોગ થવા પામતા નથી અને કેટલાક રોગમાં સ્વચ્છતા રાખવી એજ આરામીપર લાવવાનો મુખ્ય ક્રમ છે. શરીર સ્વચ્છ રાખવાથી કેટલીક જાતના ત્વક્દોષ થવા પામતા નથી તેમજ ગમે તે ત્વક્દોષ થયો હોય ત્યારે દુઃખવાળો બાગ સ્વચ્છ રાખવાથી ૫૩ પાચ વિગેરે ઓછાં થાય છે, જખમની અંદરનો સડો દૂર થાય છે, તેમાં જંતુ પડવા પામતાં નથી અને તે જલદી રૂઝપર આવે છે. શરીરના ગમે તે ભાગમાં અને ગમે તે સ્થાનમાં ઘાંઝ, જખમ, વૃણુ વિગેરે થઈ જ્યાં આમડી ફાટી હોય ત્યાં સ્વચ્છતા સહાયભૂત થઈ પડે છે. સ્વચ્છતા રાખવાથી ઝાડો, અતિસાર, કોલેરા, અળુણું અને માથું દુઃખવું વિગેરે કેટલાંક દરદા હલકાં પડે છે. કોલેરાની મહામારી ચાલતી હોય ત્યારે સ્વચ્છતા રાખવી એ તે દરદ અટકાવવાનો મુખ્ય રસ્તો છે. સ્વચ્છતા રાખવાથી વાતાવરણ શુદ્ધ રહે છે અને શુદ્ધ વાતાવરણ થવાથી અસંખ્ય રોગ થતા અટકે છે અગર દાખમાં રહે છે.

રહેઠાણ.

તન્દુરસ્તી જાળવવાને માટે અવશ્યનું છે. તાપ, ઠાઠ, પવન અને વરસાદના અપાટામાંથી મનુષ્ય દેહનું તે રક્ષણ કરે છે અને તેટલા માટે તે ઉપર અસૂસ ધ્યાન રાખવાની આવશ્યકતા છે. રહેઠાણ બંને ત્યાં સુધી બીની જોવાળી જગ્યામાં કરવુંજ નહીં તેમજ ગટર કે ખાળ ઉપરના ઓરડામાં રહેવુંજ નહીં. રહેવાનાં ઘરમાં પુષ્કળ અજવાળું અને હવા જોઈએ એટલુંજ નહીં પણ તે સ્વચ્છ અને ઓખું

હોવું નોંધ્યે. ઉપરથી પાણી ગળતું હોય તો તેની યોગ્ય અટકાયત કરવા સાથે ધરની આસપાસની જગ્યામાં ક્યાંઈ ચોમાસાનું પાણી ભરાઈ રહેવા આપવું નહીં તેમજ ધરની આસપાસ ઉકરડો કે બીજી કોઈ જાતની ગંદકી રહેવા દેવી નહીં. ભેજવાળી જગ્યામાં રહેવાથી શરીર સુસ્ત રહે છે, વખતો વખત શરદી થઈ આવે છે અને સાંધા ઝંઝાઈ જાય છે તથા શરીરના જઠરા જૂદા ભાગમાં શૂળ, ચરકા વિગેરે અનેક જાતની પીડાઓ થાય છે. હુંફવાળી જગ્યામાં રહેવાથી આ બધાં દરદો દૂર રહે છે. ધરનાં આંગણાં આગળ ગંદકી રહેવાથી વાતાવરણ અશુદ્ધ થાય છે અને અશુદ્ધ વાતાવરણથી થતા તમામ રોગ સારા રહે- ઠાણમાં રહેવાથી અટકે છે. વિશેષમાં ખરાબ રહેઠાણ રાખવાથી અ- જીર્ણ, ઝાડો, ક્ષય વિગેરે થઈ આવે છે. ખરાબ રહેઠાણને લીધે થતા રોગની અંદર ઠામ પાટલો કરવાના અદભૂત ફાયદાઓ આપણે વખતો વખત નોંધ્યે છીએ. જ્યારે કુટુંબના ઘણાંખરાં માણસો એક પછી એક માંદાં થયા કરે છે અગર ગુજરી જાય છે ત્યારે તેમના ઘરમાં તન્દુરસ્તીનું બીગાડનાર કાંઈ પણ કારણ હોય છે જેથી રહેવાનું ઘર બદલાવવાની ડાકટરો વખતો વખત ભલામણ કરે છે.

કસરત.

મન અને તનને ખરાબર કસવું એ કસરત; પણ હાલમાં કસરતથી ક્રૂર તનની કસરતજ સમજાય છે. જો કે મનની કસરત ઘણી અગત્યની છે તોપણ તનની કસરત કાંઈ નમાલી ગણી કાઢવાની નથી. બલી-હારા બદનનું બલીદાન દઈ મગજ મોહીની મેજવવામાં મગ્ન રહેવું એ ખરેખર દીવો લઈ કુવામાં પડ્યા જેવું છે; કારણ કે શક્તિવાન શરીર સાથજ મજબૂત મગજ રહે છે. કસરતની ખામીથી શરીર નબળું થઈ જાય છે, તેના જૂદાં જૂદાં અવયવો ક્ષીયીળ રહે છે, કાંઈ કામ કરવા તેની ધમ્મણ થાય છે પણ તે કરવાની તેનામાં શક્તિ રહેતી નથી અને મગજ કમકોવત થઈ જવાથી કોઈ પણ વિષયનું તેનાથી સ્પષ્ટીકરણ થતું નથી. કસરત કરવાથી ફેફસું વધારે ઝડપથી પોતાનું કામ કરે છે, લોહી વધારે સારી રીતે ચોખ્ખું થાય છે અને સ્નાયુ મજબૂત અને લઘુ બને છે. કસરત કરવાથી અનાજનું સારી પેટે પાચન થાય છે અને ઝાડો સાફ ઉતરે છે. કસરત કરતી વખતે આસ વધારે નોંસથી આગે છે અને છાતી

વધારે પ્રકુલિત થાય છે ન તેટલા માટે તે જખતે છાતી ઉપર કાંઈ પણ તાંબ કપડું રાખવું નહીં.

પોશાક.

પોશાકનો મુખ્ય હેતુ શરીરને ઠાઠ તડકાથી બચાવવાનો છે અને તેટલા માટે તે ત્રસ્તુને અનુસાર હોવો જોઈએ. આ શીવાય પોશાકનો બીજો હેતુ મર્યાદા સાચવવાનો તથા શરીર શોભાવવાનો છે, પણ અહીં આ બીજા હેતુની જરૂર નહીં હોવાથી ફક્ત ઠાઠ તડકામાંથી જ શરીરને બચાવવા વિષેજ સૂચના આપી છે.

પોશાક ઘણો કીંમતી, ટાપટીપથી ભરેલો કે અંદર કાંઈ શી-વણીની ચતુરાઈવાળો હોવાની જરૂર નથી; પણ તે સાદો, આબહવાને અને ત્રસ્તુને અનુસાર તથા સ્વચ્છ હોવો જોઈએ. સ્વચ્છ પોશાક રાખવાથી શરીરના જૂદા જૂદા ત્વક્દોષ ઉપડવાનું એક મુખ્ય કારણ દૂર થાય છે. ત્રસ્તુ અને આબહવાને અનુસરતાં કપડાં પહેરવાથી ઠાઠ તડકામાંથી શરીરને બચાવવાનો હેતુ પાર પડે છે. શ્રીષ્ઠ ત્રસ્તુમાં આસાં પણ આદીનાં કપડાં શું કામનાં? તેમજ શરદ ત્રસ્તુમાં સ્વચ્છ પણ પામર પોશાક કેમ પોષાય? તેમજ વળી વર્ષા ત્રસ્તુમાં વહાલાં લાગે એવાં પણ બીનાસવાળાં કપડાં કેમ ભાવે? કપડાં સાધારણ વપરાશને માટે સુતરનાં, રેશમનાં, ઉનનાં કે ફૂલાલીનનાં બનાવવામાં આવે છે. શ્રીષ્ઠ ત્રસ્તુમાં સુતરનાં કે રેશમનાં કપડાં વધારે માફક આવે છે અને તે ઘણાં આછાં હોવાં જોઈએ. શીયાળામાં ઉનનાં કે ફૂલાલીનનાં કપડાં પહેરવાં અગર જડાં સુતરાઉ કપડાં વાપરવાં. ચોમાસામાં ગમે તે જાતનાં કપડાં વાપરો પણ તેમને વાછટ લાગવાથી તેઓ ઠામરવાયાં થઈ જાય છે માટે કપડાં ઉપર જલાભિદ્ય^૧ કપડું પહેરવું જોઈએ. ઘણીવાર પહેરેલું કપડું પહેરાય તો ધારેલી ધારણાથી વિપરીત ફળ આવે છે. રાત્રીમાં વપરાતાં કપડાં સેજ સાજામાં મેલાં થઈ જાય છે. ઠંડા દેશમાં ઉનનાં ગરમ

---

૧ જલાભિદ્ય કપડું એ સાદુ સુતરાઉ કપડું છે ન તે ઉપર એક જાતના ગ્રાડનો રસ લગાડવાથી તેમાં પાણીનો પાસ ઉતરતો નથી. આ કપડું વધારે સુશોભીત દેખાય અને તેજ કરે તેટલા માટે તે ઉપર વાર્નીશ લગાડવામાં આવે છે. તેનાં ડગલા, બુંટ, ટોપીઉં વિગેરે થાય છે. આને ઈંગ્રેજીમાં “વોટર પ્રૂફ ક્લોથ” કહે છે.

(૪૪૬)

કપડાં કે ચાંમડાનાં કપડાં પહેરાય છે. ગરમ દેશમાં સૈદ્ધ સૂતરાઉ કપડાં વધારે માફક આવે છે.

વ્યાધિ પ્રકરણ.

આ પ્રકરણમાં પણ રોગની ગણના અક્ષરવાર ક્રમ પ્રમાણે કરવામાં આવી છે.

અછબડા.

નિદાન:—આ શીળી અને માતાની જાતનો એક એપો ગણાય છે, પણ તે હલકો મરજ છે. એકાદ દીવસ ઘોડો ધણો તાવ આવ્યા બાદ શરીરના જૂદા જૂદા ભાગ ઉપર એના દાણા દેખાય છે. આ દાણાની આસપાસની ચામડી લાલ હોય છે અને દાણો પોતે શરૂઆતમાં લાલ થઈ પાછળથી પાણી બરાવાને લીધે સફેદ થઈ જાય છે. બહુ ત્યારે પચીશ પચાસ દાણા આખા શરીર ઉપર માંડ ઉપડે છે અને તે બહુધા ચહેરા ઉપર થતાજ નથી. દાણા કુટી ભીંગડા ઉખડી દરદી એક અઠવાડીયાની અંદર સાળે થઈ જાય છે. આ એક ઉડતો એવા રોગ છે અને જે લતામાં તે આવે છે તે લતાનાં ઘણાં ખરાં છોકરાંને તે પીડે છે. આ રોગ ક્ષત નાનાં બચ્ચાંએનેજ થાય છે.

ઉપાય:—તેલ ૨૭૪. લીંમડાનું હીમ ૩૬૪.

અછોછી.

નિદાન:—આ કાંઈ રોગ નહીં હોતાં તાણીને જમ્યાનું એક ચિન્હ છે. તેથી પેટ તણાય છે અને બારે શલ થઈ રહે છે. દરદીમાં હરવા ફરવાની શક્તિ રહેતી નથી અને તેને સૂઈ રહેવું પડે છે. પેટ તણાવાથી શરીરને જે કાશ્તિ પડે છે તેથી તેને પસીનો આવે છે. અરધી કલાક કે કલાકની અંદર અનાજ હેઠું ખેસે છે અને દરદીને આરામ થાય છે. કેટલીક વખતે ઉલટી થવાથી અગર ઝાડો થવાથી પેટનો બાર એવો થાય છે અને તેની પીડા શાન્ત થાય છે.

ઉપાય:—એલચી ૧૬૫. બાદીઆન ૩૨૦. વાયુહર દવાઓ ૪૭૦.

અજીર્ણ.

નિદાન:—આનાજનું પુરેપુરું પાચન નહીં થવાથી જે રોગ ઉત્પન્ન થાય તેનું નામ “અજીર્ણ”. જઠર કે આંતરડાના રસની ન્યુતા ધિક્ષતાથી આ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તે શિવાય દુર્ગર, સડેલો અને વધુ પડતો ખારાક લેવાથી પણ અજીર્ણ થઈ આવે છે. બાદ ઉભગરો પણ અજીર્ણને

સહાય બૂત થઈ પડેછે, તેથી દરદીને જમ્યા પછી પેટમાં દુખાવો રહ્યા કરે છે, તેની અનાજ ઉપર પ્રીતિ થતી નથી અને તેને બૂખ લાગતી નથી. કેટલીક વખતે પેટ તણાયછે, પેટમાં ભાર જેવું લાગેછે, છાતીમાં અગર પેટમાં દાહ થાયછે, દાંત અંબાઈ જાયછે અને આટા અગર કડવા ધ. ચરકા આવેછે. પેટની અંદર પવન ભરાઈ રહેવાથી પેટ ઢમઢોલ જેવું થઈ રહેછે. કેટલીક વખતે મોળ આબ્યા કરેછે અને ઉલટી થઈ જાયછે. વખતે ઝાડો થઈ આવેછે અને વખતે ઝાડો કમ્બળ થાયછે. તેથી પેટમાં સજ્જ દુખાવો થાયછે, જીભ ચેલી રહેછે, દાંત ઢીલા અને પોચા પડી જાયછે, શ્વાસ ગંધાયછે, માથું દુખેછે અને પેટમાં, વાંસામાં તેમજ શરીરના જૂદા જૂદા ભાગમાં શૂળ નિકળેછે. દરદી દીનપરદીન ગળતો જાયછે તથા તેના હાથ પગમાં દાહ થાયછે. નવખાઈને લઈનેજે બધાં ચિન્હ થવાં જોઈએ તે બધાં ચિન્હ અજીર્ણના દરદીને થાયછે, છાતીમાં થડકો રહેછે અને કાંઈ પણ કામ કરવાની તાકાદ તેનામાં રહેતી નથી.

ઉપાય—અજમ્યાની ફાકી ૧૧૩ અજીર્ણ કંટકરસ ૩૭૩ અફીણ ૧૨૪ અભ્યખ ભસ્મ ૧૪ અમ્લદવામ્બો ૪૩૪ અમ્લ વિરૂદ્ધ દવામ્બો ૪૩૬ અરુણાની છાલ ૧૩૧ આદુ ૧૩૯ ઇન્દ્રવાર્ણ ૧૫૩ ઉપજેટ ૧૬૦ એરંડ તેલ ૧૬૨ એળીઆની ગોળી ૧૬૭ કડુ ૧૭૩ કલંબો ૧૮૫ કલોજી જીરું ૨૫૬ કાંકડ ૧૮૮ કાળા દાણા ૧૯૪ કાળીજીરી ૧૯૬ કાળીપાટ ૧૯૮ કીડામારી ૧૯૯ ફુલોજન ૨૦૩ ખંડામલકી ૧૪૬ ગજપીપર ૨૦૮ ગરમાણાનોગર ૨૨૨ ગંધક ૨૪ ચણાનો ખાર ૨૩૯ ચિત્રક ખાર ૨૪૩ જવ ખાર ૨૫૧ જયફળ ૨૫૩ જવંત્રી ૨૫૪ જીરકાદિ મોદક ૨૫૬ જીરું ૨૫૬ ઝેરકોચલાની ફાકી ૨૬૧ ઝેરકોચલું ૨૬૨ ટંકણ ૨૮ તજ ૨૬૭ તમાકુ ચાવલી ૨૭૧ તેજબળ ૨૭૮ ત્રિમદ ૨૪૩ ત્રિવૃત્તાદિ ચૂર્ણ ૩૦૨ ધાત્રી લોહ ૧૪૬ નારાય ચૂર્ણ ૩૦૨ નારીકેલ ખંડપાક ૩૦૫ નારંગી ૩૦૫ નેપાળો ૩૦૯ પાચન દસામ્બો ૪૫૦ પિત્તાંકરસ ૫૫ પીપર ૩૧૪ પીપરીમૂળના ગંઠોડા ૩૧૬ પિપ્પલાસવ ૩૧૪ બીજોરું ૩૨૩ બીડલવણ ૬૮ બૃહત્ પંચમૂળાદિ ક્વાથ ૨૮૩ બક્ષાતક હરિતકી ૩૩૭ બાંગ ૩૩૨ બીલામું ૩૩૬ મધુપકવ હરિતકી ૪૦૯ મરી ૩૪૩ માલકાંકણા ૩૪૬ મોરધુધુ ૫૭ રાઈ ૩૫૪ રામબાણુરસ ૩૭૩ લઘુકબાદ રસ ૨૪ લવણ ૬૭ લવીંગ ૩૫૮ લીંજુ ૩૬૭ વખમ્બો ૩૭૦ વજનાગ ૩૭૩ વજાદિ ચૂર્ણ ૩૭૫ વડવાનલ ચૂર્ણ ૨૪૩

વમન કરાવનાર દવાઓ ૪૬૭ વસંત કુસુમાકરરસ ૪૭ વાયુહર દવાઓ ૪૭૦ વાવડીંગ ૩૮૧ શતાખનો સ્વરસ ૩૮૬ શંખ ભસ્મ ૮૦ શંખવટી ૮૦ પડ્ધરણયોગ ૨૪૩ સાણખાર ૮૩ સારક દવાઓ ૪૬૫ સીકેકાઈ ૩૯૯ સીધાલૂણ ૬૮ સુંઠ ૪૦૧ સુત્રોચનાલક ૧૪ સુવાનું હીમ ૪૦૪ સૂરણ ૪૦૩ સોનામુખી ૪૦૫ સ્નેહ પાન ૨૭૪—૪૨૦ હરેડ (મોટી) ૪૦૮ હોંગ ૪૧૧ હીમજ ૪૦૮

અતિસાર અને ઝાડો.

નિદાન—ઘણીવાર અને પાતળો ઝાડો આવ્યા કરે તે રોગને ‘અતિસાર’ કહે છે. આંતરડામાં રક્ત અગર વધુ પડતો ખોરાક જવાથી તેમજ તેની અંદર કૃમિ હોવાથી અતિસાર થઈ આવે છે. ફેટલીક વખતે શરદી લાગવાથી અને ફેટલીક વખતે તડકે રખડવાથી પણ અતિસાર થઈ આવવા સંભવ છે. બાદ બહુજ ગરમ ખોરાક તેમજ સોમલ, રસક-પૂર અને બીજાં ફેટલાંક ક્ષોભક વિષ લેવાથી અતિસાર થઈ આવે છે. જીર્ણજ્વર, ક્ષય અને અત્યંત નબળાઇનું એ એક છેલું ચિન્હ છે. કોણે-રાના પૂર્વરૂપમાં અતિસાર જણાય છે. અતિસાર વાળા દરદીને ઝાડે ઘણી વખત જવું પડે છે અને ઝાડો પાતળો, પાણીજીવો, વખતે પીજો દહીં જીવો ઇંકટાંવાળો અગર દુર્ગંધિયુક્ત હોય છે. ફેટલીક વખતે ઝાડામાં લોહી પડે છે અને પેટમાં વાદ કે ચૂંથ થાય છે, હાથ પગ ત્રુટે છે, પૂગમાં કળ-તર થાય છે તેમજ વખતે ગોટલી પણ ચડે છે અને ઉલટી પણ થાય છે. સાદો ઝાડો એ અતિસારનું ક્રૂર શાન્ત રૂપ છે.

ઉપાય—અફીણ ૧૨૩ અમ્લ દવાઓ ૪૩૫ અરડુસો ૧૩૧ અરી-ઠાનુ પાણી ૧૩૩ આકારકરભાદિચૂર્ણ ૧૦૮ આંખાના પાનનો સ્વરસ ૧૪૩ આમળાનું પાણી ૧૪૮ ઇન્દ્રજવ ૧૫૧ ઇન્દ્રયવાદિકાઠો ૧૫૧ ઇન્દ્રયવાદિ પ્રમથા ૧૫૧ ઇસમગુલ ૧૫૪ કટુફ્લાદિ ચૂર્ણ ૧૯૩ કડાછાલ ૧૭૧ કપિત્થાજક ૨૧૦ કપૂર ૧૭૭ કમળકાકડી ૧૮૧ કર્લભો ૧૮૫ કળી-ચૂનાનું પાણી ૮૦ કાથો ૧૯૨ કાળીપાટ ૧૯૭ કુટજપુટપાક, કુટજદિચૂર્ણ, કુટજવલેહ ૧૭૧ કુંકુમવટી ૧૨૪ કૃમિશ્ર દવાઓ ૪૪૬ કોક ૨૧૦ ખાખરાની લાખ ૨૧૫ ગજપીપર ૨૧૮ ગોખર ૨૩૭ ગંધકવટી ૨૪ ગ્રહણી કપાટરસ ૫૭ ચાંગીરીનો સ્વરસ ૧૪૧ ચિત્રક ૨૪૫ જંજવાદિસ્વરસ ૨૫૨ જવનું પાણી ૨૫૧ જયફળ ૨૫૩ ટીખર ૨૬૪ ટેંદુનો પુટપાક ૨૬૪ ટંકણ ૨૯ તજ

૨૬૭ તાલીસપત્ર ૨૭૬ દાડિમવટી ૨૮૫ દાડિમાજીક ૨૮૫ દીપત દવાઓ
 ૪૫૨ ધાવરીનાં ડુલ ૩૦૦ પર્પટાદિહીમ ૨૧૪ પાંડેલી કેરીનો રસ ૧૪૨
 ફટકડી ૪૮ બાળાગોળી ૧૧૩ બીબેરૂં ૩૨૪ બીલીનાં ફળનો ગરબ ૩૨૪
 બિલ્વાદિ ચૂર્ણ ૩૨૪ ભાંગ ૩૩૨ મરડાશીંગી ૩૪૨ મુથળી ૩૪૬ મેંદાલક-
 ડીનું હીમ ૩૫૦ મોરથુથુ ૫૭ મોરથુથુની અંશિત ૫૭ રસપર્પટી ૪૫ રસવંતી
 ૨૮૮ રસાંજનાદિ ચૂર્ણ ૨૮૮ રાળ ૩૫૭ લોદર ૩૬૮ લોદરનું ચૂર્ણ ૩૬૯
 લોહ ૭૩ વખમો ૩૭૦ વજ ૩૭૫ વાદળીની રાખ ૪૩૦ વાસા પુટપાટક
 ૧૩૧ વૃદ્ધ ગંગાધર ચૂર્ણ ૩૫૨ શતાવરીનાં મૂળની ફાકી ૩૮૦ શેમળાના
 તાળાં ડુલનો સ્વરસ ૩૮૯ શેમળાનાં મૂળીઆં ૩૮૮ શેથધ્ર દવાઓ ૪૭૨
 શંખજીરું ૮૨ શંભુનાથ રસ ૧૨૪ સમદર ફળ ૩૯૪ સુંક ૪૦૨ સુવર્ણ પર્પટી
 ૯૨ સ્તંભન દવાઓ ૪૪૮ હીંગ ૪૧૧ હીંગળો ૧૦૪ હીરાકથી ૧૦૫ હો-
 રાદખણ ૪૧૨.

અત્યંત પરસેવો આવવો.

નિદાન—અમુક ભાગના જ્ઞાન તંતુમાં ફેરફાર થવાને લીધે તે ભા-
 ગમાં અહુજ પસીનો વળે છે. અહુજ પસીનો વળવાના મુખ્ય સ્થાન હાથ
 પગનાં તળાં અને બગલ છે. કેટલાકને એટલો બધો પસીનો આવે છે કે
 તેઓ રૂમાલથી હાથ લુપ્ત નાખે કે પાછા પાંચ મીનીટમાં હાથ પરશેવેથી
 બીના થઈ રહે છે તેમજ કેટલાકના પગ શીયાળામાં પણ એટલા બધા
 ઓગળતા હોય છે કે તેઓ છેા ઉપર આવે કે તેમની નિશાની તરતજ
 પડી રહે છે. ક્રમ એવેની શિવાય કોઈ પણ જાતનું દુઃખ દાયક ચિન્હ
 આ રોગમાં થતું નથી.

ઉપાય—આંખર ૪૧૫ ઉણ દવાઓ ૪૪૦ કળથીનો લોટ ધસવો
 ૧૮૭ ગાયના છાણનો લેપ ૪૨૨ નાગકેશરનું ચૂર્ણ ૩૦૩

અત્યશ્રુ

નિદાન—આ કાંઈ આંખનો આસ રોગ નથી. પણ તે કેટલાક
 રોગનું એક ચિન્હ છે. ખી પરવાળાં વિગેરે બહારના ભાગના બાધિને
 લઈને આંખમાંથી હન્રેશાં પાણી ઝડા કરે છે.

ઉપાય—કાસાંજણ ૨૭ મોરથુથુ ૫૮

અત્યાર્તવ.

નિદાન—અટકાવની વખતે ઘણું લોહી પડવું અગર અટકાવ ઓછી

મુદતે દેખાવો તેનું નામ અત્યાર્તવ. ગર્ભાશયની અંદર ક્ષત, મસા વિગેરે વ્યાધિને લઈને તેમજ ગર્ભ અંડના ફેટલાક વ્યાધિને લઈને ત્રતુ નિયમિત કરતાં વધારે દેખાય છે. પિત્ત પ્રકૃતિવાળી, નાજુક અને નબળા બાંધાની તથા ગરમદેશની સ્ત્રીઓને અત્યાર્તવ વધારે પડે છે. બાદ ગરમ ખોરાક, અત્યંત રતિ વિલાસ, પાંડુ, ક્ષય, વિગેરે દરદોમાં પણ અત્યાર્તવ માલુમ પડી આવે છે. સ્ત્રીઓ આને વાંધુ કહે છે. તેથી ઘણું લોહી પડે છે, સ્ત્રી કૃષ અને નબળી થઈ જાય છે, કમરમાં દુખાવો થાય છે અને હાથ પગ ત્રુટે છે. લાંબા વખત સુધી જો આ દરદ ચાલેતો સ્ત્રીનું શરીર ફીકું થઈ જાય છે. અને સંતતિ થવાની તેને આશા રહેતી નથી.

ઉપાય—અફીણ ૧૨૬ આંખાની ગોટલી અને છાણુ ૧૪૨ આમળાનો કદક ૧૪૬ ઓથમી ૭૩ ૧૫૪ કન્યાધૃત ૨૦૭ કાંચનારની છાલનો ઉકાળો ૧૬૧ કોણુ ૨૧૩ ગુંદનો પાક ૨૩૨ ધાવરીનાં ફુલ ૩૦૦ પ્રદારિ લોહ ૧૭૩ ફટકડીની પીચકારી ૫૦ બાવળનાં પાનનો રસ ૩૨૨ બાંગ ૩૩૧ રસાંજનાદિ ચૂર્ણ ૨૮૮ લોદર ૩૬૬ વૃક્ષ ગંગાધર ચૂર્ણ ૩૫૨ શેમળાના મૂળીઆં ૩૮૮ શંખજીર ૮૨ હીરાબોળ ૪૧૩

અધિમંથ.

નિદાન—અધિમંથ રોગ એ આંખના કૃબ્ણ મંડળનો રોગ છે. શરૂ આતમાં આંખ ઉઠ્યા જેવું જણાય છે પણ પાછળથી તીવ્ર વેદના ચાપ છે અને કાળો ડોળો ફૂટી જાય છે. દરદી આંખ આડા હાથ રાખે છે, આંખ ઉઘાડી શકતો નથી, અને તેની દૃષ્ટિ ઘણે ભાગે નષ્ટ થએલી હોય છે.

ઉપાય—જળો લગાડવી ૪૨૩ રસકપૂરનું ટીપું ૬૪

અનાર્તવ.

નિદાન—અનાર્તવ એ જાતનો છે. એકતો ત્રતુ બરાબર સ્થપિત થયા પછી તે ઓછો દેખાય છે અગર નથી. દેખાતો તે તથા બીજા બાંધાને યોગ્ય ઉમર પ્રાપ્ત થયા છતાં અટકાવ બીજકૂલ આવતોજ નથી તે. આવી રીતનો અટકાવનો અભાવ જનનેન્દ્રિય આડો પડે હોવાને લીધે થાય છે. આ પડો પુખ્ત ઉમરે ફૂટે છે પણ ફેટલીક સ્ત્રીઓને તે ફૂટતો નથી ત્યારે શ્વસવડે ફોડવાની જરૂર પડે છે. આ સ્ત્રીને અટકાવ આવે છે પણ તે ગર્ભાશયની અંદર અગર જનનેન્દ્રિયની અંદર બરાબર રહે છે અને ત્યાં તેની ગ્રંથી બંધાય છે. આ અનાર્તવની અંદર કાંઈ પણ ઔષધોપચાર કામનો નથી. અટકાવ

સાધારણ રીતે ગાંભીરી અને તેમજ છોકરૂં ધાવતું હોય ત્યારે બંધ રહે છે. નવલ વધુને પણ અટકાવ એ ચાર મહીના ચડી જાય છે. પ્રદર, ફીણતા, અને શરદી પણ અટકાવની રોકાયત કરનાર છે. માનસીક ચિંતા શિવાય અટકાવ રોકવાનાં બીજાં દુઃખદાયક ચિન્હ યતાં નથી.

ઉપાય—એળીઓ ૧૯૭ કન્યા ૨૦૭ જળો લગાડળી ૪૨૪ ટંકણ ૨૮ નવસાર ૩૭ મંજુષ્ટાદિ કાઠો ૩૪૧ રાઈ વાળા ગરમ પાણીમાં કઠી સ્નાન ૩૫૪ લોહ ૭૫ વજ ૩૭૫ હીરાકથી ૧૦૬.

અનિદ્રા.

નિદાન—ચેલછાનું આ મુખ્ય પૂર્વ રૂપ છે. બાદ ચિંતા, બીતિ સ્વપ્નાં, માંકડ, ચાંચડ, ઉકળાટ વિગરે અયોગ્ય ખિચાત પણ અનિદ્રાને સહાય બૂત થઈ પડે છે. શરીરના ગમે તે ભાગમાં કાંઈ પાક થાય છે તેને લઈને તેમજ બીજા કટલાએક વ્યાધિની પીડાને લઈને દરદીને નિદ્રા આવતી નથી. કટલાક મહા રોગમાં જ્યારે દરદીને ઘણા દિવસ સુધી નિદ્રા નથી આવતી ત્યારે તેનું શરીર ઘણું ફીણ થઈ જાય છે અને તે પણ એક મૃત્યુસૂચક ચિન્હ છે.

ઉપાય—અફીણ ૧૨૫ પીપરીમૂળના ગંઠોડા ૩૧૬ બાંગ ૩૩૧

અનિયમિત આર્તવ.

નિદાન—નિદાનને માટે અનાર્તવના પેશમાં જુઓ.

ઉપાય—એરંડીએલ તેલ ૧૬૫ કન્યા ૨૦૭ કન્યા લોહાદિ ગુટિકા ૧૬૮ નવસાર ૩૭ હીરાખોળ તથા એળીઆની ગોળી. ૧૬૮

અપચી.

નિદાન—અપચીની ગાંઠું ગળામાં અગર સાયળના મૂળમાં થાય છે. તે ગાંઠ એકલી મોટી હોય છે અગર વખતે એ ચાર ગાંઠું સાથે પણ થાય છે. તેમાંની કટલીક પાકે છે, અંદરથી રસી ઝરે છે અને એક મટયા બાદ પડખે બીજી ઉપડે છે. આ ઘણો જીર્ણ રોગ છે અને તેથી શરીર ઘણું કૃષ થાય છે. જીર્ણજ્વર કે કફના વ્યાધિ રહિત જો અપચીની ગંધી ઉપડી હોય તે તે દરદીની જીંદગીને બહુ ધન્ય કરતી નથી. અંગ્રેજીમાં તેનો પર્યાય એનલાઈમેન્ટ ઓફ ધી લીમફેટીક ગ્લેન્ડસ થઈ શકે છે.

ઉપાય—કચોરો ૧૬૬ કાંચનાર ૧૬૧ દાંતીમૂળનો લેપ ૨૮૭ નગો.

ડનાં પાન બાફીને બાંધવાં ૩૦૦ મંદુર ૭૫ યોગરાજ ગુગળ ૨૩૦ રા-
ધનો લેપ ૩૫૫ લોહ ૭૫ શરગવાની છાલનો લેપ ૩૬૪ સાબરસીંગાની
રાખ ૪૩૨.

અપસ્માર.

નિદાન—હાથપગના સ્નાયુ ખેંચાવા સાથે મોઢામાં ફીણ આવી જે
રોગમાં ક્ષણિક બેથુદ્ધિ થઈ જાય તે રોગને અપસ્માર કહેછે. તેનાં બીજાં
નામ વાધ, ફેફફે અને મૂગી છે. જ્યારે વાધ આવેછે ત્યારે દરદી એક-
દમ પડી જાયછે, તેના મોઢામાંથી ફીણ નીકળે છે, આંખમાં પાણી આવે
છે, દાંત કરડેછે, મોઢું વાંકું થઈ જાયછે અને જીભ દાંત વચ્ચે આવી જ-
વાથી તેમાંથી વખતે લોહી નીકળે છે. તેના આંખ અર્ધ મીચ્યાએલ અને
ઢળેલી દેખાય છે અને તેના ડોળા ઉપર આંગળી ફેરવતાં આંગળીનો
સ્પર્શ થાયછે કે નહિ તેના તેને ખબર રહેતી નથી. વખતે પેથાબ કે ઝાડો
નીકળી જાયછે અને ઉલટી થાય છે. તેનો શ્વાસ બહુ ધુંટાય છે અને
સાવ બંધ પડી ગયો હોય તેમ દેખાય છે. આ સ્થિતિમાં બે ત્રણ મિનિટ
રહ્યા પછી દરદીને પાછી શુદ્ધિ આવેછે અને તે વખતે તેને નિદ્રા આવવા
લાગેછે અને તેનું માથું ફુએછે. કેટલાકને વાધ ચાર મહીને? છ મહીને?
અગર બાર મહીને આવેછે તેમજ તે અઠવાડીએ? ત્રણ ત્રણ દિવસે અ-
ગર દરરોજ આવેછે તેમજ દીવસમાં વીશ વખત પણ આવે છે. જીવસમાં
વીશ વખત આવતી હોય અને મોઢે ફીણ વિગેરે ન દેખાતાં હોય તેવા દ-
રદને વાધને બદલે આંચકીની સંતા આપવી યોગ્ય છે, કારણ કે તેમાં
બહુધા બેથુદ્ધિ થતી નથી અને કૂંત હાથ પગજ ખેંચાય છે. વાધના
પૂર્વ રૂપમાં દરદીને કેટલાક ચિત્ર વિચિત્ર દેખાવો નજરે તરે છે અને તેના
હાથમાંથી અમુક જાતનો સલવલાટ ઉપર ચડતો હોય એમ દેખાય છે.
આ સલવલાટ બંધ થયો કે તરતજ તે તીક્ષ્ણ શ્વાસ પાડે છે અને તરત
જ બેથુદ્ધિ થઈ જાયછે. કેટલાંક કુટુંબમાં આ રોગ હોયછે અને તે વંશ-
પરંપરા ઉતરે છે. વીર્યશ્વાવ, અત્યંત રતિ વિલાસ, કૃમિ, દાંત આવવા,
ગર્ભાશયના બાધિ અને કેટલાક મગજના બાધિમાં વાધ થઈ આવવા
સંભવ છે. ગુરદાના જીર્ણ રોગમાં જ્યારે આખર આવેછે, ત્યારે દરદીને
તીક્ષ્ણ શ્વાસની સાથે ખેંચતાણ થઈ આવે છે અને કોણરામાં પણ તેમજ
થાયછે. આ ખરેખર મૃત્યુ સૂચક ચિન્હ છે.

ઉપાય—અંબર ૪૧૫ કરંજ ૧૮૪ કુરુરી ૪૧૭ કીરમાણી ૨૦૧ કૃમિશ્ર દવાઓ ૪૪૬ ખર્પર ૧૯ ગોકળ ગાયનું ચૂર્ણ ૪૧૮ ચિન્તામણિ ચતુર્થુષ્પ ૪૬ છોક્ર લાવનારી દવાઓનું નસ્ય ૪૪૮ જટામાંસી ૨૫૦ જસતભરમ ૨૬ ઝેરકોચલું ૨૬૨ નાકછોક્રણીનું નસ્ય ૩૦૩ પીંપર ૩૧૫ પૌષ્ટિકશોધક દવા ઓ ૪૭૫ પ્રામીનું ધી ૩૨૯ બાંગ ૩૩૨ મગજને પ્રુષ્ટિ આપનારી દવા-ઓ ૪૬૧ માલકાંકણીની ગોળી ૩૪૬ મોરથુથુ ૫૭ મોરથુથુની ગોળી ૫૮ રૌપ્ય ભસ્મ ૬૫ રૌપ્ય માલિક ભસ્મ ૬૬ લવીંગ ૩૫૮ લોહ ૭૪ વજ ૩૭૫ વમન ક્રાવનાર દવાઓ ૪૬૮ વાતારિરસ ૨૭ વાતશ્ર દવાઓ ૪૭૦ સોનું ૯૨ સોમલ ૧૯૭ સ્નાયુ શૈથીલ્યકત્ દવાઓ (નાં ૩) ૪૭૭ હરતાળ ૧૦૦

અભિપ્રેદ.

નિદાન—આંખ ઉઠવી એ તેની સાધારણ સંસા છે. પવન લાગવાથી, ઝોઝો લાગવાથી, અગર આંખમાં લોહી ચડી આવવાથી આંખ ઉઠી આવેછે. તેથી આંખ દુઃખે, અંદર ખટકો થયા કરેછે અને આંખ ઉપર વલુર આવે છે. આંખમાંથી બહુજ પાણી ઝરે છે, ચીપડા ખોઝેછે અને આંખના ડોળામાં જાણે રેતીની કણીઓ ખુંચતી હોય એમ લાગે છે. આંખ લાલચોળ અને ઉપર લોહીની નસું તરી આવેલી હોય એમ દેખાય છે. ડોળો અને પાંપણ સુજેલાં જણાય છે અને માથામાં અને લમણામાં ભારે પીડા થાય છે. નિદ્રા નથી આવતી અને તડકામાં આંખ ઉઘડતી નથી. ફટલીક વખતે આંખની અંદર બળતરા થાય છે.

ઉપાય—અફીણ અને અજમાની પોટલીનો શેક ૧૨૭ અફીણ અને કુલાવેલ ફટકડીનું ટીપું ૧૨૭ આમળાતા તાજરસનું ટીપું ૧૪૮ એ-રડાનું પાંદડુ નવશેકું બાંધવું ૧૬૪ કળથીના પોટલી ૧૮૭ કાંસાંજણ ૨૭ ચિન્મેડનું ભરણ ૨૪૫ દૂધનાં પોલ ૪૨૮ ફટકડીનું ટીપું ૫૦ ફટકડીવાળું લીંબુનું ફડાશીર્ષિ આંખ ઉપર રાખવું. બાવળનાં પાનના રસનું ટીપું ૩૨૩ બાવળનાં પાનની પોટલી આંખ ઉપર રાખવી ૩૨૩ બહેડાંની છાલનો લેપ ૩૨૬ મોરથુથુ ૫૮ રસવંતીનું ટીપું ૨૮૬ રસવંતીનો લેપ ૨૮૬ લોદ-રનો લેપ ૩૬૮ લોદરનું અંજન ૩૬૮ વડાગરં મીઠું ૬૬ સ્તંભન દવાનું ટીપું ૪૪૮ સરગવાના પાનના રસનું ટીપું તથા તેનો લેપ ૩૬૪ હાથીદાં-તના ચૂર્ણનું અંજન ૪૨૫

અમુક ભાગનું જકડાઈ જવું.

નિદાન—કોઈપણ સાંધાની આસપાસની આમડી જાડી થઈ જવાથી અગર તેની આંદર કાંઈ અમ્લ રસનો જમાવ થવાથી અગર તે ટુકાણે કાંઈ સોજો થવાથી તે ભાગનાં સ્તિગ્ધ પરમાણુ ઓછાં થઈ જાય છે ને તે ભાગ જકડાઈ ગયેલ જણાય છે. બધા પછી રૂઝ આવતાં અગર હાડકું બાંગી ગયા પછી અગર ખડી ગયા પછી કેટલીક વખતે અમુક ભાગ ટુંકો થઈ ગયેલો રહે છે. શરૂઆતમાં દરદીને થોડી ઘણી પીડા થાય છે પણ પાછળથી પીડા જણાતી નથી. જકડાઈ ગયેલો ભાગ પોતાનું યોગ્ય કામ કરી શકતો નથી.

ઉપાય—સીધાહુણ ૬૮.

અમુક ભાગનું લાલચોળ થઈ આવવું.

નિદાન—વલુરવાથી અગર, મછર, ચાંચડ, બિગેરેના ડંસથી તે ભાગ લાલચોળ થઈ જાય છે. ખોટી ગરમાઈને લખતે, બાળકોના શરીર ઉપર અને ગરદનના ભાગમાં લાલાશ જણાય છે. આ નજીવું દરદ છે. તેને કેટલાક અત્તાની લોઢો રતવા સમજી એની ઘણી બીક રાખે છે.

ઉપાય—કાંસાંજણ ૨૭.

અમ્લપિત્ત.

નિદાન—ક્ષીર મત્સ્યાદિનો વિરૂદ્ધ આહાર કરવાથી, અગરેલું અને ખાટું અન્ન સેવવાથી તેમજ બળતરા કરનારાં અને પિત્તને વધારનારાં અન્નપાનનું સેવન કરવાથી અમ્લપિત્ત રોગ થાય છે. તેથી અનાજ પુરેપુરું પચવું નથી, મોઢામાં પાણી આવ્યા કરે છે, કડવા અને ખાટા ધચરકા આવે છે, છાતીમાં દાહ થાય છે અને શરીર સુસ્ત અને નબળું થઈ જાય છે. આ વધતો એક જાતનો જીર્ણ બાધ છે ને તે અજીર્ણને મળતો છે. આ દરદીને જમ્યા પછી તરતજ ઉલટી થઈ જાય છે. આ દરદની સાથે જ્યારે જ્યારે અને ઉધરસ મળે છે ત્યારે શરીરમાં જકા પહોંચે છે. અનેક જાતનાં અજીર્ણનાં ચિન્હ તેને પીડે છે.

ઉપાય—ગુણોનો સ્વરસ ૨૨૫ દ્રાક્ષાસવ ૨૬૧ નારીકેલ ખંડ પાક ૩૦૫ પટોળાજક ચૂર્ણ ૩૧૧ પીપર ૩૧૫ લીંબડાનો સ્વરસ ૩૬૬.

અરૂચિ.

નિદાન—અરૂચિ એ કાંઈ આસ રોગ નથી તો પણ તે અજીર્ણનું

એ મુખ્ય ચિન્હ છે. અનાજ પુરેપુરું પચ્યું ન હોય ત્યારે અનાજ ઉપર રૂચી ન થાય એ સ્વભાવિક છે તેમજ મન પસંદ ખોરાક ન હોય તે ઉપર પણ માણસને રૂચી થતી નથી. જીદા જીદા બાધિમાં પીડાને લઈને દરદીનું ખાવા ઉપરથી મન હઠી જાય છે.

ઉપાય—અભ્રમભ્રમ ૧૪ ક્રીડામારી ૧૯૯ જવખાર ૨૫૧ જીરકા-
દિ મોદક ૨૫૬ ટંકણ ૨૯ નારીકિલખંડપાક ૩૦૫ નારંગી ૩૦૬ પીંપરીમૂળ
ના ગંઠોડા ૩૧૬ બીજોરૂં ૩૨૪ બૃહત્ પંચમૂળનો ક્વાથ ૨૮૩.

અર્થિત.

નિદાન—આ દરદ પક્ષાઘાતના સાથે અગર એકલું હોય છે. એક પડખાનો મોઢાનો ભાગ રહી ગએલો દેખાય છે. તે પડખાનો ભાગ શિથિલ અને શક્તિહીન જણાય છે. તે બાજુ ઉપર મોઢામાંથી થુંક નીકળી જાય છે અને હોઠનો ખુણો ઢળેલો દેખાય છે. તે બાજુપરથી તે પુરેપુરી ટુંક મારી શકતો નથી તેમજ મોઢું બીડતાં તે બાજુપર જરા મારગ રહી જાય છે. તે બાજુપર તેનાથી ખોરાક ખવાતો નથી અને જડબાની અને ગણાકાની વચમાં ખોરાક ભરાઈ રહે છે. કફ, વિગેરે ઓષ્ઠસ્થાનિ અક્ષરો તે બરોબર બોલી શકતો નથી. પાણી પીતી વખતે તે બાજુપરથી થોડું પાણી નીકળી પડે છે અને તે બરાબર થુંકી શકતો નથી. તે બાજુની આંખ પુરેપુરી મીંચાતી નથી અને ડોળો ખુલો રહે છે. તેનાથી હસાવું નથી, રોવાવું નથી તેમ જ બવાં ચડાવી ગુસ્સો થઈ શકતો નથી. હાથની મદદ શિવાય હોઠ ઊંચા કરી તે પોતાના દાંત ખતાવી શકતો નથી. જીભ પણ તે બાજુ તરફ વધારે વળતી દેખાય છે અને ક્વચિત્ તે બાજુપરની તેના રસત્તશક્તિ નષ્ટ થયેલી હોય છે. તેનું મોઢું વાંકું દેખાય છે. આ દરદને માટે લૌકિક સંતા અડધીયો વા છે.

ઉપાય—અડદ ૧૧૪ કવચાનાં મૂળનો ક્વાથ ૧૮૭ કુબ્જપ્રસારણી તેલ મર્દન ૩૧૭ યુગળ ૨૨૮ ગોકળ ગાયનું ચૂર્ણ ૪૧૮ બ્રાહ્મી ૩૨૯ મગજને પુ-
ષ્ટિ આપનારી દવાઓ ૪૬૧ માશબલાદિક્વાથ ૨૪૨ રાસ્તા પંચક ૩૫૬ વરધારાદિચૂર્ણ ૩૭૯ વાતધ્ર દવાઓ ૪૭૦ સમીરગજકેશરી રસ ૬૧ સા-
લમ ૩૯૮ સ્વલ્પ રસોનપીડ ૩૨૯ હીંગ ૪૧૧.

અર્ધુદ.

નિદાન—એ એક એવી દુઃસાધ્યરક્ત વિકૃતિ છે કે તેથી શરીરના

જૂદા જૂદા ભાગમાં ગડ ઉપડે છે જે પાછળથી ફૂંસડે છે અને ક્ષત પડે છે. સડેલો ભાગ કાર્પિને કાઢી નાખ્યા છતાં અગર બાળી નાખ્યા છતાં તે પાછો ફરીને ઉપડે છે. મોટી ઉમરમાં અને વિશેષે ફરીને સ્ત્રીઓને આ રોગ વધારે પીડે છે.

ઉપાય—અફીણ ૧૨૫ ઇંસસની આગળી ૧૫૬ કળીચુનો ૮૧ દંબ ક દવાઓ ૪૫૨ ફટકડીની પીચકારી ૫૦ રોપણ દવાઓ ૪૬૬.

અર્પ.

નિદાન—ગુદાના મુખ ઉપર એક જાતના નાના નાના મસાઓ થાય છે તેને અર્પ કહે છે. અર્પના બે પ્રકાર છે. એક બાહ્ય અર્પ અને બીજા અંતર્અર્પ. બાહ્યઅર્પ પ્રથમ ગુદાની કોર ઉપર લોહીના જમાવ તરીકે સોળની પેટું દેખાય છે. પાછળથી ધીરે ધીરે તેમાંથી મસા થાય છે ત્યારે તેઓ કઠણ અને કોરની ઉપર જરા ચડા હોય તેમ દેખાય છે. કોઈ બાહ્ય સીજની પેડે ફક્ત તે બેચેની કરે છે પણ જ્યારે તેની અંદર ધણોજ લોહીનો જમાવ થાય છે અગર તે પાક ઉપર આવે છે ત્યારે બેહદ પીડા થાય છે. ગુદાની અંદર બળતરા અને શૂળ નીકળવું હોય તેમ લાગે છે તથા ઝાડે જાતાં બહુ મેહુતત પડે છે, પેટમાં વીંટ આવે છે, વાંસામાં અને સાથળમાં પીડા થાય છે અને વખતોવખત પેશાબ નીકળી જાય છે; પ્રસંગે મૂત્રક્રમ્હ અંધાય છે અગર સ્ત્રીને ગર્ભાશયનો કોઈ બાધિ ઉપડી આવે છે. અંતર્અર્પ ગુદાના દ્વારથી અંદર ઊંચા હોય છે અને તેઓ ત્યાં મસા રૂપે અગર લોહીનો ચડાવ થઈ રહ્યો હોય તેમ જણાય છે. મસા જે વધારે લાંબા હોય તે ફક્ત ઝાડે જતી વખત બહાર આવે છે. ઝાડે જતી વખતે મસાનો ભાગ છોડાય છે ને તેથી ઘણું લોહી પડે છે. વખતો વખત અર્પવાળા દરદીને ઝાડામાં લોહી પડે છે, તેને પેટમાં વીંટ આવે છે અને ઉપરાઉપર રક્તાતિસારના ઉચલા થતાથી આંતરડામાં છિદ્રો પડે છે અને વખતે ઝાડામાં પડે પડે છે. આથી દરદી ધીરે ધીરે ક્ષીણ થઈ જાય છે અને તેનો દેખાવ ગળી ગયેલ અને પાંડુરોગી જેવો જણાય છે. તેની આંખો પીળી પડી જાય છે અને હાથ પગ અને મોઢા ઉપર થેયર ચડે છે અને બહુ દુઃખી થઈ તેના શરીરનો ધીરે ધીરે અંત આવે છે.

ઉપાય—અપેડાના બીના કલ્કનો લેપ ૧૨૨ અર્કતેલ ૧૩૯ આકડાનું છીર (મસા ઉપર) ૧૩૮ આદુ ૧૩૯ આંબલી પાતનો સ્વરસ ૧૪૧

આંખાની ગોટલી અને છાલ ૧૪૨ આમળાંનો મુરબો ૧૪૬ ઇન્દ્રજવ૧૫૧
ઉત્પલાદિશૃતમ્ ૧૮૧ એળીએ ૧૬૭ કાંકાયનગુટિકા ૩૩૬ કાંચનારની જા-
લનો ઉકાળો ૧૬૧ કાચી સાદા તૈલ ૧૦૫ કાળીપાટનો કચાચ ૧૯૮ કુટ-
જવલેહ ૧૭૨ કુમરીકાસવ ૨૦૬ કોહોળુ ૨૧૨ ખાસ લોહીને પ્રુષ્ટિ આ-
પનાર દવાઓ ૪૬૨ ગંધક શુદ્ધ ૨૩ ગંધક રસાયન ૨૪ ચણકખાખ ૨૦૮
ચિત્રકનું દહીં ૨૪૮ ચવન પ્રાસ્થાવલેહ ૧૪૬ તલનું ચૂર્ણ ૨૭૩ દાડમ
૨૮૫ દ્રાક્ષાસવ ૨૬૧ ઘોળી મુશળી ૩૪૬ નવસાર ૩૬ નાગેશ્વર ૩૦૩-
પચાદિગુડ ૪૧૦ પવિત્ર ચૂર્ણ ૪૦૬ પ્રાણદા ગુટિકા ૩૪૩ બીલી ૩૨૫
ભાંગરાનું ચૂર્ણ ૩૩૪ બીલામાનો લેપ ૩૩૬ ભક્ષાતકામૃત ૩૩૬ બીલામાની
ધુંવાડી ૩૩૭ મરીનો આથો ૩૪૩ માખણ ૪૨૬ માયફળનો મલમ ૩૪૫ મી-
ણની ખનાવેલી ફલ વર્ત્તિ ૪૩૦ મોતી ૫૫ યોગરાજ ૭૮ રગત રોષડો ૩૫૩
રાજવલ્લભરસ ૩૬ રૌખભસ્મ ૬૫ લોદર ૩૬૮ લોહ ૭૩ વર્દમાન પીપત્તી
૩૧૪ વરધારાદિ મોદક ૩૭૯ શોથધ્ન દવાઓ ૪૭૨ શંખવટી ૮૦ પરધરણ
યોગ ૨૪૦ સુવર્ણમાલિકાજ્વરમ્ ૮૬ હરડે મોટી ૪૦૮.

અવાળુનું ચડી આવવું

નિદાન—દાંતની નીચેનો અવાળુનો ભાગ તેની અંદર લોહીનો જમાવ
થવાથી સ્ત્રોળ લાભયોગ દેખાય છે. આંગળી લગાડી દાખવાથી પુષ્કળ
લોહી નીકળે છે. આંગળીના દબાણથી લોહી નીકળ્યા પછી તે ભાગ
ઘોળો દેખાય છે, પણ થોડીવારમાં પાછો તે કાળો થઈ જાય છે.

અજીર્ણના બાધિમાં, સ્કર્વિમાં કે રસકપૂર અગર પારો ખાવાથી અવાળુ
ખડુ કરીને મુજી આવે છે. વખતે તેમાં ધારાં પડે છે.

ઉપાય—અમ્લ દવાઓ ૪૩૫ કોહ ૨૧૦ ખાસ પિત્ત શામક દવાઓ
૪૫૬ ટંકણનું મંજન ૩૦ દાડમ ૨૮૫ ફટકડીના કોગળા ૫૦ બકુલની
જાલના કોગળા ૩૧૭ માયફળના ઉકાળાના કોગળા ૩૪૫ મોરચુથુના કોગળા
૫૦ બીંધુ ૩૬૭ લોદરના ઉકાળાના કોગળા ૩૬૮

અરમરી અથવા પથરી.

નિદાન—પથરી એ મૂત્રાશયની અંદર અગર મૂત્રપિંડની અંદર
લોહીમાંથી ઝરીને એક જાતનો જમાવ થયેલો કાંકરો છે અને તે ધીરે
ધીરે બંધાય છે. તેથી કછોટામાં હમેશાં થોડુંથોડું ફુપ્પા કરે છે, પેસાબ

કરવા વારંવાર જવું પડે છે અને પેસાબ થોડો થોડો ઉતરે છે. કેટલીક વખતે પથરી આડી પડી જવાથી પેસાબ બંધ થઈ જાય છે તેમજ વખતે પેસાબમાં બે ધાર થાય છે. મણીની નીચે બહુ દુખતું હોય એમ લાગે છે અને તેથી છોકરાંઓ પોતાનાં શિશ્ન (ઇંદ્રિ) ને બહુજ ચોળે છે અને ચોળતાં ચોળતાં કૂદતાં દેખાય છે. કેટલીક વખતે પેડુમાં અને સાયળના મૂળમાં પણ પીડ થાય છે. પેસાબમાં વખતે વખતે લોહી અને પડ પડે છે. પેસાબ કરવા ટાણે જોર કરવાથી વખતે આમણુ અને ઝાડો નીકળી આવે છે. લોખંડની શલાકા નાખવાથી પથરીની પરીક્ષા ધણીજ ખાત્રી પૂર્વક થાય છે.

ઉપાય—અફીણ ૧૨૫ ઉત્કટારો ૧૫૭ ગોખર ૨૩૬ જવનું પાણી ૨૫૧ વરણાદિ ક્વાથ ૩૭૭ વરણાદિ ઘૃત. ૩૭૮ શીલાજીત ૭૭

અસ્થિ રોગ.

નિદાન—હાડકાંની અંદર શરૂઆતમાં પાકતાં ચિન્હ થઈ પાછળથી તે સડે છે અને ત્રીણી મીણી હાડકાંની કેટકીઓ તેમાંથી નીકળે છે. જ્યારે કોઈ હાડકામાં પાક થાય છે ત્યારે તે ભાગઉપર દાખવાથી દુખે છે. દરદ ઘણુંજ ઊંડું હોય તેમ લાગે છે અને તે દરદ રાત્રે અથવા શરદીને લખને વૃદ્ધિ પામે છે. સદરહુ હાડકાનો ભાગ સોજેલો જણાય છે. ઉપદંથ એ બહુધા અસ્થિરોગનું મુખ્ય કારણ નીવડી આવે છે,

ઉપાય—કેથરાદિ ગોળી ૬૭ યોગરાજ યુગળ ૨૩૦ રસ કપૂર ૬૩ હીંગળો ૧૦૩

અળાઈ.

નિદાન—શરીરમાં ગરમાઈને લખને સફેદ ફણગી વાંસા ઉપર, ચહેરા ઉપર અને ખભાના ભાગ ઉપર ઉપડી આવે છે, તેને અળાઈ કહે છે. ત્રીભંજરનું આખું શરીર આ કોડલીઓ ઉપડે છે અને તેથી અસંત વલૂર આવે છે. અને જેમ તેને વલૂરવામાં આવે તેમ તેની અંદરનો દાહ વધતો જાય છે.

ઉપાય—કોળાં પાક ૨૧૩ ગેર ૨૧ ત્રિકુળાનું ચૂર્ણ ૨૮૦ શીખંડ ૪૨૮ મુખડનો સેપ. ૨૪૭

અક્ષિ રોગ.

નિદાન—અક્ષિરોગની અંદર આંખના જીદા જીદા રોગ આ-

વ છે જે આ બતાવેલ ઔષધ ઉપરથી તે કુર્ષ કુર્ષ વિકૃતિ ઉપર લા-
ગુ પડે છે તે માલમ પડશે.

ઉપાય—અગ્નિયાનાં પોલ ૧૩૩ આંખલીનાં પાન બાફીને બાંધવાં
૧૪૧ આંખાહળદર ૧૪૨ આંખળા ૧૪૮ મોરચુથુ ૫૮ રસકપુર ૬૪ શંખ
૮૧ સાટોડીના મૂળનું અંજન ૩૬૬ મુરમો ૮૬ સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ ૮૬
આંકડી.

નિદાન—રક્તાતિસારની અંદર અગર રેચ લેવાથી પેટમાં ચુંથ
થાય છે અને આંખડાંની અંદર ભારે દુખાવો થતો હોય એમ જણાય
છે. આ દુખદાયક ચિન્હને આંકડી કહે છે.

ઉપાય—અજમો ૧૧૩ સમદરકું ૩૬૪

આંખના ખીલ તથા તાપોડિયાં.

નિદાન—આ એક જીર્ણ દુઃસાધ્ય વ્યાધિ છે, જેથી કરીને આં-
ખના પાંપણની અંદરના મર્મસ્થાનમાં લોહીનો જમાવ થાય છે
અને તેની અંદર સંકેદ દાણા જામી રહે છે. આ દાણાનો દેખાવ
સાચુ આંખના દાણા જેવો છે, તોપણ કેટલીક વખતે તે ઘણા બાલ
હોય છે. તેથી આંખમાં ચેળ આવે છે, ખટકો થાય છે અને પુષ્કળ
પાણી ઝરે છે. વખતે કૃષ્ણ મંડળના ઉપર લોહીનો જમાવ થાય છે
અને તેથી રક્ત પુષ્પ પણ થઈ આવે છે. ખીલને લઇને કૃષ્ણમંડળમાં
ક્ષત પડવા સંભવ છે. આ દરદ થોડો વખત દાખમાં રહી પાછું ઉપડે છે.
નાજીક બાંધાની અને ઘરમાં ગોંધાઈ રહેવાવાળા સ્ત્રીઓને, બચ્ચાંઓને
તેમજ શરદીવાળા અને અંધારાવાળા ઘરમાં રહેનારને આ દરદ વિશે-
ષે કરીને થાય છે. જેમની વખતોવખત આંખો ઉઠી આવે છે અગર જેમની
આંખો ઝીણી થઈ જાય છે તેમની આંખોમાં તપાસ કરતાં ખીલ માલમ પડે છે.

ઉપાય—ખર્પર અંજન ૨૦ બગાં ફેરવવી. ૪૨૬ મોરચુથુ યા રતન-
જોતની સળીર્ગ ૫૮ રસકેશ્વર ૨૦ વડાગરૂં મીઠું ૬૬.

આંખની પીડા.

નિદાન—ગમે તે રોગને લઇને આંખની અંદર પીડા થવાસંભવ છે.

ઉપાય—અજમાની પોટલીનો શેક ૧૧૩.

આંખની કોર ઉપર ઝીણી ઝીણી ફણગીનું ઉપડી આવવું.

નિદાન—પાંપણની કોર ઉપર ઝીણી ઝીણી ફણગી ઉપડે છે, તે કૂટી જવાથી

થોડાવખત સુધી તે ભાગ કચકચ્યા કરે છે. આથી કરીને તેની કોર જાડી થઈ જાય છે. આ રોગમાં દરદનું મૂળ સ્થાન પાંપણના મૂળમાં રહે છે. તેથી કરીને વખતોવખત પાંપણ ખરે છે, આંખ ઉપર હમેશાં ચી-પડા અને પડ બાઝે છે અને તેનો દૃખાવ તેડકાણે જાણે ખરજવું થયું હોય તેવો માલમ પડે છે. આ દરદની અંદર એક જાતના કૃમિ થાય છે જેને આપણામાં સાવાં કહે છે.

ઉપાય—હીંગળાનો મલમ.

આંખનું બબડી આવવું.

નિદાન—આંખનાં પાંપણમાં સાવાં પડવાને લીધે પાંપણો ભિગી ચોટી થાય છે જેને આંખનું બબડી આવવું કહે છે.

ઉપાય—કાસાંજણ ૨૭

આંખની ગરમાઈ.

નિદાન—ગ્રામર, અભિષંદ, આંખની કમઠૌવતિ તથા શારીરીક ક્ષીણતાને લઈને આંખ વખતોવખત બળ્યા કરે છે, ડોળા શુષ્ક રહે છે અને દરદીની દૃષ્ટી નબળી પડી જાય છે. આ એક જાતનો પિત્તાધિક્ય દોષ છે. આ દૃષ્ટમાં જે જે રોગ ખાસ પિત્ત પ્રકોપથી થઈ આવે છે તેમાં આંખુ બળવા સંભવ છે.

ઉપાય—અગરનો લેપ ૧૧૦ આંમળા ૧૪૮ એળચી ૧૬૬ કપૂર ૧૭૯ કન્યાસવ અથવા ઘૃત ૨૦૭ કપાળ ઉપર દાહશમક દવાઓનો લેપ ૪૪૯ ફેરીનો મુરબ્બો ૧૪૩ અર્પર અંજન ૧૯ ગળજીભી ૨૨૨ ગળો ૨૨૫ ગુલાબજળ ૨૩૪ ધીનો લેપ ૪૨૧ ત્રિકુળાનું હીમ છાંટવું ૧૪૮—૨૮૧ ત્રિકુળાઘૃત ૨૮૧ દ્રાક્ષ ૨૯૧ બદામનો આથો ૩૧૮ મરીનો આથો ૩૪૩ મોતીનો સુરમો ૫૫ રસકેશ્વર ૧૯ સુરમો ૮૬ હરીતકીઅવલેહ ૪૦૯.

આંખે અંધારાં આવવાં.

નિદાન—ગ્રામર રોગની અંદર તેમજ મગજને ભ્રમ થવાથી, તડેકે રખડવાથી અગર આંખને બહુ કસવાથી આંખે અંધારાં આવે છે. આંખે અંધારાં આવવાં એ નબળાઈનું એક ખાસ ચિન્હ છે.

ઉપાય—અખોડ ૧૦૮ અમર ૪૧૫ ચંદ્રોદયાવર્તિ ૮૧ લોહ ૭૪ સુંઠ ૪૦૨ હરીતકી અવલેહ ૪૦૯.

આંગળાનું ડરડાઈ જવું.

નિદાન—ક્ષીણ માણસોનાં આંગળાને વધારે કસવાથી આંગળાં

વખતે ઠરડાઈ જાય છે. ધણીવાર લખ્યા પછી જ્યારે હાથને થાક લાગે છે ત્યારે આંગળાં ઠરડાઈ જવાને લીધે કેવી રીતે કલમ પડી જાય છે અને લખવું બંધ રાખવું પડે છે તે અમારા સુસ્ત વાંચનારાઓથી કવચિતજ અભણ્યું હશે.

ઉપાય—ઝેરકોચલું ૨૬૨ હીંગ ૪૧૧.

આંચકી અથવા ખેંચતાણુ.

નિદાન—જે દરદની અંદર આખું શરીર એકદમ ખેંચાઈ જાય છે તેના સ્નાયુ કઠણ અને તંગ થઈ જાય છે તે દરદને આંચકી, ખેંચતાણુ અગર ધુરી આંચકી કહે છે. આ દરદ બચ્ચાંએને દાંત આવતી વખતે, ગર્ભિણી સ્ત્રીએને જણવા પહેલાં કે જણ્યા પછી થવા ધણો સંભવ છે. કેટલીક વખતે આખું શરીર નહિ ખેંચાતાં ફક્ત હાથ પગજ, અગર ચહેરો અગર એકલા હાથ અગર એકલા પગજ ખેંચાય છે. ધુરી આવે કે તરતજ તેનો ચહેરો બગડી જાય છે, મોઢું લાલચોળ થઈ જાય છે, દાંત કડકડાટી કરે છે, અને જીભ બહાર નીકળી આવે છે. શ્વાસ બહુજ મ્હેનતથી લેવાય છે, તેમજ બ્રાડો પેશાબ વિગેરે નીકળી જાય છે. જ્યારે તાણુ ઉપડે છે ત્યારે પોતાનાં અવયવો ઉપર દરદીનો કાંઈ પણ હુકમ રહેતો નથી. સ્વતઃ ઉપડેલી આંચકીના કરતાં જખમને લઈને ઉપડેલી આંચકી વધારે બયંકર છે.

ઉપાય—અફીણ ૧૨૫ એળિયો ૧૬૭ કપૂર ૧૭૭ કસ્તૂરી ૪૧૭ કૃમિમ્ર દવાઓ ૪૪૬ કીરમાણી ૨૭૧ કીર્દમાન ૨૦૦ ખુરાસાની અજમો ૨૧૬ ગોરોચન ૪૧૬ તમાકુની લુબદી. ૨૭૧ તુળશીનો સ્વરસ ૨૭૭ દશમૂળાદિ ક્વાથ ૨૮૩ ખીપર ૩૧૫ પૌષ્ટિક શોધક દવાઓ ૪૭૫ બાંગ ૩૩૧ બાંગરા ની ખીર ૩૩૪ મગજને પુષ્ટિ આપનાર દવાઓ ૪૬૧ માલકાંકણું તેલ. ૩૪૬ (બડાં છુટવા માટે) લસણ ૩૬૦ વમન કરાવનાર દવાઓ ૪૧૮ સ્નાયુ શૈથીલ્યકૃત્ દવાઓ ૪૭૭ સ્વલ્પ રસોનપિંડ ૩૬૦ હીંગ ૪૧૧.

આંઝણી.

નિદાન—પાંપણની કોરમાં રહેલી અંધીમાંની એકાદ અંધી સોજા આવે છે અને પાકે છે, તેનું નામ આંઝણી. પાંપણના બહારના બાગમાં કોરની આસપાસ એક રાત્રીચોળ જેવી ગાંઠ ઉપડે છે, જેને દાખવાથી તેની અંદર એક જાતની ગાંઠ હોય એમ માલમ પડે છે: તેને લ-

ધને આંખ ઉપર બાર થાય છે, આંખમાં અને પાંપણની અંદર પીડા થાય છે અને તે આંત્રણી પાકીને ફટે છે. એક પછી બીજી એમ કેટલીક આંત્રણી વારાફરતી ઉપડે છે. આંખને બહુ ખેંચવાથી પણ આંત્રણી ઉપડવા સંભવ છે.

ઉપાય—સિંદુરાદિ તૈલ ૮૪.

આંતરડાંનું ક્ષત.

નિદાન—અતિસાર અને સંગ્રહણીની અંદર તેમજ કેટલાક દર-દોની અંદર જ્યારે ઘણાજ સજ્જ રેચ લેવાય છે, ત્યારે આંતરડાની અંદર ધારૂં પડે છે. આવી રીતના ક્ષતથી પેટમાં વખતોવખત વીંટ આવે છે અને જે જગ્યાએ ક્ષત પડ્યું હોય તે જગ્યાએ દાખતાં દુખે છે. આડે ઘણી વખત જવું પડે છે, અને આડો દુર્ગંધિયુક્ત લોહીવાળો કે પડવાળો હોય છે. આપણામાં આને જીદો રોગ નહિ ગણતાં તેને રક્તાતિસાર અ-ગર સંગ્રહણીના પેટામાં ગણેલ છે પણ બહુજ વીંટ આવ્યા પછી પાંચ પંદર પડનાં કે લોહીનાં ટીપાં પડે ને આવી સ્થિતિ જે ઘણા દિવસ સુધી જારી રહે તો આંતરડામાં ક્ષત પડ્યું છે એમ નકી અટકળ કરવી જો-ઈએ. આવા દરદીને અતિસાર અને સંગ્રહણીની સાથે જીર્ણજ્વર પણ રહે છે. તેનાથી અનાજ લેવાતું નથી અને શરીર દિનપ્રતિદિન ધસા-તું જાય છે.

ઉપાય—બીલી ૩૨૪ હીરાકશી ૧૦૫.

આધાશીશી.

નિદાન—આધાશીશી એ એક જાતનો નિયમિત માથાનો દુખાવો છે જે હવેશાં નિયમિત વખતેજ થાય છે. સાધારણ રીતે એક બાજુ-નુંજ માથું દુઃખે છે. આંખનાં બવાં ઉપરના ભાગમાં સજ્જ શૂળ કે ચરકા નીકળતા હોય એમ લાગે છે. કેટલીક વખતે આ દુખાવો એટલો સજ્જ હોય છે કે દરદીને માથું દબાવી પડ્યું રહેવું પડે છે અને તેથી કાંઈ પણ કામ કરવું ગમતું નથી. તે ભાગ વધારે ગરમ હોય એમ દેખાય છે. આવી આધાશીશી માણસને ઘણા દિવસ સુધી ચડે. જેમ જૂદી જૂદી જાતના વિષમજ્વર પોતાની ઝેળે નિયમિત મુદતે આવે છે તેમ આધાશી-શી પણ પોતાનો સમય ચુકતી નથી જેથી ઝેલેરીયાના અસરને લઈને આધાશીશી થતી હોય એમ અનુમાન થઈ શકે છે. તેને એક જાતનો વાતરોગ

મણવામાં આવેલ છે કારણ કે મગજની નબળાઈને લઈને તે થાય છે. વિજ્ઞપમાં તેમાં પિત્તાદિક દોષ થયું મળેલો હોય છે. યુવાવસ્થામાં આધા-શીશી વધારે પીડે છે.

ઉપાચ—અફીણ ૧૨૫ અરીઠાના પાણીનું ટીપું નાકમાં નાખવું ૧૩૩ ગરણીના મૂળનું ટીપું નાકમાં નાખવું ૨૧૯ ગળોનું સ્વરસ ૨૨૫ છીંકિલાવનાર દવા સુંઘવી ૪૪૯ ધતુરો ૨૯૫ ધાણા ૨૯૯ નશાતરનાં ફુલનો લેપ ૩૦૨ નાકછીંકણીનું નસ્ય ૩૦૩ પર્યટાદિહીમ ૨૧૪ ભાંગ ૩૩૦ મનરથીલનું ચૂર્ણ સુંઘવું ૫૩ વચ્છનાગ ૩૩૩ શોધક પૌષ્ટિક દવાઓ ૪૭૫ સોમલ ૯૭ સ્નાયુ શેથીલ્ય કૃત્ દવાઓ ૪૭૭.

આક્રો.

નિદાન—આક્રો એ એક ખાસ રોગ નહિ હોતાં અજીર્ણનું એક ચિન્હ છે. અનાજનું પાચન થતી વખતે કેટલીક જાતનો દુર્ગંધી પવન આંતર-ડામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે જે બહાર નહિ જતાં પેટમાં બરાઈ રહે તો આક્રો ચડી આવેછે. ધણું જમવાવાળાને તેમજ જમ્યા પછી શરદીમાં પડ્યા રહેવાવાળાને તથા મળખૂત્તાદિ રોકવાથી આક્રો ચડી આવવા સંભવ છે. આવા દરદીનું પેટ ચડેલું દેખાયછે, પેટ ઠોકવાથી નગારા જેવો અવાજ થાય છે, તેની અંદર કેટલોક દુખાવો થાય છે અને પેટમાં અને વાંસામાં શૂળ નીકળે છે અને ફાટેછે. દરદીનાથી બેસી થકાતું નથી તેમજ સુતાં પણ તેને વિશ્રાંતિ મળતી નથી. તે આમથી તેમ પોતાનાં પડખાં ફેરવેછે પણ તેને એન બીલકુલ પડતું નથી. ઓડકાર અને ખાટા કચરકા એમને એમ આવ્યા કરેછે, તેનો શ્વાસ બહુજ ઔચાય છે અને તેની સ્થિતિ બહુજ બયભીત માલમ પડે છે. પવન છૂટવાથી અગર એક બે દસ્ત આવવાથી આ બધાં ચિન્હો શાંત થાય છે.

ઉપાચ—અકલકરો ૧૦૭ અજમાની ફાકી ૧૧૩ અપામાર્ગ દ્વાર ૧૧૧ આફુ ૧૩૯ એળચક્ષી ૧૬૬ અમ્બલવિરુદ્ધ દવાઓ ૪૩૬ કુટુકી ચૂર્ણ ૧૭૪ કાળીજીરી ૧૯૬ કીડામારી ૧૯૯ કુલીંજન ૨૦૩ ગળપીપર ૨૧૮ ચણાનો દ્વાર ૨૩૯ ચીત્રો ૨૪૩ જલપફળ ૨૫૩ જલવંત્રી ૨૫૪ જીરકાદિવટી ૨૫૬ તજ ૨૬૭ તાલીસાદિવટી ૨૭૬ તુળશીના ખાન ૨૭૭ તાન્ન ૩૪ ત્રિવૃતાદિ ચૂર્ણ ૩૦૨ દાંતીમૂળ ૨૮૬ નારાય ૨૬૨ ૨૮૭ નારાય ચૂર્ણ ૩૦૨ નેપાજો ૩૦૮ બાદીઆન ૩૨૦ બીન્નિરૂં ૩૨૩ મરડાસીંગી ૩૪૨ મચી

૩૪૯ લવણ ૬૮ લસણનું ચૂર્ણ ૩૬૦ વખતો ૩૭૦ વરિયાળી ૩૮૦ વાયુર દવાઓ ૪૦૦ શંખ ભસ્મ ૮૦ સાજીઆર ૮૩ સુંઠ ૪૦૧ સુવાનું હીમ ૪૦૪ હીંગ ૪૧૧ હીમકૃષ્ણ વર્તિ ૪૧૧.

આમવાત.

નિદાન—જૂદા જૂદા કારણોને લઈને અજીર્ણ થવાથી યોગ્ય પોશકરસ થવાને બદલે તેમાંથી આમ ઉત્પન્ન થાયછે, જે અરૂં જોતાં અપકવ પોશકરસ છે. આવી રીતના અજીર્ણના ભાવને લઈને શરીર ક્રીણું ક્રીણું ફુએછે, તેનામાં કામ કરવાની તાકાત રહેતી નથી ને તેની કમરે ઝલાઈ જાય છે. કુડમાં બણી પીડા થાય છે અને તે શિવાય બીજા સાંધાઓમાં પણ સોજો અને ફુખાવો રહે છે. વખતોવખત શરીરની અંદર શૂળ નીકળે છે અને દરદી બણોજ કમકૌવત અને કામ કરવાને ના લાયક થઈ જાય છે. આ દરદીને અજીર્ણના તમામ ચિહ્નની સાથે સંધિવાનાં પણ ચિહ્નો થાયછે. આમ વાત એ અરૂં જોતાં અજીર્ણ અને સંધિવાનો મિશ્રણ રોગ છે.

ઉપાય—એરંડના રસમાં પુટપાકની રીતે પકવેલી સુંઠનો રસ ૧૬૪ પટોળ ૩૧૧ રાત્ના પંચક ૩૫૬ લવણ ભારકર ચૂર્ણ ૬૯ લસણ પાક ૩૬૦ સિંહનાદ યુગળ ૨૪૦.

ધંત્રિનું વાંકું વળી જવું.

નિદાન—પ્રમેહની અંદર ઇંદ્રી જગૃત થાયછે ને વાંકી વળી જાયછે. આ ચિહ્ન બણોજ પીડાકારી છે અને તે પ્રમેહનાજ દરદીને ફક્ત થાય છે. આ એક જાતનો રોગ છે પણ કાંઈ શક્તિનો વધારો નથી. ઇંદ્રી વૈદ્યકારોએ તે ચિહ્નને (કોંડી)ની સંસ્તા આપી છે.

ઉપાય—અફીણ ૧૨૬ કપૂર ૧૦૮.

ઉછાળો.

નિદાન—આ ખાસ રોગ નહિ હોતાં એક જાતનું અજીર્ણનું ચિહ્ન છે ને તેથી અનાજ પેટમાંથી પાછું આવતું હોય એમ લાગેછે પણ અનાજ પાછું નહિ આવતાં ફક્ત પાણીજ જોમાં આવે છે.

ઉપાય—પર્પટાદિ હીમ ૨૧૪ તજ ૧૨૯ સોકકાઈ ૩૯૯ સૌભાગ્ય શુંદી પાક ૪૦૧ હીંગ ૪૧૨.

ઉંદરનું ઝેર.

નિદાન—ઝેરી ઉંદરના કરડ્યા પછી ને કાંઈક ખાતું ખવાય તો ઉંદરના ઝેરનાં ચિન્હ શરીરમાં ધ્રુટી નીકળે છે. ઉંદરના ડંસનું ચિન્હ તેના કરડના જખમ શિવાય બીજાં કાંઈ નથી; પણ ને અયોગ્ય ખોરાકથી તે ધ્રુટી નીકળે તો ઘણાં દુઃસહ ચિન્હ માલમ પડે છે. અયોગ્ય આહાર થયો કે તરતજ દરદીને સખ્તજ્વર ચડે છે, માથામાં ઝણઝણાટ નીકળી જાય છે અને આખા શરીરમાં આતસ થાય છે. જે ચાર દીવસ કેડે જ્વર શાંત થયા પછી શરીરના જૂદા જૂદા ભાગ ઉપર ધ્રામઠાં ઉપડી આવે છે. કેટલાક દરદીને જ્વરની સાથે શીળસ જેવું ઉપડે છે. ઉંદરના ઝેરને લઈને વાતરત, કુષ્ટ વિગેરે હાલીલાત્વક દોષનાં જેવાં ચિન્હ જણાઈ આવે છે. હાથ પગનાં આંગળાં સોજી આવે છે અને આંખે શરીરે લાલ ચાઠાં ચાઠાં થઈ રહે છે. વાતરતની પેઠે શરીરમાં અસહ્ય બળતરા થાય છે, અને જુદા જુદા ભાગમાં શૂળ નીકળ્યા કરે છે. આ દરદ અરેખર વાતરતની સાથે ભુલાવો ખવરાવે તેવું છે પણ દરદીની ઉમર ઉપર ધ્યાન આપવાથી તેમનું સ્પષ્ટીકરણ થઈ શકે છે. (સામલ જીવ્યો) ઉંદરના ઝેરને લઈને હાથ પગમાં ક્ષત પડે છે. તે ધારાં વરસ છ મહિના સુધી રૂઝાતાં નથી અને વખતે આંગળુ વગેરે ખવાઈ જાય છે. સારક શોધક દવાથી દરદીને આરામ થાય છે.

ઉપાય—અફીણ ૧૨૭ આસોંદરો ૧૪૬ ઉંદર કાનીનો રસ ૧૫૮ ઉંદરની બીંડીનો લેપ ૪૧૪ અંકોલ ૧૯૮ તિક્તાદિ ધૂત ૧૮૪ પુનર્નવા-જીક ૩૯૯ ભાંગ પીવી ૩૩૨ મંજીષ્ઠાદિ લેપ તથા કાઠો ૩૪૨ રતાજળી ૩૫૩ વંશલોચન ૩૮૫ સારક દવાઓ ૪૬૫ સોનામુખી ૪૦૫.

ઉદર રોગ.

નિદાન—આ સંતા નીચે જળાદર, પ્લીહોદર અને યકૃતોદર શિવાય બીજાં કેટલાંએક અનિશ્ચિત રોગો પણ આવે છે. ગમે તે ઉદરની અંદર રહેલા મર્મ સ્થાનને લઈને પેટમાં કુખતું હોય તે દરદને ઉદર રોગની સંતા આપવામાં આવી છે. જે ઔષધો ઉદર રોગને માટે બતાવવામાં આવ્યાં છે તે બધાં તેની જૂદી જૂદી વિકૃતિને શમાવનાર છે.

ઉપાય—અપામર્ગ ક્ષાર ૧૧૧ અકાદિ કવાય ૧૩૭ ઇંદ્રવર્ણાનો રેચ ૧૫૩ એરંડ મૂળનો કવાય ૧૬૩ કરંજનો કવાય ૧૮૪ કુમારિકા સખ

૨૦૬ મરણીના બી ૨૧૬ મરણીનું ચૂર્ણ ૨૧૬ ગર્ભવિનાસરસ ૫૭ જળો
લગાડવી ૪૨૦ તામ્ર ૩૩ દય મૂળાદિ કવાય ૨૮૪ પટોગાજક ચૂર્ણ ૩૧૦
પીપર ૩૧૪ પીપલા સવ ૩૧૪ પીપળી મૂળના ગંઠોડા ૩૧૬ બાંગરાનું
ચૂર્ણ ૩૭૪ બીલામું ૩૩૬ ઝેથી ૩૪૬ મોરચુચુ ૫૭ લવીંગ ૩૫૮ વડવા-
નળ ૨૨૨ ૮૫ વર્દમાન પીપલી ૩૧૪ વર્ણનાંપાન ૩૭૭ વરૂણાદિ ચૂર્ણ
૩૭૭ સરગવાની છાલનો કવાય ૩૬૩ સારક શોધક દવાઓ ૪૩૫ સીંધાલુણ
અને બીડોણ ૬૮.

ઉંદરી.

નિદાન—ઉંદરી એ દાદરની જાત છે અને તે માથામાં જ થાય છે.
વાળના મૂળમાં ઝીણી ફણગી થઈ કૂટે છે અને પછી તે કચકચે છે, તેમાં-
થી ૫૩ નીકળે છે અગર ૫૩ ત્યાં જામી જઈ તેમાંથી પીળા રંગનાં બી-
ગડાં ઉપડે છે. આ બાધિને લીધે તે જગ્યોએથી વાળ ખરી પડે છે અને
માથામાં બહુ ખરેજ આવે છે. આ રોગ થવાનું કારણ વાળના મૂળમાં
રહેલ એક જાતના કૃમી છે. તેનો સંસ્કૃત પર્યાય (ઈંદ્રલુપ્ત) છે.

ઉપાય—અફીણ ૧૨૭ આકડાનું છીર ૧૩૮ કાકમારી ૧૬૦ કીલનો
મલમ ૨૦૨ ગુંદાદિ તેલ ૨૪૦ જાંબુનાં ફળનો લેપ ૨૫૨ ટંકણ ૩૦
તેલ લગાડવું ૨૭૩ કટકડીનું પાણી ૫૧ મોરચુચુ વાળો મલમ ૫૬ લીંબો-
નીનું તેલ ૩૬૬ લીંબુ ૩૬૭ હરતાલનો લેપ ૧૦૧.

ઉદદ.

નિદાન—ઉદદ એ શીળસને મળતો જ રોગ છે. તેનાં પણ શીળસનાં
જેવાં આઠાં થાય છે ને વલુર ધણી ઉપજે છે. આ આઠાં વચમાંથી ઉંડાં
અને કોર ઉપર જરા હંચાં ઉપસેલાં હોય છે. એ ચાર વખત શીળસ ઉ-
પડ્યા પછીથી જો આઠાં સ્થપિત રીતે રહેતો તે ઉદદ રોગ કહેવાય.

ઉપાય—કળાસવ ૨૦૭ ચંદ્રપ્રભા ૭૮ જવખાર ૨૫૧ તેલ લગાડવું ૨૭૩.

ઉદાસીન વૃત્તિ રહેવી.

નિદાન—મનુષ્ય પોતાને થયેલા હરદની અંદર આખો દીવસ ચિત
પરોવી રાખે તો તેની અહુધા ઉદાસીન વૃત્તિ થઈ જાય છે. પ્રમેહ, ચાંદો
વિર્યસ્રાવ, પંદત્વ અને ગર્ભાશયના બાધિમાં દરદી પોતાની હકીકત કોઈને
નહી કહી શકવાથી તેની વૃત્તિ હચેચાં ઉદાસી રહે છે. તેઓ પોતે મિત્ર
સચાજમાં ભાગ લેતા નથી અને પોતાના કુઃખની ધડ બાંગ પોતાના

મનમાં જ ક્યાં કરેછે. આવા રોગ શિવાય રહેલી ઉદાસીન વૃત્તિ ઉન્માદ અગર ઘેલછાનું પૂર્વરૂપ છે. તેમનાં પવન વેગી મનમાં તર્કવિતર્ક થાયછે અને તેમનું મન હ્રમેશાં બીનું રહેછે. યોગ્ય ઉપચાર કરવાથી જો આ ઉદાસી વૃત્તિ શાંત ન થઈ તો તે સંપૂર્ણ ઘેલછા સ્થપિત થવા પછી બંધ થાયછે.

ઉપાય—જઠામાંસી ૨૫૦ બીલીનું મૂળ ૩૨૫ ખાલીનું ધી ૩૨૬ સારસ્વત ચૂર્ણ ૩૨૬.

ઉધરસ.

નિદાન—ઉધરસ એ ખાસ રોગ નહીં હોતાં અનેક જાતના રોગનું એક ચિન્હ છે. નાસેના કારણેને લઈને ઉધરસ ઉપડવા સંભવ છે. ગળામાં અગર આસ નળીકામાં કાંઈ બાહ્ય પદાર્થ રહી જવાથી અગર તે સ્થાનમાં કાંઈ રોગ થવાથી ઉધરસ થાયછે. ચોરીયાના સોજામાં, કાકડો વધ્યો હોય ત્યારે તથા આસ નળીકાના બાગમાં જો કાંઈ ક્ષત થયું હોય તો વખતો વખત ઉધરસ આવેછે. ફેફસાના દરદમાં, ક્ષયમાં, અને આસ નળીકાના દરદમાં પણ હ્રમેશાં ઉધરસ આવેછે. બાદ ગરમ ચીજ ખાવાથી તેમજ ગર્ભાશયની વૃદ્ધી થવાને લીધે બીજાં મર્મસ્થાનોનું ફેફસાં ઉપર દબાણ થવાથી ઉધરસ થઈ આવેછે. આ શિવાય બધાંબધાં આદી ઉધરસનો રોગ થાયછે જે ઉધરસ તેને ઘણી વસમી લાગેછે. ફેફસાંના અને આસ નળીકાના વ્યાધિ શિવાયની બીજાં બાહ્ય કારણેને લઈને થયેલી ઉધરસ જલદીથી મટી જાયછે.

ઉપાય—અફીણ ૧૨૬ અમ્લ વિરૂદ્ધ દવાઓ ૪૩૭ અરકુશીનોકાઠો ૧૩૧ અરકુશીનો સ્વરસ ૧૩૦ અર્કઅહિરેતાદિ ગુટિકા ૧૩૭ અલસીની પોટીસ (છાતી ઉપર) ૧૩૪ આકડાનીને જેઠીમધની ગોળી ૧૩૭ આફુનો સ્વરસ ૧૩૬ આંબાહળદર ૧૪૨ ધસસ હોકામાં નાખી પીવો ૧૫૬ ઉપગેટ ૧૬૦ ઉપગેટનું ધૂત્રપાન ૧૬૦ એલચી ૧૬૫ કપૂર ૧૭૭ કફકેતુ-રસ ૩૭૫ કફુદ દવાઓ ૪૪૩ કફશામક દવાઓ ૪૩૩ કર્કશુર્પાદિ ગુટિકા ૪૧૭ કાકડાશીંગી ૧૮૬ કાંઠાશેળીઆનો સ્વરસ ૧૬૨ કાયફળ ૧૬૩ કીર્દમાન ૨૦૦ કીલ ૨૦૨ કુબાનો સ્વરસ ૨૦૩ કોળું ૨૧૨ ખુરાશની અન્ન-મો ૨૧૫ ખેરસાર ૨૧૭ ગોરોચન ૪૧૯ ધી ચાટવું ૪૨૦ ચણકુખાખ ૨૩૮ ચણોઠીનાં મૂળ ૨૪૦ ચિંતામણી અતુર્મુખ ૪૬ જલપારની ઝોળો ૨૫૧

જેઠીમધનો શીરો ૨૫૮ તમાકુની બીડી ૨૭૦ તાલીસ પત્ર ૨૭૬ તુલશીનો સ્વરસ ૨૭૭ દશમૂળાદિકવાથ ૨૮૭ દાડમની છાલ ૨૮૫ દુધ ૪૨૬ દેવદા-
પૌદિ કવાથ ૨૮૯ દ્રાક્ષાસવ ૨૯૧ દ્રાક્ષીનું આટણ ૨૯૨ ધતુરો ૨૯૩ નાગ-
રમોથ ૩૦૪ પીઠવણનો સ્વરસ ૩૧૨ પીપર ઘુંટેલી ૩૧૪ પિપ્પલાસવ ૩૧૪
બાવળનાં પાન આવવાં ૩૨૨ ખેહડાંની છાલ (ધીમાં તળેલી) ૩૨૬ બંગલ-
સ ૧૭ બાંગ ૩૩૨ બાંગરાનું ચૂર્ણ ૩૩૩ ભોરીંગણીનો કવાથ ૩૩૯ મ-
ધ ૪૨૬ મનાઝીલ ૫૭ મેથી ૩૫૦ લવીંગાદિવરી ૩૫૯ લોબાન ૩૬૮
વડનાં ફુંપળીઆ આવવાં ૩૭૬ વરધારો ૩૭૬ ચતાવરીનું ધી ૩૮૭ ચર-
પંખાનાં મૂળનું ધૂન્નપાન ૩૮૯ શીત્તાજીત ૭૮ શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ ૧૮૯ શેલા-
રસની વરાળ સેવી ૩૯૦ સમદરકૂળ ૩૯૪ સામરશીંગાની રાખ ૪૩૨ સા-
લણ ૩૯૮ સીતોપલાદિચૂર્ણ ૩૯૫ સ્તંભન દવાઓ ૪૮૮ હરિતકી અવલેહ
૪૦૪ હીરાબોળ ૪૧૩.

ઉત્તવા.

નિદાન—ઉત્તવા એ આસ રોગ નહી હોતાં કેટલાક રોગનું તે એક
ચિન્હ છે ને તેનો અર્થ પેશાબની અંદર બળતરા થવી એજ છે. પ્રમે-
હમાં અને તણખીયામાં હમેશાં પેશાબમાં બળતરા થાયછે. તે શિવાય પે-
સાબ ઘણી વાર દબાવી રાખવાયી, તડકે ફરવાયી, ગરમ ચીજ બહુ
ખાવાયી અગર મૂત્ર માર્ગમાં કાંઈ પણ સડો થવાયી પેશાબ બળેછે. ગર્ભા-
શયના દબાણને લીધે, અસ્મરની લીધે અને બીજી કોઈ ગ્રંથીનું મૂત્રાશયના
ઉપર દબાણ થવાને લીધે વારંવાર પેશાબ કરવો પડેછે અને ઘણી
વાર પેસાબ કરવાયી તે થોડો થોડો બળેછે. જ્યારવાળા દરદીને પેશાબ
હમેશાં લાલચોળ અને બળતરા યુક્ત હોયછે.

ઉપાય—અનન્તમૂળ ૧૧૭ અળશીનો કવાથ ૧૩૪ અળશીનું તેલ ૧૩૪
આમળાના પાણીની પીચકારી ૧૪૮ આસોંદરો ૧૪૯ ઉચ્કંઠારો ૧૫૭
ઐથમીજીં ૧૫૪ કાકડીનાં બી ૧૮૯ કાળીપાટનું ચૂર્ણ ૧૯૮ ગળજીબી
૨૨૧ ગળોનો સ્વરસ ૨૨૫ ગોખરૂ ૨૩૬ ચણકઆબ ૨૩૭ ચણોડીનાં પાન
૨૪૦ જવનું પાણી ૨૫૧ જેઠીમધ ૨૫૮ તકમરીઆનો લુવાબ ૨૬૭ તાં-
દળખની બાજી ૨૭૫ તૂણ પંચમૂળાદિ કવાથ ૩૯૦ ત્રિકૂળાનું ચૂર્ણ ૨૮૦
દાહશામક દવાઓનું હીમ ૪૪૬ ઘોળી મુશળીનો લુવાબ ૩૪૮ નિર્મળી
૩૦૭ પાખણ બિદ ૩૧૧ પાણકંદો ૨૫૬ પિત્તપાપડો ૨૧૪ બળદાણા ૩૧૯
બહુફળી ૩૨૦ બાવળનાં પાનનો રસ ૩૨૭ મંજીશાદિકાઠો ૩૪૧ શીલાજીત

૭૭ શીવજીમૂળનો સ્વરસ ૩૮૮ શ્રેમળાનો હુવામ ૩૮૯ ષડંગપાનીય ૩૮૨
હરડાંનો કવાય ૪૦૬.

ઉન્માદ.

નિદાન--ઉન્માદ એ એક જાતનો મગજનો ભ્રમ છે અને તેથી મગજ પોતાનું રાજ્ય બરાબર ચલાવી શકતું નથી અને તેને આપણે ષેલજા, ગાંડાપણું, ચિત્તભ્રમ વગેરે અનેક નામથી ઓળખીએ છીએ. તેનો દેખાવ ચિત્ર વિચિત્ર દેખાય છે અને તેનો સ્વભાવ ધણે દરજ્જે બદલાઈ જાય છે. ધણાજ શાંત મીઠજવાળો માણસ તેથી બકવાખોર થઈ જાય છે અને ધણોજ આકરો માણસ હોય તે શાંત ગમગીનીમાં પડ્યો રહે છે. ઉન્માદના પૂર્વ રૂપમાં વખતે દરદીનું સજ્જ માથું દુખે છે અગર તેને ચક્રી આવે છે. વખતો વખત તે ચીડાઈ જાય છે ને પુરતા કારણો વગર એકદમ ગુસ્સામાં આવી જાય છે. વખતે બેહદ વહેમ આવવા, હિંમતનાં કામકાજ તરફ મન ન ખેંચવું, નિંદ્રા આવવી, સાધારણ બાબતોની પણ વિસ્મૃતિ થઈ જવી, હિંમતની રીત ભાતમાંથી પણ કાંઈક ફેરફાર થઈ જવો, આચરણ ચપળ અને વિચળ થવું તેમજ અક્ષરનો ઉચ્ચાર ભાંગ્યો ત્રૂટો થવો એ બધું દરદીને ઉન્માદ થશે તેની ખાતરી કરાવી આપે છે.

ઉન્માદ રચપિત થયાપછી દરદી જેમ પોતાની મરજીમાં આવે તેમ બોલે છે, બેઠે છે, સંબંધ વગરની આડીઅવળી વાતો કરે છે, ગમે ત્યાં ચાલ્યો જાય છે, ગમે તે ચાળા કરે છે, કાંઈપણ કામની તેને ખબર રહેતી નથી તેમજ ગમે તેમ તેને માટે બોલો તેની તેને દરકાર નથી. તેનું સમગ્ર વર્તન સમજણ વગરનું લાગે છે. કેટલીક વખતે ચિત્તભ્રમ માણસો સારાં થાય છે તેમજ અમૂક જાતની ષેલજાવાળા દરદી પણ વખતે સુધરે છે. અમૂક જાતની ષેલજાવાળા દરદીનું મન અમૂક રસ્તે દોરાયેલું હોય છે જે તેમની બીતીનું કારણ દુર યવાર્થી પાછું શાંત થાય છે. સાવ ગાંડા માણસો કદી સારા થતા નથી.

ઉપાય--અઢીણુ ૧૨૪ અરીઠાંનો ધુમાડો ૧૩૩ આંબલીનું મનથ ૧૪૧ ધન્ધવરાણું ૧૫૩ ઉન્માદ ગળેકચરી રસ ૨૬૫ ઓળીઓ ૧૬૭ કપૂર ૧૭૭ કુતુરી ૪૧૮ ખુગાસાની અજમો ૨૧૬ ધંતુરાનું મૂળીબી ૨૬૫ ને પાળો ૩૦૮ બળદાણા ૩૧૬ ખાઢીનું લી અગર સ્વરસ ૩૨૮ મોરચુપ૯ વમન કરાવનાર દવાઓ ૪૬૭ સ્નાયુ શૈથીલ્યકૃત દવાઓ ૪૭૭.

ઉપદંશ.

નિદાન—ઉપદંશ એ એક એવી રોગ છે ને જ્યારે શરીરના કોઈપણ આળા ભાગ ઉપર તેનો એવો અડચે ત્યારે ઉપદંશ થવા સંભવ છે. ચાંદી ઠાંકી, એ ઉપદંશનું પ્રથમ સ્વરૂપ છે અને તે બે પ્રકારની છે. એક શરીરમાં ડુટી નીકળનારી ચાંદી અને બીજી સાદી ચાંદી. સાદી ચાંદીનો એવો જનનેદ્રીયતા ભાગમાં અડવાથી અગર બીજા ગમે તે ભાગમાં અડવાથી ફક્ત તેજ ઠેકાણે તેવું ઘાંડું પડે છે પણ તે રૂઝાયા બાદ શરીરમાં તેનું કાંઈપણ ચિન્હ ડુટી નીકળતું નથી. એવો અડ્યા પછી બે ત્રણ દીવસની અંદરજ આ ઘાંડું દેખાય છે જે થોડામણા સ્તંભન ઉમેરા લગાડવાથી મટી જાય છે. સાદી ઠાંકીવાળા દરદીને પારદ કે પોટાસ આયોડીડની કાંઈપણ જરૂર રહેતી નથી. શરીરમાં કૂટી નીકળનારી ચાંદી પણ પ્રથમ જનનેદ્રીય ઉપર ઘાંડું રૂપે દેખાય છે અને તે એવો અડ્યા પછી પંદર ત્રીસ દીવસે પ્રગટ થાય છે. આ ચાંદીનાં સાદી ચાંદીના પેડે બે ચાર ક્ષેત્ર પડતાં નથી કારણ કે એક ઠેકાણે આ ચાંદીનું ઘાંડું પડ્યું તે આખા શરીરનું લોહી કુષિત થયા પછીજ પડે છે. સાદી ઠાંકીનાં ઘાંડાંમાં અને તેના આસપાસના ભાગના લોહીમાં ફેર હોવાથી તે જગ્યાએ સાદી ઠાંકીનો એવો અડો તો ત્યાં બીજું નવું ઘાંડું પડે છે; પણ કઠણ ઠાંકીમાં બધું લોહી એકજ સરખું હોવાથી ત્યાં ઘાંડું પડવા સંભવ નથી. કૂટી નીકળતી ચાંદીનું ઘાંડું રૂઝાયા બાદ લોહી બગડેલું હોય છે અને તેથી શરીરમાં અનેક વિકૃતિઓ થાય છે, જેને માટે પારદ અને બીજી શોષક દવાની જરૂર છે. કૂટી નીકળતી ચાંદીનું ઘાંડું રૂઝાયા પછી બે ત્રણ મહીનાની અંદર શરીરમાં તે ડુટી કરે છે અને તેથી પહેલવહેલા જુદી જુદી જાતના ત્વક્ દોષ ઉપડે છે. આખા શરીર ઉપર કઠણ લાલ રંગની ફોડલી ઉપડે છે જે કૂટી તે ઠેકાણે કઠણ ગાંઠા જેવું જામી જાય છે. કેટલીક વખતે આનાં બીગડાં ઉખડી જાય છે અને કેટલીક વખતે ઘણી મૂદત સુધી કચકચ્યા કરે છે. કેટલીક વખતે શરીરની અંદર ખરજવું, ગુંમડાં, વિગેરે થઈ પડે છે અને આખે શરીરે જે ભૂદા ભૂદા ત્વક્ દોષ કૂટી નીકળે છે તેથી કરીને તે વિસ્ફોટકનું રૂપ ધારણ કરે છે. આખા શરીર ઉપર કૂટી નીકળતી ચાંદીનું નામ વિસ્ફોટક છે. તે શિવાય મોઢાંમાં, જીભ ઉપર, તાળવામાં અને જીભના મૂળ ઉપર ઝીણી ઝીણી ફોડલીઓ ઉપડે છે. બાદ ગળાની ગાંઠો પણ ઉપડી

આવે છે અને હોડના ખુણા ખવાઈ જાય છે.

ગુદા ઉપર, જનનેદ્રીય ઉપર, જીભ ઉપર અને દાંતની વચ્ચેમાં ગ્રીણા ગ્રીણા મસા થાય છે. ઉપદંથવાળા દરદીના વાળ પાંખા પડી જાય છે અને ખરી પડે છે. તેના સાંધા ઝલાઈ જાય છે અને હાડકાની કોર ઉપર ગ્રીણી ગ્રીણી ગ્રંથી બંધાય છે, જે આગળ ઉપર મરે છે ને હાડકાને પણ સોડવે છે. બાદ ઉપદંથની વિકૃતિથી ફેફસું, મગજ, હૃદય અને આંતરડાં, આંખ વિગેરેનાં મર્મ સ્થાનો બગડે છે એટલુંજ નહિ પણ તેની અસર વંથપરંપરા પણ ઉતરે છે. ગરમીવાળા માખાપનાં છોકરાં નબળા બાંધાનાં અને શીથીળ સ્નાયુવાળાં હોય છે અને તેમને ગળામાં ગ્રંથી ઉપડી આવે છે. તેમની માટી પાકણી હોય છે અને જો કાંઈ તેમને ધ્વજ થાય તો તે તરત રૂઝપર આવતી નથી.

ઉપાય—અનન્ત મૂળ ૧૧૭ આકડો ૧૩૬ અકાંલ ૧૬૮ કન્જલી ૪૫ કાયાનો ઉમેરો ૧૮૩ કાસાંજણુ ૨૭ કીડામારીનો રસ ૧૯૯ અર્પર ૧૯ ગળજીભી ૨૨૧ ચંદ્રપ્રભા ૨૩૦ ચોપચીની ૨૪૬ છાલ મોગરાનું તેલ ૨૪૬ ટંકણુના કોગળા ૩૦ ત્રિકુળાંની રાખનો ઉમેરો ૨૮૧ પરચુણુ શોધક દવાઓ ૪૭૬ પટોળ ૩૧૦ પાતાપગરૂડી ૩૧૨ પારદ કન્જલી દા—બની ૪૬ પારાનો મલમ સાથળમાં ઘસવો ૪૬ ખાલી ૩૨૭ મોરચુથુનો ઉમેરો ૫૬ મંજીષ્ઠાદિ કાઢો ૩૪૧ રતાંજળી ૩૫૩ રસકપૂર ૬૩ રોપણુ દવાઓ ૪૬૬ લોબડાનો ઉમેરો ૩૬૬ શંખજીરાનો ઉમેરો ૮૨ સપ્ત શાલીવટી ૪૬ સ્વેદન દવાઓ ૪૭૮ હીંગળો ૧૦૩.

ઉબકો.

નિદાન—ઉબકામાં પણ શરીરની અંદરની ક્રીયા ઉલટીની પેઠે થાય છે. માત્ર ફેર એટલોજ કે ઉલટીથી જરૂર માહેલી કાંઈક ચીજ બહાર આવે છે અને ઉબકાથી આવતી નથી.

ઉપાય—અનન્તમૂળનો ક્વાથ ૧૧૭ આંખાનો મોર ૧૪૩ કપૂરકાચલી ૧૭૯ કીડામારી ૧૯૯ બાળાગોળી ૧૧૩ બીન્નેરૂં ૩૨૪ વાવડીંગ ૩૮૧.

ઉરઃક્ષત.

નિદાન—ઉરઃક્ષત એ ક્ષયનો એક ભેદ છે જેની અંદર બડખામાં લોહી પડે છે. જે કારણોને લઈને ક્ષય થવા સંભવ છે તેજ કારણોથી ઉરઃક્ષત પણ થાય છે. તેથી છાતી દુઃખે છે, પાંસળામાં અને પડખામાં શૂળ

નીકળેછે, ધણા દીવસ સુધી દરદીને જીર્ણીજ્વર આઘાત કરેછે, તથા જઠરાગ્નિ મંદ થઈ જવાથી ઝાડો પાતળો અને ધણી વાર આવેછે. આવા દરદીને ફેફસાંની અંદરનો કાંઈ પણ ભાગ અવાઈ ગયેલા હોયછે જેથી બડખા રક્તમિશ્રિત, દુર્ગંધિ યુક્ત અને પડવાળા હોયછે. ઉરઃક્ષતમાં ફેફસાંની અંદર એક ગુમડું થાયછે જે પાકીને કુટેછે. આ ધણો દુઃસાધ્ય રોગ છે.

ઉપાય—અફીણ ૧૨૬ અર્ક અલિફિનાદિ ગુટિકા ૧૩૭ કુખાંડર ૧૨ તાલીસપત્ર ૨૭૬ દ્રાક્ષાસવ ૨૯૧ ફટકડી ૪૮ ખંગ બરમ ૧૭ બીલામું ૩૩૭ લોહ ૭૩.

ઉરસ્થંભ.

નિદાન—આ દરદી અંદર કેડ નીચેનો બધો ભાગ શક્તિહીન થઈ જાય છે, પગમાં સત્તા રહેતી નથી ને દરદી પોતાની મેળે ટટાર ઉભો થઈ શકતો નથી એટલુંજ નહિ પણ તે પોતાનો પગ પણ એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે ફેરવી શકતો નથી. જો દરદી આજા જોસમાં હોય તો તે ચાલી શકે છે પણ સ્થિરપણાથી પડ્યા વગર તેનાથી ચાલી શકાતું નથી. કુટલીક વખતે તેના પગ કંપે છે. સપ્ત રૂપમાં પેશાબ અને આડો એની મેળે નીકળી જાય છે અગર મૂત્ર કૃમ્શૂ બંધાય છે અને મૂત્ર ધણો વ-વખત અંદર ભરાઈ રહેવાથી મંધાઈ જાય છે, જેથી મૂત્રાશયનો તીવ્ર દુણ વરમ થઈ આવે છે.

ઉપાય—ગુગળ ૨૩૧ અણોઠી ૨૪૦ દશમૂળાદિક ક્વાથ ૨૮૩ પીપર-નું સિદ્ધ કરેલ તેલ ૩૧૫ પુનર્ન વાજક ૩૯૬ રાસ્ના પંચક ૩૫૬ સિંધાલુ-ણનું તેલ ૬૮.

ઉલટી.

નિદાન—ઉલટી એ ખાસ રોગ નહીં હોતાં તે ધણાક રોગનું ચિન્હ છે. પિત્તજ્વર, અજીર્ણ, અતિસાર, રક્તાતિસાર, કોલેરા, કૃમિ વગેરે દરદોમાં ઉલટી થાયછે તેમજ ગર્ભાધાન થવાથી તથા પેટની અંદરના મર્મસ્થાનની જીર્ણ વૃદ્ધિ થવાને લીધે જઠર ઉપર જો કાંઈ દગાણુ થતું હોય ત્યારે પણ ઉલટી થવા સંભવ છે.

ઉપાય—અગરનો ક્વાથ ૧૧૦ અજમો ૧૧૩ અતિ ત્રિપાલિગુટિકા ૧૧૬ અનન્તામૂળનો ક્વાથ ૧૧૭ અફીણ ૧૨૬ અમ્લ દવાઓ ૪૩૫

અક્ષય ભસ્મ ૧૪ આંબલીકાપાન અન્ને મન્ય ૧૪૦ આંખાની ગોટલી
 ૧૪૨ આમળાનો સ્વરસ ૧૪૬ આસોંદરાનો ક્વાથ ૧૪૬ ઇન્દ્રજવ ૧૫૨
 ઇન્દ્રવાદિ પ્રમથ્યા ૧૫૨ એત્રાદિચૂર્ણ ૧૬૬ આયમીચૂર્ણ ૧૫૪ કપૂર
 ૧૭૭ કમળકાકડી ૧૮૧ કંઝંબો ૧૮૫ કળીચુતાનું પાણી ૮૦ કાયકળ ૧૯૩
 કીડામારી ૧૯૯ કોઠાનું ચરખત ૨૧૦ કૃમિશ્ન દવાઓ ૪૪૬ ખુરાસાની
 અજમો ૨૧૬ ગળો ૨૨૪ ગુલાબજળ ૨૩૪ ગંધક વટી ૨૪ ચતુઃસમવટિ
 ૩૫૯ જમ્બવાદિ સ્વરસ ૨૫૨ જવનું પાણી ૨૫૨ જળો લગાડવી (કુંડીની
 ઉપર પેટ માથે) ૪૨૪ જલકળ ૨૫૩ જેઠીમધ ૨૫૬ ઝેરકોચનાં ફાકી
 ૨૬૨ ડાંબ દેવો ૪૫૩ ડેકામારી ૨૬૬ તજ ૨૬૭ તાંદળખની ભાજી ૨૭૫
 તાલીસવટી ૨૭૬ ત્રિકુળાનો ક્વાથ ૨૮૦ દયમૂળાદિ ક્વાથ ૨૮૩ દાડમર૮૫
 દાહ્યામક દવાઓનું પાન ૪૦૯ પંમાસાનું હીમ ૨૯૮ ધાણા ૨૯૯ ધા-
 વરીનાં ટુલ ૩૦૦ નાગકેશર ૩૦૩ નાગરમોચ ૩૦૪ નારી કેલખંડપાક ૩૦૫
 નારંગી ૩૦૬ પર્પટાદિહીમ ૨૧૪ પાઠાદિ ક્વાથ ૧૯૭ પિત્તશામક દવાઓ
 ૪૫૬ બીજો ૩૨૩ બીજેરાનાં પાનનો રસ ૩૨૪ ભાંમરો ૩૩૨ રતાંજળી
 ૩૫૩ રસવંતી ૨૮૮ રાઈનું ખાચર (પેટઉપર) ૩૫૪ લઘુ ક્રમ્પાદ રસ ૨૪
 લવણ ભાસ્કર ચૂર્ણ ૬૮ લવીંગ ૩૫૮ લીંબડાનું હીમ ૩૬૪ લીંબડાનો
 સ્વરસ ૩૬૬ લીંબુ ૩૬૭ લોદર ૩૬૮ વજ ૩૭૫ વરીયાળીનું પાણી ૩૮૦
 વાવડીંગનું હીમ ૩૮૧ શંખવટી ૮૦ સીતોપલાદિ ચૂર્ણ ૩૮૫ સુતાનું
 પાણી ૪૦૪.

ત્રસ્તુ દોષ.

નિદાન—અતાર્તવ, અનાર્તવ, અન્ને પીડિતા તૃવ વિગેરે ત્રસ્તુ
 દોષ છે.

ઉપાય—ત્રસ્તુ લાવનાર દવાઓ ૪૪૧ ગુગળ ૨૩૦ ચીમડ ૨૪૫
 ચંદ્રપ્રભા ૨૩૦ જળો લગાડવી ૪૨૪ ભાંગ ૩૩૧ લસણ ૩૬૧ શીલાજીત
 ૭૮ સારક શોધક દવાઓ ૪૭૫ સોનું ૯૨ હીરાબોળની ગોળી ૪૧૩.

ઓખો.

નિદાન—માતા, ઓરી, અછબડા, રાતોતાવ, રંગીલું, રતવા, મરકિ-
 નોતાવ, વિગેરે ડુટી નીકળતા તાવોના સમુદાયને ઓખો એવું નામ આપ્યું
 છે; જેમને માટે તેમના વિષયમાં યોગ્ય વિવેચન આપવામાં આવશે.

ઉપાય—ગુલકંદ ૨૩૫ ગુલાબપાક ૨૩૫ મોરચુનાં ટીપાં ૫૯.

(૫૨૫)

ઝોરી.

નિદાન—આ એક જાતનો ઉડતો ઝોખો છે જેમાં ત્રણ દીવસ સજ્જતાવ આપ્યા બાદ એથે દીવસે આપ્યા શરીર ઉપર ઝીણી રાતી રાતી ફોડતી ઉપડે છે અને તે પાછી પોતાની નિયમિત મુદતે એટલે સાતમે દીવસે કરમાઈ જાય છે. જ્યારે ઝોરીના વાસરા હોયછે ત્યારે ઘણાંક છોકરાંએને એક સામટી ઝોરી નીકળે છે. તાવની સાથે બચ્ચાંએ બરાઈ જાય છે, તેમના નાકમાંથી તથા આંખમાંથી પાણી ઝરેછે અને જે બધી વિકૃતિ શરદીને લઈને થવી જોઈએ તે તમામ વિકૃતિ ઝોરીમાં થાય છે. ઝોરી મટ્યા પછી પણ શરીરમાં ફટલીક ગરમાઈ રહે છે. જેથી કરીને પાછળથી શરીરના જૂદા જૂદા ભાગ ઉપર ગડ ઉપડે છે. (શરદ હવાનો વિષય જુઓ.)

ઉપાય—ગુલકંદ ૨૩૫ ગુલાબપાક ૨૩૫ ફટકડીનું ટીપુ ૫૦ મોરચુ-યુનું ટીપું ૫૬ લીંબડાનું હીમ ૩૬૪ લોહ ૭૫.

ઝોદુખર.

નિદાન—આ એક જાતનો કુષ્ઠનો ભેદ છે. તેથી સજ્જ બળતરા થાય છે, શૂળો ફટેછે અને આમડી લાલચોળ થઈ આવેછે; તથા તેમાં ખર-જ ઘણી આવેછે. જે ભાગ ઉપર કુષ્ઠનાં આઠાં હોયછે તે ભાગ ઉપરના વાળનો રંગ કાળો શાઈ જેવો દેખાય છે. આ કુષ્ઠના આઠાંનો દેખાવ હિમરાંનાં કુળના જેવો છે.

ઉપાય—કૃષ્ણજીરકાદિ લેપ ૨૫૭ ગૌમૂતમાં ધસી લગાડેલો લેપ ૪૧૬ મંજીષ્ઠાદિ કાદો ૩૪૧ સોમલ ૯૮ હરતાળ ૧૦૧ હીંગળાનો લેપ ૧૦૪.

ઝંડ વહ્નિ.

નિદાન—ઝંડવહ્નિ ઘણાં જૂદાં જૂદાં કારણોને લઈને થાય છે. ટપણના વરમને લીધે અગર ટપણની કોથળીમાં પાણી ભરાવાથી, આંતરડું ઉતરવાથી, કે કોઈ ગ્રંથી થવાથી ઝંડવહ્નિ થાય છે. ટપણની કોથળીમાં આંતરડું ઉતરવાથી જે રોગ થાયછે તેને ઝંડવગળ કહે છે.

ઉપાય—ઝેરંડ તૈલ ૧૬૪.

કખવા.

નિદાન—આ એક પુટ્ટી નીકળતો દાહયુક્ત ત્વક્ દોષ છે જેમાં શ-

રીરના જીદા જીદા ભાગ ઉપર મગના કણથી નાના નાના મોતીના દાણા જેવા ફોડના ઉપડે છે અને તેની આસપાસની બાંધ લાલ હોય છે. એક બે દીવસ તાવ આવ્યા પછી આ ફોડના ઉપડી આવે છે અને ડેટલીક વખતે તેમાં અસહ્ય બળતરા થાય છે. આ દરદ ઘણું કરીને કાખની નીચે પડ્યા ઉપર થાય છે અને તેથીજ તેને કખવા નામ આપવામાં આવ્યું છે. ચાર પાંચ દીવસમાં તે દાણા કુટી તેનાં બીંગડાં અગર ફોતરાં ઉપડી જાય છે.

ઉપાય—ગેરૂં ૨૦ દાહશામક દવાઓનો લેપ ૪૫૦.

કચર અને લચક.

નિદાન—જ્યારે અમૂક ભાગને ધબ ધાય છે ત્યારે કુટ નહીં થતાં તે ભાગમાં દુઃખાવો રહે છે, જરા સોળે ચડે છે અને તે ભાગ પોતાનું યોગ્ય કામ કરી શકતો નથી. આ બધાં ચિન્હો થવાનું કારણ તે ભાગમાં થયેલો લોહીનો જમાવ છે જેથી કરીને તે ભાગ જરા કાળાસપર દેખાય છે.

ઉપાય—અર્જુન વૃક્ષની છાલ ૧૨૮ અથેળીઆનો લેપ ૧૩૪ હસ-સનો લેપ ૧૫૯ ઇંડાની સફેદીનો લેપ ૪૧૪, ગુગળનો લેપ ૨૩૨ નાળી-એરનું પાણી ૩૦૫ ફટકડી ૪૯ પ્લાહીનો સ્વરસ ચોપડવો ૩૨૯ મેંદાનક-ડીનો લેપ ૩૫૦ સાજીઆર ૮૩.

કટીગૃહ.

નિદાન—કટીગૃહ એટલે કેડ ઝલાઈ જાયી. સંધિવાને લખતે જેમ બીજા સાંધાઓ ઝલાય છે તેમ કમર પણ ઝલાઈ જાય છે ત્યારે તેને કટીગૃહ કહે છે. કેડ ઝલાઈ જવાથી માણસ પોતાની કમર નમાવી શકતો નથી અને જ્યારે તેને ઉઠવું પડે છે ત્યારે તેની કમર દુખે છે અને તેનું શરીર ખુખ (અફડ) થઈ ગયું હોય એમ દેખાય છે. પડખાબર નમીને કાંઈ પણ ચીજ ઉપાડી લેવી હોય તો તે બનવું તેનાથી અશક્ય છે.

ઉપાય—અડદ ૧૧૪ એરંડમૂળનું ચૂર્ણ ૧૬૪ ચણોડી ૨૪૦ એરકો-ચલાંની ફાકી ૨૬૧ નથોતરનો રેચ ૩૦૨ પીંપરનું સિદ્ધ કરેલ તૈલ મદન ૩૧૫ રાઈનો લેપ ૩૫૪ લવણ બારકર ચૂર્ણ ૬૮ વજનાગ ૩૭૩ શતાવરીનું તેલ ૩૮૭ મુંડનું તેલ ૪૦૩ સોનામુખી ૪૦૫ હરડે મોટી ૪૦૯ હરણુ શોંગ ૪૩૨.

(૫૨૭)

કટીશૂળ.

નિદાન—ગમે તે દરદને લઈને કેડમાં શૂળ નીકળતું હોય તેને કટી-શૂળ કહેછે. જેમ બીજા ભાગમાં શૂળ નીકળેછે તેમ કમ્મરમાં પણ શૂળ નીકળે છે. તે શિવાય વાતબ્યાધિમાં તેમજ બસ્તીની અંદર રહેલા કોઈપણ મર્મ સ્થાનમાં પાક થતો હોય ત્યારે કમ્મરમાં શૂળ નીકળેછે. માતાની અંદર સારી રીતે કેડ ફટેછે. ત્રણ ચાર દિવસ સત્ત આણઉતાર તાવ આવે અને કમ્મરમાં ઘણી સત્ત ફાટ થાય તો માતા નીકળશે એ અનુમાન કરવામાં આવે છે.

ઉપાય—અફીણ ૧૨૫ એરંડમૂળનો કવાય ૧૬૩ એરંડી ૧૬૩ કપૂરનું તેલ ૧૬૮ કીર્દમાન ૨૦૦ કુષ્ઠ તેલ ૧૬૦ ગુગળ ૨૨૮ ચંદ્રપ્રભા ૨૩૦ લવણ બાસ્કરચૂર્ણ ૬૮ લસણ ૩૬૦ લીંબડાનું તેલ ૩૬૬ લોહ ૭૫ વાતહર દવાઓ ૪૭૦ શીલાજીત ૭૮ સિંહનાદ ગુગળ ૨૪.

કનીકાનો વરમ.

નિદાન—કનીકાના વરમને લીધે આંખ લાલ ચોળ થઈ આવેછે. તથા આંખમાં અને કપાળમાં ચરકા નીકળે છે. કીકી સાંકડી થાયછે અને દરદીથી અજવાળા સામું બિંધી શકાતું નથી. આ રોગ થવાનું કારણ કેટલીક વખતે ઉપદંશ હોયછે. આંખમાંથી પૂકળ પાણી ઝરેછે અને તેના વેદના રાત્રે વધતી જણાય છે. આંખ ઉપર કંઈ લાગવાથી પણ કનીકાનો વરમ થઈ આવેછે.

ઉપાય—અફીણ ૧૨૫ જળો લગાડવી (લમણામાં) ૪૨૩.

કેફ.

નિદાન—ઉધરસ ખાતી વખતે છાતીમાંથી જે ચીકણો પીળા રંગનો પદાર્થ પડેછે. તેને કફ કહેછે આ કફ વખતે બહુ ચીકણો હોયછે અને વખતે પાતળો હોયછે ને કેટલીક વખતે તે રક્તમિશ્રિત અગર પર મિશ્રિત હોય છે. જ્યારે તે બહુ ચીકણો હોયછે ત્યારે ઉધરસ ભેગો તે બહુ મહેનતે નીકળે છે.

ઉપાય—અપમાર્ગદ્વાર ૧૧૧ અરકુશીનો દારસ ૧૩૦ અર્ક અહિ-કેનાદિ ગુટિકા ૧૩૭.

કમરની પીડા.

નિદાન—કમરની પીડાએ નબળાઇનું એક મૂખ્ય ચિન્હ છે. કટી-શૂળ એ જોમ શૂળનું અગર વાત બાધિનું એક ચિન્હ છે તેમ કમરની પીડા એ નબળાઇનું એક ચિન્હ છે. કમરની પીડા એ શાંત રૂપ છે ને કટીશૂળ એ તીક્ષ્ણ રૂપ છે. કમરની અંદર પીડા થવાથી તે ભાગના જ્ઞાનતંતુઓ પીડા રૂપી દૂતની સાથે કહેવરાવે છે તે ભાગમાં પોષણની વધારે જરૂર છે.

ઉપાય—અભ્યાસ ૧૪ અશ્વેળીઆની રાખ ૧૩૪ આસંધનો ઉકાળો ૧૫૦ એળીઓ ૧૬૭ કપૂરનું તેલ ૧૭૮ કરતુરી ૪૧૮ ગુંદનો પાક ૨૩૨ ચીકણા ૨૪૨ ટંકણ ૨૯ ધાતુ પૌષ્ટિક દવાઓ ૪૫૫ ઘોળી મુશળી ૩૪૮ બદામ ૩૧૮ બહુફળી ૩૨૦ બાંગ ૩૩૧ મેથી ૩૪૯ લોહજ્વર વજનો કાઢો ૩૭૫ વૃદ્ધંડ ચૂર્ણ ૧૮૭-૨૩૬ સોનું ૬૨ હરડે મેટી ૪૦૬.

કમળકંદનું ક્ષત.

નિદાન—કમળકંદમાં ક્ષત થવાથી કમળનાં મોઢાં ઉપર ધારૂં પડેલું હોય છે જેથી પ્રદર અને અત્યાર્તવ હ્રાસ દેખાય છે. કમળ કંદના ઉપર કોઈ પણ સ્ત્રીનો સ્પર્શ થાય તો તેથી સ્ત્રીએને ધણો દુઃખાવો થાય છે. જે સ્ત્રીએને રતિ વિલાસ વખતે બહુ પીડા થાય છે તે સ્ત્રીએને કમળ કંદમાં કાંઈ પણ ક્ષત થયું છે એમ સમજવું. આ દરદમાં ગર્ભાશયના મુખ ઉપર થોડો ધણો સોજો રહે છે ને તેથી કમરમાં પણ થોડો ધણો દુખાવો થવા કરે છે. આ દરદનો યોગ્ય ઉપાય કરવામાં ન આવે તો સ્ત્રીને વંધ્યાપાનો ભારી આપ સહન કરવો પડે છે.

ઉપાય—ફટકડીની પીચકારી ૫૦.

કમળો.

નિદાન—કમળો એ એક જાતનો પિત્તનો પ્રકોપ છે અને જે ને કારણથી પિત્તનું રૂંધન થાય તે છે તે કારણોને લીધે કમળો ઉપડી આવે છે. જુદા જુદા જ્યેષ્ઠમાં યકૃતની અંદર લોહીનો જમાવ થાય છે ને યકૃતમાંથી પિત્તનો યોગ્ય સ્ત્રાવ નહિ થવાને લીધે કમળો ઉપડી આવવા સંભવ છે. આંખ, જીભ, પેશાબ અને આત્મ શરીર પીગું હળદર વાળું થઈ જાય છે એટલું જ નહીં પણ તેનો પરસેવો પણ પીળો થાય છે અને તેનું બીજાનું પીળા રંગનું થઈ રહેલું હોય છે. દરદીને કેટલીક વખતે જ્યેષ્ઠ હોય છે અને

કેટલીક વખતે જ્યાર હોતો નથી તો પણ તે અશક્ત અને ક્ષીણ હોય છે. તેનો ઝાડો સાફ આવતો નથી અને પેસાળ છુટીયતો નથી. તેની અનાજ ઉપર પ્રીતી રહેતી નથી અને આધિલો ખારાક પૂરે પૂરો પચતો નથી.

ઉપાય—અરુચી ૧૩૧ આમળાનું અંજન ૧૪૮ ઇન્દ્રવજ્ર ૧૫૩ એળાચો ૧૬૭ કડવી ધાંસોડીનું ટીપું નાકમાં નાંખવું ૩૧૦ કડાછાલનો સ્વરસ ૧૭૩ કુમારીકાસવ ૨૦૬ કોળાંપાક ૨૧૩ ગળોનો સ્વરસ ૨૨૫ ગા-જરનો ઉકાળો ૨૨૬ ગુડાજક ૨૮૭ ગૌમૂત્રની ભાવના દીધેલી દવાઓ ૪૧૯ ચંદ્રપ્રભા ૭૮ ત્રિકુળા ચર્ણ ૨૮૦ દારૂહળદરનો સ્વરસ ૨૮૮ ઘોળી મુશળી ૩૪૯ નવસાર ૩૬ દાંતીમૂળ ૨૮૬ પટોળનો રેસ ૩૧૦ પિત્તાક્રસ ૫૬ પારદ ૪૪ પુનર્નવાજક ૩૯૫ મૂત્રલ દવાઓ ૪૬૩ લીમડાનો સ્વરસ ૩૬૫ લોહ ૭૩ લોહ અને તામ્રનો સંયોગ ૩૩ સમદરકળ ૩૬૪ સારકપિ-તાશામક દવાઓ ૪૫૭ સારક દવાઓ ૪૬૫ સીકકાર્ક ૩૯૯ સુરોખાર ૮૭.

કરોળીઆ.

નિદાન—કરોળીઆ એ એક જાતનો ત્વકદોષ છે જેમાં શરીરના ઉપર સફેદ ચાઠાં થઈ રહે છે, ઉપત્તવ્યા ઉપરથી ઉપડી જાય છે અને નીચેથી સફેદ ચાઠાં નીકળતાં જાય છે. કરોળીઆના હલકા સ્વરૂપને ચિત્રી કહે છે. ખાટા ઉપર, છાતી ઉપર, વાંસા ઉપર અને વખતે આખે શરીરે કરો-ળીઆનાં ચાઠાં માલમ પડે છે. પ્રસંગે તેમાં થોડી ઘણી ચેળ આવે છે.

ઉપાય—કરંજ તેલ ૧૮૪ કાળીજીરી ૧૬૬ ગંધકાદિ તેલ ૨૫ ગં-ધકાદિ લેપ ૨૫ મનઃશીલ ૫૩ મંજીષ્ઠાદિ કાઢો ૩૪૧ મંજીષ્ઠાદિલેપ ૩૪૧ હરતાળનો લેપ ૧૦૧.

કર્ણનાદ.

નિદાન—એક અગર બંને કાનમાં અહોનિથ ઝણઝણાટ થયા કરે છે અને દરદીને કાને થોડી ઘણી ધાક પડેલી હોય છે. કર્ણપટલ(ટીમ્પેનમ) જે કાનના મધ્ય ભાગમાં રહેલો છે તે ઉપર મેલ વિગેરે બીજી કોઈ બાહ્ય ચીજના દબાણથી કાનમાં અવાજ થયા કરે છે. આ અવાજ કેટ-લીક વખતે ઝીણો ઝણઝણાટ જેવો હોય છે અને કેટલીક વખતે ઢોલ વા-ગતો હોય તેવો અવાજ બંને કાનમાં થયા કરે છે. કાનમાં રેનાં પુંખડાં રા-ખવાથી આ અવાજ બંધ થાય છે અગર હલકો પડે છે.

ઉપાય—અખોડ ૧૦૮ અપામાર્ગદ્વાર તેલનું ટીપું ૧૧૨ અકાકુર રસનું ટીપું ૧૩૮ આશમલાદિ કવાય ૨૪૨ મેથી ૩૫૦.

કર્ણપાક.

નિદાન—જ્યારે કાન પાકે છે ત્યારે કાનની અંદર ઘણીજ તીવ્રવેદના થાય છે. બચ્ચાઓમાં કર્ણપાક બહુ થાય છે. જે ત્રણ દિવસ સુધી તેમને તાવ આવે છે. પોતાનું માથું તેઓ આમથી તેમ ઘોડીઆમાં ફરવ્યા કરે છે ને સજ્જ રીતે રોયા કરે છે. બાળકો જ્યારે બહુજ રડવા લાગે ત્યારે કાંતો તેઓ ભૂખ્યાં હોય છે, કાંતો પેટની અંદર પીડા થતી હોય છે અગર કાન પાકતો હોય છે. જો ભૂખું હોય તો ધાઈ ઉપર લગાડવાથી તે એકદમ ધાવવા લાગે છે અને રડતું બંધ થાય છે. પેટ પીડને લીધે તે પોતાનો ગાઢણ પેટ ઉપર વાળી જાય છે ને લાંબો કરતું નથી. કર્ણપાકને લીધે તે પોતાનો કાન ઝોળ્યા કરે છે ને રજ્યા કરે છે અને ધાવવું તેને બિલકૂલ ગમતું નથી. કર્ણ-શૂળની અંદર પણ કર્ણપાકની ખેડેજ પીડા થાય છે પણ કર્ણશૂળની પીડા શૂળ નીકળ્યા પછી શાંત થાય છે. પાકની પીડા કૂટ્યા શિવાય મટતીજ નથી. આ પીડા ઘણી ભયંકર છે અને બાળકોને આ દુઃખ ખરેખર ત્રાસદાયક છે. તેને ત્રણ ચાર દિવસ અને રાત્રી રોયામાં અને પીડામાં જ જાય છે અને જ્યારે પાક થયા બાદ કૂટી પણ બહાર નીકળે છે ત્યારે બચ્ચાને શાંત નિદ્રા આવેલી આપણે જોઈએ છીએ. જે બચ્ચું પહેલાં બેહદ રાડું પાડતું તે કૂટ્યા પછી પાંચ મિનીટમાં ઊંઘી જાય છે. જો કે પાછળથી કાન ઘણા દિવસ સુધી વહે છે અને પણ નીકળ્યા કરે છે તોપણ બાળકને તેની પીડા થતી નથી. પીડા તો ખરેખરી પાક થવામાં જ રહેલી છે અને તે ખરેખરી દુઃસહ છે.

ઉપાય—અલસાની પોટીસ ૧૩૫ (ગરમીથી થતો હોય તો) રસકપૂર ૧૪ (ક્ષીત થયા પછી) કૂટકડીની પીચકારી ૫૦.

કર્ણશૂળ.

નિદાન—કાનની અંદર કાંઈ બાહ્ય ચીજ જવાથી અગર ત્યાં કોઈ પાક થવાથી કે ચોરીયાના તીક્ષ્ણ વરમને લીધે તેમજ સંધીવા અને શરદીને લીધે કાનમાં વખતો વખત શૂળ નીકળે છે, કાનમાં તીક્ષ્ણ ચસકો આવે છે જે પાછો ખેસી જાય છે અને કૂરી પાછો ઉપડે છે. કૂટલીક વખતે કર્ણ-શૂળ થવાનું કારણ કાંતનું કોતર અથવા સડવું હોય છે. તે એક વાતજન્ય ચિન્હ છે.

ઉપાય—અપામાર્ગ દ્વારા તેલનું ટીપું ૧૧૨ અફીણ ૧૨૧ અકાકુર રસનું ટીપું ૧૩૮ આદુના રસનું ટીપું ૧૩૬ કુંગળીના રસનું ટીપું ૨૧૫

ભાંગ ૩૩૧ લસણના રસનું ટીપું ૩૬૧ સરગવાના ગુંદથી કકડાવેલ તેલનું ટીપું ૩૯૭ સીંધાલુણથી કકડાવેલ તેલનું ટીપું ૬૯.

કર્ણસ્નાવ.

નિદાન—કાનમાં ક્ષત થવાથી તેમાંથી પડ નીકળ્યા કરે છે. કાનમાં અર્શને લીધે તેમજ કર્ણ જુનળીના માર્ગમાં કાંઈ ધારૂં પડે છે ત્યારે પડ નીકળ્યા કરે છે. કાનના હાડકામાં સડો પડેલો હોય છે અને તેથી પણ કર્ણસ્નાવ થયા કરે છે.

ઉપાય—જીરૂના રસનું ટીપું ૨૫૮ ટેંદુના તેલનું ટીપું ૨૬૫ કટક-ડીની પીચકારી ૫૦ મરડાશીંગીનો ભૂકો છાંટવો ૩૪૨ રસવંતીનું ટીપું ૨૮૯ સમદરકીણનું ટીપું ૪૩૧ શ્લંભન દવાઓની પીચકારી ૪૪૮.

કસુવાડ.

નિદાન—સુવાવડનો યોગ્ય વખત આવ્યા પહેલાં અધવચ્ચથી જ્યારે સુવાવડ આવે છે તેને કસુવાવડ કહે છે. અધુરે છોકરૂં આવવાથી તે પૂર્ણ સ્થિતિએ પોંડાયેલું હોતું નથી. જો સાતમા મહીના પહેલાં છોકરૂં આવે તો તે બિલકૂલ અચતુર્જ નથી. ઘણાં નાનામાં નાનાં છોકરાં સાતમા મહીનામાં થયેલ અચેલાં જોવામાં આવે છે. વળી જે સ્ત્રીને એકતાર કસુવાવડ થાય તેને પાછી વારંવાર કસુવાવડ થવા સંભવ છે તેમજ જે સ્ત્રીને ગરભીનો રોગ થયેલો હોય છે તેને વખતો વખત કસુવાવડ થવાનો સંભવ છે. બાદ ગર્ભાશયના રોગથી પણ કસુવાવડ થઈ જાય છે. બહુ મહેનત કરવાથી અને ઘડઘડાટ થતી ગાડીમાં બેસવાથી પણ કસુવાવડ થાય છે. કસુવાવડ થવાનું મૂખ્ય ચિન્હ એ છે કે પેટમાં પીડ થાય છે ને ગર્ભાશયના મુખમાંથી લોહી વેહવા માંડે છે. આ પીડ જાણતરની પીડને મળતી છે અને તે પેડુની અંદર રહેલી ચીજને નીચે ઉતારતી હોય તેવી રીતે આવ્યા કરે છે. યોગ્ય મુદત શિવાય જો ગર્ભિણી સ્ત્રીને લોહી દેખાય તો તે એકદમ બંધ કરવું જોઈએ. પણ કદાપિ ને તપાસ કરતાં માલમ પડે કે ગર્ભાશયનું મૂખ ઘણું ખૂલેલું છે અને અચ્ચું બહાર આવ્યા બગર નહીં રહે ત્યારે વેણસતેજ થાય અને તરત જાણતર થાય એવી દવા આપવાની જરૂર છે તેમજ ગર્ભાશયમાં છોકરૂં મરેલું છે એમ માલમ પડે તોપણ સ્ત્રી તરત પ્રસુત થાય એવા ઉપાય યોજવાનું વિધાન છે.

ઉપાય—અફીણ ૧૨૬ આમળાં ૧૪૬ ઉત્પલાદિશૃતમ ૧૮૧.

કુળતર.

નિદાન—આ પણ એક જાતનું ક્ષીણતાનું ચિન્હ છે. નવજામને લાંબને અગર બહુ ખાટલે રહેવાથી હાથના અંતે પગના માંસના ભાગમાં એક જાતની પીડા થાય છે જેને કુળતર કહે છે. આ પીડા શરદી લાગવાથી વૃદ્ધિ પામે છે તેમજ થાકોડો લાગવાથી પણ કુળતર થાય છે.

ઉપાય—અજમાનું તેલ ૧૧૪ અફીણ ૧૨૭ અભ્યભસ્મ ૧૪ અશીઠાનું પાણી પીંડી ઉપર ચોપડવું ૧૩૩ આસંધનો ઉકાળો ૧૫૦ ધસસનો લેપ ૧૫૬ એપરો ૧૬૧ અંબર ૪૧૫ કપૂરનું તેલ ૧૭૮ કસ્તૂરી ૪૧૮ ગુંદ ૨૩૩ ગંધકવટી ૨૪ સીકણા ૨૪૨ ચંદ્ર પ્રભા ૨૩૦ ચંદ્રોદય ૬૨ ઝેરકોચલાંની ફાકી ૨૬૧ ધાતુપૌષ્ટિક દવાઓ ૪૫૫ ઘોળી મુશળી ૩૪૮ પીંપરીમૂળના ગંઠોડા ૩૧૬ બદામ ૩૧૮ બહુકુળી ૩૨૦ બંગભસ્મ ૧૭ ભેરવ રસ ૩૭૩ મૃગાંક ૬૨ મેથી ૩૪૬ મેંદાલકડીનો લેપ ૩૫૦ લસણ ૩૬૧ સોહ ૭૪ વછનાગ ૩૭૨ વર્દમાન પીપલી ૩૧૪ વિદારી ચૂર્ણ ૩૬૪ વૃદ્ધદંડ ચૂર્ણ ૧૮૭ શીલાજીત ૭૬ સીંધાલુણનું તેલ ૬૮ સોનું ૬૨ ૭-૨૩ ૪૦૬.

કાકડાનું વધવું.

નિદાન—ગળાનો કાકડો કેટલીક વખતે વધીને ગળાના પાછલા ભાગમાં, જીભનાં મૂળ ઉપર અને શ્વાસ નળીકાના ઉપલા ભાગમાં અડેલો હોય છે જેથી ત્યાં તેનું ઘર્ષણ થવાથી ઠાલી ઉધરસ આવે છે અને અવાજ કેટલેક દરજ્જે ધુધરો થઈ ગયેલો હોય છે અગર ખેસી જાય છે.

ઉપાય—અકલકરો ૧૦૭ ફટકડીના કોગળા ૪૯.

કુંદ.

નિદાન—કુંદ ઘણો જાતના થાય છે. સંસ્કૃત વૈદ્યકારોએ તેના અઢાર જૂદા જૂદા ભેદ પાડ્યા છે. જેને આપણે કોઠ કહીએ છીએ તે કુંદનો એક ભેદ છે અને તેને ચેતકુંદ કહે છે. દાદર, ચિત્રી, કરોળીયા, વિચ્ચિકા, પામા (ખસ) વગેરે પણ કુંદના અંગમાં ગણવામાં આવે છે. એમને વિષે તેમને યોગ્ય ટેકાણે જૂંકુંજૂંકું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. બાકીના જે હડીલા ત્વકદોષ રહ્યા તેમને કુંદમાં ગણવામાં આવેલ છે. જે ભાગ ઉપર કુંદ થાય છે તે ભાગ સ્પર્શ કરતાં બેહદ મુંવાળો અગર ખડખડો લાગે છે, તે ભાગ ઉપર પરસેવો બહુ વળે છે કીંવા વળતોજ નથી તથા તે ભાગનો

રંગ બદલાય છે અને ઉપર બળતરા થયાજ કરે છે. ત્યાં વાલુર આવે છે અને વખતે સ્પર્શસ્થાન હોતુંજ નથી, વખતે સોયો ઝાંચ્યા જેવી પીડા થાય છે, વખતે ફક્ત ચામડીનો રંગ બદલાયેલો હોય છે, વખતે તે ઢેકાણે ફક્ત ચામડી કઢાણ થઈ ગયેલી હોય છે અગર તેમાં કાંઈ ચાઠાં પડેલાં હોય છે. વખતે તેને ખંજોળવાથી ઢીમડાં થઈ આવે છે, વખતે ઝીણી ફોડલીઓ ઉપડે છે અને જખમ પડે છે. ચામડી સૂકી, લુખી અને ઉપરથી ફોતરાં ઉતરતાં હોય એમ લાગે છે. કાંઈ પણ કારણ નહીં છતાં જખમ પડી આવે છે અને પીડા કરે છે તથા લોહી કાળું પડી જાય છે. કોટ અથવા જેને ચેતકુષ્ટ આપણે કહીએ છીએ તેમાં શરીરના ઉપર જૂદ જૂદ ઢેકાણે સફેદ રંગનાં ચાઠાં પડે છે. શરૂઆતમાં તે પગ ઉપર, આંગ-લાતાં ટેરવાં ઉપર અને હોઠની કોરે ઉપર ફક્ત ચાંદલાની પેઠે દેખાય છે પણ પાછળથી તે ધીરે ધીરે વધતું જાય છે અને ધણોક ભાગ ઘેરી લે છે આ દરેક જે ત્રણ દીવસ જ્યારે દેખાયા પછી શરૂ થાય છે.

ઉપાય—અનન્તમૂળ ૧૧૭ અફીણ ૧૨૭ આકડો ૧૩૬ આમળાં ૧૪૭ એરંડમૂળનો ક્વાથ ૧૬૩ કચોરો ૧૬૯ કાંચતાર ૧૯૧ કાંઠાશેળી-આની છાલનો કાઢો ૧૯૨ કાળીજીરી ૧૯૬ કાળીજીરીનો લેપ ૧૯૬ કાળી પાટ ૧૯૮ કુમારીકાસવ અને કુમારીકા ઘૃત ૨૦૬ કુમ્ભાંડ ૨૧૨ કૃષ્ણજી-રકાદિ લેપ ૨૫૭ કૈશોર ગુગળ ૨૩૦ અદિરાદિ હીમ ૨૧૭ ખરીરાષ્ટક ૨૧૭ ગરણીનાં બીજનો લેપ ૨૧૯ ગળો ૨૨૬ ગુગળ ૨૩૧ ગોમૂતમાં ઘસેલો લેપ ૪૧૯ ગંધકનો લેપ ૨૪ ચણોડીનો કલક ૨૪૦ ચિત્રકનો લેપ ૨૪૫ ચંદ્રપ્રભા ૭૮ તાંદળજાની ભાજી ૨૭૪ તાલકેશરી રસ ૧૦૧ ત્રિકુળા ગુગળ ૨૮૦ દંતી હરિતકી ૨૮૭ ધમાસાના ઉકાળાવડે પ્રક્ષાલન ૨૯૮ નાગકેસર ૩૦૩ નીંબ પંચાંગ ચૂર્ણ ૩૬૫ પટોળનો કાઢો ૩૧૦ પથ્યાદિગુડ ૪૧૦ પરચુરણ શોધક દવાઓ (નાડ) ૪૭૬ પારદ ૪૮ પુતર્નવાષ્ટક ૩૯૬ પૃથ્વી સાર તૈલ ૧૮૪ બાબચી ૩૨૧ બાબચીનો લેપ ૩૨૨ બૃહત સોમરાજ તૈલ ૧૯૬ બ્રાહ્મીનું ઘી (ચોપડવાને તથા આવાને માટે) ૩૨૭ મનઃશીલ ૫૩ મેદીનો ઉકાળો ૩૫૧ મંજીશાદિ ક્વાથ ૩૪૦ મંજીશાદિ ઘૃત ૩૪૧ રોપણ દવાઓ ૪૬૬ રૌપ્યમાક્ષિક ૬૬ લીંબડાના પાનના ઉકાળાવડે પ્રક્ષાલન ૩૬૫ લોહ ૭૫ વિડંગાદિ લેપ ૩૮૧ સડસલાના બીનું તૈલ ૩૯૨ સારક શોધક દવાઓ ૪૭૫ સિંહનાદ ગુગળ ૨૩૦ સીંફુર ૮૩ સુવર્ણ માક્ષિક બસ્મ ૮૯ સોનામુખી ૪૦૫ સોમલ ૯૭ હરતાળ ૧૦૧ હીંગળાનો લેપ ૧૦૪.

કૃમિ.

નિદાન—પેટની અંદર ઘણી જાતનાં કૃમિ રહેલાં છે. કેટલાંક કૃમિ નાનાં હોયછે ને કેટલાંક મોટાં અને ગોળ થાયછે. કૃમિને લીધે પેટમાં દુઃખ્યા કરેછે અને પેટમાં વખતે વદાતું હોય તેમ લાગેછે; પ્રસંગે પીડ ઉપડે છે, ઉલટી થાયછે અને ઉછાળા આવ્યા કરેછે અને પેટ ટમટોલ જેવું જણાયછે. તેના જીભ મેલી હોયછે અને તેનો શ્વાસ ગંધાય છે. પ્રસંગે ઝાડો કબજ થાયછે અને પ્રસંગે ઝાડો વધેછે. ઉલટીમાં અને ઝાડામાં કૃમિ બહાર નિકળી આવેછે. કૃમિને લઇને બચ્ચાંઓને પૂઠે ખરજ થાયછે, દરદીનું શરીર ફીફું અને ક્ષીણ રહેછે, અનાજનું પુરેપૂરું પાચન થતું નથી અને વખતે ખેંચતાણ, અપરમાર, હીચ્છીરીયા વિગેરે થઈ આવેછે. કોલેરામાં પણ કૃમિનો શક પડેછે. તે શિવાય જખમમાં જીવડા પડેછે અને કેટલાક ત્વક્દોષ થવાનું કારણ પણ વાળના મૂળમાં રહેલાં કૃમિ છે.

ઉપાય—અજમો (છુવારી અને કીરમાણી) ૧૧૩ અતિ વીધનીકળી ૧૧૬ આંખાની ગોટલી અને છાલ ૧૪૨ ઇન્દ્રજ્ય ૧૫૨ ઇન્દ્રવરણું ૧૫૩ એળીઓ ૧૬૭ કટુ પૌષ્ટિક દવાઓ ૪૪૨ કડાછાલ ૧૭૩ કપીલો ૧૭૫ કરંજનું તેલ ૧૮૪ કલંભો ૧૮૫ કાંકચ ૧૮૮ કાળાદાણા ૧૯૪ કાળીજીરી ૧૯૬ કાળીપાટ ૧૯૮ કીડામારી ૧૯૯ કીલ (ક્ષતનાં કૃમિ મોટે) ૨૦૨ કૃમિ કુઠાર ૧૭૩ કૃમિમૂલ દવાઓ ૪૪૬ ફેરડાંનો સ્વરસ ૨૦૮ અદિરારિષ્ટ ૨૧૮ આંડ ૩૯૦ ખેરની છાલના ઉકાળાવડે પ્રક્ષાલન ૨૧૮ ઉકામારી ૨૬૬ તમાકુની ધુંવાડી ૨૭૦ દાડમનાં મૂળની છાલનો ઉકાળો ૨૮૫ નગોડનાં પાનનો રસ છાંટવો [ક્ષતનાં કૃમિ ઉપર] ૩૦૧ પલાશકદ્ધ ૨૧૫ પીત-પાપડો (આખરાનાં બી) ૨૧૫ બૃહત્ પંચ મૂળનો કવાય ૨૮૩ ભિર-વર્શીંગના કાંટા ૧૮૬ લીંબડાનાં પાનના ઉકાળાવડે સ્નાન ૩૬૫ લીંબડાનું ચૂર્ણ ૩૬૫ વખમો ૩૭૦ વજ ૩૭૫ વાપુંબા ૩૮૦ વાવડીંગ ૩૮૧ સાતવીણ ધીમાં તળેલ ૩૯૭ સારક દવાઓ ૪૬૫ સોનામુખી ૪૦૫ હીંગ ૪૧૧ હીમજ ૪૦૮.

કૃષ્ણમંડળનું ક્ષત.

નિદાન—આંખના કાળા ભાગમાં ત્રીણાં ત્રીણાં ધારાં દેખાય છે અગર તે ઉપર સફેદ ટપકાં દેખાય છે ને પણ કૃષ્ણ મંડલમાં પડેલ ક્ષતની એક નિશાની છે. બરાબર ડાળો તપાસતાં કાળો ભાગ કેટલેક ઠેકાણે

બોલો અને ખાડ વાળો માલમ પડેછે, દરદીનું માથું અને લમણું ચરકે છે, તેનાથી પૂરેપૂરું જોઈ શકાતું નથી અને તેના આંખોમાંથી પુષ્કળ પાણી ઝરે છે. કૃષ્ણ મંડલની આસપાસની ચેત પરીધીમાં લોહીનો જમાવ થયેલો હોયછે.

ઉપાય—અફીણ ૧૨૫ કાસાંજણ ૨૭ ચીન્નિડનું ભરણ ૨૪૫ જળો લગાડવી ૪૨૩.

કોલેરા.

નિદાન—કોલેરા, વિશુચ્ચિકા અથવા માહામારી એ ઘણોજ ભયંકર રોગ છે અને જ્યારે જોનો ઝેરી પવન ઉપડે છે ત્યારે હજારો માણસ તેનાં ભોગ થઈ પડે છે. આ રોગ એકદમ ઉપડે છે અને તણથી વીસ કલાકની અંદર મૃત્યુ થઈ જાય છે. બહુજ સખ્ત અપાટો ચાલતો હોય તે વખત ફક્ત બેથી પાંચ કલાકની અંદર દરદી ગુજરી જાય છે. દરદીને શરૂઆતમાં એકાદ આડો થાયછે અને એકાદ ઉલટી થાય છે. આડો પ્રથમ અજીર્ણ વાળો હોય તેમ જણાય છે પણ પાછળથી તેનો રંગ ચોખાના ઘોણુ જેવો સફેદ માલમ પડેછે. આ કોલેરાનો ખાસ આડો છે. આવા આડા એક બે થયા કે તરતજ શરીરમાંથી બેહદ પસીનો છુટે છે. હાથ, પગ, દાઢી, નાક, કપાળ, કાનની ઝૂંટ વગેરે ભાગો ઠંડા થઈ જાય છે અને આંખો ઊંડી ઉતરી જાય છે. ઉપાય કરતાં પણ આડો ઉલટી બંધ થતાં નથી અને તેને સખ્ત તૃષા લાગે છે. ગરમ તેટલું પાણી પીએ તોપણ તેની તૃષા છોપતી નથી અને ઉલટી કરી નાંખે છે. નખ અને મોઢાનો દુખાવ જે તેજસ્વી હતો તે થોડો ઘણો પસીનો આભ્યા બાદ શ્યામ થઈ જાય છે અને દરદી થોડા વખતમાં સાવ થડો પડી જાય છે, તેનો સાદ બહુજ ઝીણો થઈ જાય છે અને તે પૂરેપૂરું બોલી શકતો નથી. નખ અને ચહેરો શ્યામ થઈ જવો, આંખો ઊંડી ઉતરી જવી, સાદ બેસી જવો અને પસીનો ન અટકવો એ દરદનું વધતું જતું અસાધ્યપણું બતાવી આવે છે. એક બે જાડા થયા કે તરતજ ગોટલી ચડવા લાગે છે અને તે ગોટલી પીંડી ઉપર, સાથળમાં, ચેટના પડદાના સ્નાયુમાં અને હાથમાં ચડે છે. તેનાં આંગળાં પીડાને લીધે ઠરડાઈ જાય છે. ગોટલીનો ગાંઠો એક ઠેકાણેથી ખસી બીજા ઠેકાણે ચડતો આપણે નજરે દેખીએ છીએ. આથી દરદીને ઘણીજ સખ્ત પીડા થાય છે. કોલેરાના દરદમાં ગોટલી શિવાય બીજી એક ચિન્હ પીડાકારક નથી.

બાકીનાં બધાં ચિત્તો શરીરને એકદમ ક્ષીણ કરનારાં છે. શરીર ન્યારે સાવ ઠંડું પડી જાય છે ત્યારે વખતે ઢાડો ઉલટી ઉલકાં પડે છે. શરીર ઠંડું પડ્યા પછી પણ દરદીને પાછો વળતર ભાવ થાય છે અને શરીર પુનઃ જગૃત થાય છે અને કેટલીક વખતે તેની શીત અવસ્થામાં દરદી ગુજરી જાય છે. ઢાડો ઉલટી બંધ થઈ વખતે પેટ ચડી આવે છે અને પેટમાં ધણીજ ચુંચ થયાં કરે છે. શરીરનાં મર્મસ્થાનો આ રોગની અસરથી ઘણાં જ થોડા વખતમાં વિપરીત વર્તનવાળાં થઈ જાય છે. જેથી દવાઓ બિલકુલ લાગુ પડતી નથી. નેપાળા જેવા સખ્ત રેચ પણ વખતે કોલેરાના બંધ કૃત્રિમે છોડાવવાને માટે થોયાં છે. ઇશ્વરચ્છાથી જો દરદીને સાંઝે થવું હોય તો થાય છે પણ બીજાં દરદીની પેઠે એમાં વૈદ્યનાં જોર કે પ્રતિજ્ઞા કામ આવતાં નથી. શીત અવસ્થામાં જેમ ઢાડો કપજ થાય છે તેમ પેથાખની ઉર્જાતિ પણ બંધ થાય છે, દરદીને પેડુના ભાગમાં સખ્ત ડુઃખાવો થાય છે અને તે ભાગ ચડેલો દેખાય છે. આ વખતે મૂત્ર પીંડની અંદરે બીલકુલ પેસાય ઉત્પન્ન થતુંજ નથી. દરદના છેવટના ભાગમાં દરદીની આંખ વખતે લાલચોળ થઈ આવે છે અને વખતે ફીકી રહે છે તોપણ તે ઘેનમાં પડ્યો રહે છે અને તેની આંખ અર્ધ મીચેલી અને ઢળેલી જણાય છે. આંખના ડોળા ઉપર આંગળી ફેરવતાં તે આંખ ખેંચતો નથી અને તેની આંખને સ્પર્શ થાય છે કે નહીં તેની તેને ખબર પડતી નથી. મોઢેથી અવાજ કરી જોલાબ્યા છતાં પણ તે સાંભળી શકતો નથી. તેની ઇંદ્રીઓ બધી નષ્ટ થયેલી હોય છે. આવાં નષ્ટસ્થાનનાં ચિત્ત થયા પહેલાં દરદીના શરીરમાં બેહદ જુસ્સો આવે છે અને બચ્ચા કરે છે અને પોતાનાં લૂગડાં ફેંકી નાંખે છે. આવો જોરસાવાળો સન્નેપાત રહ્યા પછી શરીર પાછું ક્ષીણ થવા લાગે છે. કેટલીક વખતે દરદીને ખેંચતાણુ અને આંચકી ઉપડે છે. આ બધાં ચિત્તો કોલેરાનું અસાધ્યપણું બતાવી આપે છે. જોતાં જોતાંમાં શ્વાસ ધુંટાય છે અને તે ક્ષણવારમાં એક બે ડચકાં ભરી પ્રાણમુક્ત થાય છે. જે કોલેરાના દરદીને સાંઝે થવાનું હોય તેને એક બે ઢાડા થઈ થોડી ઘણી ગોટલી ચડી પરસેવો આવ્યા બાદ વળતર થવા લાગે છે. અત્યંત શીતતા, મૂત્રાભાવ અને શરીરમાં ઘણાં-ખરાં અસાધ્ય ચિત્તો દેખાણા પછી વળતર સેકડે પાંચ ટકા માંડ થાય છે. અમુક જાતની ઝેરી હવાથી આ રોગ થતો માનવામાં આવ્યો છે. જીંચ

કરતો નીચે કોમના લોકોને તે વધારે પીડ છે અને સાધારણ રીતે તે પિતૃપ્રકૃતિવાળા માણસને બહુ યાચ છે. કોલરાની રૂઠીમાં અજીર્ણ ન થાય એવી ખાસ સંભાળ રાખવી જોઈએ અને જે ઉપર ત્રીજો ટ્રાડો ગમે તે કારણથી યાચ તોપણ તેને માટે અચૂક ધ્યાન આપવું જોઈએ.

ઉપાય—અન્યો ૧૧૩ અન્યોનાં લૂણ (શીત અટકાવવા માટે) ૧૧૪ અફીણ ૧૨૩ અરીઠાનું પાણી ૧૩૩ આમરાક્ષસી ૧૨૩ ઉપલેટનું હીમ ૧૯૦ ઉંણુ દવાઓ ૪૪૦ એરંડીયુ તેલ ૧૯૨ અંબર ૪૧૫ કપૂર ૧૭૭ કપૂર બાળવો ૧૭૭ કસ્ટુરી ૪૧૭ કાયકળનું ધર્મણ ૧૯૩ કૃમિમ્ર દવાઓ ૪૪૯ ગંધક ૨૪ ગંધકની પુમાડી ૨૫ ગંધકવટી ૨૪ ચીરકળ ૨૭૮ જલ-કળ ૨૫૩ જલંત્રી ૨૫૪ ડુંગળી (ખાવા માટે તથા બહાર લગાડવા માટે) ૨૯૫ તજનું તેલ ૨૯૮ માલકાંકણાનું તેલ (ગોટલી ઉપર ચોળવા સાથે) ૩૪૯ જવણુ ૯૮ જથુનાદિવટી ૩૯૦ વડવાનલ ૨૨૨ ૮૫ ચંપચટી ૮૦ સા-રકદવાઓ ૪૯૫ સિંધાલુણનું સિદ્ધ કરેલ તેલ ૯૮ મુંદ ધસવી ૪૦૨.

કંડુ ખરજ અગર ચેળ આવવી.

નિદાન—કંડુ, ખરજ, ને ચેળ આ ત્રણે એકજ છે. ખસ, ખરજનું દાદર, ચિત્રી, શીળસ વિગેરે ત્વક્દોષમાં બહુજ ચળ આવેછે. અળાઇમાં પણ આવે ચરીરે વલુર છુટેછે ને તેથી બહુજ ધસવું પડેછે. અંજોળવાથી તે વખતને માટે ચેળ માઠી પડેછે, તોપણ પાછળથી તે કેકાણે દાંહ થાયછે. અંજોળવા વખતે ચેળવાળા બાગને એટલા જોસથી ધસવામાં આવે છે કે તેથી લોહી નીકળે છે.

ઉપાય—આમળાનો મુરબો ૧૪૦ આમળાંના પાણીવડે સ્નાન કરવું ૧૪૭ કઠ ૧૮૦ કપીલો ૧૭૫ કપૂર ૧૭૮ કપૂરકાચલી ૧૮૦ કરંજ ૧૮૪ કળી ચુનાના પાણીનાં પોતાં ૮૦—૧૮૪ કાંઠાચેળીઆની છાલ (ક્યાદમાં) ૧૯૨ કાળીજીરીનો સેપ ૧૯૬ કાળીપાટ ૧૯૮ કીલ ૨૦૨ કુવાડીઆનાં બીજ ૨૦૪ કૃમિમ્ર દવાઓ ૪૪૬ કોકમનું તેલ ૨૦૯ કહોળ ૨૧૨ ખેરની છાલ-ના ઉકાળાવડે સ્નાન ૨૧૮ ગળજીબી ૨૨૧ ગજોનો સ્વરસ ૨૨૫ ગોરોચનનો સેપ ૪૧૬ ગોમૂત્રવડે સ્નાન ૪૧૬ ગંધકનો સેપ ૨૪ અવન પ્રાશ્યાવલેહ ૧૪૭ ટંકણનું પાણી ૩૦ તાંદળજની બાજી ૨૭૪ તેલ તલનું ૨૭૩ દાહા શામક દવાઓનો સેપ ૪૪૬ દેવદારવાજો સેપ ૨૬૦ ધમાસાના ઉકાળાવડે સ્નાન ૨૬૭ નવસારનાં પોતાં ૩૮ ફટકડી ૫૧ બૃહત્ સોમરાજી તેલ ૧૬૬

ભાંગ ખાવાને માટે ૩૩૨ મજ્જાનો કટકો દુધમાં ઘસી લગાડવો ૩૪૧
મનઃશીલ ૫૪ મનઃશીલાદિલેપ ૫૪ મેંદીનો લેપ ૩૫૧ રોપણુ દવાઓ ૪૬૬
ભીંખડાનાં પાનના ઉકાળાવડે સ્નાન ૩૬૫ વાળાના પાણીવડે સ્નાન ૩૮૨
સમદર ફીણનો લેપ ૪૩૧ સુખડનો લેપ ૨૪૭ સોનામુખી ૪૦૫.

ખરજવું.

નિદાન—ખરજવું એ એક મોટો ત્વક્રોગ છે. તે શરીરના ગત્ર તે
ભાગ ઉપર થાય છે. હાથ ઉપર, પગ ઉપર, માથામાં, કાનની કોર ઉપર
આંખની પાંપણ ઉપર કે ગુદા ઈંદ્રિયા ભાગમાં પણ તે થયા વગર રહેતું
નથી. જ્યાં તે થાય છે તે ઠેકાણે ત્વચાના ભાગમાં વખતે પાક થાય છે
ને તેમાં સજ્જ બળતરા થયા કરે છે અને ત્યાં ઘાટું પડી ઘણા વખત સુધી
તે કચકચ્યા કરે છે. થોડી મૂઠતે સુકાઈ જાય છે અને પાછું ઉપડે છે. વખતે
આખી પીંડી ઉપર આવી રીતનું પ્રસરાયેલું ખરજવું આપણે જોઈએ
છીએ. ખરજવું બે જાતનું થાય છે. એક સુક ખરજવું અને બીજું કચ-
કચતું ખરજવું. સુક ખરજવામાં બહુ ચેળ આવે છે અને નિત્ય ઘર્શણ-
થી તે જાડું અને ખડખડું થઈ જાય છે. ખરજવું એ ચેપી રો-
ગ નથી.

ઉપાય—અર્ક તૈલ ૧૩૭ કપ્પર ૧૭૮ કરવીરાદિ તૈલ ૧૮૩ કરંજ ૧૮૪
કાકમારી ૧૬૦ કાસાંજણ ૨૭ કીલ ૨૦૨ અર્પરનો ભૂકો ૧૬ ગંધકનો લેપ
૨૪ છાલમોઘરાના તેલનો મલમ (સુકા ઉપર) ૨૪૬ જીરકાદિ તેલ ૨૫૬
ટંકણુ ૩૦ તલનું તેલ ૨૭૩ દાંતના છોલની રાખનો મલમ ૪૨૫ નિ-
મ્બાદિ તૈલ ૨૬૫ પરચૂરણ શોધક દવા (ના. ૧) ૪૭૫ ફટકડી ૫૧
ભાંગ ખાવાને માટે ૩૩૨ મોરચુથુ ૫૬ રાળનો મલમ ૩૫૭ રોપણુદવા-
ઓ ૪૬૬ લસણનો રસ ૩૬૧ ભીંખડાનાં પાનના ઉકાળાવડે સ્નાન
૩૬૫ સિંદુર ૮૩ હીરાદખણનો લેપ ૪૫૨.

ખસ.

નિદાન—ખસ એ એક જાતનો ચેપી રોગ છે અને તે એક કુટું-
બમાં એક માણસને થયો તો તે આખા કુટુંબને થાય છે. ખસનો પહેલ-
વહેલો દાહયુક્ત સફેદ રંગનો ફોડલો થાય છે જેમાં પહેલવહેલું ચિકણું પાણી
રોાય છે પણ પાછળથી તેમાં ૫૩ ભરાય છે અને તે પીળો દેખાય છે. જ્યારે

તેમાં ૫૩ થાયછે ત્યારે તે બાગની ચામડીમાં પાક થતો હોયછે જેથી કુ-
રીને ફોડલાની આસપાસની ચામડી લાલ અને સોજેલી જણાયછે. જ્યારે
અસનો ફોડસોજરાતો હોય છે ત્યારે તેમાં બહુ પીડા થાય છે અને ત્રંભ
છે. આ ફોડલાઓ કૂંચ્યા પછી જો તેના ઉપર તૈલ સિંચન કરવામાં
નથી આવતું તો સૂકાય છે અને ત્યાં ચિરાડીયાં પડે છે. અસની અંદર
બહુજ ચળ આવે છે અને તેથી ખણીને દરદી વખતો વખત લોહી
કાઢે છે. બચ્ચાઓને અસ બહુ હેરાન કરેછે. અસની અંદર એક જા-
તનો જંતુ થાય છે. આ જંતુ જ્યારે અસની અંદરના બાગમાં ફરે છે
ત્યારે માણસને ચેળ આવે છે.

ઉપાય—અર્ક તૈલ ૧૩૯ આંખાની છાલની રાખ ૧૪૧ કપીલો ૧૭૫
કરંજ ૧૮૪ કાકમારી ૧૯૦ કુવાડીઆનાં બીજ ૨૦૪ ગળજીબી ૨૨૧-૨૨૨
ગજોનો સ્વરસ ૨૨૫ ગુલાબના પુલનો રેચ ૨૩૪ ગોરોચનનો લેપ ૪૧૯
ગંધકનો લેપ ૨૪ ગંધકનો મલમ ૨૪ જીરકાદિ તૈલ ૨૫૬ ટંકણુ ૩૦ તલ-
નું તૈલ ચોપડવું ૨૭૩ તાંદળજનો સ્વરસ ૨૭૫ ત્રાયમાણની રાખ ૨૭૯
દગડપુલનો લેપ ૨૮૨ દાંતના છોલની રાખનો મલમ ૪૨૫ ધતુરો (બહાર
લગાડવા માટે) ૨૯૫ ધમાસાનાં પાણીવડે સ્નાન ૨૯૭ નિમ્બાદિ તૈલ
૩૬૫ પરચુરણુ શોધક દવાઓ ૪૭૫ પારાનો મલમ ૪૨ પારસ પીંપળાના
ડોડાનો રસ (બાહ્યોપચાર) ૩૧૨ મનઃશીલ ૫૪ મનઃશીલાદિ લેપ ૫૪
માલકાંકણાનાં બીનો લેપ ૩૪૬ મોરચુથુ ૫૯ મંજીશાદિ કાઢો ૩૪૦ રો-
પણુ દવાઓ ૪૬૬ લીંબડાનાં પાનના ઉકાળાવડે સ્નાન ૩૬૫ સમદર
ફીણનો લેપ ૪૩૧ સીંદુર ૮૩ સુખડનું તૈલ ૨૪૮ સોનામુખી ૪૦૫.

ખીલ.

નિદાન—ખીલ બહુ કરીને કપાળ ઉપર, ખભા માથે અગર વાંસામાં
થાય છે. ચામડીની અંદર રહેલા એક જાતના સ્તિગ્ધ પીંડનો જ્યારે
સ્ત્રાવ થતો નથી ત્યારે ખીલ થઈ આવેછે. પહેલવહેલું ખીલને ડેકાણે જરા
સોજેલું કાણુ ચડા જેવું જણાયછે; પણ પાછળથી વખતે તે પાકેછે
ત્યારે તેનો દેખાવ નાનાં ગુમડાં જેવો જણાય છે. ખીલ ઘણુંકરીને યુવા-
વસ્થામાં થાયછે અને તે વીર્યાત્પતિ સાથે કેટલોક સંબંધ ધરાવેછે.

ઉપાય—કપીલો ૧૭૫ કાસાંજણુ ૨૭ કુર્લીજન (બહાર) ધસીને લ-

ગાડવા મટિ) ૨૦૪ ૮'૬૫ ૩૦ મંજુષ્ટાદિ લેપ ૩૪૧ શીખંડ ૪૨૮ મુ-
ખડનો લેપ ૨૪૭.

ખીલી.

નિદાન—આંગળીના ટેરવામાં કાંઈ વિગેરે કાંઈ બાહ્ય ચીજ રહી
જવાથી ત્યાં સજ્જ પાક થાય છે. પાક થવાથી તે ભાગ સોજી જાય છે, લા-
લચોળ થઈ આવે છે અને ત્યાં ઘણી સજ્જ પીડા થાય છે. તે કુટ્યા બાદ
તેમાંથી થોડું ઘણું પણ નીકળે છે અને તેની આસપાસનો ભાગ વખતે
ખવાઈ જાય છે તે એટલે સુધી કે કુકત ટેરવુંજ બાકી રહે છે. ખીલીની
પીડા ઘણીજ સજ્જ છે.

ઉપાય—હન્દવરણું ૧૫૪.

ખોડો.

નિદાન—ખોડો એક જાતનો જંતુ છે જે માથાના વાળનાં મૂળમાં રહે
છે. તેથી માથામાંથી ઘોળી ફોતરી ઉપડતી જણાય છે. ખોડાને લીધે
વાળ ખરી પડે છે અગર એછા થઈ જાય છે.

ઉપાય—ગુંજદિ તેલ ૨૪૦ બદામનું તેલ ૩૧૯ બાંગરાનું તેલ ૩૩૩
લીંબોળીનું તેલ ૩૬૬ હરતાળનો લેપ ૧૦૧.

ગડ.

નિદાન—જ્યારે કોઈ ભાગ પાકે છે ત્યારે તે ભાગ લાલચોળ થઈ
આવે છે અને સોજે છે તથા તેમાં બહુજ પીડા થાય છે, જે પીડા તેને ફોડી
પણ કાઢ્યા પછી શાંત થાય છે. ગડ શરીરના ગત્ર તે ભાગ ઉપર થાય છે
અને તેથી જ ત્યાર દહાડા જ્યારે ચડે છે. વાળાને લઈને અગર બીજા કા-
રણેને લીધે કેટલીક વખતે ગડ ઉપડે છે. કેટલાક ગડ એવા પણ થાય છે
કે તે લાલચોળ હોતા નથી, તેમાં કાંઈ પીડા થતી નથી તેમજ તાવ હોતો
નથી, પણ તે ગડ દાખતાં પોચા લાગે છે અને તેની અંદર પણ બરેલું
હોય છે. બાંધુડીની આકૃતિવાળી સોઈ ઘોંચવાથી તેની ફાટમાં પશનાં ટીપાં
નીકળી આવે છે, જેથી ખાતરી થાય છે કે તેની અંદર પણ બરેલું છે.

ઉપાય—અળસીની પોટીસ ૧૩૫ કુંવારે એઠવીને બાંધવી ૨૦૫
અદિશરિષ્ટ ૨૧૮ જળો લગાડવી ૪૨૪ ડુંગળીની પોટીસ ૨૬૫ બીંબડાનાં
પાનની પોટીસ ૩૬૬.

(૫૪૧)

ગર્ભયાત.

નિદાન—નિદાનને માટે કસુવાવડ જીવો.

ઉપાય—અફીણ ૧૨૬ ગર્ભ વિનોદ રસ ૮૬ સુવર્ણ માક્ષિક બ-
રમ ૮૬.

ગર્ભાશયના વ્યાધિ.

નિદાન—પ્રદર, કમળકંદનું ક્ષત, ગર્ભાશયનો ભંસ, વરમ વિગેરે અનેક
વ્યાધિઓ થાય છે.

ઉપાય—ઉત્પલાદિશૂતમ્ ૧૮૧ ટંકણ ૨૮ શતાખના પાનનો સ્વરસ
૩૮૬ શીલાજીત ૭૮ સુવર્ણમાક્ષિક બરમ ૮૬ સોનું ૬૨.

ગર્ભાશયનો વરમ.

નિદાન—વરમને ક્ષીધિ ગર્ભાશયમાં થોડો ધણો સોળે થાયછે, પણ
તે ધણુંકરીને તેનાં મૂળ આગળજ રહેછે. તેથી પેડુમાં અને વાંસામાં
થોડીધણી પીડા થાયછે. ગર્ભાશયનો તીક્ષ્ણ વરમ, જણાતી વખતે ગર્ભા-
શયને બહુજ મહેનત પડે અગર હથીયારની મદદવડે જણાવવામાં આવે
ત્યારેજ થાયછે. અને જે ચિન્હ પાકનાં થાયછે તેજ ચિન્હ ગર્ભાશયના
વરમને ક્ષીધિ પણ થાયછે. અને તેથી આસપાસના મર્મસ્થાનમાં પણ વરમ
થવા સંભવ છે. બહુધા ગર્ભાશયનો જીર્ણવરમ મળી આવે છે. અને તે.
માંથી તે કમળ કંદના ક્ષતનું રૂપ ધારણ કરેછે.

ઉપાય—અળસીની પોટીસ ૧૭૫.

ગર્ભીણીની ઉલટી.

નિદાન—ગર્ભીણી સ્ત્રીને બીજે મહીને ધણુંકરીને ઉલટી થાય છે.
કેટલીક સ્ત્રીને તે ગર્ભીરક્ષા પછી એક અઠવાડીયામાંજ જણાય છે. પણ બ-
હુધા તે દોઢ માસ પછી મળી આવે છે. સવારના પહોરમાં ઉઠતી વખતે સ્ત્રીને
કાળજના ભાગમાં કાંઈ ફૂખતું હોય એમ જણાયછે, પેટમાં ચુંથ થાયછે
મોઢે મોજ આવેછે અને ઉલટી કરી નાખેછે. પછી આખો દીવસ તેને
કાંઈ જણાતું નથી. ફરી સવારમાં તેને તેજ પ્રમાણે થાય છે. આવીરીતે
ઉલટીઓ સ્ત્રીને અઠવાડીયુ, મહીનો અગર બે મહિના સુધી રહેછે. હ-
મયાં ઉલટી કરવાથી સ્ત્રી બહુજ કમઝોવત અને ક્ષીણ થઈ જાયછે. તેમજ
કેટલીક સ્ત્રીઓને આખો દીવસ ઉલટી થવા કરેછે. થોડા દીવસ સુધી ઉ-

લટી દેખાઈતે પાછી ખેસી જાય છે અને છઠે સાતમ મહિને તે ફરી થર થાય છે. કેટલીક વખતે ઉલટીનું જોર એટલું સખ હોય છે કે તેથી પે-સાળ પણ નીકળી જાય છે અને વખતે કસુવાવડ પણ થઈ જાય છે. દુબળી કરતાં ૩૪ પુષ્ટ સ્ત્રીને ઉલટી વધારે પીડે છે.

ઉપાય—કલંબો ૧૮૫.

ગલગ્રહ.

નિદાન—એક જાતનો વાતબાધિ છે. ને તેથી ગળું ઝલાઈ જાય છે અને આજીબાજી ફરવી શકાતું નથી. ખાતાં, પીતાં, બોલતાં અગર અડખે પડખે જોતાં ગળું દુખે છે.

ઉપાય—માશબલાદિ ક્વાથ ૨૪૨.

ગલગંડ.

નિદાન—ગળાની અંદરના ભાગમાં રસવાહીની નળીઓ સાથે જો અંધીઓ આવેલી છે તે વધીને મોટી થાય છે. તે ગાંઠોને બીધે ગળામાં પીડા થાય છે. આ ગાંઠો ધણી મૂઢતે પાડે છે, ફૂટે છે અને પછી રૂઝાઈ ખેસી જાય છે. કેટલીક વખતે એક ગાંઠ મટ્યા પછી બીજી ગાંઠ ઉપડે છે અને કેટલીક વખતે એ ગાંઠો ડુટ્યા વગર એમને એમ પણ ખેસી જાય છે.

ઉપાય—કચોરો ૧૬૯ કાંચનારે ૧૯૧ દશાંગ લેપ ૩૯૨ નગોડનાં પાન બાફીને ખાંધવાં ૩૦૦ નિંબાદિ તેલ ૩૬૫ મંડુર ૭૫ યોગરાજ ગુગળરૂ ૩૦ લોહ ૭૫ વરણાનાં પાનના બૂકાનો લેપ ૩૭૮ સોનું ૬૩.

ગુદ ભ્રંશ.

નિદાન—તેનો ભૌકીકપર્યાય આમણ છે. છોકરાંએને જીલ્ડું અતિસાર ને રક્તાતિસારની અંદર ધણી મેહેનત કરવાથી સફરાનો ભાગ મળદારની બહાર નીકળી આવે છે. ધણીવાર આ ભાગ બહાર રહેવાથી તે સોજી જાય છે. કેટલીક વખતે તે પોતાની મેળે ઉપર ચડી જાય છે. આમણ બહાર નીકળવાથી તે વખતે છોલાય છે.

ઉપાય—કમળકાકડી ૧૮૧ અર્પર ૧૯ ચાંગેરીનો સ્વરસ ૨૪૧ ચાંગેરીનું ધી ૨૪૧ જંજીની જાલના ઉકાળાવડે પ્રક્ષાલન રપર ઝેરકોચલાંની ફાકી ૨૬૧ ફટકડીની પીચકારી ૫૧ ભાંગની થેપલી ૩૨૧ માયકળના ઉકાળાવડે પ્રક્ષાલન ૩૪૫ મોરચુચુનું પાણી છાંટવું ૬૦ વસંતમાલીની ૧૬ સંભન દવાઓનું પાણી છાંટવું ૪૪૮ હીરાકથીનું પાણી છાંટવું ૧૦૫.

ગુમડાં.

નિધાન—શરીરના કોઈ ભાગનું લોહી ફુશિત થયાથી તે ડેકાણે ગુમડું થાયછે જે પાકેછે ને પાછળથી ફુટેછે. આ ગુમડાં નામે જખરી લોહીની ચાક જમ્મેછે જેથી તે બધો ભાગ ફુગ્મે છે ને લાલચોળ થઈ આવે છે. જ્યારે તે ફુટેછે ત્યારે તેમાંથી થોડુંક પડે નીકળેછે. ફૂટ્યા છતાં તે ઉપર લોપરી બાંધવાની જરૂર પડેછે નહિતર લોહીની જમ્મેલી ચાક ગળતી નથી. આ દરદની અંદર લોહી બગડેલું હોયછે જેથી એક ગુમડું મટ્યા પછી બીજા ગુમડાં ઉપડેછે. લોહીમાં પિત્તાધિક્ય દોષ મળેલા હોયછે.

ઉપાય—અફીણના ડોડવાનો શેક ૧૨૮ આમળાં ૧૪૭ ઇન્દ્રવરણા-ની પાક ૧૫૪ ઇસસ (બહાર લગાડવા માટે) ૧૫૬ ઉપલેટનો ઉકાળો છાંટવો (વૃણુ થયા પછી) ૧૬૦ કપૂરકાચલી ૧૮૦ કાંચનાર ૧૯૧ કાસાંજણુ ૨૭ કુમારીકાસવ અને કુમારીકા ધૂત ૨૦૬ અર્પરનો ભૂકો ૧૯ અદિરા-૨ ૨૧૮ ગળજીબી ૨૨૧ ગુંબદિ તેલ ૨૪૦ ચિત્રકનો લેપ ૨૪૪ ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા ૭૮ ત્રિક્ષ્ણાનું ચૂર્ણ ૨૮૦ દાંતના છોલની રાખનો મલમ ૪૨૫ મરી ૩૪૪ મોરચુધુવાજો મલમ ૫૯ મંજીષ્ઠાદિ કાઢો ૩૪૧ મંજીષ્ઠાદિ લેપ ૩૪૧ રતાંજળીનો લેપ ૩૫૩ રસકપૂર ૬૪ રોપણુ દવાઓ ૪૬૬ લીંબડા-નું હીમ (ઓખા પછી ફુટી નીકળતાં હોય તેમાં) ૩૬૫ લીંબડાનો રવરસ ૩૬૫ લોહ ૭૫ વાળાનો લેપ ૩૮૨.

ગુરદાનો જીર્ણ વરમ.

નિધાન—આની હકીકતને માટે મુત્રપીડના બાધિ જીઓ.

ઉપાય—અલ્પક ભસ્મ ૧૪ બંગભસ્મ ૧૭ હરીશંકર રસ ૧૪.

ગુદમ.

નિધાન—પવનને લઇને પેટની અંદર અનેક જાતના ગુદમ થાયછે જેથી પેટમાં ફુખી પેટ ચડી આવેછે, ઓડકાર આવેછે, જરૂરાગિન મંદ પડી જાયછે અને મળમૂત્ર પરાણે થાયછે ને પેટ દાખતાં એક જાતનો કાંઈક અવાજ થાયછે. પાંસળામાં, છાતીમાં, હૃદયમાં અને નાભીની આસ-પાસ શૂળ નીકળેછે. કેટલીક વખતે ગુદમ અમુક જગ્યામાં નજરે દેખાઈ રહે છે ને કેટલીક વખતે પેટમાં ફરતો લાગેછે. પેટ મોટું અને કુલેલું લાગેછે અને અપાનવાયુ જલદી છૂટતો નથી. આવા ગુદમ ઉપડવાનું કારણ સાધારણ રીતે અજીર્ણ છે. ટાઢો અને ફર્જર ખેરાક ખાવાથી વખતો વખત પેટમાં ગુદમ

ઉપડી આવેછે તેમજ કાંઈ ઈજા થવાથી પેટમાં લોહીનો જમાવ થવાને લીધે ગુલ્મ થાયછે.

ઉપાય—અપામાર્ગ દ્વારા ૧૧૧ એરંડીયું તેલ ૧૬૨ કન્યાસવ ૨૦૭ કાંકચ ૧૮૮ કાળા દાણા ૧૬૪ કીડામારી ૧૯૯ કીર્દમાન ૨૦૦ અદિરાચી ૨૧૮ ત્રિફળ આર ૨૪૮ જવઆર ૨૫૧ ત્રાંબુ ૩૩ નારાચરસ ૨૮૭ નેપાળો ૩૦૮ પચાદિ ગુડ ૪૧૦ બીજોરૂં ૩૨૩ મધુ પત્ર્ય હરિતકી ૪૦૬ મેથી ૩૪૬ મોરધુધુ ૫૭ રોહીતક લોહ ૭૩ લવણ ૬૮ લસણ ૩૬૦ વરણાનો ક્વાથ ૩૭૮ શંખભસ્મ ૮૦ સોનામુખી ૪૦૫.

ગૃધ્રસી.

નિદાન—કમરના નીચલા ભાગથી શરૂ થઇને કમર, મુટણ, જાંઘ અને પગની પીડીઓ વિગેરે ખેંચાઈ જાયછે. તે અવયવોમાં ધુજારી છુટેછે તથા સોય ખોસ્યા જેવી પીડા થવા માંડેછે. તેનું શરીર જડ થઈ જાયછે ને અનાજ ઉપર પ્રીતિ રહેતી નથી. ગૃધ્રસીમાં બહુ કરીને સાયળના મૂળનો બહારનો ભાગ ત્રલાઈ જાયછે ને ત્યાં ફુઆવો થવા કરેછે. અજીર્ણ થવાથી ગ્રાડો કમળ થવાને લીધે ગૃધ્રસીની પીડામાં વધારો થાયછે.

ઉપાય—અડદ ૧૧૪ એરંડી ૧૬૩ કુખ્જ પ્રસાણી તેલ ૩૧૭ ગુગળ ૨૨૮ ત્રિકૂળ ગુગળ ૨૮૦ નસોતર ૩૦૨ નેપાળો ૩૦૬ પીંપર ૩૧૫ પુનર્નવાષ્ટક ૩૬૬ ભાંગ ૩૩૨ બીલાયું ૩૩૭ રાસ્તા પંચક ૩૫૬ લસણ પાક ૩૬૦ લોહ ૭૪ વાતહર દવાઓ ૪૭૦ સિંહનાદ ગુગળ ૨૪ સુંઠું તેલ ૪૦૩ હરતાળ ૧૦૦.

ગોટલી ચડવી.

નિદાન—ઘોડરાના દરદમાં એક બે દસ્તને ઉલટી થવા પછી હાથમાં, પગમાં ને પેટના સ્નાયુમાં ગોટલી ચડેછે, સ્નાયુ ખેંચાયછે ને તેમાં સંકોચ થવાથી તે દડા જેવું રૂપ ધારણ કરેછે. કેટલીક વખતે અતિસારની અંદર પણ ગોટલી ચડેછે. બાદ કાંઈ પણ બીમારી વગરના કૂત નબળા માણસને પણ પગ બાંખો ટુકો કરતી વખતે ગોટલી ચડી આવેછે.

ઉપાય—આમરાક્ષસી ૧૨૪ કપૂર ૧૭૭ કપૂરનું તેલ ૧૭૭ ગંધક વટી ૨૪ તજના તેલનો લેપ ૨૬૮ સીંધાહણનું તેલ ૬૮ હીંગ ૪૧૧.

ગોટા.

નિદાન—અજીર્ણને લઇને થતો એક જાતનો પેટના અંદરનો તે ગુલ્મછે, જેથી પેટની અંદર સજ્જ ફુઆવો થાયછે ને દરદી રાડો રાડ પાડ્યા

કરેછે. કૃમિને લક્ષને પણ ગોટો ચડેછે. બાદ મળાવરોધ તથા પેટમાં પવન બરાવાથી પણ ગોટો ચડી આવેછે.

ઉપાય—ડોકામારો ૨૧૬ લઘુકબાદ રસ ૨૪ વખતો ૩૭૦ સાજી-આર ૮૩.

ગંડમાળ.

નિદાન—ગળાની અંદર હમડીઆની જમણી બાજુ પર એક મોટી ગાંઠ થાયછે જે ખીરે ધીરે વધવાથી બંને બાજુ પર ફેલાઈ જાયછે. આ ગાંઠ પાછળથી ફૂટેછે ને એક બાજુ ઉપરથી ફૂટતી ચાલી બીજી બાજુ પર રૂઝાય છે. આ ઘણો જીર્ણ રોગછે ને તે ઘણી લાંબી મુદત સુધી ટકેછે. ત્યાં વૃણ હોવાથી દરદીને ઘણીજ બેચેની થવા કરેછે. તેથી શરીર ક્ષીણ થાયછે ને તેને સેદીઓ તાવ હમેશાં આવેછે.

ઉપાય—કાસાંજણ ૨૭ પારદ કુન્જલી ૪૪ ભીન્નામાનો લેપ ૩૩૬ મંડુર ૭૫ યોગરાજ ગુગળ ૨૩૧ લોહ ૭૫ વરણાનો કાઢો ૩૭૬ વાદળીની રાખનો લેપ ૪૩૦ હીંગળો ૧૦૪.

ગંભીરવૃણ.

નિદાન—જે વૃણ બહુજ ઉંડું હોયછે અને સાધારણ રીતે જલદીથી તેમાં રૂઝ નથી આવતી તેને ગંભીર વૃણ કહેછે.

ઉપાય—ગુગળ ૨૩૦.

ગ્રંથી.

નિદાન—ગ્રંથી ઘણી જાતની અને શરીરના ગમે તે ભાગ ઉપર થાયછે. નાનામાં નાની વટાણાના દાણા જેવડીથી તે મોટા નાળીએર જેવડી મળી આવે છે. કેટલીક ગ્રંથીમાં વખતે કાંઈ પ્રવાહી પદાર્થ રહેલો હોયછે ને કેટલીક નક્કર હોયછે તો કોઈમાં ઘર્ષેની કણક જેવો ચીકણો પદાર્થ માત્રમ પડેછે. કેટલીક ગ્રંથીમાં અત્યંત દાહ થાયછે, કેટલીક માં થોડીઘણી પીડા થાયછે ને કેટલીકમાં બીલકુલ પીડા હોતીજ નથી. કેટલીક ગાંઠો પાકીને મટી જાયછે ને કેટલીક ગાંઠોને કાપી કાઢવાની જરૂર પડેછે તેમજ કાપ્યા પછી પણ કેટલીક ગાંઠો ફરીને ઉપડેછે. એક ગાંઠ બેસી ગયા પછી પડખે બીજી ગાંઠ ઉપડેછે એવી રીતે એક પછી એક ગાંઠો ઉપડે ત્યારે કાંઈ લોહી વિકૃતિ છે એમ સમજવું.

ઉપાય—અર્ઘુન વૃક્ષની છાલ ૧૨૬ અળસીની પોટીસ ૧૩૫

આકડાનાં પાનનું બંધાણ ૧૩૭ એરંડમૂળનો ક્વાથ ૧૬૩ કળીસુનો ૮૧
કાંચનારે ૧૯૦ કુવાડીઆનો લેપ ૨૦૪ કુંવારનું બંધાણ ૨૦૫ જરનાં
પાનની પોટીસ ૨૫૪ ડાંભ દેવો ૪૫૪ દશાંગ લેપ ૩૯૨ દોશધ્રુ લેપ ૩૯૩
નગોડનાં પાન બાફીને બાંધવાં ૩૦૧ પારાનો મલમ ૪૬ મીઠાંની ખીર
૬૯ રગત રોધડો ઉપર રસ કપૂર ૬૩ સાખર શીંગાની રાખ ૩૩૨
હીંગળો ૧૦૩.

ધારાં અથવા ચાંદાં.

નિદાન—કોઈ પણ ડોકાણે જન્મ મ થવાથી અગર પાક થઈ તે
કુટવાથી તેમજ કેટલાક ત્વક્દોશની અંદરે શરીરના જીદા જીદા ભાગમાં
ધારાં પડેછે. ધારાં પડવાથી તે ભાગ આખો થઈ જાયછે ને તેમાંથી
પાણી પણ વિગેરે સ્નાયુ થયા કરેછે. કુષ્ટ, વાતરક્ત, ઉપદંશ અને ખરજવા
વિગેરે દરદમાં શરીરના જીદા જીદા ભાગમાં ધારાં પડેછે.

ઉપાય—અર્જુન વૃક્ષની છાલના ક્વાથવડે પ્રક્ષાલન ૧૨૯ ઉનાખ-
ના મૂળની છાલના ઉકાળાવડે પ્રક્ષાલન ૧૫૮ ઉપજેટના ઉકાળાનું પ્રક્ષા-
લન ૧૬૦ એરંડીચ્છેલ તેલ ૧૬૫ એળીઓ ૧૬૮ અંકોત્ર ૧૬૮ કપીલાનો
મલમ ૧૭૫ કપૂર ૧૭૮ કાથો ૧૯૩ કીલ ૨૦૨ અર્પરનો ભૂકો ૧૯ છાલ
મોગરાનું તેલ ૨૪૮ જાત્રાદિ ધૂત ૨૫૮ ટેંકુંના હીમનું પ્રક્ષાલન ૨૬૪ દાંત
ના છાલની રાખનો મલમ ૪૨૫ દારૂ ઉણદરના ઉકાળાનું પ્રક્ષાલન ૨૮૮
દાદ શામક દવાઓનું સિદ્ધ કરેલ તેલ ૪૪૯ દંભક દવાઓ ૪૫૨ પંચવ
લકલના કષાયવડે પ્રક્ષાલન ૩૭૬ ફટકડીનાં પાણીનું પ્રક્ષાલન ૫૧ બકુલની
છાલના ઉકાળાવડે પ્રક્ષાલન ૩૧૮ બાવળની છાલની રાખ દાખવી ૩૨૩
બોદાર લગાડવો પર બોરડીની પાડના ઉકાળાવડે પ્રક્ષાલન ૩૨૩ બ્રાહ્મી-
નું ઘી ૩૨૭ બ્રાહ્મીનો ભુકો છાંટવો ૩૨૭ મેંદીના ઉકાળાનું પ્રક્ષાલન ૩૫૧
મોરથુથુ ૫૯ લોબાનનો લેપ ૩૬૬ શીતળ રોપણ દવાઓ ૪૭૧. શેશગુંદ-
રની આગળી ૧૫૬ હીરાદખણનો ભુકો ભભરાવવો ૪૧૨.

ધુમધા.

નિદાન—શરીરને બાહ્ય ધન થવાથી તે ડોકાણે કુટ ન થતાં તે ભાગ
તેવોને તેવો દેખાય છે, ને થોડો થોડો ફુએછે તથા ત્યાં થોડો ઘણો લોહીનો
જમાવ થયો હોય છે. કુટ થયા વગર, લાગવાથી આવી રીતનો ત્રંભ થતો
હોય તેને ધુમધા કહેછે.

ઉપાય—અશ્વેનીઆનો લેપ ૧૩૪ ફટકડી ૪૯ સાજખાર ૮૩.

ચકાંભાં ચાઠાં અગર ધ્રામઠાં.

નિદાન—ચાઠાં ને ચકાંભાં એ કુષ્ટ જોવા ત્વક દોષનું એક સાધારણ ચિન્હ છે. શરીરમાં કોઈ ટેકાણે રાતા રંગના તો ક્યાંઈ ઘોળા રંગનાં એવાં અનેક ચાઠાં શરીર ઉપર થઈ આવેછે. આ ચાઠાં ચામડીથી જરા ચડીઆતાં હોયછે અને તેમાં કેટલીક વખતે દાહ ને બળતરા થાયછે.

ઉપાય—કૃષ્ણ શુરકાદિ લેપ ૨૫૭ કોહોળું ૨૧૨ નારંગી ૩૦૬ હરતાળનો લેપ ૧૦૨.

ચક્રી.

નિદાન—નબળાઈને લઈને, તડકે રખડીને આવવાથી તેમજ નીશો કરવાથી માણસને માથામાં ચક્રી આવેછે. તેથી તેને ભોત આવેછે ને તે પડી જાયછે. પરંતુ પાચ જોવાથી તેમજ કાંઈક કમકમાટ બરેલો દેખાવ નજરે પડવાથી નબળા મગજના માણસને ચક્રી આવેછે ને તે હેઠો પડી જાયછે આંખના રોગમાં અને મગજની નબળાઈથી પણ ચક્રી આવવા સંભવ છે.

ઉપાય—તાલીસાદિ સૂર્ણ ૨૭૬ નાક છીંકણીનું તરય ૩૦૩ બદામનો આથો ૩૧૮ મરી ૩૪૩ માલકાંકણાની ગોળી ૩૪૬ ત્રિથોના લાડુ ૩૫૦ લોહ ૭૪ ચતાવરીનું ઘી ૩૮૭.

ચર્મદળ,

નિદાન—આ એક કુષ્ટનો ભેદ છે, જેમાં શૂળ નીકળેછે અને વલુર આવે છે. તે રંગે લાલ હોયછે તથા તેમાં ઝીણા ઝીણા ફોડલાઓ થઈ તે ફુટેછે આ કુષ્ટ ઉપર હાથનો સ્પર્શ પણ સહિવાતો નથી. ત્વચા ફાટે કીંવા ચોરાય છે તેથી આ કુષ્ટને ચર્મદળ એવું નામ આપ્યું છે.

ઉપાય—મંજીષ્ટાદિ ક્વાથ ૩૪૦

ચસકા.

નિદાન—આ એક કેટલાક રોગનું ચિન્હ છે અને તે શૂળમાં તથા વાત બાધિમાં મળી આવેછે. ચસકાનો અર્થ તીક્ષ્ણ પીડાએટલોજ છે અને ગમે તે રોગમાં તીવ્ર વેદના થાયછે, પાછી ખેસી જાય અને પાછી ઉપડે તેને ચસકા નીકળવા એવી સંસ્તા આપવામાં આવે છે.

ઉપાય—અંકોલ ૧૬૮ કીર્દમાન ૨૦૦ કુષ્ટ તૈલ ૧૬૮ ગુગળ ૨૨૮ ગુગળનો લેપ ૨૨૬ ભેસા ગુગળની પટ્ટી ૨૨૬ ડાંબદેવો ૪૫૪ તંજ ચોપ-

ડવો ૨૬૮ નેપાળો ૩૦૯ રાઈનો લેપ ૩૫૫ લીંબડાનું તેલ ૩૬૬ વાતહર દવાઓ ૪૭૦ સારક દવાઓ ૪૬૫ સીંધાલુણનું કકડાવેલ તેલ ૬૯.

ચીકણા બડખા.

નિદાન—ફેફસાંના કેટલાક રોગમાં અને શ્વાસ નળીકાના રોગમાં ઉધરસ આવવાથી બડખા નીકળે છે. આ બડખા ઘણા ચીકણા હોવાથી વખતે કાઢતાં બહુ મહેનત પડે છે અને દરદી બહુ મુંઝાઈ જાય છે; માટે આવા ચીકણા બડખા છૂટા કરવા અને પાતળા કરવા એ વૈદ્યની ફરજ છે.

ઉપાય—અપામાર્ગ ક્ષાર ૧૧૧ ઈસસ ૧૫૬ ટંકણ ૨૮ નવસાર ૩૭ પાણકદો ૨૫૯.

ચિત્રી.

નિદાન—આ કરોળીઆની જાતનો એક રોગ છે, જેમાં ઉપત્તક્ રજની માફક ધર્ષણ કરવાથી ખરી પડે છે અને નીચે સફેદ આડાં થઈ રહે છે. તેમાં થોડી ઘણી ચેળ આવે છે. મોઢાં ઉપર, ખભા ઉપર અને વાંસા-ઉપર ચિત્રી થાય છે.

ઉપાય—કરંજનું તેલ ૧૮૪ કાળીજીરી ૧૯૬ કાળીજીરીનો લેપ ૧૯૬ કુખમાંડ ૨૧૨ ખદીરાજક ૨૧૭ ખદીરાજિષ્ઠ ૨૧૭ ગૌમૂત્રમાં ઘસી લગાડેલો લેપ ૪૨૦ ગંધકાદિ તેલ ૨૫ ગંધકાદિ લેપ ૨૫ ચંદ્રપ્રભા ૭૮ તલના તેલનો લેપ ૨૭૩ બાખચીનો લેપ ૩૨૨ બૃહત્ સોમરાજ તેલ ૧૯૬ મનઃશીલ ૫૩ મોરથુથુ ૫૯ મંજીષ્ઠાદિ ક્વાથ ૩૪૦ વિડંગાદિ લેપ ૩૮૧ હરતાળ ૧૦૧ હરતાળનો લેપ ૧૦૧ હીંગલાનો લેપ ૧૦૪.

ચોરીયાનો સોળો.

નિદાન—તીક્ષ્ણ રૂપે અને જીર્ણ રૂપે મળી આવે છે. જ્યારે ચોરીઆનો તીક્ષ્ણ વરમ થાય છે ત્યારે એક એ દીવસમાં મોટું લાલ થઈ આવી જાય છે. ચોરીયાની ગાંઠુ સોજી આવે છે જે બહારથી ગળાના ભાગમાં વધેલી દેખાઈ રહે છે. તેથી કાનના ભાગ તરફ સત્ત ચમકા નીકળે છે અને દરદીને બહુ બાધિ થતી હોય એમ લાગે છે. અનાજ લેતી વખતે અગર કુધ પીતી વખતે પણ બહુજ મહેનત પડે છે. મોઢાની અંદર તપાસીએ તો ચોરીઆની અંતે ગાંઠુ લાલચોળ અને વધેલી દેખાય છે. આયો તીક્ષ્ણ વરમ થાત'થયા પછી ત્યાં ઘોડો ઘણો જીર્ણ સોળો રહે છે. જેથી કરીને

થોડામણા દુખાવા શિવાય બીજાં ચિન્હ યતાં નથી. શરીર લાગવાથી ચો-
રીયાં સોજી જાય છે.

ઉપાય—અક્લકરો ૧૦૭ ફૂટકડીના કોગળા ૪૯ માંયાના ઉકાળાના
કોગળા ૩૪૫.

છાતીનો થડકો.

નિદાન—છાતીનો થડકો હૃદયનો અત્યંત વેગ સૂચવે છે. નબળાઇને
લઈને અગર બીજા રોગના અંદર જ્યારે શરીર નબળુ પડી જાય છે ને
છાતી ઉપરના સ્નાયુ ગળી જાય છે ત્યારે છાતીનો થડકો પ્રત્યક્ષ રીતે દેખાઈ
રહે છે. બાદ બહુ મહેનત કરવાથી અને બીતીથી પણ છાતીનો થડકો ઉપડી
આવે છે. તે નજરે જોવાથી છાતી ઉપર દેખાઈ રહે છે અગર છાતી
ઉપર હાથ રાખવાથી માલમ પડી આવે છે. ગમે તે રીતે છાતીનો થડકો
થાય પણ તે અંતઃકરણની નબળાઈ સુચવે છે.

ઉપાય—બીલીનાં મૂળ ૩૨૫ લોહ ૭૫ હીંગ ૪૧૧ હીરાકથી ૧૦૫.

છોડ.

નિદાન—જ્યારે નરકોરાંની અંદરના મર્મસ્થાનમાં પાક થાય છે અગર
ત્યાં કાંઈ ફોડલો વિગેરે થયો હોય છે તે પાકી ડુટી જાય ત્યારે તેનાં ભીંગ-
ડાં જામી રહે છે. નરકોરી ડુટવાથી તેમજ નાકની અંદર બીજા કાંઈ
રોગ થવાથી તેનાં કપોટાં જામી રહે છે. નાક છીંકવાથી આવું કપોટું બહાર
નીકળી આવે છે જેને નાકમાંથી છોડ નીકળ્યું એમ આપણે કહીએ છીએ.
તેથી નાક હલકું પડી જાય છે.

આ શિવાય સ્ત્રીઓને પણ એકજાતનો છોડ થાય છે. સ્ત્રી ગર્ભિણી થયા
પછી તે ગર્ભ કેટલાંક કારણોને લીધે વૃદ્ધિ પામતો નથી અને ગર્ભાશયમાં પડ્યો
રહે છે તેને છોડ કહે છે. ગર્ભાશયમાં અંધી અને બીજા કેટલાક રોગ
થવાથી પણ ગર્ભ રક્ષાતાં ચિન્હ થોડા વખત સુધી દેખાય છે પણ
તે ગર્ભ નહીં હોવાથી પાછળથી તે બંધ થઈ જાય છે અને આવી રીતે
ગર્ભ રક્ષાતાં ચિન્હ દેખાવાં બંધ થવાથી તે દરદને સ્ત્રીઓ છોડ થઈ ગયેા
એમ કહે છે.

ઉપાય—(ગર્ભાશયનો) વરધારો ૩૭૯. (નાકનો) છીંકું લાવનાર દવા
સુંઘવી ૪૪૯ તમાકુ સુંઘવી ૨૭૧ બદામના મગજ નુનસ ૩૧૮.

જખમ.

નિદાન—શરીર ઉપર ઈજા થવાથી તેનો આમડીનો ભાગ કપાઈ જાય છે

તેને જખમ કહેછે. જખમ થવાથી તે ભાગમાંથી લોહી નીકળે છે અને દરદીને ભોત આવી જાયછે. તીક્ષ્ણ ધારવાળાં હથિયારના જખમ કરતાં પથ્થર વિગેરેથી ઘુંદાએલા જખમો રૂઝાતાં ઘણીવાર લાગેછે અને ખંડુકના જખમો રૂઝાવા સૌથી વધારે મૂશ્કેલ છે.

ઉપાય—અફીણ ૧૨૫ આંખાહળદર ૧૪૨ ઉનાખનાં મૂળની છાલનું પાણી ૧૫૮ ઉપળેટનો ભૂકો ૧૬૦ ઉષ્ણ દવાઓ ૪૪૦ કરંજ ૧૮૪ કીડા-મારીનાં પાનનો સ્વરસ ૧૯૯ બોદાર બહાર લગાડવા માટે પર રસકપૂર ૬૪ રોપણ દવાઓ ૪૬૬ લવણનાં પાણીનાં પોતાં ૬૮ સાખરશીંગાની રાખનો લેપ ૪૩૨ સ્તંભન દવાઓનાં પાણી અગર ભૂકા છાંટવાં ૪૪૮ હીરાકશીનું પાણી છાંટવું ૧૦૫.

જણતર.

નિદાન—જણતર એ સ્વાભાવિક રીતે ઇશ્વરી નિયમ પ્રમાણે ગર્ભનું ગર્ભાશયમાંથી બહાર આવવું છે તો પણ તેથી સ્ત્રીને કેટલીક કાષ્ટી પડેછે અને તે નીકળવા પહેલાં તથા નીકળ્યા પછી પણ સ્ત્રીને ઘણી બાધિ થાયછે ને વખતે ઘણોજ સજ્જ રક્ત સ્રાવ થાયછે.

ઉપાય—(અત્યંત કષ્ટાતી વખતે) ટંકણ ૨૮ (પછીથી થતા સજ્જ સ્ના-વમાં) અફીણ ૧૨૬ ફટકડીની પીચકારી ૫૦ ફટકડીનો કટકો મુકી રાખવો ૫૦ (પછીની સજ્જ બાધિમાં) અરકુશાની તાજી છાલ ૧૩૧.

જળોદર.

નિદાન—પેટની અંદર પાણી ભરાવું તે દરદનું નામ જળોદર. સો-જની અંદર શરીરના બીજા ભાગમાં પાણી ભરાયછે. કલેજનાં, ખીહના, હૃદયના અને ગુરદાના જીર્ણ બાધિને લઇને જળોદર થઈ આવેછે. જળોદર થવાથી પેટ ધીરે ધીરે વધતું જાયછે અને આ વૃદ્ધિમાં તેમના શરીરની સ્થિતિ પ્રમાણે ફેર પડેછે. જ્યારે દરદી બેઠો હોયછે ત્યારે પેટની વૃદ્ધિ ડુંડીના નીચલા ભાગમાં થાયછે અને જ્યારે તે પડખા પર સૂએ ત્યારે જે પડખે તે સ્ત્રો હોય તે પડખું વધેલું જણાય છે અને સામેનું પડખું ખાલી જણાય છે; કારણ કે પાણી હચેશાં ઢળતા ભાગ તરફ ભેગું થાય છે. જ્યારે પેટમાં પાણી પૂરકળ ભરાય છે ત્યારે આખું પેટ મોટું થઈ રહેછે અને તે ઉપર લીલી નસો તરી રહેછે. પેટની એક ખાજી ઉપર હથેલી રાખી બીજી ખાજી પર આંગળીનું ટેરવું ઠોકવાથી તે ભાગના પાણીને ગતિ મળેછે અને તેની અસર હથેલીમાં જણાયછે. જળોદર

યવાથી પેટ તણાય છે અને દરદીને હાંફ ચડેછે. જમવાથી તેમજ પાણી પીવાથી પેટ વધારે ફાટે છે અને તેને એક બે રેચ આપવાથી અગર પેસાળ પૂરકળ આવે એવી દવા આપવાથી જરા આરામ થાયછે. દરદીનું શરીર ફેફસેલ અને શીથીળ થઇ જાયછે.

ઉપાય—અપામાર્ગ ૧૧૧ અપામાર્ગનું ફાન્ટ ૧૧૧ અક્રાદિકવાથ ૧૭૭ આકડો ૧૭૭ ઇન્દ્રવર્ણ ૧૫૩ એઅરાનાં મૂળનો ઉકાળો અને તેના બાડની રાખ ૧૬૧ એરંડ મૂળનો ક્વાથ ૧૬૩ કાળા દાણા ૧૬૪ ફરડાની પાડનો ક્વાથ ૨૦૮ કૃમિમ્ર દવાઓ ૪૪૫ ગરણીના બી ૨૧૯ ગરમાળાનો ગર ૨૨૦ ટંકણ ૨૯ દાંતીમૂળ ૨૮૬ દેવદાર્વાદિ ક્વાથ ૨૬૦ નવસાર ૩૬ નસોતર ૩૦૧ નેપાળો ૩૦૮ પુનર્નવાજક ૩૬૫ બીડીનું મૂળ ૩૨૫ મૂત્રલ દવાઓ ૪૬૩ મેથી મોદક ૩૫૦ રેવંચીનો શીરો ૩૫૭ લોહ અને તામ્રનો સંયોગ ૩૩ વલ્લિ ૨૨૨ ૪૬ વરણાદિ ચૂર્ણ ૩૭૮ સરગવાની છાલનો ક્વાથ ૩૬૩ સાંઠણનું ફુધ ૪૨૯ સુરોઆર ૮૭ સુવર્ણ માલિક ભસ્મ ૮૯ રવેદલ દવાઓ ૪૭૮.

જનવો વાયુ—ક્રોષ્ટ શીર્ષ.

નિદાન—જનવો વાયુ એટલે ગોઠણનો વા. આ એક જાતનો વાત બાધિ છે. જેથી ગોઠણ સોજી જાયછે અને તેમાં ચસ્કા નીકળે છે. આ દરદીને સંસ્કૃત વૈષકારોએ ક્રોષ્ટશીર્ષ એવી સંસ્તા આપી છે, કારણ કે તેથી ગોઠણ સૂજીને શિયાળના માથા જેવડો મોટો થાય છે. આ રોગ ગોઠણનો સંધિવા છે એમ સમજી લેવો. જેથી સંધિવાની તમામ ચિકીત્સા ક્રોષ્ટ શીર્ષના રોગ ઉપર લાગુ પડેછે.

ઉપાય—એરંડમૂળ ૧૬૪ વરધારાનું ચૂર્ણ ૩૭૯ વાતહર દવાઓ ૪૭૦ થતાવરીનું તેલ મોપડવું ૩૮૭ સરગવાનાં પાન બાફીને બાંધવાં ૩૬૮.

જીભનાં ધારાં.

નિદાન—જે જે કારણોને લઇને મુખ પાક થઈ આવે છે તે બધાં કારણોને લઇને જીભનાં ધારાં પણ પડે છે. બહુજ ગરમ ખોરાક ખાવાથી, અજીર્ણની કોઈ વિકૃતિ હોવાથી તેમજ પારદ, રસ કપૂર વિગેરેનું મેવન કરવાથી જીભની અંદર ધારાં પડેછે. ઉપદંશમાં પણ જીભનો ભાગ ખવાઈ જાયછે. જોઢાની અંદર થએલા દરદના સ્પર્શને લીધે તેવુંજ દર જીભમાં થાય છે.

ઉપાય—ટંકણના કોગળા ૨૯ ફટકડીના કોગળા ૪૯ મોરચું ૫૬.

જીર્ણ સસણી.

નિદાન—તીક્ષ્ણ સસણી મરી ગયા પછી જીર્ણ સસણી રહે છે. તીક્ષ્ણ સસણીનાં સજ્જ જ્વર, ઉધરસ, અને છાતીની ભીંસ મધ્યા બાદ પૂરકળ ખડખા નીકળવાથી તે દરદનું જોર હલકુ પડી જાય છે અને પછી તે જીર્ણ રૂપે રહી જાય છે. અગર તીક્ષ્ણ સસણીના ઉપરાઉપર બે ચાર વખત ઉચલા થવાથી તે દરદ શરીરમાં ધર કરી રહે છે. આવા દરદીને વખતોવખત ભરાઈ જવાની ટેવ હોય છે, તેમના ગળામાં તાંત ખોલે છે, ખાંડખટાણ ખાવાથી કે શરદી લાગવાથી તનું દરદ વધારે જોર કરી આવે છે અને તાવ પાંણ આવી જાય છે. જીર્ણ સસણીમાં વખતે દરદીને પૂરકળ ખડખા પડ્યા કરે છે પણ ત્યારે તેનું રૂપ દરદીના ભરાઈ આવ્યાના જેવું હોતું નથી. આ રૂપમાંથી ક્ષય થવા સંભવ છે અને ભરાઈ આવવાના રૂપમાંથી દમ ઉપડવા સંભવ છે.

ઉપાય—અજમા ૧૧૩ અલ્પક ભસ્મ ૧૪ અરડુથી ૧૩૦ હસસ ૧૫૫ ઉણદવાઓ ૪૪૦ કીર્દમાન ૨૦૦ કીલ (વરાળ લેરી) ૨૦૧-૨૦૨ ચિન્તામણી ચતુર્મુખ ૪૬ ટંકણ ૨૮ નવસાર ૩૭ નાગરમોથ ૩૦૪ પ્રવાલ ભસ્મ ૪૭ બંગ ભસ્મ ૧૭ રસ સિન્દુર ૪૫ રૌપ્ય ભસ્મ ૭૫ વમન કરાવનાર દવાઓ ૪૬૮ શૃંગારાત્ર ૧૪ સોનું ૯૧ હીંગળો ૧૦૪.

મૂ.

નિદાન—જી હમેશાં વાળનું આશ્રય કરીને રહે છે. વાળ અને કપડાં સાફ નહિ રાખવાથી જી પડી આવે છે. વાળમાં રહેવાવાળી જી કાળી હોય છે અને કપડામાં રહેવાવાળી જી સફેદ હોય છે. જીના કરડથી તે ભાગ ઉપર ખરજ આવે છે ને તે જગ્યાએ જરા ખણવું પડે છે.

ઉપાય—આમળાનું તેલ ૧૪૮ ઉપલટના ઉકાળાનું પાણી ૧૬૦ કાકમારી ૧૬૦ કાળીજીરી લીંબુના રસમાં ચોપડવી ૧૬૭ ધતુરાનું કકડાવેલ તેલ ૨૬૫ પારો ૪૬ રસ કપૂર ૬૪ લીંબોળીનું તેલ ૩૬૬.

જ્વર વિષય.

સુસ્તી, નબળાઈ અને અન ઉપર અભાવો થયા પછી શરીરમાં ઝીણી ઝીણી થંડી લાગ્યા બાદ આખું શરીર એકદમ તપી આવે તે રોગનું નામ “જ્વર” જ્વરને લઈને નાડી જલદ ચાલે છે, શરીરના સ્નાયુ થિથીલ થઈ જાય છે અને ઘણાંખરાં મર્મ સ્થાનોને પોતાનું યોગ્ય કામ કરવામાં અડચણ પડે છે.

આ રોગ કેટલીક વખતે બીજા મર્મ સ્થાનના કાંઈપણ રોગ સિવાય પોતાની મેળે થઈ આવે છે અને કેટલીક વખતે કોઈ મર્મ સ્થાનના રોગનું તે ફક્ત ચિન્હરૂપ છે. જ્યારનો સૌથી પ્રસક્ત પુરાવો શરીરનું તપી આવવું છે. હાથ લગાડવાથી શરીર ઉનું લાગે છે અને ગરમી માપકયંત્ર બગદમાં રાખવાથી તાવના જોસ પ્રમાણે સૌથી એકસો પાંચ અગર સાત ડીગ્રી સુધી પારો ચડે છે.

આમડી રક્ત અને સુકી લાગે છે, મોઢું અને જીભ સુકાં થઈ જાય છે, તૃષા બહુ લાગે છે, અનાજ બાવતું નથી, પેશાબ ઘાટું અને લાલઓળ ઉતરે છે, નાડી અને શ્વાસ જલદ ચાલે છે, આંખો બળે છે, કાંઈ પણ કામકાજ કરવાની શક્તિ તેનામાં રહેતી નથી અને સખ માથુ દુઃખે છે. ઘોડા-ધણા કલાક સુધી આવી રીતે જ્યાર રક્ષા બાદ પસીનો વળી અગર વગર પસીને તે એની મેળે ઉતરી જાય છે. જ્યાર આવવાની, ઉતરવાની, રહેવાની અને તેનાં બીજાં ચિન્હોની આસીપત પ્રમાણે તેના અનેક વિભાગો કરવામાં આવ્યા છે.

ઉપાય—અગથીઆની છાલ ૧૦૯ અતિ વિષની કળી ૧૧૬ અનન્તમૂળનો ક્વાથ ૧૧૭ અનન્તમૂળનું હીમ ૧૧૮ અબમાદિ ક્વાથ ૪૧૦ અમૃતાજીક ૨૨૪ અરડુશાની છાલ ૧૩૧ અળસીની પોટીસ (પાકજ્યાર) ૧૩૪ આકડાનાં પાંદડાં કપાળે બાંધવાં ૧૩૭ ઇન્દ્રજ્ય ૧૫૨ જિંદરેકાની ૧૫૮ ઉનાબ ૧૫૮ ઉનાબનું હીમ ૧૫૮ ક્યોરો ૧૬૯ કુટું પૌષ્ટિક દવાઓ ૪૪૨ કડવીનઈ ૧૬૯ કડાછાલ ૧૭૨ કડુ ૧૭૭ કપૂર ૧૭૭ કમળનાં પાનની શય્યા ૧૮૧ કરીઆતુ ૧૮૨ કરીઆતાનું હીમ ૧૮૨ કરેણ (પીળી) ની છાલ ૧૮૨ કલંબો ૧૮૫ કલોંજી જીરું ૨૫૭ કમ્તુરી ૪૧૬ કાકડાશીંગી ૧૮૯ કાયકળ ૧૯૩ કાળીજીરી ૧૯૭ કાળીપાટ ૧૯૭ કીડામારી ૧૯૮ કુકડવેલ ૨૦૨ કુબાનો બોક ૨૦૩ કુમારીકાસવ ૨૦૬ કુવાંડીઆનાં પાનનીઆરંપ કુષ્ઠ ૧૬૦ કંટકારી ૩૪૦ ખડસલીઓ ૨૧૪ ગરમાળાનોચર ૨૨૦ ગળો ૨૨૩ જવખારે ૨૫૧ જ્યારમ્ત્રિ ગુટીકા ૧૫૩ જ્યાર બ્રહ્માજી ૯૭ જ્યારમુરારિ રસ ૩૭૨ ટેકું ચૂર્ણ (સંધીવાના જ્યાર ઉપર) ૨૬૫ ત્રાયમાણુ ૨૭૮ દયમૂળાદિ ક્વાથ (સ્ત્રીકાના જ્યાર) ૨૮૩ દારૂ જીવર ૨૮૮ દેવદર્વાદિ ક્વાથ ૨૦૯ દ્રાક્ષ ૨૯૧ ધતુરો ૨૯૫ ધમાસાનું હીમ ૨૯૮ નાગરમોયડ૦૪ પટોળ ૩૧૦ પાખણભિદ ૩૧૧ પાણકંદો ૨૫૯ પારદ ૪૩ પિત્તશમક ૬-

વાઝો ૪૫૬ પીંપર ૩૧૪ પીંપરીમૂળના ગંઠોડા ૩૧૬ પુનર્ન વાષ્ટક ૩૬૬
 પંચભદ્રરસ ૨૨૪ પંચવકત્ર રસ ૩૭૨ બાલચાતુર્ભદ્ર ૧૧૬ ભર્જીત ૧૭૩ ભા-
 રંગી ૩૪૪ ભૈરવ રસ ૩૭૨ મરીનોઆ ૩૪૩ મૂત્રલ દવાઓ ૪૬૪ મૃત્યુંજય
 રસ ૩૭૨ યોગરાજ ૭૮ રતાંજળી ૩૫૩ રત્નગીરી ૬૩ રોહીતાશિષ્ટ ૩૫૩
 લઘુસુદર્શન ચૂર્ણ ૧૮૨ લીંબડાનું હીમ ૩૬૪ વઘનાગ ૩૭૨ વમન કરાવ-
 નાર દવાઓ ૪૬૭ થતાબનાં પાનનો સ્વરસ ૩૮૬ શંખનાથ રસ ૧૨૪
 સડસડાની છાલ ૩૬૨ સાતવીણ ૩૬૬ સુંઠવાળો કાઠો ૪૦૧ સુદર્શન ચૂર્ણ
 ૧૮૨ સુરોઆર ૮૭ સોનામુખી ૪૦૫ સોમત્ર ૬૬ સ્વેદન દવાઓ ૪૭૮
 હરતાળ ૧૦૦ હરેડ ૪૦૬ હરિતકી અવલેહ ૪૦૬.

કફજ્વર નિદાન—આ એક જ્વરનો ભેદ છે અને તેમાં જ્વરનાં સામાન્ય
 ચિન્હો થયા બાદ મુખ્યત્વે કરીને કફનો પ્રકોપ વિશેષ હોય છે. શરીર જડ થઈ
 જાય છે, અંતઃજ ઉપર બહુજ અભાવ આવે છે અને ઉધરસ ઉપડે છે. વ-
 ખતે ફેફસાંનો વરમ થાય છે અને ઉધરસ ખાતાં બડખા નીકળે છે જે ચિ-
 કણા, રક્ત મિશ્રિત અગર પડવાળા હોય છે. છાતી દુઃખે છે, શ્વાસ વધારે
 બડપથી આવે છે અને તે દુર્ગંધિયુક્ત હોય છે.

ઉપાય—અરુણી ૧૩૦ અરુણીનો કાઠો ૧૩૧ કટુકાદિ ચૂર્ણ
 ૧૬૩ કફઘ્ન દવાઓ ૪૪૩ દેવદાર્વાદિકવાય ૨૮૬ નાગરમોચ ૩૦૪ ભા-
 રંગાદિ કવાય ૩૩૫ ભોરીંગણી ૩૩૬ લઘુ પંચમૂળાદિ કવાય ૨૮૩ વ-
 મન કરાવનાર દવાઓ ૪૬૮ સ્વલ્પ જ્વરારુકુશ ૨૬૫.

પિત્તજ્વર નિદાન—આમાં પણ જ્વરનાં સામાન્ય ચિન્હો થયા બાદ
 તૃષાણું જોરે બીજી જાતનાં જ્વરો કરતાં બહુ રહે છે, મોળ આવે છે અને
 ઉભરી થયા કરે છે. આખા શરીરમાં દાહ થાય છે, આંખું બળ્યા કરે છે અને
 શરીરમાંથી અગ્નિ છુટે છે. પેશાબમાં પણ સજ દાહ થાય છે. કફજ્વરનો
 પેશાબ વિશેષ કરીને ડોળેલો હોય છે. પિત્તજ્વરમાં દરદીને મગજમાં ભ્રમ થાય છે
 અને જેમતેમ બેઠે છે અને બોલે છે. મગજ ઉપર બેઠેલ ગરમી અડીગઈ
 હોય તેમ દેખાય છે, આંખો લાલચોળ થઈ રહે છે અને નાડી સજ રીતે ઉ-
 ળળ્યા કરે છે. ઝાડો શુષ્ક થઈ જાય છે અને મફતનો કોષપિણુ બાધિ થવા
 સંભવ રહે છે.

ઉપાય—અગરનો સપ ૧૧૦ આંબલી ૧૪૦ આંબલીનાં પાન
 ૧૪૦ આંબલીકામંથ ૧૪૦ આંબાનો મોર ૧૪૩ આમલા ૧૪૫ ઇન્દ્રય

વાદિ પ્રમથા ૧૫૨ કટુપૌષ્ટિક દવાઓ ૪૪૨ કડાછાલ ૧૭૨ કુટુ ૧૭૪ કમળ ૧૮૧ કાસ્તરીનાં ઝુલ ૩૮૮ કાળીપાટ ૧૯૭ ગળજીલી ૨૨૧ ગળો ૨૨૪ ગુલાબજળ ૨૩૪ ચણાનો ખાર ૨૩૮ જવનું પાણી ૨૫૧ જોડીમધ ૨૫૬ ઝરેર ૨૫૬ તકમરીઓ ૨૬૭ તાંદળજળની બાજી ૨૭૫ ત્રાયમાણ ૨૭૮ દાડમ ૨૮૪ દારૂ લગદર ૨૮૮ દ્રાક્ષ ૨૯૧ ધમાસાનું હીમ ૨૯૮ ધાણા ૨૯૯ નારંગી ૩૦૬ પર્પટાદિ હીમ ૨૧૪ બીજોરૂં ૩૩૪ મહુડાનાં ઝુલનું ફાંટ ૩૪૪ પિત્તશામક દવાઓ ૪૫૬ રતાંજળીનું હીમ ૩૫૩ લોખડાનું હીમ ૩૬૪ વાળો ૩૮૨ ષડંગપાનીય ૩૮૨ શ્રીખંડાદિ ચૂર્ણ ૨૪૭.

વાતજ્વર નિદાન—જ્વરનાં સામાન્ય ચિન્હ યથા બાદ એમાં વાત પ્રકોપનાં ચિન્હ પ્રધાન્ય પામે મળી આવેછે. દરદી તન્દ્રામાં મેભાન પડેલો હોયછે અને તેની આંખ ટળેલી તથા અર્ધ મીચેલી દેખાય છે. શરીરના જુદા જુદા ભાગમાં શૂળ અને ક્રગતર થાયછે, મોઢામાં પાણી છૂટે છે, ઝાડો સાફ ઉતરતો નથી અને પેટમાં પવન બરાણો હોય તેવી રીતે પેટ ચડી આવે છે. દરદીને બહુજ ઓડકાર આવેછે, વખતે તેને સજ્જ હેડકી પીડે છે અને શરીરના જુદા જુદા અવયવોમાંથી તેને ધૂળ છૂટે છે.

ઉપાય—અરણીનું ફાંટ ૧૩૨ કફ ૪૪૩ કુખાની બોક ૨૦૩ કુખાનો સેપ ૨૦૩ જવંત્રી ૨૫૪ તજ ૨૬૭ તુલસી ૨૭૭ દશમૂળનો કવાથ ૨૮૨ પીપર ૩૧૪ સીંદ્રી જરનાં મૂળનો કવાથ ૨૫૩ બલીંગ ૩૫૮ સુંઠ ૪૦૧ હીંગુલેશ્વર ૧૦૪

વિષમજ્વર. નિદાન—વિષમજ્વર અમુક મુદતે આવેછે અને અમુક મુદતે ઉતરેછે. સામાન્ય જ્વરની પેઠે પ્રથમ શરીરમાં જરા આળસ આવેછે અને ડીલ બાગેછે. શરીર સુસ્ત દેખાણું કે તેટલામાં સજ્જ ઠાઠ આવેછે અને શરીર ધૂળેછે. શરીરનાં ફવાડાં ઉભાં થઈ જાયછે, મોઢું સૂકું થઈ જાયછે અને દરદીને પ્રબળ કપડાંથી ઢાંકવો પડેછે. બીજા જ્વરની અંદર પણ શરીરમાં થંડી આવેછે અને ધૂળ છૂટેછે પણ તે બહુજ ઘોડી હોયછે. વિષમજ્વરની થંડી અને ધૂળ ધણીજ સજ્જ હોયછે અને ફેટલાંક ઓઢડાં નાખ્યા બાદ જો ત્રણ માણસો તેને દબાવીને પડેછે ત્યારે તેને માંડ શાંતિ થાયછે. આ ધૂળમાં ફેટલાક દરદીને ઉલટી થાયછે. ધૂળ અને ઠાઠ બરાબર નિયમિત વખતે આવેલાં હોય રહેછે. પાંચી અર્ધાકલાક સુધી ઠાઠ રહ્યા બાદ તે ઘટવા માંડેછે અને પછી શરીર તપે છે. જેમ ઠાઠ થોડો વખત રહે તેમ દરદીને જોશ

કમતી ગણાય છે. જે ચાર પાંચ કલાક અગર તેથી પણ વધારે વખત શરીર ગરમ રહ્યાબાદ પૂરકળ પસીનો છુટેછે અને દરદીને સાવ આરામ થઈ જાયછે. પાછળથી પણ તેજ વખતે ધૂળ આવીને તાવ ચડી આવેછે. મેલેરીયાની ઝેરી હવાથી આ તાવ આવેછે અને તે બાદરવા માસની આખરથી થઈ થાયછે અને માગથર મહીનો ખસે ત્યારે તે શાંત થાયછે. આસો અને કાર્તિક માસમાં તે પૂર્ણ જોસથી ફેલાય છે અને ધણે ખરે ઘેર તેના આટલા ઢગાય છે. આશ્વીન અને કાર્તિક માસમાં વિષમજ્વરનું જોર એટલું બધું સજ્જ હોયછે કે તે માસને **યમદંડ્યા** અથવા જમની દાઢો એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ તાવ કેટલાકને રોજ આવેછે, કેટલાકને એક દિવસ મૂકી બીજે દિવસે આવેછે, કેટલાકને બે દિવસ મુકી ત્રીજે દિવસે આવેછે અને કેટલાકને ચોથે દિવસે આવેછે. વિષમ જ્વરના તેની આવવાની મૂદત પ્રમાણે છ ભેદ પાડવામાં આવ્યાછે. પે-હેલો સતત, બીજો સંતત, ત્રીજો રોજીયો ઉર્ફે એકાદિક, ચોથો એકાંતરીયો ઉર્ફે દ્વાદિક, પાંચમો તરીયો ઉર્ફે ત્ર્યાદિક અને છઠો ચોથીયો ઉર્ફે ચાતુર્થિક.

રોજીયો તાવ—એ વિષમજ્વરનો એક ભેદછે જેમાં તાવ અમૂક વખતે આવી પાછો ઉતરી જાયછે અને બીજે દીવસે ફરી તેજ વખતે આવેછે.

એકાંતરીયો તાવ—આ તાવ એક દીવસ મુકી હઈ બીજે દિવસે આવેછે જેથી પહેલે દીવસે જે વખતે તાવ આવ્યો હોય તે વખતથી અડતાલીસ કલાક આંતરો ગયા પછી ફરીને તે પાછો આવેછે. વિષમ જ્વરની સામાન્ય રીત પ્રમાણે તે થોડા વખતમાં ઉતરી જાયછે અને પાછો તેજ નિયમ પ્રમાણે આવેછે.

ત્ર્યાદિક અથવા તરીયો બહુ તેર કલાકને આંતરે આવેછે અને ચોથીયો છત્રી કલાકને આંતરે આવેછે.

ઉપાય—અતિ વિષનો કાઢો. ૧૧૬ અમ્લ દવાઓ ૪૩૫ આંમળાં ૧૪૫ કડાછાલ ૧૭૨ કરીઆતુ ૧૮૨ કરોળીઆનું ૫૩ ૪૧૫ કટુપો-ષ્ટિક દવાઓ. ૪૪૨ કબૌજી ૭૩ ૨૫૬ કાંકચનાં બીજ ૧૮૮ કીડા-મારી ૧૯૯ કુમારીકાસવ ૨૦૬ ખર્પે ૧૯ ખાસ લોહીને પુષ્ટિ આપનારી દવાઓ ૪૬૧ ગળો ૨૨૩ ગળોસત્વ ૨૨૩ ઘન ૧૭૨ ઘનમિશ્રિત કિવના-ધનની ગોળી. ૧૭૨ ચિકણાનો ક્વાથ. ૨૪૨ જ્વર બ્રહ્માક્ષ ૯૭ તુળશીનો સ્વરસ ૨૭૭ ત્રાંચુ ૩૨ ત્રિકટુ ચૂર્ણ ૩૧૫ દશ મૂળનો ક્વાથ ૨૮૩ ધતુરો. ૨૫૫ પટોળાદિકાઢો ૩૧૦ પીપર ૩૧૪ પીળી કરેણની છાલ ૧૮૩ પિત્તશા-

મક દવાઓ. ૪૫૧ પિતાંકરસ ૫૫ પૌષ્ટિક શોધક દવા (નં-૩) ૪૭૫ મરી. ૩૪૭ મોકડની ગોળી ૪૩૦ મોટી હરડે ૪૦૮ લીંબડાનું હીમ તથા ક્વાથ. ૩૬૪ લોહ ૭૨ વસંતમાલીની ૧૬ વપ્તમે ૩૭૦ વળનો કાઠો ૩૭૬ વમન કરાવનાર દવાઓ. ૪૬૭ વરીઆળીનું પાણી ૩૮૦ વિશ્વતાપહરણ ૩૨ શીતારિસ ૩૨ સ્વછંદ ભૈરવરસ ૩૩ સ્વેદન દવાઓ. ૪૭૮ સાતવીન ૩૯૭ સુંઠ ૪૦૧ સુંઠ કપાળ ઉપર ઓપડવી ૪૦૧ સોમલ ૯૬ હડતાળ ૧૦૦ હીંગળો ૧૦૪ હીરાકશી ૧૦૫

એકાલિક, દ્વાલિક, ત્રયાલિક અને ચાતુર્થિક વિગેરે વિષમજ્વરના ઉપાય અને સામાન્ય વિષમજ્વરના ઉપાય પણ એકજ છે.

સતતજ્વર. નિદાન—આ તાવ એક દીવસમાં બે વખત ચડે છે. જે મેલેરીયાના જ્વેસથી વિષમજ્વર આવે છે એમ માનવામાં આવ્યું છે તેનું જ્વર જ્યારે ઘણું જ હોય ત્યારે સતતજ્વર આવે છે અને જેમ વધારે આંતરો તેમ તેનું જ્વર કમતી ગણાય છે. સતતજ્વરમાં જે કે દીવસમાં બે વખત ઠાઠ આવે છે તોપણ બીજા વખતની ઠાઠ આવવા પહેલાં આગલા જ્વરમાંથી શરીર તદન નિર્મુક્ત થઈ જાય છે.

ઉપાય—અમ્લ દવાઓ ૪૩૫ કડાછાલ ૧૭૨ કડુ ૧૭૪ કીડામારી ૧૬૯ જ્વર પ્રહાસ ૯૭ ત્રાંબુ ૩૨ નથસાર ૩૫ પર્પટાદિ હીમ ૨૧૪ પટો-ળાદિ કાઠો ૩૧૦ પારદભસ્મ ૪૩ ભૂતભૈરવરસ ૧૦૦ લીંબડો ૩૬૩ લોહ ૭૨ વમન કરાવનાર દવાઓ ૪૬૭ વાળો ૩૮૨ સાતવિણ ૩૯૭ સુરો ખાર ૮૭ સોમલ ૯૬ હડતાળ ૧૦૦ હીંગળો ૧૦૪

સંતતજ્વર. નિદાન—આ તાવ પણ મેલેરીયાની જેમ હવાથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમાં તેનું એટલું જ જ્વેસ હોય છે કે કેટલાક દિવસ સુધી આછું તાર તાવ ભરે રહે છે. બીજા વિષમજ્વરની અંદર તાવ તદન ઉતરી જાય છે અને પછી ફરી ઠાઠ આવે છે પણ આ તાવમાં તાવ તદન ઉતરી જતો નથી એટલું જ નહીં પણ થોડો ધણો રહે છે અને ફરીથી ઠાઠ આવે છે અને પાછો તાવ ચડે છે. આ તાવની અંદર જ્વરનાં સામાન્ય ચિન્હ ધણાં સજ્જ હોય છે અને ધણા દિવસ સુધી આછું તાર તાવ રહેવાને લીધે અંદરના મર્મ સ્થાનોની વિકૃતિ થવા સંભવ છે. બીજા વિષમજ્વરની અંદર હમેશાં ખીડની અંદર લોહીનો જમાવ થાય છે અને વખતે તેવા અમૂક બાગમાં તીક્ષ્ણ પાક થઈ આવે છે જેને માટે લોકોમાં ખુંઝારાની ગાંઠ એ એક સાધારણ સંજ્ઞા છે; ફેફસાં-માં, મગજમાં અથવા મૂત્રપીંડમાં પણ વખતે ઈજા થાય છે, ઉધરસ ઉપડી

આવેછે, ખડખા નીકળેછે, છાતી ડુઝેછે, વખતોવખત ઉલટી થઈ જાય છે અને પેશાબ દાહ્યુક્ત અને લાલચોળ લોહીના રંગ જેવો ઉતરે છે. માથામાં સજ્જ ડુખાવો રહેછે અને મગજને ઈજા થવાથી દરદી વખતોવખત ખડેછે અને બોલેછે. આ બાધિ ધણો તીવ્રણુ અને બચકર છે તો-પણુ યોગ્ય ધ્યાન રાખવાથી તે સાધ્ય છે.

ઉપાય—અમ્લ દવાઓ. ૪૩૫ અભયાદિ કવાથ ૪૨૦ આસોદરાનો કવાથ ૧૪૯ ઉત્કંઠારો ૧૫૦ કર્સુરી ૪૧૭ કાળીપાટ ૧૯૭ ગજો ૨૨૩ ચં-ડેશરસ ૫૩ દારૂ પ્રહ્લાચ્છ ૯૭ દેવદાર ૨૮૯ નવસાર ૩૫ નાગરમોચ ૩૦૪ પર્પટાદિ હીમ ૨૧૪ પર્પટાદિ કવાથ ૩૧૦ પારદ ભસ્મ ૪૩ ભોરીંગણીનો અવલેહ ૩૧૯ મનઃશીલ ૫૩ મૃત્યુંજયરસ ૩૭૨ લીમડાનું હીમ ૩૬૪ લી-મડાનું પાણી ૩૮૦ વરીઆળીનું પાણી ૩૮૦ વમન કરાવનાર દવાઓ. ૪૬૦ વાજો ૩૮૨ સાતવીણુ ૩૯૭ શાલીપર્ણાદિ કવાથ ૩૯૯ સોમજ ૯૬ સો પાણીએ ઘોઘેલ ધીના લેપનો પ્રયોગ ૪૨૧ સુરોખાર ૮૭ હડતાલ ૧૦૦ હિંગજો ૧૦૪

સન્નિપાતજ્વર. નિદાન—ગર તે જ્વરમાં વાતપિત્ત અને કફનો સાથે પ્રશેષ થાય તે જ્વરને સન્નિપાતજ્વર કહેછે. આમાં શરીરનાં જીવાં જીવાં મર્મસ્થાને ઉપર થોડીધણી જકા થયેલી હોયછે. એકાદું મર્મસ્થાન તદ્દન બગડી ગયેલું હોયછે. જે મર્મસ્થાનનો બાધિ થયેલો હોય તે ઉપર યોગ્ય લક્ષ રાખીતેના ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. સન્નિપાતજ્વર ખાસ રોગ નહિ હોતાં તે દરેક રોગનું આખરનું ચિન્હ છે.

આ બધા જીવી જીવી જાતના ટાઢ આવી આવનારા વિષમજ્વરોને શીત પૂર્વક વિષમજ્વર એવી સંતા આપી શકાય છે. તેથી ઉલટીજ રીતે ખીજો ઉખણુ પૂર્વક વિષમજ્વરછે જેમાં નિયમિત મુદતે તાવ ચડેછે પણ ટાઢ આવતી નથી. શરીરની અંદર પિત્તાધિક્ય દોષ હોવાથી આ જ્વર ચડી આવે છે.

ઉપાય—ઉખણુ દવાઓ. ૪૩૯ કર્સુરી ૪૧૭ ગજો ૨૨૪ ચંડેશરસ ૫૩ તજનું પાણી ૨૬૮ તજનો કાઠો ૩૭૫ તીખાનો કવાથ ૩૪૩ દશમૂ-ળાદિ કવાથ ૨૮૭ દેવદાર ૨૮૯ નવસાર ૩૫ પંચવકત્રસ ૩૭૨ પારદક જીની ૪૪ મનઃશીલ ૫૩ મરીનું અંજન ૩૪૩ લવોંગવાજો કવાથ ૩૫૮ લીમડો. ૩૬૪

ઝાંખ.

નિદાન—ઝાંખ ઘણાંક ઝાંખના રોગનું એક ચિન્હ છે. કુલ મંડ-
ળમાં ક્ષત પડવાથી, ઝાંખ ઉપર પૂરપનો જમાવ થવાથી તેમજ ઝાંખની
અંદરના ભાગમાં રહેલાં મર્મસ્થાનના રોગથી ઝાંખે ઝાંખુ દેખાય છે. બાદ
મગજને ગરમી ચડી જવાથી અને નબળાઈથી પણ ઝાંખે ઝાંખ આવી
છે. ઝાંખ થવાથી કોઈ પણ ચીજ સ્પષ્ટ દેખાતી નથી અગર તેની નજ-
રમાં કુટલોક ફર પડે છે. જામરવાળા દરદીને ઝાંખ આડા ધુંવાડાના ગો-
ટેગોટા જેવું જણાય છે અને તેથી દરદીને દરેક ચીજ ધુંવાડાવાળી
દેખાય છે.

ઉપાય—આમળાં ૧૪૮ કપૂર ૧૭૬ ખાપરીઆનું અંજન ૨૦ ગુ-
લાબ જળમાં ઘુંટેલો સુરમો ૨૩૪ દાહ શામક દવાઓ ૪૪૬ દ્રાક્ષ ૨૬૧
બદામનો આથો ૩૧૬ મરીનો આથો ૩૪૩ મોતીનો સુરમો ૫૫ શીતળ
પૌષ્ટિક દવાઓ ૪૭૧.

ઝામર.

નિદાન—આ ઝાંખનો એક ઘણોજ બયંકર રોગ છે. તે પુત્ર ઉમરે
અને સ્ત્રીએને વિશેષ કરીને થાય છે. તેથી ઝાંખ લાલચોળ થઈ આવે
છે અને કટાય છે તથા ઝાંખ આડા ધુંવાડાના ગોટેગોટા દેખાય છે. તે-
નાથી સ્પષ્ટપણે કોઈ પણ ચીજ જોઈ શકાતી નથી. જામરના રોગમાં ઝાં-
ખની અંદર ઘણીજ તીવ્ર વેદના થાય છે અને તેથી દરદીને અંધાપોજ
આવે છે. કુટલીક વખતે ઝામર એવી તો તીક્ષ્ણ રીતે દેખાય છે કે દરદી
ચાર પાંચ દીવસની અંદર સાવ અંધજો થઈ જાય છે.

ઉપાય—અર્પર અંજન ૧૬ અંદ્રોદયાવર્તિ ૮૧ ત્રિકુળાં ધૂત ૨૮૧
ત્રિકુળાનું હીમ ૧૪૮ દાહ શામક દવાઓનાં પાન અને સેપ ૪૪૬ રસકે-
શર ૧૬.

ઝામરો.

નિદાન—આ એક જાતનો ત્વક્દોષ છે જેમાં પહેલવહેલો ફૂડકોલો
ઉપડે છે. આ ફૂડકોલો પ્રથમ પાણીથી ભરેલો હોય છે પણ પાછળથી
તેમાં પાક થઈ પશુ થાય છે. ફોડલાની આસપાસનો ભાગ બધો સોજ
જાય છે અને તેમાં સજ્જ પીડા અને બળતરા થયા કરે છે. એ ઉપર
દરદીનાથી કાંઈ પણ ચીજ સહેવાતી નથી.

ઉપાય—અફીણ ૧૨૫ ડાંબદેવો ૪૫૪ તકમરીઆં અને મરી

વાદીને ચોપડવાં ૨૧૭ મરી બહાર લગાડવા માટે ૩૪૪ રોપણ દવાઓ ૪૧૬.

ઝેર.

નિદાન—જો કોઈ સ્ત્રી પેટમાં જવાથી અગર લોહીમાં મળવાથી છંદગીનો એકદમ નાશ કરે તે ઝેર કહેવાય છે. સત્ત ઝેર ઘણાજ થોડા વખતમાં અને બહુજ નાની માત્રામાં શરીરનો નાશ કરે છે. ઝેર જૂદી જૂદી જાતનાં હોવાને લીધે કરીને તેમનાં જૂદાં જૂદાં ચિન્હ થાય છે. સોમલ વછનાગ, અફીણ, ધતુરો વિગેરે અનેક ઝેરો છે. તેમના અસર વિષે તેમના ખાસ વિષયમાં વિવેચન આપવામાં આવ્યું છે.

ઉપાય—અરીકાંતું પાણી ૧૩૩ ઇંડાનો રસ ૪૧૪ ધોપાવું ૪૨૦ તાજ બરેમ ૩૪ મીઠોળનો ગળે ૩૪૭ મારધુધુ ૫૭ રાઈ ૩૫૪ વમન કરાવનાર દવાઓ ૪૬૭.

ઝેરી પ્રાણીનો ડંસ.

નિદાન—બમરી, મધમાખ, વીંછી, સરપ વિગેરે પ્રાણીનો ડંસ બહુજ પીડા કરે છે. સર્પ દંશમાં શરીરને જઠા પહોચવાની બહુ બીતી રહે છે. ઘણાજ ઝેરી સર્પોના દંશથી માણસ પાંચથી પંદર મીનાટની અંદર ગુજરી જાય છે. સર્પ શિવાય બીજા ઝેરી જંતુના ડંસથી તે ઠોકાણે ઘણી સત્ત પીડા થાય છે, સોજો ચડી આવે છે અને તે બાગ જરા લાલ થઈ જાય છે. વીંછીના ડંખવાળો બાગ વખતે કાળો પડી જાય છે.

ઉપાય—અધેડાની ડુલવાળી કળીનો રસ ચોપડવો ૧૧૧ ગેર ૨૧.

ટાંકી.

નિદાન—આ ઉપદંશનું પ્રથમ સ્વરૂપ છે. ગુદા ઇંદ્રી ઉપર ધાઈ પડે છે જેથી વખતે તેમાં બળતરા થયા કરે છે અને તેની અંદરથી પૂરું વહે છે; વખતે એક ધાઈ હોય છે અને વખતે બે ચાર ધારાં પણ હોય છે.

ઉપાય—અશ્વત્થામ વૃક્ષની છાલનો ઉમેરો ૧૨૯ કરેણનાં મૂળની લુબ્ધિ ૧૮૩ અર્પરનો ભૂકો ૧૯ ગેરનો ઉમેરો ૨૧ ગેરનો લેપ ૨૧ હીંગળો અને કાયાનો ઉમેરો ૧૦૪.

ટાલ અથવા પલિત રોગ.

નિદાન—ઘણાક દીવસની માંદગીમાં વાળ ખરી પડે છે. તે શિવાય ઉપદંશને લાઇને, તથા ઊંદરી થવાથી પણ વાળ ખરી પડે

છે. ગર્ભિણી સ્ત્રીને પણ અમૂક ભાગમાંથી વાળ ખરતા જાય છે. માયામાં ખોડો હોવાથી વાળના મૂળમાં કાંઈ સડો થવાને લીધે માયામાં ટાલ પડે છે. તે શિવાય ફેટલાકને જન્મથીજ ઝગઝગાટ ટાલ હોય છે અને ત્યાં વાળ ઉગતા નથી.

ઉપાય—ચણાહીના ભુકાનો લેપ ૨૪૦ પટોળ ૩૧૨ ભાંગરાનું તેજ ૩૩૩ મરીનો ભુકો ઘસવો ૩૪૪ ક્ષાર પદાર્થનો લેપ ૪૪૬.

તણખીઓ.

નિદાન—તણખીઓ એ કાંઈ પ્રમેહની પેઠે ચેપી રોગ નથી. કુત્ર ખે તણુ દીવસ સુધી પેશાબમાં બળતરા થઈ મૂત્ર માર્ગમાંથી રસી ઝરે છે અને તે થોડા દીવસમાં ખેસી જાય છે. બહુ ગરમ ચીજ ખાવાથી અને તડકે રખડવાથી આ રોગ થઈ આવે છે. ઉતવા, તણખીઓ અને પ્રમેહ આ ત્રણે સંજ્ઞાઓ એક બીજાને અભાવે ફેટલાક લોકો વાપરે છે પણ તેમના યથાર્થ અર્થમાં ફેટલાક ફેર છે. ઉતવાથી કુત્ર પેશાબની અંદર બળતરા સમજાય છે. તણખીયાની પેઠે તેમાં મૂત્ર માર્ગના વરેમનાં ફેટલાંક ચિન્હ યતાં નથી તેમ તે રોગની અંદર રસી ઝરતી નથી. તણખીયામાં પ્રમેહની પેઠે પેશાબમાં દાહ થાય છે અને રસી પડે છે પણ તેની પેઠે તે કાંઈ સખત અને ઝેરી રોગ નથી તેમજ પ્રમેહ થવાથી જેમ બીજી ત્રિકૃતિઓ શરીરમાં ફૂટી નીકળે છે તેમ તણખીયામાં થતું નથી. તણખીઓ મઠ્યો કે બધું દરદ તદન નાબુદ થાય છે. પ્રમેહ મઠ્યા પછી તેની ત્રિકૃતિઓ શરીરમાં રહી જાય છે. જે સંબંધ સાદી ચાંદીને ફૂટી નીકળતી ચાંદી સાથે છે તેજ સંબંધ પ્રમેહ અને તણખીયાની વચ્ચે રહેલ છે; તણખીઓ સાદી ચાંદીની પેઠે સ્વરૂપ દોષ યુક્ત દેખાય છે અને પ્રમેહ ફૂટી નીકળતી ચાંદીની માફક અનેક દોષથી ભરપૂર છે.

ઉપાય—ઝાંઝમી જીરું ૧૫૪ કાળીપાટનું ચૂર્ણ ૧૯૮ ગળજીભી ૨૨૧ ગળેનો સ્વરસ ૨૨૫ ચણાહીનાં પાન ૨૪૦ જવનું પાણી ૨૫૨ જે-હીમધ ૨૫૮ તાંદળજાની ભાજી ૨૭૫ ત્રિકુળાનું ચૂર્ણ ૨૮૦ નિર્મળી ૩૦૭ પીતપાપડો ૨૧૪ બળદાણા ૩૧૯ બહુફળી ૩૨૦ આવળનાં પાનનો રસ ૩૨૨ મંજીષ્ઠાદિ કાઢો ૩૪૧ શતાવરી ૩૮૭ શીલાજીત ૭૭ શીવણ મૂળ ૩૮૮ સુરોખાર ૮૭.

તમસ.

નિદાન—ચક્રીમાં જુઓ.

ઉપાય—અંબર ૪૧૫ બદામનો આથો ૩૧૬.

તાપોડીઆં.

નિદાન—ખોટી ગરમાઈને લીધે શરીરના જૂદા જૂદા ભાગમાં ગુ-મડાં ફૂટી નીકળે છે જે પાકે છે, ફૂટેછે, અને રસી નીકળી રૂઝાઈ જાય છે; ગુમડાંની પેઠે તેમાં પણ ચાક થાયછે જે નાનકડી ચણીયા બોર જેવડી હોય છે. ગુમડાંની ચાક નાનકડી ચણી બોરથી તે મોટી નાળીયેર જેવડી હોયછે. ટુંકામાં તાપોડીયાં એ નાનાં ગુમડાં છે. લોહી બગડવાથી આવાં ગુમડાં ઉપડી આવેછે અને થંડક કરવાથી તે મટી જાયછે.

ઉપાય—આમળાં ૧૪૭ આંમળાંનો મુરબો ૧૪૭ ઈન્દ્રવર્ણાનાં ફળ અને પાડ ૧૫૪ કાસાંજણુ ૨૭ ગળજીબી ૨૨૧ સ્વયત પ્રાચ્યા વલેહ ૧૪૭ ત્રિકુળાનું સૂણું ૨૮૦ પરચુરણુ શોધક દવાઓ (નં ૧) ૪૭૫ મંજી-ષ્ટાદિ લેપ તથા કાઢો ૩૪૧ રતાંજળીનો લેપ ૩૫૩ વાળાનો લેપ ૩૮૨ શીખંડ ૪૨૮.

તાળવાનાં ધારાં.

નિદાન—મોઢાના બીજા ભાગની પેઠે તાળવામાં ધારાં પડે છે. ઉપ-દંથથી પણ તાળવામાં ધારાં પડે છે. ઉપદંથને લીધે તાળવાની અંદર ઘણાં સંખ્ત ધારાં પડે છે અને તે ધીરે ધીરે ખવાનું જાય છે ને તેથી અવાજ પણ બગડી જાય છે.

ઉપાય—ફટકડીના કોગળા ૪૬ મારથુથુ ૫૬ રસકપૂર ૯૯.

તાળવી.

નિદાન—તાળવીએ ગર્ભાશયનું ઘોડું ઘણું બહાર આવતું છે; જ્યારે ગર્ભાશય શીથીલ થાય છે ત્યારે તે બહાર નીકળી આવવા સંમત છે.

ઉપાય—ફટકડીની પીચકારી ૫૧.

તૃષા.

નિદાન—તૃષા લાગવી એ જ્વરનું એક મુખ્ય ચિન્હ છે. જ્યારે તાવ ચડે છે ત્યારે સંખ્ત તૃષા લાગે છે. તે શિવાય કોલેરાના દરદીને અને મધુ પ્રમેહના દરદીને તૃષા ઘણી સંખ્ત હોય છે અને તેઓ ગમે તેટલું પાણી પીએ તોપણ તેમની તૃષા છીપતી નથી. ફેટલીક વખતે સંખ્ત તૃષા

લાગવાની સાથે સખ્ત ઉલટી પણ હોય છે અને દરદી પાણી પીએ કે તરત ઉલટી વાટે કાઢી નાંખે છે.

ઉપાય—અનન્ત મૂળનો ક્વાથ ૧૧૭ અમ્મ દવાઓ ૪૩૪ આંખાનો ઓર ૧૪૩ અમલીકા પાન તથા મન્ય ૧૪૦ આમળાનો સ્વરસ ૧૪૬ આમળાનું હીમ (પાણી) ૧૪૬ આસોંદરાનો ક્વાથ ૧૪૯ ઇન્દ્રિયનાદિ પ્રમથ્યા ૧૫૨ ઉત્કંઠારો ૧૫૭ ઉતાપ ૧૫૮ ઉતાપનું હીમ ૧૫૮ ઓયમી જીરું ૧૫૪ કમળ કાકડી ૧૮૧ કાકડીનાં બીજું હીમ ૧૮૯ કાર્મરીના ફળ ૩૮૮ કુમારીકા સવ ૨૦૭ ગળો ૨૨૪ ચણાનો ખાર ૨૩૮ ચતુઃસમવટી ૩૫૯ ચાંગિરીનો સ્વરસ ૨૪૧ જવનું પાણી ૨૫૨ જ્ઞેહીમધ ૨૫૯ ઝરેર ૨૫૯ તક મરીઆં ૨૬૭ તાંદળાને ૨૭૫ દાડમ ૨૮૫ દારૂ હળદરનું ફળ ૨૮૯ દ્રાક્ષ ૨૯૧ દ્રાક્ષાસવ ૨૯૧ ધમાસાનું હીમ ૨૯૮ ધાણા ૨૯૯ નાગકેશર ૩૦૩ નાગરંજાય ૩૦૩ નારંગી ૩૦૬ નારીયેળનું પાણી ૩૦૫ પર્પટાદિ હીમ ૨૧૪ પાકાદિ ક્વાથ ૧૯૩ પિત્ત શામક દવાઓ ૪૫૬ બીજો ૩૨૪ બીજીનું શરબત ૩૨૫ બાંગ ૩૩૨ મરી ૩૪૩ મહુડાનું ફાળે ૩૪૫ રતાંજળી ૩૫૩ રતાંજળીનું હીમ ૩૫૩ લીંબો ૩૬૪ વાળો ૩૮૨ શેરડીના રસ ૩૮૯ શ્રીખંડાદિ ચૂણુ ૨૪૭.

તન્દ્રા.

નિધાન—આ એક વાત જન્ય ચિન્હ છે ને જે જે રોગમાં વાત ચિન્હ પ્રાધાન્ય થાય તેમાં તે રોગનાં આસચિન્હ સાથે દરદીને તન્દ્રા રહે છે. તન્દ્રા હોવાથી દરદીની આંખો ઢાળેલી દેખાય છે. તે પોતાની આંખ ઉઘાડી ખરાબર જોઈ શકતો નથી ને તે બેથુદ્ધ અને ઘેતમાં પડ્યો હોય તેમ દેખાય છે. વાતજ્વર, સંતતજ્વર સન્નિપાતજ્વર તેમજ કોઈપણ મર્મરથાનના તીક્ષ્ણ વરમની અંદર દરદીને તન્દ્રા હોય છે. કોષેરાની પાછળ અવસ્થામાં પણ દરદીને તન્દ્રા થાય છે. મર્મરથાનો શક્તિહીન ન થઈ ગયાં હોય અને કેવળ તન્દ્રા હોય ત્યારે દરદીની જીંદગી વિષે સારી આશા રહે છે. મર્મરથાન ક્ષીણ થઈ જવાથી ને શક્તિ ઘટી ગયા પછી જે તન્દ્રા થાય છે તે અસાધ્ય છે. તે બેથુદ્ધિનું એક પૂર્વ રૂપ છે. શરીર પડી જાય તેવા જીર્ણ રોગની અંદર બેથુદ્ધિ પ્રથમ શરીરમાં તન્દ્રા રૂપે પેસારો કરે છે.

ઉપાય—અકલકરાનું ફાળે ૧૦૦ અરણી ૧૩૨ આદુ ૧૩૯ ઠંડૂક દવાઓ ૪૪૩ કસ્તુરી ૪૧૭ કુબાની બોક ૨૦૩ તજ ૨૬૭ તજનું અંજન ૨૬૮ તુળશી ૨૭૭ પીંપરે ઘુટેલી ૩૧૪ બારંગ્યાદિ ક્વાથ ૩૩૫ મરી

૩૪૩ મીઠી ભરનાં મૂળનો ક્વાથ ૨૫૩ લવીંગ ૩૫૮ વછનાગ ૩૭૩ વજનો કાઠો ૩૭૫ સરગવાના બીજનું અંજન ૩૯૪ સુંઠ ૪૦૧ સોનાનો ઉકાળો ૯૨ હિંગૂલેશ્વર ૧૦૪ હિરણ્યગર્ભ ૯૨.

ત્રુટ.

નિદાન—કેટલાંક માણસો ત્રુટ અને કળતર બંને એકજ ગણે છે પણ તેમના યથાર્થ અર્થમાં ફેર છે. કળતર એટલે પીંડી વિગેરે માંસના લોચાની અંદર ઝીણું ઝીણું દુખવું અને ત્રુટ એટલે પીંડી વિગેરે માંસના લોચા-ઓને લાગેલો થાક. ત્રુટ યથાર્થ માંસના લોચા ત્રુટી પડતા હોય એમ દેખાય છે અને તેથી તે વધારે કામ કરવાને માટે અશક્ત છે એમ જણાવી આપે છે. કળતર એ ફક્ત તે ભાગમાં થતો એક જાતનો ઝીણો ઝીણો દુખાવો છે.

ઉપાય—કાંકચ ૧૮૮ કોળાંપાક ૨૧૩ ગુંદ ૨૩૩ ચીકણા ૨૪૨ ઝેર કોચલાંની ફાકી ૨૬૨ ડાંબ દેવો ૪૫૩ ધાતુ પૌષ્ટિક દવાઓ ૪૧૫ મરી ૩૪૩ લોહ ૭૫ વછનાગનો ધસારો ૨૬૩ વૃક્ષ દંડ ચૂર્ણ ૨૩૬ સાલમ ૩૪૮.

થેથર.

નિદાન—એ અમુક ભાગનું સીધીલ થઈ જઈ ચડી આવવું છે. પ્રત્યક્ષ રીતે સોળે થયા શિવાય કોઈ જીર્ણ બાધિમાં ક્ષીણતાને લીધે અમુક ભાગ ફેફરેલ જેવો લાગે છે તેને થેથર કહે છે.

ઉપાય—અલ્પક ભરમ ૧૪ લોહ ૭૩ શેથણ દવાઓ ૪૭૨ સુંઠ ૪૦૧.

દગ્ધ વૃણ.

નિદાન—બ્યારે સારી પેઠે બળે છે ત્યારેજ વૃણ થાય છે. સેજ અગ્નિ અડી જવાથી તે ભાગ લાલ ચોળ અને આળો થઈ જાય છે પણ તેથી કાંઈ વૃણ પડતું નથી. આથી જો જરા વધારે અગ્નિની અસર થઈ હોય તો ત્યાં ફરફોલો ઉઠે છે, પાણી ભરાય છે ને તે કુટી પાણી નીકળી જઈ આરામ થાય છે. એથી પણ વધારે જો અગ્નિની અસર થઈ હોય તો તેમાં વૃણ પડે છે ને તે ભાગ સડી તેમાંથી રસી વિગેરે નીકળે છે. આ વખતે તેમાં દાહ થાય છે. જેમ ઝાઝો ભાગ બળી ગયો હોય અને ધણો આગવનો ભાગ આવી ગયો હોય તેમ તે પ્રમાણે તેમાંથી સાફ નરસું પરિણામ નીપજે છે. શરીરના બીજા બધા ભાગ કરતાં એહરા ઉપ-

રનું બળવું વધારે બંધકર છે. બળી જવાથી માણસના મગજને ઘણો સત્ત ધક્કો પોહાય છે. તેને શરીરમાંથી ઘ્રુજ છુટે છે ને શરીર થંડું થઈ જાય છે. પાછળથી થોડા વખતમાં તેને આરામ થાય છે અને બળવાથી થયેલ વૃણતા પ્રમાણમાં તેને ઝાઝી થોડી ઈજા રહે છે. તેને બે ચાર દીવસ તાવ આવે છે ને વખતે અંદરનાં મર્મસ્થાનનો વરમ થઈ દરદી ગુજરી જવાની ધારતી રહે છે. જો આવી સત્ત બળવું થયું હોય તો બળેલા ભાગમાં રસી થયા પછી તેમાંથી તન્ફુરસ્ટ અંકુર ડ્રો છે ને ધીરે ધીરે રૂપર આવે છે. સાંધાવાળો ભાગ દાઝ્યો હોય ત્યારે રૂઝ આવતાં તે ભાગ વખતે ટુંકો થઈ જાય છે.

ઉપાય—અફીણ ૧૨૫ અળશીનું તેલ ૧૩૫ કળીચુતાનું પાણી ૮૧ અર્પરનો ભૂકો ૧૯ ઘી લગાડવું ૪૨૧ બળેલું ટોપરૂં લગાડવું ૩૦૫ બા-ફેલું ગાજર ૨૨૬.

દમ.

નિદાન—દમ એ છાતીનો એક તીક્ષ્ણ રોગ છે. જ્યારે તે ઉપડે છે ત્યારે દરદીનો શ્વાસ ખૂબ ઘૂંટાય છે ને તેને પોતાના બે હાથપર ભાર રાખી ઘણાં જોસથી શ્વાસ લેવો પડે છે. તેનાથી સ્પષ્ટ પણે વાત ચીત થઈ શકતી નથી અને તેના શ્વાસનો અવાજ અડખે પડખે ઉભેલાં માણસ સાંભળી શકે છે. આવી રીતે દમ ખેંચતાં દરદીને ઝેરટલી બધી મેહેનત પડે છે કે તેના શરીરે પરસેવાનાં ટીપેટીપાં પડ્યા કરે છે. આ દમ સાધારણ રીતે રાત્રીના પાછલા પોહારમાં ઉપડે છે. જે રાત્રીએ પાછલા પોહારમાં દમ ઉપડવાનો હોય તે રાત્રીના આગલા પોહારમાં દરદીને પુષ્કળ ઝોલાં આવે છે ને તે ચેનમાં હોય તેમ દેખાય છે તેમજ તેને પુષ્કળ પેશાબ છુટે છે. શ્વાસ નળીકાઓ કોઈ પણ કારણને લીધે સંકુચિત થાય છે ત્યારે હવા યોગ્ય પ્રમાણમાં જામવા કરી શકતી નથી, જેથી પુરતી હવાની આવ જાવ કરવાને માટે શ્વાસ નળીકાઓને વધારે જોસથી કામ કરવાને ફરજ પડે છે. જેને આપણે દમ કહીએ છીએ તે દમ મુતે ઉપડે છે અને તે કેટલાક કુટુંબમાં પેઢી ઉતાર ચાલ્યો આવે છે. ખાંડ અથવા ખાંડાથી તેમજ શરદો લાગવાથી દમ ઉપડી આવવા સંભવ છે.

ઉપાય—અરકુશીનો કાઢો ૧૩૧ અરીડાં ૧૩૩ અકંઠાદિ ગુ-લીકા ૧૨૭ અપામાર્ગતાર ૧૧૧ અફીણ ૧૨૬ આકડાનું ચૂર્ણ ૧૩૭ કાસક

તેરી ગુટીકા ૧૩૭ આકડાની બતીનું ધૂન્નપાન ૧૩૭ આકડાના છીરની બાવના દીધેલી ઘણી ખરી દવાઓ (અન્નક) ૧૩૩ આંબા હળદર ૧૪૨ ઇસસ ૧૫૫ ઉપલેટ ૧૬૦ ઉપલેટનું ધૂન્નપાન ૧૬૦ કફકેતુ રસ ૩૭૩ કફશામક દવાનું ધૂન્નપાન ૪૪૪ કપૂર ૧૭૭ કસ્તુરીવાળી ગોળી ૪૧૭ કાસકેશરી ગુટીકા ૧૦૪ કાયકળાદિ ચૂર્ણ ૧૬૩ કીર્દમાન ૨૦૦ કોળું ૨૧૨ ખર્પર ૧૬ ખુરાસાની અન્નમો ૨૧૫ ગજખીંપર ૨૧૮ જવખારાદિ ગુટીકા ૨૫૨ જંગલી ખાજ ૨૫૬ જેઠીમધનો શીરો ૨૫૬ ટંકણુ ૨૮ ટીંબરની બીડી ૨૬૪ તમાકુનું ધૂન્નપાન ૨૭૦ તાન્ન ૩૪ તાલીસપત્ર ૨૭૬ તુલસીનો સ્વરસ ૨૭૭ ધતુરાનું ધૂન્નપાન ૨૬૩ નવસાર ૩૭ પીંપર ૩૨૪ પીંપર ધુંટેલી ૩૧૪ પૌષ્ટિક શોધક દવાઓ (નં. ૩) ૪૭૫ બંગભસ્મ ૧૭ બાંગ ૩૩૨ ભારંગ્યાદિક્વાથ ૩૩૫ ભોરીંગણીનો પુટપાક ૩૩૬ ભોરીંગણીનાં પંચાંગનો ભૂકો ૩૩૬ મનઃશીલ પ૩ મનઃશીલની ધુંગાડી પ૩ મનઃશીલની બીડી પ૩ મનઃશીલનું ધૂન્નપાન પ૩ મધ ૪૨૬ લવીંગાદિ વઘીનો રસ ઉતારવો ૩૫૬ લોખાન ૩૬૬ વરધારો ૩૭૬ વમન કરાવનાર દવાઓ ૪૬૭ શૃંગાદિ ચૂર્ણ ૧૮૬ શેલારસ ૩૬૦ શ્વાસકુકાર પ૩.

દાંતના રોગ.

નિદાન—દાંતમાં ઘણા રોગ થાયછે. દાંત ઉપર ખેરી જામેછે અગર તેમાં શૂળ નિકળતું હોયછે; વખતે ત્યાંકોતર પડેછે, તે ઢીલા થઈ જાયછે અગર તેનાં પીઠાંમાંથી લોહી નીકળેછે. ખેરી એ દાંત ઉપર થતો એક જાતનો કાંકરીના જેવો જમાવછે. અજીર્ણના રોગીને તેમજ મળાવરોધના રોગીને દાંત ઉપર ખેરી વિશેષ કરીને જામી જાયછે. જે દાંત ઉપયોગમાં નથી આવતા તે ઉપર ખેરી વિશેષ જામે છે. કોઈ પણ બાજૂનો દાંત ફુપ્પવાથી તે ભાગે અનાજ ચાવી શકાતું નથી ત્યારે ત્યાં ખેરી જામી જાયછે. તરત જામેલી ખેરી પોચા ભુંખરા પીળા રંગની હોયછે. લાંબા દીવસની જામેલી ખેરી કઠણ અને વધારે કાળા રંગની થાયછે. ખેરી અવાળુના કોર ઉપરથી જામવા લાગેછે, તેથી દાંતનાં પેઢાં ધીરે ધીરે પોચાં પડતાં જાયછે અને તેમાંથી લોહી નીકળે છે.

દાંતશૂળ એટલે દાંતનું ફુપ્પવું. નખખાઈ, શરદી, મેલરીયા વિગેરે જે જે કારણાને લીધેને શરીરના જૂદા જૂદા ભાગમાંથી શૂળ નીકળે છે તેજ કારણોને લીધેને દાંતમાંથી પણ શૂળ નીકળે છે. તે શિવાય ગર્ભાધાન સમયમાં

પણ દાંતમાંથી શૂન નિકળવા સંભવ છે. દાંતના અને જડખાના કેટલાક રોગમાં દાંત ફુએ છે. જ્યારે દાંત ઢીલા પડી ગયા હોય છે ત્યારે, તેમજ તેમાં કોતર પડવાથી દાંત ફુખ્યા કરે છે. દાંતના કોતરની કોર ઉપર કાંઈ પણ કઠણ ચીજ અડવાથી એકદમ ચસ્કો નીકળી જાય છે. અનાજ લીધા પછી મોઢું ખરાબર સાફ કરવામાં ન આવે તો તેમાં અનાજનો ભાગ કેટલોક રહી જાય છે જેથી કરીને તે દાંત સડવા લાગે છે. કેટલીક વખતે દાંત પડખેથી સડે છે પણ બહુધા તે ઉપરથીજ સડે છે અને જીંડો ખાડો થઈ જાય છે. દાંતમાં કોતર પડવાથી ઘણીજ સજ્જ વ્યાધિ થાય છે અને વખતે આખું જડખું ફુએ છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં દાંતની આસપાસના અંધન શિથિલ થઈ જવાથી દાંત ઢીલા પડી જાય છે અને તે હાલે છે. ગરમાધને લખને તેના અવાળામાં કેટલાક રોગ થાય છે જેથી તેમાંથી લોહી નીકળ્યા કરે છે અને તેથી દાંતને પણ ધજ થાય છે.

ઉપાય—અકલ કરો ૧૦૭ અફીણ ૧૨૩ અમ્મલ દવાઓ ૪૩૫ આદુના રસનું ટીપું (સાફું અગર સિંધાલુણ સાથે તેલમાં કકડાવેલ) ૧૩૯ કપૂર ૧૭૯ કાયફળવાળું મંજન ૧૯૪ જાયફળનાં તેલનું ટીપું ૨૫૩ ટંકણનું મંજન ૨૯ તજના તેલનું ટીપું ૨૬૮ તમાકુ ધસતી ૨૭૨ તમાકુની ડાંડળી આવવી ૨૭૨ તુળશી ૨૭૭ ધતુરાનાં બીજની ગોળી ૨૯૬ નાગકથરની લુબ્ધી ૩૦૩ બીલનું શરબત ૩૨૫ ભોરગણીનાં બીની ધુંવાડી ૩૩૬ મોરધુથુ વાળું મંજન ૬૦ રસ કપૂર ૬૪ લવોંગના તેલનું ટીપું ૩૫૮ લુણીના રસમાં બોજેલું પુંખડું દાંતમાં રાખવું ૩૬૮ લોદરના ઉકાળાના કોગળા કરવા ૩૬૮ લોદરનું મંજન ૩૬૮ વડનું દાતણ ૩૭૬ શરગવાનો ગુંદ રાખવો ૩૬૩ સુરોખાર ૮૮ હીંગનો કટકો દાંતમાં રાખવો ૪૧૨ હીંમળો ૧૦૩ હીરાબોળવાળું મંજન ૪૧૩

દાઝ.

નિદાન—દાઝ ઘણું કરીને ઉપલા જડખાના ભાગમાં પડે છે અને તે ભાગની આમડી કાળી પડી જાય છે. બહુ દુઃખ સહન કરવાવાળા માણસને તેમજ માનસીક ઉપાધિવાળાને દાઝ બહુ પડે છે.

ઉપાય—કોળું ૨૧૨ ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા ૭૮ મંજીષ્ઠાદિ લેપ ૩૪૧.

દાદર.

દાદર શરીરના ગમ્મ તે ભાગમાં થાય છે અને શરમીનાં તેનાં

ગોળ રાતા રંગના ચક્રમાં જણાય છે. આમાં એળ બહુ આવેછે અને અંજોળવાથી વખતે થોડું ઘણું લોહી પણ નીકળે છે. કેટલીક વખતે દાદર પોકે છે અને ત્યારે તેમાં બળતરા થાય છે જે ભીંગડાં ઉખડી ગયા પછી શાન્ત થાય છે. ઘણા વખતની જીની દાદર કાળી પડી જાય છે. દાદર બહુ કરીને કમરના ભાગમાં, બગલના ભાગમાં, અગર સાથળના મૂળમાં જ્યાં પરથેવો ભરાઈ રહેવાનો વધારે સંભવ છે ત્યાં મળી આવે છે. જરા અંજોળવાથી તે ઉપરથી બીણી ફોતરી ઉખડી પડે છે. ખોરાકની સાથે દાદરને ઘણો સંબંધ રહેલો છે. બહુજા ખાટો અને બહુજા ગરમ પદાર્થ ખાવા વાળાને તેમજ મલીન માણસને આ દરદ બહુ થાય છે.

ઉપાય—આંખાની છાલની લાખ ૧૪૨ કપીલો ૧૭૫ કપૂર ૧૭૮ કરવીરાદિ તૈલ ૧૮૩ કરંજનું તૈલ ૧૮૪ કાળીજીરી ૧૬૬ કાળીજીરીનો લેપ ૧૬૬ કીલનો મત્રમ ૨૦૨ કુંવાડીઆનાં બી ૨૦૪ કૃષ્ણજીરકાદિ લેપ ૨૫૭ ખાખરના બીના ભૂકાનો લેપ ૨૧૫ ગંધકનો લેપ ૨૪ ગાજરના બીનો લેપ ૨૨૬ ગૌમૂત્રમાં ઘસી લગાડેલો લેપ ૪૦૬ ટંકણુ ૩૦ ધમાસાના પાણી વડે સ્નાન ૨૬૭ ફટકડીનું પાણી ૫૧ બૃહત્ સોમરાજી તૈલ ૧૬૬ મનઃશીલ ૫૩ મંજીષ્ઠાદિ ક્વાથ ૩૪૦ મોરચુથુ ૫૮ લીંબડાના પાણીના ઉકાળાવડે સ્નાન ૩૬૫ લીંબુ ૩૬૭ વીડંગાદિ લેપ ૩૮૧ સોંદરનો અને હરતાળનો લેપ ૧૮૧ સોનામુખી ૪૦૫ હીંગળાનો લેપ ૧૦૪.

દાહ.

નિદાન—દાહ અને બળતરા એ બન્ને એકજ છે. આ એક જાતનો પિત્તનો પ્રકોપ છે અને દાહ થતા શરીરમાંનું લોહી બગડેલું હોય છે. દાહ શરીરના જીદા જીદા ભાગમાં થાય છે. હાથ પગનાં તળામાં, કપાળમાં, શરીરના ગમે તે ભાગમાં અને મળમૂત્રાદિકના માર્ગ વગેરેમાં પણ દાહ થાય છે. જે ભાગમાં વરમ અગર પાક થાય છે ત્યાં પણ દાહ થવા સંભવ છે. વાતરફત, કુષ્ટ અને વિચરિકા વિગેરે ત્વક્ દોષમાં શરીરના અમૂક ભાગમાં દાહ થવા કરે છે. કેટલીક જાતના જ્વરની અંદર તેમજ જખમ થવા પછી તે જખમમાં તેમજ બીજામું વિગેરે કોઈ દંભક ચીજ અડવાથી તેમજ અગ્નિએ બળવાથી પણ દાહ થાય છે.

ઉપાય—અકોત્ર ૧૬૮ આસોંદરાનો ક્વાથ ૧૪૬ ઇંડાનોરસ ૪૧૪ હંદરકાનીનો રસ ૧૫૮ હંદરકાનીના પાનનો લેપ ૧૫૮ કડવીનઈનો લેપ

૧૬૯ કમળ કેસરનો લેપ ૧૮૧ કમળના પાનની ચમ્યા ૧૮૧ કળી ચુનાનું પાણી ૮૧ કેરીનો મુરબો ૧૪૩ કોથું ૨૧૨ અપરનો બૂકો ૧૯ ગળજીભી ૨૨૧ ગળોનો સ્વરસ ૨૨૫ ગળો ૨૨૪ ગુલકંદ ૨૩૫ ગોઠુરાદિ કાઠો ૨૩૫ ચણ-કમાય ૨૩૭ ચંદનાદિ સૂણુંનો લેપ ૨૪૮ ચણાનો ખાર ૨૩૮ જવનું પાણી ૨૫૧ તકમરીઆં ૨૬૭ તાંદળાની બાજી ૨૭૪- ૨૭૫ ત્રિકાનું સૂણું ૨૮૦ દહિં ૪૨૮ દાડમ ૨૮૫ દ્રાક્ષ ૨૮૧ ધાણા ૨૯૯ ધોળી મુશકીનો લુ-વાય (પેચાબના દાહને) ૩૪૮ નવસારનાં પોતાં ૩૭ નાગકેસર ૩૦૩ નારંગી ૩૦૬ નાળીયેરનું પાણી ૩૦૫ પર્પટાદિ હીમ ૨૧૪ પવિત્ર સૂણું ૪૮૫ પાતાળ ગરડી ૩૧૨ પિત્તશામક દવાઓ ૪૫૬ બળદાણા ૩૧૯ બહુકળી ૩૨૦ બીલાંનું શરબત ૩૨૫ બીજોરાંનો રસ ૩૨૪ ખેહડાના મો-જનો લેપ ૩૨૬ બાંગ ૩૩૨ મૂત્રલ દવાઓ ૪૬૩ મંજીશાદિ લેપ ૩૪૧ મહુ-ડાંનું ફાંટ ૩૪૫ માયકળનો મલમ (અર્શના મસા ઉપર) ૩૪૫.

ધનુર.

નિદાન—ધનુર એ તીક્ષ્ણ આક્ષેપવાળો મહા બંધકર વ્યાધિ છે. શરૂઆતમાં ઓડ થોડી થોડી ફુએ છે પણ પાછળથી જડયાના, મોઢાના અને આખા શરીરના સ્નાયુ ખેંચાય છે. જડયાના અને મોઢાના સ્નાયુ ખેંચાયથી જડખું બંધ થઈ જાય છે અને તે બીલકુલ ઉઘડતું નથી. આરે આક્ષેપનું જોર કમી થાય છે ત્યારે સ્નાયુ ઢીલા થાય છે. આક્ષેપને લઈને દરદી તીરકામઠાંની પેઠે વળી જાય છે. કેટલીક વખતે તે પેટની તરફ કમાનની પેઠે વળે છે અને કેટલીક વખતે તે બરડાની તરફ તીરકામઠાંની પેઠે વળે છે અને કેટલીક વખતે તે પડખેથી આડત્રાંસ બની જાય છે. આ રોગમાં આખા શરીરના સ્નાયુને ખેહડ જોસ મળે છે. તેની જીભ દાંત વચ્ચે આવી જવાથી તુટી જવાની ઘણી ધાસ્તી રહે છે, તેમજ આસ નળીકાનું રૂંધન થવાથી આસ લેવાઈ શકતો નથી અને તેથી દરદી વખતે એકદમ ગુજરી જાય છે. આ ઘણોજ સત્ત્ર વ્યાધિ છે અને તે પૂર્ણ જોસમાં ઉપડ તો બે કલાકથી બે દિવસની અંદર મૃત્યુ કરાવે છે. જખમવાળા દરદીને ઉપડેલું ધનુર ઘણુંજ બંધકર છે. ધનુરનાં જેવાં ચિન્હ ઝેરકુચલાની ઝેરી અસરથી પણ થાય છે. તેમનો યથાર્થ ભેદ સમજવાને માટે ઝેર કૂચલાનો વિષય જુઓ.

ઉપાય—અફીણ ૧૨૫ અંબર ૪૧૫ કર્કશુરી ૪૧૭ કીર્દમન ૨૦૦ ખુરાસાની અજમા ૨૧૬ ટંકણ કુલાવેલો ૨૯ તમાકુની લુગ્દી ૨૭૧ દય-

મૂળાદિ ક્ષાય ૨૮૩ પીપર ૩૧૫ ભાંગ ૩૩૧ સ્નાયુ શૈથીલ્યકૃત્ દવા-
ઓ ૪૭૭.

ધાતુ ક્ષીણતા અથવા ધાતુક્ષય.

નિદાન—અત્યંત રતિવિલાસ કરવાથી, વીર્યસ્થાવના દરદથી તેમજ હસ્તક્રિયાથી અગર બીજી કોઈ રીતે ન્યારે વીર્યનો બહુ ગેર ઉપયોગ થાય છે ત્યારે ધાતુ ક્ષીણ પડી જાય છે. તેથી શરીર નબળું થઈ જાય છે અને શરીર નબળું થવાથી જે રોગ થવા જોઈએ તે બધા રોગ ધાતુક્ષીણ માણસને થાય છે. ગમ તે કારણથી નબળાઈ થાય ત્યારે શરીરમાં ધાતુની ઉત્પત્તિ ઓછી થાય છે અને તેથી ધાતુક્ષય થવાનાં જેવાં ચિન્હ જણાય છે. શરીરમાં ત્રુટ થાય છે, કમર દુખે છે, ચેહરો ફીકો અને ઓલાં ખાતો રહે છે અને તેનામાં કાંઈપણ કામ કરવાની તાકાદ હોતી નથી.

ઉપાય—આયુર્બીજી ૧૫૪ ગુંદ ૨૩૩ ધાતુ પૌષ્ટિક દવાઓ ૪૫૫ પીપરીમૂળના ગંઠોડા ૩૧૬ પૂર્ણ ચંદ્રોદય ૪૫ બહુફળી ૩૨૦ મોતી ૫૫ મુલોચનાશ ૧૪.

ધૂમદર્શી.

નિદાન—આ રોગમાં આંખ આડા ધુમાડાના ગોટા જોટા દેખાય છે. આમરના દરદીને આંખ આડા ધુવાડા દેખાવાથી તેને દરેક સોજાં આંખી દેખાય છે અને માથે ધુમાડો લાગ્યો હોય એમ તેને લાગે છે. વધારે અમ આપવાથી પણ આંખ આડા ધુમાડાના ગોટા થતા હોય એમ જણાય છે.

ઉપાય—આંખનાં હીમ છાંટવું ૧૪૮ અર્પર અંજન ૧૯ ત્રિકુળાનું ચૂર્ણ ૨૮૦ ત્રિકુળાનું હીમ છાંટવું ૨૮૧ રસકેચર ૧૯ સુરમો ૮૬.

ધૂળ ખાવી.

નિદાન—નાનાં બચ્ચાઓને ધૂળ ખાવાની બહુ ટેવ હોય છે. ધૂળ ખાવાથી તેમનું પેટ મોટું થઈ જાય છે અને વખતો વખત પેટ ચડી આવે છે તથા જાડો સાફ ઉતરતો નથી. પેટ કઠણ તથા તેમાં મળની ગ્રંથી બંધાએલી માલમ પડી આવે છે. તેનો ચેહરો ફીકો અને પાંડુ રોગીના જેવો દેખાય છે અને તેના હાથ પગ ગળી ગયેલ જેવા હોય છે ને તેનો આંધો બહુ વધી શકતો નથી અને દુખજો અને ગળી ગયેલ જેવો રહે છે.

ઉપાય—જોદાર વિરચન ૫૧ બળિત ૧૭૪.

નળજો.

નિદાન—નળજો શરદી લાગવાથી અગર સંધિવાને સહાયભૂત થઈ પડે એવાં કેટલાંક કારણોને લઈને રાત્રીમાં એકદમ ઉપડી આવે છે. તેથી પગના અંગુઠામાં સખ્ત બળતરા થાય છે અને તે સોજી જાય છે તથા ડુબ્યા કરે છે. તેથી દરદીને તાવ આવે છે, થંડી છૂટે છે અને ઝાડો કબજ થઈ જાય છે. અંગુઠાની અંદરની પીડા ધણીજ ત્રાસદાસદાયક છે અને તે એક જાતનો અંગુઠામાં થતો તીક્ષ્ણ સંધિવા છે. થોડા ધણા દીવસમાં આરામ થયા બાદ તે અત્યંત પાછો ફરીને ઉપડી આવે છે. બહુ દારૂ પીવા વાળાને, તથા અત્યંત મસાલાદાર ખોરાક લેવાવાળાને આ રોગ થતા ઘણોજ સંભવ છે. વળી આ રોગ વંશપરંપરા ઉતરે તેવો છે.

ઉપાય—એરંડમૂળ ને એરંડીનું તેલ ૧૬૪ ઓયમીજીરાંની પોટીસ ૧૫૫ કેરડાંની પાડનો ક્વાથ ૨૦૮ ગુણ ૨૨૮ ચીરફળ ૨૭૮ જવરશિ ગુ-ટીકા ૧૫૩ વછનાગ ૭૭૨.

નપુંસકપાણું.

નિદાન—નપુંસકપાણું એટલે સુરતઅમ કરવાની અશક્તિ. માનસીક ગ-મગીનીયી, ચિંતાયી, બયથી અને સ્ત્રી પ્રત્યેના કંટાળાને લઈને પણ પુ-રૂષની સુરતશક્તિ તે પ્રસંગને માટે દાબમાં રહી જાય છે અને તે સંપૂર્ણ હોવા છતાં અમૂક પ્રસંગને માટે તે ન હોય તેમ દેખાય છે. બાદ અત્યંત વિષય જીત્તાસા તૃપ્ત કરવાથી, હસ્તક્રિયાની અરાબ ટેવથી, પ્રમેહ અને વીર્યસ્ત્રાવના દરદથી પુરૂષની જનનેદ્રીયની જાગૃત શક્તિ કમી થઈ જાય છે અગર તેની ધાતુ ક્ષીણ થઈ જાય છે. આથી પણ પુરૂષ સુરતઅમ કરવાને માટે અશક્ત થઈ જાય છે. પ્રથમ દર્શાવેલ માનસીક કારણોના કરતાં આબ્યાધિજનિત નપુંસકપાણું મટવું વધારે મુશ્કેલ છે. કેટલાક પુરૂષોની અંદર વીર્યનો અભાવ હોવાથી તેમને નપુંસકપાણું પ્રાપ્ત થાય છે જે અસાધ્ય છે. તે શિવાય તમામ જાતની નબળાઈને લઈને સુરત અમ કરવાની શક્તિ ઓછી થવા સંભવ રહે છે.

ઉપાય—અણોઠીનો પાક ૨૪૦ ચંદ્રોદય ૬૨ ધાતુ પૌષ્ટિક દવાઓ ૪૫૫ મૃગાંક ૬૨ લોહ ૭૪ વસંત કુસુમાકરરસ ૪૭ શીલાજીત ૭૮ સોનું ૬૨ સાલમપાક ૩૬૮.

નબળાઈ.

નિદાન—જ્યારે શરીરને યોગ્ય પોષણ નથી મળતું ત્યારે તે કમકોરત

થાયછે તેમજ યોગ્ય મહેનતનો અભાવ, અત્યંત ચિંતાતુરપણું, પાંડુ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, મૂત્રપિંડનો કોઈ જીર્ણ બાધિ, હૃદરોગ અને વીર્યસ્ત્રાવવિગેરે દરેક શરીરને ખાસ માંદુ કર્યા શિવાય કમકૌવત કરી નાખેછે તેમજ દરેક જાતની માંદગી પછી શરીર સાધારણ રીતે કમકૌવત થઇ જાયછે.

ઉપાય—અભ્રમ બસ્ત્ર ૧૪ અરડુયો ૧૩૧ અંબર ૪૨૫ આસંધ ૧૫૦ એમ્બરો ૧૬૧ કરીઆતુ ૧૮૨ કવચાં ૧૮૬ કટુપૌષ્ટિક દવાઓ ૪૪૨ કલંબાની આ ૧૮૫ કોળાંપાક ૨૧૭ ગળો ૨૨૪ ગળોનું સત્ત ૨૨૫ ગુંદ ૨૩૩ ગોખર ૨૩૬ ધી ૪૨૦ ચણોઢીનો પાક ૨૪૦ ચિન્તામણી ચતુર્મુખ ૪૫ જઠરને પ્રુષ્ઠિ આપનારી દવા ૪૬૨ જેરે કુચલાની ફાકી ૨૬૧ કુધ ૪૨૬ ધાતુ-પૌષ્ટિક દવાઓ ૪૫૫ષોળી મુથળી ૩૪૮ પીપર ૩૧૪ પીપરીમુળના ગંઠોડા ૩૧૬ પૌષ્ટિક દવાઓ (ન.૨) ૪૭૫ બહુફળી ૩૨૦ મોરધુધુ ૫૭૨સર્સીફુર ૪૫ રૌખ બસ્ત્ર ૬૫ લીંમડો ૩૬૪ લોહબસ્ત્ર ૭૨ વર્દમાન પીપળી ૩૧૪ થતાવરીનું ધી ૩૨૭ થાલમપાક ૩૯૮ શીન્નાજીત ૭૮ શોયમ્મ દવાઓ ૪૭૨ હીરાકથો ૧૦૫.

નસકોરી ડુટવી.

નિદાન—કપાળ અને નાક ઉપર લાગવાથી તેમજ મગજને સખત ધબ ધવાથી પણ નાકમાંથી લોહી નીકળે છે. નાનાંબચ્યાંઓને કોઈ પણ જાતના દૃશ્ય, રોગ શિવાય અમરુ નાકમાંથી લોહી નીકળે છે. હૃદરોગ તથા મૂત્રપીંડના રોગવાળા દરદીને નાકમાંથી લોહીનું પડવું બહુ દુખદાયક ચિન્હ છે. પિતાધિક્ય, પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યોને નસકોરી બહુ ડુટે છે. ઉપદંશને લાઇને નાકની અંદરે એક જાતનો સડો થાય છે તેથી કરીને પણ નાકમાંથી વખતો વખત લોહી નીકળવા સંભવ છે.

ઉપાય—આંખાની ગોટલીના સ્વરસનું નસ ૧૪૨ કેશર ૨૦૯ ગળોનો સ્વરસ ૨૨૫ તમાકુ સુંઘવી ૭૧ દાડમનાં ડુઝના રસનું ટીપું ૨૮૫ ફટકડીની પીચકારી ૪૯ બદામના મગજનું નરય ૩૧૮ મોરધુધુની પીચકારી ૫૭ મોટી હરડે ૪૦૯ રતંબન દવાની પીચકારી ૪૪૮.

નષ્ટાર્તવ.

નિદાન—અનાર્તવ જૂઓ.

ઉપાય—અરીઠાંની જાતની સોગડી ૧૩૩ કત્યા ૨૦૦ કોઢોળું ૨૧૩ ગુંતોનો પાક ૨૩૨ ટંકણ ૨૮ થતાબનાં પાનનો સ્વરસ ૩૮૬.

નાસૂર.

નિદાન—જ્યારે ગુમડું બરનીંગળ થાય છે તથા બરાય અને કુટે છે ત્યારે તેનો છેદ બહુ સાંકડો થઈ જાય છે. આનો જખમ ધણો ઉંડો અને સાંકડો હોય છે જેને નાસૂર અથવા નાળ કહે છે. બરનીંગળ ગુમડામાં અને નાસૂરમાં એટલોજ ફેર છે કે બરનીંગળ ગુમડું મોટું, છીંછરું અને પહોળા મોઢાવાળું હોય છે. નાસૂર લાંબું, ઉંડું અને સાંકડા મોઢાવાળું હોય છે. બરનીંગળ ગુમડામાંથી રસી નીકળે છે અને નાસૂર (નાળ)માંથી ચીકણું ચાણી ઝરે છે.

ઉપાય—આંમળાં ૧૪૭ નખોડનું સિદ્ધ કરેલ તેલ ૩૦૧ પારસ પી. પળાના ડોડવાનો રસ ૩૧૨ ચોગરાજ ગુગળ ૨૩૦ હીરાબોળનો મલમ ૪૧૩.

પશ્ચાદ્વેણ.

નિદાન—જણ્યા પછી ઓરનો બાગ અંદર રહી જવાથી અતિ વખતો વખત વેણ આવે છે અને તેમાં કુદરતનો હેતુ અંદર રહેલા મદાર્યને બહાર કાઢવાનો છે. કેટલીક વખતે આપશ્ચાદ્વેણ ધણુંજ બય-કર ૩૫ ધારણ કરે છે.

ઉપાય—કલાજી ૭૩ ૨૫૭.

પક્ષાઘાત.

નિદાન—અધાગ અને અદિતની જાતનો આ એક વાતબ્યાધિ છે અને તથા શરીરનું એક પડખું શક્તિહીન થઈ જાય છે. એક બાજુ પરનાં હાથ, પગ, અને પડખાં પોતાનું કામ બીલકુલ કરી શકતાં નથી. તેનો હાથ નિર્મલ્ય થઈ જાય છે ને તે કોઈ પણ ચીજ પકડી શકતો નથી તેમજ તે પોત્તનો હાથ બરાબર ઊંચો કરી શકતો નથી. ચાલવામાં પણ તેને કેટલીક અડચણ પડે છે. તેને પગ શક્તિહીન થઈ જવાથી બરાબર ઉપડી શકતો નથી. ચાલતાં ચાલતાં અંગુઠો પગ નીચે આવી જાય છે અને તે પોત્તનો પગ ધસડતો ચાલે છે. પક્ષાઘાતની સાથે વખતે અદિત પણ મળેલો હોય છે. આ દરદ આચાનક ઉપડે છે અને રાત્રીમાં ધણું કરીને દરરી ઉઠેલો હોય છે ત્યારે તે એકદમ પડી જાય છે, ઝાડો પેશાબ વિગેરે નીકળી જાય છે અને તેને કોઈ પણ જાતનું બાન હોતું નથી. આવા વીક્ષણ રૂપમાં દરદી કેટલીક વખતે ગુજરી જાય છે પણ જો તે તેમાંથી

હયાત રહેતો જીંદગી પર્વત દુખી જીવતર ભોગવયું પડે છે. જો નાની ઉમરમાં આ રોગ ઉપડ્યો હોય તો વખતે દરદીને સાફ યજ્ઞ જાય છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં થયેલું આ દુઃખ ઘણુંજ બયંકર છે.

ઉપાય—અડદ ૧૧૪ કવચાં ૧૮૭ કુબ્જપ્રસારણી તેલ ૩૧૭ ગોકુલ ગાયનું ચૂર્ણ ૪૨૮ બ્રાહ્મી ૩૨૬ મગજને પુષ્ટિ આપનાર દવાઓ ૪૬૧ માલકાંકણાની ગોસ્ટી ૩૪૬ રાસ્તા પંચક ૩૫૬ લોહ ૭૪ વરધારાદિ ચૂર્ણ ૩૭૬ વાતપ્ત દવાઓ ૪૭૦ સમીરગળ કેશરીરસ ૨૬૧ સાલમ ૩૬૮ સ્વપ્પરસોન-પિંડ ૩૬૦ શતાવરીનું તેલ ૩૮૭ હરતાળ ૧૦૦.

પાકવું અગર પાક.

નિદાન—આ એક ખાસ રોગ નહીં હોતાં તે ફટલાક રોગનું એક ચિન્હ છે. વાત બાધિ શિયાય જે રોગો તીક્ષ્ણ દાહરૂપે દેખાય છે તેમાં શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં અચૂક પાક થયેલો હોય છે. આ પ્રમાણે જ્વરમાં તથા ફેફસાંનાં, આંતરડાનાં અને મગજના વરમમાં તેમજ શરીરના ગમે તે મર્મરથાતમાં અગર બહાર ચામડીના ભાગમાં વરમ થાય છે ત્યારે ત્યાં પાકનાં ચિન્હ જણાય છે. પાક થવાથી તે ભાગમાં લોહીનો જમાવ થાય છે, ત્યાં થોડો ઘણો સોજો હોય છે અને તે ઢેકાણે હમેશાં ખીડા થયા કરે છે. પાક થવાથી હમેશાં દરદીને જ્વર ચડી આવે છે.

ઉપાય—અફીણના ડોડવાનો શેક ૧૨૮ અળસીની પોટીસ ૧૩૪ એરંડબીજની લોપરી ૧૬૪ નવસારનાં પોતાં ૩૬.

પાઠું.

નિદાન—એ એક જાતનો તીક્ષ્ણ ત્વક્દોષ છે જેને લાઘવે તે ભાગ સોજી આવે છે, તેમાં બહુજ તીક્ષ્ણ દુખાવો થાય છે અને તે પાકી રસા થઈ અનેક છીદ્રોથી ફૂટે છે તથા તેમાંથી સોલો દુષ્કો નીકળી આવી તે ઢેકાણે મોટી ખાડ પડી જાય છે. ગડની અંદર ફક્ત એક મૂખ થાય છે તે તેમાંથી પણ નીકળી જઈ આરામ થાય છે તથા અંદરથી રૂઝ આવી તેનું મોઢું બંધ થઈ જાય છે પણ પાઠાંની અંદર એટલું બધું સામટું પણ નહીં નીકળતાં સંડલા માંસના દુઝાજ નીકળે છે.

ઉપાય—અફીણ ૧૨૫ શેશગુંદરની આગળી ૧૫૬.

પાન્ડુરોગ.

નિદાન—પાન્ડુરોગની અંદર લોહીના રક્ત કણ બહુજ ઘટી ગયેલાં

હાયછે અને તેથી આખું શરીર ફીકું થઈ જાય છે. તેનો ચેહરો ફીકો અને શિથિળ દેખાય છે તેમજ પાંપણની અંદરના તથા હોઠની અંદરના ભાગમાં તથા જીભના ભાગમાં પણ બીલકુલ રતાશ હોતી નથી. ધૂળ ખાવાવાળા બાળકોને તેમજ અતિ સાર, સંગ્રહણી, રક્તપિત્ત તથા જ્વર પીડિત દરદીઓ પણ પાંડુ વર્ણના દેખાય છે. ખરેખર પાંડુરોગીને કાંતો હૃદરોગ અગર યકૃતનો જીર્ણ વ્યાધિ હોયછે. તેથી સ્ત્રીને પ્રદર, અનાર્તવ વિગેરે જણાય છે. તેનું શરીર સાવ ફીકું દેખાયછે અને તે ઉપર લીલી નસો તરી રહેછે.

ઉપાય—કોહોળાંપાક ૨૧૩ અંડામલકી ૧૪૬ ગજોનો સત્ત ૨૨૫ અવનપ્રાશ્નવાવલેહ ૧૪૬ જસત બરમ ૨૬ ધાત્રીલોહ ૧૪૬ ૧૪૭ પથ્થાદિ ગુડ ૪૧૦ પીંપરીમૂળના ગંડોડા ૩૧૬ પૌષ્ટિક શોધક દવાઓ (નાં-૨) ૪૭૫ અંગ બરમ ૧૭ બૃહત્ પંચમૂળનો કવાથ ૨૮૩ રૌપ્ય બરમ ૬૫ રૌપ્યમાક્ષીક ૬૬ લોહ અને તાત્રનો સંયોગ ૩૩ લોહ ૭૨ વર્દમાન પીંપળી ૩૧૪ શતા ઘરીનું ઘી ૩૮૭ સુવર્ણમાક્ષિક બરમ ૮૯ હીરાકૃથી ૧૦૫.

પાદદારી અથવા વ્યાક્રાટવી.

નિદાન—જે માણસોને પગે ઘણી મજલ કરવી પડેછે તેમના પગો-રૂક્ષ થઈ જવાથી તેમાં ચીરા પડેછે. આથી દરદીને ઘણીજ પીડા થાય છે. આ દરદને આપણા દેશમાં વ્યાક્રાટવી કહેછે.

ઉપાય—આમળા ૧૪૭ કાંઠાશેળીયાનાં પાનનો સ્વરસ ચોપડવો ૧૬૨ કાસાંજણ ૨૭ કોકમનું તેલ ૨૦૬ ગુલકંદ ૨૩૫ ત્રિકુળાનું ચૂર્ણ ૨૮૦ મેંદીનાં પાનનો લેપ ૩૫૧ રાળનો મલમ ૩૫૭ વડના છીરનો લેપ ૩૭૬.

પારીગર્ભિક રોગ.

નિદાન—બચ્ચાઓને ગર્ભવંતી સ્ત્રીનું દુધ બીલકુલ માફક આવતું નથી; તેથી તેમને ઝાડો થાય છે અને દીનપરદીન છોકરું ગળતું જાયછે. દુધ નહિ માફક આવવાથી દુધનો જે હેતુ શરીરને પુષ્ટિ આપવાનો છે તેથી ઉલટીજ રીતે તે શરીરને નુકસાન કરેછે. તેનું પેટ વધેછે અને હાથ પગના સ્નાયુ શિથિલ થતા જાય છે.

ઉપાય—કાળીપાટ ૧૬૮ મરીની આ ૩૪૪ સુંક ૪૦૨.

પિત્તની કાકરી.

નિદાન—પિત્તાશયની અંદર એક જાતની કાંકરી થાયછે. તે જ્યારે નીચે

આંતરડામાં આવવાને માટે ઉતરેછે ત્યારે દરદીને જમણે પડખે કાળજની કોર નીચે ઘણીજ સત્ત પીડા થાયછે. દરદી બેવડ વળી જાયછે, તેને કોઈ પણ રીતે ચેન પડતું નથી, ઝાડો કબજ રહેછે અને વખતે ઉલટી ને મોળ થાય છે. કેટલીક વખતે દરદીને કમજો પણ થઈ આવે છે.

ઉપાય—અફીણ ૧૨૪.

પીડિતાર્તવ.

નિદાન—સ્ત્રીને ઋતુ સમયે ઘણીજ સત્ત પીડા થાયછે. આ પીડા ઘણી વખતે બહુજ સત્ત હોય છે. તેથી પેટમાં સત્ત વાઢ થાય છે, સ્ત્રી લોટપોટ પડી રહેછે ને પેડુમાં, ઓડમાં અને માયામાં કુખાવો થાય છે. કેટલીક વખતે બહુજ સ્ત્રાવ થવાથી આ પીડા યાંત થાયછે. નખળી અને નાશ્ત્રુક બાંધાની સ્ત્રીઓને ઋતુ વખતે સાધારણ રીતે પીડા થાય છે. અટકાવ બહાર નીકળવામાં કોઈ પણ જાતની અટકાયત થવાથી ઋતુ સમયે પીડા થવા સંભવ છે.

ઉપાય—અફીણ ૧૨૬ કપૂર ૧૭૮ કહોળું ૨૧૩ ગુંદનો પાક ૨૩૨ ટંકણ ૨૮ ઘોળી મુચળીનો લુવામ ૩૪૮ બાવળનાં પાનનો રસ ૩૨૩ રા-હવાળા ગરમ પાણીમાં કઠી દેનાન ૩૫૪ સુરોખાર ૮૮

પીનસ.

નિદાન—પીનસ એ નસ્ત્રોમાંની અંદરના રસ પડનો એક જીર્ણ વરમ છે અને ઘણો વખત યૌવ સજેખમ રહ્યું હોય એવાં તેનાં ચિન્હ જણાય છે. તેથી દરદી બેચેન રહેછે અને તેના નાકમાં કાંઈ આડો કુચો બેસી હોય એમ લાગેછે. વખતે તે સડેછે અને ૫૨ નીકળેછે અને કેટલીક વખતે તેના સ્ત્રાવનો જમાવ થઈ તેનાં છડદાં બહાર નીકળી આવેછે.

ઉપાય—કુખમાં ૨૧૨ છીંકો લાવનાર દવાનું નસ્ય ૪૪૬ તુલસીનાં પાનનાં ચૂર્ણનું નસ્ય ૨૭૮ નાક છીંકણીનું નસ્ય ૩૦૨

પેટચુંક.

નિદાન—પેટચુંક એટલે પેટની ચુંક-શૂળ-પીડ-વીંટ અથવા વાઢ-પેટની અંદર અજીર્ણનો બાવ હોવાથી તેમજ બહુ ખરમ અગર વાયડી મીઝ ખાવાથી પેટની અંદર ચુંક ઉપડેછે. તે શિવાય કોઈ પણ જાતનું ઝેર પેટમાં જવાથી, મજાવરોધ થવાથી, અગર આંતરડાના કોઈ પણ બાધિને લઈને

પેટમાં ચુંક થવા સંભવ છે. તે શિવાય શરદી લાગવાથી તેમજ કોઈ વાત વ્યાધિનો પ્રકોપ થાયછે ત્યારે પણ પેટ પીડ ઉપડવા સંભવ છે. બહુ ખાવાથી વખતોવખત પેટપીડ ઉપડે છે ને તેથી દરદીના પેટમાં દુખ્યા કરેછે. આ દુખાવો કેટલીક વખતે બહુ ધીરો અથવા શાંત હોયછે અને કેટલીક વખતે સખ, અંદરથી સોયું ખોંચાતો હોય તેવો અને કેટલીક વખતે અંદરથી વઢાતું હોય તેવો જણાય છે. દરદી પોતાના પેટ ઉપર ખૂબ નિસેથી દાબેછે, ઘુંટણીયા વાળી પડ્યો રહેછે અને આમથી તેમ અક્ષણા માર્યા કરેછે. દરદીનો દેખાવ ઘણોજ દુઃખદાયક જણાય છે. રેચ લેવાથી તેમજ અતિસાર અને રક્તાતિસારની અંદર આંતરડામાં ઘણીજ સખ ચૂંથ આવેછે અને ચૂંથ આવ્યા પછી ઝાડો ઉતરેછે તે વખત ઝાડા ભિગાં લોહીનાં ટીપાં પણ પડેછે. આને વીંટ, વાઢ અથવા મરડો કહે છે.

ઉપાય—અકલકરો ૧૦૭ અજમો ૧૧૩ અજમોદાદિ ચૂર્ણ ૧૧૩ અપામાર્ગ ક્ષાર ૧૧૧ અગ્નિમુખ ચૂર્ણ ૧૬૦ અગ્નિકુમારરસ ૮૦ અફીણ ૧૨૪ આફ ૧૩૬ ઇંદ્રવરાણું ૧૫૩ ઇંદ્રજવ ૧૫૨ એરંડીયું તેલ ૧૬૨ એલચી ૧૬૬ એળીયો ખાવાને માટે તેમ પેટ ઉપર બહાર લગાડવા માટે ૧૬૭ કૃમિધ્વ દવાઓ ૪૪૬ કુકુટી ચૂર્ણ ૧૭૪ કાંકય ૧૮૮ કાયકળ ૧૬૩ કાળીજીરી ૧૬૬ કુકડવેલ ૨૦૨ કુમારીકાસવ ૨૦૭ કુલીજન ૨૦૩ કલૌજી ૭૩ ૨૫૬ ગજપીપર ૨૧૮ ગુલ્મકલાનન રસ ૩૩ ગોકળગાયત્રું ચૂર્ણ ૪૧૮ ગૌમૂત્રની ભાવના વાળી દવાઓ આપવી ૪૧૬ ચણાનો ખાર ૨૩૬ ચિત્રક ૨૪૩ જવખાર ૨૫૧ જયફલ ૨૫૩ જવંત્રી ૨૫૪ જરૂં ૨૫૬ ઝેરકોચલાંની ફાકી ૨૬૧ (ખાવા પહેલાં) ટંકણ (૨૬) ડોકામાલી ૧૬૬ તજનું પાણી ૨૬૭ તજના તેલનું ટીપું ચુસવું ૨૬૮ તુલશી ૨૭૭ તેજબલ ૨૭૮ દીપન દવાઓ ૪૫૦ નિર્મલી ૩૦૭ પાતાલગરૂડી ૩૧૨ પીપર ૩૧૪ બાદીઆન ૩૨૦ બીજેરૂં ૩૨૩ મરડાશીંગી ૩૪૨ મરી ૩૪૩ મેથી ૩૪૬ મોરથુથુ ૫૭ સર્લકાદિ ચૂર્ણ ૮૩ લવણ ૬૮ લવીંગ ૩૫૮ લઘુકબાદરસ (૨૪) વખમો ૩૭૦ વાવડીંગ ૩૮૧ વરીઆળી ૩૮૦ વાપુંખા ૩૮૦ વાયુહર દવાઓ ૪૭૦ શંખવટી ૮૦ સાજખાર ૮૩ સુંક ૪૦૧-૪૦૨ સુતાનું હીમ ૪૦૪ હીંગ ૪૧૧ હીંગ નાખી-ઘોડીની લાદનું પાણી પીવું ૪૨૧.

પેશાબનું બળવું.

નિદાન—જ્યારે પેશાબ ઘણા વખત સુધી રોકવામાં આવેછે,

અગર કોઈ મૂત્ર માર્ગના બાધિને લીધે પેશાબ ઘણા વખત સુધી રોકાઈ રહે છે ત્યારે તેની અંદર રહેલો ખારનો ભાગ યોગ્ય પ્રમાણના કરતાં વધી જવાથી પેશાબ મૂત્ર માર્ગના ભાગ ઉપર થઈને વહેતાં જરા તરા બળતરા કરતો હોય તેમ દેખાય છે. બાદ જો કે પેશાબ બરાબર તનુરસ્ત હોય છે અને કોઈ પણ રીતે તેમાં ક્ષારનો ભાગ વિશેષ હોતો નથી તે છતાં મૂત્ર માર્ગ આજો હોવાથી અગર તેમાં કોઈ પણ જાતનું ક્ષત હોવાથી પેશાબ બળે છે.

ઉપાય—અનંતમૂળ ૧૧૭ આંબલીનાં પાનનો સ્વરસ ૧૪૧ આંબલીનાં છોડીઆંની રાખ ૧૪૧ આમળાંતું પાણી પીવું ૧૪૮ ઉટંગણુ ૧૫૭ ઝોથમી જુરું ૧૫૪ ગળજીલી ૨૨૧ શીલાજીત ૭૭ સુરોખાર ૮૭.

પેશાબમાં રેતી પડવી.

નિદાન—પેશાબની અંદર ઝીણી ઝીણી રેતી પડે છે. બહુ નબળા દરદીઓને તેમજ જે દરદીને અજીર્ણનો રોગ હોય છે તેમને તથા નબળા અને સંધિવાવાળા દરદીને પેશાબમાં રેતી પડવા સંભવ છે. રેતીવાળું પેશાબ કેટલીક વખતે બહાર આવતી વખતે દાઢ કરે છે. થોડી વાર પેશાબ રાખી મૂકવાથી તેમાં તળે જમાવ થયેલો દેખાય છે. કેટલીક વખતે અંદર ક્ષાર મળેલા હોય છે અને તેથી તે ઘોળું છાસ જેવું દેખાય છે.

ઉપાય—કળથીના ઉકાળો ૧૪૭ ટંકણુ ખાવાને માટે તથા પીચકારીને માટે ૨૬ ત્રિવિક્રમરસ ૪૬ વરૂણાદિ તેલની પીચકારી ૩૭૮ સરગવાનો કવાથ ૩૬૩.

પ્રદર.

નિદાન—સ્ત્રીની જનનેદ્રીયમાંથી એક જાતનો થતો સ્રાવ. નબળા બાંધાની સ્ત્રીઓને તેમજ ગર્ભાશયના દીર્ઘ વરમને લીધે અથવા કમળ કંદના ક્ષતને લીધે સ્ત્રીઓને સક્ષેત પદાર્થ પડે છે જેને પ્રદર કહે છે. સ્ત્રી પ્રસૂત ઉમરે પહેલે ત્યારે તેને પ્રદરનો રોગ જણાય છે. કેટલીક વખતે નાની છોકરીઓને કૃમિને લપ્પને, દાંત આવવાથી તથા કેટલાક જ્વર પછી યોનીમાં પાક થાય છે અને તેથી તેમને પ્રદર જેવું જણાય છે. આ પાણી વખતે પાતળું અને વખતે ઘાટું દહીં જેવું હોય છે. તેથી સ્ત્રીની કમર ફુગ્ગે છે, માથું ચક્કે છે અને તે બેચેન રહે છે. ગર્ભાશયના જીર્ણ વરમથી થયેલું અગર કમળકંદના ક્ષતથી થયેલું પ્રદર ઘણું જ મુશ્કેલીથી મટે તેવું છે.

ઉપાય—આંખાનો મોર ૧૪૩ આંખની જુએ ૧૫૪ કોહોળાંપાક ૨૧૩
ખર્પર ૧૬ મળોનું સત્વ ૨૨૫ ગુંદ ૨૩૩ ચંદ્રપ્રભા ૨૩૦ ચીકણાનીપા-
ડનું ચૂર્ણ ૨૪૨ ચીમેડ ૨૪૫ જસત બસ્મ ૨૫ જાંબુના છાલના ઉકાળાની
પીચકારી ૨૫૨ ટંકણનાં પોતાં ૨૬ (પોનીનું યુખ તતડી આવેતો) ત્રિક-
લાનું ચૂર્ણ ૨૮૦ ઘોળી મુશળી ૩૪૮ પંચવલ્કલકપાયવડે પ્રક્ષાલન ૩૭૬
પ્રદરારિ લોહ ૭૫-૧૭૩ ફટકડીની પીચકારી ૪૬ મંજીષ્ઠાદિ કાઢો ૩૪૧
મંડુર ૭૫ માલતીવસંત ૧૬ મીણમાં બનાવેલી ફલવર્તિ ૪૩૦ મેથીના
લાડુ ૩૪૮ મોરથુધુની પીચકારી ૫૭-૬૦ રસવંતી ૨૮૮ રસાંજનાદિ ચૂર્ણ
૨૮૮ લોદર ૩૬૮ વૃક્ષગંગાધર ચૂર્ણ ૩૫૨ શતાવરીનું ધી ૩૮૭ શીલાજીત
૭૮ સોનું ૬૨ સ્તંબન દવાઓની પીચકારી ૪૪૮ સારક શોધક દવાઓ ૪૭૫

પ્રમેહ.

પ્રમેહ એ મૂત્ર માર્ગનો એક એવી રોગ છે અને ત્રત્તુ સમયે તેનો
એવો અડવાથીજ તે રોગ થાયછે. તેથી મૂત્ર માર્ગના અંદર પાક થાયછે,
શિશ્ન સોજી આવે છે અને તેમાં અત્યંત બળતરા થાય છે. મદન છત્ર
સોજી આવેછે અને શિશ્નનું યુખ લાલચોળ અને સોજેલું જણાયછે.
તેને દાખવાથી તેમાંથી ચિકણો સફેદ પદાર્થ નીકળે છે. પેશાબ કરતી
વખતે મૂત્ર દાહ થાયછે અને રાડો પાડવી પડેછે. શિશ્નમાંથી રસી ઋયા
કરેછે જેના ડાહ કપડામાં જણાઈ રહેછે. ઉપદંશના પેડે આંખની વિકૃતિ
પણ શરીરમાં કુટી નીકળે છે અને તેમાં સાંધા વિગેરે ઝલાઈ જાયછે.
તેથી વૃષણનો વરમ થઈ આવેછે અને વીર્ય વાહીની નળી સૂજી જાયછે. મૂત્ર
માર્ગની અંદરનું ક્ષેત રૂઝાવાથી તે બાગ સાંકડો થઈ જાયછે અને વખતો.
વખત પેશાબ અટકી પણ જાયછે.

પ્રવાહીકામાં અને અતિસારમાં ફેર એટલોજ છે કે અતિસારની અંદર
દર વખતે થોડો ધણો ઝાડો હોયછે પણ પ્રવાહીકામાં એકલું પૂરકળ પા-
ણી છુટે છે.

ઉપાય—અળશીનું તેલ ૧૩૪ અરડુશો ૧૩૧ આંખલીનાં છોડીઆંખી
રાખ ૧૪૧ આંખાનો મોર ૧૪૩ આમળાનાં પાણીની પીચકારી ૧૪૮
આસોદરો ૧૪૬ એખરો ૧૬૧ ઉત્કંઠારો ૧૫૭ કડાછાલનો સ્વરસ ૧૭૩
કપૂર ૧૭૮ કાકડીનાં બી ૧૮૬ કીડામારીનો રસ ૧૯૬ ગળોનોસ્વરસ ૨૨૫
ગુગળ ૨૩૦ ગુંદનું પાણી ૨૩૩ જોખર ૨૩૬ ચણકબાબ ૨૩૭ ચંદ્રપ્રભા

૨૩૦-૭૭ જેઠીમધ ૨૫૮ તકમરીયાંનો લુવાબ ૨૬૬ તૃણ પંચમૂલાદિ ક્વાથ
૩૯૦ ત્રિકૃણાં ૨૮૦ દાહશામક દવાઓ ૪૪૯ દારૂ હળદરનો સ્વરસ ૨૮૮
દુધ ૪૨૭ ઘોળીમુશલીનો લુવાબ ૩૪૮ નાગભસ્મ ૮૫ નિર્મલી ૩૦૭ પાણી-
કંદો ૨૫૯ પાતાલ ગરૂડી ૩૨૨ પાષાણભિદ ૩૧૧ પીતપાપડો ૨૧૪ બળ-
દાણા ૩૨૯ બહુફલી ૩૨૦ બાવલનાં પાનનો રસ ૩૨૩ ભેંશનું છાણ ૪૨૯
ભારીંગણીનો સ્વરસ ૩૩૯ મંજીષ્ઠાદિ ક્વાથ ૩૪૧ માયાના ઉકાળાની પી-
ચકારી ૩૪૫ મોરથુથુની પીચકારી ૬૦ રૌપ્યમાક્ષિક ૬૬ લોદરના પાણીની
પીચકારી ૩૬૯ શતાવરી ૩૮૭ શરપંખાનું પચાંગ ૩૮૭ શીવણ મૂળનો
સ્વરસ ૩૮૮ શીતળમૂત્રજ દવાઓ ૪૭૧ શ્રીખંડાદિ સૂર્ણ ૨૪૭ શીલાજીત
૭૭ શેમલાનો લુવાબ ૩૮૯ શેમલાની છાલનો સ્વરસ ૩૮૯ સુરોખાર ૪૭૦
સ્તંભન દવાઓની પીચકારી ૪૪૮ ષડંગપાનીય ૩૮૨ હરડાનો ક્વાથ ૪૦૯.

પ્લીહોદર.

નિદાન—પ્લીહની અંદર ઘણાજ લોહીનો જમાવ થાયછે. વિષમ
જ્વરની અંદર બહુધા પ્લીહની જીર્ણ વૃદ્ધિ થવા સંભવ છે. બડેલ પો-
તાનું યોગ્ય સ્થાન છોડી બહાર વધી આવેછે, તે આખા પેટમાં છવ-
રાઈ રહેછે અને બોળરૂપ જાણાય છે. બડેલ બહુ વધવાથી આસપાસનાં
મર્મસ્થાન ઉપર દબાણ થાયછે. તેથી દરદી ગ્રાહ્ય ખાઈ શકતો નથી અને
વખતો વખત કામ કરતાં તે હાંફી રહેછે. તે બહુ અમ કરી શકતો નથી
અને તેનું શરીર નબળું અને ફેફસેલ જેવું જાણાય છે. બડેલની જીર્ણ વૃદ્ધિ
થી વખતે જળંદર પણ થઈ આવેછે. પ્લીહના જૂદા જૂદા વ્યાધિ
યવાથી તેની જીર્ણ વૃદ્ધિ થવા સંભવ છે.

ઉપાય—અર્કાદિ ક્વાથ ૧૩૭ અલ્પક ભસ્મ ૧૪ અશેલીઓ ૧૩૪
આકડો ૧૩૭ ઇન્દ્રવાર્ણ ૧૫૩ કુકડવેલ ૨૦૨ કુમારિકાસવ ૨૦૬ કુમારીકા
ધૂત ૨૦૬ ખદીરાચિ ૨૧૮ ગરણનાંબી ૨૧૯ ગરમાળાનો ગર ૨૨૦ ગજો
૨૨૫ ગૌમૂત્રનીભાવનાવાળી દવાઓ ૪૧૯ ચણાનો ખાર ૨૩૯ ચિત્રકક્ષાર
૨૪૪ જવખાર ૨૫૧ તાંદળજાની બાજી ૨૭૫ તાલીસાદિ સૂર્ણ ૨૭૬ ત્રા-
યમાણ ૨૭૮ ત્રિકટુ ૪૦૧ ધાત્રીલોહ ૧૪૭ નવસાર ૩૬ નશોતર ૩૦૭ પ-
ટાળાષ્ટક સૂર્ણ ૩૧૦ પચ્યાદિગુડ ૪૧૦ પીપલ્યાસવ ૩૧૪ પુનર્નવાષ્ટક ૩૬૫
મંકુરવટી ૭૨ મીઠી જરનાં મૂળનો ક્વાથ ૨૫૪ રોહિતારિષ્ટ ૩૫૨ લોહ
૭૨ લોહ અને તામ્રનો સંમેગ ૩૩ લોહાસવ ૭૨ વરણાદિ સૂર્ણ ૩૭૮

શરગવાની છાલનો કવાથ ૩૯૩ શેમળાનાં ફુલબાફિલ ૩૮૬ શંખવટી ૮૦
પડ્ધરણુયોગ ૨૪૪ સંચળ ૬૯ હીરાકશી ૧૦૫.

ફીરંગ વાયુ.

નિદાન—ફીરંગ વાયુ એક જાતનો ઉપદંશનો વિકાર છે.

ઉપાય—ચંદ્રપ્રભા ૨૩૦ રસકપૂર ૬૪ હીંગળો ૧૦૨.

કુલું.

નિદાન—કુલું (પૂષ્પ) એટલે આંખના કૃષ્ણ મંડળની અંદર થતો એક જાતનો સંકેદ ડાઘ. જ્યારે કૃષ્ણ મંડળની અંદર ક્ષત પડે છે ત્યારે તે રૂઝાયા બાદ ત્યાં જે ડાઘ રહે છે તેનું નામ કુલું. કુલું જ્યારે નાનું અને બાળુ પર હોય છે ત્યારે જોવામાં હરકત આવતી નથી. પણ જો તે બહુ મોટું હોય અને કીકીના બાગ ઉપર આવેલું હોય તો તેથી દરદી બેઠું શકતો નથી.

ઉપાય—અધેડાનાં મૂળનું અંજન ૧૯ ગૌમૂત્રની ભાષના દધિ બનાવેલી વર્તિઓનું અંજન ૪૨૦ ચંદ્રોદયાવર્તિ ૮૧ દંતવર્તિ ૪૨૫ નિર્મળી ૩૦૭ પલાશાંજન ૨૧૫ મનઃશીલ ૫૪ મોરથુથુ ૫૮ રસકેશ્વર ૧૯ વડના છીરમાં ઘસેલા કપૂરનું અંજન ૩૭૬ વડાગરૂં મીઠું ૬૯ સમુદ્ર ફીણ ૪૩૧ મોનામુખી ૮૯.

ફેફસાંનો વરમ.

નિદાન—ફેફસાંના વરમની આપણા દશી વૈદ્યોએ કફ જ્વર અને સન્ધીપાત જ્વરની અંદર ગણના કરી છે. જે ચાર દીવસ સત્ત આણતાર તાવ આવ્યા બાદ સાથે થોડી થોડી ઉધરસ જણાય છે. તાવ આવવા પહેલાં દરદીને થંડી લાગે છે અને તાવ એટલો બધો સત્ત હોય છે કે દરદી બેભાન પડ્યો રહે છે અને બકબક કરે છે. તેની આંખુ ઢળેલી હોય છે, જીભ સુકી અને કાંઠાબાળી જણાય છે અને દરદીને બોલવાની શક્તિ હોતી નથી. ગરમી માપક કાચની નળી બગલમાં રાખવાથી પારો ૧૦૩, ૧૦૪ અગર ૧૦૫ ડીગ્રી સુધી ચડે છે. આ દરદમાં અત્યંત તૃષ્ણા લાગે છે અને પેશાબમાં દાહ થાય છે તથા લોહી પડે છે. ફેફસાંના હેડલા ભાગમાં સાધારણ રીતે પાક થયેલો હોય છે. અને તે ભાગમાં થોડું થોડું દુઃખ છે, ઉધરસ આવે છે અને તેની અંદર ચોકણો, પશ્વાળો અગર રકત મિશ્રિત બડખો નીકળે છે. શ્વાસ બહુ જ જલદ આવે છે અને શ્વાસ ધુંડાતો હોય એમ દેખાય છે.

આ દરદ ધાણું બયંકર તીક્ષ્ણ રૂપ ધારણ કરેછે તો પણ તે બહુજ સાધ્ય બાધિ છે.

ઉપાય—અળસીની પોટીસ ૧૩૪ ઉપણુ દવાઓ ૪૩૯ કમ્બુરી ૪૨૭ કંટકારી અવલેહ ૩૩૯ જંગલી ખાજ ૨૫૯ નાગરમોથ ૩૦૪ શાલિપર્ણાદિ કવાથ ૩૬૯ સુરોખાર ૮૭.

બદ.

નિદાન—સાથળતા મૂળની રસ વાહીની ગ્રંથીઓનો આ તીક્ષ્ણ પાક છે. એ ગાંઠો બહુજ સોજા આવેછે, તેમાં અત્યંત પીડા થાયછે અને તે પાક થઈ પુટેછે તથા ત્યાં મોટાં ધારાં પડેછે. આ એક ઉપદંશની વિકૃતિ છે અને ઉપદંશ થયા બાદજ બદ ઉપડેછે. તે શિવાય કેટલીક વખતે જ્વરની અંદર પણ એ ગાંઠો સોજા આવેછે જે જ્વર શાંત થયા પછી તે પાછી પોતાની જાણે શાંત થઈ જાયછે. કમકૌવત દરદીને વખતે તે પુટે છે અને પીડેછે.

ઉપાય—અળસીની પોટીસ ૧૩૫ ધસસ ૧૩૬ નવસારનાં પોતાં ૩૭

બહુ થુંક આવવું.

નિદાન—પારદ, રસકપૂર, અને હીંગળાનું સેવન કરવાથી થુંક બહુ વધેછે અને સારેજ તેમની અસર શરીરમાં પહોંચી એવું મનાય છે. કેટલીક વખતે થુંક બહુ વધેલું નથી હોતું પણ તે ગળી જવાને બદલેજે થુંકવામાં આવે તો તે વધુ થતું હોય એમ દેખાય છે. મુખની અંદર કોઈ પણ જાતનો પાક થવાથી, અવાળુ ચડી આવવાથી અગર દાંતના અને જડ બાના રોગથી થુંક બહુ વધારે આવેછે. બાદ અજીર્ણતા દરદીને, પેટમાં કૃમિ હોય ત્યારે તેમજ ગર્ભિણી સ્ત્રીને થુંક બહુ આવેછે. બચ્ચાંઓને અને બુઢાંઓને મોઢામાંથી બહુ લાળ ઝરે છે અને તેમ થવાનું કારણ હોઈ બંધ રાખવાની અખર નહીં હોવાનું છે.

ઉપાય—અફીણ ૧૨૭ કાંચનારની છાલતા ઉકાળાના કોગળા ૧૬૧ ખરની છાલતા ઉકાળાના કોગળા ૨૧૭ ટંકણના કોગળા ૩૦૫ પંચવલ્કલ-કથાશના કોગળા ૩૭૬ ફટકડીના કોગળા ૪૯

બહુ મૂત્રતા.

નિદાન—બહુ મૂત્રતા એટલે પેશાબ ધણી ઉતરવો અગર

પેશાબ કરવા ઘણી વખત જવું પડે તે ઘણો પેશાબ કરવો અને ઘણી વખત પેશાબ કરવો એ બંનેનો સમાવેશ બહુ મૂત્ર-તામાં આવી જાય છે. મૂત્રાશયના વરમને લઈને પેશાબ ઘણો ક્ષાર કુક્ત હોવાથી તેમજ અસ્મરીના દરદમાં પેશાબ ઘણી વખત કરવો પડે છે. બુઢા માણસોને પ્રોસ્ટેટ પીંડની વૃદ્ધિ થઈ હોય છે અને તેથી કરીને તેમને વખતો વખત પેશાબ કરવા જવું પડે છે. બચ્ચાંઓને અજીર્ણને લઈને, કૃમિથી અને કેટલાક અપસ્માર, એચતાણ અને માનસીક ભીતીના રોગોમાં વખતો વખત પેશાબ નીકળી જાય છે. સ્ત્રીઓને હીસ્ટીરીયાના રોગમાં વખતો વખત પેશાબ કરવા જવું પડે છે. ગર્ભિણી સ્ત્રીને ગર્ભાશયમાં યવન લીધે મૂત્રાશય ઉપર દબાણ થાય છે અને તેથી ગર્ભિણી સ્ત્રીને પેશાબ ઘણી વખત જવું પડે છે અને વખતે તે એમને એમ પોતાની મેળે ટપક્યા કરે છે. કેટલીક વખતે ગર્ભિણી સ્ત્રીને બહુ મૂત્રતા બહુજ કંટાળો આપે છે.

ઉપાય—આમણાંના કલકનો લેપ પેકુ ઉપર ૧૪૮ કાયકળ ૧૯૩ મોકણાનીપાડનું ચૂર્ણ ૨૪૨ ધાવડીનાં ડુલ ૩૦૦ બંગભરમ ૧૭ લોહ ૭૫ સ્તંભન દવાઓ ૪૮૮.

બુરટ.

નિદાન—બુરટ સાથે આવી ગયેલ છે.

ઉપાય—ગળેનો સ્વરસ ૨૨૫ ત્રિકુળાનું ચૂર્ણ ૨૬૦ ભાંગ ૩૩૨ મીઠું તેલ ૨૭૩ સોનામુખી ૪૦૫

બેચેની.

આ એક માનસીક રોગ છે જે જ્યારે પુરૂષને કોઈ ગુહ્ય રોગ થયો હોય ત્યારે તેના અહરો ઉપર સંપૂર્ણ રીતે છવરાઈ રહે છે. બીજા તમામ બાહ્ય રોગથી પણ શરીર બે ચેન રહે છે પણ તે પ્રત્યક્ષ રીતે દેખાઈ રહે છે.

ઉપાય—અબ્રખ ભરમ ૧૪ અંબર ૪૧૫ ગળોનું સત્વ ૨૨૫ ચ-ણોડીનો પાક ૨૪૦ તાલીસાદિ ચૂર્ણ ૨૭૬ વાળાનો લેપ ૩૮૨

બેશુદ્ધિ.

નિદાન—બે શુદ્ધિ એ કાંઈ ખાસ રોગ નહીં હોતાં તે કેટલાક રોગનું એક ચિન્હ છે અને જ્યારે કોઈ પણ બાધિની અસર મગજને પહોંચે છે ત્યારેજ બેશુદ્ધિ થાય છે. મગજને સત્ત ઈન્ન થવાથી, ખોપરીનાં

તળાનું હાડકું ભાંગી જવાથી અને મગજની અંદર લોહીનો જમાવ થવાથી માણસ બે શુદ્ધ થઈ જાય છે. તે શિવાય અપસ્માર, હીસ્તીરીયા, ખેંચતાણુ, આંચકી અને ઉન્માદ તેમજ ગમે તે રોગમાં સન્નિપાત થાય છે ત્યારે દરદી બેભાન થઈ જાય છે. બહુજ શરદી લાગવાથી, બહુજ લુલાગવાથી અગર લીજળીનો ઝખકારો પાસેથી નીકળી જવાને લીધે માણસ બેભાન થઈ પડી જાય છે. ભાંગ, ધતુરો, અફીણ, વિગેરે વિષ ખાવાથી પણ માણસ બેભાન બની જાય છે. અત્યંત ઘાટી અને ઉન્મદવાળી બે શુદ્ધિ એ મૃત્યુનું એક મૂખ્ય ચિન્હ છે.

ઉપાય—અકલકરાનું નસ્ય ૧૦૮ અરીકાંનાં પાણીનું ટીપું નાકમાં નાંખવું ૧૩૩ ઇન્દ્રવાર્ણું ૧૫૩ ઉજ્જુ ચોળેનું નસ્ય ૪૪૯ કપૂર ૧૭૭ ડુંગળીનો રસ સુંઘવો ૨૬૫ તજનું અંજન ૨૬૫ નાક છીંકણીનું નસ્ય ૩૦૩ પીંપર ૩૧૫ પીંપરનું નસ્ય ૩૧૫ પીંપરનું અંજન ૩૧૫ મનઃશોભના ચૂર્ણનું નસ્ય ૫૩ રાઈ ૩૫૪ લવીંગ ૩૫૮ શ્વાસક્રુદારનો ભૂકો સુંઘવો ૫૩ શરગવાનાં બીજનું અંજન ૩૯૪ હિરણ્યગર્ભ દર હીંગળો ૧૦૪.

બંધકુષ્ટ અને મળાવરોધ.

નિદાન—અજીર્ણતા દરદીને વખતોવખત બંધકુષ્ટ થઈ આવે છે અને પેટ ચડી આવે છે. કેટલીક વખતે રૂક્ષ ખોરાક આંતરડામાં ભરાઈ રહે છે અને જમાવ થવાથી મગ આંતરડાંની અંદર સૂકાઈ જાય છે તેમજ તેના નીચલા ભાગમાં કોષપણુ જાતનો વ્યાધી હોવાને લીધે દરદીને આડે જતાં દુખાવો થાય છે. અને તેથી તે વખતોવખત આડો રોકે છે. બાદ જૂદા જૂદા રોગને લઈને થતી નબળાઈમાં આડે ઓછી વખત જવું પડે છે તેમજ જ્વરાદિ દોષથી પણ આડો શુશ્ક થઈ જાય છે અને વખતોવખત આંતરડામાં ભરાઈ રહે છે. બંધકુષ્ટ થવાથી પેટની અંદર દુખ્યા કરે છે અને વાંસામાં તથા પડખામાં શૂળ નીકળ્યા કરે છે. કેટલીક વખતે મળ એવો સજ્જ જામી ગયેલા હોય છે કે ઘણી વખત આડે જતાં પણ તે બહાર નીકળતો નથી અને દરદીને બહુ હરાન કરે છે. તેથી માથુ દુઃખે તથા વખતોવખત ખેંચતાણુ ઉપડી આવે છે.

ઉપાય—અભયાદિ કવાથ ૪૧૦ આકડાનાં પાનનું બંધાણુ ૧૩૮ ઇન્દ્રવાર્ણું ૧૫૩ ઇન્દ્રવાણાં મરી ૧૫૪ એરંડી ઉ તેલ ૧૬૨ એળીઓ ૧૬૭

કુન્નલી ૪૩ કટુકીપાચન ૧૭૪ કન્યાધૃત ૨૦૭ કાળા દાણા ૧૯૪ કીડા-
મારી ૧૯૯ કુંવારનું બંધાણ ૨૦૫ ગરમાળાનો ગર ૨૨૦ ગુડાજીક ૨૮૭
ગૌમૂત્રની બાવનાવાળી દવાઓ ૪૧૬ જ્યેષ્ઠમાસ ૩૭૨ ત્રિવૃત્તાદિ ચૂર્ણ
૩૦૨ દાંતીમૂળ ૨૮૬ દ્રાક્ષાસવ ૨૯૧ નશોતર ૩૦૨ નારાય ચૂર્ણ ૩૦૨
નારાય ૨૨૨ ૨૮૭ નેપાળો ૩૦૮ પટોળ ૩૧૦ મરીનો ચા ૩૪૩ રેચક દ-
વાઓ ૪૬૫ રેવંચીનો શીરો ૩૫૭ શતાબ્જનાં પાનનો સ્વરસ ૩૮૫ સારક
દવાઓ ૪૬૫ સારકશોધક દવાઓ ૪૭૫.

ભગંદર.

નિદાન—ભગંદર એ માટી ઉમરના માણસને મળદ્વારની આસપાસ
થયેલું એક જાતનું વૃણ છે જેનું એક માટું બહાર હોય છે અને બીજી
માટું સફરાની અંદર હોય છે. કટલીક વખતે તેનું બીજી માટું ઠેઠ સફરા
સુધી પહોંચતું નથી અને ત્યારે તેની અંદરથી કુક્ત પદ્ધતિ નીકળે છે. તે વ-
ખતોવખત ભરાય છે અને ડહવાય છે. સફરાની અંદર મોઢાવાળા ભગં-
દરમાંથી વખતે પદ્ધતિ સાથે જાડો પણ નીકળે છે. તેની અંદર વખતોવખત
સોયો ખોળ્યા જેવી પીડા થાય છે અને ડહકા ઉઠે છે.

ઉપાય—આકડાના છીરમાં ઘુંટેલું દારૂ લગાડેલું ચૂર્ણ ૧૩૬ કરંજનું
તેલ ૧૭૪ અદિરારિષ્ટ ૨૧૭ ત્રિકુળા ગુગળ ૨૮૦ નગોડનું સિદ્ધ કરેલ તેલ
૩૦૧ નિમ્બાદિ તેલ ૩૬૫ મોરચુ ૬૦ યોગરાજ ગુગળ ૨૩૦ સુરણ ૪૦૩
હીંગળો ૧૦૨ હીરાબોળ ૪૧૩.

ભમરીનો ડુંખ.

નિદાન—ભમરી કરડી જવાથી તે ભાગમાં બળતરા થાય છે, સોજો
ચરે છે અને લાક્ષણિક આવે છે.

ઉપાય—ગેર ૨૧.

ભરાઈ આવવું.

નિદાન—આ રોગ બચ્ચાંઓને અને નાની ઉમરનાં છોકરાંઓને વખ-
તોવખત થઈ આવે છે. ભરાઈ આવવું એ એક જાતનો કુક્તો પ્રકોપ છે. ખાંડ,
ખટાણું કે તેલવાળી ચીજ ખાવાથી અગર શરદી લાગવાથી બાળક ભરાઈ
આવે છે. આ રોગ પંદર વરસની ઉમર પછીના આદમીને થતો નથી. જેમ
ની કક્ષ પ્રકૃતિ હોય તેમજ ભરાઈ આવવાની બીજી રીત રહે છે. તાવ ચડી

આવે છે, ગળામાં તાંત બોલે છે, છાતી દુખે છે અને ઉધરસ ઉપડે છે. માથું બારે થલ થઈ રહે છે અને છાતી દુખે છે. બે ત્રણ દીવસમાં યોગ ઉપચારથી તે શાંત થાય છે.

ઉપાય—અરડુશીનો સ્વરસ ૧૩૦ આદુનો સ્વરસ ૧૩૬ કાકડાશીંગી ૧૮૯ કાંઠાશીંગીઆનો સ્વરસ ૧૬૨ ગોરોચન ૪૧૯ જવખાર ૨૫૧ તાલી-સાદિ ચૂર્ણ ૨૭૬ પીઠવણનો સ્વરસ ૩૧૨ બાંગરાનો રસ ૩૩૪ વજ ૩૭૫ થતાબનો સ્વરસ ૩૮૬ સમદરકૃષ્ણ ૩૦૪ હીંગળો ૧૦૪.

ભસ્મક રોગ.

નિદાન—આ એક અજીર્ણનો ભેદ છે. અને તેમાં જઠરાગ્નિ ઘણીજ પ્રદીપ્ત હોય છે. દરદીને ઘણી વખત અને ઘણુંજ ખાવું પડે છે અને તેની ક્ષુધા શાંત થતી નથી.

ઉપાય—અષેડાની ખીર ૧૧૧ નયોતરનાં ખી નાંખી ઉકાળેલું દુધ ૩૦૨ વિદારીકંદનું સિદ્ધ કરેલ ધી ૩૮૪.

ભાઠું.

નિદાન—જ્યારે ઘણા દીવસની માંદગીને લીધે શરીર ઘણું ક્ષીણ થઈ જાય છે અને હરી ફરી શકાતું નથી ત્યારે અમુક ભાગ એકને એક ડેકાણે રાખી મૂકવાથી ત્યાં ભાઠું પડી આવે છે. જે ભાગ નાચે આબ્યા હોય અને તે ઉપર શરીરનું દબાણ હોય ત્યાં ભાઠું પડવા વધારે સંભવ છે. ભાઠું ઘણું કરીને કેડની નીચેના હાડકા ઉપર પડે છે કારણ કે ત્યાં આખા શરીરનું દબાણ આવે છે. તે શિવાય ઘુંટી ઉપર પણ ભાઠું પડવા સંભવ છે. જે જગ્યાએ ભાઠું પડવાનું હોય તે ભાગ ઉપર દબાણ થવાથી તે ભાગ થોડો થોડો દુખે છે અને પાછળથી ત્યાં સોજો અને થોડો ઘણો ઝગઝગાટ માનમ પડે છે તથા પાછળથી તે ભાગ સડી અવાઈ જાય છે.

ઉપાય—એરંડીએલ તેલ ૧૬૫ એળીઆનો મક્કમ ૧૬૮ કપૂર ૧૦૯ રોપણ દવાઓ ૪૬૬,

ભાર.

નિદાન—જ્યારે બાળક કાંઈ વાઈડી ચીજ ખાય છે ત્યારે અગર સ્ત્રી જે કાંઈ પણ વાઈડી ચીજ ખાય તો તેનાં બાળકને પેટમાં ભાર જેવું જણાય છે. પેટ ચડેલું અને ટમ ઢોલ જેવું બોલે છે અને બાળક હાંફ્યા કરે છે. તેનાથી કાંઈ પણ ખોરાક ખાઈ શકાતો નથી. તેને પેટમાં

કુખે છે અને વખતો વખત ઝાડે જવું પડે છે. દીપત પદાર્થ સાથે એક બે દસ્ત સાફ આવે તેવી દવા ઝળવી આપવાથી બચું જાણું થઈ જાય છે.

ઉપાય—એરંડીઉ તેલ ૧૬૨ કકુ ૧૭૩ બહુત ૧૭૩ ફરીઆતુ ૧૮૨ કીડામારી ૧૬૯ ગરમાળાનો ગર ૨૨૦ પારદ ૪૩ બોદાર ૫૧ મરીની આ ૩૪૩ રેવંચીનો શીરો ૩૫૭

જ્વમ.

નિદાન—જ્વમ એ એક જાતની સૂક્ષ્મ બેથુદ્ધિ છે. તેથી માથામાં જરા તમસ આવે છે અને હાથમાંની કોઈ પણ ચીજ પડી જાય છે. બહુ તડકે રખડીને આવવાથી અગર શરીર ક્ષીણ થઈ જવાથી તેમજ કેટલાક જ્વરની અંદર મનુષ્યને જ્વમ થાય છે. જ્વમ એ મગજની અશક્તિનું એક ચિહ્ન છે.

ઉપાય—અખોડ ૧૦૮ અજમાનું લુણ ૧૧૪ અંબર ૪૧૫ કુખાની બોક ૨૦૩ કુમારીકાસવ ૨૦૦ ગળો ૨૨૪ નારંગી ૩૦૬ બીજોરાંનો રસ ૩૨૪ બારંગ્યાદિ ક્વાથ ૩૩૫ મરી ૩૪૩ મહુડાનું ફાનુ ૩૪૫ બલીંગ ૩૫૮ લોહ ૭૪

મધુ પ્રમેહ.

નિદાન—મધુ પ્રમેહ એ ઘણીજ જાતની બાધિ છે જેમાં પૂષ્કળ પેશાબ ઉતરે છે અને તેમાં સાકરનો ભાગ હોય છે. શરૂઆતમાં દરદીને પૂષ્કળ વખત પેશાબ કરવા જવું પડે છે અને પેશાબ ઝાંખું દેખાય છે. તેનું વિશિષ્ટ ગુરૂત્વ એક હજારને પાંત્રીસથી સાળીસ ડીગ્રી સુધી હોય છે. આ દરદમાં દરદીને બહુ તૃષા લાગે છે. આ તૃષા એટલી બધી સજ્જ હોય છે કે દરદી ગમે એટલું પાણી પીએ પણ તે છીપતી નથી અને પાણી પીધાનું માગ્યાજ ફરે છે. તેને ઢાંઢો કબજ રહે છે, શરીર ફીકું થાય છે અને દીન પરદીન ગળતું જાય છે. તેની દૃષ્ટિ નમળી પડી જાય છે અને અજવાળામાં તેને જવું હોય તો આંખ આડો હાથ દેવો પડે છે. તેની આંખમાં એક જાતનો મોતીયો બંધાય છે. મધુ પ્રમેહીનાં અવાળુ ચડી આવે છે અને વખતે દાંત સોડે; હાથે પગે થેયર જેવું દેખાય છે, શરીરના જૂદા જૂદા ભાગમાં ધારાં પડે છે અને ઘણુજ કુખી જીવતર બોગવી ફેફસાંનો અગર બીજાં કોઈ મુર્મરથાનનો ફાંઈતોફાણુ બાધિ ઉપડવાથી તે ગુજરી જાય છે. મધુ પ્રમેહીની મૃત્તિ ઉત્પત્તિ

શકતી ઘણી કમી થઈ ગયેલી હોય છે. વખતે તેને તીક્ષ્ણ સસણી, ફેફસાંનો વર-
મ, કે ક્ષય સાથે થઈ આવે છે અગર ઘણા દીવસે શરીર ઘસાઈને નાશ પામે છે.

ઉપાય—અફીણ ૧૨૭ કુર્લોજન ૨૦૪ અર્પર ૧૬ બંબુની ગોટલી
૨૫૨ નિર્મળી ૩૦૭ બંગભસ્મ ૧૭ બૃહત્બંગેશ્વરરસ ૧૭ લોહ ૭૫ વરણા-
દિ ધૂત ૩૭૮ વસંત કુસુમાકરરસ ૪૭.

મસા.

નિદાન—મસા શરીરના ગમે તે ભાગ ઉપર થાય છે. જ્યારે તે આમ-
ડી ના જેવા રંગના અને બહારના ભાગમાં હોય છે ત્યારે તેને મસા કહે છે.
આ મસા કપાળ ઉપર, વાંસામાં, હાથે અગર પગે બધે મળી આવે
છે અને તે ઝીણા બોર જેવા દેખાય છે. તે બોરીયાંની પેઠે
શરીર ઉપર વળગેલા માલમ પડે છે. જીભ ઉપર, હોઠ ઉપર, નાકમાં, કા-
નમાં, મળદ્વારે પાસે અગર સ્ત્રી પૂરૂષની જનનેન્દ્રિયના મર્મસ્થાન ઉપર પણ
મસા ઉપડે છે અને તેથી ત્યાં ફટલીક પીડા થાય છે.

ઉપાય—અપામાર્ગ ક્ષારનો લેપ ૧૧૨ અર્ક તૈલ ૧૩૯ આકડાનું
છીર ૧૩૮ કળીચુનો ૮૧ કાશીસાદ્ય તૈલ ૧૦૫ ઘોડાનો વાળ બાંધવો ૪૨૧
દંબક દવાઓ ૪૫૨ રસકપૂર ૬૩.

માતા.

નિદાન—આ એક જાતનો ઉડતો સજ્જ ઓખો છે. માતાના વાસરા-
માં ત્રણ દીવસ સુધી સજ્જ અણુતાર તાવ આવ્યા બાદ જો કમરમાં સજ્જ
ફાટ ઉપડે તો માતા નીકળશે એમ શંકા પડે છે. અને બીજેજ દીવસથી
એટલે તાવ આવ્યાને એથે દીવસે માતાના દાણા કુટી નીકળવા માંડે છે.
તે દાણા શરૂઆતમાં લાલ રંગના અને કઠણ હોય છે પણ પાછળથી તેની
અંદર પાણી ભરાય છે અને રસી થાય છે તથા આમડી નીચેનો ફટલોક
ભાગ સોડવે છે. આ દાણા જ્યારે પકે છે અગર તેમાં પૂરૂ થાય છે ત્યારે આક્રમે
કે નવમે દીવસે પાછો સજ્જ તાવ આવે છે અને ફરદીને અસહ્ય બળતરા થાય
છે તથા તેનાથી હરીફરી શકાતું નથી. માતાના દાણા અહોરા ઉપર, ગરદન
ઉપર, આંખ ઉપર, પેટ ઉપર, માથા ઉપર, ગુદા ઇંદ્રી ઉપર, હાથ ઉપર,
પગપર અને શરીરના દરેક ભાગ પર જણાય છે. જેમ દાણા પારવા
અને થોડા તેમ તેનું જોર ઓછું હોય છે. દાણાની આસપાસની આમડી
લાલ હોય છે. આ દાણા પાક્યા પછી તેની ઉપરની આમડી કાળી પડી

જાય છે અને તે કૂટી ભીંગડા વળી ઉખડી જાય છે, જેમ દાણા નીચેનો ચામડીનો ભાગ વેધારે ઊંડો સડેલો હોય છે તેમ તેના રૂઝાયા પછીના ખાડા ઊંડા રહે છે. ઘણાંજ ખુબસુરત સ્ત્રી પુરુષોને પણ માતા ખેદ બેડોળ કરી નાખે છે. માતાનો રોગ ચાલતો હોય ત્યારે એક લતાતા કેટલાંક છોકરાંઓને ઉપરાઉપર માતા નીકળે છે. માતાને લખને આંખમાં અને કાનમાં પાક થાય છે. કેટલાંક છોકરાંઓની આંખ કૂટી જાય છે અને તેથી તેઓ કાણાં કે આંધળાં થઈ જાય છે. કેટલાંક ખેડેરાં પણ થઈ જાય છે.

માતાના સખત તાવમાં ફેફસાંનો વરમ થવાનો ઘણો સંભવ છે અને ફેફસું ખગડવાથી અગર મગજ ખગડવાથી દરદી ગુજરી જવાની બીતિ રહે છે. માતામાં આંચકી ઉપડવી એ ઘણુંજ ત્રાસદાયક છે અને તેથી ધણીક વખતે દરદીની છંદગીને જફા ખેંચે છે.

ઉપાય—ગુલાબપાક ૨૩૫ ગુલકંદ ૨૩૫ તેલ ૨૭૪ ફટકડીનું ટીપું ૫૦ મોરચુચુનાં ટીપાં ૫૯ લીમડાનું હીમ ૩૬૪.

માથું દુખવું.

નિદાન—માથું દુખવું એ પણ એક ખાસ રોગ નહિ હોતાં તે કેટલાક રોગનું ચિન્હ છે. મગજમાં લોહીનો જમાવ થવાથી અગર મગજને પુરતું પોષણ નહીં મળવાથી માથું દુખે છે. શૂળ અને બીજા વાતવ્યાધિને લીધે પણ માથું ચડે છે. અજીર્ણ અને યકૃતના વ્યાધિમાં લેમજ જીદાં જીદી જાતના જ્વરની અંદર તથા પ્રદરમાં અને વીર્યસ્ત્રાવમાં પણ માથાનો દુખાવો રહે છે. બહુ મહેનત કરવાથી તડકામાં રખડવાથી, ઉત્તમગરો કરવાથી તથા અન્ય વિષય સુખ અનુભવવાથી માથું ચડી આવે છે. બાદ, આંખના રોમને લીધે, તથા કાનના અને નાકના રોગને લખને પણ માથું દુખે છે.

ઉપાય—અગથીઆના રસનું નાકમાં ટીપુ નાંખવું ૧૦૯ અગરનો લેપ ૧૧૦ અફીણુ ૧૨૫ અશ્વક બસ્મ ૧૪ અરીઠાંનાં પાણીનું ટીપું નાકમાં નાખવું. ૧૩૩ આકડાનાં પાન કપાળ ઉપર રાખવાં ૧૩૮ આદુના સ્વરસનું ટીપુ નાકમાં નાખવું ૧૩૯ આસોદરના સ્વરસનો કપાળ ઉપર લેપ ૧૪૯ એળીઓ ૧૬૭ કળિયુનો ૮૧ કાયફનું નસ્ય ૧૬૩ કુષ્ઠ તેલ ૧૬૦ કુખાનો લેપ ૨૦૩ ગુંદ ૨૩૩ ગુલાબજળનું પોતું ૨૩૪ ચાંગેરીનો સ્વરસ ૨૪૧ છીંકોલાવનાર દવા સુંઘવી ૪૪૯ જવખાર ૨૫૧ જળો લગાડવી ૪૨૩ જાયફળનો લેપ ૨૫૩ તખ્તમરીઆનો લુવાખ ૨૬૭ તમાકુ સુંઘવી ૨૭૧ તાંદળજો

૨૭૫ દગડકુલનો લેપ ૨૮૨ દશાંગ લેપ ૩૬૨ દ્વાડમ ૨૮૫ દંતીદશિતક્રી
૨૮૭ દ્રાક્ષ ૨૯૧ ધતુરો ૨૯૫ ધાણા ૨૯૯ ઘોળી મુથળી ૩૪૮ નસોતર
૩૦૨ નવસાર ૩૬ નવસારનાં પોતાં ૩૮ નારાયરસ ૨૮૭ નાક
છીંકણીનું નશ્ય ૩૦૨ નારંગી ૩૦૬ પર્પટાદિ હીમ ૨૧૪ પીંપરીમૂ-
ળના ગંઠોડા ૩૧૬ પૌષ્ટિક શોધક દવાઓ (નં-૩) ૪૭૫ બકુલના મુકેત્રાં
કુલનો બૂકો (નશ્ય તરીકે) ૩૧૮ ભાંગ ૩૩૧ મનઃશીલના ચૂર્ણનું નશ્ય
૫૩ માથમત્રાદિ ક્વાથ ૨૪૨ રતાંજળીનો લેપ ૩૫૩ લવિંગનો લેપ
૩૫૮ લોહ ૭૪-૭૫ વાળાનો લેપ ૩૮૨ સ્નાયુગૈયીલ્પકૃત્ દવાઓ ૪૭૭ ધ-
ર્મિક તૈલનું નશ્ય ૩૩૪ મુખડનો લેપ ૨૪૮ સુંક ચોપડવી ૪૦૧ સુરમો
આંજલો ૮૬ હિંગળો ૧૦૩ હીરાકૃશી ૧૦૫.

મોલણ.

નિદાન—મોલણ એ નાકના કોર્ગાની અંદર થતી એક જાતની
કોડલી છે જે નાક નહિ સાફ રાખવાથી થઈ આવે છે.

ઉપાય—ગુલાબનું કુલ મુંઘવું ૨૩૫ તાજું ધી મુંઘવું ૪૨૧.

મુખપાક.

નિદાન—મોઢાંની અંદરનાં મર્મ સ્થાનના પાકને મુખપાક કહે છે અને
તે મુખ્યત્વે કરીને બચ્ચાંઓને થાય છે. બચ્ચાંઓને બ્યારે કુધ માફક નથી
આવતું અગર અજીર્ણ થાય છે ત્યારે, તેમજ મોઢું આવી જાય તેવી ઓજ
મોમાં બાલવાથી મુખપાક થઈ આવે છે. દાંત આવતી વખતે પણ
થોડોઘણો પાક થાય છે. હીંગળો, પારદ, રસકપૂર વિગેરે ઔષધોનું અયોગ્ય
સેવન કરવાથી મોઢાંનો સખત રીતે પાક થઈ આવે છે.

ઉપાય—આવળનાં પાન ૧૪૮ કાથો ૧૯૨ ખેરસાર ૨૧૬ ચણકમાખ
૨૩૮ ચણોઠીનાં મૂળીઆં અગર પાંદડાં મોમાં રાખવાં ૨૪૦ જીરૂનાં
પાન મોમાં રાખવાં ૨૫૮ જેઠીમધનો શીરો મોમાં રાખવો ૨૫૮ ટેંદુના-
હીમના કોગળા ૨૬૪ ટંકણના કોગળા ૨૮-૩૦ ધમાસાનો ગોળ મોઢોમાં
રાખવો ૨૯૮ પર્પટાદિ હીમના કોગળા અને પીવાને માટે ૨૧૪ પંચવલ્કલ-
કષાયના કોગળા ૩૭૬ કૃટકડીના કોગળા ૪૬ બકરીના કુધની શેડ ૪૨૭
આવળનાં પાંદડાં મોઢોમાં રાખવાં અને તેની છાલના ઉકાળાના કોગળા
કરવા ૩૨૧ મધના કોગળા ૪૨૨ માયાનાં ઉકાળાના કોગળા ૩૪૫ મોરચુચુ
૫૬ મોરચુચુમાકોગળા ૬૦ મોટી હરડે ૪૧૦ રસકપૂર ૬૩ રસચંતી મધમાં

લગાડવી. ૨૮૮ વંશલોચનની ગોળી ૩૮૫ રતંભન દવાઓના કોગળા ૪૮૮ હીરાદખણ ૪૧૨.

મૂઠ્ઠા.

નિદાન—મૂઠ્ઠા એ એક જાતની ક્ષણિક બેથુદ્ધિ છે જે થોડા વખતમાં પાછી વળે છે. નખળા બાંધાનાં માણસોને ફટલીક ત્રાસદાયક ચીજ નજરે પડવાથી મૂઠ્ઠા આવે છે. તે શિવાય અપરમાર અને બીજા ફટલાક વાતવ્યાધિમાં દરદી મૂઠ્ઠિત થઈ પડી જાય છે અને પાછળથી તે બેથુદ્ધિ પડ્યો રહે છે.

ઉપાય—અજમાનું લૂણ ૧૧૪ લસણનો રસ સુંઘવો ૩૬૧ વજનું અંજન ૩૭૫.

મૂત્રકૃચ્છ્ર.

નિદાન—ગમે તે કારણથી પેશાબની અટકાયત થાય તે મૂત્રકૃચ્છ્ર કહેવાય છે. પ્રમેહની બળતરાને લીધે કરીને, પથરી આડી આવીજવાથી અગર મૂત્ર માર્ગના રસ્તામાં કાંઈ સંકોચ થવાથી મૂત્ર આવતું અટકી જાય છે. શરદીને લઈને તેમજ પ્રોસ્ટેટાઈડની વૃદ્ધિથી પણ મૂત્રકૃચ્છ્ર થવા સંભવ છે. કોલેરાના દરદીને જે કે પેશાબ દેખાતો નથી તોપણ તે દરદમાં પેશાબ ઉતરવામાં કોઈપણ જાતની અટકાયત હોતી નથી.

ઉપાય—ઉત્કંઠારો ૧૫૭ કાકડીનાં બી ૧૮૯ કેસુડાં ૨૧૫ ગોક્ષુરાદિ કાઢો ૨૩૭ ચાંગેરીનો સ્વરસ ૨૪૧ જવનું પાણી ૨૫૧ નંબુનાં ફળ ૨૫૨ તૂણ પંચમૂળાદિ ક્વાથ ૩૬૦ નારીએળનું પાણી ૩૦૫ પાપણભિદ ૩૧૧ પુનર્નવાજક ૩૬૫ ભોરીંગણીનો સ્વરસ ૩૩૬ મૂત્રકૃચ્છ્રાન્તકરસ ૩૮૪ વરુણાદ્ય ઘૃત ૩૭૮ શીલાજીત ૭૭ સુરોખાર ૮૭.

મૂત્રપિંડના વ્યાધિ.

નિદાન—મૂત્રપિંડના વ્યાધિને લઈને ગુરદામાં હમેશાં થોડો થોડો ફુખાવો થાય છે, શરીર બેચેન રહે છે અને વખતોવખત જ્વર સાથે તે વ્યાધિનો તીક્ષ્ણ પ્રકોપ થઈ આવે છે. શરદી લાગવાથી તેમજ ઝાડો કબજ થવાથી મૂત્રપિંડના વ્યાધિને પૂજી મળે છે. મૂત્રપિંડના વ્યાધિવાળા દરદીનું માદું ફેફસે જેવું અને આંખનાં પોપચાં સોજેલાં રહે છે તેમજ તે હમે-

શાં કમકૌવત રહેછે અને તેને વખતોવખત આપ્યા શરીરે શોધ થઈ આ વગા સંભવ છે. પેશાબ નિયમિત કરતાં વધારે આવે છે અગર ઓછો આવે છે અને કેટલીક વખતે મૂત્રપીડમાંથી રસ પડતા ઢાળીયા પેશાબ ભિગા નીકળી આવેછે. કેટલીક વખતે મૂત્રમાં સફેદ પદાર્થ પડેછે અને કેટલીક વખતે પેશાબ ડોળો ઉતરે છે જે ડોળ થોડો વખત પેશાબને રાખી મૂકવાથી તળે જામી રહેછે.

ગુગળ ૨૩૦ જવનું પાણી ૨૫૧ પૌષ્ટિક શોધક દવાઓ (નં. ૧) ૪૭૫ બંગબરમ ૧૭ લોહ ૭૪ શતાબનાં પાનનો સ્વરસ ૩૮૬ શતાવરી ૩૮૭ શોથપ્ત દવાઓ ૪૭૨.

મૂત્રવ્યાધિ.

નિદાન—મૂત્રપીડના, મૂત્ર માર્ગના અને મૂત્રાશયના દરદોનો સમાવેશ મૂત્ર વ્યાધિમાં કરવામાં આવ્યો છે.

ઉપાય—અજના (બોડી) ૧૧૩ અનન્તમૂળ ૧૧૭ અભ્યખ બરમ ૧૪ એખરો ૧૬૧ કીલ ૨૦૧ ગુગળ ૨૩૦ ગોખર ૨૩૬ ગોક્ષુરાદિ કાઠો ૨૩૬ ગોખરનો અવલેહ ૨૩૭ ચણકાબાબ ૨૩૭ ચન્દ્રપ્રભા ગુટીકા ૭૭ ત્રિવિક્રમરસ ૪૬ પાણકુંદો ૨૫૬ પ્રવાહબરમ ૪૭ બંગબરમ ૧૭ મૂત્રલ દવાઓ ૪૬૩ યોગરાજ ૭૮ રસાયનસૂર્ણ ૧૪૮ વરુણાદિ કવાથ ૩૭૮ વસંત કુસુમાકરરસ ૪૭ શીલાજીત ૭૭ સુવર્ણમાલિકા બરમ ૮૬ હરોચંકરરસ ૧૪૮.

મૂત્રાશયના વ્યાધિ.

મૂત્રાશયની અંદર તીક્ષ્ણવરમ થાયછે તેમજ તેમાં અશ્મરી રહેછે. કેટલીક વખતે અશ્મરીને લઈને મૂત્રાશયનો તીક્ષ્ણ વરમ થઈ આવે છે. જે પાછળથી અશ્મરી રહે ત્યાં સુધી જીર્ણરૂપે રહે છે. મૂત્રાશયના વ્યાધિને લઈને પેશાબ ડોળો અને દાહયુક્ત આવેછે અને કેટલીક વખતે ઘણા વખત સુધી મૂત્રાશયમાં રહેવાથી તે દુર્ગંધવાળો થઈ ગયેનો હોય છે. વખતે પેશાબ અટકી પડે છે અને વખતે એનામળે નીકળી જાય છે.

ઉપાય—ચણકાબાબ ૨૩૮ જળો લગાડવી ૪૨૪ ટંકણ ૨૬ દેવદાવાદિ કવાથ ૨૬૦ પુનર્નવાજક ૩૬૫ શરપંખો ૩૮૮

મોટી ઉધરસ.

નિદાન—મોટી ઉધરસ એ એક જાતનો ચેપી રોગ છે અને તે હાશાં નાનાં બચ્ચાંઓને થાય છે જેમાં થોડોઘણો તાવ આવે છે અને

ઉધરસ ખાતાં ઉલટી થઈ જાય છે. આ દરદની ઉધરસ નોકે દીવસમાં ઘણી થોડી વખત આવે છે તો પણ તે ઘણીજ સખ આવે છે અને ઉપરા ઉપર અચ્ચાને ઉધરસ ખાવી પડે છે. તેથી તે મુંઝાઈ જાય છે, તેના હોઠ કાળા પડી જાય છે અને ઉધરસ ખાતાં ઉલટી થઈ જાય છે તેમજ પેશાબ નીકળી જાય છે. કેટલીક વખતે મોટી ઉધરસમાં ખંચતાણુ થઈ આવે છે. આ દરદ ત્રણ પખવાડીએ મોટે છે અને બીજા પખવાડીયામાં તે ઘણુંજ સખત રૂપ ધારણ કરે છે. આ દરદમાં દરદીને સંભાળવાની ઘણીજ જરૂર છે.

ઉપાય—કપૂર ૧૦૦ કરતુરો ૪૧૭ કાંટાચેળીઆની છાલનો કાઢો ૧૯૨ કીર્દમાન ૨૦૦ ફટકડી ૪૮ સોમલ ૯૭ સ્નાયુથૈથીલ્લકૃત્તુ દવાઓ ૪૭૭ હીંગ ૪૧૧.

મંદાગ્નિ.

નિદાન—એ એક જાતનું અજીર્ણનું કારણ અને ચિન્હ છે. જકરાગ્નિ મંદ થઈ જવાથી અનાજ બરાબર પચતું નથી, શરીર બેચેન રહે છે અને પેટમાં બોજા જેવું લાગે છે.

ઉપાય—અગ્નિમુખ ચૂર્ણ ૧૬૦ અલ્પ અશ્મ ૧૪ એળીઓ ૧૬૭ કૈાંજી ૭૩ ૨૫૭ ઝેરકોચલાંની ફાકી ૨૬૧ તેજબળ ૨૭૮ પીંપરીમૂળના ગંઠોડા ૩૧૬ મરી ૩૪૩ માલકાંકણા ૩૪૬ લવીંગ ૩૫૮ વડવાનલ રસ ૮૫ શૂલહરણુ યોગ ૨૬૨.

યકૃતોદર.

નિદાન—જુદી જુદી જાતના જ્વરમાં અને ખસૂસ કરીને વિષમ જ્વરમાં તથા સંતત જ્વરમાં યકૃતની અંદર લોહીનો જમાવ થાય છે. તે શીવાય આસપાસનાં મર્મસ્થાનમાં વરમ થવાથી પણ યકૃતસોજી આવવા સંભવ છે. વિષમ જ્વર પછી બડેલની પેઠે યકૃતની પણ જીર્ણ વૃદ્ધિ રહી જાય છે જેને આપણે મુંઝારાની ગાંઠ કહીએ છીએ. દારૂ પીવાવાળા માણસને યકૃતની બાધિ બહુ પડે છે. આવા દરદીનું જમાણું પડખુ તપાસીએ તો તે ચડેલું દેખાય છે અને દાખતાં ત્યાં મોટી ગાંઠ હોય એમ માલમ પડે છે ને તે પેટમાં બાર રૂપ થઈ પડે છે. દરદી કમ કૌવત જણાય છે અને કામ કાજ કરતાં હાંફી જાય છે. જ્યારે તીક્ષ્ણ વરમ થઈ આવે છે ત્યારે તાવ ચડે છે, પેટમાં સખ દુખાવો થયા કરે છે અને જમણા ખભામાં શૂળ નીકળતું હોય એમ જણાય છે. ફેફસાં ઉપર યકૃતનું દબાણ થવાથી ઉધરસ ઉપડી આવે છે, જીર્ણ યકૃતના બાધિમાં અજીર્ણના ચિન્હ

બહુધા જાણાય છે, અનાજ પચતુ નથી, વખતે જમ્યા પછી ઉલટી થઈ જાય છે અને વખતે ઝાડો ઉથલા માર્યા કરે છે. યકૃતના દરદીને લોહી ખંડ ઝાડો બહુ પીડે છે તેમજ તેને અર્શ ઉપડી આવે છે. શરીર ફીકું અને શુષ્ક રહે છે અને કમળાનો ભાવ પણ વખતે જાણાય છે.

ઉપાય—અષ્ઠક ભસ્મ ૧૪ અર્કાદિ ક્વાથ ૧૩૭ અગ્નિજીઓ ૧૩૪ આકડો ૧૩૭ ઇન્દ્રવરાણું ૧૫૩ એળીઓ ૧૬૭ કાળાદાણા ૧૯૪ કુકડવેલ ૨૦૨ કુમારિકા ધૂત ૨૦૬ કુમારિકાસવ ૨૦૬ અદિરારિષ્ટ ૨૧૮ ખાસ લોહીને પ્રુષ્ઠિ આપનારી દવાઓ ૪૬૧ ગંધક ૨૪ ગરણીનાં બી ૨૧૬ ગરમાળાનો ગર ૨૨૦ ગળો ૨૨૫ ગૌમૂત્રની ભાવના વાળી દવાઓ ૪૧૬ ચિત્રકક્ષાર ૨૪૪ જવખાર ૨૫૧ ઝરેર ૨૬૦ ડાંભ દેવો ૪૫૩ તાંદળજાની બાજી ૨૭૫ તામ્ર અને લોહનો સંયોગ ૩૩ તામ્ર ભસ્મ ૩૩ તલીસાદિ ચૂર્ણ ૨૭૬ દાંતીમૂળ ૨૮૬ ધાત્રીલોહ ૧૪૭ નવસાર ૩૫ નસોતર ૩૦૧ પટોળાજીક ચૂર્ણ ૩૧૦ પાઠાદિ ક્વાથ ૧૬૭ પિત્તાંકરસ ૫૫ પીપલ્યાસવ ૩૧૪ પુનર્નવાજીક ૩૫૫ ભાંગરાનું ચૂર્ણ ૩૩૪ મધુપક્વહરિતકી ૪૦૬ મંકુરવટી ૭૨ રાઇનો લેપ ૩૫૫ રોહીતકલોહ ૭૩ રોહિતારિષ્ટ ૩૫૨ લોહ ૭૨ લોહાસવ ૭૨ શોથઘ્ન દવાઓ ૪૭૨ શંખવટી ૮૦ સરગવાની છાલનો ક્વાથ ૩૬૩ સારક દવાઓ ૪૬૫ સારક પિત્તશામક દવાઓ ૪૫૭ સોફેકાઈ ૩૯૬ સુરોખાર (ત્રીક્ષણ ૩૫માં) ૮૭ સંચળ ૬૯ હીરાકશી ૧૦૫.

રક્તપિત્ત.

નિદાન—રક્તપિત્ત એ પિત્ત પ્રકોપનું એક મુખ્ય ચિન્હ છે. આ રોગમાં દરદીને તેના શરીરનાં જુદાં જુદાં છીદ્રોમાંથી લોહી પડે છે. રક્તપિત્તના બે ભેદ છે; એક ઉર્ધ્વગ અને બીજો અધોગ. માઠામાંથી બહુ વાટે અગર ઉલટી વાટે લોહી પડવું તેમજ નાકમાંથી લોહી પડવું વિગેરે ઉર્ધ્વગ રક્તપિત્તની સંતામાં આવી જાય છે. પુંઝેથી, મૂત્ર માર્ગમાંથી અગર ગર્ભાશ્રયમાંથી બહુ લોહી પડવું એ અધોગ રક્તપિત્તની સંતા તજે આવી શકે છે. માનીસીક ચિન્તાથી, અત્યંત રતિ વિલાસથી તેમજ બહુજ ગરમ ચીજ ખાવાથી રક્તપિત્ત થવા સંભવ છે. જે જે કારણોને લઈને પિત્તનો પ્રકોપ થાય તે તે કારણોથી રક્તપિત્ત ઉપડે છે. ક્ષીણતા એ રક્તપિત્ત ઉપડવાનું ઘણુંજ સખળ કારણ છે. હઝશાં લોહી પડવાથી દરદી દીન પરદીન ક્ષીણ થતો જાય છે. અત્યંત ક્ષીણતા થવાથી કોઈ પણ

મર્મસ્થાનમાં પાક થઈ આવેછે પણ ખસસ કરીને તે મર્મસ્થાનમાંથી લોહી પડતું હોય તે મર્મસ્થાન ખવાઈ જાયછે ને તેથી દરદી ગુજરી જાયછે.

ઉપાય—અફિણ ૧૨૫ અરડુસી ૧૩૦ અર્કઅશિફ્તનાદિ ગુરીકા ૧૩૦ આંખાની ગોટલી ને આંખાની છાલ ૧૪૨ આમલકયાદિ લોહ ૭૩ ઇંદ્રયવાદિ કાકો—ઈંદ્રયવાદિ પ્રમથા ૧૫૧ કુટબવલેહ ૧૭૨ કુમારીકાસવ ૨૦૬ કેશર ૩૦૬ કોળુ ૨૧૨ અંડામલકી ૧૪૬ ગળોનો સ્વરસ ૨૨૫ ચ્યવનપ્રાશ્યાવલેહ જમ્બવાદિ કવાથ ૨૨૫ તાંદળજે ૨૭૫ ત્રિકુળાનું ચૂર્ણ ૨૮૦ દાડમ ૨૮૫ દારૂ હળદર ૨૮૮ ધાત્રીલોહ ૧૧૬ ધાવડીનાં ફુલ ૩૬૦ નવસાર ૩૬ નારીકેલઅંડપાક ૩૦૫ નારંગી ૩૦૬ પથ્યાદિ ગુડ ૪૧૦ ફટકડી ૪૬ બીલી ૩૨૫ મોતી ૫૫ મોરથુથુની પીચકારી ૫૭ રોષ્ય ભસ્મ ૬૫ લોહીનું શોધન કરી પ્રશ્નિ આપનારી દવાઓ ૪૬૧ લેહ ૭૩ વાસા અંડ પાક ૧૩૦ સાલ વણનું મણ ૩૬૬ હીરાકશી ૧૦૫ હીરાજોળ ૪૧૩.

રક્તમૂત્રતા.

નિદાન—કેટલાક જ્વરાદિક દોષમાં પેશાબમાં લોહી પડેછે. મૂત્ર પીંડતા, મૂત્રાશયતા અને મૂત્ર માર્ગના કેટલાક વ્યાધિને લખને પણ પેશાબમાં લોહી પડવા સંભવ છે. પ્રત્નહ, અર્બુદ વિગેરે દરદોમાં મૂત્ર માર્ગમાં ક્ષાંઈ જખમ હોયછે ને તેથી તે ભાગમાંથી લોહી પેશાબ સાથે આવેછે.

ઉપાય—ધાવડીનાં ફુલ ૩૦૦ લોહ ૭૩.

રક્તસ્રાવ.

નિદાન—શરીરનો કોઈ પણ ભાગ કપાવાથી ત્યાંથી રક્તસ્રાવ થાય છે. બાદ જ્વર, નસકોરી ફુટવી, અર્શ, ઉલટી વિગેરેમાં પણ લોહી પડેછે. દાંત ઉખડી ગયા પછી તેમજ કોઈ પણ જાતની કાપકૂપ કર્યા પછી પણ લોહી વહેછે, ઘોડું ઘણું લોહી વહેવાથી કાંઈ નુકસાન થતું નથી પણ જો બહુજ લોહી વહેવા માંડે તો પછી જીંદગીને જક્ષા પહોંચવા બીતિ રહેછે.

ઉપાય—આમળાં ૧૪૬ ઉત્પલાદિ શૃતમૂ ૧૮૧ ઉણુ દવાઓ ૪૪૦ કરોળીઆનું પડ લગાડવું ૪૧૫ ટંકણુ ૨૮ ડાંબ દેવો ૪૫૪ ફટકડીનાં પોતાં ૫૦ ભાંગ ૩૩૧ રાજનો ભૂકો દાખવો ૩૫૭ લવણનાં પાણીનાં પોતાં ૬૮ શેશચુંદર ૧૫૬ સંભન દવાઓનું પાણી છાંટવું ૪૪૮ હીરાજોળ ૪૧૩.

રક્તાતિસાર અથવા લોહીખંડ ઝાડો.

નિદાન—ઘણા દીવસ સુધી અતિસાર રહેવાથી અગર યકૃતના

જીર્ણ બાધિને લઇને લોહી ખંડ ઝાડો વખતો વખત ઉપડી આવેછે આ દરદને આપણા છાકો સાધારણ રીતે મરડો કહેછે કારણ કે તેમાં ધણી સજ્જ વીંટ આવ્યા બાદ થોડાં ઘણાં લોહીનાં ટીપાં પડેછે. બહુ ગરમ ચીજ ખાવાથી, દારૂ પીવાથી તેમજ અર્થ વિગેરે આંતરડાના બંધવાળા દરદીને લોહી ખંડ ઝાડો થઈ આવવા બહુ સંભવ છે. ન્યારે આ દરદ તીક્ષ્ણ રૂપે ઉપડે છે ત્યારે દરદીને એક દીવસમાં વીસ ત્રીસ અગર ચાલીશ વખતે ઝાડે જવું પડેછે અને સજ્જ વીંટ બાદ આવ્યા થોડાં ઘણાં લોહીનાં ટીપાં માંડ પડેછે. શરૂઆતમાં થોડું ઘણું લોહી પડેછે પણ પાછળથી લોહી બીલકુલ દેખાતું નથી ને પેટમાં સજ્જ રીતે વઢાતું હોય એમ દરદીને જણાય છે. દરદીને ઝાડે જવા કરતાં આ વાઢની પીડા ધણીજ સજ્જ હોયછે, તેને ઉલટી થયા કરેછે અને પેટમાં પાણી જેવી ચીજ પણ છત્તી નથી. કેટલીક વખતે આંતરડામાં દરદીને છીદ્ર પડે છે અને તે ગુજરી જાયછે. સાધારણ રીતે આ દરદનો દેખાવ ઘણોજ ભયંકર છે પણ તે સુસાધ્ય છે. આંતરડામાં છીદ્ર પડ્યાં હોય ત્યારેજ અગર આસપાસનાં મર્મસ્થાનમાં પાકનાં ચિન્હ સાથેજ થયાં હોય ત્યારે દરદીની જીવવાની આશા થોડી રખાયછે.

ઉપાય—અફીણ ૧૨૩ અરડુશાની છાલ ૧૩૧ આકાર કરબાદિચૂર્ણ ૧૦૮ આંબાની ગોટલી અને આંબાની છાલ ૧૪૨ ઈન્દ્રજવ ૧૫૧ ઈસિબ ગુલ ૧૫૪ કડાછાલ ૧૭૧ કાંચનારની છાલનો ઉકાળો ૧૯૧ કાંટાળુ માયું ૩૪૫ કાથો ૧૯૨ કુટજપુટપાક, કુટજાદિ ચૂર્ણ અને કુટજવલેહ ૧૭૧ કોઠ ૨૧૦ અર્પર ૧૯ ચાંગેરીનો સ્વરસ ૨૪૧ ચિત્રક ૨૪૫ જવનું પાણી ૨૫૧ જળો લગાડવી ૪૨૪ જંબવાદિ સ્વરસ ૨૫૨ ટેંદુ ૨૬૪ દાડી-માષક ૨૮૫ દીપન દવાઓ ૪૫૦ ધાવડીનાં ફુલ ૩૯૦ નાગકેશર ૩૦૩ પંચામૃત પર્પટી ૪૫ ખાતળની છાલ ૩૨૨ ખીલીનાં ફળનો ગર્ભ ૩૨૪ માલીતી વસંત ૧૯ મીઠાળનો ગર્ભ ૩૪૭ મીણમાં બનાવેલી ફલવર્તિ ૪૩૦ મોરથુથુ ૫૭ મોરથુથુની બક્તી ૫૭ રસ પર્પટી ૪૫ રસાંજનાદિ ચૂર્ણ ૨૮૮ રાજ ૩૫૭ લોદર ૩૬૮ લોહ ૭૩ વાદળીની રાખ ૪૩૦ વાસાપુટપાક ૧૩૧ વૃદ્ધ ગંગાધર ચૂર્ણ ૩૫૨ શતાવરીનાં મૂળની ફાહી ૩૮૭ શેમળાનાં મૂળીયાં ૩૮૮ શંખજૂ ૮૨ સમદરફળ ૩૯૪ સાબરચીંચુ ૪૩૨ સુવર્ણ પર્પટી ૯૨ સંભવ દવાઓ ૪૪૮ હીરાકચી ૧૦૫.

રતવા.

નિદાન—એ ચાર દીવસ તાવ આબ્યા બાદ શરીરનો કોઈ ભાગ લાલ સૂજ આવેછે અને તેમાં તણુઆ માર્યા કરેછે. કોઈ પણ જાતનું સડવાથી તેમાંથી જે રતવા ઉત્પન્ન થાયછે તે એની એળે ઉપડેલ રતવાના કરતાં વધારે ભયંકર છે. આ એક જાતનો ઝેરી હવાનો ઉડતો રોગછે. આપણા દેશમાં રતવા ને માટે બહુ વહેમ છે. કોઈ સાદુ ગુમડું અગર તાપોડીયું પાક ઉપર આવ્યું હોય તેને પણ લોકો રતવા કુટી પાડેછે. રતવા વાળો ભાગ બહુજ લાલ હોયછે અને અંદરથી ઠણકા માર્યા કરેછે આ દરદ આસપાસના ભાગમાં પણ ફેલાતું જાયછે અને દરદીને સજ તાવ ભર્યા રહેછે. બચ્ચું શ્વાસ ધણી જલદીથી લેછે અને તેની આંખો ઢળેલી અને મીચેલી દેખાય છે. જો આ તીક્ષ્ણ રૂપમાંથી તે બચે તો લાલાશ વાળી ગાંઠ પાડેછે અને કુટેછે અને કેટલીક વખતે દરદી ધસાઈ ધસાઈને ગુજરી જાયછે.

ઉપાય—અગર ૧૧૦ ઉંદરકાની ૧૫૮ કમળાનાં ફુલ અને પાનનો લેપ ૧૮૧ ગેર ૨૦ ફટકડી ૪૮ વાળાનો લેપ ૩૮૨ સુખડનો લેપ ૨૪૭

રતાંધળાપણું.

નિદાન—તબળાધથી, અત્યંત તેજ સામુ જોઈ રહેવાથી અને અયોગ્ય ખોરાક લેવાથી રતાંધળાપણું પ્રાપ્ત થાયછે. દ્રષ્ટિના જ્ઞાન તન્મુમાં કાંઈ ગૂઢ ફેરફાર થઈ જવાથી દરદી રતાંધળો થાયછે.

ઉપાય—અથેડાનું મૂળ ૧૧૨ આપરીઆનું અંજન ૨૦ ગાયના છાણના રસનું અંજન ૪૨૦.

રસોળી.

નિદાન—એ એક જાતની પ્રવાહી ગ્રંથી છે. તે દાખતાં પોચી અને ધઉંના કણક જેવી જણાયછે. નક્કર ગ્રંથીની પેઠે આખી ગાંઠ એક સરખી હોતી નથી. તેને ચારતાં તેમાં એક થેલી માલમ પડેછે જેમાંથી ચીકણું રસ અગર ધઉનાં કણક જેવો ડુઓ નિકળતો દેખાય છે. જ્યારે તે પાકે છે ત્યારે તેમાં પડ થાયછે. વખતે આ પડ દુર્ગંધી ચુકત હોય છે.

ઉપાય—ડાંબ દેવો ૪૫૪.

રસકપૂરનું ઝેર.

ઉપાય—ટંકણના કોગળા ૩૦ (પારદળુઆ)

(૫૬૮)

રાંઝણ.

નિદાન તથા ઉપાયને માટે ગૃધ્રસી જુઓ.

રાફી.

નિદાન—આ એક જાતનું જનુ જન્ય પગનું દરદ છે જે સાધારણ રીતે ફણામાં કે એડી ઉપર થાય છે. પગનો કેટલોક ભાગ ખવાઈ જાય છે અને તેમાં ઘણાંક છીદ્રો પડી ત્યાંથી પડ વહે છે. રાફીનો જખમ તપાસતાં તેમાં તેનાં ખાસ આંકુર માફક દાણા દખાઈ રહે છે જે રાતા, ઘોળા અગર કાળા હોય છે. રાફી વાળો ભાગ ઢેક હાડકાં સુધી સડી જાય છે.

ઉપાય—નિમ્બાદિ તેલ ૩૬૫.

રાત્રે વળતો પસીનો.

નિદાન—નખખાઈને લઈને અગર જીર્ણ જ્વરમાં રાત્રીએ પસીનો વળે છે. શરીરના કોઈપણ મર્મસ્થાનમાં જ્યારે ક્ષત પડે છે ત્યારે તથા જે જ્વર સાંજે આવે છે તેમાં રાત્રે પસીનો વળે છે. ક્ષય, ઉરઃક્ષત અને યકૃતના ગુમડાંમાં દરદીને રાત્રે બહુજ પસીનો આવે છે. આ દરદીના જ્વરને પ્રલેપક જ્વર કહે છે. આ જ્વરનું ઇંગ્રેજી નામ “ હેટટીક ફીવર ” છે.

ઉપાય—ખર્પર ૧૯.

લાલી.

નિદાન—શરીરનો કોઈ પણ ભાગ ત્યાં પાક થયાનાં ચિન્હ થયા શીવાય લાલ થઈ જાય છે. નાનાં બાળકોને તેમજ ગોરી ચામડીવાળાને આવી ક્ષણિક લાલી બહુ થઈ આવે છે. જી, મછર, માંકડ વિગેરેના ડંસથી તેમજ ત્યાં ખંભેજવાથી અગર ખોટી ગરમાઈને લીધે ચામડીનો કોઈ કોઈ ભાગ લાલ થઈ જાય છે. વખતે તેમાં ચેળ પણ આવે છે.

ઉપાય—અમુક ભાગનું લાલચોળ થઈ આવવું જુઓ (૫૪ ૫૦૫)

લુખસ.

નિદાન—આ દરદમાં આખા શરીર ઉપર બહુજ ચેળ આવે છે અને ખણવાથી ત્યાં લોહી નીકળે છે અને છડદાં પડે છે. વખતે છડદાંની આસપાસનો ભાગ સોજી જાય છે અને તેની ચડીઆવેલી કોરમાં બહુ ચેળ આવે છે. આખાઈ અને યુરદમાં આખા શરીર ઉપર ઝીણી ઝીણી ફણગી

યાયછે જેમાંનું લુપ્તસમાં કાંઈ થતું નથી. લુપ્તસ બહુધા વૃષણ ઉપર બહુ યાયછે અને તેથી ત્યાં બારીક ગુમડાં થયાં હોય એમ જણાયછે.

ઉપાય—આમળાં ૧૪૭ આમળાનો મુરખો ૧૪૭ કપૂરકાચલી ૧૮૦ કાળીપાટ ૧૯૮ કોળાપાક ૨૧૩ ખદિરાચિત્ર ૨૧૮ ગળજીભી ૨૨૧ ગજોનો સ્વરસ ૨૨૫ ગુલાબનાં ફુલનો રેસ ૨૩૪ અવનપ્રાશ્યાવલેહ ૧૪૭ તાંદળ-જનો સ્વરસ ૨૭૫ ત્રિકુળાનું ચૂર્ણ ૨૮૦ તેલનો લેપ ૨૭૩ દેવદારવાળો લેપ ૨૯૦ ધમાસાના પાણીવડે સ્નાન ૨૯૭ નસોતરે ૩૦૨ પરચુરણ શોધક દવાઓ (ના૧) ૪૭૫ બદામના તેલ વાળો મત્રમ ૩૧૯ ભાંગ ૩૩૨ મંજી-ષ્ટાદિ ક્વાથ ૩૪૦ લીમડાના પાનનો સ્વરસ ૩૬૫ સુખડનો લેપ ૨૪૭ સોનામુખી ૪૦૫

લુ લાગવી.

નિદાન—તડકામાં કામ કરનાર માણસને લુ લાગેછે. લુ લાગવાને માટે ઘણી કલાક સુધી તડકો સહન કરવાની જરૂર છે તો પણ નાનાં બચ્ચાંઓને તેની અસર તરત જણાઈ રહેછે. શરીર આખું બળવા લાગેછે, દરદીને બહુ તરસ લાગેછે અને માથામાં ફેર આવેછે. થોડાજ વખતમાં તે ચકર ખાઈ બેથુંદ થઈ પડી જાયછે. ઉનાળામાં જ્યારે ઘણો સખ ઉનો પવન છપાટા મારતા હોયછે ત્યારે માણસોને લુ લાગવા સંભવ છે.

ઉપાય—અમ્લ દવાઓ ૪૩૫ આકડાનાં પાન કપાળ ઉપર બાંધવાં ૧૩૮ ખાસ પિત્તશામક દવાઓ ૪૫૬ ગરમાળો ૨૨૧ ગેરે ૨૧ તકમરીઆંતેહુ લુવાબ ૨૬૭ બહુકુળી ૩૨૦ સુખડનો લેપ ૨૪૮.

લોહીના બડખા.

નિદાન—ખાસ નળીકાના અને ફેફસાંના ફેટલાક રોગને લીધે બડખામાં લોહી પડેછે. ક્ષય, ફેફસાંનો વરમ કે અર્બુદ એ લોહીવાળા બડખા પડવાનું મુખ્ય કારણ છે. ફેટલાક હૃદરોગમાં અને ગળાની પછવાડેના ભાગમાં ક્ષત વિગેરે થવાથી પણ બડખો કાઢતાં લોહી સાથે નિકળે છે. ફેટલીક વખતે ઉલટીમાં પણ લોહી પડેછે. બડખામાં લોહી પડતું હોયછે ત્યારે છાતી સાધારણ રીતે દુઃખનો હોયછે. વૃખતે સાથે જરૂરની પણ કાંઈ વિકૃતિ હોયછે અને દરદીની સ્થિતિ બહુ ભયભીત

જણાય છે. જે દરદીને લોહીના બડખા પડેછે તેને કોઈ સમયે ઉધરસ ખાતી વખતે નાકમાંથી પણ લોહી નિકળેછે.

ઉપાય—અર્ક અહિરનાદિ ગુટીકા ૧૨૬ અર્જુન વૃક્ષની છાલ ૧૨૯ કુઝાંડાવણે ૨૧૨ કેશર ૨૦૯ તાલીસ પત્રનો ભૂકો ૨૭૬ ફટકડી ૪૮ મોતી ૫૫ લોહ ૭૩ વાસાપુટપાક ૧૩૦ વાસાવણે ૧૩૦ સોનાનો વરખ ૯૨ સ્તંભન દવાઓ ૪૮૮.

લોહીની ઉલટી.

પેટ ઉપર અગર વાંસામાં ઈજા થવાથી ઘણી વખતે લોહીની ઉલટી થાયછે. તેમજ જઠરના, આંતરડાના અને યકૃતના વ્યાધિમાં પણ લોહીની ઉલટી થાયછે. રસ કપૂર અને સોમલ વિગેરે ફટલાંક ક્ષોભક વિષથી પણ લોહીની ઉલટી થવા સંભવ છે. તેથી પેટમાં દુખ્યા કરેછે, અને મોળ ઉછાળા વિગેરે આવ્યા કરેછે. મોઢામાંથી લોહી પડવાનાં પણ મુખ્ય કારણ છે. બડખાનું લોહી ઉલટીનું લોહી અગર મોઢાનાં મર્મસ્થાનમાંથી જે લોહી નિકળતું હોય તે. અજવાળામાં મોઢાનાં બધાં મર્મસ્થાન જીભ તાળવું, દાંત, અવાળુ, વિગેરે તપાસવાથી જો તેમાં લોહી પડવાનું કારણ હશે તો મળી આવશે. ઉલટીમાં લોહી પડતું હોય ત્યારે દુખાવો હમેશાં પેટના ભાગમાં રહેછે અને બડખામાં લોહી પડતું હોય ત્યારે દુખાવો છાતીના ભાગમાં અને પાંસળામાં હોયછે. એકમાં લોહી છાલક બંધ પડેછે અને બીજામાં ધીરે ધીરે બડખે નિકળેછે. પેટેનું લોહી કાળું અને એક સરખું હોયછે અને બીજું લોહી ચળકતું લાલ રંગનું અને અંદર પવન મળેલો હોવાથી બારીક ફીણ અગર પરપોટાવાળું હોયછે. પેટેલા લોહીમાં વખતે અનાજનો ભાવ હોયછે અને બીજા લોહી સાથે વખતે પચવાળા અગર ચીકણા કફના બડખા હોયછે.

ઉપાય—કુઝાંડાવણે ૨૧૨.

વધરાવળ.

નિદાન—વૃષણ ગમે તે કારણથી મોટું હોય તેને આપણા જાકો સાધારણ રીતે વધરાવળ કહેછે. વૃષણના વરમને લકને, અંતર્ગળથી કે તેનાં કોઈ ગ્રંથી હોવાથી વૃષણ મોટું થાયછે. વૃષણની આસપાસ રસ પડી

થેત્રી છે. તેમાં પાણી ભરાય તેજ દરદનું નામ વધરાવળ. પાણી ઘણું ધીરે ધીરે ભરાય છે અને વૃષણની ગોળી પછવાડેના અને ઉપલા ભાગમાં રહેછે. તેનો આકાર પેશના જેવો જણાયછે અને એક બાજુ પર હથેળી રાખી બીજી બાજુ પરથી આંગળી ઠોકી હોય તો જળદરની પેઠે આ દરદમાં પણ પાણીનો થડકો હથેળીને જણાયછે.

ઉપાય—કાંકઅનું ચૂર્ણ ૧૮૮ ઝરેર ૨૬૦ ડાંબ દેવો ૪૫૩ નવસારનાં પોતાં ૩૭ શેલારસ લગાડવો ૩૬૦ શેચ ગુંદર ૧૫૬ સાખર શીંગાની રાખ ૪૩૨.

વાતરકત.

નિદાન—આ મહા ભયંકર કુષ્ઠ ત્વકરોગ છે. તે સાધારણ રીતે મનુષ્યને નાની ઉમરની અંદર થાયછે અને તે વંશ પરંપરા ઉતરે છે. ઘણા વધેલા રોગનો દેખાવ એવો ભયંકર છે કેલોકો તેનો સહવાસ કરતા નથી. આ રોગ માં શરૂઆતમાં હાથ પગમાં દાહ થાયછે ને વખતે ત્રીણો ત્રીણો સળવળાટ થાયછે. હાથ પગમાં થતો દાહ વખતે એટલો ભયંકર હોયછે કે દરદી બરાડા પાડ્યા કુરેછે. દાહની સાથે જે ચાર દીવસ તાવ પણ આવેછે અને આખા શરીર ઉપર ધ્રામઠાં ધ્રામઠાં થઈ રહેછે. આ ચિન્હ પ્રથમ હાથ પગનાં આંગળાં ઉપર, નાક ઉપર, કપાળ ઉપર અને કાનની છુંટ ઉપર જણાય છે. તે ભાગ ચડેલા અને રંગમાં બદલાયલા દેખાય છે. ધીરે ધીરે આખું શરીર બાધિ ગ્રસ્ત થાયછે, હાથ પગ ઠુંડા થઈ જાયછે અને ધારાં પડી ને વહેવા માંડેછે. વાતરકતનું ઘાઈ ઘણા કાળ સુધી રમાતું નથી. આ દરદીને વખતો વખત અસહ્ય પીડા ઉપડે છે અને તે દુઃખી જીવતર ભોગવે છે ને ઘણાક વર્ષે ધસાઈ ધસાઈને ગુજરી જાયછે.

ઉપાય—અકોલ ૧૬૮ અફિણ ૧૨૭ આકડો ૧૩૬ આમળાં ૧૪૭ આસોંદરોની છાલ ૧૪૯ ઉંદર કાનીનોરસ ૧૫૮ એરંડ મૂળનો કવાચ ૧૫૩ એરંડીઉ તેલ ૧૬૩ કરણનું તેલ ૧૮૩ કરંજનાં પાન ૧૮૪ કાંટાશેળીઆનાં પાનનો કાઠો ૧૯૨ કાળીજીરી ૧૯૬ કુમારીકા સવ ૨૦૬ કુમારીકા ઘૂત ૨૦૬ કુવાડીઆનાં બી ૨૦૪ કેશોર ગુગળ ૨૩૦ કોળું ૨૧૨ અદિરારિષ્ટ ૨૧૮ ગળજીભી ૨૨૧ ગલિત કુષ્ઠ કુઠાર ૪૪ ગળો ૨૨૬ ચણોઠીનો કલક ૨૪૦ ચંદ્રપ્રભા ગુટીકા ૭૮ ચિત્રકનો લેપ ૨૨૫ છાલ મોઘરાનું તેલ ૨૪૮ તાંદળજાની ભાજી ૨૮૭ ત્રિકુળાનું ચૂર્ણ ૨૮૦ દશાંગ લેપ ૩૬૨ દાહ શામક દવાઓનો લેપ ૪૪૯ નીંબપંચાંગ ચૂર્ણ ૩૬૫ નાગકેશર ૩૦૩ પટોલનો

કાઠો ૩૧૦ પચાદિ ગુડ ૪૧૦ પરચુરણ શોધક દવાઓ ૪૩૬ પારદ ૪૪
પુનર્નવાજક ૩૬૬ બાબચી ૩૨૧ બ્રાહ્મી ૩૨૭ બેહુડાનાં મીંજનો લેપ ૩૨૬
બાંગ ૩૩૨ બીલામું ૩૩૭ મંજુષ્ટાદિ કાઠો ૩૪૦ મંજુષ્ટાદિ ધૂત ૩૪૩
મૈદીનાં પાનનો લેપ ૩૫૧ મૈદીના પાનનો ઉકાળો ૩૫૧ રતાંજળી ૩૫૩
રોપણ દવાઓ ૪૬૬ વંશલોચન ૩૮૫ સજ્જક દવાઓ ૪૬૫ સારક શોધક
દવાઓ ૪૭૫ સીંહનાદ ગુગળ ૨૩૦ સોનામુખી ૪૦૫ સોમલ ૬૭ સો-
મલની ગોળી ૬૮ હલ્દર પાણીએ ધોએલું ધી ૪૨૧ હરતાલ ૧૦૧.

વાતરોગ.

નિદાન—વાતબ્યાધિ ઘણા પ્રકારના વિચિત્ર રૂપવાળા છે. તેમનાં સા-
માન્ય ચિહ્નમાં જકડાઈ જવું, શૂળ, સોજો અને ગતિ મતિનો ભ્રમ એ
પ્રાધાન્ય રૂપે રહેલાં છે. વાતબ્યાધિમાં વખતે કોઈ ભાગ શક્તિ હીન દે-
ખાયછે તો વખતે કોઈ ભાગમાં અત્યંત કંપ હોયછે. શૂળ, સંધિવા, અર્દિત,
પક્ષાઘાત, અર્ધાંગ, કોષ્ટાશીર્ષ, અપસ્માર, હીસ્ટીરીઆ વિગેરે અનેક રોગોની
ગણના વાતબ્યાધિમાં કરવામાં આવેલી છે.

ઉપાય—અકલકરો ૧૦૭ અડદ ૧૧૪ આસોદરાનો કવાથ ૧૪૯
એરંડી ૧૬૩ કવચાં ૧૮૭ કન્યાસવ ૨૦૭ કુબ્જ પ્રસારણી તૈલ ૩૧૭ કેર-
ડાંની છાલ ૨૦૮ ગુગળ ૨૨૮ ગોકળ ગાયનું ચૂર્ણ ૪૧૮ ગંધક ૨૪ ચણેઠી
૨૪૦ ચીકણા ૨૪૨ જટામાંસી ૨૫૦ જયફળનો લેપ ૨૫૩ જવંતરી ૨૫૪
ઝેરકેચલું ૨૬૨ ડુંગળી ૨૬૫ ત્રિકુળા ગુગળ ૨૮૦ દોષધ્ર લેપ ૩૬૪ નગોડ ૩૦૦
નેપાળો ૩૦૯ પટોળ ૩૧૧ પીંપરી મૂળ ૩૧૬ બીલીનું મૂળ ૩૨૫ બ્રાહ્મી ૩૨૭
બાંગ ૩૩૧ બીલામું ૩૩૭ ભૈરવરસ ૩૭૩ મરીનું તેલ ૩૪૪ મરી (આવાને) માટે
૩૪૪ મગજને પુષ્ટિ આપનારી દવાઓ ૪૬૦ માશ્વબલાદિ કવાથ ૧૧૪
માલકાંકણીની ગોળી ૩૪૬ મેયી ૩૪૬ મોટી હરડે ૪૦૬ રાઇનો લેપ ૩૫૪
રાત્રના પંચક ૩૫૫ રૌપ્ય ભસ્મ ૬૫ લઘુરાજ મૃગાંક ૨૭૮ લસણ
૩૬૦ લોહ ૭૨ વછનાગ ૩૭૨ વજની લોપરી ૩૭૫ વમન કરાવનાર દવાઓ
૪૬૮ વાતગજાંકુશ ૬૫ વાતધ્ર દવાઓ ૪૭૦ સમદર સોશનું મૂળ ૩૬૫ સાલમ
૩૬૮ સારક દવાઓ ૪૬૫ સીંહનાદ ગુગળ ૨૪ સુંક ૪૦૨ સોમલ ૬૭
સ્વેદલ દવાઓ ૪૭૮ શતાબ્ધનો સ્વરસ ૩૮૬ શતાવરી ૩૮૭ શીલાજીત ૭૮
હરતાલ ૧૮૦ હીંગલો ૧૦૪ હીંગ ૪૧૧ વર્દમાન પીંપળી ૩૧૪.

વાવલું.

નિદાન—આ એક જાતનું આંખના કૂણું મંડળના ક્ષતનું પૂર્વ રૂપ

છે. આંખના કાળા ભાગમાં તે સફેદ દાણા રૂપે દેખાય છે. વાસ્તવિક-
જ્ઞેતાં કૃષ્ણ મંડળના બાહ્ય પડમાં રહેલું તે પણ છે. જે ચારે દીવસમાં
તે સફેદ દાણો ખસી જાય છે અને ત્યાં ખાડો પડી રહેલો જણાય છે. જ્યારે
આંખમાં વાવલું પડે છે ત્યારે સજ્જ પીડા થાય છે તથા લમણું અને કપાળ
ચર્મ છે, આંખ લાલચોળ થઈ આવે છે, દરદીથી તેજ સહન થઈ શ-
કતું નથી અને આંખ આડો હાથ રાખવા જરૂર પડે છે.

ઉપાય—વડાગરૂં મીઠું ૧૬

વાળનું ખરી જવું.

નિદાન—ઉપદંશમાં, કોઈ જીર્ણ બાધિને લાગે તેમજ વાળના મૂ-
ળમાં કોઈ રોગ થવાથી તથા ફેટલીક ગૂર્ભોણી સ્ત્રીઓને સહેજ સાજમાં
વાળ ખરી પડે છે.

ઉપાય—અનન્ત મૂળ ૧૧૭ કુબ્માંડ ૨૧૩ ગુંબદિ તેલ ૨૪૦ દંભક
દવાઓ ૪૫૨ બાંગરાનું તેલ ૩૩૪ રસ કપૂર ૩૬૪.

વાળો.

નિદાન—આ એક જાતનો નંતુ છે જે આશરે હાથ અગર સવા-
હાથ લાંબો હોય છે. ફેટલાકને વાળો તરતો હોય ને ઘણા દીવસ સુધી તે
જગ્યાએ પડ્યો રહે તો પણ કાંઈ ચિન્હ થતું નથી. વખતે તે જગ્યાએ ચેળ
આવે છે ને ખંજીરતાં ત્યાં ગાંડો ઉપડી આવે છે પણ પાછો તે ઘોડા વ-
ખતમાં પોતાની ઝેળે ખસી જાય છે. વાળા વાળા ફેટલાક દરદીને આગમ-
ચથી શીળસ ઉપડે છે અને ઉલટી થાય છે. જે દરદીને શીળસ ઉપડી
શરૂ થાય તેને વાળો થોડી ધજી કરે છે એમ ફેટલાક લોકોનું માનવું છે. જે
જગ્યાએ વાળો નિકળવાનો હોય ત્યાં તે ખટકાં ભરતો લાગે છે તથા એ જગ્યા
એ જરા ખંજીરતાં એ કે તરત ત્યાં ફરફોલો ઉપડે છે. આ ફરફોલામાં
ચીકણું પાણી હોય છે જે એકાદ દીવસમાં તે કુટ્યા પછી નીકળી જાય છે.
આ ફરફોલાની અંદરના ભાગમાં વાળાની મુઠ હોય છે. ફેટલીક વખતે
વાળો જે ચાર દીવસમાં એની ઝેળે નીકળી જાય છે પણ વખતે તે ત્રુટે
છે ત્યારે ભારે પીડા કરે છે. તે ભાગ એકદમ મોજા જાય છે, અંદર અસંત
દુખાવો થાય છે અને ત્યાં જુદા જુદા ગડ ઉપડે છે જે પાકે છે અને કુટે છે.
વાળાનાં આગડને બીલાં કહે છે.

ઉપાય—અફીણ ૧૨૫ આકડાનાં પાન ૧૩૮ એરડાનાં પાન ૧૬૫

અરંડીએલ તેલ ૧૬૫ ઓથમી જીરાંની પોટીસ ૧૫૫ કાકમારીનો રસ ૧૯૦
કુંવારનું લક્ઝં ઓઠવીને બાંધવું ૨૦૬ ફરડાની પાડની લુખ્દી ૨૦૮ ધતુ-
રાનું પાન ૨૬૬ મરી ૩૪૪ લીંબડાનાં પાન બાફીને બાંધવાં ૩૬૬
સરગવાની છાલનો લેપ ૩૬૪ હીંગ ૪૧૧.

વિચર્યિકા.

નિદાન—દેથી વૈદ્યકારોએ વિચર્યિકાને કુજનો એક ભેદ ગણ્યો
છે. આ રોગમાં શરીરની આમડીમાં રાતા રંગનાં જરા ચડીઆતાં ગોળ
ચકરડાં હોયછે, જેમાં અત્યંત ચેળ આવેછે, ખંજેળવાથી ઘોળી બુખરા
રંગના કોતરી ઉતરેછે તથા આમડી રૂક્ષ અને જાડી થઈ જાયછે અને
તે ઘોળા અભ્રખની પેઠે વખતે ચળકે છે. આ રોગમાં દરદીને અત્યંત
હેરાન કરનાર ક્રૂર ચેળછે.

ઉપાય—અફીણુ ૧૨૭ આમળા ૧૪૭ આસોંદરાની છાલ ૧૪૬ એળી
ઓ ૧૬૮ કપીલાનો મલમ ૧૭૫ કરંજનું તેલ ૧૬૪ કાસાંજન ૨૭ કાકડા શીંગી
૧૮૯ કાકમારી ૧૯૦ કાંચનાર ૧૯૧ કાંટા શેલીઆની છાલનો કાઢો ૧૯૨
કાળીજીરી ૧૯૬ કાળીપાટ ૧૯૮ કીલનો મલમ ૨૦૨ કુવાડીઆનાં બી ૨૦૪
કુમારીકાસવ—કુમારીકા ધૂત ૨૦૬ કુખાંડ ૨૧૨ કૃષ્ણ જીરકાદિ લેપ
૨૫૭ ખદિરાજીક ૨૧૭ ખદિરાજી ૨૧૭ ગંગો ૨૨૬ ગાજરનાં બીનો
લેપ ૨૨૬ ગુલાબનાં ફુલનો રેચ ૨૩૨ ગંધકનો લેપ ૨૪ ગેર ૨૦
ચણોહીનો કલ્ક ૨૪૦ જીરકાદિ તેલ ૨૫૬ ટંકણુ ૩૦ તાંદળાની બાજી
૨૭૪ ત્રિકુળાનું ચૂર્ણ ૨૮૦ ધતુરો બાહાર લગાડવો ૨૬૬ ધમાસાનાં પાણીનું
સ્નાન ૨૬૭ નારંગી ૩૦૬ નીંબપંચાંગ ચૂર્ણ ૩૬૫ પટોળનો કાઢો ૩૧૦
પારેદ ૪૪ પારાનો મલમ ૪૬ પારસ પીપળાના ડોડવાનો રસ (બહાર લ-
ગાડવો) ૩૧૨ પુતર્નવાજીક ૩૬૬ પથાદિ ગુડ ૪૧૦ ફટકડી ૫૧ બાબચી
૩૨૧ બ્રાહ્મીનું ધી ચોપડવા માટે ને ખાવાને માટે ૩૨૭ મેંદીનો ઉકાળો
૩૫૧ મંજીષ્ઠાદિ કાઢો ૩૪૦ રતાંજળી ૩૫૩ લોહ ૭૫ સારક શોધક દવાઓ
૪૭૫ સીંદુર ૨૮૪ સોનામુખી ૪૦૫ હરતાલ ૧૦૧ હરતાલનો લેપ (બહાર
લગાડવા માટે) ૧૦૧.

વિદ્રધિ.

નિદાન—એ એક જાતનું ગુમડું થાયછે. તે શરીરના ગમે તે બાહ્ય ભાગ
ઉપર થાયછે એટલુંજ નહીં પણ અંદરના મર્મસ્થાનો પણ તેનાથી મુકત

રહી શકતાં નથી. મર્મસ્થાનના ઉપર થયેલી વિદ્રધિ બાહ્ય વિદ્રધિ કરતાં વધારે ભયંકર છે. આ ગુંમડાની અસર ડેઠ હાડકાં સુધી પહોંચેલી હોય છે અને તેને ગંભીર ગુંમડું કહે છે.

ઉપાય—કાંચનાર ૧૯૧ મંડુર ૭૫ યોગરાજ ગુગળ ૨૩૦ લોહ ૭૫ સરગવાનાં મૂળનો કવાય ૩૯૩.

વીસ્ફોટક.

નિદાન—આ રોગમાં શરીરના જીદા જીદા ભાગમાં પરવાળાં કચકચતાં મોટાં મોટાં ગુંમડાં થાય છે જેમાં ઉપરથી ભીંગડાં વળે છે અને નીચે કચ-કચ્ચા કરતું હોય છે. ઉપદંશનાં ધારાંનો દેખાવ પણ વિસ્ફોટકનાં ધારાં જેવો જ લાગે છે. તેથી દરદીને થોડો થોડો તાવ આવે છે. આ એક જાતની લોહી વિકૃતિ છે. શરીરને યોગ્ય પોષણ આપે તેવો અને તેટલો ખોરાક નહીં લેવાથી આ રોગ થઈ આવે છે.

ઉપાય—અનન્ત મૂળ ૧૧૭ કજ્જલી ૪૫ કપીલાનો મલમ ૧૭૫ કરવીરાદિ તૈલ ૧૮૩ કાસાંજણ ૨૭ કીલ ૨૦૨ ગળજીલી ૨૨૧ ચોપ ચીનીનો પાક ૨૪૬ જીર્ણના હીમનું સ્નાન ૨૫૮ પંચ વલ્લ કશાયવડે પ્રક્ષાલન ૩૭૬ બ્રાહ્મી ૩૨૭ મોરથુથુ ૫૯ મંજીષ્ઠાદિ કવાય ૩૪૦ હોંગજો ૧૦૩.

વીંછીનો ડંખ.

નિદાન—વીંછી કરડયો હોય તે જગ્યોએ બળતરા થયા કરે છે અને ધણી સજ પીડા થાય છે. વળી આવા પ્રાણીઓના ડંખની ખુબી એવી છે કે જેમ જેમ વખત થતો જાય તેમ તેમ તેની બળતરા ઉપર વધતી જાય છે અને દરદીને ખરાડા પડાવે છે. એાછા ઝેરી વીંછીના ડંખથી ફક્ત તે જગ્યોએ જરાવાર દુખાવો થાય છે.

ઉપાય—અધેડાની કુલવાળી કળીઉંનો રસ ચોપડયો ૧૧૧ ઉના-ખનાં કુણા પાનની લુખ્દો ૧૫૮ જાંબુના પાનની પોટીસ ૧૫૨ શાહજીરાંની લુખ્દો ૨૫૬.

વીર્યસ્રાવ.

નિદાન—કોઈ પણ કારણને લીધે વીર્યનો બહુ પાત થાય તે રોગને વીર્ય સ્રાવ કહે છે. પુરુષ યોગ્ય ઉમરે પોહોઆ પછી થોડા ધણા દીવસને અંતરે વીર્ય પાત થવો એ સ્વાભાવીક છે. પણ જો એકાંતરા, દરરોજ કે દીવસમાં બે ચાર વખત વીર્ય જાય ત્યારે તે રોગ ગણાય છે. ક્ષોણ મનુ-

બને ધણે દીવસે પાત થાય તે પણ દુઃખ દાયક છે. વીર્ય સાધારણ રીતે પેશાબમાં, સ્વપ્ના વસ્થામાં અગર હસ્ત ક્રિયાથી પડેછે. ઝાડો કમજ થવાથી, અજીર્ણને લઇને તેમજ મૂત્રા શયના બાધિથી વીર્ય પાત થાયછે. બહુ વીર્ય પાત થવાથી શરીર ક્ષીણ થાયછે, કમર દુઃખે છે, પગમાં કળતર થાયછે, કામ કાજ કરવા ઉત્સાહ થતો નથી, હાથ પગનાં તળાંમાં દાહ થાયછે, એહેરો ફીકો અને નિસ્તેજ જણાય છે, મથું ચડી આવેછે, આંખુ ઉંડી ઉતરી જાયછે, પેડુમાં દુખાવો થાયછે, મન ચીંતાતુર રહેછે અને દરદીની સ્થિતિ અર્ધ ગાંડા જેવી જણાયછે. વાઈ, ક્ષય, નપુંસકપણું વિગેરે અનેક રોગ ધણા સજ્જ વીર્યસ્થાવતા દરદીને થવા સંભવ છે.

ઉપાય—આકારકરભાદિ ચૂર્ણ ૧૦૮ આમળાં ૧૪૭ કપૂર ૧૭૮ કસ્તૂરી ૪૧૮ ગોખર ૨૩૬ ચણકુખર ૨૩૮ ચણાઠીનો પાક ૨૪૦ ચંદ્રપ્રભા ૨૩૦ ચંદ્રોદય ૯૨ જેઠીમધ ૨૫૮ ઝેરકોચલું ૨૬૨ તકમરીઆનો લુઆબ ૨૬૭ દુધ ૪૨૭ ધાતુ પૌષ્ટિક દવાઓ ૪૫૫ પટોળ ૩૧૦ પૂર્ણ ચંદ્રોદય ૪૫ પંચામૃત પર્પટી ૭૫ બદામ ૩૧૮ મેંદીનો સ્વરસ ૩૫૧ મૃગાંક ૯૨ રસ-સિન્ધુર ૪૫ રસાયન ચૂર્ણ ૧૪૭ લોહ ૭૪ લોહ પર્પટી ૭૪ વસંત કુસુમા કરે રસ ૪૭ વાનરીવટીકા ૧૮૭ વિદ્યારીકંઠનો સ્વરસ ૩૮૪ શતાવરીનું ધી ૩૮૭ શીલાજીત ૭૮ સોનું ૯૨ સ્તંભન દવાઓ ૪૪૮.

વૃણ.

નિદાન—તે માટે ધારાં અથવા ચાંદાં જૂઓ.

ઉપાય—અગર ૧૧૦ આમળા ૧૪૭ ઇસિસ (બહાર લગાડવા માટે) ૧૫૪ ઉપજેટનો મલમ ૧૬૦ કપીલાનો મલમ ૧૭૫ કાંચ નાર ગુગળ ૧૯૧ કાસાંજણ ૨૭ કાયકળતા ઉકાળાથી પ્રક્ષાલન ૧૯૪ કૃમિમ્લ દવાઓ ૪૪૬ કેશરાદિ ગોળા ૬૩ અદિરાષ્ટક ૨૧૭ અદિરાષ્ટ ૨૧૭ અદિરની છાંજના ઉકાળાથી પ્રક્ષાલન ૨૧૮ ગળો ૨૨૬ ચોપચીનીનો પાક ૨૪૬ જાયકળના તેલનો મલમ ૨૫૩ ટેંટુનાં હીમથી પ્રક્ષાલન ૨૬૪ તલની લોપરી ૨૭૩ તિકતાદિ ધૂત ૧૮૪ ત્રિકળા ગુગળ ૨૮૦ તેલ સીંચવું ૨૭૪ દંભક દવાઓ ૪૫૨ ધમાસના ઉકાળાવડે પ્રક્ષાલન ૨૯૮ નગોડનું સીંદુ કરેલ તેજ ૩૦૧ નાગર ઓથનો સ્વરસ લગાડવો ૩૦૪ પરચુરણ શોધક દવાઓ ૪૭૬ પૃથ્વી સાર તેલ ૧૮૪ પારાનો મલમ ૪૬ પારસ પીપળાના ડોડવાનો રસ ૩૧૨ કૃષ્.

કડીના પાણીથી પ્રક્ષાલન ૫૧ બકૂલની છાલના ઉકાળા વડે પ્રક્ષાલન ૩૧૮. બાવળની છાલની રાખ દાખવી ૩૨૩ બાફેલું ગાજર ૨૨૬ બોરડીના ઉકાળા વડે પ્રક્ષાલન ૩૨૩ મીઠાનાં પાણીવડે પ્રક્ષાલન ૬૯ મેંદીના ઉકાળાનું પ્રક્ષાલન ૩૫૧ મોરચુચુના પાણીનું પ્રક્ષાલન ૫૯ યોગરાજ ગુગળ ૨૩૦ રોપણ દવાઓ ૪૬૬ લાંબડાનાં પાનના ઉકાળા વડે પ્રક્ષાલન ૩૬૫ ભીંબડાના પાનની લુબ્ધી ૩૬૫ લોખાનનો લેપ ૩૬૯ સ્તંભન દવાઓ ૪૪૭ હરતાળ ૧૦૧ હીંગળાની ધુવાડી ૧૦૩ હીરાકથીનું પાણી છાંટવું ૧૦૫ હીરાબોળનો મલમ ૪૧૩.

વૃષણનું સોજ આવવું.

નિદાન—વધરા વળને લઇને, વૃષણમાં કોઈ ગ્રંથી થવાથી તેમજ વૃષણના તીક્ષ્ણ થાને જીર્ણ વરમથી વૃષણ સોજ જવા સંભવ છે.

ઉપાય—એરડાનું પાન ૧૬૪ કાંકચના ચૂર્ણને એરડાના પાન ઉપર નાખી તે પાન બાંધવું ૧૮૮ તમાકુનાં પાન શેઝા રસવાળાં કરી બાંધવાં ૨૭૦ રસકપૂર ૬૩.

વેલ.

નિદાન—આંખના અગર અંદર બહારના ખુણામાંથી રસ પડવાથી કૃમ્મણ મંડળના ભાગ ઉપર ચોટેલું દેખાય છે તેને વેલ કહે છે. જો આ વેલ કીકી સુધી આવી હોય તો દષ્ટિ ને ધ્વજ પહોંચે છે. તેથી આંખમાં બહુ દુઃખ થતું નથી પણ વખતેકાંકરા ખુંચતા હોય એવું લાગે છે.

ઉપાય—અર્પર અંજન ૨૦ ચંદ્રો દવાવર્તિ ૮૧ પલાં શાંજન ૨૧૫ મોરચુચુ ૫૮ રસકેષર ૨૦.

વ્યાફાટવી.

નિદાન—પાદદારી જીઓ,

ઉપાય—પાદદારી જીઓ.—

શરદી શ્લેષ્મ.

નિદાન—શરદ હવાથી થતી અસર જીઓ ૫૪ ૪૮૦.

ઉપાય—અરડુશીનો સ્વરસ ૧૩૦ અરણીનો સ્વરસ ૧૩૨ (શ્લેષ્મ જીઓ.)

શરીરના અમુક ભાગનું બહાર મારી જવું.

નિદાન—વાતરકત, ઉપદંથ વિગેરે આધિયી કેટલાક ભાગનું સ્પર્શ

જ્ઞાન નષ્ટ થઈ જાય છે તેમજ કોઈ ભાગમાં જન્મ થવાથી અગર તે ભાગના જ્ઞાનતંતુનો કાંઈ રોગ થવાથી તે સ્થાનનું સ્પર્શ જ્ઞાન વપ્તે નષ્ટ થએલું હોય છે. આવા ભાગમાં ચોંટીએ ભરવાથી કે સોઈ આંચવાથી દરદીને કાંઈ ધન થતી નથી.

ઉપાય—ચિત્તક્રોધ લેપ ૨૪૪.

શીતપિત્ત.

નિદાન—શીતસ એ એક જાતનો કંડુયુક્ત ત્વક હોય છે. જેમાં પ્રથમ એળ આવે છે અને ખંજીરવાથી તે ઠંડાણે પ્રાંમદાં ઉપડી આવે છે. શીતસ ઉપડવાથી ચહેરો અને આખું શરીર સોજેલું દેખાય છે. કેટલીક વખતે થોડા કલાક પછી આ શીતસ પાછું એની મેળે ખેસી જાય છે. પણ કેટલાકને તે બે ચાર દીવસ સુધી રહે છે અને પાછું થોડા થોડા દીવસને આંતરે ઉપડે છે. આથી અગર અજીર્ણ કરે તેવી સીજ આવવાથી તેમજ વાળને લધને શીતસ બહુધા ઉપડી આવે છે. આંચડ, માંકડ, મચ્છર વગેરે જાંતુનાં દંશથી તે ઠંડાણે શીતસના જેવું પ્રાંમદું દેખાય છે.

ઉપાય—અજમો (બોડી) ૧૧૩ એળાઓ ૧૯૮ કચોરો ૧૯૬ કાળી જીરી ૧૬૬ કાળીપાટ ૧૬૮ કોળા પાક ૨૧૩ ચંદ્રપ્રભા ૭૮ પારદ ૪૪ પુનર્નવાજક ૩૮૬ મંજીષ્ઠાદિ ક્વાથ ૩૪૦ લીંબડાનાં પાનનો સ્વરસ ૩૬૫ સારક દવાઓ ૪૬૫ સોનામુખી ૪૦૫ સોમલ ૯૮ હરતાળ ૧૦૧.

શુક્રરોગ.

નિદાન—આમાં અનેક જાતના ધાતુ વિકાર આવી જાય છે.

ઉપાય—અડદીઆ ૧૧૫ ઉતકંઠારો ૧૫૭ ગુગળ ૨૩૦ ગુંદનો પાક ૨૩૩ ગોખર ૨૩૬ ચણકખાખ ૨૩૮ ઝેર કોચલું ૨૬૨ દુધ ૪૨૭ પૌષ્ટિક શોધક દવાઓ (નં. ૧) ૪૭૫ મૂત્રલ દવાઓ ૪૬૩ મોતી ૫૫ રસાયન ચૂર્ણ ૧૪૭ વસંત કુસુમાકર રસ ૪૭ વૃદ્ધદંડ ચૂર્ણ ૨૩૬ શીલાજીત ૭૮ સાબર શીંગાની રાખ ૪૩૨.

શૂળ.

નિદાન—શરીરના કોઈ પણ ભાગના તીક્ષ્ણ દુખાવાને શૂળ કહે છે. વિશેષમાં બીજા દુખાવામાં અને શૂળમાં એટલો ફેર છે કે શૂળનો દુખાવો થોડો વખત રહ્યા બાદ શાન્ત થઈ પાછો ફરી દેખાય છે. આવા પ્રત્યેક સમયના દુખાવાને શૂળ અથવા અસકો કહે છે. અને બીજા દુખાવો સા-

ધારણ રીતે એમને એમ રહ્યા કરેછે. પેટમાં, દાંતમાં, કાનમાં, પડખામાં, પેડુમાં, કમરમાં એવી રીતે શરીરના જીદા જીદા ભાગોમાં શૂળ નીકળે છે. શરદી, ઉભાગરો, નખખાઈ વિગેરે કારણોને લઈને શૂળ ઉપડી આવવા ધણો સંભવ છે. શૂળની પીડા ધણીજ દુખ દાયક છે.

ઉપાય—અફીણુ ૧૨૪ આંખાની ગોટલીનું તેલ ૧૪૨ એરંડ મૂળનો કવાથ ૧૬૩ કપૂર ૧૦૮ કીર્દમાન ૨૦૦ કૃમિમૂલ દવાઓ ૪૪૬ કંટકારી અવલેહ ૩૩૬ ખોરાસાની અજમો ૨૧૬ ગજપીપર ૨૧૮ ગજ કેશરી રસ ૩૪ યુગળનો ભેપ ૨૨૬ ગંધક વટી ૧૨૪ ઘોડીની લાદ ૪૨૧ ચણાનો ખાર ૨૩૬ જવખાર ૨૫૧ જીરકાદિ વટી ૨૫૬ તજ ચોપડવો ૨૬૮ ત્રાંબુ ૩૩ તુળશીનો સ્વરસ ૨૭૭ દશમૂળાદિ કવાથ ૨૮૩ દેવદાર્વાદિ કવાથ ૨૮૬ ધતુરો ૨૬૫ નવસાર ૩૮ નારીયેળનું ચૂર્ણ ૩૦૫ નારી કેલ ખંડ પાક ૩૦૫ નેપાળો ૩૦૬ પાઠાદિ કવાથ ૧૬૭ બીજીરોનો રસ ૩૨૪ ભાંગ ૩૩૧ રાઇનો ભેપ ૩૫૫ લસણનું તેલ ચોપડવું ૩૬૧ વછનાગ ૩૭૨ વડવાનલ રસ ૮૫ વરણાનો કવાથ ૩૭૮ વાતહર દવાઓ ૪૭૦ વાયુહર દવાઓ ૪૭૦ શંખ. વટી ૮૦ સાજખાર ૮૩ સીતોપલાદિ ચૂર્ણ ૩૮૫ સીંધા લુણનું તેલ ૬૮ સોમલ ૯૭ હરણુ શીંગ ૪૩૨ હીંગ ૪૧૧;

શ્લેષ્મ.

નિદાન—શરદી જીઓ.

ઉપાય—અગથીઆનો સ્વરસ ૧૦૬ અળસી ૧૩૪ આફુનો સ્વરસ ૧૩૬ ઉનાખ ૧૫૮ કટ્ફલાદિ ચૂર્ણ ૧૬૩ કફકેતુરસ ૩૭૩ કાકડાશીંગી ૧૮૬ કાંઠા શેળીયાનો સ્વરસ ૧૬૨ કાયકૃષ્ણ ૧૬૩ કુખાનો સ્વરસ ૨૦૩ કુખમાંડ ૨૧૨ છીકું લાવનારી દવા સુંધવી ૪૪૮ તજનો ભેપ ૨૬૮ તમાકુ સુંધવી ૨૭૧ તુળશીનો સ્વરસ ૨૭૭ ભાંગરાનું ચૂર્ણ ૩૩૩ બારંગી ૩૩૪ બારીગણીનો કાઠો ૩૩૬ વાપુંબા ૩૮૧ ચતાખના પાનનો સ્વરસ ૩૮૫.

શ્વાસ.

નિદાન—શ્વાસોશ્વાસ લેવો એ જીવન ક્રિયાનું એક મુખ્ય સાધન છે અને તે જીવન રૂપ રહે તેટલા માટે તે યોગ્ય નિયમિત પ્રમાણમાં ચાલવાની જરૂર છે. બહુ અમ કરવાથી તેમજ નખખાં માણસોને સહેજ અમ પછી પણ શ્વાસ ધણીજ ઝડપથી આવેછે. શ્વાસ નળીકામાં જ્યારે શોક થયો હોયછે અગર શ્વાસ માર્ગ સંકોચને પામ્યો હોયછે તથા ત્યાં કાંઈ

રૂપન થાય તેવું કારણ નીપજી આવેછે ત્યારે માણસને ધાવ વધારે ઝડપથી લેવો પડેછે. દમમાં, ઉધરસમાં, ક્ષયમાં, અને ધણાખરા દરદીને આખર અવસ્થામાં શ્વાસ ધણો ઉપડે છે. કેટલીક વખતે હીરદીરીઆમાં કાંઈ ખાસ શ્વાસ નળીકાના રોગ શીઘ્ર શ્વાસ ઘુંટાયા કરેછે.

ઉપાય—અપામાર્ગ દ્વાર ૧૧૧ અફીણ ૧૨૬ આંખાહળદર ૧૪૨ કરતુરી ૪૧૭ કંટકારી અવલેહ ૩૩૬ ખુરા સાની અજમો ૨૧૫ ગજખીપર ૨૧૮ અવન પ્રાશ્યાવલેહ ૧૪૭ તુગથીનો સ્વરસ ૨૭૭ દશમૂળાદિ ક્વાથ ૨૮૩ બૃહત્ પંચ મૂળાદિ ક્વાથ ૨૮૩ ભારીંગણીનો ક્વાથ ૩૩૬ શીલાજીત ૭૮ સોનું ૬૧ હરીતકી અવલેહ ૪૧૦ હીંગળો ૧૦૪ હીરા ક્ષી ૧૦૫.

પંદત્વ.

નિદાન—નપુંસકપાણું જુઓ.

ઉપાય—ગોખર ૨૩૬ મહા લક્ષ્મિ વિલાસ રસ ૧૫ વિદારી ચૂણું ૩૮૪ સોનું ૬૩.

સન્નિપાત.

નિદાન—આ કાંઈ ખાસ રોગ નથી પણ તે દરેક રોગનું એક આખરનું ચિન્હ છે. આખર સમયે શરીરમાં અનેક ચિન્હ થાયછે જે રોગનું અસાધ્ય પાણું સૂચવે છે. આવાં આખરનાં ચિન્હના સમુદાયને લોકો સન્નિપાત કહેછે. સન્નિપાતમાં દરદીની સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે હોયછે.—

પ્રથમ તો દદદી આટલા વશ હોયછે ને તે પોતાની ઝળે ઉઠી કે ખેસી શકતો નથી. પડખું ફેરવવામાં પણ તેને બીજા માણસોની મદદની જરૂર પડેછે. કેટલીક વખતે દરદીને શ્વાસ એટલો બધો પાડેછે કે તેનાથી સુધ્ધ શકાતું નથી. તેને આટલા ઉપર ખેસી રહેવું પડેછે પણ આ સમયે તેને બે માણસોએ ટેકો આપેલો હોયછે. જો આ મદદ ખસેડી લેવામાં આવે તો તેનાથી ખેસી શકાતું નથી ને તે એકદમ પડી જાયછે. તેનું શરીર શક્તિ હીનને નિસ્તેજ દેખાયછે. તેની મુખ મુદ્રા બદલાયેલી, આંખો ઊંડી ઉતરેલી, ફીકી તથા રૂક્ષ હોયછે. તેમાંથી પાણી ગળ્યા કરેછે જે ગાલ ઉપર જામી રહેછે. વખતે આંખો સાવ મીચેલી હોયછે ને વખતે ડોળા તદ્દન ખુલ્લા માત્રમ પડેછે તેમજ વખતે આંખો અર્ધ મી-

એજો અને દગેલી હોય છે. ડોળા ઉપર આંગળી ફેરવવાથી તેને આંગળીનો સ્પર્શ જણાતો નથી અને તેથી તે આંગળી અડાડ્યા છતાં આંખ મિચતો નથી. કેટલીક વખતે આંખ ધણે વખત સુધી ખુલી રહેવાથી તેમાં કચરો બરાબ છે અને કૃષ્ણમંડળને પોષણ મળવું બંધ થવાથી ત્યાં ક્ષત પડે છે. આવી રીતે આંખની સ્થિતિ બરાબર હોતી નથી. નાકની અણી વધારે નીકળતી અને તેના સાથે મોઢું તપાસતાં ચડેરાનો સંપૂર્ણ દેખાવ ધણાજ ખિન્ન કરે તેવો હોય છે. ચડેરાને યોગ્ય પોષણ મળતું હોય તે વખતનું નુર બીલકુલ જણાતું નથી અને મડામોના જોવો દેખાવ દરદીનો સંપૂર્ણ રીતે જણાઈ રહે છે.

તેને કેટલાક ભાગમાં તીક્ષ્ણ દુખાવો થાય છે અને મદદને માટે ચોસ પાડે છે.

તેના શરીર ઉપર હાથ મુકવાથી તે બરફ જેવું ઠાંડું હોય છે. કપાળ, નાક, કાનની ખુંટ, હડપચી અને હાથ પગ એ હમેશાં ઠાંડાં થઈ જાય છે. બે કે શરીરના બીજા ભાગ ગરમ હોય છે તો પણ આ ભાગ પ્રથમ ઠંડા થાય છે અને આ ભાગ ઠંડા થવા એ પણ એક ત્રાસ દાયક ચિન્હ છે. તેનાં આખા શરીર ઉપર પરસેવો વળતો હોય છે અને તે શ્યામ વર્ણનું અને ચળકાટ રહીત દેખાય છે તેમજ તેના સ્નાયુના લોચાં પણ જીવન વગરના જણાય છે.

નાક અણીશુદ્ધ અને શ્યામ રંગનું હોય છે તથા તેના નશ્કીરામાં સુકલ ખરેટાં જણાય છે, તેમજ તે વધારે દુલેલાં અને શ્વાસ લેવાને માટે વધારે મહેનત કરતાં હોય એમ દેખાય છે.

મોઢું તપાસતાં દાંત સુકા, ભુંખરા રંગના અને ખેરીના જમાવ બાળા દેખાય છે. જીવતા દાંતનું તેજ તેમાંથી નષ્ટ થયેલું હોય છે. જીભ સુકી, કાળા રંગની અને કાંઠા વાળી હોય છે તથા મોઢામાં થુંક બીલકુલ હોતું નથી. ચૂર્ણ કે બીજી કોઈ કોરી ભૂકી તેના મોઢામાં નાખવામાં આવે તો તે માટીના કે ધાતુના કોરા પાત્રમાં નાખ્યાની પેઠે થુંકના અભાવને બીધ કોરી રહે છે; તેમજ કોઈ પ્રવાહી દવા પાવામાં આવે તો તે પણ ગળે ઉતરતી નથી. હોઠના ખુણા ઉપર અને તેની આસપાસ પણ થુંકના ખરેટાં જામવા જણાય છે. ગાલ અને હોઠ શકિત હીન થઈ જવાથી મોઢામાં પાણી વિગેરે રહી શકતું નથી અને તે બહાર નિકળી જાય છે. છાતી તપાસતાં તે સોવાતી હોય એમ જણાય છે. શ્વાસ ધણે ઝડપથી

માણેએ અને ગળામાં ખરેરી બોલેએ. ડાબી કોરે છાતીના ભાગમાં પણ થડકોહાયએ અને અંતઃકર્ણને ઘણા જોરથી કામ કરવું પડેએ. નાડી ઉતાવળી, નબળી અને તુટક થતી જાયએ.

હકીકત પુછતાં અનાજ ઘણો વખત થયાં બંધ થયું છે એટલુંજ નહીં પણ હાલમાં કુધ કે પાણી સરખું પણ કાંઈ ઉતરતું નથી એવી હકીકત મળી આવેએ. ઝાડો પેશાબ વખતે બંધ થઈ ગયેલાં હોય છે અને વખતે તે એની મેજે બીછાનામાં નીકળી જાયએ. પેટ ચડેલું, કુલેલું અને ટમઢોલ જેવું હોયએ તેમજ વખતે સાવ લાંપસ થયેલું અને બેઠેલું જણાય છે.

શરીરની ગતિ સંપૂર્ણ રીતે નષ્ટ થએલી હોયએ. એકે અવયવો પોતાનું કામ કરી શકતાં નથી. હાથેથી તે કાંઈ ચીજ આવી શકતો નથી અને તેના હાથ પગ હરી ફરી શકતા નથી. જો કે આવી રીતે આખા શરીરની ગતિ નષ્ટ થયેલી હોયએ તો પણ તે સાથે વખતે કોઈક ભાગની ગતિ અત્યંત વધેલી દેખાયએ ને ત્યાં કંપ થયા કરેએ. ફઠલાક દરદીનો પોંચેથી હાથ ધ્રુબ્યાજ કરેએ, તો કોઈનો વખતે પગનો અંગુઠો ફરક્યાજ કરેએ, તો કોઈ દરદી નિરંતર પોતાનો પગ ગોઠણથી ઉભો કરેએ અને પાછા લાંબો કર્યા કરેએ. અગર હાથ એક ઠેકાણેથી ઉપાડી બીજા ઠેકાણે મુક્યા કરેએ. આવી રીતે તે કોઈ ભાગ ઉપાડ મુક કર્યા કરેએ પણ તેનું તેને જ્ઞાન હોતું નથી. આવાં ચિન્હને અંતકાળનાં “ચેન અથવા ચાળા” કહેએ. લુગડાં ફેકવાં, જેમ તેમ બકવું અગર છીણું ગણગણાક કરતું પડ્યું રહેવું એ પણ સન્નિપાતના ચાળામાંજ ગણાયએ.

આ બધાં ચિન્હો સાથે દરદીને ઘણીજ બેથુદ્ધિ હોયએ. મોટેથી રાકું પાડીને કહીએ તો પણ તે સાંભળતો નથી તથા આંખે જોઈ શકતો નથી. ગમે તેવી ચીજો નાક પાસે ધરવામાં આવે તો તેની તેને ખબર પડતી નથી.

આ બધાં ચિન્હો અવસાન સમયની તૈયારી કરવાનું અને ઔષધો પચારનું નિર્માલ્યપણું સૂચવે છે.

ઉપાય—અકલકરાનું ફાન્ટ ૧૦૭ અફીણ ૧૨૬ ઇસિસ ૧૫૬ ઉબલુ ચીજીનું નૂસ ૪૪૯ ઉબલુ દવાઓ ૪૩૯ અંબર ૪૧૫ કપૂર ૧૭૭ કશ્તુરી ૪૧૭ કાયફળનું ધર્મણ ૧૯૩ ગરમાળાનો ગર ૨૨૦ તજનું પાણી ૨૬૮

રેઅક દવાઓ ૪૬૫ વાસા પુટપાક ૧૩૧ સોનાનો ઉકાળો ૯૨ હિરણ્ય
ગર્ભ ૯૨ ટંકણુ ૨૯-

સર્પદંશ.

નિદાન—સર્પ કરડવાથી ડંસને ઠેકાણે સજ્જ બળતરા અને સોંયુ ઝોંચ્યા
જેવી સજ્જ પીડા થાયછે એટલુંજ નહીં પણ દરદીને થતી માનસીક બીતિ
ઘણીજ ત્રાસદાયક છે. ઘણાજ ઝેરી સર્પના ડંસથી શરીર એકદમ
શીથીલ થવા લાગેછે, નાડી મંદ અને ક્ષીણ થતી જાયછે, બોધ્યાની
તેને શુદ્ધિ રહેતી નથી અને થોડાજ વખતમાં બેભાન થઈ દરદી ગુજરી
જાયછે. એાછા ઝેરી સર્પના ડંસથી જો કે દરદી બેભાન થઈ જાયછે તો
પણ તેના કાંઠાનો સાવ ઢળી પડતો નથી. થોડો ઘણો મગજમાં ડોલ
આવેછે અને ઉલટી થવા બાદ આરામ થાયછે. કેટલીક વખત સર્પદંશ
થવા પછી દરદી તરતજ મરતો નથી પણ ડંસની આસપાસનો ભાગ
સોજે છે, સડેછે અને દરદી ક્ષીણ થઈ જઈ ગુજરી જાયછે.

ઉપાય—અવેડાની કુલવાળી કળીઉંનો રસ ઓપડવો તથા તેનાં
બી અને પાન વાટીને પાવાં ૧૧૧ અરીડાં ૧૩૩ અરીડાનાં ફળનું અંજન
ન ૧૩૩ આંબાહળદર ૧૪૨ ઉળણુ દવાઓ ૪૪૦ કુકડ વેલ ૨૦૨ પીઠવણુનો
સ્વરસ ૩૧૨ મરી ૩૪૪ માલ કાંકણાની જડનો લેપ ૩૪૬ સોમલની
ગોળી ૬૮.

સસણી.

નિદાન—આ એક જાતનો શ્વાસ નળીકાનો તીક્ષ્ણ વરમ છે જેમાં
દરદીને તાવ આવ્યા બાદ છાતીમાં અને વાંસામાં બીંસ થાયછે અને
ફુપે છે. શ્વાસ વધારે જોરથી ઝેંચવો પડેછે અને ઉધરસ ખાતી
વખતે બડખા પડેછે. જ્યુદા જ્યુદા જવરમાં, ફેફસાંના વરમને લીધે તથા
શરદીને લઇને સસણી ઉપડી આવેછે.

ઉપાય—અગથીઆનો સ્વરસ ૧૦૯ કપૂર ૧૭૭ કાકડાશીંગી ૧૮૬
પીઠવણુનો સ્વરસ ૩૧૨ બારંગી ૩૩૫ સમદર ફળ ૩૬૪.

સ્કર્ધિ.

નિદાન—એ એક જાતની રક્ત વિકૃતિ છે જે ફળ, ફુલ, તાજી બીજોતરી
વિગેરેથી દુર રહેવાવાળાને થાયછે. આ રોગીનાં અવાળું ચડેલાં રહે

છે. વખતે તે ખતાઈ જાયછે અને મોઢું ગંધાય છે. શરીરના જુદા જુદા ભાગમાં ચામડી ઉપર લોહી વિકારના રાતાં ચાદાં જણાયછે.

ઉપાય—નારંગી ૩૦૬.

સાદ બેસી જવો અથવા સ્વર ભંગ.

નિદાન—ગરમ ચીજ ખાવાથી, શરદી લાગવાથી તેમજ ગળાના મર્મસ્થાનમાં કાંઈ રોગ થવાથી સાદ બેસી જાયછે. તે શીવાય સાદ બેસી જવો એ ક્ષયનું એક ભયંકર ચિન્હ છે તેમજ ગળા ઉપર ઈજા થવાથી પણ દરદીથી બરાબર બોલી શકાતું નથી.

ઉપાય—આમળાનું ચૂર્ણ ૧૪૮ એળચી ઝાંમાં રાખવી ૧૬૬ કફ કેતુરસ ૩૭૩ કાર્થો ૧૯૩ કોહોળું ૨૧૨ એરસાર ૨૧૭ ચણકબાબ ૨૩૮ ચણોડીનાં પાન ઝાંમાં રાખવાં ૨૪૦ જેડીમધનો શીરો ઝાંમાં રાખવો ૨૫૮ દ્રાક્ષાસવ ૨૯૧ નાગકેશર ઝાંમાં રાખવું ૩૦૪ પીપર ઘુંટેલી ૩૧૪ બાવળનાં પાન ઝાંમાં રાખવાં ૩૨૧ બેહેડાંની છાલ તળીને ઝાંમાં રાખવી ૩૨૬ આદમીના પાંદડાં તળીને ઝાંમાં રાખવાં ૩૨૬.

સાંધાની નખળાઈ.

નિદાન—સંધિવા જુઓ.

ઉપાય—લોહ ૭૪.

સાંધાનું અકડાઈ જવું.

નિદાન—સાંધા ઉપર ઈજા થવાથી અગર તે ભાગમાં કાંઈ રોગ થવાને લીધે જ્યારે સાંધાવાળો ભાગ હરી ફરી શકતો નથી ને એકની એક સ્થિતિમાં ધણા દીવસ સુધી રહેછે ત્યારે તે સાંધો અકડાઈ જાયછે.

ઉપાય—અગથીઆનાં મૂળના કુકનો લેપ ૧૦૬ અજમાનું લુણ ૧૧૩ અજમાનું તેલ ૧૧૪ આસંધના પાનનો લેપ ૧૫૦ કેશરદિ ગોળી ૬૩ ગળો સત્તવ (સાંધાના કળવામાં) ૨૨૫ યુગળ ૨૨૮ ગંધ ૨૪ ચણોડી ૨૪૦ ચોપચીનીનો પાક ૨૪૬ ડાંબ દેવો ૪૫૪ ધતુરાનો લેપ ૨૯૫ રસક-પૂર ૬૩ લીંબડાનું તેલ ૩૬૬ સિંધાલુણનું તેલ ૬૮ હરણુ શીંગ ૪૭૨.

સારણુ.

નિદાન—પેટના પડદાના છીદ્રોમાંથી આંતરડું સાથળના મૂળમાં

સરી આવે તે સારણુ. વૃષણની થેલીમાં આંતરડું ઉતરે તેને તેમજ ડુંટીનાં છીદ્રમાંથી આંતરડું પેટ ઉપર ઉપસી આવતું દેખાય તેને પણ કેટલાકે સારણુ કહેછે પણ તેમને માટે ખરી સંસ્તા અંતર્ગત અને ડુંટી છે. સારણુ સ્ત્રીઓને બહુ થાયછે.

ઉપાય—નવસારનાં પોતાં ૩૭.

સ્તનપાક.

નિદાન—નવોદાનાં, ગર્ભિણી સ્ત્રીનાં તેમજ છોકરાં ધાવતાં હોય તેવી સ્ત્રીઓનાં સ્તન પણ પાકે છે. કેટલીક વખતે જુવાન છોકરાઓની ધાઈ પણ પાકી આવેછે પણ તે કાંઈ સાદા ગુમડાં કરતાં વધારે દુઃખદાયક નથી. સ્ત્રીની આખી ધાઈ સોજી આવેછે. ત્યાં ઠણકા માર્યા કરેછે અને બારે પીડા થાયછે. તે પકેછે, કુટેછે અને તેમાંથી પુષ્કળ પદ્ધતિ અને સડેલા માંસના લોચા નિકળેછે. કેટલીક વખતે દુધ વાહીની નળી અંદર આવી જવાથી દુધ પણ ઝરેછે. તે રૂઝાયા બાદ વખતે સ્તનમાં ગાંઠો પણ રહી જાયછે જે પાછળથી યોગ્ય ઉપચાર કરતાં ગળી જાયછે.

ઉપાય—એરડાનાં પાન ૧૬૪ જળો લગાડવી ૪૨૪ ધતુરાનાં. પાન બાંધવાં ૨૬૫ નવસારનાં પોતાં ૩૬.

સ્ત્રી ઉન્માદ.

નિદાન—આ દરદને ઇંગ્લેન્ડમાં હીસ્ટીરીઆ કહેછે. તે બહુધા સ્ત્રીઓનેજ થાયછે ને વખતે નાની ઉમરના કમકૌવત પુરુષોને પણ તે થઈ આવેછે. આ દરદમાં સ્ત્રીનું શરીર એકદમ ખેંચાઈ જાયછે, હાથ પગનાં આંગળાં ઠરડાઈ જાયછે અને વખતે તે રાડો પાડેછે, છાતીમાં મુઠીઉં મારેછે, પોતાના વાળ ખેંચેછે અને લુગડાં ફેંકી દેછે અગર કાડી નાખેછે. કેટલીક વખતે તે ગાયછે, કેટલીક વખતે તે રૂએછે અને વખતે ખડ ખડ હસે છે. તેના પેટમાં એક જાતનો ગુલ્મ ઉપડે છે અને જ્યારે તેને ગુલ્મ ઉપડે ત્યારેજ આવાં ચિત્ર વિચિત્ર ચિત્તો થાયછે. આ રોગીને ગર્ભાશયનો કાંઈ પણ ઉપદ્રવ હોયછે.

ઉપાય—અરીઠાંની ધુમાડી ૧૩૩ એળીઓ ૧૬૭ કાંકડુ ૧૮૮ કી-દંમાન ૨૦૦ કીરમાણી ૨૦૧ અર્પ ૨૧૬ જટામાંસી ૨૫૦ જસત બક્ષ ૨૬

ઝેરકોચલું ૨૬૨ પીપર ૩૧૫ મગજને પુષ્ટિ આપનાર દવાઓ ૪૬૧ મોરથુયુ
૫૭ રૌપ્યભસ્મ ૬૫ લવીંગ ૩૫૬ લસણ ૩૬૦ વાતપ્ર દવાઓ ૪૭૦ વાતા-
રિરસ ૨૭ શતાખનાં પાનનો સ્વરસ ૩૮૬ સોમલ ૬૦ સ્નાયુશૈથિલ્યકૃત્ દ-
વાઓ ૪૭૭ હીંગ ૪૧૨.

સૂર્યાવર્ત.

નિદાન—આ રોગીને સૂર્યાદય થાય કે તરતજ માથું ધીરે ધીરે ફુ-
પવા માંડેછે અને જેમ સૂર્ય ચડતો જાય તેમ તેમ નેત્ર અને ભૂકુટીની
વચ્ચે વધુ વધુ ફુપ્યા કરેછે. આ મસ્તક શૂળ સૂર્યની વૃદ્ધિની સાથે વધેછે
અને સૂર્યાસ્ત સમયે તદ્દત મટી જાયછે.

ઉપાય—છીંકું લાવનાર દવા સુંધવી ૪૪૬.

સોળે અથવા શોફ.

નિદાન—સોળે એટલે અમુક ભાગનું સોળ આવવું. (જડું થવું)
પાક થવાથી તથા શરદી લાગવાથી લોહીનો જમાવ થવા સંભવછે. તે શિ-
વાય શરીર નખળુ થવાથી તેમજ કોઈ જીર્ણ વ્યાધિ પછી પણ શોફ થઈ
આવેછે. ક્ષય, અતિસાર, પાંડુ, નખળાઈ, હૃદરોગ તથા ગુરદાના જીર્ણ
વરમને લીધે શોફ થઈ આવેછે; તેમજ કોઈ પણ ભાગ ઉપર કાંઈ દવા-
ણુ કરવામાં આવે તો તે નીચેનો ભાગ સોળ જાયછે. સોળે હમેશાં ની-
ચલા ભાગમાં થવા સંભવ છે. ગર્ભિણી સ્ત્રીને વખતે એક અગર બન્ને
પગ સોળ જાયછે જે સોળે જણ્યા પછી ઉતરી જાયછે. જીર્ણ વ્યાધિમાં
શરીર ક્ષીણ થવાથી જે સોળે ચડે તે ખરેખરો બચકર છે.

ઉપાય—અગ્નિમંથાદિ લેપ ૧૩૨ અપામાર્ગ ૧૧૧ અરણી ૧૩૨
આકડાનાં પાનનું બંધાણુ ૧૩૮ આવળનાં પાનનું બંધાણુ ૧૪૬ આસોદરો
૧૪૬ હસસનો લેપ ૧૫૬ એખરો ૧૬૧ એખરાનાં મૂળનો ઉકાળો અને છા-
લની રાખ ૧૬૧ એરડાનાં વરાળીઆં પાંત ૧૬૪ અંકોલનાં નવશેકાં પાનનું
બંધાણુ ૧૬૬ કડવી નઈ ૧૭૦ કાંઠાશેળીઆનો સ્વરસ ૧૬૨ કાળાદાણા
૧૬૪ કાળીપાટનો રસ પીવાને માટે તથા ઓપડવા માટે ૧૬૮ ફેરડાંનો
સ્વરસ ૨૦૮ ગુડાજક ૨૮૭ ગોકળ ગાય લગાડવી ૪૧૮ (મીથુમાં ભેલવીને)
ગોળાધરી લોકડું અને ઝેરી નારીએળ ૨૬૩ ગૌમૂત્રની ભાવના વાળી

દવાઓ. ૪૧૯ ચિત્રક ૨૪૫ જીરફોચલાની ૧૬૩ ૨૬૧ દશમૂલાદિવાય
૨૮૩ દશાંગલેપ ૩૯૨ દાંતીમૂળ ૨૮૬ દુગ્ધવટી ૧૨૪ દેવદારી-
દિકવાય ૨૮૯ દોશધ્રુ લેપ ૩૯૩ નગોડનાં પાન વાટી ઓપડવાં ૩૦૦ નગો-
ડનાં પાન બાફીને બાંધવાં ૩૦૦ નસોતરનો રેચ ૩૦૨ નવસારનાં પોતાં ૩૮
પટોળનું ચૂર્ણ ૩૧૧ પ્રસારણી લેહ ૩૧૭ પાણકંદો ૨૫૬ પુનર્નવાજક ૩૯૫
બંગભસ્મ ૧૭ બીલીનું મૂળ ૩૨૫ બેહુડાંતા મગજનો લેપ ૩૨૬ મૂત્રલ દ-
વાઓ ૪૬૩ રાઇનો લેપ ૩૫૪ લવીંગનો લેપ ૩૫૮ લીંબડાનાં પાન વરાળી-
આં કરીને બાંધવાં ૩૬૬ લોહ ૭૩ લોહ અને તામ્રનો સંયોગ ૭૩
વાતહર દવાઓનો લેપ ૪૭૦ વરુણનાં પાનનો લેપ ૩૭૮ સાજીઆર ૮૩
સુંઠ ૪૦૨ સુવર્ણ માલિક ભસ્મ ૮૬ સુવર્ણ પર્પટી ૯૨ શોથધ્રુ દવાઓ ૪૭૨

સંગ્રહણી.

નિદાન—અતિસાર ધણા દીવસ ચાલે અને તેની સાથે જઠરાગ્નિ
મંદ થાય ત્યારે તે રોગ સંગ્રહણી કહેવાય.

ઉપાય—અભ્રકભસ્મ ૧૪ અફીણ ૧૨૩ અગ્નિ મંથાદિ લેપ ૧૩૨
કપિત્થાજક ચૂર્ણ ૨૧૦ કોઠ ૨૧૦ કોહોળું ૨૧૨ આખરાની રાખ ૨૧૫ આસ
લોહીને પુષ્ટિ આપનારી દવાઓ ૪૬૧ ચિત્રક ૨૪૫ જીરફાદિ મોદક
૨૫૬ ટંકણ ૨૮ ટીંબર ૨૬૪ ટેટુનો પુટપાક ૨૬૪ તાલીસાદિ વટી ૨૭૬
દાડિમાજક ૨૮૫ દુગ્ધ વટી ૧૨૪ ધાવડીનાં ફુલ ૩૦૦ નાચ ભસ્મ ૮૫
પંચામૃત પર્પટી ૪૫ પથ્યાદિ ગુડ ૪૧૦ બીલીનાં ફળનો ગર્ભ ૩૨૪ બાંગ
૩૩૨ બાંગરાનું ચૂર્ણ ૩૩૪ મારયુથુ પૃ મારયુથુની ગોળી પૃ રસ પર્પટી
૪૫ લોહ ૭૩ શંખ વટી ૮૦ શોથધ્રુ દવાઓ ૪૭૨ સાત્વીન ૩૯૭ સુવર્ણ
પર્પટી ૯૨ હીરાકચી ૧૦૫ હીરા દખણ ૪૧૨ હીંગ ૪૧૧.

સંધિવા.

નિદાન—થરદી અગર ભજ લાગવાથી ધાણું કરીને ઉપડી આવેછે.
જે ચાર દીવસ સજ્જ તાવ આબા બાદ સાંધાઓમાં સજ્જ દુખાવો થાયછે,
તે સોજી જાયછે અને અડતાં દુખેછે તથા તે સાંધો હેરવી ફેરવી
શકાતો નથી. પાછળથી તાવ ઉતરી ગયા કેડે પણ સાંધાનો દુખાવો જારી
રહેછે અને તેના સાથે તેને ઝીણા ઝીણા તાવ રહેછે. સાંધાનો દુખાવો
એટલો બધો સજ્જ હોયછે કે તેનાથી હરી ફરી શકાતું નથી ને તે સાં-
ધાને જરા પણ મહેનત આપવામાં આવે તો તે સજ્જ અશ્કો નિકળે છે.

કોણી, ગોઠણ, કમર અને ખીજ બધા સાંધાઓ આ રોગમાં ગ્રાહી રહે છે. આ રોગ ઘણો લાંબો વખત ચાલે છે અને તે શરીરમાં જીર્ણ રૂપે રહે છે.

ઉપાય—અગથીયાનાં મૂળના કલકનો લેપ ૧૦૯ અગ્નિ મન્યાદિ લેપ ૧૩૨ અજમાનું તેલ ૧૧૪ અનંત મૂળ ૧૧૭ અમ્લ વિરુદ્ધ દવાઓ ૪૩૭ અશ્વેળીઆની રાખ ૧૩૪ અળશીની પોટીસ ૧૩૫ આકડાના છીરનો લેપ ૧૩૮ આકડાનું રૂ ૧૩૮ આસંધનો કવાથ ૧૫૦ ઈન્દ્રવાર્ણ ૧૫૩ એપરો ૧૬૧ એપરાનું તેલ ૧૬૧ એરંડ મૂળ ૧૬૪ એરંડીઉ તેલ ૧૬૪ ઓથમી જીરાંની પોટીસ ૧૫૫ કપૂરનું તેલ ૧૭૮ કુષ્ઠ તૈલ ૧૬૦ કરંજનું તૈલ ૧૮૪ કીર્દમાન ૨૦૦ કુરંજાની પાડનો કવાથ ૨૦૮ કૈશોર ગુગળ ૨૩૦ ખુરાસાની અજમા ૨૧૬ ખુરાસાની અજમાના કલકનો લેપ ૨૧૬ ગળજીલી ૨૨૧ ગુગળ ૨૨૮ ચિત્રકનો લેપ ૨૪૪ ચીરકળ ૨૭૮ જીરનાં પાન બાફીને બાંધવાં ૨૫૪ ટેંદુનું ચૂર્ણ ૨૬૫ તમાકુનું પાંદડું બહાર લગાડવું ૨૭૧ ચંદ્રવ્રભા ૭૮ દોષધ્ર લેપ ૩૯૪ નશોતર ૩૦૨ પ્રસારણી ૩૧૭ પાતાલ ગરદી ૩૧૨ પારસ પીંપળાનાં પાન વરાળીયાં કરી બાંધવાં ૩૧૨ પીંપર ૩૧૫ પીંપરી મૂળના ગંઠોડા ૩૧૬ ખાદ્કી ૩૨૯ બીલામું ૩૩૭ માલકાંકણાંની ગોળી ૩૪૬ માલકાંકણાંનું તેલ ૩૪૬ મેથી ૩૪૯ રાઈનો લેપ ૩૫૪ રારના પંચક ૩૫૬ લસણ ૩૬૦ વછનાગ ૩૭૨ વછનાગનો લેપ ૩૭૩ વજનો કાઠો ૩૭૫ વરણાનો સ્વરસ ૩૭૮ વરધારાદિ ચૂર્ણ ૩૭૯ સમદર સોપનું મૂળ ૩૯૫ સમીર ગજ કુશરી રસ ૨૭૧ સુરોખાર ૮૭ સીંહનાદ ગુગળ ૨૩૦ સ્વેદળ દવાઓ ૪૭૮ શતાવરીનું તેલ ૩૮૭ હોંગળો ૧૦૩.

હડકવા.

નિદાન—હડકવા એ કુતરાં, વર તથા શીયાળ વિગેરેના કરડવાથી ડોઢથી ચાર માસની અંદર ઉપડતો એક જાતનો વાતવ્યાધિ છે. આ દરદ સંપૂર્ણ જોસમાં ઉપડે ત્યારે તેનું આખું શરીર એવાય છે, ગળામાં એક જાતનો અવાજ થયા કરે છે અને મોઢામાંથી યુંક વઘા કરે છે. પાણી પીવાથી, અગર જોવાથી અગર બહુજ અજવાળામાં રાખવાથી તેને અંચતાણ ઉપડી આવે છે અને શ્વાસ મુંઝાય છે. આ દરદીને પાણીનો ઘણોજ મોટો ડર હોય છે ને તેથી આ રોગને ઈંગ્રેજીમાં “હાઈડ્રોપી-

આ” અને સંસ્કૃતમાં “ જલસંવાસ ” કહેછે, જેનો અર્થ પાણીનો ડર એવો થાયછે. આ રોગ ધણીજ બચકર છે અને દરદી બીજે કે ત્રીજે દીવસે ગુજરી જાયછે.

ઉપાય—અષ્ટાનાં પાન તથા બી વાટીને પાવાં ૧૧૧ અફીણ ૧૨૫ કુકડવેલ ૨૦૨ બાંગ ૩૩૧ રેનાયુ શૈથીલ્ય કૃત દવાઓ. ૪૭૭

હલીમક.

નિદાન—આ એક કમળાનો ભેદછે જેમાં સત્ત કમળા સાથે દરદીનું શરીર પાડુંવર્ણ થઈ ગયું હોયછે અને તેની સાથે તેને જીર્ણ જ્વર ચડેછે. કમળો અને જીર્ણ જ્વર સંયુક્ત હોય તે રોગનું નામ હલીમક.

ઉપાય—અરડુશી ૧૩૧ એળીઝી ૧૬૭ ચંદ્રપ્રભા ૭૮ નવસાર ૩૬ પિત્તાંક ૨૬ ૫૫ મૂત્રલ દવાઓ ૪૬૩ લોહ ૭૩ લોહ અને તામ્બુલો સંયોગ ૨૩ સારક દવાઓ ૪૬૫.

હાડકાનું ભાગી જવું.

નિદાન—જે ભાગમાં હાડકું બાંધ્યું હોય તે ભાગ સામી બાજુના તેજ ભાગ સાથે સરખાવતાં વાંકો ચૂકો, આડવાળો અગર ટુંકો જણાય છે. ઉપલો કટકો ગ્રાહી રાખી નીચલો ભાગ હલાવતાં ત્યાં કટ કટ એવો અવાજ થાયછે. શીવાય તેડેકાણે સોળે હોયછે, ફુંખાવો થાયછે અને દરદીનાથી તે ભાગ હેરવી ફેરવી શકાતો નથી.

ઉપાય—અર્જુન વૃક્ષની છાલ ૧૨૮.

હાંફ.

નિદાન—ધાસ જૂઓ.

ઉપાય—ધન્ત્રિવર્ણ ૧૫૩ અવન પ્રાશ્યાવ લેહ ૧૪૭ ધતુરો ૨૬૫ પાણકંદો ૨૫૬ બંગ બસ્મ ૧૭ વરધારો ૩૭૯ શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ ૧૮૯.

હીંગળાથી મોટું આવી જવું.

નિદાન—હીંગળો પણ રસકપૂરની પેઠે પારદનો એક ક્ષારછે અને તેનો વધુ ખડતો ઉપયોગ થાય તો રસકપૂરનાં જેવાંજ ઝેરી ચિન્હો થાયછે જેની પ્રથમ સૂચના મોટું આવી જવાથી મળેછે.

ઉપાય—ટંકણના કોગળા ૩૦.

હૃદરોગ.

નિદાન—હૃદરોગીને છાતીના ડાબા પડખામાં દુખ્યા કરેછે. આ દુખાવો વખતે ડાબાં પાસળાંમાં અને વાંસામાં તેમજ જમણી કોરની છાતી સુધી પણ ફેલાયેલો હોયછે ને વખતે તે એટલો બધો સજ્જ હોયછે કે દરદીનાથી પુરો શ્વાસ પણ લઈ શકાતો નથી. બોલવાથી, પડખું ફેરવવાથી અને ઉધરસ ખાવાથી છાતી દુખ્યા કરેછે. જો શરીર દુખ્યું હોય તો છાતીમાં અગર પાંસળાંમાં થડો જણાઈ રહેછે, શરીર ખેંચેન અને કમકોયત રહેછે તથા કાંઈ પણ કામ કરવા ઉપર તેનું મન થતું નથી. વખતે પગે સોળે ચડેછે. જે દરદી એકાએક મુંઝ ચડવાથી ગુજરી જાયછે તેમાંના ઘણા ખરાને હૃદ રોગ હોયછે.

ઉપાય—અર્જુન ઘૂત ૧૨૮ અર્જુન વૃક્ષની છાલ ૧૨૮ અર્જુનાભ ૧૪ કોહોળું ૨૧૨ દુધ ૪૨૭ લોહ ૭૪ શોયમ્ ૪૭૨ સ્વેદન દવાઓ ૪૭૮ હ દવાણું ૧૨૫ ૩૪.

હેડકી.

નિદાન—અજીર્ણને લઇને, ગર્ભ રક્ષાથી તેમજ હીસ્ટીરીઆ વિગેરે વાતવ્યાધિમાં હેડકી બહુ આવેછે. હેડકી આવવી એ પણ એક જાતનો આક્ષેપ છે અને જેમખીજ દરદોમાં સ્નાયુ ખેંચાઈ શરીર ક્ષીણ થઈ જાયછે તેમજ હેડકીમાં પણ બને છે. સનિપાતમાં આખરનાં ચિન્હ તરીકે હેડકી થવી એ ધણુંજ બયંકર ચિન્હ છે. ક્ષીણ થયેલ અને ઘણા વખતના વૃદ્ધખીમારને હેડકી ખેચાર માસ સુધી રહેછે. કોલેરામાં કેટલાક દરદીને હેડકી ઉપડેછે અને કોલેરા મટ્યા પછી કેટલાક દરદીને ઘણાક દીવસ સુધી હેડકી આવ્યા કરેછે.

ઉપાય—અજમોદ (બોડી) ૧૧૩ આંખનાં સ્વરસ ૧૪૬ કફ શામક દવાઓનું ધૂન્નપાન ૪૪૪ કંટકારી અવલેહ ૩૩૯ ગુલાબ જળ ૨૩૪ ચંદ્રમૂર રસ ૧૩૩ જવનું પાણી ૨૫૧ જીરકાદિ વટી ૨૫૬ ટીબ્બની બીડી ૨૬૪ તાજ બરમ ૩૩ દશ મૂળાદિ ક્વાથ ૨૮૩ દેવદાર્વાદિ ક્વાથ ૨૮૬ ધતુરાનું ધૂન્નપાન ૨૬૫ નગોડનાં બીજનો કાઢો ૩૦૦ પીપર ઘુંટેલી ૩૧૪ બાંગ ૩૩૨ મરી ૩૪૨ લસણ ૩૬૦ શંખવટી ૧૮૦ સુવર્ણ બરમ ૬૩ સુવાનું હીમ ૪૦૪ સૌભાગ્ય શુંડીપાક ૪૦૧.

ક્ષિત.

નિદાન—ધાંડું અથવા ચાંદુ જીવ્યો.

ઉપાય—ગેર ૨૦ જાતનાં દૂત ૨૫૮ દારૂળદરના ઉકાળાનું પ્રક્ષા-
લન ૨૮૮ ધમાસના ઉકાળાવડે પ્રક્ષાલન ૨૯૮ પંચવલ્કલકથાય વડે પ્રક્ષા-
લન ૩૭૯ રોપણુ દવાઓ ૪૬૬ સ્તંભન દવાઓ ૪૪૭.

ક્ષય.

નિદાન—શરૂઆતમાં કાંઈ પણ ખબર પડતી નથી પણ શરીર
ગળતું જતું અને જ્યેન લાગેછે તથા અનાજ ઉપર અપ્રીતિ થાયછે ને
પુરેપુરો ખોરાક લેવાતો નથી. ધીરેધીરે થોડી ઉધરસ દેખાયછે જે પાછળ-
થી વધતી જાયછે અને બખતે બડખામાં લોહી પણ પડેછે. દરદીના શરીર
માં ઝીણો ઝીણો તાવ રહેછે અને રાત્રે પુષ્કળ પસીનો આવેછે. કામ
કરવાની તેનામાં શક્તિ રહેતી નથી ને તે હાંફી જાયછે. જ્યારે ક્ષય ખરા-
બર સ્થપિત થાય ત્યારે સાંજરે હાથમાં ચોખે ચોખો તાવ આવેછે. ઉધ-
રસ પણ બહુ હેરાન કરેછે અને સાદ જોસી જાયછે. દરદીનું શરીર ગળી
જઈ હાડપીંજર જેવું થઈ જાયછે. અનાજ લેવાથી ઉલટી થઈ જાયછે.
અનેક ઉપાયો યોજવામાં આવે તો પણ ફેર પડતો નથી અને આખરે
ઝાડો થાયછે ને દરદી ધસાઈ ધસાઈને ગુજરી જાયછે.

ઉપાય—અબ્ધક ભસ્મ ૧૪ અફીણુ ૧૨૬ અર્ક અફેનાદિ ગુટીકા
૧૨૬-૧૩૭ અરડુશીનાં મૂળનું સિદ્ધ કરેલ ધી ૧૩૧ અરડુશીનો કાઠો ૧૩૧
આસંધ ૧૫૦ આસંધનો ઉકાળો ૧૫૦ અમ્લ વિરૂદ્ધ દવાઓ ૪૩૭ અ-
બર ૪૧૫ ઇસસ ૧૫૫ ઉશ્ણુ દવાઓ ૪૩૯ કંટકારી અવલેહ ૩૩૯
કરુતુરી ૪૧૭ કફઘ્ન દવાઓ ૪૪૩ કફ શામક દવાઓ ૪૪૪ કટૂલાદિ ચૂર્ણ
૧૯૩ કીર્દમાન ૨૦૦ કીલની વરાળ ૨૦૧-૨૦૨ કોળું ૨૧૨ અર્પર ૧૯
ખાસ લોહીને પ્રુષ્ટિ આપનારી દવાઓ ૪૬૧ ગળો ૨૨૪ ગ્રહણી કપાટ
રસ ૫૭ (યતાઝાડા અટકાવવા સાંડું) ચિંતામણી ચતુર્મુખ ૪૬ અવન
પ્રાશ્યાવલેહ, ખંડા મલકી, ધાત્રી લોહ ૧૪૬ છાલ મોગરાનું તેલ ૨૪૯
જસત ભસ્મ ૨૬ જંગલી ખાજ ૨૫૯ તાલીસ પત્ર ૨૭૫ ત્રિકુળાનું ચૂર્ણ
૨૮૦ દુધ ૪૨૬ દ્વાક્ષાસવ ૨૯૧ નવસાર ૩૭ નાગરે મોથ ૩૦૪ નારીકેળ
ખંડ પાક ૩૦૫ નાગ ભસ્મ ૮૫ પ્રવાળ ભસ્મ ૪૭ પીપલ્યા સવ ૩૧૪
પ્રાક્ષીનું ચૂર્ણ ૩૨૯ બંગ ભસ્મ ૧૭ ખેન્ડી ૪૫ ખારંગીના મૂળનું સિદ્ધ

કરેલ તેલ ચોપડવું ૩૩૫ મોટી હરડે ૪૦૮ મોરચુચુની ગોળી ૫૭ મુંગાંક ૪૫
 યવક્ષારાદિ ગુટીકા ૨૫૧ રસસીંદુર ૪૫ રાજ મુંગાંક ૯૨ રોષ્ય ભસ્મ
 ૬૫ લોહ ૭૨-૭૩ લોહ પર્પટી ૭૪ લાક્ષાદી તેલ મદન ૩૬૨ લોખાન ૩૬૬
 વાસાવલેહ અને વાસા પૂટપાક ૧૩૦ વીદારી ખંડપાક ૩૮૪ શતાવરીનું ધી
 ૩૮૭ શૃંગાદિ ચૂર્ણ ૧૮૬ શૃંગારાત્ર ૧૪ શીલાજીત ૭૮ સોનું ૬૧ સુવર્ણ
 માલીની વસંત ૯૨ સોનાનો વરખ ૯૨ સીતોપલાદિ ચૂર્ણ ૩૮૫ સાબર-
 શીંગાની રાખ ૪૩૨ સ્તંભન દવાઓ ૪૪૮ હરીતકી અવલેહ ૪૦૬-૪૧૦
 હીંગળો ૧૦૪ હીરણ્ય ગર્ભ ૪૫

અનુક્રમણિકા.

વિષય. પૃષ્ઠ.
 અકલકરો. ૧૦૭
 અખોડ ૧૦૮
 અગધીઓ. ૧૦૯
 અગર. ૧૧૦
 અગ્નિકુમાર રસ. ૭૬
 અગ્નિમૂખ ચૂર્ણ. ૧૫૬
 અગ્નિમન્થાદિ લેપ. ૧૩૨
 અથેડો. ૧૧૦
 અછબડા. ૪૯૭
 અછોછી. ૪૯૭
 અજમો. ૧૧૨
 અજમોદાદિ ગુટ્ટીકા. ૧૧૩
 અજમોદાદિ ચૂર્ણ. ૧૧૩
 અજવાળું. ૪૯૨
 અજીણું. ૪૯૭
 અજીણું કુંટકરસ. ૩૭૦
 અડદ. ૧૧૪
 અડદીયા લાડુ. ૧૧૪
 અડૂલશા. ૧૨૪
 અતિવિષની કળી. ૧૧૫
 અતિવિષનો કાઠો. ૧૧૫
 અતિવિષાદિ ગુટ્ટીકા. ૧૧૫
 અતિસાર અને ઝાડો. ૪૯૯
 અત્તંત પરસેવો આવવો. ૫૦૦
 અત્તમ્. ૫૦૦
 અત્યાર્તવ. ૫૦૦
 અધિમન્થ. ૫૦૧
 અનાર્તવ. ૫૦૧
 અનિદ્રા. ૫૦૨

વિષય. પૃષ્ઠ.
 અનિયમિત આર્તવ. ૫૦૨
 અનુલોમન દવાઓ. ૪૬૪
 અનંતમૂળ. ૧૧૬
 અપચી. ૫૦૨
 અપરમાર. ૫૦૩
 અપામાર્ગક્ષાર. ૧૦૧
 અપામાર્ગક્ષાર તૈલ. ૧૧૧
 અફીણ. ૧૧૮
 અફીણ અને માયફળનો મલ
 મ. ૩૪૫
 અફીણના ડોડવા. ૧૨૮
 અચીત. ૧૭૯
 અભયાદિ કંવાય. ૪૦૭
 અભિષેક. ૫૦૪
 અભ્રમ્. ૧૧
 અભ્રમ્મસ. ૧૩
 અમુક ભાગનું જકડાઈ જવું.
 ૫૦૫
 અમુક ભાગનું લાલચોળ થઈ
 આવવું. ૫૦૫
 અમૃતપાક. ૩૨૮
 અમૃતવદ્ધી. ૨૨૩
 અમૃત હરીતકી. ૪૦૭
 અમૃતા. ૨૨૩
 અમૃતાગુગળ. ૨૨૭
 અમૃતાષ્ટક. ૨૨૨
 અમ્લ દવાઓ. ૪૩૪
 અમ્લ પિત્ત. ૫૦૫
 અમ્લ લોનીકા. ૨૪૧

અમ્ભ વિરૂદ્ધ દવાઓ. ૪૩૬
 અરકુશી. ૧૨૬
 અરકુસો. ૧૩૨
 અરણી. ૧૩૨
 અરણુ. ૨૬૪.
 અરણુપુટ પાક. ૨૬૪
 અરિષ્ટ. ૧
 અરીઠા. ૧૩૨
 અરૂચી. ૫૦૫
 અર્કઅભિજ્ઞાદિ ગુટિકા. ૧૨૩-૧૩૬
 અર્કાકુર રસ. ૧૩૬
 અર્કાદિ ક્વાથ. ૧૩૬
 અર્કાદિ સૂણું. ૧૩૬
 અર્જુનધૂત. ૧૨૮
 અર્જુનવૃક્ષ. ૧૨૮
 અર્જુનાભ. ૧૩
 અદિત. ૫૦૬
 અર્ધશુર. ૧
 અર્ધાભાર. ૧
 અર્બુદ. ૫૦૬
 અર્શઘ્ન. ૪૦૩
 અર્ષ. ૫૦૭
 અવલેહ. ૨
 અવધગુભાદિ લેપ. ૧૬૫
 અવાળુનું ચડી આવવું. ૫૦૮
 અગ્રણીઓ. ૧૩૩
 અશ્મરી અથવા પથરી. ૫૦૮
 અશ્વકરણ. ૩૫૬
 અશ્વગંધા. ૧૪૬
 અશ્વગંધાદિ ધૂત. ૧૫૦
 અશ્વગંધાદિ સૂણું. ૧૫૦

અસાણા. ૩૧૦
 અસ્થિરોગ. ૫૦૬
 અભિજ્ઞાનકર્પૂરાદિ ગુટિકા. ૧૭૬
 અભિજ્ઞાદિ ગુટિકા. ૧૨૩
 અળસી. ૧૩૪
 અળસીની પોટીસ. -
 અળસીનું તેલ. ૧૩૪
 અળાઈ. ૫૦૬
 અક્ષિરોગ. ૫૦૬
 આઈપીકે ક્યુએન્ટા. ૧૭૨
 આંકડી. ૫૧૦
 આંકડો. ૧૩૫
 આંકારકરભાદિ સૂણું. ૧૦૭-૧૨૩
 આંખનાં ખીલ તથા તાપોડીઆં.
 ૫૧૦
 આંખની ગરમાઈ. ૫૧૧
 આંખની પીડા. ૫૧૦
 આંખની કોર ઉપર બીણી બીણી
 ફણગીનું ઉપડી આવવું. ૫૧૦
 આંખનું બખડી આવવું. ૫૧૨
 આંખે અંધારા આવવાં ૫૧૧
 આંગળાનું ઠરડાઈ જવું. ૫૧૧
 આંચકી અથવા ઐચતાણ. ૫૧૨
 આંઝણું. ૫૧૨
 આંતરડાનું ક્ષેત. ૫૧૩
 આત્મગુભાદિ સૂણું. ૧૮૬
 આદુ. ૧૩૬
 આધાશીશી. ૫૧૩
 આનન્દભૈરવ રસ. ૩૭૦
 આફ્રો. ૫૧૪
 આંબલી. ૫૪૦
 આંબલીયાં. ૧૪૦

આંખાહળદર. ૧૪૧

આંખો. ૧૪૨

આમરાક્ષસી. ૧૨૩

આમલક્યાદિલોહ. ૭૧

આમલસારો ગંધક. ૨૧

આમવાત. ૫૧૫

આમળાં. ૧૪૩

આમળી. ૧૪૩

આત્રાદિ હીમ. ૧૪૨

આયોડીન. ૪૩૦

આરગ્વધાદિ ક્વાથ. ૨૨૦

આવળ. ૧૪૮

આસવ. ૨

આસંધ. ૧૪૯

આસેન. ૩૧૦

આસોંદરો ૧૪૯

આસોપારિ. ૪૭૬

ઇચ્છાભેદી રસ. ૩૦૭

ઇંડા. ૪૧૪

ઇન્દ્રીવર. ૧૮૦

ઇન્દ્રજીવ. ૧૫૦

ઇન્દ્રયવાદિ કાઠો. ૧૫૧

ઇન્દ્રયવાદિ ચૂણ. ૧૫૧

ઇન્દ્રયવાદિ પ્રમથ્યા. ૧૫૧

ઇન્દ્રવરણાનાંમરી. ૧૫૪

ઇન્દ્રવરણ. ૧૫૨

ઇન્દ્રવારણી. ૧૫૨

ઇન્દ્રોનું વાંકુવળીજવું. ૫૧૫

ઇસબગુલ. ૧૫૪

ઇસસ. ૧૫૫

ઇસસનો લેપ. ૧૫૫

ઇક્ષુગન્ધા. ૧૬૦

ઉછાળો. ૫૧૫

ઉટંગણ. ૧૫૬

ઉત્કટારો. ૧૫૭

ઉત્પલાદિ શૃતમ. ૧૮૦

ઉંદરની લીંડી. ૪૧૪

ઉંદરનું ઝેર. ૫૧૬

ઉંદરકાની. ૧૫૭

ઉંદર રોગ. ૫૧૬

ઉંદરી. ૫૧૭

ઉદ્દ. ૫૧૭

ઉદાસીનવૃત્તિ રહેવી. ૫૧૭

ઉધરસ. ૫૧૮

ઉનવા. ૫૧૯

ઉનાખ. ૧૫૮

ઉન્માદ. ૫૨૦

ઉન્માદગજકેશરીરસ ૨૯૨

ઉપદંશ. ૫૨૧

ઉપધાતુ. ૧૦

ઉપરસ. ૧૦

ઉપલસરી. ૧૧૬

ઉપલસાર. ૧૧૬

ઉપળેટ. ૧૫૯

ઉબકો. ૫૨૨

ઉભીભોરીંગણી. ૩૩૯

ઉરસ્તંભ. ૫૨૩

ઉરઃક્ષત. ૫૨૨

ઉલટી. ૫૨૩

ઉશીર. ૩૮૧

ઉશીરાદિ સ્નાન. ૩૮૨

ઉશ્ણ દવાઓ. ૪૩૭

ઉબ્બોદક. ૪૮૨

ત્રદુદોષ. ૫૨૪

ત્રદુ લાવનાર દવાઓ. ૪૪૧

એકલકંઠો. ૩૮૯

એઅરો. ૧૯૦

એરોરૂઠ. ૨૬૬

એરડો. ૧૯૨

એલચી. ૧૯૫

એલાદિચૂર્ણ. ૧૯૫

એળીયાની ગોળી. ૧૯૬

એળીયો. ૧૯૬

એઓ. ૫૨૪

એચમીજી. ૧૫૪

એારી. ૫૨૫

એાદુઅર. ૫૨૫

એાદિદલવણ. ૬૭

એકોલ. ૧૬૮

એંગરસ. ૩

એંગન. ૩

એંગવૃદ્ધિ. ૫૨૫

એઅર. ૪૧૫

એઅલીકાપાન. ૧૪૦

એઅલીકામન્ય. ૧૪૦

એઅપ્રસાદ. ૩૦૭

કકૂલ. ૧૨૮

કઅવા. ૫૨૫

કઅર અને લચક. ૫૨૬

કઅરો. ૧૬૬

કછીગંધક ૨૧

કટીગ્રહ. ૫૨૬

કટીશૂળ. ૫૨૭

કટુકીચૂર્ણ. ૧૭૩

કટુકીપાચન. ૧૭૪

કટુપૌષ્ટિક દવાઓ. ૪૪૨

કટુતૈલ. ૩૫૪

કટુકલાદિ ચૂર્ણ. ૧૬૩

કઠ. ૧૭૬

કડવો ઇન્દ્રજવ. ૧૫૧

કડવી નધ. ૧૬૬

કડવી ધીસોડી. ૩૦૬

કડાછાલ. ૧૭૦

કડાપો ગુંદર. ૨૩૨

કડુ. ૧૭૩

કણાદિ કાઠો. ૩૧૩

કનકસુંદર રસ. ૨૬૨

કનીનીકાનો વરમ. ૫૨૭

કન્યાલોહાદિ ગુટીકા. ૧૬૬

કપર્દિક ભસ્મ. ૭૬

કપિત્થાજક ચૂર્ણ. ૨૦૬

કપીલો. ૧૭૪

કપૂર. ૧૭૫

કપૂરકાચલી. ૧૭૬

કફ. ૫૨૭

કફકેતુ રસ. ૩૭૦

કફધ દવાઓ. ૪૪૨

કમરકસ. ૩૧૦

કમરની પીડા. ૫૨૮

કમળકાકડી. ૧૮૦

કમળકંદનું ક્ષત. ૫૨૮

કમળો. ૫૨૮

કરવીરાદિ તૈલ. ૧૮૨

કરીયાતાનું હીમ. ૧૮૨

કરીયાતુ. ૧૮૧
 કરેણ. ૧૮૨
 કરોળીઆ. ૫૨૬
 કરોળીઆનું ૫૩. ૪૧૫
 કરેન્. ૧૮૩
 કર્ણનાદ. ૫૨૬
 કર્ણપાક. ૫૩૦
 કર્ણશૂળ. ૫૩૦
 કર્ણસ્તાવ. ૫૩૧
 કર્નઈ. ૧૫
 કર્ણેક. ૭૧
 કર્ણોજીજી. ૨૫૪
 કર્ણભો. ૧૮૪
 કર્ક. ૩
 કર્વમાં ૧૮૫
 કર્વલ. ૩
 કર્સરત. ૪૬૪
 કર્મવાવડ. ૫૩૧
 કર્મુરી. ૪૧૩
 કર્તૂર્ધાદિ ગુટિકા. ૪૧૬
 કર્ણતર. ૫૩૨
 કર્ણથી. ૧૮૭
 કર્ણલાવી. ૩૬૨
 કર્ણીચુનાનું પાણી. ૮૦
 કર્ણીચુનો. ૭૬
 કર્કચ. ૧૮૭
 કર્કડાનું વધવું. ૫૩૨
 કર્કડાશીંગી. ૧૮૬
 કર્કડીનાં બી. ૧૮૬
 કર્કમાચી. ૩૧

કર્કમારી. ૧૮૬
 કર્કમારીનો મલમ. ૧૮૦
 કર્કાચન ગુટિકા. ૩૩૫
 કર્કચનાર. ૧૮૦
 કર્કચનાર ગુગલ. ૧૮૦
 કર્કાશિળીઆ. ૧૮૦
 કર્કાલોહ. ૧૮૧
 કર્કાવટી. ૧૮૩
 કર્કાયાનું ચૂણું. ૧૮૨
 કર્કાધી. ૧૮૨
 કર્કાકૂળ. ૧૮૩
 કર્કાળીમૂળ. ૧૪૪
 કર્કાશીસાદ તૈલ. ૧૦૫-૧૦૬
 કર્કાશ્મરી. ૩૮૮
 કર્કાસકર્ચરી ગુટિકા. ૧૩
 કર્કાસકી. ૨૪૧
 કર્કાસકેશરી ગુટિકા. ૧૦૩
 કર્કાસમર્દ. ૧૮૫
 કર્કાસાંજણ. ૨૬
 કર્કાણાદાણા. ૧૮૪
 કર્કાણાદાણાનું ચૂણું. ૧૮૪
 કર્કાળીજીરો ૧૮૪
 કર્કાળીજીરી ચૂણું. ૧૮૫
 કર્કાળીપાટ. ૧૫૬-૧૮૭
 કર્કાળીકડો. ૧૫૦
 કર્કીડામારી. ૧૮૮
 કર્કીડામારીનો જેપ. ૧૮૮
 કર્કીરમાણી. ૨૦૦
 કર્કીરમાણી અન્નમો. ૧૧૨
 કર્કીર્દમાન. ૧૮૬
 કર્કીલ. ૨૦૧

કીલનો મલમ. ૨૦૧
 કુકડવેલ. ૨૦૨
 કુંકુમવટી. ૧૨૩-૨૦૮
 કુટબપુટપાક. ૧૭૧
 કુટબદિ ચૂર્ણ. ૧૭૧
 કુટબરિષ્ટ. ૧૭૦
 કુટબવલેહ. ૧૭૦
 કુટબષ્ટક. ૧૭૧
 કુડવ. ૧૭૦
 કુમારીકાધૂત. ૨૦૫
 કુમારીકાસન. ૨૦૫
 કુબો. ૨૦૩
 કુબ્જપ્રસારણી તૈલ. ૩૧૭
 કુલાહલ. ૯૬
 કુલીંગન. ૨૦૩
 કુવાડીયો. ૨૦૪
 કુંવાર. ૨૦૫
 કુંથાવલેહ. ૩૮૯
 કુષ્ઠ. ૧૫૯-૫૩૨
 કુષ્ઠાદિ તૈલ. ૧૫૯
 કુષ્ઠાદિ હીમ. ૧૫૯
 કુબાંડાવલેહ. ૨૧૧
 કૃમિ. ૫૩૪
 કૃમિકુદાર. ૧૭૬
 કૃમિમ્ન દવાઓ. ૪૪૪
 કૃષ્ણજીરકાદિ લેપ. ૨૫૬
 કૃષ્ણભસ્મ. ૪૨
 કૃષ્ણમંડળનું ક્ષત. ૫૩૪
 કૃષ્ણા ચૂર્ણ. ૩૧૩
 કેરડાંનીપાડ. ૨૦૭
 કેશર. ૨૦૮

કેશરાદિ ગુટીકા. ૬૧
 કેશોર ગુગળ. ૨૨૭
 કોકનાદ. ૧૮૦
 કોકમનું તૈલ. ૨૯૦
 કોકીલાક્ષ. ૧૬૦
 કોગળા. ૩
 કોઠ. ૨૦૯
 કોડલીવર આઘલિ. ૨૪૯
 કોલેરો. ૫૩૫
 કોષાટકી. ૨૦૨
 કોહોળ. ૨૧૧
 કંટકારી. ૩૩૮
 કંટકારી અવલેહ. ૩૩૮
 કંટકારી ધૂત ૩૩૮.
 કંટકારી પુટપાક ૩૩૮
 કંડૂ. ખરજ અગર ચેળ આવવી.
 ૫૩૭
 કાષ્ઠસોફેનીક એસીડ. ૨૦૪
 ક્વીનાઇન. ૧૭૧

અડસલીઓ. ૨૧૩
 અડીઆનાગ. ૩૬૨
 અદિરાદિ ક્ષાથ. ૨૧૬
 અદિરા રિષ્ટ. ૨૧૬
 ખરજવું. ૫૩૮
 અર્પરઅંજન. ૧૮
 ખસ. ૫૩૮
 ખસખસ. ૧૨૮
 ખાખરો. ૨૧૪
 ખાજવણી. ૧૮૫
 ખાટીઆમલી. ૧૪૦
 આપટ. ૨૪૧

આપરોઝો. ૧૮
 આસપિત શામક દવાઓ. ૪૫૬
 આસ મૂત્રલ દવાઓ. ૪૬૩
 આસ સ્નાયુ શૈથીલ્યકૃત્ દવાઓ. ૪૭૬
 ખીલ. ૫૩૯
 ખીલી. ૫૪૦
 ખુરાસાની અજમો. ૧૧૨
 ખેર. ૨૧૬
 ખેરસાળની ગોળી. ૨૧૬
 ખોડો. ૫૪૦
 ખોરાક. ૪૮૮
 ખંડપાક. ૪
 ખડામલકી. ૧૪૪

ગળકેશરી રસ. ૩૪
 ગળપીપર. ૨૧૮
 ગળપૂટ. ૧૨
 ગડ. ૫૪૦
 ગદીઆણું. ૧
 ગરણી. ૨૧૯
 ગરણીનું ચૂર્ણ. ૨૧૯
 ગરમાળાનોગર. ૨૧૯
 ગર્ભાગ્નિ. ૩૬૨
 ગર્ભપાત. ૫૪૧
 ગર્ભવિનોદરસ. ૮૯
 ગર્ભવિલાસ રસ. ૫૬
 ગર્ભાશયના વ્યાધિ. ૫૪૧
 ગર્ભાશયનો વરમ. ૫૪૧
 ગર્ભાણીની ઉલટી. ૫૪૧
 ગલગંડ. ૫૪૨
 ગલગ્રંથ. ૫૪૨

ગલની ગાંઠ ૩૫૭
 ગલિત કુષ્ઠ કુકાર. ૭
 ગળજીભી. ૨૨૧
 ગળો. ૨૨૨
 ગળો સત્વ. ૨૨૨
 ગાજર. ૨૨૬
 ગાજબાન. ૨૨૧
 ગાંજો. ૩૩૦
 ગાવસુકણું. ૧૫૨
 ગુગળ. ૨૨૬
 ગુજર. ૧૫૫
 ગુંજદિ તેલ. ૨૩૯
 ગુંજ ભદ્ર રસ. ૨૩૯
 ગુટીકા. ૬૭
 ગુડમંડુર. ૭૧
 ગુડાજક. ૨૮૬
 ગુડચી સ્વરસ. ૨૨૨
 ગુંદ. ૨૩૧
 ગુદભંશ. ૫૪૨
 ગુંદરેપાક. ૨૩૨
 ગુમડાં. ૫૪૩
 ગુરદાનો જીર્ણ વરમ. ૫૪૩
 ગુલકંદ. ૨૩૩
 ગુલદાવદી. ૨૦૦
 ગુલાબનાં ફુલ. ૨૩૩
 ગુલાબીઆ. ૩૫૨
 ગુલ્મ. ૫૪૩
 ગુલ્મ કલાનન રસ. ૩૧
 ગૃધ્રસી, ૫૪૪
 ગૃહણીક પાટ રસ. ૪૬
 ગેર. ૨૦

ગેરનો ઉગેરો. ૨૦
 ગેરના લેપ. ૨૦
 ગોકર્ણી. ૨૧૬
 ગોકુળ ગાય. ૪૧૮
 ગોખર. ૨૩૫
 ગોજીલક. ૨૧૨
 ગોટલી ચડવી. ૫૪૪
 ગોટો. ૫૪૪
 ગોરખ મુંડી. ૩૪૮
 ગોરડ. ૨૩૧
 ગોરોચન. ૪૧૬
 ગોળી. ૪
 ગોક્ષુરાદિ અવલેહ. ૨૩૫
 ગોક્ષુરાદિ કાઠા. ૨૩૫
 ગૌમૂત. ૪૧૬
 ગંડમાળ. ૫૪૫
 ગંડૂષ. ૪
 ગંદકી. ૪૬૩
 ગંધક. ૨૧
 ગંધક રસાયન. ૨૩
 ગંધકવટી. ૨૩
 ગંધકાદિ તેલ. ૨૩
 ગંધકાદિ લેપ. ૨૩
 ગંધ તેલ. ૨૩
 ગંભીર વૃણ. ૫૪૫
 ગ્રંથી ૫૪૫
 ગ્રાહી દવાઓ. ૪૪૬
 ધતુભાર. ૧
 ધન. ૧૭૦
 ધન ભિમિત ક્વીનાઈનની ગોળી
 ૧૭૧
 ધારાં અથવા આંદા. ૫૪૬

ધી. ૪૨૦
 ધુમધા. ૫૪૬
 ઘોડા આસંધ. ૧૪૬
 ઘોડીની લાદ. ૪૨૧
 ધૂત. ૪
 ચકાંભાં. ૫૪૭
 ચકલદણા. ૨૨૨
 ચક્રી. ૫૪૭
 ચણકુખાળ. ૨૩૭
 ચણાનો ખાર. ૨૩૮
 ચણોઠી. ૨૩૬
 ચણોઠી ભાર. ૧
 ચતુરોજી. ૩૧૩
 ચતુઃસમવટી. ૩૫૮
 ચરસ. ૩૩૦
 ચર્મદળ. ૫૪૭
 ચવક. ૨૧૮
 ચસકા. ૫૪૭
 ચાંગેરી. ૨૪૧
 ચાંગેરી ધૂત. ૨૪૧
 ચિન્તામણી ચતુર્મુખ. ૪૧
 ચિત્રક. ૨૪૩
 ચિત્રકાદિ લેપ. ૨૪૩
 ચીકણા. ૨૪૧
 ચીકણા બડખા. ૫૪૮
 ચીત્રી. ૫૪૮
 ચીમડ. ૨૪૫
 ચીયાની ગાંઠો. ૩૦૩
 ચૂર્ણ. ૫
 ચોપચીની. ૨૪૫.
 ચોપચીનીનો પાક. ૨૪૬

મોરીયાનો સોળો. ૫૪૮

મંડેશ્વર૨૨સ. ૫૨

મંદન. ૨૪૬

મંદ્રપ્રભા ગુટીકા. ૭૭

મંદ્રસૂર ૨સ. ૧૩૩

મંદ્રોદયાવર્તિ. ૭૯

મંમેલી. ૨૫૭

મ્યવનપ્રાશ્યાવલેહ. ૧૪૪

છાતીનો થડકો. ૫૪૮

છાલમોધરો. ૨૪૮

છીંકુ લાવનાર દવાઓ. ૪૪૮

છુંવારી અજમો. ૧૧૨

છોડ. ૫૪૯

જખમ. ૫૪૯

જટામાંસી. ૨૪૯

જઠરને પુષ્ટિ આપનારી દવાઓ.
૪૬૦

જલુતર. ૫૫૦

જલ્દાર. ૧૫૫

જવખાર. ૨૫૦

જસત. ૨૫

જસતભસ્મ. ૨૫

જળો. ૪૨૧

જળોદર. ૫૫૦

જાતિકૃષ્ણાદિ ગુટીકા. ૨૫૨

જાત્યાદિ ધૂત. ૨૫૭

જાનવોવાયુ-કોષ્ટૃશીર્ષ. ૫૫૧

જ્યુંડુ. ૨૫૧

જાયફળ. ૨૫૨

જાર. ૨૫૩

જાવંત્રી. ૨૫૪

જંદગીના આધાર ભૂત પદાર્થો.

૪૭૯

જંદગીની સહાય ભૂત આત્મતો
૪૯૦

જાભનાં ધારાં. ૫૫૧

જરકાદિ તેજ. ૨૫૫

જરકાદિમોદક. ૨૫૫

જરકાદિવટી. ૨૫૫

જરૂં. ૨૫૪

જર્ણસસણી. ૫૫૨

જ્યુષ્ટિ. ૨૫૭

જા. ૫૫૨

જેઠીમધ. ૨૫૮

જેઠીમધનો શીરો. ૨૫૮

જંગલી પડવલ. ૩૦૯

જંગલી ખાજ. ૨૫૯

જંગલી હળદર. ૧૪૧

જંખ્યાદિસ્વરસ. ૨૫૨

જ્યોતિષ્મતિ. ૩૪૬

જ્યર. ૫૫૨

જ્યરેષ્ઠિ ગુટીકા. ૧૫૨

જ્યરેષ્ઠાચ્છ. ૯૬

જ્યરેશુરારી રસ. ૩૭૦

ઝરેર. ૨૫૯

ઝાંખ. ૫૫૯

ઝામર. ૫૫૯

ઝામરો. ૫૫૯

ઝીંગરીઓ ખાખરો. ૨૮૨

ઝેર. ૫૬૦

ઝેરકોચલાંની ફાફી. ૨૬૦

ઝેરકોચલું. ૨૬૦

ઝેરીપ્રાણીનો ડંસ. ૫૬૦

હાંકી. ૫૧૦

દાન અથવા પક્ષિતરોગ. ૫૧૦

દીંબર. ૨૧૩

દેંદુ. ૨૬૪

દંકણપાર. ૨૮

ડાંભદેવો. ૪૫૩

ડીટેન. ૩૬૭

ડુંગળી. ૨૬૫

ડેકામાળી. ૨૬૬

તાકમરીઆં. ૨૬૬

તાજ. ૨૬૭

તાણખીઆં. ૫૬૧

તાપખીર. ૨૬૬

તમસ. ૫૬૧

તમાકુ. ૨૬૬

તમાલપત્ર. ૨૭૨

તલ. ૨૭૩

તાંદળજો. ૨૭૪

તાપોડીઆં. ૫૬૨

તામેષર રસ. ૩૧

તાર. ૨૦૧

તાલકેશરી રસ. ૬૬

તાલીસપત્ર. ૨૭૫

તાલીસાદિ ચૂર્ણ. ૨૭૫

તાલીસાદિવટી. ૨૭૫

તાળવાંનાં ધારાં. ૫૬૨

તાળવી. ૫૬૨

તિકતાદિ ધૂત. ૧૮૩

તુકમીશીહાન. ૨૬૬

તુળસી. ૨૭૬

તુળસી તેલ. ૨૭૭

તૃણપંચમૂલાદિ ક્વાથ. ૩૮૬

તૃષા. ૫૬૨

તેજામળ. ૨૭૮

તૈલ. ૫

તોલો. ૧

તંદ્રા. ૫૬૩

ત્રાંબુ. ૩૦

ત્રાપમાણ. ૨૭૮

ત્રિકટુ. ૩૧૩

ત્રિજાતકાદિ ચૂર્ણ. ૨૬૭

ત્રિક્ષ્ણાં. ૨૭૬

ત્રિક્ષ્ણાં ગુગળ. ૨૭૬

ત્રિક્ષ્ણાં ધૂત. ૨૭૬

ત્રિમદ. ૨૪૩

ત્રિવૃતાદિ ચૂર્ણ. ૩૦૧

ત્રુટ. ૫૬૪

થેથર. ૫૬૪

દગડકુલ. ૨૮૨

દગધવૃણ. ૫૬૪

દમ. ૫૬૫

દરદાદિ પુટપાક. ૧૦૩

દશમૂળ. ૧૮૨

દશમૂળાદિ ક્વાથ. ૨૮૨

દશાંગલેપ. ૩૬૨

દાઝ. ૫૬૭

દાડમ. ૨૮૪

દાડમનું શરબત. ૨૮૪

દાડીમવટી. ૨૮૪

દાડીમાઝક. ૨૮૪

દાંત. ૪૨૫

દાંતના રોગ. ૫૬૬

દાંતીમૂળ. ૨૮૬

દાદર. ૫૬૭
 દારૂપ્રક્ષાસ. ૬૬
 દારૂહળદર. ૨૮૭
 દાલગંધક. ૨૧
 દાહ. ૫૬૮
 દાહશામક દવાઓ. ૪૪૬
 દીપન દવાઓ. ૪૫૦
 દીપન પાચન દવાઓ. ૪૫૦
 દીવેઓ અભ્યસો. ૧૧૨
 દુગ્ધવટી. ૧૨૩
 દુધ. ૪૨૫
 દુધલો. ૧૫૦
 દેવદાર. ૨૮૬
 દેવદાર્વાદિ ક્વાથ. ૨૮૬
 દોષમ્ન લેપ. ૩૬૨
 દંતમંજન. ૬૦
 દંતવર્ષિ. ૪૨૫
 દંતીહરીતકી. ૨૮૬
 દંભક દવાઓ. ૪૫૧
 દ્રાક્ષ. ૨૬૦
 દ્રાક્ષાસવ. ૨૬૦
 દ્રોણપુષ્પી. ૨૦૩

ધનુરો. ૨૬૨
 ધનુર. ૫૬૬
 ધન્યાપંચક. ૨૬૮
 ધમાસાનું હીમ. ૨૬૭
 ધમાસો. ૨૬૭
 ધાણા. ૨૬૮
 ધાણા મુખવાસ. ૨૬૮
 ધાતક્યાદિ ક્વાથ. ૨૬૬

ધાતુ. ૧૦
 ધાતુપૌષ્ટિક મૂર્ણ. ૧૧૧
 ધાતુપૌષ્ટિક દવાઓ. ૪૫૪
 ધાતુક્ષીણતા અથવા ધાતુક્ષયપણ. ૪૫૪
 ધાત્રી અરિષ્ટ. ૧૪૫
 ધાત્રીલોહ. ૧૪૫
 ધાવડીનાં ફલ. ૨૬૬
 ધૂપ. ૫
 ધૂમદર્શી ૫૭૦
 ધૂમ્રપાન. ૫
 ધૂળ ખાવી. ૫૭૦
 ધોળાંમરી. ૩૪૨
 ધંધો. ૪૬૨

નગોડ. ૩૦૦
 નજળો. ૫૭૧
 નપુંસકપાણું. ૫૭૧
 નખળાઈ. ૫૭૧
 નયનામૃત. ૮૬
 નવટાંક. ૧
 નવસાર. ૩૫
 નજારતન. ૫૭૨
 નસોતર. ૩૦૧
 નસ્કોરી કુટવી. ૫૭૨
 નરમ. ૬
 નાકછીંકણી. ૩૦૨
 નાગકેશર. ૩૦૩
 નાગકેશરનું ચાટણ. ૩૦૩
 નાગબસ્મ. ૮૫
 નાગરમોચ. ૩૦૩

નાડીક. ૧૮૩
 નારસીંહ ચૂર્ણ. ૩૩૫
 નારાયચૂર્ણ. ૩૦૧
 નારાય રસ. ૨૮૬
 નારીકિલ અંડપાક. ૩૦૪
 નારીચેળ. ૩૦૪
 નારંગી. ૩૦૫
 નાસર. ૫૭૩
 નિદ્રા લાવનાર દવાઓ. ૪૫૭
 નિબંધમાગ ચૂર્ણ. ૩૬૩
 નિંબાદિ તૈલ. ૩૬૩
 નિમ્બળી. ૩૦૬
 નીસાતપલ. ૧૮૦
 નેત્રવાજો. ૩૮૧
 નેપાળાની ઓળી. ૩૦૭
 નેપાળો. ૩૦૭

પટોળ. ૩૦૬
 પટોળાદિ કાઠો. ૩૦૬
 પટોળાજીક. ૩૦૬
 પત્ર હરતાળ. ૯૮
 પથ્યાદિ ગુડ. ૪૦૭
 પરચૂરણ શોધક દવાઓ. ૪૭૩
 પરપટાદિહીમ. ૨૧૩
 પલાશકલક. ૨૧૫
 પલાશાંજન. ૨૧૫
 પવિત્ર ચૂર્ણ. ૪૦૪
 પશ્ચાદ્વેણ. ૫૭૩
 પહાડમૂળ. ૧૯૭
 પક્ષાધાત. ૫૭૩
 પાક. ૬

પાકલું અગર પાક. ૫૭૪
 પાખાણુ ભિદ. ૩૧૧
 પાચન દવાઓ. ૪૫૦
 પાટીઓ ટંકણ. ૨૮
 પાઠાદિ ઈવાય. ૧૯૭
 પાકું. ૫૭૪
 પાડળ મૂળ. ૨૮૨
 પાણકંદો. ૨૫૯
 પાણી. ૪૮૧
 પાંડુરોગ. ૫૭૪
 પાતાળ ગરૂડી. ૩૧૧
 પાદદારી અથવા બાફાટવી. ૫૭૫
 પાન. ૬
 પારદ. ૩૮
 પારદ કન્ઝલી. ૪૨
 પારદ ભસ્મ. ૪૧
 પારસ ખીંપળો. ૩૧૨
 પારીગભિક. ૧૯૮
 પારીગભિક રોગ. ૫૭૫
 પાવલીભાર. ૧
 પાશાણુ ગેરૂ. ૨૦
 પાશાણુ ભિદી. ૩૧૧
 પાશુર. ૧
 પાંસુળ. ૬૭
 પિત્તચંદન. ૨૪૭
 પિત્તની કાંકરી. ૫૭૫
 પિત્ત ભસ્મ. ૪૨
 પિત્તશામક દવાઓ. ૪૫૫
 પિત્તાંક રસ. ૫૪
 પીઠવણ. ૧૯૮-૩૧૨
 પીડાશામક દવાઓ. ૪૫૭
 પીડિતાતૈવ. ૫૭૬

ખીલડ હરતાલ. ૬૮
 ખીલડી. ૪
 ખીતપાપડો. ૨૧૪
 ખીપર. ૩૧૩
 ખીપરીમૂળ. ૩૧૫
 ખીપલ્યાસ્યવ. ૩૧૩
 ખીલુડી પોપટી. ૩૧૨
 ખુટપાક. ૭
 ખુલ્હરીક. ૧૮૦
 ખુતર્નવા. ૩૬૫
 ખુતર્નવાષ્ટક. ૩૬૫
 ખુનાગ. ૧૭૪
 ખૂતીકરંભદિ ચૂણું. ૧૮૭
 ખૂણુંચંદ્રોદય રસ. ૬૧
 ખૃત્વિસાર તૈલ. ૧૮૩
 ખેટચુંક. ૫૭૬
 ખેપ. ૮
 ખેશાખનું બળવું. ૫૭૭
 ખેશાખમાં રેતી પડવી. ૫૭૮
 ખેલવી. ૧૦૫
 ખોખર મૂળ. ૧૫૬
 ખોશાક. ૪૬૫
 ખૌષ્ટિક દવાઓ. ૪૫૯
 ખૌષ્ટિક પિત્તશામક દવાઓ. ૪૫૬
 ખૌષ્ટિક મૂત્રલ દવાઓ. ૪૬૩
 ખૌષ્ટિક શોષક દવાઓ. ૪૭૩
 ખૌષ્ટિક સ્નાયુ શેયીલ્પકૃત દવાઓ
 ૪૭૬
 પંચકોલ. ૩૧૩
 પંચજીર કપાક. ૨૫૬
 પંચતિક્તક મૂત. ૩૬૩

પંચબદ્ર. ૨૨૨
 પંચવકત્ર રસ. ૩૭૦
 પંચસમ ચૂણું. ૩૦૧
 પંચામૃત પર્પટી. ૪૧
 પ્રતિસારણ. ૪
 પ્રદર. ૫૭૮
 પ્રદરારિસોહ. ૭૧
 પ્રમથ્યા. ૭
 પ્રમેહ. ૫૭૯
 પ્રવાલ. ૪૭
 પ્રવાલ ભસ્મ. ૪૭
 પ્રમ્મપણી. ૩૧૨
 પ્રસારણી. ૩૧૬
 પ્રાસારણી સેહ. ૩૧૬
 પ્રાણદા ગુટીકા. ૩૪૨
 પ્રીયંગુ. ૩૮૬
 પ્લીહોદર. ૫૮૦

કૃગોચ્ચાની ગાંઠ ૩૮૩
 કૃટકડી. ૪૮
 ક્લવર્ષિ. ૭
 ક્લઘૃત. ૩૮૬
 કાન્ટ. ૭
 કાલસા ૧૪૦
 ફીરંગવાયુ. ૫૮૧
 કુલાવેલ મોરધુયુ. ૫૬
 કુલું. ૫૮૧
 કૃદ્ધસાંનો વરમ. ૫૮૧

બકુલ. ૩૧૭

બગાં. ૪૨૬
 બઢ. ૫૮૨
 બદામ. ૩૧૮
 બદામપાક. ૩૧૮
 બલા. ૨૪૧
 બલાતૈલ. ૨૪૨
 બસ્તિ. ૭
 બહુકળી. ૩૧૬
 બહુ મૂતતા. ૫૮૨
 બળદાણા. ૩૧૬
 બળબીજ. ૩૧૬
 બાકુચી. ૧૬૫
 બાદીઆત. ૩૨૦
 બાફ. ૭
 બાબચી. ૩૨૦
 બાલ ચાતુર્ભદ્ર ચૂણું. ૧૧૫
 બાવળ. ૩૨૨
 બીજોડું. ૩૨૩
 બીડ્લપણ. ૬૭
 બીબલા. ૩૧૦
 બીબીતક પુટપાક. ૩૨૬
 બીલી. ૩૨૪
 બીલ્વાદિ ચૂણું. ૩૨૪
 બુર. ૫૮૩
 બૃહતી. ૩૩૮
 બૃહત્ પંચમૂલ. ૨૮૨
 બૃહત્ અંગેશ્વર. ૨૧૭
 બૃહત્ સુરણ વટક. ૪૦૩
 બૃહત્ સોમરાજિતૈલ. ૧૬૫
 બે આનીબાર. ૧
 બેચેની. ૫૮૩
 બેદી ભોરીંગણી. ૩૩૮

બેથુદ્ધિ. ૫૮૩
 બેહડાં. ૩૨૫
 બોડી અન્નમોદ. ૧૧૨
 બોદાર. ૫૧
 બોદાર વિરેચન. ૫૧
 બોલ પર્પટીરસ. ૪૧૨
 બોલસરી. ૩૧૭
 બંગભસ્મ. ૧૬
 બંગેશ્વર રસ. ૧૬
 બંધકુષ્ઠ અને મળાવરોધ. ૫૮૪
 બ્રાહ્મી. ૩૨૬
 બ્રાહ્મી ધૂત. ૩૨૭

ભગંદર. ૫૮૫
 ભમરીનો ડંખ. ૫૮૫
 ભરાઇ આવવું. ૫૮૫
 ભર્જિત. ૧૭૩
 ભક્ષાતક હરીતકી. ૩૩૫
 ભક્ષાતકાદિ લેપ. ૩૩૫
 ભક્ષાતકા મૃત. ૩૩૫
 ભક્ષાતકાવલેહ. ૩૩૫
 ભસ્મ. ૮
 ભસ્મક રોગ. ૫૮૬
 ભાંગ. ૩૨૬
 ભાંગરો. ૩૩૨
 ભાફું. ૫૮૬
 ભાર. ૫૮૬
 ભારંગી. ૩૩૪
 ભારંબાદિ કવાથ. ૩૩૪
 ભારકર લવણ ચૂણું. ૬૭

બીમસેની કપૂર. ૧૭૬

બીલામું. ૩૩૫

બૂત ભેરવરસ. ૬૬

બુંગરાજ ચૂણું. ૩૩૩

બુંગરાજનૈલ. ૩૩૩

ભેદન દવાઓ. ૪૬૪

ભેરવસીંગ. ૧૮૫

ભિંસનું છાણ. ૪૨૬

ભેરવરસ. ૩૭૦

ભિંપાયરી. ૨૨૧

ભિંપામળી ૧૪૪

ભોરીંગણી. ૩૩૮

શ્વમ. ૫૮૭

મખાણ. ૧૮૧

મગજને પુષ્ટિ આપનારી દવાઓ.
૪૬૦

મજીક. ૩૪૦

મણ. ૧

મણડ. ૮

મણકુર. ૭૧

મણકુરવટી. ૭૧

મદન મોદક. ૩૩૦

મદનાદિ વમન. ૩૪૭

મધ. ૪૨૬

મધુપકવ હરીતકી. ૪૦૭

મધુ પ્રમેહ. ૫૮૭

મનસરસ. ૫૨

મનઃશીલ. ૫૨

મનઃશીલાદિ ધૂન્નપાન. ૫૨

મનઃશીલાદિ લેપ. ૫૨

મન્ય. ૮

મન્દાર. ૧૩૫

મરડાશીંગ. ૩૪૨

મરવો. ૨૦૩

મરી. ૩૪૨

મરીની ચા. ૩૪૨

મરૂટ તિંદુક. ૨૬૦

મસા. ૫૮૮

મહા જવરોંકુચ. ૩૭૦

મહાનારાય રસ. ૩૦૭

મહારખ. ૧૨૬

મહાત્રક્ષિમ વિલાસ. ૧૩

મહુડાં. ૩૪૪

માંકડ. ૪૩૦

માતા. ૫૮૮

માયું કુખવું. ૫૮૬

માદક દવાઓ. ૪૫૭

માયકળ. ૩૪૫

માલકાંકણાં. ૩૪૬.

માલકાંકણાંની ગોળી. ૩૪૬

માલકાંકણાંનું તેલ. ૩૪૬

માલડી. ૨૬૬

માલણ. ૫૬૦

માયબલાદિ કવાચ. ૨૪૨

માયાદિ મોદક. ૧૧૪

મીઠીઆંબલી. ૧૪૦

મીઠું તેલ. ૨૭૩

મીઠા ઈંદ્રજવ. ૧૫૧

મીઠોળ. ૩૪૭

મીણ. ૪૩૩

મીણસાર. ૫૨

મીણો હરમા. ૧૫૫

મુકતા પંચામૃત. ૫૫
 મુખપાક. ૫૬૦
 મુલસરી. ૩૭૭
 મુશળી. ૩૪૭
 મુશળી સૂણું. ૩૪૮
 મુશળીપાક. ૩૪૮
 મુશળ્યાદિસૂણું. ૩૪૮
 મૂત્રકૃચ્છ. ૫૯૧
 મૂત્રકૃચ્છાન્તક રસ. ૩૮૩
 મૂત્રપિંડના બાધિ. ૫૯૧
 મૂત્રલ દવાઓ. ૪૬૨
 મૂત્રબાધિ. ૫૯૨
 મૂત્રાશયના બાધિ. ૫૯૨
 મૂર્ખો. ૨૪૯
 મૂર્ચ્છા. ૫૯૧
 મૂણાલ. ૧૮૦
 મૂત્યુંજય રસ. ૩૭૦
 મૂડુગેર. ૨૦.
 નેથી. ૩૪૯
 નેથીપાક. ૩૪૯
 નેથીમોદક ૩૪૯
 નેંદાજકડી. ૩૫૦
 નેંદી. ૩૫૦
 નેલરીઆ. ૯૬
 નેપથુંગી. ૧૪૪
 નૌક્રિતકભસ્મ. ૫૫
 નૌચરસ. ૩૫૧
 નોટી ઉધરસ. ૫૯૨
 નોતી. ૫૪
 નોદક. ૮
 નોરયુધ. ૫૬

મંજીશાદિકાદો ૩૪૦
 મંજીશાદિધૂત ૩૪૦
 મંજીશાદિ સૂણું. ૩૪૦
 મંજીશાદિલેપ. ૩૪૦
 મંદાગિન. ૫૯૩

યકૃતોદર. ૫૯૩
 યવક્ષારાદિ ગુટીકા. ૨૫૦
 યવાગુ. ૮
 યવાદિહીમ. ૨૫૦
 યૂથ. ૮
 યોગરાજ. ૭૭
 યોગરાજ યુગળ. ૨૨૭

રક્તકંઠમળ. ૧૮૦
 રક્તચંદન. ૩૫૩
 રક્તપિત્ત. ૫૯૪
 રક્તભસ્મ. ૪૨
 રક્તમૂત્રતા. ૫૯૫
 રક્તસ્તંભક દવાઓ. ૪૪૬
 રક્તસ્થાવ. ૫૯૫
 રક્તાતિસાર. ૫૯૫
 રગતરોષડો. ૩૫૨
 રતવા. ૫૯૭
 રતાંજણી. ૩૫૩
 રતાંધળાપાણું. ૫૯૭
 રતી. ૧
 રસ. ૧૦

રસકપૂર. ૧૦
 રસકપૂરનું ઝેર. ૫૬૭
 રસકંધર. ૧૮
 રસપર્પટી. ૪૧
 રસવંતી. ૨૮૮
 રસસિન્દુર. ૪૧
 રસાંજન. ૨૮૭
 રસાંજનાદિ ચૂર્ણ. ૨૮૭
 રસાયનચૂર્ણ. ૧૪૫
 રસોળી. ૫૬૭
 રહેઠાણ. ૪૬૩
 રહેવાની રીતી. ૪૬૦
 રાઈ. ૩૫૩
 રાઈનો લેપ. ૩૫૪
 રાજતરૂ. ૨૨૦
 રાજમૃગાંક. ૬૧
 રાજવલ્લભ રસ. ૩૫
 રાજકા. ૩૫૩
 રાજકાચૂર્ણ. ૩૫૪
 રાંઝણ. ૫૬૮
 રાણ. ૩૮૬
 રાત્રેવળતો પસીનો. ૫૬૮
 રાનગાંજી. ૩૧૨
 રાફી. ૫૬૮
 રામખાણ. ૩૭૦
 રાસ્તા. ૩૫૫
 રાસ્તાપંચક, ૩૫૬
 રાજ. ૩૫૬
 રીતબાત. ૪૬૦
 રૂઝેશરસ. ૩૦૭

રૂપાંનો વરખ. ૧૪
 રૂપામખી. ૧૫
 રૂપું. ૧૪
 રેચક દવાઓ. ૪૧૪
 રેણુકખીજ. ૩૦૦
 રેવંચીનોશીરો. ૩૫૭
 રોપણ દવાઓ. ૪૧૬
 રોહીતકલોહ. ૭૩
 રોહીતારિષ્ટ. ૩૫૨
 રૌપ્યમાલિક. ૬૫
 રૌપ્યભસ્મ. ૬૫

લઘુકૃત્યાદરસ. ૨૨
 લઘુપંચમૂળ. ૨૮૨
 લઘુરાજમૃગાંક. ૨૭૭
 લઘુસુદર્શનચૂર્ણ. ૧૮૧
 લવણ. ૧૦-૧૬
 લવીંગ. ૩૫૮
 લવીંગાદિવટી. ૩૫૮
 લસણ. ૩૫૬
 લસણપાક. ૩૫૬
 લસણાદિચૂર્ણ. ૩૫૬
 લસણાદિવટી. ૩૫૬
 લાકડીઓ મંધક. ૨૧
 લાખ. ૩૬૧
 લાંચુલી. ૩૬૨
 લાલી. ૫૬૮
 લાક્ષાદિ તૈલ. ૩૬૧
 લીખડો. ૩૬૩

લીંબુ. ૩૬૭
 લુખસ. ૫૬૮
 લુણી. ૩૬૮
 લુ લાગવી. ૫૬૬
 લેપ. ૮
 લોદર. ૩૬૮
 લોપરી. ૬
 લોખાન. ૩૬૬
 લોહ. ૬૬
 લોહકીટ. ૬૬
 લોહભસ્મ. ૭૧
 લોહાસન. ૭૧
 લોહીના ખડખા. ૫૬૬
 લોહીના ઉલટી. ૬૦૦
 લોહીને પુછી આપનારી દવાઓ. ૪૬૦

વખમો. ૩૬૬
 વછનાગ. ૩૭૦
 વજ. ૩૭૪
 વજન. ૧
 વજનદિ ક્વાય. ૩૭૪
 વજનદિચૂણ. ૩૭૪
 વજ્રાભ્રમ. ૧૧
 વટી. ૪
 વધરાવળ. ૬૦૦
 વડ. ૩૭૬
 વડવાનલ ચૂણ. ૨૪૭
 વડવાનલ રસ. ૮૫
 વડાગરૂં મીડું. ૬૭
 વત્સનાબ. ૩૭૪

વન્હિરસ. ૪૨
 વમન કરાવનાર દવાઓ. ૪૬૬
 વરણો. ૩૭૭
 વરધારાદિ ચૂણ. ૩૭૮
 વરધારાનું ચૂણ. ૩૭૮
 વરધારો. ૩૭૮
 વરીયાળી ૩૭૬
 વરણાદિ ક્વાય. ૩૭૭
 વરણાદિધૂત. ૩૭૭
 વરણાદિ ચૂણ. ૩૭૭
 વરણાદિ તૈલ. ૩૭૭
 વર્ષી. ૪
 વર્દમાનપીપ્પલી. ૩૧૩
 વસંતકુસુમાકર રસ. ૪૭
 વસંતમલીની. ૧૮
 વાઘંટી. ૩૧૩
 વાતગળાંકુશ રસ. ૬૫
 વાતગ્ન દવાઓ. ૪૬૬
 વાતરક્ત. ૬૦૧
 વાતરોગ. ૬૦૨
 વાતહર દવાઓ. ૪૬૬
 વાતારિરસ. ૨૭
 વાંદરીવટાંકા. ૧૮૬
 વાદળી. ૪૩૦
 વાપુંખા. ૩૮૦
 વાયુહર દવાઓ. ૪૬૬
 વાલ. ૧
 વાલુકાયંત્ર. ૧૭
 વાવડોંગ. ૩૮૦
 વાવલું. ૬૦૨
 વાસા. ૧૨૬
 વાસા કુષ્માંડ ખંડ. ૨૧૧

વાસા ખંડ પાક. ૧૩૦
 વાસા પુટપાક. ૧૨૬
 વાસાવલેહ. ૧૨૬
 વાળનું ખરીજનું. ૬૦ .
 વાળો. ૩૮૧—
 વિચરિકા. ૬૦૪
 વિજયા ચૂર્ણ. ૩૩૦
 વિડંગાદિ ચૂર્ણ. ૩૮૧
 વિડંગાદિ લેપ. ૩૮૧
 વિદારીકાદિ ચૂર્ણ. ૩૮૩
 વિદારી કંદ. ૩૮૩
 વિદારી ખંડ પાક. ૩૮૩
 વિદારી ચૂર્ણ. ૩૮૩
 ચિદ્રધિ. ૬૦૪
 વિલાસીની વલ્લભ. ૨૬૨
 વિલેપી. ૮
 વિવિધ દોષહર સ્નાયુ શૈથીલ્યકૃત
 દવાઓ. ૪૭૬
 વિષતાપ હરણુ રસ. ૩૧
 વિષતિંકુ. ૨૬૦
 વિષમુષ્ટિ. ૨૬૦
 વિષમુષ્ટિ ગુટિકા. ૨૬૦
 વિરેકોટક. ૬૦૫
 વીંછીનો ડંખ. ૬૦૫
 વીર્યસ્નાવ. ૬૦૫
 વીલાયતી જીરું. ૨૫૪
 વૃણ. ૬૦૬
 વૃક્ષ ગંગાધર ચૂર્ણ. ૩૫૧
 વૃક્ષ દારૂ મોદક. ૩૭૮
 વૃક્ષ દંડ ચૂર્ણ. ૧૮૬-૨૩૫
 વૃષણનું સોજી આવવું. ૬૦૭

વેણુ લાવનાર દવાઓ. ૪૪૧
 વેદનારક્ષાનિ ધૂપ. ૧૧૦
 વેલ. ૬૦૭
 વૈતસ. ૩૭૬
 વૈધાનલ ચૂર્ણ. ૪૦૭
 વંશલોચન. ૩૮૪
 વ્યાધી. ૩૩૮
 વ્યાક્રાટવી. ૬૦૭
 વ્યોશ્વાદિ ચૂર્ણ. ૪૦૦

શતાખ. ૩૮૫
 શતાવરી. ૩૮૬
 શતાવરીનું ધી. ૩૮૬
 શરદી. ૬૦૭
 શરપંખો. ૩૮૭
 શરીરના અમુક ભાગનું ખહેર
 મારી જવું. ૬૦૭
 શામક સ્નાયુ શૈથીલ્યકૃત દવાઓ.
 ૪૭૬
 શાલીપર્ણી. ૩૬૯
 શાલીપર્ણાદિ કવાય. ૩૬૯
 શાહજીરું. ૨૫૪
 શીતપિત્ત. ૬૦૮
 શીતભંજ રસ ૩૨
 શીતળ દવાઓ. ૪૭૦
 શીતળ દાહશામક દવાઓ. ૪૭૧
 શીતળ પિત્તશામક દવાઓ. ૪૭૧
 શીતળ પૌષ્ટિક દવાઓ. ૪૭૧
 શીતળ મૂત્રલ દવાઓ. ૪૭૧
 શીતળ રોપણ દવાઓ. ૪૭૧

શીતળ સારક દવાઓ. ૪૭૧
 શીતળ શતંભન દવાઓ. ૪૭૧
 શીતારિ રસ. ૩૨
 શીતોદક. ૪૮૪
 શીલાજીત. ૭૬
 શીવણ મૂળ. ૩૩૮
 શુક્તિક બસ્મ. ૭૬
 શુક્રરોગ. ૬૦૮
 શુંડીધૂત. ૪૦૦
 શુંડી પુટપાક. ૪૦૦
 શુદ્ધ ગંધક. ૨૨
 શુદ્ધ સુરેશો. ૮૫
 શુદ્ધોદક. ૪૮૧
 શૂળ. ૬૦૮
 શૂળ હરણયોગ. ૨૬૦
 શૃંગારાભ. ૧૩
 શૃંગી ભારંગ્યાદિ ચૂર્ણ. ૧૮૯
 શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ. ૧૮૮
 શેદરડી. ૧૮૧
 શ્રમણો. ૩૮૮
 શર. ૧
 શરડી. ૩૮૯
 શરણ. ૨૦૫
 શરણરસ. ૩૬૦
 શશગુંદર. ૧૫૫
 શોથપ્પ દવાઓ. ૪૭૨
 શોધક દવાઓ. ૪૭૩
 શોધક પૌષ્ટિક દવાઓ. ૪૬૦
 શંખ. ૭૬
 શંખજીરાનો લેપ. ૮૨
 શંખજીરું. ૮૧

શંખબસ્મ. ૭૬
 શંખવટી. ૭૬
 શંખાવલી. ૩૬૧
 શંખીની ચૂર્ણ. ૩૬૧
 શંખુક બસ્મ. ૭૬
 શંખુનાથ રસ. ૧૨૩
 શ્યામલતા. ૧૧૬
 શ્યોનાક. ૨૬૪
 શ્યોનાક તૈલ. ૨૬૪
 શ્રીખંડ ચૂર્ણ. ૨૪૭
 શ્રીખંડ ચંદન. ૨૪૭
 શ્લેષ્મ. ૬૦૬
 શ્વાસ. ૬૦૬
 શ્વાસ ક્રૂર. ૫૨
 શ્વેત બસ્મ. ૪૨

ષડુષણ. ૩૨૩
 ષડંગ ગુગળ. ૨૨૭
 ષડંગપાનીય. ૩૮૨
 ષધરણયોગ ૨૪૩
 ષડ્ભિંકુ તૈલ ૩૩૩
 ષંદલ ૬૧૦

સડસડો ૩૯૧
 સભિપાત ૬૧૦
 સમશાલીવટી ૪૨
 સમદરકળ ૩૬૪
 સમદરસોષ ૩૭૮-૩૬૫

સમીર ગળકેશરી રસ ૨૬૦
 સમુદ્રકીર્ણ ૪૩૧
 સમુદ્રમીઠ ૬૬
 સરગવો ૩૯૨
 સર્જકાદિ ચૂર્ણ ૮૩
 સર્પદંથ ૬૧૩
 સર્પની કાંચળી ૪૩૧
 સર્પન્ટરી ૩૮૧
 સસણાં ૬૧૩
 સહવાસ ૪૬૨
 સાજીઆર ૮૨
 સાટોડી ૩૯૫
 સાત્વીણ ૩૯૫
 સાત્વીણાદિ કવાથ ૩૯૬
 સાદડ ૧૨૮
 સાદ બેસી જવો. ૬૧૪
 સાદોમલમ ૪૩૦
 સાંચરમીઠ ૬૭
 સાચરશીંગુ ૪૩૨
 સારક દવાઓ ૪૬૪
 સારક પિત્તશામક દવાઓ ૪૫૬
 સારક શોષક દવાઓ ૪૭૩
 સારણ ૬૧૪
 સારસાપરીજા ૧૧૬
 સારસ્વત ચૂર્ણ ૩૨૭
 સારિવા ૧૧૬
 સારિવાદિ કવાથ ૧૧૭
 સાજ ૩૫૬
 સાલમ ૩૯૭
 સાલમપાક-૩૯૮
 સાજવણ ૩૯૬
 સિંદૂર ૮૩

સિંદુરાદિ તૈલ ૮૩
 સિંધવ ૬૬
 સિંધાલુણ ૬૬
 સિંહનાદ ગુગળ ૨૩-૨૨૭
 સીકકાઈ ૩૯૬
 સીતોપલાદિ ચૂર્ણ ૩૮૪
 સીન્કો નાનાં જોડીઆં ૩૬૭
 સીંસુ ૮૪
 સુંઠ ૪૦૦
 સુરણ ૪૦૩
 સુરેમો ૮૫
 સુરોઆર ૮૭
 સુલોચનાબ્ધ ૧૩
 સુવર્ણ પર્પટી ૬૦
 સુવર્ણચંગ ૧૭
 સુવર્ણ માલીની વસંત ૬૦
 સુવર્ણ માક્ષિક ૮૮
 સુવર્ણ માક્ષિક બરમ ૮૯
 સુવર્ણ બરમ ૬૦
 સુવાદાણા ૪૦૪
 સ્ત્રીકાર્પાવનોદરસ ૫૭
 સ્ત્રીચર્વ ૬૧૬
 સ્ત્રીચર્વ રસ ૩૪
 સેન્ટોનાઈન ૨૦૧
 સોળો ૬૧૬
 સોનાગેર ૨૦
 સોનાનો વરખ ૬૦
 સોનામુખી ૪૦૪
 સોનું ૬૦
 સોમલ ૬૩

સોમલની ગોળી ૯૧
 સોમાગિન મુખરસ ૬૭
 સોહાગોટકણ ૨૮
 સૌભાગ્ય શુંઠીપાક ૪૦૦
 સૌવીરાંજન ૮૫
 સંગ્રહણી ૬૧૭
 સંચળ ૬૭
 સંધિવા ૬૧૭
 રતનપાક ૬૧૫
 રતંબન દવાઓ ૪૪૬
 રતંબન પિત્તથામક દવાઓ ૪૫૬
 સીલિન્માદ ૬૧૫
 સી અંડ ૧૩૫
 રનાયુ શેથીલકૃત્ દવાઓ ૪૭૬
 સોતાંજન ૮૫
 સ્વંસન દવાઓ ૪૬૪
 સ્વચ્છતા ૪૯૩
 સ્વચ્છંદ ભેરવરસ ૩૧
 સ્વભાવ ૪૯૦
 સ્વલ્પ જવરાં કુથ ૨૯૨
 સ્વલ્પ રસોન પિલ્ડ ૩૫૯
 સ્વલ્પ સૂરણમોદક ૪૦૩
 સ્વેદલ દવાઓ ૪૭૬
 હડકવા ૬૧૮
 હરડાં ૪૦૬
 હરડે ૪૦૬
 હરણુશીંગ ૪૩૨
 હરતાળ ૯૮
 હરતાળનો લેપ ૧૦૦
 હરતાળ ભસ્મ ૯૯
 હરીતકી અવલેહ ૪૦૭

હરીતાલ રસ ૯૯
 હરીશંકર રસ ૧૩
 હલીમક ૬૧૬
 હવા ૪૭૯
 હાડકાંનું બાંગી જવું ૬૧૯
 હાંફ ૬૧૬
 હિરણ્યગર્ભપોટલી રસ ૯૧
 હીંગ ૪૧૦
 હીંગફળ વર્ષિ ૪૧૦
 હીંગલાથી મોટું આવીજવું ૬૧૯
 હીંગળો ૧૦૨
 હીંગાષ્ટક ૪૧૦
 હીંગુલ ભસ્મ ૧૦૩
 હીંગુલાદિ ધૂમ્પાન ૧૦૩
 હીંગુલાદિ લેપ ૧૦૩
 હીંગુલેશ્વર ૧૦૩
 હીમ ૯
 હીમજ ૪૦૬
 હીરાકથી ૧૦૪
 હીરાદખણ ૪૧૨
 હીરાબોળ ૪૧૨
 હીરાબોળઅને એળીઆનીગોળી ૧૬૬
 હૃદયાણૈવરસ. ૩૧
 હૃદરોગ. ૬૨૦
 હૃડકી ૬૨૦
 હિંચર ૩૮૧
 ક્ષત ૬૨૧
 ક્ષય ૬૨૧
 ક્ષાર ૧૦
 ક્ષોભક દવાઓ ૪૫૧

